

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τομές καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ
καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ/Ε.Ι.Ε.
ΑΘΗΝΑ 1989

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ BYZANTIO

Ἑπεύθυνη τῆς ἔκδοσης τῶν Πρακτικῶν, ΧΡΙΣΤΙΝΑ Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

ISBN 960-7094-37-9

- © Ἐθνικὸν Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα
- © Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Centre de Recherches Byzantines, Vas. Constantinou 48, 116 35 Athènes

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τομείς και συνέχειες στην ελληνιστική
καὶ ρωμαϊκή παράδοση

15-17 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1988

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ/Ε.Ι.Ε.

ΑΘΗΝΑ 1989

Α΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τομές και συνέχειες στην έλληνοιστική
και ρωμαϊκή παράδοση

ΑΘΗΝΑ, 15-17 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1988

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος	Χρύσα Μαλτέζου
Άντιπρόεδρος	Λεωνίδα Μαυρομαμάτης
Γραμματεύς	Χριστίνα Άγγελίδη
Ταμίας	Στέλιος Λαμπάκης
Μέλη	Ήλιος Αναγνωστάκης Πάρις Γουναρίδης Σπύρος Τρωιάνος

Τὸ Συμπόσιο αὐτὸ δὲν θὰ εἶχε πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴν ἀμέριστη
ὕλική συμπαράσταση τοῦ Ἰδρύματος Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου.
Ἡ Ὄργανωτικὴ Ἐπιτροπὴ ἐκφράζει τὶς θερμὲς εὐχαριστίες της.

Εὐχαριστίες ἐκφράζονται ἀκόμη στοὺς ἀκόλουθους φορεῖς:

Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος

Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος

Ἐπιτελεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν

Ἐπιτελεῖο Βιομηχανίας, Ἐρευνας καὶ Τεχνολογίας

Πρόγραμμα Συμποσίου

ΠΕΜΠΤΗ, 15 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

8.30 Ὑποδοχή συνέδρων

9.30 Προσφωνήσεις

9.45 ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ

Ἡ καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο (Τομές καί συνέχειες στήν ἑλληριστική καί ρωμαϊκή παράδοση): Status quaestionis

10.00 Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΡΩΤΗ

*Ἀπό τήν ὕστερη ἀρχαιότητα
στό πρόιμο Βυζάντιο*

Προεδρεύουν

ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ – ROBERT BROWNING

10.45 ANDRÉ GUILLOU

Du Pseudo-Aristée à Eusèbe de Césarée, ou des origines juives de la morale sociale byzantine

11.00 ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ

*Ἡ πολιτική στήν καθημερινή ζωή τοῦ Βυζαντίου.
Οἱ βένετοι στασιῶτες στήν ἐποχή τοῦ Ἰουστινιανοῦ*

11.15 ΚΑΤΙΑ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Εἰκονογραφικά θέματα κοσμικῆς μικροτεχνίας ἀπό τήν βυζαντινή Αἴγυπτο

11.30 ΕΥΤΕΡΙΠΗ ΜΑΡΚΗ

Ἀνίχνευση παλαιότερων ἐπιδράσεων στήν παλαιοχριστιανική ταφική ἀρχιτεκτονική καί τή νεκρική λατρεία

- 11.45 ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΕΪΜΑΡΗΣ
 Ἡ ἐπίδραση τοῦ Μακεδονικοῦ ἡμερολογίου στὴν Παλαιστίνη καὶ
 τὴν Ἐπαρχία Ἀραβίας
- 12.00 Συζήτηση
- 13.00 Λήξη συνεδρίας

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Σῶμα καὶ υγεία

Προεδρεύουν

JOHANNES KODER – ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ

- 17.00 ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ
 Ἡ ἄσκηση τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὴν γυναίκα στὸ Βυ-
 ζάντιο καὶ ἡ νομικὴ τῆς κατοχύρωση
- 17.15 EWALD KISLINGER
 Ἡ γυναικολογία στὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου
- 17.30 ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ
 Ὁψεις τῆς φιλανθρωπίας στὸ Βυζάντιο
- 17.45 Συζήτηση
- 18.00 Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΡΙΤΗ

Οἰκογενειακὸς καὶ ἐρωτικὸς βίος

Προεδρεύουν

ANDRÉ GUILLOU – ANNA ABPAMEA

- 18.30 ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΛΥΣΙΔΟΥ – ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ – ΕΛΕΩΝΟΡΑ
 ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ – ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ – ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ
 ΛΟΥΓΓΗΣ – ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ – ΑΛΕΞΗΣ ΣΑΒΒΙΔΗΣ
 Ἡ ἐξέλιξη τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν: μιὰ πρώτη
 προσέγγιση
- 18.45 MICHAEL ANGOLD
 The Wedding of Digenes Akrites: Love and Marriage in
 Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries

- 19.00 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΙΤΣΑΚΗΣ
 «Παίζοντες εις άλλοτρίους βίους». Δίκαιο και πρακτική τῶν γα-
 μικῶν κωλυμάτων στο Βυζάντιο: ἡ τομή
- 19.15 ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ
 Ἡ ἱστορία ἐνὸς γάμου: ὁ Βίος τῆς Ἁγίας Θωμαΐδος τῆς Λεσβίας
- 19.30 JOHANNES IRMSCHER
 Ἡ πορνεία στο Βυζάντιο
- 19.45 Συζήτηση
- 20.00 Λήξη συνεδρίας

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 16 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Πόλεις και ὑπαιθρος:

1. Ἐπαγγέλματα και συναλλαγές

Προεδρεύουν

JOHANNES IRMSCHER – ΘΗΛΕΜΑΧΟΣ ΛΟΥΓΓΗΣ

- 9.00 ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ
 «Θησαυρός» χάλκινων ὑστερορωμαϊκῶν νομισμάτων ἀπὸ νεκρο-
 ταφεῖο τῆς Ἀθήνας
- 9.15 ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ
 Βιοτεχνική παραγωγή και συναλλαγές στis ἑλληνικὲς ἀποικίες τῆς
 δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ Εὐξείνου Πόντου (4ος-6ος αἰ.)
- 9.30 ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ
 Οἱ πανηγύρεις στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ
- 9.45 SERGEI KARPOV
 Trade and Crime in Venetian Crete
 (According to an Unknown Document of 1382)
- 10.00 ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
 Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου: Παράδοση και ἐξέλιξη
- 10.15 Διάλειμμα

- 10.45 ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ
Περὶ ἀποπάτων, βόθρων καὶ ὑπονόμων
- 11.00 ANTONIO CARILE
The Fish Market in Byzantium
- 11.15 ΒΑΣΩ ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ
Συντεχνίες ἐμπόρων στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 10ο αἰώνα
- 11.30 JOHANNES KODER
Ἐπαγγέλματα σχετικὰ μὲ τὸν ἐπισιτισμὸ στὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίο
- 11.45 HÉLÈNE ANTONIADIS-BIBICOU
Mentalités, métiers et professions de la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIe siècle
- 12.00 Συζήτηση
- 13.00 Λήξη συνεδρίας

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Πόλεις καὶ ὑπαιθρος:

2. Ὁργάνωση καὶ οἰκονομία

Προεδρεύουν

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ – ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

- 17.15 ALBA-MARIA ORSELLI
La vie quotidienne dans les *Bioi* de moines vers 450
- 17.30 ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ
Τὸ ἐπεισόδιο τῆς Δανηλίδος: Πληροφορίες καθημερινοῦ βίου ἢ μυθοπλαστικὰ στοιχεῖα;
- 17.45 ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ
Φορολογικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (329/31-379) καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας (1050/55-1125/26;)
- 18.00 HELGA KÖPSTEIN
Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ νομικὴ κατάσταση τῶν δούλων κατὰ τὴν Πεῖρα
- 18.15 Διάλειμμα

- 18.45 ROBERT BROWNING
Theodore Balsamon's Commentary on the Canons of the Council in the Trullo as a Source on Everyday Life in Twelfth-century Byzantium
- 19.00 ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ
Ἡ καθημερινή ζωὴ στὴν Πάτμο στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα
- 19.15 VASILKA ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΪΜΟΒΑ
La vie quotidienne d'après le typikon du Monastère de Bačkovo (1083)
- 19.30 ΗΡΑΧ ΒΑΡΤΙΚΙΑΝ
Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν Ἀρμενία (2ο μισὸ τοῦ 10ου - 1ο μισὸ τοῦ 11ου αἰ.)
- 19.45 Συζήτηση
- 20.30 Λήξη συνεδρίας

ΣΑΒΒΑΤΟ, 17 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΕΜΠΤΗ

Ἄ Ο στρατός

Προεδρεύουν

ANTONIO CARILE - ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ

- 8.45 ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΙΑΤΣΗΣ
Μορφὲς ἄθλησης στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο (325-521)
- 9.00 ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ
Τὰ ὄπλα στὴ βυζαντινὴ κοινωνία
- 9.15 ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ
Ὑστερορωμαϊκὰ καὶ πρωτοβυζαντινὰ κράνη: ἐξελίξεις στὸ σχεδιασμό τους ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρόβλημα τῆς προφύλαξης τῶν αὐτιῶν καὶ τῆς καλῆς ἀκοῆς
- 9.30 WALTER EMIL KAEGI
Changes in Military Organization and Daily Life on the Eastern Frontier

9.45 ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ – ΜΑΡΘΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ – ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ

Ἡ βυζαντινὴ στρατολογία: Περιπτώσεις ἀπὸ τὴν καθημερινὴ πράξη

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΟΡΡΕΣ

Τὸ «ὕγρον πῦρ» πρὶν ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα

ΜΑΡΘΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

Πληροφορίες ἀγιολογικῶν κειμένων γύρω ἀπὸ στρατιωτικὰ ζητήματα

10.30 Συζήτηση

11.00 Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΚΤΗ

Καθημερινὴ ζωὴ καὶ ὑπερφυσικὸς κόσμος

Προεδρεύουν

SERGEI KARPOV – ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

11.30 ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Ἡ μαγεία στὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα

11.45 ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ

Ὁ γυναικεῖος καλλωπισμὸς στὰ πατερικὰ καὶ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα

12.00 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ

Ἀπεικονίσεις δημοφιλῶν ἁγίων

12.15 ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Πολιτικοκοινωνικὰ καὶ καθημερινὰ ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῶν Βυζαντινῶν

12.30 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΑΣΤΑΣΕ

Καθημερινὴ ζωὴ, θεοσημίες καὶ πολιτικὴ ἰδεολογία στὴ μεσαιωνικὴ Ν.Α. Εὐρώπη

12.45 Συζήτηση

13.15 Λήξη συνεδρίας

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΒΔΟΜΗ

*Ἀνθρωπολογική
καὶ ἀγιολογική χωρογραφία*

Προεδρεύουν

ΕΛΕΝΗ ΑΗΡWEILER – ΝΙΚΟΣ ΣΒΟΡΩΝΟΣ – ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ
ΚΑΡΠΙΟΖΗΛΟΣ

17.30 ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

Ἀπὸ τὴν καθημερινή ζωὴ στὸ «Δεσποτᾶτο» τῆς Ἡπείρου. Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου

17.45 ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ

Ἐμπορικοὶ καὶ ἀγιολογικοὶ δρόμοι (4ος-7ος αἰ.), ἢ οἱ μεταμορφώσεις τῆς ταξιδιωτικῆς ἀφήγησης

18.00 ANNA ABRAMEA

Φυσικὸ περιβάλλον καὶ ἀνθρώπινη παρέμβαση: ἀντιλήψεις καὶ εἰκόνες ἀπὸ τὸ ἀστικὸ τοπίο

18.15 ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Ἡ ἡμέρα μετὰ τὴν καταστροφὴ στοὺς Φιλίππους

18.30 VERA VON FALKENHAUSEN

Réseaux routiers et ports dans l'Italie méridionale byzantine (VIe-XIe siècles)

18.45 IVAN DJURIĆ

L'habitat constantinopolitain sous les Paléologues: les palais et les baraques (quelques remarques)

19.15 Συζήτηση

20.00 Συμπεράσματα

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

- Άννα ΑΒΡΑΜΕΑ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης, Δημοκρίτου 21, 106 73
 Ἀθήνα.
- Χριστίνα ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Ἐρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35
 Ἀθήνα.
- Hélène AHRWEILER, Recteur de l'Académie de Paris, Chancelier des
 Universités de Paris - Université de Paris I, Centre d'Études et de Re-
 cherches d'Histoire et Civilisation Byzantines et du Proche Orient
 Chrétien, 17 rue de la Sorbonne, 75005 Paris.
- Ἡλίας ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Ἐρευνητής ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35
 Ἀθήνα.
- Michael ANGOLD, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἐδιμβούργου, University of
 Edinburgh, Dept. of History, Wm. Robertson Bldg., George Squ.,
 Edinburgh EH89 JY, Scotland.
- Hélène ANTONIADIS-BIBICOU, Καθηγήτρια τῆς École des Hautes Études
 en Sciences Sociales, 2 rue des Rosiers, 75004 Paris.
- Hrach BARTIKIAN, Καθηγητής Πανεπιστημίου Erevan, rue Griboiedov 5A,
 Appt. 20, 375051 Erevan Arménie, U.R.S.S.
- Βασιλικὴ ΒΑΥΣΙΑΔΟΥ, Ἐρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35
 Ἀθήνα.
- Ἐρα ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Καθηγήτρια Ἴονίου Πανεπιστημίου, Ἀθανασιάδου 4, 115 21
 Ἀθήνα.
- Robert BROWNING, Καθηγητής Πανεπιστημίου Λονδίνου, 17 Belsize Park
 Gardens, London NW3 4JG, England.
- Βασιλικὴ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Ὑπότροφος ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35
 Ἀθήνα.
- Σωτήρης ΓΙΑΤΣΗΣ, Δρ. Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Κα-
 νάρη 15, Νέα Κρήνη, 551 32 Θεσσαλονίκη.
- Πάρις ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗΣ, Ἐρευνητής ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35
 Ἀθήνα.
- Μάρθα ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ, Ἐρευνήτρια Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν
 Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἐγνατία 152, 541 26 Θεσσαλονίκη.
- Antonio CARILE, Καθηγητής Πανεπιστημίου Bologna, Via G. Marconi 43,
 40122 Bologna.
- Θεοχάρης ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης, Φιλοσοφικὴ Σχολή,
 741 00 Περιβόλια, Ρέθυμνο.
- Ivan DJURIC, Καθηγητής Πανεπιστημίου Βελιγραδίου, Katanićeva 22, 11 000
 Belgrade.

Πλούταρχος ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Ἀρχιτέκτων, 10η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, Πλατεία Ἴπποδρομίου 7, 546 21 Θεσσαλονίκη.

André GUILLOU, Καθηγητὴς τῆς École des Hautes Études en Sciences Sociales, 38 rue des Ouches, Morigny, 91150 Etampes.

Vera von FALKENHAUSEN, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Potenza, Corso Vittorio Emanuele 294, I-00186 Roma.

Johannes IRMSCHER, Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν Βερολίνου, Nordenstrasse 49, Berlin 1110, DDR.

Walter Emil KAEGLI, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Σικάγου, Department of History, The University of Chicago, 1126 East. 59th Str., Chicago Ill. 60637.

Ἰωάννης ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμῆμα Ἱστορίας Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, 540 06 Θεσσαλονίκη.

Ἀπόστολος ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Τ.Θ. 1091, 45 110 Ἰωάννινα.

Sergei KARPOV, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Μόσχας, 119899 Moskva, V 234, MGU, Faculté d'Histoire.

Βασίλης ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Λέκτωρ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Χατζηγιαννάκη 4, 546 36 Θεσσαλονίκη.

Ewald KISLINGER, Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien, A-1010 Wien, Postgasse 7.

Johannes KODER, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Βιέννης, Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien, A-1010 Wien, Postgasse 7.

Helga KÖPSTEIN, Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν Βερολίνου, Plesser Strasse 9, Berlin 1193, DDR.

Ταξιάρχης ΚΟΛΙΑΣ, Ἐπίκουρος Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Νικοπόλεως 11, 112 53 Ἀθήνα.

Θεόδωρος ΚΟΡΡΕΣ, Ἐπίκουρος Καθηγητὴς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Τμῆμα Ἱστορίας Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, 540 06 Θεσσαλονίκη.

Ἐλεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Ἐρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Angeliki LAΪΟΥ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Harvard - History Department, Harvard University, Cambridge Ma. 021 38, U.S.A.

Στέλιος ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, Ἐρευνητὴς ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Κάτια ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ, Ἐπιμελήτρια Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, Προξένου Κορομηλά 36, 546 22 Θεσσαλονίκη.

Τηλέμαχος ΛΟΥΤΓΗΣ, Ἐρευνητὴς ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

- Χρύσα ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης, Διευθύντρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- Ευτέρπη ΜΑΡΚΗ, 'Επιμελήτρια Βυζαντινών 'Αρχαιοτήτων, 9η 'Εφορεία Βυζαντινών 'Αρχαιοτήτων, Φιλίππου 65, 546 35 Θεσσαλονίκη.
- 'Αθανάσιος ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, 741 00 Περιβόλια, Ρέθυμνο.
- Λεωνίδας ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, 'Ερευνητής ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- 'Ιωάννης ΜΕΪΜΑΡΗΣ, 'Ερευνητής Κέντρου 'Ελληνικής και Ρωμαϊκής 'Αρχαιότητας/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- Κωνσταντίνα ΜΕΝΤΖΟΥ-ΜΕΪΜΑΡΗ, 'Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου 'Αθηνών, Πουλοπούλου 10, 118 51 'Αθήνα.
- Διονυσία ΜΙΣΙΟΥ, Λέκτωρ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Δημ. Γούναρη 25, 542 22 Θεσσαλονίκη.
- Χαράλαμπος ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, 'Εφορος Βυζαντινών 'Αρχαιοτήτων Καβάλας, Τ.Θ. 1214, 651 10 Καβάλα.
- Καλλιόπη ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, 'Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου 'Αθηνών, Πατησίων 157α, 112 52 'Αθήνα.
- Δημήτρης ΝΑΣΤΑΣΣΕ, 'Ερευνητής ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- Βασιλική ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, Λέκτωρ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 'Εθνικής 'Αμυνας 36, 546 21 Θεσσαλονίκη.
- Alba-Maria ORSELLI, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Bologna, Via G. Marconi 43, 40122 Bologna.
- 'Ελευθερία ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Λέκτωρ Πανεπιστημίου 'Αθηνών, 'Υψηλάντου 40, 115 21 'Αθήνα.
- Σοφία ΠΑΤΟΥΡΑ, 'Ερευνητρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- Βασιλική ΠΕΝΝΑ, 'Αρχαιολόγος, Νομισματικό Μουσείο 'Αθηνών, Τσιτσα 1, 106 82 'Αθήνα.
- Κωνσταντίνος ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Δρ. Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου 'Αθηνών, 'Αλκιβιάδου 128, 185 35 Πειραιάς.
- 'Αλέξης ΣΑΒΒΙΔΗΣ, 'Ερευνητής ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- † Νίκος ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Καθηγητής της École Pratique des Hautes Études, Μούσκου 12, 113 63 'Ανω Κυψέλη, 'Αθήνα.
- Vasilka ΤΑΡΚΟΒΑ-ΖΑΪΜΟΒΑ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Σόφιας, Bul. Praga 32, Sofia 6.
- Σπύρος ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου 'Αθηνών, Χρονοπούλου 11, 174 55 'Αλιμος.

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τομές και συνέχειες στην έλληνοιστική και ρωμαϊκή
παράδοση: Status quaestionis

«Η μεσαιωνική ήμῶν ιστορία», έγραφε στα τέλη τοῦ 19ου αἰ. ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, «ὁμοιάζει χώραν μεγαλοπρεπή, ποικίλην, εὐφορον πολλάκις, τὴν ὁποῖαν ὅμως διερχόμεθα ἐν νυκτὶ ἢ ἐν τῷ μέσῳ πυκνοτάτης ὁμίχλης, ὥστε ἢ οὐδόλως διακρίνομεν τὰς φυσικὰς αὐτῆς ιδιότητας, ἢ ἀσαφεῖς τινὰς καὶ τερατώδεις βλέπομεν σκιὰς». Κοιτάζοντας στὶς παραμονές τοῦ 2000 πρὸς τὰ πίσω γιὰ ν' ἀποτιμήσομε τὰ ἐπιτεύγματα τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, ἀβίαστα καταλήγομε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πυκνοτάτη ὁμίχλη καὶ οἱ τερατώδεις σκιές, στὶς ὁποῖες ἀναφερόταν ὁ Παπαρρηγόπουλος πρὶν ἀπὸ ἕναν περίπου αἰῶνα, ἔχουν ἀναμφισβήτητα διαλυθεῖ καὶ ὅτι οἱ μεταβολές ποῦ ἔχει προκαλέσει ἡ ἔρευνα στὴ γενικότερη ἀντίληψη γιὰ τὴν ιστορία τοῦ Βυζαντίου εἶναι τεράστιες. Ἄν ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο, ἐξίσου κοινὸ τόπο ἀποτελεῖ καὶ μία δεύτερη διαπίστωση: ὅτι οἱ βυζαντινὲς σπουδές, ἀφοῦ ἐπέτυχαν ν' ἀποκαθάρουν τὴ φυσιογνωμία τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὶς παραμορφώσεις καὶ ἀλλοιώσεις ποῦ εἶχαν ἐπιφέρει γύρω της οἱ διαφορὲς κατὰ καιροὺς ιστοριογραφικὲς ροπές, ἀφοῦ ἐμπλούτισαν τὶς πηγές κι ἀφοῦ προσέδωσαν στὴ χιλιόχρονη ζωὴ τοῦ Βυζαντίου τὴ θέση ποῦ δικαιούται στὴ διαμόρφωση τῆς ἔννοιας τῆς Εὐρώπης, βρίσκονται σήμερα σὲ κρίσιμη καμπὴ τῆς ἐξελικτικῆς τους πορείας. Τὰ ζητήματα ποῦ ἀπασχολοῦν κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τὴν ἐπιστῆμη μας εἶναι γνωστά: ἀνακαίνιση τοῦ ὄπλισμοῦ της καὶ ἀνεύρεση νέας ὀπτικῆς μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἐπιτυγχάνεται ἀποτελεσματικότερα ἢ ἀναγωγὴ σὲ μονιμότερα σχήματα ἐρμηνείας τοῦ πολύμορφου καὶ πολύπλοκου βυζαντινοῦ φαινομένου. Παρακολουθώντας τὶς σύγχρονες τάσεις τῆς ιστορικῆς ἔρευνας, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἡ ιστορία δὲν ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὶς *res gestae* τῶν μεγάλων καὶ ἐπώνυμων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ἐμπειρίες τῶν ταπεινῶν καὶ ἀνώνυμων, ἐπιχειρεῖ νὰ προσεγγίσει τὸν βυζαντινὸ ἄνθρωπο μ' ἕναν καινούργιο τρόπο: ὄχι πιά ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο μέσα ἀπὸ τὸν σχολαστικὸ ὑπο-

μνηματισμό τῶν πηγῶν ἢ μέσα ἀπὸ τὶς μελέτες ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν αὐξηση καὶ φυλοκρίνηση τῶν ἱστορικῶν γνώσεων, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ μία καθολικότερη ἐρμηνευτικὴ θεώρηση, ἔτσι ὥστε ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος νὰ τοποθετεῖται ὅσο γίνεται πλησιέστερα στὶς πραγματικὲς του διαστάσεις, χωρὶς ἀναχρονιστικὲς ἐκτιμήσεις ποὺ ὀδηγοῦν κατ' ἀνάγκην ἄλλοτε στὴν ὑποτίμηση κι ἄλλοτε στὴν ὑπερύψωσή του.

Οἱ μεθοδολογικὲς δυσχέρειες στὶς ὁποῖες προσκρούει αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα, κάθε ἄλλο παρὰ ἀπλὸ καὶ εὐλυτο, ἔχουν ἐπανειλημμένα ἐπισημανθεῖ. Ἀπὸ τὴ μία μεριά οἱ γραπτὲς πηγὲς ποὺ διαθέτομε εἶναι ἀριθμητικὰ περιορισμένες, γεγονός ποὺ καθιστᾷ ἀπροσπέλαστα πολλὰ μονοπάτια μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα χρειάζεται νὰ περάσουν συγκεκριμένες ζητήσεις. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ μεγάλα γεγονότα ποὺ σφραγίζουν τὶς τύχες ἑνὸς κοινωνικοῦ συνόλου, τὰ ὁποῖα καταγράφονται, ἀπομνημονεύονται καὶ διασώζονται, γιὰ τὰ καθημερινά, τὰ φαινομενικὰ μικρὰ καὶ ἀσήμαντα, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται στὴ διάρκεια μιᾶς ἡμέρας, ἀπὸ τὴν ἀνατολὴ ὡς τὴ δύση τοῦ ἡλίου, ἀπουσιάζουν οἱ ἀνάλογες καταγραφές, ὄχι μόνο γιὰτὶ ἐκεῖνοι ποὺ τὰ ζοῦν, ἀν εἶναι ἀμόρφωτοι, δὲν γνωρίζουν πῶς νὰ τὰ καταγράψουν, ἀλλὰ κυρίως γιὰτὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ καταγράφονται δὲν ὑπάρχει. Ἔτσι, καθὼς ἡ πληροφόρησή μας δὲν προέρχεται ἄμεσα ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς πρωταγωνιστές, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιους ἐξωτερικοὺς παρατηρητὲς ἢ θεατὲς, ἡ εἰκόνα ποὺ φθάνει τελικὰ σὲ μᾶς εἶναι ἑλλειπτικὴ. Ὅμως, ἡ ἐφαρμογὴ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια στὴν ἔρευνα τοῦ Βυζαντίου νέων τεχνικῶν, δανεισμῶν ἀπὸ συναφεῖς ἐπιστημονικὲς περιοχὲς, τὴν ἀνθρωπολογία, τὴ γεωγραφία, τὴ δημογραφία, τὴ στατιστικὴ, παρὰ τὴν κριτικὴ ποὺ ἔχει ὑποστεῖ, ἀπέδειξε ὅτι τόσο οἱ ἀτελεῖς εἰκόνας ὅσο καὶ οἱ περιορισμένες ἀριθμητικὰ πηγὲς μποροῦν ν' ἀπαντήσουν σὲ ἐρωτήματα ποὺ ὡς τῶρα ἔμεναν ἀναπάντητα, ἀρκεῖ ὁ ἐρευνητὴς νὰ τὶς καλέσει ἢ καλύτερα νὰ τὶς προκαλέσει νὰ μιλήσουν. Ὁ δρόμος, συνεπῶς, γιὰ νὰ δεχθεῖ ἡ ἔρευνα τολμηρότερες προτάσεις εἶναι ἀνοικτός.

Μὲ τὴν αἰσιόδοξη αὐτὴ προοπτικὴ τὸ σημερινὸ μας συμπόσιο προτείνει ὡς θεματικὴ τὴν ἀναζήτηση τῶν σταθερῶν παραγόντων καὶ τῶν τομῶν ποὺ διακρίνονται σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τὸ αἶτημα, μὲ ἄλλα λόγια, τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς προσπάθειας εἶναι ἡ διερεύνηση τῶν ιδιότυπων χαρακτηριστικῶν ποὺ συνέβαλαν στὴ διαμόρφωση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας. Ἀλλὰ πῶς ὀρίζεται αὐτὴ ἡ βυζαντινὴ κοινωνία καὶ τί ἐννοοῦμε ὅταν ἀναφερόμαστε στὸν βυζαντινὸ ἄνθρωπο; Ἐχει λεχθεῖ ὅτι ὁποῖος ἐξετάζει τὶς μικροσκοπικὲς πτυχώσεις τοῦ

ἰστοῦ τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας κινδυνεύει νὰ καταλήξει σὲ δύο ἀντικρουόμενες διαπιστώσεις: στὴν ἀπόλυτη συνέχεια καὶ στὴν τέλεια ἀσυνέχεια τοῦ ἱστορικοῦ σώματος. Μὲ τὴν πρώτη ἐξομοιώνονται τὰ πάντα, χάνονται οἱ διαφορὲς καὶ ἐμποδίζεται ἡ προβολὴ ἑτεροτήτων πνευματικῶν παραδόσεων, χρονικῶν περιόδων καὶ φάσεων πολιτισμοῦ. Μὲ τὴ δεύτερη κατακερματίζεται σὲ στεγανὰ διαμερίσματα ἡ ἱστορικὴ διαδικασία, καθὼς ἐντοπίζονται διαρκῶς πολυάριθμες καὶ ποικίλες ριζικὲς ἀνομοιότητες ποὺ δὲν ἐπιδέχονται ἀναγωγὴ. Στὴν περίπτωσι τοῦ βυζαντινοῦ φαινομένου, ἡ ἀνάγκη νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ ἰδιοτυπία καὶ ἰδιαιτερότητα τῆς ὀρθόδοξης αὐτοκρατορίας τοῦ Βοσπόρου ὀδήγησε στὴ σύλληψι διαφορῶν ἱστορικῶν θεωρήσεων, οἱ ὁποῖες δὲν εἶναι ἀποκομμένες ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πολιτικῶν, πνευματικῶν καὶ θρησκευτικῶν παραγόντων ποὺ δημιουργήσαν τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο γεννήθηκε καὶ διαμορφώθηκε ἡ ἔννοια τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἔτσι, τὸ Βυζάντιο ἄλλοτε ἐρμηνεύεται ὡς ἀπλή παρέκκλιση τῆς ρωμαϊκῆς οἰκουμηνικότητας, ἄλλοτε ὡς ἐπιβίωση τῆς ἀρχαιότητας καὶ ἄλλοτε ὡς μίγμα κλασικῆς καὶ ἀνατολικῆς παράδοσης. Στὴ θεωρία τῆς συνέχειας ποὺ βλέπει ἓνα Βυζάντιο ἀκαμπτο καὶ στατικό, ἀντιπαρατίθεται ἡ θεωρία τῆς ἐξέλιξης ποὺ τὸ ἀντικρύζει σὰν ἓνα ζωντανὸ ὄργανισμὸ μὲ σταθμούς καὶ περιόδους ποὺ ἡ καθεμία ἀποκτᾷ διαφορητικὸ νόημα, ἀνάλογα μὲ τὶς μεταβολές, ρωγμὲς ἢ ἀνακατατάξεις ποὺ σημειώνονται στὶς δομὲς τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Μέσα στὸ σχῆμα αὐτὸ ἡ σύγχρονη ἔρευνα προτείνει νέα ἐρμηνευτικὴ κλειδα: τὴν ἐξέταση τοῦ Βυζαντίου ὄχι σὰν ἐπιβίωσης τῆς ἀρχαιότητας, μὲ συγκρίσεις ἢ ἀναζητήσεις φάσεων ἀναβίωσης ἢ νοσταλγίας τοῦ κλασικοῦ ιδεώδους, ἀλλὰ σὰν αὐτόνομης, πρωτότυπης πολιτισμικῆς ὄντοτητας, ἰδωμένης μέσα στὴν ἠθικὴ ἱεραρχία τοῦ μεσαίωνα, μὲ δική της δυναμικὴ καὶ πρωτοβουλία.

Καίριο, ὡστόσο, αἴτημα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ Βυζαντίου, προϊόντος διασταύρωσης τῶν δύο συστατικῶν στοιχείων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στὰ ὁποῖα προστέθηκε ὡς πνευματικὸς συνεκτικὸς δεσμὸς ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, εἶναι ἡ διερεύνηση τῶν κινητήριων δυνάμεων ποὺ προσδιόρισαν στὸν μεγάλο χρόνον τὴν ἐξέλιξί του. Εἶναι ἀνάγκη δηλαδὴ νὰ διευκρινιστεῖ ποιά στοιχεῖα τοῦ ἀρχαίου κόσμου συγκερατεῖ, ἀποβάλλει ἢ συγχωνεύει, πότε ἀποσυνδέεται καὶ πότε ἀνασυνδέεται μὲ τὸ κλασικὸ πνεῦμα, σὲ ποιὲς δομὲς τῆς λειτουργίας του συνεχίζεται ἢ τέμνεται ἡ ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση, καθὼς καὶ ἂν ἡ συνέχεια ἢ ἡ τομὴ ἐκδηλώνεται στὴν ἐπιφάνεια ἢ βρῖσκεται στὸ ὑπόστρωμα, διανύοντας μιὰν ὑπόγειαν διαδρομὴ. Πρόβλημα, ἐπομένως,

πρώτου μεγέθους δὲν ἀποτελεῖ μόνον ἡ ἐπισημάνση τῶν ἀλλαγῶν ποὺ προκάλεσε ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμον στὸν βυζαντινόν, ἀλλὰ κυρίως ἡ ἐξακριβώση τοῦ βαθμοῦ ἐπίδρασης, ἐπιφανειακῆς ἢ βαθύτερης, ποὺ ἄσκησαν οἱ μεταβολές αὐτὲς στὴν κοινωνία. Ἄν, λοιπόν, ἡ προσοχὴ πρέπει νὰ στραφεῖ στὴν ἔνταση ἀνάμεσα στὶς δυνάμεις σταθερότητας, ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴ συνέχεια τῆς λειτουργίας τοῦ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος, καὶ στὶς δυνάμεις ἀλλαγῆς, ποὺ τροφοδοτοῦνται ἀπὸ τὴν ἐνστικτώδη ἀντίδραση τῶν μελῶν του, τότε ὁ χώρος τῆς καθημερινῆς ζωῆς, καθρέφτης τῆς συνέχειας ἀλλὰ καὶ εὐαίσθητος δέκτης τῶν μεταβολῶν, προσφέρεται κατ' ἐξοχὴν γιὰ τὴν ἀνίχνευση αὐτοῦ τοῦ ζητουμένου.

Ἡ ἔρευνα ἔχει ἤδη διανύσει ἱκανοποιητικὴ πορεία σ' αὐτὸν τὸν τομέα, δημιουργώντας μὲ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν στόχων καὶ τῶν ἐνδιαφερόντων της, ἐξαιρετικὰ θετικὸ κλίμα γιὰ τὴν ἀνάληψη γενναίας ἐρευνητικῆς προσπάθειας. Δὲν θ' ἀναφερθῶ στὶς συνθετικὲς ἐργασίες ποὺ ἔχουν ιδιαίτερα κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀφιερωθεῖ στὸν βυζαντινὸ πολιτισμὸ. Οἱ γενικότερες ἀντιλήψεις ποὺ διέπουν τὴν καθεμίᾳ ἀπ' αὐτὲς ἔχουν ἀρκετὲς φορές, λιγότερο ἢ περισσότερο, ἀναλυθεῖ. Θ' ἀναφερθῶ, ἀντίθετα, στὸ παλιὸ ἐξάτομον ἔργο τοῦ Φαίδωνος Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, πρῶτον γιὰτὶ, ὅσο κι ἂν κρίνεται ἀπὸ πολλοὺς σήμερα ὅτι ἀνήκει σὲ παρωχημένη μορφή ἔρευνας, ἐξακολουθεῖ, παραμένοντας ἀνεξάντλητος θησαυρὸς γνώσεων, νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς βασικὸ ἐργαλεῖο ὑποδομῆς, καὶ δεύτερον, γιὰτὶ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ τρόπου καὶ τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν ὁποία ἔχει γραφεῖ, μαζὶ μὲ τὸ φανέρωμα τῶν σημείων ὅπου ὑπάρχουν ζῶνες σιωπῆς, βοηθᾷ νὰ θεμελιωθεῖ ἐναργέστερα τὸ γενικὸ αἶτημα τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας. Θεωρώντας τὰ πράγματα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ λαογράφου καὶ ἐρμηνεύοντας τίς ἀνάγκες καὶ τὰ κρίσιμα αἰτήματα τοῦ καιροῦ του, ὁ Κουκουλὲς προσφέρει μιὰν ἀναμφισβήτητα πλουσιότατη καὶ χρησιμότατη συγκομιδὴ πληροφοριῶν ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἀστικὸ κυρίως πολιτισμὸ τῶν Βυζαντινῶν, οἱ ὁποῖες ὁμοίως εἶναι ἀσύνδετες ἢ μία μὲ τὴν ἄλλη, καθὼς ἀπουσιάζουν παντελῶς οἱ ἱστορικὲς συντεταγμένες τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου. Μέσα ἀπὸ τὴν παρατακτικὴ ἐπισώρευση τῶν στοιχείων γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ μὲ τὸ κέντρο βάρους στὸν κάτοικο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῶν ἀστικῶν περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος, ἀποξενωμένος ἀπὸ τὸν φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ του περίγυρο, ἐμφανίζεται σὲ μιὰν ἀδιάπτωτη συνέχεια, χωρὶς καμία ἐξέλιξη νὰ χαρακτηρίζη τὴ διαχρονικὴ του πορεία. Λείπουν ἔτσι οἱ συσχετισμοὶ μὲ τίς διαφορὲς κατὰ ἐποχὴ ἱστορικὲς συγκυρίες ποὺ σημάδεψαν τίς τύχες τῶν πληθυσμῶν τῶν πόλεων ἢ τῆς ὑπαί-

θρου, ὅπως λείπουν, ἐπίσης, οἱ ἀναφορὲς στὶς στοιχειώδεις συμπεριφορὲς τῶν ἀνθρώπων συνόλων.

Ἡ ἀνάγκη τῆς νεώτερης ἔρευνας νὰ ἐξετάσει τὸν καθημερινὸ βίον τῶν Βυζαντινῶν μέσα ἀπὸ μιὰ διευρυμένη προβληματική, ποὺ νὰ ἐπιτρέπει τὸν σχηματισμὸ τῆς εἰκόνας τῶν συνθηκῶν ποὺ προσδιόρισαν στὸν χρόνον καὶ στὸν χῶρον τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τῆ συμπεριφορὰ τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐμπλουτιστεῖ ἡ σύγχρονη βιβλιογραφία μὲ σειρὰ μελετῶν καὶ βοθημάτων ποὺ μὲ τοὺς στόχους καὶ τίς κατευθύνσεις τοὺς φωτίζουν περιοχὲς ποὺ ὡς πρόσφατα ἡ ἔρευνα δὲν εἶχε πλησιάσει.

Ἀπὸ τὰ θέματα λ.χ. ποὺ τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουν ἐπισύρει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν βυζαντινολόγων καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν μία ἀπὸ τίς σιωπὲς τῆς βυζαντινῆς ιστοριογραφίας εἶναι ἡ δομὴ καὶ ἡ λειτουργία τῆς οἰκογένειας. Ὁ θεσμὸς ἐξετάζεται τώρα ὄχι πιά στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς καὶ διπλωματικῆς ιστορίας οὔτε μόνον ὡς δημιουργὸς ἔννομων σχέσεων, ἀλλὰ ὡς κυτταρική μονάδα κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται στὸν χρόνον καὶ στὸν χῶρον. Ἡδη μέσα ἀπὸ τίς ὑπάρχουσες μελέτες ἔχει σχηματιστεῖ ἡ τυπολογία τῆς βυζαντινῆς οἰκογένειας κατὰ τὴν πρώιμη ἐποχὴ, ἐνῶ ἔχει ἀρχίσει νὰ συγκροτεῖται τὸ ἀντίστοιχο μοντέλο γιὰ τοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ ἰδιαιτέρα τὴν οἰκονομικὴ καὶ δημογραφικὴ του ὄψη. Παράλληλα, ἔχει ἐπισημανθεῖ ἡ μεταμόρφωση ποὺ συντελεῖται στὸ ἐπίπεδο τῆς καθημερινῆς ζωῆς μὲ τίς εὐρύτερες κοινωνικὲς ἐξελίξεις, οἱ ὁποῖες ἀκολουθοῦν τὴν παρακμὴ τῶν ἀρχαίων πόλεων: διαφοροποίηση τῆς βυζαντινῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ, μετασχηματισμὸς καὶ λειτουργία τῆς ὡς σημαντικοῦ κοινωνικοῦ πυρήνα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τομέα τῆς ὀργάνωσης τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, διεύρυνση τοῦ πεδίου παρατήρησης σημειώνεται καὶ στὸν τομέα τῆς ἔρευνας τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν. Ἐδῶ οἱ ἐργασίες ποὺ ἔχουν γίνει, εἴτε μὲ τὴ μορφή συλλογῶν τεκμηρίων εἴτε μὲ αὐτὴ τῶν ἐπὶ μέρους συνθέσεων, ἀποσκοποῦν στὴν ἐξέταση τῶν λόγων γιὰ τοὺς ὁποῖους ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος στὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ καὶ στὸν συγκεκριμένο τόπο χρησιμοποίησε ἢ ἔπαυε νὰ χρησιμοποιεῖ ὀρισμένα σκευῆ, ὀρισμένα ἐργαλεῖα δουλειᾶς, ὀρισμένα ὄπλα, ὀρισμένες τεχνικὲς καὶ μεθόδους. Δὲν λείπει, ἐπίσης, ἀπὸ τοὺς στόχους τοὺς ἡ προσπάθεια ἐκτίμησης τῆς ἠθικῆς ἀξίας ποὺ εἶχαν γιὰ τὸν ἄνθρωπον τὰ ὕλικά ἀγαθὰ, σὲ συσχετισμὸ μάλιστα μὲ τίς ἀντίστοιχες ἀξίες ποὺ ἴσχυαν στὴν κοινωνία τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Ἄς θυμηθοῦμε λ.χ. ὅσα γράφει ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης

για τούς Νορμανδούς πού, όταν κατέλαβαν τήν πόλη του, εκτιμοῦσαν τὰ ἀντικείμενα τὰ ὁποῖα θεωροῦσε ὁ μητροπολίτης εὐτελῆ — τὰ καρφιά, τίς τσακμακόπετρες, τούς σιδερένιους κρίκους, τὰ μαχαιρίδια, τίς βελόνες — ἐνῶ δὲν ἔδιναν πεντάρια γιά τὰ πράγματα πού ἔκαναν τή ζωὴ πιδ εὐχάριστη, ὅπως ἦταν τὸ ροδόνερο, πού ἦταν γι' αὐτούς ὕδωρ ἀχρεῖον, ἢ ἡ κανέλα καὶ ἡ σταφίδα, πού τίς νόμιζαν τήν πρώτη ὡς ροκανίδι καὶ τή δεύτερη ὡς κομματάκι κάρβουνο.

Οἱ σχέσεις πάλι ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου μὲ τούς μηχανισμούς τῆς ἐξουσίας, τὸ κράτος καὶ τήν Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζει στήν καθημερινότητά του τὸν αὐτοκράτορα ἢ τὸ θεῖο στοιχεῖο ἀπασχολοῦν εὐρύτερα τούς ἐρευνητές, ἐνῶ οἱ σχέσεις ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ ἀνθρώπου στήν οἰκιστικὴ φυσιογνωμία τοῦ χώρου, μέσα στὸν ὁποῖο κινεῖται, βρίσκονται στὸ ἐπίκεντρο τῆς γνωστῆς μακρόπνοης ἐρευνας πού ἔχει ἀναληφθεῖ μὲ σκοπὸ τήν ἱστορικὴ χαρτογραφικὴ ἀνασύσταση τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Μὲ ἐξαιρετικά, τέλος, εὐοίωνες προοπτικὲς πραγματοποιεῖται, βασισμένη στίς μεθόδους τῆς κοινωνικῆς σημειωτικῆς, ἡ ἐρευνα τῆς σημασιολογικῆς ἐξέλιξης ἐνοιῶν καὶ συμβόλων-κλειδιῶν. Χωρὶς νὰ εἶναι ἀκόμη πολλὰς οἱ διαθέσιμες στὸν χῶρο αὐτὸ μελέτες, εἶναι ἀντίθετα ἰδιαίτερα διαφωτιστικὲς γιά τὴν ἐρμηνεία τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως αὐτὴ ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς διαφορετικῆς σημασίας ἢ τῆς μεταλλαγῆς τῆς σημασίας πού περικλείουν στίς κοινωνικὲς συνθῆκες τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου ἐννοίες καὶ σύμβολα, ὅπως εἶναι π.χ., γιά ν' ἀναφέρω ὀρισμένες μόνον ἀπ' αὐτές, ἡ ἐννοια τῆς ψυχῆς καὶ τῆς σωτηρίας, ἡ ἐννοια τῆς ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καὶ ταπείνωσης, ἡ ἐννοια τοῦ φόβου καὶ τῆς ἐλπίδας, ἡ ἐννοια τῆς δακρύβρεκτης συμπόνοιας, ἡ πρακτικὴ τῆς προσκύνησης ἢ τὸ σύμβολο τῆς γαστέρας, τῆς κοιλιᾶς, πού ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἄλλες τῆς σημασίες ἐκφράζει τὴν ἐσωτερικότητα, τὴ μύχια ζωὴ τοῦ ἀνθρώπινου ἔσω.

Ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι αὐτὸ πού ἔχει σημασία στήν κάθε περίπτωση πολὺ περισσότερο κι ἀπὸ τίς λύσεις πού προτείνονται εἶναι τὰ προβλήματα πού τίθενται, οἱ συνεργάτες μου κι ἐγὼ φροντίσαμε ἢ θεματικὴ τοῦ συμποσίου νὰ διαρθρωθεῖ σὲ ἐνόητες ἀντιπροσωπευτικὲς τῶν σύγχρονων ἐρευνητικῶν ἀνησυχιῶν. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ θέλομε νὰ ἐλπίζομε ὅτι ἡ προβληματικὴ θὰ εἶναι γόνιμη καὶ ἐποικοδομητικὴ. Καὶ μιὰ καὶ ὁ λόγος εἶναι γιά τὴν καθημερινὴ ζωὴ, ἃς θυμίσω, τελειώνοντας, ὅτι ὁ βυζαντινὸς ἐπαγγελματίας, γιά νὰ κάνει τὴ δουλειά του μὲ μεγα-

λύτερη εὐχέρεια καὶ ἄνεση, ἀνακομβωνόταν, ἔλυνε μὲ ἄλλα λόγια ἀπὸ τὶς θελιές τους τὰ κομβία, δηλαδή τὶς ταινίες ποὺ κατέληγαν σὲ κόμπους καὶ οἱ ὅποιες συγκρατοῦσαν τὸ φόρεμά του. Μεταφορικῶς, τὸ ρῆμα ἀνακομβώνομαι ἢ ἀνασκουμπώνομαι, ὅπως ἔχει σωθεῖ σήμερα μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς σημασία στὴ γλώσσα μας, σημαίνει προετοιμάζομαι, βάζω τὰ δυνατά μου, κάνω κάθε δυνατὴ προσπάθεια γιὰ καλύτερη ἐκτέλεση τοῦ ἔργου. Ἀφοῦ λοιπὸν κι ἐμεῖς βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου μας, δὲν μᾶς μένει ἄλλο παρὰ ν' ἀνασκουμπωθοῦμε.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΡΩΤΗ

*Ἀπὸ τὴν ἕσπερη ἀρχαιότητα
στὸ πρῶιμο Βυζάντιο*

*Χριστιανοὶ γεγαῶτες Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντες
ἐνθάδε νεαιτάουσιν ἀπήμονες*

(Παλλαδάς ὁ Μετέωρος, Εἰς τὰ Μαρίνης)

ANDRÉ GUILLOU

DU PSEUDO-ARISTÉE À EUSÈBE DE CÉSARÉE
OU DES ORIGINES JUIVES
DE LA MORALE SOCIALE BYZANTINE

Une réflexion sur le savoir du Byzantin moyen, — si tant est que cet homme ait existé —, se heurte au poids de la vie quotidienne, objet concret d'un système de valeurs dominé par les représentations de la misère, de l'injustice, de l'inégalité, de l'inhumanité, chaque jour compensées par le besoin de croire, d'espérer, d'imaginer. La place de l'homme dans le monde terrestre, reflet du monde céleste, le mode par lequel celui-ci se représente son rapport au monde, la place qu'il a reçue dans la société, renvoient à une thématique du salut, dans laquelle le rôle d'acteur déterminant est joué par le détenteur principal ou local du pouvoir, chef d'orchestre responsable de l'harmonie entre les deux mondes, celui d'en-bas et celui d'en-haut.¹

Fil d'un discours que j'ai récemment commencé et sur lequel je reviens pour préciser l'origine d'un processus, jusqu'ici seulement esquissé, qui me paraît mettre en relief l'apport de la pensée hébraïque à l'éthique byzantine, entendue comme science de la morale sociale.

Le monde d'Eusèbe de Césarée

En entrant à Rome après sa victoire sur Maxence en 312, Constantin aurait chanté le cantique triomphal entonné par Moïse

1. Je renvoie pour l'ensemble à mes deux études récentes, «La vie quotidienne à la haute époque byzantine. 'Eusébeia': piété. Une réflexion lexicographique», in *The 17th international Byzantine Congress. Major Papers*, New York 1986, 189-209; «Piété filiale, piété impériale», in *Mélanges Pierre Lévêque*, sous-presse. Voir aussi «La liberté de l'homme dans le monde byzantin»,

(*Exode* XV 1-11) après sa victoire remportée grâce à Yahvé sur le Pharaon:

*Je célèbre Yahvé; il s'est couvert de gloire,
il a jeté à la mer cheval et cavalier.
Yahvé est ma force et mon chant,
à lui je dois ma délivrance.
Il est mon Dieu et je le glorifie,
le Dieu de mon père et je l'exalte etc.*

On sait que ce psaume d'actions de grâces, le premier et le plus célèbre des cantiques que la liturgie chrétienne emprunte à l'Ancien Testament, traite dans toute son ampleur le thème du salut miraculeux que la puissance et la sollicitude de Yahvé assure à son peuple. Tel Pharaon englouti dans la Mer Rouge, Maxence est précipité dans le fleuve avec ses soldats, tandis que Constantin sauve le nouvel Israel de l'impiété et du paganisme. Le modèle de l'empereur et de son peuple pour l'historien Eusèbe de Césarée au IVe siècle de notre ère, — car la narration est de lui —, est d'abord biblique.

«Personne, ni Barbare ni Grec», écrit-il, «n'a jamais initié les hommes à la vérité, sinon notre Sauveur, lui seul, lui qui, en prêchant à toutes les nations de fuir leur ancienne erreur, leur a démontré à toutes abondamment le chemin du retour vers le vrai et seul Dieu de l'univers, la piété envers lui».²

Cette vérité, dont parle Eusèbe, c'est l'exacte connaissance du Créateur et le juste culte qui lui revient: «Il ne s'agit pas d'admirer des phénomènes, de célébrer sans les voir et incorporellement des forces invisibles et incorporelles, d'allumer des feux, de sacrifier des béliers ou des taureaux, de croire honorer la divinité par des couronnes, des statues, la construction de temples, mais de le faire par des raisonnements purifiés, des opinions droites et vraies dans le calme de son âme et en imitant Dieu le plus possible par la vertu».³

in *Les libertés au Moyen Age (Festival d'Histoire de Montbrison)*, Montbrison 1987, 127-130, et «Le rebelle dans le monde byzantin», in *Colloque E.I.E.-CNRS*, Athènes, sous-presse.

2. *Praeparatio Evangelica* III 13. 25.

3. *Ibid.* III 13. 24.

L'initiateur «de toutes les nations» à ce «culte raisonnable», juste connaissance et juste louange de Dieu, c'est le Christ: telle est l'orthodoxie, juste notion de Dieu et juste culte à son endroit, distinction entre le créé et l'incrédé, qui n'est pas nouvelle (Apologetes, Origène), mais qui laisse apparaître une dimension cosmique importante, vision biblique d'une création profondément marquée par la sagesse divine.

Le pédagogue, pour reprendre l'expression de Clément d'Alexandrie, est universel, car il s'adresse à toutes les nations, et donc si un empereur est à l'image du Verbe son empire embrassera le monde créé. Mais le Verbe va plus loin dans son message culturel, car il enseigne aux hommes leur parenté divine. Lui-même, en effet, doit sa royauté ou son empire à son Père: il est le «Seigneur, Dieu et roi de toutes choses créées, doté par le Père de la domination et de la force, ainsi que de la divinité, de la puissance et de l'honneur»;⁴ «il est obéissant aux ordres paternels».⁵ Piété filiale du Verbe à l'égard du Père, piété filiale que le Verbe a enseignée aux hommes: «Lui-même, en ne négligeant pas la piété envers son Père, a été pour tous le maître de la connaissance du Père».⁶ Le message dépasse les limites de l'Eglise visible: le Verbe s'est manifesté progressivement dans le temps en jetant les «semences de la religion»,⁷ jusqu'à ce que se constitue, dans un premier temps, le peuple hébreu; «toutes les nations de la terre furent ainsi préparées et dûment capables de recevoir la connaissance du Père...»⁸ Alors, le Verbe divin et céleste de Dieu se manifesta lui-même... au temps où commençait l'Empire romain...».⁹

Et la paix découla de la «puissance divine et mystérieuse du Sauveur, car sa prédication mit fin aux discussions entre les nations».¹⁰ Les moeurs se sont civilisées, «des Perses n'épousent plus leur mère», «des Scythes ont abandonné l'anthropophagie à cause

4. *Historia Ecclesiastica* I. II. 3.

5. *Ibid.* I. II. 5.

6. *Ibid.* I. II. 7.

7. *Ibid.* I. II. 24.

8. *Ibid.* I. II. 23.

9. *Ibid.* I. II. 23-24.

10. *Ibid.* I 4. 5.

de la parole du Christ, qui est venue jusqu'à eux». ¹¹ Plus de sacrifices humains, «on n'égorge plus les personnes les plus chères en signe de piété». La piété «éloigne le genre humain... de la monstrueuse bestialité et le prépare à recevoir les croyances philosophiques». Dans toutes les nations, les hommes partout apprennent à «penser sainement et solidement en ce qui concerne la Providence de Dieu». ¹² Et cette «vraie religion» n'est pas une foi irrationnelle (*alogos pistis*), elle est faite de «doctrines sages et profitables» et implique une vie qui lui soit conforme. ¹³

Dans cette vue christocentrique et universelle, dans la coïncidence chronologique avec la naissance de l'Empire romain, se trouvent les éléments de la conception politique de l'orthodoxie, qui se concrétise dans le portrait idéalisé de l'empereur Constantin conçu par Eusèbe.

A Maxence, le tyran impie, va être opposé Constantin le Pieux. Et la fin du règne de l'impiété est marqué, — encore la typologie biblique —, par un certain nombre d'événements cosmiques: «Les averses habituelles et les pluies de la saison d'hiver où l'on était refusèrent à la terre leur tribut accoutumé». Rébellion des éléments fidèles à leur Créateur, qui entraîne la famine et l'épidémie. Les peuples eux-mêmes se dressent contre la tyrannie de l'impie et particulièrement les Arméniens: «Ils étaient chrétiens et accomplissaient avec zèle leurs devoirs de piété envers la divinité. L'ennemi de Dieu essaya de les contraindre à sacrifier aux idoles et aux démons, et d'amis qu'ils étaient il les transforma en ennemis et d'alliés en adversaires». ¹⁴ Manifestations qui sont des signes de la colère de Dieu: «Il fouettait et convertissait selon les moments son peuple par les épreuves». ¹⁵ Evocation de la situation au moment des plaies d'Égypte!

«C'est alors que le pieux Constantin fut suscité par le roi souverain Dieu de l'univers et Sauveur». ¹⁶ La divinité nomme son lieutenant, qui reconnaît naturellement sa dépendance, «il a tout

11. Ibid. I 4. 6.

12. Ibid. I 4. 13-15.

13. Ibid. I 6. 3.

14. *Historia Ecclesiastica* IX. VIII. 1-2.

15. Ibid. IX. VIII. 15.

16. Ibid. IX. IX. 1.

à fait conscience du secours venu de Dieu»¹⁷ et ne s'attribue pas le mérite de la victoire. Instrument de la justice divine, l'empereur ne libère pas seulement le nouvel Israël opprimé, mais il châtie les persécuteurs; et une variante du texte d'Eusèbe conclut: «Constantin et Licinius purifièrent d'abord le monde entier de la haine de Dieu et montrèrent parmi les biens dont Dieu leur avait confié sagement l'administration leur amour de la vertu et leur amour de Dieu, leur piété et leur reconnaissance envers la divinité par leur législation en faveur des chrétiens».¹⁸

C'est le règne de la piété (*eusebeia*) dont Eusèbe fait un tableau éclatant. Non seulement le monde vit en paix et les églises sont restaurées, de nouveaux lieux de culte consacrés, mais les évêques reçoivent couramment des lettres personnelles de l'empereur, sont honorés par lui de distinctions et de riches cadeaux.¹⁹ Telle est la *Pax Byzantina*.

Au centre de celle-ci l'empereur constitue l'archétype du christianisme idéal, qui est une vie de piété et de dévotion, toute entière liée à la volonté de Dieu.²⁰ La piété du prince comporte la renonciation à tout ce qui est terrestre. Constantin enseigne à ses fils à mettre la piété plus haut que le trône; l'empereur, comme le Christ, est pour ses sujets un maître de vertu, et l'un de ses devoirs est d'amener à Dieu les âmes que celui-ci a confiées.²¹ On peut parler ainsi d'un rôle sacerdotal de l'empereur byzantin: il est la tête du peuple de Dieu, si la tête est pieuse, tout le corps le sera; notion qui vient directement de l'Antiquité.

Constantin est donc posé par Eusèbe comme un modèle. Mais, outre cette fonction de maître du christianisme, l'empereur a la responsabilité de l'extension de la chrétienté, Dieu l'a choisi pour cela, et il est prédestiné à être un agent de l'économie du salut dans le monde. Quelle que soit l'étendue de sa piété et de sa religiosité personnelles, — et ceci est essentiel pour notre réflexion —, l'empereur reste un instrument de la volonté de Dieu. Il en est

17. Ibid. IX. IX. 10.

18. Manuscrit ATEM p. 75.

19. *Historia Ecclesiastica* X. II. 2; X. III. 3.

20. *Vita Constantini* 1.3.4; 1.39.3; 2.12 etc. *Laus Constantini* 5.11.

21. *Vita Constantini* 4.52; 1.4-5; 2.19.61; *Laus Constantini* 2.5.

ainsi de l'empereur impie, qui est instrument de la colère divine. Ce qui se dégage de cette dernière notion, proprement biblique, c'est la réalité d'un ministère rempli par celui qui exerce le pouvoir: il exerce une fonction qui ne lui appartient pas, qui lui a été déléguée, et dont il devra rendre compte comme le fait l'intendant d'un grand domaine à son maître ou un fonctionnaire à son chef nommé par l'empereur.

Désacralisation du pouvoir politique, qui ne se fait pas dans le sens d'une sécularisation de ce pouvoir, mais au profit d'une sorte de sanctification de celui-ci, qui remplace l'*imperium* sacré transmis par Rome: le pouvoir politique est la manifestation théophanique de la volonté et de la miséricorde divines dans une obéissance au Créateur, qui a sa racine dans la piété filiale du Christ à l'égard de son Père.

L'empereur est responsable aussi de la prospérité de l'Empire qui lui a été confié: celle-ci sera un signe de la bénédiction divine, tandis que la malédiction aura comme signe l'insuccès. Les réussites de Constantin contrastent à cet égard avec les défaites des princes païens, écrit Eusèbe.²² Ceci est vrai aussi bien de sa prospérité personnelle, de sa longue vie et de sa mort paisible.²³ Dieu bénit les empereurs pieux et anéantit les tyrans.²⁴ Constantin a ainsi bénéficié de la récompense (*amoibè*) de Dieu comme salaire de sa piété.²⁵ Récompense qui est la domination du monde.²⁶ Le lien entre la diffusion de la foi chrétienne et l'extension géographique de l'Empire, très net, est la base de l'impérialisme byzantin. Confusion évidente entre la confession orthodoxe et l'appartenance à l'Empire, les croyants constituant le nouvel Israel, membres d'un même peuple ils ont le même roi dans le Dieu créateur et ils ont le même lieutenant de Dieu, l'empereur.

La pensée d'Eusèbe sur cette organisation du monde créé restera le principe fondamental de la civilisation byzantine: l'autorité impériale est une notion religieuse et éthique, l'exercice du pouvoir a comme but et comme fin de combattre le mal.

22. *Laus Constantini* 9.1-2.

23. *Vita Constantini* 4.57.

24. *Ibid.* 1.3.

25. *Ibid.* 1.6.

26. *Ibid.* 1.46.

La tradition testamentaire

Ce sont les Hébreux, dit Eusèbe, qui ont conservé et transmis jusqu'à nous cette véritable éthique religieuse, les autres peuples ne l'ont pas connue et se sont mis à adorer les éléments naturels, tombant dans l'erreur polythéiste.²⁷ Et il ajoute: «On ne trouverait chez aucune nation le moindre équivalent du bien qui nous a été fourni par les Hébreux».²⁸

Cette piété s'est transmise chez les Hébreux de génération en génération et l'on trouve à chaque époque dans leur histoire de pieux personnages à qui Dieu s'est révélé.

Avant Moïse certes des personnages se sont distingués par leur piété mais c'est lui qui a institué par une loi la distinction entre pur et impur et fixé les interdits: «Les Hébreux, avant Moïse dans le temps, n'étaient pas soumis à la législation que celui-ci a édictée et suivaient une sorte de religion, librement, sans contrainte, par suite de l'extrême impassibilité de leur âme, ils n'avaient nul besoin de lois pour les régir, mais ils possédaient une connaissance vraie de ce qui se rapporte à Dieu».²⁹ Il y a donc, pour Eusèbe, une religion naturelle à laquelle s'oppose une religion selon la Loi de Moïse. La religion était transmise oralement jusqu'à lui, avec lui elle est écrite.

Et l'on nous cite ainsi toute une série de modèles dévots en commençant par ceux qui ont vécu avant le déluge.

C'est Enos qui «le premier osa invoquer le nom du Seigneur Dieu, en montrant ainsi ce qu'est réellement le principe rationnel de l'âme, capable et de connaître Dieu et de savoir la piété qu'il faut avoir à l'égard du divin. De ces deux aptitudes, la première doit être la preuve d'une connaissance véritable de Dieu, la seconde, de l'espérance qui se tourne vers le Dieu reconnu».³⁰

Après Enos, Enoch et Noé, la triade philonienne,³¹ «il y eut encore d'autres hommes remarquables pour leur piété», parmi eux

27. *Praeparatio Evangelica* I. 6.2-3.

28. *Ibid.* VII 1.3.

29. *Ibid.* VII 6.4.

30. *Ibid.* VII 8.9.

31. *De Abrahamo* 7-47.

Melchisédech et surtout Abraham qui, bien qu'il ait vécu avant la Loi, fut néanmoins déclaré «juste et pieux s'il en fut» à cause de sa grande foi. C'est ensuite Jacob, athlète et ascète de la piété,³² Job qui, sans être Juif, «a fait preuve de toutes les perfections», témoin de la vertu parmi les païens, témoin de l'universalité de la piété, enfin Joseph dont «l'âme resplendissait de tempérance, de justice, de réflexion, de courage, mais surtout de la connaissance supérieure et du respect du Dieu de l'univers, dont les parents avaient, dit-on, nourri son âme dès le berceau»,³³ enseignement grâce auquel il se montra «tant par ses actes que par ses paroles un homme religieux et un Hébreu véritable».

Lien entre la connaissance transmise et la piété religieuse, sans cesse affirmée par Eusèbe et commentée par l'exemple de Moïse: législateur, mais avant tout théologien, il a «jeté pour le peuple des Juifs les bases d'une constitution qui était en accord avec la piété, et pour ce faire il s'est servi de la «réflexion théologique transmise depuis ses aïeux jusqu'à lui».³⁴

C'est une vraie doctrine qui est le fondement des comportements justes et cette vraie doctrine est celle qui concerne le Dieu créateur. Ce qui est le meilleur dans l'homme «ressemble à Dieu»;³⁵ «il ne faut donc pas infliger d'outrage impie à l'homme qui est à l'image de Dieu». L'immoralité est impiété parce qu'elle outrage cette image divine. Cette impiété est elle-même «inspirée par les esprits déchus à cause de leur impiété du sort des êtres pieux». Dieu les laisse faire «pour donner de l'exercice aux athlètes de la piété». Mais ils sont à l'origine de l'erreur du polythéisme, «qui ne diffère en rien de l'athéisme».³⁶ Ces esprits déchus désirent être appelés des dieux: c'est à eux que s'adressent l'idolâtrie et les sacrifices, «seuls les Hébreux ont mis toute leur ardeur à s'arracher violemment à leurs tromperies».³⁷

L'impiété est donc un outrage à l'image de Dieu dans l'homme, la piété religieuse consiste à retrouver «la nature première de

32. *Praeparatio Evangelica* VIII 8.26.

33. *Ibid.* VII 8.34.

34. *Ibid.* VII 9.

35. *Ibid.* VII 10.13.

36. *Ibid.* VII 16.8.

37. *Ibid.* VII 16.11.

l'homme». La vie selon la piété, c'est la vie adamique: «C'est vers elle que, de toutes leurs forces, les hommes doivent aspirer à remonter, tous ceux qui ont souci de la vertu. Il nous faut recouvrer la pureté et la ressemblance divines de la substance intellectuelle qui est en nous». ³⁸

La tradition païenne

Qui ne pense, en esquissant l'idéal de la vertu brossé par Eusèbe, à l'illustre doctrine stoïcienne, qui a conquis, surtout à l'époque romaine, tant de grandes âmes. Née loin d'Athènes, on le sait, cette pensée, étrangère à la fine culture d'un Platon, mais sérieuse et pleine d'ardeur, a introduit dans l'histoire culturelle, au IVe et au IIIe siècle avant notre ère, l'idée de l'absolu avec tous ses risques. Le bien moral est tout, le reste n'est rien, en tout cas n'a aucune mesure avec lui. L'idée générale de ce système, qui doit peut-être beaucoup au vieil Héraclite (VIe s. A.C.), peut se résumer ainsi: l'individuel, le particulier n'a d'existence que dans et par le tout, qui est le monde et le monde lui-même, dans ses incessantes transformations, est conduit par des lois inflexibles, le destin (*hè heimarménè*), qui sont l'expression de la pensée divine, qui est l'âme du monde. L'âme de l'homme est une parcelle de l'âme divine. La raison est dans l'homme la partie directrice; elle seule est capable de saisir les lois de l'ensemble et d'y conformer la conduite de chacun.

Le bonheur (ici sur terre), qui est pour l'individu la fin naturelle de l'action, ne peut être réalisé que par une soumission complète à ces lois universelles du monde, reconnues par la raison. C'est ce qu'on appelle la vertu. Le sage considère la vertu comme le seul bien véritable. Tout le reste, la santé ou la maladie, la richesse ou la pauvreté, est indifférent. Le devoir est la source du parfait bonheur. Quand le sage s'est pénétré de ces idées, il arrive à l'absolue sérénité, condition nécessaire du bonheur. En dehors du devoir et de la sagesse, il n'y a que misère. ³⁹

38. Ibid. VII 18.9-10.

39. M. Simon, *La civilisation de l'antiquité et le christianisme*, Paris 1972, passim.

Le souci de discipline morale et de perfection des Stoïciens rejoignait l'idéal romain traditionnel et il n'est donc pas surprenant que le stoïcisme ait connu dans les premiers siècles du Principat avec Sénèque, l'esclave Epictète et l'empereur Marc-Aurèle lui-même un nouvel éclat, le dernier. Il ne l'est pas non plus que les chrétiens aient parfois reconnu en lui comme un précurseur et qu'on puisse en déceler l'influence sur la terminologie et l'idéologie judéo-chrétiennes; un certain nombre de mots-clefs du stoïcisme sont passés dans le vocabulaire du judaïsme hellénistique et de l'Eglise, le plus souvent, il est vrai, avec une nuance sensiblement différente de celle qu'ils revêtaient dans leur contexte initial.

Ainsi la Providence divine personnifiée apparaît certainement sous l'influence des conceptions stoïciennes dans la littérature judéo-alexandrine des abords de l'ère chrétienne, dans la Sagesse, les livres III et IV des Maccabées, chez Philon et chez Flavius Josèphe. L'éthique chrétienne elle-même, telle qu'elle s'exprime en particulier dans les règles de conduite des épîtres néo-testamentaires, offre des analogies qui ne sont pas de pure forme avec l'éthique stoïcienne.⁴⁰

La Lettre du Pseudo-Aristée

Tout un courant de pensée juive s'efforce très tôt de concilier et d'harmoniser les données de la Révélation biblique et les enseignements des sages du paganisme platoniciens, mais surtout stoïciens. Le foyer principal de cette culture judéo-hellénistique est Alexandrie. C'est un centre bien connu des historiens de l'art. Outre la Septante, qui en est la première manifestation, elle a donné naissance à toute une série d'écrits qui s'échelonnent sur les deux ou trois derniers siècles avant le Christ et les deux premiers siècles de l'ère chrétienne. Les plus notables sont le Livre de la Sagesse dite de Salomon qui a connu une grande fortune, la Lettre du Pseudo-Aristée sur laquelle je vais revenir, et, bien entendu, l'oeuvre très ample de Philon, un contemporain du Christ.

La Lettre de Pseudo-Aristée à son ami Philocrate,⁴¹ écrite pro-

40. M. Simon, op. cit., pp. 76-80, 142-144, 198-202.

41. Ed. A. Pelletier [SC 89] Paris 1962.

blement au début du IIe siècle avant Jésus-Christ, a pour objet de raconter dans quelles circonstances, — légendaires —, est née la traduction en grec de la Septante. L'auteur se présente comme un païen qui écrit à un païen, en fait il est juif. Au cours de leur séjour à Alexandrie, soixante-douze sages juifs de Jérusalem, appelés par le roi lagide à traduire la bible en grec, sont invités par le prince à un banquet, durant lequel il pose à chacun une question fondamentale, dit-il, sur la manière de gouverner: demandes et réponses forment une sorte de manuel d'éthique politique ou de miroir des princes particulièrement éloquent pour l'histoire culturelle du IIe siècle avant jusqu'au IVe après Jésus-Christ et bien plus tard.⁴² La ligne générale de la théorie est exprimée par un philosophe Ménédème, champion socratique de la Providence, qui déclare ceci: «Puisqu'une Providence gouverne l'univers et qu'on admet à bon droit ce fait que l'homme est un être créé par Dieu, il s'ensuit que toute puissance et toute beauté de pensée a son principe en Dieu».⁴³ Et le roi lagide se réjouit de ce que «ses hôtes soient d'une vertu supérieure et d'une grande intelligence puisque, à ses questions imprévues, ils ont bien répondu en faisant tous de Dieu le principe de leur réponse».⁴⁴ L'image du prince qui ressort de ce colloque imaginaire est celle d'un souverain qui assure d'abord à ses sujets une justice prompte et égale pour tous, l'amélioration de leur niveau de vie et la paix, garantie, bien sûr, par des moyens militaires adéquats (troupes, armement), mais conçus comme une source de dissuasion pour un agresseur éventuel;⁴⁵ le souverain sera doux, humble, bienfaisant, plein de mansuétude et de générosité même pour ses ennemis.⁴⁶ Pour conserver le pouvoir, le mieux qu'il

42. J. G. Février, *La date, la composition et les sources de la lettre d'Aristée à Philocrate* [Bibliothèque de l'École des Hautes Études, 242] Paris 1924; A. Pelletier, *Flavius Josèphe adaptateur de la lettre d'Aristée. Une réaction atticisme contre la Koinè* [Études et commentaires, 45] Paris 1962; H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I [Byzantinisches Handbuch V. 1] Munich 1978, pp. 5, 158; M. Harl, G. Dorival, O. Munnich, *La Bible grecque des Septante. Du judaïsme hellénistique au christianisme ancien*, [Greco 25 du CNRS] Paris 1988.

43. § 201.

44. § 200.

45. § 189, 194, 279, 291.

46. § 253, 263, 227, 190.

puisse faire c'est «d'imiter l'indéfectible miséricorde de Dieu; car, en usant de magnanimité et en châtiant les coupables avec plus d'indulgence qu'ils ne le méritent, il les convertira du mal et les amènera au repentir». ⁴⁷ En agissant ainsi, il ne peut connaître l'échec. ⁴⁸

Ses loisirs seront occupés surtout par la lecture, les récits de voyages écrits à l'intention des souverains, dans lesquels il apprendra à gouverner, ⁴⁹ les jeux du théâtre, du moins ceux qui respectent les convenances morales, ⁵⁰ les banquets «en y recevant les hommes de science capables de suggestions utiles pour le royaume et pour la vie des sujets, car ces hommes-là sont aimés de Dieu, parce qu'ils ont formé leur intelligence aux plus belles pensées». ⁵¹

Mais le prince est aussi membre d'une cellule familiale: il montrera donc de la reconnaissance à son père et à sa mère, ⁵² prendra grand soin de l'éducation de ses enfants, ⁵³ et, tenant compte que «la nature féminine est effrontée, a tôt fait d'en venir aux actes pour parvenir à ses fins, a de faciles volte-face pour des motifs futiles et, par tempérament, est naturellement faible, le prince traitera son épouse «avec une saine méthode en évitant de provoquer sa colère». ⁵⁴

Droits et devoirs du prince sont, en conclusion, régis ensemble par l'antique mesure (*métriotès kalon*): «La plupart des gens» dit un des Juifs interrogés, «sont portés par nature au manger, au boire et aux plaisirs; les rois, eux, le sont à conquérir des territoires... En bref, dans tous les domaines le bien c'est la mesure. Alors, ce que Dieu t'offre, prends-le et conserve-le; quant aux biens hors de portée, ne les convoite pas». ⁵⁵ Et un autre de préciser: «La philosophie consiste à raisonner correctement sur chacun

47. § 188.

48. § 230, 233.

49. § 283.

50. § 284.

51. § 286-287.

52. § 228.

53. § 248.

54. § 250.

55. § 223.

des événements qui arrivent et au lieu de se laisser emporter par ses impulsions, à considérer les dommages qui résultent des passions et à accomplir comme il faut le devoir du moment, en restant dans la mesure. Et pour obtenir cette maîtrise, il faut prier Dieu». ⁵⁶

Première vertu fondamentale du souverain donc la mesure, c'est la philosophie, la raison, obtenue de la divine Providence, seconde vertu, la première morale, la piété (*eusébeia*), «sorte de beauté souveraine» dont la force réside dans l'amour (*agapè*), «lui-même don de Dieu». ⁵⁷ Et c'est avec le Pseudo-Aristée que le mot «amour» entre dans la littérature religieuse des Juifs en devenant le mobile intérieur de la piété. On sait l'importance que ce terme prendra dans le Nouveau Testament, spécialement chez saint Jean et chez saint Paul: «Demeurent la foi, l'espérance, l'amour; mais la plus grande de ces choses c'est l'amour», dit Paul aux Corinthiens, ⁵⁸ «nous avons reconnu l'amour que Dieu a pour nous et nous y avons cru. Dieu est amour: celui qui demeure dans l'amour demeure en Dieu et Dieu demeure en lui», écrit Jean. ⁵⁹ Et ces phrases deviennent des maximes de la littérature byzantine.

Conclusion

Personne ne met en doute aujourd'hui les emprunts directs et nombreux faits à la lettre du Pseudo-Aristée, dont l'authenticité n'a jamais été mise en question, par les écrivains qui l'ont suivi, je parle de la légende de la traduction de la Septante: Philon d'Alexandrie adapte librement le texte d'Aristée, sans mentionner l'auteur, ⁶⁰ Flavius Josèphe le démarque sans vergogne et y renvoie le lecteur pour d'éventuels compléments, ⁶¹ Clément d'Alexandrie au IIe siècle lui fait de nombreux emprunts, ⁶² enfin Eusèbe, avant de nombreux autres, en recopie littéralement des passages. ⁶³

56. § 256.

57. § 229.

58. 1 *Cor.* 13.13.

59. 1 *Jean* 4.16.

60. *De Vita Mosis* I 26-44.

61. A. Pelletier, op. cit., p. 179 note 2 par exemple.

62. *Stromates* I 22, par exemple.

63. *Praeparatio Evangelica* VIII 1.

Mais le manuel de morale sociale constitué par le colloque du banquet, résumé par Flavius Josèphe, apparemment ignoré par les autres auteurs qui connaissent et utilisent la «lettre» mais ne le citent pas, semblerait avoir été totalement ignoré par les commentateurs. Il faut penser, tout au contraire, que sa doctrine était depuis longtemps passée dans la vision commune du monde. Eusèbe, par exemple, eut-il pu ignorer une partie du texte qu'il utilisait !

Une preuve formelle de la notoriété anonyme de notre texte et des notions qu'il véhiculait se trouve avec évidence dans le fait que le même miroir des princes avec la maîtrise de soi, la libéralité, la mansuétude, l'esprit de justice, la recherche du bonheur pour les sujets⁶⁴ est décrit dans la Bibliothèque Historique de Diodore de Sicile, qui compila son encyclopédie au Ier siècle de l'Empire romain. Diodore et le Pseudo-Aristée ont-ils eu recours l'un et l'autre à une source commune, puisqu'ils citent tous deux Hécatée d'Abdère, un moraliste fantaisiste qui écrit un volume sur l'Égypte sous le règne du premier Ptolémée.⁶⁵ On a découvert aussi dans la «lettre» des traces de Sophocle et d'Hérodote, mais il s'agit d'influences très superficielles, le fond de la morale politique et sociale demeurant nettement juif. Je prends un dernier parallèle: «Puisque tout le monde lui obéit et que personne ne lui fait d'opposition, quel sujet aurait-il jamais de se mettre en colère?», dit le Pseudo-Aristée, «Tu gouvernes avec de grands ménagements, car tu n'as qu'à vouloir et ta puissance est là», dit le Livre de la Sagesse,⁶⁶ l'oeuvre d'un Juif hellénisé qui semble avoir écrit vers le milieu du Ier siècle avant notre ère.

Le portrait, classique à Byzance, du futur saint empereur Constantin est né, je pense, pour une grande part chez les Juifs des bords du Nil.

64. Aristée § 31.

65. Ibid. § 253.

66. 12.18.

ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Οι βένετοι στασιῶτες στην εποχή του Ιουστινιανού

Το καθημερινό είναι συνηθισμένο και γνωστό· δεν αποτελεί είδηση και έτσι στις πηγές μας οι πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών σπανίζουν. Οι λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής τότε τραβούν την προσοχή, όταν αλλάζουν ή όταν υπάρχει πρόθεση να αλλάξουν, οπότε και γίνονται αντικείμενο κριτικής. Αυτή είναι η περίπτωση των πατερικών κειμένων, από τις πιο πλούσιες και αξιόλογες πηγές που έχουμε, για την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών. Οι Πατέρες της Εκκλησίας καυτηριάζοντας την κοινωνική και οικονομική ανισότητα της εποχής τους δεν περιορίζονται σε μία θεωρητική κριτική, αλλά κάνουν συγκεκριμένες αναφορές στη σύγχρονή τους κοινωνική πραγματικότητα.

Για την πρωτοβυζαντινή εποχή μία άλλη πολύ σημαντική πηγή για την καθημερινή ζωή είναι τα *Ἀνέκδοτα* του Προκόπιου.¹ Τα *Ἀνέκδοτα* είναι μία ανεξάντλητη πηγή από πληροφορίες για κάθε πτυχή της ζωής, της συμπεριφοράς και της νοοτροπίας των Βυζαντινών, από το πώς κουνεύονται μέχρι ποιες είναι οι αντιλήψεις τους γύρω από τον έρωτα, το γάμο,² την εξουσία, το Θεό. Κι αυτό γιατί στα *Ἀνέκδοτα* έχουμε και την αλλαγή και την κριτική, τους δύο εκείνους παράγοντες που χρειάζονται, για να στραφεί η προσοχή μας στα θέματα της καθημερινής ζωής: Ο Προκόπιος ασκεί αρνητική κριτική στις αλλαγές που επέφερε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Α'. Ενώ οι άλλοι βυζαντινοί αυτοκράτορες εμφανίζονται ως φύλακες και υπερασπιστές

1. Προκόπιος Καισαρείας, *Ἀνέκδοτα*, έκδ. J. Haury – G. Wirth, *Procopii Caesariensis, Opera omnia*, III, Λιψία 1963. Νεότερη κριτική έκδοση με εισαγωγή και μετάφραση στη ρουμανική από τον H. Mihaescu, *Procopius din Caesarea, Istoria secretă* (Scriptores byzantini, VIII) Βουκουρέστι 1972. Πρόσφατη νεοελληνική μετάφραση από την Αλδή Σιδέρη, *Προκοπίου Καισαρέως Ἀνέκδοτα ή Απόκρυφη Ιστορία*, Αθήνα 1988.

2. Βλ. εργασία μου που θα δημοσιευτεί στον επόμενο τόμο των *Βυζαντινών*.

της παράδοσης, της τάξης, του κόσμου, ο Ιουστινιανός έρχεται να αντικαταστήσει όλα αυτά, καταγγέλλει ο Προκόπιος, με τη σύγχυση, την αταξία και την ακοσμία.³ Η κύρια κατηγορία⁴ που απευθύνει ο Προκόπιος στον Ιουστινιανό, είναι ότι ο αυτοκράτορας ήταν νεωτεροποιός⁵ και διαφθορεὺς τῶν εὐ καθεστώτων.⁶

Το ερώτημα που προκύπτει είναι πώς και γιατί ο Ιουστινιανός προχώρησε στην αλλαγή. Για τον Προκόπιο η απάντηση είναι απλή: γιατί η εξουσία είχε περάσει στους Βένετους. Ο Ιουστινιανός, όπως και η γυναίκα του η Θεοδώρα, υποστήριζε τους Βένετους⁷ και μαζί μ' αυτούς ή μάλλον, κάνει τη διευκρίνιση ο Προκόπιος, μαζί με τους στασιώτες των Βένετων⁸ ο Ιουστινιανός και η Θεοδώρα έφεραν τα πάνω κάτω στην αυτοκρατορία.⁹ Όταν οι στασιώτες των Πράσινων¹⁰ είδαν την εύνοια του Ιουστινιανού προς τους στασιώτες των Βένετων, αντέδρασαν και η αντίδρασή τους γινόταν όλο και πιο έντονη, λέει ο Προκόπιος, καθώς έβλεπαν ότι στους Βένετους είχε δοθεί απεριόριστη ελευθερία, ενώ οι

3. Για τη σημασία που έχει για τον Προκόπιο η διατήρηση της τάξης, βλ. Averil Cameron, *Procopius and the sixth century*, Λονδίνο 1985, σ. 239 κ.ε.

4. Κύρια από την άποψη ότι είναι η πιο γενική.

5. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 8.26.

6. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 6.21: *Καὶ φυλάσσειν μὲν τῶν καθεσταμένων οὐδὲν ἤξιον, ἅπαντα δὲ νεοχομῶν ἐς αἰεὶ ἤθελε, καὶ τὸ ξύμπαν εἰπεῖν, μέγιστος δὲ οὗτος <ἦν> διαφθορεὺς τῶν εὐ καθεστώτων.* Πρβ. και Β. Rubin, «Prokopios von Kaisareia», *RE XXIII 1*, 348-49.

7. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.1: *Τοῦ δὲ δήμου ἐκ παλαιῦ ἐς μοίρας δύο διεστηκότος, ὥσπερ μοι ἐν τοῖς ἔμπροσθεν λόγοις ἐρρήθη, μίαν αὐτὸς τὴν Βενέτων ἐταιρισάμενος, ἢ οἱ και τὸ πρότερον κατεσπουδασμένη ἐτύγχανε, ξυγγεῖν τε και ξυνταράξει ἅπαντα ἰσχυσε. Καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἐς γόνυ ἔλθειν Ρωμαίους τὴν πολιτείαν πεποίηκεν.* Βλ. και Ιωάννη Μαλάα, *Χρονογραφία* (έκδ. Dindorf, *CSHB*) 425.8: *ἔχαιρε δὲ τῷ Βενέτω μέρει.*

8. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.2: *Οὐχ ἅπαντες δὲ οἱ Βένετοι ἐπισπέσθαι τῇ τοῦ ἀνδρὸς γνώμῃ ἔγνωσαν, ἀλλ' ὅσοι στασιῶται ὄντες ἐτύγχανον.*

9. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 9.32-33: *Ἐν αὐτῇ (Θεοδώρα) τοῖνν πολλῶ ἔτι μᾶλλον τὸν δήμον διέφθειρεν οὐκ ἐνταῦθα μόνον, ἀλλὰ ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ρωμαίων ἀρχήν. Ἄμφο γὰρ μοίρας τῆς Βενέτων ἐκ παλαιῦ ὄντες ἐν πολλῇ ἐξουσίᾳ τούτοις δὴ τοῖς στασιώταις τὰ ἐς τὴν πολιτείαν πράγματα ἔθεντο.* βλ. και *Ἀνέκδοτα* 7.6-7.

10. Για τη στάση του Προκόπιου απέναντι στους δήμους ο Β. Rubin, Prokopios von Kaisareia 533, πιστεύει ότι ο Προκόπιος δείχνει ορισμένες φορές κάποια συμπάθεια προς τους Πράσινους αλλά γενικά (ό.π. 379) ότι η στάση του ιστορικού απέναντι στους δήμους είναι αρνητική: το τελευταίο πιστεύει και η Averil Cameron, *Procopius* 76. Αντίθετα ο F. H. Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*,

ἴδιοι καταδιώκονταν ἀπὸ τις ἀρχές.¹¹ Τότε ὁμως, μας πληροφορεῖ ο Προκόπιος, καὶ ο Ἰουστινιανὸς φανάτισε καὶ ἐρέθισε τοὺς Βένετους: τοὺς Βένετους αὐτοῦ ριπίζοντος καὶ διαφανῶς ἐρεθίζοντος ἅπασα κατ' ἄκρας ἢ Ρωμαίων ἀρχὴ ἐκινήθη ὡσπερ σεισμοῦ ἢ κατακλυσμοῦ ἐπιπεσόντος ἢ πόλεως ἐκάστης πρὸς τῶν πολεμίων ἀλούσης. Πάντα γὰρ ἐν ἅπασι ξυνεταράχθη καὶ οὐδὲν ἐφ' ἑαυτοῦ ἔμεινεν, ἀλλ' οἱ τε νόμοι καὶ ὁ τῆς πολιτείας κόσμος ξυγχύσεως ἐπιγενομένης ἐς πᾶν τούναντίον ἐχώρησεν.¹²

Καὶ πρῶτα πρῶτα, συνεχίζει ο Προκόπιος, οὐ στασιώτες ἀλλάξαν τον τρόπο που ἔκοβαν τὰ μαλλιά τους καὶ τὰ γένια τους, γιὰ νὰ υιοθετήσουν ἕναν ἄλλο πού ἦταν διαφορετικὸς ἀπὸ αὐτόν που ἀκολουθοῦσαν οἱ ἄλλοι Ρωμαῖοι: ἀπεκείροντο γὰρ τὴν κόμην οὐδὲν ὁμοίως τοῖς ἄλλοις Ρωμαῖοις. Το μoustάκι τους καὶ τὴ γενειάδα τους δὲν τὰ πείραζαν καθόλου, ἐνῶ τὰ μαλλιά τους τὰ ἔκοβαν μπροστὰ μέχρι τοὺς κροτάφους καὶ πίσω τὰ ἀφήναν μακριά.¹³ Καὶ στὴ συνέχεια, προσθέτει ο Προκόπιος, οὐ στασιώτες ἀλλάξαν καὶ τὴν ἐνδυμασία τους που ἐγίνε πολὺ πιὸ ἐντυπωσιακὴ.¹⁴

Οἱ μελετητές που σχολιάζουν τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Προκόπιου, ἀποδίδουν τὴν περιγραφή αὐτὴ γενικὰ στους στασιώτες, Πράσινους καὶ Βένετους.¹⁵ Ἀντίθετα ἡ ἀπόψή μου εἶναι, ὅτι ἡ περιγραφή αὐτὴ ἀναφέρεται μόνον στους βένετους στασιώτες κι αὐτὸ (α) γιὰτὶ τὸ σχετικὸ χωρίο ἀνήκει στὴν ἐνότητα που περιγράφει τὴ δράση τῶν βένετων σιασιωτῶν, ἀλλὰ καὶ (β) γιὰτὶ ἐρχεται ὡς ἐπεξήγηση τῆς μεθόδου που ἀκολούθησε ο

Μόναχο 1971, σ. 21-22 καὶ 25-26 πιστεύει ὅτι ο Προκόπιος δὲν εἶναι ἐχθρικός πρὸς τοὺς δῆμους καὶ ὅτι δείχνει μιὰ ολοφάνερη συμπάθεια πρὸς τοὺς Πράσινους με τοὺς ὁποίους συνδέεται ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ἐξαιτίας τῆς καταγωγῆς του ἀπὸ τὴν Ἀνατολή καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐξαιτίας τοῦ ὅτι ο δῆμος τῶν Πράσινων ἦταν ὁ χῶρος που συγκέντρωνε ὅλους τοὺς δυσαρεστημένους με τὴν πολιτικὴ του Ἰουστινιανού.

11. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα 7.4-5.

12. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα 7.6-7.

13. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα 7.8-10.

14. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα 7.11-14.

15. R. Guiland, «Les factions à Byzance», *EEBS* 23 (1953) 10 καὶ τοῦ ἴδιου, «Études sur l'hippodrome de Byzance. A propos du chapitre 69 du livre I du Livre des Cérémonies. Les courses à Byzance», *Bsl* 23 (1962) 211. A. Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Οξφόρδη 1976, σ. 76. Evelyne Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance. 4e-7e siècles* (Civilisations et Sociétés, 48) Παρίσι 1977, σ. 227. Averil Cameron, *Procopius* 76. I. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, Α', *Ἱστορία προῖμων βυζαντινῆς περιόδου (324-565)*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 374.

Ιουστινιανός, για να ριπίσει και να έρεθίσει τους βένετους στασιώτες του. Αποκτώντας οι βένετοι στασιώτες ιδιαίτερη εμφάνιση αναδεικνύονται σε ομάδα που διακατέχεται από την επιθυμία να κάνει εμφανή την ιδεολογική της ταυτότητα και να εργαστεί, να αγωνιστεί για τη διάδοση και την εφαρμογή της ιδεολογίας της.¹⁶ Και νομίζω, θα ήταν αδιανόητο να δεχτούμε ότι Πράσινοι και Βένετοι που έχουν διαφορετικούς κοινωνικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς, ότι θα ήταν δυνατόν να εμφανίζονται με κοινή ενδυμασία.¹⁷

Οι στασιώτες αντιμετωπίζονται συνήθως από τους νεότερους ερευνητές ως τα ταραχοποιά εκείνα στοιχεία που κάθε εποχή έχει να επιδείξει.¹⁸ Ωστόσο όμως νομίζω ότι υπάρχουν στοιχεία και σημεία που δεν μας επιτρέπουν να κάνουμε αποδεκτή την άποψη αυτή:

Το ξεχωριστό σχήμα που αποκτούν οι βένετοι στασιώτες δε μας επιτρέπει να τους θεωρήσουμε ως απλά ταραχοποιά άτομα· με την ξεχωριστή τους αυτή εμφάνιση οι βένετοι στασιώτες θέλουν να υπογραμμίσουν την ιδεολογική τους ταυτότητα. Οι βένετοι στασιώτες είναι ο φορέας της νέας ιδεολογίας που εμπνέει τον Ιουστινιανό και την πολιτική του.¹⁹

16. Πρβ. παρατήρηση της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, Α', 324-610, Αθήνα 1975, σ. 264 ότι ο Ιουστινιανός «ενσυνειδήτως επεδίωξε να χρησιμοποιήσει ως κομματικόν όργανον τους δήμους, εν προκειμένω τον δήμον των Βενέτων».

17. Οι μελέτες των Th. Uspenskij, G. Yaret, G. Manojlović, A. P. Djakonov και M. V. Levčenko, τόνισαν την πολιτική και κοινωνική σημασία των βυζαντινών δήμων, έδειξαν τις μεταξύ τους διαφορές και αποτέλεσαν τη βάση για τις εργασίες που ακολούθησαν. Ο Cameron, *Circus Factions*, δεν αναγνωρίζει στους δήμους πολιτικούς ή ιδεολογικούς στόχους ούτε ταξικές ή θρησκευτικές διαφορές. Τις απόψεις του Cameron αποδέχεται και ο A. S. Fotiou, «Byzantine Circus Factions and their Riots», *JOB* 27 (1978) 1-17. Για την πολιτική σημασία όμως των δήμων βλ. F. Winkelmann, «Zur politischen Rolle der Bevölkerung Konstantinopels von der nachjustinianischen Zeit bis zum Beginn des Bilderstreits», *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz. Probleme der Herausbildung des Feudalismus*, έκδ. Helga Köpstein – F. Winkelmann, Βερολίνο 1976, σ. 101-119. Διονυσία Μισίου, «Δήμοι και δημοκρατία στο Βυζάντιο». *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο 1986, σ. 57-69 και της ίδιας, *Η διαθήκη του Ηράκλειου Α' και η κρίση του 641. Συμβολή στο πρόβλημα της διαδοχής στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 217 κ.ε. Για τους βυζαντινούς δήμους βλ. και πιο κάτω την ανακοίνωση του R. Browning, σ. 419-426. Βλ. και πιο κάτω.

18. Cameron, *Circus Factions* 75 και 77. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, Α', 274.

19. Βλ. πιο πάνω, σημ. 16. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε και πιο κάτω.

Και αὐτὸ ακριβῶς εἶναι τὸ δεῦτερο σημεῖο που δε μας επιτρέπει νὰ αποδεχτοῦμε τὴν ἀπόψη, ὅτι οἱ στασιῶτες εἶναι ἀπλὰ ταραχοποιὰ στοιχεῖα· ἡ ερμηνεία αὐτὴ δε λαμβάνει υπόψη τῆς ὅτι οἱ στασιῶτες και στὴν προκειμένη περίπτωση οἱ στασιῶτες τῶν Βένετων, δεν δρούσαν ανεξάρτητα και ατομικά ἀλλὰ συλλογικά και ὡς ὄργανα του αυτοκράτορα, ο ὁποῖος εἶναι και ο προστάτης τους.²⁰

Ἡ σχέση του Ιουστινιανού με τους Βένετους χρονολογείται, ὅπως μας πληροφορεῖ ο Προκόπιος,²¹ πριν ἀπὸ τὴν ἀνάρρησή του στο θρόνο και ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ *Περὶ βασιλείου τάξεως* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, ο Ιουστίνος ὀφείλε τὴν αναγόρευσή του στὴν υποστήριξη του δήμου τῶν Βένετων.²² Βέβαια τελικά στὴν ἐκλογή του Ιουστίνου συναίνεσαν και οἱ Βένετοι και οἱ Πράσινοι,²³ ὁμως οἱ Βένετοι ἦταν ἐκεῖνοι που εἶχαν ἀντιδράσει και εἶχαν ματαιώσει τὴν υποψηφιότητα του τριβούνου Ἰωάννη, που εἶχε προηγηθεῖ.²⁴ Πίσω ἀπὸ ὅλες αὐτές τις παρασκηνακές ἐνέργειες που κατέληξαν στὴν ἀνάρρηση του Ιουστίνου στον αυτοκρατορικό θρόνο, βρισκόταν ο Ιουστινιανός,²⁵ ο ὁποῖος ἐπίσης εἶχε προταθεῖ ὡς νέος αυτοκράτορας και που τελικά ἔκρινε πως ἦταν συμφερότερο νὰ παραιτηθεῖ υπέρ του θεῖου του Ιουστίνου.²⁶

Ἀλλὰ και στὴν περίπτωση που οἱ νεότεροι ἐρευνητές λαμβάνουν υπόψη τὴ σχέση του Ιουστινιανού με τους Βένετους, ἐρμηνεύουν τὸ φαινόμενο με σημερινὰ δεδομένα, χωρὶς νὰ προσπαθήσουν νὰ τὸ ἐντάξουν

20. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.41-42: *προστάτης τῶν στασιωτῶν ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς καθίστασθαι οὐδαμῆ ἀπήξιον· χρήματά τε γὰρ μεγάλα τοῖς νεανίαις τούτοις προίετο, και πολλοὺς μὲν ἀμφ' αὐτὸν εἶχε, τινὰς δε αὐτῶν ἔς τε τὰς ἀρχὰς και τὰ ἄλλα ἀξιώματα καλεῖν ἔδικαιον· βλ. και 7.1-2 και 6-7 και 9.32-33. Βλ. και Μισίου, *Δῆμοι και δημοκρατία στο Βυζάντιο* 57-69 γενικά για τὴ σχέση δήμων και αυτοκράτορα.*

21. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.1: *μίαν αὐτὸς τὴν Βενέτων ἐταιρισάμενος, ἢ οἱ και τὸ πρότερον κατεσπουδασμένη ἐτύγγανε και 9.33 ἀμφω γὰρ μοίρας τῆς Βενέτων ἐκ παλαιοῦ ὄντες.*

22. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως* (ἐκδ. Reiske, *CSSHB* I 93) (426.3 κ.ε.). Πρβ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Εκλογή, ἀναγόρευσις και στέμψις του βυζαντινοῦ αυτοκράτορος*, Ἀθήνα 1956, σ. 44 κ.ε.

23. Κων. Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως* I 93 (428.17-18): *συνήνεσαν ἐπ' αὐτῷ και Βένετοι και Πράσινοι.*

24. Κων. Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως* I 93 (427.14-19). Βλ. και Α. Α. Vasiliev, *Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge Mas. 1980, σ. 68 κ.ε.

25. Βλ. Καραγιαννόπουλο, *Ἱστορία*, Α', 371.

26. Κων. Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως* I 93 (428.5-7).

μέσα στην κοινωνία και την πολιτική του βου αιώνα: «Με την πείρα που έχουμε σήμερα, λέει ο C. Mango, δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε αυτές τις συμμορίες από νεαρούς με μακριά μαλλιά, ντυμένους επίτηδες με βαρβαρικό τρόπο, που συμπλέκονται μεταξύ τους, όταν δεν κακοποιούσαν αθώους πολίτες».²⁷ Το ίδιο κάνει και ο A. Cameron, όταν αποδίδει την ιδιαίτερη ενδυμασία και εμφάνιση των στασιωτών σε νεανικούς εκκεντρισμούς.²⁸

Τέλος οι ερμηνείες αυτές, αναγνωρίζοντας ως κύριο χαρακτηριστικό των στασιωτών την εγκληματικότητα και τη βία,²⁹ δεν ξεφεύγουν από την εικόνα που θέλει να μας δώσει ο Προκόπιος για τους βένετους στασιώτες. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι τα Ἐνέκδοτα είναι ένας λίβελλος³⁰ και ότι ο Προκόπιος μας δίνει μία συγκεκριμένη εικόνα της εποχής του, τη δική του, που υπαγορεύεται από την αντιπολιτευτική του θέση, που είναι ταυτόχρονα και η θέση της συγκλητικής τάξης και των Πράσινων που κυρίως θίγονται από την πολιτική και τα μέτρα του Ιουστινιανού.³¹

Νομίζω ότι για την ώρα μπορούμε να μείνουμε στη διατύπωση της Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, ότι ο Ιουστινιανός ήταν ο αυτοκράτορας εκείνος «που ενσυνειδήτως επιδίωξε να χρησιμοποιήσει ως κομματικό όργανο τους δήμους, εν προκειμένω τον δήμο των Βενέτων».³²

Κύριο στοιχείο της ξεχωριστής εμφάνισης που απέκτησαν οι βένε-

27. C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, σ. 67 (ελλ. μετφρ., Αθήνα 1988, σ. 85-86).

28. Cameron, *Circus Factions* 6.

29. O Mango, *Byzantium* 67 (ελλ. μετφρ. σ. 85) κάνει λόγο για τραμπούκους του ιπποδρόμου: «the hippodrome thugs».

30. O B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians*, Βερολίνο 1960, σ. 240 χαρακτηρίζει το έργο «Schale des Zorns». Πρβ. Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik* 18: «Als Pamphlet steht das Werk grundsätzlich im Dienste der Diffamierung».

31. Βλ. Rubin, Prokopios von Kaisareia 349-354, Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik* 21 κ.ε., Z. V. Udal'cova, *Ideino-politicheskaya bor'ba v rannei Vizantii po dannym istorikov IV-VII vv.*, Μόσχα 1974, σ. 171-3. Πρβ. Averil Cameron, *Procopius* 49 κ.ε. και 264. Βλ. και πιο πάνω σημ. 11 για τη σχέση του Προκόπιου με τον δήμο των Πράσινων.

32. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α', 264. Βλ. και R. Browning, «Ο αιώνας του Ιουστινιανού», στην *IEE*, Ζ', σ. 152-53. Πρβ. και Patlagean, *Pauvreté économique* 228. Για τους δήμους στη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστίνου Α' βλ. Vasiliev, *Justin the First* 115 κ.ε.

τοι στασιώτες στην εποχή του Ιουστινιανού,³³ ήταν η μακριά γενειάδα, μια και όπως είδαμε, αυτό δεν αποτελούσε συνήθεια των Ρωμαίων (= Βυζαντινών).³⁴ Ας σταθούμε λίγο περισσότερο στο στοιχείο αυτό.

Οι αρχαίοι Έλληνες έτρεφαν γενειάδα, την οποία μάλιστα θεωρούσαν στολίδι του άντρα, το κατεξοχήν αντρικό σύμβολο. Από την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου αρχίζει η συνήθεια του ξυρίσματος η οποία και διαδόθηκε και επεκράτησε σε όλη την ελληνιστική περίοδο.³⁵

Οι Ρωμαίοι στα χρόνια της δημοκρατίας το είχαν ντροπή να αφιερώσουν χρόνο για την περιποίησή τους. Η συνήθεια του ξυρίσματος ίσως εγκαινιάστηκε από τον Σκιπίωνα τον Αφρικανό, διαδόθηκε όμως στα χρόνια της δικτατορίας, που δείχνει, όπως έχει ήδη λεχθεί, ότι «το πνεύμα του ελληνιστικού πολιτισμού, από το οποίο παρά τη θέλησή της εμπνεόταν, είχε επεκτείνει την επίδρασή του από τα θεμέλια του πολιτικού καθεστώτος στις πιο μικρές λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής».³⁶

Η διαδικασία του ξυρίσματος είχε πάρει για τους Ρωμαίους τη μορφή καθήκοντος, από το οποίο και παραιτούνταν μόνον σε περίπτωση πένθους, και ιδιαίτερα εθνικού πένθους, ύστερα δηλ. από μία μεγάλη ήττα του ρωμαϊκού στρατού, ή όταν ήθελαν να εκφράσουν διαμαρτυρία τους.

Θα πρέπει όμως να διευκρινίσουμε ότι το ξύρισμα ήταν μία συνήθεια της ανώτερης μόνον τάξης. Βέβαια, τόσο στη Ρώμη όσο και στις άλλες πόλεις, υπήρχαν άφθονα κουρεία στα οποία σύχναζαν άνθρωποι όλων των κοινωνικών τάξεων, ενώ υπαίθρια κουρεία εξυπηρετούσαν μια πιο

33. Ότι η αλλαγή αυτή συντελείται στην εποχή του Ιουστινιανού έχει παρατηρήσει και η Patlagean, *Pauvreté économique* 227.

34. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.8.

35. Για την ιστορία της γενειάδας βλ. J. Marquardt, *Das Privatleben der Römer*, Λιψία 1886, ανατ. Darmstadt 1964, II, σ. 597 κ.ε. Λήμμα Bart και Barbier στην *RE* III 1, 30-34 και 3.4. Κ. Καλλίνικος, «Κόμη και γένειον παρά τοῖς κληρικοῖς», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 13 (1914) 219 κ.ε. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Δ', Αθήνα (χ.χ.) σ. 357 κ.ε. U. v. Willamowitz-Moellendorf, J. Kromayer και A. Heisenberg, *Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer. Bis zum Ausgang des Mittelalters* (Die Kultur der Gegenwart. Teil II Abteilung IV₁), Λιψία-Βερολίνο ²1923, σ. 195 κ.ε. J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire*, Παρίσι 1941 (= Κ. Παναγιώτου, *Η καθημερινή ζωή στη Ρώμη στο απόγειο της αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1971, σ. 200 κ.ε.). F. R. Cowell, *Everyday Life in Ancient Rome*, Praisley 1966, σ. 66 κ.ε. Για τους Εβραίους, των οποίων τους εξωτερικούς τύπους αντέγραψε ο ανατολικός χριστιανισμός, βλ. Καλλίνικο, *Κόμη και γένειον* 220-223 και Ντανιέλ Ροπς, *Η καθημερινή ζωή στην Παλαιστίνη στους χρόνους του Ιησού*, Αθήνα 1988, σ. 361 κ.ε.

36. Carcopino, *ό.π.*, μετφρ. σ. 205.

λαϊκή πελατεία. Όλοι αυτοί όμως πήγαιναν στα κουρεία για μια γενική περιποίηση της κόμης, δηλ. κούρεμα μαλλιών και γενειάδας, ενώ το ξύρισμα και πολύ περισσότερο το καθημερινό ξύρισμα ήταν αποκλειστικότητα της ανώτερης τάξης.

Με το ελαττωματικό υλικό και την απλοϊκή τεχνική που διέθεταν οι Ρωμαίοι, ήταν αδύνατο να ξυρίζεται κανείς μόνος του, αλλά ήταν υποχρεωμένος να παραδίδεται στα έμπειρα χέρια των ειδικών, των τονσόρων, που έπρεπε να διαθέτουν μία ιδιαίτερη επιδεξιότητα και να είναι ιδιαίτερα προσεκτικοί. Διαφορετικά ήταν πολύ εύκολο να προκαλέσουν πληγές στο πρόσωπο του πελάτη τους. Χαρακτηριστικά ο Μαρτιάλης αναφέρει ότι απ' όλα τα ζώα το πιο έξυπνο είναι ο τράγος που ζει με τη γενειάδα του αποφεύγοντας έτσι το δήμιο.³⁷

Οι πιο φημισμένοι κουρείς ήταν συγχρόνως γνωστοί και για τη βραδύτητά τους, που εξασφάλιζε εξάλλου και το αναίμακτο ξύρισμα. Συνηθισμένο αστέιο της εποχής ήταν ότι, ώσπου να τελειώσει το ξύρισμα, στο μάγουλο του πελάτη φύτρωνε καινούρια γενειάδα. Ο Αύγουστος, που δεν ήθελε ούτε μία μέρα να περάσει χωρίς να έχει ξυριστεί, την ώρα που τον περιποιόταν ο κουρέας του, έπαιρνε κάτι για να γράψει ή να διαβάσει, ώστε να μην πάει χαμένος τόσος χρόνος.

Παράλληλα το ξύρισμα χρεωνόταν και ακριβά, και στις Σάτιρες του Γιουβενάλη εμφανίζεται συχνά ο τύπος του κουρέα που χάρη στα πλούτη που του εξασφαλίζουν τα έσοδα του επαγγέλματός του, ανεβαίνει στις υψηλότερες κοινωνικές βαθμίδες.

Το ξύρισμα απαιτούσε λοιπόν χρόνο και χρήμα που μόνον οι άντρες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων μπορούσαν να διαθέσουν. Αλλά ακόμη και για αυτούς η διαδικασία του ξυρίσματος δεν ήταν πολύ ευχάριστη. Έτσι όταν ο αυτοκράτορας Αδριανός αποφάσισε να αφήσει γενειάδα, για να καλύψει μάλλον κάποια ουλή που είχε στο πρόσωπό του, βρήκε αμέσως μιμητές. Για πάνω από 150 χρόνια οι ρωμαίοι αυτοκράτορες με λίγες εξαιρέσεις όπως ο Καρακάλας ή ο Ελεγάβαλος, τρέφουν γένια.

Από τον Μ. Κωνσταντίνο οι βυζαντινοί αυτοκράτορες ακολουθούν τη ρωμαϊκή συνήθεια και ξυρίζονται, με εξαίρεση τον αυτοκράτορα Ιουλιανό, ο οποίος όμως ήταν λάτρης του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και αυτοκράτορας φιλόσοφος· και σ' όλη αυτή την περίοδο οι φιλόσοφοι ποτέ δεν έπαψαν να φέρουν γενειάδα.³⁸

37. Μαρτιάλης XI 84· πρβ. Carcopino, *ό.π.*, μετφρ. σ. 206 και 209.

38. Πρβ. τις παροιμίες *ἐκ πάγωνος σοφός και παγωνοτροφία φιλόσοφον ποιεί.*

Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ ὅλοι οἱ ἄλλοι βυζαντινοὶ αυτοκράτορες ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, ὅπως και γενικά τα μέλη τῆς ἀνώτερης βυζαντινῆς τάξης ξυρίζονται, και ἡ γενειάδα εἶναι ἓνα ἐμφανές στοιχεῖο τῶν κοινωνικῶν διακρίσεων τῆς εποχῆς. Και μᾶλλον αὐτός ἦταν ὁ κύριος λόγος που ἀπὸ τῆ μεριά τῶν μοναστικῶν και ἐκκλησιαστικῶν κύκλων υπήρχε μία ἐντονη κριτική κατὰ τοῦ ξυρίσματος.³⁹

Ἰστερα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα, μπορούμε, νομίζω, να προχωρήσουμε στὴν υπόθεση, ὅτι ἡ γενειάδα τῶν βένετων στασιωτῶν εἶχε μία ιδιαίτερη σημασία: ἔδειχνε τὴ διαμαρτυρία τῶν βένετων στασιωτῶν πρὸς τὴν υπάρχουσα κοινωνική δομή και ὅτι οἱ βένετοι στασιώτες τάσσονταν με τὶς κατώτερες τάξεις τῆς αυτοκρατορίας.⁴⁰ Ἡ υπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται μέσα στὴν ἐπόμενη περίοδο.

Με τὸ θάνατο τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ ἐξουσία πέρασε στους Πράσινους. Οἱ Βένετοι θα ξανακερδίσουν τὴν ἐξουσία με τὴν ἐπανάσταση τοῦ Φωκά το 602.⁴¹

Στὴ διδακτορική μου διατριβὴ ἐξέτασα τὴν ἐπανάσταση τοῦ Φωκά ὅπως τὴν εἶδαν οἱ ἀντίπαλοί του, οἱ συγκλητικοὶ κύκλοι, οἱ ὁποῖοι και τὸν ἐκθρόνισαν, για να ανεβάσουν στο θρόνο τὸν Πράσινο Ἡράκλειο.⁴² Στὴ συνέχεια προσπάθησα να ἐξετάσω τὴν ἐπανάσταση τοῦ 602 ἀπὸ τὴ μεριά τῶν ἰδίων τῶν ἐπαναστατῶν και τοῦ Φωκά. Δυστυχῶς οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν προέρχονται μόνον ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἐπανάστασης. Τὸ μόνον στοιχεῖο που ἔχουμε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Φωκά, εἶναι τα νομίσματά του, στα ὁποῖα ἐμφανίζεται με γενειάδα, σπάζοντας ἔτσι τὴν

39. Βλ. Καλλίνικο, *Κόμη και γένειον* 219 κ.ε.

40. Βλ. και σημ. 52.

41. Βλ. *Χρονικό τῆς Σεργ* (= *Histoire Nestorienne*), ἐκδ. μετφρ. Mg. Addai - R. Griveau, *PO* 13, 4 (1919) 526: «Phocas s'empara du pouvoir; il était du clan appelé Veneta. Le clan adverse ne voulut pas le reconnaître. Phocas étendit la main, alors, pour tuer les chefs de ce parti». Για ἓνα διάστημα ὁ Φωκάς υποστηρίχτηκε και ἀπὸ τοὺς Πράσινους βλ. Yvonne Janssens, «Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phocas et Héraclius», *Byzantion* 11 (1936) 508 κ.ε. Ὡστόσο ὁ Φωκάς ἦταν ἓνας βένετος αυτοκράτορας, ὅπως τὸ δείχνει γενικά ἡ πολιτική του καθὼς και τὸ γεγονός ὅτι με τὴν ἐκθρόνισή του κἀρχε και ἡ σημαία τῶν Βένετων· βλ. ἐλλ. μετφρ. τοῦ G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, Α', Ἀθήνα 1978, σ. 152 και 241 σημ. 135 και σ. 242 σημ. 139.

42. Μισίου, *Ἡ διαθήκη τοῦ Ἡράκλειου Α'* 177 κ.ε. Για τὸν Φωκά βλ. και Τ. Λουγγή, *Δοκίμο για τὴν κοινωνική ἐξέλιξη στὴ διάρκεια τῶν λεγομένων «σκοτεινῶν αἰῶνων» (602-867)*, Ἀθήνα 1985, σ. 9 κ.ε.= *Σύμμεικτα* 6 (1985) 139 κ.ε., ὅπου και ἡ σχετική βιβλιογραφία.

παράδοση σύμφωνα με την οποία οι βυζαντινοί αυτοκράτορες εμφανίζονται στα νομίσματά τους αγένειοι.⁴³ Για αρκετό καιρό τα γένια του Φωκά ήταν ένα δελτίο έρευνας που με ταλαιπωρούσε η λύση του. Ύστερα όμως από τα όσα είπαμε για την πολιτικοκοινωνική σημασία της γενειάδας, οδηγούμαστε, νομίζω, σε μία ερμηνεία: Ο Φωκάς με τα νομίσματά του, που ήταν το μέσο προπαγάνδας και μαζικής ενημέρωσης, ήθελε να διακηρύξει στους υπηκόους του ότι ο θρόνος της αυτοκρατορίας ανήκε τώρα πια σ' έναν εκπρόσωπο του λαού, σε έναν Βένετο.

Η κοινωνική σημασία της γενειάδας του αυτοκράτορα Φωκά ενισχύεται και από ένα άλλο στοιχείο. Ο Φωκάς έκτισε στην Κωνσταντινούπολη ναό προς τιμή του συνονόματου του αγίου, του αγίου Φωκά.⁴⁴ Η ιδιαίτερη πολιτική σημασία που είχε η ανέγερση του ναού του αγίου Φωκά, αποδεικνύεται από το γεγονός, ότι ο Ηράκλειος, όταν κατέλαβε την εξουσία, μετονόμασε το ναό σε ναό του αγίου αποστόλου και ευαγγελιστή Ιωάννη του Θεολόγου.⁴⁵ Ο άγιος Φωκάς θεωρούνταν προστάτης των ναυτικών⁴⁶ και γενικά των φτωχών και των αδυνάτων· έτσι τον παρουσιάζουν οι βιογράφοι του και οι συγγραφείς των ακολουθιών του.⁴⁷ Ο

43. W. Wroth, *Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I, Σικάγο 1966, σ. XXIII. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, II₁, Washington 1968, σ. 147. Cécile Morriison, *Catalogue des monnaies byzantines*, I, 491-717, Παρίσι 1970, σ. 218.

44. Για τον άγιο Φωκά βλ. C. Van de Vorst, «Saint Phocas», *An. Boll.* 30 (1911) 252-295. Ο. Κατσάνη, *Το εγκώμιο του Φιλόθεου Κόκκινου στον Άγιο Φωκά*, Θεσσαλονίκη 1983, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

45. *Πάτρια* II, σ. 168-170.

46. Για τον άγιο Φωκά ως προστάτη των ναυτικών βλ. Ν. Οικονομίδη, «Άγιος Φωκάς ο Σινωπέυς», *Ἀρχαῖον Πόντου* 17 (1952) 186.

47. Ο επίσκοπος Αμασειάς Αστέριος, *PG* 30, 312A-313A, μας βεβαιώνει ότι οι ναύτες των βυζαντινών πλοίων είχαν τον άγιο συνεστιάτορα· δηλ. χώριζαν καθημερινά μία μερίδα φαγητό για τον άγιο, την οποία αγόραζαν εκ περιτροπής και μ' αυτόν τον τρόπο συγκέντρωναν ένα ποσό. Το ποσό αυτό, όταν έπιαναν λιμάνι, το μοίραζαν στους φτωχούς του τόπου. *Ἐπειδὴν δὲ ὄρμος αὐτοῦς ὑποδέξεται, καὶ εἰς γῆν ἀφίκονται, μερίζεται τὸ ἀργύριον τοῖς πεινώσι· τοῦτο ἡ μερὶς τοῦ Φωκά, μὴ μετὰ τῶν εὐεργεσῶν.*

Μία ακόμη πληροφορία συνδέει τον άγιο Φωκά με τη φροντίδα υπέρ των φτωχών. Στο βίο του αγίου που έχει εκδώσει ο C. Van de Vorst, *Saint Phocas* 276. 24-277.4, διαβάζουμε ότι άγγελοι Κυρίου πήραν τον άγιο και τον πήγαν από τη Σινώπη στην Αμάσεια του Πόντου, όπου ένα πλοίο βρισκόταν σε κίνδυνο: *Ὁ ναύκληρος ἔπεσεν πρὸς τοὺς πόδας τοῦ ἁγίου λέγων· «Δούλε τοῦ Θεοῦ Φωκά, μὴ με*

αυτοκράτορας Φωκάς προβάλλει λοιπὸν καὶ αὐτὸς στα νομίσματά του ὡς προστάτης τῶν φτωχῶν καὶ τῶν ἀδικημένων.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτές ἐρχονται νὰ ἐνισχύσουν τὴν ὑπόθεση πὺ ἀνάμε γιὰ τὴ σημασία τῆς γενειάδας τῶν βένετων στασιωτῶν τοῦ Ἰουστινιανού, ἀλλὰ καὶ μας υποχρεώνουν νὰ ἀναθεωρήσουμε τὴν ἀπόψη, ὅτι οἱ Βένετοι ἀντιπροσώπευαν τὴν ἀριστοκρατία καὶ οἱ Πράσινοι τὶς κατώτερες τάξεις,⁴⁸ καὶ νὰ δεχτοῦμε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, ὅτι οἱ Πράσινοι ἀντιπροσώπευαν τὴν ἀνώτερη τάξη καὶ οἱ Βένετοι τὰ κατώτερα στρώματα.⁴⁹ Ἦδη ὁ Α. Cameron ἔχει υπογραμμίσει τὴν ἀντίφαση πὺ παρῶσῆζε ἡ παλιότερη αὐτὴ ἀπόψη, μῆ καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς πὺ εἶναι καὶ ὁ κατεξοχὴν βένετος αυτοκράτορας, ἦταν ἐκεῖνος πὺ εἶχε πάρει τὰ αὐστηρότερα μέτρα κατὰ τῆς συγκλητικῆς τάξης.⁵⁰ Καὶ δὲν ἦταν μόνον ὁ Βένετος Ἰουστινιανὸς πὺ πῆρε μέτρα κατὰ τῆς ἀνώτερης τάξης, ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ βένετοι αυτοκράτορες.⁵¹

παρίδης, ἀλλ' ἦν δίδωμί σοι εὐλογίαν λάβε παρ' ἐμοῦ εἰς διακονίαν τῶν πτωχῶν καὶ μνησκού μου διὰ παντός.» Καὶ ἔδωκεν αὐτῷ ἑκατὸν χρυσίνους (τὸ παράθεμα 277.5-9).

Ο V. Latisev, «*Etudi po vizantiski epigraphike*», *Viz. Vrem.* 6 (1899) 344 κ.ε. δημοσιεύει μενταγιὸν στο ὁποῖο εἰκονίζεται ὁ ἅγιος καὶ τὸ ὁποῖο φέρει τὴν ἐπιγραφή: «Εὐ(λο)γία τοῦ ἁγίου Φωκά | τοῦ πτωχ(ε)ίου Χερσ(ῶ)νος».

Ὡς προστάτη τῶν φτωχῶν καὶ τῶν ἀδυνάτων τὸν παρουσιάζουν καὶ οἱ συγγραφείς τῶν ἀκολουθιῶν του· βλ. *Μηναῖον Σεπτεμβρίου*, ἐκδ. Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανού, Βενετία 1880, σ. 135: τοῖς ἐν θαλάσῃ Πάτερ, βοθηεῖς καθ' ἐκάστην, νοσήματα διώκεις, παύεις ψυχῆς καὶ σαρκὸς ἀρρωστήματα, σ. 136: ἀπορούντων γὰρ πέλεις ἀντίληψις, καὶ πλοῦτος πᾶσι πτωχέουσι, καὶ πηγῇ ἀγαθῶν δωρεῶν, ὁ μόνος ὑπάρχων πολυέλεος, σ. 139: Ἀκοίμητον ἔχει σε πιστῶν, σοφὴ δμήγυρις, πρέσβην κοιμίζοντα παθῶν θαλάσσης τὰ κύματα, πειρασμούς τε κατεννάζοντα, καὶ ὀδονῶν παντοδαπῶν ἡμᾶς λυτρούμενον τοὺς βοῶντας. Ρεῖθρα ἱαμάτων ὁ ναός, ὁ σὸς τοῖς χηρῆουσι, πηγάζει πάντοτε, λιμὴν δεικνύμενος ἄκλυτος, καὶ παθῶν φουγαδευτήριον, τοῖς σε τιμῶσι, καὶ Χριστῷ Μάρτυς κραυγάζουσιν... Ἴνα σοῦ τιμῶμεν τὸ σεπτὸν Φωκά μνημόσυνον, πανηγυρίζοντες τὸν ὑπεράγαθον Κύριον, ἐκδυσώπει προθυμότητα, ἀπαλλαγὴν τῶν δυσχερῶν, ὕμιν δωρησασθαι τοῖς βοῶσι.

48. G. Manojlović, «*Le peuple de Constantinople*», *Byzantion* 11 (1936) 642 κ.ε. Βλ. καὶ σημ. 52.

49. Βλ. καὶ σημ. 69.

50. Cameron, *Circus Factions* 102. Μία ἄλλη ἀντίφαση ἐπισημαίνει ὁ H. G. Beck, «*Konstantinopel. Zur Sozialgeschichte einer früh-mittelalterlichen Hauptstadt*», *BZ* 58 (1965) 39: «*Ausserdem ist es völlig müssig, Adel mit Orthodoxie und Volk mit Heterodoxie zu identifizieren*».

51. Γιὰ τὰ μέτρα πὺ πῆρε ἡ Βένετη Πουλχερία κατὰ τῶν γαιοκτημόνων, βλ. Καραγιαννόπουλο, *Ἱστορία*, Α', 243 κ.ε. Ὁ Λέων Α' ἐπίσης προσπάθησε νὰ κατα-

Για σχέση των βένετων στασιωτών με τις κατώτερες τάξεις μάς πληροφορεί και ο Προκόπιος, όταν σχολιάζοντας την ενδυμασία των βένετων στασιωτών παρατηρεί ότι *ἐς τὰ ἱμάτια εὐπάρουφοι ἤξιον, ἅπαντες εἶναι κομπωδεστέραν ἢ κατὰ τὴν ἐκάστου ἀξίαν ἐνδιδυσκόμενοι τὴν ἐσθῆτα*.⁵² Αλλά και γενικά μέσα στα Ἀνέκδοτα υπάρχει ένα είδος ταύτισης ανάμεσα στους πλούσιους και τους Πράσινους, χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι δεν υπήρχαν και πλούσιοι Βένετοι.⁵³ ἔτσι εξάλλου, νομίζω, θα πρέπει να εννοήσουμε και τη διευκρίνιση του Προκόπιου, ότι τον Ιουστινιανό δεν τον υποστήριζαν όλοι οι Βένετοι, αλλά μόνον οι στασιώτες των Βένετων.⁵⁴

Ο Ηράκλειος υιοθέτησε και εκείνος στα νομίσματά του τη γενειάδα,⁵⁵ για να διασκεδάσει το μήνυμά της, αλλά και για να διευκρινίσει τη βασιλική ιεραρχία των συμβασιλέων υιών του.⁵⁶ Ωστόσο όμως ο κοινωνικός συμβολισμός της γενειάδας δεν εξαλείφτηκε· ο επόμενος βένετος αυτοκράτορας που ανέβηκε στο βυζαντινό θρόνο, ήταν ο Κωνσταντίνος ο Πωγωνάτος.⁵⁷

πολεμήσει την αριστοκρατική τάξη· βλ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 297 σημ. 1. Για το πλήγμα που δέχεται η συγκλητική αριστοκρατία από τους Βένετους Φωκά και Ιουστινιανό Β', βλ. Λουγγή, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη 11 κ.ε.* = *Σύμμεικτα* 6 (1985) 139-222.

52. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα 7.11.

53. Σήμερα δεχόμαστε ότι κάθε δήμος συμπεριλάμβανε οπαδούς από όλες τις κοινωνικές τάξεις· βλ. Α. Ρ. Djakonov, «Vizantijskije dimy i fakcii v V-VII vv», *Vizantijskij Sbornik* (1945) 188 κ.ε. (βλ. την γαλλική περίληψη της μελέτης από την Μ. Paulová, *Bsl* 10 (1949) 81-87). Μ. V. Levčenko, «Venety i prasinny v Vizantii v V-VII vv», *Viz. Vrem.* (1947) 180 κ.ε.· Sabine Winkler, *Byzantinische Demen und Faktionen, Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im Klassischen Altertum*, Βερολίνο 1961, σ. 324 κ.ε. και Ν. Pigulewskaja, *Byzanz auf den Wegen nach Indien*, *BBA* 36, Βερολίνο 1969, σ. 43 κ.ε.· πρβ. Cameron, *Circus Factions* 74 κ.ε.

54. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα 7.2· βλ. και 7.17.

55. Βλ. Grierson, *Coins*, Π₁, 223. Morriison, *Monnaies*, I, 276.

56. Για τη χρήση της γενειάδας στα νομίσματα βλ. Διονυσία Μισίου, «Στάδια βασιλείας Κωνσταντίνου ΣΤ' και Ειρήνης και τα νομίσματά τους», *Βυζαντινά* 1 (1981) 155 σημ. 67.

57. Ο Ε. Β. Brooks, «Who was Constantine Pogonatus», *BZ* 17 (1908) 460-462 υποστήριξε ότι ο Κωνσταντίνος Πωγωνάτος ήταν ο Κώνστας Β'. Ότι όμως ο Πωγωνάτος ήταν ο Κωνσταντίνος Δ' βλ. εργασία μου «Ποιος ο Κωνσταντίνος Πωγωνάτος», που θα δημοσιευτεί στον επόμενο τόμο των *Βυζαντινών*. Για σχέση του Κωνσταντίνου Δ' με τους Βένετους βλ. Διονυσία Μισίου, «Ποιος ο Κωνσταντίνος της επιγραφής αρ. 8788 του *CIG* IV. Συμβολή στη μελέτη των δήμων κατά την επο-

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ βένετοι αυτοκράτορες, ὅπως και οἱ βένετοι αυτοκράτορες πρὶν ἀπὸ τον Ἰουστινιανό, Πουλχερία – Μαρκιανός και Λέων Α', ἦταν ορθόδοξοι. Ἐτσι ἡ γενειάδα πέρα ἀπὸ τον πολιτικοκοινωνικό της χαρακτήρα αποκτά και ἓνα θρησκευτικό περιεχόμενο και δηλώνει τον ορθόδοξο. Ἡ σύνδεση της γενειάδας με την Ορθοδοξία θα γίνεἰ πολύ πιο σαφής ἀργότερα με την ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στους ἀγένειους λατίνους και τους γενειοφόρους βυζαντινούς ορθόδοξους ἱερεἰς. Παράλληλα ὁμως θα πρέπει να τονίσουμε ὅτι ἡ συνήθεια του ξυρίσματος δε σταμάτησε ποτέ στο Βυζάντιο.⁵⁸

Πρὶν προχωρήσουμε, εἶναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ὅτι για τους αυτοκράτορες Αναστάσιος και Μαυρίκιος που προηγήθηκαν του βένετου νεωτεροποιού Ἰουστινιανού⁵⁹ και του βένετου επαναστάτη τυράννου Φωκά,⁶⁰ οἱ πηγές μάς πληροφοροῦν ὅτι ξύριζαν πολύ συχνά τα γένια τους.⁶¹

χή των Ηρακλειδών», *Βυζαντινά* 4 (1984) 75-84 = «Who was the Constantine in the Inscription no. 8788 CIG IV? Contribution to the study of the Demes in the Period of the Herakleids», *Βυζαντινά* 13 (1985 = *Δώρημα στον Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο*) 1477-1486.

58. Κουκουλές, *ό.π.*, Δ', 359 κ.ε.

59. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 8.26.

60. Βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, «Ἐνδείξεις δια την χρονολόγησιν του Ακαθίστου Ὑμνου», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67) 54-58, ὅπου ὅλες οἱ πηγές που ἀποδίδουν στον Φωκά το χαρακτηρισμό του τυράννου. Για τὴ σημασία του ὄρου πρβ. Μισίου, *Ἡ διαθήκη του Ηράκλειου Α'* 178 κ.ε. Ο Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 9.51-52 και 10.23 ἀναφέρεται στον Ἰουστινιανό ως τύραννο· πρβ. Rubin, Prokopios von Kaisareia 353 και Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik* 35-36.

61. Μαλάλας, *Χρονογραφία* 429.10: (Αναστάσιος) τὸ δὲ γένειον αὐτοῦ πυκνῶς ἐκείρετο· Λέων Γραμματικός, *Χρονογραφία* (ἐκδ. Bekker, *CSHB*) 139.3-4: ἀπόγων, κειρόμενος τὸ γένειον καθὸ Ρωμαίους ἐστὶν ἔθος = Γεώργιος Κεδρηνός, *Σύνοψις ἱστοριῶν* (ἐκδ. Bekker, *CSHB*) 691.12. Πρβ. Constance Head, «Physical Descriptions of the Emperors in Byzantine Historical Writing», *Byzantion* 50 (1980) 229-230. Βέβαια και για τον Φωκά ἔχουμε πληροφορίες ὅτι ξύριζε το γένι του· Λέων Γραμματικός 143.14: τὸ γένειον κειρόμενος = Κεδρηνός 708.17-18. Ωστόσο ὁμως λείπει ἡ ἔμφαση που διαπιστώσαμε στις περιπτώσεις του Αναστάσιου και Μαυρίκιου και θα πρέπει να τονίσουμε ὅτι ἡ περιγραφή του Φωκά ἐντάσσεται μέσα στην προσπάθεια να ἐμφανιστεἰ ὁ Φωκάς επαχθής και στην ὄψη. Ἐτσι ὁ Φωκάς ἐμφανίζεται με μια μεγάλη οὐλή στο μάγουλο και βέβαια για να προβληθεἰ ἡ οὐλή, πρέπει να φύγουν τα γένια· ὁ ρωμαῖος αυτοκράτορας Ἀδριανός, σύμφωνα με το βιογράφο του, για να κρύψει οὐλή που εἶχε στο πρόσωπό του, εἶχε ἀφήσει γένια. Βλ. Head, *Physical Descriptions* 230 και Μισίου, *Ἡ διαθήκη του Ηράκλειου Α'* 195.

Η περιγραφή της μορφής του αυτοκράτορα από τις πηγές έχει μεγάλη σημασία, μια και η μορφή του αυτοκράτορα ήταν από τη μια μεριά θέμα μιας σκόπιμης προπαγάνδας, και από την άλλη αντικείμενο μιας επίσης σκόπιμης κριτικής της αντιπολιτευόμενης παράταξης.⁶² Περιγραφή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού έχουμε και από τον αντιπολιτευόμενο Προκόπιο,⁶³ αλλά και από τον Ιωάννη Μαλάλα,⁶⁴ ο οποίος μάλλον ήταν σύμφωνος με την πολιτική του αυτοκράτορα.⁶⁵

Οι δύο περιγραφές, του Μαλάλα και του Προκόπιου, συμφωνούν. Ο Μαλάλας όμως προσθέτει και κάποια επιπλέον στοιχεία και αυτά έχουν όλα σχέση με την κόμη, τα γένια δηλ. και τα μαλλιά του Ιουστινιανού: ο Ιουστινιανός ήταν ούλλοθριξ, αναφάλας, μιξοπόλιος τήν κάραν και τὸ γένειον. Από την άλλη μεριά ο Προκόπιος όταν σε ένα άλλο σημείο των *Ἀνεκδότων* επανέρχεται στην εξωτερική εμφάνιση του Ιουστινιανού, τονίζει ότι αυτός δεν είχε τίποτε το βασιλικό επάνω του, αλλά και ούτε κατέβαλε προσπάθεια για να έχει.⁶⁶ Μήπως αυτό αποτελεί και υπαινιγμό για το ότι ο Ιουστινιανός σε αντίθεση με τον προκατόχο του Αναστάσιο, που για τον Προκόπιο είναι ο αντίποδας του Ιουστινιανού, δεν ξυριζόταν συχνά; Ας θυμηθούμε ότι και η γενειάδα του αυτοκράτορα Ιουλιανού είχε προκαλέσει την αρνητική κριτική των Αντιοχέων οι οποίοι έβρισκαν ότι δεν ταίριαζε σε έναν αυτοκράτορα να τρέφει γενειάδα.⁶⁷ Θα πρέπει όμως παράλληλα να αναφέρουμε ότι ο Ιουστινιανός σε καμιά του παράσταση δεν εικονίζεται γενειοφόρος.

62. Βλ. J. Irmscher, «Μορφή του Ιουστινιανού και η κριτική του στα πρώτα χρόνια του Βυζαντίου», *Βυζαντινά* 11 (1982) 95· βλ. και Μισίου, *Η διαθήκη του Ηράκλειου Α'* 195.

63. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 8.12: *Τὸ μὲν οὖν σῶμα οὔτε μακρὸς οὔτε κολοβὸς ἄγαν, ἀλλὰ μέτριος ἦν, οὐ μέντοι ἰσχνός, ἀλλὰ κατὰ βραχὺ εὐσαρκος, τὴν δὲ δυνιστρογγύλος τε καὶ οὐκ ἄμορφος. Ὅτι ο Προκόπιος ἦταν αντιπολιτευόμενος βλ. σημ. 31.*

64. Μαλάλας, *Χρονογραφία* 425.5-7: *Ἦν δὲ τῇ ιδέᾳ κονδοειδής, εὐστηθος, εὐρινος, λευκός, οὐλλοθριξ, στρογγύλωπις, εὐμορφος, αναφάλας, ἀνθηροπρόσωπος, μιξοπόλιος τήν κάραν καὶ τὸ γένειον.*

65. Irmscher, *Μορφή του Ιουστινιανού* 98.

66. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 14.2. Για την εξωτερική εμφάνιση του Ιουστινιανού βλ. Rubin, *Das Zeitalter Justinians* 90-91 και Head, *Physical Descriptions* 229.

67. Ιουλιανού, *Ἀντιοχικός ἢ μισοπάγων*, έκδ. Ch. Lacombrade, *L'empereur Julien. Oeuvres complètes*, II₂, Παρίσι 1964, σ. 156-199. Βλ. και Σωκράτη, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, PG 67, 424 κ.ε.: *Σωζομενός, Εκκλησιαστική Ιστορία* (έκδ. Bidez - Hansen, *GCS*, 50), XIX.

Είδαμε ότι ὅλοι οἱ βένετοι αυτοκράτορες ἦταν ορθόδοξοι. Βρισκόμαστε σε μία εποχή που κάθε ιδεολογία φέρει ἓνα θρησκευτικό ἔνδυμα. Ἐτσι λοιπόν οἱ Βένετοι ταυτίζονται με την Ορθοδοξία, ἐνῶ οἱ Πράσινοι εἶναι πιο ανεκτικοὶ ἀπέναντι στις αἱρέσεις,⁶⁸ μὴ και ἡ πολιτική τους καθορίζεται ἀπὸ τα συμφέροντα του κράτους και συνεπῶς ἀπὸ την επιθυμία τους για διατήρηση μέσα στον κορμὸ της αυτοκρατορίας των πλούσιων ανατολικῶν επαρχιών, οἱ οποίες ἔχουν προσχωρήσει στον νεστοριανισμό και στη συνέχεια στον μονοφυσитισμό. Ἐτσι ἡ θρησκευτική πολιτική των πράσινων αυτοκρατόρων ἐξαρτάται ἀπὸ το τι εκτιμᾷ κάθε αυτοκράτορας και ἡ κυβέρνησή του ὅτι θα ἐξασφαλίζει τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας.⁶⁹

Οἱ Βένετοι ὁμῶς ταυτίζονται με την Ορθοδοξία. Και Ορθοδοξία δεν ἦταν ἀπλᾶ μόνον μία ιδεολογία, ἓνα δόγμα, ἀλλὰ και ἓνας τρόπος ζωής που καθοριζόταν σε σχέση με το κοινωνικό πρόβλημα.⁷⁰

Ὁ χριστιανισμός ἐμφανίστηκε με ἔντονο κοινωνικό χαρακτήρα. Ἀπόδειξη της κοινωνικότητας του χριστιανισμοῦ εἶναι ἡ κοινοκτημοσύνη της πρώτης Ἐκκλησίας των Ἱεροσολύμων προς την οποία ἔτεινε κάθε χρι-

68. Βλ. Manojlović, *Le peuple de Constantinople 655-665*. G. Yared, *Otzuiuvi sovremennikov osv. Fotiye Patr. Konst. v svyazi s istorieyu politicheskikh Partii v imperii*, (Khristianskoe Chtenie, 1872-1873) (ἡ μελέτη μού εἶναι γνωστή ἀπὸ τον F. Dvornik, «The Circus Parties in Byzantium. Their evolution and their Suppression», *Βυζαντινά-Μεταβυζαντινά* 1 (1946) 125 σημ. 11, ο οποίος και ἐφιστᾷ την προσοχή μας στο βιβλίο αὐτὸ που ἀγνοήθηκε ἀπὸ ὅλους ὄσους ἀσχολήθηκαν με το θέμα)· J. Jarry, *Hérésies et factions dans l'Empire byzantin du IVe au VIIe siècle* (Publications de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, recherches d'archéologie, de philologie et d'histoire, 14), Κάιρο 1968. Βλ. και ἀντίθετα Cameron, *Circus Factions* 126 κ.ε. και του ἴδιου, «Circus Factions and Religious Parties: a Rejoinder», *Byzantion* 50 (1980) 336-337.

69. Βλ. και Μισίου, *Δήμοι και δημοκρατία στο Βυζάντιο*, και της ἴδιας, *Ἡ διαθήκη του Ἡράκλειου Α'* 217 κ.ε., ὅπου ἐπισημαίνεται σχέση των Πράσινων με τους κοσμικούς συγκλητικούς κύκλους και των Βένετων με τους ἐκκλησιαστικούς κύκλους. Και ἀς θυμίσουμε ὅτι στην Ἐκκλησία ἀνήκαν ὅλοι οἱ πιστοί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ την κοινωνική τους προέλευση, ἐνῶ στο κράτος συμμετείχαν ορισμένες μόνον κοινωνικές ομάδες της ἀνώτερης τάξης, γεγονός που εἶναι σημαντικό για τον προσδιορισμὸ των κοινωνικῶν προσανατολισμῶν των δύο δήμων.

70. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος, *Πρὸς Ρωμαίους* 1, 28-32 κατακρίνει την κοινωνική ἀδικία την οποία θεωρεῖ ἀθεΐα και εἰδωλολατρεία· βλ. και Ἰωάννη Χρυσόστομο, *Εἰς την Εφεσίους* 18, 2 PG 62, 123· πρβ. Ι. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη. Το πρόβλημα της κοινωνικῆς δικαιοσύνης στην παράδοση της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 35-38, 45-46 και 66.

στιανός και η οποία προκάλεσε το θαυμασμό του λαού αλλά και την εχθρότητα του κράτους, το οποίο υποστήριζε και συντηρούσε την κοινωνική διαίρεση σε πλούσιους και φτωχούς.⁷¹

Με την αναγνώριση του χριστιανισμού από το κράτος δεν έχουμε ανατροπή της κοινωνικής δομής. Η καθεστώσα κοινωνική διάρθρωση ήταν απολύτως σεβαστή. Έτσι η διαφορά ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς και επί των χριστιανών αυτοκρατόρων ήταν τεράστια. Την κατάσταση αυτή την οποία ανέχεται και συντηρεί το κράτος, επικρίνουν δριμύτατα οι Πατέρες της Εκκλησίας τονίζοντας ότι η χριστιανική πίστη που συνδέεται με την αναγνώριση ίσης αξίας σε κάθε άνθρωπο, είναι ασυμβίβαστη με την αδιαφορία για την κατάσταση των αδελφών που υποφέρουν.⁷²

Οι πλούσιοι βέβαια της εποχής προσπαθούσαν χρησιμοποιώντας χωρία από την Παλαιά Διαθήκη⁷³ και κυρίως χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της απομόνωσης χωρίων να αποδώσουν την ανισοκατανομή των αγαθών στο Θεό. Η αποδοχή μιας τέτοιας άποψης θα εμπόδιζε τους φτωχούς πιστούς να αντιδράσουν στην αδικία και εκμετάλλευση των πλουσίων, αφού μια τέτοια αντίδραση θα ερχόταν σε αντίθεση με το σχέδιο του Θεού. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος αναλαμβάνει να διαφωτίσει το λαό αντικρούοντας την απόδοση της ανισοκατανομής των αγαθών στο Θεό και επισημαίνοντας ταυτόχρονα τον πραγματικό τρόπο δημιουργίας του πλούτου που είναι η εκμετάλλευση των αδυνάτων.⁷⁴ Σκοπός των Πατέρων

71. Για την πρώτη εκκλησιαστική κοινότητα των Ιεροσολύμων βλ. Σ. Αγουρίδη, *Η κοινοκτημοσύνη εν τη πρώτη Εκκλησία*, Θεσσαλονίκη 1963, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Γενικά για τον κοινωνικό χαρακτήρα του χριστιανισμού βλ. E. Troeltsch, *Die soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Aalen 1965 και K. Kautsky, *Η καταγωγή του χριστιανισμού*, μετφρ. Γ. Βιστάκη, Αθήνα (χ.χ.). Βλ. και εργασία του Π. Βασιλειάδη, *Χάρις - Κοινωνία - Διακονία*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 21-56, όπου υπογραμμίζει ότι η «λογεία» ήταν ένα ευρύ οικονομικό πρόγραμμα του αποστόλου Παύλου που αποσκοπούσε στην ισοκατανομή των αγαθών πρβ. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη* 27 κ.ε.

72. Βλ. Γ. Ι. Μαντζαρίδη, *Η κοινωνιολογία του Χριστιανισμού*, Θεσσαλονίκη 1985.

73. Στα παλιότερα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης υπάρχει η αντίληψη ότι ο πλούτος είναι ευλογία του Θεού· βλ. λήμμα «πλούτος» στο G. Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Στουτγάρδη 1959, VI, σ. 321-3.

74. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Πρός Τιμόθεον*, PG 62, 562 κ.ε. Βλ. και Μαντζαρίδη, *Η κοινωνιολογία του Χριστιανισμού* 216 και Julio de Santa Ana, *Gute Nachricht für die Armen. Die Herausforderung der Armen in der Geschichte der Kirche*, Wuppertal 1979, σ. 81.

ἦταν νὰ πειστοῦν οἱ πλοῦσιοι νὰ μοιράσουν τὰ υπάρχοντά τους στους φτωχοὺς.⁷⁵ Μάλιστα δικαιολογοῦν καὶ τὴν ἀσκησιμὴ βίαν ἀπὸ μέρους τοῦ πεινασμένου φτωχοῦ, μὴ καὶ αὐτὴ οφείλεται στὴν ἀνάγκη.⁷⁶

Σκοπὸς τῆς ανακοίνωσής μου δὲν εἶναι βέβαια νὰ παρουσιάσω τὴν διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν ὁποία ἄλλωστε ἀσχολοῦνται ἄλλοι μελετητές, ἀλλὰ ὡς ἱστορικός νὰ σχολιάσω ὀρισμένα χωρία τοῦ Προκόπιου καὶ νὰ παρουσιάσω τὸ νέο πνεῦμα ποὺ επικρατεῖ στὴν εποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὰ πρότυπα ποὺ αὐτὴ προβάλλει.

Ὁ homo novus Ἰουστινιανός εἶναι ὁ πρῶτος αυτοκράτορας ποὺ θέτει τὴν αυτοκρατορικὴ του ἐξουσία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὀρθόδοξου ιδεώδους.⁷⁷ Ὁ Ἰουστινιανός εἶναι ὁ πρῶτος βυζαντινὸς αυτοκράτορας ποὺ ἐγκατέλειψε τὸ ρωμαϊκὸ πρότυπο τῆς ὑποταγῆς τῆς Ἐκκλησίας στο Κράτος, τὸ ὁποῖο ἀκολούθησαν ὅλοι οἱ προκάτοχοί του αυτοκράτορες ποὺ ἐπιδίωκαν τὸν ἐλεγχὸ τῆς Ἐκκλησίας. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια μποροῦμε νὰ ἐννοήσουμε καὶ τὴν προσπάθειά τους γιὰ προώθηση τῆς Κωνσταντινούπολης μέσα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία. Ἡ ἰδέα τῆς αὐτονομίας τῆς Ἐκκλησίας τοὺς ἦταν ἀγνωστὴ. Ὁ Ἰουστινιανός εἶναι ὁ πρῶτος αυτοκράτορας ποὺ ἀναγνωρίζει ὅτι ἱεροσύνη καὶ βασιλεία εἶναι δύο ἰσότιμα δῶρα τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους⁷⁸ καὶ ὁ πρῶτος ποὺ ἀναγνωρίζει ἰσχύ νόμου στους ἐκκλησιαστικούς κανόνες.⁷⁹

75. Βλ. ἐνδεικτικὰ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ φιλοπτωχίας*, PG 46, 465B. Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τὸ ἀκαθελῶ μου τὰς ἀποθήκας*, PG 31, 268-276, *Πρὸς πλουτοῦντας*, PG 31, 288, *Περὶ φθόνου*, PG 31, 384, *Περὶ τοῦ μὴ προσηλωθῆαι τοῖς βιωτικοῖς*, PG 31, 552-553. Βλ. καὶ Χρ. Ν. Αγαλοπούλου, *Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ ἡ κοινωνικὴ πολιτικὴ*, Αθήνα 1955. Ἡ θέση αὐτὴ ὅτι οἱ πλοῦσιοι πρέπει νὰ ἐπιστρέψουν τὰ υπάρχοντά τους στους φτωχοὺς διατυπώνεται ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους εκπροσώπους τῆς Ὀρθοδοξίας· βλ. Πέτρου, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη* 50 κ.ε.

76. Βλ. Πέτρου, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη* 66 κ.ε.

77. Πρβ. D. J. Constantelos, «Philanthropy in the Age of Justinian», *The Greek Orthodox Theological Review* 6 (1960-61) 206-226, τοῦ ἰδιοῦ, *Byzantine Philanthropy and social Welfare*, New Brunswick - New Jersey 1968 (ἐλλ. μετφρ. Αθήνα 1986) καὶ J. Boojampa, «Christian Philanthropia. A Study of Justinian's Welfare Policy and the Church», *Βυζαντινά* 7 (1975) 345-373.

78. *Novellae* 6 προοίμιο.

79. *Codex Justinianus* 1. 3. 44(45) (α. 530): τὸς θεῖους κανόνας οὐκ ἔλαττον τῶν νόμων ἰσχύειν καὶ οἱ ἡμέτεροι βούλονται νόμοι καὶ *Novellae* 131. 1 (α. 545): Θεσπίζομεν τοῖνν τάξιν νόμων ἐπέχειν τὸς ἁγίους ἐκκλησιαστικούς κανόνας· πρβ. Σπ. Τρωιάνο, «Θεσπίζομεν τοῖνν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τὸς ἁγίους ἐκκλησιαστικούς κανόνας...», *Βυζαντινά* 13 (1985 = *Δώρημα στον Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο*) 1191-1200, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ «ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ ἀν τὸ πραγματικὸ κίνητρο ποὺ

Ο Ιουστινιανός είναι αυτός επίσης που χάρισε στην αυτοκρατορία τη μεγάλη εκκλησία, την Αγία Σοφία, που έγινε ένας από τους άξονες της ζωής της πρωτεύουσας αλλά και της αυτοκρατορίας δίνοντας έτσι ξεχωριστό κύρος στους λειτουργούς της Εκκλησίας,⁸⁰ και ήταν αυτός επίσης που επέβαλε την ελληνική, τη γλώσσα του Ευαγγελίου, ως την επίσημη γλώσσα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.⁸¹

Βέβαια παλιότερα θεωρούσαν τη βασιλεία του Ιουστινιανού ως το καλύτερο παράδειγμα βυζαντινού καισαροπαπισμού, στο μεταξύ όμως η έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα περί καισαροπαπισμού του Ιουστινιανού είναι καθαρή νοθεία της ιστορίας⁸² και ότι ο Ιουστινιανός ασχολήθηκε με τα δογματικά προβλήματα της εποχής από πραγματικό ζήλο· η μελέτη των θεολογικών του συγγραμμάτων απέδειξε ότι ο Ιουστινιανός ήταν ο καλύτερος θεολόγος της εποχής του, συνεπής στην ορθόδοξη παράδοση.⁸³

Ο Ιουστινιανός ήταν ένας ευσεβής χριστιανός. Η περιγραφή του Μαλάλα, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, κλείνει τονίζοντας ότι ο Ιουστινιανός ήταν *μεγαλόψυχος, χριστιανός*.⁸⁴ Η ευσέβεια του αυτοκράτορα ήταν σε όλους γνωστή. Ο Προκόπιος μας δίνει μία πληροφορία που θα μπορούσε να εκληφθεί και ως ανέκδοτο που κυκλοφορούσε στους αντιπολιτευτικούς κύκλους της αυτοκρατορίας: Ο Τριβωνιανός, ο κοιαίστωρ, φοβόταν μήπως και ο Ιουστινιανός εξαιτίας της μεγάλης του ευσέβειας αναληφθεί ξαφνικά στους ουρανούς.⁸⁵

Ας ξαναγυρίσουμε όμως πάλι στους βένετους στασιώτες. Η αποδελτίωση των κατηγοριών που απευθύνει ο Προκόπιος κατά του Ιουστινια-

οδήγησε στη θέσπιση της παραπάνω διατάξεως ήταν η ενίσχυση του κύρους των ιερών κανόνων».

80. Για το ξεχωριστό κύρος που αποκτούν οι ιερείς στην εποχή του Ιουστινιανού βλ. και πιο κάτω.

81. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραβλέπω άλλους λόγους που οδήγησαν στην αναγνώριση της ελληνικής· βλ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 419.

82. Β. Biondi, *Giustiniano primo, principe e legislatore cattolico*, Μιλάνο 1936, σ. 84.

83. Βλ. Ε. Κ. Χρυσό, *Η εκκλησιαστική πολιτική του Ιουστινιανού κατά την έρην περί τα τρία κεφάλαια και την Ε' Οικουμενική Σύνοδο*, Θεσσαλονίκη 1969, όπου σ. 15 κ.ε. σύντομη παρουσίαση της βιβλιογραφίας γύρω από το δήτην καισαροπαπισμό του Ιουστινιανού.

84. Μαλάλας, *Χρονογραφία* 425.8.

85. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 13.12. Για την αντίληψη ανάληψης εξαιρετικών ανδρών βλ. Πλούταρχο, *Βίοι παράλληλοι*, *Ρωμύλος* 27-28.

νοῦ ἔδειξε ὅτι ἡ κατηγορία που ἔρχεται καὶ ξανάρχεται στα Ἐνέκδοτα, εἶναι ὅτι ὁ Ιουστινιανὸς λήστευε καὶ ἀρπάζε τις περιουσίες των πλούσιων υπηκόων του.⁸⁶ Καὶ σε τέτοια κατάντια οδήγησε ὁ Ιουστινιανὸς τὸ κράτος, λέει ὁ Προκόπιος, ὥστε ἡ ρωμαϊκὴ πολιτεία νὰ ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ φτωχοῦς.⁸⁷ Ὅλα τα εἶχε ἀρπάξει, ὅλα τα εἶχε συγκεντρώσει ὁ αὐτοκράτορας.⁸⁸ Ἦδη ὁμως ὁ Προκόπιος ὁμολογεῖ ὅτι ὅλα αὐτὰ τα χρήματα ὁ Ιουστινιανὸς δεν τα ἤθελε γιὰ τον εαυτὸ του, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ δημόσιο ταμεῖο.⁸⁹ Ὁ ἴδιος ὁ Ιουστινιανὸς δεν εἶχε μεγάλη περιουσία, μας λέει ὁ Προκόπιος, μα οὔτε καὶ κανέναν ἄλλον ἀφῆνε νὰ ἔχει. Ἐμοιαζε νὰ μὴν ἔχει τὸ πάθος τῆς φιλαργυρίας — ὁ ἴδιος ὁ Ιουστινιανὸς σε Νεαρά του ἀναγνωρίζει τὴν φιλαργυρίαν πάντων εἶναι μητέρα τῶν κακῶν⁹⁰ — ἀλλὰ νὰ κατέχεται ἀπὸ τὸ φθόνον γιὰ ὅσους εἶχαν περιουσία.⁹¹ Συνεργούς καὶ στο ἔργο του αὐτὸ ὁ Ιουστινιανὸς εἶχε τους βένετους στασιώτες,⁹² τους οἰοῦσους ὁ Προκόπιος καταγγέλλει ὡς ληστές καὶ φονιάδες.⁹³

Ὅπως ὁμως τονίσαμε καὶ πιο πάνω, τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Προκόπιου εἶναι ἓνα λιβελλογράφημα⁹⁴ καὶ επομένως θὰ πρέπει νὰ σταθούμε προσεκτικοὶ καὶ κριτικοὶ στὶς πληροφορίες που μας δίνει. Μια προσεκτικὴ κριτικὴ ἀνάγνωση των Ἀνεκδότων μᾶς ἀποκαλύπτει, νομίζω, τὴν πραγματικὴ δρᾶση των βένετων στασιωτῶν.

86. Προκόπιος, Ἐνέκδοτα 6.20, 6.24, 8.9, 8.26, 8.31, 11.3, 11.20, 11.40-41, 12.1 κ.ε., 12.12, 13.22, 14.5-6, 19.10, 19.11, 19.17, 26.3, 26.16, 26.17 καὶ 27.2. Πρβ. καὶ Ευάγριος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία (ἐκδ. Bidez - Parmentier) IV 30 (179.17-24) καὶ Ἰωάννη Ζωναρά, Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν (ἐκδ. Pinder - Büttner - Wobst, CSHB, III) 151.17-152.1.

87. Προκόπιος, Ἐνέκδοτα 8.33: Ἐξουκίσας οὖν ῥᾶστα τὸν πλοῦτον ἐκ Ρωμαίων τῆς γῆς πενίας δημιουργὸς ἅπασι γέγονεν· βλ. καὶ 26.4.

88. Ὁ Προκόπιος, Ἐνέκδοτα 19.1 κ.ε. διηγείται καὶ ἓνα ὄνειρο που εἶδε ἓνας ἀπὸ τους ἐπιφανεῖς στὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Ιουστινιανού. Σύμφωνα με τὸ ὄνειρο ὁ Ιουστινιανὸς στάθηκε στὴ μέση τοῦ Βοσπόρου καὶ ἤπια τὸ νερὸ τῆς θάλασσας καὶ στὴ συνέχεια ἄλλο βρώμικο νερὸ που ἐβγαίνει ἀπὸ τους ὑπονόμους. Τὸ ὄνειρο φάνερωσε ὅτι ὁ Ιουστινιανὸς θὰ ξόδευε ὅλα τα χρήματα τοῦ δημοσίου ταμεῖου καὶ στὴ συνέχεια θὰ λήστευε τις περιουσίες των υπηκόων του.

89. Ὅτι τα χρήματα που συγκέντρωνε ὁ Ιουστινιανὸς πήγαιναν στο δημόσιο ταμεῖο βλ. Προκόπιος, Ἐνέκδοτα 11.20, 12.12, 12.29, 13.2, 23.5, 26.6.

90. *Novellae* 8 (α. 535) προοίμιο.

91. Προκόπιος, Ἐνέκδοτα 8.32.

92. Βλ. σημ. 20. Βλ. καὶ Προκόπιος, Ἐνέκδοτα 7.19, 27-28.

93. Προκόπιος, Ἐνέκδοτα 7.15 κ.ε. Ευάγριος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, IV 32 (181. 18 κ.ε.). Θεοφάνης, Χρονογραφία (ἐκδ. De Boor) I, 166. 26 κ.ε.

94. Βλ. σημ. 30.

Οι στασιώτες λήστευαν, μας λέει ο Προκόπιος, τους πλούσιους, δηλ. αποσπούσαν ό,τι πολύτιμο αυτοί έφεραν επάνω τους, κοσμήματα, χρυσές ζώνες και περόνες και πολυτελή ρούχα,⁹⁵ έτσι που αυτοί στο εξής κυκλοφορούσαν χωρίς κοσμήματα και φορούσαν ζώνες και περόνες και ρούχα από ευτελέστερο υλικό *πολλῶ έλασσόνως ἢ κατὰ τὴν ἀξίαν* ως *πλείστοι έχρῶντο*.⁹⁶ Και όλα αυτά γίνονταν χωρίς ο αυτοκράτορας να αντιδράσει παρά το γεγονός ότι ήταν γνώστης όλων αυτών των γεγονότων, μια και αυτά γίνονταν μπροστά στα μάτια του μέσα στον ιππόδρομο.⁹⁷

Έχοντας υπόψη τα όσα έχουμε ήδη παρατηρήσει για τους βένετους στασιώτες, ότι εκπροσωπούσαν τις κατώτερες τάξεις της αυτοκρατορίας και ότι ήταν όργανα του ευσεβούς χριστιανού ορθόδοξου αυτοκράτορα Ιουστινιανού, και γνωρίζοντας το κοινωνικό περιεχόμενο της Ορθοδοξίας, μπορούμε να συνδυάσουμε τις πληροφορίες που αναφέραμε μόλις παραπάνω, και να καταλήξουμε στο εξής συμπέρασμα: οι στασιώτες των Βένετων έβγαζαν μέσα στον ιππόδρομο λόγω γύρω από την κοινοκτημοσύνη των αγαθών και την ανάγκη να διατεθούν αυτά για την ανακούφιση των χριστιανών αδελφών, και στη συνέχεια προέβαιναν σε έρανο πιέζοντας τους πλούσιους να δώσουν ό,τι πολύτιμο είχαν επάνω τους. Ο έρανος αυτός επεκτεινόταν και στους δρόμους και στα σπίτια των πόλεων της αυτοκρατορίας.⁹⁸

Όπως μας έχει ήδη πληροφορήσει ο Προκόπιος, ο Ιουστινιανός είχε φανατίσει τους στασιώτες του.⁹⁹ Μπορούμε, νομίζω, τώρα να προχωρήσουμε και να πούμε ότι ο ευσεβής ορθόδοξος αυτοκράτορας Ιουστινιανός ερέθισε τους στασιώτες του με τα ιδεώδη της Ορθοδοξίας. Άλλωστε και ο ίδιος ο Προκόπιος συνδέει την πολιτική του Ιουστινιανού με την πίστη του στο χριστιανισμό: *Δόξαν δέ βέβαιον ἀμφὶ τῷ Χριστῷ ἔχειν ἐδόκει, ἀλλὰ — για τον αντιπολιτευόμενο Προκόπιο υπάρχει πάντα ένα αλλά —*

95. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.15.

96. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.17.

97. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 8.2: *Βασιλεῖ δὲ τῶν πρᾶσσομένων ἤμιστα ἔμελεν, ἐπεὶ οὐδὲ τις αἰσθησις τῷ ἀνθρώπῳ ἐγένετο, καίπερ ἀτόπητῃ τῶν δρωμένων ἐν τοῖς ἵπποδρομίῳις αἰετι γνομένων* πρβ. και 7.27 και ταῦτα οὐκ ἐν σκότῳ ἔτι οὐδ' ἐν παραβύστῳ ἐγένετο, ἀλλ' ἐν ἅπασι μὲν τῆς ἡμέρας καιροῖς, ἐν ἐκάστῳ δὲ τῆς πόλεως χώρῳ, ἀνδράσι τοῖς λογιμωτάτοις τῶν πρᾶσσομένων, ἀν οὕτω τύχοι, ἐν ὀφθαλμοῖς ὄντων.

98. Βλ. και Ευάγριο, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, IV 32 (181.24-25).

99. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.6.

καὶ τοῦτο ἐπὶ φθόρῳ τῶν κατηκόων,¹⁰⁰ ὅπου φθόρος τῶν κατηκόων, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἀμέσως ἐπόμενες παραγράφους, εἶναι ἡ ληστεία ποὺ υφίστανται ἀπὸ τὴ μεριά τῶν ὀρθόδοξων ἱερέων· γιατί και για τους ὀρθόδοξους ἱερεῖς ὁ Προκόπιος καταγγέλλει ἐπίσης ὅτι λήστευαν τοὺς συνανθρώπους τοὺς και ἀπολάμβαναν και αυτοὶ τὴν εὐνοια τοῦ αυτοκράτορα· μάλιστα, τονίζει ὁ Προκόπιος, θα ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὸ δίκαιο υπήρχε για να αρπάζουν οἱ ἱερεῖς τὸ ξένο βίος και για να κυριαρχοῦν στοὺς ἀντιπάλους τοὺς.¹⁰¹

Ὅπως εἶδαμε ἡ Ἐκκλησία ἀσκούσε δριμύτατη κριτικὴ κατὰ τὴς κοινωνικῆς ἀδικίας τῆς ἐποχῆς. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δεν περιορίζονται μόνον σε μία κριτικὴ, ἀλλὰ ἀπευθύνονται και στοὺς διαχειριστὲς τῆς κρατικῆς ἐξουσίας με τὸ αἴτημα για υιοθέτηση μέτρων υπὲρ τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης.¹⁰² Στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ διάκονος Ἀγαπητὸς ἀφιέρωσε στον αυτοκράτορα τὸ ἔργο *Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*, ὅπου μεταξύ ἄλλων παρακινεῖ τον αυτοκράτορα να ἐπιβάλλει τὴν κοινωνικὴ ἰσότητα: *Σφόδρα μοι δοκεῖ ἀτοπώτατον εἶναι, ὅτι πλούσιοι καὶ πένητες ἄνθρωποι ἐξ ἀνομοίων πραγμάτων βλάβην πάσχουσιν ὁμοίαν. Οἱ μὲν γὰρ ὑπὸ τοῦ κόρου διαρρηγνυνται, οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ λιμοῦ διαφθείρονται· καὶ οἱ μὲν κατέχουσι τοῦ κόσμου τὰ πέρατα, οἱ δὲ οὐκ ἔχουσι ποῦ στήσαι τὰ πέληματα. Ἴνα τοίνυν ἄμφω τῆς υἰείας τύχῳσιν, ἀφαιρέσει καὶ προσθήσει τούτους θεραπευτέον, καὶ πρὸς ἰσότητα τὴν ἀνισότητα μετενεκτέον.*¹⁰³

Ὁ Ἰουστινιανός, ὁ ὁποῖος εἶχε πολὺ μεγάλη ἰδέα για τὴν αυτοκρατορία και τὸ αυτοκρατορικό ἀξίωμα και εἶχε πάρει πολὺ στα σοβαρὰ τὶς εὐθύνες του ὡς ἀρχηγὸς τῆς χριστιανικῆς ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας,¹⁰⁴ ἔχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ὅτι ἀποδέχτηκε τὶς παραινέσεις τοῦ Ἀγαπητοῦ. Ἀνάμεσα στις παραινέσεις αὐτές εἶναι και ἡ προτροπὴ για τὴν ἀγρυπνία¹⁰⁵ και ὁ Ἰουστινιανός ἦταν πραγματικά ἕνας αυτοκράτορας

100. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 13.4. Πάλι ὁ Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 29.25 μας διασώζει και δήλωση τοῦ Ἰουστινιανοῦ *ἔθος γὰρ μοι . . . τά τε δσια και εὐσεβῆ πράττειν* ποὺ ἐπίσης ἔχει σχέση με ἀφαίρεση χρημάτων.

101. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 13.5 κ.ε.

102. Πέτρου, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη* 82 κ.ε.

103. Ἀγαπητὸς διάκονος, *Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν*, PG 86₁, 1169 κφ. ιστ'.

104. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία*, Α', 394. Βλ. και Boojampa, *Christian Philanthropia* 350 κ.ε.

105. Ἀγαπητὸς διάκονος, *Ἐκθεσις*, PG 86₁, 1164 κ.ε.· πρβ. Irmscher, *Μορφὴ*

που αγρυπνούσε για τα συμφέροντα των υπηκόων του: Ἀπάσας ἡμῶν ἡμέρας τε καὶ νύκτας συμβαίνει μετὰ πάσης ἀγρυπνίας τε καὶ φροντίδος διάγειν αἰεὶ βουλευμένοις ὅπως ἂν χρηστόν τι καὶ ἀρέσκον Θεῷ παρ' ἡμῶν τοῖς ὑπηκόοις δοθείη. Καὶ οὐ παρέργον τὴν ἀγρυπνίαν λαμβάνομεν, ἀλλ' εἰς τοιαύτας αὐτὴν ἀναλίσκομεν βουλάς διημερεύοντες τε καὶ νυξίν ἐν ἴσῳ ταῖς ἡμέραις χρώμενοι, ὥστε τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους ἐν εὐπαθείᾳ γίνεσθαι πάσης φροντίδος ἀπηλλαγμένους, ἡμῶν εἰς ἑαυτοὺς τὰς ὑπὲρ ἀπάντων μερίμνας ἀναδεχομένων.¹⁰⁶

Ἀλλὰ ἔχουμε και πιο ἄμεση ἀπόδειξη για το ὅτι ο Ἰουστινιανὸς υιοθέτησε την παραίνεση του Ἀγαπητοῦ και γενικά της Ἐκκλησίας για κοινωνική δικαιοσύνη και ἰσότητα. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση της κοινωνικής δικαιοσύνης θεωρεῖται ἀπὸ την Ἐκκλησία η ἀρχὴ της αὐτάρκειας. Ο χριστιανὸς οφείλει να εἶναι αὐτάρκης, με την ἔννοια του περιορισμοῦ των ἀναγκῶν του στα πραγματικά ἀπαραίτητα.¹⁰⁷ Ο Ἰουστινιανὸς εἶναι το καλύτερο παράδειγμα. Θυμηθεῖτε τα πολὺ γνωστά χωρία του Προκόπιου που δείχνουν την αὐτάρκεια του ἀνθρώπου, που ἐνὼ ως αυτοκράτορας θα μπορούσε να γεύεται το πιο πλούσιο τραπέζι, αὐτὸς ἀρκεῖται μόνο σε νερό και λίγα ἄγρια χόρτα.¹⁰⁸

Πληροφορίες για τη δράση των βένετων στασιωτῶν ἔχουμε και ἀπὸ τον Εὐάγριο, ο οποίος ἦταν ἀντίθετος προς την πολιτική του Ἰουστινιανού και του οποιου η κριτικὴ πήρε τέτοιες διαστάσεις που, ὅπως παρατηρεῖ ο Irmscher, μπορεί να συγκριθεῖ με εκείνη που κάνει ο Προκόπιος στα Ἀνέκδοτα.¹⁰⁹ Ἀναφέρει λοιπὸν ο Εὐάγριος ὅτι οὖν Βένετοι ἀπολάμβαναν τέτοια εὐνοια ἀπὸ τον Ἰουστινιανὸν, ὥστε ἐξῆν δὲ αὐτοῖς καὶ τοῖς οἴκοις ἐπιέναι καὶ τὰ ἐναποκείμενα κειμήλια ληϊζεσθαι καὶ τοῖς ἀνθρώποις τὰς σφῶν πιπράσκειν σωτηρίας.¹¹⁰

Ἡ λέξη σωτηρία του χωρίου μάς πάει κατευθεῖαν στη χριστιανικὴ διδασκαλία, η οποία ἀποβλέπει στη σωτηρία των ἀνθρώπων. Ἡ διδασκαλία της Ἐκκλησίας για κοινοκτημοσύνη και ἰσοκατανομὴ ἐντάσσεται

τοῦ Ἰουστινιανού 100-101. Βλ. και Constantelos, *Byzantine Philanthropy* 46 (μετφρ. σ. 82-83).

106. *Novellae* 8 προοίμιο. Βλ. και Προκόπιο, Ἀνέκδοτα 13.32-33 και 15.11.

107. Πέτρος, *Κοινωνικὴ δικαιοσύνη* 35 και 57.

108. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα 12.27, 13.28 κ.ε. Ἰωάννης Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας*, (ἐκδ. Wunsch) 3.55 (144.10 κ.ε.).

109. Irmscher, *Μορφή του Ἰουστινιανού* 107. Rubin, *Justinian* 228 κ.ε. Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik* 45 κ.ε.

110. Εὐάγριος IV 32 (181.24-26).

και αυτή σε μία σωτηριολογική προοπτική.¹¹¹ Οι Βένετοι που επισκέπτονταν τα σπίτια, έκαναν κήρυγμα υπέρ της κοινοκτημοσύνης και καλούσαν τους συμπολίτες τους να προσφέρουν στο κοινό ταμείο σώζοντας τις ψυχές τους, εξασφαλίζοντας έτσι την σωτηρία τους.

Μέσα σ' αυτά τα συμπραζόμενα θα πρέπει να εννοήσουμε το χωρίο του Ευάγγριου. Το ότι αμέσως στις επόμενες γραμμές χρησιμοποιεί τη λέξη σωτηρία με εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο,¹¹² δεν ανατρέπει την ερμηνεία που δώσαμε, γιατί κάλλιστα θα μπορούσε ο Ευάγγριος να παίζει με τις λέξεις και ακριβώς πάνω σ' αυτό το παιχνίδι με τις λέξεις στηρίζονται πολλές κατηγορίες-συκοφαντίες κατά των χριστιανών· π.χ. επειδή οι χριστιανοί μιλούσαν για αγάπη, ονομάζονταν μεταξύ τους αδελφοί και έδιναν τον αδελφικό ασπασμό, κυκλοφορούσαν οι συκοφαντίες ότι στις συγκεντρώσεις τους γίνονταν οιδιπόδειες μείξεις.¹¹³ Στην προκειμένη περίπτωση ανάλογες είναι και οι συκοφαντίες κατά των βενετών στασιωτών. Μία έρευνα που μένει να γίνει για να συμπληρώσει τη μελέτη αυτή, αλλά και που ξεπερνάει τα πλαίσια της ανακοίνωσης αυτής, είναι η σχέση των *Ἀνεκδότων* με τα κείμενα των λογίων εθνικών που άσκησαν κριτική στον χριστιανισμό, αλλά και με τα απολογητικά κείμενα των χριστιανών.¹¹⁴

Για να επανέλθουμε όμως στο χωρίο του Ευάγγριου και στην ερμηνεία που δώσαμε: Η έκφραση του χωρίου *τὰς σφῶν πιπράσκειν σωτηρίας μάς πάει σ' ένα άλλο χωρίο, του Αγαθία¹¹⁵ αυτή τη φορά, που χαρακτη-*

111. C. Mango, *Byzantium* 39 (ελλ. μετφρ. σ. 52).

112. Ευάγγριος IV 32 (181.26-27).

113. I. E. Αναστασίου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Α', Θεσσαλονίκη 1983, σ. 101.

114. Η έρευνα αυτή θα επιτρέψει, νομίζω, να ερμηνεύσουμε καλύτερα τα χωρία 7.36-38 των *Ἀνεκδότων*, μια και η κατηγορία για ανόσιες μείξεις αποτελεί κοινό τόπο της κριτικής κατά των χριστιανών. Παράλληλα όμως θα πρέπει να τονίσω ότι τα χωρία αυτά παρουσιάζουν δυσκολίες όχι μόνον ως προς την ιστορική τους ερμηνεία αλλά και ως προς τη μετάφρασή τους.

Η έρευνα μέχρι στιγμής έχει αντιμετωπίσει το πρόβλημα, αν ο Προκόπιος ήταν Χριστιανός, όχι όμως και αν αποδεχόταν το κοινωνικό περιεχόμενο του Χριστιανισμού· βλ. Rubin, Prokopios von Kaisareia 328· Tinnenfeld, *Kategorien der Kaiserkritik* 27-28· J. A. S. Evans, *Procopius*, Νέα Υόρκη 1972, σ. 111 κ.ε. και Cameron, *Procopius* 112 κ.ε.

115. Για τη στάση του Αγαθία απέναντι στην πολιτική, και ιδιαίτερα τη δυτική πολιτική του Ιουστινιανού, υπάρχουν αντιφατικές κρίσεις: ενώ ο R. Lamma, *Ricerche sulla storia e la cultura del VIo secolo*, Brescia 1950, σ. 19 (ανατ. στο ίδιο, *Oriente e occidente nell' alto medioevo. Studi storici sulle due civiltà*, [Medioevo e umanesimo, 5] Πάδοβα 1968, σ. 100) είδε τον Αγαθία αντίθετο στην

ρίζει ως εμπορία την προσφορά χρημάτων για την εξασφάλιση της σωτηρίας. Όταν το 557 η Κωνσταντινούπολη ταρακουνήθηκε από έναν ισχυρό σεισμό, κυκλοφόρησε η φήμη ότι έφτανε το τέλος του κόσμου. Ο πληθυσμός πανικοβλήθηκε. Τότε μερικοί κατέφυγαν στα βουνά και έγιναν μοναχοί, άλλοι έκαναν δωρεές στις εκκλησίες, και οι πλούσιοι έκαναν ελεημοσύνες στους φτωχούς. Μόλις όμως πέρασε ο κίνδυνος, οι περισσότεροι ξαναγύρισαν στις παλιές τους συνήθειες, που δείχνει, σχολιάζει ο Αγαθίας, ότι δεν οδηγήθηκαν στις αγαθοεργές πράξεις από αίσθημα δικαιοσύνης και ευσέβειας, αλλά θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς τις πράξεις τους *εμπορία σφαλερωτάτη, έφ' ᾧ τὸ παρὸν δῆθεν ἐκφυγεῖν καὶ παρακρούσασθαι*.¹¹⁶

Η πληροφορία αυτή του Αγαθία είναι σημαντική και από την εξής πλευρά για το θέμα μας: Οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης έσπευσαν να μοιράσουν τα υπάρχοντά τους στους φτωχούς, γιατί θεώρησαν το σεισμό ως θεϊκή τιμωρία, μια και μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν προβεί στην πράξη αυτή που σημαίνει ότι στην περίοδο που προηγήθηκε, μέσα στη βασιλεία του Ιουστινιανού, θα πρέπει να παρατηρήθηκε μία ζωηρή κίνηση, μία προπαγάνδα υπέρ της κοινοκτημοσύνης.

Υπήρξαν βέβαια και περιπτώσεις που σημειώθηκαν και παρέκτροπα και σίγουρα δεν θα πρέπει να αμφισβητήσουμε τις πληροφορίες του Προκόπιου ότι σημειώθηκαν ακόμη και φόνοι.¹¹⁷ Σε μία εποχή πολιτικού και θρησκευτικού φανατισμού, όπως είναι και η εποχή του Ιουστινιανού, τέτοια επεισόδια είναι σχεδόν αναπόφευκτα. Άλλωστε δεν θα είναι η πρώτη φορά που ζηλωτές χριστιανοί θα προχωρήσουν σε πράξεις βίας.¹¹⁸

Από την άλλη μεριά όμως δεν είμαστε και σίγουροι για το ποιοι

πολιτική αυτή, ο Μ. V. Levčenko, «Vizantijskij istorik Agafii mirinejskij i jego mirovozzrenie», *Viz. Vrem.* 3 (1950) 62-84, θεωρεί τον Αγαθία οπαδό της πολιτικής του Ιουστινιανού· πρβ. Tinnenfeld, *Kaiserkritik* 37 κ.ε. και ιδιαίτερα 40 κ.ε.· βλ. και Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Α', 289 σημ. 4 και Τ. Λουγγή, «Ο 'πρώτος αυτοκράτωρ Ρωμαίων' και ο 'πρώτος Ρωμαίων άπάντων'. Η ανολοκλήρωτη reconquista», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 217 κ.ε. Η Averil Cameron, *Agathias*, Οξφόρδη 1970, σ. 124 υποστηρίζει ότι ο Αγαθίας «δεν έγραψε με την πρόθεση να προβάλλει μία πολιτική άποψη».

116. Αγαθίας, *Ιστορίαι* (έκδ. Keydell, *CFHB*) V 5-6 (170.15-29 και ειδικά 28-29). Πρβ. Constantelos, *Philanthropy* 212.

117. Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 7.16 κ.ε.

118. Βλ. π.χ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 241 κ.ε. και 260 κ.ε. για τις ταραχές που σημειώθηκαν επί Πουλχερίας και κατά τη ληστρική σύνοδο του 449.

ἦταν οἱ πραγματικοὶ δρᾶστες ὅλων αὐτῶν τῶν επεισοδίων. Οἱ Πράσινοι κατηγοροῦν τοὺς Βένετους καὶ οἱ Βένετοι κατηγοροῦν τοὺς Πράσινους πῶς εἶναι οἱ δρᾶστες τῶν επεισοδίων, ακριβῶς γιὰ νὰ συκοφαντήσουν τοὺς Βένετους.¹¹⁹ Ἐκεῖνο που πρέπει πάντως νὰ τονίσουμε εἶναι ὅτι τὰ επεισόδια αὐτά δεν ἀπέκτησαν διαστάσεις, κάτι που καὶ ὁ ἴδιος ὁ Προκόπιος δεν παραλείπει μὲ τὸν τρόπο του νὰ ομολογήσει: παρὰ τὸ γεγονός ὅτι παραχωρήθηκε στοὺς Βένετους ἀπεριόριστη ελευθερία, αὐτοὶ ἔδειξαν φρόνηση καὶ δεν εκμεταλλεύτηκαν τὴ σκανδαλώδη εὐνοια που ἀπολάμβαναν ἀπὸ τὶς ἀρχές: *Καὶ αὐτοὶ μέντοι προϊόντος ἤδη (τοῦ δειγνοῦ σωφρονέστατοι ἔδοξαν εἶναι ἀνθρώπων ἀπάντων. Ἐνδεεστέρως γὰρ ἦ κατὰ τὴν ἔξουσίαν ἡμάρτανον.*¹²⁰

Τέλος ὁ Προκόπιος μας δίνει καὶ ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὴ δράση τῶν βένετων στασιωτῶν, που δε συμφωνοῦν μὲ τὴν εἰκόνα που θέλει νὰ υποβάλλει, ὅτι οἱ βένετοι στασιώτες ἦταν οργανωμένοι σὲ ληστρικές συμμορίες.¹²¹

Οἱ δικαστές, μας λέει ὁ Προκόπιος, πιέζονταν νὰ βγάζουν ἀποφάσεις ὄχι σύμφωνες μὲ τὸν νόμο, ἀλλὰ σύμφωνες μὲ τὶς ἐπιθυμίες τῶν βένετων στασιωτῶν. Πολλοὶ δανειστὲς ἀναγκάστηκαν νὰ ἐπιστρέψουν τὰ γραμμάτια στοὺς οφειλέτες τους, χωρὶς νὰ ἔχουν πληρωθεῖ τὰ χρήματά τους. Πολλοὶ ἐπίσης ἀναγκάστηκαν νὰ ἀφήσουν ελεύθερους τοὺς δούλους τους, ὅπως ἐπίσης νὰ ἐπιτρέψουν σχέσεις ἀνάμεσα σὲ δούλους καὶ ελεύθερες γυναῖκες, ἐνῶ πλούσιοι γονεῖς ἀναγκάστηκαν ἀπὸ τὰ παιδιὰ τους, που εἶχαν προσχωρήσει στοὺς στασιώτες, νὰ προσφέρουν σ' αὐτοὺς τὰ χρήματά τους.¹²²

Ὅλες αὐτές οἱ ἐνέργειες ἐντάσσονται μέσα στα πλαίσια τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, που ἀπονομῆ δικαιοσύνης δε θεωρεῖ ἐκεῖνη που γί-

119. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* 183. 19-20: καὶ αὐτὸν ὑμεῖς ἐφρονεύσατε καὶ τοὺς Βενέτους πλέκετε.

120. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.3-4, 9.43-44 καὶ 10.19.

121. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.15: Ἐσιδηροφόρον δὲ νύκτωρ μὲν τὰ πρῶτα ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς ἅπαντες σχεδόν, ἐν δὲ γε ἡμέρᾳ ξιφίδια παρὰ τὸν μηρὸν δίστομα ὑπὸ τῆ ἱματίῳ ἀποκρυφάμενοι, ξηνιστάμενοί τε κατὰ συμμορίας, ἐπειδὰν ξυσκοτάζοι, ἔλωποδύτου τοὺς ἐπεικαστέρους ἐν τε ὄλῃ ἀγορᾷ κὰν τοῖς στενωποῖς. Γιὰ τὴν ἀπαγόρευση τῆς ὀπλοφορίας στο Βυζάντιο βλ. πιο κάτω τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Τ. Κόλια, «Τὰ ὄπλα στὴ βυζαντινὴ κοινωνία».

122. Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.32-35. Γιὰ τὰ χωρία 7.36-38 βλ. σημ. 114. Γιὰ τὸ χωρίο 7.34 βλ. καὶ Pigulevskaia, *Byzanz auf den Wegen nach Indien*, σ. 43. πρβ. Cameron, *Circus Factions* 98.

νεται με αυστηρά νομικά πλαίσια,¹²³ που ήταν αντίθετη στον δανεισμό και τον τοκισμό,¹²⁴ στη διαίρεση σε ελεύθερους και δούλους¹²⁵ και που αποσκοπούσε να πείσει τους πλούσιους να προσφέρουν την περιουσία τους στο κοινό ταμείο υπέρ των αδελφών χριστιανών που είχαν ανάγκη.¹²⁶

Ο Προκόπιος μας πληροφορεί ότι οι βένετοι στασιώτες ως προς την κόμη τους ακολούθησαν την περσική και την ουνική μόδα,¹²⁷ και αυτό είδαμε πως δέχονται και οι νεότεροι ερευνητές.¹²⁸ Ωστόσο όμως υπήρχαν πολύ πιο κοντινά πρότυπα, οι μοναχοί.¹²⁹ Είναι γνωστό ότι οι μοναχοί όχι μόνον έτρεφαν πολύ μακριές γενειάδες,¹³⁰ αλλά και η κριτική κατά του ξυρίσματος που ήταν και ο κατεξοχήν καλλωπισμός των αντρών¹³¹ την εποχή εκείνη, προερχόταν, όπως είδαμε, από τους ασκητικούς εκκλησιαστικούς κύκλους.¹³²

Σύμφωνα εξάλλου με τις 'Αποστολικές Διαταγές οι χριστιανοί έπρεπε να μην κόβουν τα γένια τους και να μετριάζουν κάπως τα μαλλιά τους: *Τὸ ὑπὸ τῆς φύσεώς σου διδόμενον ἐκ Θεοῦ κάλλος μὴ προσεπι-καλλώπιζε, ἀλλὰ ταπεινοφρόνως μετρίασον αὐτὸ πρὸς ἀνθρώπους οὕτω,*

123. Χαρακτηριστικά ο Ιωάννης Χρυσόστομος επισημαίνει ότι αδιαφορεί για τους *ἔξω νόμους*: *Ιω. Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον* 56, 5, PG 58, 556· πρβ. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη* 72· βλ. και στο ίδιο σ. 48.

124. Βλ. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη* 72 κ.ε.

125. Για τη βελτίωση της θέσης των δούλων στην ιουστινιάνεια νομοθεσία βλ. Anna Hadjinicolaou-Marava, *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*, Αθήνα 1950, σ. 22 κ.ε· βλ. και Z. V. Udal'cova, «Zakonodatelnye reformy Justiniana», *Viz. Vrem.* 26 (1965) 30· πρβ. Τ. Λουγγή, «Σχετικά με το ταξικό περιεχόμενο της 'στάσης του Νίκα'», *Επιστημονική σκέψη* 22 (Γενάρης-Μάρτης 1985) 18 σημ. 4. Τα προβλήματα και οι αντιφατικές ερμηνείες των ιστορικών για τη στάση του Νίκα δεν είναι δυνατόν να εξεταστούν εδώ.

126. Βλ. σημ. 75.

127. Προκόπιος, *Ανέκδοτα* 7.9-10.

128. Βλ. σημ. 27-28.

129. Ο ιστορικός Σωκράτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, PG 67, 372, μας πληροφορεί για τον αυτοκράτορα Ιουλιανό: *ἐν χρῶ τε κειράμενος, τὸν τῶν μοναχῶν ὑπεκρίνετο βίον.*

130. Στο Βίο του οσίου Δανιήλ του Στυλίτη (ἐκδ. Η. Delehaye, *Les saints Stylites*, Βρυξέλλες - Παρίσι 1923) μαθαίνουμε ότι, όταν πέθανε ο όσιος, τα γένια του είχαν μήκος τρεις πήχες.

131. Για την κριτική κατά του καλλωπισμού των γυναικών βλ. πιο κάτω την ανακοίνωση του Θ. Δετοράκη, «Ο γυναικείος καλλωπισμός στα πατερικά και τα αγιολογικά κείμενα».

132. Βλ. σημ. 39.

τὴν τρίχα σου τῆς κόμης μὴ παρατρέφων, μᾶλλον δὲ συγκόπτων καὶ καθαίρων αὐτήν· ἵνα μὴ κατακτενιζομένου σου καὶ ἄσκυλτον τηροῦντος τὴν κεφαλὴν ἢ καταμμουρισμένου σου, ἐπαγάγῃς σεαντῶ τὰς οὕτως ἀγρευομένας ἢ ἀγρευούσας γυναῖκας. . . Χρὴ δὲ οὐδὲ γενείου τρίχας διαφθεῖρειν καὶ τὴν μορφήν τοῦ ἀνθρώπου παρὰ φύσιν ἐξαλλάσσειν· οὐκ ἀπομαδαρώσετε, φησὶν ὁ νόμος, τοὺς πώγωνας ὑμῶν.¹³³

Οἱ βένετοι στασιώτες δέχτηκαν λοιπὸν τὴν ἐπίδραση τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἰδιαίτερα τῶν μοναστικῶν ἀσκητικῶν κύκλων καὶ βέβαια ὄχι μόνον στὴν ἐμφάνιση, μὰ καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ κοινωνικὴ δραστηριότητα τῶν βυζαντινῶν μοναχῶν καὶ κληρικῶν.¹³⁴ Οἱ βένετοι στασιώτες δέχτηκαν ἀλλὰ καὶ ἀσκήσαν ἐπίδραση στὴν κοινωνία τοῦ Βυζαντίου.

Κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ, περίοδο διωγμῶν, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ τεθεῖ θέμα γιὰ ἰδιαίτερη ἐμφάνιση τῶν κληρικῶν.¹³⁵ Με τὴν ἀναγνώριση ὁμῶς τοῦ χριστιανισμοῦ ἐμφανίστηκε μία τάση ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἐξύψωση τοῦ ιερατικοῦ αξιώματος καὶ στὴ διάκριση τῶν κληρικῶν ἀπὸ τοὺς υπόλοιπους χριστιανούς.¹³⁶ Ἡ τάση ὁμῶς αὐτὴ συνάντησε τὴν ἀντίδραση τῆς συγκλήτου ποὺ με τὴ συνείδηση ὅτι διαφυλάσσει τὶς ἀρχαιότερες καὶ καλύτερες παραδόσεις τῆς Ρώμης διεκδικούσε γιὰ τὸν εαυτὸ τῆς μόνον ἓνα ἰδιαίτερο κύρος.¹³⁷

Στὴν ἐποχὴ ὁμῶς τοῦ Ιουστινιανοῦ μέσα στα πλαίσια τῆς ὅλης πολιτικῆς τοῦ αυτοκράτορα ἀλλὰ καὶ χάρις στὴν ἐπίδραση τῶν βένετων στασιωτῶν με τοὺς οὐσίους, ὅπως εἶδαμε, οἱ κληρικοὶ εἶχαν κοινὴ δράση,¹³⁸ τὸ ρεῦμα αὐτὸ ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἐξύψωση τοῦ ιερατικοῦ αξιώματος, ἐνισχύθηκε καὶ οἱ κληρικοὶ προβάλλουν ὡς ξεχωριστὴ τάξη με ἰδιαίτερο

133. Ἀποστολικὲς Διαταγές βιβλ. Α', γ', PG 1, 564-568· πρβ. Καλλίνικου, Κόμη καὶ γένειον 223-224. Π. Παπαεσαγγέλου, *Ἡ διαμόρφωσις τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ ἰδία τοῦ ἐλληνικοῦ κλήρου*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 53-54.

134. Βλ. Α. Ι. Φυτράκη, *Οἱ Μοναχοὶ ὡς Κοινωνικοὶ Διδάσκαλοι καὶ Ἐργάται ἐν τῇ Ἀρχαίᾳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀθήνα 1950.

135. Βλ. Παπαεσαγγέλου, ὁ.π. 50 κ.ε.

136. Βλ. Παπαεσαγγέλου, ὁ.π. 55 κ.ε. καὶ 56 κ.ε. γιὰ τὴν διαφορὰ ἐνδυμάτων στο Βυζάντιο ἀνάλογα με τὴν κοινωνικὴ τάξη καὶ τὸ ἐπάγγελμα. Ἐπίσης, Ε. Σκόρδα, *Ἡ ιστορικὴ εξέλιξις τῆς ἐνδυμασίας τῶν ὀρθοδόξων ἐλλήνων κληρικῶν*, Ἀθήνα 1971, σ. 32.

137. G. Alföldi, *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden 1979, σ. 176 (ἐλλ. μετφρ., Ἀθήνα 1988, σ. 338).

138. Προκόπιος, Ἀνέκδοτα 13.4-5.

σχήμα· η ύπαρξη της τάξης αυτής γίνεται από τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της κοινωνίας του Βυζαντίου.¹³⁹

Θα πρέπει ακόμη να δεχτούμε ότι οι κληρικοί υιοθέτησαν και στοιχεία της εμφάνισης και της ενδυμασίας των βένετων στασιωτών. Η γενειάδα έγινε απαραίτητο στοιχείο των κληρικών της Ανατολικής Εκκλησίας, ενώ από την άλλη μεριά τα φαρδιά μανίκια και το ευπάρυφο που χαρακτηρίζουν την ενδυμασία των στασιωτών, χαρακτηρίζουν και τα ενδύματα των κληρικών.¹⁴⁰

Στην επίδραση των βένετων στασιωτών και τη δημιουργία της τάξης των κληρικών θα πρέπει να αποδώσουμε, νομίζω, και την καθιέρωση από την εποχή αυτή στη βυζαντινή τέχνη του τύπου του γενειοφόρου Χριστού.¹⁴¹ Ο τύπος αυτός είχε εμφανιστεί με την αναγνώριση του χριστιανισμού, τον 4ο αι., συνυπήρχε όμως με τον τύπο του αγένειου Χριστού, ο οποίος και υπερείχε.¹⁴² Από τον 6ο αι. όμως επικρατεί ο τύπος του γενειοφόρου Χριστού.¹⁴³ Η μη ύπαρξη ανατολικών στοιχείων στη

139. Συμπεράσματα όπως του Παπαευαγγέλου, *ό.π.* 143 ότι στο Βυζάντιο δεν υπήρχε διάκριση κληρικής και κοσμικής αμφίεσης ή όπως του Σκόρδα, *ό.π.* 83 ότι η διάκριση αυτή έγκειται μόνον στο μέλαν χρώμα, δεν είναι, νομίζω, πειστικά. Βλ. και Κουκουλέ, *Λαογραφία* 8, 247 κ.ε.

140. Τα φαρδιά μανίκια είναι κοινό χαρακτηριστικό της ενδυμασίας και των κληρικών (βλ. Σκόρδα, *ό.π.* 35· βλ. π.χ. και το ψηφιδωτό του Αγ. Βιταλίου Ραβέννας με τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό και την ακολουθία του (6ος αι.) και το ψηφιδωτό του Αγ. Δημητρίου με τους κτήτορες του ναού (7ος αι.), όπου χαρακτηριστικό του ενδύματος των κληρικών είναι τα φαρδιά μανίκια, ενώ του ενδύματος των λαϊκών τα στενά) και των στασιωτών (Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.12), με τη διαφορά ότι των κληρικών δε στενεύουν στον καρπό όπως των στασιωτών. Επίσης το *εὐπάρυφον* που χαρακτηρίζει τα ενδύματα των στασιωτών (Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 7.11) χαρακτηρίζει και τα ενδύματα των κληρικών από την εποχή του Ιουστινιανού και στο εξής· βλ. Παπαευαγγέλου, *ό.π.* 90.

141. Βλ. Γ. Σωτηρίου, *Ο Χριστός εν τη τέχνη*, Αθήνα 1914, σ. 106-107. Πρβ. Ιωάννα Ν. Στουφή-Πουλημένου, «Παλαιοχριστιανικές παραστάσεις του Χριστού και ο βυζαντινός παντοκράτωρ. Συμβολή στην Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Τέχνη», *Θεολογία* 57 (1986) 799 κ.ε.

142. Βλ. π.χ. την παράσταση του Χριστού σε δόξα στο ψηφιδωτό του 5ου αι. στη μονή Λατόμου της Θεσσαλονίκης, τον Χριστό ως πολεμιστή στο αρχιεπισκοπικό παρεκκλήσι της Ραβέννας και την ψηφιδωτή παράσταση του Χριστού μεταξύ των Αποστόλων στο οκταγωνικό παρεκκλήσι του Αγ. Ακυλίνου της εκκλησίας του Αγ. Λαυρεντίου του Μιλάνου, επίσης του 5ου αι.

143. Βλ. Σωτηρίου, *ό.π.* 109 και 116. Βλ. π.χ. τον Χριστό στην παράσταση της Μεταμόρφωσης στην κόγχη της ιουστινιάνειας Αγ. Αικατερίνης του Σινά, τον Χριστό σε μέταλλο πάνω από την αψίδα του Αγ. Βιταλίου στη Ραβένα, και πάνω

μορφὴ ορισμένων απεικονίσεων τοῦ Χριστοῦ με γένια¹⁴⁴ δείχνει ὅτι τὸ ἐρώτημα «Ρώμη ἢ Ανατολή» που ἔθεσε ὁ J. Strzygowski δεν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὴ βυζαντινὴ τέχνη· ἡ εἰσαγωγή ἢ ἡ καθιέρωση νέου τύπου εἶναι δυνατὸν νὰ συνδέεται με πολιτικὲς ἢ κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις.

Στὴν ἐποχὴ τοῦ Ιουστινιανοῦ ἡ αυτοκρατορία ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει σοβαρὰ προβλήματα· ἐκτός ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς θὰ πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστοῦν καὶ οἱ διάφορες συμφορὲς που ἐπληξάν τὴν αυτοκρατορία. Γιὰ νὰ ἀναφέρουμε ἓνα παράδειγμα, ὁ σεισμός τοῦ 526 κατέστρεψε σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ τὴν Ἀντιόχεια, καὶ τὰ θύματα λέγεται ὅτι ἔφτασαν τις 250.000.¹⁴⁵ Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση ἡ κυβέρνησις τοῦ Ιουστινιανοῦ ἦταν υποχρεωμένη νὰ ἀκολουθήσει μίᾳ αὐστηρότερη οικονομικὴ πολιτικὴ. Ἔδει δὲ χρημάτων, τονίζει ὁ Ιωάννης Λυδός, καὶ οὐδὲν ἦν ἄνευ αὐτῶν πραχθῆναι τῶν δεόντων.¹⁴⁶

Οἱ ἰδιαίτερες αὐτὲς οικονομικοκοινωνικὲς συνθήκες ἐπαιξάν σημαντικό ρόλο στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς τοῦ Ιουστινιανοῦ,¹⁴⁷ ὁ ὁποῖος δεν περιορίστηκε μόνον σὲ κηρύγματα υπὲρ τῆς κοινοκτημοσύνης καὶ τῆς ἀνακατανομῆς τοῦ πλοῦτου,¹⁴⁸ ἀλλὰ προχώρησε σὲ μέτρα που ἐπλητταν τις ἰθύνουσες τάξεις τῆς αυτοκρατορίας.¹⁴⁹

ἀπὸ τὴν ἀψίδα στὸν Ἁγ. Ἀπολλινάριο στις Κλάσες, βλ. ἐπίσης τὸν Χριστὸ στὴν παράσταση τῆς ἀψίδας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Βαῦιτ, ὅπως καὶ τὸν Χριστὸ στὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ συριακοῦ κώδικα τοῦ Ραβουλά.

144. Βλ. A. Grabar, *Christian Iconography. A Study of its origin*, Washington 1968, σ. 120.

145. Μαλάλας, *Χρονογραφία* 419.5 κ.ε. Βλ. καὶ Καραγιαννόπουλο, *Ἱστορία*, Α', 425 κ.ε.

146. Ιω. Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν* III 54 (443.3 κ.ε.)· πρβ. Ζωναρά III, σ. 152.4-6: Ὁθεν αἱ χρημάτων δεόμενος ἐξελέγετο ταῦτα ἐκ τρόπων οὐκ εδαγῶν καὶ χάριτας ἦδει τὰς προφάσεις αὐτῶ τοῦ ἀργυρολογεῖν ἐφευρίσκουσι.

147. Οἱ ἰδιαίτερες οικονομικὲς συνθήκες ἐπαιξάν ἐπίσης σημαντικό ρόλο γιὰ τὴν οργάνωση κοινοκτημονικῆς ζωῆς στὴν πρώιμη Ἐκκλησία· βλ. J. Jeremias, *Jerusalem zur Zeit Jesu. Kulturgeschichtliche Untersuchungen zur neutestamentlichen Zeitgeschichte*, Göttingen 1963, ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλανθρωπικῆς δράσης τοῦ Μεγάλου Βασιλείου ὕστερα ἀπὸ τὴν σιτοδεία που ἐπληξε τὴν Καισάρεια Καππαδοκίας· βλ. Γρηγόριο Ναζιανζηνό, *Λόγος* 43, PG 36, 541 κ.ε.· πρβ. I. Καραγιαννόπουλο, «Ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ του», *Βυζαντινά* 11 (1982) 113.

148. Βλ. τις ἀρχὲς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων που διακηρύσσονται στὸ νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Ιουστινιανοῦ· πρβ. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, Α', σ. 142.

149. Πρβ. Rubin, Prokopios von Kaisareia 301, ὁ Ιουστινιανός χαρακτη-

Από την άποψη αυτή οι βένετοι στασιώτες μπορούμε να πούμε ότι προετοίμασαν και προπαγάνδισαν τη φορολογική πολιτική του αυτοκράτορα. Από τη στιγμή που τα μέτρα τέθηκαν σε ισχύ, η σκυτάλη πέρασε στους υπαλλήλους της αυτοκρατορίας.¹⁵⁰ Σε Νεαρά του Ιουστινιανού αναφέρεται ότι οι υπάλληλοι «ενώ θα διατηρούν τα χέρια τους καθαρά από δωροδοκίες θα πρέπει ως εθελοντές φρουροί να προσέχουν το τεράστιο κρατικό εισόδημα πολλαπλασιάζοντάς το και εξαντλώντας κάθε δυνατή προσπάθεια για το καλό της αυτοκρατορίας».¹⁵¹ Σε περίπτωση που οι φορολογούμενοι αρνούνται να καταβάλουν τους φόρους, οι υπάλληλοι θα έπρεπε να τους αναγκάσουν να πληρώσουν. Αν και στη νομοθεσία διατηρήθηκε η διάκριση για τους *honesti* και *humiles* (δυνατούς και ευτελείς) κατά την επιβολή ποινής,¹⁵² στην πράξη φαίνεται ότι η διάκριση καταργήθηκε. Έτσι θα πρέπει να εννοήσουμε όλες αυτές τις πληροφορίες που βρίσκουμε στον Προκόπιο για φυλακίσεις και δαρμούς.¹⁵³

Αν οι υπάλληλοι έδειχναν συμπάθεια προς τους υπηκόους και δεν τους πίεζαν για μεγαλύτερες εισφορές προς το δημόσιο, θεωρούνταν, μας λέει ο Προκόπιος, ότι είχαν *ἀρχαιότροπον φύσιν*¹⁵⁴ και ότι ήταν *ἀχρεῖοι τε καὶ τοῦ καιροῦ τὸ παράπαν ἀλλόκοτοι* και παύονταν από την υπηρεσία.¹⁵⁵ Αντίθετα όσοι από τους υπαλλήλους, συνεχίζει ο Προκόπιος, είχαν να επιδείξουν περισσότερους φόρους και ληστείες, αυτοί αποκτούσαν δόξα.

ρίζεται ως *sozialrevolutionär*. Τα μέτρα αυτά οφείλονται κυρίως στον Ιωάννη Καππαδόκη· βλ. E. Stein, «Justinian, Johannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats», *BZ* 30 (1929/30) 376 κ.ε. και του ίδιου, *Histoire du Bas-Empire*, II, *De la disparition de l'empire d'occident à la mort de Justinien (476-565)*, Παρίσι - Βρυξέλλες - Άμστερνταμ 1949, σ. 433 κ.ε.

150. Ίσως αυτός είναι και ο λόγος που μετά τη στέψη του ως συναυτοκράτορα ακολούθησε πολιτική ισότητας απέναντι στους δήμους· βλ. Μαλάλα 422.15-19, *Πασχάλιο Χρονικό* (έκδ. Dindorf, *C.SHB*) 616.15-617.6, Θεοφάνη, *Χρονογραφία* 165.21 και 170.24-28. Ωστόσο όμως η δράση των Βένετων, αν πιστέψουμε τον Προκόπιο, συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού (‘*Ανέκδοτα* 9.35 κ.ε. και 18.33).

151. Για τα μέτρα που πήρε ο Ιουστινιανός για την εξυγίανση της υπαλληλίας βλ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 424 και 489 κ.ε.

152. *Digesta* 48.19.28,2· πρβ. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία*, Α', 423.

153. Βλ. R. Browning, «Ο αιώνας του Ιουστινιανού», *ΙΕΕ*, Ζ' 1.

154. Προκόπιος, ‘*Ανέκδοτα* 13.25.

155. Προκόπιος, ‘*Ανέκδοτα* 21.7. Το χωρίο αυτό συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση του χωρίου του Προκόπιου, *Περί κτισμάτων* I 1.26: *πάντων τῶν ἀνθρώπων ἐς τῶν πραγμάτων τὰ σπουδαιότατα τοὺς καιριωτάτους ἀπολέξασθαι ἔσχε* (Ιουστινιανός).

Τὸ γὰρ τοῦ φονέως τε καὶ ληστοῦ ὄνομα ἐς τὸ τοῦ δραστηρίου αὐτοῖς ἀποκεκρίσθαι ξυνέβαιεν.¹⁵⁶ Στον κατάλογο των ληστών και των φονιάδων που συμπεριλάμβανε τον Ιουστινιανό, τους βένετους στασιώτες και τους ορθόδοξους ιερείς, προστίθενται τώρα και οι υπάλληλοι. Είναι ὅλοι αυτοί που εμπνεύστηκαν, προπαγάνδισαν και εφάρμοσαν μια πολιτική που εστρέφετο κατά των ιθυνοουσών τάξεων, τις οποίες και εκπροσωπεύει ο Προκόπιος.

Ἡ εποχὴ του Ιουστινιανού χαρακτηρίζεται ἀπὸ την προσπάθεια για ἐπιβολὴ του χριστιανικοῦ ιδεώδους.¹⁵⁷ Ἀν ὅμως ο κύκλος του Προκόπιου θεωροῦσε την προσπάθεια αὐτὴ καταστροφικὴ για τη ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία,¹⁵⁸ υπήρχαν ἄλλοι κύκλοι που διακατέχονταν ἀπὸ ἔντονη αἰσιοδοξία, την οποία και βλέπουμε να καθρεφτίζεται στο ἔργο του Κοσμά του Ἰνδικοπλεύστη.¹⁵⁹

Ἀπὸ την ἄλλη μεριά ἡ Ἁγία Σοφία με τον τεράστιο τρούλο της συμβόλιζε αὐτὸ που πολλοὶ πίστευαν ὅτι εἶχε συντελεστεί στην εποχὴ του Ιουστινιανού, ὅτι δηλ. εἶχε ἐπιτευχθεῖ ἡ μίμηση της οὐράνιας βασιλείας, ὅτι ο ουρανὸς κατέβηκε στη γῆ.

156. Προκόπιος, Ἐνάκδοτα 21.14.

157. Πρβ. J. Irmscher, «Zum Menschenbild der justinianischen Epoche», *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 26 (1978) 80, ο οποίος ἐπίσης διαπιστώνει ὅτι την εποχὴ αὐτὴ προβάλλει «ein durch christliche Weltanschauung und christliche Sittenlehre geprägtes Menschenideal», το οποίο, βλ. στο ἴδιο σ. 84, προπαγανδίζεται ἀπὸ τις ἀνώτερες κυρίαρχες τάξεις και εἶναι αὐτὸ που προετοιμάζει τη φεουδαρχικὴ βυζαντινὴ κοινωνία.

158. Προκόπιος, Ἐνάκδοτα 7.1: Καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἐς γόνυ ἔλθειν Ρωμαίοις τὴν πολιτείαν πεποίηκεν. 13.32: ξύμπασαν αὐτῶν (Ρωμαίων) τὴν πολιτείαν ἐς τὸ ἔδαφος καθελεῖν ἴχυσεν.

159. Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης, *Χριστιανικὴ Τοπογραφία* (ἐκδ. Wanda Wolska-Conus, *Topographie Chrétienne* (SC, 141, 159), Παρίσι 1968, 1970).

ΚΑΤΙΑ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ ΚΟΣΜΙΚΗΣ ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΙΓΥΠΤΟ

Τα εικονιστικά διακοσμητικά θέματα μιας κατηγορίας βιοτεχνικών προϊόντων του 4ου-7ου αιώνα θα αποτελέσουν το θέμα αυτής της ανακοίνωσης σε μια προσπάθεια συμβολής στην έρευνα του χώρου της καθημερινής ζωής στην Βυζαντινή αυτοκρατορία. Πρόκειται για θέματα που διακοσμούν την οστέινη επένδυση ξύλινων κιβωτιδίων που κατασκευάστηκαν στην εκχριστιανισμένη Αίγυπτο¹ και προορίζονταν για ευρεία κατανάλωση.

Στην επιλογή του θέματος μας ώθησε ο μεγάλος αριθμός των μέχρι σήμερα πολύ λίγο γνωστών οστέινων πλακιδίων, διακοσμημένων με εικονιστικά θέματα.² Ο μεγάλος αυτός αριθμός επιτρέπει σχετικώς ασφαλή συμπεράσματα πάνω στο διακοσμητικό θεματολόγιο αντικειμένων κοσμικής τέχνης αυτής της περιόδου.

Τα κιβωτίδια με οστέινη επένδυση είχαν ευρύτατη χρήση κυρίως στην Αίγυπτο, αν κρίνουμε από τον μεγάλο αριθμό ευρημάτων, αλλά σπανίζουν έξω από την Αίγυπτο.³ Διευκρινίζουμε ότι δυστυχώς δεν σώθηκε παρά μόνο ένα ακέραιο κιβωτίδιο (εικ. 1) και τμήματα από τέσσερα άλλα⁴ (εικ. 2-3). Το πλήθος όμως των πλακιδίων από την διακόσμησή

1. Για το θέμα αυτό βλ. Αικατερίνη Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Οστέινα πλακίδια: διακόσμηση ξύλινων κιβωτιδίων από την χριστιανική Αίγυπτο*, Θεσσαλονίκη 1986. (Στο εξής: *Οστέινα πλακίδια*.)

2. Δημοσιευμένα είναι περί τα 150 πλακίδια, βλ. *Οστέινα πλακίδια* 15. Διπλάσια πρέπει να είναι τα πλακίδια που πρόκειται σύντομα να δημοσιεύσουμε.

3. Εργαστήρια οστεογλυπτικής αυτής της περιόδου έχουν εντοπισθεί στην Μικρασία, στην Ιταλία, στην Δαλματία και στην Παλαιστίνη· βλ. *Οστέινα πλακίδια* 14 σημ. 4. Δεν είναι γνωστό αν στην παραγωγή τους συγκαταλέγονται και διακοσμητικά πλακίδια κιβωτιδίων.

4. Αναφερόμαστε στο ακέραιο κιβωτίδιο της Walters Art Gallery, αρ. 71.40, βλ. Walters Art Gallery, *Early Christian and Byzantine Art*. (An Exhibition held at Baltimore Museum of Art, April 25 - June 22 1947) Βαλτιμόρη 1947,

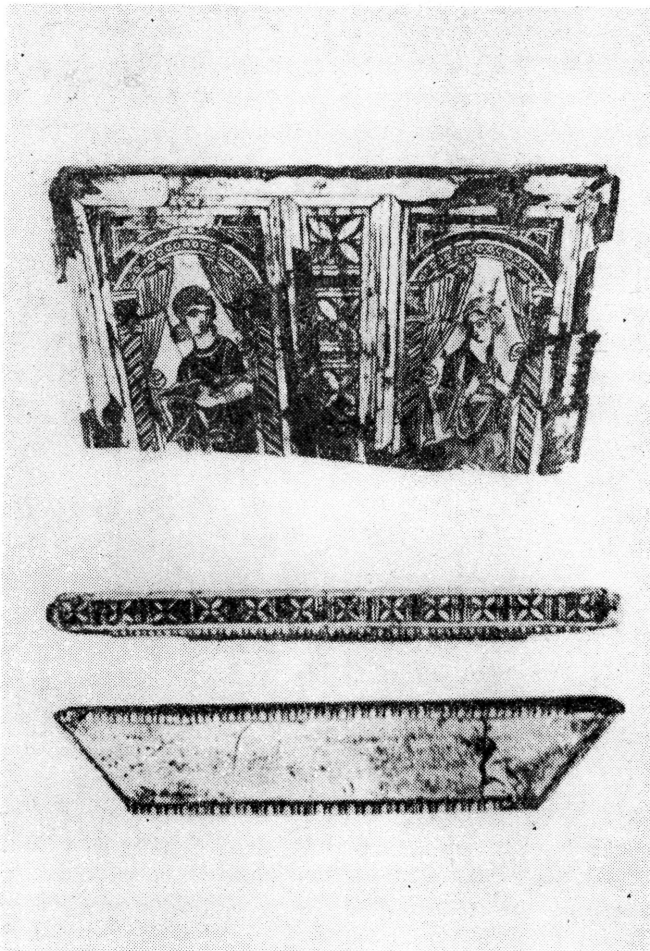

Εικόνα 1. Κιβωτίδιο αρ. 71.40 της Walters Art Gallery. 5ος αι.

τους, που βρέθηκαν σε ανασκαφές και σε αποθέτες της Αλεξάνδρειας,⁵ δικαιολογούν την άποψή μας. Τα κιβωτίδια αυτά προορίζονταν, όπως ήδη

σ. 53, αρ. 181, πίν. XVIII και στα κομμάτια που σώζονται στο Μουσείο του Καΐρου (J. Strzygowski, *Koptische Kunst*, στο: *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire*, Βιέννη 1904, σ. 172-176), στο Μουσείο Μπενάκη (Lila Marangou, *Bone Carvings from Egypt, I. Graeco-roman period*, Τυβίγγη 1976, αρ. 169, σ. 117, πίν. 50a-b). Επίσης έχει αποκατασταθεί κιβωτίδιο από πλακίδια συλλογής (K. Elderkin, «An Alexandrian carved casket of the 4th century», *AJA* 30 (1926) 150-157).

5. Οστένα πλακίδια 3, 16. Πρβ. Marangou, *Bone Carvings*, σημ. 77.

Εικόνα 2.
Τμήμα του
«νυφικού
κιβωτιδίου»
του Μουσείου
του Καΐρου.
5ος αι.

αναφέραμε, για τις λιγότερο εύπορες κοινωνικές τάξεις και η διακόσμησή τους ήταν μια προσπάθεια μίμησης των ελεφάντινων κιβωτιδίων, ώστε να εξυπηρετούνται έτσι οι τοπικές ανάγκες ενός αγοραστικού κοινού συνηθισμένου στην άφθονη χρήση ελεφαντόδοντου.⁶

6. Για την μακρά παράδοση παραγωγής ελεφαντουργημάτων στην Αίγυπτο και ιδίως στην Αλεξάνδρεια, βλ. Οστέινα πλακίδια 79-80, σημ. 1. Κοινές μέθοδοι επεξεργασίας του κοκκάλου και του ελεφαντόδοντου καθώς και κάποιες ομοιότητες στο σχήμα και στη μορφή διακόσμησης των κιβωτιδίων ενισχύουν την υπόθεση ότι

Εικόνα 3. Τμήμα κιβωτιδίου του Μουσείου του Καΐρου. 5ος αι.

Από τα ανασκαφικά ευρήματα φαίνεται ότι μια από τις κύριες χρήσεις των κιβωτιδίων με οστέινη επένδυση ήταν να συνοδεύουν τον ιδιοκτήτη τους στον τάφο, έχοντας ως περιεχόμενο κοσμήματα, παπύρους με κείμενα προσευχών ή τίτλους ιδιοκτησίας ή άλλα προσφιλή μικροαντικείμενα.⁷ Παράλληλα όμως χρησίμευαν για την φύλαξη μέσα στο σπίτι χειρογράφων, κοσμημάτων αλλά και άλλων μικρών αντικειμένων, όπως γραφική ύλη, είδη ραπτικής και καλλωπισμού κ.ά.⁸ Αργότερα, χρησίμευαν ως ταφικά κτερίσματα. Πάντως, ακόμα και αν υπήρχε, όπως υποστηρίζεται, ειδική παραγωγή κιβωτιδίων για ταφική χρήση,⁹ το διακοσμητικό θεματολόγιο δεν φαίνεται να συνδέεται μ' έναν ορισμένο τρόπο

στην Αίγυπτο υπήρχαν εργαστήρια που επεξεργάζονταν συγχρόνως και τα δύο υλικά, ώστε να αντιμετωπίζεται η έλλειψη ελεφαντόδοντου, όπως συνέβη και σε μεσοβυζαντινά εργαστήρια για τους ίδιους λόγους· βλ. Ad. Goldschmidt - K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.- XIII. Jahrhunderts, I. Kästen*, Βερολίνο 1930-1934 (2^η 1979), σ. 11-12.

7. Οστένια πλακίδια 89-90.

8. Οι χρήσεις αυτές βεβαιώνονται από απεικονίσεις τους σε έργα γλυπτικής, ζωγραφικής, μικροτεχνίας αλλά και από απεικονίσεις στα ίδια τα οστένια πλακίδια, όπως σ' αυτά του «νουφικού» κιβωτιδίου του Μουσείου του Καΐρου, βλ. Strzygowski, *Koptische Kunst*, αρ. 7060 πίν. XI.

9. H. Buschhausen, *Die spätrömischen Metallskrinia und frühchristlichen Reliquäre I. Katalog*, Βιέννη 1971, σ. 11 και 14-17.

χρήσης, αλλά δηλώνει τις γενικότερες τάσεις στην διακόσμηση κοσμικών έργων τέχνης.¹⁰

Οι διακοσμητικοί τύποι ανήκουν συνήθως στο υστερορωμαϊκό θεματολόγιο και αποδίδονται με διαφορετικές τεχνικές σκαλισματος, σε ολιγοπρόσωπες συνθέσεις και κυρίως σε μεμονωμένες μορφές τοποθετημένες σε χωριστά διάχωρα. Στην διακόσμηση του κιβωτιδίου όμως επιδιώκεται θεματική ομοιογένεια. Γίνεται, δηλαδή, προσπάθεια να δοθεί η εντύπωση μιας ενιαίας σύνθεσης διασπασμένης σε διάχωρα και γι' αυτό αρκετά χαλαρής. Η θεματική αυτή ομοιογένεια παρατηρείται κατά κύριο λόγο στα κιβωτίδια με οστέινη διακόσμηση αιγυπτιακής προέλευσης και δεν αποτελεί κανόνα για την διακόσμηση κιβωτιδίων της εποχής. Αντίθετα μάλιστα, στα κιβωτίδια που διακοσμούνται με μεταλλικά ελάσματα παρατηρείται ανάμιξη των θεμάτων, που φανερώνει τουλάχιστον σε ορισμένες ακραίες περιπτώσεις, ότι οι τεχνίτες αγνοούσαν τελείως την σημασία των θεμάτων. Τα χρησιμοποιούν δηλαδή ως απλά διακοσμητικά στοιχεία και δεν διστάζουν να βάζουν Ολύμπιους θεούς δίπλα σε σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη.¹¹ Η κατανόηση ή μη του διακοσμητικού θέματος από τους τεχνίτες σχετίζεται άμεσα με την παιδεία τους, αλλά και με την παιδεία του αγοραστικού κοινού της παραγωγής τους.

Φθάσαμε, έτσι, σε ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον νέο στοιχείο: την σχέση των λαϊκών στρωμάτων με την κλασική παιδεία και την τέχνη που εμπνέεται από αυτήν στο διάστημα μεταξύ του 4ου και του 7ου αιώνα.

Ο K. Weitzmann σε άρθρο του, το 1960, σχετικά με τις επιβιώσεις των μυθολογικών θεμάτων στην πρώιμη χριστιανική και βυζαντινή τέχνη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «τα θέματα που έχουν κλασική προέλευση στην τέχνη αφορούσαν μια μικρή τάξη διανοουμένων με ανθρωπιστικές απόψεις».¹² Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει, 20 χρόνια αργότερα, ο Haufmann, όταν σε πολύτιμα αντικείμενα του 6ου-7ου αιώνα διακοσμημένα με μυθολογικά θέματα αναγνωρίζει προϊόντα που προορίζονται για μια «περιορισμένη, καλλιεργημένη, αυλική πελατεία».¹³

10. Οστέινα πλακίδια 92-93.

11. Buschhausen, *Metallskrinia*, αρ. A 65, σ. 132 πίν. 79-82 καθώς και A 69, σ. 140 πίν. 86-89.

12. «The Survival of Mythological Representation in Early Christian and Byzantine Art and their Impact on Christian Iconography», *DOP* 14 (1960) 53-55.

13. G. M. A. Haufmann, «The Continuity of Classical Art: Culture, Myth and Faith», στον τόμο: *Age of Spirituality. A Symposium*, Νέα Υόρκη 1980, σ. 93 και σημ. 98.

Η ύπαρξη, όμως, στην Αίγυπτο και ιδιαίτερα στην Αλεξάνδρεια από τον 4ο ως τον 7ο αιώνα κιβωτιδίων που προορίζονται για τις λαϊκές τάξεις δίνει μιαν άλλη όψη στο πρόβλημα. Η διαπίστωση μάλιστα θεματικής ομοιογένειας στην διακόσμηση μέχρι τουλάχιστον τον 5ο αιώνα και, κατά συνέπεια, κατανόησης των θεμάτων φανερώνει ότι στην Αλεξάνδρεια τα λαϊκά στρώματα δεν είχαν απομακρυνθεί από την ελληνική παιδεία. Γνώριζαν τα θέματα όπως και η άρχουσα τάξη και τα χρησιμοποιούσαν χωρίς να τους αποδίδουν ίσως τον αρχικό τους συμβολισμό, που πιθανώς είχε λησμονηθεί, αλλά μόνο μιαν ευοίωνη σημασία που πρέπει να είχε επιβιώσει μέσα από την λαϊκή παράδοση. Δεν είναι δυνατό να βεβαιώσουμε την έκταση αυτού του φαινομένου, γιατί ήδη παρατηρήσαμε ότι στις παραδουνάβιες επαρχίες τα εικονιστικά θέματα δεν κατανοούνταν ήδη από τον 4ο αιώνα. Ακόμα, δεν είμαστε βέβαιοι ότι και στην Αίγυπτο εξακολουθούσε να επιβιώνει ο ίδιος βαθμός γνώσης ή κατανόησης των θεμάτων κατά τον 6ο και 7ο αιώνα, αφού δεν βρέθηκε ως τώρα κανένα κιβωτίδιο αυτής της εποχής με την διακόσμησή του *in situ*.¹⁴ Επειδή όμως μέχρι την ισλαμική κατάκτηση της χώρας εξακολουθεί η χρήση των ίδιων θεμάτων με τεχνοτροπικές μόνο διαφοροποιήσεις στο σκάλισμα, είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι η υποχώρηση της ελληνικής παιδείας που παρατηρείται γενικά κατά τον 6ο αιώνα¹⁵ δεν επέφερε στην παραγωγή της Αιγύπτου παρά κάποιες μικρές αλλαγές.

Τα θέματα που κοσμούσαν τα οστέινα πλακίδια δεν είναι πρωτότυπα. Προέρχονται από γνωστούς εικονογραφικούς κύκλους του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. συνδεδεμένους με την επίγεια χαρά. Οι εικονογραφικοί τύποι με τους οποίους αποδίδονται έχουν υποστεί απλοποιήσεις και αναμειξίσεις εικονογραφικών στοιχείων, χωρίς όμως να παύσουν να είναι αναγνωρίσιμοι.

Διακρίνονται τρεις μεγάλες κατηγορίες θεμάτων:

1. Κύκλοι της ελληνικής μυθολογίας.
2. Κύκλοι που δημιούργησε ή επέβαλε η ρωμαϊκή αυτοκρατορική παραγάνδα.

14. Στην Αλεξάνδρεια πάντως λειτουργούν ακόμα και στα πρώτα χρόνια μετά την αραβική κατάκτηση η Φιλοσοφική Σχολή αλλά και σχολεία, όπου διδάσκονται ελληνικά· βλ. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός σουμανισμός*, Αθήνα 1981, σ. 32-33.

15. I. Ševčenko, «A Shadow Outline of Virtue. The Classical Heritage of Greek Christian Literature (2nd-7th c.)», στον τόμο: *Age of Spirituality. A Symposium*, Νέα Υόρκη 1980, σ. 59.

Σχέδιο 1. Ερμαφρόδιτος.
Πλακίδιο του Μουσείου του
Λούβρου. 5ος αι.

Σχέδιο 2. Υμέναιος.
Πλακίδιο του δημοτικού Μουσείου
του Chieti. 5ος-6ος αι.

3. Θέματα που αποσκοπούσαν στην προβολή του ιδιωτικού βίου σε μια προσπάθεια εξιδανικεύσεως της καθημερινότητας.

Αναλυτικά, στην πρώτη κατηγορία ανήκουν: ο Διόνυσος και μέλη του διονυσιακού θιάσου,¹⁶ μεταξύ των οποίων ο Πάνας (εικ. 1),¹⁷ ο Ερμαφρόδιτος (σχ. 1),¹⁸ ο Υμέναιος (σχ. 2).¹⁹ Μεταξύ των μορφών του θιά-

16. Βλ. σχετικά Οστέινα πλακίδια, αρ. 38-48, σ. 207-216. Ο κύκλος αυτός κυριαρχεί και στα πλακίδια με χαμηλό ανάγλυφο, τα περισσότερα αδημοσίευτα, καθώς και στα ανάγλυφα κόκκαλα· βλ. Marangou, *Bone Carvings* 37.

17. Οστέινα πλακίδια, αρ. 42-43, σ. 214-216.

18. Οστέινα πλακίδια, αρ. 39-41, σ. 211-213.

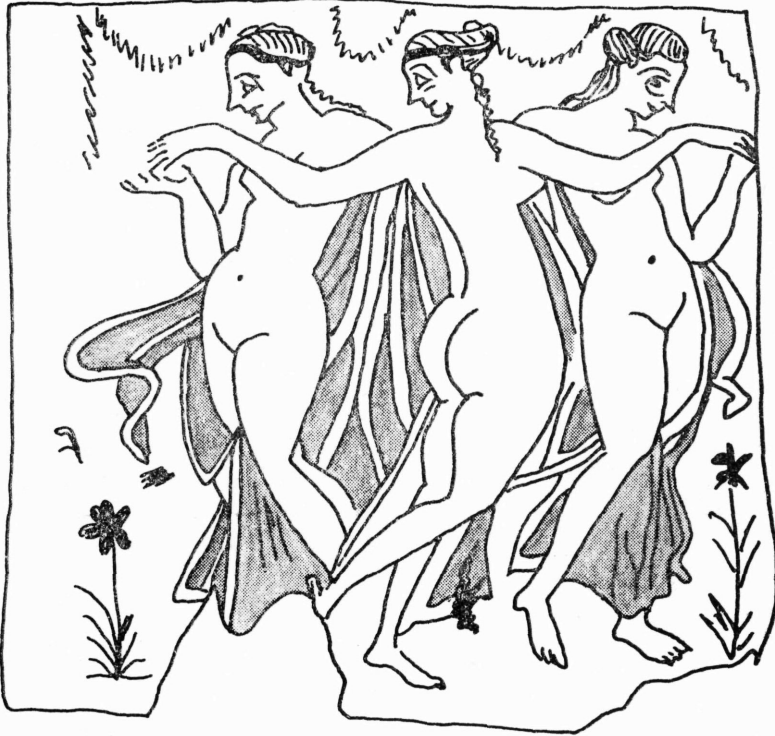
19. Οστέινα πλακίδια, αρ. 13, σ. 137-139.

Σχέδιο 3. Αφροδίτη. Συλλογή του Dumbarton Oaks. 5ος αι.

σου ιδιαίτερη προτίμηση δείχνεται στους ασκοφόρους σατύρους και στις τυμπανίστριες μαινάδες (εικ. 1). Σε μεγάλο μάλιστα αριθμό πλακιδίων, που πολλές φορές χρησιμοποιείται και στο ίδιο κιβωτίδιο, απαντά όμοιος εικονογραφικός τύπος ασκοφόρου μαινάδος ή ερωτιδέως, πιθανόν επειδή η επιλογή των θεμάτων γίνεται για καθαρά διακοσμητικούς λόγους. Ένας άλλος κύκλος μυθολογικών θεμάτων περιλαμβάνει την Αφροδίτη²⁰

20. Οστένα πλακίδια, αρ. 14, σ. 139-140, αρ. 49-51, σ. 250-256. Στα σκαλισμένα κόκκαλα του Μουσείου Μπενάκη, 26 κομμάτια αποδίδονται στο ίδιο θέμα, βλ. Marangou, *Bone Carvings*, αρ. 115-139.

Σχέδιο 4. Τρεις Χάριτες. Συλλογή του Dumbarton Oaks. 5ος αι.

και θεότητες που την πλαισιώνουν (σχ. 3) ή συνδέονται μαζί της, όπως οι Χάριτες (σχ. 4), Νηρηίδες, Τρίτωνες.²¹ Από τον κύκλο αυτό μεγαλύτερη συχνότητα παρουσιάζουν οι απεικονίσεις των Νηρηίδων, που μόνες ή συνοδευόμενες από Τρίτωνες, ξαπλωμένες στη ράχη θαλασσίων τεράτων συνόδευαν την αφρογεννημένη θεά.

Εκτός όμως από τις δύο αυτές μεγάλες εικονογραφικές ομάδες απαντούν και άλλες, μεμονωμένες μυθολογικές μορφές, όπως η Άρτεμις,²² ο Ηρακλής σε άθλους του, η απαγωγή της Ευρώπης.²³ Γενικά παρατηρεί-

21. Οστέινα πλακίδια, αρ. 54 (Χάριτες) σ. 258-260, αρ. 15, 53 (Νηρηίδες) σ. 141-142 και 256-258 καθώς και 39 πλακίδια της συλλογής του Μουσείου Μπενάκη, βλ. Marangou, *Bone Carvings*, αρ. 140-178.

22. Οστέινα πλακίδια, αρ. 55, σ. 260-263.

23. Πρόκειται για αδημοσίευτα πλακίδια της συλλογής του Μουσείου Μπενάκη.

Σχέδιο 5. Ἄρτεμις. Μουσείο του Λούβρου. 5ος αι.

ται ότι ο αριθμός πλακιδίων με διακοσμητικό θέμα θεότητες είναι πολύ μικρός σε σχέση με πλακίδια που παρουσιάζουν δευτερεύουσες μορφές, όπως σατύρους, πεπλοφόρες μαινάδες, ερωτιδαίς ή Νηρηίδες. Από το γεγονός αυτό, που δεν μοιάζει συμπτωματικό, μπορούμε να διαπιστώσουμε την κυριαρχία της καθαρά διακοσμητικής σημασίας των θεμάτων αυτών.

Στην δεύτερη μεγάλη εικονογραφική ενότητα ανήκουν θέματα, γνωστά ήδη από τους ελληνοιστικούς χρόνους, που διαδόθηκαν με νέα σημασία κατά την διάρκεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου. Σ' αυτά περιλαμβάνεται κυρίως ο νειλωτικός κύκλος με φτερωτούς ερωτιδαίς, υδρόβια πουλιά (εικ. 3),²⁴ καθώς και με συνθέσεις ψαράδων και κολυμβητών μέσα σε πλούσιο φυτικό διάκοσμο από λωτούς.²⁵ Παράλληλα, στην ίδια κατηγορία θεμάτων ανήκουν και οι προσωποποιήσεις μηνών, εποχών, πόλεων.²⁶

24. Οστέινα πλακίδια, σ. 218-226, αρ. 56-67, 76-107.

25. Τα πλακίδια με θέματα κολυμβητών και ψαράδων είναι ακόμη αδημοσίευτα και ανήκουν κυρίως στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη.

26. Οστέινα πλακίδια, αρ. 1-3, σ. 119-126 και αρ. 69-75, 108-115, 123, σ. 226-249. Οι προσωποποιήσεις πόλεων εικονίζονται σε αδημοσίευτα πλακίδια.

Σχέδιο 6. Σκηνή κυνηγιού. Αιγυπτιακή συλλογή Μονάχου. 5ος-6ος αι.

Τέλος, στην τρίτη μεγάλη εικονογραφική ενότητα των θεμάτων που προβάλλουν την ιδιωτική ζωή συγκαταλέγονται λίγες συνθέσεις κυνηγιού (σχ. 6)²⁷ και στολισμού της δέσποινας (εικ. 2) (*Mutatio Vestis*).²⁸ Οι τελευταίες παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή διασώζουν συνήθειες και ενδυματολογικά στοιχεία της εποχής τους.

Έρευνα για την ανεύρεση τυχόν προτύπων του θεματολογίου των πλακιδίων έδειξε στενότερη σχέση με το θεματολόγιο των σαρκοφάγων, των ψηφιδωτών δαπέδων, των κιβωτιδίων από άργυρο ή με μεταλλικά ελάσματα και κάποιων ιστορημένων χειρογράφων. Στοιχεία που παρέχουν τα οστέινα πλακίδια όχι μόνον ενισχύουν την υπόθεση ότι οι τεχνίτες χρησιμοποιούσαν «βιβλία σχεδίων»,²⁹ αλλά στοιχειοθετούν τη μορφή και το περιεχόμενό τους.³⁰ Ανάλογες παρατηρήσεις έχουν γίνει και για προϊόντα άλλων εργαστηρίων όπως οι σαρκοφάγοι και τα ψηφιδωτά δάπεδα.³¹ Στην ύπαρξη, λοιπόν, «βιβλίων σχεδίων» μπορεί να αποδοθεί η εντυπωσιακή εικονογραφική ομοιότητα μορφών του διονυσιακού θιάσου στις μεγάλες συνθέσεις των υστερορωμαϊκών σαρκοφάγων και στα πλακίδια, όπως επίσης και σε ορισμένες μικρογραφίες και σε έργα τορευτικής.³²

Τέλος, σε μια πρώτη συγκριτική προσέγγιση του θεματολογίου των αιγυπτιακών κιβωτιδίων με οστέινη διακόσμηση (4ου-7ου αι.) με την

27. Οστέινα πλακίδια, αρ. 6-12, σ. 130-137.

28. Οι συνθέσεις αυτές ονομάζονται και σκηνές γυναικωνίτη, βλ. ό.π., αρ. 16-29, σ. 198-206.

29. Σχετικά, βλ. ό.π. 63-70. Για την επιλογή του όρου, σ. 63 σημ. 4.

30. Οστέινα πλακίδια, σ. 66-68.

31. G. M. A. Haufmann, «The Season Sarcophagus», *Dumbarton Oaks Studies* 2, Cambridge Ma. 1951, σ. 214-217. O. Dalton, *Byzantine Art*, Λονδίνο 1909, σ. 182. Πρβ. Οστέινα πλακίδια 64, σημ. 1-3.

32. Αναφερόμαστε χαρακτηριστικά στην εντυπωσιακή ομοιότητα προσωποποίησης του μηνός Ιουνίου σε πλακίδιο και σε μικρογραφία χειρογράφου, που είχαν ως κοινό πρότυπο ψηφιδωτό εντοίχιο στη Ρώμη, βλ. Οστέινα πλακίδια 239-241.

τέχνη της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου διαπιστώθηκε η στενή σχέση με το θεματολόγιο των ελεφάντινων βυζαντινών κιβωτιδίων του 11ου και 12ου αι.,³³ που μπορούν να θεωρηθούν άμεσοι διάδοχοι των κιβωτιδίων που παρουσιάσαμε, αφού και αυτά έχουν κοσμική χρήση.

Τα ελεφάντινα, λοιπόν, κιβωτιδία, που θεωρούνται ως μια μοναδική σε πληρότητα σειρά έργων τέχνης, είναι διακοσμημένα με τετράπλευρα διάχωρα μέσα στα οποία αποδίδονται με έξεργο ανάγλυφο σκηνές και μορφές από τον διονυσιακό θίασο, τους άθλους του Ηρακλέους,³⁴ κυνήγι, ιππόδρομο, αλλά και μυθολογικά ζώα.³⁵ Τα ελεφάντινα αυτά κιβωτιδία θεωρούνται «οι πιο εύγλωττοι μάρτυρες της Αναγέννησης των Μακεδόνων» κατά τον Α. Grabar.³⁶ Τα θέματά τους δεν διαφέρουν από αυτά που διακοσμούν τα κιβωτιδία του 5ου και κυρίως του 6ου αιώνα στην Αίγυπτο, παρά μόνο στην σχετική μείωση της ποικιλίας τους. «Οι βυζαντινοί ελεφαντουργοί», όπως παρατηρεί ο Grabar, «αντιγράφουν τα αρχαία τους πρότυπα με άνεση που μόνο με εκείνη των μικρογράφων μπορεί να συγκριθεί».³⁷ Αλλά ποια μπορούσε να είναι αυτά τα πρότυπα;

Είναι πιθανό οι τεχνίτες ελεφαντουργοί, που εργάστηκαν σε μια πόλη όπως η Κωνσταντινούπολη να χρησιμοποιήσαν ως πρότυπα τις υστερορωμαϊκές σαρκοφάγους ή ιστορημένα χειρόγραφα με διονυσιακά θέματα, Ηρακλή ή σκηνές κυνηγιού, όπως παρατήρησε παλαιότερα ο Weitzmann.³⁸ Εφόσον όμως υπάρχουν δείγματα ανάλογων κιβωτιδίων με όμοια διακοσμητικά θέματα και ανάλογη διάταξη των θεμάτων σε διάχωρα, νομίζουμε ότι είναι πιθανότερο οι μεταγενέστεροι τεχνίτες να αντέγραφαν ανάλογα προγενέστερα ελεφάντινα κιβωτιδία ή ακόμη να χρησιμοποιούσαν τα ίδια «βιβλία σχεδίων» που μια κλειστή επαγγελματική συντεχνία μπορούσε να διαφυλάσσει.

33. Goldschmidt – Weitzmann, *Kästen* 11-21.

34. Τα θέματα αυτά χαρακτηρίζονται ως «αρχαιοπρεπή» (antikisierende), βλ. Goldschmidt – Weitzmann, *Kästen* 21-64.

35. Goldschmidt – Weitzmann, *Kästen* 20-21.

36. A. Grabar, *Byzance. L'art byzantin du moyen âge (du VIIIe au XVe siècle)*, Παρίσι 1963, σ. 152.

37. Grabar, *ό.π.* 154.

38. Βλ. την πρώτη έκδοση (1930) του έργου των Goldschmidt – Weitzmann, *Kästen* 11-12. Στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης (1979) ως κύρια πηγή της εικονογραφίας τους θεωρείται η βυζαντινή Buchmalerei.

Η εξέταση, λοιπόν, του εικονιστικού θεματολογίου κιβωτιδίων λαϊκής κοσμικής τέχνης της βυζαντινής Αιγύπτου φανερώνει:

1. Ότι και τα λαϊκά στρώματα εξακολουθούν σταθερά να χρησιμοποιούν το εικονιστικό θεματολόγιο του 2ου και 3ου αιώνα για να στολίσουν αντικείμενα για τα σπίτια και τους τάφους τους.
2. Ότι μέχρι τουλάχιστον τον 5ο αιώνα και οι λαϊκές τάξεις γνωρίζουν τα θέματα και η προτίμησή τους δεν είναι μόνο αισθητική. Είναι μάλιστα πιθανό να τους απέδιδαν μια γενική ευοίωνη έννοια.
3. Το ίδιο θεματολόγιο χρησιμοποιείται και από τους ελεφαντουργούς της Κωνσταντινούπολης από τον 10ο αιώνα και εξής, πιθανότατα μέσω «βιβλίων σχεδίων», που και στον 4ο αιώνα πρέπει να χρησιμοποιούσε η συντεχνία των ελεφαντουργών και οστεογλυπτών.

ΑΝΙΧΝΕΥΣΗ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΩΝ ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΝ
ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΤΑΦΙΚΗ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΝΕΚΡΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ

Στή μητέρα μου

Ἐκτός ἀπό τοὺς τύπους τῶν τάφων ποὺ διαμορφώθηκαν στὴν ἀρχαιότητα¹ (κιτιστοὶ κιβωτιόσχημοι, λακκοειδεῖς, σαρκοφάγοι, κεραμοσκεπεῖς, ἐγγυτρισμοὶ) κι ἐκείνους ποὺ δημιουργήθηκαν στὴ Ρώμη² (ὑπόγεια λαξευτὰ κοιμητήρια, columbaria), ἡ χρῆση τῶν ὁποίων κατὰ τοὺς ὕστερο-ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀπὸ ἐθνικοὺς καὶ χριστιανοὺς εἶναι βεβαιωμένη ἀνασκαφικά, ὁ πιὸ χαρακτηριστικὸς τύπος τάφου τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων εἶναι ὁ ὀρθογώνιος καμαρωτὸς μὲ εἴσοδο (εἰκ. 1) ἢ δίοδο (εἰκ. 2), ποὺ ἀπαντᾷ στὴ Βαλκανικὴ,³ τὸ Αἴγαῖο,⁴ τὴ Μ. Ἀσία⁵ καὶ τὴ βόρειο Ἀφρικὴ⁶ καὶ ἐπικρατεῖ στίς προτιμήσεις τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν. Πρόκειται γιὰ ἓνα σημαντικὸ τύπο ταφικοῦ μνημείου, τὴν προέλευση καὶ ἐξέλιξη τοῦ ὁποῖου θὰ ἐπιχειρήσω νὰ παρουσιάσω ἐδῶ.

Τὴν καταγωγή τοῦ χριστιανικοῦ καμαρωτοῦ τάφου ἀπὸ τὸν μακεδονικὸ (εἰκ. 3) ὑποστήριξε παλιότερα ὁ καθηγητὴς Δ. Πάλλας.⁷ Σήμερα ποὺ τὰ ἀνασκαφικά παραδείγματα καὶ τῶν δύο τύπων ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ, ἀρκεῖ μία ἀπλὴ παραβολὴ τῶν κατόψεων καὶ τῶν ἐπὶ μέρους

1. D. C. Kurtz and J. Boardman, *Greek Burial Customs*, Λονδίνο 1971.

2. J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Λονδίνο 1971, σ. 234-244.

3. I. Nicolajević, «Nécropoles et tombes chrétiennes en Illyricum Oriental», *Εἰσηγήσεις τοῦ Δεκάτου Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας* (Θεσσαλονίκη 1980) 353-359. L. Mirković, «La nécropole paléochrétienne de Nis», *Archaeologia Jugoslavica* 2 (1956) 86, εἰκ. 1.

4. K. Τσάκος, *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικά 532.

5. C. R. Morey, «The painted chamber tomb», *Excavations of Sardis*, I/1, 1910-14, Leyden 1922, 174-183. C. H. Greenewalt, «The Sardis Campaign of 1972», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* (1972) 1-8.

6. *DACL* λ. Carthage, 2268.

7. Δ. Πάλλας, «Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι (Καταγωγή καὶ λατρευτικὰ ἰδέαι)», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1937, Τόμος Ἑκατονταετηρίδος, 847-865.

Εικόνα 1. "Αποψη του ύστερορωμαϊκού νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως βρέθηκε στὰ θεμέλια τοῦ κτηρίου Διοικήσεως τοῦ Πανεπιστημίου. Δεξιά διακρίνονται δύο καμαρωτοὶ τάφοι μεθ' ἑξάρτα.

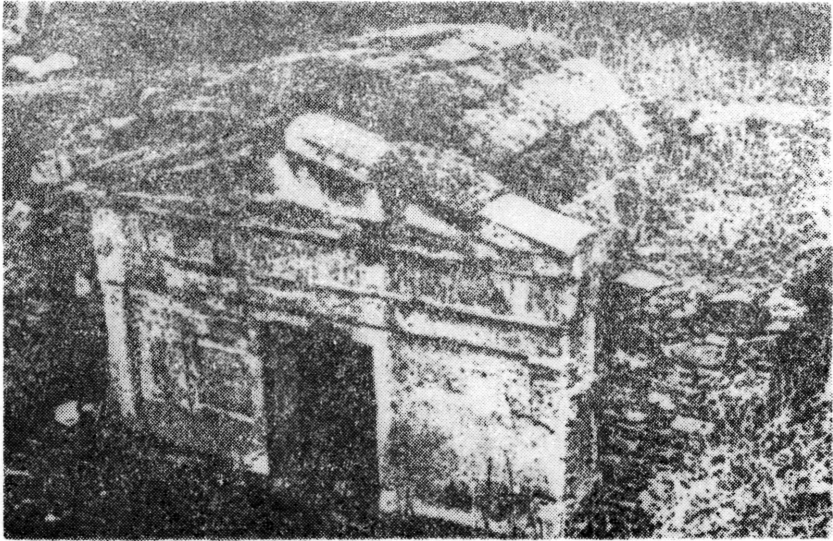
στοιχείων, γιὰ νὰ βεβαιώσει τὴ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὰ δύο ταφικὰ μνημεῖα, μεθ' ἄλλες διαφορὲς ὡς πρὸς τὸ μέγεθος, τὴ διαμόρφωση τῆς εἰσόδου καὶ τὸν τύμβο τοῦ μακεδονικοῦ τάφου, στοιχεῖα πού δὲ διατήρησε ὁ καμαρωτός. Ἀπὸ τὸν μακεδονικό,⁸ πού δημιουργήθηκε στὴν Κεντρικὴ Μακεδονία γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. δανεῖζεται ὁ ὑστερορωμαϊκὸς καμαρωτός τὸ δρόμο, τὴν καμάρα, τὶς μαρμάρινες κλίνες⁹ καὶ τὸ μαξιλάρι (εἰκ. 4), τὸ ὁποῖο σὲ ἀπλοποιημένη μορφή κεκλιμένου ἐπιπέδου θὰ διατηρήσει μέχρι τὸν 5ο αἰ. μ.Χ. Ἄν καὶ οἱ μακεδονικοὶ τάφοι σταματοῦν μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση, ὡστόσο στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἐξα-

8. B. Gossel, *Makedonische Kammergräber*, Βερολίνο 1980. Γιὰ τὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων τοῦ μακεδονικοῦ τάφου εὐχαριστῶ τὸ συνάδελφο ἀνασκαφέα τῆς κλασικῆς Πύδνας Μ. Μπέσιο.

9. Γιὰ τὶς κλίνες τῶν μακεδονικῶν τάφων βλ. Κ. Σισμανίδη, «Μακεδονικοὶ τάφοι στὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονίκη* 1 (1985) 35.

Εικόνα 2. Καμαρωτός τάφος με είσοδο-δίοδο, από τη Θεσσαλονίκη. Άρχες 4ου αι. μ.Χ.

Εικόνα 3. Ὁ μακεδονικὸς τάφος τοῦ Μαιευτηρίου στὴ Θεσσαλονίκη.
Τέλος 3ου αἰ. π.Χ.

κολούθησε καὶ κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἡ κατασκευὴ εὐρύχωρων ὑπόγειων καμαρωτῶν τάφων μὲ νεκρικές κλίνες καὶ columbaria, ποὺ διατήρησαν τὴν ἀνάμνηση τοῦ μακεδονικοῦ, ὄχι ὁμῶς καὶ τὴ μνημειακὴ του πρόσοψη (Κόρινθος,¹⁰ Αἴγινα,¹¹ Αἰανή¹²).

Ὁ νέος τύπος καμαρωτοῦ τάφου, ποὺ σὲ σύγκριση μὲ τὸν ὑπόγειο πρόγονό του εἶναι μικρότερος καὶ ἐν μέρει ὑπέργειος, ἐμφανίζεται στὰ νεκροταφεῖα πολλῶν πόλεων τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μία κτιστὴ στὸ ἔδαφος ὀρθογώνια κατασκευὴ καὶ μία ἡμικυλινδρική κατὰ μῆκος καμάρα, κατασκευασμένη μὲ καλούπι ἀπὸ σανίδια. Οἱ τοῖχοι καὶ ἡ καμαρωτὴ ὀροφή τοῦ τάφου κατασκευάζονται μὲ πέτρες καὶ κονίαμα ἀπὸ ἄμμο, θηραϊκὴ γῆ καὶ ἀσβέστη, ἐνῶ τὸ πρόσωπο τοῦ τόξου τῆς καμάρας κτίζεται ἀποκλειστικὰ μὲ πλίνθους ἢ σχιστολιθικὲς πλάκες. Τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ἡ καμάρα τοῦ τάφου εἶναι ὄρατὴ, ὅταν

10. Εὐαγγελία Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, *ΑΔ* 23 (1968) Χρονικά 125-126.

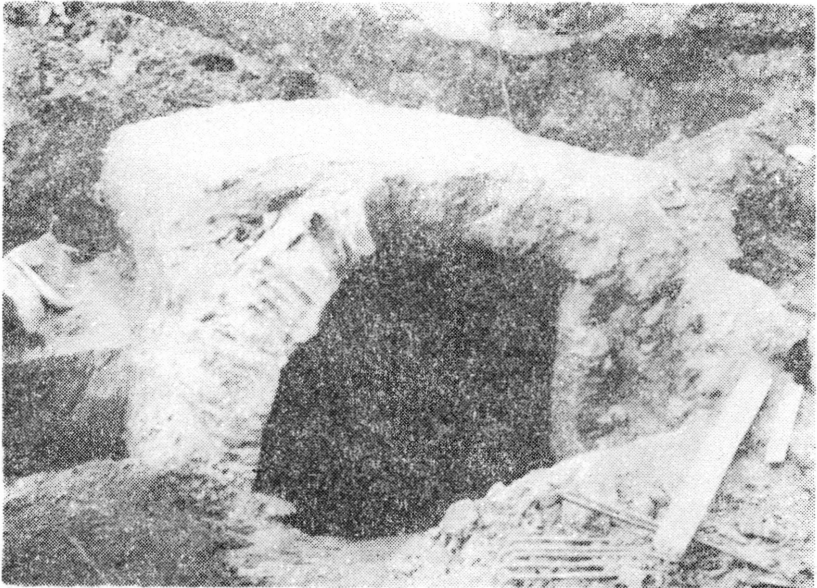
11. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 21 (1966) Χρονικά 103.

12. Ἀγγελικὴ Ἀνδρειωμένου, *ΑΔ* 22 (1967) Χρονικά 403-404.

Εικόνα 4. Μαρμάρινη κλίνη και μαξιλάρι από τὸ μακεδονικὸ τάφο τῆς Νεάπολης Θεσσαλονίκης. 3ος αἰ. π.Χ.

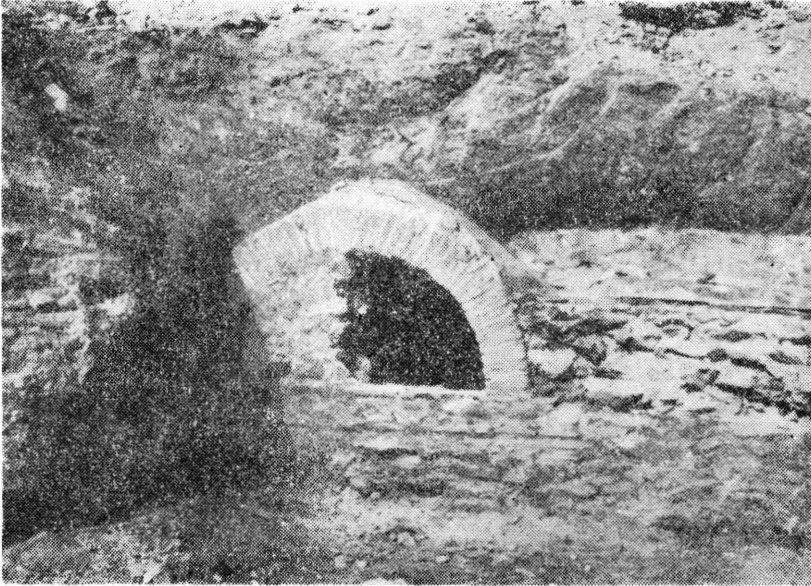
δὲν ὑπάρχει δρόμος (εἰκ. 5) καὶ σὲ πολλὰ παραδείγματα ἐπενδύεται πλευρικὰ μὲ πλίνθους καὶ κονίαμα (εἰκ. 6), ὥστε ν' ἀποκτᾶ δὶρριχτη κάλυψη. Ἡ πρόσβαση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου γίνεται σὰ παλιότερα παραδείγματα μὲ πλατιά τοξωτὴ ἢ στενὴ εἴσοδο καὶ συρταρωτὴ θύρα (εἰκ. 7) καὶ ἀργότερα μὲ ὀρθογώνια θύρα, ποὺ μὲ τὸν καιρὸ γίνεται τετράγωνη καὶ κλείνει μὲ μαρμάρινη ἢ λίθινη πλάκα. Γιὰ τὴν κάθοδο στὸ ἐσωτερικὸ του ἄλλοτε προεξέχουν πέτρες στοὺς τοίχους καὶ ἄλλοτε ὑπάρχουν τρία ὡς τέσσερα σκαλοπάτια. Σὲ πολλὰ παραδείγματα ἀνοίγονται στὸ πάχος τῶν τοίχων κόγχες γιὰ λυχνάρια. Οἱ νεκροὶ συνήθως εἶναι περισσότεροι

Εικόνα 5. Καμαρωτός τάφος με θύρα και δίρριχτη στέγη από τὸ δυτικό νεκροταφείο τῆς Θεσσαλονίκης. 3ος αἰ. μ.Χ.

Εικόνα 6. Λεπτομέρεια τρόπου ἐπένδυσης καμαρωτοῦ τάφου γιὰ δημιουργία δίρριχτης στέγης. 3ος αἰ. μ.Χ.

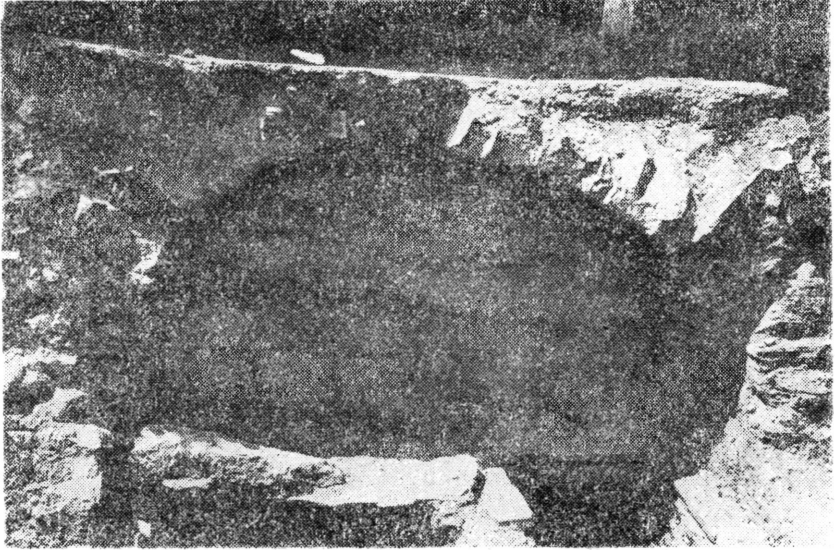

Εικόνα 7. Άποψη καμαρωτού τάφου από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης με τοξωτή είσοδο. 4ος αί. μ.Χ.

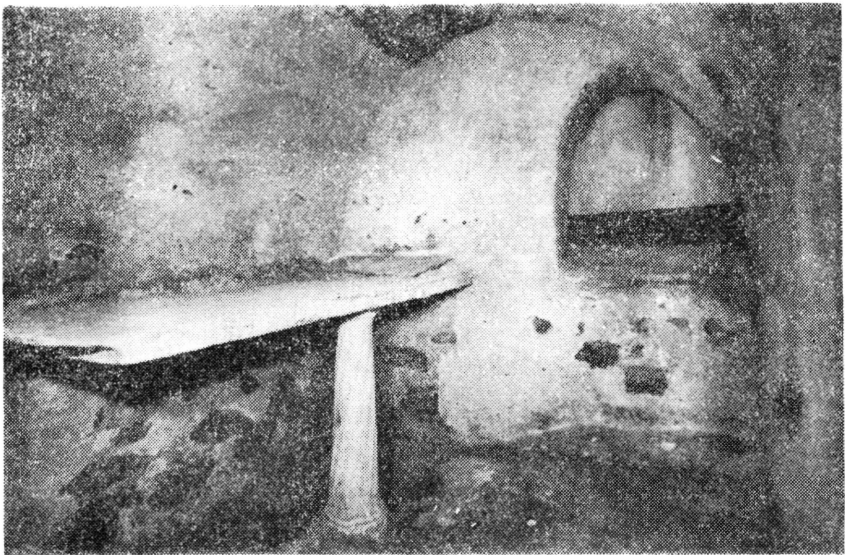
από ένας και θάβονται ή σε θήκες¹³ (εικ. 8), που ανοίγονται στο δάπεδο του τάφου, ή σε μαρμάρινες κλίνες (εικ. 9) ή συχνότερα στο δάπεδο. Με την εξάπλωση του χριστιανισμού ή χρήση του τύπου γενικεύεται. Από τα μέσα του 4ου αί. μ.Χ. οι διαστάσεις του μειώνονται, άρθρώνεται σε συστάδες,¹⁴ γίνεται υπόγειος και η είσοδος του αποκτά μορφή όριζόντιας διόδου, που δημιουργείται με διακοπή του μήκους της καμάρας. Τη διόδο φράζει μαρμάρινη ή σχιστολιθική πλάκα, εφοδιασμένη μερικές φορές με σιδερένιους κρίκους, για τυχόν επαναχρησιμοποίηση του τάφου.

13. Θήκες στο δάπεδο έχουν οι μακεδονικοί τάφοι του Συντριβανίου Θεσσαλονίκης και του Λαγκαδά για τους οποίους βλ. Σισμανίδη, *ό.π.* 38 και 54. Επίσης ο ύστερορωμαϊκός τάφος της οδού Αγίου Νέστορος 8 στη Θεσσαλονίκη, για τον οποίο βλ. Θ. Παζαρά, «Δύο παλαιοχριστιανικοί τάφοι από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 21 (1981) 373-379.

14. Συστάδες τάφων ανασκάφηκαν σε πολλές πόλεις και σχετίζονται με οργανωμένα χριστιανικά κοιμητήρια. Για τη Θεσσαλονίκη βλ. Ευτέρπη Μαριή-Αγγέλου, «Το σταυρικό μαρτύριο και οι χριστιανικοί τάφοι της οδού 3ης Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη», *Αρχαιολογική Έφημερίς* 1981, *Αρχαιολογικά Χρονικά*, 50.

Εικόνα 8. Καμαρωτός τάφος με θήκες στο δάπεδο, από το ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης. 3ος αι. μ.Χ.

Εικόνα 9. Το εσωτερικό και η μαρμάρινη κλίση καμαρωτού τάφου από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης. 4ος αι. μ.Χ.

Τὸ ταφικὸ μνημεῖο ποὺ περιγράφεται πιὸ πάνω εἶναι δημιούργημα τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ κόσμου καὶ τῆς νέας κοινωνικῆς πραγματικότητας ποὺ προέκυψε μετὰ τὴ μεγάλη οἰκονομική, πολιτική καὶ ἰδεολογική κρίση τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Πρόκειται γιὰ ἓναν κοινὸ τύπο τάφου, ποὺ ἐκφράζει καὶ στὸν τομέα τῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τὴν ἰδέα τῆς *Renovatio*, γιὰτὶ ἐξυπηρετεῖ μὲ τὴν ὁμοιομορφία καὶ τὴν εὐρυχωρία του τὴ νέα ἀστική τάξη στρατιωτικῶν καὶ ὑπαλλήλων, ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ.¹⁵ Στὸν καινούριο τύπο μόλις ξεχωρίζουν οἱ τάφοι τῶν πλουσίων κυρίως ἀπὸ τὴν παρουσία γραπτοῦ διακόσμου καὶ ὀρθομαρμάρωσης στὸ ἐσωτερικό. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ συμβολικὸ νόημα τῆς καμάρας, νομίζω ὅτι υἱοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ὅταν σὲ κάποια στιγμή ἀνέλαβε στὰ μεγάλα κέντρα τὴν εὐθύνη τῆς ὀργάνωσης τῶν κοιμητηρίων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία τῶν μαρτύρων. Ἡ κατασκευή τοῦ καμαρωτοῦ τάφου βεβαιώνεται ἀνασκαφικὰ τουλάχιστον μέχρι τὸν 7ο αἰ. μ.Χ.,¹⁶ ἐνῶ μόλις τώρα ἀνιχνεύεται ἡ συνέχεια τῆς χρήσης του στὴ Θεσσαλονίκη μέχρι τὸν 12ο.

Μολονότι οἱ γνώσεις μας γιὰ τὰ νεκροταφεῖα τῶν μεγάλων πόλεων τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου δὲν ἔχουν ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ, μὲ προβληματίζει ὁ τόπος δημιουργίας τοῦ τύπου καὶ ἐνθαρρύνομαι ἀπὸ τὴν παρουσία κάποιων ἀτελῶν καὶ μεταβατικῶν παραδειγμάτων του στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὴν περιοχή της γιὰ νὰ διατυπώσω τὴν ἄποψη, ὅτι ὁ ὑστερορωμαϊκὸς καμαρωτὸς τάφος πρέπει νὰ δημιουργήθηκε στὴ σημαντικὴ αὐτὴ πόλη τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου καὶ στὴν περιφέρειά της, ὅπου ἡ παράδοση τοῦ μακεδονικοῦ τάφου ἦταν πάντα ζωντανή.

Ἄν περάσουμε τώρα στὸν τομέα τῆς νεκρικῆς λατρείας καὶ ἀναζητήσουμε τὰ κοινὰ σημεῖα ἀνάμεσα στὴν ἐθνικὴ καὶ τὴ χριστιανικὴ παράδοση, θὰ διαπιστώσουμε μὲ ἐκπληξὴ τὸ πλῆθος τῶν ἐθνικῶν νεκρικῶν ἐθίμων ποὺ ἔχουν περάσει σ' αὐτήν, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα διατηροῦνται μέχρι σήμερα. Ἐχει διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὴν ἔρευνα, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἐπέδρασε ἀρχικὰ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας κι ὅτι ἀντίθετα προσαρμόσθηκε σ' αὐτήν, υἱοθετώντας πολλὰ σημαντικὰ ἐκδηλώσεις της. Μέσα σ' αὐτὲς τὴ σημαντικότερη θέση κατεῖχε ἡ νεκρική λατρεία, ποὺ ἦταν βαθιὰ ριζωμένη στὴ συνείδηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ διατηροῦσε ἓναν ἱερὸ χαρακτήρα, ἐδραιωμένο στὴν πίστη, ὅτι ὁ νε-

15. M. Rostovtzeff, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1984, σ. 315-326.

16. Ἡ παρατήρηση προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ χριστιανικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἐτοιμάζω.

κρὸς μυεῖται στὰ μυστήρια τοῦ κάτω κόσμου.¹⁷ Οἱ Ρωμαῖοι — χάρη στὸν Ὀβίδιο¹⁸ καὶ τὸν Βιργίλιο¹⁹ ποὺ χρησιμοποίησε πρῶτος τὸν ὄρο *manes* γιὰ τὶς ψυχὲς τῶν νεκρῶν καὶ δημιούργησε τὰ ποιητικὰ Ἑλύσια Πεδία, ἓνα ἄλλο εἶδος Παραδείσου γιὰ τοὺς ἥρωες — πίστευαν πὼς ὁ νεκρὸς ἐπιβιώνει στὴ μνήμη τῶν οἰκείων του καὶ γι' αὐτὸ ἔδωσαν μεγάλη σημασία στὴ νεκρικὴ λατρεία.

Ὁ χριστιανισμὸς, ἐπιδιώκοντας τὸν προσηλυτισμὸ τῶν ἐθνικῶν, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀπορρίψει τὰ παγανιστικὰ νεκρικὰ ἔθιμα, ἀλλὰ φρόντισε νὰ τοὺς δώσει ἄλλο νόημα.²⁰ Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ νομίζω πὼς πρέπει νὰ διατήρησε τὸ τυπικὸ τῆς ταφῆς²¹ τοῦ ρωμαϊκοῦ κόσμου, μὲ μόνη ἀπαγόρευση τὴν καύση²² (*crematio*) ποὺ ἀντίκειται στὴν ἀντίληψη τῆς Ἀνάστασης τῶν σωμάτων, διατηρώντας τὰ κυριότερα στοιχεῖα τῆς, ὅπως τὸ πλύσιμο, στόλισμα καὶ τὴν πρόθεση τοῦ νεκροῦ μὲ καύση κεριῶν, συνήθειες στὶς ὁποῖες προστέθηκε καὶ μία ἐβραϊκὴ, τὸ μύρωμα. Ἀκολουθοῦσε ἡ ἐκφορά στὸ *feretrum*, ποὺ γινόταν νύχτα μὲ τὸ φῶς τῶν πυρσῶν καὶ μὲ μαυροφορία (*lugubria*) τῶν συγγενῶν, ὁ ἔπαινος τοῦ νεκροῦ καὶ ἡ παραμυθία (*lectus funebris*), ὁ ἐνταφιασμὸς (*inhumatio*), ὁ καθαρισμὸς μὲ νερὸ (*suffitio*) καὶ τὸ περίδειπνον (*μακαριά*) μετὰ τὴν κηδεῖα. Γιὰ τὴν τέλεση τῆς νεκρικῆς λατρείας²³ ἦταν ὑποχρεωτικὲς οἱ ἐπισκέψεις στὸν τάφο σὲ τακτὲς ἡμερομηνίες, ὅπως τὴν τρίτη μέρα ἀπὸ τὴν ταφή, παράδοση ἀρχαία ἐλληνικὴ²⁴ καὶ ἐβραϊκὴ, τὸ γεῦμα ποὺ γινόταν τὸ πρῶτὸ τῆς ἑνατῆς μέρας μὲ προσφορὲς χοῶν γιὰ τοὺς νεκρούς (*cena novem-dialis*), τὰ τεσσαρακοστὰ (*σαράντα*) κατὰ ἐβραϊκὴ ἐπίσης ἐπίδραση καὶ ὁ χρόνος (*silicernium*), ἔθιμα²⁵ ποὺ οἱ Ἀποστολικὲς Διαταγές²⁶ προσπά-

17. J. Mossay, *La mort et l'au-delà dans Grégoire de Nazianze*, Louvain 1966, σ. 231.

18. Toynbee, *Death and Burial* 35.

19. Toynbee, *δ.π.* 36-37.

20. Mossay, *La mort et l'au-delà* 220.

21. P. Testini, *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del sec. VI*, Ρώμη 1958, σ. 39-41. Toynbee, *δ.π.* 43-50. P. A. Février, «Le culte des morts dans les communautés chrétiennes durant le IIIe s.». *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, Ρώμη 1975 (1978) 211-274.

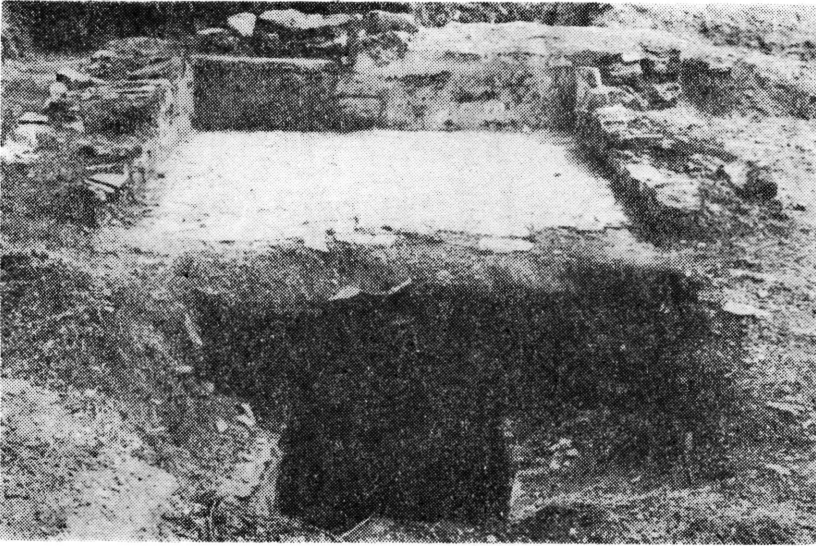
22. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, Δ', σ. 193-194.

23. Toynbee, *δ.π.* 61-63.

24. Kurtz and Boardman, *Greek Burial Customs* 45 καὶ Κουκουλές, *δ.π.* 206-208.

25. Κουκουλές, *δ.π.* 208-209.

26. Κουκουλές, *δ.π.* 209, σημ. 4.

Εικόνα 10. Τρικλίνιο τάφου από την Κολχίδα Κιλκίς, 4ος αι. μ.Χ.

θησαν να έρμηνεύσουν σε σχέση με το βίο του Χριστού και την παράδοση της Παλαιάς Διαθήκης. Επίσης ήταν νόμος ή επίσκεψη στους τάφους κατά τις μεγάλες νεκρικές γιορτές²⁷ (Parentalia, Rosalia), όπως και στις καλένδες των μηνών 'Απριλίου, Μαΐου, 'Ιουνίου, 'Ιουλίου, Αύγουστου και 'Οκτωβρίου. Τις καθιερωμένες αυτές επισκέψεις των συγγενών στον τάφο συνόδευαν προσφορές²⁸ άρτου ή γλυκών στο νεκρικό βωμό, χοές κρασιού και ένα γεύμα (cena funebris) για τους οικείους του, που γινόταν ή επάνω στον τάφο ή σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους των νεκροταφείων ή των κατακομβών, που αναφέρονται στα κείμενα με τους όρους τρικλίνια ή cellae.²⁹ Στη Θεσσαλονίκη και τη γύρω από αυτήν περιοχή τα τρικλίνια είναι κτιστά πεζούλια, που περιβάλλουν από τρεις πλευρές τα όρια του τάφου, ή στέγη του όποιου, αν είναι καμαρωτός, αποκτά επίπεδη διαμόρφωση με πλευρική επένδυση της καμάρας και καλύπτεται με υδραυλικό κονίαμα ή σπανιότερα με χονδρό ψηφιδωτό (εικ. 10),

27. Toynbee, *ό.π.* 63.

28. Toynbee, *ό.π.* 62.

29. *DACL* λ. agape, 809-810.

Εικόνα 11. Κτιστή τράπεζα τάφου από το δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης.
4ος αί. μ.Χ.

όπως σ' ένα παράδειγμα από την Κολχίδα Κιλκίς.³⁰ Ένα άλλο συγκρότημα τριών τάφων με κοινό τρικλίνιο, που αποδεικνύει τον οικογενειακό χαρακτήρα των ταφών ανασκάφηκε το 1986 στη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα για την απόθεση των προσφορών στον νεκρό, δημιουργείται κτιστή

30. Ευχαριστώ το συνάδελφο Σ. Κίσσα για την άδεια δημοσίευσης της φωτογραφίας του τάφου. Για τις αρχαιολογικές ενδείξεις νεκροδείπνων επάνω σε τάφους βλ. X. Barral I Altet, «Mensae et repas funéraires dans les nécropoles d'époque chrétienne de la peninsule ibérique. Vestiges archéologiques», *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia cristiana*, Ρώμη 1975 (1978) II, 49-69.

τράπεζα (εικ. 11) ἢ τοποθετεῖται μαρμάρινος βωμὸς ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ τάφου. Ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία ἐπιβίωσης τῶν νεκρικῶν χοῶν στὰ χριστιανικὰ χρόνια προσφέρει ἡ ἐπιτύμβια πλάκα τοῦ ἐπισκόπου Εὐσταθίου³¹ στὴν κοιμητηριακὴ βασιλικὴ τῆς Κορίνθου, ποὺ φέρει ὅτι καὶ μολύβδινο σωλῆνα γιὰ τὶς χοές. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν νεκροδείπνων στὶς cellae ἢ τὰ τρικλίνια ὑπῆρχε ἐξέδρα γιὰ τὴ νοητὴ παρουσία τοῦ νεκροῦ, ὅπως στὸν Ἅγιον Ὀνούφριον τῆς Μεθώνης,³² ἐνῶ παράλληλα ἄφηναν φαγητὸ ἐπάνω στὸν τάφο, τὸ ὁποῖο ἔτρωγαν οἱ φτωχοί. Ἀπὸ τὰ νεκροδείπνα, ποὺ σύμφωνα μὲ μία ἐπιγραφή, περιλάμβαναν panem, vinum, tauros et verbeces³³ καὶ ἄλλα φαγητά, ὅπως μαρτυροῦν τὰ σχετικὰ ἀνάγλυφα, προῆλθαν καὶ οἱ χριστιανικὲς ἀγάπες, ποὺ ἀρχίζαν μὲ panem et vinum et caldam,³⁴ τὴν ὁποία ταύτισε ὁ P. A. Février μὲ κρασί ἀναμειγμένο μὲ ζεστὸ νερό. Ἀπὸ τὰ παραπάνω φαίνεται καθαρὰ, ὅτι μέσα ἀπὸ τὴν τελετουργία τῶν νεκροδείπνων, ποὺ μετατράπηκαν ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς σὲ ἀγάπες³⁵ (τράπεζα κοίτη), διαμορφώθηκε καὶ ἡ Εὐχαριστία τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ στὴν ὀρθόδοξη παράδοση ἀποτελεῖται ἀπὸ κρασί ἀναμειγμένο μὲ ζεστὸ νερό καὶ τεμάχιο ἐνσφραγίστου ἄρτου μὲ τὰ ἀρχικὰ IC XC NI KA. Τὴ σύνδεση τῶν ἀγαπῶν μὲ τὴν Εὐχαριστία μαρτυρεῖ ὁ 32ος κανὼν τοῦ Ἱππολύτου³⁶ (195 μ.Χ.): *Si agape fit, vel cena ab aliquo pauperibus paratur Κυριακῇ, necessaria est Εὐχαριστία, quae est in initio missae*. Μὲ τὸν καιρὸ ἡ Εὐχαριστία διαχωρίσθηκε ἀπὸ τὶς ἀγάπες, οἱ ὁποῖες μετὰ τὸ θρίαμβο τῆς Ἐκκλησίας κατέληξαν νὰ εἶναι συνώνυμες τῆς ἐλεημοσύνης. Μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ ἀναφέρονται στὰ κείμενα τὰ δεῖπνα, ποὺ ἡ Ἐκκλησία ἢ κάποιοι πλούσιοι χριστιανοὶ ὀργάνωναν γιὰ τοὺς φτωχοὺς μέσα στὰ κτήρια τῶν ἐκκλησιῶν καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ Σύνοδος τῆς Λαοδικείας³⁷ τοῦ 363 μ.Χ. ἀποφάσισε, ὅτι οὐ δεῖ ἐν τοῖς κυριακοῖς ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τὰς λεγομένας ἀγάπας ποιεῖν καὶ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Θεοῦ ἐσθίειν καὶ ἄλφιστα στρωνύειν. Ἡ ἀνάμνηση τῶν ἀγαπῶν διατηρήθηκε μέχρι σήμερα στὴν Ἑλλάδα μέσα ἀπὸ τὸ τελετουργικὸ

31. Ε. Στίκας, «Ἡ κοιμητηριακὴ βασιλικὴ παλαιᾶς Κορίνθου», *ΠΑΕ* 1961, 133.

32. Δ. Πάλλας, «Ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος Μεθώνης (Παλαιοχριστιανικὸν Κοιμητήριον, Βυζαντινὸν ἀσκητήριον)», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1968, 152.

33. P. A. Février, «À propos du repas funéraire, Culte et sociabilité. 'In Christo deo, pax et concordia sit convivio nostro'», *CA* 26 (1977) 37.

34. Février, ὁ.π. 36.

35. *DACL* λ. agape, 789, 816.

36. *DACL* λ. agape, 818.

37. *DACL* λ. agape, 821.

τῆς μακαριᾶς καὶ τῶν γευμάτων τῶν μνημοσύνων, πού γίνονται σὰ χω-
ριά πάντοτε μὲ τὴν παρουσία ἱερέα, ὁ ὁποῖος μάλιστα πρὶν ἀπὸ τὸ τρα-
πέζι τῆς μακαριᾶς μοιράζει στοὺς συνδαιτημόνες τεμάχια ἄρτου βου-
τηγμένα σὲ ποτήρι κρασιοῦ. Ἄλλη ἐπιβίωση τῶν ἀρχαίων νεκροδείπνων,
πού συνεχίσθηκαν πρὸς τιμὴν τῶν μαρτύρων σὲ ὄλη τὴ βυζαντινὴ πε-
ρίοδο, εἶναι καὶ τὰ λεγόμενα κουρμπάνια τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου, λέξη
πού σημαίνει πλειστηριασμοὶ γιὰ ἀγορὰ μόσχου, πού θὰ σφαγιασθεῖ γιὰ
τὸ κοινὸ γεῦμα τῶν ἐορταζόντων στὰ μεγάλα πανηγύρια.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἰδιωτικὲς ἐπετείους τῶν νεκρῶν στίς καθορισμένες
ἡμερομηνίες, ὑπῆρχαν στὴν ἀρχαιότητα καὶ γενικὲς γιορτὲς ἀφιερωμένες
στοὺς νεκροὺς μὲ ἱλαστήριο χαρακτήρα, ὅπως στὴν Ἀθήνα οἱ Χύτροι,³⁸
πού γιορτάζονταν τὴν τρίτη μέρα τῶν Ἀνθεστηρίων, καὶ στὴ Ρώμη τὰ
Parentalia, Lemuria καὶ Rosalia. Ἐπιβίωση τῶν χύτρων, πού ἀποτε-
λοῦνταν ἀπὸ βρασμμένο σιτάρι ἢ ὄσπρια ἀνακατεμένα μὲ ξηροὺς καρπούς,
ἀποτελοῦν τὰ γνωστὰ σὲ ὄλη τὴν Ἑλλάδα κόλλυβα³⁹ τῶν μνημοσύνων,
πού σημαίνουν ἀρχικὰ τὰ μικρὰ ψωμιά, πού συνόδευαν τὸ βρασμμένο σι-
τάρι στὸν τάφο καὶ σήμερα δηλώνουν μόνο τὸ δεύτερο. Τὰ Parentalia⁴⁰
ἦταν γιορτὴ τῶν νεκρῶν προγόνων, πού γιορτάζονταν στὴ Ρώμη ἀπὸ
13-21 Φεβρουαρίου. Ἡ τελευταία μέρα τοὺς ὀνομαζόταν Feralia καὶ
Caristia καὶ ἦταν ἀφιερωμένη σὲ δημόσιες τελετές. Κατὰ τὴ γιορτὴ
αὐτὴ δὲ γίνονταν γάμοι καὶ οἱ συγγενεῖς πρόσφεραν στοὺς νεκροὺς δῶρα
στεφανωμένα μὲ γιρλάνδες καὶ πασπαλισμένα μὲ κόκκους σιταριοῦ. Τὰ
Lemuria⁴¹ γιορτάζονταν στίς 9-11 καὶ 13 Μαΐου καὶ κατὰ τὴ διάρκειά
τοὺς ὑπῆρχε ἡ πίστη, ὅτι τὰ κακὰ πνεύματα, τὰ Λεμούρια ἢ οἱ Λαῦρες
τριγυροῦν γύρω ἀπὸ τὸ σπίτι, καὶ προσπαθοῦσαν νὰ τὰ ἐξορκίσουν. Τὰ
Rosalia⁴² γιορτάζονταν στὸ τέλος Μαΐου μὲ ἀρχὲς Ἰουνίου, ὅταν ἀνθι-
ζαν τὰ τριαντάφυλλα, μὲ τὰ ὁποῖα στόλιζαν τοὺς τάφους καὶ τὰ νεκρικὰ
πορτρέτα. Τὶς παραπάνω γιορτὲς φρόντισε ν' ἀντικαταστήσει ἡ Ἐκκλη-
σία μὲ τὰ ψυχοσάββατα, πού τελοῦνται πρὶν ἀπὸ κάθε μεγάλη γιορτὴ
τοῦ χρόνου, Ἀγίου Δημητρίου, Χριστουγέννων, Ἀπόκρεω, Πάσχα καὶ
Πεντηκοστῆς. Σημαντικότερο ὄλων θεωρεῖται τὸ τελευταῖο, γιὰτὶ σ' αὐτὸ
συγχωνεύθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν ἡ προγονικὴ λατρεία τῶν Παρεντα-

38. Ν. Παπαχατζῆς, *Ἡ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1987, σ. 155-157.

39. Κουκουλές, δ.π. 209 καὶ σημ. 6.

40. Toynbee, δ.π. 64.

41. Toynbee, δ.π. 63.

42. Toynbee, δ.π. 64.

λίων με τη γιορτή των Ροζαλίων, όπως φαίνεται από την τρίτη εύχη της γονυκλισίας της Πεντηκοστής, κατά την οποία ο ιερέας εύχεται: *Ἀνάπαυσον Κύριε τὰς ψυχὰς τῶν προκεκοιμημένων πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ λοιπῶν συγγενῶν κατὰ σάρκα. . . καὶ κατάταξον τὰ πνεύματα αὐτῶν ἐν σκηναῖς δικαίων καὶ εἰρήνης καὶ ἀνέσεως ἀξίωσον αὐτούς, ὅτι οὐχ οἱ νεκροὶ αἰνέσουσί σε Κύριε, οὐδὲ οἱ ἐν ᾿Αθῆναις ἐξομολόγησιν, παρησιάζονται προσφέρειν σοι, ἀλλ' ἡμεῖς οἱ ζῶντες εὐλογοῦμεν σε καὶ ἱκετεύομεν καὶ τὰς ἱλαστηρίους εὐχὰς προσάγομέν σοι ὑπὲρ τῶν ψυχῶν αὐτῶν. Μετὰ τὸ ὄνομα Ρουσάλια καὶ συνοδευόμενη ἀπὸ διάφορα παίγνια καὶ ὀρχήματα καὶ βεβακχευμένα ἄλλα, τὴν ἐβδομάδα πού ἀκολουθεῖ τὴν Πεντηκοστή, περιγράφεται ἡ γιορτή στὴν 120ῆ ἐπιστολὴ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ.⁴³ *Τὰ παίγνια ταῦτα τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖς κανόσιν ἀπηγορευμένα τυγχάνουσιν, ὡς ἐκ τῆς ἐλληνικῆς πλάνης καὶ μέθης ὀρμώμενα, ὅποια δὴ τὰ λεγόμενα Βότα καὶ Βρουμάλια καὶ δὴ τὰ Ρουσάλια. Τὰ Ρουσάλια διατηροῦνται μέχρι σήμερα στὴ Δυτικὴ Μακεδονία⁴⁴ καὶ τὰ κατέγραψα στὴν Κορησὸ τῆς Καστοριάς, πατρίδα τῆς μητέρας μου, στὴν ὁποία ὀφείλω καὶ τὴν πλήρη περιγραφὴ τους, πού ἔχει ὡς ἐξῆς:**

«Τὸ ψυχασάββατο τῆς Πεντηκοστής μετὰ τὴ Λειτουργία, ἔκαιγαν θυμίαμα στὴν πόρτα καὶ ἔσφαζαν μαῦρο κόκορα στὸ κατώφλι. Ἐνας τοῦ σπιτιοῦ βύθιζε τὸ δάκτυλο στὸ αἷμα καὶ ἔβαζε ἀπὸ μία βούλα στὰ μέτωπα τῶν παιδιῶν, πού δὲν ἔπρεπε νὰ ξεπλυθεῖ μέχρι τὸ βράδυ. Τὸ ἀπόγευμα τῆς ἴδιας μέρας μαγεύεραν τὸν κόκορα γιὰ τὴν ἐπομένη καὶ ἔψηναν παντεσπάνια ἢ πίτες, πού τὸ πρωὶ τῆς Πεντηκοστής τοποθετοῦσαν μέσα σὲ πανέρια, σκεπασμένα μετὰ τὸ καλύτερο κέντημα, ἐπάνω στὸ ὅποιο ἔβαζαν φρεσκοκοιμμένα ρόδα καὶ πῆγαιναν στὴν κοιμητηριακὴ ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ, ὅπου κατ' ἐξαίρεση γινόταν ἡ Λειτουργία. Στὴ γονυκλισία κρατοῦσαν κερὶ καὶ εἶχαν μπροστὰ τους τὰ πανέρια, γιὰτὶ

43. J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica, Spicilegio solesmensi parata VII*, Παρίσι, Ρώμη 1891, σ. 510-512. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸ φίλο συνάδελφο Θ. Παπαζῶτο γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῆς ἐπιστολῆς καθὼς καὶ γιὰ τὴ σημείωση 44.

44. Α. Κεραμόπουλος, «Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Μακεδονίᾳ», *ΠΑΕ* (1937) 73, ὅπου ἀναφέρεται στὸ χωριὸ Ἅγιος Γεώργιος (Τσοῦρχλι) Γρεβενῶν, θέση Ἄρσαλιά (Ἅγία Ρουσαλιά), «ἐκ τοῦ Ἅγια Ρουσάλια, ἅτινα εἶναι ἑορτὴ τῶν ψυχῶν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ. Ἐνταῦθα εἶναι προσκνητήριον, εἰς τὸ ὅποιον ἔρχονται κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Μεσοπεντηκοστής μετὰ τὴν λειτουργίαν τῆς ἐκκλησίας καὶ κάμνουν δέησιν».

πίστευαν πῶς ἐκείνη τὴν ὥρα πλησιάζουν οἱ ψυχές γιὰ νὰ πάρουν τὶς προσφορές. Μετὰ τὴν ἀπόλυση ἀπόθεταν τὰ τριαντάφυλλα καὶ ἀπὸ ἓνα κομμάτι γλυκοῦ στὸν τάφο τοῦ πλησιέστερου συγγενοῦς καὶ ἀντάλλαζαν μεταξὺ τους τὰ γλυκίσματα.»

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία κληροδότησε στὸ Βυζάντιο τὶς ἀρχαῖες νεκρικές γιορτές, ἀφοῦ προηγουμένως φρόντισε νὰ τοὺς δώσει χριστιανικὸ χαρακτήρα.

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΡΑΒΙΑΣ

Ἡ χρήση ἐπισήμου ἡμερολογίου στίς διάφορες κοινωνίες ἔγινε ἀπαραίτητη, ὅταν στή ζωῆ κάθε κοινωνίας ἀναπτύχθηκαν κοινωνικά καί θρησκευτικά συστήματα, ὅπως οἱ φορολογίες, οἱ θρησκευτικῆς πανηγύρεις κτλ. Τά ἡμερολόγια πού ἀναπτύχθηκαν στόν ἑλληνικό χῶρο καί στήν Ἑγγύς Ἀνατολή,¹ ἀν καί διαφέρουν ἀπό μέρος σέ μέρος, ἀπό θρησκεία σέ θρησκεία καί ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή εἶχαν τίς ἴδιες βασικῆς μονάδες μετρήσεως χρόνου: (α) τήν ἡμέρα (ἡ ὁποία ρυθμίζει βασικά τή ζωῆ καί διαρκεῖ ὅσο ὁ χρόνος τῆς τροχιάς τῆς γῆς μιᾶ φορά γύρω ἀπό τόν ἄξονά της, μέ τήν ἔννοια τοῦ νυχθημέρου ἢ τοῦ ἡμερονυκτίου),² τήν ὁποία διαιροῦσαν σέ 24 ὥρες, 12 ἀπό ἀνατολῆς μέχρι δύσεως τοῦ ἡλίου καί 12 ἀπό δύσεως ἕως ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου.³ Αὐτή ἡ ὥρα δὲν εἶχε 60 λεπτά, ἀλλά διέφερε κατὰ ἐποχή καί στό γεωγραφικό πλάτος τῆς Παλαιστίνης κυμαινόταν ἀπό 49-71 λεπτά, ἐπειδή ἀπό ἡλιοστάσιο σέ ἡλιοστάσιο αὐξομειώνεται ἡ φυσική ἡμέρα, ἦταν δηλαδή καιρική ὥρα.

Τῆ νύκτα τήν διαιροῦσαν σέ φυλακῆς, ἀρχικά σέ τρεῖς, στοὺς δὲ ρωμαϊκοὺς χρόνους σέ τέσσερις,⁴ (β) τὸ σεληνιακὸ μήνα, πού ἔχει χρόνο ὅσο ἡ τροχιά τῆς σελήνης⁵ γύρω ἀπό τῆ γῆ, δηλ. 29 1/2 ἡμέρες. Ὁ μήνας αὐτὸς ἀρχίζε νὰ μετράει ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς νέας σελήνης μετὰ τῆ δύση τοῦ ἡλίου καί (γ) τὸ ἡλιακὸ ἔτος, πού ἔχει χρόνο ὅσο ἡ τροχιά τῆς γῆς γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο, δηλ. 365 ἡμέρες, 5 ὥρες, 48' καί 46'' (αὐτὸ

1. Γενικά γιὰ ἡμερολόγια βλ. Alan E. Samuel, *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity*, Μόναχο 1972, καί J. Van Goudoever, *Biblical Calendars*, Leiden 1961.

2. Βασιλ. Α' 8:29, Ἱερεμ. 14:17, Νεεμ. 13:19, Δευτερον. 28:66-67.

3. Ματθ. 20:1-12, Ἰωάν. 29:14.

4. Θρη. 2:19, Κριτ. 7:19, Ἐξοδ. 14:24, Ὀδύσσεια ρ 191, Ἰλιάς Η 433, Ξενοφ. Ἀνάβ. Δ' α, Μᾶρκ. 13:35.

5. Σαμ. Α' 20:5, 18, 24, 27, 34, Λευτ. 23:6, 7, Ἐξοδ. 12:6.

τὸ ἔτος ἀντικατέστησε τὸ σεληνιακὸ ἔτος πού εἶχε ἐπικρατήσει στὸ Ἰσραὴλ καὶ μαρτυρεῖται στὸ ἡμερολόγιό τῆς πόλεως Gezer τοῦ 10ου αἰ. π.Χ.⁶ Ὡς γνωστὸν ὁ σεληνιακὸς μῆνας δὲν διαιρεῖται ἄρτια τὸ ἡλιακὸ ἔτος,⁷ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ σελήνη χρησίμευε μόνο γιὰ τὴ μέτρηση τοῦ μῆνα καὶ ὁ ἥλιος γιὰ τὴ μέτρηση τοῦ ἔτους.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔτους διέφερε ἀπὸ ἡμερολόγιό σὲ ἡμερολόγιό. Στὴν Παλαιστίνη ἀρχίζε τὸ φθινόπωρο⁸ καὶ μόνο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ὡσηέ (περὶ τὸ 748 π.Χ.), φαίνεται ὅτι μεταφέρθηκε στὴν ἀνοιξη, ὅπου καὶ παρέμεινε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Βαβυλωνιακοῦ ἡμερολογίου πού σιγὰ σιγὰ ἀρχισε νὰ εἰσέρχεται στὴν καθημερινή ζωὴ τῆς χώρας καὶ ιδιαίτερα μετὰ τὴν ἐπιστροφή τῶν Ἰουδαίων ἀπὸ τὴν ἐξορία στὴν Βαβυλώνα τὸ 538 π.Χ. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὰ τακτικὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὰ βαβυλωνιακὰ ὀνόματα.

Τὸ μέχρι τότε γνωστὸ ἔτος εἶχε δύο ἐποχές, τὸ χειμῶνα καὶ τὸ θέρος.⁹ Τὸ ἔτος τῶν τεσσάρων ἐποχῶν εἰσήχθη στὴν Παλαιστίνη κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδο. Ἐμφανίζεται στὰ χειρόγραφα τοῦ Qumran μὲ γεωργικὲς ὀνομασίες καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴν περίοδο σὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα ἐκκλησιῶν καὶ συναγωγῶν. Ὁ χρόνος ὑπολογιζόταν μὲ ἔτη, τὰ ὁποῖα, ἐπειδὴ ἀκολουθοῦν ἕναν αὐξοῦντα ἀριθμὸ, δὲν ἐπαναλαμβάνονταν — δηλ. χρονολογικὰ — καὶ μὲ μῆνες καὶ ἡμέρες πού ἐπαναλαμβάνονταν κάθε ἔτος — δηλ. ἡμερολογιακὰ.

Τὸ Μακεδονικὸ ἡμερολόγιό πέρασε στὶς χώρες αὐτὲς μετὰ ἀπὸ ἕνα ἱστορικὸ γεγονός πού χρησίμευσε σὰν ἀφετηρία ἀριθμώσεως ἐτῶν, τῆς γνωστῆς σὲ ἄλλους μας Ἐποχῆς τῶν Σελευκιδῶν. Στὴν τελευταία εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ ἀναφερθῶ, μιὰ καὶ χρονολογικὰ μὲ αὐτὴν ἐγκαινιάζεται μιὰ νέα ἐποχὴ καὶ ἐγκαταλείπεται ἡ μακεδονικὴ πρακτικὴ τῆς μετρήσεως τῶν ἐτῶν μὲ βάση τὴν ἀνοδο στὸ θρόνο τοῦ ἐκάστοτε βασιλέως.¹⁰ Τὸ ὅλο θέμα ἔχει σχέση μὲ τὴν κατάκτηση ἀπὸ τὸν Μεγάλου Ἀλέξανδρου τῶν χωρῶν τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καὶ τὴν ἐγκατάσταση σ' αὐτὲς ἑλληνικῆς διοικήσεως καὶ ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Ἡ ἑλληνικὴ διοίκηση καὶ οἱ ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ ἔφεραν μαζί τους καὶ τὸ ἡμερολόγιό τους, τὸ

6. R. A. S. Macalister, *The excavation of Gezer*, Λονδίνο 1912, I-III.

7. Τὸ ἡλιακὸ ἔτος μαρτυρεῖται στὴ Γένεση 5:23, 7:11 καὶ 8:14, ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐτῶν ὑπονοεῖ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἡλιακοῦ ἔτους.

8. Ἐξοδ. 23:14-17, 34:18-23.

9. Γέν. 8:22.

10. Argyro Tataki, *Ancient Beroea; Prosopography and Society* (Μελετήματα 8), Ἀθήνα 1988, σ. 64.

ὁποῖο καὶ θέλησαν νὰ ἐπιβάλλουν στὶς χῶρες στὶς ὁποῖες τὴν ἴσταν κυρίαρχοι. Μᾶς εἶναι γνωστὸ, ὅτι, ὅταν ὁ Μ. Ἀλέξανδρος κατέλαβε τὴ Βαβυλώνα, βρῆκε σὲ χρῆσιν ἐκεῖ ἕνα τελειότερο ἡμερολόγιον ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ διάφορες ἑλληνικὲς πόλεις, τὸ διορθωμένο σεληνιακὸ ἡμερολόγιον, ποὺ ἡ τελευταία του διόρθωση εἶχε γίνῃ γύρω στὸ 367 π.Χ., δηλαδὴ λίγα χρόνια πρὶν. Ἔτσι προτίμησαν νὰ ταυτίσουν τὸ Μακεδονικὸ ἡμερολόγιον, δηλ. τὶς ὀνομασίες, τὴ διαδοχὴ καὶ τὴ διάρκειαν τῶν μηνῶν, μὲ τὸ ἰσχύον στὴν περιοχὴ Βαβυλωνιακῶν¹¹ ποὺ βασιζόταν σὲ 19ετὴ κύκλον μὲ ἑπτὰ ἐπαγόμενους μῆνες στὰ ἔτη 3, 6, 8, 11, 14, 17 καὶ 19.¹² Δὲν ταύτισαν, ὅμως, τὴν ἀρχὴ τοῦ ἔτους, ἡ ὁποία παρέμεινε γιὰ τὸ Μακεδονικὸ ἡ 1ῃ τοῦ μήνα Δίου¹³=1ῃ Ὀκτωβρίου, δηλ. φθινόπωρο, καὶ γιὰ τὸ Βαβυλωνιακὸ ἡ 1ῃ τοῦ μήνα Νισάν = 2/3 Ἀπριλίου, δηλ. ἀνοιξή, πράγμα ποὺ ὀδήγησε στὴν παράλληλη ὑπαρξὴ καὶ χρῆσιν δύο διαφορετικῶν ἀρχῶν γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Σελευκιδῶν.¹⁴

Ἡ ἐποχὴ αὐτὴ πῆρε τὸ ὄνομα τῆς ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς δυναστείας τῶν Σελευκιδῶν, Σέλευκο Α' Νικάτορα, μετὰ τὴ νίκη του κατὰ τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ στὴ Γάζα, τὸ καλοκαίρι τοῦ 312 π.Χ. καὶ τὴν ἀνοδὸν του στὸ θρόνον τῆς Βαβυλώνας. Εἶχε δὲ σὴν ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὸ Μακεδονικὸ ἡμερολόγιον τὴν 1ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 312 π.Χ. καί, σύμφωνα μὲ τὸ Βαβυλωνιακὸ, ποὺ μεταθέτει τὴν ἔναρξιν τῆς ἐποχῆς στὴν ἀρχὴ

11. Μακεδονικοὶ μῆνες	Βαβυλωνιακοὶ μῆνες	Μῆνες Ἰουλιανοῦ ἡμερολ.
Δίος	<i>Tashritu</i>	Ὀκτώβριος
Ἀπελλαῖος	<i>Arahsamnu</i>	Νοέμβριος
Αὐδυναῖος	<i>Kislimu</i>	Δεκέμβριος
Περτίος	<i>Tebetu</i>	Ἰανουάριος
Δύστρος	<i>Shabatu</i>	Φεβρουάριος
Ξανθικός	<i>Addaru</i>	Μάρτιος
Ἀρτεμίσιος	<i>Nisanu</i>	Ἀπρίλιος
Δαίσιος	<i>Aiaru</i>	Μάιος
Πάνημος	<i>Simanu</i>	Ἰούνιος
Λῶος	<i>Duzu</i>	Ἰούλιος
Γορπιαῖος	<i>Abu</i>	Αὐγουστος
Ἵπερβερεταῖος	<i>Ululu</i>	Σεπτέμβριος

12. Samuel, *δ.π.* 139-141.

13. Γ. Α. Ἀρβανιτάκης, *Χρονολογία τῶν Ἀρχαίων καὶ Νεωτέρων Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1940, σ. 8.

14. E. J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World*, Νέα Ὑόρκη ²1980, σ. 71.

του βαβυλωνιακού έτους, την 2η/3η 'Απριλίου του 311 π.Χ.¹⁵ Με τη μακεδονική έκδοχή, ή 1η 'Οκτωβρίου 312 π.Χ., χρησιμοποιήθηκε από τη διοίκηση στην επίσημη άλληλογραφία και κατά τη γνώμη μου από όλους τους νέους 'Ελληνες έποίκους. Με τη βαβυλωνιακή έκδοχή ή 2η/3η 'Απριλίου του 311 π.Χ., εφαρμόστηκε από τους ντόπιους πληθυσμούς και από τους άστρονόμους.¹⁶

Στην Παλαιστίνη ή εποχή των Σελευκιδών πρέπει να ήλθε επίσημα γύρω στα 200 π.Χ., μετά την όριστική κατοχή της Κοίλης Συρίας από τον 'Αντίοχο τον Γ'.¹⁷ Μνεία της εποχής αυτής γίνεται στα βιβλία των Μακκαβαίων¹⁸ και στα έργα του Φλαβίου 'Ιωσήπου. Στις ελληνικές έπιγραφές που έχουν βρεθεί στην Παλαιστίνη και στην 'Επαρχία 'Αραβίας ή εποχή των Σελευκιδών αναφέρεται ελάχιστες φορές, πράγμα που κατά τη γνώμη μου αποδεικνύει, ότι οι ελληνικές πόλεις, ως ελεύθερες και αυτόνομες, χρησιμοποιούσαν ή καθεμιά και το δικό της χρονολογικό σύστημα, δηλ. τη δική της τοπική εποχή, με μόνο κοινό γνώρισμα τους μακεδονικούς μήνες (όνομασία, διάρκεια και διαδοχή τους μέσα στο ίδιο έτος). Οι 'Εβραίοι για λόγους μάλλον έθνικοθρησκευτικούς, κυρίως δέ στους όρθόδοξους θρησκευτικούς τους κύκλους, συνέχισαν να χρησιμοποιούν τα γνωστά σ' αυτούς από την εποχή της αιχμαλωσίας τους στην Βαβυλώνα βαβυλωνιακά όνόματα των μηνών.¹⁹ Τα μακεδονικά όνόματα των μηνών τα χρησιμοποιούσαν μόνο στις σχέσεις τους με το επίσημο κράτος.

'Η εποχή των Σελευκιδών, με τις δύο παραλλαγές που προανέφερα, έκτός των άνωτέρω περιπτώσεων άπαντάται και σε νομίματα, στα πρακτικά των Οίκουμενικών Συνόδων, σε συγγράμματα 'Ελλήνων έκκλησιαστικών Πατέρων, καθώς και σε άραβικά και συριακά — έκκλησιαστικά κυρίως — χειρόγραφα²⁰ και έπιγραφές σε μιá ποικιλία όνομασιών, όπως:

15. V. Grumel, *La chronologie*, Παρίσι 1958, σ. 209.

16. F. K. Ginzel, *Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie*, I, Λιψία 1906, σ. 136· W. Kubitschek, *Grundriss der antiken Zeitrechnung* (Handbuch der Altertumswissenschaft I,7) Μόναχο 1928, σ. 73· Samuel, *δ.π.* 245.

17. F. M. Abel, «L'ère des Seleucides», *Revue Biblique* 47 (1938) 212.

18. *δ.π.* 212-213.

19. Βλ. σημ. 2· Ormond Edwards, «Herodian Chronology», *Palestine Exploration Quarterly* 1982, σ. 33. Τα βαβυλωνιακά όνόματα άντικατέστησαν τα τακτικά όνόματα των μηνών στο 'Ισραήλ άρκετά μετά την έξορία των 'Ιουδαίων στη Βαβυλώνα, γύρω στα 445-443 π.Χ., βλ. Νεεμία 1:1, 2:1, 6:15.

20. J. Rouvier, «Ptolémaï Acé», *Revue Biblique* 8 (1899) 399-400· *DACL*, VII, σ. 633. 'Αρβανιτάκης, *δ.π.* 32-33.

ἐποχὴ τῶν Ἑλλήνων, ἔτη Συρομακεδόνων, ἔτη μετὰ τοὺς ἀπὸ Σελεύκου βασιλεῖς, ἔτη τῶν βασιλέων Συρίας, κατὰ Χαλδαίους, ἔτη βασιλείας Ἑλλήνων, ἔτος . . . ἀπὸ τοὺς εὐλογημένους Ἑλληνας,²¹ ἀπὸ τοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἑλληνοσ, ἀπὸ τὰ ἔτη Ἀλεξάνδρου υἱοῦ Φιλίππου τοῦ Ἑλληνοσ, τοῦ Δουλκαρνάνιν, δηλ. τοῦ Δίκερω, . . . lil-melek al-Iskandar al Younaneh, . . . lil-Iskandar bin Philips al-Younaneh, . . . lil-Iskandar bin Philips al-Roumi, μέχρι τοὺς 11ο, 12ο, 13ο καὶ 16ο μ.Χ. αἰῶνες.²² Παραμένει ἐξἄλλου σὲ χρῆση μέχρι σήμερα μετὰ τῶν Νεστοριανῶν καὶ Ἰακωβιτῶν Σύρων Χριστιανῶν ὡς τὸ ἐπίσημο ἐκκλησιαστικὸ τους χρονολογικὸ σύστημα.²³

Γιὰ τὸ Μακεδονικὸ ἡμερολόγιο, δηλαδὴ τὴν ὀνοματολογία καὶ τὴ σειρά τῶν μακεδονικῶν μηνῶν, μὲ βάση τις ἑκατοντάδες χρονολογημένων καὶ ἀχρονολόγητων ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν καὶ παπύρων ποὺ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς μέχρι σήμερα στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Ἐπαρχία Ἀραβίας, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι (α) ἦταν σὲ εὐρεῖα χρῆση τόσο στὶς ἑλληνικὲς πόλεις ὅσο καὶ μετὰ τῶν ντόπιου πληθυσμοῦ, (β) μέχρι τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα ποὺ εἰσῆχθη στὴν περιοχὴ τὸ Ρωμαϊκὸ ἡμερολόγιο, κυρίως στὶς κρατικὲς ὑπηρεσίες, οἱ μακεδονικοὶ μῆνες ἦταν οἱ μοναδικοὶ σὲ χρῆση, (γ) οἱ ρωμαϊκοὶ μῆνες ἐμφανίζονταν σὲ ἐπιγραφὰς τοῦ 6ου αἰῶνα παράλληλα μὲ τοὺς μακεδονικοὺς,²⁴ καὶ (δ) συνεχίζονται νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ-

21. Andrew Palmer, «A Corpus of Inscriptions from Tur 'Abdin and Environs», *Oriens Christianus* 71 (1987) 135.

22. Abel, δ.π. 201, 203-204. Grumel, δ.π. 209. Gibson Margaret Dunlop, *A catalogue of the Arabic Manuscripts in the Convent of Saint Catherina on Mount Sinai*, Λονδίνο 1894. Κλεόπα Μ. Κοικυλίδου, *Κατάλογος ἀραβικῶν χειρογράφων τῆς Ἱεροσολυμητικῆς Βιβλιοθήκης*, Ἱερουσαλήμ 1901, σ. 154. Lewis Mrs. Agnes Smith, «Forty-One Facsimiles of Dated Christian Arabic Manuscripts», *Studia Sinaitica* 12 (1907) 21. A. S. Atiya, *The Manuscripts of mount Sinai. A hand list of the Arabic Documents and Scrolls microfilmed at the Library of the Monastery of St. Catherine Mount Sinai in 1954*, Βαλτιμόρη 1955. Ἰωάννης Ἐμμ. Μειμάρης, *Κατάλογος τῶν Νέων Ἀραβικῶν Χειρογράφων τῆς Ἱερῆς Μονῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ Ὄρους Σινᾶ*, Ἀθήνα 1985, σ. 22.

23. Grumel, δ.π. 210.

24. A. M. Schneider, «Das Kloster der Theotokos zu Choziba im Wadi el Kelt», *Römische Quartalschrift* 1931, σ. 297-332, ἐπιγραφὴ 17: + ἐκοιμ(ήθη) | ὁ μακ(άριος) Ἰω | ἄννης πρεσβ(ύτερος) | Βορηλίω. μη(νι) Λώου ε', Σεπτεμβρί(ου) β | ἰδ(ικτιώνος) α', ἔτ. . . |. E. Schwartz, *Die Aeren von Gerasa und Eleuthropolis* (Nachrichten von der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen) Βερολίνο 1906, σ. 379, ἐπιγραφὴ 6: Ἐνταῦθα κεῖτ(αι) ὁ μακ(άριος) Ἀβραάμιος ἰατρ(ός) ἀναπαιεῖς τῆ η' μην(ός) Μαῖου, Ἀρτεμ(ι)σίου ιη', ἰδ(ικτιώνος)

χοι και τὸν 8ο αἰῶνα μ.Χ., δηλαδή και μετὰ τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση. Οἱ μῆνες αὐτοὶ μὲ τὸν ἑλληνικὸ τους χαρακτήρα, ποὺ ἀποτελέσαν τὰ ἡμερολόγια ὄλων τῶν «Ἑλληνίδων» πόλεων τῆς περιοχῆς στοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους, ἐπικράτησαν και κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ρωμαϊκῆς και βυζαντινῆς περιόδου. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι δὲν στήριζαν, ὅπως οἱ παλαιοὶ μῆνες, ἓνα ἔτος ποὺ εἶχε σχέση κυρίως μὲ τὸ ρυθμὸ τῶν γεωργικῶν ἀσχολιῶν, ἀλλὰ ἦταν μῆνες ποὺ εἶχαν σχέση μὲ θρησκευτικὲς γιορτὲς και λατρευτικὲς ἐκδηλώσεις πρὸς τιμὴν τῶν Ὀλύμπιων θεῶν κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἡμερῶν σὲ κάθε μῆνα. Οἱ γιορτὲς αὐτὲς εἶχαν συνδεθεῖ μὲ τοὺς μῆνες οἱ ὁποῖοι εἶχαν πάρει και τὰ ὀνόματά τους ἀπὸ αὐτὲς. Ὁ Ἰωάννης Καλλέρης²⁵ στὸ δεύτερο τόμο τοῦ βιβλίου του γιὰ τοὺς ἀρχαίους Μακεδόνες καταλήγει στὰ ἐξῆς ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα γιὰ τὸ χαρακτήρα τοῦ Μακεδονικοῦ ἡμερολογίου: (α) ὅτι εἶναι θρησκευτικὸς, ἀρχαῖος και ἑλληνικὸς, (β) ὅτι ἀνήκει στὴν αἰολοδωρικὴ (και ὄχι τὴν ἰωνοαττικὴ) ὀμάδα ἡμερολογίων, ἐπειδὴ ὄλα τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν καταλήγουν σὲ -(ι)ος και ἐπειδὴ ἡ πλειονότητα τῶν ὀνομάτων τῶν μακεδονικῶν μηνῶν ἐμφανίζεται μόνο στὸ μακεδονικὸ χῶρο και εἶναι ἀγνωστὴ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας πρὶν ἀπὸ τὸν Φίλιππο και τὸν Ἀλέξανδρο, (γ) ὅτι τὸ ἡμερολόγιο αὐτὸ ὀργανώθηκε στὴ Μακεδονία μὲ τὸν ἴδιο τρόπο και κατὰ τὸν ἴδιο χρόνο ποὺ δημιουργήθηκαν τὰ ἡμερολόγια τῶν αἰολοδωρικῶν περιοχῶν, ἀλλὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτά, ὅπως δείχνουν τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν και ἡ ἀρχικὴ τους θέση στὸν ἐτήσιο κύκλο.

Ὁ πρῶτος μῆνας²⁶ τοῦ ἡμερολογίου, ὁ Δῖος, πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὰ Δία, ἑορτὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Ὀλυμπίου Διός. Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Πα-

ιβ', ἔτους τξε' +. M. Abel, «Inscriptions grecques de Bersabée», *Revue Biblique* 12 (1903) 426, ἐπιγραφή 2: Ἀνεπάη ὁ μακα|...| ἐν μη(νι) Ἐανθικ(οῦ) ε', Ἰνδ(ικτιῶνος) ιε', | ἦτις ἐστὶ(ν) κς' [M]αρτίου. Y. Meimaris, «The Arab (Hijra) Era Mentioned in Greek Inscriptions and Papyri from Palestine», *Graeco-Arabica* 3 (1984) 179, ἐπιγραφή 5: Ἐνθάδε κεῖται... | μη(νι) Ἀπριλίου κγ', | κατὰ δὲ Ἀραβας Ἀρτε | μισίου γ'... M. Avi-Yonah, «Mosaic Pavements in Palestine» (supplement), *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 3 (1934) 49, ἐπιγραφή 335 A: + Ἐκτίσθι τὸ... ἔτους επφ, ἐν μη(νι) Πανίμ(ου) κ'... ἀπεκ(α-νίσθη); ἐν μη(νι) Σε(π)τ(εμβρίου).

25. Jean N. Kallérís, *Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique*, Π/1, Ἀθήνα 1976, σ. 554-556.

26. Γιὰ κάθε μῆνα τοῦ μακεδονικοῦ ἡμερολογίου θὰ δοθοῦν ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴ χρῆση του σὲ ἐπιγραφὲς και πατύρους ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη και τὴν Ἑπαρχία Ἀραβίας.

λαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾷ ὡς Δῖος καὶ Δεῖος.²⁷

Ὁ δεῦτερος μῆνας, ὁ Ἀπελλαῖος, πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸ δωρικὸ ὄρο Ἀπέλλαι, ποῦ σημαίνει συγκεντρώσεις λαοῦ. Σύμφωνα με ἕναν κανονισμό τῆς φρατρίας τῶν Λαβυαδῶν, κάθε χρόνο στὴ διάρκεια τῶν ἐπίσημων αὐτῶν ἐορταστικῶν συγκεντρώσεων ποῦ λάμβαναν χώρα κατὰ τὸ μῆνα Ἀπελλαῖο ἡ φρατρία αὐτὴ συνέβαλε εἰδικότερα στὶς τελετὲς ἀφιερώνοντας τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀγόρια της, τὰ ἀπελλαῖα, κατὰ τὴν ἐνηλικίωσή τους στὸν Ἀπόλλωνα γιὰ νὰ γίνουν στὴ συνέχεια ἐπισήμως ἐνεργὰ μέλη τῆς φρατρίας. Σὲ δελφικὴ ἐπιγραφή τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ., ἐξάλλου, ἔχει διασωθεῖ ὁ δωρικὸς τύπος Ἀπέλλων ὡς ἐπίθετο τοῦ Ἀπόλλωνα.²⁸ Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾷ ὡς Ἀπελλαῖος καὶ Ἀπελλέος.²⁹

Ὁ τρίτος μῆνας, ὁ Αὐδναῖος-Αὐδυναῖος εἶναι παράγωγο μακεδονικοῦ ὀνόματος προβληματικῆς ἐτυμολογίας. Στὴν ὀνομασία Ἀδωναῖος Ποσειδεῶν ποῦ ἀναφέρει ὁ Ἡσύχιος, ὁ M. Schmidt βλέπει μιὰ χρονολογικὴ ἀντιστοιχία μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ μακεδονικοῦ μῆνα καὶ τοῦ ἄττικοῦ Ποσειδεῶνα.³⁰ Ἄλλοι θεωροῦν ὅτι τὸ ὄνομα προῆλθε ἀπὸ τὴ γιορτὴ Αὐδ(ω)ναῖα (τά), ποῦ οἱ Μακεδόνες γιόρταζαν πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ τοῦ κάτω κόσμου Ἄιδη-Ἄιδωνέα (ἀρχαῖκὸ ὄνομα). Στὶς ἐπιγραφὲς καὶ τοὺς παπύρους τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾷ σὲ μιὰ ποικιλία παραλλαγῶν ὅπως: Αὐδναῖος, Αὐδυναῖος, Αὐδοναῖος, Αὐδονέος, Αὐγδωναῖος, Ἀδωνέος, Ὀγδονέος, Ὠγδωναῖος, Ὠγδονίος καὶ Ὀδο(ναῖος).³¹

Ὁ τέταρτος μῆνας, ὁ Περίτιος, πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴν ἐτήσια

27. C. H. Kraeling, *Gerasa City of the Decapolis*, New Haven 1938, στὶς ἐπιγραφὲς 181 καὶ 300 ἀπαντᾷ ὡς Δῖος, ἐνῶ στὴν ἐπιγραφή 60 ὡς Δεῖος· G. E. Kirk - C. B. Welles, *Excavations at Nessana*, I. *The Inscriptions*, Λονδῖνο 1962, ἐπιγραφή 35 ὅπου ἀπαντᾷ ἐπίσης ὡς Δῖος.

28. Kalléris, *δ.π.* 558 σημ. 2.

29. Kraeling, *δ.π.*, ἀπαντᾷ ὡς Ἀπελλαῖος στὶς ἐπιγραφὲς 187, 43, 306· Kirk - Welles, *δ.π.*, ἀπαντᾷ ὡς Ἀπελλέος στὴν ἐπιγραφή 37.

30. Ἡσυλίου τοῦ Ἀλεξανδρέως, Λεξικὸν Αἰλίου Διογενειανοῦ Περιεργοπένητες (Φιλολογικὴ ἀποκατάστασις Mauricius Schmidt 1867), ἐν λ.

31. A. Negev, *The Greek Inscriptions from the Negev* (Studium Biblicum Franciscanum Collectio Minor, No. 25) Ἱερουσαλήμ 1981, ἐπιγραφὲς 18, 19, 47, 59, 60, 65, 68· R. Canova, *Iscrizioni e monumenti protocristiani del paese di Moab*, Βατικανὸ 1954, ἐπιγραφὲς 309, 313, 364, 395· Kirk - Welles, *δ.π.*, ἐπιγραφή 119· C. J. jr. Kraemer, *Excavations at Nessana*, III. *Non-Literary Papyri*, Princeton 1958, ἐπιγραφὲς 26, 29.

γιορτή τῶν *Περίτιων*. Μᾶς εἶναι ἄγνωστο ποιά θεότητα λατρευόταν μετὴν ἐπίκληση *Περίτας*. Στις ἐπιγραφές τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾷ μόνο ὡς *Περίτιος*.³²

Ὁ πέμπτος μῆνας, ὁ Δύστρος, εἶναι ἀβέβαιης ἐτυμολογίας. Στις ἐπιγραφές τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀναφέρεται ὡς Δύστρος.³³

Ὁ ἕκτος μῆνας, ὁ Ξανθικός, ὀφείλει τὴν ὀνομασία του στὴ γνωστὴ γιορτὴ τῶν *Ξανδικῶν*, πού οἱ μακεδόνες στρατιῶτες ἀπὸ πολὺ παλιὰ γιόρταζαν κάθε χρόνο. Ἡ γιορτὴ αὐτὴ ἦταν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Ἀπόλλωνα Ξάνθου. Στις ἐπιγραφές τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾷ μόνον ὡς Ξανθικός.³⁴

Ὁ ἕβδομος μῆνας, ὁ Ἀρτεμίσιος, πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ γιορτὴ ἀφιερωμένη στὴν θεὰ Ἀρτεμη. Τὸ μῆνα αὐτὸ βρίσκουμε καὶ σὲ ἄλλα ἑλληνικὰ ἡμερολόγια, κάτι πού δείχνει πόσο διαδεδομένη ἦταν ἡ λατρεία τῆς θεᾶς Ἀρτεμης. Στις ἐπιγραφές τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾷ σ' ὅλους τοὺς πιθανοὺς τρόπους γραφῆς τοῦ ὀνόματος ὡς Ἀρτεμήσιος, Ἀρτεμίσιος, Ἀρτημίσιος, Ἀρτιμήσιος, Ἀρτημήσιος καὶ Ἀρτεμέσιος.³⁵

Ὁ ὄγδος μῆνας, ὁ Δαίσιος, πῆρε τὴν ὀνομασία του ἀπὸ τὰ *Δαίσια*, γιορτὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου Δαισίου.³⁶ Στις ἐπιγραφές τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀναγράφεται ὡς Δαίσιος, Δέσιος, Δίσιος καὶ Δαάσος.³⁷

32. Kraeling, *δ.π.*, ἐπιγραφές 314, 297· Canova, *δ.π.*, ἐπιγραφή 358· N. Schmidt – B. B. Charles, «The Greek Inscriptions from the Negeb», *AJA* 14 (1910) ἐπιγραφή 15· C. A. M. Glucker, *The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods* (BAR International Series 325) 1987, ἐπιγραφές 34, 15.

33. Kraeling, *δ.π.*, ἐπιγραφή 26· Y. Tsafir, «Excavations at Rehovot-in-the-Negev», I, *Qedem* 25 (1988) ἐπιγραφή 9· M. Piccirillo, «Le antichità di Rihab dei Bene Hasan», *Liber Annuus* 30 (1980) ἐπιγραφή 4.

34. Kraeling, *δ.π.*, ἐπιγραφές 15, 69, 130, 74· Glucker, *δ.π.*, ἐπιγραφές 7, 14· Meimaris, *The Arab (Hijra) Era* 179.

35. Negev, *δ.π.*, ἐπιγραφές 45, 61· M. Sartre, (*Inscriptions grecques et Latines de la Syrie*, XIII) *Bostra*, Παρίσι 1982, ἐπιγραφή 9126· Kraeling, *δ.π.*, ἐπιγραφές 29, 331· Glucker, *δ.π.*, ἐπιγραφή 12.

36. Δαίσιος = σιτογόνος μὴν παρὰ Μακεδόσιν, *Etymologicum Magnum*.

37. Kraeling, *δ.π.*, ἐπιγραφή 21· F. Zayadine (ed), *Jerash Archaeological Project 1981-1983*, I, Amman 1986, ἐπιγραφή 1· Glucker, *δ.π.*, ἐπιγραφές 8, 13, 16· E. Littmann – D. Magie – D. R. Stuart, *Greek and Latin Inscriptions*, Sect. A, Div. III. *Southern Syria* (Archaeological Expeditions to Syria in 1904-1905 and 1909) Leyden 1907-1921, ἐπιγραφή 21.

Ὁ ἕνατος μῆνας, ὁ Πάνεμος, ἀν καὶ εἶναι ὁ πιὸ διαδεδομένος εἶναι ἀβέβαιης ἐτυμολογίας. Ἡ κατάληξή του, ἴδια στὴν ἰωνικὴ καὶ αἰολοδορικὴ διάλεκτο, εἶναι ἀρχαία. Μᾶς εἶναι, ὅμως, ἄγνωστος ὁ ἀκριβὴς χαρακτήρας τοῦ λατρευτικοῦ του στοιχείου ποὺ καθόριζε τὸ σχηματισμὸ του. Ὁ Kretschmer³⁸ ὑποθέτει ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ μῆνα εἶναι σύνθετο ἀπὸ τὸ ἐπίθετο πᾶν καὶ τὸ ρῆμα ἀμάομαι (μαζεύω) ἢ ἀμάω (θερίζω, συλλέγω καρπούς). Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾷ ὡς Πάνεμος, Πάνημος καὶ Πάνιμος, Πάνομος καὶ Πήνημος.³⁹

Ὁ δέκατος μῆνας, ὁ Λῶος, Λῶιος, ὄνομα ἀβέβαιης λατρευτικῆς προελεύσεως ἴσως νὰ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ μιὰ μακεδονικὴ γιορτὴ ποὺ ὀνομαζόταν τὰ Λῶια, ἀφιερωμένη ἐπίσης πιθανῶς στὸν Δία Λῶιο. Σὲ μία ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Deir-es-Smeidj τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας διαβάζουμε ὅτι στὴ διάρκειά του λάμβανε χώρα ἡ γιορτὴ τῶν Σοαδηνῶν.⁴⁰ Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾷ ὡς Λῶος.⁴¹

Ὁ ἐνδέκατος μῆνας, ὁ Γορπιαῖος, πρέπει νὰ πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ μιὰ γιορτὴ ποὺ τελοῦνταν στὴ διάρκειά του, τὰ Γορπιαῖα, ἡ ὁποία προφανῶς ἦταν ἀφιερωμένη στὴ θεὰ Ἀθηνᾶ Γοργώπιδα ἢ Γοργωπία, θεὰ ἰδιαίτερα τιμώμενη στὴ Μακεδονία. Στὶς ἐπιγραφὲς τῆς Παλαιστίνης καὶ Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἐμφανίζεται ὡς Γορπιαῖος, Γορπιέος, Γωρπιέος καὶ Γαρπιέος.⁴²

Ὁ δωδέκατος μῆνας, ὁ Ὑπερβερεταῖος, ἔχει ὀνομασία ἀποκλειστικὰ μακεδονικὴ ποὺ προῆλθε πιθανῶς ἀπὸ τὴ γιορτὴ τῶν Ὑπερβερεταίων, ποὺ τελοῦσαν οἱ Μακεδόνες στὸ τέλος κάθε χρόνου πρὸς τιμὴν πιθανῶς τοῦ Διὸς Ὑπερβερέτα, ἀν καὶ ἡ θρησκευτικὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ θεοῦ

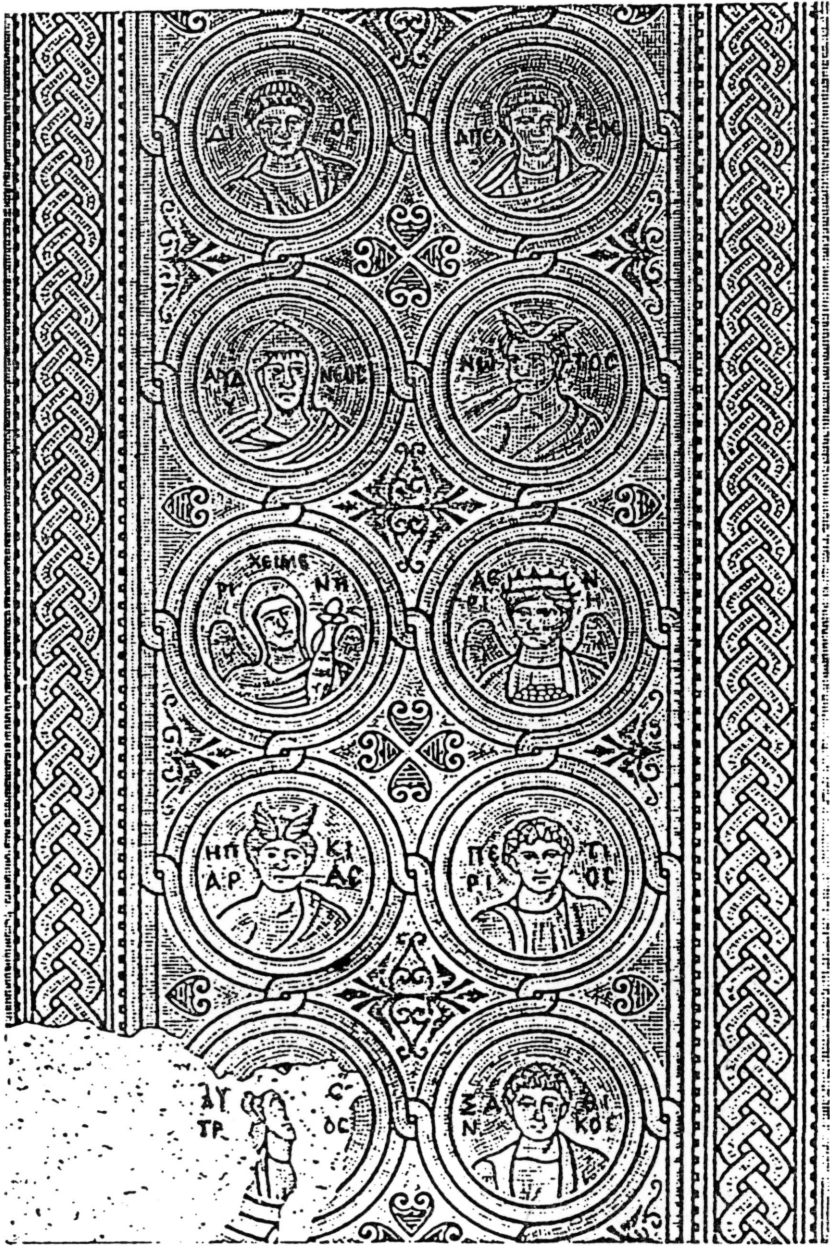
38. Kalléris, δ.π. 567, σημ. 4.

39. Negev, δ.π., ἐπιγραφὴ 53· Piccirillo, δ.π., ἐπιγραφὴ 8A· SEG 27 (1977) ἐπιγραφὴ 1010· SEG 30 (1980) ἐπιγραφὴ 1689· M. Schwabe – B. Lifshitz, *Beth Shearim*, II (ἑβραϊκά), Ἱερουσαλήμ 1974, ἐπιγραφὴ 190· SEG 7 (1937) ἐπιγραφὴ 3.

40. W. H. Waddington, *Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie*, Παρίσι 1870, ἀριθμὸς ἐπιγραφῆς 2370: ἡ ἑορτὴ τῶν Σοαδηνῶν ἄγεται τῷ θεῷ Λῶου λ'.

41. Kraeling, δ.π., ἐπιγραφὲς 124, 11· Glucker, δ.π., ἐπιγραφὲς 39, 6, 9, 17· Schmidt – Charles, δ.π., ἐπιγραφὴ 5· Canova, δ.π., ἐπιγραφὴ 306.

42. Kraeling, δ.π., ἐπιγραφὴ 274· P.-L. Gattier, (*Inscriptions Grecques et Latines de la Syrie XXI*), *Inscriptions de la Jordanie*, II. Παρίσι 1986, ἐπιγραφὴ 56· Glucker, δ.π., ἐπιγραφὴ 11· M. Piccirillo, «Le iscrizioni di Um er-Rasas-Kastron Mefaa in Giordania I (1986-7)», *Liber Annuus* 37 (1987) ἐπιγραφὴ 47· Kraemer, δ.π., ἐπιγραφὴ 57.

Εικόνα 1. Ψηφιδωτό δάπεδο του 576 μ.Χ. από την εκκλησία του Ἁγίου Χριστοφόρου στὸ Kabr Hiram (βλ. W. Kubitschek, ὀ.π.).

Εικόνα 2. Ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ 576 μ.Χ. ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου στὸ Kabr Hiram (βλ. W. Kubitschek, ὁ.π.).

ἐπιθέτου καὶ τοῦ ὀνόματος τῆς ἐπώνυμης γιορτῆς δὲν ἔχει καθοριστεῖ ἀκόμα. Σὲ μιὰ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Sâleh τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας διαβάζουμε ὅτι στὶς δεκαπέντε αὐτοῦ τοῦ μήνα τελοῦνταν ἡ θυσία: «Ἡ Θυσία ἄγεται ἐ' Ὑπερβερετα[ί]ου».⁴³ Στὶς ἐπιγραφές τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἐπαρχίας Ἀραβίας ἀπαντᾷ ὡς Ὑπερβερεταῖος, Ὑπερβερετέος καὶ Ὑπερβηρεταῖος.⁴⁴

Ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα μ.Χ., ἔχουν διασωθεῖ λείψανα τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ὀνομάτων τῶν μακεδονικῶν μηνῶν σὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα δύο ἐκκλησιῶν τῆς πόλεως Γεράσων.⁴⁵ Σ' αὐτὰ ἀπεικονίζονταν μὲ ἀνθρώπινη μορφή οἱ μακεδονικοὶ μῆνες. Στὸ ἓνα μάλιστα, ἐκεῖνο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ τοῦ 531 μ.Χ., παριστάνονται καὶ οἱ μορφές τῶν τροπῶν τοῦ ἡλίου, ἑαρινή, θερινή, φθινοπωρινή, χειμερινή, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ μορφές τῶν τεσσάρων κυρίων ἀνέμων. Δυστυχῶς καὶ τὰ δύο αὐτὰ ψηφιδωτὰ εἶχαν ὑποστεῖ φθορές ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα πὺ μμποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε μᾶλλον σὲ θρησκευτικὸ φανατισμὸ. Ἀπὸ τὸν 6ο ἐπίσης αἰώνα, καὶ συγκεκριμένα, τὸ 576 μ.Χ., ἔχουμε ἓνα ἄλλο ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου στὸ Kabr Hiram,⁴⁶ λίγα χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν Τύρο, στὸ ὁποῖο διασώθηκαν εὐτυχῶς ὅλες οἱ μορφές τῶν μηνῶν, τῶν τροπῶν τοῦ ἡλίου καὶ τῶν τεσσάρων κυρίων ἀνέμων Βορέως, Νότου, Ἀπαρκ(τ)ία καὶ Ζεφύρου. (Βλέπε εἰκ. 1 καὶ 2). Πιστεύω ὅτι ὁ 6ος αἰώνας μελλοντικὰ θὰ μᾶς δώσει καὶ ἄλλα παραδείγματα, ἐπειδὴ κατὰ τὴ διάρκειά του ἦταν διαδεδομένη ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ζωδιακοῦ κύκλου, τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν μηνῶν σὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα ἐκκλησιῶν ἀκόμη δὲ καὶ συναγωγῶν. Ἡ Σκυθόπολις (Beth Shean) μᾶς ἔχει δώσει δύο παρόμοια ψηφιδωτὰ δάπεδα ἀπὸ τὶς τοποθεσίες El Hammam καὶ Tell-Mastaba, στὰ ὁποῖα ὁμως ἀπεικονίζονται οἱ ρωμαϊκοὶ μῆνες, καθένας τῶν ὁποίων συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ὄνομά του καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἡμερῶν του στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα. Τέλος στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς συναγωγῆς στὸ En-Gedi σὲ ἐπιγραφή στὴν ἑβραϊκὴ γλῶσσα ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν 12 ἑβραϊκῶν (βαβυ-

43. Littman - Magie - Stuart, *δ.π.*, ἐπιγραφή 729.

44. Kraeling, *δ.π.*, ἐπιγραφή 304· Glucker, *δ.π.*, ἐπιγραφές 5, 16· Kirk - Welles, *δ.π.*, ἐπιγραφή 72.

45. Kraeling, *δ.π.*, ἐπιγραφές 295, 307.

46. W. Kubitschek, *Kalenderstudien* (Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien 8) 1905, σ. 98-108. Ruth and Asher Ovadiah, *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel*, Ρώμη 1987, ἐπιγραφή 26, σ. 26-27 πίν. XXI-XXII καὶ ἐπιγραφή 27a, σ. 31, πίν. XXV.

λωνιακῶν) μηνῶν, τοῦ ἔτους ἀρχομένου ἀπὸ τὸν μῆνα Nisan - Ἀπρίλιο.⁴⁷

Στὶς ἐπιγραφὰς καὶ τοὺς παπύρους τὰ ὀνόματα τῶν μακεδονικῶν μηνῶν ἀπαντοῦν ἢ ὀλογράφως σὲ μιὰ ποικιλία μικροπααραλλαγῶν ἢ συντετμημένα, ἐνῶ οἱ ἡμέρες καὶ οἱ ὥρες ὀλογράφως ἢ μὲ τὰ τακτικὰ γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου. Γράφονται πρῶτα οἱ μονάδες καὶ μετὰ οἱ δεκάδες ἢ καὶ τὸ ἀντίστροφο, π.χ. . . . Λῶου πρώτη, . . . Πανήμου δεκάτη, . . . Δίου ἑξκαιδεκάτη, . . . Δύστρου δευτέρα καὶ εἰκάδι, . . . Γορπιαίου εἰκάδι ἕκτη, . . . Δαισίου α', . . . Ὑπερβερεταίου ε', . . . Ἀβδυναίου ι', . . . Πανήμου βί, . . . Ξανθικοῦ η', . . . Δίου δκ', . . . ἡμέρα ι', . . . ὥρα β', . . . ὥρα θ', . . . ὥρα τρίτη τῆς νυκτός, . . . ὥρα ὀγδὴ, κτλ.

Συμπερασματικὰ θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι τὸ Μακεδονικὸ ἡμερολόγιο εἶχε ἀπόλυτη σχέση μετὰ τὴν ἑλληνικὴ λατρεία τῶν Ὀλυμπίων θεῶν καὶ ὅτι διαμορφώθηκε πολὺ παλιὰ μέσα στὴν ἴδια τὴ Μακεδονία. Ἡ ἔντονη καὶ μακρὰ παρουσία του μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή, δείχνει τὴ δύναμη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ ὁποῖος μέσω τῶν πολυάριθμων ἑλληνίδων πόλεων (τῆς Φοινίκης Παρᾶλιας, τῆς Δεκαπόλεως, τῆς Σαμάριας, Φιλισταϊκῆς ἀκτῆς καὶ τῶν ὑπόλοιπων ἑλληνικῶν καὶ ἑλληνιζουσῶν περιοχῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ Ἀραβίας) κράτησε τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ παιδεία σὲ ἀξιοζήλευτο ἐπίπεδο γιὰ μιὰ περίπου χιλιετία.

47. D. Barag – Y. Porat – E. Netzer, *Revue Biblique* 79 (1972) 581.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Σῶμα καὶ υἰεία

*δύναται τὸ ἔξω λέπος ἀμυγδάλου εἶναι τὸ σῶμα· πικρὸν γάρ
ἐστίν, ἐπιρρεπῶς ἔχον πρὸς ἡδονάς. Τὸ δὲ ὀστρακῶδες λέπος
ἢ ψυχή... ἔνθεν δὲ τὸ ἐδώδιμον τὸ πνεῦμα. Ὁ δὲ Θεὸς ἤρθησεν
τὸ ἀμύγδαλον*

(Δίδυμος Ἀλεξανδρείας, Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν)

Η ΑΣΚΗΣΗ ΤΟΥ ΙΑΤΡΙΚΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Η ΝΟΜΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ

Στὸ Βυζάντιο ἄνδρες καὶ γυναῖκες εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ ἀσκήσουν τὸ ἱατρικὸ ἐπάγγελμα. Τὰ φιλολογικὰ κείμενα, οἱ ἐπιγραφές μνημονεύουν τὴν ὑπαρξὴ γυναικῶν γιατρῶν, ποὺ ἐξασκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ εἶτε μαζί μὲ τὸν σύζυγό τους εἶτε ἀτομικὰ γιὰ βιοπορισμό.¹ Τὰ νομοθετικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς ρυθμίζουν θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν γυναῖκα γιατρῶ. Οἱ ὄροι ποὺ χρησιμοποιοῦνται εἶναι: *ιατρίνη*, *ιάτρουνα*, *ιατρόμαια*. Ἀπαντᾶται, ἐπίσης, ὁ ὄρος *ἀρχιειάτρουνα*.² Στὸ λεξικὸ Σοῦδα ἀναφέρεται μόνον ὁ ὄρος *ιατρίνη*.³ Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς πηγές, ἰδιαιτέρως τὶς ἐπιγραφές, ὁ ὄρος *ιάτρουνα* σήμαινε τὴν γυναῖκα ἐκείνη ποὺ ἀσκοῦσε καθήκοντα μαίας, ἀν καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ἡ *ιάτρουνα* καὶ ἡ

1. Βλ. Κωνσταντῖνα Μέντζου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου*, Ἀθήνα 1975, σ. 32-45, 200. Κωνσταντῖνα Μέντζου-Μεϊμάρη, «Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας στὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν Δ' μέχρι τὸν Γ' μ.Χ. αἰώνα», *JÖB* 32/2 (1982) 433-443 καὶ *Παρουσία* (Ἐπετηρὴς Περ. Συλλόγου ΕΔΠ Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν) 1982, 232-253. Angeliki Laïou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (1981) 245. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρη, «Ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῆς Ἑλληνίδας στὸ Βυζάντιο καὶ στὴν Τουρκοκρατία (ἡ γυναικεία συντεχνία τῶν Τρικάλων)», *Τρικαλινὰ* 6 (1986) 126-127.

2. Βλ. Μέντζου-Μεϊμάρη, Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας στὶς ἑλληνικὲς ἐπιγραφές 241 (= *JÖB* 32/2 (1982) 437): + Αὐρ. Γάιος ἀρχι | εἰατρος ἀνέσ | τησα ἰσθήλην | 9ῆ συμβίου μου | Αὐγούστης ἀρχι | εἰάτρουνα ἦτις | πολλῶν σώμα | σιν ἀρρώσθων | ἱασιν δέδω | κε || ἦς δῶσι αὐτῆς | σωτήρ Ἰησοῦς ἀμοιβήν... (Çesmeli-Zebir M. Ἀσίας, πρωτοχριστιανικὴ ἐποχὴ. *Monumenta Asiae Minoris Antiquissima* VII, ἀρ. 566). Ἀρχίατρος ἦταν τίτλος, τὸν ὁποῖον ἔφεραν κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ ἤδη ἐποχὴ καὶ μάλιστα τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα, πέντε κατηγορίες ἱατρῶν ἀξιωματοῦχων. Βλ. σχετικὰ S. Reinach, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, σ. 1962-1963. R. Pohl, *De graecorum medicis publicis*, Βερολίνο 1905, L. Robert στί: N. Firralti, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Παρίσι 1964, σ. 177.

3. Σοῦδα (ξκδ. Ada Adler) λῆμμα: *ιατρίνη*.

ιατρομαῖα νὰ εἶχαν ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γνώσεις μαιευτικῆς καὶ ἄλλες ἱατρικὲς γνώσεις.⁴

Στὸ Βυζάντιο, ἐπομένως, ὑπῆρχαν γυναῖκες γιατροὶ ἐπαγγελματίες ποὺ ἐργάζονταν ἀτομικὰ γιὰ βιοπορισμό.⁵ Ἡ ἐπαγγελματικὴ αὐτὴ ἀπασχόληση τῆς γυναίκας δὲν εἶναι φαινόμενο ποὺ συναντᾶ κανεὶς γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Βυζάντιο. Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα⁶ καὶ στὴν Ρώμη ὑπῆρχαν πολλὲς γυναῖκες γιατροί. Ὁ λατινικὸς ὄρος γιὰ τὴν γιατρὸ εἶναι *medica*. Ἡ μαιευτὴρ ὀνομάζεται *obstetrix* καὶ *iatromaea*.⁷ Στὶς λατινικὲς ἐπιγραφὰς ἀπαντῶνται χωρὶς διάκριση καὶ οἱ δύο ὄροι: *medica* καὶ *obstetrix*. Τὰ λεξικὰ μεταφράζουν τὸν ὄρο μαῖα ὡς *medica* ἢ *obstetrix* καὶ ὁ Ἡσύχιος ἐρμηνεύει τὴν μαῖα ὡς ἡ *περὶ τὰς τικτούσας ἱατρός*.⁸ Στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στὴν Ρώμη ἡ σχεδὸν ἀποκλειστικὴ ἀπασχόληση τῆς γιατροῦ ἦταν ἡ μαιευτικὴ. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὁ κύκλος δραστηριότητος ἐπεκτάθηκε στὴν γυναικολογία γενικὰ, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους κλάδους. Τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο στὶς διατάξεις του ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἱατρικὸ ἐπάγγελμα δὲν κάνει διάκριση μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Ὁ Πανδέκτης⁹ ρητὰ ἀναφέρει ὅτι ἄνδρες καὶ γυναῖκες γιατροὶ ἔχουν τὴν ἴδια εὐθύνη καὶ τοὺς ἐξομοιώνει πλήρως.¹⁰ Ρυθμίζει, ἐπίσης, θέματα ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ τὴν ἀμοιβὴ τῆς γιατροῦ, τῆς παρέχει δηλαδὴ δικαίωμα ἀγωγῆς γιὰ νὰ διεκδικήσῃ τὴν ἀμοιβή της.¹¹ Ὁ Ἰουστινιάνειος Κώδικας ὀρίζει σαφῶς: *Medici utriusque sexus*.¹² Ἐφόσον ἡ ρωμαϊκὴ νομο-

4. Βλ. Μέντζου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τοῦ οικονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου* 40. Γιὰ τοὺς ὄρους ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ τὴν ἀσκηση τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὶς γυναῖκες, βλ. τὰ σχόλια τοῦ Robert, ὁ.π. 175-177.

5. Βλ. Μέντζου-Μειμάρη, Ἡ παρουσία τῆς γυναίκας στὶς ἐλληνικὲς ἐπιγραφὰς 241. Ὑπάρχουν καὶ ἀπεικονίσεις γυναικῶν γιατρῶν: D.- C. Hesselting, *Miniatures de l'Octateuque grec de Smyrne*, Leyden 1909, εἰκ. 25, 70, 90, 115, 123. Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Ἀθήνα 1974, Α', εἰκ. 268.

6. Βλ. τὶς ἐπιγραφὰς ὑπ' ἀρ.: 1, 12, 20, 26, 27 στὸ: H. W. Pleket, *Epigraphica II*, Leyden 1969.

7. Βλ. Darenberg-Saglio, λῆμμα: *medicus*.

8. Robert, ὁ.π. 175.

9. *Digesta* 9.2.9.

10. *Digesta* 50.13.1, 2: *Medicorum quoque eadem causa est quae professorum, nisi quod iustior, cum hi salutis hominum, illi studiorum curam agant; et ideo his quoque extra ordinem ius dici debet. Sed et obstetricem audiant, quae utique medicinam exhibere videtur.*

11. *Digesta* 50.13.1.

12. *Codex Justinianus* 6.43.3.

θεσία δὲν κάνει διακρίσεις μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς, παρόλο ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀμεσες πληροφορίες, ὅτι ὀρισμένες γυναῖκες γιατροὶ μὲ ἰδιαίτερες γνώσεις καὶ προσόντα εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ ἀσκήσουν γενικὴ ἱατρικὴ.¹³ Οἱ γυναῖκες γιατροὶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀσκησιν τῆς ἱατρικῆς τέχνης, ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ τὴν συγγραφὴ ἱατρικῶν βιβλίων σχετικῶν μὲ τὴν γυναικολογία, ὀφθαλμολογία, ὑγιεινὴ τοῦ δέρματος, φαρμακευτικὴ κτλ. Γιὰ τὴν θεωρητικὴν κατάρτισιν τῶν γυναικῶν δὲν γνωρίζομε πολλὰ πράγματα, σχεδὸν τίποτε. Προφανῶς ἔκαναν τὶς ἴδιες σπουδὰς καὶ πρακτικὴ ἐξάσκησιν μὲ τοὺς ἄνδρας.¹⁴ Στὸ Βυζάντιο διδάσκαν τὴν ἱατρικὴν ἄνδρες ἢ γυναῖκες ποὺ εἶχαν μίαν συγκεκριμένη εἰδικότητα. Οἱ σπουδὰς τῆς ἱατρικῆς ἀνήκαν στὰ ἐλευθέρια σπουδάσματα.¹⁵ Ἡ σχετικὴ διάταξις τῶν Βασιλικῶν συγκαταλέγει τοὺς παιδευτὰς τῶν ἐλευθερίων σπουδασμάτων τοὺς ἱατροὺς καὶ τὰς ἱατρίνας. Ἀναγνωρίζει, ἐπομένως, τὸ δικαίωμα στὶς γυναῖκες τὸ δικαίωμα ὄχι μόνον νὰ ἀσκοῦν τὸ ἱατρικὸν ἐπάγγελμα, ἀλλὰ καὶ νὰ διδάσκουν τὴν ἱατρικὴν. Προφανῶς ἀνάμεσα τοὺς μαθητὰς τοὺς συγκαταλέγονταν καὶ γυναῖκες. Τὸν 6ο καὶ 7ο αἰῶνα γιὰ νὰ γίνῃ κάποιος γιατρός (ἄνδρας ἢ γυναῖκα) ἤ ἔπρεπε νὰ μαθητεύσῃ κοντὰ σὲ γιατρὸν ἢ νὰ παρακολουθῇ μαθήματα ποὺ ἔκανε καθηγητῆς τῆς ἱατρικῆς.¹⁶ Τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (11ος-12ος αἰ.) ἔπρεπε: (1) νὰ ἔχει παρακολουθῇ μαθήματα ἱατρικῆς, (2) νὰ ἔχει κάνει πρακτικὴ ἐξάσκησιν γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα, (3) νὰ ἔχει ὑποστῆ ἐπιτυχεῖς

13. Βλ. Darenberg – Saglio, 1682. Ἐμμεσες πληροφορίες ὑπάρχουν, ὅπως π.χ. ὁ Theodorus Priscianus, ἀρχίατρος τοῦ 5ου αἰῶνα, ποὺ ἀφιερώνει τὸ τρίτον βιβλίον τοῦ ἔργου τοῦ *Medicinae Praesentaneae* σὲ μιὰ γυναῖκα γιατρόν, τὴν ὅποια ἀποκαλεῖ «ἀγαπητὴ σύντροφο τῆς τέχνης του».

14. ὁ.π. Σύμφωνα μὲ τὸ βιβλίον τοῦ Σοράνου τοῦ Ἐφεσίου ἢ γυναῖκα ποὺ ἤθελε νὰ γίνῃ μαιευτὴρ ἔπρεπε νὰ ἔχει ὀρισμένες ιδιότητες: νὰ ξέρει νὰ γράφῃ, νὰ ἔχει καλὴ μνήμη, μακριὰ ἀδύνατα χέρια, νύχια κοντὰ καὶ στρογγυλά, χέρια πολὺ καθαρὰ, νὰ γνωρίζῃ διαιτητικὴν, φαρμακευτικὴν καὶ νὰ ἔχει βασικὰς γνώσεις χειρουργικῆς.

15. Βασιλικὰ 54. 14. 1: *Τοῖς παιδευταῖς μόνον τῶν ἐλευθερίων σπουδασμάτων, οἷον ρήτοροι καὶ γραμματικοὶ καὶ γεωμέτραις καὶ ἱατροῖς, καὶ ἱατρίναις, κἂν ἐνὸς μέλους ἱατρείαν ἐπίστανται, οὐ μὴν τοῖς ἐπιλαλοῦσι καὶ ἐξορκίζουσιν (οὗτοι γὰρ οὐκ εἰσὶν ἱατροί), κἂν ὀφελῆθῆναι τινες ἐξ αὐτῶν διαβεβαιούνται περὶ μισθῶν ἐξτραορδιωαρίως ὁ ἄρχων δικαιοδοτεῖ. Οἱ δὲ φιλόσοφοι τοῖς παιδευταῖς οὐ συναριθμοῦνται. Τὸ μὲν γὰρ πρῶμά ἐστιν ἱερὸν καταφρονεῖν δὲ χρημάτων ὀφείλουσιν. Οὗτε δὲ τοῖς ἐξηγηταῖς τῶν νόμων δικάζει περὶ μισθῶν, διὰ τὸ μὴ ὀφείλειν τὴν τοιαύτην σπουδὴν ἀποτιμᾶσθαι χρημάτων».*

16. J. Duffy, «Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries: Aspects of teaching and practice», *DOP* 38 (1984) 21. Βλ. ἐπίσης, T. S. Miller, «Byzantine Hospitals», *DOP* 38 (1984) 61.

ἐξετάσεις ἐνώπιον τοῦ τῆς ἱατρικῆς προεξάρχοντος, (4) νὰ ἔχει πάρει ἓνα εἶδος διπλώματος πού πιστοποιοῦσε τὴν ιδιότητα τοῦ γιαιτροῦ καὶ ἔδινε τὸ δικαίωμα τῆς ἀσκήσεως τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος.¹⁷ Τὰ νοσοκομεῖα εἶχαν ἓνα εἶδος ἱατρικῶν σχολῶν. Ἡ μονὴ τοῦ Παντοκράτορος π.χ. πού εἶχε μεγάλο νοσοκομεῖο εἶχε καὶ διδάσκαλον τῆς ἱατρικῆς. Τὸ τυπικὸ τῆς μονῆς ἀναφέρει χαρακτηριστικά:

Ἐλλὰ καὶ διδάσκαλον εἶναι τυποῦμεν ὀφείλοντα διδάσκειν τὰ τῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης, ὅστις καὶ λήφεται τὰ αὐτὰ τῷ νοσοκόμῳ ἐν ἄσασι. Διὰ τοῦτο δὲ τετύπωνται αὐτῷ τὰ ἀνωτέρω δηλωθέντα σιτηρέσια, ἵνα τοῦ ἔργου τῆς διδασκαλίας ἐπιμεληθῆται καὶ ἐκδιδάσκῃ τοὺς παῖδας τῶν ἱατρῶν τοῦ ξενῶνος τὰ τῆς ἱατρικῆς μαθήματα ἐπιμόνως καὶ μετὰ σπουδῆς· οὐ γὰρ ὡς ὀφφίμιον τυποῦται παρ' ἡμῶν τὸ διδασκαλίκιον ὥστε τὰ μὲν σιτηρέσια λαμβάνειν τὸν τῆς τοιαύτης προστασίας ἀξιούμενον, τῆς δὲ διδασκαλίας καταφρονεῖν, ἐπειδὴ ὁ φωραθησόμενος μὴ διακονεῖν τῷ τοιοῦτῷ λειτουργήματι τῆς τῶν σιτηρεσιῶν ἀπολήψεως στερηθήσεται, ἄλλον πάντως ἀντεισαχθησόμενον τοῦ ἐκπληρώσοντος κατὰ τὰ διατεταγμένα παρ' ἡμῶν τὴν τῶν ἱατρικῶν μαθημάτων διδασκαλίαν.¹⁸

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ τυπικοῦ ἢ «σχολῆ» αὐτῆ ἱατρικῆς φαίνεται ὅτι εἶχε ἓνα μόνον σκοπὸ: νὰ ἐφοδιάζει ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον τὸ νοσοκομεῖο τῆς μονῆς μὲ ἐξειδικευμένο καὶ σταθερὸ προσωπικὸ.

Ποιὲς ἦταν οἱ ἱατρικὲς ὑπηρεσίαι πού παρεῖχαν οἱ γυναῖκες γιαιτροὶ στὸ Βυζάντιο; Ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν πηγῶν προκύπτει ὅτι κύρια ἀπασχόλησή τους ἦταν ἡ μαιευτικὴ καὶ ἡ γυναικολογία. Γενικά, ὅμως, προσέφεραν τίς ὑπηρεσίαι τους στὶς γυναῖκες ἀσθενεῖς, ἀνεξάρτητα ἀν οἱ ἀσθενεῖαι ἦταν γυναικολογικῆς φύσεως ἢ ὄχι. Εἶχαν, ἐπίσης, τὴν δυνατότητα νὰ ἀσκοῦν ὑψηλὰ ἐπιστημονικὰ καὶ διοικητικὰ καθήκοντα καὶ νὰ καταλαμβάνουν σὲ νοσοκομεῖο τὴν θέση τοῦ διευθυντοῦ τμήματος γυναικῶν. Μποροῦσαν νὰ γνωματεύουν ἀποκλειστικὰ ὡς μαιευτῆρες γυναικολόγοι γιὰ συναφῆ ἱατροδικαστικὰ θέματα, νὰ γίνουν διοικητὲς εὐαγῶν οἰκῶν (ιδιωτικῶν νοσηλευτικῶν ἰδρυμάτων).¹⁹ Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀσκηση ἐλευθέρου ἐπαγγέλματος οἱ γυναῖκες γιαιτροὶ ὑπηρετοῦσαν καὶ

17. V. Grumel, «La profession médicale à Byzance à l'époque des Comnènes», *REB* 7 (1949) 43-44.

18. P. Gautier, «Le Typicon du Christ Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974) 107.

19. Ἄρ. Εὐτυχιάδης, Ἡ ἀσκηση τῆς βυζαντινῆς ἱατρικῆς ἐπιστήμης καὶ κοινωνικαὶ ἐφαρμογαὶ αὐτῆς κατὰ σχετικὰς διατάξεις, Ἀθήνα 1983, σ. 91.

στὰ νοσοκομεῖα,²⁰ ὅπου ὑπῆρχαν εἰδικές πτέρυγες γιὰ τὶς ἀσθενεῖς. Στὸ νοσοκομεῖο τοῦ Παντοκράτορος π.χ. ὑπῆρχαν πέντε πτέρυγες. Ἡ πρώτη προοριζόταν γιὰ τοὺς ἀσθενεῖς ποὺ ἔπρεπε νὰ ὑποβληθοῦν σὲ ἐγχείρηση καὶ εἶχε δέκα κρεβάτια. Ἡ δευτέρα εἶχε ὀκτώ καὶ προοριζόταν γιὰ ἐκείνους ποὺ εἶχαν παθήσεις στὰ μάτια καὶ στὴν κοιλιακὴ χώρα (ἔντερα κτλ.). Ἡ τρίτη πτέρυγα προοριζόταν γιὰ τὶς γυναῖκες ἀσθενεῖς καὶ εἶχε δώδεκα κρεβάτια. Ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ τυπικοῦ δὲν προκύπτει σαφῶς ἂν στὴν πτέρυγα αὐτὴ πῆγαιναν γυναῖκες ἐπίτοκες ἢ ποὺ εἶχαν γυναικολογικὲς παθήσεις ἢ γενικὰ γυναῖκες ποὺ ἔπασχαν ἀπὸ κάθε φύσεως ἀσθένεια. Τὸ γεγονός ὅτι στὸ τμήμα αὐτὸ ὑπῆρχαν δύο γιατροὶ καὶ μία μόνον γιατρὸς καὶ ὅτι οἱ δύο χειροῦργοι ποὺ ἐξυπηρετοῦσαν τοὺς ἔξωθεν ἐρχομένους ἀρρώστους καὶ εἰς τὸ γυναικεῖον δουλεύουσιν, ὀπηνίκα τύχη τινὰ τῶν γυναικῶν τραυματικὸν ἔχει νόσημα, ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πτέρυγα αὐτὴ τοῦ νοσοκομεῖου προοριζόταν γενικὰ γιὰ γυναῖκες ἀσθενεῖς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς ἀσθένειας.²¹ Οἱ δύο ἄλλες πτέρυγες εἶχαν εἴκοσι κρεβάτια γιὰ ἀσθενεῖς ποὺ ἔπασχαν ἀπὸ διάφορες ἀσθένειες.²² Γιὰ τὰ πενήντα αὐτὰ κρεβάτια εἶχαν ὀρισθεῖ πέντε ὄρδινοι. Σὲ κάθε ὄρδιον ὑπῆρχαν ἱατροὶ δύο, ὑπουργοὶ²³ ἔμβαθμοι τρεῖς, καὶ περικοποὶ ὑπουργοὶ δύο, καὶ ὑπηρετὰι δύο. Κάθε βράδῃ ἀπὸ τῶν ὑπουργῶν παραμενοῦσι τοῖς νοσοῦσιν ὑπουργοὶ τέσσαρες καὶ ὕ π ο ὄ ρ γ ι σ σ α μ ί α, ἡγουν εἰς ἕκαστον ὄρδιον εἷς, οἱ καὶ ἐξουβήτορες καλοῦνται. Στὸ ὄρδιον τῶν γυναικῶν, ἱατροὶ μὲν ἔσονται δύο, παρακολουθήσει δὲ καὶ ἰ ἄ τ ρ α ι ν α μ ί α, καὶ ὕ π ο ὄ ρ γ ι σ σ α ἰ ἔμβαθμοι τέσσαρες, καὶ ὕ π η ρ ε τ ρ ι α ἰ δύο. . . .²⁴ Στὴν γυναικεία, ἐπομένως, πτέρυγα ὑπῆρ-

20. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ νοσοκομεῖα, βλ. D. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick 1968, σ. 152-185. Miller, *Hospitals* 53-63. Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὰ βυζαντινὰ νοσοκομεῖα δίνουν τὸ *Τυπικὸν τοῦ Παντοκράτορος* (δ.π.) καὶ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου (ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Varia Graeca sacra*, 1-75).

21. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* (87 Gautier).

22. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* (ἔκδ. A. Dmitrievsky, *Opisanie Liturgiceskikh Rukopisei* I, Κίεβο 1895, σ. 685 καὶ Gautier 83-84). Constantelos, *Byzantine Philanthropy* 172.

23. Οἱ ὑπουργοὶ ἀνῆκαν στὸ βοηθητικὸ νοσηλευτικὸ προσωπικόν. Ἦταν ἐπαγγελματίες βοηθοὶ τῶν ἱατρῶν, ἀντίστοιχοι πρὸς τοὺς σημερινούς νοσοκόμους. Ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ Miller (*Hospitals* 61): 'Those hypourgoi applied medicines and frequently checked the patients' progress. Some of them apparently could perform minor surgery as well. They also required to supervise the wards when the physicians were not present'. Gautier, *Le Typicon* 11.

24. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* (683 Dmitrievsky, 85 Gautier).

χαν δύο άνδρες και μία γυναίκα γιατρός υποχρεωτικά, ενώ στις άλλες πτέρυγες δεν αναφέρεται πουθενά γυναίκα γιατρός. Το βοηθητικό προσωπικό στην πτέρυγα αυτή ήταν αποκλειστικά γυναίκες: τέσσαρες ύπουργισσαι και υπηρέτριαι δύο.²⁵ Το βράδυ έπρεπε άπαραιτήτως να μένει στο νοσοκομείο μία ύπουργισσα για την γυναικεία πτέρυγα και τέσσαρες ύπουργοί για τις άλλες πτέρυγες.

‘Η βυζαντινή νομοθεσία έπιτρέπει στην γιατρό, σέ αντίθεση προς τις άλλες γυναίκες, να είναι μάρτυς στο δικαστήριο. Στα Βασιλικά ύπάρχουν οί ακόλουθες διατάξεις:²⁶ *Περί βίας ού μαρτυρεί άπελεύθερος κατά πάτρωνος. . . ούτε ή φανερώς πόρον ποιησαμένη ή ποιουμένη εκ τού σώματος. . .* Στο σχόλιο πού ακολουθεί ό Έναντιοφανής συμπεραίνει ότι μαρτυρεί ή μη ποιήσασα και συμπληρώνει ότι στην έποχή πλέον πού γράφει ή γυναίκα δεν μπορεί να είναι μάρτυς πλόν επί τεκούσης. *Και ίστέον, ότι ούκ άει μαρτυρεί γυνή, άλλ’ έν οίς ούκ έξεστιν άνδρας περιλαμβάνειν, ως επί τεκούσης, και έν βαλανειώ γυναικας έξοντι.* ‘Η γυναίκα δεν μπορεί να είναι μάρτυς σέ διαθήκη: *. . . έν άλλοις δέ μαρτυρίαν νέμει, έν οίς οί άνδρες ού παρακαλούνται, όπου δηλ. δεν μπορούν να παρίστανται άνδρες, όπως στην περίπτωση τών τοκετών.*²⁷ ‘Η Νεαρά 48

25. Κύρια άπασχόληση τής ύπηρέτριας ήταν να τηρεί την καθαριότητα τών διαφόρων χώρων και να πηγαίνει τό φαγητό στους άρρώστους. Βλ. Gautier, *Le Typicon* 11.

26. Βασιλικά 21.1.3 = *Digesta* 22.5.3, Βασιλικά 21.1.17 = *Digesta* 22.5.18.

27. Βασιλικά 35.1.21 = *Digesta* 28.1.20, 6: ‘*Η γυνή έν διαθήκη ού μαρτυρεί, άλλ’ έν δικαστηρίω ει μη καταδικασθή επί μοιχεία.* Βασιλικά 21.1.17 = *Digesta* 22.5.18: *Γυνή έν διαθήκη ού μαρτυρεί έν άλλοις δέ μαρτυρίαν νέμει, έν οίς οί άνδρες ού παρακαλούνται.* Είναι χαρακτηριστικά και σημαντικά τά σχόλια πού ακολουθούν: *γυνή έν διαθήκη] ‘Επί τών έν άποδείξει δύναται γυνή μαρτυρείν, ό γάρ νόμος ό ‘Ιούλιος, την επί μοιχεία καταδικασθείσαν μαρτυρείν, επί τών έν άποδείξει κωλύσας, δηλοϊ έξ αντιδιαστολής την μη καταδικασθείσαν επί μοιχεία δέχασθαι μαρτυρούσαν επί τών έν άποδείξει. Και σημείωσαι, ότι δέχονται οί νόμοι τάς αντιδιαστολάς. Βλέπε, πώς είπον’ επί τών έν άποδείξει δύναται γυνή μαρτυρείν’ επί γάρ τών έν συστάσει, τυχόν επί διαθήκη κεκόλνται αυτη μαρτυρείν, ως έν τώ αυτώ δέ τεσταμέντις μονοβιβλίω κείται σαφώς τίτ. 1 Ούλιανου ρητώ.*

Τού Έναντιοφανούς. *Εί και μη καταδικασθή τώ περι μοιχείας, ού δύναται μαρτυρείν έν διαθήκη, άλλ’ έν δικαστηρίοις, ως βιβ. 28 τίτ. 1 διγ. 20 θεμ. 7. Γυνή δέ ούδαμώς μαρτυρεί, πλόν επί τικούσης. Και ή 48 νεαρά του βασιλέως κυρού Λέοντος φιλοσόφου επίσης τώ παρόντι διγ. κωλύει τάς γυναίκας επί τοίς συμφώνοις μαρτυρείν και συναλλάγμασιν. ‘Επί δέ τοκετών, και εί τι έτερόν έστιν, δ μόνη θήλειον ύψις ορά, ού μήν και όφθαλμοί άρρένων, έπιτρέπει ταύταις την μαρτυρίαν. ‘Ανάγνωθι και τό 6 θέμα του 20 κεφ. του 1 τίτ. του 35 βιβ. λέγον περι τά μέσα*

τοῦ Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ καταργεῖ τὶς παραπάνω διατάξεις τῶν Βασιλικῶν²⁸ καὶ ἀπαγορεύει γενικὰ τὴν μαρτυρία τῶν γυναικῶν ἐπὶ τὰ τῶν συμφώνων μαρτύρια, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση ἐν πράγμασι δὲ γυναιξὶν ἰδιάζουσιν, οὗ μὴ θεμιτὸν ἐντυγχάνειν ἀνδράσιν — φημί δὲ ἐπὶ τε ὠδίνων καὶ εἴ τι ἕτερον ὁ μόνη θῆλος ὄψις ὄρᾱ — τὰ οἰκεῖα καὶ ἀρρένων ὀφθαλμοῖς ἀθέατα μαρτυρεῖτωσαν. Ὁ νόμος αὐτὸς τοῦ Λέοντος ΣΤ' καθιερώνει τὴν πραγματικότητα ποῦ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὴν βυζαντινὴ κοινωνία, ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ρωμαϊκὴ νομοθεσία καὶ εἶχε καθιερωθεῖ ἐθιμικὰ, νὰ ἀποφεύγουν δηλαδὴ οἱ γυναῖκες τὶς ἐμφανίσεις σὲ πολυάνθρωπες ἐκδηλώσεις²⁹ καὶ νὰ μὴ εἶναι μάρτυρες στὰ δικαστήρια, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ἐκεῖνες ὅπου παρευρίσκονται ἀποκλειστικὰ γυναικες καὶ εἶναι μοναδικοὶ αὐτόπτες μάρτυρες. Ἡ γιατρὸς μπορούσε νὰ εἶναι μάρτυς σὲ θέματα ποῦ εἶχαν σχέση μὲ τοκετοὺς ἢ ἄλλες γυναικεῖες παθήσεις, νὰ γνωμοδοτεῖ γιὰ γυναικολογικὰ ἱατροδικαστικὰ θέματα, γιὰ θέματα δηλαδὴ γιὰ τὰ ὅποια δὲν μπορούσε νὰ ἔχει γνώση ἕνας γιατρός, ἐφόσον ἀπαγορευόταν νὰ εἶναι παρών. Ἡ Πεῖρα τοῦ Εὐσταθίου Ρωμαίου δίνει παράδειγμα χαρακτηριστικὸ μαρτυρίας γυναικας γιατροῦ ποῦ ἀναφέρεται σὲ ἱατροδικαστικὴ ἐξέταση. Πρόκειται γιὰ ἔλεγχου τοῦ ἀθίκτου τῆς παρθενίας.³⁰ Ὁ θεῖος ἄρπαξε τὴν μνηστὴ τοῦ ἀνεψιοῦ του. Ὁ ἀνεψιὸς ἐπέμενε τοῖς μνήστροις καὶ τὴν γυναῖκα ἠγάγετο, καὶ κατηγορεῖτο ὁ γάμος ὡς τοῦ θείου συνελθόντος τῇ γυναικὶ καὶ τοῦ ἀνεψιοῦ ἐπιβάσαντος μίξιν ἀθέμιτον. Ἀλλ' ἠλέχθη μὴ τοιοῦτον γενέσθαι

ἡ δὲ γυνὴ ἐν διαθήκῃ οὐ μαρτυρεῖ, ἀλλ' ἐν δικαστηρίῳ. Εἰ μὴ καταδικασθῆ ἐπὶ μοιχείᾳ. Ἡ Πεῖρα τοῦ Εὐσταθίου Ρωμαίου, *JGR IV*, 30.79 λέει χαρακτηριστικά: «Οτι φησὶ βι. κα' τί. α' κεφ. ιζ' «Γυνὴ ἐν διαθήκῃ οὐ μαρτυρεῖ. ἐν ἄλλοις δὲ μαρτυρίαν νέμει.» Παραγραφή «τίσιν ἄλλοις; Ἐν οἷς ὄψις ἀρρένων οὐ παραλαμβάνεται».

28. 48η Νεαρά Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ (ἐκδ. Noailles — Dain) 187:

Νεαρά ΜΗ'

Ὁ αὐτὸς βασιλεὺς Στυλιανῶ τῷ αὐτῷ

Ἀὕτη ἀνήρηται τὸ γ' καὶ ιη' διγ. τοῦ ε' τί. τοῦ κβ' βιβ. τῶν διγ., τῶν βασιλικῶν βι. κα' τί. α', κεφ. γ', θε. η' καὶ κεφ. ιε'.

29. Ἡ εἰσαγωγή τῆς Νεαράς εἶναι σημαντικὴ, γιὰτὶ ἀφ' ἐνὸς ἀποκαλύπτει τὴ νοοτροπία τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας γιὰ τὴ θέση τῆς γυναικας, ἀφ' ἑτέρου ὀρίζει ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ τροποποιηθεῖ ἢ νὰ καταργηθεῖ μία ρωμαϊκὴ νομοθετικὴ διάταξη ποῦ ἐρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα ποῦ ἔχει δημιουργηθεῖ ἐθιμικὰ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου. Συμπεραίνει, ἐπίσης, κανεὶς ὅτι στὸ Βυζάντιο τὸ ἔθιμο δὲν μπορούσε νὰ καταργήσῃ νόμο καὶ μόνον νέα νομοθετικὴ διάταξη ποῦ ἀναγνώριζε τὸ ἔθιμο καταργοῦσε τὸ νόμο.

30. Πεῖρα 49. 36.

μήτε διαφθαρήναι τὴν κόρην παρὰ τοῦ ἄρπαγος, καὶ ὁ γάμος ἔμεινεν ἀκατηγόρητος, ἐπειδὴ καὶ ἐκμάρτυρον ὑπεδείχθη γυναικῶν τὸ ἄθικτον τῆς κόρης τῇ ψηλαφήσει βεβαιουσῶν, ὧν οὐκ ἀπόβλητον τὸ μαρτύριον, ὅτι μαρτυροῦσι καὶ γυναῖκες ἐν οἷς ἄνδρες οὐ προσκαλοῦνται. Καὶ φησι βι. κ' τί. α' «ἢ γυνὴ ἐν διαθήκῃ οὐ μαρτυρεῖ· ἐν ἄλλοις δὲ μαρτυρίαν νέμει». Γιὰ τὴν διαπίστωση τῆς παρθενίας ὑπῆρχε εἰδικὴ μέθοδος. Ἡ γυναικολόγος Μητροδώρα στὸ βιβλίον της *Περὶ τῶν γυναικείων παθῶν τῆς μήτρας* ἀναπτύσσει τὴν μέθοδο πρὸς γνῶναι γυναῖκα, ἐάν ἐστί παρθένος.³¹ Ἀπόφαση τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ ἔτους 1325, ἀναφέρει ὅτι ὁ πατριάρχης καὶ οἱ ἀρχιερεῖς στοὺς ὁποίους κατέφυγε κληρικός γιὰ νὰ ζητήσῃ νὰ λυθεῖ ὁ γάμος τῆς κόρης του ζήτησαν τὴν βοήθεια μαίας, ἣ ὅποια θὰ ἐξέταζε τὴν γυναῖκα καὶ θὰ γνωμοδοτοῦσε. Ὁ κληρικός αὐτὸς τῆς μητροπόλεως Αἴνου ἀνέφερε στὸ δικαστήριον...

ὡς ἠγάγετο γαμβρὸν ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ θυγατρὶ ἐνδέκατον τῆς ἡλικίας ἀγούση χρόνον, τὸν υἱὸν τοῦ ἀπὸ τοῦ τοιοῦτου κλήρου, ἄρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Ἀργυροῦ, καὶ διὰ τὸ μὴ νομίμων καὶ τελείων χρόνων εἶναι τὴν θυγατέρα, οὔτε ὁ τὰ δίκαια διέπων τῆς τοιαύτης ἀγνωστάτης μητροπόλεως παρεχώρει τὸν γαμβρὸν αὐτῇ συνοικεῖν... ὑπ' ἐγγυητῇ τῷ πατρὶ τῷδε τῷ ἄρχοντι τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ μὴ πρότερον αὐτῇ τὸν υἱὸν συνελθεῖν, πρὶν ἂν ὁ νόμιμος πρὸς τὴν συνάφειαν ἐπιστῇ χρόνος, θαρρήσας κατεπιστεύσατο, ὁ δέ γε τοιοῦτος γαμβρός, μὴ ἀναμείνας, ἐβίασατο τήνδε τὴν θυγατέρα, καὶ ἐμίγη παρὰ φύσιν αὐτῇ, παντελοῦς βλάβης καὶ ἐρημώσεως ταύτῃ γενόμενος πρόξενος. Συμπαρισταμένης δὲ τῷ δικαστηρίῳ καὶ αὐτῆς δέον ἐκρίθη, ἐξέτασιν τούτου χάριν γενέσθαι, καὶ γε, προσκληθείσης μαίας καὶ ἀνερευνήσασθαι αὐτήν, ὡσπερ ἐν τοῖς τοιοῦτοις εἴθισται, καὶ τῆς παρὰ τοῦ ἀνδρὸς γενομένης ἐπ' αὐτῇ τοσαύτης βλάβης ἀληθοῦς ἀποδειχθείσης, ὡς καὶ ἀνδρὶ τὸ ἀπὸ τοῦδε μὴ δυνατῶς ὄλως ἔχειν ταύτην συγκαθευδῆσαι, διέγνωσται τῇ ἡμῶν μετριότητι καὶ τοῖς περὶ αὐτὴν ἱερωτάτοις ἀρχιερεῦσιν, ὡς ἂν τὸ μὲν διὰ τὴν μεσολαβήσασαν ἀνηβότητα τῆς γυναικός, τὸ δὲ μάλιστα καὶ διὰ τὴν τοιαύτην ἐπ' αὐτῇ βλάβην καὶ τὸ μὴ δύνασθαι ἀνδρὶ συνοικεῖν, εἶη τότε τὸ συνοικέσιον διεξευγμένον, ἀπολαβόντος τοῦ πατρὸς τοῦδε πάντα τὰ προικὸς

31. Ἐκ τῶν *Μητροδώρας περὶ τῶν γυναικείων παθῶν τῆς μήτρας*, ἐκδ. Ἀρ. Κούζη, ΠΑΕ 20 (1945) 49-67.

χάριν καταγραφέντα παρὰ τούτου τῇ θυγατρὶ, ἔτι δὲ καὶ τὸ κατὰ νόμους. . .³²

Ἡ νομοθεσία ὀρίζει σὲ ποιῆς περιπτώσεις πρέπει νὰ κάνει τὶς ἐξετάσεις ἀποκλειστικὰ γυναίκα γιὰ τὸν ἢ μαῖα, ὅπως π.χ. ὅταν σὲ περίπτωσι διαζυγίου ἢ θανάτου τοῦ συζύγου ἀμφισβητεῖται ἡ ἐγκυμοσύνη. Ἐὰν μετὰ τὸ διαζύγιον ὁ ἄνδρας ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ γυναίκα ἐγκυμονεῖ καὶ αὐτὴ ἀρνεῖται, ὁ ἄρχων διαλέγει τρεῖς μαίας δοκίμους τὴν τέχνην καὶ τὴν πίστιν, καὶ θεωροῦσι· καὶ ἐὰν αἱ τρεῖς εἴτε καὶ αἱ δύο εἴπωσιν αὐτὴν ἐγκυμονεῖν, δέχεται φύλακα, ὡσανεὶ αὐτὴ τοῦτο ἤτησεν. Εἰ δὲ αἱ τρεῖς εἴτε αἱ δύο εἴπωσιν αὐτὴν μὴ ἐγκυμονεῖν, οὐ δέχεται φύλακα, καὶ ὁ ἀνὴρ εἰς ὕβριν αὐτῆς καὶ ἀτιμίαν δοκεῖ τοῦτο πεποιημέναι.³³ Ἐὰν πεθάνει ὁ σύζυγος καὶ ἡ γυναίκα ἰσχυρίζεται ὅτι ἐγκυμονεῖ ὀφείλει. . .

δεύτερον τοῦ μηνὸς παραγγέλλειν οἷς διαφέρει ἢ προκοιράτωρσιν αὐτῶν, ἵνα, εἰ βούλονται, πέμψωσι τὰς ὀφειλούσας ἐπιθεῖν τὴν γαστέρα. Πέμπονται δὲ πέντε γυναῖκες ἐλεύθεραι, καὶ ἅμα πᾶσαι ἐφορῶσι, καὶ οὔτε μία τούτων ἀκούσης τῆς γυναικὸς ἄπτεται τῆς γαστρὸς αὐτῆς. Τίκει δὲ ἐν οἴκῳ σεμνῆς γυναικὸς ἐπιλεγομένῳ παρὰ τοῦ ἄρχοντος. Πρὸ τοῦ νομίζειν τίκειν στελλέτω τὴν παραγγελίαν ἢ γυνή. Μὴ ἐχέτω δὲ τὸ κουβούκλειον, ἐν ᾧ τίκει, πολλὰς εἰσόδους, ἀλλὰ μίαν· τὰς δὲ λοιπὰς σάνισιν ἐκάτερον ἀποφράττειν μέρος· καὶ πρὸ τοῦ κουβουκλείου τρεῖς ἐλεύθεροι καὶ τρεῖς ἐλεύθεραι, καὶ δύο στρατιῶται φυλάττουσιν.³⁴

Ἡ βυζαντινὴ νομοθεσία ὀρίζει περιπτώσεις ποινικῆς εὐθύνης τοῦ γιὰ τρουῦ χωρὶς νὰ κάνει διάκριση φύλου. Ἐτσι ἐὰν προκληθεῖ βλάβη στὴν γυναίκα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ τεκνοποιήσῃ ἢ πάσχει ἀπὸ γυναικολογικὴ πάθησι ἀπὸ ἐσφαλμένη διάγνωσι ἢ χορήγησι κακοῦ φαρμάκου ἐπιβάλλονται ποινὲς στὸν ἢ στὴν γιὰ τρὸ. Ἐξορία ἀπειλοῦν τὰ Βασιλικὰ³⁵ σὲ ὅποιον (ἄρα καὶ στὴν γιὰ τρὸ ποὺ κατὰ κύριο λόγο ἀσχολεῖται μὲ προβλήματα ἐγκυμοσύνης ἢ γυναικολογικὰ γενικὰ) μὴ καλῶ λογισμῶ δώσει γυναικὶ συλληπτικὸν καὶ ἀποθάνῃ ἢ λαβοῦσα. Γιὰ τὴν ἴδια περίπτωσι ἢ

32. *MM* I, 132-133.

33. Βασιλικὰ 31.7.1, 1 = *Digesta* 25.4.1.

34. Βασιλικὰ 31.7.1, 4 = *Digesta* 25.4.1, 10. Στὴ Ρώμη, νόμος ποὺ ἀπεδίδετο στὸν Νουμᾶ ὀριζε ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνεται Ιατρικὴ ἐξέτασι στὴ γυναίκα ποὺ εἶχε πεθάνει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐγκυμοσύνης τῆς ἢ ὑπῆρχαν ὑπόνοιες ὅτι ἦταν ἐγκυος. Τὴν ἐξέτασι αὐτὴ ἔκαναν οἱ obstetrices, βλ. Darenberg – Saglio, λῆμμα: medicus.

35. Βασιλικὰ 60.39.3, 2 = *Digesta* 48.8.3, 2.

Ἐπιτομή ἀπειλεῖ ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐξορία καὶ ἐσχάτη δήμευση.³⁶ Εἰδικὰ ὀρίζεται ὅτι ἐὰν ἡ γιαντρὸς δώσει φάρμακο σὲ γυναῖκα καὶ αὐτὴ πεθάνει, εὐθύνεται ἡ γιαντρὸς καὶ ὑπόκειται σὲ ποινή. Διακρίνει μάλιστα ὁ νόμος τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία ἡ γιαντρὸς ἀπλᾶ χορηγεῖ τὸ φάρμακο στὴν γυναῖκα καὶ αὐτὴ πεθάνει καὶ τὴν περίπτωσιν κατὰ τὴν ὁποία ἡ γιαντρὸς *χερσὶν ἰδίαις* τὸ φάρμακον ὑπέβαλεν. Στὴν πρώτη περίπτωσιν *χώρα τῆ* τὸ διπλοῦν ἀπαιτούσῃ ἀγωγῇ καὶ στὴν δευτέρῃ ὁ Ἄκουίλιος ἀρμόζει.³⁷ Τὶς ἴδιες ποινὲς ὀρίζει καὶ ἡ Ἐπιτομή.³⁸ Ἐνέχεται, ἐπομένως, ἡ γιαντρὸς ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἐσφαλμένη ἰατρικὴ διάγνωσιν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν παροχὴν φαρμάκων ποῦ ἐπιφέρουν βλάβη στὴν υγεία ἢ τὸν θάνατο.³⁹

Ὁ, ἡ γιαντρὸς καὶ ἡ μαία ἔχουν ποινικὴ εὐθύνῃ καὶ στὴν περίπτωσιν ἀμβλώσεως. Οἱ ποινὲς εἶναι ποικίλες καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν βλάβη

36. Ἐπιτομή ΜΕ', κα' (= JGR IV).

37. Βασιλικὰ 60.3.9 = *Digesta* 9.2. Εἶναι χαρακτηριστικὰ τὰ σχόλια ποῦ ἀκολουθοῦν τὴν διάταξιν αὐτῆ τῶν Βασιλικῶν: ἡ ἰατρῶν] ἐὰν ἰατρομαία βοήθημα ἦτο πόσιν ὑποβάλλῃ τῇ γυναικί, ἡ δὲ τελευτῇ, διαστίζει ὁ Λαβεῶν, ἴνα, εἰ μὲν ταῖς οἰκείαις χερσὶν ὑπέθηκε τὸ βοήθημα, δόξῃ αὐτὴν πεφονεῦσθαι τὴν γυναῖκα· εἰ δὲ τῇ γυναικὶ δέδωκεν, ἴνα ἐαυτῇ τοῦτο ὑποβάλλῃ, τῇ *in factum* κατέχεται, ἐπειδὴ αἰτίαν θανάτου δεδωκέναι πιστεύεται, οὐ μὴν ἀνηρηκέναι· ἐὰν τις ἢ κατὰ βίαν ἢ παραινέσας ἐπιχέῃ κατὰ τινος φάρμακον ἢ τῶν διὰ στόματος καταπινομένων, ἢ διὰ κακίστου φαρμάκου ἐπιβουλεύσῃ τινί, κατέχεται τῷ Ἄκουίλιῳ, ὡσπερ ἡ ὑποβαλοῦσα.

τῇ γυναικί] Δούλη γυναικί. Ἐπὶ γὰρ ἐλευθέρως μόνον τὸ δημόσιον ἔγκλημα κινεῖται.

χώρα τῆ τὸ διπλοῦν ἀπαιτούσῃ ἀγωγῇ] οὐ τῷ Ἄκουίλιῳ, ἀλλὰ τῇ ἰμφάκτουμ ἦτο τῇ περὶ τῆς γενομένης ζημίας, τῇ κινουμένην οὐχ ὅταν ἀπὸ σώματος εἰς σῶμα γένηται βλάβη· τοῦτο γὰρ ἰδίωμα Ἄκουίλιου. Ἰσθὶ δέ, ὅτι καὶ ἡ περὶ τῆς γενομένης ζημίας ἀπὸ διαθέτου, καὶ ὁ ἀπὸ σώματος εἰς σῶμα Ἄκουίλιος ἐξ ἀρνήσεως ἀμφοτέρω τὸ διπλοῦν ἀπαιτοῦσιν, ὡς εὐρήσεις πρὸς τῷ τέλει τοῦ τίτ. καὶ τοῦτο δὲ γίνωσκε, ὅτι ὁ Ἄκουίλιος ἀποδείξεσιν, οὐ μὴν ὄρκω λύεται· χερῶν οὖν ἀρνούμενου τοῦ ἐναγομένου ἀποδεικνύει τὸν ἐνάγοντα· ἐπεὶ μὴ ἀποδεικνυμένης τῆς ζημίας οὐ δίδεται ὁ περὶ συκοφαντίας καὶ ὁ ἐντελής, ὅσπερ ὁ ἐξ ἀντεπαγωγῆς, ὡς εὐρήσεις ὁμοίως.

38. Ἐπιτομή ΜΕ', ιθ': Ἰατρίνη εἰ μὲν τῇ δούλῃ δῶ φάρμακα, ἡ δὲ λαβοῦσα τελευτήσει, χρεῖται τὸ ἔργον. Εἰ δὲ χερσὶν οἰκείαις ἡ ἰατρίνη τὸ φάρμακον ἐπιδέδωκεν, ὁ ἀκουίλιος ἀρμόζει. Ὡς ὅτε τις ἀλείφει τινὰ φάρμακον ἢ ἐμβάλῃ αὐτὸ διὰ στόματος ἢ κλυστήρος βία ἢ συμβουλή. Ὡς βι. θ' τί. β'. Βλ. καὶ Βαλσαμῶν, Ἐκκλησιαστικῶν διατάξεων συλλογή, PG 138, 1245. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς, ΣΤ', Ἀθήνα 1948-55, σ. 22.

39. Βλ. καὶ Ματθαῖο Βλάσταρη, Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον, Ράλλης - Ποτλῆς ΣΤ', στ. Μ, 361. Κανὼν 91 (σχόλιο Βαλσαμῶνος) τῆς ἐν Τρούλλῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ράλλης - Ποτλῆς Β', 519: εἰ καὶ μὴ κακῶ τις λογισμῶ παράσχοι γυναικὶ συλληπτικῶν, καὶ τελευτήσει ἡ λαβοῦσα, ἐξορίζεται ὁ παρασχών.

πού προξενήθηκε στὴν γυναίκα, τὴν ὑπαρξὴ δόλου ἢ μὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ θέση τοῦ γιατροῦ. Τὰ Βασιλικά⁴⁰ ὀρίζουν: Ὁ δεδωκὼς πόμα πρὸς φίλτρον ἢ ἀμβλωτρίδιον, κὰν χωρὶς δόλου, εὐτελής μὲν ὢν μεταλλάσσεται, τίμιος δὲ ἐξορίζεται μετὰ μερικῆς δημεύσεως. Εἰ δὲ ἀπέθανεν ὁ πίων, ἐσχάτως τιμωρεῖται. Ἡ Ἐπιτομή⁴¹ καὶ ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης στὸ ἔργο του *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον*⁴² περιέχουν τὴν ἴδια διάταξη. Κανὼν τοῦ ἁγίου Βασιλείου ὀρίζει ἐκκλησιαστικὴ ποινὴ γιὰ τὴν γυναίκα πού δίνει καὶ γιὰ ἐκείνη πού δέχεται τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια: Καὶ αἱ διδοῦσαι καὶ αἱ δεχόμεναι τὰ ἐμβρυοκτόνα δηλητήρια, ἐν τοῖς ἐκουσίως φονεύουσι καταλογίζονται· ἐνταῦθα δὲ τὸ τοῦ ἁκουσίου φόνου ἐπιτίμιον τὴν δεκαετίαν ἐπιτίθησι ταύταις, οἶμαι παρὰ τὸ μήπω γεγονέναι τὸ κνοφορούμενον ἐν φύσει, καὶ τὸ μὴ ἐκ διαθέσεως ἀπανθρωῶπου μελετηθῆναι τὸν φόνον, ἀλλὰ δι' αἰσχύνην ἢ φόβον ἀγενῆ, γονέων τυχόν, ἢ δεσπότη, ἢ ἄλλου τινος, κίνδυνον ἀπειλοῦντος. Οἱ ποινές, ἐπομένως, πού ἐπιβάλλονταν στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἦταν ὁ μεταλλισμός, ἡ ἐξορία, ἡ μερικὴ δήμευση, ὁ θάνατος καὶ πνευματικὴ ποινὴ δεκαετὲς ἐπιτίμιον.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν γιατροὺ ὑπῆρχαν καὶ οἱ γυναῖκες, οἱ ὁποῖες ἀνάλογα μὲ τις γνώσεις τους, βοηθοῦσαν τοὺς γιατροὺς στὸ ἔργο τους. Παρεῖχαν τὶς ὑπηρεσίες τους ἐργαζόμενες εἴτε ἰδιωτικὰ εἴτε μέσα στὰ νοσοκομεῖα. Ἦταν οἱ μαῖες καὶ αἱ ὑπόουργισσαι, οἱ ἀδελφές δηλ. νοσοκόμες. Στὶς πηγές αἱ ὑπόουργισσαι ἀναφέρονται κυρίως ὡς τὸ βοηθητικὸ προσωπικὸ τῶν νοσοκομείων.⁴³

Σημαντικὴ βοήθεια καὶ ὑπηρεσίες πρὸς τοὺς ἀσθενεῖς παρεῖχαν οἱ διακόνισσες, οἱ ὁποῖες εἶχαν προφανῶς μερικὲς ἱατρικὲς γνώσεις.⁴⁴ Σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας οἱ διακόνισσες εἶχαν, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα τους καθήκοντα, τὴν φροντίδα καὶ περίθαλψη τῶν ἀσθενῶν. Μὲ τὴν ἐμφάνισι τῶν νοσοκομείων ὁ ρόλος τους στὸν τομέα αὐτὸ ἔγινε περισσότερο σημαντικός.

Οἱ βυζαντινοὶ γιατροὶ ἐπαιρναν ἀμοιβὴ γιὰ τὶς ὑπηρεσίες τους εἴτε

40. Βασιλικά 60.51.34, 5 = *Digesta* 48.19.38, 5.

41. Ἐπιτομή ΜΕ', κ': Οἱ ἐπὶ τὸ ἐκτρώσαι παρέχοντες πόμα ἢ ἐρωτικόν, εἰ καὶ μὴ κατὰ δόλον τοῦτο ποιῶσιν, ἐπειδὴ κάμιστόν ἐστι τὸ ὑπόδειγμα, εὐτελεῖς μὲν ὄντες μετάλλω παραδίδονται, σεμνότεροι δὲ εἰς νῆσον. ἐξορίζονται, δημεύόμενοι εἰς μέρος. Εἰ δὲ ἐκ τούτου τελευτήσῃ ἡ γυνὴ ἢ ὁ ἀνὴρ, τὴν ἐσχάτην ὑπομένουσι τιμωρίαν.

42. Βλάσταρης, *Σύνταγμα*, Ράλλης - Ποτλῆς, ΣΤ', στ. Γ', 200.

43. Βλ. πῶ πάνω σ. 125.

44. Constantelos, *Byzantine Philanthropy* 84, ὅπου καὶ σχετικὴ γενικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν θεσμό τῆς διακόνισσας.

ἀπὸ τοὺς πελάτες τοὺς εἶτε, ἐὰν ὑπηρετοῦσαν σὲ νοσηλευτικά ἱδρύματα, ἀπὸ τὸ κράτος, τὴν κοινότητα ἢ τὸ ἴδρυμα. Οἱ γιατροὶ τῶν κοινοτήτων καὶ ἱδρυμάτων ἔπαιρναν ρόγα, χρηματικὴ δηλ. ἀμοιβή, καὶ ἀννόνα, δηλαδή τροφίμα, σιτηρά, ὄσπρια, οἶνο κτλ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ρόγα καὶ τὴν ἀννόνα ἔπαιρναν ἀπὸ τοὺς πελάτες τοὺς κατὰ καιροῦς καὶ ἀγάπες, φιλικὰ δηλαδή δῶρα. Στὶς Καλένδες τοῦ Ἰανουαρίου εἰσέπρατταν καὶ χρηματικὰ φιλοδωρήματα, τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ τὴν νομοθεσία,⁴⁵ δὲν ἐθεωροῦντο μισθός.⁴⁶ Δὲν γνωρίζομε ἐὰν ἡ γυναίκα γιατρὸς ἔπαιρνε ἴση ἀμοιβή μὲ τὸν συνάδελφό της ἢ διαφορετικὴ. Στὸ τυπικὸ τῆς μονῆς τοῦ

	ἀριθμὸς (ὑπηρετούντων)	ρόγα	προσφά- γιον	ἀννόνα (σίτος)
πριμικήριος	2	7 ¹ / ₂ νομισμα- τα χρυσά	1 ¹ / ₂ νομ.	45 μῶδιοι
πρωτομηνίτης	2	7	1 ¹ / ₂	38
χειρουργός	2	7	1 ¹ / ₂	38
γιατρός (ἀνδρική πτέρυγα)	4	6 ¹ / ₂	1 ¹ / ₃	36
γιατρός (γυναικεία πτέρυγα)	2	6	1 ¹ / ₃	36
γιατρός μονῆς	2	4	1 ¹ / ₄	30
γιατρός γυναίκα	1	3		26
νοσοκόμος	16	2 ¹ / ₂ (νόμισμα καινούριον)	1 ¹ / ₆	24
νοσοκόμος γυναίκα	4	2 ¹ / ₂	1 ¹ / ₆	24
ὑπηρέτης	8	4	1 ¹ / ₄	30
ὑπηρέτρια	3	4	1 ¹ / ₄	30

45. Βασιλικά 20.4.27 = *Digesta* 19.5.27: Τὸ διδόμενον ἰατροῖς καὶ τεχνίταις δῆλον ποσὸν ἐν ταῖς Καλάνδαις, οὐκ ἔστι μισθός. Ἐὰν οὖν τι παρὰ τὸ προσήκον ἐν ταῖς τοιαύταις ὑπηρεσίαις γένηται, οὐχ ἡ ἐπὶ μισθώσει ἀγωγή, ἀλλ' ἐν φάκτουμ ἀρμόζει.

46. Βλ. σχετικὰ Κουκουλέ, δ.π. 17-18.

Παντοκράτορος ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Κομνηνὸς ὀρίζει, μὲ πολλὰ λεπτομέρειες, τὶς ἀμοιβὰς σὲ χρῆμα καὶ σὲ εἶδος τῶν γιαιτρῶν καὶ τοῦ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ τοῦ νοσοκομείου.⁴⁷ Ὁ P. Gautier κατάρτισε εἰδικὸ πῖνακα ποὺ δείχνει τὶς ἀμοιβὰς αὐτὰς.⁴⁸ Παραθέτω μέρος τοῦ πίνακα ποὺ δίνει τὴν δυνατότητα νὰ γίνῃ σύγκρισις ἀνάμεσα στὶς ἀμοιβὰς ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν (βλ. σ. 132).

Παρατηροῦμε ὅτι ἡ ἀμοιβὴ τοῦ γυναικειοῦ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ εἶναι ἴση μὲ τὴν ἀμοιβὴν σὲ χρῆμα καὶ σὲ εἶδος τοῦ ἀνδρικοῦ βοηθητικοῦ προσωπικοῦ. Ἀντίθετα ἡ γιαιτρὸς παίρνει ὡς ἀμοιβὴ ἀκριβῶς τὰ μισὰ χρήματα (τρία χρυσὰ νομίσματα ἔναντι ἑξὶ τῶν ἀνδρῶν συναδέλφων τῆς), ἡ ἀνὸνα εἶναι μικρότερη (26 μῦδοι ἔναντι 36 τῶν ἀνδρῶν) καὶ δὲν παίρνει προσφάγιον. Ἡ ἀνισότης αὐτὴ ὡς πρὸς τὴν ἀμοιβὴν εἶναι μεγάλη καὶ τὸ κείμενον δὲν δικαιολογεῖ πούθεν τὴν ἀνισὴν αὐτὴ μεταχείριση.⁴⁹ Δὲν γνωρίζομε ἐὰν ἡ ἀνισὴ αὐτὴ μεταχείριση, ἡ μικρότερη δηλ. ἀμοιβὴ τῆς γιαιτροῦ, ἀποτελοῦσε κανόνα. Πάντως τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀμοιβὴ τῶν γυναικῶν, οἱ ὁποῖες παρῆσαν βοηθητικὰς ὑπηρεσίας, ἦσαν ἴση μὲ τῶν ἀνδρῶν δίνει τὴν δυνατότητα νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι δὲν ὑπῆρχε κανόνας (ἔστω καὶ ἐθιμικός), ποὺ νὰ ἐπιβάλλει διαφορετικὴ μεταχείριση ὡς πρὸς τὴν ἀμοιβὴν στὶς γυναῖκες. Ἡ ἀνισὴ μεταχείριση ὡς πρὸς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῆς γιαιτροῦ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ σὲ γενικὸ συμπέρασμα. Ἴσως νὰ ὑπῆρχε εἰδικὸς λόγος, ἀγνωστος σὲ μᾶς, γιὰ τὸν ὁποῖον ὁ Ἰωάννης Κομνηνὸς ὀρισε αὐτὰς τὶς ἀμοιβὰς. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι ἡ γιαιτρὸς ἦταν βοηθὸς τῶν δύο ἀνδρῶν γιαιτρῶν⁵⁰ ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὴν γυναικεία πτέρυγα καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἦταν μειωμένη. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε παραχωρήσει ἄφθονα περιουσιακὰ στοιχεῖα στὸ ἴδρυμα αὐτὸ καὶ δὲν θὰ ἔκανε περιστολὴν ἐξόδων περικόπτοντας τὴν ἀμοιβὴν τῆς γιαιτροῦ ποὺ ὑπηρετοῦσε στὸ νοσοκομεῖον.

Ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθησαν πρὸ πάντων προκύπτει ὅτι στὸ Βυζάντιον ὑπάρχει συνέχεια τῆς παραδόσεως ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στὴν Ρώμη ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα ἀσκήσεως τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλ-

47. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* (99-105 Gautier).

48. Gautier, *Le Typicon* 12.

49. Gautier, *Le Typicon* 15.

50. Τὸ κείμενον τοῦ *Τυπικοῦ* ἀναφέρει: *Τῷ δὲ τῶν γυναικῶν ὀρδίνῳ, ἱατροὶ μὲν ἔσονται δύο, παρὰ κολοῦθ ἡσεί δὲ καὶ ἰάτρανα μία* (85 Gautier).

ματος από την γυναίκα. Οι ρωμαϊκές νομοθετικές διατάξεις, που εξομοιώνουν πλήρως άνδρες και γυναίκες γιατρούς, παρέχουν δικαιώματα, αλλά συγχρόνως καθορίζουν και όρια ευθύνης για την γιατρό, ισχύουν στην βυζαντινή αυτοκρατορία. Η καθημερινή πρακτική και οι εξελίξεις της βυζαντινής νοσοτροπίας και κοινωνίας δίνουν την ευκαιρία στον νομοθέτη και στον δικαστή να μεταβάλουν ή να συμπληρώσουν τις παλιές ρωμαϊκές διατάξεις με νέα στοιχεία.

EWALD KISLINGER

Η ΓΥΝΑΙΚΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Η ιστορία του πολιτισμού επέδειξε τα τελευταία 10-15 χρόνια ιδιαίτερο ενδιαφέρον για δύο τομείς, την καθημερινή ζωή και τα γυναικεία θέματα. Καίτοι εκκινούν από διαφορετικές αφετηρίες, καταλήγουν σε κοινά σημεία, όπως μαρτυρούν π.χ. για την δυτική μεσαιωνολογία ο συλλογικός τόμος *Γυναίκα και μεσαιωνική καθημερινή ζωή*¹ και για το Βυζάντιο *Ο βίος μιας Βυζαντινής*² του Φ. Κουκουλέ ή του αυτού, *Αι πάνδημοι γυναίκες*,³ καθώς επίσης τα άρθρα του τμήματος 4.4 «Ο ρόλος της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία» στο 16ο παγκόσμιο βυζαντινολογικό συνέδριο.⁴

Μελέτες περί γυναικών καθορίζονται, λόγω του αντικειμένου τους, απλώς και σαφώς από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φύλου τους. Εκπλήσσει λοιπόν, ότι ακόμη και αυτή η σωματική ορίζουσα έχει τύχει στη σχετική βυζαντινολογική έρευνα ελαχίστης προσοχής εν συγκρίσει με τις οικονομικές, μορφωτικές ή μοναστικές απόψεις.⁵ Η εξωτερική εμφάνιση της γυναίκας παραμένει αντικείμενο της ιστορίας της τέχνης,⁶

1. *Frau und spätmittelalterlicher Alltag* (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 9 = Öst. Ak. der Wiss., phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte 473), Βιέννη 1986.

2. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Α'-ΣΤ', Αθήνα 1948-55, Β' 2, σ. 163-218.

3. ό.π. 117-162. Πρόσφατα στο θέμα βλ. S. Leontsini, *Die Prostitution im frühen Byzanz* (Dissertationen der Universität Wien, 194), Βιέννη 1989.

4. Δημοσίευση στο *JÖB* 31/1 (1981) 233-260 (βλ. εδώ σημ. 9), 32/1 (1982) 193-204 (Rapport) και 32/2 (1982) 423-558 (Communications).

5. Πρβ. τα άρθρα στο *BF* 9 (1985) 1-146 και τη βιβλιογραφία στις σημ. 4 και 9. Βλ. τουναντίον C. Galatariotou, «Holy Women and Witches: Aspects of Byzantine Conceptions of Gender», *BMGs* 9 (1984/85) 55-94.

6. Βλ. σημ. 61.

το sex το κρίνει ο νομικός,⁷ ενώ το «βυζαντινό ερωτικόν» είναι προϊόν της λογοτεχνίας.⁸ Σ' εφαρμογή της παραδοσιακής απόψεως περί της κυρίας αποστολής της γυναίκας ως μητέρας αφιερώνεται κατά το μάλλον κάποιος χώρος στα ζητήματα της γονιμότητας και του τοκετού.⁹

Ήδη τις συνδεόμενες με αυτά περιπλοκές έως και κινδύνους, όσον αφορά την υγεία, και την κατανίκησή τους, εκχωρεί κανείς προφανώς στην ιστορία της ιατρικής. Αυτή, άνευ αμφιβολίας, είναι ένας αναπτυσσόμενος κλάδος, όπως ποσοτικώς και ποιοτικώς πιστοποιεί ο αριθμός των ανακοινώσεων στο Newsletter of the Society for Ancient Medicine and Pharmacy¹⁰ και το Symposium on Byzantine Medicine, Dumbarton Oaks 1983.¹¹ Εν τούτοις χαρακτηριστικώς στο τελευταίο ο τομέας της γυναικολογίας δεν αντιπροσωπεύθηκε με καμία εργασία.

Ιατρικά συγγράμματα στο Βυζάντιο λάμβαναν βεβαίως υπ' όψιν τους ειδικά συμβάντα και μεταβολές, προπαντός ασθένειες, του γυναικείου οργανισμού.¹² Δυσμηνόρροια και αμηνόρροια,¹³ καρκινώματα εν μαστοίς,¹⁴ οιδήματα των εγκύων,¹⁵ κατακράτησις του πλακούντος,¹⁶ κέρκωσις του

7. Σ. Τρωϊάνος, «Η ερωτική ζωή των βυζαντινών μέσα από το ποινικό τους δίκαιο», *Αρχαιολογία* 10 (1984) 43-48· του ίδιου, *Ο «Ποινάλιος» του Εκλογαδίου* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 6), Φραγκφούρτη 1980, σ. 70-91· του ίδιου, «Kirchliche und weltliche Rechtsquellen zur Homosexualität in Byzanz», *JÖB* 39 (1989) [τυπώνεται].

8. H. G. Beck, *Byzantinisches Erotikon*, Μόναχο 1986· C. Cupane, «Byzantinisches Erotikon: Ansichten und Einsichten», *JÖB* 37 (1987) 213-233.

9. Angeliki E. Laiou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (1981) 236.

10. Αυτό το περιοδικό εκδίδεται από τους J. Scarborough – W. Smith – J. M. Riddle στο Madison/Wisconsin. Μέχρι σήμερα δημοσιεύθηκαν 16 τεύχη, το τελευταίο το φθινόπωρο 1988.

11. Δημοσίευση 21 άρθρων στο *DOP* 38 (1984).

12. Πρβ. Α. Χ. Ευτυχιάδη, *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήνα 1983, σ. 65-77· P. Diepgen, «Zur Frauenheilkunde im byzantinischen Kulturkreis des Mittelalters» (Ak. der Wiss. und der Lit. Mainz, Abh. der geistes- und sozialwiss. Kl. 1950, Nr. 1) 3-14· E. Kislinger, «Frauenheilkunde/Byzantinisches Reich» στο: *Lexikon des Mittelalters* IV 878-880· Γ. Κ. Πουρναρόπουλος, *Συμβολή εις την ιστορίαν της βυζαντινής ιατρικής*, Αθήνα 1942, σ. 94-97.

13. Αέτιος Αμιδηνός, *Βιβλία ιατρικά έκκαίδεκα*, XVI 51-62 (72-85 Zervos). Ευτυχιάδης, *Εισαγωγή* 65-66.

14. Αέτιος Αμιδηνός XVI 42-48 (60-68 Zervos).

15. Αέτιος Αμιδηνός XVI 11 (14-15 Zervos).

16. Παύλος Αιγινήτης, *Έπιτομή ιατρική* VI 75 (II 117-118 Heiberg).

κόλπου,¹⁷ γυναικείος ρους,¹⁸ ἀτρησία¹⁹ καὶ πρόπτωσης τῆς μήτρας²⁰ κτλ. ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Ορειβάσιο, τὸν Αἴτιο Ἀμιδηνό καὶ τὸν Παῦλο Αἰγινήτη, ἰατροὺς τῆς πρῶτου βυζαντινῆς περιόδου.²¹ Τὰ πενιχρά γυναικολογικά κεφάλαια τοῦ Λέοντος Ἰατροσοφιστοῦ²² ἀποτελοῦν τὴν ἀντίθεση, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν παρακμὴ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες.

Μία παράλληλη ἐξέλιξη παρατηρεῖται στα χειρουργικά συγγράμματα, ὥστε ἐπὶ μακρὸν ἐπικρατοῦσε ἡ γνώμη, πὼς ἡ εἰσαγωγή ἀποτελοῦσε στὴν πραγματικότητα τὴν κατακλείδα τῆς ἀρχαίας ἐπιστήμης. Σὲ σχέση με τὴν ἀξιοποίηση μεσοβυζαντινῶν καταλόγων χειρουργικῶν ἐργαλείων ἔλαβε χώρα μίᾳ ἐπανεκτίμηση αὐτῆς τῆς ἀπόψεως.²³ Διάφορες πληροφορίες ἀντλούμενες ἀπὸ τὶς πηγές ομιλοῦν ἐναντίον μίας καθαρῶς φιλολογικῆς ἐπιβίωσης. Ἐννῶ μ' αὐτὸ λιγότερο τὴν ἀπόπειρα διαχωρίσεως σιαμαίων ἀδελφῶν²⁴ καὶ διόλου μίᾳ ζωτομία.²⁵ Δὲν πρέπει νὰ κάνουμε τὸ σφάλμα νὰ ἐκτιμήσουμε σήμερα γεγονότα, ποὺ οἱ σύγχρονοὶ τοὺς τα θεώρησαν ἐξαιρετικά, ἀξιοπεριεργὰ καὶ ἐπομένως ἀξιοσημείωτα, ὡς κωνικά καὶ συνήθη. Σημαντικότερες εἶναι, ἡ τυχαία παρατήρηση γιὰ τὸν

17. Παῦλος Αἰγινήτης VI 70 (II 112-113 Heiberg).

18. Ορειβάσιος, *Ἐκλογή βοηθημάτων* 148 (IV 306-307 Raeder)· Ορειβάσιος, *Σύνοψις πρὸς Ἐδστάθιον* 46-47 (306 Raeder).

19. Αἴτιος Ἀμιδηνός XVI 108 (146-147 Zervos).

20. Παῦλος Αἰγινήτης III 72 (I 289-290 Heiberg).

21. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I-II (Handbuch der Altertumswissenschaft XII 5, 1-2), Μόναχο 1978, II 293-302. I. Bloch, *Byzantinische Medizin*, στο: M. Neuburger – J. Pagel, *Handbuch der Geschichte der Medizin*, I, Jena 1902, 513-556.

22. *Λέοντος φιλοσόφου Σύνοψις τῆς ἰατρικῆς* (ἐκδ. Ermerins) 199-203.

23. L. J. Bliquez, «Two Lists of Greek Surgical Instruments and the State of Surgery in Byzantine Times», *DOP* 38 (1984) 187-204. Γενικά βλ. R. Friedländer, *Die wichtigsten Leistungen der Chirurgie in der byzantinischen Periode*, Breslau 1883. E. Gurlt, *Geschichte der Chirurgie und ihrer Ausübung* I, Βερολίνο 1898, σ. 524-593. H. J. Magoulias, «The Lives of the Saints as Sources of Data for the History of Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries», *BZ* 57 (1964) 127-150.

24. G. E. Pentogalos – J. G. Lascaratos, «A Surgical Operation performed on Siamese Twins during the Tenth Century in Byzantium», *Bulletin of the History of Medicine* 58 (1984) 99-102.

25. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* 436 (ἐκδ. De Boor). L. J. Bliquez – A. Kazhdan, «Four Testimonia to Human Dissection in Byzantine Times», *Bulletin of the History of Medicine* 58 (1984) 554-557. R. Browning, «A further Testimony to Human Dissection in the Byzantine World», *Bulletin of the History of Medicine* 59 (1985) 518-520.

Μιχαήλ Παντέχνη, ότι κατά χειρουργίαν δὲ τοὺς εἰς δίαιταν ἀρίστους νενικηκῶς . . . τοὺς κατὰ χεῖρα εὐφρευστάτους ὑπερβαλὼν τῷ τῆς χειρὸς εὐκινήτῳ,²⁶ ἡ ὑπαρξὴ ἀκονητοῦ ιατρικῶν εργαλείων στο τυπικὸ τῆς μονῆς του Παντοκράτορος,²⁷ ἡ εγχείρηση ενός οιδήματος στον Βίο Λουκά του Στυλίτου²⁸ και τέλος στον Βίο του Ιγνατίου ἡ ετοιμότητα των ιατρῶν χειρουργεῖν τὸ ἔμβρυον καὶ ἐξέλκειν τεμνόμενον μεληδόν,²⁹ δηλαδή να κάνουν εμβρυοτομία. Κατ' αὐτὸν τον τρόπο επιστρέφουμε στο κυρίως θέμα μας. Ἡ ἐρώτηση που τίθεται λοιπὸν εἶναι, αν ἡ κατάσταση τῆς εφαρμοσμένης γυναικολογίας ἦταν ἀνάλογη αὐτῆς τῆς χειρουργικῆς.

Ἰατρικὲς σημειώσεις ἀναφέρουν τὴν περίπτωση μίας γυναίκας που, παρά το προχωρημένο τῆς ηλικίας τῆς, επιθυμοῦσε να ἀποκτήσει και ἄλλα παιδιά. Ἡ ἔλλειψη τῆς περιόδου τροφοδοτοῦσε αὐτὲς τις ἐλπίδες. Μόνον ἡ χειροτέρευση τῆς γενικῆς καταστάσεώς τῆς οδήγησε τελικῶς, μετὰ πάροδο πέντε μηνῶν, τον ἰατρό στην κλίνη τῆς ασθενούς. Μέτρησε το σφυγμὸ, ἐξέτασε τα οὖρα, δεν ἀρκέστηκε στις συμβουλές επικαίρων βραχείων βίβλων ἰατρῶν, και συμβουλευτήκε τελικῶς τα συγγράμματα περὶ γυναικείων παθῶν. Ἀπ' αὐτὸ ἐγινε ἡ διάγνωση πως ἡ συγγέντρωση αἵματος στη μήτρα, ἐπειδὴ ἐπέσχεσθαι τὰ ἐπιμήνια, ἦταν το ουσιαστικὸ πάθος. Το γεγονός, ὅτι ἡ διάγνωση προήλθε ἀπὸ μακρὰ μελέτη, εἶναι ἀποκαλυπτικὸ, αν σκεφθῆι κανεῖς, ὅτι, βάσει τῆς περὶ χυμῶν θεωρίας,³⁰ ἡ ὁποία σφράγισε τὴν ἀρχαία και τὴ βυζαντινὴ ἰατρικὴ, ἡ τακτικὴ ἐμμηνορρυσίας εἶχε μεγάλη σημασία. Αὐτός, που ἀνωτέρω ἀκουσίως ὁμολογεί τὴν ἀγνοία του στοιχειώδους, δεν εἶναι κανεῖς κατώτερος ἀπὸ τον

26. Μιχαήλ Ἰταλικός, *Μονωδία ἐπὶ τῷ ἀκτουαρίῳ τῷ Παντεχνῆ* 114 (17-19 Gautier). Browning, Dissection 519.

27. *Τυπικὸν τῆς βασιλικῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος* (ἐκδ. P. Gautier, *REB* 32 (1974) 27-131), 1271-1278 (105 Gautier). Για τον ξενόνα γενικὰ πρβ. R. Volk, *Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klostertypika* (Miscellanea Byzantina Monacensia 28), Μόναχο 1983, σ. 134-194. T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1985, σ. 12-21, 142-147, 287. E. Kislinger, «Der Pantokrator-Xenon, ein trügerisches Ideal?», *JÖB* 37 (1987) 173-179.

28. H. Delehaye, *Les saints stylites* (*Subs. Hag.* 14), Βρυξέλλες-Παρίσι 1923, σ. 219.

29. *PG* 105, 564 B.

30. K. Deichgräber, *Hippokrates' «De Humoribus» in der Geschichte der griechischen Medizin* (Ak. der Wiss. und der Lit. Mainz, Abh. der geistes- und sozialwiss. Kl. 1972, Nr. 14) σ. 5-63. P. Carrick, *Medical Ethics in Antiquity* (Philosophy and Medicine 18), Dordrecht - Boston - Lancaster 1985, σ. 15-37.

ακτουάριο Ἰωάννη Ζαχαρία,³¹ τὴν χωρὶς ἀμφιβολία ἐξέχουσα ἰατρικὴ προσωπικότητα τοῦ ὕστερου Βυζαντίου. Ἡ ἐκθεσὴ τοῦ ἀποκαλύπτει ἐπίσης ὅτι ἡ ασθενὴς γιὰ νὰ μείνει ἐγκυος, πρὶν ἀποταθεῖ στὸν ἰατρό, εἶχε κατ' ἀρχὴν ἀπευθυνθεῖ γιὰ συμβουλές σὲ ἄλλες γυναῖκες.³²

Εἰδὼ εμφανίζεται ἡ σοφὴ γυναῖκα, συνήθως ὄχι κακόφημη, ἡ ὁποία κατὰ κανόνα εἶναι ταυτόσημη με τὴν μαία. Ἡ γνωμοδοτικὴ τῆς δραστηριότητα ἀφορᾷ τὴν διαπίστωση τῆς παρθενίας,³³ ἢ μὴ, καὶ τὴν ἐξέταση τραυματισμῶν τῶν γεννητικῶν ὀργάνων³⁴ (στο δικαστήριο τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως). *Αἱ δὲ γυναῖκες μαρτυροῦσιν, ἔνθα ἢ τῶν ἀνδρῶν θέα ἀπειργηται ἢ ἐν οἷς ὄψις ἀρρένων οὐ παραλαμβάνεται δικαιολογεῖ ἡ Πείρα τὴν χρησιμοποίησιν γυναικῶν ἐμπειρογνομόνων.*³⁵

Εἰς αὐτῆς τῆς νοοτροπίας ἐξηγεῖται τὸ ἀποκλειστικῶς γυναικεῖο νοσοκομεῖο τῆς μονῆς τοῦ Λιβός³⁶ καὶ ὁ ἀντίστοιχος ὄρδιος στὸν ξενώνα τοῦ Παντοκράτορος.³⁷ Τὸ γενικὸ ἐπαγγελματικὸ ἐπίπεδο καὶ ἰδιαιτέρως οἱ γυναικολογικὲς γνώσεις τῆς ἀπασχολημένης ἐκεῖ ἰατροῦνης,³⁸ ἀνευ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν ξενωνικῶν βιβλίων,³⁹ παραμένουν πρὸς συζήτησιν. Ὁ χαμηλότερος τῆς μισθός, ἐναντὶ τῶν ἀνδρῶν συναδέλφων τῆς,⁴⁰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικειμενικῶς θεμελιωμένος, μπορεῖ ὅμως νὰ οφείλεται καὶ σὲ διάκριση. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ διαχωρισμὸς καὶ ὄχι ἡ ἐξειδίκευση ἀποτελεῖ τὸν λόγον ὑπάρξεως τῶν ἀναφερθέντων ἰδρυμάτων ἢ τμημάτων. Γνήσια γυναικεῖα νοσήματα ἐμφανίζονταν ἀναμφιβόλως καὶ ἐκεῖ ἐπίσης,

31. Ἰωάννης Ζαχαρίας, *Περὶ ὄρων* VII 13 (II 180-183 Ideler). Προσωπογραφικὰ καὶ ἔργο βλ. A. Hohlweg, «Johannes Aktuaris: Leben – Bildung und Ausbildung – 'De Methodo Medendi'», *BZ* 77 (1983) 302-321.

32. Ἰωάννης Ζαχαρίας VII 13, 10-12 (II 181 Ideler).

33. *Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου* XIX-XX (37-38 Tischendorf).

34. *Registrum Patriarchatus Constantinopolitani* I (ἐκδ. Hunger – Kresten) 512 (αρ. 89).

35. *Πείρα* 30. 11 (*JGR* IV, 127), 30. 79 (*JGR* IV, 136).

36. *Τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τοῦ Λιβός* (ἐκδ. Delehay, *Deux typika byzantins de l'époque des Paléologues*, Βρυξέλλες 1921) 134, 5-31. Γενικὰ πρὸβ. Volk, *Gesundheitswesen* 244-251· Miller, *Hospital* 200-204.

37. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* 910-911 (83 Gautier).

38. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* 942-943 (85 Gautier). Volk, *Gesundheitswesen* 141, σημ. 420. Εἰδὼ βλ. σημ. 51.

39. Miller, *Hospital* 177-185· A. Kousis, «Contribution à l'étude de la médecine des zénons pendant le XVe siècle», *BNJ* 6 (1927/28) 77-90.

40. *Τυπικὸν Παντοκράτορος* 1198-1199, 1188-1189 (101 Gautier). Volk, *Gesundheitswesen* 166, σημ. 571.

όμως δευτερευόντως. Πρωτίστως γυναικολογικώς-μαιευτικώς ειδικευμένα ήταν μόνον τα μαιευτήρια και τα λοχωκομεία του πατριάρχου Αλεξανδρείας Ιωάννου Γ' του Ελεήμονος (612-619)⁴¹ — στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο λοιπόν.

Η πλούσια βιβλιογραφία της εποχής εκείνης έχει ήδη μνημονευθεί, η δε πρακτική εφαρμογή της αποδεικνύεται ως εξής: Ο Αέτιος Αμιδηνός και ο Παύλος Αιγινήτης εφαρμόζουν σε (σπίρρους) καρκίνους του μαστού εκτομή και ακολούθως έμπλαστρα.⁴² Ακριβώς το ίδιο συμβαίνει, υπό μορφήν θαύματος φυσικά, στο ιερό των Κοσμά και Δαμιανού, όπου έχει καταφύγει μία ασθενής, πλήρης δυσπιστίας προς τους κοσμικούς ιατρούς.⁴³ Θερμά καταπλάσματα ενισχύοντα την αιμάτωση συνιστούν οι Ανάργυροι κατά της μαστίτιδος,⁴⁴ κάτι ανάλογο της θεραπείας του Αετίου.⁴⁵ Κατά τον 5ο αιώνα, ο ενδομήτριος θάνατος του εμβρύου της αυτοκράτειρας Ευδοξίας εσήμανε ταυτοχρόνως και το τέλος της εγκύου.⁴⁶ Με ένεση αγνώστων ουσιών (στη μήτρα,)⁴⁷ επιδιώχθηκε προφανώς η επίσπευση της αποβολής του εμβρύου, όμως η έλλειψη ασηψίας ή πιθανώς η διάτρηση της μήτρας κατά την επέμβαση, οδήγησε σε παραμητρίτιδα και κατόπιν σε περιτονίτιδα με θανατηφόρο κατάληξη.⁴⁸ Κίνδυνος θανάτου υφίστατο εξαιτίας ανωμάτων θέσεων του εμβρύου, τις οποίες οι μαιές *lege artis* προσπαθούσαν να διορθώσουν με στρέψιμο. Εάν απο-

41. H. Delehaye, «Une vie inédite de Saint Jean l'Aumonier», *An. Boll.* 45 (1927) 22 (κεφ. 7). Πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη, ότι η ύπαρξη του ιδρύματος οφείλεται στην κατάσταση ανάγκης που δημιουργήθηκε από τους πολλούς πρόσφυγες.

42. Αέτιος Αμιδηνός XVI 48-49 (66-68 Zervos). Παύλος Αιγινήτης VI 45 (II 86 Heiberg). M. J. Harstad, «Saints, Drugs and Surgery: Byzantine Therapeutics for Breast Diseases», *Pharmacy in History* 28 (1986) 175-180.

43. *Βίος και πολιτεία τῶν ἁγίων Ἀναργύρων Κοσμά και Δαμιανοῦ*, θαύμα 28 (171-172 Deubner). K. Heinemann, «Die Ärztetheiligen Kosmas und Damian. Ihre Wunderheilungen im Lichte alter und neuer Medizin», *Medizinhistorisches Journal* 9 (1974) 255-317, ειδικά 271.

44. Κοσμάς και Δαμιανός, θαύμα 29 (172-173 Deubner). Magoulas, *Medicine* 141.

45. Αέτιος Αμιδηνός XVI 37 (54-56 Zervos). Harstad, *Surgery* 178.

46. W. Fink, «'Geburtshilfe' in Byzanz», *JÖB* 36 (1986) 24-37, ειδικά 33-37 (με παράθεση χωρίων).

47. Νεόφυτος Ἐγγλειστός, Ἐγκώμιον εἰς Ἰωάννην Χρυσόστομον (έκδ. Δουβουιώτη) 16, 10-14. Πρβ. W. Fink, *Geburtshilfe* 36: «Es müssen offenbar irgendwelche Eingriffe zur Beschleunigung und Beendigung der Geburt vorgenommen worden sein...».

48. Fink, *Geburtshilfe* 36-37.

τύγγχαναν, τότε ἦταν ἡ σειρά των ἰατρῶν νὰ σώσουν τουλάχιστον τὴν μητέρα, εφόσον ἡ γυναίκα εἶχε ἀκόμη δυνάμεις.⁴⁹ Ἡ συγκεκριμένη περίπτωση ἀπὸ τον Βίο του ἀγίου Πορφυρίου ἀντικατοπτρίζει ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν θεραπευτικὴ μέθοδο⁵⁰ καὶ συγχρόνως τὴν κατανομὴ των καθηκόντων.

Με τὴν πρακτικὴ γυναικολογία καὶ ἰδιαίτερος τὴ μαιευτικὴ ασχολεῖτο ἡ μαία ἢ ἰατρομαία,⁵¹ που ὄφειλε νὰ ἀντλεῖ τις γνώσεις τῆς ἀπὸ τὰ συγγράμματα των μεγάλων ἰατρῶν. Ὁ Θεόδωρος Πρισκιανὸς ἀφιέρωσε τὸ τρίτο βιβλίο «Γυναίκια» τοῦ ἔργου τοῦ *Euporiston* στὴ συνάδελφό του Βικτωρία,⁵² τὸ σύγγραμμα τοῦ Γαληνοῦ *Περὶ μήτρας ἀνατομῆς* (ἐκδ. Nickel, *CMG* V 2, 1) εγγράφη γιὰ μιὰ μαία⁵³ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Σωρανοῦ, που ἀφῆσε ἐποχὴ, *Γυναικείων βιβλία δ'* ἀπευθύνεται ἐξίσου σὲ μαθητευόμενες καὶ επαγγελματίες γυναῖκες. Ἐκτὸς των ἄλλων οἱ ικανότητές τους πρέπει νὰ εἶναι τέτοιες, ὥστε νὰ εἶναι γραμμάτων μὲν ἐντός, ἵνα καὶ διὰ θεωρίας τὴν τέχνην ἰσχύση παραλαβεῖν.⁵⁴

Ἡ θεωρητικὴ ἀπόψη των ἰατρῶν περὶ διδασκαλίας προαναγγέλλει τὴν προσωπικὴ τους βαθμιαία ἀποχώρηση ἀπὸ τὴ γυναικολογία τῆς καθημερινῆς ζωῆς, πραγματοποιοῖ τὴν οἰκίαν διαπιστώσαμε στὸ παράδειγμα τοῦ ἀκτουάριου Ἰωάννου Ζαχαρία. Διάφορα στοιχεῖα συνετέλεσαν συνεχῶς καὶ ἀμοιβαίως σ' αὐτὴ τὴν εξέλιξη.

Ἡ ἴδια ἡ ἐπιστῆμη ἀντιμετωπίζει τὸν ἄνθρωπο ὡς τὴν κορυφὴ τῆς δημιουργίας, ἀλλὰ ὁ Γαληνὸς διαχωρίζει πάλι: . . . ἄνηρ γυναικὸς τελεώτερος. . . καὶ γυνὴ τοῖς γεννητικοῖς μορίοις ἀνδρὸς ἀτελεστέρα. Διεπλάσθη γὰρ ἔνδον αὐτῆς. . . τὰ μόρια. . . προκύναι καὶ ἀνατεῖλαι πρὸς τοῦκτὸς ἀρρωστία θερμότητος οὐ δυνηθέντα.⁵⁵ Ἡ περιφρόνηση που ἐκ-

49. Αἰτίος Ἀμιδηνὸς XVI 23 (30 Zervos)· Παῦλος Αἰγινήτης VI 74 (II 115 Heiberg).

50. Μάρκος Διάκονος, *Βίος τοῦ ἀγίου Πορφυρίου*, κεφ. 28 (24-25 Grégoire – Kugener). Fink, *Geburtshilfe* 30-33.

51. Πηγές στὴν Κωνσταντίνα Π. Μέντζου, *Συμβολαί εἰς τὴν μελέτην τοῦ οικονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρώιμου βυζαντινῆς περιόδου*, Ἀθήνα 1975, σ. 40-41, τῆς ἰδίας, «Ἡ παρουσία τῆς γυναικείας στὴς ἐλληνικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τον Δ' μέχρι τον Ι' αἰῶνα», *JÖB* 32/2 (1982) 437-438· D. Nickel, «Berufsvorstellungen über weibliche Medizinalpersonen in der Antike», *Klio* 61 (1979) 515-518. G. Beader, «Spezialärzte in der Spätantike», *Medizinhistorisches Journal* 2 (1967) 233, 237.

52. Theodorus Priscianus, *Euporiston* III 1 (224-225 Rose).

53. Γαληνός, *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων γραφή*, κεφ. 2 (XIX 16 Kühn).

54. Σωρανός, *Γυναικείων βιβλία δ'* I 3 (4 Ilberg). Nickel, *Medizinalpersonen* 517-518.

55. Γαληνός, *Περὶ χρείας μορίων* XIV 6 (II 299 Helmreich).

φράζεται εδώ για το γυναικείο σώμα ως ατελή μορφή του ανδρικού⁵⁶ δεν αποτελούσε με κανέναν τρόπο παρότρυνση για την ιατρική ενασχόληση μ' αυτό, επ' ουδενί δε, όταν αυτό αντέβαινε στο πνεύμα της εποχής.

«Η εργασία του γυναικολόγου κατά την παλαιοχριστιανική εποχή δεν καθορίζεται πλέον μόνον από τα του κόσμου», γράφει ο Paul Diep-gen⁵⁷ και εννοεί το ρόλο και την επιρροή θρησκευτικών αντιλήψεων. Ο άνθρωπος είναι γενικώς επιρρεπής προς την αμαρτία, από την εποχή όμως της Εύας η γυναίκα ήταν η ενσάρκωση του πειρασμού. Τη σωτηρία υπόσχεται η καθ' οιονδήποτε τρόπο υπερνίκηση της σαρκός.⁵⁸

Ποιος βρισκόταν μακρύτερα αυτού από μία πόρνη, που επιπλέον ασκούσε το επάγγελμα από ηδονή; Η μετάνοια της Μαρίας της Αιγυπτίας⁵⁹ ήταν αντιστοίχως σκληρή· 47 έτη αυστηρής ασκήσεως στην έρημο. Όταν ο ευσεβής Ζωσιμάς τυχαίως την συναντά, βλέπει κατ' αρχήν κάτι, το οποίο δηλώνεται ως γυναίκα.⁶⁰ Οι τοιχογραφίες απεικονίζουν την εξάλειψη του φύλου της, αλλά δεν περιορίζονται εδώ. Προ ολίγων ετών εξέτασε η Irmgard Hutter παραστάσεις γυναικών του 4ου-14ου αιώνας και διαπίστωσε μία προϊούσα εξαφάνιση των τυπικών γυναικείων χαρακτηριστικών.⁶¹ Η απώθηση και αργότερα η αγνόηση της θηλυκότητος επιδρά σε διάφορους τομείς, της ιατρικής συμπεριλαμβανομένης, και τελικώς σ' ολόκληρη την κοινωνία. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς μεταδίδει αβασάνιστα την φήμη, ότι ο τσάρος Στέφανος Β' Μιλούτιν Ούρεςις κατά τον βιασμό της Σιμωνίδος τραυμάτισε την μητέρα της, από όπου προήλθε και η στειρότητά της.⁶²

Ίσως να γλίτωσε η ατυχής, λόγω αυτής της εξηγήσεως, τουλάχιστον από τα αμφιβόλου αξίας συλληπτικά φάρμακα. Παραπέμπω στα ιατρο-

56. Πρβ. V. L. Bullough, «Medieval Medical and Scientific Views of Women», *Viator* 4 (1973) 485-501.

57. P. Diep-gen, *Die Frauenheilkunde der Alten Welt* (Handbuch der Gynäkologie XII 1/1), Μόναχο 1937, σ. 321.

58. P. Keseling, Askese II, *RAC*, I, 779-782. E. Patlagean, «L'histoire de la femme déguisée en moine et l'évolution de la sainteté féminine à Byzance», *Studi medievali* III 17 (1976) 597-623.

59. A. M. Sargent, *The Penitent Prostitute: The Tradition and Evolution of the Life of St. Mary the Egyptian*, Michigan 1977. Leontsini, *Prostitution* 76-77, 99, 158-160, 191.

60. *Βίος Μαρίας Αιγυπτίας*, PG 87/3, 3705 A-D.

61. I. Hutter, «Das Bild der Frau in der byzantinischen Kunst», *Βυζάντιος* (Festschrift H. Hunger) Βιέννη 1984, 163-170.

62. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ίστορία Ῥωμαϊκή* VII 5 (I 243 Schopen).

σόφια, π.χ. ἓνα τοῦ 15ου αἰῶνος, με Placebo ὅπως: *Τὸ ὀστέον τοῦ ἐλάφου, τὸ εἶναι εἰς τὴν καρδίαν αὐτοῦ, ξύσας πότιζε ἀπὸ λουτροῦ.*⁶³ Βεβαίως ἡ λαϊκὴ ἰατρικὴ υπῆρχε πάντοτε, στὸν τομέα ὁμῶς τῆς βυζαντινῆς γυναικολογίας ἔγιναν οἱ γνώσεις τῆς — δηλαδὴ φάρμακα συλληπτικὰ καὶ αντισυλληπτικὰ, φθόρια καὶ εκβόλια, μέσα περὶ τοῦ γυνῶναι παρθένον καὶ γενικῶς περὶ πάθος γυναικῶν⁶⁴ — ὅλο καὶ περισσότερο οἱ μοναδικές πραγματικὲς γνώσεις. Ο πολυμαθὴς Μιχαὴλ Ψελλός θεωρεῖ τὸ αἷμα τοῦ λαγοῦ ὡς συλληπτικόν,⁶⁵ ἐνῶ σύμφωνα με τὸν Συμεὼν Σηθ ἡ λήψη πιτύας τοῦ ἰδίου ζώου ἐμποδίζει τὴν κύηση.⁶⁶ Στὴν αὐτὴ τέλος τοῦ Ρωμανοῦ Γ' καὶ τῆς Ζωῆς ἐμπιστεύεται κανεὶς τοῖς ἀρχοῦσι σβεννύειν τὴν φύσιν καὶ αἰθίς ἐπεγείρειν.⁶⁷ Ἀρμοδιότητες τῆς γυναικολογίας ἐξέπεσαν καὶ περιήλθαν στα χέρια μάγων καὶ αγυρτῶν. Κράτος καὶ Ἐκκλησία ποινικοποίησαν τὴν δράση τους,⁶⁸ ἔτσι καὶ αὐτοὶ προτίμησαν τὸ σκοτάδι. Ο Λόγος πρὸς τὸν μέλλοντα ἐξαγορεύσει τὸν ἑαυτοῦ πνευματικὸν πατέρα κατέχεται ἀπὸ φρίκη καὶ ἐκπληξῆ, ὅταν περιγράφει τὶς συνήθεις αντισυλληπτικῆς καὶ ἀμβλωτικῆς μεθόδους τῶν γυναικῶν: *Φθάνουσι γὰρ ἕως μαγειῶν καὶ φαρμακειῶν. . . τινὲς γὰρ αὐτῶν καὶ κατὰ μῆνα φόνον ποιοῦσι διὰ τινος βοτάνης. . . ἄλλο τὸ πιεῖν φάρμακον καὶ μηκέτι παιδοποιῆσαι, ὃ καὶ βαρύτερον πάντων.*⁶⁹ Ἢ μποροῦσε δικαίως νὰ ἀντιταχθεῖ, πῶς ἰδίως ὁ abortus provocatus εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα. Τότε ἡ καταδίκη τῆς πράξεως ἦταν θέμα ἠθικῆς, τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο τιμωροῦσε μόνον γιὰ τὴ βλάβη συνεπειὰ ἀμβλώσεως.⁷⁰ Ἡ κατάσταση στὸ Βυζάντιο⁷¹ σημαίνει, ἀφ' ἐνός «συνέχεια», λόγω τῆς

63. I. Oikonomu-Agorastu, *Kritische Erstausgabe des Rezeptbuchs des Cod. Par. gr. 2316, f. 348v-375v*, Θεσσαλονίκη 1982, ἐκεῖ 37, 111-112. Γενικὰ βλ. A. M. Ieraci Bio, «Testi medici di uso strumentale», *JÖB* 32/3 (1982) 33-43.

64. Oikonomu-Agorastu 37, 42, 67-69, 91-92. Κ. Οικονόμου, «Δύο ἠπειρωτικὰ γυναικολογικά», *Δωδώνη* 7 (1978) 239-301, ἰδιαιτέρως 267-268, 270, 276-280.

65. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἐπιστολὴ* 86 (V 327 Σάθας).

66. Συμεὼν Σηθ, *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον περὶ τροφῶν δυνάμεων* (61 Langkavel).

67. Μιχαὴλ Ψελλός, *Χρονογραφία* III 5 (I 34 Renauld ἢ I 74-76 Impellizzeri).

68. Βλ. πρὸς τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Σπ. Τρωιάνου, «Ἡ μαγεία στα βυζαντινὰ νομικά κείμενα».

69. *PG* 88, 1928 C-D.

70. E. Nardi, *Procurato aborto nel mondo greco-romano*, Μιλάνο 1971.

71. C. Cupane - E. Kislinger, «Bemerkungen zur Abtreibung in Byzanz», *JÖB* 35 (1985) 21-49. Σπ. Τρωιάνος, *Ἡ ἀμβλωση κατὰ τὸ δίκαιο τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1987.

υπάρξεως των αμβλώσεων, και αφ' ετέρου, λόγω του αξιοποιού της πράξεως, «τομή με την παράδοση» — ή όχι;

Στον P. Speck ανήκει ο έπαινος, εφόσον υπέδειξε το απρόσφορο της συζητήσεως μεταξύ των ακραίων θέσεων «continuity - discontinuity»,⁷² ωστόσο και αυτός δεν προχώρησε πέραν των αρχών μιας συνθετικής λύσεως του προβλήματος. Χρήσιμη θα είναι στο μέλλον η προηγμένη συζήτηση στα πλαίσια της επονομαζομένης «Sachkulturforschung» του δυτικού μεσαίωνα, τα αποτελέσματα της οποίας⁷³ η επιστήμη μας συχνά αγνοεί εν πνεύματι βυζαντινο-βυζαντινολογικής αντιλήψεως της οικουμένης.

Επ' ουδενί δεν πρέπει να απορριφθεί κατ' αρχήν η ύπαρξη γνησίων τομών στην ιστορία. Στην καθημερινή ζωή όμως επήλθε, ως επί το πλείστον με έρποντα βήματα, μία αλλαγή της συνέχειας. Το φαινόμενο αυτό εξ αποστάσεως, η οποία παραμορφώνει την οπτική μας γωνία, και εξ ελλείψεως συνεχών πηγών, ερμηνεύεται εύκολα ως τομή. Εδώ πρέπει, λόγω χώρου, να αρκέσει ένα και μόνο επιχείρημα για «kontinuierlicher Wandel» (συνεχής αλλαγή). Αποτρεπτικά φυλακτά κάθε είδους ήταν διαδεδομένα στην αρχαιότητα.⁷⁴ Σε βραχιόλια και δακτυλίδια για πόνους του υπογαστρίου βλέπουμε συχνά την εικόνα του Χνούμπη. Αυτός είναι ένα φίδι με κεφαλή λέοντος ή μέδουσας που περιβάλλεται από ακτίνες, του οποίου η σύνδεση με την μήτρα ενισχύεται από την ύπαρξη κοινών παραστάσεων. Φυλακτά του 6ου-7ου αιώνας εμφανίζουν την ίδια μορφή, τώρα συνδυασμένη με χριστιανικές παραστάσεις ή με σχετικές επιγραφές.⁷⁵ Η Menil-Foundation κατέχει μενταγιόν του 9ου αιώνας: Η μία όψη του παρουσιάζει τον γνωστό ήδη Χνούμπη, την επι-

72. P. Speck, «Waren die Byzantiner mittelalterliche Altgriechen oder glaubten sie es nur?», *Rechtshistorisches Journal* 2 (1983) 5-11 (με βιβλιογραφία).

73. Πρβ. το συλλογικό τόμο *Alltag und Fortschritt im Mittelalter* (Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs Nr. 8 = Öst. Ak. der Wiss., phil.- hist. Kl. Sitzungsberichte 470), Βιέννη 1986, ιδιαίτερα H. Hundsbichler, «Innovation» und «Kontinuität» als Determinanten von Alltag und Fortschritt, ό.π. 65-91.

74. F. Eckstein - J. H. Waszink, Amulett, *RAC*, I 397-411. C. Bonner, *Studies in Magical Amulets, chiefly Graeco-Egyptian*, Ann Arbor - Λονδίνο 1950.

75. G. Vikan, «Art, Medicine and Magic in Early Byzantium», *DOP* 38 (1984) 74-77. A. A. Barb, «Diva Matrix», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 16 (1953) 193-238· του ίδιου, Seth or Anubis, ό.π. 29 (1959) 369-371.

γραφὴ *Χάρις Θεοῦ* καὶ κυκλικῶς τὸ τρισάγιον· ἡ ἄλλη ὄψη περιέχει παλαιὰ σύμβολα (πεντάλφα, Ζ, ἄστρο), ποὺ συνοδεύουν τὸν Χνούμπη, καὶ μίᾳ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενῃ στὴ μήτρα. Ἐνα παρόμοιο κομμάτι στὸ Λέ-νινγκραντ φέρει, ἀντὶ μαγικῶν συμβόλων, ἐπίκληση στὴ Θεοτόκο.⁷⁶

Ὁ Χνούμπη καὶ ἡ Μαρία, ὁ ἱερός ἱππεύς καὶ ἡ παιδοκτόνος Γελλώ,⁷⁷ εἶναι κάθε φορὰ οἱ δύο ὄψεις τοῦ αὐτοῦ νομίσματος, τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν.

76. Vikan, Magic 78.

77. Μιχαήλ Ψελλός, *Διηγήσεις περὶ Γιλλοῦς* (V 572-578 Σάθας). Vikan, Magic 79-81. M. Piccirillo, «Un braccialeto cristiano della regione di Betlem», *Liber Annuus* 29 (1979) 244-252· C. D. G. Müller, «Von Teufel, Mittagsdämon und Amuletten», *Jahrbuch für Antike und Christentum* 17 (1974) 99-102· R. P. H. Greenfield, *Traditions of Belief in Late Byzantine Demonology*, Ἄμστερνταμ 1988, σ. 182-187.

ΟΥΕΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ συστηματικὴ μελέτη καὶ ἔκδοση τῶν πηγῶν ποὺ ἀφοροῦν τὰ εὐαγγῆ ἰδρύματα στὸ Βυζάντιο, τὴ σύστασή τους καὶ τὴ λειτουργία τους ἐπέτρεψαν τὴν ἐκπόνηση συνθετικῶν ἔργων μὲ ἀντικείμενο τὴ φιλανθρωπία καὶ τοὺς χώρους ἀσκήσῃς της.¹ Ὁ ὅρος εἶναι πανάρχαιος μὲ διαφορετικὸ ὅμως περιεχόμενο στὶς διάφορες κοινωνίες καὶ στὶς ἱστορικὲς περιόδους. Περιορίζομαι ἐνδεικτικὰ νὰ ἀναφέρω τὸν πλατωνικὸ ὀρισμὸ: φιλανθρωπία ἔξις εὐάγωγος ἤθους πρὸς ἀνθρώπου φιλίαν· ἔξις εὐεργετικὴ ἀνθρώπων, χάριτος σχέσις, μνήμη μετ' εὐεργεσίας.² Διαυγῆς διατύπωση προερχόμενη ἀπὸ ἓνα ἀθηναῖο ἀριστοκράτη. Μὲ τὴν ἐπιλογή καὶ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς μόνῃς καὶ ἐπίσημῃς θρησκείας τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους εἰσάγεται καὶ υἱοθετεῖται ὡς κυρίαρχη ἀξία ἡ ἀγάπη, ἡ ὁποία ἐκφράζεται καὶ μέσα ἀπὸ τὴ φιλανθρωπία: τοῦτο συνιστᾶ μία τομῆ ὡς πρὸς τὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀντίληψη. Ἡ φιλανθρωπία δὲν ἀποτελεῖ πιά τὴν εὐμενῆ διάθεση ἀνθρώπου πρὸς ἄν-

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ, J. Ph. Thomas, *Private religious foundations in the Byzantine Empire*, Washington 1987. E. Kislinger, «Taverne, alberghi e filantropia ecclesiastica a Bizancio», *Atti della Accademia de Scienze di Torino*, 120 (1986) 83-96. T. S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1985. R. Volk, *Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klostertypika*, Μόναχο 1983. Κωνσταντῖνα Μέντζου-Μεϊμάρη, «Ἐπαρχιακὰ εὐαγγῆ ἰδρύματα μέχρι τοῦ τέλους τῆς Εἰκονομαχίας», *Βυζαντινά* 11 (1982) 243-308. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle Byzantin*, Παρίσι 1977, σ. 67-191. P. Gautier, «Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator», *REB* 32 (1974) 1-145. D. J. Konstantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick - New Jersey 1968. Γιά ἓνα παλιότερο δεῖγμα γραφῆς βλ. E. Jeanselme - L. Oekonomos, «Les oeuvres d'assistance et les hôpitaux byzantins», *Actes du Ier Congrès Historique de l'acte de guérir* (1920), Ἀμβέρσα 1924, 239-256.

2. Πλάτων, *Ἐπιγράμματα* 412C.

θρωπο ἢ ἀφηρημένα τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Ὁ τελευταῖος καλεῖται ἀπὸ τὸ Θεὸ νὰ συμπάσχει ἐνεργητικὰ μὲ τὸ συνάνθρωπό του.

Ὁ αὐτοκράτορας τῆς Κωνσταντινούπολης, *μίμησις*³ καὶ *ὑπαρχος*⁴ τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ φιλόανθρωπος καὶ ἐλεήμων. Τὴν καινούργια αὐτὴ ἀντίληψη γιὰ ἓνα φιλόανθρωπο Θεὸ ὅπως τὴ διατυπώνει ὁ ἀπόστολος Παῦλος, ἐπεξεργάσθησαν, θεωρητικοποίησαν καὶ ἐφήρμοσαν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ κυρίως ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος.

Στὸ Βυζάντιο ἡ θεσμοθετημένη ἄσκηση τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης μέσω τῆς φιλανθρωπίας πραγματώνεται κυρίως ἀπὸ τὸ βασικὸ μηχανισμό τοῦ κράτους, τὴν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἔρχεται νὰ ἀντικαταστήσει τοὺς θεσμοὺς τῶν ἐλληνιστικῶν καὶ ρωμαϊκῶν πόλεων (*ἄστν, urbs*).

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ λειτουργία τῶν εὐαγῶν οἴκων καθὼς καὶ γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὴν ποιότητα τῆς περιθαλψῆς εἶναι διάσπαρτες καὶ συχνὰ ἄνισες. Κυρίως — καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο — οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ περιοχὲς ὅπου ἤκμασε ἡ ἐλληνιστικὴ πόλη: Μικρὰ Ἀσία, Ἑγγὺς Ἀνατολή, Αἴγυπτος, καὶ βέβαια ἡ Κωνσταντινούπολη. Παραμένει ἐντυπωσιακὴ ἡ ἀπουσία στοιχείων γιὰ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Ἀκόμη οἱ ὀνομασίες τῶν ἰδρυμάτων, *ξενῶν, ξενοδοχείων, πανδοχείων, καταγάριων* κτλ. παρέχουν τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ χώρους μὲ ποικίλους προορισμούς, πράγμα ποὺ ὑποχρεώνει τὸν ἱστορικὸ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὴν «κλινικὴ» καὶ γενικότερα γιὰ τὴ νόσο. Τὸ ἀνθρώπινο σῶμα παραμένει ἓνα ἀντικείμενο ποὺ δὲν ἐλκύει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν διανοουμένων καὶ ἡ ἰατρικὴ δὲν καταξιώνεται ὡς ἐπιστήμη. Ναὶ μὲν ἡ ἀρχαία παράδοση τῆς παροχῆς ἰατρικῶν ὑπηρεσιῶν συνεχίζεται ἀλλὰ ἡ ἐστίαση τοῦ χριστιανισμοῦ στὸν ἐσωτερικὸ κόσμο, στὴν ψυχὴ, συνέβαλε στὸ νὰ εἶναι ἀνεκτὴ ἡ θεραπεία τοῦ φθαρτοῦ σαρκίου χωρὶς ὁμως τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν καλλιέργεια τῆς περιέργειας. Ἡ ἰατρικὴ ὡς γνώση μεταβιβαζόταν σὰν τέχνη καὶ ὄχι σὰν ἐπιστήμη ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, ἂν ὄχι ἀπὸ πατέρα σὲ γιό. Ἐξάλλου μία, πρόχειρη ἔστω, διάκριση τῶν τροφίμων τῶν «νοσοκομείων» ἢ τῶν ἀναξιοπαθούντων γενικότερα σὲ ὄλη τὴ μεσαιωνικὴ χριστιανοσύνη ἀφήνει νὰ διαφανεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ ἀσθενεῖς ἀνάτους (τυφλοί, ἀνάπηροι, μὲ συγγενεῖς διαμαρτίες περὶ τὴ διάπλαση, λεπροί, ὄρφανοί, χῆρες).⁵

3. Βλ. Ζ. V. Oudaltsova — Κ. Α. Ossipova, «Traits distinctifs des rapports féodaux de Byzance», *Βυζαντιακά* 7 (1987) 11-54.

4. Oudaltsova — Ossipova, ὁ.π. 11-54.

5. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ψυχικῆς νόσου, ὅπως τὴ νοοῦμε σήμερα,

Ἡ ὀργανωμένη φιλανθρωπία πραγματοποιεῖται κατ' ἐξοχήν στὰ ἀστικά καὶ στὰ μεγάλα μοναστικά κέντρα. Θὰ ἦταν λάθος ὅμως νὰ θεωρήσουμε τὴν ἄσκηση τῆς φιλανθρωπίας ὡς ἔνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ «κοινωνικῆς πρόνοιας» καὶ ἐπομένως τὸ Βυζάντιο ὡς «κράτος προνοίας».᾽⁶ Ὁ κύριος στόχος τῆς φροντίδας γιὰ τὸν ἀναξιοπαθοῦντα εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ χῶρο ἐργασίας ὥστε νὰ μὴν τὴν παρεμποδίζει καὶ ὄχι βέβαια ἡ ἰασή του γιὰ τὴ σύντομη ἐπανένταξή του στὴν παραγωγικὴ διαδικασία, ὅπως συμβαίνει σήμερα. Στὸ Μεσαίωνα (ὅπως σχετικὰ πρόσφατα ἀκόμη) ὁ κανόνας ἦταν, ἰδιαίτερα στὴν ἀγροτική κοινότητα, νὰ παραμένει ὁ ἀσθενὴς ἢ ὁ ὑπερήλικας στοὺς κόλπους τῆς οἰκογένειας.

Τὰ μέλη τῆς ἀρχουσας τάξης συμπεριλαμβανομένης βέβαια καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας εἶχαν τὴν οἰκονομικὴ ἄνεση νὰ ἔχουν ἰατρικὴ περίθαλψη καὶ φαρμακευτικὴ θεραπεία· οἱ σχετικὲς μαρτυρίες ἀφθονοῦν στὶς πηγές. Ἐπομένως τὰ εὐαγγῆ ἰδρύματα ἀπαντοῦσαν στὶς ἀνάγκες μεσαιῶν καὶ κατωτέρων στρωμάτων. Ἐν τούτοις ἄδηλα παραμένουν τὰ κριτήρια γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν τροφίμων τῶν νοσοκομείων ἢ τῶν γηροκομείων κτλ. μιὰ καὶ ἡ ζήτησις ἐμφανίζεται νὰ ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν προσφορὰ ὄχι μόνο λόγῳ τοῦ εὐάριθμου τῶν ἰδρυμάτων ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας τῆς χρονιότητος τῶν νοσημάτων.

Θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε, ἔστω ἐν τάχει, στὸ χῶρο τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας ὡς πρὸς τὴν ἰδρυσιμὴ καὶ διαχείριση φιλανθρωπικῶν ἰδρυμάτων.⁷ Χωρὶς νὰ ἀμφισβητεῖται ὅτι μιὰ τέτοια πρακτικὴ ἐγγραφὸταν στὴν ἰδεολογία τῆς ἐνεργοῦ ἄσκησης τῆς χριστιανικῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἐλεημοσύνη, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ μιὰ δευτέρη διάστασις, αὐτὴ τοῦ ὄχι τόσο ἀνιδιοτελοῦς ἐνδιαφέροντος ὀρισμένων ἀριστοκρατῶν. Γνωστὴ εἶναι, γιὰ νὰ σημειώσουμε ἓνα παρά-

δὲν μαρτυρεῖται στὶς γνωστὲς πηγές — ἀντίθετα μὲ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Ὁ «ψυχασθενὴς» στὴν ἀνατολικὴ Χριστιανοσύνη, ἴσως ὑπὸ τὴν ἐπίδραση ἀνατολικότερων πολιτισμῶν, ἀντιμετωπίζεται τόσο ἀπὸ τὰ μέλη τῆς κοινότητος στὴν ὁποία ζεῖ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ κράτος (ἢ τὴν Ἐκκλησίαν) ὡς θεοπρόπος ἢ δαιμονόληπτος (βλ. π.χ. Ν. Χωνιάτη, Ἱστορία, *CFHB* XI/1, 371). Ὁ Κωνσταντέλος (δ.π. 172) ἐσφαλμένα θεωρεῖ ὅτι ὁ εὐαγγῆς οἶκος τοῦ Παντοκράτορος περιελάμβανε «ψυχιατρικὴ κλινικὴ». Τὸ τυπικὸ μνημονεῖο ἀσθενεῖς κατεχομένους ἀπὸ τὴν *ἱεράν νόσον* πρόκειται γιὰ τὴ λέπρα καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἐπιληψία ἢ κάποια ψυχικὴ νόσο. Πρβ. P. Gautier, δ.π. 111-113.

6. Ὅπως λ.χ. διαφαίνεται στὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντέλου (δ.π.).

7. Βλ. P. Lemerle, δ.π. 67-112.

δειγμα από τις πηγές και τη βιβλιογραφία, ή περίπτωση του «ιδρύματος» του Μιχαήλ Ἀτταλειάτη και οἱ ἐπιδέξιοι χειρισμοὶ τοῦ ιδρυτῆ ὥστε νὰ ἀπολαμβάνουν ὁ ἴδιος και οἱ κατιόντες του τὰ κοινωνικά και οἰκονομικά προνόμια πού παρείχε ἡ αὐτοκρατορική εὐνοια.⁸

Χωρίς νὰ γενικεύει κανείς, μπορεῖ νὰ διακρίνει περιπτώσεις ὅπου ἡ αὐτοκρατορική μέριμνα γιὰ τοὺς ἀναξιοπαθοῦντες ὑπακούει και σὲ ἄλλες σκοπιμότητες. Δύο παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀλεξιάδα εἶναι, νομίζω, διαφωτιστικά. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Κομνηνὸς διὰ τὴν ραθυμίαν τῶν ἀνάκαθεν αὐτοκρατόρων συγκέντρωσε δύο χιλιάδες γιούς φονευθέντων στρατιωτῶν (δηλ. κατόχων προνοιῶν ἔναντι στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας), τοὺς ἐξεπαίδευσε στρατιωτικά συγκροτώντας ἔτσι ἕνα ἐπίλεκτο σῶμα, τοὺς Ἀρχοντόπουλους.⁹ Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ βασιλεὺς ὄχι μόνο ἐπέδειξε φιλανθρωπία και στοργή πρὸς τοὺς ὀρφανούς αὐτοὺς ἐφήβους ἀλλὰ συνέστησε και ἕναν «Ἱερὸ Λόχο»¹⁰ ἀφοσιωμένο στὸ πρόσωπό του και στὴν αὐτοκρατορία.

Ὁ ἴδιος αὐτοκράτωρ ἀσχολήθηκε μὲ τὴν τύχη τῶν αἰχμαλώτων, τῶν ξένων και τῶν ὀρφανῶν κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Κωνσταντινούπολη ὕστερα ἀπὸ ἐκστρατεία του στὴ Μικρὰ Ἀσία.¹¹ Μὲ ἐντολή του ἰδρύθηκε ὀρφανοτροφεῖο γιὰ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὀρφανά¹² ἐνῶ ἄλλα παραδόθηκαν στοὺς ἡγουμένους μεγάλων μονῶν μὲ τὴν ἐντολή νὰ ἀνατραφοῦν ὡς ἐλεύθεροι Ρωμαῖοι¹³ κάτοχοι παντοίας παιδείας¹⁴ και κυρίως τῶν ἱερῶν γραμμῶν¹⁵ ἢ ἀκόμη, ὅσα παιδιά εἶχαν τὴ σχετικὴ ἐφεση, νὰ μυηθοῦν στὴν ἐγκύκλιον παιδείαν.¹⁶ Ὁ φιλανθρωπότετος βασιλεὺς ἐπεμβαίνει δραστικά ἔτσι ὥστε νὰ ἐπιλύσει τὸ καυτὸ πρόβλημα ἑνὸς ἐκπατρισμένου πληθυσμοῦ ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐπιδιώκει, μέσω τοῦ ὀρφανοτροφείου-παιδευτηρίου¹⁷ πού συνιστᾶ καθὼς και μὲ τὴν ἀραγή τῶν μοναστικῶν κέντρων, νὰ ἐνισχύσει και νὰ ἐμπλουτίσει τὸ βυζαντινὸ στοιχεῖο

8. Βλ. P. Lemerle, *δ.π.* 67-112.

9. Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς (ἔκδ. Leib), II, σ. 108-109.

10. Ἄννα Κομνηνή, II, σ. 108-109.

11. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 213-219.

12. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 214, 217-218.

13. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 214.

14. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 214.

15. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 214.

16. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 215.

17. Ἄννα Κομνηνή, III, σ. 214-216.

ἐξελληνίζοντας ὄσους ἦταν ἄλλοεθνεῖς καὶ γαλουχώντας ὄλους μὲ τὴν Ὁρθοδοξία καὶ μὲ τὴν πίστη στὴν αὐτοκρατορία.

Τὸ ὄρφανοτροφεῖο ἰδρύθηκε κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὴν Κωνσταντινούπολη. Κατὰ τὴν Ἄννα τὴν Κομνηνὴ ἐπρόκειτο γιὰ μίαν πόλιν μέσα στὴν Πόλιν, τὴν ὁποία παρομοιάζει μὲ τὴ Στοιὰ τοῦ Σολομῶντος, καὶ ὅπου συμφύρονταν λεπροί, τυφλοί, ἀνάπηροι καὶ λοιποὶ παντελῶς ἄποροι καὶ ἐξηρητημένοι ἀπὸ τὴ βασιλικὴ γενναιοδωρία.¹⁸ Τοὺς περιθωριακοὺς αὐτοὺς, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα, ἀδελφούς¹⁹ συντηροῦσε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἡ αὐτοκρατορικὴ φιλανθρωπία τόσο ὡς πρὸς τὴν διατροφή ὅσο καὶ πρὸς τὴν παροχὴ ὑπηρεσιῶν. Ἄν ὁ αὐτοκράτορας δὲν εἶχε τὴ θεῖαν χάριν τοῦ θαυματουργοῦ,²⁰ ὅπως ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας, ὡστόσο παρεῖχε κάθε ὑλικὴ βοήθεια· παραμάνες γιὰ βρέφη, ὄδηγους γιὰ τυφλοὺς, ὑπηρετίους γιὰ ἠλικιωμένους κτλ. Ἐντούτοις δὲν διακρίνουμε τὴν ὑπαρξὴ συγκεκριμένων μέτρων ποῦ μεσοπρόθεσμα ἢ μακροπρόθεσμα θὰ ἀποκαθιστοῦσαν οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ τὰ πολυάριθμα μέλη αὐτῆς τῆς ἰδιότυπης κοινωνίας· τὸ κράτος δὲν προσδοκοῦσε νὰ ἀποκομίσει κάποια ὄφελος ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς αὐτοὺς (ὅπως ἀντίθετα μὲ τὰ ὄρφανὰ) μιὰ καὶ ἔπασχαν ἀπὸ χρόνια νοσήματα ἢ εἶχαν ὑπερβεῖ κάποιο ὄριο ἠλικίας. Ἡ μέριμνα περιοριζόταν ἀπλᾶ στὴν ἐλεημοσύνη, ἡ ὁποία ἀντανακλοῦσε στὸ πρόσωπο τοῦ βασιλέως ἐκπροσώπου τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπιλογὴ τῆς Ἄννας νὰ ἀποκαλεῖ τὸ μικρόκοσμο αὐτὸ ἀδελφούς.

Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ δὲν περιλαμβάνεται τὸ θέμα τῶν λοιμωδῶν νόσων καὶ ἰδιαίτερα τῆς πανώλους. Ὅλες οἱ κοινωνίες ἀντιμετώπισαν τὸ πρόβλημα μὲ τὸν ἴδιο περίπου τρόπο μιὰ καὶ τὸ μικρόβιο τῆς πανώλους (*yersinia pestis*) ἀνεκαλύφθη μόλις στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ ἐμφάνιση τῆς νόσου ἀποτελοῦσε μίαν θεομηνία ποῦ ξεπερνοῦσε τὰ ὄρια τῆς ὀργανωμένης ἢ αὐθόρμητης φιλανθρωπίας ἐφόσον ἔθετε ὡς προϋπόθεση *sine qua non* τὸ αἵτημα τῆς μὴ περαιτέρω διάδοσης τῆς νόσου ἄρα τῆς σωτηρίας τῶν μὴ προσβληθέντων ἀπὸ τὸ μικρόβιο. Θεῖα πρόνοια γιὰ τοὺς ἐπιζῶντες, θεῖα δίκη γιὰ τὰ θύματα. Τὸ ὄλο ἐγγραφόταν στὴν οἰκονομία τοῦ θεοῦ γιὰ τὰ ἀνθρώπινα. Ὁφείλει ὅμως νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἀνάγκη τῆς διερεύνησης τοῦ προβλήματος γιὰ τὸ βαλκανικὸ χῶρο, ὁ ὁποῖος ὅμως διαθέτει ἐλάχιστες πληροφορίες γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ περίοδο.

18. Ἄννα Κομνηνὴ, III, σ. 216.

19. Ἄννα Κομνηνὴ, III, σ. 215.

20. Ἄννα Κομνηνὴ, III, σ. 216.

Καταλήγοντας θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ὅτι τὸ πνεῦμα τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς ἦταν νὰ θίξει ὀρισμένα κομβικὰ σημεῖα ἑνὸς πολυπαραγοντικοῦ καὶ πολυδιάστατου θέματος, τῆς φιλανθρωπίας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, τὸ ὁποῖο ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐξαντλήθηκε.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΡΙΤΗ

Οικογενειακός και έρωτικός βίος

*Εύρηκε τήν δαμαλίδα άπαλήν και τρυφεράν
και ώς τó καιόν άλεκτόριν ούτως αύτήν πεπήδηκεν
και έποίησε παιδιά ώς τά ξυλοκούκουδα*

(Σάτιρα για τόν Μαυρίκιο)

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΔΟΥ – ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ
ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ – ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ
ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΛΟΥΓΓΗΣ – ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ – ΑΛΕΞΗΣ ΣΑΒΒΙΑΣ

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΖΩΗΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ:

μια πρώτη προσέγγιση

“Όταν κανείς επιχειρεί μια πρώτη προσέγγιση της οικογενειακής ζωής των Βυζαντινών, το πρώτο τεράστιο εμπόδιο που θα συναντήσει είναι η διαχρονικότητα: όπως είχε παρατηρήσει ο St. Runciman ήδη από το 1933,¹ ο βυζαντινός άνθρωπος του 4ου αιώνα είχε ελάχιστη σχέση με το βυζαντινό άνθρωπο του 15ου αιώνα που ζει, τρέφεται, ντύνεται και συμπεριφέρεται τελείως διαφορετικά από το μακρινό πρόγονό του. Η ίδια δυσκολία παρατηρείται και όταν η έρευνα διεξάγεται όχι από ένα μόνο έρευνητή, αλλά από ομάδα ερευνητών, όπως στην περίπτωση μας, που βασίζεται σε συγκεντρωτικά αποτελέσματα μηχανογραφικού υλικού από ένα πρόγραμμα, στο οποίο βρίσκονται αποδελτιωμένα λίγο περισσότερα από τριάντα (30) βυζαντινά κείμενα όλων των εποχών. Ακόμα, στο τελευταίο τους βιβλίο (1985), οι Al. Kazhdan και Ann Wharton Epstein τόνισαν τη μεγάλη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στις έντυπώσεις των ξένων από την Κωνσταντινούπολη του 10ου και του 12ου αιώνα σε ό,τι αφορά τη δημόσια ζωή.² Η βασική αυτή μεθοδολογική επιφύλαξη, που διατυπώνεται από την αρχή, έχει σκοπό να τονίσει ότι οι τεράστιες συνθέσεις τύπου έγχειριδίου Φ. Κουκουλέ³ έχουν μόνο σχετική αξία και πάλι μόνο σαν συναγωγές υλικού. Από εκεί και πέρα, κάθε προσπάθεια γενίκευσης ή απολυτοποίησης του τύπου οι Βυζαντινοί έτρωγον εκ των μικρότερων ιχθύων τας μαρίδας και άθερίνας⁴ δεν μπορεί να ληφθεί υπόψη στα σοβαρά, παρά μόνο για μια συγκεκριμένη περίοδο, στην οποία αναφέρονται οι παραπομπές της. Αυτός είναι και ο λόγος,

1. St. Runciman, *Byzantine Civilisation*, Cambridge 1933, σ. 179.

2. Al. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley - Los Angeles - Λονδίνο 1985, σ. 75.

3. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Α'-ΣΤ', Αθήνα 1948-1957.

4. δ.π. Ε', 81.

για τὸν ὁποῖο τὸ ἐκλαϊκευτικὸ ἐγχειρίδιο τοῦ G. G. Litavrin, πού ἐκδόθηκε τὸ 1974, περιορίζεται χρονικὰ στὴν ἐποχὴ πού ὁ συγγραφέας του γνωρίζει καλά, δηλ. τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ.⁵

Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἐμπειρίες τῆς ἐρευνητικῆς μας ὁμάδας ἀπὸ τὶς συγκεντρωτικὲς μνεῖες τοῦ ἀποδελτιωμένου ὕλικου στὸ μηχανογραφικὸ μας σύστημα ἔδειξαν ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένες μνεῖες στὰ βυζαντινὰ κείμενα μὲ διαχρονικὴ ἀξία, πού, μερικὲς φορές μάλιστα, ἢ διαχρονικότητά τους ξεπερνάει τὰ συμβατικὰ ὅρια 324-1453, μέσα στὰ ὁποῖα συνηθίζουμε νὰ τοποθετοῦμε τὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Παράδειγμα, μιὰ ἔκφραση πού χρησιμοποιοῖ ὁ Θεοφάνης γιὰ νὰ ἀποδώσει ὀρισμένα ἀσημαντα περιστατικὰ (ἄλωση μὲ προδοσίᾳ τοῦ Σιδηροῦ Κάστρου στὴν Ἄλανια) τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου αἰώνα: τὰ ἀσημαντα αὐτὰ περιστατικὰ, πού περιγράφονται μὲ κάθε λεπτομέρεια στὸ κείμενο, ἔγιναν μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς μέρας καὶ τοῦ λαοῦ ἐξεληθόντος εἰς τὸν κάματον.⁶ Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε χωρὶς τὸν παραμικρὸ ἔνδοιασμό ὅτι ἡ πεζὴ αὐτὴ ἀναφορὰ εἶναι ἢ κλασσικότερη ἔκφραση τῆς ὁμοιογένειας τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, ὄχι μόνον στὶς ἀρχὲς τοῦ 8ου αἰώνα στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ὁ Θεοφάνης, ἀλλὰ σὲ ὅλες τὶς ἱστορικὲς ἐποχὲς.

Ἡ ἔκφραση, ὅμως, ὁ λαὸς ἐξῆλθεν εἰς τὸν κάματον δὲν ἀπεικονίζει μὲ κανένα τρόπο τὶς ἐνασχολήσεις ὀλόκληρης τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας σὲ ὅλες τὶς ἐποχὲς. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα, πάλι ἀπὸ τὴ Χρονογραφία τοῦ Θεοφάνη, πού ἀπαριθμεῖ γύρω στὰ 5.200 γεγονότα, σύμφωνα μὲ τὸ μηχανογραφικὸ μας σύστημα, ἐπιβεβαιώνει τὴ διαπίστωση αὐτὴ. Ἀναφέρεται σὲ δύο ἀδελφούς πού περιέθαλψαν τὸ μελλοντικὸ αὐτοκράτορα Μαρκιανὸ γύρω στὸ 420-430: οἱ δυὸ ἀδελφοί, Ἰούλιος καὶ Τατιανὸς εἶναι τὰ ὀνόματά τους, εἰς τὸν ἴδιον οἶκον λαβόντες αὐτὸν (Μαρκιανὸν) διανέπανον. Εἰς θήραν δὲ ἐξεληθόντες ἔλαβον αὐτὸν μεθ' ἑαυτῶν, κοπιᾶσαντες δὲ περὶ μεσημβριᾶν ἐκοιμήθησαν.⁷ Τὸ περιστατικὸ αὐτό, πού ἔγινε στὴν πόλη Σίδυμα τῆς ἐπαρχίας Λυκίας, περιγράφει μιὰ κατάσταση οἰκογενειακῆς ζωῆς ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος κάθε μέρα ἐξέρχεται εἰς τὸν κάματον. Οἱ πλούσιοι γαιοκτῆμονες τῆς ἐπαρχίας (διαθέτουν ἴδιον οἶκον) ἐξέρχονται στὸ κυνήγι καὶ ὡς τὸ μεσημέρι εἶναι φυσικὸ νὰ κοπιᾶσουν, ὅποτε εἶναι ἀκόμα φυσικότερο νὰ πάρουν καὶ ἕναν ὑπνάκο, πληροφορία πολύτιμη, ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὰ ἀποδελτιωμένα

5. G. G. Litavrin, *Kak Zili Vizantiicy*, Μόσχα 1974.

6. Θεοφάνης, σ. 394, 7-8 (De Boor).

7. Θεοφάνης, σ. 104, 6-8.

μας κείμενα, ὁ μεσημεριανὸς ὕπνος δὲν εἶναι κοινὸ ἀγαθόν. Κατὰ τὸν πατριάρχη Νικηφόρο⁸ καὶ τὸν Θεοφάνη,⁹ ὁ αὐτοκράτορας Βαρδάνης-Φιλιππικός κοιμᾶται τὸ μεσημέρι καὶ στὸν ὕπνο του ἐπάνω ἀνατρέπεται τὸ 713 (τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ πού ὁ λαὸς ἐξέρχεται εἰς τὸν κάματον). Σύμφωνα μὲ τὸν Παχυμέρη, ὁ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος μετὰ τὸν μετ' ἄριστον ὕπνον, ἀρέσκεται νὰ αἰθριάζει κατὰ τὴν τοῦ θέρους ἀκμὴν.¹⁰ Γιὰ νὰ ἐπανεέλθουμε, ὅμως, στὶς ἀρχὲς τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, ἕνα ἀκόμα πιὸ διαφωτιστικὸ παράδειγμα μᾶς δίνει ὁ Βίος τῆς ἁγίας Θέκλας: στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰῶνα στὴ Σελεύκεια τῆς Ἰσαυρίας ζεῖ ὁ Σολύμιος, φιλόλογος τὸ ἐπάγγελμα, πού, κάθε μέρα, τοῖς λόγοις ἀπένεμε. Μεσημβρίας δὲ ἠκούσης, οὔτε λόγος γιὰ ὕπνο γιὰ τὸ φτωχὸ Σολύμιο πού, ἐκτὸς ἀπὸ φιλόλογος ἦταν καὶ φιλόστοργος καὶ εἶχε τὸν πατέρα του ἄρρωστο σὲ ἕνα εὐαγὲς ἴδρυμα. Ἔτσι, λοιπόν, τὸ μεσημέρι ἀνίει πρὸς τὸν πατέρα, ὀφόμενός τε καὶ θεραπεύσων αὐτὸν καὶ πάντα ποιήσων ἃ παιδί τε πρέπει ποιεῖν καὶ πατρὶ πάσχειν παρὰ παιδός.¹¹ Ἡ περίπτωση τοῦ Σολυμίου, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὸ φορτισμένο πρόγραμμά του — χαρακτηριστικὸ καὶ αὐτὸ τῆς ἐποχῆς —, περιποιεῖται τὸ μεσημέρι τὸν ἄρρωστο πατέρα του, εἶναι μιὰ μαρτυρία τὸ ἴδιο κατατοπιστικὴ μὲ ἐκείνη τῶν ἀριστοκρατῶν, οἱ ὁποῖοι τὴν ἴδια ἐποχὴ καλύπτουν τὴ μέρα τους μὲ σπὸρ καὶ ὕπνο. Ἄν ὁ Θεοφάνης εἶχε προνοήσει νὰ μᾶς περιγράψει καὶ τὸ τί ἔφαγαν οἱ ἀριστοκράτες μετὰ τὸ κυνήγι τους, θὰ ἦταν ἀκόμα καλύτερα, ἐνῶ ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἰσχύει γιὰ τὸ Βίο τῆς ἁγίας Θέκλας (προφανῶς, ὁ φιλόλογος Σολύμιος δὲν ἔφαγε τίποτα τὸ μεσημέρι). Παρόλο, λοιπόν, πού σὰν γεγονός καθεαυτὸ ὁ μεσημεριανὸς ὕπνος εἶναι μιὰ σχετικὰ ἀσήμαντὴ ἐνασχόληση, εἶναι ἀρκετὸς γιὰ νὰ διαχωρίσει ἀδρὰ τὴ βυζαντινὴ κοινωνία σὲ δύο διαφορετικὲς τάξεις: τὴ βασικὴ παραγωγικὴ τάξη, ἡ ὁποία ἐργάζεται καὶ δὲν κοιμᾶται, καὶ τὴν ἄρχουσα τάξη, ἡ ὁποία διαναπαύεται, μεσημβρίζει, αἰθριάζει καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν συμμετέχει στὸν κοινὸ κάματο τοῦ λαοῦ, μὲ χαρακτηριστικότερη τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἄρχουσα τάξη.

Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ πρωτοβυζαντινὴ ἄρχουσα τάξη διακρίνεται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἔλλειψη κάθε παραγωγικῆς δραστηριότητος. Μὲ τὸ ἰδιωτικὸ ἐμπόριο, ἡ παρασιτικὴ αὐτὴ ἀριστοκρατία δὲν ἔχει τὴν

8. Νικηφόρος, σ. 49, 3-4 (De Boor).

9. Θεοφάνης, σ. 383, 11.

10. Παχυμέρης, Ε΄, 24, σ. 517 (Failler).

11. Βίος Ἀγίας Θέκλας, σ. 392 (Dagron).

παραμικρή σχέση, όπως έδειξε ένα σχετικό έρωτηματολόγιο (26 παραδείγματα)· καμία, επίσης, σχέση δέν φαίνεται να έχει και με τις ιδιωτικές βιοτεχνίες (12 παραδείγματα), οι οποίες αφήνονται στην τύχη τους, όπως συμβαίνει π.χ. στη Ραιδεστό.¹² Εκεί κοντά στη Ραιδεστό, όμως, στα περίχωρα δηλ. τῆς Κωνσταντινούπολης, οι πλούσιοι χτίζουν έξοχικά σπίτια, αληθινά ανάκτορα με πολύτιμα έπιπλα, όχι από ανάγκη, άλλ' ές ὕβριν και τρυφήν ὅρον οὐκ ἔχουσαν και ὅσα ἄλλα πλούτου ἐξουσία ἐς τοὺς ἀνθρώπους ἰούσα ποιεῖ.¹³ Σύμφωνα πάντα με τὸν Προκόπιο,¹⁴ όταν ὁ αὐτοκράτορας Ἀναστάσιος ἔχτισε τὸ λεγόμενο Μακρὸν Τεῖχος στὴ Θράκη τὸ 506, στὸ ἐπίκεντρο τῆς σκέψης του πρέπει νὰ εἶχε τὴ φροντίδα γιὰ τὰ ἀρχοντικά τῶν πλουσιῶν και τὰ ἀκριβά τους ἔπιπλα, δηλ. ἡ ἀντιπαραγωγικὴ αὐτὴ ἀριστοκρατία ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κρατικὴ προστασία και τονωτικὲς ἐνέσεις γιὰ νὰ μπορέσει νὰ συνεχίσει νὰ ζεῖ πλουσιοπάροχα στὰ ἀνάκτορά της.

Μαζὶ με τὴ διαχρονικὴ ἀλήθεια τοῦ λαοῦ ἐξελθόντος εἰς τὸν κάματον, ἀπὸ τὴν πρώιμη στὴ μέση βυζαντινὴ ἐποχὴ μᾶς ὀδηγοῦν οἱ Βίοι τῶν Ἀγίων, γιὰ τοὺς ὁποίους διαθέτουμε σημαντικὰ ἔργα, ἀπὸ τὸ παλιὸ πόνημα τοῦ Α. Ρ. Rudakov¹⁵ ὡς τὶς σύγχρονες διδακτορικὲς διατριβές.¹⁶ Σχετικὰ με τὸ πολυσυζητημένο θέμα τῶν Βίων τῶν Ἀγίων, ἡ παρατήρηση πὸς ἔχουμε νὰ κάνουμε εἶναι ἡ ἀκόλουθη: στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία (77-80 τοῖς ἑκατὸ ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Rudakov)¹⁷ οἱ ἅγιοι αὐτοὶ εἶναι ἢ πλούσιοι ἢ εὐποροὶ και μόνο 8 τοῖς ἑκατὸ ἀποδεδειγμένα φτωχοὶ (Ἀνδρέας Σαλός, Βάρβαρος, Δαβίδ, Συμεὼν και Γεώργιος, Ἰωαννίκιος, Λάζαρος Γαλησιώτης, Λουκάς Στειριώτης, Συμεὼν Στυλῆτης) και ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔχει βαρυσήμαντες συνέπειες: ὡς τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰώνα, ὁπότε και ἐμφανίζεται ἡ σφριγγλὴ μεσοβυζαντινὴ ἀριστοκρατία, τὴν περίοδο πὸς θεωρεῖται ἡ χρυσὴ ἐποχὴ τῶν Βίων, οἱ ἥρωές τους ἀνήκουν σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἀρχουσα

12. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, Δ', 18, σ. 139-140 (Haury - Wirth).

13. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, Δ', 9, 4-8, σ. 137.

14. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, Δ', 9, 6, σ. 137-138.

15. Α. Ρ. Rudakov, *Οἱ ἅγιοι Βυζαντινοὶ Κουλῆτες ποὶ dannym grecheskoi Agiografii*, Μόσχα 1917.

16. D. Z. Abrahamse, *Hagiographic Sources for Byzantine Cities, 500-900 A.D.* (Un. microfilms), Michigan 1967. C. M. Ringrose, *Saints, Holy Men and Byzantine Society, 726 to 843* (Un. microfilms), New Jersey 1976. Χριστίνα Γ. Ἀγγελίδη, *Ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου*, Ἰωάννινα 1980.

17. Rudakov, ὁ.π. 225-262.

τάξη *lato sensu*, αὐτὴ δηλ. τὴν ἀριστοκρατία πού χαρακτηρίσαμε ἀντι-παραγωγικὴ καὶ παρακμασμένη, αὐτὴ πού θὰ καταρρεύσει μπροστὰ στὴν ἀκατανίκητὴ ἀνοδο τοῦ θεματικοῦ στρατοῦ. Ἰδιαιτέρα στὴν περίπτωση τῶν Βίων τῶν εἰκονολατρῶν ἀγίων, οἱ ὁποῖοι ἀντίστέκονται θαρραλέα στοὺς στρατιωτικοὺς εἰκονομάχους αὐτοκράτορες,¹⁸ θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ κύκνειο ἄσμα τῶν ξεπεσμένων βυζαντινῶν ἀριστοκρατῶν. Ἐχοντας ἀποδειχθεὶ ἄγονος στὸν πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ στίβο, ὁ τρόπος ζωῆς τους μεταφέρεται στὸν ἐκκλησιαστικὸ στίβο, πού θεωρεῖται ἀπαράβατος ἐξαιτίας τοῦ ἀναπαλλοτρίωτου τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας καί, ἀπὸ ἐκεῖ, ἀντιστέκεται πρὶν πεθάνει. Ὅπως, ὅμως, καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, οἱ Βίοι τῶν Ἀγίων ἐκπροσωποῦν ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ φύση τὴν καταρράκωση καὶ τὴν κατάρρευση, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς. Αὐτὸ προβάλλει ἀνάγλυφα σὲ ὀρισμένους Βίους, ὅπως αὐτοὺς τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ὁμολογητῆ, ὅπου οἱ δυὸ νεόνυμφοὶ γόνοι ἀριστοκρατικῶν οἰκογενειῶν ἀπαρνοῦνται τελεσίδικα τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ γιὰ νὰ ἀφιερωθοῦν στὴ μοναχικὴ ζωή,¹⁹ μὲ ἄλλα λόγια γιὰ νὰ καταφύγουν σὲ ἐκεῖνο τὸ τμῆμα τῆς τάξης τους, τὸ ὁποῖο ἔδειξε τὴ μεγαλύτερη ἀνθεκτικότητα στὸ χρόνο καί, φυσικά, δὲν ἐξαφανίστηκε. Στὴν Ἱστορία, λοιπόν, ἔχουμε τὸ παράδειγμα μιᾶς κοινωνικῆς τάξης πού, γιὰ νὰ μὴν πεθάνει, ἀπαρνιέται τὴν οἰκογενειακὴ ζωή, ἢ τὸ φαινόμενο τῆς ἀποκήρυξης τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς ἀπὸ μιὰ παρακμάζουσα τάξη.

Φυσικά, εἶναι ἀκόμα πολὺ νωρὶς γιὰ γενικεύσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Τὰ παραδείγματά μας, ὅμως, ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ἡ οἰκογενειακὴ ζωὴ δὲν εἶναι ὁμοιόμορφο χαρακτηριστικὸ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Ἀντίθετα μάλιστα, τὸ γένος (γενιά, οἰκογένεια) ἀρχίζει νὰ δοξάζεται ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 9ου αἰώνα, ἀπὸ τότε δηλ. πού ἀναδύεται ἰσχυρὴ ἡ νέα βυζαντινὴ ἀριστοκρατία. Στὸν Γενέσιο βρίσκουμε τὴ μνεῖα γαμετῆ τε συναρμοσθῆναι κοσμιωτάτη τῶν εὐγενίδων ἐξ Ἰγγερος,²⁰ ἡ ὁποία συμπληρώνεται ἀπὸ τὸν Σκυλίτζη ὡς ἐξῆς: θυγάτηρ τοῦ παρὰ πάντων ἐπὶ φρονήσει καὶ εὐγενείᾳ διαβοήτου Ἰγγερος, τοῦ γένους καταγομένου τῶν Μαρτινακίων.²¹ Ἐδῶ ἡ γυναίκα ὀφείλει τὴν ἀξία της

18. I. Ševčenko, «Hagiography of the Iconoclast Period», στὸν τόμο *Iconoclasm* (Papers given at the ninth spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975, ed. by A. Bryer and Judith Herrin) Birmingham 1977, 113-131.

19. Βίος Θεοφάνους, σ. 4-6 (De Boor).

20. Γενέσιος, Δ', 26, σ. 79 (Lesmueller - Werner - Thurn).

21. Σκυλίτζης, σ. 127-128 (Thurn).

στην οικογενειακή της παράδοση και κατάσταση. 'Ο ίδιος ο Σκυλίτζης, μιλώντας για τον πρώτο 'Αργυρό που αναφέρεται στα μέσα του 9ου αιώνα, αδυνατεί να εξηγήσει την προέλευση του οικογενειακού επιθέτου: *δς και τὸ τῶν Ἀργυρῶν ἐπίθετον ἐκληρώσατο πρώτος, εἴτε διὰ καθαρότητα βίον, εἴτε καὶ δι' εὐπρέπειαν σώματος, εἴτε καὶ διὰ τινα τρόπον τῆς αὐτοῦ γενναιότητος.*²² Ἡ κύρια πηγή του Σκυλίτζη για τον 9ο αιώνα, ἡ λεγόμενη Συνέχεια του Θεοφάνη, εἶναι ἀκόμα κατηγορηματικότερη σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν οικογενειακὴ παράδοση: *Γεννῆτορα δὲ Μαρίνον οὐκ ἄσημόν τινα ἢ ιδιώτην τὴν τύχην ἔσχεν, λέει για τὴν αὐτοκράτειρα Θεοδώρα,*²³ *ἐνῶ για τὸν πατριάρχη Ἰωάννη Γραμματικό, τὸν ὁποῖο ἀπεχθάνεται, ἐκφράζεται ἀκόμα πιὸ ἀνετα: οὐδ' ἐξ ἀσήμου τινὸς ἀλλὰ καὶ λίαν εὐγενοῦς καταγόμενος σειρᾶς, τῆς οὕτω τῶν Μοροχαρζανίων λεγομένης.*²⁴ Αὐτό, ὅπωςδήποτε, δηλώνει τὴν ἀριστοκρατικοποίηση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας τὸν 9ο αἰώνα, ὅπως ἔχει πεῖ ὁ Καζδαν,²⁵ καὶ τέτοιου εἴδους παραδείγματα δὲν εἶναι λίγα. Ὡστόσο, ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει στὴ μελέτη αὐτὴ εἶναι ἡ σαφέστατη διαφορὰ πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν οικογενειακὴ ζωὴ καὶ παράδοση τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἀριστοκρατίας ἀπὸ ἐκείνη τῆς μεσοβυζαντινῆς. Ἡ μιὰ ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ στίβο ἀποκηρύσσοντας τὴν οικογενειακὴ ζωὴ, ἡ ἄλλη ἀναδεικνύεται χάρις σὲ μιὰ ζωντανὴ οικογενειακὴ παράδοση. Καὶ αὐτὰ ὅλα πάνω στὴν ἀναλλοίωτη οικογενειακὴ καὶ κοινωνικὴ παράδοση τοῦ λαοῦ, τῆς βασικῆς παραγωγικῆς τάξης τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἐξέρχεται εἰς τὸν κάματον κάθε μέρα, κάθε πρωί. Τὸ λιγότερο, λοιπόν, πού θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ σὰν συμπέρασμα τῆς σύντομης αὐτῆς ἐκθεσης εἶναι ὅτι ἡ οικογενειακὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῆς βασικῆς παραγωγικῆς τάξης μιᾶς συγκεκριμένης ἐποχῆς χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλη σταθερότητα καὶ διαχρονικότητα, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ κοινωνικὴ ζωὴ τῆς ἐκάστοτε ἀρχουσας τάξης ἔχει καὶ αὐτὴ ἀνοδο, ἀκμὴ, παρακμὴ καὶ πτώση.

22. Σκυλίτζης, σ. 189. Βλ. ἐπίσης, Συν. Θεοφ., σ. 374 (CSHB).

23. Συν. Θεοφ., σ. 89.

24. Συν. Θεοφ., σ. 154.

25. A. P. Kazdan, «Ob Aristokratizacii Vizantiiskogo Obščestva VIII-XII vv», ZRVI II (1968) 47-53.

Μηχανογραφικά Παραρτήματα

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

σ. 1-12

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

σ. 1-26

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1
ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

QUERY 03

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

1

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0420 ΕΩΣ 31 12 0444 Α/Α 0014

ΠΗΓΗ 04 ΘΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000024 ΒΙΟΣ ΑΓΙΑΣ ΘΕΚΛΗΣ DAGRON Σ.400-402

- ΘΕΜΑΤΑ 1 0200000000 ΕΜΠΟΡΙΟ
- 2 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
- 3 0503010200 ΑΤΟΜΙΚΗ ΦΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ
- 4 0603050000 ΙΑΤΡΙΚΗ
- 5 0702010000 ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΤΟΠΟΙ 1 2000000337 ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΑΓΙΑΣ ΘΕΚΛΗΣ
ΑΝΙΩΝ 1000000145 ΣΕΛΕΥΚΕΙΑ ΙΣΑΥΡΙΚΗ

ΑΠΟ 01 01 0370 ΕΩΣ 31 12 0490

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 001657 ΚΑΛΛΙΣΤΗ ΕΚ ΣΕΛΕΥΚΕΙΑΣ
ΙΔΙΟΤ. 00066 ΠΟΛΙΤΗΣ

ΑΠΟ 01 01 0420 ΕΩΣ 31 12 0444

Χ Ω Ρ Ι Ο

''ΛΑΒΟΥΣΑ ΓΑΡ, ΦΗΣΙ, ΡΥΝΜΑΤΑ ΤΑΥΤΙ ΔΗ, ΤΑ ΠΡΟ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥΤΟΥ ΠΩΛΟΥΜΕΝΑ, ΚΑΙ, ΑΝΑΔΕΥΣΑΣΑ ΟΙΝΩΙ, ΤΟΥΤΩΙ ΤΗΝ ΟΨΙΝ ΑΠΟΚΛΥΣΑΙ, ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΣΧΟΣ ΕΥΘΥΣ ΑΠΟΝΙΨΕΙΣ...'' Ο ΔΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΧΡΗΜΑ ΠΟΙΗΣΑΣ Η ΚΑΛΛΙΣΤΗ, ΠΑΡΑΧΡΗΜΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΕΙΑΝ ΜΟΡΦΗΝ ΤΗΣ ΛΩΒΗΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΝΔΡΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΑΣ ΑΠΗΛΛΑΣΕ, ΠΟΛΥ ΧΕΙΡΟΝΟΣ ΛΩΒΗΣ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

Η ΑΓΙΑ ΘΕΚΛΑ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΕΙ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΣΤΗ ΝΑ ΠΑΥΝΕΙ ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΗΣ ΜΕ ΤΟ ΣΑΠΟΥΝΙ ΠΟΥ ΠΩΛΕΙΤΑΙ ΕΩΣ ΑΠΟ ΤΟ ΝΑΟ. Η ΚΑΛΛΙΣΤΗ ΑΚΟΛΟΥΘΕΙ ΤΙΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΡΑΠΕΥΕΤΑΙ. ΣΥΝΑΜΑ Ο ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΗΣ ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΕΙ ΤΗΝ ΕΡΩΜΕΝΗ ΤΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

E. I. E / BYZANTINΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 03

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

2

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0453 ΕΩΣ 23 02 0453 A/A 0008

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000117 MARCELLINUS COMES MGH AA XI Σ. 84-85

- ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
- 2 0403010500 ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ
- 3 0503000000 ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛ.
- 4 0802030000 ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ
- 5 0802050203 ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000071 ΕΜΕΣΑ

ΑΝΙΩΝ 0000000102 ΦΟΙΝΙΚΗ ΛΙΒΑΝΗΣΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑ

ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0636

X Ω Ρ Ι Ο
.....QUIDAM EMETZENAE FIGULUS CIVITATIS DIUTINAM IMMINENTEMOUE SIBI
FUGIENS PAUPERATAM SESE HIS EXHIBUIT COMITEM QUIQUE DUM NESCIUS PERAM SIBI
CREDITAM CUM SACRO CAPITE PORTAT, AB EO CUIUS CAPUT VEHEBAT.....
Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Α Η Ψ Η)
ΣΤΗΝ ΕΜΕΣΑ ΚΑΠΟΙΟΣ ΦΤΩΧΟΣ ΚΕΡΑΜΕΑΣ ΠΡΟΣΦΕΡΕΤΑΙ ΣΤΟΥΣ ΔΥΟ ΜΟΝΑΧΟΥΣ ΣΑΝ ΣΥΝΟΛΟΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΕΡΕΙ ΤΟ ΚΕΦΑΛΙ ΤΟΥ ΒΑΠΤΙΣΤΗ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0453 ΕΩΣ 23 02 0453 Α/Α 0010
 ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000117 MARCELLINUS COMES MGH AA XI Σ.85
 ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΑΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
 2 0502010600 ΘΑΝΑΤΟΙ/ΚΗΔΕΙΕΣ
 3 0502020000 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
 4 0503000000 ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛ.
 5 0802030000 ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000071 ΕΜΕΣΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0636
 ΑΝΩΝ 0000000102 ΦΟΙΝΙΚΗ ΛΙΒΑΝΗΣΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑ

Χ Ω Ρ Ι Ο
 IBIQUE DUM ADVIXIT, PRAECURSORIS CHRISTI VENERATUS EST CAPUT MORIENSQUE
 SORORI SUAE RERUM NESCIAE SIGNATUM IN VASCULO TRADIDIT RECOLENDUM.
 Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
 Ο ΚΕΡΑΜΕΑΣ ΣΕΒΕΤΑΙ ΤΟ ΚΕΦΑΛΙ ΤΟΥ ΒΑΠΤΙΣΤΗ ΚΑΙ, ΠΕΘΑΙΝΟΝΤΑΣ, ΤΟ ΠΑΡΑΔΙΔΕΙ
 ΣΦΡΑΓΙΣΜΕΝΟ ΜΕΣΑ Σ' ΕΝΑ ΑΓΓΕΙΟ ΣΤΗΝ ΑΔΕΛΦΗ ΤΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

QUERY 03

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

4

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 13 03 0536 ΕΩΣ 24 08 0552 Α/Α 0003

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

000106 ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΣ ΕΚΚΛ.ΙΣΤΟΡΙΑ,ΒΙΔΕΖ-ΡΑ Λ.36.185

ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
2 0503010200 ΑΤΟΜΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ
3 0601000000 ΠΑΙΔΕΙΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΑΝΙΣΩΝ 0000000001 ΕΥΡΩΠΗ ΕΠΑΡΧΙΑ

ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0679

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΟΠΕΡ ΕΠΕΙΔΗ ΓΕΓΟΝΕΝ, ΗΛΙΣΘΗ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ ΥΑΛΟΥΡΓΟΥ ΠΑΙΣ, ΕΒΡΑΙΟΥ ΤΗΝ ΔΟΞΑΝ.
ΟΣ ΤΟΙΣ ΓΟΝΕΥΣΙ ΤΗΝ ΑΙΤΙΑΝ ΤΗΣ ΒΡΑΔΥΤΗΤΟΣ ΠΥΘΑΓΟΡΑΝΟΜΕΝΟΙΣ ΑΝΕΙΠΕ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ, ΚΑΙ
ΟΠΕΡ ΑΠΟΦΑΓΩΝ ΣΥΝ ΤΩΝ ΑΛΛΟΙΣ ΠΑΙΣΙΝ ΕΙΗ. Ο ΔΕ ΨΥΞΑΣ ΘΥΜΩΘΕΙΣ ΚΑΙ ΜΗΝΙΣΑΣ, ΕΝ ΤΩΙ
ΠΝΙΓΕΙ ΤΩΝ ΑΝΘΡΑΚΩΝ ΕΝΘΑ ΤΗΝ ΥΑΛΩΝ ΕΜΟΡΦΟΥ ΤΟΝ ΠΑΙΔΑ ΚΑΘΙΗΣΙ ΑΝΑΨΑΣ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΑ ΑΛΛΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΤΡΕΞΙ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΑΡΤΟΥ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΚΑΙ Ο ΓΙΟΣ ΕΝΟΣ ΕΒΡΑΙΟΥ ΥΑΛΟΥΡΓΟΥ. ΟΤΑΝ Ο ΠΑΤΕΡΑΣ ΑΝΑΚΑΛΥΨΤΕΙ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΤΙΜΩΡΕΙ
ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΡΙΧΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΣΤΟΝ ΑΝΑΜΜΕΝΟ ΦΟΥΡΝΟ ΤΟΥ ΥΑΛΟΥΡΓΕΙΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 09 09 0560 ΕΩΣ 00 00 0000 Α/Α 0002
 ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, DE BOOR Σ. 234, 25-28

ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
 2 0201000000 ΕΣΣΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
 3 0502010600 ΘΑΝΑΤΟΙ/ΚΗΛΕΙΕΣ
 4 0802020202 ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΥΛΗΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
 ΑΝΙΩΝ 0000000001 ΕΥΡΩΠΗ ΕΠΑΡΧΙΑ

ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0679

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000105 ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΠΕΤΡΟΣ ΣΑΒΒΑΤΙΟΣ
 ΙΔΙΟΥΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

ΑΠΟ 01 08 0527 ΕΩΣ 15 11 0565

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΕΚΛΕΙΣΘΗΣΑΝ ΔΕ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ, ΚΑΙ ΕΦΥΛΑΘΗ ΤΟ ΠΑΛΑΤΙΟΝ, ΟΤΙ ΟΥΔΕΙΣ ΕΚ ΤΗΣ
 ΣΥΓΚΛΗΤΟΥ ΕΒΕΩΡΕΙ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΔΙΑ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΓΕΙΣΘΑΙ ΑΥΤΟΝ. ΕΚ ΤΟΥΤΟΥ ΕΠΙΣΤΕΥΘΟΝ,
 ΟΤΙ ΑΠΕΘΑΝΕΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
 ΕΚΛΕΙΣΑΝ ΤΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΟΤΑΝ ΔΙΑΔΟΘΗΚΕ Η ΦΡΗΜΗ ΓΙΑ ΤΟ
 ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 03

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

6

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 12 10 0561 ΕΩΣ 00 00 0000 Α/Α 0000

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, DE BOOR Σ. 235, 26-29

- 1 0602010000 ΙΣΤΟΡΙΑ/ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ
- 2 0802000000 ΕΚΤΑΚΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
- 3 0802050200 ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ
- 4 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000001 ΕΥΡΩΠΗ ΕΠΑΡΧΙΑ

ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0679

Χ Ω Ρ Ι Ο
ΤΟΥΤΩΙ ΤΩΙ ΕΤΕΙ ΜΗΝΙ ΟΚΤΩΒΡΙΩΙ ΙΒ', ΗΜΕΡΑΙ Λ', ΙΝΔΙΚΤΙΩΝΟΣ Ι', ΕΣΠΕΡΑΣ
ΒΑΘΕΙΑΣ, ΓΕΓΟΝΕΝ ΕΜΠΥΡΙΣΜΟΣ ΜΕΓΑΣ ΕΝ ΤΟΙΣ ΚΑΙΣΑΡΙΟΥ ΕΩΣ ΤΗΣ ΛΕΓΟΜΕΝΗΣ
ΟΜΦΑΚΕΡΑΣ. ΚΑΙ ΕΚΑΗΣΑΝ ΟΛΑ ΤΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΥΛΩΝΕΣ ΕΩΣ ΤΟΥ ΒΟΥΣ.
Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΤΩΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΤΟΥ 561 ΠΡΟΣΚΛΗΘΗΚΕ ΠΥΡΚΑΓΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ Η ΟΠΟΙΑ
ΚΑΤΕΣΤΡΕΨΕ ΠΟΛΛΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΥΛΩΝΕΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0585 ΕΩΣ 31 12 0587 Α/Α 0002
 ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000106 ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ ΕΚΚΛ.ΙΣΤΟΡΙΑ,ΒΙΔΕΖ-ΡΑ ΣΤ.7.225-226
 ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
 2 0402010200 ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΣΤΡΑΤΟΥ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
 3 0403020400 ΠΑΤΡΙΑΡΧ. ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ
 ΤΟΠΟΙ 1 1000000052 ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ ΜΕΓΑΛΗ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0640
 ΑΝΙΩΝ 0000000078 ΣΥΡΙΑ Ι ΕΠΑΡΧΙΑ
 ΠΡΟΣΩΠΑ 1 001019 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ
 ΙΔΙΟΤ. 00092 ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ ΑΠΟ 01 02 0570 ΕΩΣ 31 12 0593
 2 001312 ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΚΟΜΗΣ
 ΙΔΙΟΤ. 00115 ΚΟΜΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΑΠΟ 01 01 0584 ΕΩΣ 31 12 0586
 ΙΔΙΟΤ. 00016 ΕΥΓΕΝΗΣ ΑΠΟ 01 01 0587 ΕΩΣ 31 10 0588

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΣΤΕΡΙΟΥ ΤΗΝ ΕΣΙΑΝ ΑΡΧΗΝ ΔΙΕΠΟΝΤΟΣ, ΕΡΙΑΔΟΣ ΤΕ ΤΙΝΟΣ ΣΥΣΤΑΣΗΣ ΑΥΤΩΙ ΤΕ ΚΑΙ ΓΡΗΓΟ-
 ΡΙΩΙ,ΤΟ ΠΑΝ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΣ ΤΗΝ ΑΣΤΕΡΙΟΥ ΜΟΙΡΑΝ ΑΠΕΚΡΙΘΗ,ΠΡΟΣΕΛΑΒΕ ΔΕ
 ΚΑΙ ΕΙ ΤΙ ΔΗΜΩΔΕΣ ΗΝ ΚΑΙ ΤΑΣ ΤΕΧΝΑΣ ΤΗΙ ΠΟΛΕΙ ΣΥΝΕΠΑΗΡΟΥ. ΕΚΑΣΤΟΙ ΓΑΡ ΒΕΒΛΑΦΘΑΙ
 ΤΙ ΕΝΙΣΧΥΡΙΖΟΝΤΟ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
 ΣΤΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΜΕΤΑΕΥ ΤΟΥ ΚΟΜΗΤΟΣ ΑΣΤΕΡΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ, ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ,
 ΟΙ ΠΕΡΙΦΑΝΕΙΣ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΗΣ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΒΙΟΤΕΧΝΕΣ ΠΑΙΡΝΟΥΝ ΤΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ
 ΠΡΩΤΟΥ ΚΑΙ ΚΑΤΗΓΟΡΟΥΝ ΤΟ ΓΡΗΓΟΡΙΟ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0710 ΕΩΣ 10 12 0711 Α/Α 0005

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000210 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ DE BOOR Σ. 44, 17-20

- ΘΕΜΑΤΑ 1 0401010000 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
- 2 0401010500 ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
- 3 0802020407 ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΟ ΣΤΡΑΤΟ
- 4 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
- 5 0802010100 ΕΜΦΥΛΙΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

- ΤΟΠΟΙ 1 1000000115 ΧΕΡΣΩΝ ΑΝΙΩΝ 0000000045 BYZANTINΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 17 07 1204
- 2 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000355 ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΡΙΝΟΤΜΗΤΟΣ ΑΠΟ 01 06 0705 ΕΩΣ 12 11 0711
ΙΔΙΩΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

X Q P I O

ΕΙΔΩΤΑΣ ΕΚ ΤΕ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΓΩΝ, ΕΤΙ ΔΕ ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ
BYZANTINΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΤΩΝ ΤΕ ΕΚ ΤΗΣ ΣΥΓΚΛΗΤΟΥ ΒΟΥΛΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΔΗΜΟΥ.
Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΕΙΔΙΚΕΣ ΕΙΣΦΟΡΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΕΡΣΩΝΑΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

- 1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, DE BOOR Σ. 377
- 2 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ 000019 BURY LATER ROMAN EMPIRE Σ. 364
- 3 17 ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ 000066 HEAD JUSTINIAN II OF BYZANTIUM Σ. 143

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0711 ΕΩΣ 10 12 0711 A/A 0005
 ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, DE BOOR Σ.377,16-29

ΘΕΜΑΤΑ 1 0401010000 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
 2 0401010500 ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΑ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
 3 0301010000 ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΝΑΥΠΗΓΗΣΕΙΣ
 4 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204
 ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ
 2 1000000115 ΧΕΡΣΩΝ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 17 07 1204
 ΑΝΙΩΝ 0000000045 ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000355 ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΡΙΝΟΙΜΗΤΟΣ ΑΠΟ 01 06 0705 ΕΩΣ 12 11 0711
 ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

Χ Ω Ρ Ι Ο
 ΠΑΣΑΝ ΝΑΥΝ ΔΡΟΜΩΝΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΤΡΙΗΡΩΝ ΚΑΙ ΣΚΑΦΩΝ ΜΥΡΙΑΓΩΓΩΝ ΚΑΙ ΑΛΙΑΔΩΝ ΚΑΙ ΕΩΣ
 ΧΕΛΑΝΔΙΩΝ, ΑΠΟ ΔΙΑΝΟΜΗΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΥΝΤΩΝ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΣΥΓΚΛΗΤΙΚΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗ-
 ΡΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΩΝ ΚΑΙ ΠΑΝΤΟΣ ΟΡΦΙΚΙΟΥ.
 Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Α Η Ψ Η)
 ΤΑ ΠΛΟΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΗΣ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑΣ ΝΑΥΠΗΓΟΥΝΤΑΙ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΙΣΦΟΡΕΣ ΤΩΝ
 ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΚΩΝ/ΠΟΛΗΣ

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α
 1 15 ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ 000272 ΛΟΥΓΓΗΣ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 6 1985 Σ.156-158
 2 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000210 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ DE BOOR Σ.44
 3 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ 000019 BURY LATER ROMAN EMPIRE Σ.364
 4 17 ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ 000066 HEAD JUSTINIAN II OF BYZANTIUM Σ.143
 5 20 ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ 000315 KAZDAN-CICUROV VO 1976 Σ.120-137

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 03

29/11/88

ΣΕΛΙΣ 10

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 14 04 0776 ΕΩΣ 00 00 0000 Α/Α 0002

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΩΡΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, DE BOOR Σ. 449, 30-32

- ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
- 2 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
- 3 0602000000 ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
- 4 0802020100 ΔΥΝΑΣΤΙΚΑ
- 5 0802020105 ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΑΔΟΧΗΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000045 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΙΔΙΟΤ. 00042 ΣΥΜΒΑΣΙΛΕΥΣ
2 000307 ΛΕΩΝ Δ ΧΑΖΑΡΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΑΠΟ 14 04 0776 ΕΩΣ 08 09 0780

ΑΠΟ 24 09 0775 ΕΩΣ 08 09 0780

Χ Ω Ρ Ι Ο

(ΚΑΙ ΩΜΟΣΕ ΠΑΣ Ο ΛΑΟΣ) ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΩΝ, ΤΟΥ ΜΗ ΔΕΞΑΣΘΑΙ ΒΑΣΙΛΕΑ ΕΚΤΟΣ ΛΕΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΠΕΡΜΑΤΟΣ, ΚΑΙ ΕΠΟΙΗΣΑΝ ΕΓΓΡΑΦΑ ΚΑΘΩΣ ΩΜΟΣΕΝ ΙΔΙΟΧΕΙΡΑ ΑΥΤΩΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΟΙ ΟΡΚΙΖΟΝΤΑΙ ΝΑ ΜΗ ΔΕΧΤΟΥΝ ΑΛΛΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΛΕΟΝΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΓΥΙΟ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

000056 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ

Σ.131

1 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 10 0880 ΕΩΣ 31 12 0881 Α/Α 0000

ΠΗΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ Σ 319

ΘΕΜΑΤΑ 1 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
 2 0502010700 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ
 3 0701000000 ΚΟΣΜΙΚΗ ΤΕΧΝΗ
 4 0702010000 ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
 5 0702030000 ΜΩΣΑΙΚΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
 ΑΝΙΣΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ
 2 2000000012 ΝΕΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
 ΑΝΙΣΝ 2000000080 ΠΑΛΑΤΙΟΝ ΙΕΡΟΝ

ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΑΠΟ 01 01 0876 ΕΩΣ 31 12 0913

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000055 ΔΑΝΗΛΙΣ ΕΥΓΕΝΗΣ
 ΙΔΙΟΤ. 00016 ΕΥΤΕΝΗΣ

ΑΠΟ 31 12 0837 ΕΩΣ 31 12 0891

X Ω P I O

ΚΑΤΑ ΔΕ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟΝ ΕΚΕΙΝΟΝ ΚΑΙ Ο ΠΕΡΙΚΑΛΛΗΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΠΤΟΣ ΩΙΚΟΔΟΜΕΙΤΟ
 ΟΝ ΝΕΑΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΛΕΓΕΙΝ ΕΙΣΘΑΜΕΝ. ΟΣ ΕΠ' ΟΝΟΜΑΤΙ ΤΟΥ ΣΧΙΤΡΟΣ ΗΜΩΝ ΙΗ-
 ΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΜΙΧΑΗΛ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ ΚΑΙ ΗΛΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΣΒΙΤΟΥ ΗΓΕΙΡΕΤΟ.
 ΛΑΒΟΥΣΑ ΔΕ ΜΕΤΡΑ ΤΟΥ ΕΝΛΟΝ ΤΟΥΤΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΣ Η ΓΥΝΗ ΕΙΡΓΑΣΑΤΟ ΚΑΙ ΑΠΕΣΤΕΙΛΕ ΝΑΚΟ-
 ΤΑΠΗΤΙΑΣ ΜΕΓΑΛΟΥΣ. . . ΥΦ' ΩΝ ΑΠΑΝ ΤΟ ΕΔΑΦΟΣ, ΕΚ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΕΝΤΙΜΩΝ ΛΙΘΩΝ, ΨΗΦΙΔΩΝ ΔΙΚΗΝ
 ΕΝΗΡΜΟΣΜΕΝΩΝ, ΠΡΟΣ ΑΛΛΗΛΟΥΣ ΣΥΝΤΕΘΕΙΜΕΝΩΝ, ΠΟΙΚΙΛΙΑΝ ΚΑΙ ΚΑΛΛΟΣ ΤΑΩΝΩΝ ΜΙΜΟΥΜΕΝΟΝ,
 ΚΑΛΥΠΤΕΣΘΑΙ ΕΜΕΛΛΕ, ΘΑΥΜΑΤΟΣ ΑΕΙΟΥΣ ΜΕΤΕΘΕΙ ΚΑΙ ΩΡΑΙΟΤΗΤΗ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΔΩΡΕΕΣ ΤΗΣ ΔΑΝΙΗΛΙΔΑΣ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ, ΠΟΥ ΕΚΤΙΣΕ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ Α.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α
 000001 VOGT BASILE

1 17 ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ

Σ 399/158

E. I. E / BYZANTINHI XRONOΓPAΦIA

QUERY 03

29/11/88

ΣΕΛΙΣ 12

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 08 1228 ΕΩΣ 31 08 1228 A/A 0001

000036 MIKLOSICH-MULLER ACTA ET DIPLO T 4, AP 1, Σ. 3

ΠΗΓΗ 02 ΕΓΓΡΑΦΑ

- ΘΕΜΑΤΑ 1 0101010100 ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ
- 2 0101010600 ΛΑΛΙ
- 3 0102000000 ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ
- 4 0302010000 ΓΑΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
- 5 0403010000 ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ/ΜΟΝΑΧΙΣΜΟΣ

ΤΟΠΟΙ 1 9300000004 ΑΒΒΑΔΩΝ ΛΙΒΑΔΙΟΝ
ΑΝΙΣΤΗΝ 1000000211 ΣΜΥΡΝΗ

ΑΠΟ 01 01 1200 ΕΩΣ 31 12 1300

X Ω P I O
ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΑΝ ΔΕ ΚΑΙ ΕΙΣ ΤΟ ΤΟΠΙΟΝ ΤΟ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΟΝ ΤΟ ΧΩΡΑΦΙΟΝ ΤΩΝ ΑΒΒΑΔΩΝ ΔΥΟ
ΥΔΡΟΜΥΛΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΟΙ ΜΟΝΑΧΟΙ ΤΗΣ ΛΕΜΒΙΩΤΙΣΣΑΣ ΑΝΟΙΚΟΔΟΜΟΥΝ ΔΥΟ ΥΔΡΟΜΥΛΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

000011 DOLGER REGESTEN

1718

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2
ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 02

29/11/88

ΣΕΛΙΣ 1

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0391 ΕΩΣ 31 12 0537 Α/Α 0015

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000103 ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, ΚΤΙΣΜΑΤΑ, ΗΑΥΡΥ-ΒΙΡΤΗ ΙΙΙ, 3, 10, Σ. 90

ΘΕΜΑΤΑ 1 0101000000 ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΑΣΧΟΛΙΕΣ
2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
3 0401020200 ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
4 0502010500 ΓΑΜΟΙ
5 0901000000 ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΤΟΠΟΙ 1 0000000398 ΧΟΡΖΑΝΗ ΧΩΡΑ
ΑΝΙΣΤΩΝ 0000000134 ΑΡΜΕΝΙΑ 2 ΕΠΑΡΧΙΑ

ΑΠΟ 01 01 0391 ΕΩΣ 31 12 0651

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΩΣΤΕ ΟΙ ΤΑΥΤΗΙ ΣΙΚΗΜΕΝΟΙ, ΡΩΜΑΙΩΝ Η ΠΕΡΣΩΝ ΟΝΤΕΣ ΚΑΤΗΚΟΟΙ, ΟΥΤΕ ΤΙ ΑΠ' ΑΛΛΗΛΩΝ ΔΕΟΣ ΕΧΟΥΣΙΝ, ΟΥΤΕ ΑΛΛΗΛΟΙΣ ΠΗ ΕΣ ΕΠΙΒΟΥΛΗΝ ΕΙΣΙΝ ΥΠΟΠΤΟΙ, ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΓΑΜΟΥΣ ΑΛΛΗΛΟΙΣ ΕΠΙΚΗΛΕΥΟΥΣΙ ΚΑΙ ΑΓΟΡΑΝ ΤΩΝ ΕΠΙΤΗΔΕΙΩΝ ΣΥΜΒΑΛΛΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΤΑ ΕΣ ΓΕΩΡΓΙΑΝ ΕΠΙΚΟΙΝΟΥΝΤΑΙ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΣΥΝΥΠΑΡΕΗ ΡΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΣΩΝ ΥΠΗΚΩΝ ΣΤΗ ΧΟΡΖΑΝΗ .

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

E. I. E / BYZANTINΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

2

QUERY 02

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0477 ΕΩΣ 31 12 0562 A/A 0031

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000103 ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, ΚΤΙΣΜΑΤΑ, HAURY-WIRTH IV, 9.18.Σ.139-140

- ΘΕΜΑΤΑ 1 0201000000 ΕΣΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
- 2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
- 3 0803020200 ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΛΑΩΝ Β. ΠΡΟΣ Ν.

ΤΟΠΟΙ 1 1000000888 ΡΑΙΔΕΣΤΟΣ
ΑΝΙΩΝ 0000000001 ΕΥΡΩΠΗ ΕΠΑΡΧΙΑ

ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0679

X Ω Ρ Ι Ο
ΩΣΤΕ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΕΜΠΟΡΟΙΣ ΛΕΒΙ ΤΟΥ ΚΙΝΔΥΝΟΥ ΥΠΕΡΟΦΘΕΝ ΕΝ ΟΛΙΓΩΡΙΑΙ ΕΓΕΝΕΤΟ
Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΟΙ ΕΜΠΟΡΟΙ ΣΤΗ ΡΑΙΔΕΣΤΟ ΑΦΗΝΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΤΥΧΗ ΤΟΥΣ

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0530 ΕΩΣ 31 12 0536 Α/Α 0015
 ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000142 ΜΑΛΑΛΑΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, ΒΟΝΝΗΣ Σ 437
 ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
 2 0802020402 ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ
 ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
 ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000105 ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ ΠΕΤΡΟΣ ΣΑΒΒΑΤΙΟΣ
 ΑΝΙΩΝ 0000000001 ΕΥΡΩΠΗ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0679
 ΑΠΟ 01 08 0527 ΕΩΣ 15 11 0565

Χ Ω Ρ Ι Ο

Ο ΔΕ ΑΥΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΝΕΝΕΩΣΕ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΤΟΥΣ ΕΚ ΤΩΝ ΠΡΟΛΑΒΟΝΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΘΕΣΠΙ-
 ΣΘΕΝΤΑΣ, ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΑΣ ΝΕΑΡΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΕΠΕΜΨΕ ΚΑΤΑ ΠΟΛΙΝ, ΩΣΤΕ ΤΟΝ ΑΡΧΟΝΤΑ ΕΝ ΩΙ ΤΗΝ
 ΑΡΧΗΝ ΕΧΕΙ ΜΗ ΚΤΙΖΕΙΝ ΟΙΚΟΝ Η ΑΓΟΡΑΖΕΙΝ ΚΤΗΜΑ, ΕΙ ΜΗ ΤΙΣ ΣΥΓΓΕΝΗΣ ΑΥΤΟΥ ΥΠΑΡΧΕΙ,
 ΔΙΑ ΤΟ ΜΗ ΒΙΑΖΕΣΘΑΙ ΤΟΥΣ ΣΥΓΚΕΚΤΗΜΕΝΟΥΣ Η ΑΝΑΓΚΑΖΕΣΘΑΙ ΤΙΝΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΚΗΝ ΠΕ-
 ΡΙΟΥΣΙΑΝ ΕΙΣ ΑΥΤΟΝ ΔΙΑΤΙΘΕΣΘΑΙ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
 ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΩΣΤΕ ΟΙ ΑΡΧΟΝΤΕΣ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΝΑ ΜΗ ΧΤΙΖΟΥΝ Η ΝΑ ΑΓΟΡΑΖΟΥΝ
 ΚΤΗΜΑ ΑΝ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΣΥΓΓΕΝΗΣ ΤΟΥΣ.

1 15 ΕΙΛΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α
 000087 ARCHI GIUSTINIANO LEGISLATORE

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 02

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

4

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0540 ΕΩΣ 01 06 0540 Α/Α 0002

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000142 ΜΑΛΛΑΛΑΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, ΒΟΝΝΗΣ Σ 480

- ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
- 2 0402010200 ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΣΤΡΑΤΟΥ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
- 3 0503000000 ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛ.
- 4 0802010201 ΑΜΥΝΤΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000052 ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ ΜΕΓΑΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000078 ΣΥΡΙΑ Ι ΕΠΑΡΧΙΑ

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000497 ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΦΛ
ΙΔΙΟΤ. 00032 ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ
ΙΔΙΟΤ. 00012 ΜΑΓ.ΜΙΛ.ΡΑΕΣΕΝΤΑΛΙΣ

ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0640

ΑΠΟ 01 01 0520 ΕΩΣ 31 12 0551
ΑΠΟ 01 01 0536 ΕΩΣ 31 12 0548

Χ Ω Ρ Ι Ο
ΚΑΙ ΜΗΔΕΝ ΩΦΕΛΗΣΑΣ ΕΚΑΘΗΤΟ ΕΝ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑΙ. ΑΓΟΡΑΖΩΝ ΤΟΝ ΑΡΓΥΡΟΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ Β' Η
ΤΡΙΩΝ ΤΗΝ ΛΙΤΡΑΝ ΕΚ ΤΩΝ ΑΥΤΩΝ ΑΝΤΙΟΧΕΩΝ.
Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
Ο ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΜΕΝΕΙ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ ΑΠΡΑΚΤΟΣ ΑΓΟΡΑΖΟΝΤΑΣ ΑΣΗΜΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΑΤΟΙΚΟΥΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

- 1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000101 ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, ΠΟΛΕΜΟΙ, HAURY-WIRTH Β 11 1.14.29
- 2 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000106 ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ ΕΚΚΛ. ΙΣΤΟΡΙΑ, ΒΙΔΕΖ-ΡΑ Δ 25
- 3 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ 000002 STEIN HISTOIRE DU BAS EMPIRE ΙΙ 489
- 4 15 ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ 000009 DOWNEY ANTIUCH Σ 539

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 11 0640 ΕΩΣ 11 02 0640 Α/Α 0003
 ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000210 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ DE BOOR Σ.26.24-26

ΘΕΜΑΤΑ 1 0403020300 ΠΑΤΡΙΑΡΧ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ
 2 0803030500 ΑΞΙΩΜΑΤΟΥΧΟΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
 3 0202000000 ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ
 4 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
 5 0201040000 ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000082 ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ ΜΕΓΑΛΗ
 ΑΝΙΩΝ 0000001115 ΑΙΓΥΠΤΟΣ ΕΠΑΡΧΙΑ

ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 0642

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000044 ΗΡΑΚΛΕΙΟΣ Ο ΛΙΒΥΣ
 2 002661 ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ
 ΚΥΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ
 ΙΔΙΟΤ. 00088 ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

ΑΠΟ 05 10 0610 ΕΩΣ 11 02 0641

ΑΠΟ 01 06 0630 ΕΩΣ 31 01 0644

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΛΛΟΥΣ ΤΕ ΤΑΥΤΑ ΕΠΗΧΙΤΙΑΤΟ ΠΡΑΞΑΝΤΑΣ, ΚΑΙ ΑΥΤΟΝ ΜΑΤΗΝ ΥΠΕΡ ΤΟΥΤΩΝ ΕΓΚΑΛΟΥΜΕΝΟΝ
 ΙΣΧΥΡΙΖΕΤΟ.

Ο ΚΥΡΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΚΑΤΗΓΟΡΕΙ, ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΤΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ , ΚΑΙ
 ΑΛΛΟΥΣ ΠΟΥ ΠΡΩΔΩΞΑΝ ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ.

1 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α 000091 ΣΤΡΑΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΟ Ζ' ΑΙΩΝΑ Γ',Σ.112

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 02

29/11/88

ΣΕΛΙΣ 6

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0767 ΕΩΣ 31 12 0767 Α/Α 0032

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, DE BOOR Σ.443,18-19

ΘΕΜΑΤΑ 1 0200000000 ΕΜΠΟΡΙΟ
2 0201000000 ΕΣΣΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
3 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
4 0201040000 ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ
5 0401010300 ΑΝΕΦΟΔΙΑΣΜΟΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ

ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000780 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΚΟΠΡΩΝΥΜΟΣ
ΙΔΙΩΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

ΑΠΟ 19 06 0740 ΕΩΣ 23 09 0775

Χ Ω Ρ Ι Ο
ΕΠΟΙΗΣΕ ΔΕ ΕΥΘΥΝΗΣΑΙ ΤΑ ΕΙΔΗ ΕΝ ΤΗ ΠΟΛΕΙ ΤΩΙ ΧΡΟΝΩΙ ΤΟΥΤΩΙ.
Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΤΑ ΠΡΟΙΟΝΤΑ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΓΙΝΟΝΤΑΙ ΠΙΟ ΦΕΗΝΑ ΤΟ ΧΡΟΝΟ ΑΥΤΟ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α
1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000210 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ DE BOOR Σ.76
2 15 ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΔΕΣ 000272 ΛΟΥΓΓΗΣ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 6 1985 Σ.180

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0767 ΕΩΣ 31 12 0767 Α/Α 0034
 ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, DE BOOR Σ.443, 20-22

ΘΕΜΑΤΑ 1 0100000000 ΑΓΡΟΤΙΚΑ
 2 0201000000 ΕΣΣΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
 3 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
 4 0201040000 ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ
 5 0401020300 ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ

ΤΟΠΟΙ 1 9999999900 ΟΛΟΚΛΗΡΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΑΠΡΟΣΔΙΟ
 ΑΝΙΣΝ 9999999990 ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΟ

ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 29 05 1453

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000780 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΚΟΠΡΩΝΥΜΟΣ
 ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

ΑΠΟ 19 06 0740 ΕΩΣ 23 09 0775

X Ω Ρ Ι Ο

ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΓΕΩΡΓΟΥΣ ΕΓΥΜΝΩΣΕΝ, ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ ΑΠΑΙΤΗΣΙΝ ΗΝΑΓΚΑΖΟΝΤΟ ΟΙ
 ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΑΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΧΟΡΗΓΙΑΣ ΕΥΩΝΩΣ ΠΙΠΡΑΣΚΕΙΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Α Η Ψ Η)
 ΟΙ ΓΕΩΡΓΟΙ ΠΖΛΟΥΝ ΣΕ ΧΑΜΗΛΕΣ ΤΙΜΕΣ ΤΑ ΠΡΟΙΟΝΤΑ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΝΑ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΘΟΥΝ ΣΤΙΣ
 ΑΠΑΙΤΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΟΡΩΝ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000210 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ DE BOOR Σ.76
 2 15 ΕΙΔΙΚΕΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΕΣ 000272 ΛΟΥΓΓΗΣ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 6 1985 Σ.179-180

E.I.E / BYZANTINΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 02

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

8

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 14 04 0776 ΕΩΣ 00 00 0000 Α/Α 0002

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, DE BOOR Σ. 449, 30-32

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0302010000 ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ
3 0602000000 ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
4 0802020100 ΔΥΝΑΣΤΙΚΑ
5 0802020105 ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΔΙΑΔΟΧΗΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΑΝΙΣΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ

ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000045 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΙΔΙΟΤ. 00042 ΣΥΜΒΑΣΙΛΕΥΣ
2 000307 ΛΕΩΝ Δ ΧΑΖΑΡΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

ΑΠΟ 14 04 0776 ΕΩΣ 08 09 0780

ΑΠΟ 24 09 0775 ΕΩΣ 08 09 0780

X Ω Ρ Ι Ο

(ΚΑΙ ΩΜΟΣ ΠΑΣ Ο ΛΑΟΣ) ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΚΑΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΩΝ, ΤΟΥ ΜΗ ΔΕΞΑΣΘΑΙ ΒΑΣΙΛΕΑ ΕΚΤΟΣ ΛΕΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΣΠΕΡΜΑΤΟΣ, ΚΑΙ ΕΠΟΙΗΣΑΝ ΕΠΙΤΡΑΦΑ ΚΑΘΩΣ ΩΜΟΣΑΝ ΙΔΙΟΧΕΙΡΑ ΑΥΤΩΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΟΙ ΟΡΚΙΖΟΝΤΑΙ ΝΑ ΜΗ ΔΕΧΤΟΥΝ ΑΛΛΟΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΩΝ ΛΕΟΝΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΓΥΙΟ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

000056 ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ

Σ.131

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0810 ΕΩΣ 26 07 0811 Α/Α 0007

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΦΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, DE BOOR Σ. 487, 30-488, 6

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
 2 0201040000 ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ
 3 0502010700 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ
 4 0802020406 ΠΟΙΝΕΣ/ΚΟΛΑΣΜΟΙ
 5 0802020408 ΑΛΛΕΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
 ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ
 2 6000000016 ΦΟΡΟΣ
 ΑΝΙΩΝ 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΑΠΟ 01 01 0695 ΕΩΣ 31 12 0913

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000321 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
 ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

ΑΠΟ 01 11 0802 ΕΩΣ 26 07 0811

X Ω Ρ Ι Ο

ΑΕΙΟΝ ΔΕ ΤΙ ΚΑΙ ΗΛΥΣΜΑΤΟΣ Η ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΟΣ ΕΝΕΚΑ ΜΝΗΣΘΗΝΑΙ ΚΑΙ ΤΟΥΤΟ ΚΗΡΟΥΛ-
 ΛΑΡΙΟΣ ΤΙΣ ΗΝ ΕΝ ΤΩΙ ΦΟΡΩΙ ΕΚ ΠΟΝΩΝ ΙΔΙΩΝ ΑΝΕΛΕΨΕ. ΤΟΥΤΟΝ ΜΕΤΑΣΤΕΙΛΑΜΕΝΟΣ Ο
 ΠΑΜΦΑΓΟΣ ΦΗΣΙΝ, 'ΘΕΣ ΤΗΝ ΧΕΙΡΑΝ ΣΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΗΣ ΜΟΥ, ΚΑΙ ΟΜΟΣΟΝ ΜΟΙ ΤΟ
 ΠΟΣΟΣ ΣΟΙ ΧΡΥΣΟΣ ΕΣΤΙΝ. ' Ο ΔΕ. ΚΑΙ ΛΙΤΡΑΣ Ρ' ΕΞΕΙΠΕΙΝ ΕΧΕΙΝ. ΚΑΙ ΤΟΥΤΟ
 ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΩΡΑΝ ΠΡΟΣΕΤΑΞΕΝ ΕΝΕΧΘΗΝΑΙ ΦΗΣΑΣ. 'ΣΥ ΤΙ ΧΡΕΙΑΝ ΕΧΕΙΣ ΠΕΡΙΣΤΑΣΜΟΥ.
 ΣΥΝΑΡΙΣΤΗΣΟΝ ΜΟΙ, ΚΑΙ ΑΡΟΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ Ρ' ΚΑΙ ΠΟΡΕΥΟΥ ΑΡΚΟΥΜΕΝΟΣ. '

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Α Η Ψ Η)
 Ο ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΟΙΚΕΙΟΤΩΓΙΕΙΤΑΙ ΕΝΑ ΜΕΓΛΟ ΜΕΡΟΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙΤΟΙΟΥ ΚΗΡΟΥΛΛΑΡΙΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000399 ΖΩΝΑΡΑΣ DINDORF

III, Σ. 371-372

E. I. E / BYZANTINΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 02

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

10

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 09 0810 ΕΩΣ 26 07 0811 Α/Α 0001

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000211 ΘΕΟΡΑΝΗΣ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ, DE BOOR Σ. 488, 9-10

ΘΕΜΑΤΑ 1 0101010000 ΓΕΩΡΓΙΑ
2 0101020000 ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ
3 0201000000 ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
4 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
5 0802020408 ΑΛΛΕΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 9999999900 ΟΛΟΚΛΗΡΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΑΠΡΟΣΔΙΟ
ΑΝΙΣΤΗΝ 9999999990 ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΟ

ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 29 05 1453

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000321 ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ
ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

ΑΠΟ 01 11 0802 ΕΩΣ 26 07 0811

Χ Ω Ρ Ι Ο
ΕΠΟΨΙΑΣ ΑΘΕΟΥΣ ΕΠ' ΑΓΟΡΑΣΜΟΙΣ ΠΑΝΤΟΙΩΝ ΑΛΟΓΩΝ ΒΟΣΚΗΜΑΤΩΝ ΤΕ ΚΑΙ ΚΑΡΤΩΝ,
Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΜΕΤΡΑ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΓΟΡΑΠΩΛΗΣΕΙΣ ΖΩΩΝ ΚΑΙ ΚΑΘΕ ΕΙΔΟΥΣ ΚΑΡΤΩΝ.

1 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α
000027 BURY ERE

Σ. 218

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 20 10 0829 ΕΩΣ 20 01 0842 Α/Α 0010

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000361 ΣΚΥΛΑΙΤΖΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙ, THURN Σ 50-51

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201010000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ
 2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
 3 0401010100 ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
 4 0802020408 ΑΛΛΕΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
 ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000071 ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΥΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ
 ΙΔΙΩΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΑΠΟ 20 10 0829 ΕΩΣ 20 01 0842

X Ω Ρ Ι Ο

ΕΙΘ' ΙΝΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑΝ ΔΙΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΘΕΑΤΗΣ ΓΙΝΟΙΤΟ ΤΩΝ ΩΝΙΩΝ. ΗΡΩΤΑ ΓΟΥΝ ΠΕ-
 ΡΙ ΕΚΑΣΤΟΥ ΤΩΝ ΠΙΠΡΑΣΚΟΜΕΝΩΝ, ΠΟΣΟΥ ΠΡΑΞΕΙΤΑΙ ΓΙΝΟΜΕΝΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑΝ. ΗΡΩΤΑ ΔΕ
 ΟΥ ΠΑΡΕΡΙΣΣ, ΟΥΔΕ ΕΝΙ ΕΙΔΕΙ, ΑΛΛ' ΕΠΙ ΤΕ ΤΟΙΣ ΒΡΩΤΟΙΣ ΕΙΔΕΣΙ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΠΟΤΟΙΣ ΚΑΙ
 ΤΟΙΣ ΕΙΣ ΘΑΛΛΩΝ ΚΑΙ ΑΜΦΙΑΣΙΝ ΕΠΙΘΗΛΕΙΟΙΣ ΚΑΙ ΠΑΣΙΝ ΑΠΑΣΣ ΤΟΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑΝ
 ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΙΣ

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
 ΑΓΟΡΑΝΟΜΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΩΝ/ΠΟΛΗΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α
 000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ Σ 87

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 21 10 0829 ΕΩΣ 20 01 0842 Α/Α 0060

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ Σ. 87-88

ΘΕΜΑΤΑ 1 0802020408 ΑΛΛΕΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤ. ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ
 2 0401010100 ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
 3 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
 4 0201000000 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
 ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000071 ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΥΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ
 ΙΔΙΟΤ. 00001 ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ

X Ω Ρ Ι Ο

ΔΕΥΤΕΡΟΝ ΔΕ ΙΝΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑΝ ΔΙΕΡΧΟΜΕΝΟΣ ΘΕΑΤΗΣ ΓΙΝΟΙΤΟ ΤΩΝ ΩΝΙΩΝ. ΘΘΕΝ
 ΕΚΑΣΤΟΥ ΤΩΝ ΠΙΠΡΑΣΚΟΜΕΝΩΝ ΟΣΟΥ ΠΩΛΕΙΤΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΓΟΡΑΝ ΗΡΩΤΑ, ΟΥΚ ΕΝ ΠΑΡΕΡΓΩΙ
 ΤΟΥΤΟ ΠΟΙΩΝ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΛΙΑΝ ΕΝΕΡΓΩΣ ΤΕ ΚΑΙ ΕΠΙΜΟΝΩΣ.....ΠΟΛΛΗΝ ΕΝΔΕΙΚΝΥΜΕΝΟΝ
 ΣΠΟΥΔΗΝ ΠΡΟΣ ΤΑ ΚΟΙΝΑ ΤΕ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΙΟΝ ΝΥΝ ΜΕΝ ΕΝ ΚΡΙΤΗΡΙΟΙΣ, ΝΥΝ ΔΕ, ΩΣ ΕΙ-
 ΡΗΤΑΙ, ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΠΡΟΟΔΟΥΣ ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

Ο ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΕΛΕΓΧΕΙ ΤΙΣ ΤΙΜΕΣ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΚΩΝ/ΠΟΛΗΣ.

ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΑΠΟ 20 10 0829 ΕΩΣ 20 01 0842

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 31 12 0837 ΕΩΣ 01 01 0856 Α/Α 0010

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ Σ 228

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0401020300 ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
3 0502010700 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ

ΤΟΠΟΙ 1 0000000004 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΘΕΜΑ
ΑΝΙΩΝ 0000000005 ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΑΠΟ 01 01 0750 ΕΩΣ 01 01 1081

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000001 ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΚΕΔΩΝ
ΙΔΙΟΤ. 00005 ΒΟΣΚΟΣ ΑΠΟ 01 01 0813 ΕΩΣ 31 12 0845
ΙΔΙΟΤ. 00004 ΣΤΡΑΤΩΡ ΑΠΟ 01 01 0846 ΕΩΣ 31 12 0856

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΠΟ ΔΕ ΤΩΝ ΕΝΤΕΥΘΕΝ ΑΥΤΩΙ ΠΡΟΣΓΕΓΟΝΩΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΟΔΟΝ ΕΞΩΝΗΣΑΤΟ ΚΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ ΜΕΓΑΛΑ, ΚΑΙ ΚΑΤΕΣΤΗΣΕΝ ΕΠ' ΕΥΦΟΡΙΑΣ ΑΠΑΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΗ- ΚΟΝΤΑΣ ΙΚΑΝΗΣ, ΚΑΙ ΓΕΓΟΝΕ ΠΛΟΥΣΙΟΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΣ, ΩΣΠΕΡ ΤΑΙΣ ΑΡΕΤΑΙΣ, ΟΥΤΩ ΔΗ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΚΤΗΜΑΣΙ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΧΡΗΜΑΣΙ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
Ο ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΕ ΤΑ ΧΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΑΝΗΛΙΑΣ ΑΓΟΡΑΖΕΙ ΚΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000361 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙ, THURN Σ 123
2 17 ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ 000001 VOGT BASILE Σ 28

E. I. E / BYZANTINH XRONOΓPAΦIA QUERY 02 29/11/88 ΣΕΛΙΣ 14

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 31 12 0837 ΕΩΣ 01 01 0856 Α/Α 0045

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000361 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙ, ΤΗΥΡΝ Σ.123

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0401020300 ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
3 0502010000 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΖΩΗ
4 0502010700 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ
5 0503010000 ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΣΥΜΜΕΤΟΧΕΣ/ΕΝΤΑΞΕΙΣ

ΤΟΠΟΙ 1 0000000004 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ ΘΕΜΑ
ΑΝΙΩΝ 0000000005 ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 000001 ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΚΕΔΩΝ
ΙΔΙΩΤ. 00005 ΒΟΣΚΟΣ
ΙΔΙΩΤ. 00004 ΣΤΡΑΤΩΡ
2 00005 ΔΑΝΗΛΙΣ ΕΥΓΕΝΗΣ
ΙΔΙΩΤ. 00016 ΕΥΓΕΝΗΣ
ΑΠΟ 01 01 0750 ΕΩΣ 01 01 1081
ΑΠΟ 01 01 0813 ΕΩΣ 31 12 0845
ΑΠΟ 01 01 0846 ΕΩΣ 31 12 0856
ΑΠΟ 31 12 0837 ΕΩΣ 31 12 0891

X Ω Ρ Ι Ο
ΑΠΟ ΔΕ ΤΩΝ ΕΝΤΕΥΘΕΝ ΑΥΤΩΙ ΠΡΟΣΓΕΝΟΜΕΝΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΕΞΩΝΗΣΑΜΕΝΟΣ ΕΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΙ
ΚΤΗΣΕΙΣ ΙΚΑΝΑΣ ΚΑΤΕΣΤΗΘΕΝ ΕΠΙ ΕΥΠΟΡΙΑΣ ΑΠΑΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΠΡΟΣΗΚΟΝΤΑΣ ΔΑΨΙΛΟΥΣ,
Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
Ο ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΕ ΤΑ ΧΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΑΝΗΛΙΑΣ ΑΓΟΡΑΖΕΙ ΚΤΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α
1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΡΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ Σ 228
2 14 ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ 000027 BURY ERE Σ 167

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΑΡΤΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 12 0893 ΕΩΣ 31 03 0894 Α/Α 0002

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000361 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙ, THURN Σ.175

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201010000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ
 2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
 3 0202000000 ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ
 4 0401000000 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ
 5 0802020203 ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΑΥΛΙΚΩΝ

ΤΟΠΟΙ 1 0000000024 ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ
 ΑΝΙΣΝ 0000000005 ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ
 2 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
 ΑΝΙΣΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ
 3 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
 ΑΝΙΣΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ

ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 31 12 0971

ΑΠΟ 01 01 0680 ΕΩΣ 12 04 1204

ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

ΠΡΟΣΩΠΑ 1 001825 ΖΑΟΥΤΖΗΣ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ
 ΙΔΙΟΤ. 00032 ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ
 2 001882 ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΔΟΥΛΟΣ ΖΑΟΥΤΖΗ ΣΥΓΓΡ.
 ΙΔΙΟΤ. 00754 ΔΟΥΛΟΣ

ΑΠΟ 01 01 0885 ΕΩΣ 30 11 0899

ΑΠΟ 01 08 0891 ΕΩΣ 31 07 0899

ΑΠΟ 01 01 0893 ΕΩΣ 01 06 0899

Χ Ω Ρ Ι Ο
 ΟΥΤΟΣ ΣΥΜΦΙΛΙΘΕΙΣ ΑΝΔΡΑΣΙΝ ΕΜΠΟΡΙΚΟΙΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΚΡΑΕΣΙ, ΒΟΥΛΟΜΕΝΟΣ ΚΕΡΛΑΙΝΕΙΝ
 ΑΥΤΟΥΣ, ΤΗΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΖΑΟΥΤΖΑΝ ΧΡΗΣΑΜΕΝΟΣ ΠΑΡΡΗΣΙΑΙ ΤΑΣ ΕΚ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΕΙΣΑΓΟΜΕ-
 ΝΑΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ ΜΕΤΕΣΤΗΣΕΝ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΙ, ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΙΡΗΜΕΝΟΥΣ
 ΕΜΠΟΡΟΥΣ ΤΕΛΩΝΑΣ ΕΚΕΙ ΚΑΤΕΣΤΗΣΕΝ,
 Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)

ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ, ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑ-
 ΛΟΝΙΚΗ ΜΕ ΤΗ ΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΖΑΟΥΤΖΗ, ΜΟΥΣΙΚΟΥ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α
 1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ Σ.357
 2 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000308 ΣΥΝΕΧ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΒΟΝΝΗΣ Σ.853
 3 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000315 ΛΕΣΝ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΣ ΒΟΝΝΗΣ Σ.266
 4 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000321 ΨΕΥΔΟΣΥΜΕΩΝ ΒΟΝΝΗΣ Σ.702
 5 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000324 ΣΥΝΕΧ.ΓΕΩΡΓ.ΜΟΝΑΧΟΥ ΙΣΤΡΙΝ Σ.27
 6 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000325 ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΜΕΛΙΤΗΝΟΣ ΤΑΦΕΛ Σ.186
 7 16 ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ 000034 ΚΟΝΙΑΣ ΑΡΧΕΙΟΝ ΘΡΛΘ 7 1940-41 Σ.341 ΚΕ

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 02

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

16

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 12 0893 ΕΩΣ 31 12 0893 Α/Α 0003

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000361 ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΙ, THURN Σ.176

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201010000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ
2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
3 0202000000 ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ
4 0401020300 ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΕΠΑΡΧΙΑΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ

ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο
ΟΙΤΙΝΕΣ ΚΑΚΩΣ ΔΙΕΤΙΘΕΣΑΝ ΤΟΥΣ ΤΑΣ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΣ ΜΕΤΙΟΝΤΑΣ ΒΟΥΛΓΑΡΟΥΣ, ΒΑΡΕΑ
ΕΙΣΠΡΑΤΤΟΜΕΝΟΙ ΤΕΛΩΝΗΜΑΤΑ.
Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΕΠΙΒΑΛΛΟΝΤΑΙ ΒΑΡΕΙΣ ΔΑΣΜΟΙ ΣΤΟΥΣ ΒΟΥΛΓΑΡΟΥΣ ΕΜΠΟΡΟΥΣ, ΠΟΥ ΕΙΧΑΝ ΜΕΤΑΦΕΡΘΕΙ ΣΤΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

1 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000301 ΣΥΝΕΧΙΣΤΕΣ ΘΕΟΦΑΝΗ ΒΟΝΝΗΣ	Σ 357
2 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000308 ΣΥΝΕΧ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΒΟΝΝΗΣ	Σ 853
3 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000315 ΛΕΞΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΣ ΒΟΝΝΗΣ	Σ 266
4 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000321 ΨΕΥΔΟΣΥΜΕΩΝ ΒΟΝΝΗΣ	Σ 702
5 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000324 ΣΥΝΕΧ.ΓΕΩΡΓ.ΜΟΝΑΧΟΥ ΙΣΤΡΙΝ	Σ 27
6 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	000325 ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΜΕΛΙΤΗΝΟΣ ΤΑΦΕΛ	Σ 186
7 16 ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ	000034 ΚΟΛΙΑΣ ΑΡΧΕΙΟΝ ΘΡΛΘ 7 1940-41	Σ 341 ΚΕ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0949 ΕΩΣ 31 12 0952 Α/Α 0007
 ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000306 ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡ ΔΑΙ ΜΟΡΑΥCΣΙΚ 46,43-45,Σ.216

ΘΕΜΑΤΑ
 1 0201010000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ
 2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
 3 0401020000 ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
 4 0802050203 ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ
 5 0803030000 ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ/ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

ΤΟΠΟΙ
 1 0000000145 ΙΒΗΡΙΑ ΚΑΥΚΑΣΟΥ ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 29 05 1453
 2 1000000199 ΑΝΙΣΝ 0000000129 ΚΑΥΚΑΣΟΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΣ ΑΠΟ 01 01 0850 ΕΩΣ 31 12 1204
 3 7000000162 ΑΝΙΣΝ 0000000231 ΧΑΛΔΙΑΣ ΘΕΜΑ ΑΡΔΑΝΟΥΤΖΙΝ ΚΑΣΤΡΟΝ ΑΠΟ 01 01 0868 ΕΩΣ 31 12 0952
 ΑΝΙΣΝ 0000000038 ΑΡΜΕΝΙΑ

Χ Ω Ρ Ι Ο
 ΚΑΙ ΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ ΤΗΣ ΤΕ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΒΗΡΙΑΣ.....ΕΚΕΙΣΕ ΑΡΙΚΝΟΥΝΤΑΙ.
 Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
 ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΒΗΡΙΑΣ ΜΕ ΤΟ ΑΡΔΑΝΟΥΤΖΙ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

E. I. E / BYZANTINH XΦONOΓPAΦIA

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

QUERY 02

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

18

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0949 ΕΩΣ 31 12 0952 Α/Α 0008

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000306 ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡ ΔΑΙ ΜΟΡΑΥCΣΙΚ 46. 43-45, Σ. 216

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201000000 ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
2 0201010000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ
3 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
4 0802050203 ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ
5 0803030000 ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ/ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

ΤΟΠΟΙ 1 0000000316 ΑΒΑΣΤΙΑ
ANIGN 0000000129 ΚΑΥΚΑΣΟΣ
2 7000000162 ΑΡΑΝΟΥΤΖΙΝ ΚΑΣΤΡΟΝ
ANIGN 0000000036 ΑΡΜΕΝΙΑ

ΑΠΟ 01 01 0324 ΕΩΣ 31 12 1205

ΑΠΟ 01 01 0868 ΕΩΣ 31 12 0952

Χ Ω Ρ Ι Ο
ΚΑΙ ΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΑΙ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΒΑΣΤΙΑΣ ΕΚΕΙΣΕ ΑΦΙΚΝΟΥΝΤΑΙ,
Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΒΑΣΤΙΑΣ ΜΕ ΤΟ ΑΡΑΝΟΥΤΖΙ/ΚΑΡΑΒΑΝΙΑ

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 01 0949 ΕΩΣ 31 12 0952 Α/Α 0010
 ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000306 ΚΩΝΣΤ. ΠΟΡΦΥΡ ΔΑΙ ΜΟΡΑΥCΣΙΚ 46.45-46, Σ.216

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201010000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΡΑΤΟΥΣ/ΙΔΙΩΤΩΝ
 2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
 3 0802050203 ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ
 4 0803030000 ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ/ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ

ΤΟΠΟΙ 1 70000000162 ΑΡΑΝΟΥΤΖΙΝ ΚΑΣΤΡΟΝ
 ΑΝΙΩΝ 00000000038 ΑΡΜΕΝΙΑ

ΑΠΟ 01 01 0868 ΕΩΣ 31 12 0952

Χ Ω Ρ Ι Ο
 ΕΧΕΙ ΔΕ ΚΑΙ ΚΟΜΜΕΡΚΙΟΝ ΕΚ ΤΩΝ ΤΟΙΟΥΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΕΙΩΝ ΑΠΕΙΡΟΝ.
 Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
 ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΑΡΑΝΟΥΤΖΙ ΕΧΕΙ ΤΕΡΑΣΤΙΑ ΚΕΡΛΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 01 09 1183 ΕΩΣ 12 09 1185 Α/Α 0021

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 54,10-15

ΘΕΜΑΤΑ 1 0802020400 ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ
 2 0504000000 ΠΟΛΙΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
 3 0802050000 ΛΑΘΑΝΟΥΣΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ
 4 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000001 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
 ΑΝΙΩΝ 0000000002 ΘΡΑΚΗ ΘΕΜΑ

ΠΡΟΣΩΠΑ 1	000622	ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ Α' ΚΟΜΝΗΝΟΣ	ΑΠΟ 01 02 1118	ΕΩΣ 19 09 1185
		ΙΔΙΟΤ. 00016 ΕΥΓΕΝΗΣ	ΑΠΟ 01 09 1183	ΕΩΣ 12 09 1185
2	001141	ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΜΑΝΟΥΗΛ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ	ΑΠΟ 01 01 1181	ΕΩΣ 31 12 1185
		ΙΔΙΟΤ. 00381 ΣΕΒΑΣΤΟΚΡΑΤΩΡ	ΑΠΟ 01 08 1159	ΕΩΣ 30 11 1185
3	003829	ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΙΣΑΝΝΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ Α'	ΑΠΟ 02 08 1159	ΕΩΣ 30 11 1185
		ΙΔΙΟΤ. 00016 ΕΥΓΕΝΗΣ	ΑΠΟ 30 11 1183	ΕΩΣ 30 11 1185
		ΙΔΙΟΤ. 00040 ΣΥΓΓΕΝΗΣ	ΑΠΟ 01 08 1185	ΕΩΣ 30 09 1185
		ΙΔΙΟΤ. 00042 ΣΥΜΒΑΣΙΛΕΥΣ		
		ΙΔΙΟΤ. 00222 ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΑΡΧΗΓΟΣ		

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΚΑΙ ΚΟΜΠΑΖΕΙ ΜΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥΣ, ΕΙΠΕΙΝ ΚΑΤ' ΕΚΕΙΝΟΝ ΚΑΙ ΜΑΓΓΙΤΑΣ ΚΑΙ ΜΥΡΩΝ ΕΨΗΤΑΣ
 ΜΕΛΛΕΙΝ ΑΦΗΣΕΙΝ ΠΕΡΙΕΙΝΑΙ ΚΑΙ ΤΟΙΟΥΣΔΕ ΤΙΝΑΣ, ΩΝ ΑΥΤΟΙ ΑΡΕΟΝΤΕΣ ΥΣΤΕΡΟΝ ΕΙΚΗΙ
 ΑΡΤΙ ΔΕΙΛΑΙΝΟΝΤΑΙ, ΜΕΓΑΛΑ ΣΕΜΝΥΝΩΝ ΕΚΕΙΝΟΣ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΕΙΑΝ ΤΟΙΣ ΠΑΙΣΙΝ, ΕΙ ΟΥΤΩ
 ΜΙΚΡΟΒΑΣΙΛΕΙΣ ΑΠΟΒΗΣΟΝΤΑΙ, ΟΜΟΙΟΝ ΩΣ ΕΙ ΚΑΙ ΓΙΓΑΝΤΩΝ ΑΠΟΣΤΕΡΩΝ ΕΘΕΛΟΙ ΠΑΡΑΜΥ-
 ΘΕΙΣΘΑΙ ΟΙΣ ΠΥΓΜΑΙΩΝ ΑΡΕΙΝ ΑΥΤΟΥΣ ΥΠΟΧΟΙΤΟ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
 ΑΠΕΙΛΕΣ ΤΟΥ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ ΠΡΟΣ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥ ΟΤΙ ΘΑ ΤΟΥΣ ΑΦΗΣΕΙ ΝΑ ΚΥΒΕΡΝΟΥΝ ΜΟΝΟ
 ΚΡΕΟΠΩΛΕΣ, ΦΟΥΡΝΑΡΗΔΕΣ ΚΑΙ ΑΣΜΑΤΟΠΩΛΕΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0146

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 148,1-3

ΘΕΜΑΤΑ 1 0802000000 ΕΚΤΑΚΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
 2 0802050200 ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ
 3 0802050000 ΛΑΘΑΝΟΥΣΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ
 4 0504000000 ΠΟΛΙΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ
 5 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
 ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ

ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΤΟΙΣ ΓΟΥΝ ΚΑΤ' ΕΜΠΟΡΙΑΝ ΠΑΡΑΤΕΤΥΧΗΚΟΣΙ ΚΑΙ ΕΙΤΕ ΙΣΧΝΟΤΕΡΟΝ Η ΠΡΟΣ ΠΑΧΟΣ ΔΥΝΑ-
 ΜΕΝΟΙΣ ΚΤΑΣΘΑΙ ΤΑ ΕΜΠΟΛΩΜΕΝΑ ΒΡΑΧΥ ΤΙ ΛΑΜΒΑΝΟΝΤΕΣ ΚΑΤΗΛΛΑΤΤΟΝ ΤΑ ΤΩΙ ΒΙΩΙ ΤΙ-
 ΜΙΑ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
 ΟΙ ΝΟΡΜΑΝΔΟΙ ΠΟΥΛΑΓΑΝ ΤΑ ΠΟΛΥΤΙΜΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΠΟΥ ΕΒΡΙΣΚΑΝ, ΑΛΛΟΤΕ ΦΘΗΝΟΤΕΡΑ,
 ΑΛΛΟΤΕ ΠΙΟ ΑΚΡΙΒΑ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 02

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

22

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0147

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 148,3-4

ΘΕΜΑΤΑ 1 0802050000 ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ
2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
3 0201040000 ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΝΙΣΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ

ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο
ΚΑΙ ΕΣΤΙ ΜΑΘΕΙΝ ΩΣ ΔΙΠΛΟΥΣ ΜΕΝ Ο ΧΡΥΣΟΣ, Ο ΔΕ ΑΡΓΥΡΟΣ ΚΑΙ ΕΙΣ ΠΟΛΛΑΠΛΟΥΝ ΠΟΝΗ-
ΡΟΙΣ ΕΙΣ ΑΛΛΑΓΜΑ ΧΑΛΚΕΙΟΙΣ ΠΡΟΙΕΤΟ,
Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΑΥΘΑΙΡΕΣΙΕΣ ΠΟΥ ΠΑΡΑΤΗΡΗΘΗΚΑΝ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΑΓΟΡΑΠΩΛΗΣΕΙΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0148

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 148, 4-9

ΘΕΜΑΤΑ 1 0102020200 ΕΙΣΑΓΜΕΝΕΣ ΠΡΟΟΛΟΙ
 2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
 3 0301020200 ΥΦΑΣΜΑΤΑ ΠΟΛΥΤΙΜΑ
 4 0600000000 ΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
 ΑΝΙΣΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ

ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΒΙΒΛΟΙ ΔΕ, ΑΣ ΑΠΟΔΩΛΕΚΩΣ ΤΙΣ ΔΑΚΝΟΙΤΟ ΑΝ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ ΔΙΑ ΒΙΟΥ, ΚΑΙ ΦΑΡΕΑ, ΟΙΣ ΠΡΟ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΦΙΛΗΛΟΥΣΙΝ ΟΙ ΣΗΡΕΣ, ΚΑΙ ΛΟΙΠΑ ΕΡΓΑ ΙΣΤΟΥ, ΟΙΣ ΑΡΑΧΩΝ ΜΙΤΟΣ ΕΡΙΣΕΙΕΝ ΑΝ, ΚΑΙ ΟΣΑ ΔΕ ΡΙΖΑΝ ΓΕΝΕΣΕΩΣ ΦΕΡΟΥΣΙ ΣΚΩΛΗΚΑ ΕΡΓΑΤΗΝ ΤΡΥΦΕΡΟΥ ΜΗΡΥΜΑΤΟΣ, ΟΥΔ' ΑΥΤΑ ΕΦΟΛΚΑ ΗΞΑΝ ΤΟΙΣ ΜΗΛΕΝ ΕΙΛΟΣΙ ΚΑΛΩΝ, ΑΛΛΑ ΠΑΡΕΡΡΙΠΤΟΥΝΤΟ ΕΙΚΑΙΟΥ ΤΙΜΗΜΑ-ΤΟΣ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
 ΠΟΛΥΤΙΜΑ ΒΙΒΛΙΑ, ΠΟΛΥΤΙΜΑ ΥΦΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΕΣΤΑ ΠΟΥΛΙΟΝΤΟΥΣΑΝ ΣΕ ΕΥΤΕΛΕΣΤΑΤΕΣ ΤΙΜΕΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 02

29/11/88 ΣΕΛΙΣ 24

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0163

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΑΝΗΣ 150,23-27

ΘΕΜΑΤΑ 1 0802000000 ΕΚΤΑΚΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
2 0802050000 ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ
3 0802050200 ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ
4 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΝΙΣΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ

ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο

ΑΛΛ' ΕΝΤΑΥΘΑ ΠΑΡΕΚΒΕΒΗΚΟΤΕΣ ΚΑΘ' ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΝΑΓΚΗΝ, ΑΝΑΔΡΑΜΟΥΜΕΘΑ ΠΡΟΣ ΜΙΚΡΟΝ
ΑΥΘΙΣ ΕΚΦΗΝΑΙ ΤΟ ΚΑΙ ΠΤΩΧΙΚΟΝ ΚΑΙ ΥΠΟΡΑΧΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΚΛΥΣΜΟΥ ΔΙΚΗΝ ΠΑΡΑΣΥΡΑΝΤΩΝ
ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ. ΟΙ ΤΑ ΜΕΝ ΤΙΜΙΑ ΕΥΘΩΣ ΚΑΙ ΩΣ ΟΙΑ ΒΡΕΦΙΚΩΣ ΑΠΕΔΙΔΑΝΤΟ ΟΥ ΑΝ ΤΙΣ
ΑΥΤΟΙΣ ΧΕΙΡΙΣΣΕΙΕ, ΤΩΝ ΔΕ ΛΟΙΠΩΝ ΟΥΔΕΝ Η ΒΡΑΧΥ ΤΙ ΠΑΝΤΕΛΩΣ ΑΝΘΙΣΤΩΝ ΤΙΜΗΜΑ,
ΚΑΙ ΜΑΛΙΣΤΑ ΤΩΝ ΟΣΑ ΕΞΟΠΛΙΖΕΙ ΧΕΙΡΟΜΑΧΑΝ ΠΛΗΘΥΝ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΟΙ ΝΟΡΜΑΝΔΟΙ ΣΤΕΡΟΥΣΑΝ ΤΟΥΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΣ ΑΠΟ ΤΑ ΥΠΑΡΧΟΝΤΑ ΤΟΥΣ, ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΥ-
ΛΟΥΣΑΝ ΣΕ ΤΙΜΕΣ ΔΥΣΑΝΑΛΟΓΕΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΕΙΑ ΤΟΥΣ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0164
 ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ--ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 150,28-30
 ΘΕΜΑΤΑ 1 0201000000 ΕΣΣΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
 2 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
 ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
 ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ

ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο
 ΑΛΛ' ΕΙΧΟΝ ΑΥΤΑ ΕΙΣ ΧΥΜΑ ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΑ ΑΙ ΛΕΩΦΟΡΟΙ, ΤΑ ΕΛΑΙΩΔΗ ΕΥΩΔΗ, ΤΑ ΣΤΑΚΤΑ
 ΕΥΩΔΙΑ, ΤΑ ΕΗΡΑ, ΤΑ ΚΑΤΑ ΝΟΣΩΝ, ΤΑ ΠΡΟΣ ΤΡΥΦΗΝ, ΤΑ ΠΡΟΣ ΒΑΦΗΝ, ΤΑΛΛΑ ΟΙΣ
 ΔΙΟΙΚΟΝΟΜΕΙΤΑΙ ΒΙΟΣ ΚΑΘΑΡΕΙΟΣ.
 Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
 ΣΤΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΥΠΗΡΧΑΝ ΠΟΛΛΑ ΑΡΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΑΛΛΥΝΤΙΚΑ, ΦΑΡΜΑΚΑ
 ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΕΙΔΗ.

Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α

Ε.Ι.Ε / ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

QUERY 02

29/11/88

ΣΕΛΙΣ

26

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΧΩΡΙΟΥ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟ 24 08 1185 ΕΩΣ 10 09 1185 Α/Α 0165

ΠΗΓΗ 01 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ 000408 ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣ/ΝΙΚΗΣ-ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ 150,30-152,1

ΘΕΜΑΤΑ 1 0201020000 ΕΜΠΟΡΙΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΙΔΙΩΤΕΣ
2 0201000000 ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ
3 0504000000 ΠΟΛΙΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΤΟΠΟΙ 1 1000000077 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΑΝΙΩΝ 0000000107 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΘΕΜΑ

ΑΠΟ 01 01 0836 ΕΩΣ 12 04 1204

Χ Ω Ρ Ι Ο
ΕΥΛΟΝ ΓΟΥΝ ΕΥΟΔΜΟΝ ΕΥΡΕΙΝ, ΕΚΠΕΛΕΚΗΜΑ ΤΙ ΑΥΤΟΙΣ ΗΝ ΙΔΕΙΝ, Η ΕΥΓΕΝΗΣ ΑΣΤΑΡΙΣ
ΑΝΘΡΑΚΟΣ ΕΣΒΕΣΜΕΝΟΥ ΤΗΜΑ ΕΦΑΝΤΑΖΕΝ ΕΚΕΙΝΟΙΣ, ΤΟ ΡΟΔΕΟΝ ΣΤΑΓΜΑ ΕΙΣ ΥΔΩΡ ΑΧΡΕΙΟΝ
ΕΤΑΣΣΕΤΟ, ΚΑΙ ΤΑ ΑΛΛΑ ΩΔΕ ΠΗ ΠΑΡΕΝΟΟΥΝΤΟ, ΙΝΑ ΜΗ ΔΙΑΣΚΕΥΑΖΩΝ ΕΙΣ ΠΛΕΟΝ ΘΗΡΙΩΝ
ΑΓΡΟΙΚΙΑΝ ΔΟΚΟΙΗΝ ΑΠΑΝΘΡΩΠΙΖΕΣΘΑΙ.

Γ Ε Γ Ο Ν Ο Σ (Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η)
ΔΙΑΦΟΡΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΟΙ ΝΟΡΜΑΝΟΙ ΦΑΙΝΟΝΤΑΙ ΑΔΑΕΙΣ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΟΥ ΑΝΩΤΕΡΟΥ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ.

1 20 ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ Π Η Γ Ε Σ / Β Ο Η Θ Η Μ Α Τ Α
000355 ΡΟΤΟΛΟ ΘΕΣΝΙΚΗ 1982

11-18

MICHAEL ANGOLD

THE WEDDING OF DIGENES AKRITES:

Love and Marriage in Byzantium
in the Eleventh and Twelfth Centuries

Even if we accept the dictum that in its literature every society contemplates its own self-image, there are still great dangers in using literature as a historical source.¹ It is not the function of literature to provide an exact and accurate historical record. At the very least, it is helpful to know when a work of literature was composed and who the author was. In the case of the Romance of Digenes Akrites the date is problematical and the author unknown. The best that can be said is that by the turn of the eleventh century there seems to have existed a literary version not that dissimilar from the Grottaferrata version of the poem. The material out of which the poem was fashioned comes from an earlier period. It consists mostly of tales and legends circulating in Byzantine Asia Minor in the ninth and tenth centuries. If the poem retains something of the spirit of this period, it is more likely to reflect the conditions and expectations of Constantinopolitan court society at a time when the house of Comnenus and its aristocratic allies were taking control. The decoration of Digenes's palace comes close to that which might have been found in one of their great houses in Constantinople. Nostalgia for their Anatolian homeland now lost to the Turks would explain its setting by the waters of the Euphrates. So would the granting of a chrysobull by which the emperor appointed Digenes to the rank of patrician and to the overlordship of the frontiers. This grant

1. I think that my debt to G. Duby, *Medieval Marriage*, Baltimore 1978, G. Duby, *Le chevalier, la femme et le prêtre. Le mariage dans la France féodale*, Paris 1981, and J. Goody, *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge 1983, will be very obvious.

does not conform to the protocol of the Comnenian court, but it is a reasonably accurate recollection of what once had been the case along Byzantium's eastern frontier.² One has only to think of the grant of the border theme of Lykandos made to Melias by the Emperor Leo VI.³

In works of imaginative literature incidental detail is often accurate or nearly so. This seems to be the case with the Romance of Digenes Akrites. The account of Digenes's wedding contains some strictly accurate information: the drawing up of contracts in which the dowry was set out, for example.⁴ The processions and festivities accompanying aristocratic weddings at Byzantium were grand and often rowdy affairs,⁵ so that the pomp and extravagance of Digenes's wedding seem scarcely exaggerated. They helped nevertheless to underline the importance of the episode. Digenes's wedding is appropriately enough the fulcrum around which the poem turns, for marriage represents one of the turning points in any life: the transition from youth to adulthood. Such an event lends itself to exaggeration and overdramatization, but it was also necessary for the poet to narrate the details of the wedding in a way that conformed by and large to the conventions of the time. Otherwise, he would not carry conviction.

The story of Digenes's wedding can be summarized as follows:

2. I have been guided on the problems presented by the poem of Digenes Akrites by St. Kyriakides, 'Forschungsbericht zum Akritas-Epos', *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, Munich 1958, no. II, 2; H. G. Beck, 'Formprobleme des Akritas-Epos' in *Ideen und Realitäten in Byzanz*, London 1972, no. XVIII; H. G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Munich 1972, pp. 63-97; G. Huxley, 'Antecedents and context of Digenes Akrites', *GRBS* 15 (1974) 317-38; N. Oikonomidès, 'L'épopée de Digenis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles', *TM* 7 (1979) 375-97.

3. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* (Dumbarton Oaks Texts I), Washington, D.C. 1967, pp. 238-40.

4. Gro. IV 11.700,893. I have used E. Trapp, *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen* (Wiener byzantinische Studien VIII), Vienna 1971, and J. Mavrogordato, *Digenes Akrites*, Oxford 1956. I cite the Grottaferrata version thus: Gro.

5. Ph. Koukoulès, *Vie et civilisation byzantines*, IV, Athens 1951, pp. 103-5 (in Greek).

Digenes hears of the beauty and high birth of Eudocia Doukaina. She is an heiress, the only daughter of a powerful military governor, or *strategos*, from the great aristocratic house of Doukas. Her father has had her confined for safekeeping in a high chamber with only a nurse for company. Digenes stops by, while out hunting, out of sheer curiosity. The girl sees him and falls in love, bowled over by his looks. This is reciprocated the moment Digenes catches a glimpse of her. He must have her for his wife. He learns that his father has already asked for her hand on his, Digenes's, behalf, but has been refused by her father. He therefore resolves to abduct her. The girl falls in with his plans in a trice. Off they go together. Her father sends a posse in pursuit. Digenes slaughters them all, sparing only the girl's brothers. Her father is impressed by Digenes's prowess and decides that he will make him a worthy son-in-law. He reels off the dowry that comes with his daughter's hand, hoping to tempt Digenes to return home with him. The boy demurs. He claims that he only wants the girl for love's sake, not for her dowry, which he refuses. He takes the girl back with him to his own home, where the marriage is duly celebrated. Contracts are exchanged between the two families. There are elaborate processions and festivities and the newly-married couple are showered with gifts by both families. The wedding festivities are then adjourned to the bride's home, where they are taken up with renewed energy. The couple finally took their leave and set out to establish a new home in the borderlands of Cappadocia.⁶

The first thing that will strike anybody about this account of a Byzantine wedding is the conspicuous absence of church and priests. There is no mention of either; just a single passing reference to the church's blessing on the marriage (*hierologia*).⁷ It simply will not do to claim that the Romance of Digenes Akrites was a piece of secular literature, in which the church has no place. The poem is drenched in christian assumptions and values. There is the famous exchange between Digenes's father, an Arab emir, who had converted to christianity, and his own mother over the

6. Gro. IV 11.254-964.

7. Gro. IV 1.723.

relative merits of christianity and Islam,⁸ which ends with the emir finally sponsoring his own mother.⁹ Bizarre as this is, it has nothing to do with ignorance of christianity. The success that Digenes has in pacifying the frontiers is ascribed to God's will.¹⁰ The long account of his death is replete with conventionally christian sentiment.¹¹ Christianity is one thing; the church is another. In the courtyard of the palace he built Digenes constructed a church dedicated to St Theodore.¹² There in due course he buried both his father and his mother.¹³ Christianity is woven into the account of Digenes's wedding. It is not only that the blessing of God is frequently invoked¹⁴ nor that Digenes swears by Father, Son, and Holy Ghost,¹⁵ or the Saints Theodore.¹⁶ He even goes so far as to disclaim a christian burial should he ever fail his beloved.¹⁷ It is also that it is taken for granted that the wedding is the work of God and has His full approval.¹⁸ The world that Digenes inhabits is not some never-never land culled from Antiquity, but one that is identifiably Byzantine and christian.

Why therefore this failure to heed the role of the church in matrimony? Since the reign of Leo VI (886-912) a church service had been a legal requirement for the validity of a marriage.¹⁹ It was a final recognition that marriage was a sacrament and should therefore be celebrated in church. It is possible that by the time the poem was taking shape a church service was so taken for granted that it could be passed over in silence. It is also possible that the marriage service took place in some chapel

8. Gro. III 11.132-245.

9. Gro. III 11.330-1.

10. Gro. VII 11.210-18.

11. Gro. VIII 11.145-99.

12. Gro. VII 11.104-5.

13. Gro. VII 11.105, 154-5, 192.

14. Gro. IV 11.321, 370, 429, 515, 550, 595, 686, 693, 748, 757, 819.

15. Gro. IV 1.978.

16. Gro. IV 1.477.

17. Gro. IV 1.560.

18. Gro. IV 1.550, 861.

19. *Les nouvelles de Léon VI le Sage* (ed. Noailles – Dain), Nov. LXXXIX, pp. 295-97.

within the house and was regarded as a private family occasion. The Emperor Leo VI gave official approval to the custom of chaplains celebrating the sacraments in chapels attached to private residences. The emperor did not specify marriage as one of these sacraments. It is rather commemorations of the dead that are envisaged,²⁰ but it seems more than likely that marriages might be celebrated privately in this way, removing them effectively from the supervision of the church.

Whoever controls the norms of marriage will regulate to some degree family life, which constitutes the core of most societies. But marriage is not just a matter of the imposition of a series of norms. It is also shaped by the needs and traditions of the society and the individual. In Antiquity marriage was looked upon very much as a private affair to be regulated as custom suggested. It was essentially a contract. The christian view of marriage was more exacting. Marriages were made in heaven, as it was easy to deduce from Christ's own words: 'What therefore God hath joined together, let no man put asunder'. Marriage was part of man's spiritual destiny. It was after all 'Better to marry than to burn'. For christians marriage could not simply be a contract, it had also to be a sacrament and consequently of direct concern to the church. There is no denying that there were strong christian influences at work from the time of Constantine's conversion helping to shape marriage law, but the initiative came largely from the Byzantine emperor, culminating in the legislation of Leo VI.²¹ From the turn of the tenth century, however, there was a concerted effort on the part of a succession of patriarchs to win control over the development of marriage law. They concentrated on two main areas: the prohibited degrees, widening them still further, and betrothal, trying to assimilate it as far as possible to marriage by applying the same norms.²² These ecclesiastical concerns find no place in the Romance of Digenes Akrites. Instead the poem reveals that there were other aspects of marriage

20. Ibid., Nov. IV, pp. 21-25.

21. See J. Zhishman, *Das Eherecht der orientalischen Kirche*, Vienna 1864, pp. 137-44.

22. Ibid. pp. 144-45.

that were of considerable interest to its audience and celebrates patterns of marriage that were far removed both from the ideal promoted by the church, and from the norms upheld by the law, civil and canon.

The poem works by dramatizing the situations that a young Byzantine aristocrat might conceivably have to confront. Even the encounter between Digenes and the Amazon Maximo supports such an interpretation, for it provides an episode where the struggle of the sexes as well as sex outside marriage can be presented in a dramatic form. It is about domination and submission and the threat posed to marriage and therefore to the fabric of society by the career woman. Why otherwise should Digenes have tried to ease a heavy conscience by murdering Maximo? His justification was that she was an adulteress!²³ Marriage itself was full of perils. There were ogres masquerading as handsome young men lying in wait to carry off your wife.²⁴ Still more perilous was the making of a marriage: it might make or break a family's fortunes. It was never possible to foresee exactly how things would turn out, nor to legislate for human nature. There would always be the ambitious, the artful, and the engaging; equally there were the weak and the guileless. Even in the middle ages there were the mysteries of love, of sexual attraction and repulsion. Women could never be relied upon to do as their fathers and their families decreed. All this was writ large in the Romance of Digenes Akrites.

The basic dilemma was love. It cut across the plans that a family might have made for its daughters. In the face of parental disapproval the lovers might run away together. This underlined an uncertainty at the very heart of marriage. Was it a contract between two families or did it depend upon the assent freely given of the bride and groom? If it was the latter, then an abduction carried out with the willing cooperation of the bride could scarcely be considered a crime. The law was not very clear. Then there was the question of how an abduction might be legitimized. Did the bride's family just accept a *fait accompli*? This seems to have happened in the case of Digenes, but it put him in an awkward

23. Gro. VI 11.646-845.

24. Gro. VI 11.45-80.

position. At first, he turned down the dowry offered to him, claiming that a love-match required no dowry to seal it.²⁵ Love was a token of consent and consent was enough. It placed marriage above responsibilities to the family. Anyway, the dowry was tied to Digenes's residence in his father-in-law's household.²⁶ He preferred to return to his father's house, taking the girl with him.²⁷ He would eventually set up on his own with his new wife.²⁸ The poem sets out rather well the choices confronting a bridegroom: to remain with his own family; to become part of his wife's family, or to branch out on his own.

In the first instance, marriage was about status. Perhaps there would have been no need for abduction if Digenes's family was of as distinguished a background as Eudocia's. It is true that on his mother's side he was connected with the great aristocratic lineage of the Doukai, but his father was an adventurer, a Muslim emir, who for love had converted to christianity and had settled on Byzantine soil. Members of the audience would have understood the dilemma. Many of them would possibly have traced their ancestry to some foreigner who had entered Byzantine service. Byzantium attracted talent of all kinds from abroad, but not all foreigners who succeeded at the Byzantine court or in the army would be the founders of aristocratic houses. The essential step was to marry into one of the old families, apart, that is, from becoming orthodox. Digenes's father tried to secure his family's position by obtaining Eudocia's hand for his son, but he had been turned down.²⁹ A daughter was a status symbol; her dowry reflected her family's place in society. Digenes's family was not good enough, perhaps not rich enough to merit another alliance with the great house of Doukas.

Marriage to an heiress could make the fortunes of a family. Though not of foreign descent, just humble provincial origins, the future imperial dynasty of Angelos owed its rise to power to just

25. Gro. IV 11.743-45.

26. Gro. IV 11.702, 720, 729.

27. Gro. IV 11.751-3.

28. Gro. IV 11.960-1.

29. Gro. IV 11.303-9.

such a marriage. Theodora, the purple-born daughter of the Emperor Alexius I Comnenus, took one look at Constantine Angelos, liked what she saw, and insisted on marriage.³⁰ The family never looked back. There was, on this occasion, no need for abduction. Parental objections were overcome. But should there be any, then abduction was a recognized response, as enough cases demonstrate. The most detailed comes from the very end of the twelfth century and concerns a rich Epirot widow. After the death of her first husband she returned to her native Epiros, where she was sought after by an *archon* from neighbouring Koloneia. Some kind of marriage took place, but her family alleged abduction. In the end, they seemed to have waived their objections. In just the same way that Digenes would go back to his father-in-law's residence after his marriage for further celebrations, so the new groom accepted an invitation to repair to his brother-in-law's for a family celebration of his wedding. His fate was rather different from that of Digenes. He found himself detained and his bride of seven months arbitrarily married to another by her brother.³¹ The case would eventually come before the patriarchal court, where it became clear exactly how uncertain Byzantine law, both civil and canon, was over abduction. It was perhaps the only area of marriage law where there were clear discrepancies between the civil and the canon laws. It was partly that the law found it difficult to distinguish between abduction, rape, and seduction. Byzantine law, both civil and canon, placed great emphasis on the element of consent. In these matters consent can be hard to define. Justinian's Code prescribed the sternest penalties for those involved in abduction. The perpetrator of the crime and his accomplices were to be condemned to death and the confiscation of their property, whether force had been employed or not. What is more, the father of the girl concerned was to be deported, if in any way he condoned the crime; for instance, by allowing a marriage to take place subsequently. This is in direct contrast to Basil of Caesarea's insistence that a virgin who had been raped must marry her seducer. At first sight, such an opinion seems

30. Nicetas Choniates, *Historia* (ed. Van Dieten) p. 95, 11.24-28.

31. Rhalles - Potles V, 103-5, 395-6; Grumel, *Regestes* III, nos. 1192-1193.

hard to square with his adamant refusal to allow an adulteress to marry her lover. His argument was that a virgin who had been raped had been so dishonoured that she would not otherwise find a husband. Here was an argument that favoured lovers who could not obtain parental consent to their marriage. They were also favoured by the relatively lenient treatment that the church worked out for rape, seduction, and abduction, relying upon the efficacy of penance.³² The Emperor Basil I, followed by his son Leo VI, tried to find some measure of accommodation between the civil and the canon law on these matters. He relaxed the penalties imposed by the civil law for abduction. Capital punishment was only to be meted out, where force had been employed. Otherwise, mutilation was the price to be paid.³³ Even so, there was still a gulf between the civil and the canon laws. Well did Digenes decline his prospective father-in-law's invitation to go back with him to his house. He might have found himself hauled before the civil courts and subjected to the full rigour of the civil law. This is what the Emperor Manuel I Comnenus insisted should happen to a man of some standing at his court who was guilty of abduction.³⁴

This case was the starting point for a disquisition on the differences between the civil and canon laws on the matter of abduction provided by the canonist Theodore Balsamon. He contrasted the punishment dealt out on that occasion with the norms of canon law, which only imposed three years' excommunication. There was an important rider: a man could not be considered guilty of abduction, if the girl went with him quite willingly. This applied equally to widows who allowed themselves to be abducted. Balsamon even envisaged the possibility that a girl might subsequently pretend that what was done was against her will, but at the time displayed no qualms. He has nevertheless to admit that whether or not the victim went willingly the abductor was in theory still liable to the rigours of the civil law.³⁵ At another

32. Zhishman, *op. cit.* pp. 561-78.

33. Nov. XXXV, pp. 141-3 (ed. Noailles - Dain).

34. Rhalles - Potles IV, 172.

35. Rhalles - Potles IV, 171-2.

point, he emphasized that, even with the assent of the woman, and even if parents and guardians subsequently gave their consent, abduction could not immediately receive the blessing of the church in a marriage service. There must be three years' penance or whatever the local bishop decreed.³⁶ His discussion makes it sound as though abduction was a recognized path to marriage and the church's approval something of a formality. He is at pains to vindicate the church service as the essential requirement for the validity of a marriage.³⁷ He considered the objection that where there was consent of the parties it was not even a matter of abduction, but the much less serious crime of insult to the girl's family.³⁸ Balsamon is not able to formulate any convincing reply. It so happens that such a case is recorded in the *Peira* — that collection of case histories of the mid-eleventh century. Seduction rather than abduction is involved. The son of a senator fell in love with the daughter of another. He seduced her without her father's knowledge or permission. She got pregnant. The lovers fled to the Church of God, which must be St Sophia, and expressed their intention of getting married. The boy's father objected to the marriage going ahead, because his son had not reached his legal majority, though of the legal age for marriage. The father died, but by then the son wanted to marry somebody else. The girl he had jilted brought the case to court. It was eventually decided that it was a matter of an insult to the girl's family and a heavy fine was to be paid to her father.³⁹ This was the decision of a civil court. The contrast with the attitudes of the church is plain to see: star-crossed lovers flee to the church to plight their troth; the civil courts view marriage more in terms of family interest and honour.

The theme of abduction was well-chosen, for it touched on so many sensitive spots to do with marriage: differences of social status, uncertainty about the law, uncertainty too about what constituted the essential elements of marriage. There were also

36. Rhalles – Potles IV, 183.

37. Rhalles – Potles IV, 183, 187.

38. Rhalles – Potles IV, 172.

39. *JGR* IV, 197-200.

the dangers lying in wait for those lovers that chose to elope. The poem includes the cautionary tale of the Maid of Meferke. She had run off with her lover and had been abandoned. She was too ashamed to return home to her parents. Digenes came across her, listened to her tale of woe, and promptly seduced her. He made amends by forcing her faithless lover to take her back and make an honest woman of her.⁴⁰ But most of all the theme of abduction underlined how valuable a prize an heiress was and how little to be trusted. Because she was so tempting, Eudocia was kept locked up in a high chamber. Such a precaution would have appealed to the wise Kekavmenos. He knew how wayward daughters could be. He opined that 'a shameless daughter not only does herself an injustice, but also her parents and all her kindred'. He therefore advised that you keep your daughters shut up and out of sight, as if they had been condemned to prison, 'so that you won't be stung by an asp'.⁴¹ That is how Eudocia's father, the *Strategos*, most likely felt when he learned that his daughter had run away with Digenes. The problem was how to salvage the family's honour now that the worst had happened. The *Strategos* had to give his consent to the marriage and to offer Digenes the girl's dowry, which is set out in the poem in the fullest detail. He assured him that he would give him a wedding that would resound around the world. There was a specific reason for this: so that the young men could never call him a match-stealer (*klepsigamos*) and claim that he ran away with a girl without her share of property, something which was a source of shame to all right-thinking people.⁴² A remark made by St Basil of Caesarea illuminates the *Strategos's* train of thought. He condemned match-stealing (*klepsigamia*) as worthy only of slaves, or more loosely interpreted those without property.⁴³ It denied the true worth of a woman which was fixed by the dowry she commanded, which in turn reflected her family's wealth and status. The *Strategos* did not want shame brought upon his family. He therefore insisted

40. Gro. V 11.34-176, 218-80.

41. Cecaumenus, *Strategicon* (ed. Wassiliewsky - Jernstedt) p. 51.

42. Gro. IV 11.725-7.

43. Rhalles - Potles IV, 172.

that Digenes take the dowry. This put him in a quandary because marriage and the dowry were tied to residence in his father-in-law's household. He was assured that he would be given precedence there over his future brothers-in-law.⁴⁴ This was an arrangement that was not uncommon in Byzantine society. It might mean that the *esogambros*, as he was called, would be expected to bring a dowry with him.⁴⁵ It usually happened when there were no sons to inherit, but not always. When the Caesar John Doukas married his granddaughter Eirene to Alexius Comnenus, he clearly intended him to take precedence over her brothers.⁴⁶ Alexius faced much the same dilemma as Digenes. Where did his chief loyalty lie: to his wife's family or his own? Digenes made *his* choice clear by declining the dowry and suggesting that it be divided among Eudocia's brothers.⁴⁷ The importance of the dowry is nevertheless indicated when the wedding finally takes place at Digenes's family home. The marriage was sealed when the marriage contracts containing the details of the dowry were drawn up.⁴⁸ The dowry which the *Strategos* gave his daughter this time differed somewhat from that originally promised. The original dowry consisted in the main of treasure and estates.⁴⁹ The actual dowry had little in the way of money and landed property. Instead, there were fine horses, mares, mules, and other animals, precious weapons, a luxuriously appointed tent, and two icons of St Theodore.⁵⁰ These were gifts entirely appropriate for a couple about to embark on a new life along the frontiers of the Byzantine Empire, but the audience would have appreciated what Digenes had turned down in order to retain his independence or fulfil his destiny. Other gifts came to the couple from relatives on both sides of the family. It emphasized that a marriage was an alliance of kindreds.

It was usual for the bridegroom's family to endow the bride

44. Gro. IV 1.720.

45. *JGR* IV, 101-102.

46. Nicephorus Bryennius, *Historiarum Libri Quattuor* (ed. Gautier) pp. 219-23.

47. Gro. IV 1.746.

48. Gro. IV 1.893.

49. Gro. IV 11.706-14.

50. Gro. IV 11.899-912.

with a prenuptial gift, or *hypobolon*, as it came to be called. Under Justinianic law it was expected to match the dowry brought by the bride. By the eleventh century it was normally worth half the dowry.⁵¹ Nothing is said in the poem about a pre-nuptial gift to the bride; only that the Emir and his wife bestowed a precious bride-gift upon their new daughter-in-law.⁵² The word used is *theorettron*, which was the equivalent of the western 'morning-gift', made to the bride as a reward for her virginity.⁵³ It is attested for the first time in the Byzantine sources only in the mid-tenth century.⁵⁴ It was reckoned to be worth a twelfth part of the dowry,⁵⁵ but it was the wife's entirely: she could dispose of it exactly as she pleased during, as well as before and after, her marriage⁵⁶ — the lawyers understood that consummation might precede the marriage. Why the poem should only mention *theorettron* is a matter for speculation. It may be that *hypobolon* is understood along with *theorettron*. That the gift was made by the bridegroom's parents points rather in that direction. In documents of the time the two gifts are normally listed together, though the wife only had conditional rights in the *hypobolon*. It may be more than this. Eleventh-century lawyers pointed to the *theorettron* as a recent innovation,⁵⁷ one that put additional emphasis on consummation as the essential prelude to marriage. If this is the case, then once again the poem has singled out an aspect of marriage that the audience would have recognized as contentious.

The poem ignores the role of the church in marriage. This is not to say that in the real world the church had no part to play; just that other aspects of marriage were of more immediate importance: the possibility of winning an heiress by whatever means, an emphasis on the dowry and consummation — rather than the church service — as necessary elements for the sealing of a

51. *JGR* IV, 96.

52. Gro. IV 11.913-16.

53. Zhishman, op. cit. 657. Cf. D. O. Hughes, 'From Brideprice to Dowry in Mediterranean Europe', *Journal of Family History* 3 (1978) 262-296.

54. *JGR* I, 233.

55. *JGR* IV, 96.

56. *JGR* IV, 103-4.

57. *JGR* IV, 103.

marriage. In the poem the wedding festivities are far more important than any church service. *Gamos* is consistently used in the plural to mean wedding festivities;⁵⁸ they rather than a church service made public the marriage. The church was unhappy about priests taking part in such festivities.⁵⁹ They detracted from the importance of the church service.

Abduction underlined how little control the church exercised over marriage, if only because it flouted the church's increasing insistence on a proper betrothal in church. As little attention was paid to the church's campaign to have the prohibited degrees observed. It is not possible to work out the exact relationship existing between Digenes and his bride, but it might well have been within the prohibited degrees, since his mother came from the bride's family of Doukai. Characteristically, the fact that Eudocia recognized Digenes as her kinsman seems only to have recommended him all the more to her.⁶⁰ The poem of Digenes Akrites reminds us that still in the eleventh and twelfth centuries there were the remnants of a pattern of marriage where the church did not count for very much; and this, despite centuries of christian influence on Byzantine law. Marriage could still be treated as a largely private affair, where the exchange of contracts and the consummation of the marriage were the decisive considerations. Since marriage continued to be so much a private affair, divorce could still be by mutual consent, though strictly against the law and abhorred, for obvious reasons, by the church. Concubines had been deprived of the legal rights they had under Roman law, but the institution persisted. The church wished to raise the age of betrothal to the legal age of marriage; that is, fifteen for a boy and thirteen for a girl, but the old practice of betrothal at seven was hard to eradicate.

This is not to deny that the church had no success in imposing its views in the field of marriage. Its campaign against remarriage seems to have had some partial success, perhaps because it fitted with the interests of the family. Kekavmenos was willing to admit

58. Gro. IV 11.724, 859-60, 931.

59. E.g. Rhalles - Potles V, 388.

60. Gro. IV 1.325.

that, if a man lose a good wife, he has lost his better half, perhaps rather more than his better half, but on no account should he be tempted to embark once again on the sea of matrimony, for he would expose himself to the wiles and weaknesses of women. He would be ensnared by the matchmakers. But the main danger was that he might have children by a second marriage. The children of the first might find themselves at a disadvantage, perhaps even disinherited. The ill-feeling created might lead to the break-up of the family property.⁶¹ Over the prohibited degrees the church may also have had some success. This at least is the implication of the Emperor Manuel Comnenus's cryptic remark that they have to be observed because there were in the upper rungs of Byzantine society frequent marriages with foreigners.⁶² But at another level an older pattern of relationships continued. Mistresses were chosen very often from close relatives, as the notorious liaisons of Manuel Comnenus and his cousin the future Emperor Andronicus Comnenus reveal all too clearly.⁶³ However hard it was to eradicate this older pattern, there are just enough indications to suggest that over the twelfth century the church came to exercise a greater degree of supervision over marriage than was the case in the past. So a reading of the Romance of Digenes must increasingly have produced a feeling of nostalgia for a time when marriage still evaded the church's close attention, for a way of life that had nearly passed.

61. Cecaumenus, *Strategicon*, pp. 55-56.

62. *JGR* I, 409.

63. Nicetas Choniates, p. 104, 11.27-36 and p. 204, 11.90-5.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

ΠΑΙΖΟΝΤΕΣ ΕΙΣ ΑΛΛΟΤΡΙΟΥΣ ΒΙΟΥΣ

ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

ΤΩΝ ΓΑΜΙΚΩΝ ΚΩΛΥΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ:

Η ΤΟΜΗ

[Προσπάθησα να διατηρήσω στην δημοσίευση, κατά το δυνατόν, την προφορική μορφή τῆς ανακοινώσεως. Διατηροῦνται ἔτσι καὶ κάποιες γενικεύσεις ἢ ἀπλουστεύσεις ποῦ ἡ μορφή ἐκεῖνη εἶχε ἐπιβάλει. Ἐξ ἄλλου εἶναι προφανές ὅτι, παρὰ τὴν γενικὴ διατύπωση τοῦ τίτλου, τὸ θέμα μου ἀναφέρεται μόνον στὰ κωλύματα γάμου λόγῳ συγγενείας ἐξ αἵματος ἢ ἐξ ἀγχιστείας, ὅπου καὶ σημειώνεται ἡ «τομὴ» τὴν ὁποία ἐπιχειρῶ νὰ παρουσιάσω, καὶ ὄχι στὶς διάφορες ἄλλες κατηγορίες κωλυμάτων.]

I. Ἡ συνέχεια

Τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων τῆς πρωτοβυζαντινῆς καὶ τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου φαίνεται νὰ παρακολουθῆ καὶ νὰ συνεχίζη φυσιολογικὰ τὰ ρωμαϊκὰ πρότυπά του. Ἡ διαδοχὴ ἀπὸ τὶς πηγές τοῦ κλασσικοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου στὴν ἰουστινιάνεια κωδικοποίησι καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὰ νομοθετικὰ κείμενα τῆς μακεδονικῆς δυναστείας δὲν εἶναι ἀπλῶς ὁμαλὴ: τὰ κείμενα κατὰ βᾶσιν ἐπαναλαμβάνονται. Μὲ κάποιες φραστικὲς μεταβολές, μὲ ὠρισμένες διαφοροποιήσεις στὶς ἐπὶ μέρους ρυθμίσεις ποῦ ἀποδίδουν τὴν ἐν τῷ μεταξῶν ἐξέλιξιν στὶς νομικὲς ἀντιλήψεις ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τῶν κωλυμάτων — κυρίως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀντιστοιχῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀντιλήψεων καὶ σὲ ἐφαρμογὴ ἀναλόγων ρυθμίσεων τοῦ κανονικοῦ δικαίου — ἀλλὰ οἱ νομικὲς βάσεις, ἡ δομὴ τῆς νομικῆς κατασκευῆς, παραμένουν, ὅπως καὶ ἡ τεχνικὴ, ἐν πολλοῖς, τῆς διατυπώσεως, ἀμετάβλητες. Γιὰ νὰ ἀφήσουμε τοὺς ἀπώτερους ρωμαίους προγόνους, στὴν ἀφετηρίαν ἔχουμε τὸ ἄμεσο πρότυπο: τὶς Εἰσηγήσεις τοῦ Γαίου¹ συστηματικὴ ἔκθεσις τῆς ὕλης γιὰ τοὺς βαθμοὺς συγγενείας καὶ

1. *Gaius, Institutes* (ἔκδ. Reinach), 10 κ.ἔ. (I § 58 κ.ἔ.)· πρβ. γιὰ τοὺς βαθμοὺς συγγενείας σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχὴ — ὅπως ἰσχύει στὸ κλασσικὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο — 91 κ.ἔ. (III § 1 κ.ἔ.).

τὰ κωλύματα γάμου περιλαμβάνουν οἱ Εἰσηγήσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ σὲ τρεῖς τίτλους τους² καί, στοὺς ἴδιους τίτλους, ἡ ἑλληνικὴ παράφρασή τους, τὰ λεγόμενα Ἰνστιτούτα, τοῦ Θεοφίλου.³ Κείμενα τῶν Ἰνστιτούτων, ἀπὸ τοὺς τίτλους III.2 καὶ I.10, ἀπαρτίζουν τὸν κορμὸ τῶν οἰκειῶν τίτλων («Περὶ κεκαλυμένων γάμων» ἢ «Περὶ γάμων κεκαλυμένων») στὰ νομοθετήματα τῶν Μακεδόνων: τὴν Εἰσαγωγὴν («Ἐπαναγωγὴ»),⁴ τὸν Πρόχειρο Νόμο⁵ καὶ κατ' ἐξοχὴν, βέβαια, τὰ Βασιλικά⁶ — καθὼς καὶ στίς διάφορες μεταγενέστερες ἰδιωτικὲς ἐπεξεργασίες τους. Τὸ βασικὸ διάγραμμα εἶναι τὸ ἐξῆς: ἀναπτύσσονται τὰ τῶν βαθμῶν τῆς συγγενείας (inc.: Ἡ συγγένεια ὄνομά ἐστι γενικόν. . .): ὁ γάμος μεταξὺ ἀνιόντων καὶ κατιόντων (συγγενεῖς ἐξ αἵματος κατ' εὐθειᾶν γραμμὴν) κωλύεται ἐπ' ἄπειρον: βάση τῶν κωλυμάτων λόγῳ συγγενείας ἐξ αἵματος ἐκ πλαγίου εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς συγγενείας· στὴν ἐξ ἀγχιστείας συγγένεια τὰ κωλύματα περιορίζονται στίς ρητὰ κατονομαζόμενες σχέσεις.

Ἡ νομοθετικὴ παρένθεση τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων (πιθ. 741), ἐγκαταλείποντας τὴν κλασσικὴ διατύπωση, χρησιμοποιοεῖ νέο φραστικὸ (τίτλος 2ος «Περὶ γάμων ἐπιτετραμμένων καὶ κεκαλυμένων. . .»),⁷ τὸ ὁποῖο δὲν διατηρεῖ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν βαθμῶν συγγενείας τῶν Εἰσηγήσεων/Ἰνστιτούτων καὶ τὴν ἀναγωγὴν σ' αὐτοὺς τῶν κωλυμάτων, ἀλλὰ περιορίζεται στὴν ἀναγραφὴ τῶν συγγενικῶν σχέσεων στίς ὁποῖες ἀνακύπτει κώλυμα (ἀν καὶ ἡ θεώρηση τῆς βαθμολογικῆς σχέσεως δὲν φαίνεται νὰ ἀπουσιάζη ἐντελῶς ἀπὸ τὴν σκέψη τοῦ συντάκτη). Αὐτὸ τὸ κενὸ φαίνεται νὰ καλύπτει ἡ σταθερὴ παρουσία στὴν λεγομένη Appendix Eclogae τοῦ τίτλου: «Περὶ τῆς τῶν βαθμῶν συγγενείας»,⁸ ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ καὶ πάλι ἀπὸ τῆς Εἰσηγήσεως στὴν παράφραση τοῦ Θεοφίλου, αὐτὴ τὴ φορά ἀπὸ τὸν τίτλο III, 6 μὲ τὸ ἴδιο οὐσιαστικὰ incipit: Ἡ συγγένεια γενικόν ἐστι ὄνομα. . . (τὸ ὁποῖο ἀπέβη ἓνα ἀπὸ τὰ συχνότερα ἀπαντώμενα στὰ νομικὰ χειρόγραφα incipits — καὶ ἴσως καὶ σὲ ὅλη τὴν χειρόγραφη

2. *Institutiones* 1. 10 («de nuptiis»), 3. 2 («de legitima adgnatorum successione»), 3. 6 («de gradibus cognationis»).

3. *Institutionum graeca paraphrasis Theophilo antecessori vulgo tributa* (ἐκδ. Ferrini) 39 κ.έ., 269 κ.έ., 287 κ.έ. = *JGR* III, 23 κ.έ., 149 κ.έ., 159 κ.έ.

4. τίτλ. 17: *JGR* II, 277 κ.έ. (ἐκδ. Zachariä von Lingenthal).

5. τίτλ. 7: *JGR* II, 134 κ.έ. (ἐκδ. Zachariä von Lingenthal).

6. *Βασιλικά* 28. 5.

7. *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V* (ἐκδ. Burgmann) (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Bd. 10), Φραγκφούρτη 1983, 170 κ.έ.: *JGR* II, 18 κ.έ. (ἐκδ. Zachariä von Lingenthal).

8. *Fontes Minores*, III (1979), 113-116 (§ IX) (ἐκδ. Burgmann - Troianos).

παράδοση τῆς βυζαντινῆς κοσμικῆς γραμματείας), καὶ συνοδεύεται ἀπὸ ἓνα γνωστὸ διάγραμμα τῶν βαθμῶν τῆς συγγενείας — χωρὶς ρητὸ συσχετισμὸ ὅμως μὲ θέματα γαμικῶν κωλυμάτων.

Ἄπὸ πλευρᾶς τώρα οὐσιαστικοῦ περιεχομένου τῶν διατάξεων εἶναι γνωστὸ ὅτι στὸ δίκαιο τῶν Εἰσηγήσεων/Ἰνστιτούτων, μὲ δεδομένο τὸ ἀπεριόριστο τοῦ κωλύματος στὴν κατ' εὐθειᾶν γραμμὴν συγγένεια, (α) κωλύεται ὁ γάμος συγγενῶν ἐκ πλαγίου μέχρι καὶ τρίτου βαθμοῦ (θεῖος καὶ ἀνεψιός) (β) ἰσχύει ἡ ἀρχή: *ἐκείνου προσώπου οὗ τὴν θυγατέρα οὐ δύναμαι λαβεῖν πρὸς γάμον, τούτου οὐδὲ τὴν ἐκγόνην* (βάσει τῆς ὁποίας κωλύεται καὶ ὁ γάμος θεῖου καὶ «ἀνεψιόπαιδος») δηλ. γάμος μὲ τὸν ἐγγονὸ τοῦ ἀδελφοῦ = τέταρτος βαθμὸς ἐκ πλαγίου στὴν λεγομένη ἀνισοσκελῆ γραμμῇ, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ ὁ γάμος μὲ τὸν δισέγγονο τοῦ ἀδελφοῦ = πέμπτος βαθμὸς: *τὴν προεγγόνην τῆς ἀδελφῆς γαμεῖν οὐ δύναμαι, γονέως γὰρ ἔχω πρὸς αὐτὴν τάξιν ἀρχὴ τοῦ respectus parentelae* (γ) ἐπιτρέπεται ὁ γάμος συγγενῶν τετάρτου βαθμοῦ ἐκ πλαγίου στὴν λεγομένη ἰσοσκελῆ γραμμῇ: πρῶτοι ἐξάδελφοι. Στὴν ἀγχιστεία ἰσχύει ἡ ἀπαγόρευση γάμου μὲ τὸν πεθερὸ/-ὰ ἢ τὸν προγονὸ/-ῆ πού συνήθως ἐρμηνεύεται ὡς ἀπεριόριστο κώλυμα στὴν οἰονεὶ «κατ' εὐθειᾶν» γραμμῇ τῆς ἀγχιστείας, ἐνῶ στὴν οἰονεὶ «ἐκ πλαγίου» ὑφίσταται τὸ κώλυμα προκειμένου γιὰ γάμο μὲ συγγενῆ δευτέρου βαθμοῦ ἐξ αἵματος τοῦ ἐτέρου τῶν συζύγων (ἀδελφὸ τοῦ συζύγου) καὶ ἀμφίβολο μένει τὸ ζήτημα τοῦ τρίτου βαθμοῦ.

Τὸ 691/692 μὲ ἐκκλησιαστικὴ διάταξη ποὺ ἔχει τὴν τυπικὴ ἰσχύ κανόνος οἰκουμενικῆς συνόδου, ἐπομένως νόμου, τὸν κανόνα 54 τῆς Πενθέκτης, τὸ κώλυμα λόγω συγγενείας ἐξ αἵματος ἐκ πλαγίου ἐπεκτείνεται ὥστε νὰ περιλάβῃ καὶ τὸν τέταρτο βαθμὸ τῆς ἰσοσκελοῦς γραμμῆς (πρῶτοι ἐξάδελφοι). Μὲ τὸν ἴδιο κανόνα εἰσάγεται περιορισμένο κώλυμα γάμου καὶ στὴν λεγομένη οἰονεὶ ἀγχιστεία (δηλ. ὄχι πλέον μόνον στὴν σχέση πού συνδέει τὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς συζύγους μὲ τοὺς ἐξ αἵματος συγγενεῖς τοῦ ἄλλου, πού εἶναι ἡ ἀγχιστεία, ἀλλὰ καὶ στὴν σχέση τῶν συγγενῶν τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς συζύγους πρὸς τοὺς συγγενεῖς τοῦ ἄλλου): κωλύεται ὁ γάμος συγγενῶν πρώτου βαθμοῦ τοῦ ἑνὸς συζύγου μὲ συγγενεῖς πρώτου ἢ δευτέρου βαθμοῦ τοῦ ἄλλου (γονέως καὶ τέκνου μὲ γονέα καὶ τέκνο ἢ μὲ δύο ἀδελφούς) ἢ συγγενῶν δευτέρου βαθμοῦ τοῦ ἑνὸς μὲ συγγενεῖς δευτέρου βαθμοῦ τοῦ ἄλλου (δύο ἀδελφῶν μὲ δύο ἀδελφούς/-ές).⁹ Αὐτὰ εἶναι, ἄλλωστε, καὶ τὰ ἀπώτερα κωλύματα πού προ-

9. ... ὀρίζοντες ἀπὸ τοῦ νῦν τὸν τῆ οἰκεία ἐξαδέλφη πρὸς γάμον κοινωνίαν

βλέπει, όριστικά, τὸ ἐπίσημο κανονικὸ δίκαιο τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.

Μὲ τὴν μεταρρύθμιση τῆς Ἐκλογῆς, τὰ νέα κωλύματα εἰσάγονται καὶ ρητὰ στὸ σῶμα τῆς πολιτειακῆς νομοθεσίας· κάτι περισσότερο: τὸ κώλυμα ἐκ πλαγίου ἐπεκτείνεται ἤδη καὶ στὸν ἕκτο βαθμὸ ἐκ πλαγίου, δηλ. περιλαμβάνει πλέον καὶ τοὺς δευτέρους ἐξαδέλφους.¹⁰ Ἐξ ἄλλου τὸ ποινικὸ μέρος τῆς Ἐκλογῆς συστηματοποιεῖ καὶ όριστικοποιεῖ τὴν ποινικὴ πρόβλεψη γιὰ τὶς παραβιάσεις τῶν κωλυμάτων: στίς στενότερες συγγενικὲς σχέσεις (πρόχειρα: στίς περιπτώσεις συγγενείας ἐξ αἵματος ἢ ἀγχιστείας ποὺ προέβλεπε τὸ δίκαιο τῶν Εἰσηγήσεων/Ἰνστιτούτων) ἡ πρόβλεψη ἐντάσσεται στὴν γενικώτερη ποινικὴ μεταχείριση τῆς «αἰμομιξίας», σὲ στενὴ ἔννοια καὶ σὲ εὐρύτερη, δηλ. θάνατος ἢ ρινοκόπηση ἀντίστοιχα¹¹ στίς ἀπώτερες συγγενικὲς σχέσεις (πρόχειρα: στὰ νέα κωλύματα τοῦ κ. 54 Πενθέκτης καὶ τῆς ἴδιας τῆς Ἐκλογῆς δηλ. γάμος μεταξὺ πρώτων ἢ δευτέρων ἐξαδέλφων, κωλύματα λόγω οἰονομίας ἀγχιστείας) εἰσάγεται εἰδικὴ πρόβλεψη, μὲ ἀπειλὴ ἐλαφρότερης ποινῆς — πέρα ἀπὸ τὴν προβλεπόμενη ρητὰ ἀστικὴ κύρωση (χωρισμὸς = ἀκυρότης τοῦ γάμου): πρὸς τῷ χωρισμῷ καὶ τυπτέσθωσαν.¹²

συναπτόμενον, ἢ πατέρα καὶ υἱὸν μητρὶ καὶ θυγατρὶ, ἢ δύο κόραις ἀδελφαῖς πατέρα καὶ υἱόν, ἢ ἀδελφοῖς δυοὶ μητέρα καὶ θυγατέρα, ἢ ἀδελφοὺς δύο δυοῖν ἀδελφαῖς, ὑπὸ τὸν τῆς ἐπταετίας πίπτει κανόνα, ἀπισταμένων αὐτῶν προδήλως τοῦ παρανόμου συνοικεῖον: P.-P. Joannou, Discipline générale antique (= Pontificia Commissione per la redazione del Codice di Diritto Canonico Orientale. Fonti, fasc. IX), I, 1, Κρυπτοφέρρη - Ρώμη 1962, 190-192· Ράλλης - Ποτλῆς Β', 432.

10. Ἐκλογὴ 2.2 . . . καὶ ὅσοι ἐξ αἵματος συγγενείας ἀλλήλοις γνωρίζονται, τουτέστι γονεῖς πρὸς τέκνα, ἀδελφοὶ πρὸς ἀδελφάς καὶ τὰ τούτων τέκνα, οἱ λεγόμενοι ἐξαδέλφοι, καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν τιττόμενοι παῖδες καὶ μόνον, καὶ οἱ ἐξ ἐπιγαμίας γνωριζόμενοι συγγενεῖς, πατρὸς εἰς προγονήν, πενθερὸς πρὸς νύμφην, προγονὸς πρὸς μητριάν, ἀδελφὸς πρὸς νύμφην ἢ γυναικα ἀδελφοῦ, ὁμοίως πατὴρ καὶ υἱὸς πρὸς μητέρα καὶ θυγατέρα, δύο ἀδελφοὶ εἰς δύο ἀδελφάς . . . : Burgmann 170-172· JGR II, 19.

11. Ἐκλογὴ 17.33 Οἱ αἰμομίκται, ἢ γονεῖς πρὸς τέκνα ἢ τέκνα πρὸς γονεῖς ἢ ἀδελφοὶ πρὸς ἀδελφάς, ξίφει τιμωρεῖσθωσαν· οἱ δὲ πρὸς ἄλλην συγγένειαν συμφθειρόμενοι, τουτέστι πατὴρ εἰς γυναικα υἱοῦ ἢ υἱὸς εἰς γυναικα πατρός ἢ γονος μητριάν ἢ πατρὸς εἰς προγονήν ἢ ἀδελφὸς εἰς γυναικα ἀδελφοῦ ἢ θεῖος εἰς ἀνεψιάν ἢ ἀνεψιὸς εἰς θεῖαν, ὀνοκοπεῖσθωσαν· ὁμοίως καὶ ὁ εἰς δύο ἀδελφάς εἰδήσει μιγνύμενος: Burgmann 236· JGR II, 58.

12. Ἐκλογὴ 17.37 Οἱ ἀπὸ τοῦ παρόντος πρὸς γάμον συναπτόμενοι ἐξαδέλφοι καὶ τὰ τούτων τέκνα καὶ μόνον ἢ καὶ πατὴρ καὶ υἱὸς πρὸς μητέρα καὶ θυγατέρα ἢ δύο ἀδελφοὶ εἰς δύο ἀδελφάς πρὸς τῷ χωρισμῷ καὶ τυπτέσθωσαν: Burgmann 238· JGR II, 58.

Ἐδῶ πλέον τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων φαίνεται νὰ ἀποκρυσταλλώνεται. Παρὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τῶν Ἰσαύρων ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων τῆς Ἐκλογῆς παραλαμβάνεται αὐτούσιο στὴν νομοθεσίαν τῶν Μακεδόνων. Εἶδαμε ἤδη, ὅμως, ὅτι στὰ νομοθετήματα τῶν Μακεδόνων ἡ διατύπωση τῆς Ἐκλογῆς ἔχει ἐγκαταλειφθῆ καὶ χρησιμοποιοῦνται, ὡς κορμὸς τῶν οἰκείων τίτλων, τὰ γνωστὰ κείμενα τῶν Εἰσηγήσεων/Ἰνστιτούτων: τὰ νέα κωλύματα εἴτε παρεμβάλλονται ἀπλῶς στὰ παλαιὰ κείμενα τῆς ἰουστινιάνειας παραδόσεως, μὲ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη νομοτεχνικὴ εὐστοχία,¹³ εἴτε εἰσάγονται στὸ σῶμα τῶν νομοθετημάτων τῶν Μακεδόνων μέσῳ τοῦ ποινικοῦ μέρους τῆς Ἐκλογῆς, — πού, αὐτό, παραλαμβάνεται, καὶ φραστικά, σχεδὸν ἀναλλοίωτο.¹⁴ Ἡ εὐχέρεια ἀκριβῶς μὲ τὴν ὁποία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς νομοτεχνικὲς κακοτεχνίες, κατέστη δυνατόν νὰ ἀφομοιωθοῦν στὰ νομοθετήματα ποὺ παρακολουθοῦν τὴν ρωμαϊκὴ καὶ ἰουστινιάνεια νομικὴ παράδοση οἱ νέες ρυθμίσεις τοῦ κανονικοῦ δικαίου καί, ἐν τέλει, αὐτούσιο τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων τῆς Ἐκλογῆς ἀποτελεῖ δεῖγμα τῆς συνέχειας αὐτῆς τῆς παραδόσεως, καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐνότητος τοῦ δικαίου, στὸ συγκεκριμένο αὐτὸ ἀντικείμενο, παρὰ τίς ἐξωτερικὲς διαφοροποιήσεις.

II. Ἡ τομή

Ἡ τομή στὸ δίκαιο, καὶ στὴν πρακτικὴ, τῶν γαμικῶν κωλυμάτων στὸ Βυζάντιο φαίνεται νὰ ἔχη ἡμερομηνία: στίς 21 Φεβρουαρίου 997 ἐκδίδεται ὁ λεγόμενος «τόμος» τοῦ πατριάρχου Σισινίου Β' (996-998),¹⁵ «le document le plus célèbre assurément de toute la législation matri-

13. Εἰσαγωγή («Ἐπαναγωγή») 17.3-4: *JGR* II, 278-279· Πρόχειρος Νόμος 7. 3-4: *JGR* II, 135· Βασιλικὰ 28.5.2: ...Καὶ μεταξὺ δὲ τῶν ἐκ πλαγίου προσώπων ἐστὶ τις κώλυσις. Τὴν γὰρ τοῦ ἀδελφοῦ μου ἢ τὴν τῆς ἀδελφῆς μου θυγατέρα λαμβάνειν πρὸς γάμον οὐ θέμις· ἀλλ' οὐδὲ τὴν τούτων ἐγγόνην. Ὁμοίως οὐδὲ τὴν θυγατέρα τοῦ θείου ἢ τῆς θείας, τουτέστι τὴν ἐξαδέλφην μου· ἀλλ' οὐδὲ ὁ υἱὸς μου τὴν ἐγγόνην αὐτῶν, οἵτινες λέγονται δισεξάδελφοι...

14. Εἰσαγωγή 40.61-62: 365· Πρόχειρος Νόμος 39.69,72: 225· Βασιλικὰ 60.37.74-75: Οἱ πρὸς γάμον συναπτόμενοι ἢ ἄλλως σαρκικῶς συμπλεκόμενοι ἐξάδελφοι καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν τικτόμενοι παῖδες καὶ μόνον, ἢ καὶ πατὴρ καὶ υἱὸς πρὸς μητέρα καὶ θυγατέρα ἢ δύο ἀδελφοὶ εἰς δύο ἀδελφάς ἢ δύο ἀδελφοὶ εἰς μητέρα καὶ θυγατέρα ἢ ἀνεψιὸς εἰς τὴν γεγεννημένην τοῦ θείου γυναῖκα εἴτε θεῖος εἰς τὴν γεγεννημένην τοῦ ἀνεψιοῦ γυναῖκα, πρὸς τῷ χωρισμῷ καὶ τυπτόσθωσαν.

15. Grumel, *Regestes*, ἀρ. 804: Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 11-19.

moniale», θά γράψῃ ὁ π. Laurent.¹⁶ Τί εἶναι ὁ τόμος τοῦ Σισινίου; Σχεδόν ἐνωλημένος ἀπὸ τὴν σημασία πού τοῦ ἀποδόθηκε, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὴν ἔκταση τοῦ κειμένου, τίς θεωρητικὲς κατασκευὲς καί τὴν πολὺ-πλοκὴ ἐπιχειρηματολογία, ἕνας ἀνώνυμος βυζαντινὸς σχολιαστὴς (τὸ σχόλιο θά ἀποδοθῇ αὐθαίρετα καί προφανῶς ἀβάσιμα στὸν Ζωναρᾶ) θά γράψῃ: Ὁ συνοδικὸς οὗτος τόμος, εἰ καὶ πολλαῖς παρεκβάσει κέχρηται, ἀλλὰ τὸ ὄλον ἐκ τούτου συνάγει· κωλύει γάρ δύο ἀδελφοὺς δύο ἐξαδέλφους λαβεῖν καὶ τὸ ἀνάπαλιν [...] καὶ θεῖον καὶ ἀνεψιὸν ἀδελφός δύο [...] καὶ πλέον οὐδέν.¹⁷ Πράγματι, τὸ κατ' οὐσίαν περιεχόμενον τοῦ τόμου δὲν εἶναι παρὰ μία σημαντικὴ ἐπέκταση τοῦ κωλύματος ἐξ οἰονεὶ ἀγχιστείας, πού εἶδαμε ὅτι στὸν κ. 54 Πενθέκτης καί στὴν πολιτειακὴ νομοθεσία ἐξαντλεῖται στὴν περίπτωσιν τοῦ γάμου συγγενῶν δευτέρου βαθμοῦ μὲ συγγενεῖς δευτέρου βαθμοῦ (δύο ἀδελφοὶ μὲ δύο ἀδελφούς)· μὲ τὸν τόμο εἰσάγεται κώλυμα καί στὸν γάμο συγγενῶν δευτέρου πάντοτε βαθμοῦ (δύο ἀδελφῶν) μὲ συγγενεῖς τρίτου βαθμοῦ (μὲ θεῖο καί ἀνεψιὸ) καί τετάρτου βαθμοῦ (μὲ δύο πρώτους ἐξαδέλφους). Δραστηρικὴ καί ἀκραία, ἴσως, μεταβολή, καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ μία ἀκόμη, ὑπὸ ἐκκλησιαστικὴ ἐπίδραση, ἐπέκταση τῶν γαμικῶν κωλυμάτων, ὅπως οἱ ἄλλες πού εἶδαμε ὅτι προηγήθησαν. Ἔτσι τὴν εἶδε ὁ ἀνώνυμος σχολιαστὴς: καὶ πλέον οὐδέν. Ὁ σχολιαστὴς ὀρθᾶ ἀποδίδει τὸ περιεχόμενον τῆς ρυθμίσεως, ἀλλὰ δὲν εἶδε αὐτὸ πού φαίνεται ὅτι ἀμέσως, ἢ σχεδόν, διέγνωσαν οἱ σύγχρονοὶ του (ἢ τὸ εἶδε πολὺ καλά καί θέλησε νὰ τὸ «ἐξορκίσῃ»¹⁸): ἡ σημασία τοῦ τόμου δὲν βρίσκεται στίς συγκεκριμένους ρυθμίσεις του, ἀλλὰ στὴν νέα συλλογιστικὴ, τὴν νέα ὀπτικὴ τῶν πραγμάτων πού εἰσάγει, μὲ ἀνεξέλεγκτες ἐπιπτώσεις στὴν πρακτικὴ — αὐτὸ πού πράγματι

16. V. Laurent, «Réponses canoniques inédites du patriarcat byzantin», *Échos d'Orient* 33 (1934) (298-315) 305.

17. Πάλλης - Ποτλῆς Ε', 19. Γιά τὸ σχόλιο βλ. J. Darrouzès, «Questions de droit matrimonial 1172-1175», *REB* 35 (1977) (107-157) 113-114.

18. Τὸ τελευταῖο ἰσχύει, κατ' ἐξοχήν, ἐὰν πράγματι τὸ σχόλιο προέρχεται ἀπὸ ἕνα χωρίο (σ. 357) τῆς «Μελέτης» τοῦ Δημητρίου Κυζίκου (Πάλλης - Ποτλῆς Ε', 354-366), πρὸς τὸ ὅποιο παρουσιάζει στενὴ φραστικὴ συγγένεια, καί ὅπου ἡ συνάφεια τοῦ κειμένου εἶναι σαφῶς διάφορη ἀπὸ τὴν ἐντύπωση πού δημιουργεῖ αὐτοτελῶς τὸ σχόλιο. Τὴν προέλευση τοῦ σχολίου ἀπὸ τὴν «Μελέτη» εἶχε ἤδη ὑποδείξει ὁ Zachariä: *JGR* VII, 71 σημ. 2 (στὸ χωρίο 8.86 τοῦ Prochiron auctum, ὅπου τὸ σχόλιο ἐπαναλαμβάνεται). Γιά τὰ χωρία αὐτὰ τελευταῖα: A. Schminck, «Vier eherechtliche Entscheidungen aus dem 11. Jahrhundert», *Fontes Minores*, III (1979) (221-279) 276 σημ. 136.

ἀποτελεῖ τὴν «βυζαντινὴ» τομὴ στὴν ρωμαϊκὴ παράδοση τοῦ δικαίου τῶν γαμικῶν κωλυμάτων.

«Au sujet du tomos de Sisinnios [...] une étude d'ensemble [...] reste à écrire», ἔγραφε πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια ὁ π. Darrouzès¹⁹ — καὶ ἡ παρατήρηση ἰσχύει πάντοτε. Κυρίως παραμένουν ἀδιερεύνητες οἱ συνθήκες πού ὠδήγησαν στὴν ἐκδοσὴ του. Βέβαια θὰ ἦταν δυνατὴ ἡ ἔνταξη τοῦ τόμου μέσα σὲ ὠρισμένα γενικὰ ἱστορικὰ πλαίσια: (α) ἡ πολυσυζητημένη νομοθετικὴ προσπάθεια τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας κατὰ τὸν 10ο αἰῶνα ἐναντίον τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας: ἡ ἐπέκταση τῶν γαμικῶν κωλυμάτων δυσχεραίνει ἀντικειμενικὰ τὴν δημιουργία ἐνδογαμικῶν καταστάσεων πού ὀδηγοῦν σὲ συγκέντρωση μεγάλων περιουσιῶν ἢ ἀποτρέπουν τὴν διασπορά τους. Φυσικὰ δὲν θὰ βροῦμε στὸν τόμο, τοῦ ὁποῦ ἡ ἰδεολογικὴ βάση καὶ οἱ ἀφετηρίες ἐμφανίζονται ἐντελῶς διαφορετικές, ἀναφορὲς σὲ τέτοιου εἴδους σκοπιμότητες, πολὺ λιγώτερο τὴν ρητὴ καταγγελία τῆς μεγάλης γαιοκτησίας πού βρισκόμαστε στὶς αὐτοκρατορικὲς Νεαρές τοῦ 10ου αἰῶνα: ὡστόσο κάποιοι ὑπαινιγμοὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ μπορεῖ ἴσως νὰ ἀνιχνευθοῦν: ἡ γὰρ δόξα γένους καὶ ὄγκος ἀξιωμάτων ἢ πλοῦτος ἀνδρὸς ἢ κάλλους φαιδρότης [...] πρὸς τὸν ἀθέμιτον (γάμον) ἐξεκύλισαν, διὰ ταῦτα ἐρχεται [...] ἡ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοὺς υἱοὺς τῆς ἀπειθείας²⁰ (β) ἡ ἐκνομίκευση τοῦ κανονικοῦ δικαίου, ἡ ὁποία βρίσκει τὴν κατ' ἐξοχὴν ἔκφρασή της στὴν Πενθέκτη σύνοδο — μὲ τὴν ὀριστικοποίηση τοῦ ἐπισημοῦ corpus τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων, τὴν

19. J. Darrouzès, *REB* 37 (1979) 269.

20. Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 18. Πρβ. στὴν πράξη Grumel, *Regestes*, ἀρ. 1068 τοῦ πατριάρχη Λουκᾶ Χρυσοβέργη (11 Ἀπριλίου 1166), μὲ τὴν ὁποία ἐπιβάλλεται ὁ ἀνατρεπτικὸς χαρακτήρας τοῦ κωλύματος λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος: ...κακουργοῦσιν ἐπίτηδες, φόβου θείου καὶ κανονικῆς ἐπίπροσθεν διατάξεως τὴν τῶν οικειῶν ἐκπλήρωσιν θελημάτων τιθέμενοι, ὡς ἡ τοῦ ἀμαράντου κάλλους ἠττώμενοι ἢ πλοῦτῳ τῷ ἔροντι ὑπαγόμενοι ἢ καὶ γένους ὑπεροχῇ ὑφελκόμενοι (Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 97). Οἱ ἀναφορὲς αὐτὲς μπορεῖ, ἐν τούτοις, νὰ ἀποτελοῦν ἀπλῶς ὑπαινιγμοὺς γιὰ τὶς συγκεκριμένες περιπτώσεις πού ἀπετέλεσαν ἴσως τὴν (ἀφανῆ) ἀφορμὴ τῶν ρυθμίσεων πρβ. στὸν τόμο τοῦ Σισινίου: ὥστε μηδένα τῶν ἀπάντων, ἀπὸ γε τοῦ νῦν, κἂν τῶν ἐν δυναστείαις ἢ τις καὶ ἐξουσίας, κἂν πλοῦτῳ κομῶν, κἂν τῶν πολλῶν καὶ τοῦ δήμου, πρὸς τοιοῦτον γάμον ἔλθειν... καὶ στὴν «Νεαρά» τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ πού ἐπικυρώνει τὴν πράξη τοῦ Λουκᾶ Χρυσοβέργη (κατωτέρω σημ. 29): ἐπεὶ δὲ πολλὰ πολλὰκις προβαίνουσι συναλλάγματα μετὰ τῶν ἐκ βασιλείων γένους καὶ τῶν ἄλλων εὐγενεστάτων καὶ περιδόξων ἐν ἀξιώμασι καὶ τῶν ἐξ ἀλλοδαπῶν χωρῶν, ὧν ῥῆγες καὶ πρὶγκιπες ἄρχουσι, μεταγομένον προσώπων ἐπὶ τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων...

είσαγωγή μιᾶς νομικῆς περιπτωσιολογίας, τὴν ἀντικειμενοποίηση τῶν προβλεπομένων κυρώσεων κλπ. — καὶ ὀδηγεῖ ἐν συνεχείᾳ σὲ μία ὀλοένα αὐστηρότερη στάση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου ἀπέναντι σ' ἓνα πλῆθος ἐκδηλώσεων τοῦ ἀνθρώπινου βίου, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα σὲ ζητήματα γάμου καὶ γενετήσιας ζωῆς.²¹ Στὴν περίοδο μεταξύ τοῦ τέλους τοῦ 8ου αἰώνα καὶ τῶν μέσων τοῦ 10ου τοποθετεῖται ἡ σύνταξη τοῦ «κανονικοῦ» τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ ποῦ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τῆς τάσεως αὐτῆς, καὶ συγχρόνως τὴν ἐπηρεάζει²² (γ) ἡ διεκδικησιμότητα ἀπὸ τὴν ἐκκλησία ἀποφασιστικοῦ αὐτόνομου ρόλου στὰ ζητήματα γαμικοῦ δικαίου· τὸν ρόλο αὐτὸ φαίνεται νὰ ἀναλαμβάνη ὅταν μὲ τὴν Νεαρά 89 τοῦ Λέοντος Σ' καθιερώνεται ἡ ἱερολογία ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ γάμου, καὶ κυρίως μὲ τὴν ἀνάμιξη τῆς ἐκκλησίας στὸ μεγάλο ζήτημα τῆς τετραγαμίας τοῦ Λέοντος καὶ στὴν κατάληξή του μὲ τὸν «τόμο τῆς ἐνώσεως» (920), ὅπου πλέον ὁ ρόλος αὐτὸς φαίνεται νὰ τῆς ἀναγνωρίζεται γενικά. Τελικὰ ἡ ἐκκλησία θὰ διεκδικῆσῃ τὴν ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα καὶ τοῦλάχιστον τὴν νομοθετικὴ πρωτοβουλία στὰ θέματα αὐτά. Στὴν ἐξέλιξη αὐτὴ ὁ τόμος τοῦ Σισινίου ἀποτελεῖ πραγματικὰ σταθμὸ: μὲ ἀπλῆ συνοδικὴ ἀπόφαση εἰσάγονται νέα καλύματα γάμου, κατὰ τροποποίηση ὄχι μόνον τῶν ἱερῶν κανόνων, στοὺς ὁποίους ὅμως ἡ πολιτειακὴ νομοθεσία ἔχει προσδώσει ἰσχύ νόμου, ἀλλὰ ρητῶν διατάξεων τῆς ἴδιας τῆς πολιτειακῆς νομοθεσίας. Ἐν τούτοις εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἡ τυπικὴ ἰσχύς τοῦ τόμου δὲν ἀμφισβητεῖται, οὔτε ἀκόμη ἀπὸ ὄσους ὀξύτατα ἀντιδροῦν στὸ περιεχόμενό του, οὔτε ἀπὸ τὰ πολιτικὰ δικαστήρια τὰ ὁποῖα κατὰ κανόνα τὸν ἐφαρμόζουν, καὶ πάντως ποτὲ δὲν κηρύσσουν τὴν «ἀντισυνταγματικότητά» του, ὅπως χαριτολογεῖ ὁ π. Laurent.²³ Ἀκόμη περισσότερο, ἡ αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα θὰ τὸν μνημονεύη πλέον ὡς τμῆμα τοῦ ἰσχύοντος

21. Βλ., ἀπὸ ἄλλη ὀπτική, ἀλλὰ μὲ ἀξιόλογη εὐστοχία, Χρ. Γιανναρᾶ, *Ἡ Ἐλευθερία τοῦ Ἠθους*, Ἀθήνα 1970, σ. 135 κ.έ., παρὰ τὴν ἐν τῷ μεταξύ κατὰ κάποιον τρόπο «ἀναθεώρηση» τῶν ἀπόψεων τοῦ συγγραφέα, καὶ τελικὰ, δυστυχῶς, τὴν πλήρη σχεδὸν ἀντιστροφή τους στὴν δευτέρη ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου, Ἀθήνα 1979, σ. 225-252, κυρίως 232 κ.έ.

22. Grumel, *Regestes*, ἀρ. *270. Γιὰ τὰ κείμενα τοῦ ψευδο-Ἰωάννου τοῦ Νηστευτοῦ βλ. τελευταῖα: Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1986, σ. 91.

23. «de Conseil d'État n'intervint pas pour casser une initiative aussi novatrice»: Laurent, *Réponses canoniques* 305 (ἀνωτέρω σημ. 16).

δικαίου· ἡ ἄτυχη προσπάθεια καταργήσεώς του τὸ 1175 θὰ γίνῃ μὲ τυπικὸ νόμο.

Μπροστὰ στὸ παράδοξο αὐτὸ γιὰ τὴν συνταγματικὴ τάξη τοῦ Βυζαντίου, οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς θὰ δημιουργήσουν τὸ πλάσμα ὅτι ἡ σύνοδος ἐνεργεῖσεν κατὰ βασιλικὴ νομοθετικὴ ἐξουσιοδότηση: *κατὰ γνώμην ἐνομοθέτει βασιλικήν, βασιλικῆ προστάξει*²⁴ — ἡ τοῦλάχιστον ὅτι ὁ τόμος ἔτυχε τῆς ἐκ τῶν ὑστέρων βασιλικῆς ἐπικυρώσεως: *βασιλικῆ ἐπίκρισις*.²⁵ Ὁ ἴδιος ὁ Σισίνιος — σοφὸς τὰ θεῖα, θὰ μᾶς πῆ μία πηγή, ἀλλὰ κυρίως ἱκανὸς νομικός: *ἄτε γὰρ δικαστηρίοις ἐκ παίδων ἐντεθραμμένος [...]* *καὶ τὰς νομικὰς ἀνελίττων βίβλους καθ' ἐκάστην*²⁶ — ἔχει πλήρη ἐπίγνωση ὅτι ἀντιποιεῖται νομοθετικὸ ἔργο: *Ἄλλ' ἴσως τις ἀναστὰς ἐρεῖ· Καὶ διὰ τί [...]* *ἀντινομοθετεῖς [...]* *ὑπ' εὐθόνην ἄγων τὸ ἀπὸ τῶν νόμων ἀνεύθυνον;*²⁷ Θὰ δοῦμε τὴν κατασκευὴ τοῦ Σισινίου στὸ σημεῖο αὐτὸ — ἡ ὁποία πάντως δὲν εἶναι ἡ θεωρία τῆς βασιλικῆς ἐξουσιοδοτήσεως. Εἶδαμε ὅτι οἱ συγκεκριμένες συνθηκικὲς ἐκδόσεις τοῦ τόμου καὶ οἱ σκοπιμότητες ποῦ ἐξυπηρετοῦσε τὴν δεδομένη στιγμή μᾶς διαφεύγουν. Ἄλλὰ ἡ ἄμεση ἐπιβολὴ τοῦ τόμου χωρὶς ὅποιαδήποτε ἀμφισβήτηση, τοῦλάχιστον τῆς τυπικῆς ἰσχύος του, καὶ οἱ μαρτυρίες γιὰ ὑποτιθεμένη βασιλικὴ ἐξουσιοδότηση μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσουν, ὡς ὑπόθεση ἐργασίας, πρὸς μία μεμονωμένη καὶ ἀσαφῆ σημείωση, ἡ ὁποία φαίνεται νὰ παρέχη τὴν εἴδηση ὅτι ἡ ἐκδοσις τοῦ τόμου ἔγινε, ὄχι ἀπλῶς κατὰ παραχώρηση, ἀλλὰ κατ' ἐπιβολὴ βασιλική: *αὐτὸν συμπερινεχθέντα*

24. Εὐστάθιος ὁ Ρωμαῖος: Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 351 (ὅτε κατὰ γνώμην ἐνομοθέτει βασιλικήν)· ψευδεπίγραφη «Ἐκθεσις» τοῦ Σισινίου Grumel, *Regestes*, ἀρ. 805 (κατωτέρω σημ. 50): ἐκδ. Benešević, *Viz. Vrem.* 11 (1904) Priloženie II, 12 (διὰ τὴν τοῦ τόμου ἀγνοίαν, ὃς προστάξει βασιλικῆ καὶ διασκέπει συνοδικῆ κατὰ τῶν ἀθεμίτων γάμων ἐξετέθη καὶ ἐβεβαιώθη). Ἴσως ἐδῶ ἀναφέρεται καὶ μία ἀσαφὴ σημείωση στὸ περιθώριο τοῦ Parisinus gr. 1234 φ 266v: Darrouzès, *Questions* (ἀνωτέρω σημ. 17), 151 appar. crit. καὶ 150-151 σημ. 32, ὅπου ὁ Σισίνιος φέρεται καὶ τοῦ (περὶ?) τοῦ γάμου μνησθεὶς βασιλικοῦ προστάγματος (;).

25. Δημήτριος Κυζίκου: Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 365 (Ὅτε δὲ καὶ νέας συνόδους ἀθροίσεις, καὶ τόμους ἐτέρους συνθήσεις, καὶ βασιλικὰς ἐπικρίσεις προσθήσεις...). Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι κατὰ κανόνα οἱ κατασκευὲς αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ ἐπικριτές, καὶ ὄχι ὑποστηρικτές, τοῦ τόμου καὶ τῶν κριτηρίων του· εὐλόγως, ἐφ' ὅσον, μὲ δεδομένη τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἰσχύος τοῦ τόμου, ἡ προσπάθειά τους εἶναι κυρίως νὰ μὴ «νομιμοποιηθῆ» καὶ ἐπεκταθῆ, αὐτονομημένη, ἡ πρακτικὴ αὐτή.

26. Grumel, *Regestes*, ἀρ. 858 τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου ἔτους 1051/1052: Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 44.

27. Ράλλης – Ποτλῆς Ε', 15.

τῇ βασιλικῇ δυναστείᾳ τὰ παρὰ πρόθεσιν οἰκείαν συνθεῖναι καὶ τῷ τόμῳ περιλαβεῖν.²⁸ Ὡς μπορούσαμε πράγματι νὰ ὑποθέσουμε ὅτι γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση κάποιας συγκεκριμένης σκοπιμότητας (ἀποτροπὴ κάποιου μὴ ἐπιθυμητοῦ γάμου ἢ κάποιων μὴ ἐπιθυμητῶν γάμων;) τὸ κράτος κατέφυγε στὴν χρησιμοποίησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοπλαστικῆς λειτουργίας, ὥστε νὰ ἐπιτύχῃ μία ρύθμισιν ποῦ δὲν ἤθελε νὰ φανῆ ὅτι τὸ ἴδιο ἐπιβάλλει, κατ' ἀνάποπτον, ὑποτίθεται, τρόπο καὶ μὲ τὸ κύρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. (Ἀντίστοιχη περίπτωσις διαδικασίας, γιὰ τὴν ὁποία ὁμοίως ἔχουμε σαφέστερες, ἂν καὶ ἔμμεσες φυσικὰ καὶ πάλι, ἐνδείξεις, ἐπελέγη τὸ 1166 γιὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἀνατρεπτικοῦ χαρακτήρα τοῦ κωλύματος τοῦ ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος, πάλι γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν προφανῶς κάποιας συγκεκριμένης σκοπιμότητας. Ἐκεῖ ἐπακολούθησε καὶ ἡ νομοθετικὴ ἐπικύρωσις τῆς πολιτείας²⁹). Ἄν περὶ αὐτοῦ πρόκειται, ἡ ἴδια ἢ πρὸς ἐξυπηρέτησιν σκοπιμότητά ἀπέκλειε, βέβαια, τὴν τυπικὴν νομοθετικὴν ἐξουσιοδότησιν ἢ ὁποιαδήποτε σχετικὴν μεία. Ἐξ ἄλλου εἶναι προφανές ὅτι ὁ τόμος καὶ οἱ ἐπιπτώσεις του λειτούργησαν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς σκοπιμότητες αὐτὲς — καὶ μάλιστα ὅταν αὐτὲς εἶχαν πλέον λησμονηθῇ.

Ἔτσι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συνθήκας ἐκδόσεώς του, ὁ τόμος ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἀσκήσεως μιᾶς, παράλληλης πρὸς τὴν πολιτειακῆν, ἐκκλησιαστικῆς νομοθετικῆς δραστηριότητος στὰ γαμικὰ ζητήματα, ἢ ὁποία θὰ διεκδικήσῃ ἐνίστε καὶ τὴν ἀποκλειστικότητα. Αὐτὴ εἶναι ἡ μία σπουδαία συνέπειά τῆς ἐκδόσεως καὶ κυρίως τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἰσχύος τοῦ τόμου, καὶ τοῦ κύρους τὸ ὁποῖο ὁ τόμος ἀπέκτησε.

Ἐν τούτοις ἡ σπουδαιότητα τοῦ τόμου βρίσκεται κατ' ἐξοχὴν στὸν τρόπο θεμελιώσεως τῶν ρυθμίσεων ποῦ εἰσάγει· ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψηὴ ὁ τόμος ἀλλάζει ριζικὰ — καὶ γιὰ ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους βυζαντινοὺς αἰῶ-

28. Parisinus gr. 1234 φ 266v: Darrouzès, Questions 153 appar. crit. καὶ 152-153 σημ. 35 (ἀνωτέρω σημ. 17 καὶ 24).

29. Πράξις Grumel, *Regestes*, ἀρ. 1068 τοῦ πατριάρχου Λουκά Χρυσοβέργου τῆς 11 Ἀπριλίου 1166: Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 95-98 καὶ «Νεαρά» Dölger, *Regesten*, ἀρ. 1468 = Zachariä coll. IV, 69 τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ, μεταξὺ 11 καὶ 25 Ἀπριλίου 1166: *JGR* I, 408-410, Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 311-313. Εἰσηγητῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως εἶναι ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νικόλαος Ἀγιοθεοδωρίτης, ἀδελφὸς τοῦ λογοθέτη τοῦ δρόμου Μιχαὴλ Ἀγιοθεοδωρίτου, μὲ πρότασιν τοῦ ὁποίου θὰ ἐκδοθῇ ἡ «Νεαρά» τὴν 25 Ἀπριλίου 1166 ἢ ἐκδοσὴ τῆς ἀνακοινώνεται ἐπίσημα στὴν σύνοδο (Grumel, *Regestes*, ἀρ. 1072/1108: ἐκδ. D. Simon, *Fontes Minores*, I (1976) 123-125). Γιὰ τὸ θέμα βλ. Πιτσάκη (κατωτέρω σημ. 43), 296-321.

νες — τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν καλυμάτων. Ὁ Σισίνιος ἀντιμετωπίζει, ὅπως εἶδαμε, τὴν ἔλλειψη νομοθετικῆς ἐξουσιοδοτήσεως, τῆς ὁποίας εἶναι πλήρως ἐνήμερος· ἀκόμη περισσότερο, μὲ τὰ βυζαντινὰ κριτήρια, βρίσκεται ἀντιμέτωπος αὐτῆς τῆς χαρακτηριστικῆς βυζαντινῆς προσηλώσεως πρὸς τὸ παραδεδομένο, ἰδιαίτερα πρὸς τὸ παραδεδομένο δίκαιο — ἡ ὁποία δύσκολα ἀνέχεται τὴν καινοτομία (λέξεις ὅπως «καινοτομεῖν», «νεωτερίζειν» σ' ὀλόκληρη τὴν βυζαντινὴ νομικὴ παράδοση ἔχουν χαρακτηριστὰ κατ' ἐξοχὴν *régoratif*) —, καὶ ἡ ὁποία, ὅπως ἔχει εὐστοχα ἐπισημανθῆ, στὴν νομοθετικὴ λειτουργία ἀντανακλάται στὴν σπανιότητα τῶν καταργητικῶν διατάξεων, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀμφίβολη ἀποτελεσματικότητά τους.³⁰ Τὸ θετικὸ δίκαιο πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ἔκφραση τοῦ δικαίου ποῦ ἀνέκαθεν ἴσχυε ἐνεργεῖα ἢ δυνάμει — τοῦλάχιστον τοῦ δικαίου ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἰσχύσει καὶ ποῦ «κακῇ τῇ μοίρᾳ» δὲν συνέβη νὰ ἰσχύσῃ. Ἡ ρητορικὴ ἐρώτηση: *Καὶ διὰ τί ἀντινομοθετεῖς;* ποῦ, ὅπως εἶδαμε, περιέχεται στὸν τόμο, μπορεῖ νὰ σημαίνει συγχρόνως: γιατί ἀντιποιεῖσαι νομοθετικὴ ἐξουσία, καί: γιατί νομοθετεῖς ἀντίθετα πρὸς τὰ παραδεδομένα.³¹ Ὁ Σισίνιος θὰ θεμελιώσῃ τὴν ὑποτιθεμένη ἐνταξὴ τῆς ρυθμίσεώς του στὰ παραδεδομένα δικαιοκὰ πλαίσια — γιατί αὐτὸ εἶναι τὸ ζητούμενο — στὴν ἐπίκληση γενικῶν ρητρῶν τοῦ πολιτειακοῦ καὶ τοῦ κανονικοῦ δικαίου. Π.χ. στὶς ἠθικὰς ρῆτρες ποῦ περιέχονται σὲ βιβλικὰ ἢ πατερικὰ κείμενα: *Εἰ μὲν νόμῳ ὀρμάται τις πρὸς γάμον, ἦνοικται πᾶσα ἡ οἰκουμένη, εἰ δὲ ἐμπαθῆς αὐτῷ ἢ σπουδῇ, διὰ τοῦτο καὶ πλέον ἀποκλεισθήτω, ἵνα μάθῃ τὸ ἑαυτοῦ σκευὸς κτᾶσθαι ἐν ἀγιασμῶ καὶ τιμῇ, μὴ ἐν πάθει ἐπιθυμίας καί: Ὅκ εἰσελεύσει πρὸς πάντα οἰκεῖον σαρκὸς σου ἀποκαλύψαι ἀσχημοσύνην αὐτοῦ, ὅπως διαμορφώνει ὁ Μέγας Βασίλειος δύο χωρία τοῦ ἀποστόλου Παύλου καὶ τοῦ Λευϊτικοῦ, ἀντίστοιχα.³² Κυρίως στὴν ἀρχὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου: *Ἐν τοῖς γάμοις οὐ μόνον τὸ ἐπιτετραμμένον, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐπρεπὲς καὶ σεμνὸν καὶ φύσει δίκαιον ζητούμεν.*³³ Κυριώτατα ὅμως στὴν ἐπίκληση μιᾶς ρητορικῆς, χωρὶς νομικὸ*

30. Βλ. τὴν ἀνάπτυξιν στὸν Σπ. Ν. Τρωιάνο (ἀνωτέρω σημ. 22), 34 κ.έ.

31. *Καὶ διὰ τί τῷ κατ' ἔθος πραττομένῳ, χρόνον τοσοῦτον εἰς συνηγορίαν λαβόντι, ἀντινομοθετεῖς, [...] ὑπ' εὐθύνην ἄγων τὸ ἀπὸ τῶν νόμων ἀνεύθυνον;* Ράλλης — Ποτλῆς Ε', 15.

32. Πρβ. Α' Θεσσαλονικεῖς 4.4 καὶ Λευϊτικὸν 18.6: κ. 87 Μεγάλου Βασιλείου, Joannou (ἀνωτέρω σημ. 9) II, Κρυπτοφέρρη-Ρώμη 1963, 162-169 = Ράλλης — Ποτλῆς Δ', 260-264. Στὸν «τόμο»: Ράλλης — Ποτλῆς Ε', 13 καὶ 16 ἀντίστοιχα.

33. Βασιλικὰ 28.5.7 ἀπὸ *Digesta* 23.2.42 pr. καὶ Βασιλικὰ 2.3.197 ἀπὸ *Digesta* 50.17.197: *Ἐν τοῖς γάμοις οὐ μόνον εἴ τι ἐξεστίν, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐπρεπὲς*

περιεχόμενο, φράσεως τοῦ Μ. Βασιλείου (κ. 87), ὁ ὁποῖος, ἀποκρούοντας τὴν ἰδέα τοῦ γάμου ἑνὸς προσώπου μὲ τὸν ἀδελφὸ τοῦ ἀποβιώσαντος συζύγου του, διερωτᾶται πῶς θὰ ἀποκαλοῦνται τὰ τυχὸν παιδιὰ τῶν δύο γάμων: ἀδελφοὶ ἢ ἐξάδελφοι; καὶ πῶς θὰ ἀποκαλοῦν τὰ παιδιὰ τοῦ πρώτου γάμου τὸν δεῦτερο σύζυγο: θεῖο ἢ γονέα; Ὁ τόμος τοῦ Σισινίου ἀλλοιώνει ἡθελημένα τὴν ρητορικὴ αὐτῆ ἐρώτηση σὲ γενικὴ ἀρχή, τὴν ὁποία παραθέτει ὡς δῆθεν κείμενο τοῦ Βασιλείου: Ἐν οἷς τὰ τοῦ γένους συγγέονται ὀνόματα, ἐν τούτοις ὁ γάμος ἀθέμιτος³⁴ (κανεὶς σχεδὸν ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς νομικοὺς δὲν φαίνεται νὰ πρόσεξε τὴν ἀλλοίωση αὐτῆ)³⁵ — καὶ τῆς προσδίδει νομικὸ περιεχόμενο. Ἔτσι στὴν ἐρώτηση «διὰ τί ἀντινομοθετεῖς» θὰ μπορέση νὰ ἀπαντήσῃ: Ἄλλ' οὐκ ἔγωγε· [...] προενομοθέτησε πάσαι Βασίλειος, οὗ νόμος ἡ γλῶσσα τῆ ἐκκλησίᾳ. Ὁ δὲ ζητῶν ἕτερον νομοθέτην ἐν τούτοις οὐκ οἶδα εἰ σωφρονοῦσιν οὗτός γε δόξει σωφρονεῖν.³⁶

Ναί, παιχιδία βυζαντινῶν νομικῶν. Ἄλλὰ ὁ τόμος, μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν ρητῶν καὶ τῶν κριτηρίων αὐτῶν στὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων, ἀλλάζει ἐντελῶς ἕκτοτε τὴν μορφή του. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ τόμου συνεπιφέρει καὶ τὴν γενικὴ ἐπικράτηση τῆς συλλογιστικῆς καὶ τῶν κριτηρίων του· ἔτσι ὁ τόμος λειτουργῶντας πολὺ πέρα ἀπὸ τίς συγκεκριμένες προθέσεις του ἀνοίγει τοὺς ἀσκοὺς τοῦ Αἰόλου γιὰ νέες περαιτέρω αὐθαίρετες — τοῦλάχιστον μὲ τὰ δικά μας κριτήρια — κατασκευές ἀπὸ

ζητοῦμεν. Στὸν «τόμο»: Ἐν τοῖς γάμοις οὐ τὸ ἐπιτετραμμένον μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐπρεπὲς δεῖ σκοπεῖν, Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 13.

34. Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 14. Τὸ κείμενο τοῦ Βασιλείου στὸν κ. 87 (ἀνωτέρω σημ. 32): Οἱ δὲ οὐδὲ πρὸς τὴν φύσιν ἀποβλέπουσιν, [...] πάσαι διακρίνασαν τὰς τοῦ γένους προσηγορίας. Ἐκ ποίας συγγενείας τοὺς γεννηθέντας προσαγορεύουσιν; Ἀδελφοὺς αὐτοὺς ἀλλήλων ἢ ἀνεψιοὺς προσερούσιν; Ἀμφότερα γὰρ αὐτοῖς προσαρμόσει διὰ τὴν σύγχυσιν. Μὴ ποιήσεις, ὦ ἄνθρωπε, τὴν θεῖαν μητρικὴν τῶν νηπίων... «Un argument qui nous fait sourire», σημειώνει ὁ Y. Courtonne, *Un témoin du IVe siècle oriental: Saint Basile et son temps d'après sa correspondance*, Παρίσι 1973, σ. 484.

35. Μία μεμονωμένη ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Δημήτριος Κυζίκου: Καὶ ταῦτα μὲν ὁ τόμος. Αὐτῆ δὲ τῆ ἐπιστολῆ, περὶ τῶν ἐξ ἑνὸς ἀνδρὸς καὶ δυοῖν γυναικῶν ἀδελφῶν τικτομένων ὄντος τοῦ λόγου, πλέον οὐδὲν προσκειμένον εὐρεῖν ἔστι τῶν οὕτως ἐχόντων ῥητῶν [...] Τοσαύτης οὐκ ὑπόσεως τῶν τοῦ τόμου ῥητῶν πρὸς τὰ τοῦ θεοφάντορος καὶ τῆ φράσει καὶ τῆ ἐννοίᾳ, καὶ οὕτως ἀπεξενωμένων πρὸς ἄλλα... Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 362. Πρβ. ἐπίσης τὴν ἐνδιαφέρουσα περίπτωση τοῦ Νικολάου Σκριβᾶ: ἔκδ. Schminck, «Kritik am Tomos des Sisinnios» (κατωτέρω σημ. 46), 223-230.

36. Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 15.

τὴν θεωρία καὶ τὴν νομολογία, σπανιώτερα ἀπὸ τὴν νομοθεσία (ἀλλὰ ἡ διάκριση δὲν ἔχει πλέον παρὰ περιορισμένη σημασία, ἀφοῦ ἡ ἐπικράτηση τῶν γενικῶν ρητρῶν σημαίνει ἀκριβῶς τὴν δυνατότητα νομολογιακῆς ἐφαρμογῆς τους, χωρὶς τὴν ἀνάγκη προσφυγῆς σὲ ρητὴ νομοθετικὴ διάταξη) — πολιτειακὴ καὶ κυρίως ἐκκλησιαστικὴ.

Ἡ ἐξέλιξη ἐκδηλώνεται, σχηματικά, κατὰ δύο ἐρμηνευτικούς τρόπους:

(α) Ἡ ἀπαρίθμηση τῶν γαμικῶν κωλυμάτων ὄχι μόνον στὸν νόμο, ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο τὸν τόμο τοῦ Σισινίου, ἐρμηνεύεται πλέον ὡς ἐνδεικτικὴ. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν γενικῶν ρητρῶν ποὺ εἶδαμε, καὶ κατ' ἐξοχὴν ἡ χρῆση τοῦ κριτηρίου τῆς «συγχύσεως τῶν ὀνομάτων» τῆς συγγενείας, ὅπως ἔγινε στὸν τόμο, μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ σὲ κάθε ἄλλῃ περίπτωση. Τὴν πρώτη γνωστὴ ὑπόθεση ἔχουμε τὸν Ἰούνιο 1023, εἴκοσι ἕξι χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ τόμου, ὅταν μὲ μία ἀρκετὰ πρωτόγονη ἀκόμη δικαστικὴ ἀπόφαση ἀκυρώνεται, γιὰ ἐμφανεῖς λόγους σκοπιμότητας, ἕνας γάμος ποὺ ἐμπίπτει στὴν κατηγορία «γάμος γονέως καὶ τέκνου μὲ δύο δευτέρους ἐξαδέλφους»³⁷ τὴν ἀπόφαση φαίνεται νὰ ἀκυρώνῃ μετὰ τῶν ἐτῶν 1025-1030, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦντας ἐντελῶς διαφοροτικὴ νομικὴ βάση, ὁ Εὐστάθιος ὁ Ρωμαῖος.³⁸ Ὁ ἐπιφανέστερος αὐτὸς βυζαντινὸς νομικὸς τοῦ 11ου αἰῶνα θὰ ἡγηθῆ πράγματι τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ τόμου τοῦ Σισινίου, καὶ κυρίως κατὰ τῆς τάσεως γιὰ ἐφαρμογὴ τῶν κριτηρίων τοῦ γιὰ τὴν κατασκευὴ νέων κωλυμάτων. Ὁ ἴδιος, πιθανῶς στὴν ἀπελιπισμένη προσπάθεια νὰ θέσῃ ἀντικειμενικὰ ὄρια στὴν ἄλλως ἀπεριόριστη χρῆση τῶν κριτηρίων τοῦ τόμου, φαίνεται ὅτι θὰ εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ εἰσάγει — ἢ τοῦλάχιστον αὐτὸς ποὺ ἐπιβάλλει — τὴν μέτρηση βαθμῶν συγγενείας καὶ στὴν ἀγχιστεία καὶ οἰνοὶ ἀγχιστεία.³⁹ Ἡ προσπά-

37. Grumel, *Regestes*, ἀρ. 933 τοῦ πατριάρχου Εὐσταθίου: Ράλλης-Ποτλῆς Ε', 57· ἡ πράξις περιέχεται στὶς ἐκδόσεις καὶ στὶς *Regestes* ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχου Εὐστρατίου Γαριδᾶ, στὸν ὁποῖο παλαιότερα ἀπεδίδετο. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Schminck, *Fontes Minores*, II (1977), 255-256 σημ. 5 καὶ Πιτσάκη, 61-63, 85-96· εἰδικὸ δημοσίευμα: W. Seibt, «Prosopographische Konsequenzen aus der Umdatierung von Grumel, *Regestes* 933», *JÖB* 22 (1973) 103-115.

38. Ράλλης-Ποτλῆς Ε', 32-36· τὸ ὑπόμνημα τοῦ Εὐσταθίου ἔχει δημοσιευθῆ ὡς πράξις τοῦ πατριάρχου Ἀλεξίου τοῦ Στουδίτου (Grumel, *Regestes*, ἀρ. 834). Ἀπόσπασμα στὴν *Πεῖρα* 49.34: *JGR* IV, 20-209. Γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῶν κειμένων καὶ τῶν δικαστικῶν ὑποθέσεων βλ. Schminck (προηγούμενη σημ.) καὶ Πιτσάκη, 66-67, 106-110, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

39. Ἔτσι ἤδη ὁ J. Zhishman, *Das Eherecht der orientalischen Kirche*, Βιέννη 1864 = *Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας*, μετφρ.

θεια έχει μερική μόνον έπιτυχία. Τὰ τελευταῖα βυζαντινὰ έγχειρίδια θὰ τονίσουν ὅτι ἂν καὶ οἱ νεώτεροι καὶ βαθμοὺς αὐτοῖς ἐπενόησαν... ἐν τούτοις βαθμῶν ποσότητα ζητεῖν οὐδόλως τοῖς παλαιοῖς ἔδοξεν, ἀλλὰ τὰ συγκεχυμένα κατὰ τὴν τοῦ γένους κλήσιν καὶ ἀπρεπῆ ῥητῶς κωλύσαντες, τὰ λοιπὰ ἀνέγκλητα εἶασαν [...] ὥστε οὐ χρὴ ἐν τούτοις βαθμοὺς παρεισάγειν: τὰ ῥητῶς κωλυθέντα ἢ σύγχυσις ἔχοντα φυλάττεσθαι χρὴ, ἐπὶ δὲ τῶν ἔξω συγγενείας τὸ εὐπρεπές· τὸ συγκεχυμένον καὶ ἀσύγχυτον ἢ ἐπιέναι ἢ ἀπειργεῖν τὸ συνάλλαγμα.⁴⁰

(β) Ὅμως ἡ εισαγωγή τῆς μετρήσεως βαθμῶν συγγενείας στὴν ἀγχιστεία, ἀφ' ἧς δὲν εὐδοκίμησε πρὸς τὴν ἐπιθυμητὴ κατεύθυνση, συνέβαλε, ὅπως συχνὰ συμβαίνει, στὴν ἐπίταση τοῦ «κακοῦ» ποὺ ἤθελε νὰ διορθώσῃ. Τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ οἰοῦναι ἀγχιστείας ποὺ εἰσάγει ὁ Σισίνιος ἀνάγεται στὴν ἀπώτερη μορφή του (δύο ἀδελφοὶ μὲ δύο πρῶτους ἑξαδέλφους), κατὰ τὴν μέτρηση αὐτῆ, στὸν «ἕκτο» βαθμὸ (2+4). Ἀλλὰ μὲ τὴν εισαγωγή τῆς ἀριθμῆσεως βαθμῶν τὸ κώλυμα ἐρμηνεύεται ὡς ἐπεκτεινόμενο στὶς ἄλλες σχέσεις ἀγχιστείας ποὺ ἀνάγονται στὸν ἴδιο βαθμὸ. Εἶναι κυρίως τὰ δύο θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Γ. Μαριδάκη,⁴¹ «ἄφθονος ἐχύθη βυζαντινὴ μελάνη»: γάμος τοῦ ἴδιου προσώπου, διαδοχικά, μὲ δύο δευτέρους ἑξαδέλφους (γνησία ἀγχιστεία «ἕκτου» βαθμοῦ) καὶ γάμος θείου καὶ ἀνεψιοῦ μὲ θεία καὶ ἀνεψιά (οἰοῦναι ἀγχιστεία τοῦ τύπου 3+3, ὅπου ὁμως ἡ ἀρχὴ τῆς συγχύσεως ἐπιτρέπει

Μελ. Ἀποστολόπουλος, Α', Ἀθήνα 1912, σ. 582-583 σημ. 3, 589· τώρα: Schminck, *Fontes Minores*, I (1976) 168 σημ. 93 καὶ III (1979) 237 σημ. 37, 250.

40. Ἰωάννης Πεδιάσιμος (ἔκδ. Schminck) «Der Traktat Περὶ γάμων des Johannes Pediaimos», *Fontes Minores*, I (1976) (126-174) 143, 157· Ματθαῖος Βλάσταρης Β.8: Ράλλης-Ποτλῆς ΣΤ', 129-130, 132. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ τῆς ἀξία, ἡ μέτρηση βαθμῶν στὴν ἐξ ἀγχιστείας συγγένεια ἐπεβλήθη μετὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ, στὴν ἀντίληψη τῶν βυζαντινῶν νομικῶν τὰ θέματα κωλυμάτων γάμου καὶ βαθμῶν συγγενείας «συστηματικά» ἔχουν πλέον ταυτισθῆ: ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο αἰ. σὲ κείμενα τῆς νομικῆς φιλολογίας καὶ σὲ ἐπίσημες πράξεις εἰσάγεται, σὲ εὐρύτατη χρῆση, ὁ ἀδόκιμος ὄρος «γάμος» ἢ «συνουκίσιον (...) βαθμοῦ ἐξ αἵματος» ἢ «ἐξ ἀγχιστείας», ὅπως βραχυλογεῖται ἀφαιρετικά τὸ «γάμος μεταξὺ συγγενῶν (...) βαθμοῦ ἐξ αἵματος ἢ ἐξ ἀγχιστείας». Ἡ ἀκυρολεξία θὰ χρησιμοποιοῦν καὶ στὸν τίτλο τοῦ κεφ. Β.8 τοῦ Βλάσταρη «Περὶ τῶν τοῦ γάμου βαθμῶν», ὅπου παραπέμπει καὶ τὸ κεφ. Γ. 1 ποὺ φέρει τὸν ἴδιο τίτλο. Νεώτεροι ἑλληνες νομομαθεῖς, ὅπως οἱ ἴδιοι οἱ Ράλλης καὶ Ποτλῆς (Ε', 92 σημ. 1), θὰ μιλοῦν ἀκόμη γιὰ «τὸν τοῦ ἐβδόμου βαθμοῦ γάμον». Πρβ. καὶ τὴν, λιγώτερο ἀδόκιμη πάντως, ἔκφραση: «κωλύμενος/ἐπιτρεπόμενος βαθμός».

41. Γ. Μαριδάκης, *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεοραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορῶν*, Ἀθήνα 1922, σ. 61.

ὠρισμένους μετριασμούς).⁴² Ἐξ ἄλλου, ἡ εἰσαγωγή τῆς ἐννοίας τοῦ βαθμοῦ συγγενείας καὶ στὴν ἀγχιστεία, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες συγκεκριμένες ἱστορικές συγκυρίες, ἐγέννησε καὶ τὸ ἄλλο σημαντικὸ ζήτημα, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐχύθη ἀφθονώτερη ἀκόμη μελάνη, καὶ τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται σὲ σοβαρότερο ἀντικείμενο, τὴν ἔκταση τοῦ καλύματος στὴν ἐξ αἵματος πλέον συγγένεια, καλύματος ποῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων ἐξαντλεῖται, ὅπως εἶδαμε, στὸν ἕκτο βαθμὸ (δεύτεροι ἐξάδελφοι). Ἦδη, μὲ τὴν ἀναγνώριση καλυμάτων στὸν «ἕκτο» βαθμὸ τῶν διαφόρων μορφῶν ἀγχιστείας, ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι θὰ ἦταν ἄτοπο νὰ ἐξαντληθῆται στὸν ἴδιο βαθμὸ καὶ τὸ κῶλυμα λόγῳ συγγενείας ἐξ αἵματος, ὁπότε θὰ εἶχαμε ἐξομοίωση τῆς ἐξ αἵματος συγγενείας πρὸς τὴν ἀγχιστεία, ἐνῶ ἡ ἀναγνώριση καλύματος καὶ στὸν ἔβδομο βαθμὸ ἐξ αἵματος (τέκνο τοῦ δευτέρου ἐξαδέλφου) θὰ διατηροῦσε τὴν «ὑπεροχὴ» τῆς ἐξ αἵματος συγγενείας. Δημιουργεῖται ἔτσι νομολογιακὰ τὸ κῶλυμα τοῦ ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος, τὸ ὁποῖο στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνα καθιερῶνεται καὶ μὲ τυπικὸ νόμο ἐκ μέρους τῆς πολιτείας (1166).⁴³ Συγχρόνως ὁμως ἡ ἀρχὴ τῆς «συγχύσεως τῶν ὀνομάτων» θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν κατασκευὴ καλυμάτων καὶ στὸν «ἔβδομο» βαθμὸ ἀγχιστείας· ἄλλωστε, στὸν «βαθμὸ» αὐτὸν (1+6) ἀνάγεται — «avant le nom» — ἤδη ἡ πρώτη γνωστὴ ὑπόθεση τοῦ 1023 ποῦ εἶδαμε. Μόνον τὸ συμπτωματικὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀκώλυτο στὸν ὄγδοο βαθμὸ ἐξ αἵματος μνημονεύεται ρητὰ — σὲ ἄλλη ἐντελῶς συνάφεια — σὲ κανόνα τοῦ θετικῆς δικαίου⁴⁴ θὰ ἀποτρέψῃ τὴν περαιτέρω ἐπέκταση τοῦ καλύματος λόγῳ συγγενείας ἐξ αἵματος (κατὰ μείζονα λόγον, καὶ ἐξ ἀγχιστείας) καὶ στὸν ὄγδοο βαθμὸ (τρίτοι ἐξάδελφοι), ἂν καὶ ἡ ἐπιβολὴ ἡπίων ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτι-

42. Γιὰ τὰ θέματα τοῦ καλύματος στὸν ἕκτο βαθμὸ συγγενείας ἐξ ἀγχιστείας βλ. Zhishman — Ἀποστολόπουλος, Α', 626-672· Μαριδάκης, ὁ.π. 59-62· Schminck, *Fontes Minores*, V (1982) 197-199· Πιτσάκης, 27-31.

43. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 29. Γιὰ τὸ θέμα εἰδικὴ μελέτη: Κ. Γ. Πιτσάκης, *Τὸ κῶλυμα γάμου λόγῳ συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1985, ὅπου ἀναφορὰ καὶ σὲ διάφορα θιγόμενα ἐδῶ θέματα· γιὰ τὸν τόμο τοῦ Σισινίου, εἰδικώτερα, 25-50. Αὐτόθι, καὶ γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ καλύματος λόγῳ συγγενείας ἐξ ἀγχιστείας ἢ οἰονεὶ ἀγχιστείας καὶ σὲ περιπτώσεις ποῦ ἀνάγονται στὸν ἔβδομο βαθμὸ.

44. Βασιλικά 35.12.30 (ἀπὸ τὸ δίκαιο τῶν αἰρέσεων σὲ διαθήκη): Ἡ γραφεῖσα ὑπὸ αἵρεσιν παρὰ τῆς μητρὸς κληρονόμος, τὴν «ἐὰν τῷ τρισεξαδέλφῳ γαμηθῆ», πληροῦτα πάντως τὴν αἵρεσιν (οὐ γὰρ αἰσχρὸς ἐστὶν ὁ γάμος), εἰ μὴ ἄρα ἐκεῖνος ἐμποδίζῃ.

μίων και στην περίπτωση αυτή δεν θα θεωρηθῆ πάντοτε υπερβολική.⁴⁵

Είδαμε ότι και ο τόμος καθ' εαυτόν, αλλά κυρίως ἡ ἐπιβολή τῶν κριτηρίων του, συνάντησαν σχεδόν ἐξ ἀρχῆς τὴν σοβαρὴ ἀντίδραση τῶν σημαντικώτερων νομικῶν τῆς ἐποχῆς του, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα τοῦ κύκλου ποῦ ὠνόμασα ἄλλοτε «ἡ σχολή» τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου· εἶναι ἡ «Kritik am Tomos des Sisinnios», ὅπως τὴν ἀπεκάλεσε ὁ Andreas Schminck, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὴν ἔκδοση μερικῶν σημαντικῶν κειμένων τῆς σειρᾶς αὐτῆς.⁴⁶ Οἱ συγγραφεῖς θὰ ἀποκρούσουν ἔντονα τὴν ἀκριτὴ ἀναζήτηση κωλυμάτων σὲ συγγενικὲς σχέσεις ποῦ ἀγνοοῦνται ἀπὸ τὸν νόμο, τὴν ἀναγωγὴ σὲ δίκαιο τῶν προσωπικῶν κατασκευῶν ἐκάστου, θὰ μιλήσουν γι' αὐτοὺς ποῦ εἰσάγουν στὸν νομικὸ βίον τὴν «σύγχυση» ποῦ δῆθεν τοὺς ἐνοχλεῖ στὰ «ὀνόματα τῆς συγγενείας».⁴⁷ Ἄλλοι συγγραφεῖς θὰ προσπαθήσουν νὰ γελοιοποιήσουν τὰ κριτήρια αὐτὰ ἐμμένοντας σὲ ὀρισμένες καταγέλαστες καταστάσεις ποῦ θὰ προέκυπταν ἀπὸ τὴν συνεπῆ ἀκραία ἐφαρμογὴ τους, ἄλλοι, στενότερα συνδεδεμένοι μὲ τὴν ἐκκλησία, θὰ ψέξουν τὸν κατὰ βάθος μανιχαϊστικὸ χαρακτήρα τῆς τάσεως γιὰ συνεχῆ ἀύξηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐστηρότητας στὰ γαμικὰ ζητήματα.⁴⁸ Ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος θὰ ἐπισημάνῃ τὴν νομικὴ «πλαστότητα» τῶν κριτηρίων τοῦ τόμου: οὐδὲ γίνεται σύγχυσις ὀνομάτων ἐκ τῶν γάμων οὐδὲ νόμος κυροῖ, καὶ θὰ μιλήσῃ νωρὶς γιὰ ὅ,τι τείνει — ἐρήμην πλέον καὶ τοῦ τόμου τοῦ Σισινίου — νὰ ἐξελιχθῆ σὲ ἀσκηση περιπτωσιολογίας καὶ ἐπιχειρηματολογίας, γι' αὐτοὺς ποῦ ἀναζητοῦν εὐκαιρία νομικῶν κατασκευῶν παίζοντες εἰς ἄλλοτρίους βίους.⁴⁹

Ἄλλὰ ἐνῶ οὐσιαστικὰ ἡ νομικὴ θεωρία τῆς ἐποχῆς του φαίνεται νὰ

45. Ἰωάννης Πεδιάσιμος: *τινὲς γὰρ καὶ τὸν ὄγδοον ἐξ αἵματος βαθμόν, καίτοι συγχωρηθέντα, δμως παραλύειν οὐ τολμῶσιν ὑπ' εὐλαβείας, εἰ δὲ καὶ παραλύσαι τολμήσουσιν, ἐλεημοσύνας καὶ εὐποιίας τούτου χάριν τὸ θεῖον ἰλάσκονται* Schminck (ἄνωτέρω σημ. 40), 151· *πλὴν ἡ ἀκρίβειά τινων καὶ τούτους ἀφήσων, ἀλλὰ προτρέπει ἐλεημοσύνη καὶ εὐποιίας τὸ θεῖον ἐξιλεώσασθαι* Prochiron auctum 8.43 (ἄνωτέρω σημ. 18), 66. Βλ. Πιτσάκης, 390-392, 394.

46. Κυρίως: «Kritik am Tomos des Sisinnios», *Fontes Minores*, II (1977) 215-254· πρβ. «Vier eherechtliche Entscheidungen...» (ἄνωτέρω σημ. 18).

47. Δημήτριος Κυζίκου: *Τὸ δὲ τὰ ἐφ' ἐτέρων ἐκφωνηθέντα καὶ τὴν ἰσχὸν ἐν ἐκείνοις ἔχειν ὀφείλοντα μετὰγειν ἐφ' ἕτερα καὶ τὰ πρόδηλον ἐρμηνεῖαν ἔχοντα παρὰ τὸν νόμον μεταποιεῖν, αὐτὸ τοῦτο δὴ τὸ τὴν ὡς ἀληθῶς σύγχυσις ἐργαζόμενον ἐστίν... Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 364.*

48. ...θερμότερος δ' ἂν τις εἶπε καὶ τῆς Μανιχαίων παραφαῶν αἰρέσεως, οἱ τοὺς νομίμους ἀνόμως διασπῶσι γάμους, ὡς βδελυσόμενοι... αὐτόθι, 355.

49. Ράλλης - Ποτλῆς Ε', 349, 350.

ἀποκρούη τὸν τόμο ἢ τοῦλάχιστον τὴν ἐπέκταση τῆς ἐφαρμογῆς τῶν κριτηρίων του, ἢ ἐπικράτησή του (καὶ τῶν κριτηρίων του) στὴν καθημερινὴ πράξη καὶ στὴν νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν πολιτικῶν, δικαστηρίων εἶναι, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ἀπόλυτη.⁵⁰ Ἐκτοτε ἀρχίζει ἀπλῶς τὸ παιχνίδι τῶν περιπτώσεων καὶ τῶν νομικῶν κατασκευῶν, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλοῦσε ὁ Εὐστάθιος ὁ Ρωμαῖος, σὲ συνδυασμὸ βέβαια μὲ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν σκοπιμοτήτων καὶ συμφερόντων πού μπορεῖ νὰ κρύπτονται σὲ κάθε περίπτωσι. Μία στιγμιαία νίκη τῶν ἀντιπάλων τοῦ τόμου σημειώνεται τὸν ἐπόμενον αἰῶνα, ὅταν τὸ 1175 μία συνεργασία τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ καὶ τοῦ πατριάρχου Μιχαὴλ Γ΄ τοῦ τοῦ Ἀγχιάλου (μὲ ἀφετηρία καὶ πάλι τὴν ἐξυπηρέτηση κάποιας συγκεκριμένης σκοπιμότητας, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουμε, ἐδῶ, σαφεῖς ἐνδείξεις, καὶ ὄχι στὰ πλαίσια ὁποιασδήποτε «Ehepolitik»· ὁ Μανουὴλ Κομνηνός, ἄλλωστε, εἶναι αὐτὸς πού εἰσάγει ὀριστικὰ τὸ 1166 τὸ κώλυμα τοῦ ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος, πάλι προφανῶς γιὰ λόγους σκοπιμότητας) ὁδηγῆ στὴν κατάργησι τοῦ τόμου, μὲ μία Νεαρά πού μὲ ἐξαιρετικὴ — ἀλλὰ ἐμφανέστατη — νομοτεχνικὴ πονηρία, ἀφοῦ πλέκει τὸ ἐγκώμιο τοῦ τόμου (καὶ τοῦ συντάκτη του) τὸν καθιστᾷ «lex minus quam imperfecta», ἀφήνοντας τὴν τήρησή του ἀπλῶς στὴν ἀγαθὴ προαίρεσι τῶν ἐνδιαφερομένων.⁵¹ Ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα κατὰ τὸν αἰῶνα αὐτό, τὴν ἐποχὴ τῶν μεγάλων βυζαντινῶν κανονολόγων, ἢ ἰσχύς καὶ τὸ κύρος τοῦ τόμου ἔχουν πιὰ καθολικὰ ἐπιβληθῆ· τὰ ἴδια τὰ νομοτεχνικὰ τεχνάσματα τῆς καταργήσεως⁵² μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἀδυναμία πλέον ρητοῦ ἐξοστρακισμοῦ τοῦ ἀπὸ τὸν νομικὸ βίον. Ἡ ἀπόπειρα — ἀν πράγματι ὑπῆρξε κἀν «σπουδαία» ἀπόπειρα καὶ δὲν ἦταν ἓνα μέτρο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησι ἀπλῶς τῆς συγκεκριμένης περιπτώσεως — ἀποτυγχά-

50. Ἀπὸ τὸν 12ο αἰ. κυκλοφορεῖ στὰ χειρόγραφα μία ψευδεπίγραφη «Ἐκθεσις κανονικῆ Σισινίου τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου» περὶ γάμων: Grumel, *Regestes*, ἀρ. 805· ἐκδ. Benešević (ἀνωτέρω σημ. 24), 8-13. Γιὰ τὸ ψευδεπίγραφο βλ. Πιτσάκη, 213-215 καὶ τὴν βιβλιοκρισίαν τοῦ J. Darrouzès, *REB* 44 (1986) (318-) 319.

51. Dölger, *Regesten*, ἀρ. 1341 = Zachariä coll. IV, 76: *JGR* I, 424-425 τοῦ Ἰουνίου 1175 (ἀπόσπασμα πού παραδίδει ὁ Βαλσαμών: Ράλλης - Ποτλῆς Α΄, 283).

52. Πρβ. καὶ τὰ κείμενα τῶν προπαρασκευαστικῶν πράξεων: ἐκδίδονται ἀπὸ τοὺς Darrouzès, *Questions...* (ἀνωτέρω σημ. 17) καὶ Schminck, *Kritik...* (ἀνωτέρω σημ. 46). Πιὸ πολὺπλοκες εἶναι οἱ σχέσεις σὲ μίαν συζήτησι γιὰ τὸ κώλυμα τοῦ ἔκτου βαθμοῦ (γενσίας) ἀγχιστείας τοῦ Μαΐου 1172, τῆς ὁποίας τὰ κείμενα δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν Darrouzès, αὐτόθι. Γιὰ ὀρισμένες ἐρμηνευτικὰς ἀπόψεις, βλ. Πιτσάκη, 302 κ.ε.

νει, ἡ Νεαρά περιπίπτει σὲ ἀχρησία καὶ δὲν ἀφήνει ἴχνη στὴν περαιτέρω ἐξέλιξη. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Βαλσαμών θὰ διαπιστώσῃ μὲ ἱκανοποίηση ὅτι τὰ σχέδια κατὰ τοῦ τόμου εἰς ἔργον ἔλθειν ὁ δίκαιος κριτῆς οὐκ ἠυδόκησεν· οὐκ ἐνηργήθησαν [...]. εὔχομαι οὖν μηδὲ ἐνεργηθῆναί ποτε.⁵³ Πρὶν περάσουν 25 χρόνια ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Νεαρᾶς (1199), πολιτικοὶ δικαστὲς θὰ μνημονεύσουν τὸν τόμο ὡς τμῆμα τοῦ κειμένου γαμικοῦ δικαίου.⁵⁴

Ἡ θέση ποῦ καταλαμβάνει ὁ προβληματισμὸς σχετικὰ μὲ τὰ γαμικὰ κωλύματα στὸν νομικὸ βίον τοῦ Βυζαντίου μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ τόμου καὶ μέχρι τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας (11ος-15ος αἰ.) — ἀκόμη καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸ — καθίσταται κυρίαρχη. Ἡ παρακολούθηση τοῦ προβληματισμοῦ αὐτοῦ καὶ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖο συντελέσθηκε ἡ σταδιακὴ διαμόρφωση τῶν κωλυμάτων εἶναι ἡ κύρια δυνατότητα ποῦ ἔχουμε γιὰ τὴν μελέτη τῆς νομικῆς σκέψεως στὸ Βυζάντιο κατὰ τὴν μακρὰ αὐτὴν περίοδο, καὶ τὸ νομολογικὸ ὕλικὸ τὸ εὐρύτερο ποῦ διαθέτουμε γιὰ τὴν πρακτικὴ σὲ ὁποιοδήποτε χῶρο τοῦ νομικοῦ βίου. Στὸ θεμελιῶδες ἐρώτημα, τί ποσοστὸ ἀπὸ τὴν καθημερινὴν πραγματικὴ ἀντιπροσωπεύουν οἱ εἰδήσεις ποῦ μᾶς ἔχουν περιέλθει ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ, ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι βέβαια εὐχερής. Ἐχει εὐστοχα ἐπισημανθῆ τὸ περιορισμένο, ἐν γένει, τῶν πληροφοριῶν μας γιὰ τὸν πραγματικὸ νομικὸ βίον τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψη ἀντιπροσωπευτικότητος τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν: πράγματι στὸ σύνολό τους σχεδὸν οἱ πληροφορίες μας προέρχονται ἀπὸ ὑποθέσεις ποῦ ἔφθασαν στὰ ἀνώτατα δικαιοδοτικὰ ὄργανα τῆς πολιτείας ἢ τῆς ἐκκλησίας. Ἐν τούτοις εἰδικὰ γιὰ τὰ θέματα τῶν γαμικῶν κωλυμάτων φαίνεται ὅτι οἱ εἰδήσεις ποῦ διαθέτουμε εἶναι σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἀντιπροσωπευτικῆς: πράγματι, ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὰ θέματα αὐτά, ποῦ, ὅπως εἶδαμε, φαίνεται νὰ μονοπωλῇ σχεδὸν τὸ νομικὸ ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ὠδήγησε στὴν διάσωση πολὺ ἀξιόλογου, ἀναλογικὰ, ἀριθμοῦ πράξεων· οἱ πράξεις αὐτὲς ἀφοροῦν ὑποθέσεις ἀπὸ διάφορες ἐπαρχίες τοῦ κράτους, ὅπου πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν ἐκδικασθῆ σὲ πρῶτο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ἐπιτόπια ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή· σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ διαθέτουμε καὶ αὐτούσιες πράξεις ἀπὸ τὶς ἐπαρ-

53. Ράλλης - Ποτῆς Δ', 559· Α', 291: αὐτόθι σαφῆς ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση συγκεκριμένης σκοπιμότητος . . . ὡς εἰδὼς τὴν αἰτίαν δι' ἣν διωρίσθησαν θεληματικῆν οἴσαν καὶ διὰ τοῦτο μηδὲ τελεσφορήσασαν ἀγαθὸν τι.

54. «Ψήφισμα πολιτικῶν δικαστῶν περὶ συγγενείας»: Ράλλης - Ποτῆς Ε', 395-396.

χίες (ἐντελῶς ξεχωριστή, βέβαια, σὲ ὄγκο καὶ σημασία, εἶναι ἡ περίπτωσις τῆς συλλογῆς τῶν ἀποφάσεων τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ)· ἡ ἐπαρχιακὴ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη εἶναι προφανῶς παράγων ὁμοιομορφίας στὴν διαμόρφωσις τοῦ νομικοῦ βίου: τὸ πατριαρχεῖο ἔχει σὲ σημαντικὴ ἔκτασις τὴν δυνατότητα νὰ ἐλέγχῃ τὴν κατάστασις στὶς ἐπαρχίες του, καὶ οἱ ἐπαρχιακοὶ ἀρχιερεῖς ὑποβάλλουν συχνὰ τὰ ἐρωτήματά τους στὸ πατριαρχεῖο, ἰδιαιτέρως σὲ γαμικὰ θέματα· τέλος, οὐσιώδους παράγων δικαιοσύνης ὁμοιομορφίας ἀποβαίνει ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς πραγματειῶν καὶ ἐγχειριδίων γιὰ τὰ γαμικὰ κωλύματα, ποὺ κυκλοφοροῦν σὲ πλῆθος χειρογράφων, εἴτε μὲ τὴν μορφή αὐτοτελῶν ἐργασιῶν εἴτε ἐντεταγμένα σὲ εὐρύτερα ἰδιωτικὰ νομικὰ συμπληρωματικὰ ἔργα.

Πράγματι, στὸ θέμα τῶν γαμικῶν κωλυμάτων, μετὰ τὸν τόμο τοῦ Σιωνίνου καὶ τὶς ἐξελιξείσιν οἱ ὁποῖες ἐκεῖνος ἐγκαινίασε, τὸ κείμενο δίκαιο — ποὺ εἶναι πάντοτε τὸ δίκαιο τῶν Βασιλικῶν, εἴτε οἱ δικαστὲς τὰ χρησιμοποιοῦν αὐτούσια, εἴτε, ἰδίως μετὰ τὴν λατινικὴν κατάκτηση, στὶς διάφορες ἐπιτομές τους — εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄχρηστο. Πρόκειται γιὰ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀντικείμενο ὅπου τὸ παραδεδωμένο δίκαιο ἔχει ὑποστῆ ριζικὴ τομὴ: ἰδιωτικὲς συλλογὲς νομολογιακῶν κειμένων, ἀποφάσεων ἢ γνωμοδοτήσεων, ὑποκαθίστανται *de facto* στὸ θετικὸ δίκαιο. Θὰ κλείσω μὲ ἓνα δεῖγμα αὐτῆς τῆς ἐξελιξείσιν ποὺ θεωρῶ συμβολικόν, γιὰτὶ ἀφορᾷ στὸ τελευταῖο μεῖζον προῖον τῆς βυζαντινῆς νομικῆς γραμματείας καὶ συγχρόνως τὸ ἔργο μέσῳ τοῦ ὁποῖου ἡ παράδοσις τοῦ βυζαντινοῦ, καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ, δικαίου ἐπέπρωτο νὰ ἐπιβίωσῃ στὸν «μεταβυζαντινόν» ἑλληνικὸν χῶρον. Ὅταν περὶ τὸ 1345 ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος συντάσῃ τὴν Ἐξάβιβλο, χρησιμοποιοεῖ αὐτονόητα ὡς κορμὸ τοῦ ἔργου του τὴν νομοθεσίαν τῶν Μακεδόνων, ἰσχύον πάντοτε δίκαιο στὸ Βυζάντιο: εἶναι ὁ Πρόχειρος Νόμος, ἐμπλουτισμένος — πέρα ἀπὸ ἄλλες κατὰ περίπτωσιν προσθήκας — μὲ χωρία ποὺ ἀντλεῖ ὁ συντάκτης ἀπὸ τὴν Μεγάλῃ Σύνοψιν τῶν Βασιλικῶν καὶ τὴν λεγομένην Μικρὴν Σύνοψιν. Ἀλλὰ σὲ ἓνα τμῆμα τοῦ ἔργου, αὐτὸ ποὺ ἀναφέρεται στὰ γαμικὰ κωλύματα, ἡ ὕλη αὐτῆ τοῦ εἶναι ἄχρηστη: τὸ δίκαιο τῶν Βασιλικῶν καὶ τοῦ Προχείρου Νόμου δὲν εἶναι πλέον τὸ δίκαιο τῶν γαμικῶν κωλυμάτων. Ἔτσι ὁ Ἀρμενόπουλος θὰ αἰσθανθῇ τὴν ἀνάγκη νὰ προσθέσῃ, μόνον στὴν περίστασις αὐτῇ, μίαν νέα ἐξ ἀρχῆς ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος, τὴν ὁποία διαμορφώνει μὲ στοιχεῖα εἰλημμένα ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες πηγὰς καὶ ἐγχειρίδια. Θὰ αἰσθανθῇ καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνῃ αὐτῇ τὴν ἰδιομορφίαν: *Ταῦτα μὲν οὖν ἐκ τῶν νόμων συνήκται καὶ κατ' ἐπιτομὴν εἴρηται καὶ οὕτως εἰσὶν ἐνεργούμενα· καὶ σ' ἓνα σχό-*

λιο: *Οὗτος (ὁ τίτλος) ἡμέτερος, ἐκ τῶν νόμων συναχθεὶς καὶ κατ' ἐπιτομὴν εἰρημένος.*⁵⁵

Ἐκκεῖ καὶ ἔπειτα ἀρχίζει ἡ περιπέτεια τῶν κωλυμάτων γάμου στὸ μεταβυζαντινὸ δίκαιο.

55. Ἐξάβιβλος 4.8.8: ἔκδ. Heimbach (Λειψία 1851), 514 = ἔκδ. Πιτσάκη (Ἀθήνα 1971), 240 καὶ apparatus 4.8 (a): Heimbach, 508 = Πιτσάκης, 238 σημ. 2. Στὴν πραγματικότητα ἡ ὕλη τῶν γαμικῶν κωλυμάτων κατανέμεται στὴν Ἐξάβιβλο σὲ δύο κυρίως τίτλους: στὸν παρόντα τίτλο 4.8 «Περὶ συναφείας γάμων καὶ βαθμῶν συγγενείας» καὶ στὸν 4.7 «Περὶ γάμων κεκωλυμένων» (ὅπου καὶ ἡ «κλασσικὴ» ὕλη, μὲ κορμὸ τὸ κείμενο τῶν Εἰσηγήσεων/Ἰστυτούτων, ἀπὸ τὸν Πρόχειρο Νόμο).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΝΟΣ ΓΑΜΟΥ: Ο ΒΙΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΘΩΜΑΪΔΟΣ ΤΗΣ ΛΕΣΒΙΑΣ

Τα τελευταία χρόνια, θέματα που αφορούν την οικογένεια, το γάμο, τη σεξουαλικότητα, έχουν γίνει αντικείμενο έντονου ερευνητικού ενδιαφέροντος, κυρίως στη δυτική ιστοριογραφία, όπου η έρευνα έχει προχωρήσει πολύ, αλλά και στη βυζαντινολογία, όπου η μελέτη της αριστοκρατικής οικογένειας έχει επεκταθεί και στην αγροτική οικογένεια, καθώς και στη μελέτη των θεσμών γενικότερα. Στον τομέα της ιστορίας της οικογένειας και του γάμου, πολλά είναι τα ερευνητικά ερωτήματα που ζητούν απάντηση. Η παρούσα μελέτη παρουσιάζει μία μόνο πτυχή ενός ζητήματος πολύπλευρου, δηλαδή της σχέσης ανάμεσα στην ιδεολογία και την πρακτική όσον αφορά τους οικογενειακούς θεσμούς, αλλά και της αντιμετώπισης του γάμου και του έρωτα απ' τη βυζαντινή κοινωνία. Στο ιδεολογικό επίπεδο, διαπιστώνει κανείς μια πολυφωνία, η οποία εκφράζει διαφορετικές, και κάποτε αντικρουόμενες, τάσεις, και η οποία οφείλεται, νομίζω, στο εξής γεγονός. Οι φορείς της ιδεολογίας, οι οποίοι είχαν επίσης τη δυνατότητα να επιβάλουν την ιδεολογία τους με νόμους, κανόνες, ή δεοντολογικά πρότυπα, εξέφραζαν κατά καιρούς διαφορετικά συμφέροντα, ή λειτουργούσαν με ιδεολογικά συστήματα τα οποία μπορεί μεν να προσαρμόζονταν στις κοινωνικές ανάγκες, έπρεπε όμως να υπακούουν και στην εσωτερική τους λογική. Ο ισχυρός ιδεολογικός φορέας που ήταν η Εκκλησία, βρισκόταν σε συνεχή αλληλεπίδραση με την κοινωνική πραγματικότητα, αλλά περιέκλειε συγχρόνως τάσεις που διέφεραν μεταξύ τους, και των οποίων το ειδικό βάρος άλλαζε ανάλογα με τις εποχές.

Στην περίοδο που μας απασχολεί, δηλαδή απ' τα τέλη του 9ου αιώνα ως τα τέλη του 10ου, η πολιτεία, η οποία σ' ένα βαθμό εκφράζει, και βέβαια προσπαθεί να ελέγξει τις κοινωνικές διαδικασίες, και η Εκκλησία βρίσκονται σε σύμπνοια όσον αφορά το θέμα του γάμου. Στο τέλος μιας μακράς διαδικασίας, η νομοθεσία του Λέοντος του Σοφού θεσμο-

ποιεί πλέον τον έλεγχο όχι μόνο του κράτους αλλά και της Εκκλησίας πάνω στο γάμο.¹ Χαρακτηριστικές εκφράσεις αυτού του ελέγχου είναι οι Νεαρές 74 (για τη μνηστεία) και 90 (κατά του τρίτου γάμου) όπου ο αυτοκράτορας τονίζει την ανάγκη να συμβιβαστούν οι νόμοι και οι κανόνες, και ο «Τόμος της Ενώσεως», όπου από κοινού το κράτος και η Εκκλησία δίνουν λύση στο πρόβλημα του τρίτου και τέταρτου γάμου, για το οποίο η σύμπνοια νόμων και κανόνων ήταν, ως τότε, μερική.² Αν το κράτος υιοθετεί τις απόψεις της Εκκλησίας, εκείνη, απ' τη μεριά της, ασπάζεται ορισμένες απ' τις ανάγκες της υπόλοιπης κοινωνίας: ο «Τόμος της Ενώσεως» δίνει σχετικά επιεική λύση στο πρόβλημα του τρίτου γάμου, λύση που ευνοεί την τεκνογονία. Η σύμπνοια αυτή εκφράζεται με ενάργεια στα προοίμια μιας Νεαράς του Λέοντος του Σοφού και του «Τόμου» του Πατριάρχη Σισινίου. Ο Αυτοκράτορας περιγράφει το γάμο ως μέγα και τίμιον άνθρωποι παρά τοῦ πλάσαντος Θεοῦ δῶρον, ενώ ο Πατριάρχης γράφει: *καὶ ἐπεὶ εἴζαν καὶ ὑποβάθραν τοῦ γένους, καὶ τῆς ἡμετέρας φύσεως ἐργαστήριον, τὸν σεμνὸν γάμον ἤδεσαν ὄντα, ἵνα τὸ καθαρὸν ἦδη τῆς εἴζης καὶ τὸ ἀθόλωτον ἔχοι, . . . παντοίοις λόγων φοραῖς καὶ εἰσηγήσεσι κατωχύρωσαν. . .* Τα κείμενα είναι γνωστά, και οι εκφράσεις κάθε άλλο παρά πρωτότυπες, σηματοδοτούν όμως τον επίσημο διπλό έλεγχο.³

Υπενθυμίζω ακόμη ότι οι γαμήλιες περιπέτειες του Λέοντος ΣΤ' οδήγησαν σε μακρές συζητήσεις σχετικά με το θεσμό του γάμου, συζητήσεις και αντιγνώμεις που συνεχίστηκαν ως τα τέλη του 10ου αιώνα. Βρισκόμαστε, δηλαδή, σε μια περίοδο όπου συντελούνται σημαντικές ρυθμίσεις στον έλεγχο της οικογενειακής ζωής, αλλά και κάποιες εξελίξεις της σχετικής ιδεολογίας. Την ίδια περίπου εποχή εμφανίζεται μια νέα αγιογραφική μορφή: η παντρεμένη γυναίκα που γίνεται αγία χωρίς ποτέ να διασπάσει το δεσμό του γάμου, χωρίς να χηρέψει, χωρίς να μπει σε μοναστήρι. Η Evelynne Patlagean έχει ήδη δώσει μια ωραία ερμη-

1. K. Fladelius, «Woman's Position and Possibilities in Byzantine Society, with Particular Reference to the Novels of Leo VI», *JÖB* 32/2 (1983) 425-32. G. Ferrari, «Il diritto matrimoniale secondo le Novelle di Leone il Filosofo», *BZ* 18 (1909) 158-75. H. Hunger, Christliches und nichtchristliches im byzantinischen Eherecht, *Archiv für Kirchenrecht*, 18 (1967) 305 κ.ε.

2. *JGR* I, 193-97.

3. P. Noailles - A. Dain, *Les Nouvelles de Leon VI le Sage*, Παρίσι 1944, Νεαρά 26. Ράλλης - Ποτλής Ε', 12.

νεία στο φαινόμενο, σε μια σύντομη αλλά οξυδερκή ανάλυση.⁴ Το θέμα, όμως, δεν έχει εξαντληθεί. Από τη μελέτη ορισμένων πλευρών του φαινομένου που δεν έχουν απασχολήσει τους ερευνητές αναδύεται μια ενδιαφέρουσα προβληματική σχετικά με το γάμο.

Οι τρεις ἁγίες που συνιστούν αυτήν την κατηγορία είναι η αγ. Θεοφανώ, πρώτη σύζυγος του Λέοντος ΣΤ' († 895 ή 896),⁵ η αγ. Μαρία η Νέα († γύρω στα 902),⁶ και η αγ. Θωμαΐς η Λεσβία, η οποία έζησε άγνωστο ακριβώς πότε — σίγουρα πριν το 950, και, νομίζω, στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα.⁷ Οι Βίοι τους γράφτηκαν σε διάστημα περίπου εκατό χρόνων. Ο Βίος της αγ. Θεοφανούς γράφτηκε πολύ κοντά στο

4. E. Patlagean, «L'histoire de la femme déguisée en moine et l'évolution de la sainteté féminine à Byzance», *Nuovi studi medievali*, 1976, 597-623, ιδίως 620-23.

5. E. Kurtz, «Zwei griechische Texte über die Hl. Theophano die Gemahlin Kaisers Leon VI», *Zapiski inperatorskoj akademii Nauk* 3.2 (1898) 1 κ.ε. Για τη χρονολόγηση του θανάτου της, βλ. P. Karlin-Hayter, «La mort de Théophano (10. 11. 896 ou 895)», *BZ* 62 (1969) 13-19. Βλ. επίσης G. Da Costa-Louillet, «Saints de Constantinople», *Byzantion* 25-27 (1955-57) 823-35. Για άλλες πληροφορίες σχετικά με τη Θεοφανώ, βλ. P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii*, Βρυξέλλες 1970, 37-45, και Γεώργιο Μοναχό (έκδ. Βόννης) 855-56.

6. *AASS*, Nov. IV, 692-705. Πρβ. Μ. Γεδεών, *Βυζαντινὸν Ἑορτολόγιον*, Κωνσταντινούπολη 1893, 294-301. Για τη χρονολόγηση του θανάτου της, καθώς και της συγγραφής του Βίου της, βλ. την εισαγωγή στην έκδοση. Οι γνώμες ως προς τη χρονολόγηση του Βίου της δίστανται: ο S. Baslačev, «Novija dannija dlja istorii grekobolgarskih voijn pri Simeon», *IRAİK* 4 (1899) 202-5, με σοβαρή επιχειρηματολογία, προτείνει τα έτη 934-967, ενώ ο εκδότης σωστά παρατηρεί ότι ο Βίος αναφέρει τον Βασίλειο Β'.

7. *AASS*, Nov. IV, 233-42. Ο Λόγος εις τὴν Ἁγίαν Θωμαΐδα, του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, βρίσκεται στις σ. 242-46. Ο εκδότης χρονολογεί το θάνατο της ἁγίας στο πρώτο μισό του 10ου αι., κυρίως επειδή ο αγιογράφος, γράφοντας στα χρόνια του Ρωμανού Β', μιλάει για θαύματα που έγιναν επί 12 συνεχῆ έτη, και μέχρι και σήμερα (σ. 241), πράγμα που δείχνει απόσταση τουλάχιστο δώδεκα ετών, αλλά όχι μακρού χρονικού διαστήματος, ανάμεσα στο θάνατό της και τη συγγραφή του Βίου. Όμως, σε άλλο σημείο αναφέρεται κάποια ἀψίδα που έχτισε μια γυναίκα πάνω απ' τον τάφο της Θωμαΐδος, ἥτις και μέχρι τοῦ νῦν περισφύζεται εις μέγιστον ἐκείνης μνημόσυνον (241). Εδώ υποδηλώνεται κάποιο σεβαστό χρονικό διάστημα, θα έλεγα μιας γενιάς ή και λίγο περισσότερο. Η Θωμαΐς, επομένως, θα έζησε στις αρχές του 10ου αι., και θα πέθανε (σε ηλικία 38 ετών), το νωρίτερο στα 930. Για την αγ. Θωμαΐδα έχουν γράψει ο I. Φουντούλης, «Η Αγία Θωμαΐς η Λεσβία», *Ποιμὴν* 27, Μυτιλήνη (1962) 7-24, και ο Αγιορείτης Μοναχός Μωυσής, *Οι ἔργαμοι ἅγιοι της εκκλησίας*, Αθήνα 1988, σ. 21-22. Ευχαριστώ τον κ. Αλέξανδρο Μ. Σταυρόπουλο για την πληροφορία αυτή.

θάνατό της, γύρω στο έτος 900, της αγ. Θωμαΐδος στα χρόνια της βασιλείας του Ρωμανού Β' (959-63), της αγ. Μαρίας της Νέας αργότερα, ίσως στις αρχές της βασιλείας του Βασιλείου Β'. Θα συγκεντρώσω την προσοχή μου στο Βίο της αγ. Θωμαΐδος, θυμίζοντας πρώτα την ιστορία της, σε γενικές γραμμές.

Κατά τον αγιογράφο, η Θωμαΐς γεννήθηκε στη Λέσβο, από γονείς που ανήκαν σε κάποια μέση κοινωνική τάξη. Σίγουρα δεν ήταν ευγενείς, ούτε δυνατοί, αλλά ούτε και πένητες: *πλούτου δὲ καὶ χρημάτων ἦσαν ἔχοντες ἱκανῶς, οὐτε πενία συνδουλούμενοι, οὐτ' αὖ χρημάτων βάρεσιν ἐξοιδούμενοι ἀλλὰ τῇ μέσῃ τύχῃ προσελανόμενοι.*⁸ Αναγνωρίζουμε, φυσικά, τον αγιογραφικό κοινό τόπο, ο οποίος, όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, δε φαίνεται ν' απέχει απ' την πραγματικότητα, όσο τουλάχιστον μπορεί κανείς να διακρίνει σ' ένα κείμενο κάπως φειδωλό στις πληροφορίες που δίνει. Κάποια στιγμή, πιθανώς ενώ η Θωμαΐς ήταν ακόμη παιδί, η οικογένεια μετακόμισε στην περιοχή του Βοσπόρου — στη Χαλκηδόνα, έγραφε πολλούς αιώνες αργότερα ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης. Ο γάμος των γονιών της Θωμαΐδος ήταν αγιογραφικά τέλειος: ήταν και οι δύο σεμνοί κι ευλαβείς, και ο πατέρας γέρος πριν την ώρα του. Τους λυπούσε, όμως, και τους ντρόπιαζε βαθιά η ατεκνία τους — άλλος αγιογραφικός αλλά και γενικότερος κοινός τόπος, παραδείγματα του οποίου αφθονούν.⁹ Όπως και στην περίπτωση των γονέων της αγ. Θεοφανούς, ήρθε σε βοήθεια η Θεοτόκος, για να γεννηθεί τελικά η Θωμαΐς, η οποία, όπως τόσες άλλες άγιες, αποδείχτηκε όμορφη και στο σώμα και στην ψυχή. Όταν έγινε είκοσι τεσσάρων χρονών, την ανάγκασαν οι γονείς της να παντρευτεί, παρόλο που η ίδια ήθελε να μείνει παρθένα. Όμως, λέει ο αγιογράφος, *ἔδει ταύτην καὶ παρθενίαν τηρῆσαι καὶ γάμον τιμῆσαι, τὰ πᾶσιν ἐπαινετὰ καὶ σεβάσμια.* Τα είκοσι τέσσερα χρόνια ήταν ήδη στα απώτερα όρια της ηλικίας γάμου για τις κοπέλες, και ο Ακροπολίτης, ο οποίος έγραψε ένα Λόγο προς τη Θωμαΐδα, χρησιμοποιοεί το προχωρημένο της ηλικίας της σαν απόδειξη της έφεσής της να μείνει ανύπαντρη. Υπάρχουν κάποιες ενδείξεις ότι και ο πρώτος

8. AASS, Nov. IV, 234E.

9. Σταχυολογώ απ' την αγιογραφία: F. Halkin, «Sainte Elizabeth d'Héraclée, abbesse à Constantinople», *An. Boll.* 91 (1973) 249-64, Βίος Αγίου Στεφάνου του Νέου, *PG* 100, 1076, Βίος Αγίας Θεοφανούς (Kurtz 2-3), Θαύματα του Αγίου Αθανασίου Α' Κωνσταντινουπόλεως, *Zapiski Ist.-filol. Fak. Imp. St. Peterb. Univ.*, 76 (1905) 90-92. Βλ. επίσης, την περίπτωση της Καλής Πακουριανής: Ιωακείμ Ιβηρίτου, «Βυζαντιναί Διαθήκαι», *Ὁρθοδοξία* 6, 364.

— ανώνυμος — αγιογράφος άλλαξε την πραγματική ηλικία στην οποία παντρεύτηκε η Θωμαΐς, πάλι για να δείξει τους ενδοιασμούς της.¹⁰ Μια σειρά από προφανή λογοπαίγνια μας πληροφορεί ότι τελικά στεφανώθηκε κάποιον Στέφανο, ο οποίος πολύ γρήγορα αποδείχθηκε στέφανος μαρτυρίου. Και εδώ αρχίζει η ιστορία ενός αντι-γάμου. Αντίθετα με την περίπτωση των γονιών της, που περιγράφονται σαν ομόφρονες και συνεργάτες, ο Στέφανος είχε εντελώς διαφορετικές αξίες απ' ό,τι η γυναίκα του, και προσέβλεπε σε διαφορετικά πράγματα. Κύριο χαρακτηριστικό της Θωμαΐδος ήταν η μεγάλη της φροντίδα για τους φτωχούς. Ο αγιογράφος περιγράφει πληθωρικά την αρετή της και την ελεήμονα διάθεσή της: περνούσε τις μέρες της προσευχόμενη στις εκκλησίες και κάνοντας ελεημοσύνες. Ήταν, φαίνεται, καλή υφάντρια, έφτιαχνε ρούχα για τους φτωχούς, κι άλλα περίτεχνα υφάσματα, τα οποία πουλούσε για να χρηματοδοτεί τις φιλανθρωπικές της πράξεις. Απ' ό,τι φαίνεται, ξόδευε και την περιουσία του συζύγου της για τους ίδιους σκοπούς.¹¹ Ο Στέφανος είχε κάποια σχέση με τη ναυτιλία, απ' όπου μοιάζει να κέρδιζε αρκετά χρήματα — ήταν, μάλλον, καπετάνιος, επάγγελμα που συχνά συνδυαζόταν με εμπορική δραστηριότητα.¹² Κάθε φορά που γύριζε σπίτι του από ταξίδι, έβλεπε να λείπουν πράγματα. Κοίταζε τότε τη γυναίκα του βλοσυρός και συνοφρυωμένος, και την έδερνε. Ο αγιογράφος τον περιγράφει με κάποια γραφικότητα, παρουσιάζοντάς τον ως ακριβώς το αντίθετο απ' ό,τι θα έπρεπε να είναι ο σύζυγος μιας τέτοιας

10. AASS, Nov. IV, 242E. Οι ενδείξεις είναι οι εξής: Πρώτον, ο αγιογράφος, έχοντας ήδη πει ότι η Θωμαΐς παντρεύτηκε στα είκοσι τέσσερα χρόνια της (235 E), την περιγράφει, μετά το γάμο της, ως *θυγάτριον άπαλωτέρας όν ηλικίας* (236 B), λόγια που δύσκολα ταιριάζουν σε μια γυναίκα της ηλικίας της. Επίσης, επαναλαμβάνει δυο φορές ότι οι γονείς της πήγαν στο Βόσπορο: μια φορά όταν περιγράφει την παιδική της ηλικία, και πάλι (236 B) όταν αναφέρεται στον έγγαμο βίο της. Εκτός αν ο αγιογράφος ήταν ιδιαίτερα απρόσεκτος, είναι πιθανό να χρησιμοποίησε μια παράδοση, γραπτή ή προφορική, που έλεγε ότι η Θωμαΐς παντρεύτηκε στη συνηθισμένη ηλικία (13-15 χρονών), και μετώκησε, λίγο αργότερα, μαζί με τους γονείς και τον άντρα της. Ας σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τη Νεαρά 115 του Ιουστινιανού, η γυναίκα της οποίας οι γονείς δε φρόντισαν να την παντρέψουν πριν τα 25 της χρόνια, μπορεί να παντρευτεί με δική της πρωτοβουλία. Πρβ. *Βασιλικά* 35.8.12.

11. AASS, Nov. IV, 235-6: *ή μὲν γὰρ ἔσπενδε κενῶσαι τὸν πλοῦτον τοῖς πένησι, ὁ δὲ ἀντικειμένως ἐφρόνει καθὰ τις Σατᾶν.*

12. AASS, Nov. IV, 239: *τοῦ γὰρ εἰρημένου ἀνδρός ἀγροικία συζῶντος καὶ τῇ ναυτιλίᾳ προστετηκός κάκειθεν τὰ πρὸς τροφήν ποριζόμενου καὶ τῆς μέσης τύχης ἐπαπολαύοντος...*

γυναίκας: δε σκεφτόταν σωστά, και δεν ενδιαφερόταν για τα πνευματικά πράγματα, όντας κοσμικός άνηρ, άλλοις παρόμοιος κτήνησι.¹³ Παρά το γεγονός ότι η Θωμαΐς είχε αρχίσει να θαυματοουργεί, ο άντρας της εξακολουθούσε να την κακομεταχειρίζεται, πράγμα που η ίδια δεχόταν σαν *ιμάτιον σωτηρίου*.¹⁴ Ο αγιογράφος επιμένει ότι τα βάσανά της λίγο διέφεραν από τα μαρτύρια των αγίων της Πρωτοχριστιανικής εποχής. Τελικά, η Θωμαΐς πέθανε από τις κακουχίες, σε ηλικία 38 ετών, έχοντας προβλέψει το θάνατό της, όπως συνήθως συμβαίνει στους αγίους, και εξακολούθησε να θαυματοουργεί και μετά το θάνατό της.¹⁵

Ένας γάμος, θα έλεγε κανείς, αποτυχημένος. Ποια, όμως, είναι τα στοιχεία που τον κάνουν ενδιαφέροντα γι' αυτό το Συνέδριο; Νομίζω ότι είναι τα εξής: Πρώτον, η κοινωνική θέση της αγίας είναι ασυνήθιστη: οι άλλοι βίοι αγίων γυναικών της εποχής αναφέρονται ή σε μέλη της αριστοκρατίας (Θεοφανώ, Ειρήνη της Μονής Χρυσοβαλάντου, Μαρία η Νέα),¹⁶ ή σε γυναίκες που συγγένευαν με μέλη της άρχουσας τάξης (η περίπτωση της Θεοδώρας της Θεσσαλονίκης που ήταν συγγενής του Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Αντωνίου).¹⁷ Η Θωμαΐς ανήκει σε μια μέση αστική τάξη, όπως δείχνουν οι οικονομικές δραστηριότητες και της ίδιας και του συζύγου της. Είναι αστή και στις κινήσεις της. Ενώ το σπίτι της βρισκόταν στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου, ο Βίος της τη δείχνει να περιφέρεται απ' άκρη σ' άκρη της Κωνσταντινούπολης. Τη βρίσκουμε στην εκκλησία των Βλαχερνών, όπου περνούσε συχνά τη νύχτα σε αγρυπνίες και λιτανείες: *διηνεκῶς περιήει νύκτωρ τὴν ὄλην ὁδόν*, λέει ο αγιογράφος, πιθανότατα για να περιγράψει, με κάποια υπερβολή, την *πανήγυριν* που γινόταν κάθε Παρασκευή απ' τις Βλαχέρνες ως τη Χαλκοπρατεία.¹⁸ Τη βρίσκουμε επίσης στη Θεοτόκο Οδηγήτρια (κοντά

13. AASS, Nov. IV, 235, 236. Ιδανικός σύζυγος αγίας γυναίκας ήταν ο άνδρας της αγίας Θεοδώρας της Θεσσαλονίκης: Arsenij, *Zhitije i podrigi Feodory Solunskoi*, 1899, 4-5.

14. AASS, Nov. IV, 237.

15. AASS, Nov. IV, 239 κ.ε.

16. Jan Olof Rosenquist, *The Life of St. Irene Abbess of Chrysovalantou*, Ουψάλα 1986.

17. E. Patlagean, «Théodora de Thessalonique. Une sainte moniale et un culte citadin (IX-XXe siècle)», *Culta dei Santi Istituzioni e classi sociali in età preindustriale* (a cura di Sofia Boesch Gajano, Lucia Sebastiani), Ρώμη 1984, 98.

18. AASS, Nov. IV, 237. Πρβ. R. Janin, *La géographie ecclésiastique de*

στο Παλάτι), πάλι σε ολονυκτίες, τις Τρίτες.¹⁹ Τις νύχτες περιδιάβαζε την αγορά ψάχνοντας στα σκοτεινά για φτωχούς.²⁰ Κι όταν πέθανε, την έθαψαν στο μοναστήρι τα Μικρά Ρωμαίου, κοντά στον Ἅγιο Μώκιο, δηλαδή στη δυτική πλευρά της Πόλης, όπου ήταν ηγουμένη η μητέρα της, γεγονός που υποδεικνύει κάποια πρότερη σχέση της αγίας ή της οικογένειάς της με την περιοχή.²¹ Τέτοια κινητικότητα δε βρίσκουμε στους άλλους Βίους αγίων γυναικών της εποχής. Η Ειρήνη του Χρυσοβαλάντου βγήκε απ' το μοναστήρι της μια μόνο φορά, όταν πήγε στις Βλαχέρνες να ζητήσει βοήθεια για τον εξορκισμό ενός δαίμονα, που είχε τρελάνει από έρωτα μια μοναχή.²² Η Μαρία η Νέα, όταν ζούσε στη Βιζύη, έπαψε να πηγαίνει στην εκκλησία καθημερινά, επειδή δεν ήθελε ἐν πόλει πολυανθρώπων πᾶσιν ἀκριτως δρᾶσθαι, ξένοις τε καὶ αὐτόχθοσι.²³ Η μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεως της Θωμαΐδος οφείλεται στην κοινωνική της τάξη — και, ενδιαφέρον κι αυτό, δε φαίνεται να επέσυρε την καχυποψία του ανδρός της, ούτε κατηγορία για μοιχεία, όπως οι αντίστοιχες κινήσεις της αγ. Ματρώνας, μερικούς αιώνες πριν.²⁴ Ἐχουμε, λοιπόν, μια αγία αστή, που η ζωή της και τα θαύματά της είναι στενά συνδεδεμένα με την Κωνσταντινούπολη, αν και η σχέση της με την πόλη είναι πολύ λιγότερο εντυπωσιακή απ' ό,τι ο δεσμός της αγ. Μαρίας με τη Βιζύη και της Θεοδώρας με τη Θεσσαλονίκη. Πρόκειται, ίσως, για μια αγία της γειτονιάς.

Δεύτερο ενδιαφέρον σημείο είναι ο τρόπος με τον οποίον αγίασε, και ο οποίος έχει τις ιδιοτυπίες του, αλλά και σημεία κοινά με τους Βίους της αγίας Θεοφανούς και της αγίας Μαρίας της Νέας. Στην αρχή της ιστορίας, ο αγιογράφος παρουσιάζει τις ιδιότητες της Θωμαΐδος: είχε όλες τις αρετές, έζησε ζωή αγγελική, απέρριψε τις ηδονές, σήκωσε σταυρό, ανήκε ολόκληρη στον Χριστό — είναι σχεδόν πανομοιότυπο της περιγραφής των αρετών της αγίας Θεοφανούς, στην αρχή του δικού της Βίου.²⁵

l'Empire byzantin; 1ère partie, Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique, III, Les églises et les monastères, Παρίσι 1969, σ. 169-70.

19. AASS, Nov. IV, 238. Πρβ. Janin, ό.π. 199.

20. AASS, Nov. IV, 239.

21. AASS, Nov. IV, 240. Για την τοποθεσία της μονής, και του Αγ. Μωκίου, βλ. Janin, ό.π. 445-46, 354-56.

22. Rosenquist, ό.π. 56.

23. AASS, Nov. IV, 694.

24. AASS, Nov. III, 791.

25. AASS, Nov. IV, 234. Πρβ. το Βίο της αγίας Θεοφανούς (Kurtz 15-16):

Το όλο κείμενο, όμως, κάνει σαφές ότι για δυο λόγους έφθασε να θαυματουργήσει και ν' αγιάσει: για τις ελεημοσύνες της, και γιατί μαρτύρησε στα χέρια του ανδρός της. Την πρώτη αρετή είχε από κοινού με την αγία Θεοδώρα, σύζυγο του Θεοφίλου, την αγία Θεοφανώ, και ακόμη πιο έντονα, με την αγία Μαρία τη Νέα.²⁶ Θα έλεγε κανείς ότι η ελεημοσύνη, χωρίς με κανέναν τρόπο ν' αποτελεί μονοπώλιο των αγίων γυναικών (αρκεί να αναφέρουμε τον άγιο Φιλάρετο, ή τον άγιο Ιωάννη Βατάτζη) είχε μεγάλο ειδικό βάρος στην περίπτωση τους, ιδίως όταν δεν ήταν μοναχές. Το φαινόμενο εξηγείται εύκολα, αν θυμηθούμε ότι οι γυναίκες στο Βυζάντιο είχαν δική τους περιουσία, κι επίσης ότι, σε ορισμένες τουλάχιστον εποχές, διαχειρίζονταν την οικογενειακή περιουσία. Σαφέστατα το βλέπει κανείς αυτό στο Βίο της αγ. Μαρίας της Νέας, η οποία, όταν ο άντρας της την κατηγορεί ότι σπαταλά την οικογενειακή περιουσία, απαντά ότι μόνο τα δικά της χρήματα ξοδεύει. Είναι εξίσου σαφές ότι είχε στα χέρια της τη διαχείριση όλης της περιουσίας του σπιτιού.²⁷ Η Θωμαΐς λειτουργεί ακριβώς με τον ίδιο τρόπο, αν και ο Βίος της το περιγράφει με πολύ μικρότερη γλαφυρότητα. Εξάλλου, στην περίπτωση των γυναικών που άγιασαν χωρίς να μπουν σε μοναστήρι, ο ασκητισμός δεν ήταν και δεν μπορούσε να είναι το κύριο ειδοποιό στοιχείο. Φυσικά, η αγία Θωμαΐς πήγαινε στην εκκλησία κάθε μέρα, η Μαρία η Νέα νήστευε — με μέτρο —, η αγία Θεοφανώ επίσης, με λιγότερο μέτρο. Λείπει, όμως, η σκληρή ασκητική ζωή της Θεοδώρας Θεσσαλονίκης, ή της Ειρήνης του Χρυσοβαλάντου, ή της αγ. Παρασκευής της Νέας.²⁸ Η αρετή τους ήταν κυρίως κοινωνική αρετή — η ελεημοσύνη, η ανακατανομή της περιουσίας.

Το ιδιαίζον στοιχείο στο Βίο της Θωμαΐδος είναι ότι ο αγιογράφος

τῶν γὰρ ἡθονῶν πατήσασα τὰς νιφάδας... καὶ τὴν πρόσκαιρον καὶ φθαρτὴν καὶ βέουσαν δόξαν μισοῦσα... καὶ τὰ ἐν κόσμῳ διὰ Χριστὸν ἀπαρνησαμένη, τὸν χρηστὸν ζυγὸν τοῦ κυρίου λαβοῦσα καὶ τὸν σταυρὸν ἐπ' ὧμων νοητῶς ἀραμένη κρυπτῶς τοῖς ἰχνεσι τοῦ Χριστοῦ ἠκολούθει.

26. Α. Μαρκόπουλος, «Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 268-69. Βίος αγ. Θεοφανούς (Kurtz 14-15).

27. *AASS*, Nov. IV, 694. Πρβ. 696-7, 704.

28. Για το Βίο της αγ. Παρασκευής, βλ. Α. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Α', σ. 438-53. Για μια θετική εικόνα της άσκησής στην Πρωτοχριστιανική εποχή, βλ. E. Clark, «Ascetic Renunciation and Feminine Advancement: A Paradox of Late Ancient Christianity», *Anglican Theological Review*, 63/3, 240-57.

τη θεωρούσε (και μας διαβεβαιώνει ότι και η ίδια θεωρούσε τον εαυτό της) σχεδόν μάρτυρα στα χέρια του άνδρα της: *εὐχαρίστως ἔφερε τὰς πληγὰς, ὡς μάρτυς χείρουσα τῷ Χριστῷ*.²⁹ Νομίζω ότι εδώ διαφοροποιείται και από την περίπτωση της Μαρίας της Νέας, της οποίας ο θάνατος ήταν μεν αποτέλεσμα κακομεταχείρισης από το σύζυγό της, αλλά σ' ένα βαθμό οφειλόταν και σε ατύχημα.

Ενδιαφέρει, λοιπόν, να εξετάσουμε από πιο κοντά το γάμο της Θωμαΐδος, καθώς και την αντίληψη περί γάμου που διέπει το Βίο της. Διαπιστώνουμε ότι στο Βίο της Θωμαΐδος, περισσότερο απ' ό,τι στ' άλλα σχετικά κείμενα, υπάρχει διάχυτη μια αμφιταλάντευση. Ο γάμος σα θεσμός αντιμετωπίζεται θετικά, ή, τουλάχιστο, ως κάτι αναπόφευκτο. Η αγία παντρεύεται, παρά τις αντιρρήσεις της· όταν μια πόρνη ζητάει γιατρεία από καρκίνο του μαστού, η Θωμαΐς, αντί για άλλο φάρμακο, τη συμβουλεύει να σταματήσει την παράλογον και βορβορώδη μίξιν και να παντρευτεί — όχι να μπει σε μοναστήρι, αλλά να συνάψει νόμιμο γάμο.³⁰ Ο τίμιος γάμος που προβάλλει ο αγιογράφος είναι ο γάμος των γονιών της Θωμαΐδος: οι σύζυγοι έχουν σύμπνοια κι αρετή, η σαρκική τους επαφή αποβλέπει όχι στην ηδονή, αλλά μόνο στην τεκνογονία. Ο αγιογράφος επιμένει στο θέμα αυτό, το οποίο, ας θυμηθούμε, είχε αποτελέσει αντικείμενο συζητήσεων κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων σχετικά με τους γάμους του Λέοντος του Σοφού. Είχαν, τότε, διατυπωθεί διάφορες απόψεις, μεταξύ των οποίων και η γνώμη του Νικήτα Παφλαγόνος, ο οποίος δέχτηκε, μαζί με την τεκνογονία, και την *παρυσισταμένην ἡδονήν* ως δευτερεύον μεν αλλά σημαντικό συστατικό του γάμου.³¹ Τέτοιες ηδονές, πάντως, δε βρήκαν καμία θέση, ούτε στο Βίο της Θωμαΐδος, ούτε σ' αυτούς των άλλων αγίων γυναικών.

Αν ο τίμιος γάμος εκθειάζεται, ο γάμος της Θωμαΐδος αποτελεί την αντίθεση. Ο άντρας της δεν είναι συνεργός αλλά αντίπαλός της, όπως και σε προηγούμενα αγιογραφικά πρότυπα, για παράδειγμα στο Βίο της αγ. Ματρώνας, που παραπονιόταν ότι ο άντρας της ήταν *ὁ κωλύων και ἔμποδίζων με*.³² Το πρόβλημα που τίθεται είναι, νομίζω, ευρύτερο από μια απλή ασυμφωνία χαρακτήρων.

29. AASS, Nov. IV, 236 F.

30. AASS, Nov. IV, 238 F.

31. NE 21 (1927) 3-7. Πρβ. R. Jenkins, B. Laourdas, «Eight Letters of Arethas of Caesarea on the Fourth Marriage of Leo the Wise», *Ελληνικά* 14 (1955) 293-372, αρ. 4.

32. AASS, Nov. III, 790.

Ο αγιογράφος εκφράζει μια βαθιά δυαδικότητα και προβληματική ως προς την αξία του γάμου και τη σωστή ιεράρχηση των αξιών. Η αγία θεωρείται νύμφη του Χριστού, όχι του ανδρός της. Ο αγιογράφος την αποκαλεί *καλλιπάρθενο*, παρά το γεγονός ότι ήταν παντρεμένη, και ότι πουθενά δεν αναφέρεται ότι είχε διακόψει τις σεξουαλικές επαφές με το σύζυγό της. Αλλού, τονίζει ότι κανείς δεν μπορούσε να τη χωρίσει απ' την αγάπη του Χριστού. Εξακολουθεί, επομένως, να υπάρχει η παλιά ένταση ανάμεσα στην παρθενία και το γάμο, τη φροντίδα για τα πνευματικά και τα εγκόσμια.³³ Η λύση που δίνεται στο Βίο της Θωμαΐδος είναι ασαφής: παντρεμένη, προσβλέπει όχι στα επίγεια αλλά στο θείο νυμφίο της, ενώ ο άντρας της αποκαλείται *παράνομος σύζυγος*.³⁴ Αυτή η αμφίροπη στάση, ο δυαδισμός, εμφανίζεται και σ' άλλα αγιογραφικά κείμενα. Είναι εμφανής στις μεταγενέστερες παραφράσεις των Βίων των αγίων γυναικών του 9ου-10ου αιώνα, παραφράσεις που γράφτηκαν όταν πια η αστάθεια του μοντέλου της παντρεμένης αγίας είχε γίνει σαφής. Έτσι, ο Ακροπολίτης γράφει για τη Θωμαΐδα, *συνέζευκται ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ξυνεύω πρὸς τῶν γεγενηκότων ἐκδέδοται, και, ἀργότερα, δεδέσθαι μὲν γάμῳ τὴν μακαρίαν ὁ λόγος φθάσας δεδήλωκε, λελύσθαι δὲ Θεῷ καὶ μόνῳ προσανέχειν αὐτῷ μεμαρτύρηκεν*. Ο Νικόλαος Καβάσιλας, στο *Ἐγκώμιόν* του για τη Θεοδώρα Θεσσαλονίκης προσθέτει ένα στοιχείο που λείπει από το Βίο της, αλλά που μας είναι πια γνώριμο, όταν γράφει, *ὠμίλησε μὲν γάμῳ, ὠμίλησε δέ, οὐδὲν μᾶλλον... οὐκ εἰς τρυφᾶς ὀρῶσα καὶ ἡδονᾶς καὶ τὴν ἐντεῦθεν ἔρατώνην, οὐδὲ δόξης ἠττωμένη καὶ πλούτου*. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, στο *Λόγο* του για την αγία Θεοφανώ, δεν μπορεί, βέβαια, να μιλήσει υποτιμητικά ούτε για το γάμο της, ούτε για το σύζυγό της. Αντίθετα, τονίζει ότι ο Λέων ο ΣΤ' έτρεφε ασυνήθιστη στοργή γι' αυτήν. Παρ' ὅλ' αυτά, προβάλλει περισσότερο απ' ὅ,τι ο αρχικός αγιογράφος την απόσταση που τελικά κράτησε η Θεοφανώ απ' τον άντρα της: *Ἡ μέντοι θαυμασία Θεοφανῶ ἔρωτας ἐρώτων οὐρανίους γηϊνῶν καὶ θείους ἀνθρωπίνων ἡλλάττετο, καὶ οὐδὲν ἡγεῖτο βέβαιον τῶν περιβλέπτων καὶ λαμπρῶν τοῦ βίου,*

33. AASS, Nov. IV, 236 F. Πρβ. Α' προς Κορινθίους Επιστολή, 7. 32-33: *Θέλω δὲ ὑμᾶς ἀμεριμνους εἶναι. ὁ ἄγαμος μεριμνᾷ τὰ τοῦ Κυρίου, πῶς ἀρέσει τῷ Κυρίῳ, ὁ δὲ γαμήσις μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρέσει τῇ γυναίκαί.* Μια πολύ ωραία αντιπαράθεση των δύο αξιών βρίσκεται στο Βίο της αγίας Θέκλας, G. Dagron, *Vie et miracles de Sainte Thècle*, Βρυξέλλες 1978, σ. 191 κ.ε.

34. AASS, Nov. IV, 239.

ἀλλὰ πανήγυριν καὶ σκηρὴν ἐνυπνίων ἅπαντα καὶ χοῦν καὶ κόνιν. . . ἐνόμιζε. . . Τέλος, σαφέστατα γράφει ὅτι ἡ Θεοφανώ, ὅταν αρρώστησε, σταμάτησε τὴ σαρκικὴ ἐπαφὴ με τὸν ἄντρα τῆς.³⁵

Ἡ ἀμφιταλάντευση ὡς πρὸς τὸ γάμο ἐπεκτείνεται καὶ σ' ἄλλα σημεία. Ὁ γάμος δημιουργεῖ ὄχι μόνον μιὰ μονάδα βιολογικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς, ὄχι μόνον ἓνα ευρύτερο πλέγμα συγγενειῶν, ἀλλὰ καὶ μιὰ μονάδα παραγωγῆς.³⁶ Ἡ πρωταρχικὴ ἀρετὴ τῆς ἁγίας, ἡ ἀρετὴ ποὺ προβάλλεται, ἡ υπερβολικὴ ἐλεημοσύνη, εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ποὺ υποσκάπτει τὴν οικονομικὴ σταθερότητα τῆς οἰκογένειας, ὅπως δὲν παύει νὰ τονίζει ὁ ἄνδρας τῆς Θωμαΐδος.

Τέλος, κι αὐτὸ εἶναι κοινὸ σημεῖο καὶ στους τρεῖς Βίους παντρεμένων ἁγίων γυναικῶν, εἴτε ὁ ἴδιος ὁ ἀγιογράφος εἴτε μέλη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας διατηροῦν σοβαρὲς ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὸν τύπο αὐτὸ τῆς ἁγίας. Ὁ βιογράφος τῆς ἁγίας Θεοφανούς, πιεζόμενος ἀπὸ τὸ θεῖο τῆς νὰ συγγράψῃ τὸ ἐγκώμιό τῆς, εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ διστακτικὸς: καὶ ποῖα ὑποθέσει χρῆσομαι τῶν ἐκείνης κατορθωμάτων; οὐ πάρεστιν αὐτῇ ἀσκήσεως δρόμος, οὐδὲ μαρτυρίου ἀγῶνες, οὐ θαυμάτων ἐπίδειξις, καὶ τί λέξω ἢ γράψω ἀπορῶ.³⁷ Ὅταν, στο 14ο αἰ., ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς ξανάγραψε τὸ Βίο τῆς, πρόσθεσε τὴν πληροφορία ὅτι μετὰ τὸ θάνατό τῆς ὁ Λέων ΣΤ' θέλησε νὰ δώσει τ' ὄνομά τῆς στὴν ἐκκλησία ποὺ ἐχτίσε πρὸς τιμὴν τῆς, ἀλλὰ ἀργότερα αὐτὸ ἀλλάξε, ἐπειδὴ ὀρισμένοι ἐπίσκοποι θεώρησαν ὅτι ἡ συγγένεια δὲν ἦταν ἐπαρκὴς λόγος γιὰ ἓνα τέτοιο διάβημα.³⁸ Ὁ ἐπίσκοπος Βιζύης ἀμφισβήτησε δυο φορές τὴ δυνατότητα μιᾶς παντρεμένης γυναίκας (τῆς ἀγ. Μαρίας τῆς Νέας) νὰ θαυματοουργῆσει καὶ ν' ἀγιάσει: ἡμεῖς γὰρ (φησί) καλὴν μὲν καὶ ἀγαθὴν τὴν γυναικᾶ εἶναι ὁμολογοῦμεν καὶ τὸν βίον αὐτῆς σεμνὸν οἶδαμεν τοιαύτης μέντοι χάριτος ἀξιοθῆναι αὐτὴν οὐ πιστεύομεν. Τὴν γὰρ θαυμάτων ἐνέργειαν ἀγνοῖς ἀνδράσι καὶ μοναχοῖς ἁγίοις καὶ μάρτυσιν ὁ Θεὸς ἐφιλοτιμήσατο· αὐτὴ δὲ καὶ ἀνδρὶ συνῶκει καὶ τῆς ἐν τῷ βίῳ ἀναστροφῆς οὐκ ἐξέστη οὐδέ τι τῶν ὑπερφυῶν καὶ μεγάλων εἰργάσατο.³⁹ Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, ἡ ἀπάντηση ἦρθε ἐκ τῶν πραγμάτων: ἡ ἁγία θαυμα-

35. AASS, Nov. IV, 242-43, PG 150, 760, Kurtz 39, 41, 42.

36. A. Guillou, «Il matrimonio nell' Italia bizantina nei secoli X e XI», *SCIAM* Spoleto 1977, 878-86.

37. Kurtz 22. Ἄλλοι σύγχρονοι, μεταξύ τους κι ὁ Ἀρέθας, θεωροῦσαν τὰ θαύματα τῆς Θεοφανούς ἀκόμη πιο ὑποπτα: *Vita Euthymii*, 167.

38. Kurtz 43.

39. AASS, Nov. IV, 697. Πρβ. 699.

τουργεί και πείθει. Η Θωμαΐς δεν είχε ν' αντιμετωπίσει παρόμοιες δυσπιστίες: ακούσε, ίσως, το ότι είχε χαρακτηριστεί σχεδόν μάρτυρας. Όσο για τα θαύματα των τριών αγίων, παρουσιάζουν κι αυτά κάποια προβλήματα. Η Θεοφανώ θαυματουργεί μόνο μέσα σ' ένα στενό κύκλο οικογενειακών φίλων, κι όταν ο Γρηγοράς ξανάγραψε το Βίο της, παράλειψε όλα της τα θαύματα. Να ήταν επειδή είχε πονοκέφαλο, όπως λέει, ή επειδή διατηρούσε κάποιους ενδοιασμούς; Η Θωμαΐς θαυματουργεί μέσα στις συνηθισμένες προδιαγραφές: ίαση δαιμονισμένων, παραλυτικών, γυναικών που τις αρρωσταίνει η έκλυτη ζωή τους. Κάνει, όμως, και πολύ απλούστερα θαύματα: ο ψαράς που έχασε τα δίχτυα του σε μια τρικυμία τα ξαναβρίσκει στο Έβδομον, γεμάτα ψάρια, οι καλόγριες του μοναστηριού όπου είναι θαμμένη η αγία βρίσκουν στον τάφο της το βιβλίο που έχασαν, ένας μοναχός ξεχνάει σε ποιον δάνεισε το προσευχάδι του και του το θυμίζει η Θωμαΐς.⁴⁰ Πρόκειται πολύ λιγότερο για πάλη με υπερφυσικές δυνάμεις ή με δαίμονες, και πολύ περισσότερο για την παρουσία της αγίας στην καθημερινή ζωή, ακόμη και μετά το θάνατο.

Ποιο, επομένως, είναι το νέο στοιχείο σ' αυτήν την πηγή; Ένα νέο στοιχείο, αυτό που έχει ήδη εντοπίσει η Evelyn Patlagean, είναι ακριβώς το ότι ο γάμος, σαν κοινωνικός θεσμός, διατηρεί την ισχύ του, παρά την ψυχική και ψυχολογική απόσταση της αγίας από τον άντρα της, και παρά τ' αρνητικά ή αμφιλεγόμενα στοιχεία που προσπάθησα ν' αναλύσω. Σε άλλες περιπτώσεις αγίων γυναικών, ο γάμος δε συμβιβάζεται με την αγιότητα, και λύνεται με τον ένα ή με τον άλλο τρόπο: με τη χηρεία (η περίπτωση της αγ. Θεοδώρας της Θεσσαλονίκης) ή με τη φυγή της γυναίκας (η περίπτωση της αγ. Ματρώνας και τόσων άλλων).⁴¹ Το ίδιο συμβαίνει και με τους άνδρες αγίους. Ο Βίος του αγ. Δημητρίου, που έζησε την ίδια περίπου εποχή, προσφέρει έναν ενδιαφέροντα παραλληλισμό. Στα δεκαπέντε του χρόνια, τον πάντρεψαν οι γονείς του παρόλο που ο ίδιος προτιμούσε την παρθενία. Ο Θεός, όμως, ενεργώντας για το συμφέρον και των δύο συζύγων, διαφύλαξε την παρθενία τους, αν και με τρόπο ριζικό: η σύζυγος του Δημητρίου πέθανε τρεις μήνες μετά το γάμο, όντας πάντα παρθένα, και ο μελλοντικός επίσκοπος και άγιος ευχαρίστησε τον Κύριο που τον εκράτησε *ἀμέτοχον*...

40. AASS, Nov. IV, 240-41. Ο Ακροπολίτης (246) μάς πληροφορεί ότι στις μέρες του, η φιλόχριστος *άνασσα* (ίσως η Θεοδώρα, σύζυγος του Μιχαήλ Η΄;) ανακαίνισε το ναό της αγ. Θωμαΐδος.

41. Patlagean, *Histoire de la femme* 620-623.

τῆς φθοροποιῦ ἁμαρτίας.⁴² Οἱ Βίοι τῶν τριῶν γυναικῶν που εἶδαμε προβάλλουν το μήνυμα ὅτι ὁ γάμος εἶναι ἄλυτος. Ἡ Μαρία ἡ Νέα, παρά τὴν κακομεταχείριση που υφίσταται, ἐμμένει στο γάμο τῆς ὡς τὸ τέλος. Ἡ Θεοφανώ θέλει νὰ χωρίσει τὸ Λέοντα ΣΤ' καὶ νὰ μπεῖ σὲ μοναστήρι — ἀπόλυτα νόμιμη πρόθεση, τὴν ὁποία καν δὲν ἀναφέρει ὁ ἀγιογράφος. Τὸ μαθαίνουμε ἀπὸ τὸ Βίον τοῦ Πατριάρχου Εὐθυμίου, ὁ ὁποῖος καὶ ἀποτρέπει τὴν αυτοκράτειρα λέγοντάς τῆς νὰ μὴ εγκαταλείψει τὸν ἄντρα τῆς καὶ γίνεῖ ἔτσι αἰτία μοιχείας.⁴³ Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἔχουμε, πιθανῶς, ἀπόηχους τοῦ Μοιχικοῦ σχίσματος, που ἐξακολουθοῦν νὰ ἐπιβιώνουν καὶ στὸν 11ο αἰ.⁴⁴ Στις δύο ἄλλες ὁμως περιπτώσεις δὲν ὑπάρχουν τέτοιες ἀναμνήσεις. Βέβαια, δὲν ἀνακαλύπτουν γιὰ πρώτη φορὰ στὸ 10ο αἰ. τὴ σταθερότητα τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου. Ὁ Βίος τῆς Θωμαΐδος εἶναι σχεδὸν ἓνα ἐκτενὲς σχόλιο στὰ λόγια τοῦ αγ. Βασιλείου, ὅπως τὰ ἐπαναλαμβάνει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός: *Κὰν τραχὺς ἦ, κὰν ἄγριος τὸ ἦθος ὁ σύζυγος, ἀνάγκη φέρειν τὴν ὁμόζυγον, καὶ μηδεμιᾶς προφάσεως καταδέχεσθαι τὴν ἔνωσιν διασπᾶν. Πλήκτης ἐστίν; ἀλλ' ἀνήρ. . . Τραχὺς καὶ δυσάρεστος; ἀλλὰ μέλος ἴδιον, καὶ μελῶν τὸ τιμώτατον. . .*⁴⁵ Νέο στοιχεῖο εἶναι ἡ συνύπαρξις γάμου, σεξουαλικῆς ζωῆς καὶ αγιοσύνης. Στοιχεῖο νέο ἀλλὰ, ὅπως θα δούμε, εφήμερο.

Γενικότερα, καὶ ἴσως με μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὶς μελλοντικὲς ἐξελιξεις, βλέπουμε σ' αὐτοὺς τοὺς Βίους τὴ δυνατότητα νὰ φθάσει κανεὶς στὸ ὕψιστο τῆς Χριστιανικῆς ζωῆς χωρὶς νὰ εγκαταλείψει τὸν κόσμον. Παρά τὴν ψυχικὴ ἀπόσταση που κρατᾶει ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια ἡ Θωμαίς, ἡ πολιτεία τῆς εἶναι ἡ πολιτεία μιᾶς γυναίκας που λειτουργεῖ μέσα στις παραμέτρους τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἐνῶ προσβλέπει σὲ αἰώνιες ἀξίες. Πρόκειται γιὰ τὴ θεωρία που θα ἐκφράσει με ἐμφαση ὁ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος δυο γενιὲς ἀργότερα: ὅτι εἴτε ζεῖ κανεὶς σὲ μοναστήρι εἴτε στὸν κόσμον, *ἐν παντὶ καὶ ἐν πᾶσιν ἔργοις καὶ πράξεσιν ὁ διὰ Θεὸν καὶ κατὰ Θεὸν βίος παμμακάριστος*, ἢ, ἀκόμη σαφέστερα, ὅτι οἱ ἄνθρωποι που ζοῦν στὸν κόσμον καὶ κρατοῦν τὴν καρδιά τους καθαρὴ ἀπὸ κάθε πονηρὴ ἐπιθυμία εἶναι μακάριοι, ἐνῶ οἱ ἐρημίτες που στὴν καρδιά

42. H. Grégoire, «St. Demetrianos, évêque de Chytri (île de Chypre)», *BZ* 16 (1907) 222-23.

43. *Vita Euthymii*, 37-39.

44. Γιὰ τὸν 11ο αἰ., βλ. Angeliki Laiou, «Imperial Mores and the Historian in the Eleventh Century: The Case of Skylitzes», ὑπὸ ἐκτύπωση.

45. *Sacra Parallela*, PG 96.3, 245.

τους ποθούν τη δόξα, είναι ψεκτοί και απόβλητοι, ή, τέλος, ότι κάθε άνθρωπος έχει ταχθεί να κάνει κάτι συγκεκριμένο και, υπονοείται, δικαιώνεται μέσα απ' αυτό.⁴⁶ Η δικαίωση μιας γυναίκας ήταν, επομένως, δυνατή όχι μόνο μέσα απ' το μοναχικό βίο ή την άσκηση, αλλά και μέσα στα πλαίσια του γάμου και μιας κοινωνικής άσκησης — της ελεημοσύνης.

Ο Βίος της αγίας Θωμαΐδος δεν είναι αριστούργημα της βυζαντινής γραμματείας. Δε δίνει ιστορικές πληροφορίες, δε βοηθάει στη χρονολόγηση κανενός πολιτικού γεγονότος ή προσώπου. Δείχνει όμως, νομίζω, ενδιαφέρουσες πτυχές της αντινομίας και της πολυφωνίας που περιβάλλουν το θέμα του γάμου στο ιδεολογικό επίπεδο. Χωρίς καμία αμφιβολία, η επίσημη Εκκλησία, όπως εκφραζόταν απ' τον Πατριάρχη και τη Σύνοδο, τιμούσε το γάμο και, εξίσου σημαντικό, προσπαθούσε να τον θέσει όλο και περισσότερο κάτω απ' τον έλεγχο της. Συγχρόνως, υπήρχε κάποια δυσπιστία, που εκφραζόταν με διάφορους τρόπους, ανάμεσα στους οποίους είναι και το ειδικό βάρος που δινόταν στην παρθενία, την αγαμία, ή έστω τη χηρεία, απαραίτητες προϋποθέσεις, στις περισσότερες εποχές, για να φτάσει κανείς στο κορύφωμα της αναγνωρισμένης αρετής. Για μια στιγμή, και μέσα σ' ένα σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, παρουσιάστηκε ένας τύπος αγιοσύνης που ενσωμάτωσε το γάμο. Όμως το πρότυπο, αν για πρότυπο πρόκειται, ήταν εφήμερο. Εμφανίστηκε σε μια εποχή προβληματισμού γύρω απ' το γάμο, που συνδέεται ίσως με τις γαμήλιες περιπέτειες του Λέοντος ΣΤ', κι έγινε δεκτό σχεδόν περιστασιακά: επειδή υπήρχαν συγγενείς της Θεοφανούς, ή της Μαρίας της Νέας που επέμεναν, και είχαν τη δυνατότητα να το επιβάλουν. Δεν είναι σαφές ποιος προώθησε τη Θωμαΐδα — ίσως οι μοναχές του μοναστηριού όπου είχε θαφτεί. Εν πάση περιπτώσει, αυτός ο τύπος αγιοσύνης ήταν βραχύβιος. Τον ξαναβρίσκουμε μόνο μια φορά, στην ιδιότυπη περίπτωση της Θεοδώρας Πετραλίφαινας, της οποίας οι αρετές ήταν περισσότερο πολιτικές παρά οτιδήποτε άλλο. Στο βαθμό που η αποδοχή του «προτύπου» εξαρτιόταν απ' την Εκκλησία, ήταν φυσικό να προσκόπτει στις αντινομίες και εσωτερικές αντιφάσεις που προσπάθησα να εντοπίσω. Στο βαθμό που η προώθησή του εξαρτιόταν απ' την κοινωνία γενικότερα, υπήρχαν, πάλι, δυσκολίες. Η γυναίκα της αριστοκρατίας στον 11ο αιώνα κι έπειτα είχε άλλα καθήκοντα: ήταν το επί-

46. *Cent.* III, 65 και 69, *Hym.* 3, σ. 240 κ.ε. Για την ελεημοσύνη, βλ. *Cat.* I, σ. 382-88.

κεντρο μιας πολιτικής επιγαμιών που προωθούσε τις συμμαχίες ανάμεσα στις μεγάλες οικογένειες, διαχειριζόταν τις περιουσίες αυτών των οικογενειών, συχνά τις πολιτικές τους τύχες, κάποτε και την τύχη του κράτους.⁴⁷ Ὅλα αυτά ήταν πολύ σημαντικά, και μπορούσαν κάλλιστα να συμβαδίζουν με ευσέβεια πραγματική ή ιδεατή — όπως στην περίπτωση τῆς Ἄννας Δαλασσηνῆς. Δύσκολα, όμως, συμβιβάζονταν με την εικόνα του προβληματικού γάμου. Αυτό που παρέμεινε είναι η ευσεβής ζωή μέσα στον κόσμο και το γάμο, χωρίς τις υπερβολές που οδηγούν στην αγιοσύνη. Παραδείγματα υπάρχουν άφθονα. Ἴσως το πιο χαρακτηριστικό, και σχετικά κοντά στην εποχή που εξετάζουμε, είναι η μητέρα του Μιχαήλ Ψελλού, για την οποία ο γιος τῆς ἔγραψε έναν Επιτάφιο λόγο (*Ἐγκώμιον* τον αποκαλεί ο ίδιος) που έχει όλα τα στοιχεία μιας αγιογραφίας, εκτός από τα θαύματα.⁴⁸

47. Angeliki Laiou, «Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women», *BF* 9 (1985) 59-102, και «The Role of Women in Byzantine Society», *JOB* 31/1 (1981) 233-250.

48. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη* 5 (1876) 3-61.

JOHANNES IRMSCHER

Η ΠΟΡΝΕΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Πορνεία είναι η επί χρήμασι προσφορά του σώματος με σκοπό τη συνουσία με ένα άλλο πρόσωπο. Συναντάται σε ποικίλες μορφές.¹ Η συνηθέστερη μορφή είναι η προσφορά μιας γυναίκας σ' έναν άνδρα· συμβαίνει όμως και το αντίθετο, όπως και η ομοφυλόφιλη πορνεία και στα δύο φύλα. Ο ελληνικός όρος πορνεία, όπως και ο λατινικός *prostitutio* που πέρασε στις περισσότερες ευρωπαϊκές γλώσσες, έχουν μια αρνητική χροιά και προϋποθέτουν μια αρνητική εκτίμηση του φαινομένου.² Αυτή η εκτίμηση δεν υπήρχε σε όλες τις εποχές και σε όλους τους λαούς.³

Το αν η πρώιμη κοινωνία γνώριζε την πορνεία,⁴ ή αν η ταξική κοινωνία με την εξουσιαστική σχέση του άνδρα πάνω στη γυναίκα ήταν η προϋπόθεση για την πορνεία,⁵ πρέπει να το αφήσουμε στην άκρη. Η αρχαιότητα πάντως — κι αυτό έχει σημασία για το θέμα μας — γνώριζε το θεσμό της πορνείας σε ποικίλες μορφές. Ακόμη κι αν υπάρχουν αντιρρήσεις σε μεμονωμένα ζητήματα, η πορνεία γινόταν πάντα δημόσια αποδεκτή, και μάλιστα αντικείμενο λογοτεχνικών επεξεργασιών.⁶ Κατά συνέπεια οι πηγές είναι πολλές. Στην ελληνιστική Ανατολή και στην Κόρινθο, κάτω από ανατολική επιρροή, υπήρχε μάλιστα και θρησκευτική

1. Αρκούμαι σ' αυτόν το σύντομο ορισμό. Με τον όρο πορνεία ασχολείται λεπτομερειακά ο Iwan Bloch, *Die Prostitution*, I, Βερολίνο 1912, σ. 7 κ.ε.

2. Παρατηρήθηκε από τον L. v. Wiese στο: Max Marcuse, *Handwörterbuch der Sexualwissenschaft*, Βόννη 1926, σ. 601.

3. Peter G. Hesse – Hans Grimm, *Sexuologie*, Λιψία 1978, σ. 124 κ.ε.

4. Κατά τον Karl Sudhoff, στο: Marcuse, *ό.π.* 594.

5. Για παράδειγμα Karl Dietz – Peter G. Hesse, *Wörterbuch der Sexuologie und ihrer Grenzgebiete*, Rudolstadt 1971, σ. 271 και Huchthausen στο: Joachim Herrmann, *Lexikon früherer Kulturen*, II, Λιψία 1987, σ. 176.

6. Vern L. Bullough – Bonnie L. Bullough, *The history of prostitution*, Νέα Υόρκη 1964, σ. 31.

πορνεία.⁷ Για τους Ρωμαίους δεν ίσχυε ούτε η θρησκευτική ούτε η καλλιτεχνική ερμηνεία του αγοραίου έρωτα. Γι' αυτούς αποτελούσε μια νομική σχέση,⁸ και ανάλογα εντασσόταν στο σύστημα του δικαίου τους. Η νέα ηθική του Χριστιανισμού, τα ιδανικά του οποίου ήταν η παρθενία και ο ασκητισμός, απαιτούσε σεξουαλική αγνότητα. Σύμφωνα μ' αυτό δεν θα έπρεπε να υπάρχει στη χριστιανική κοινωνία πορνεία.⁹ Η πραγματικότητα της ζωής απέδειξε ότι οι σεξουαλικές ανάγκες των ανθρώπων δεν ήταν πιο αδύνατες από τις θρησκευτικές τους. Όλες αυτές οι παράδοσεις συνέχιζαν να ζουν και να γίνονται αισθητές στο Βυζάντιο.

Υπάρχουν πολυάριθμες παρουσιάσεις της ιστορίας της πορνείας. Όλες σχεδόν όμως υπερπηδούν τα βυζαντινά δεδομένα.¹⁰ Η αιτία βρίσκεται από τη μια, στο ότι οι συγγραφείς — στην πλειοψηφία τους ιατροί — δεν έχουν γλωσσική πρόσβαση στις αυθεντικές πηγές. Μια άλλη αιτία είναι το ότι στην ιστορική συνείδηση της ευρύτερης κοινής γνώμης το Βυζάντιο θεωρείται ακόμη αμελητέα ποσότητα και ο Μεσαίωνας περιορίζεται στα δυτικά χαρακτηριστικά του.¹¹ Έτσι, πρέπει να εκτιμηθεί ακόμη περισσότερο η προσφορά του έλληνα βυζαντινολόγου Φαίδωνα Κουκουλέ (1881-1956),¹² ο οποίος στο έργο του *Αι πάνδημοι γυναίκες* του 1948¹³ παρουσίασε για πρώτη φορά το θέμα σε όλες του τις συναρτήσεις. Χάρη στην εκπληκτική πολυμάθεια του αθηναίου καθηγητή, η έδρα του οποίου είχε σαν αντικείμενο την ιστορία του βυζαντινού πολιτισμού, συνελέγη ένας μεγάλος αριθμός τεκμηρίων, πολύ εντυπωσιακών. Έμειναν όμως πολλές επιθυμίες ανεκπλήρωτες, γιατί οι πρωτοποριακές εργασίες προσέκρουσαν σε παρθένο έδαφος και ταυτόχρονα δημιούργησαν νέα καθήκοντα. Μερικά απ' αυτά θ' αναφερθούν εδώ. Ο περιορισμένος χρόνος ομιλίας δεν επιτρέπει μια συγκεκριμενοποίησή τους.

Δικαιολογημένα ο Κουκουλέ μιλούσε μόνο για τις «πανδήμους γυναίκες», τις πόρνες, και όχι για την πορνεία, η οποία σαν θεσμός χαρακτηρίζεται από περισσότερους παράγοντες, από ότι μόνο από τις πόρ-

7. W. Krenkel, *Der Kleine Pauly*, IV, 1192.

8. Bullough – Bullough, *ό.π.* 45.

9. Bullough – Bullough, *ό.π.* 57 κ.ε.

10. Wolfgang Sorge, *Geschichte der Prostitution*, Βερολίνο 1919, σ. 271. Στο «βυζαντινό πολιτισμό» αφιέρωσε μισή σελίδα!

11. Γι' αυτό Irmischer, στο: Herrmann, *ό.π.*, I, 12.

12. *Νεώτερον εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν*, XI, Αθήνα, σ. 368 κ.ε.

13. Φαίδων Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Β' 2, Αθήνα 1948, σ. 117 κ.ε.

νες. Πρέπει να ξεκινήσει κανείς με τη φιλολογική καταγραφή της ορολογίας: Οι ὅροι πόρνη, πορνεία, πορνεύειν, ἔχουν ευρύτερη σημασία απ' ὅ,τι εκφράζει ο σύγχρονος ὅρος της πορνείας.¹⁴ Η σχετική ορολογία συνεχίζει: Τι σημαίνει πόρνος; Οι Liddell και Scott σημειώνουν: *Catamite* (στα γερμανικά, *Strichjunge*), *sodomite*, *fornicator*, *idolater*.¹⁵ Πόσοι απ' αυτούς τους ὄρους σχετίζονται συγκεκριμένα με την πορνεία; με την ακριβή της ἔννοια; Σημειώνουμε επίσης τις λέξεις *ἑταιρεῖον*, *πορνοκαπηλεῖον*, *πορνοστάσιον*.¹⁶ ὑπῆρχαν διαφορές στο περιεχόμενο, το χρόνο και τον τόπο, ἢ πρόκειται για συνώνυμες εκφράσεις; Στα Βασιλικά, τους αυτοκρατορικούς νόμους του Λέοντα ΣΤ' (886-912), (βιβλίο 19ο, τίτλος 17) συναντώνται οι ὄροι *προϊστᾶναι/προϊστασθαι* ἄλλοτε ως αμετάβατοι, και ἄλλοτε ως παθητικοί.¹⁷ Στα αρχαία ελληνικά είναι σπάνια αυτή η σημασία των *προϊστᾶναι/προϊστασθαι*.¹⁸ Γι' αυτό υπάρχει η πιθανότητα να επηρεάστηκε ο συμπληγτής των Βασιλικών από το λατινικό κείμενο του Ιουστινιάνειου Κώδικα (4. 56).¹⁹ Με τα λίγα παραδείγματα που αναφέρθηκαν ἔχει γίνει σαφές τι εἶδους λεξικολογικές και σημασιολογικές ἔρευνες πρέπει να διεξαχθοῦν ἀκόμη για να μποροῦν να ερμηνευθοῦν οι διαθέσιμες πηγές.

Και περνάμε στο δεύτερο ζήτημα, τις διαθέσιμες πηγές. Η πορνεία στο Βυζάντιο βρισκόταν ὑπὸ καταδίκη. Γράμματα εταίρων και συνομιλίες εταίρων, με την αρχαία τους ἔννοια, δεν πρέπει να αναμένονται ἀπὸ το Βυζάντιο. Οι ἀφηγήσεις του Στέφανου Σαχλίχη ἀπὸ την Κρήτη²⁰ και του Μάρκου Δεφεράνα ἀπὸ τη Ζάκυνθο²¹ βρίσκονται στα ὅρια της βυζαντινῆς λογοτεχνίας και περιέχουν ισχυρά χαρακτηριστικά ιταλικῶν επιρροῶν. Πριν απ' αυτές ὁμως υπάρχουν και υστεροβυζαντινά διηγήματα που μιλοῦν για πόρνες, ὅπως η *Ἱστορία τοῦ Πτωχολέοντα*.²² Ομοιό-

14. Johannes Irmscher, στο: Mihail N. Andreev et alii, *Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum*, 2, Βερολίνο 1969, σ. 77.

15. Liddell - Scott, σ. 1450.

16. Carolus du Fresne - du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Λέιντεν 1688 (ανατ. Παρίσι 1943) 1204.

17. Βασιλικά (ἔκδ. Heimbach), II, σ. 330.

18. Τα λίγα τεκμήρια γι' αυτό βρίσκονται στο Liddell - Scott, σ. 1482 κ.ε.

19. *Codex Justinianus*, σ. 383.

20. Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, Μόναχο ²1897, σ. 815 κ.ε.

21. Krumbacher, ὁ.π. 821 κ.ε.

22. Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1974, σ. 148 κ.ε.

τητες παρουσιάζει και ο *Πουολόγος*.²³ Από την πρώτη περίοδο αναφέρουμε την αυτοκράτειρα Θεοδώρα, την πιο διάσημη πόρνη της παγκόσμιας ιστορίας. Ο Προκόπιος περιέγραψε με συναρπαστικό τρόπο στα *Ἀνέκδοτα* την προέλευση, την προηγούμενη ζωή, την κάθαρση και την άνοδό της.²⁴ Σαν αυτοκράτειρα η Θεοδώρα φρόντισε τις πόρνες, επηρέασε τη νομοθεσία προς όφελός τους, διέλυσε τα μπορντέλα της πρωτεύουσας και ίδρυσε ένα άσυλο εκπεσουσών κορασίδων, με το ωραίο όνομα Μετάνοια.²⁵ Ὅπως δείχνει το παράδειγμα του Προκοπίου, πρέπει να γίνει επεξεργασία ολόκληρης της βιβλιογραφίας, συμπεριλαμβανομένης και της εκκλησιαστικής, που αποτρέπει και παρηγορεί, και της αγιολογικής, που γνωρίζει τους πειρασμούς και τον προσηλυτισμό. Ἐνα μονόστιχο της Παλατινῆς Ανθολογίας (9, 529)²⁶ αναφέρεται εἰς κλινάριον πόρνης ἀπὸ δάφνης: *Λέκτρον ἑνὸς φευγούσα λέκτρον πολλοῖσιν ἐτύχθη*.²⁷

Οι σημαντικότερες πηγές είναι φυσικά οι νομικές, επειδή είναι χρονολογημένες και οι πιο κατάλληλες για μια ανάλυση του φαινομένου, όχι μόνο στατικά, σε μεμονωμένα σημεία, αλλά στην ιστορική του εξέλιξη. Για την ιστορία του ανατολικορωμαϊκού δικαίου ισχύουν ιδιαίτερα τα λόγια που βάζει ο Γκαίτε στο στόμα του Μεφιστοφελή, στον Φάουστ: «Ὅπως και μια αιώνια αρρώστια, έτσι κληρονομούνται οι νόμοι και τα δίκαια, κυλάνε ἀπὸ φύλο σε φύλο, κι ἀπὸ τόπο σε τόπο».²⁸

Κι αυτό γιατί το βυζαντινό δίκαιο βασιζόταν φυσικά στους Ιουστινιάνειους Κώδικες, και διασκευάστηκε και μεταφράστηκε στα ελληνικά χωρίς θεμελιώδεις ουσιαστικές αλλαγές. Το ελληνικό Σύνταγμα του 1822 καθόριζε ότι, ὥσπου να γίνει επεξεργασία νέων κωδίκων, παραμένουν σε ισχύ, παράλληλα με την υπάρχουσα νομοθεσία, και οι νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων, καθώς και ο γαλλικός εμπορικός κώδικας.²⁹ Στο μεταξύ όμως είχαν αλλάξει ουσιαστικά οι ιστορικές συνθήκες. Η

23. Beck, *ό.π.* 173.

24. *Ἀνέκδοτα* 9 κ.ε. (έκδ. Veh, σ. 76 κ.ε., με σχόλιο σ. 293 κ.ε.).

25. Assunta Nagl, *RE*, 2η σειρά, ημίτομ. X, 1783 κ.ε.

26. *Anthologia Graeca*, Βιβλίο IX-XI (έκδ. Beckby) σ. 324. Μια πρόταση ερμηνείας, στο: Dietrich Ebener, *Die Griechische Anthologie in drei Bänden*, 2, Βερολίνο 1981, σ. 538.

27. Μου φαίνεται αμφίβολο αν μπορούν να βγουν συμπεράσματα ἀπὸ τη βυζαντινή τέχνη (ὅπως περίπου ἀπὸ την αρχαία αγγειογραφία).

28. Γκαίτε, *Φάουστ*, Πρώτο Μέρος, Δωμάτιο μελέτης.

29. Georg Ludw. von Maurer, *Das griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung*, I, Χαϊδελεβέργη 1855, σ. 538 κ.ε.

Ιουστινιάνεια νομοθεσία ἴσχυε γιὰ μιὰ αυτοκρατορία ποὺ θεωροῦσε ὅτι ενσωμάτωνε τὴν Οὐκουμένη, ὅπου υπήρχαν ταυτόχρονα ὁ ἀρχαῖος καὶ ὁ φεουδαρχικός, καθὼς καὶ ὁ λεγόμενος ἀσιατικός τρόπος παραγωγῆς, ὅπου υπήρχαν ἀξιόλογες μεγαλουπόλεις, ἀκόμη καὶ σύμφωνα με τὰ σημερινὰ κριτήρια, ἐνῶ ἡ ἀναγεννημένη Ἑλλάδα τοῦ 1822 δὲν εἶχε οὔτε ἓνα ἑκατομμύριο κατοίκους³⁰ καὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς πρωτεύουσας, τοῦ Ναυπλίου, ἀκόμη καὶ στὴν περίοδο τῆς ἀκμῆς τῆς, δὲν ξεπερνοῦσε τοὺς 10.000.³¹ Στὴν πραγματικότητα, λοιπόν, υπήρχαν λίγα μόνο περιθώρια γιὰ πορνεία.

Ὁ Κωνσταντῖνος Α΄ ἀρκέστηκε σὲ συμβιβαστικά μέτρα γιὰ τὴ διόρθωση τῆς ξεπερασμένης ἀρχαίας ἀνεκτικότητος, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πορνεία.³² Ὁ Θεοδόσιος Β΄ καὶ ὁ Βαλεντινιανὸς Γ΄ καὶ ὁ διάδοχός τους, Ιουστινιανός, ἐπεδίωξαν ἀντίθετα νὰ ἐπιβάλλουν τὴ χριστιανικὴ αὐστηρότητα. Ὁ τελευταῖος ἀφιέρωσε σ' αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο εἰδικὰ τὴ Νεαρά 14 τῆς 1ης Δεκεμβρίου 535: *Περὶ τοῦ μὴ εἶναι πορνοβοσκούς ἐν μηδενὶ τόπῳ τῆς Ῥωμαίων πολιτείας*,³³ ἡ ὁποία καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι περιγράφει στὸ προοίμιο τὴν υπάρχουσα τότε κατάσταση, ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία σαν πηγὴ. Αὐτὴ ἡ Νεαρά δὲν ἀλλάξε βέβαια καὶ πολλὰ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ διάφορες ἐλληνόγλωσσες κωδικοποιήσεις, οἱ ὁποῖες με τὴ σειρά τους τεκμηριώνουν τὴ συνέχιση ὑπαρξῆς τῆς πορνείας: πόσο μάλλον ὅταν τιμωρεῖτο με φυσικὲς καὶ οἰκονομικὲς ποινές. Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος συνέγραψε τὸ 1345³⁴ τὴν Εἰξάβιβλο, σαν Πρὸχειρον τῶν νόμων, συμπεριέλαβε καὶ εἰδικὰ τοὺς τίτλους *Περὶ ἑταιρείου* (2. 4. 27)³⁵ καὶ *Περὶ πορνῶν καὶ τῶν ἐκβιαζόντων παρθένους* (6. 3).³⁶ Δέκα χρόνια νωρίτερα, τὸ 1335,³⁷ ὁ Ματθαῖος Βλάσταρης συμπεριέλαβε στὸ Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον, στὰ κεφάλαια 15-17 τοῦ γράμματος Π, τὰ: *Περὶ πορ-*

30. 938.765 σύμφωνα με τὸν Franz Ronneberger, στο: Klaus-Detlev Grothusen, *Griechenland*, Göttingen 1980, σ. 376.

31. *Ελευθερονόμη Εγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν*, Θ', Αθήνα 1930, 700 κ.ε.

32. Γιὰ ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα Irmischer, ὁ.π. 77 κ.ε.

33. *Novellae* 105 κ.ε.

34. Ἐτσι στὸ *Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, ἔκδοσις τῶν Wolfgang Buchwald, Armin Hohlweg, Otto Prinz, Μόναχο 1982, 316.

35. Const. Harmenopulus, *Manuale legum sive Hexabiblos* (ἐκδ. Heimbach), σ. 252.

36. Harmenopulus, ὁ.π. 742 κ.ε.

37. *Tusculum-Lexikon*, ὁ.π. 125.

νείας, *Περὶ τῶν βία πορνεομένων γυναικῶν, Περὶ τοῦ πορνεῦσαι, Περὶ πορνοβοσκῶν*.³⁸ Το Σύνταγμα προοριζόταν κυρίως για τους κληρικούς. Τα Βασιλικά, που αναφέρει ο Αρμενόπουλος, αποτέλεσαν προσωρινά το Αστικό Δίκαιο του ελληνικού κράτους. Ο Βλάσταρης βρήκε, πέρα από τους Έλληνες, και επίδοξους χρήστες στους βαλκανικούς λαούς και τους Ρώσους.³⁹ Είναι σαφές η συνέχεια της σκέψης του δικαίου.

Αυτά τα συνοπτικά όσον αφορά τις πηγές. Η πορνεία δεν αφορούσε μόνο νομικές περιπτώσεις, αλλά ανθρώπους και ανθρώπινες σχέσεις. Η καταγραφή, παρουσίαση και κατανόησή τους είναι ένα αναγκαίο καθήκον για τους ιστορικούς του Βυζαντίου, που δεν έχει ως τώρα απασχολήσει αρκετά τους ερευνητές.⁴⁰ Δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι εκτός της γυναικείας πορνείας, υπήρχε πάντα, σε περιορισμένο βαθμό, και η ανδρική πορνεία.

38. Ράλλης - Ποτλής ΣΤ', 433 κ.ε.

39. Irmischer, *ό.π.* 86.

40. Βασικά στοιχεία σχετικά με την αρχαιότητα και τους ύστερους αρχαίους χρόνους στο: Hans Herter, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 3 (1960) 70 κ.ε. καθώς και στο *RAC*, III, σ. 1139 κ.ε.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Πόλεις καὶ ὑπαιθρος

1. Ἐπαγγέλματα καὶ συναλλαγές

*Οἱ τε ἀγροῖκοι τὴν ἐχέτην ἀπορριψάμενοι πολιτικῶς βιο-
τεύουσιν, οὐκ ἄγροικον δίαιταν ἀλλ' ἀστείαν διαχειρίζονται καὶ
ἀγορὰν ἀλλήλοις συμβάλλουσιν*

(Προκόπιος, Περὶ Κτισμάτων)

«ΘΗΣΑΥΡΟΣ» ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΩΝ
ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Η μελέτη της νομισματικής ιστορίας της περιόδου, που ορίζεται από τον θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου (337) μέχρι την άνοδο στο θρόνο του Θεοδοσίου Β' (402) έχει ιδιαίτερα ενταθεί τα τελευταία χρόνια. Βασικός στόχος της έρευνας είναι η νομισματική κυκλοφορία, η χρήση και ο ρόλος του νομίσματος σε σχέση με την αυτοκρατορική οικονομική πολιτική καθώς και η δραστηριότητα, χρονική και ποσοτική, των διαφόρων νομισματοκοπειών.¹

Η πολύπλοκη πολιτική και διοικητική ιστορία της εποχής προσδίδει μια ιδιαιτερότητα στη μελέτη της κυκλοφορίας και κοπής του νομίσματος. Παρόλο που η αυτοκρατορική οικονομική και νομισματική πολιτική παρουσιάζεται ενιαία, η χρήση του νομίσματος στα δύο τμήματα της αυτοκρατορίας θα πρέπει να επηρεάστηκε από διαφορετικούς κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες καθώς και από διαφορετικά ιστορικά γεγονότα. Αρκετές είναι οι προσπάθειες για μια συγκριτική μελέτη προς την κατεύθυνση αυτή. Το δημοσιευμένο όμως υλικό από τις περιοχές του Ανατολικού κράτους, σε σχέση με αυτό από τις δυτικές, είναι λιγοστό και επομένως τα συμπεράσματα πολύ αβέβαια.² Η λεπτομερειακή δημοσίευση όσο το δυνατόν περισσότερων «θησαυρών» από τον ελλαδικό χώρο ή ακόμη και μεμονωμένων ευρημάτων από σύνολο ανασκαφών στην ίδια πόλη ή περιοχή, θα ρίξει περισσότερο φως στην πορεία της προσπάθειας αυτής. Στο άρθρο αυτό θα περιοριστούμε να κάνουμε ορισμένες

1. J. P. Callu, «The distribution and the role of the bronze coinage from 348-392», *The Fifth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History* (ed. by C. E. King, *BAR* 76, 1980) 102-106, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

2. M. Fulford, «Coin Circulation and Mint Activity in the Late Roman Empire: some economic implications», *Archaeological Journal* 135 (1978) 67-144.

παρατηρήσεις σχολιάζοντας ένα νομισματικό «θησαυρό» από την Αθήνα.³

Το 1973 κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας σε οικόπεδο της οδού Θεοφιλοπούλου, στο Κυνοσάργους, αποκαλύφθηκε τμήμα υστερορωμαϊκού νεκροταφείου. Συνολικά ανασκάφηκαν 15 τάφοι, που με βάση τα κινητά ευρήματα, κυρίως λυχνάρια και νομίσματα, μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 4ου αρχές 5ου αι. μ.Χ.⁴ Τα 136 χάλκινα νομίσματα που θα μας απασχολήσουν στη μελέτη αυτή βρέθηκαν συγκεντρωμένα, σχηματίζοντας ένα μικρό σωρό, μέσα στον τάφο VI και προφανώς ανήκουν στο ίδιο σύνολο, αποτελούν δηλαδή ένα νομισματικό «θησαυρό». Πιο συγκεκριμένα, ο σωρός των νομισμάτων αποκαλύφθηκε ανάμεσα στα δύο μηριαία οστά σκελετού. Ο σχετικά μεγάλος αριθμός νομισμάτων που περιέχει ο «θησαυρός» δεν μπορεί να συνδέεται με ταφικά έθιμα. Πιθανότατα αποτελούσαν το περιεχόμενο από κάποιο «πουγγί» και τάφηκαν με τον νεκρό κάτω από συνθήκες εξαιρετικής βιασύνης.

Πολλά από τα νομίσματα του «θησαυρού» είναι τελείως εφθαρμένα και τελικά από τα 136 μόνο τα 80 έγινε κατορθωτό να ταυτιστούν. Σε πολλά από αυτά ο αυτοκράτορας ή το νομισματοκοπείο παραμένουν αδιάγνωστα.

Εκτός από έναν αντωνιανό του 3ου αι. μ.Χ.⁵ ο «θησαυρός» περιέχει εκδόσεις που αρχίζουν χρονολογικά με τον θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου και τελειώνουν στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Θεοδοσίου Β'. Πιο συγκεκριμένα το παλιότερο νόμισμα είναι του Κωνσταντίου Β' (337-

3. Ευχαριστώ την Έφορο Αρχαιοτήτων κ. Όλγα Αλεξανδρή για την παράχώρηση της δημοσίευσης του «θησαυρού» καθώς και την Έφορο κ. Θ. Καράγιωργα για τις διευκολύνσεις που μου παρείχε κατά τη διάρκεια της μελέτης του υλικού στην Γ' Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων. Η βοήθεια των συναδέλφων Μ. Θεοχάρη και Ν. Αξιιώτη ήταν καθοριστική για την ολοκλήρωση της έρευνας. Ευχαριστώ επίσης την κ. J. Bider, μέλος της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, για τις πολύτιμες πληροφορίες και συμβουλές σχετικά με το κεραμολογικό υλικό της ανασκαφής.

4. *ΑΔ* 29 (1973/4) *Χρονικά*, 38-39. Γενικά για την ύπαρξη υστερορωμαϊκού νεκροταφείου στην περιοχή του Κυνοσάργους βλ. Ι. Τραυλό, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα 1960, σ. 146 και ιδιαιτ. σημ. 1. III.

5. Το νόμισμα αυτό προφανώς ανήκει στο σύνολο του «θησαυρού». Είναι εφθαρμένο και ελλιπές κατά την περιφέρειά του. Η ύπαρξη νομισμάτων προγενέστερης εποχής (κυρίως αρχαίων ελληνικών) σε «θησαυρούς» του 4ου και 5ου αι. μ.Χ. είναι συνηθισμένο φαινόμενο. Σχετικά βλ. O. Picard, «Trésors et Circulation monétaire à Thasos du IVe au VIIe siècle après J.-C.», *Thasiaca* (= *BCH*, Supplément V, 1979) 427, σημ. 12.

361), χρονολογία κοπής 351-355 και το νεώτερο του Θεοδοσίου Β' (402-450), χρονολογία κοπής 402-408. Η απόκρυψη του «θησαυρού» θα πρέπει να τοποθετηθεί λίγο πριν ή αμέσως μετά το 408.⁶

Στον πίν. 1 δίνεται η ποσοτική κατανομή των διαφόρων νομισματικών τύπων που περιέχει ο «θησαυρός». Η χρονική περίοδος που καλύπτουν διαιρείται σε τρεις μικρότερες που αντιπροσωπεύουν ισάριθμους σημαντικούς σταθμούς στην εξέλιξη και ιστορία του υστερορωμαϊκού χάλκινου νομίσματος:⁷

I. 348-378 μ.Χ.⁸ Η περίοδος αυτή αντιπροσωπεύεται με 12 παραδείγματα. Είναι κοινοί τύποι και αποτελούν τη μικρότερη χάλκινη υποδιαιρέση της εποχής, τη γνωστή με το συμβατικό όνομα «ασσάριο» 3. Η διατήρηση των νομισμάτων είναι πολύ μέτρια, φυσικό επακόλουθο της μακροχρόνιας κυκλοφορίας τους. Τα 5 νομίσματα της περιόδου 351-361 δίνουν μέσο όρο βάρους 1,54 γρ., ενώ τα υπόλοιπα, της περιόδου 364-378, 1,24 γρ.⁹ Όλα τα παραδείγματα είναι ελλιπή κατά την περιφέρειά τους και οι επιγραφές τους σώζονται αποσπασματικά. Ο μέσος όρος της διαμέτρου είναι 0,015 μ.

II. 378-395 μ.Χ.¹⁰ Η περίοδος αυτή αντιπροσωπεύεται με 53 παραδείγματα. Εκτός από δύο «ασσάρια» 3, τα υπόλοιπα είναι μικρότερες υποδιαιρέσεις, «ασσάρια» 4, που έθεσε σε κυκλοφορία η μεταρρύθμιση του 378. Ο τύπος VOT μέσα σε στεφάνι, που κόπηκε κατά την περίοδο 378-383 και σε μερικά ανατολικά νομισματοκοπεία μέχρι το 388, αντιπροσωπεύεται με 8 παραδείγματα, ενώ ο τύπος SALVS REIPVBLICAE της περιόδου 388-395 με 41. Η διατήρηση των νομισμάτων αυτών είναι αρκετά καλή. Δεν εντοπίστηκε κανένα παράδειγμα από τις λεγόμενες

6. Η διατήρηση των τριών νομισμάτων του Θεοδοσίου Β' είναι αρκετά καλή. Κυρίως το αρ. 68 νόμισμα του καταλόγου δεν φέρει ίχνη φθοράς από ιδιαίτερα εκτεταμένη κυκλοφορία.

7. Για μια σύντομη επισκόπηση της εξέλιξης του χάλκινου νομίσματος κατά την περίοδο αυτή βλ. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, σ. 469-473.

8. Για την περίοδο 348-364 βλ. J. P. C. Kent, *Roman Imperial Coinage* (= *RIC*), VIII, Λονδίνο 1981, σ. 60-67 και για την περίοδο 364-378 βλ. J. W. E. Pearce, *RIC*, IX, Λονδίνο 1951, σ. XXX-XXXI.

9. Σχετικά με το βάρος των «ασσάριων» 3 της περιόδου αυτής βλ. *RIC*, VIII, σ. 64 και *RIC*, IX, σ. XXX. Το θεωρητικό βάρος τους είναι περίπου 2,71 γρ.

10. *RIC*, IX, σ. XXXI.

ΤΥΠΟΙ	ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ	348 - 78	378 - 95		395 - 408
			378 - 88	388 - 95	
FEL TEMP REPARATIO SPES REIPVBLICE GLORIA ROMANORVM " " SECVRITAS REIPVBLICAE	Κωνσταντίος Β' Ιουλιανός καίσαρ Βαλεντινιανός Α' Βαλεντινιανός Α' η Ουάλης "	3 (351-61) 2 (355-61) 1 → 3 (364-78) 2 4 (364-78)			
VOT/XX/MVLT/XXX VOTX/MVLT/XX " " VOT/V VIRTVS AVGGG SALVS REIPVBLICAE " " " " VICTORIA AVGGG VRBS ROMA FELIX VIRTVS EXERCITI CONCORDIA AVGGG " " "	Γρατιανός Βαλεντινιανός Β' Θεοδόσιος Α' Αδιάνωστος Αρκάδιος Βαλεντινιανός Β' " Θεοδόσιος Α' Αρκάδιος Ονώριος Αδιάνωστος " " " Αρκάδιος Ονώριος Θεοδόσιος Β' Αδιάνωστος	2 1 3 1 1 1 " " " " 1 " " " 1 1 " " " " 12	2 1 3 1 1 1 " " " " 1 1 " " " " 10	2 10 11 2 16 41 1 1 1 1 1 1 " " " " 1 1 " " " " 43	1(395-400) 3 2 3 7 16
	ΣΥΝΟΛΟ				

Πίνακας 1. Ποσοτική κατανομή νομισματικών τύπων.

«βαρβαρικές» απομιμήσεις. Τα νομίσματα της πρώτης ομάδας έχουν μέσο όρο βάρους 1,12 γρ. και διάμετρο 0,013 μ., ενώ της δεύτερης 0,98 και 0,012 αντίστοιχα.¹¹

Στην περίοδο 383-395 ανήκουν επίσης και δύο «ασσάρια» 4 των τύπων VICTORIA AVGGG. Οι τύποι αυτοί κόπηκαν μόνο σε ορισμένα δυτικά νομισματοκοπεία. Τα δύο «ασσάρια» 3 του «θησαυρού» από την περίοδο αυτή είναι σχετικά σπάνιοι τύποι. Ο τύπος VIRTVS AVGGG κόπηκε μόνο στο νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης¹² ενώ ο τύπος VRBS ROMA FELIX μόνο στο νομισματοκοπείο της Ρώμης.¹³

III. 395-408 μ.Χ.¹⁴ Η περίοδος αυτή αντιπροσωπεύεται με 16 παραδείγματα. Εκτός από ένα «ασσάριο» 3 τα υπόλοιπα είναι «ασσάρια» 4 του τύπου CONCORDIA AVG ή AVGGG. Ο μέσος όρος του βάρους τους είναι 0,65¹⁵ και της διαμέτρου 0,011 μ.

Ενδεικτικό είναι ότι η σύνθεση του ευρήματος στο μεγαλύτερο μέρος της (53% περίπου) καλύπτει την περίοδο 388-395 και ακολουθεί η περίοδος 395-408 (20%), στα τέλη της οποίας τοποθετείται και η απόκρυψη του «θησαυρού».

Από τα 80 νομίσματα που ταυτίστηκαν, μόνο στα 42 αναγνωρίζεται η δήλωση του νομισματοκοπείου. Τα ανατολικά νομισματοκοπεία υπερέχουν με ποσοστό συμμετοχής 85,71%, έναντι 14,29% των δυτικών.

11. Σχετικά με το θεωρητικό βάρος των «ασσάριων» 4 της περιόδου αυτής βλ. H. L. Adelson - G. L. Kustas, «A Bronze Hoard of the Period of Zeno I», *ANSNNM* 148 (1962) 27-28 και J. D. Mac Isaac, «The weight of the late 4th and early 5th century nummus (AE 4)», *ANSMN* 1972, 59-66: Adelson - Kustas=1,18 g. (378-396) & 1,14 g. (396-450). Mac Isaac=1,235 g. (378-395) και 0,855-0,95 g. (396-425).

12. *RIC*, IX, 166.

13. Η χρονολόγηση του νομίσματος αυτού είναι προβληματική. Σχετικά βλ. P. V. Hill - P. C. Kent - R. A. G. Carson, *Late Roman Bronze Coinage (=LRBC)*, Λονδίνο 1960: 402-408 μ.Χ. (αυτοκράτορες: Αρκάδιος - Ονώριος - Θεοδόσιος Β'). *RIC*, IX, 135-6: 394-395 μ.Χ. (αυτοκράτορες: Θεοδόσιος Α' - Αρκάδιος - Ονώριος). Βλ. επίσης V. Picozzi, «Urbs Roma Felix': Un Problema di Cronologia», *RIN* 15 (1967) 63-70. Ο μελετητής θεωρεί ότι ο τύπος αυτός κόπηκε στο νομισματοκοπείο της Ρώμης από τον Θεοδόσιο Α' μετά την ήττα του σφετεριστή Ευγένιου (394-395).

14. *RIC*, IX, XXXII.

15. Βλ. σημ. 11.

Νομισματοκοπεία	348 - 78	378 - 88	388 - 95	395 - 408	
Τρεβήροι			4.35%		3.12%
Ρώμη			4.35%		3.12%
Ακηλυία		11.11%	8.70%		6.25%
Θεσσαλονίκη		22.22%	13.04%		9.38%
Κωνσταντινούπολη			34.78%	55.55%	40.63%
Νικομήδεια		22.22%	21.74%	11.11%	18.75%
Κύζικος		44.44%	4.35%	33.33%	12.50%
Αντιόχεια			8.70%		6.25%

Πίνακας 2. Ποσοτική και ποσοστιαία κατανομή νομισματοκοπειών.
(Οι δύο παράλληλες γραμμές αντιστοιχούν σε ένα νόμισμα.)

Στον πίν. 2 απεικονίζεται η ποσοτική και ποσοστιαία συμμετοχή του κάθε νομισματοκοπέιου στις διάφορες περιόδους που αντιπροσωπεύονται στο εύρημα.

Η περίοδος 378-388 δεν περιέχει καμία έκδοση του νομισματοκοπέιου της Κωνσταντινούπολης. Τη μεγαλύτερη συμμετοχή για την περίοδο αυτή παρουσιάζει το νομισματοκοπέιο της Κυζίκου ενώ η Θεσσαλονίκη και η Νικομήδεια αντιπροσωπεύονται με το ίδιο ποσοστό.

Η εικόνα που δίνει η περίοδος 388-395 είναι τελείως διαφορετική. Η Κύζικος τώρα εκπροσωπείται με ελάχιστο ποσοστό ενώ παρατηρείται μια ραγδαία αύξηση στη συμμετοχή της Κωνσταντινούπολης. Ακολουθούν η Νικομήδεια, η Θεσσαλονίκη και η Αντιόχεια. Η παρουσία των δυτικών νομισματοκοπέιων είναι σημαντική.

Στην περίοδο 395-408 η Κωνσταντινούπολη συνεχίζει να βρίσκεται στην πρώτη θέση και ακολουθούν η Κύζικος και η Νικομήδεια. Το νομισματοκοπέιο της Θεσσαλονίκης δεν εκπροσωπείται με καμία έκδοση.

Αξιοσημείωτη είναι η σταδιακή μείωση της παρουσίας της Θεσσαλονίκης έναντι των νομισματοκοπέιων της Προποντίδας. Την ίδια μαρτυρία μάς δίνουν και τα ανασκαφικά νομίσματα από την Αρχαία Αγορά για την περίοδο 388-408 (πίν. 3),¹⁶ (Θεσσαλονίκη 10%, Κωνσταντινούπολη 35,8%, Νικομήδεια 11,3%, Κύζικος 25,4%). Αυτό έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εικόνα της νομισματικής κυκλοφορίας στην Αθήνα κατά το μεγαλύτερο μέρος του 4ου αι. μ.Χ. Το νομισματικό υλικό από την Αγορά δείχνει ότι από την εποχή του Ιουλιανού μέχρι και τη βασιλεία του Αρκαδίου η Θεσσαλονίκη παρουσιάζει μια σταθερή υπεροχή έναντι των νομισματοκοπέιων της Προποντίδας. Η υπεροχή αυτή φθάνει στο υψηλό ποσοστό 60,3% κατά την περίοδο 378-388. Η ραγδαία μείωση, μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, πιθανότατα υποδηλώνει την εγκατάλειψη των χερσαίων δρόμων κάτω από την απειλή των ορδών του Αλάρικου.¹⁷ Οι στενές εμπορικές σχέσεις της Αθήνας και των παραλίων της Προποντίδας ενισχύθηκαν ακόμη περισσότερο ακολουθώντας τους πιο ασφαλείς θαλάσσιους δρόμους.¹⁸ Χαρακτηριστική, από την περιοχή αυτή,

16. Ο πίνακας από Fulford, *ό.π.* 107.

17. Για τα γεγονότα της καθόδου του Αλάρικου μέχρι την Πελοπόννησο βλ. Τ. Λουγγή, *ΙΕΕ*, Ζ', σ. 96.

18. A. R. Bellinger, «A Constantinian hoard from Attica», *AJA* 32 (1928) 496-501 και ιδιαίτερα 499-500. Στο «θησαυρό» αυτό η υπεροχή των νομισματοκοπέιων της Προποντίδας είναι αξιοσημείωτη.

Athens (Thompson 1954)

	294-317		317-30		330-48		348-64		364-78		378-88		388-408	
	no.	%	no.	%	no.	%	no.	%	no.	%	no.	%	no.	%
London	1	0.4												
Trier			4	2.0	2	0.2	1	0.1	1	0.2				
Lyons	1	0.4	3	1.5			2	0.2			1	0.1		
Arles			10	5.1	4	0.4			1	0.2	2	0.2		
Ticinum	3	1.3	3	1.5										
Carthage	1	0.4												
Rome	17	7.4	6	3.1	17	1.5	16	1.4	13	2.6	32	1.4	19	1.9
Aquileia	1	0.4	5	2.6	7	0.6	10	0.8	3	0.6	27	2.8	10	1.0
Siscia	2	0.9	22	11.2	21	1.9	28	2.5	27	5.4	23	2.6	2	0.2
Sirmium							20	1.8						
Thessalonica	16	7.0	44	22.4	131	11.7	237	20.9	213	42.3	577	60.3	102	10.0
Heraclea	34	14.8	21	10.7	92	8.2	66	5.8	7	1.4	27	2.8	46	4.5
Constantinople			5	2.6	295	26.3	316	27.9	114	22.7	52	5.4	364	35.8
Nicomedia	9	3.9	36	18.4	206	18.4	129	11.4	26	5.2	41	4.3	115	11.3
Cyzicus	130	56.8	24	12.2	234	20.9	219	19.3	66	13.1	114	11.9	259	25.4
Antioch	6	2.6	13	6.6	92	8.2	67	5.9	26	5.2	28	2.9	66	6.5
Alexandria	8	3.5			19	1.7	21	1.9	1	1.2	11	1.1	35	3.4
Total	229		196		1120		1132		503		957		1018	

Πίνακας 3. Αρχαία Αγορά Αθηνών. Ποσοτική και ποσοστιαία κατανομή νομισματοκοπέλων ανασκαφικών νομισμάτων.

είναι η ἔλλειψη του νομισματοκοπέιου της Ηράκλειας, που φαίνεται πως είχε περιορισμένη παραγωγή κατά την περίοδο αυτή.¹⁹

Ἄλλοι γνωστοί «θησαυροί» από την πόλη της Αθήνας και την ευρύτερη περιοχή της είναι προς το παρόν ελάχιστοι και δεν καλύπτουν την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο. Τα στοιχεία επομένως για μια συστηματική μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας στην περιοχή κατά τον 4ο και αρχές 5ου αιώνα εξακολουθούν να είναι αποσπασματικά.²⁰

Ο «θησαυρός» της οδού Θεοφιλοπούλου στο Κυνοσάργους μάς δίνει επίσης ορισμένες πληροφορίες και για τη χρήση του χάλκινου νομίσματος στις καθημερινές συναλλαγές των κατοίκων της Αθήνας στα τέλη του 4ου και αρχές 5ου αι. μ.Χ. Στο μεγαλύτερο μέρος του (82%) αποτελείται από «ασσάρια» 4 ενώ οι μεγαλύτερες υποδιαίρεσεις, τα «ασσάρια» 3, που χρονολογούνται κυρίως στην περίοδο πριν το 378, έχουν υποστεί αρκετή αλλοίωση ως προς το μέγεθος και το βάρος τους. Η αλλοίωση αυτή είτε ήταν σκόπιμη είτε φυσικό επακόλουθο μακροχρόνιας κυκλοφορίας είχε σαν αποτέλεσμα την ισοδύναμη προς τα «ασσάρια» 4 χρήση τους.²¹ Τέλος ο «θησαυρός» δεν περιέχει κανένα «ασσάριο» 3 της περιόδου 400-408 παρόλο που οι τύποι αυτοί είναι αρκετά κοινοί.²²

Η συγκέντρωση του «θησαυρού» συμπίπτει χρονικά με μια σειρά μεταρρυθμίσεων που είχε σαν αποτέλεσμα τη σταδιακή μείωση του βάρους των διαφόρων υποδιαίρεσεων του χάλκινου νομίσματος, παρόλο που υπήρξαν κάποιες προσπάθειες αποκατάστασης σε μερικές από αυτές. Είναι επίσης η περίοδος που αναπτύσσεται μια σταδιακή προτίμηση για

19. Margaret Thompson, *The Athenian Agora, II, Coins from the Roman through the Venetian Period*, Princeton 1954, σ. 6.

20. *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά 73-74: «Θησαυρός» Λαυρίου (περιέχει 16 «ασσάρια» 2 χρονολογία κοπής 378-383). Για άλλους «θησαυρούς» αυτής της περιόδου από τον ελλαδικό χώρο βλ. Picard, *ό.π.*, I. Τουράτσογλου - Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Ρωμαϊκοί και Βυζαντινοί νομισματικοί ἑθναυροί» από τον βορειοελλαδικό χώρο στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης», *ΑΔ* 31 (1976) Μελέται 34 (χρονολογία απόκρυψης λίγο πριν ή μετά το 395 μ.Χ.). Δ. Ευγενίδου, «Τα νομίσματα του Ιερού της Βασιλικῆς 3ης Σεπτεμβρίου Θεσσαλονίκης», *ΑΕ* (1981) 82-85 (διακρίνονται δύο περιόδοι συλλογῆς του «θησαυρού», μία γύρω στο 383 και μία το 420-430. Για «θησαυρούς» αυτής της περιόδου από άλλες περιοχές του Ανατολικού κράτους βλ. Fulford, *ό.π.* 111 και Callu, *ό.π.* 69-72.

21. J. W. E. Pearce, «An Eastern Hoard of Late AE», *NC*⁵ 11 (1931) 320-321 και Adelson - Kustas, *ό.π.* 2.

22. CONCORDIA AVGG, GLORIA ROMANORVM (για τους τύπους αυτών βλ. *LRBC*, Pl. II, no. 2210 και Pl. III, no. 2214).

τις πληρωμές των στρατιωτών εκ μέρους του κράτους με ασημένιο και κυρίως με χρυσό νόμισμα πάνω στο οποίο στηρίχθηκε η μετέπειτα βυζαντινή νομισματική και οικονομική πολιτική. Ακολουθεί μια αντίστοιχη υποβάθμιση στη χρήση του χάλκινου νομίσματος και ο ρόλος του περιορίζεται στη σφαίρα της καθημερινής συναλλαγής.²³ Κοινωνικές μεταβολές, βαρβαρικές επιδρομές, έλλειψη ορισμένων προϊόντων και άλλοι άγνωστοι σε μας παράγοντες επηρέασαν τη διακίνηση του χάλκινου νομίσματος κατά τη διάρκεια όλου του 5ου αι. μ.Χ.²⁴ Στα 498 η μεταρρύθμιση του αυτοκράτορα Αναστασίου άνοιξε ένα καινούργιο κεφάλαιο στην ιστορία του χάλκινου νομίσματος.

Ο «θησαυρός» της Αθήνας αποτελούμενος κυρίως από «ασσάρια» 4, μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει σε μια μεταβατική περίοδο για την εξέλιξη του χάλκινου νομίσματος την εποχή αυτή.

Η συντριπτική υπεροχή των μικροτέρων υποδιαίρέσεων στον «θησαυρό» δείχνει ότι στα τέλη του 4ου αρχές 5ου αι. μ.Χ. το νόμισμα αυτό αποτελούσε το κύριο μέσον για τις συναλλαγές των κατοίκων της Αθήνας. Αυτό προϋποθέτει μια περιορισμένη εμπορική και οικονομική δραστηριότητα, πράγμα που μαρτυρούν και οι γραπτές πηγές.²⁵ Ωστόσο η οικοδομική άνθηση που διαπιστώνεται στις αρχές του 5ου αιώνα στην περιοχή της Αρχαίας Αγοράς,²⁶ δεν έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εικόνα της οικονομικής αυτής παρακμής της πόλης. Οφείλεται ίσως στην επίσημη κρατική πρωτοβουλία²⁷ και δεν φαίνεται να αντικατοπτρίζει τη γενική κοινωνική και οικονομική κατάσταση των κατοίκων.²⁸

23. Callu, *ό.π.* 106 και Fulford, *ό.π.* 71-72.

24. Ενδεικτικά για «θησαυρούς» του 5ου και αρχών του 6ου αι. μ.Χ. βλ. Μίνα Κρίκου-Γαλάνη, «Εύρημα Κορίνθου μικρών χαλκών υποδιαίρέσεων Ε' και ΣΤ' αι. μ.Χ.», *ΑΔ* 28 (1973) Μελέται 138-158 και ιδιαίτερα σ. 139 όπου και λεπτομερής βιβλιογραφία.

25. J. Day, *An Economic History of Athens under Roman Denomination*, Νέα Υόρκη 1973, σ. 262-270.

26. H. Thompson - R. E. Wycherley, *The Agora of Athens, Athenian Agora XIV*, Princeton 1972, σ. 210-213.

27. Alison Frantz, «From Paganism to Christianity in the temples of Athens», *DOP* 19 (1965) 187-205.

28. Την ίδια εικόνα οικονομικής παρακμής μετά το 408 δείχνει και το νομισματικό υλικό από τις ανασκαφές της Αρχαίας Αγοράς. Βλ. M. Thompson, *ό.π.*, και ιδιαίτερα σ. 3.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

FEL TEMP REPARATIO: Νίκη κτυπά με δόρυ πεσμένο καβαλάρη (348-361).

1. (N 857α): Δ.: 0,018 - ↓ - B.: 1,28 γρ. ΑΕ3.

Κωνσταντίνος Β' . $\frac{\bullet}{\text{[A]QP}}$: Ακηλυτά. 352-355, *RIC*, VIII, σ. 334, αρ. 202.

*2. (N 881): Δ.: 0,018 - ↑ - B.: 1,56 γρ. ΑΕ3.

Κωνσταντίνος Β' . $\frac{\bullet}{\text{[]}}$: Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο. 351-355.

*3. (N 863): Δ.: 0,016 - ↑ - B.: 1,29 γρ. ΑΕ3.

Κωνσταντίνος Β' . $\frac{M}{\text{[]}}$: Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο. 355-361.

SPES REIPUBLICAE: Νίκη ορθή κατά μέτωπο. Στο δεξί της χέρι κρατά σφαίρα και στο αριστερό δόρυ (355-361).

*4-5. (N 857β, N 888α): Δ.: 0,014, 0,15 - ↓, ↑ - B.: 1,58 γρ., 1,36 γρ. ΑΕ3.

Ιουλιανός καίσαρας. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο (για τον τύπο βλ. *RIC*, VIII, σ. 499, αρ. 118).

GLORIA ROMANORVM: Ο αυτοκράτορας σύρει με το δεξί του χέρι αιχμάλωτο, ενώ με το αριστερό κρατά λάβαρο (364-378).

6. (N 871β): Δ.: 0,015 - ↑ - B.: 1,35 γρ. ΑΕ3.

Βαλεντινιανός Α'. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο. 364-375 (για τον τύπο βλ. *RIC*, IX, σ. 176, αρ. 16α και σ. 178, αρ. 26α).

*7-8. (N 897β, N 909): Δ.: 0,014, 0,015 - ↑, ↓ - B.: 1,15 γρ., 1,14 γρ.

Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος (Ουάλης ή Βαλεντινιανός Α'). Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.

SECVRITAS REIPUBLICAE: Νίκη προς τ' αριστερά. Στο δεξί χέρι κρατά στεφάνι και στο αριστερό κλαδί φοίνικα (364-378).

* Ο αστερίσκος μπροστά από τους αύξοντες αριθμούς υποδηλώνει ότι το νόμισμα απεικονίζεται στον πίνακα 4. Το καλό αποτέλεσμα της φωτογραφικής απόδοσης των νομισμάτων που είναι πάρα πολύ εφθαρμένα, οφείλεται στις φιλότιμες προσπάθειες του ειδικού φωτογράφου κ. Γ. Πατρικιάνου, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.

*9-12. (N 867 α,β , N 871 α , N 890): Δ .: 0,016, 0,015, 0,015, 0,013
 - \uparrow , \rightarrow , \uparrow , \uparrow - B.: 1,08 γρ., 1,04 γρ., 1,80 γρ., 1,28 γρ. AE3.

Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος (Ουάλης ή Βαλεντινιανός Α'). Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο (για τον τύπο βλ. *RIC*, IX, σ. 119, αρ. 15a και b).

VOT μέσα σε στεφάνι (378-388).

*13-14. (N 898 δ , N 912): Δ .: 0,014, 0,014 - \uparrow , \downarrow - B.: 1,12 γρ., 0,98 γρ. AE4.

Γρατιανός. $\frac{\text{SMKA}}{\text{SMKB}}$: Κύζικος, VOT/XX/MVLT/XXX. 378-383, *RIC*, IX, σ. 244, αρ. 22a.

15. (N 901): Δ .: 0,011 - \uparrow - B.: 0,92 γρ., AE4.

Βαλεντινιανός Β'. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο. VOT/X/MVLT/XX.

16. (N 892): Δ .: 0,012 - \searrow - B.: 0,90 γρ. AE4.

Θεοδόσιος Α'. $\frac{\text{TES}}{\text{TES}}$: Θεσσαλονίκη. VOT/X/MVLT/XX. 383-388, *RIC*, IX, σ. 184, αρ. 49b.

17. (N 897 α): Δ .: 0,013 - \nearrow - B.: 1,13 γρ. AE4.

Θεοδόσιος Α'. $\frac{\text{SMNT}}{\text{SMNT}}$: Νικομήδεια. VOT/X/MVLT/XX. 378-383, *RIC*, IX, σ. 259, αρ. 38b.

*18. (N 877 α): Δ .: 0,014 - \downarrow - B.: 1,11 γρ. AE4.

Θεοδόσιος Α'. $\frac{\text{SMKA}}{\text{SMKA}}$: Κύζικος. VOT/X/MVLT/XX. 378-383, *RIC*, IX, σ. 244, αρ. 21c.

*19. (N 885): Δ .: 0,014 - \downarrow - B.: 1,46 γρ. AE4.

Αρκάδιος. $\frac{\text{SMKA}}{\text{SMKA}}$: Κύζικος. VOT/V. 378-383, *RIC*, IX, σ. 244, αρ. 20d.

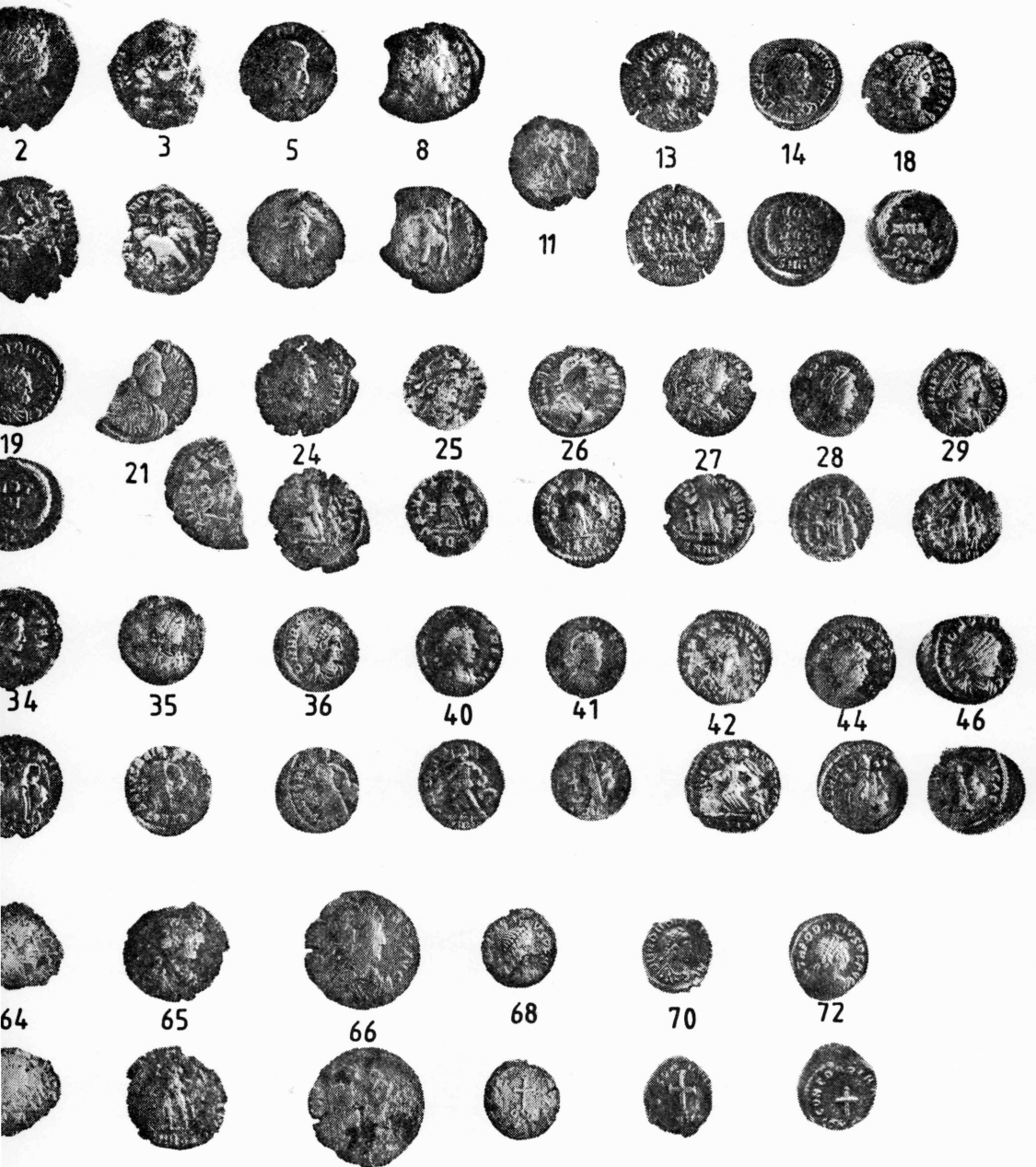
20. (N 891 γ): Δ .: 0,014 - \downarrow - B.: 1,31 γρ. AE4.

Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος (Βαλεντινιανός Β' ή Θεοδόσιος Α'). $\frac{\text{SMNA}}{\text{SMNA}}$: Νικομήδεια. VOT/X/MVLT/XX. 378-383, *RIC*, IX, σ. 258, αρ. 38a και b.

VIRTVS AVGGG: Ο αυτοκράτορας ορθός σε πλώρα πλοίου λακτίζει αιχμάλωτο. Στο δεξί χέρι κρατά σφαίρα με αετό και στο αριστερό λάβαρο. (384-388).

*21. (N 871 γ): Δ .: 0,017 - \uparrow - B.: 0,68 γρ. AE3.

Βαλεντινιανός Β'. $\frac{\text{A}}{\text{TES}}$: Θεσσαλονίκη, *RIC*, IX, σ. 186, αρ. 61a.

Πίνακας 4. «Θησαυρός» χάλκινων υστερορωμαϊκῶν νομισμάτων από νεκροταφείο τῆς Ἀθήνας.

SALVS REIPVBLICAE: Νίκη προς τ' αριστερά σύρει αιχμάλωτο. Στο δεξί χέρι κρατά τρόπαιο. (388-395).

22. (N 864): Δ.: 0,012 - ↑ - B.: 1,51 γρ. AE4.

Βαλεντινιανός Β'. $\frac{\text{P} |}{\text{TES} []}$: Θεσσαλονίκη. 388-393, *RIC*, IX, σ. 188, αρ. 65a.

23. (N 915): Δ.: 0,011 - ↑ - B.: 1,36 γρ. AE4.

Βαλεντινιανός Β'. $\frac{\text{P} |}{[\text{CO}]\text{NSA}}$: Κωνσταντινούπολη. 388-392, *RIC*, IX, σ. 234, αρ. 86a.

*24-25. (N 859, N 888β): Δ.: 0,012, 0,015 - ↓, ↓ - B.: 1,51 γρ., 1,10 γρ. AE4.

Θεοδόσιος Α'. $\frac{\text{P} |}{\text{AQ}[\text{P}]}$: Ακυλητά. 388-393, *RIC*, IX, σ. 106, αρ. 58b.

*26. (N 900α): Δ.: 0,014 - → - B.: 1,04 γρ. AE4.

Θεοδόσιος Α'. $\frac{\text{P} |}{\text{TESA}}$: Θεσσαλονίκη. 388-393, *RIC*, IX, σ. 188, αρ. 65b.

*27-28. (N 883, N 879α): Δ.: 0,13, 0,012 - ↓, ↑ - B.: 1,29 γρ., 1,04 γρ. AE4.

Θεοδόσιος Α'. $\frac{+ |}{\text{SMNA}}$: Νικομήδεια. 388-392, *RIC*, IX, σ. 262, αρ. 45b ή 392-395, *RIC*, IX, σ. 263, αρ. 48a.

*29. (N 884α): Δ.: 0,013 - ↓ - B.: 1,11 γρ. AE4.

Θεοδόσιος Α'. $\frac{\text{P} |}{\text{ANTB}}$: Αντιόχεια. 388-392, *RIC*, IX, σ. 293, αρ. 67b.

30-33. (N 866, N 893, N 899α, N 916). Δ.: 0,012, 0,012, 0,011, 0,011 - ↑, ↑, ↓, ↑ - B.: 0,83 γρ., 0,75 γρ., 1,22 γρ., 0,77 γρ.

Θεοδόσιος Α'. $\frac{\text{P} |}{[]}$, $\frac{+ |}{[]}$, $\frac{+ |}{[]}$: Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.

*34. (N 886β): Δ.: 0,014 - ↑ - B.: 1,26 γρ. AE4.

Αρκάδιος. $\frac{\text{P} |}{\text{TESI}}$: Θεσσαλονίκη. 383-392, *RIC*, IX, σ. 188, αρ. 65c.

*35-39. (N 873, N 894α, N 908α, N 910, N 914): Δ.: 0,013, 0,012, 0,014, 0,013, 0,014 - ↑, ↓, ↓, ↑, ↓ - B.: 0,93 γρ., 0,93 γρ., 1,18 γρ., 0,72 γρ., 1,15 γρ. AE4.

Αρκάδιος. $\frac{\text{P} |}{\text{CONS}\Delta}$, $\frac{\text{P} |}{\text{CON}[\text{S}]}$, $\frac{\text{P} |}{[\text{C}]\text{ONS}[\]}$, $\frac{\text{P} |}{\text{CO}[\text{NS}]}$, $\frac{\text{P} |}{\text{CONS}[\]}$: Κων-

σταντινούπολη. 388-395, *RIC*, IX, σ. 234, αρ. 56c και σ. 236, αρ. 90b.

*40-41. (N 887α, N 894β): Δ.: 0,013, 0,012 - ↑, ↓ - B.: 1,04 γρ., 1,36 γρ. AE4.

Αρκάδιος. $\frac{\text{P} |}{\text{SMN}[\]}$, $\frac{+ |}{\text{SMNT}}$: Νικομήδεια. 388-392, *RIC*, IX, σ. 262, αρ. 45c.

*42. (N 862): Δ.: 0,013 - ↓ - B.: 1,45 γρ. AE4.

Αρκάδιος. $\frac{\text{P} |}{\text{SMKA}}$: Κύζικος. 388-392, *RIC*, IX, σ. 246, αρ. 26c και σ. 247, αρ. 30c.

*43-44. (N 870, N 886α): Δ.: 0,013, 0,014 - ↑, ↑ - B.: 0,92 γρ., 1,25 γρ. AE4.

Αρκάδιος. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.

45. (N 898α): Δ.: 0,014 - ↓ - B.: 1,57 γρ. AE4.

Ονώριος. $\frac{\text{P} |}{\text{CONSB}}$: Κωνσταντινούπολη. 392-395, *RIC*, IX, σ. 236, αρ. 90c.

*46. (N 882α): Δ.: 0,014 - ↑ - B.: 1,10 γρ. AE4.

Ονώριος. $\frac{\text{P} |}{[\]}$: Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.

47. (N 868β): Δ.: 0,013 - ↑ - B.: 0,78 γρ. AE4.

Αυτοκράτορας αδιάγνωστος. $\frac{\text{P} |}{\text{CONSA}}$: Κωνσταντινούπολη.

48. (N 904): Δ.: 0,013 - ↓ - B.: 0,91 γρ.

Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. $\frac{\text{P} |}{[\text{S}] \text{MN}[\]}$: Νικομήδεια.

49. (N 869α): Δ.: 0,011 - ↓ - B.: 0,61 γρ. AE4.

Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. $\frac{\text{P} |}{[\text{A}] \text{NT}[\]}$: Αντιόχεια.

50-62. (N 868α,γ, N 872β, N 876, N 882β, N 884β, N 887β, N 891α, N 896, N 898β,γ, N 900β, N 911): Δ.: 0,012, 0,013, 0,013, 0,013, 0,012, 0,012, 0,012, 0,010, 0,010, 0,013, 0,011, 0,011, 0,010 - ↓, ↓, ↘, ↑, ↓, ;, ↓, ↑, ;, ↓, ↘, ↑, ↓ - B.: 0,57 γρ., 1,02 γρ., 1,09 γρ., 0,67 γρ., 0,95 γρ., 0,83 γρ., 1,02 γρ., 0,58 γρ., 0,88 γρ., 0,67 γρ., 0,77 γρ., 0,59 γρ.

VICTORIA AVGGG: Δύο αντωπές Νίκες κρατούν ανάμεσά τους από ένα στεφάνι.

63. (N 906): Δ.: 0,013 - ↓ - B.: 0,70 γρ. AE4.

Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο. 383-388, *RIC*, IX, σ. 131, αρ. 57 (για τον τύπο).

VICTORIA AVGGG: Νίκη βαδίζει προς τ' αριστερά κρατώντας στο δεξί της χέρι στεφάνι και στο αριστερό φοίνικα.

*64. (N 897γ): Δ.: 0,012 – ↓ – B.: 0,55 γρ. AE4.

Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. $\overline{\text{TR}}$: Τρεβήροι. 388-392 ή 392-395, *RIC*, IX, σ. 32, αρ. 97-98 ή σ. 34, αρ. 107-108.

VRBS ROMA FELIX: Η Ρώμη ορθή κρατά στο δεξί της χέρι δόρυ και στο αριστερό Νίκη πάνω σε σφαίρα (394-395).

*65. (N 875): Δ.: 0,015 – ↑ – B.: 1,09 γρ. AE3.

Θεοδόσιος Α' ή συναυτοκράτορας. $\overline{\text{SMR}}[\]$: Ρώμη, *RIC*, IX, σ. 119, αρ. 15a και b.

VIRTUS EXERCITI: Νίκη στεφανώνει αυτοκράτορα (395-408).

*66. (N 878α): Δ.: 0,017 – ↓ – B.: 1,36 γρ. AE3.

Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.

CONCORDIA AVG ή AVGGG: Σταυρός (395-408).

*67-68. (N 856, N 905): Δ.: 0,012, 0,011 – ↑ – B.: 0,59 γρ., 0,81 γρ.

Αρκάδιος. $\overline{\text{CON}}[\text{S}]$, $\overline{\text{C}}[\text{ONS}]$: Κωνσταντινούπολη, *LRBC*, αρ. 2221.

69. (N 891β): Δ.: 0,012 – ↓ – B.: 0,56 γρ. AE4.

Αρκάδιος. $\overline{\text{SMN}}[\]$: Νικομήδεια, *LRBC*, αρ. 2441 ή 2451.

*70. (N 872α): Δ.: 0,012 – ↓ – B.: 0,52 γρ. AE4.

Ονώριος. $\overline{\text{CON}}[\text{S}]$: Κωνσταντινούπολη, *LRBC*, αρ. 2209.

71. (N 908γ): Δ.: 0,011 – ↑ – B.: 0,65 γρ. AE4.

Ονώριος. Νομισματοκοπείο: αδιάγνωστο.

*72. (N 902): Δ.: 0,013 – ↓ – B.: 0,87 γρ. AE4.

Θεοδόσιος Β'. $\overline{\text{CONS}}[\]$: Κωνσταντινούπολη, *LRBC*, —.

73-74. (N 913α, N 880): Δ.: 0,011, 0,010 – ↓, ↑ – B.: 0,61 γρ., 0,71 γρ. AE4.

Θεοδόσιος Β'. $\overline{\text{SMK}}[\]$, $\overline{\text{[SM]K}}[\]$: Κύζικος. 402-408, *LRBC*, αρ. 2596.

75. (N 908δ). Αποτετριμμένο.

Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. $\overline{[CO]NS[]}$: Κωνσταντινούπολη.

76. (N 895α). Δ.: 0,010 – ↑ – Β.: 0,76 γρ. ΑΕ4.

Αυτοκράτορας: αδιάγνωστος. $\overline{SMK[]}$: Κύζικος.

77-81. (N 889α,β, N 895β, N 858α,β). Δ.: 0,012, –, 0,010, 0,011, –,
– ↓, ;, ↓, ↑, ↑ – Β.: 0,64 γρ., 0,61 γρ., 0,76 γρ., 0,40 γρ., –.

ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ

ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΥΝΑΛΛΑΓΕΣ
ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΑΠΟΙΚΙΕΣ
ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΑΚΤΗΣ ΤΟΥ ΕΥΞΕΙΝΟΥ ΠΟΝΤΟΥ
(4ος-6ος αι.)

Οι ελληνικές αποικίες της δυτικής ακτής του Ευξείνου Πόντου Τόμις, Ιστρία και Κάλλατις που κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή ανήκαν στην επαρχία της Μ. Σκυθίας, γνώρισαν μεγάλη πολιτιστική και οικονομική άνθηση κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, δεδομένου ότι από τη γεωγραφική τους θέση έπαιζαν πάντοτε σπουδαίο πολιτικό και οικονομικό ρόλο για τον ευρύτερο πολιτικό και διοικητικό φορέα στον οποίο ανήκαν.

Οι αλληπάλληλες βαρβαρικές επιδρομές στις βόρειες επαρχίες της αυτοκρατορίας και η προσπάθεια διάδοσης και αργότερα η επικράτηση του Χριστιανισμού είναι οι δύο βασικοί παράγοντες που επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό την οικονομική και πολιτιστική ζωή των μεγάλων ελληνικών κέντρων της Μ. Σκυθίας κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Είναι αλήθεια ότι η διαμόρφωση των νέων πολιτικών και στρατιωτικών συνθηκών και η Χριστιανική ιδεολογία δημιούργησαν νέες ανάγκες στο δημόσιο και καθημερινό βίο των ανθρώπων της περιοχής, δίνοντας ως ένα βαθμό το στίγμα του πολιτισμού και της τέχνης της εποχής, στην αντίστοιχη περιοχή.

Ένας τομέας της καθημερινής ζωής και δράσης του μέσου πολίτη της βυζαντινής επαρχιακής πόλης μέσα από τη μελέτη του οποίου μπορεί κανείς εύκολα να δώσει τις κοινωνικές, πολιτιστικές και ιδεολογικές της παραμέτρους είναι ο οικονομικός και πιο συγκεκριμένα η λειτουργία μέσα στα αστικά κέντρα βιοτεχνικών μονάδων και μικρών εργαστηρίων παραγωγής αντικειμένων περιορισμένης ή ευρύτερης χρήσης και οι συναλλαγές των κατοίκων τους με άλλα κέντρα που βρίσκονταν σε μικρή ή μεγάλη απόσταση απ' αυτά.

Εξετάζοντας τις εμπορικο-οικονομικές δραστηριότητες στο σύνολό τους ή εμμένοντας σε αντιπροσωπευτικά τους δείγματα (προϊόντα ντόπιας παραγωγής ή εμπορίου) μπορεί κανείς ακόμη να διακρίνει την επι-

βίωση στοιχείων της ελληνορωμαϊκής παράδοσης (εμφανή και έντονα για τον 4ο τουλάχιστον αιώνα) και να επισημάνει τις όποιες αλλαγές και τομές επέφεραν οι νέες πολιτικο-ιδεολογικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην περιοχή και στην αυτοκρατορία γενικότερα.

Οι φάσεις της μεγαλύτερης οικονομικής και πολιτιστικής άνθησης των αστικών βυζαντινών κέντρων που προαναφέρθηκαν συμπίπτουν με τις περιόδους της πολιτικής και στρατιωτικής ύφεσης της ευρύτερης περιοχής του Δούναβη, όταν οι βυζαντινές αρχές προέβαιναν, μετά την κατάπαυση των εχθροπραξιών με τα γειτονικά βαρβαρικά φύλα, στην οχυρωματική και οικονομική αναδιοργάνωση και ανασυγκρότηση των βορείων επαρχιών τόσο με έργα, όσο και με διοικητικά και οικονομικά μέτρα που απέβλεπαν στην εν γένει αναζωογόνησή τους.

Στην ανθηρή κατάσταση της Μ. Σκυθίας κατά την εποχή του αυτοκράτορα Βάλη αναφέρεται ο Σωζομενός με την παρακάτω περιγραφή: *Τοῦτο δὲ τὸ ἔθνος πολλὰς μὲν ἔχει καὶ πόλεις καὶ κόμας καὶ φρούρια, μητρόπολις δὲ ἐστὶ Τόμις, πόλις μεγάλη καὶ εὐδαίμων παράλιος ἐξ εὐωνύμων εἰσπλέοντι τὸν Εὐξείνιον καλούμενον Πόντον...*¹

Επιγραφές² προερχόμενες από την Τόμι αποκαλύπτουν την οικονομική συμβολή στην στρατιωτική αναδιοργάνωση της πόλης, σωματείων επαγγελματιών και εμπόρων καθώς και ιδιωτών, χωρίς όμως να μπορεί κανείς ν' αποφανθεί με βεβαιότητα αν αυτό τους το επέτρεπε η καλή οικονομική τους κατάσταση ή τους το επέβαλε η πολιτεία, εγκαινιάζοντας έτσι ένα νέο θεσμό με τοπικό ίσως χαρακτήρα.

Την έντονη βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα της Τόμεως κατά τον 4ο αιώνα μαρτυρεί η ανακάλυψη ενός μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος στην προκουμαία του παλαιού της λιμανιού με την επιγραφή ΕΡΜΕΟΣ (θεός προστάτης του εμπορίου κατά την ελληνοιστική και ρωμαϊκή εποχή) που επιβεβαιώνει τον εμπορικό του χαρακτήρα.³ Μια σειρά από μικρά δωμάτια που ανήκαν στο παραπάνω συγκρότημα, λειτουργούσαν προφανώς ως εργαστήρια αλλά και ως αποθήκες εμπορευμάτων όπως δείχνει η ανεύρεση διαφόρων μεταλλικών αντικειμένων και 150

1. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* (ἐκδ. Bidez – Hansen) σ. 263.

2. Οι επιγραφές είναι: *Μακελαρίων πεδατοῦρα πόδες ΚΔ'*, καὶ *πεδατοῦρα Ἀλέξανδρος Βάσος*, βλ. Em. Popescu, *Inscriptiile din secolele IV-XIII descoperite în România*, Βουκουρέστι 1976, σ. 43-45.

3. V. Canarache, «L'édifice à mosaïque découvert devant le port de Tomis», *Studii clasice* 3 (1961), 227-240.

περίπου αμφορέων διαφόρων τύπων και μεγεθών με ελληνικές και λατινικές επιγραφές.⁴ Το γεγονός ότι οι επιγραφές που συνήθως δηλώνουν τη χωρητικότητα του αγγείου, επαναλαμβάνονται δύο ή και τρεις φορές πάνω στο ίδιο αγγείο, ίσως δείχνει ότι τα εμπορεύματα ελέγχθηκαν περνώντας από το τελωνείο κατά την είσοδο ή την έξοδό τους από το λιμάνι ή ακόμη ότι τα ίδια αγγεία χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο από μια φορά, και είναι ίσως προγενέστερα του 4ου αιώνα. Πολλοί αμφορείς βρέθηκαν γεμάτοι με οργανικές, χημικές και ορυκτές ύλες όπως: κολοφώνιο, ρητίνη, τερεβενθίνη, μαστίχα Χίου, λιβάνι προερχόμενο προφανώς από τις ακτές της Σομαλίας, και σμύρνα, αραβικής ίσως προέλευσης.⁵

Στην επιφάνεια των περισσότερων αμφορέων του εμπορικού συγκροτήματος της Τόμεως έχουν χαραχθεί εκτός από τα σημεία της χωρητικότητάς τους και επιγραφές χριστιανικού περιεχομένου.⁶ Αυτό σημαίνει ότι, σε περιοχές, όπως οι δουναβικές, στις οποίες δεν είχε γίνει ακόμη οργανωμένος επίσημος προσηλυτισμός στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα, γινόταν προσπάθεια έμμεσης διάδοσης του Χριστιανισμού και των νέων ιδεολογικών τάσεων μέσω του εμπορίου. Την άποψη αυτή ενισχύουν και τα διάφορα χριστιανικά σύμβολα χαραγμένα σε αμφορείς εμπορικού χαρακτήρα (θ' αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω) που βρέθηκαν εκτός από την Τόμι και σε άλλα σπουδαία εκείνη την εποχή οικονομικά κέντρα της περιοχής όπως ήταν η Ιστρία, η Δινογέτια, η Σουικιάδα κτλ.⁷

Το μέγεθος του κτιριακού συγκροτήματος της Τόμεως και η πρώιμη χρονολόγησή του από τους ρουμάνους αρχαιολόγους που το αποκάλυψαν επιτρέπουν την υπόθεση ότι ίσως οι απαρχές του να τοποθετούνται στη ρωμαϊκή εποχή και ότι πιθανότατα στον 4ο αιώνα έγινε επέκτασή του μετά τη δημιουργία νέων προφανώς βιοτεχνικών και εμπορικών αναγκών.

Στην Ιστρία, που κατά την ελληνιστική εποχή ήταν το μεγάλο οικονομικό κέντρο της περιοχής και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο έχαιρε ειδικών προνομίων που ευνοούσαν την οικονομία της,⁸ η βιοτεχνική και εμπο-

4. I. Barnea, *Din Istoria Dobrogei II*, Βουκουρέστι 1968, σ. 466.

5. Popescu, *ό.π.* 99-100.

6. *ό.π.* 100.

7. Popescu, *ό.π.* 118-124. Τού ίδιου, «Ceramica Romană tîrzie cu decor ștampilat descoperită la Histria», *Studii și Cercetări de Istorie Veche (= SCIV)* 16 (1965) 695-725. D. Tudor, *Oltenia Romana*, Βουκουρέστι 1978, σ. 433.

8. Βλ. Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea Romană secolele I-III e.n.*, Βουκουρέστι 1977, σ. 112-114.

ρική δραστηριότητα των κατοίκων της συνέχισε όπως δείχνουν οι αρχαιολογικές έρευνες, και κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο να είναι έντονη παρά τις καταστροφές που κατά καιρούς υφίστατο από τις βαρβαρικές επιδρομές. Οι μακροχρόνιες ανασκαφικές έρευνες των ρουμάνων αρχαιολόγων έφεραν στο φως εκτός των άλλων και μια ολόκληρη συνοικία βιοτεχνικού και εμπορικού καθαρά χαρακτήρα της εποχής που εξετάζουμε, απ' όπου και η επωνυμία της σήμερα ως «οικονομικού τομέα» (sector economic) ή «οικονομικής συνοικίας» της πόλης.⁹ Στα όριά της περιλαμβάνονται τα ερείπια απλών και πενιχρών δωματίων διατεταγμένων σε μικρές ομάδες (insulae) που εχρησιμοποιούντο είτε ως εργαστήρια (γλυπτικής, αγγειοπλαστικής, μεταλλοτεχνίας) είτε ως αποθήκες, μέσα στις οποίες φυλάσσονταν κατά τους υπολογισμούς των αρχαιολόγων από 3 έως 7 μεγάλα αγγεία (dolia) και αμφορείς.¹⁰

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι αυτές οι μικρές βιοτεχνικές νησίδες ήταν ιδιοκτησία πλούσιων κατοίκων της πόλης και νοικιάζονταν σε τεχνίτες ή εμπόρους για την άσκηση του επαγγέλματός τους ή την αποθήκευση των εμπορευμάτων τους.

Η οικονομική συνοικία της Ιστρίας διατήρησε τον αστικό της χαρακτήρα σ' όλη τη διάρκεια της πρωτοβυζαντινής εποχής όπως δείχνουν τα ίχνη τριών φάσεων διαδοχικών επισκευών των κτισμάτων της από τον 4ο ως τον 7ο αιώνα.¹¹

Συγκεκριμένοι τομείς της βιοτεχνίας και του εμπορίου που γνώρισαν ιδιαίτερη άνθηση κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή στις ελληνικές πόλεις της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας ήταν η γλυπτική και η αγγειοπλαστική. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι όσον αφορά την γλυπτική, αναφερόμαστε στα εργαστήρια επεξεργασίας πέτρας και μαρμάρου για την παραγωγή συγκεκριμένων αντικειμένων, εφόσον αυτή την εποχή η μνημειώδης γλυπτική βρισκόταν σε πλήρη σχεδόν παρακμή.

Σεχωριστή ανάπτυξη γνώρισε η αρχιτεκτονική γλυπτική με μαζική

9. Emil Condurachi, «Histria à l'époque du Bas-Empire d'après les dernières fouilles archéologiques», *Dacia*, N.S. 1 (1957) 249-257.

10. δ.π. 255 και I. Barnea, «Les villes de la Scythia Minor au cours des Ve-VIe siècles», *Bulletin AIESEE* 10 (1972) 2, σ. 158-159.

11. δ.π. 159 και Em. Popescu, «Contribution à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve-VIIIe de notre ère», *Dacia*, N.S. 13 (1969) 409-410.

παραγωγή και εισαγωγή από κέντρα του Νότου, κιονοκράνων για τη διακόσμηση των χριστιανικών βασιλικών αλλά και των άλλων δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων και η παραγωγή επιτύμβιων στηλών. Υπό την επίδραση της Εκκλησίας και της Ανατολής επήλθε διαφοροποίηση των ηθικών αξιών και της έκφρασής τους μέσα από συγκεκριμένες μορφές τέχνης, από εκείνες της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής. Στην εποχή που εξετάζουμε εξαφανίζονται τα αγάλματα των ειδωλολατρικών θεοτήτων και των αυτοκρατόρων που σε προγενέστερες εποχές κοσμούσαν τους ειδωλολατρικούς ναούς και τις πλατείες των πόλεων, ενώ στις επιτύμβιες στήλες τη θέση των αναγλύφων με τη μορφή του νεκρού, του θράκα ιππέα κτλ.¹² παίρνει η απεικόνιση του σταυρού, του μονογράμματος του Χριστού και χριστιανικών συμβόλων όπως το περιστέρι, το ψάρι κτλ. Οι επιτύμβιες στήλες της πρωτοβυζαντινής εποχής που βρέθηκαν στις ελληνικές αποικίες της Μ. Σκυθίας θυμίζουν τις προγενέστερες ειδωλολατρικές, είναι όμως μικρότερων διαστάσεων ακανόνιστες στο σχήμα και φτωχότερες στο διάκοσμο από εκείνες,¹³ στοιχεία που εκφράζουν από τη μια τη νέα χριστιανική αντίληψη για το λιτό και απέριττο, υποδηλώνουν όμως από την άλλη και τις νέες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες των ανθρώπων της περιοχής μετά τα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα του τέλους του 3ου και των αρχών του 4ου αιώνα.

Βέβαια, μεμονωμένα δείγματα επιβίωσης της ελληνορωμαϊκής παράδοσης υπάρχουν και στον τομέα της τέχνης των επιτύμβιων στηλών, όπως για παράδειγμα η στήλη που βρέθηκε στην Τόμι με την απεικόνιση αιγυπτιακών θεοτήτων¹⁴ που δείχνει τη συνέχιση των δεσμών της ποντιακής μητρόπολης με αιγυπτιακά κέντρα και την εμμονή της ειδωλολατρικής λατρείας κατά τον 4ο αιώνα. Ειδωλολατρικά στοιχεία εμφανίζονται ακόμη σε επιγραφές άλλων χριστιανικών επιτύμβιων στηλών προερχομένων επίσης από την Τόμι, όπως η αναφορά στα Ηλύσια Πεδία, η λατινική έκφραση *Ave Vale viator*, η απόδοση επιγραφών σε

12. Βλ. τις πρόσφατες μελέτες της Maria Alexandrescu-Vianu, «La sculpture en pierre à Istros IIIe-Ier siècles (II)», *RESEE* 25/2 (1987) 135-151 και «La sculpture en pierre à Istros Ier-IIIe siècles (III)», *RESEE* 25/3 (1987) 225-239.

13. Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 461.

14. D. M. Teodorescu, «Monumente inedite din Tomi», *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice* 8 (1915) 76-77. Em. Condurachi, «Sur deux bas-reliefs 'chrétiens' de Tomis», *Arta și Arheologia* 13-14 (1937-1938) 60-62 και Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 480-481.

στίχους κατά το πρότυπο των ελληνικών επιτύμβιων επιγραμμάτων, η ανάγλυφη ροζέτα σε αέτωμα στήλης κτλ.¹⁵

Η συνύπαρξη κατά τον 4ο κυρίως αιώνα ειδωλολατρικών και χριστιανικών στοιχείων τόσο στις επιτύμβιες στήλες όσο και σε άλλα αντικείμενα καθημερινής χρήσης υποδηλώνει όχι μόνο τη συνύπαρξη αυτή καθαυτή των δύο αντιτιθέμενων ιδεολογιών αλλά και την προσπάθεια του απλού ανθρώπου της εποχής να τις συμβιβάσει.

Η συνύπαρξη κλασικών-ρωμαϊκών και βυζαντινών στοιχείων εμφανίζεται και στο χώρο της καθαρής γλυπτικής τέχνης όπως διαπιστώνει κανείς από την εξέλιξη των κιονοκράνων που, όπως προαναφέρθηκε, η παραγωγή τους σε εργαστήρια των ελληνικών αποικιών και η εισαγωγή τους από άλλα κέντρα της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας, ήταν κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή πολύ μεγάλη. Ήταν φυσικό ο απλός τεχνίτης ή ο καλλιτέχνης της πρωτοβυζαντινής εποχής, ο οποίος γεννήθηκε και μεγάλωσε σε περιβάλλον όπου ο κλασικός πολιτισμός είχε αφήσει ανεξίτηλα ίχνη ενώ οι ρωμαϊκές μνήμες ήταν ακόμη νωπές — όπως συνέβαινε στις παλιές, ελληνικές αποικίες της Μαύρης Θάλασσας — να συγκεράσει το παρελθόν με το παρόν στο δημιούργημά του και, όπως προαναφέρθηκε, να τα συμβιβάσει.

Αυτό διαπιστώνεται κατεξοχήν στα κιονόκρανα του 4ου και του πρώτου μισού του 5ου αι., ενώ αργότερα οι ντόπιοι τεχνίτες δημιουργούν, υπό την ισχυρή επίδραση των βυζαντινών κέντρων του Νότου και της ίδιας της Κωνσταντινούπολης, νέους τύπους κιονοκράνων, διαφοροποιημένων και απελευθερωμένων από τις παραδοσιακές τους μορφές και με τάσεις απλοποίησης του σχήματος και γεωμετροποίησης του άλλοτε φυσικού και πλαστικού τους διακόσμου.¹⁶

Πραγματική βέβαια τομή στην τέχνη του κιονοκράνου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή αποτελεί η εμφάνιση στην κύρια όψη του ανάμεσα στα παραδοσιακά ακάνθινα φύλλα του, του σήματος του σταυρού, στοιχείο που φανερώνει όχι μόνο τον προορισμό τους (τα περισσότερα χρησιμοποιήθηκαν για την διακόσμηση των χριστιανικών βασιλικών της πε-

15. Popescu, *Inscriptiile* 51-57.

16. R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Βερολίνο - Λιψία 1936. Α. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογαεικής Λεκάνης*, Β', Αθήνα 1954, σ. 283-287. Sergio Bettini, «La sculpture byzantine», στον τόμο: *L'art byzantin, art européen*, Αθήνα 1963, σ. 127-130.

ριοχής), αλλά και την ζωντανή αποτύπωση της νέας ιδεολογίας σ' όλες τις μορφές του υλικού πολιτισμού της εποχής.

Ο μεγάλος αριθμός κιονοκράνων που ανακαλύφθηκαν στην Τόμι, Ιστρία, Κάλλατι και στη ρωμαϊκή πόλη του εσωτερικού της Μ. Σκυθίας Tropaeum Traiani, μαρτυρεί τη λειτουργία ειδικών εργαστηρίων αρχιτεκτονικής γλυπτικής στα οποία οι τεχνίτες που δούλευαν, όπως και παλαιότερα, με μάρμαρο εισαγωγής (από την Προκόνησο, τη Θάσο και άλλες περιοχές) ή με ντόπιο ασβεστόλιθο, χρησιμοποιούσαν ως πρότυπα κιονόκρανα εισαγωγής από την Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη και άλλα μεγάλα βυζαντινά κέντρα.¹⁷ Είναι αυτονόητο ότι τα κιονόκρανα εισαγωγής από τα μεγάλα βυζαντινά κέντρα που προαναφέρθηκαν δεν συγκρίνονται από την άποψη του υλικού και της τεχνικής κατασκευής τους με εκείνα της τοπικής παραγωγής, στα οποία είναι έντονος ο επαρχιακός χαρακτήρας σαν έκφραση της κοινωνικο-οικονομικής αλλά και της πολιτιστικής στάθμης των ανθρώπων της βυζαντινής περιφερειακής επαρχίας.

Περνώντας στο χώρο της κεραμεικής τέχνης που αποτελεί την πιο διαδεδομένη και αντιπροσωπευτική μορφή του υλικού πολιτισμού των ελληνικών πόλεων της Μ. Σκυθίας παρατηρεί κανείς ότι οι τεχνίτες και αγγειοπλάστες της εποχής δούλευαν όλα τα είδη της (καθημερινής κυρίως χρήσης) ακολουθώντας πρότυπα προγενέστερα ελληνορωμαϊκά, είναι όμως εμφανώς επηρεασμένοι ως προς την ποιότητα και το διάκοσμό τους από νέους παράγοντες όπως ήταν η χριστιανική θρησκεία, η ανατολική τέχνη και σε μερικές περιπτώσεις το βαρβαρικό στοιχείο του Δούναβη.

Αγγεία και άλλα πήλινα αντικείμενα της πρώιμης βυζαντινής περιόδου βρέθηκαν σε αφθονία και στις τρεις ελληνικές πόλεις της Μ. Σκυθίας όπως και σε κέντρα του εσωτερικού της και προέρχονται τόσο από τοπικά εργαστήρια όσο και από τις συναλλαγές τους με άλλα βυζαντινά κέντρα. Με βάση την ποιότητα και τη χρήση τους διακρίνονται σε δύο κύριες κατηγορίες: (α) στα αντικείμενα κοινής καθημερινής χρήσης που αποτελούν και την πλειονότητα και (β) στα πήλινα αντικείμενα πολυτε-

17. I. Barnea, «À propos de la sculpture romano-byzantine de Scythie Mineure», *Rivista di Archeologia Cristiana* 45, 1-4 (1969) 15-29. Του ιδίου, «Éléments d'art grec des basiliques paléochrétiennes de la Scythie Mineure», *ΔΧΑΕ* 4 (1964) 341-342. Του ιδίου, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Ρώμη 1977, σ. 190-212.

λείας, κατηγορία στην οποία ανήκουν συνήθως αγγεία από κόκκινο πηλό, ανώτερης ποιότητας με σταμπωτό διάκοσμο, όλα σχεδόν εισαγωγής από μεγάλα βυζαντινά κέντρα της Ανατολής και του Νότου.¹⁸

Τα πιο διαδεδομένα είδη αγγείων και πήλινων αντικειμένων στην εποχή που μας απασχολεί ήταν οι αμφορείς και τα λυχνάρια, κατά κύριο λόγο, ενώ δεν λείπουν και άλλα είδη οικιακής χρήσης όπως οι πήλινες κανάτες μικρών συνήθως διαστάσεων, οι κύαθοι και πιάτα διαφόρων τύπων και σχεδίων, ντόπιας κυρίως παραγωγής.

Οι περισσότεροι αμφορείς μεγάλης χωρητικότητας που χρησιμοποιούνταν για την μεταφορά λαδιού, κρασιού και άλλων υγρών προϊόντων, προέρχονταν, όπως έδειξαν οι σχετικές μελέτες, από αγροτικές περιοχές της Ελλάδας και της Μ. Ασίας, δεδομένου ότι εκείνη την εποχή οι δουναβικές περιοχές υπέφεραν από τις συνεχείς επιδρομές των νομαδικών λαών.¹⁹ Επιγραφή επιτύμβιας στήλης που βρέθηκε στην Κωνσταντινούπολη και αναφέρεται σε κάποιον «Οινέμπορο Αλεξανδρείας»²⁰ μαρτυρεί τους εμπορικούς δεσμούς που είχε αναπτύξει η πρωτεύουσα της Μ. Σκυθίας, όπως και παλαιότερα κατά τη ρωμαϊκή εποχή, με αιγυπτιακά κέντρα. Στην ίδια πόλη, όπως μαρτυρείται από επιγραφή,²¹ είχε συσταθεί κατά τη ρωμαϊκή εποχή ο «οίκος των Αλεξανδρινών», προφανώς κάποια εταιρεία εμπόρων της Αλεξανδρείας. Αιγυπτιακής εξόχου προέλευσης είναι οι περισσότερες πήλινες λάμπες του 4ου και 5ου αι. που χρησιμοποιούσαν αργότερα ως πρότυπα στους ντόπιους τεχνίτες για τη μαζική παραγωγή τέτοιων αντικειμένων.²² Αξίζει να μνημονευτούν σ' αυτό το σημείο δύο πήλινα πιάτα, βορειοαφρικανικής καταγωγής, που βρέθηκαν στην Ιστρία: το ένα φέρει τις μορφές του Μεγάλου Κωνσταντίνου και των δύο γιων του και το άλλο τον Ηρακλή δίπλα στον Διόνυσο,²³ παραστάσεις που θυμίζουν περισσότερο τη ρωμαϊκή εποχή και δείχνουν

18. Popescu, *Ceramica romană* 4, σ. 695-724. Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 488-489. Σοφία Πατούρα, «Ο πρώιμος βυζαντινός πολιτισμός της επαρχίας Μικράς Σκυθίας (σημ. Δοβρουτζάς) (4ος-6ος αι.)», *Βυζαντινός Λόγος* 1 (1987) 202.

19. C. Scorpan, «Ceramica romano-bizantină de la Sacidava», *Pontica* 8 (1975) 282-283.

20. Popescu, *Inscripțiile* 63-64. I. Barnea, «Relațiile Provinciei Scythia Minor cu Asia Mică, Siria și Egiptul», *Pontica* 5 (1972) 261.

21. Suceveanu, *ό.π.* 122.

22. C. Iconomu, *Οπαιφε greco-romane*, Κωνσταντινούπολη 1967. Barnea, *Les monuments* 240-245.

23. Barnea, *Din Istoria Dobrogei* 493.

ότι και στην πρωτοβυζαντινή Αίγυπτο οι άνθρωποι διατηρούσαν ζωντανές ακόμη τις μνήμες του παρελθόντος.

Τους θρησκευτικούς εξάλλου δεσμούς με αιγυπτιακά κέντρα και την ιδεολογική επίδραση που ασκούσαν, μέσω του εμπορίου αυτή την εποχή, στις ελληνικές πόλεις της Μ. Σκυθίας μαρτυρεί η παράσταση του Αιγυπτίου Αγίου Μηνά πάνω σε τρία μικρά αγγεία που βρέθηκαν στην Κωνσταντία.²⁴ Η παράσταση του αιγυπτίου μάρτυρα προδίδει τη συνέχεια της παράδοσης δεδομένου ότι και κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, στις ελληνικές αποικίες του Πόντου, όπως δείχνουν πολλές ανάγλυφες παραστάσεις τους, είχε γνωρίσει ευρεία διάδοση η λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων (Ίσις, Όσιρις, Σέραπις, κτλ.).²⁵

Εκτός από την Αίγυπτο και την Ελλάδα εμπορικές συναλλαγές είχαν αναπτύξει κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και με πολλές πόλεις της Ανατολής. Σε εμπορικά σιγίλλια, που βρέθηκαν στην Τόμι και σε άλλα σημαντικά κέντρα της περιοχής, αναγράφονται τα ονόματα των πόλεων: Κολόης (Λυδία), Μητροπόλεως (Φρυγία), Σμύρνης, Εφέσου, Λαοδικείας, Μαγνησίας, Νίκαιας, Σιωνίας, κτλ., οικονομικά κέντρα με τα οποία είχαν εμπορικούς δεσμούς οι άλλοτε ελληνικές αποικίες και κατά τη ρωμαϊκή εποχή.²⁶

Βέβαια οι έμποροι (συνήθως Έλληνες) των άλλοτε ελληνικών αποικιών δεν περιόριζαν τις συναλλαγές τους μόνο με τα προαναφερθέντα μεγάλα οικονομικά κέντρα της Ανατολής και του Νότου.

Συχνά προϊόντα εισαγωγής από άλλες πόλεις ή ντόπια παραγωγής τα προωθούσαν στους βόρεια του Δούναβη πληθυσμούς, σε περιοχές που εκείνη την εποχή, όπως μαρτυρούν οι πηγές, είχαν καταστεί σπουδαίες αγορές απορρόφησης βυζαντινών προϊόντων. Είναι γεγονός ότι εκείνη την εποχή οι παράκτιες πόλεις της Δ. Ακτής του Ευξείνου Πόντου λειτουργούσαν και ως διαμετακομιστικά κέντρα εμπορίου απ' όπου τα προϊόντα έφθαναν στις γνωστές από τους ιστοριογράφους της εποχής πόλεις-εμπόρια της γραμμής του Δούναβη, όπως ήταν το Νοβιόδοουνο και η Δινογετία.²⁷

24. H. Leclercq, Ménas (Saint), *DACL*, X 1, 1 (1933) 376-397. Barnea, *Relațiile* 260.

25. ό.π. 258-260. Alexandrescu-Vianu, ό.π. II, 137.

26. I. Barnea, «Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien», *Βυζαντινά* 13/1 (1985) 298. Του ίδιου, «Η περιοχή του Κάτω Δούναβη υπό το φως των βυζαντινών σιγίλλων», *Βυζαντινά* 8 (1988) 79-96. Πατούρα, ό.π. 195.

27. Σοφία Πατούρα, «Η Βυζαντινή αυτοκρατορία και οι λαοί του Κάτω Δού-

Ωστόσο, τα πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα της περιοχής επηρέαζαν πολλές φορές αυτές τις σχέσεις, όπως συνέβη, για παράδειγμα, γύρω στα 370-375, όταν οι αυτοκράτορες Βάλης, Βαλεντινιανός και Γρατιανός εξέδωσαν διάταγμα προς τον στρατιωτικό διοικητή της Θράκης Θεόδοτο με το οποίο απαγόρευαν την εξαγωγή κρασιού, λαδιού και όπλων στο Barbaricum.²⁸ Οι συναλλαγές με τους νομαδικούς λαούς του Βορρά δικαιολογούν εξάλλου και κάποιους χονδροειδείς και εκβαρβαρισμένους κάπως τύπους αγγείων και άλλων μεταλλικών προϊόντων που παρήχθησαν εκείνη την εποχή στα βιοτεχνικά κέντρα της Μ. Σκυθίας, όπως δείχνουν σχετικές ανακαλύψεις.

Εξετάζοντας τώρα το σύνολο των κεραμικών προϊόντων που ανακαλύφθηκαν στα παράκτια κέντρα της βυζαντινής Σκυθίας διαπιστώνει κανείς τη συνέχιση, όπως προαναφέρθηκε, της ελληνορωμαϊκής παράδοσης με την εμφάνιση όμως και νέων στοιχείων κυρίως στο διάκοσμο, που χαρακτηρίζουν ολόκληρο τον υλικό πολιτισμό της εποχής.

Την ελληνορωμαϊκή παράδοση ακολουθούν οι αγγειοπλάστες της εποχής, στις τεχνικές μεθόδους, στο είδος του υλικού, στους τύπους των αγγείων, εν μέρει και στο διάκοσμο. Όπως κατά τη ρωμαϊκή εποχή έτσι και τώρα χαράσσουν πάνω στην επιφάνεια του αγγείου σημεία που δηλώνουν τη χωρητικότητά του, το όνομα του παραγωγού ή του εμπόρου, ακόμη φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Η σφραγίδα όμως του Χριστιανισμού είναι καλά αποτυπωμένη και στον τομέα της κεραμικής. Καινοτομίες και εδώ όπως και στις άλλες μορφές της τέχνης — μνημειώδους ή λαϊκής — αποτελούν τα χριστιανικά σύμβολα και οι χριστιανικές επιγραφές, χαραγμένα σε εμφανή σημεία των κεραμικών αντικειμένων. Είναι αλήθεια ότι μέσω των καθημερινών οικιακών σκευών γινόταν εύκολα γνωστή η νέα θρησκεία και στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα σε μια περιοχή που ο επίσημος και οργανωμένος προσηλυτισμός δεν είχε αρχίσει ακόμη ή ήταν έστω περιορισμένης έκτασης.²⁹

Συνήθη χριστιανικά σύμβολα χαραγμένα σε κεραμικά όστρακα που βρέθηκαν στην Τόμι και την Ιστρία είναι το περιστέρι, το ψάρι, το μο-

ναβη. Συμβολή στη μελέτη των εμπορικών τους σχέσεων (4ος-6ος αι.), Φιλολογικές πηγές», *Σύμμεικτα* 5 (1983) 340-342.

28. ό.π. 343.

29. Σοφία Πατούρα, «Χριστιανισμός και ιεραποστολική δράση στα Βαλκάνια κατά τον 4ο αιώνα», *Πρακτικά ΣΤ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη (1986) 21-32.

νόγραμμα του Χριστού, ο σταυρός, ο φοίνικας κ.ά. Μαζί με τα χριστιανικά σύμβολα εμφανίζονται στα ίδια αντικείμενα — στα πήλινα δηλ. σκεύη καθημερινής οικιακής ή εμπορικής χρήσης — και οι παρακάτω χριστιανικές επικλήσεις: *Κύριε βοήθει, Χριστόν Μαρία Γεννά, Μήτηρ Θεοῦ, Θεοῦ Φῶς, Θεοῦ Λόγος, Θεοῦ Χάρις, Χριστός Παντοκράτωρ* κ.ά.³⁰

Βέβαια η νέα θρησκεία που είχε αλλάξει τις αντιλήψεις κυρίως των απλών ανθρώπων για τις ηθικές αξίες της επίγειας ζωής, ήταν φυσικό να επηρεάσει και τις σκέψεις τους για την μετά θάνατο ζωή. Σε όστρακα προερχόμενα από τις πρωτοβυζαντινές νεκροπόλεις των πόλεων της Μ. Σκυθίας τη θέση των ευχών που συνόδευαν τους νεκρούς κατά την ελληνορωμαϊκή εποχή όπως *Τύχη, Χαρά*³¹ παίρνουν τώρα οι λέξεις *Φῶς, Ζωή*³² ή ακόμη επικλήσεις όπως *Εἰλεώς μοι ὁ Θεός*,³³ ανάλογες με εκείνες των επιτύμβιων στηλών της ίδιας εποχής, *in morte resurrectionis, Crux mortis et resurrectionis* κ.ά.³⁴

Ωστόσο, κατά τον 4ο τουλάχιστον αιώνα, που οι μνήμες του παρελθόντος είναι ακόμη ζωντανές στις ελληνικές αποικίες του Πόντου χρησιμοποιούνται συχνά ειδωλολατρικές επικλήσεις όπως οι παραπάνω σε κεραμικά είδη και σε επιτύμβιες στήλες είτε αυτόνομα είτε σε συνδυασμό με χριστιανικές επιγραφές. Στο σημείο αυτό μπορούμε να αναφερθούμε στις χριστιανικές και βακχικές επικλήσεις: *Κύριε βοήθει, Λάβε πῶμα καὶ Πίε, Πίε, Οἶνος καλός* κ.ά. που συνυπάρχουν πάνω σε καλύμματα αγγείων, προερχόμενα από την Μαργγάλια (Κάλλατις), όπου λειτουργούσαν εργαστήρια μαζικής παραγωγής τέτοιων αντικειμένων.³⁵

Τελειώνοντας, επειδή ο χρόνος δεν μας επιτρέπει να επεκταθούμε σε άλλα είδη βιοτεχνικής παραγωγής ή εμπορίου που οπωσδήποτε θα μας πρόσφεραν ενδιαφέροντα στοιχεία για το θέμα μας, επισημαίνουμε τα εξής: οι άλλοτε ελληνικές αποικίες της δυτικής ακτής του Ευξείνου Πόντου αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα περιφερειακών βυζαντινών πόλεων στις οποίες η επιβίωση των ελληνορωμαϊκών παραδό-

30. Popescu, *Inscriptiile* 29-31. I. Barnea, *Arta creștină în România*, 1, Βουκουρέστι 1979, σ. 16-21.

31. Popescu, *Inscriptiile* 94, 141-142.

32. *ό.π.* 86.

33. *ό.π.* 94.

34. *ό.π.* 140, 187-188.

35. I. Barnea, «Objets céramiques peu connus: les couvercles des vases de Scythie Mineure», *Dacia N.S.* 9 (1965) 407-417. Popescu, *Inscriptiile* 146.

σεων και οι νέοι παράγοντες που προέκυψαν από τις ιστορικές και πνευματικές συγκυρίες της εποχής, διαμόρφωσαν τα πολιτικά, πολιτιστικά και κοινωνικο-οικονομικά πλαίσια μέσα στα οποία κινήθηκε, έδρασε και δημιούργησε ο άνθρωπος της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στη δημόσια και καθημερινή του ζωή.

ΟΙ ΠΑΝΗΓΥΡΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Με τὸν ὄρο *πανήγυρις*¹ (*πᾶν* + *ἄγυρις*=συγκέντρωση) ἐννοοῦμε τὴ θρησκευτικὴ ἑορτὴ καὶ τὸ σύνολο τῶν ἐκδηλώσεων ποὺ πραγματοποιοῦνται γιὰ νὰ τιμηθεῖ ἡ μνήμη τοῦ ἁγίου στὴν ὁποία εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναὸς μιᾶς περιοχῆς, πόλης ἢ χωριοῦ. Σὲ περίπτωσι ποὺ παράλληλα μὲ τὶς ἄλλες ἐκδηλώσεις διεξάγεται στὸ χωρὸ γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ γιὰ συγκεκριμένο χρονικὸ διάστημα, ἀγοραπωλησίᾳ προϊόντων ἢ ζώων, μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἐμποροπανήγυρη, ἀντιδιαστέλλοντάς την ἀπὸ τὸν ὄρο *ἀγορά*, ποὺ σημαίνει τὴν ἐβδομαδιαία τοπικὴ ἀγορά.²

Σύμφωνα μὲ πρόσφατη ἔρευνα ὁ τρόπος ἀπόδοσις τιμῆς στὸν ἐορτάζοντα ἅγιο καὶ οἱ σχετικὲς ἐκδηλώσεις εἶχαν ἕως ἕνα σημεῖο σχέσι

1. Ἡ παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία γιὰ περαιτέρω ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν ἐμποροπανήγυρη στὸν πελοποννησιακὸ χωρὸ. — Ὅπου π.= πανήγυρη καὶ ὄπου ἐ-π.= ἐμποροπανήγυρη.

Πρωταρχικῆς σημασίας δημοσίευμα γιὰ τὴ μελέτη τῆς πανήγυρης εἶναι ἡ ἀνακοίνωσι τοῦ καθηγητῆ Σπ. Βρυώνη: Sp. Vryonis, *The Panegyris of the Byzantine Saint: a Study in the Nature of a Medieval Institution, its Origins and Fate* (Symposium Birmingham 1981 = *The Byzantine Saint*, ed. by Sergei Hackel, Λονδίνο 1981), σ. 196-226. Πρβ. ἐπίσης Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Γ', Ἀθήνα 1947, σ. 270-283. Σημαντικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἐμποροπανήγυρη στὸν βαλκανικὸ χωρὸ, κατὰ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰ., μὲ ἀναφορὰ στὴ σύγχρονη καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία, εἶναι ἡ ἐργασία τῆς Georgeta Penelea, *Les foires de la Valachie pendant la periode 1774-1848* (Bibliotheca Historiae Romaniae 44, Section de l'histoire économique), Βουκουρέστι 1973.

2. Ἡ ἐβδομαδιαία τοπικὴ ἀγορὰ ἔχει σχέσι μὲ τὶς *Nundinae* τῆς ἀρχαίας Ρώμης. Ν. Λέκκας, Ἄγοράι, ἐμποροπανηγύρεις, ἐκθέσεις, Ἀθήνα 1934, σ. 73. Κουκουλέ, ὁ.π. 281. J. Koder, «The Urban Character of the Early Byzantine Empire: Some Reflections on a Settlement», *Geographical Approach to the Topic, 17th International Congress of Byzantine Studies*, (Major Paper) Οὐάσιγκτον 1986, 164. Γιὰ τὶς διαφορὲς μεταξὺ ἐβδομαδιαίας ἀγορᾶς καὶ ἐμποροπανήγυρης, βλ. Penelea, *Les foires* 8.

με την αρχαία θρησκεία, την ελληνική και ρωμαϊκή παράδοση.³ Ο Δημοσθένης και ο Πίνδαρος αναφερόμενοι στις τέσσερις μεγαλύτερες θρησκευτικές εορτές του ειδωλολατρικού κόσμου τις χαρακτηρίζουν ως πανηγύρεις. Ο Στράβων πάλι μιλώντας για την π. της Δήλου σημειώνει τον εμπορικό χαρακτήρα της: *ἢ τε πανήγυρις ἐμπορικόν τι πράγμα ἐστι.*⁴ Ο Πausανίας τέλος περιγράφοντας την π. της Τιθορέας επισημαίνει τὰ θρησκευτικά, ἐμπορικά και κοινωνικά συνεκτικά στοιχεία της.⁵ Κατὰ τὴν χριστιανικὴ ἐποχὴ ἡ π. βαπτίζεται, ἐξαγνίζεται καὶ μετεξελλίσσεται στὴ βυζαντινὴ κοινωνία στὴν ὁποία προσαρμόζεται ἄριστα, παρὰ τὴν ἀντίδραση τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.⁶ Ο Σωζομενός δίνει μὲ ἐνάργεια τὴν εἰκόνα τῆς σταδιακῆς μετεξέλιξης τῆς π. στὴ χριστιανικὴ κοινωνία ἀφήνοντας νὰ διαφανεῖ ἡ μεγάλη τομὴ καὶ ἡ ἀφετηρία τῆς νέας ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ θεσμοῦ. Μιλώντας για τὴν πανηγύρη λέει: *Πᾶσι δὲ περισπούδαστος ἡ εορτή, Ἰουδαίους μὲν καθότι πατριάρχην ἀρχοῦσι τὸν Ἀβραάμ, Ἕλλησι δὲ διὰ τὴν ἐπιδημίαν τῶν ἀγγέλων, τοῖς δ' ἀπὸ Χριστιανοῖς οὗτι καὶ τότε ἐπεφάνη τῷ εὐσεβεῖ ἀνδρὶ ὁ χρόνος ὄστερον ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ ἀνθρωπείου γένους διὰ τῆς παρθένου φανερώς ἑαυτὸν ἐπιδείξας. Προσφόρος δὲ ταῖς θρησκείαις τιμῶσι τοῦτον τὸν χώρον.*⁷

Ἡ βυζαντινὴ π. ἐντάσσεται πλέον στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας καὶ προστατεύεται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ δίκαιο⁸ δεδομένου ὅτι ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τοὺς σημαντικὸς παράγοντες ἀνάπτυξης τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου κατὰ τὸ μεσαίωνα σὲ εὐρύτατα γεωγραφικὰ πλαίσια.⁹ Σὲ ὅλα τὰ μεγάλα

3. Vryonis, *The Panegyris* 206-209, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὸ θέμα.

4. Στράβων 10, 5, 4 (ἐκδ. Lasserre).

5. Πausanίας 10.32.14-6: *Ἐν δὲ τῇ τιθορέων καὶ δις ἐκάστου τοῦ ἔτους τῇ Ἰουδί πανήγυρι ἀγοῦσι, τὴν μὲν τῷ ἡρῖ, τὴν δὲ μετοπωρινῆ· τρίτη δὲ ἡμέρα πρότερον κατὰ ἑκατέραν τῶν πανηγύρεων, ὅσοις ἐστὶν ἐσελθεῖν ἄδεια, τὸ αὐτὸν ἐκκαθαίρουσι τρόπον τινὰ ἀπόροχτον... Ταύτη μὲν δὴ τῇ ἡμέρᾳ τοσαῦτα περὶ τὸ ἱερὸν δρῶσι, τῇ δὲ ἐπιούσῃ σκηρὰς οἱ κατηλεύοντες ποιοῦνται καλάμου τε καὶ ἄλλης ὕλης αὐτοσχεδίον. Τῇ τελευταίᾳ δὲ τῶν τριῶν πανηγυρίζουσι πυρράσκοντες καὶ ἀνδράποδα καὶ κτήνη τὰ πάντα, ἔτι δὲ ἐσθῆτας καὶ ἀργυρον καὶ χρυσόν· μετὰ δὲ μεσοῦσαν τὴν ἡμέραν τρέπονται πρὸς θυσίαν.*

6. Vryonis, *The Panegyris* 210-212. Βλ. καὶ PG 31, 1020.

7. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Β'* 4, 3 (ἐκδ. Bidez, SC 306).

8. JGR I, 271-272.

9. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ὡς οικονομικὸς θεσμὸς ἡ ἐμποροπανηγύρη ἦταν γνωστὴ καὶ διαδεδομένη στὴν Αἴγυπτο, Κίνα, Ἰαπωνία, τὴν Εὐρώπη, ἰδιαίτερα δὲ στὴ Γαλλία, ὅπου γνώρισε ἀνορθὴ ἀπὸ τὸν 12ο ἕως τὸν 14ο αἰ., καθὼς καὶ στὰ Βαλκάνια.

έμπορικά κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας, Κωνσταντινούπολη, Ἀντιόχεια, Τραπεζούντα, Σμύρνη λειτουργοῦν πανηγύρεις μὲ μεγάλη ἔμπορική σημασία.¹⁰ Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς οἱ σχετικές εἰδήσεις τῶν πηγῶν εἶναι ἐλάχιστες.¹¹ Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο μόνο γιὰ τὴν π. τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης¹² ἔχουμε σαφεῖς πληροφορίες ὡς πρὸς τὴ σημασία, τὴ διάρκεια καὶ τὴν ὀργάνωσή της, ἐνῶ σχετικά λίγες εἶναι οἱ μαρτυρίες γιὰ τὰ ἀντίστοιχα πανηγύρια τοῦ Ἁγίου Ὁρους¹³ καὶ τῆς Ἡπείρου.¹⁴ Ἰδιαιτέρα σημαντικὴ πανήγυρη φαίνεται ὅτι ἐτελεῖτο κατὰ τὸν 6ο μ.Χ. αἰ. στὴν Βοιωτία, ὅπου συγκεντρωνόταν πλῆθος ἀπ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα.¹⁵

Βλ. σχετικά Penelea, *Les foires* 7-24. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἔμποροπανήγυρη καὶ τὴ σημασία της στὴν Εὐρώπη ἀπὸ πλευρὰ νομική, ἱστορικὴ καὶ οἰκονομικὴ βλ. Huvelin, *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*, Παρίσι 1897.

10. Vryonis, *The Panegyris* 200-202, 214-216. Γιὰ τὶς πανηγύρεις στὴν Κωνσταντινούπολη βλ. Μ. Γεδεών, «Περὶ τῶν μεγαλοπρεπέστερον ἐν Κωνσταντινουπόλει τελουμένων ἱεροκοσμικῶν πανηγύρεων», *Λαογραφία* 13 (1951) 237-241.

11. Τὴ σπανιότητα τῶν εἰδήσεων ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ἔμποροπανήγυρη τῆς Κωνσταντινουπόλεως σημειώνει ὁ Κουκουλές, ὁ.π. 273.

12. Πηγὴ τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴ σημαντικὴ ἔμποροπανήγυρη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης εἶναι ὁ Τιμαρίων βλ. R. Romano, *Pseudo-Luciano. Timarione. Testo critico, introduzione, traduzione commentario e lessico*, Νεάπολη 1974, § 5, σ. 53-55. Βλ. ἐπίσης Ο. Tafrahi, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Παρίσι 1913, σ. 117-119. Ν. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956, σ. 209-212, καὶ σ. 395-396.

13. F. Dölger, *Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon* (Abhandlungen der Bayer. Akad. der Wiss.), Μόναχο 1949, σ. 41, στ. 158. P. Lemerle - Ν. Svoronos - A. Guillou - Denise Papachryssanthou, *Actes de Lavra*, II, Παρίσι 1977, ἀρ. 104, σ. 170, στ. 168. J. Lefort, *Actes d'Esphigménou* (Archives de l'Athos VI), Παρίσι 1973, ἀρ. 14, σ. 109, στ. 210, ἀρ. 16, σ. 123, στ. 80.

14. Γιὰ τὶς ἔμποροπανηγύρεις στὴν Ἡπειρο βλ. Catherine Asdracha, «Les foires en Épire médiévale. La fonction justificative de la mémoire historique», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien 1981 = JÖB* 32/3 (1982) 437-446.

15. Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν Πολέμων 8. 25 (ξκδ. Haury - Wirth II, 628). Ὁ Προκόπιος ἀναφερόμενος στὸ σεισμὸ τοῦ 552 μ.Χ. στὴν περιοχὴ, ἀποδίδει τὸ θάνατο πολλῶν ἀνθρώπων στὸ γεγονός ὅτι εἶχε συγκεντρωθεῖ ἐκεῖ πλῆθος ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα ἐξαιτίας τῆς πανήγυρης: ἀμφὶ δὲ τὰ ἐκείνη χωρία, οὗ δὴ τὸ Σχίσμα ἀνόμασται, καὶ σεισμὸς ὑπερμεγέθης γενόμενος πλείω φόνον ἀνθρώπων ἢ ἐν πάσῃ τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι εἰργάσατο, μάλιστα ἐπεὶ τινα ἐορτὴν πανηγυρίζοντες ἔτυχον ἐκ πάσης τε τῆς Ἑλλάδος ἐναυθῆα τότε τούτου δὴ ἔνεκα ξυνειλεγμένοι πολλοί. Γιὰ τὸ σεισμὸ αὐτὸ ποῦ ἔγινε τὸ Μάιο ἢ Ἰούνιο τοῦ 552 βλ. Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, «καὶ

*Έχοντας υπόψη ότι η π. αποτελεί κατά τη μεσαιωνική εποχή σημαντικότερο παράγοντα ανάπτυξης του έσωτερικού έμπορίου, που δέν έχει ακόμη μελετηθεί, όπως θα έπρεπε, κατά γεωγραφικές ένότητες ενός έναιου συνόλου με κοινά γνωρίσματα και κοινή ιστορική μοίρα, εξετάζουμε τὸ θεσμὸ στὰ πλαίσια τοῦ πελοποννησιακοῦ χώρου. Οἱ μαρτυρίες τῶν φιλολογικῶν πηγῶν εἶναι λίγες, ἔλλιπείς και συμπτωματικές ἐνῶ πιδ συστηματικές εἶναι οἱ μαρτυρίες που προέρχονται ἀπὸ τὰ ἔγγραφα.

*Η πανήγυρη και μάλιστα ἡ ἔμποροπανήγυρη συνιστᾶ για τὴν Πελοπόννησο, σημαντικότερο παράγοντα ἀνάπτυξης τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐμπορίου και συνδέεται ἄμεσα με τὶς ιστορικές ἐξελίξεις που πραγματοποιοῦνται στὸν πελοποννησιακὸ γενικότερο χῶρο.¹⁶

Στὶς βυζαντινές πηγές που ἀναφέρονται στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο ἡ π. ἀποδίδεται και με τούς ὄρους *δημοτελής εορτή, πανήγυρις*, στὶς λατινικές πάλι ὡς *panejours, panigerum*.

Μία ἀπὸ τὶς σημαντικές π. θρησκευτικοῦ χαρακτήρα ἀναφέρεται στὸ Βίο τοῦ ὁσίου Νίκωνος και τελείται στὴ Σπάρτη τὴν ἡμέρα κοίμησης τοῦ ἁγίου (26 Νοεμβρίου): *και ταῖς δι' ἔτους τιμαῖς τε και πανηγύρεσι τὴν πρὸς τὸν ἅγιον πίστιν ἀφοσιοῦσθαι*.¹⁷ Δέν γνωρίζουμε ἐὰν ἡ π. αὐτὴ εἶχε μόνο θρησκευτικὸ χαρακτήρα ἢ ἂν συνοδευόταν και ἀπὸ ἔμποροπανήγυρη. *Απ' ὅ,τι μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὑπῆρχε προσέλευση μεγάλου ἀριθμοῦ προσκυνητῶν ἀπὸ τὶς γύρω περιοχές ἢ και ἀπ' ὄλη τὴν Πελοπόννησο, πράγμα που θα διευκόλυνε τὶς ἔμπορικές συναλλαγές στὴ σημαντικὴ ἄλλωστε ἀπὸ πλευρᾶς ἔμπορικῆς δραστηριότητας πόλη τῆς Σπάρτης.¹⁸ *Η π., σύμφωνα με τὶς ἔμμεσες ἐνδείξεις τοῦ Βίου πραγματοποιεῖτο σὲ χῶρο κοντὰ στὴ μονὴ τοῦ ὁσίου, ἢ θέση τῆς ὁποίας πρέπει

τὰ πολλὰ τῆς Πελοποννήσου... σεισμοῦ γεγονόσιν παρανάλωμα), *Πρακτικά Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1987-88, Β', 438.

16. Συνθετικὴ μελέτη για τὶς πανηγύρεις στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο δέν ὑπάρχει. Στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο σύντομη ἀναφορὰ κάνουν οἱ Κουκουλές, *δ.π.* 275 και Vryonis, *The Panegyris* 216. Με τὶς ἔμποροπανηγύρεις κατὰ τὸν 18ο αἰ. ἀσχολεῖται και ὁ Β. Κρεμμυδάς, *Τὸ Ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰῶνα (1715-1792) (με βάση τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα)*, Ἀθήνα 1972, σ. 329-333.

17. *Ο. Λαμψίδης, «*Ο ἐκ Πόντου ὁσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε. (Κείμενα-Σχόλια)», *Ἀρχεῖον Πόντου*, Παρ. 13, Ἀθήνα 1982, σ. 212, στ. 13-14, βλ. και σ. 138, στ. 6 κ.έ.: **Ἐπειδὴ και ἡ πάνσεπτος δημοτελής εορτὴ ἐπέστη τῆς ἱερᾶς κοιμήσεως τοῦ τρισμάκαρος...*

18. Για τὴν ἔμπορικὴ σημασία τῆς Λακεδαίμονος κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο ἄλλὰ και ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν βλ. Μ. Κορδῶση, «Τὸ ἔμπόριο στὴ Βυζαντινὴ Λα-

νά βρισκόταν μέσα στο κάστρο τῆς μεσαιωνικῆς Σπάρτης κοντά στην Ἄγορά, τὸ Φόρο τῶν Βυζαντινῶν,¹⁹ σὲ χαμηλὸ ἔξαρμα μεταξύ τῆς Ρωμαϊκῆς στοᾶς καὶ τοῦ ἡμικυκλικοῦ ἀναλήμματος. Ἡ ἐτήσια π. στὴ μνήμη τοῦ ὀσίου δὲν φαίνεται νὰ ἐξακολούθησε νὰ πραγματοποιεῖται γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν συναντᾶμε μνεῖες σὲ ἄλλες μεταγενέστερες πηγές.²⁰ Ἡ κατάργησή της πρέπει ἀσφαλῶς νὰ συνδέεται μὲ τὸ βαθμιαῖο περιορισμὸ τῆς φήμης τοῦ ὀσίου καθὼς καὶ μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν τοπικῶν παραδόσεων γιὰ τὴν ψυχωφελῆ δραστηριότητα τοῦ ὀσίου.²¹

Στὴ γαλλικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως γίνεται λόγος γιὰ τὴν π. ποὺ ἐτελεῖτο στὸ Λιβᾶδι τῶν Βερβένων γύρω στὰ μέσα Ἰουνίου.²² Πρόκειται γιὰ ἑλληνοφραγκικὴ ἐμποροπανήγυρη ποὺ γινόταν προφανῶς κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς Ἀναλήψεως, τὴν ὁποία ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ Φράγκοι ἐόρταζαν μὲ μεγαλοπρέπεια.²³ Ἡ ἐμποροπανήγυρη αὐτὴ πρέ-

κωνία (Θ' αἰ.-1204)», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν*, Ἀθήνα 1982-83, 108-109.

19. Π. Βοκοτόπουλος, «Παρατηρήσεις στὴ λεγομένη βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Νίκωνος», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1976-1978, 280-281. Λαμφίδης, ὁ.π. 426-427, 477.

20. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ., ὁ ἐορτασμὸς τῆς ἐπετείου τῆς μνήμης τοῦ ὀσίου ἀναβίωσε βλ. Μ. Γαλανόπουλο, *Βίος, Πολιτεία, εἰκονογραφία, θαύματα καὶ ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ὀσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε*, Ἀθήνα 1933, σ. 139.

21. Π. Βελισσαρίου, «Τὸ ἄντρον τῆς καθοσιώσεως ὀσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Γ' αἰών)», *Πρακτικὰ τοῦ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1987-88, Β', 471.

22. Στὴ γαλλικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἀναφέρεται: «Si avint chose de grant fortune et aversité, que a la contré de l'Escorta par devant .j. casal que on appelle la Varvaine a une belle preaerie, que on dit en grec a la Livadi. Si se faisoient les foires que on claiame Panejours, lesquelles se font au jour de huy au demie juyn; auxquelz foires venoient la gent de toutes pars pour acheter et pour vendre, tant dou pays de l'empereor comme de celui dou prince». βλ. J. Longon, *Livre de la conquete de la princée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1505)*, Παρίσι 1911, § 802, σ. 319. Βλ. καὶ D. A. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée, II. Vie et institutions*, Ἀθήνα 1953 (= Édition revue et augmentée par Chryssa Maltézou, Variorum, Λονδίνο 1975), σ. 253-254. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς*, Α', Ἀθήνα 1972, σ. 99 καὶ 209.

23. Βλ. σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, ὅπου ὁ Γουλιέλμος Σαμπλίτης πηγαίνοντας στὴ Φραγκία βρῆκε τοὺς Φράγκους νὰ ἐορτάζουν τὴν Πεν-

πει να ήταν πολυήμερη και έδινε την ευκαιρία σε Έλληνες και Φράγκους να συγκεντρώνονται για να πουλήσουν τα προϊόντα τους, κυρίως το μετάξι, που ήταν από τα βασικά προϊόντα αγοραπωλησίας της περιοχής. Σύμφωνα με την εκτίμηση των τοπογραφικών δεδομένων από την επίτοπια έρευνα του χώρου, πιδό πρόσφορη περιοχή για τη διεξαγωγή της μεγάλης αυτής έμποροπανηγύρης που συγκέντρωνε Έλληνες και Φράγκους απ' όλα τα μέρη *de toutes pars* θεωρούμε θέση²⁴ κοντά στα Βέρβενα Κυνουρίας,²⁵ περιοχή εύφορη και εύδρη, κατάλληλη για πολυάνθρωπες συγκεντρώσεις.

Στην άραγωνική παραλλαγή του Χρονικού γίνεται λόγος για δύο έμποροπανηγύρεις που έτελοῦντο ή μὲν πρώτη σε έκκλησία κοντά στο Νίκλι στα σύνορα Έλλήνων και Φράγκων,²⁶ ή δὲ ἄλλη, σε έκκλησία 3-4 μίλια (= 5-6 χλμ.) μακριά από την πόλη του Νικκίου.²⁷ Αν θεωρήσουμε ακριβείς τις πληροφορίες του Χρονικού, ή πρώτη ήταν μία παραλλαγή της έλληνοφραγκικής π., που έτελεῖτο πιθανότατα στο ναό της Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς Τεγέας,²⁸ όπου και σήμερα ακόμη επιβιώνει ή συ-

τηκοστή: *Εἰς τὸ Παρίσ τὸν ἠΐσηκεν μετὰ τοὺς ἄρχοντές του· ἢ ἐωρτίαζαν τὴν Πεντηκοστήν, καθὼς τὸ ἔχουν οἱ Φράγκοι.* Βλ. J. Schmitt, *The Chronicle of Morea*, Λονδίνο 1904, στ. 2139. (= Π. Καλονάρος, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, Ἀθήνα 1940, στ. 2139).

24. Ἡ προσέγγιση τῆς θέσης «Livadi» τοῦ Χρονικοῦ με τοπωνυμία κοντά στα Βέρβενα Κυνουρίας, βασίζεται στην εκτίμηση τῶν στοιχείων, που προέκυψαν από την επίτοπια ἀρχαιολογική έρευνα, καθὼς και από την εξέταση τῶν τοπογραφικῶν δεδομένων τῆς γαλλικῆς παραλλαγῆς τοῦ Χρονικοῦ.

25. Για τὰ Βέρβενα Κυνουρίας και τὴ θέση στην ὁποία ἐντοπίζεται ὁ μεσαιωνικός οἰκισμός, βλ. τὴν ἀνακοίνωσή μου, «Ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες για τὰ Βέρβενα Κυνουρίας», στὸ Β' Τοπικὸ Συνέδριο Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (Τεγέα-Τρίπολις, 11-14 Νοεμβρίου 1988).

26. A. Morel-Fatio, *Libro de los feshos et conquistas del Principado de la Morea*, Γενεύη 1885, § 476, σ. 104. Zakythinos, *Despotat*, I, *Histoire politique* 65-66 σημ. 5.

27. Morel-Fatio, *ὁ.π.* § 478, 479, σ. 105.

28. Τὸ μεσαιωνικὸ Νίκλι κτισμένο κοντά στη θέση τῆς ἀρχαίας Τεγέας ήταν στὰ χρόνια τῆς κατάκτησής του ἀπὸ τοὺς Φράγκους και ἀργότερα, ὡς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. μία σημαντικὴ πόλη με κάστρο, ἐρείπια τοῦ ὁποίου σώζονται γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς· βλ. Μ. Κορδῶση, «Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἱστορικὰ και τοπογραφικὰ προβλήματα», *Ἱστοριογεωγραφικά* 1 (1985-86) 108. Τοῦ ἴδιου, «Τὸ Βυζαντινὸ Νίκλι», *Ἱστοριογεωγραφικά* 1 (1985-86) 197-198. Τὸ Νίκλι εἶναι μία ἀπὸ τίς πιδό σημαντικὲς ἀρκαδικὲς πόλεις ἀπὸ ἀποψη πολιτικῆ, ἐκκλησιαστικῆ και ἐμπορικῆ. Βλ. Zakythinos, *Despotat*, II,

νήθεια να τελείται ἐμπορικοῦ χαρακτήρα π. κατὰ τὸ Δεκαπενταῦγουστο²⁹ (εἰκ. 1). Ὡς πρὸς τὴ δευτέρη ἐμποροπανήγυρη ποῦ ἐτελεῖτο σὲ ἀπόσταση 5-6 χλμ. ἀπὸ τὸ Νίκλι, κοντὰ στὸ ἑλληνοφραγκικὸ σύνορο, θεωροῦμε ὅτι κάθε ἀπόπειρα προσέγγισης τοῦ χώρου εἶναι παρακινδυνευμένη καὶ ἐπισηφαλὴς ἀφοῦ οἱ πληροφορίες τοῦ Χρονικοῦ εἶναι ἀσαφεῖς ὡς πρὸς τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα καὶ ἡ ὀριοθετικὴ γραμμὴ τῶν περιοχῶν ποῦ ἀνῆκαν στοὺς Ἕλληνας καὶ Φράγκους δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπαρκῶς προσδιορισθεῖ.³⁰ Ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Χρονικοῦ προκύπτει ὅτι στὴν κεντρικὴ Πελοπόννησο, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ., τελοῦνται ἑλληνοφραγκικὲς π. μὲ χαρακτήρα κυρίως ἐμπορικὸ. Σὲ αὐτὲς συγκεντρώνονται Ἕλληνας καὶ Φράγκοι ἔμποροι γιὰ σημαντικὸ χρονικὸ διάστημα. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀργότερα, τὸν 17ο αἰ., ὅταν ἀντὶ τοῦ Νικελίου ἀναπτυχθεῖ ἡ Τρίπολη,³¹ ἡ πόλη θὰ γίνῃ τόπος διεξαγωγῆς μεγάλης ἐτήσιας ἐμποροπανήγυρης ποῦ γίνεται κατὰ τὴν ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἔκθεση τοῦ βενετοῦ προνοητῆ Δομένικου Gritti πρὸς τὴν Γαληνοτάτη μὲ χρονολογία 28.12.1691.³²

157-158. Věra Hrochová, «Le commerce vénitien et les changements dans l'importance des centres de commerce en Grèce du 13e au 15e siècles», *Studi Veneziani* 9 (1967) 28. Βούλα Κόντη, «Συμβολὴ στὴν Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Ἀρκαδίας (395-1209)», *Σύμμεκτα* 6 (1985) 112-114.

29. Ἦδη κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ὡς τὸ 1851 μαρτυρεῖται ὅτι τὴν πέμπτη ἡμέρα ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Σωτῆρος ἐλάμβανε χώρα «πανήγυρις κάλλους» γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, βλ. Ν. Ἀλεξόπουλο, *Ἀρκαδικὰ Σύμμεκτα*, Ἀθήνα 1910, σ. 27-30. Τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἱστορία τῶν Μεσαιωνικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθήνα 1951, σ. 87-88. Βλ. ἐπίσης Ν. Δ. Μοραΐτη, *Ἱστορία τῆς Τεγέας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1932, σ. 674-675, 688, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ δύο μεγάλα πανηγύρια τῆς Τεγέας: τὸ μὲν ἕνα γινόταν τὴν Παρασκευὴ τῆς Διακαινησίμου, τὸ δὲ ἄλλο κατὰ τὸ Δεκαπενταῦγουστο. Σήμερα γίνεται ἐμποροπανήγυρη στὸ χωρὸ γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, διαρκεῖ ὀκτὼ ἡμέρες (15 ἕως 23 Αὐγούστου), καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχει οἰκονομικὴ σημασία. Γιὰ τὸ πανηγύρι τῆς Τεγέας βλ. τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Ἀ. Ἀγγελᾶκου, «Ὁ Τεγεατικὸς Σύνδεσμος καὶ τὸ πανηγύρι τῆς Τεγέας ἀπὸ παλιὰ μέχρι σήμερα», στὸ Β' Τοπικὸ Συνέδριο Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (Τεγέα-Τρίπολις 11-14 Νοεμβρίου 1988).

30. Ὁ καθορισμὸς τῆς ὀριοθετικῆς γραμμῆς μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Φράγκων στὴν περιοχὴ παραμένει πρόβλημα ἄλυτο, ποῦ θὰ λυθεῖ μόνο μὲ τὴ διενέργεια ἐπισημαίνουσας ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας καὶ τὴν ἐπισημάνση τῶν ὀχυρώσεων.

31. Zakythinis, *Despotat*, II, 158. Γριτσόπουλος, *Τριπολιτσά*, Β' 2, 493-495.

32. Τὴν ἔκθεση τοῦ βενετοῦ προνοητῆ Gritti, δημοσίευσε σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ ἰταλικά ὁ Σ. Π. Λάμπρος, «Ἐμπορικὰ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ ἐν Πε-

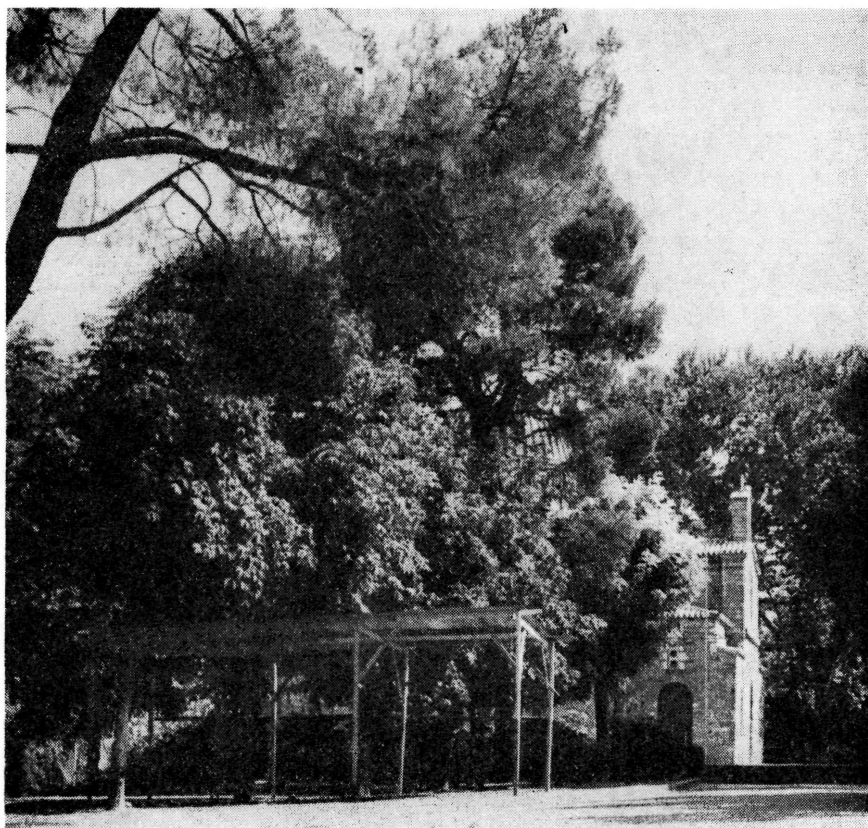
Κατά τὸν 18ο αἰ. τὸ π. τῆς Τριπόλεως, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐγγράφων τῶν γαλλικῶν ἀρχείων, ἀποκτᾶ παμπελοποννησιακὴ σημασία καὶ ἐξελίσσεται σ' ἓνα ἀπὸ τὰ δυὸ πιὸ σημαντικὰ ἐμπορικὰ πανηγύρια τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου γινόταν ἡ προαγορὰ τοῦ μεταξιοῦ ἀπὸ τοὺς γάλλους ἐμπόρους.³³

Μεταξὺ τῶν προνομίων ποὺ μὲ τὸ γνωστὸ ἀργυρόβουλλο τοῦ δεσπότη Θεοδώρου Α' παρέχονται στοὺς Μονεμβασιῶτες, παραχωροῦνται καὶ ἀτέλειες στὶς ἐτήσιες ἐμποροπανηγύρεις ποὺ γίνονται εἰς τὰ . . . κάστρα ἢ [τάς] χώρας τῆς βασιλείας μου.³⁴ Μολονότι δὲν γίνεται σαφές

λοποννήσω κατὰ τὸν δέκατον ἑβδομον αἰῶνα», *Μικταὶ Σελίδες*, Ἀθήνα 1905, 616-622. Στὴν ἐκθεση αὐτὴ ὁ Gritti ἀναφερόμενος στὶς πέντε κυριότερες πελοποννησιακὲς πανηγύρεις, κάνει λόγο γιὰ τὴν πανηγύρη τῆς Τριπολιτσᾶς: «Πέντε λοιπὸν πρωτεύουσαι ἑλληνικαὶ πανηγύρεις τελοῦνται... ἀπαξ ἐτησίως ἐν τῷ βασιλείῳ τοῦ Μορέως, ἡ μὲν πρώτη κατὰ μῆνα Μάϊον ἐν τῇ χώρᾳ Γαστούνης, ἡ δὲ δευτέρα κατ' Ἰούνιον ἐν Τριπολιτσᾷ... Διαρκοῦσι δὲ αὐτὰ δέκα πέντε ἡμέρας καὶ γίνεται ἐν αὐταῖς συναλλαγὴ μετάξης, ἐρίων, ὑφασμάτων, πανικῶν καὶ ὁμοίων πραγματειῶν, ὡς καὶ παντοειδῶν σιτηρῶν καὶ ζώων» (σ. 618). Παράλληλα μὲ τὴν ἐτήσια ἐμποροπανηγύρη λειτουργοῦσε στὴν πόλη καὶ ἐβδομαδιαία ἀγορὰ (κάθε Δευτέρα) (σ. 620). Γιὰ τὴν ἀγορὰ (*bazar*) καὶ τὴν τοπογραφία τῆς Τριπολιτσᾶς κατὰ τὴν περίοδο τῆς α' καὶ β' Τουρκοκρατίας, βλ. τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Ἀρ. Πετρονάκη, «Ὁθωμανικὴ Τριπολιτσά», στὸ Β' τοπικὸ Συνέδριο Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν (Τεγέα-Τρίπολις 11-14 Νοεμβρίου 1988).

33. Κρεμμυδάς, *Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου* 329-331. Κατὰ τὸν 18ο αἰ., τὸ πανηγύρι τῆς Τριπολιτσᾶς γίνεται ἓνα ἀπὸ τὰ δύο μεγαλύτερα ἐμπορικὰ πανηγύρια τῆς Πελοποννήσου, ἐξαιτίας καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πόλη ἦταν κατὰ τὴ δευτέρη τουρκοκρατία ἡ διοικητικὴ πρωτεύουσα τῆς Πελοποννήσου. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση μειώθηκε ἡ διάρκεια διεξαγωγῆς τοῦ πανηγυριοῦ σὲ ὀκτῶ καὶ ἀργότερα σὲ τρεῖς ἡμέρες. Ὁ χώρος γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Τρύφωνος πάνω στὸ δρόμο ἀπὸ Τρίπολη πρὸς Καλαμάτα, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ὄνομα «Πανηγυρίστρα» προορίζεταν γιὰ τὴν ἐτήσια ζωοπανηγύρη. Βλ. καὶ Γριτσόπουλο, *Τριπολιτσά* 493-494.

34. *MM*, V, 172-173. Τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ποὺ χρονολογεῖται στὸ ἔτος 1392 (βλ. σχετικὰ Ρ. Schreiner, «Παρατηρήσεις διὰ τὰ προνόμια τῆς Μονεμβασιάς», *Πρακτικὰ τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1981-82, 161-162) ἀναφέρεται στὰ προνόμια καὶ στὶς ἀτέλειες ποὺ παραχωρεῖ ὁ δεσπότης τοῦ Μυστρά Θεόδωρος Α' πρὸς τοὺς Μονεμβασιῶτες. Μεταξὺ τῶν προνομίων συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἀτέλειες στὶς ἐτήσιες ἐμποροπανηγύρεις ποὺ γίνονταν εἴτε στὴ Μονεμβασία εἴτε στὶς περιοχὲς δικαιοδοσίας τοῦ δεσπότη: ...ἐλεύθεροι παντελῶς καὶ ἀκαταδούλωτοι αὐτοὶ τε καὶ τὰ προσόντα τούτοις κτήματά τε καὶ πράγματα, καὶ ἄνωτεροι πάσης καὶ παντοίας δόσεως τῆς τε τοῦ κουμερκίου ἐν τε τῇ δηλωθείσῃ Μονεμβασίᾳ καὶ πάσαις ταῖς ἄλλαις χώραις καὶ κάστροις τῆς βασιλείας μου τοῖς εὐρισκομένοις ὑπὸ... τὴν εὐπειθειαν καὶ τὴν δουλωσύνῃν αὐτῆς, καὶ τῶν ἄλλων ἀπαιτήσεων καὶ δόσεων τῶν γνωμένων ἐν ταῖς κατ' ἔτος γνωμέναις πανηγύ-

Εικόνα 1. 'Ο χώρος τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἐπισκοπῆς Τεγέας, ὅπου καὶ σήμερα ἐπιβιώνει ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐμπορικὰ πανηγύρια τῆς Πελοποννήσου.

άν τελοῦνται ἐμποροπανηγύρεις στή Μονεμβασία — πράγμα· πού εἶναι πιθανό — προκύπτει ἀβίαστα ἡ πληροφορία ὅτι ἡ ἐμποροπανήγυρη ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένη τουλάχιστον στά ὄρια δικαιοδοσίας τοῦ δεσπότη. Ἀλλιῶς δέν θά ἦταν δυνατόν νά θεωρηθεῖ προνόμιο ἡ παραχώρησή ἀτελειῶν σέ περιορισμένης σημασίας ἐμπορική συναλλαγή.

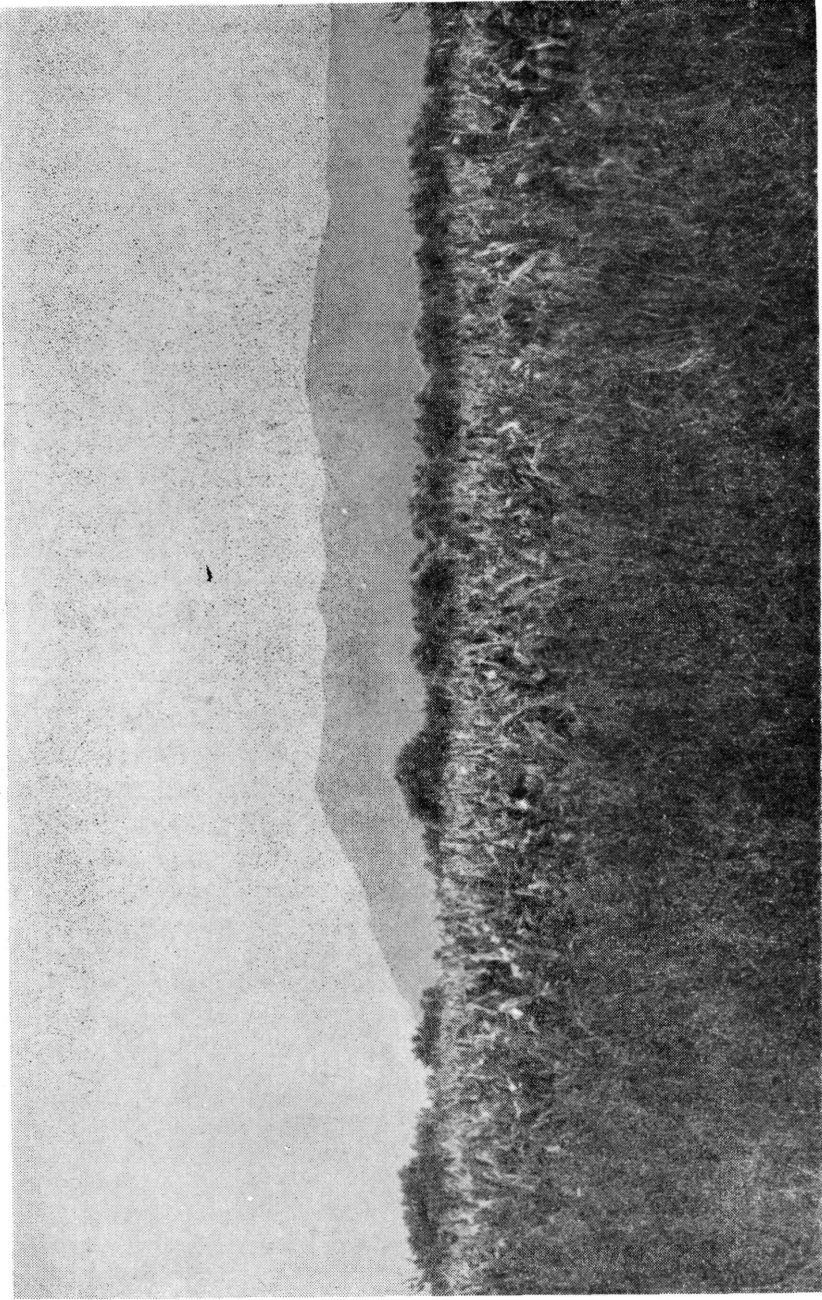
Πράγματι κατὰ τόν 14ο αἰ., ἡ π. ἦταν θεσμός γνωστός καί ἀρκετά ὀργανωμένος στόν πελοποννησιακό χῶρο, ὅπως συνάγεται ἀπό τίς πληροφορίες τῶν πηγῶν. Σέ ἔγγραφο τοῦ 1338³⁵ ἀναφέρεται ὅτι βενετοὶ ἔμποροι πού βρισκόνταν στήν Πελοπόννησο ἐπισκέφτηκαν τὸ *ranigerum* τοῦ Ἀγίου Δημητρίου πού γινόταν στήν Γλαρέντζα³⁶ κατὰ τίς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Ὀκτωβρίου (προφανῶς στίς 26 Ὀκτωβρίου). Οἱ ἔμποροι ἐπιστρέφοντας στό λιμάνι γιά νά πάρουν τὸ πλοῖο γιά Βενετία, διαπίστωσαν ὅτι αὐτὸ εἶχε ἤδη ἀναχωρήσει πρὶν ἀπὸ τὴν προκαθορισμένη ἡμερομηνία (8 Νοεμβρίου)³⁷ μὲ ἀποτέλεσμα νά ἔχουν ζημιὰ πού ἔφτανε τὰ 16.500 ὑπέρπυρα. Τὸ γεγονός καί μόνον ὅτι τὴν π. αὐτὴ στήν Γλαρέντζα, πού ἦταν ὅπως φαίνεται πολυήμερη, ἐπισκέπτονταν ὀργανωμένοι βενετοὶ ἔμποροι, ἀποτελεῖ μαρτυρία γιά τὴ σημασία τῆς ἀκόμη καί γιά τοὺς ξένους ἐμπόρους. Ἡ ἀξιολόγηση τῶν ἐμμεσῶν πληροφοριῶν τοῦ ἔγγραφου ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ., ἡ πανήγυρη τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στήν Γλαρέντζα, ἦταν ἤδη καθιερωμένος

ρεσιῶν εἰς τὰ τοιαῦτα κάστρα ἢ [τάς] χώρας τῆς βασιλείας μου, καθὼς εἴρηται... Τὸ προνόμιο αὐτὸ δηλ. ἡ ἀπαλλαγή τῶν ἐτήσιων ἐμποροπανηγύρεων ἀπὸ τὰ τέλη, εἶναι ρύθμιση πού εἰσάγεται μὲ τὸ ἔγγραφο αὐτὸ καί ἀποσκοπεῖ στήν τόνωση τοῦ ντόπιου ἐμπορίου, ἰδιαιτέρως σέ πόλεις ὅπως ἡ Μονεμβασία· βλ. Schreiner, ὁ.π. 164, 165. Haris Kalliga, *Byzantine Monemvasia*, Λονδίνο 1987, σ. 264.

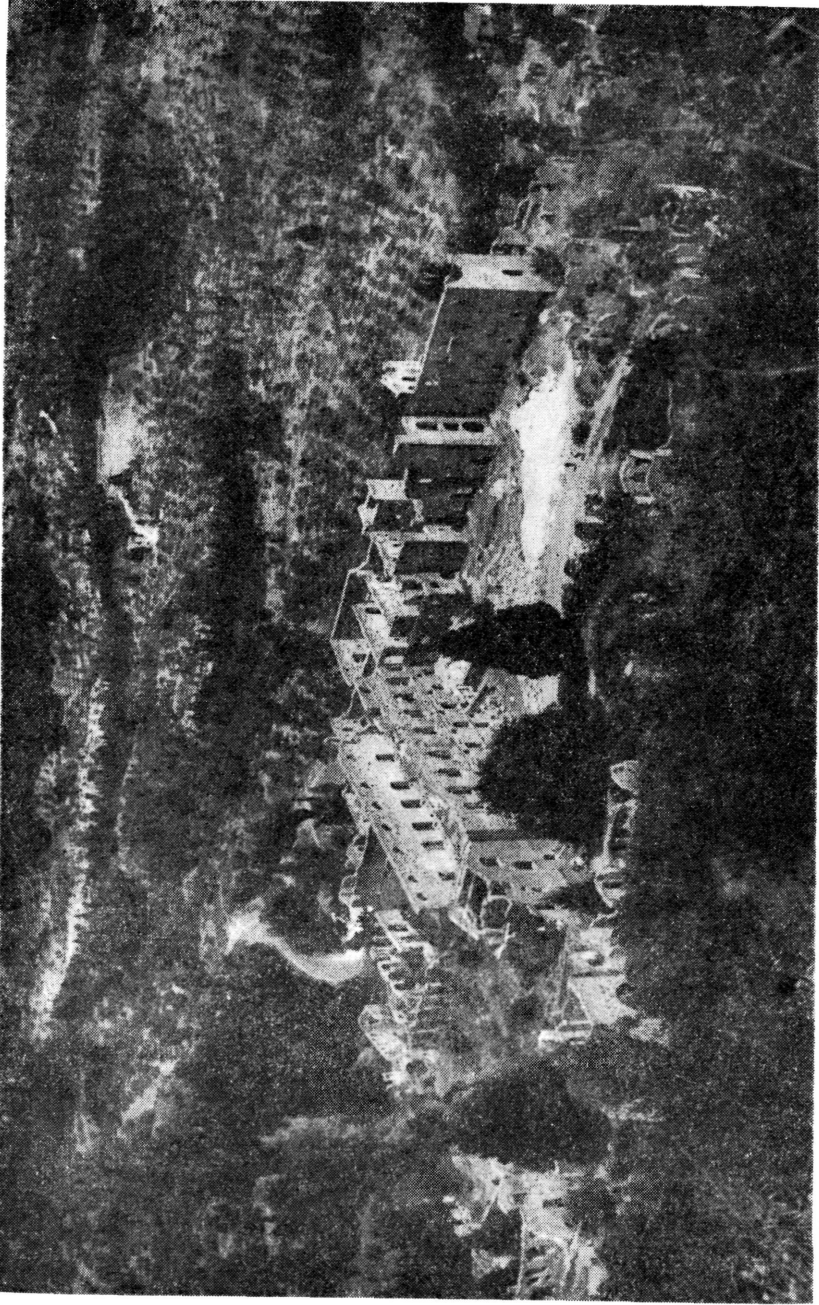
35. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, I, Παρίσι 1958, ἀρ. 81, σ. 39. Τὸ ἔγγραφο μελέτησα σέ μικροταινία πού ἔλαβα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Βενετίας (ἡμερομηνία ἔγγραφου 29 Νοεμβρίου 1338).

36. Ἡ πόλη τῆς Γλαρέντζας, στή βορειοδυτικὴ ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου, γνώρισε μεγάλη ἐμπορική κίνηση μεταξὺ τοῦ 13ου καί 15ου αἰ., χάρις στίς στενές ἐμπορικές σχέσεις μὲ τὴν Βενετία (βλ. Hrochová, *Le commerce vénitien* 30), καί στό καλὸ φυσικὸ λιμάνι τῆς, ἀπ' ὅπου κυρίως διακινεῖτο τὸ ἐμπόριο τῶν πελοποννησιακῶν πόλεων πρὸς τὴν Ἰταλία. Μετὰ τὴ Μεθώνη καί Κορώνη ἦταν ἡ Γλαρέντζα ἡ κυριότερη ἔδρα τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου. Γιά τὴν ἐμπορικότητα τῆς πόλης βλ. F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècle)*, Παρίσι 1975.

37. Ἡ muda ἀναχωροῦσε ἀπὸ τὴν Βενετία περὶ τὰ τέλη Ἰουλίου καί ἐπέστρεφε τὸν Δεκέμβριο μετὰ ἀπὸ σύντομους σταθμούς στήν Πελοπόννησο γιά παραλαβὴ προΐοντων· βλ. σχετικὰ Thiriet, *Romanie* 343-345.

Εικόνα 2. Η θέση 'Ακόνα Μεσσηνίας, όπου γινόταν η έμποροπανήγυρη κατά τον 14ο αιώνα.

Εικόνα 3. Ο χώρος τῶν Παλατιῶν τοῦ Μυστρά, πρόσφορος γιὰ μεγάλες συγκεντρώσεις, ὅπως οἱ ἐμποροπανηγύρεις.

οικονομικός θεσμός με παράδοση, γεγονός που δικαιολογεί την παρουσία βενετών εμπόρων, οι οποίοι πραγματοποιούν εκεί αγορές σημαντικής αξίας σε ύφασματα. Σχετικά με το χώρο της εμποροπανηγυρης υποθέτουμε ότι διεξαγόταν κοντά στο εμπορείο της Γλαρέντζας δηλ. το *borgo*, την έξω του κάστρου πόλη, που βρισκόταν στα βόρεια της πόλης ανάμεσα στο τεῖχος και το λιμάνι.³⁸

Σε έγγραφο με χρονολογία 16 'Ιουλίου 1338, με το οποίο παραχωρούνται στον Nicolas Acciaiuoli, στάσεις, μύλοι, ελαιοτριβεῖα, κτλ. παρέχονται και τὰ ἀναλογούντα ἔσοδα ἀπὸ τὸ πανηγύρι τῆς Ἀκόνας (ἢ Μακόνας).³⁹ Δὲν γνωρίζουμε τὸ χρόνο τέλεσης τῆς εμποροπανηγυρης. Ὁ χώρος ὅμως μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ με τὴ θέση Ἀκόνα (= λίθος πὺν χρησιμεύει στὸ ἀκόνισμα) πὺν βρίσκεται στὰ Β. τοῦ χωριοῦ Κουκουνάρα καὶ ΝΔ τοῦ χωριοῦ Κρεμμύδια, δεξιὰ τοῦ δρόμου πὺν ὀδηγεῖ στὴν ἀρχαία Πύλο, περιοχή εὐφορότατη καὶ προσιτή⁴⁰ (εἰκ. 2).

Κατὰ τὸ 14ο αἰ. εἶχε ἀρχίσει νὰ ὀργανώνεται καὶ ἡ π. τοῦ Μυστραῖ σύμφωνα με συγκλίνουσες ἔμμεσες ἐνδείξεις: ἡ ἔκθεση Gritti τοῦ 1691 πληροφορεῖ ὅτι οἱ πανηγύρεις στὴν Πελοπόννησο ἐτελοῦντο ἀπὸ πολὺ

38. Γιά τὴ μεσαιωνικὴ Γλαρέντζα καὶ τὴν τοπογραφία τῆς βλ. Ἑλένη Σαράντη-Mendelovici, «Ἡ μεσαιωνικὴ Γλαρέντζα», *Δίπτυχα* 2 (1980-81) 61-71. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὴν ἐορτὴ τοῦ ὁποῖου ἐτελεῖτο ἡ εμποροπανηγύρη δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ. Σημειώνεται ὅτι στὴν περιοχή τῆς Γλαρέντζας τὰ σωζόμενα ἐρεῖπια εἶναι ἐλάχιστα· βλ. A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, σ. 559, 607. Πάντως ὁ Bon (σ. 607, πίν. 22) ἐπισημαίνει ἕνα ὀρθογώνιο κτίσμα κοντὰ στὸ λιμάνι στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τεῖχους πὺν θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἐκκλησία (ἢ μᾶλλον δεξαμενὴ). Ἡ ἐπιτόπια ἐξέταση τοῦ ἐρεπίου καὶ ἡ μελέτη τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς περιοχῆς θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον ἀφοῦ βρίσκεται σὲ ἐπίκαιρο σημεῖο κοντὰ στὸ λιμάνι ἐκεῖ ὅπου θὰ ἦταν τὸ «εμπορείο» τῆς μεσαιωνικῆς πόλης· βλ. Σαράντη-Mendelovici, Γλαρέντζα 70.

39. J. Longon - P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι 1969, ἀρ. III, σ. 64, στ. 12. *Panegerii de Amachonu reddunt in porcione yperpera quatuor*.

40. Ἡ θέση Ἀκόνα (ἢ *Amachonu* καὶ *Macona*), ἐντοπίζεται κοντὰ στὸ χωριὸ Κουκουνάρα Μεσσηνίας (Χάρτης ΓΥΣ, φύλλ. Κορώνη -3- 1977, κλ. 1:50.000) νότια καὶ νοτιοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ Κρεμμύδια (βλ. D. Georgacas - W. A. McDonald, «Place Names of Southwest Peloponnesus», *Πελοποννησιακά* 6 (1963-68) Ἀκόνα, Χάρτης III E 16, ἀρ. 141). Γιά τὴν ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου βλ. Κ. Ἡλιόπουλο, «Τὸ τοπωνυμικὸν τῆς Ἡλείας», *Ἀθηνᾶ* 52 (1948) 193. Τὸ τοπωνύμιο ἀπαντᾷ συχνὰ στὸν πελοποννησιακὸν χώρο καὶ ἀπλὸ ὡς «Ἀκόνα», ἀλλὰ καὶ σύνθετο ὡς «Ἀγριακόνα».

παλιά ...των κατ' άπηρχαιωμένον έθος τελουμένων εν τούτω τῷ βασιλείῳ έμπορικῶν πανηγύρεων...,⁴¹ ενώ σέ άλλο σημείο γίνεται λόγος για τις άτέλειες πού είχαν παραχωρηθεῖ στους κατοίκους τοῦ Μυστρά καθώς και για τὸ αίτημά τους νά αποκτήσουν ειδικά κτήρια (έργαστήρια) ὅμοια με ἐκεῖνα πού χρησιμοποιήσαν οἱ κάτοικοι τῶν Καλαβρύτων κατά τις έμποροπανηγύρεις.⁴² Σχεδόν σύγχρονη εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ τούρκου περιηγητῆ Έβλιγιά Τσελεμπῆ ὁ ὁποῖος κάνει λόγο για τὸ μεγάλο πανηγύρι τοῦ Μυστρά (έννοεῖ προφανῶς τὸ χωριὸ τοῦ Μυστρά) πού γινόταν τὸν Αὔγουστο και συγκέντρωνε πλῆθος πανηγυριστῶν.⁴³ Οἱ άνωτέρω ένδείξεις σέ συνδυασμὸ με τὸ γεγονός ὅτι ὁ Μυστράς από τὴν έποχή πού έγινε πρωτεύουσα τοῦ Δεσποτάτου (1349), ιδιαίτερα δὲ κατά τὴν έποχή τῶν Παλαιολόγων εἶχε ἐξελιχθεῖ σέ ένα από τὰ πιὸ άκμαῖα έμπορικά κέντρα τῆς Πελοποννήσου,⁴⁴ έπιτρέπει νά στηρίξουμε τὴν υπόθεση ὅτι κατά τὴν έποχή αὐτῆ «ιδρύθηκε» ἡ έμποροπανήγυρη. Ἄλλωστε ἡ εὐρύχωρη πλατεία πού δημιουργεῖται στὴν περιοχή τῶν Παλατιῶν,⁴⁵ άποτελεῖ μοναδική θέση πού προοριζόταν για σκοποὺς πρακτικῶς ὅπως συναθροίσεις λαοῦ για πανηγύρεις, έορτές και έμποροπανηγύρεις (εἰκ. 3). Ἡ έμποροπανήγυρη συνέπιπτε με τοὺς θερινοὺς μῆνες, πιθανὸν με τὴν έορτῆ τῆς Παναγίας τὸ Δεκαπενταύγουστο. Κατά τὸ 18ο αἰ., ὅπως προκύπτει από έγγραφο τῶν γαλλικῶν άρχείων, στὴν έμποροπανήγυρη τοῦ Μυστρά, πού μετατέθηκε στὸ μήνα Σεπτέμβριο και διαρκούσε μία εβδομάδα, γινόταν ἡ παράδοση τοῦ μεταξιοῦ πού εἶχε προαγορασθεῖ στὸ π. τῆς Τριπόλεως. Έκτός από τὸ έμπόριο τοῦ μεταξιοῦ γινόταν και τὸ έμπόριο τοῦ πρινοκοκιοῦ καθὼς και αὐτὸ τῶν τσόχινων ύφασμάτων.⁴⁶

41. Λάμπρος, Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις και άγοραὶ 618.

42. Λάμπρος, ὁ.π. 620.

43. Θ. Κωστάκης, «Ὁ Elviyâ Çelebi στὴν Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά* 14 (1980-81) 273, 306.

44. Hrochová, *Le commerce vénitien* 29-31.

45. Ἄ. Ὁρλάνδος, «Τὰ παλάτια και τὰ σπίτια τοῦ Μυστρά», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 3 (1937) 9-10. Zakythinis, *Despotat*, II, 171-172. Μ. Χατζηδάκης, *Μυστράς*, Ἀθήνα 1987, σ. 111.

46. Κρεμμυδάς, *Τὸ έμπόριο τῆς Πελοποννήσου* 19. Παράλληλα με τὴν έμποροπανήγυρη τοῦ Μυστρά, λειτουργοῦσε κάθε Κυριακῆ και άγορὰ τοπικοῦ χαρακτήρα ἤδη από τὸν 17ο αἰ., βλ. Λάμπρο, Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις και άγοραὶ 620. Θεωροῦμε ὅτι ἡ έμποροπανήγυρη ἐξακολουθοῦσε νά υπάρχει παρά τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀναφέρεται στὴν έκθεση Gritti (βλ. τὴ μαρτυρία τοῦ Έβλιγιά Τσελεμπῆ, Κωστάκης, ὁ.π. 306).

Κατά τὸ 15ο αἰ. (1453), ἀναφέρεται ὅτι ἐτελεῖτο τριήμερη ἐμποροπανήγυρη στήν ἐκκλησία τῆς Santa Maria Verzene, ἐκτὸς τῆς πόλης τῆς Μεθώνης κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου (8 Σεπτεμβρίου).⁴⁷ Ἡ ἐμποροπανήγυρη γινόταν στὸ χῶρο τῆς ἐκκλησίας, πού σύμφωνα μὲ πρόσφατη ἀδημοσίευτη ἀκόμα μελέτη τοῦ καθηγητῆ Χ. Μπούρα⁴⁸ ἐντοπίζεται κοντὰ στήν Μεθώνη — θέση Παληομεθώνη στὰ ΒΑ τῆς πόλης —, ὅπου σώζονται τὰ ἐπιβλητικὰ ἐρείπια ἐνὸς μεγάλου κτηρίου, τώρα μὲ τὸ ὄνομα «Ἁγιολέος», στὸ ὁποῖο διακρίνονται δύο οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ 13ου καὶ 15ου αἰ.⁴⁹ Εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὶς πηγὲς ἡ ἐμπορικὸτητα τῆς Μεθώνης, καὶ ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιοτεχνίας της, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας.⁵⁰

Στὴν ἐμπορικὴ πόλη τῆς Πάτρας, ὅπου ὁ τόπος τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἀποστόλου Ἄνδρέα, ἔπρεπε νὰ τελεῖται ἐμποροπανήγυρη κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς του (30 Νοεμβρίου) γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἔχουμε πληροφορίες.⁵¹ Ἐξἄλλου π. ἐτελεῖτο, σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις στὴ Μονὴ Μεγάλου Σπηλαιίου Καλαβρύτων γιὰ νὰ ἐορτάζεται ἡ ἡμέρα εὑρεσης τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου (22 Αὐγούστου), θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε ἀργότερα ἡ μονή, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὁ Βίος τῶν ὁσίων Συμεῶν καὶ Θεοδώρου.⁵² Ὁ Πύρρος Θετταλὸς μνημονεύει τὴν π. πού γινόταν στὰ Καλάβρυτα τὸν Δεκαπενταύγουστο,⁵³ ἐνῶ τὸν 17ο αἰ., ὁ Gritti, ἀναφέρεται

47. Κ. Σάθας, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age*, IV, Παρίσι 1882, σ. 26. Chr. Hodgetts, *The colonies of Coron and Modon under Venetian Administration, 1204-1400*, Λονδίνο 1974, σ. 389.

48. Περίληψη τῆς μελέτης αὐτῆς βλ. Χ. Μπούρα, «Ἐπανεξέταση τοῦ λεγόμενου Ἁγιολέου Παληομεθώνης», Ἀθήνα 1985, σ. 3-5 (Περίληψις ἐπιστημονικῶν διαλέξεων πού δόθηκαν κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1984-1985 στὰ πλαίσια τῶν μαθημάτων ἐμβαθύνσεως Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς).

49. Μπούρας, *δ.π.* 4-5.

50. Ηροχονά, *Le commerce vénitien* 24-25. Hodgetts, *Colonies* 394-455.

51. Τὸ 18ο αἰ., ὁ Rouqueville ἀναφέρεται σὲ πανήγυρη Πατρῶν βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ἀθήνα 1939 (ἀνατ. 1978) σ. 160. Γιὰ τὶς ἐμποροπανηγύρεις στὴν Πάτρα βλ. Κ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, Πάτρα 1980, σ. 291. Κατὰ τὸ 16ο αἰ. ἀναφέρεται ὅτι ἡ Πάτρα ἔκανε ἐξαγωγή προϊόντων γιὰ τὴν ἐ-π. τοῦ Λαντζάνο στὴν Ἰταλία. Βλ. Ἀγ. Ξηρουχάκη, «Τὸ ἐμπόριον τῆς Βενετίας μετὰ τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐμπορικῶν καταλόγων τοῦ Βαρθολομαίου Πάξη», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 3 (1940) 248.

52. Ἡ. Ἀναγνωστάκης — Ἱερομ. Ἰουστίνος, «Οἱ Θεσσαλονικεῖς ὄσιοι Συμεῶν καὶ Θεόδωρος», *Ἀγιορειτικὰ Τετράδια* 4 (1985) 101, στ. 724 κ.έ.

53. Α. Φωτόπουλος, «Διονυσίου Πύρρου τοῦ Θετταλοῦ Περιήγησις τῆς Ἑλλά-

στη σημαντική έμποροπανήγυρη τῶν Καλαβρῦτων.⁵⁴ Ἄλλωστε στήν ἔκθεση Gritti ἀναφέρονται οἱ έμποροπανηγύρεις στή Γαστούνη, στόν Ἅγιον Ἰωάννη (Ἄχατα), στό Τζαμί (μεταξύ Καλαβρῦτων καί Γαστούνης), τῶν ὁποίων ἡ ἀφειτηρία εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιορισθεῖ σὲ πολὺ προγενέστερη περίοδο.⁵⁵ Γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν πανηγύρεων τῶν μεγάλων πελοποννησιακῶν κέντρων καὶ ἰδιαίτερα τῶν μεγάλων μονῶν γιὰ τίς ὁποῖες οἱ μαρτυρίες εἶναι μεταγενέστερες τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς, θεωροῦμε ὅτι χρήσιμη εἶναι ἡ συστηματικὴ μελέτη τῶν ἐγγράφων ἐκδομένων καὶ ἀνεκδότων, ἡ ἐξέταση τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς περιοχῆς καὶ τῆς τοπικῆς παράδοσης. Πανηγύρεις καὶ έμποροπανηγύρεις θὰ ἐτελοῦνταν στίς Μονές Βουλκάνου,⁵⁶ Βλαχερνῶν,⁵⁷ Σκαφιδιάς καθὼς ἐπίσης στήν έμπορικὴ

δος. Ἄχαϊκά», *Ἐπετηρὶς τῶν Καλαβρῦτων* 8 (1976) § 152, σ. 115: «Αὐτοῦ γίνεται πανήγυρις κατ' ἔτος εἰς τὰς 15 τοῦ Αὐγούστου μηνός».

54. Λάμπρος, *Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ* 618: «ἡ δὲ τελευταία κατὰ Σεπτέμβριον ἐν τῇ χώρᾳ τῶν εἰρημένων Καλαβρῦτων». Ἡ έμποροπανήγυρη αὐτὴ διαρκοῦσε δεκαπέντε ἡμέρες, γινόταν τὸν Σεπτέμβριον καὶ γιὰ τὴ διεξαγωγή της ὑπῆρχαν κτήρια εἰδικὰ διασκευασμένα (μπεζεστένια).

55. Λάμπρος, ὁ.π. 618. Ἡ ἴδρυση τῶν έμποροπανηγύρεων ποὺ ἀναφέρονται στήν ἔκθεση Gritti πρέπει νὰ τοποθετεῖται χρονικὰ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν 17ο αἰ., ὅπως ἀφήνεται νὰ ἐννοηθεῖ ἀπὸ τὴν ἔκφραση «...τῶν κατ' ἀπηρχαιωμένων ἔθους τελουμένων ἐν τούτῳ τῷ βασιλείῳ έμπορικῶν πανηγύρεων...». Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα έμποροπανηγύρεις γίνονταν ἀκόμα στή Γαστούνη (21 Μαΐου) καὶ στό Γιάννη-Τζαμί Πηνεῖων (29 Αὐγούστου), ἦταν πολυήμερες καὶ συγκέντρωναν πλῆθος κόσμου· βλ. Γ. Παπανδρέου, *Ἡ Ἡλιεία διὰ μέσου τῶν αἰῶνων*, Ἀθήνα 1924, σ. 31.

56. Στὴ βυζαντινὴ Μονὴ Βουλκάνου Μεσσηνίας πρέπει νὰ γινόταν θρησκευτικὴ πανήγυρη κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχῇ. Ἡ ὑπόθεση μπορεῖ νὰ ἐνισχυθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ μεσαιωνικὸ μοναστήρι στήν κορυφὴ τοῦ ὄρους τῆς Ἰθάμης βρισκόταν ἀκριβῶς στὴ θέση ὅπου στὴν ἀρχαιότητα ὑψωνόταν ὁ ναὸς τοῦ Ἰθωμάτα Διδὸς πρὸς τιμὴ τοῦ ὁποῖου γινόταν ἐτήσια ἑορτὴ τὰ Ἰθωμαῖα κατὰ τὸν Πausanias. Ἀργότερα κατὰ τὸ 19ο αἰ. ἀναφέρεται ἡ λειτουργία ἐτήσιας θρησκευτικῆς πανηγύρης ποὺ διεξαγόταν κατὰ τὸ Δεκαπενταῦγουστο πρὸς τιμὴ τῆς Παναγίας (στὴ νεότερη μονὴ Βουλκάνου σὲ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας ἀπὸ τὴν παλαιά). Ἡ σχέση μεταξύ τῆς εἰδωλολατρικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς τελετῆς ἀπὸ ἀποψη λαογραφικὴ εἶναι ἄμεση (βλ. B. Schmidt, *Das Volksleben der Neugriechischen und das hellenische Alterthum*, Λιψία 1871, σ. 85), καὶ ὑποκρύπτει μίαν παράδοση ποὺ πρέπει νὰ συνεχίζονταν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τῆς μονῆς, μολοντί δὲν ὑπάρχει ἄμεση γραπτὴ μαρτυρία πρὸς τὸ παρόν. Γιὰ τὸ πανηγύρι στὴ μονὴ Βουλκάνου βλ. Αἰκατερίνη Ζάρκου, «Μεσσηνία καὶ ἐντυπώσεις. Ἡ πανήγυρις τοῦ Βουλκάνου», *Ποικίλη Στοά*, ἔτ. 6ο (1886) 368.

57. Μεγάλον πανηγύρι γινόταν στίς 8 Σεπτεμβρίου στὴ μονὴ Βλαχερνῶν Ἡλείας: Πύρρων Ἐφεκτικός, «Τὸ παγκύρι τῆς Βλαχερραϊκῆς», *Ἡλιεϊκά* (τ.χ.) 37 (1980) 1095-1098.

πόλη τῆς Κορίνθου καί τοῦ Ἄργους. Ἄλλωστε τὸ γεγονός ὅτι τὸ τοπωνυμικὸ τῆς Πελοποννήσου διασώζει μέχρι σήμερα τοπωνύμια ὅπως Φόρος (Ἡλεία, Μεσσηνία), Πανηγυρίστρα (Ἀρκαδία, Ἀχαΐα, Ἡλεία, Λακωνία), Ἀγορά (Λακωνία, Ἀρκαδία) Ἐμπορεῖο (Ἀχαΐα, Ἡλεία, Ἀρκαδία), ἐπιτρέπει νὰ διαφανοῦν οἱ ἐπιβιώσεις τῆς ἀρχαίας πρακτικῆς τῆς ἀγορᾶς ἀλλὰ καί τῆς ἐμποροπανήγυρης μέχρι τῆ νεότερη ἐποχῆ.

Μολονότι οἱ εἰδήσεις τῶν πηγῶν σχετικά μὲ τὴν π. εἶναι λίγες καὶ ἀσαφεῖς, φαίνεται ὅτι ὁ θεσμὸς γνώρισε ἰδιαίτερη ἀνθήση στὸν πελοποννησιακὸ χῶρο. Τὰ κύρια χαρακτηριστικά της, ἀπ' ὅσα πρὸς τὸ παρὸν μποροῦμε νὰ ἐπισημάνουμε μὲ βάση τὰ παραπάνω λίγα ἀλλὰ ἀντιπροσωπευτικὰ παραδείγματα, συνοψίζονται στὰ ἑξῆς.

Ἡ κεντρικὴ διοίκηση ἐπιτηροῦσε τὴν τέλεση τῶν ἐ.-π. καθορίζοντας τὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ διεξάγεται ἡ τόσο σημαντικὴ γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο αὐτὴ πρακτικὴ. Ἐξάλλου ἡ ὀργάνωση πανήγυρης προϋπέθετε σημαντικὰ κέρδη γιὰ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμὸ μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ κομμερκίου, ποὺ σήμαινε ὅτι ὁ ἔμπορος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ καταβάλλει τὸ 10% τῆς ἀξίας τοῦ ἀντικειμένου τῆς δικαιοπραξίας.⁵⁸ Στὸ π. τῆς Ἀκόνας τὸ κομμέριο ἦταν τέσσερα ὑπέρπυρα⁵⁹ καὶ καταβαλλόταν στὸν Nicolas Acciaiuoli.⁶⁰ Παράλληλα ὁ δεσπότης Θεόδωρος γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ ἐμπόριο τῆς Μονεμβασίας εἶχε παραχωρήσει ἀτέλειες στοὺς Μονεμβασιῶτες.⁶¹

Ὁ χῶρος διεξαγωγῆς τῆς ἐ.-π. κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχῆ δὲν ἦταν καθορισμένος. Ἡ περιοχὴ τῆς ἐ.-π. ἦταν χῶρος ἐλεύθερος στὸν ὁποῖο ἐτοποθετοῦντο πρόχειρα ἐργαστήρια ἢ σκηνές, ἀνάλογα μὲ αὐτὰ ποὺ ἀναφέρει ὁ Τιμαρίων στήν π. τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στήν Θεσσαλονίκη.⁶² Εἰδικὰ γιὰ τὶς πολυήμερες π. ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει πρόβλεψη γιὰ

58. Τὸ κομμέριο τῆς ἐμποροπανήγυρης ἦταν ὁ φόρος ποὺ καταβαλλόταν ἀπὸ τοὺς συμμετέχοντες ἐμπόρους στὸ κράτος, μὲ βάση τὴν τιμὴ τῶν ἀγαθῶν. Hélène Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance*, Παρίσι 1963, σ. 107. Schreiner, *Προνόμια* 161. Asdracha, *Foires* 437-438 καὶ 444, σημ. 6.

59. Γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ὑπέρπυρου κατὰ τὸν 14ο αἰ. βλ. Thiriet, *Régestes* 226. Longon – Topping, *Documents* 22 σημ. 12.

60. Γιὰ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ Nicolas Acciaiuoli στήν Πελοπόννησο βλ. Longon – Topping, *δ.π.* 7-9.

61. Schreiner, *Προνόμια* 164, 165. Ἡ ἐνετικὴ διοίκηση ἐπίσης δὲν ἐπέβαλε κατένεα δασμὸ, «ἀλλ' ἀφήκεν αὐτὰς ἀπεριορίστους ὡς ἀτελεῖς ἐμπορικὰς πανηγύρεις, ...» (Λάμπρος, *Ἐμπορικαὶ πανηγύρεις καὶ ἀγοραὶ* 618).

62. Romano, *Timarione* § 5, σ. 54: *ἐμπορικαὶ σκηναὶ ἀντιπρόσωποι, στοιχη-*

επάρκεια σὲ νερὸ στὴν περιοχή καθὼς καὶ κατάλληλοι χῶροι γιὰ τὴν παραμονὴ προσκυνητῶν καὶ ἐμπόρων.

Ὁ χρόνος διεξαγωγῆς τῶν ἐ.π. συμπίπτει μὲ τὴν περίοδο ἀπὸ Μάιο ἕως καὶ Ὀκτώβριο, ἀνάλογα καὶ μὲ τὶς εἰδικές κλιματολογικὲς συνθηκὲς καὶ σὲ σχέση πάντα καὶ μὲ τὰ διακινούμενα προϊόντα. Συχνὰ ἐπιβάλλεται ἡ μετάθεση μιᾶς π. λόγω εἰδικῶν συνθηκῶν κάτω ἀπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις.

Ἡ διάρκεια τῶν π. ιδιαίτερα κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἦταν πολυήμερη: ἡ π. στὸ Λιβάνι, στὸ Νίκλι, τὴ Γλαρέντζα, τὴ Μεθώνη, πού συγκέντρωνε πλῆθος κόσμου, ἦταν πολυήμερη. Κατὰ τὸ 17ο αἰ. διαρκούσαν 15 ἡμέρες καὶ διακινούνταν τὰ κύρια προϊόντα τῆς πελοποννησιακῆς γῆς, ὅπως μετάξι, ἔρια, σιτηρὰ καὶ κάθε εἶδους ζῶα. Δὲν ὑπάρχουν πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ποιότητα καὶ τὸ βαθμὸ κατεργασίας τῶν προϊόντων αὐτῶν ὡς ἐπίσης καὶ γιὰ τὸν τρόπο μεταφορᾶς τους ἀπὸ τὸν τόπο παραγωγῆς στὸν τόπο διάθεσης. Ἐς σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἔκθεση Gritti,⁶³ ὑπάρχει ἡ πολὺ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ κάτοικοι συνήθιζαν νὰ μεταφέρουν μὲ δική τους δαπάνη τὰ προϊόντα τους στὶς ἐμπορικὲς πανηγύρεις, πράγμα πού μείωνε τὴν ἐπιβάρυνση τοῦ προϊόντος μὲ τὸ κόστος μεταφορᾶς.

Οἱ ἔμποροι καὶ προσκυνητὲς πού προσέρχονταν στὰ πελοποννησιακὰ πανηγύρια εἶναι συνήθως ντόπιοι ἢ προέρχονταν ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς Πελοποννήσου. Στὸ ἑλληνοφραγκικὸ π. τῶν Βερβένων προσέρχονταν ἄνθρωποι ἀπ' ὅλα τὰ μέρη, *la gent de toutes pars*, κατὰ τὸ γαλλικὸ χρονικόν. Στὸ π. τῆς Γλαρέντζας, πόλης ἐμπορικῆς μὲ ιδιαίτερα στενὲς σχέσεις μὲ τὴν Βενετία προσέρχεται σημαντικὸς ἀριθμὸς βενετῶν ἐμπόρων.

Ἀπὸ τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρθηκαν προκύπτει ὅτι πανηγύρεις γίνονται τόσο κοντὰ στὶς μεγάλες ἐμπορικὲς πόλεις, ὅπως ἡ Σπάρτη, ἡ Μεθώνη, ἡ Γλαρέντζα, τὸ Νίκλι, πού βρίσκονται πάνω στὶς κύριες

δὸν ἐκ παραλλήλου πηγνύμεναι· ἐπὶ μακρὸν οἱ στοιχοὶ διήκοντες, ἀντιπλεύρω τινὶ διαστάσει διέξοδον ἐν μέσῳ πλατεΐαν εὐρύνοντες καὶ τῇ ῥύμῃ τοῦ πλήθους τὴν ἀροδοὺν ὑπανοίγοντες.

63. Λάμπρος, ὁ.π. 620: «μᾶλλον δὲ προξενεῖται καὶ τι ὄφελος εἰς τὰ τέλη τῶν κατοίκων ἐχόντων τὸ ἔθος νὰ προσάγωσιν ἰδίαις δαπάναις εἰς τὰς προκειμένας ἐμπορικὰς πανηγύρεις τὰς πραγματείας περὶ ἃς διατρίβουσι, συνισταμένας τὸ πλεῖστον ἐκ μετάξης καὶ ἔριων, αἵτινες ἐξαγόμεναι ἔπειτα ἐκ τοῦ βασιλείου ἐπιφέρουσι τὸ κέρδος τοῦ ἐξαγωγικοῦ τέλους.» Βλ. καὶ Γριτσόπουλο, *Τριπολιτσά*, Α', 210.

οδικές ἀρτηρίες, ὅσο καὶ σὲ μικρότερης σημασίας ἐμπορικές θέσεις (Ἀκόνα) πού, ἐξαιτίας εἰδικῶν συνθηκῶν, ἔχουν τίς κατάλληλες προϋποθέσεις γιὰ τὴ διεξαγωγή ἐμποροπανηγύρεων.

Γενικά συμπεράσματα σχετικά μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν τελουμένων πανηγύρεων στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προκύψουν πρὸς τὸ παρὸν πρὶν ἐξαντληθοῦν οἱ ἀρχαιακὲς ἰδίως πηγές. Οἱ πληροφορίες στὶς ὁποῖες βασιζόμαστε γιὰ νὰ ἀντλήσουμε εἰδήσεις, σχετικά μὲ τὸν οἰκονομικὸ αὐτὸ θεσμὸ — Χρονικὸ τοῦ Μορέως, Βίοι ἁγίων κ.ἄ. — εἶναι ἀξιόπιστες ἀλλὰ συμβαίνει νὰ εἶναι τυχαῖες καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ συμπτωματικὲς· ἡ ἀναφορὰ στὴ σημαντικότετη ἐμποροπανήγυρη τῶν Βερβένων δὲν θὰ μᾶς εἶχε παραδοθεῖ ἐὰν ὁ γασμουῖλος χρονικογράφος δὲν ἤθελε νὰ ἀφηγηθεῖ τὰ γεγονότα πού συνέβησαν πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ Νικλίου ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς (1296). Ἡ ἐξέταση λοιπὸν τοῦ συνόλου τοῦ ἀρχαιακοῦ ὕλικου, ἀπὸ τίς μονές, τίς ἐπισκοπὲς καὶ τίς μητροπόλεις τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερων περιόδων, θὰ συνέβαλε πολὺ στὶς γνώσεις μας γύρω ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν τελουμένων ἐμποροπανηγύρεων, τὸ χαρακτῆρα τους, τὴν οἰκονομικὴ σημασία τους κτλ. Ἡ μελέτη τοῦ μεγαλύτερου δυνατοῦ ἀριθμοῦ πανηγύρεων ἢ τουλάχιστον ἐνὸς ἀντιπροσωπευτικοῦ ἀριθμοῦ θὰ ἐπιτρέψει τὴ συναγωγή συμπερασμάτων σχετικά μὲ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ καθοριστικοῦ παράγοντα πού συντελεῖ στὴ δημιουργία ἀλλὰ καὶ στὴ διατήρηση, τὴ διακοπὴ ἢ τὴ μεταφορὰ της σὲ ἄλλο μέρος ἀνάλογα μὲ τίς νέες συνθήκες· εἶναι ἡ ἐμπορικότητά μιᾶς πόλης προϋπόθεση ἢ συνέπεια τῆς ἐκεῖ διεξαχόμενης ἐμποροπανήγυρης; εἶναι ἡ γεωγραφικὴ θέση προϋπόθεση ἢ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιλογῆς της ὡς χώρου ἐμποροπανήγυρης; Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν πελοποννησιακὸν χώρον στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθεῖ ὀριστικὴ ἀπάντηση. Ὡστόσο θεωροῦμε ὅτι τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα καταλήγουμε ἔχοντας ἤδη ἐξετάσει ἰκανὸν ἀριθμὸν πηγῶν, χωρὶς νὰ εἶναι ὀριστικά, εἶναι ἐνδεικτικά καὶ ἀντιπροσωπευτικά.

Ἐνδιαφέρον ἰδιαιτέρο γιὰ τὸ θέμα πού μελετᾶμε παρουσιάζει ἡ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Βλαχερνῶν στὴν Ἄρτα,⁶⁴ ὅπου ἀπεικονίζεται ἡ

64. Στὴν τοιχογραφία αὐτῇ, πού βρίσκεται στὸ νάρθηκα (κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ.), εἰκονίζονται στὴν κατώτερη ζώνη ἔμποροι πού πουλοῦν τὰ ἐμπορεύματά τους: ἄνδρας πουλᾷ φρακάδια, λαχανοπώλισσα πουλᾷ τὰ λάχανα, ἄλλος τὰ στρωμά, καθὼς καὶ ὁ χάζαρις πουλᾷ τὸ χαβιάρι, ὅπως διαβάζουμε στὴν ἐπιγραφή. Γιὰ τὴ σημαντικὴ αὐτὴ καὶ μοναδικὴ στὸ εἶδος τῆς ἀναπαράστασης ἐμποροπανήγυρης βλ. Mirtali Achimastou-Potamianou, «The Byzantine Wall Paintings of Vla-

λιτανεία τῆς θαυματουργῆς εικόνας τῆς Παναγίας τῆς Ὁδηγήτριας τῆς Κωνσταντινούπολης, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἐτελεῖτο καὶ ἐμποροπανήγυρη. Ἡ τοιχογραφία χρονολογεῖται στὸν 13ο αἰ. καὶ χαρακτηρίζεται ὡς μοναδικὴ στὸ εἶδος τῆς χάρη στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο προβάλλεται ὁ ἐμπορικὸς χαρακτήρας τῆς λιτανείας.

cherna Monastery (area of Arta)», *Πρακτικά τοῦ ΙΕ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (Ἀθήνα, Σεπτέμβριος 1976), Ἀθήνα 1981, Β', 1-14, ἰδίως 4-5, 12-14, εἰκ. 14, 17.

S. P. KARPOV

TRADE AND CRIME IN VENETIAN CRETE (According to an Unknown Document of 1382)

After 1204 Latin rule brought many new features in the everyday life of the Greek population of the occupied territories. Yet it is evident that the underground of internal relations in Latin Romania was based on a profound byzantine substructure.¹

Greek lands governed by the Venetians were more than ever before integrated into the system of pan-mediterranean trade activities. Greek merchants became junior but numerous partners of their Venetian companions. They were not suppressed but played an important, though subordinate, rôle in economic exchanges between Venice and Greece and between Greek territories subordinate to different rulers.² Still a stable and sober Venetian admin-

1. Cf.: F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au moyen âge*, Paris 1959; N. P. Sokolov, *Obrazovaniye Venezianskoi kolonial'noi imperii*, Saratov 1963; D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale*, Paris 1971; M. Balard, *La Romanie Génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, Rome, Genoa 1978, 1-2; A. Carile, *Per una storia dell'Impero Latino di Costantinopoli*, Bologna 1978; Chryssa Maltezou, 'Statuta et consuetudines della popolazione Greca della Romania Latina', in: *Popoli e spazio Romano tra diritto e profezia. Atti del III Seminario Int. di studi storici 'Da Roma alla terza Roma'*. Rome 1987, 439-449; eadem: 'Ο θεσμός του ἐν Κωνσταντινουπόλει βενετού βαίλου (1268-1453)', Athens 1970; N. Oikonomides, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)*, Montréal, Paris 1979; S. P. Karpov, 'Latinskaja Romanija', *Voprosy Istorii* 12 (1984) 86-96 etc.

2. Angeliki Laiou, 'Observations on the results of the 4th Crusade: Greeks and Latins in port and market', *Medievalia et Humanistica* 12 (1984) 47-60; eadem: 'The Byzantine economy in the mediterranean trade system, XIIIth-XVth centuries', *DOP* 34/35 (1980-81) 177-222; eadem: 'The Greek merchant of the Palaeologan period: a collective portrait', *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 57 (1982) 96-132; eadem: 'Byzantium and the Black Sea, 13th-15th centuries: trade and the native population of the Black Sea area', *Bulgaria*

istration could never succeed in establishing a regime of peace and stability. No kind of *Pax Venetiana* was ever realized inside Venetian mediterranean Empire. Unrest, crime and violence can be found in Venice herself and in all Venetian Levantine possessions.³ Old Byzantine traditions, for instance, of piracy mixed with trade of objects of piratical booty, persisted and were multiplied during Latin dominance. New epoch gave birth to a wide cooperation of Italians and Greeks in joint piratical actions.⁴ Different kinds of economic and social oppression of the subdued population by Latin rulers, cases of unequal trade, the heterodoxy of Latin colonists and merchants, their economic wealth caused both hatred and envy of local inhabitants and inspired robberies, murders of traders and sometimes even riots against their commercial privileges, as it occurred, for example, in the Italian settlements of the Black Sea area.⁵

A document which I am going to introduce, is from Venetian Crete. To my mind it shows well typical circumstances of criminality in the world of trade in Latin Romania.

The document is conserved in West-European Section of the Archives of the Leningrad Department of the Institute of History of the Academy of Sciences of the U.S.S.R. This archives is a

Pontica II (1988) 164-201; F. Thiriet, *Études sur la Romanie gréco-vénitienne (Xe-XVe siècles)*, London 1977; D. Jacoby, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle*, London 1979; S. P. Karpov, 'Italjanskaja trgovlja v Trapezunte i jeje vozdejstvije na ekonomiku pozdnevizantijskogo goroda', *Viz. Vrem.* 44 (1983) 81-87.

3. See, for instance: B. Krekić, 'Crime and Violence in the Venetian Levant: a few XIVth century cases', *ZRVI* 16 (1975) 123-129; G. Ruggiero, *Violence in early Renaissance Venice*, New Brunswick 1980.

4. Cf.: A. Tenenti, 'Venezia e la pirateria nel Levante: c. 1300-c. 1460', in: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, Florence 1973, I/2, p. 705-771; Balard, *La Romanie Génoise* 587-598; L. Balletto, *Genova nel duecento. Uomini nel porto e uomini sul mare*, Genoa 1983, chapters 1, 2; P. Charanis, *Social, economic and political life in the Byzantine Empire*, London 1973, N XII; Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, p. 362-369; Laiou, *Observations* 50-51.

5. Cf.: S. P. Karpov, *L'Impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma 1204-1461*, Rome 1986, chapters 2-3; A. M. Chipiris, 'Vnoutrenneje položehenje i klassovaja bor'ba v Kaffe v 50-70 gg. XV v', in: *Uchenije zapiski Tourkenskogo Gos. Universieta* 21 (1962) 245-266.

rich depository of medieval documents from many European countries. It originates from a vast private collection of Academician N. P. Likhachev.⁶ Among many Venetian documents (all of them are originals)⁷ I found several concerning Venetian Romania.⁸ The named document from Crete⁹ is written on a piece of parchment folded in two. Probably it was originally bound in a cartularly. It has holes in the centre; in some places, especially on the folds, the text is effaced and is hardly legible. But the state of conservation on the whole is quite satisfactory.

The text is in Latin. The handwriting is a usual regular Italian notarial cursive of the 14th century with ordinary abbreviations and contractions. It is a record evidence in the Court of justice of the *Duca di Candia* Pietro Mocenigo. On two folios there are three protocols of interrogatories dating from the 23rd of August and 3rd of September 1382. One protocol is a testimony of a young fellow of 14, a Venetian by origin, Orlando who escaped, being wounded, from three murderers. The other two protocols are interrogatories of one of the killers, Greek Dimitrios from Cyprus. Our dossier is not complete: at least one interrogatory, that of another co-assassin John (Johannes) from Cyprus, mentioned in the heading of the second protocol, is missing.

The Court fully established the guilt of the named two persons and of another one, a Bulgarian Michael (Mihali) who in a joint action killed two Italian merchants and tried to do the same with the boy, Orlando. We know nothing of the third assassin, Mihali the Bulgarian, whether he escaped or not. We are equally ignorant of the verdict pronounced by the highest law court of Candia.

In the 13th to 15th centuries Venetian Crete was an important political centre and economic base of Venetian Romania. It was

6. Cf.: Poutevoditel' po Arkhivu Leningradskogo Otdelenija Instituta istorii AN SSSR, Moscow, Leningrad, 1958.

7. Arkhiv LOII AN SSSR, Zapadnoevropejskaja sekcija, kolekcija 6, Venezija, kart. 186-204. There are 18 *buste* of Venetian acts.

8. A survey of all of them has been prepared; see: S. P. Karpov, 'Dokumenty po istorii Venezijskoj Romanii iz Arkhiva LOII AN SSSR', *Bulgaria Pontica*, IV, Sofia (in print).

9. Arkhiv LOII AN SSSR, Zapadnoevropejskaja sekcija, kolekcija 6, Venezija, kart. 194, doc. N 16r-v.

a warehouse of Venetian commerce with Egypt, Cyprus, Syria, Western Asia Minor and the islands of the Aegean, especially with Chios and Rhodes, source of raw materials and agricultural products for Venice herself and for Venetian trade.¹⁰ Our document gives some new important features of organization, participants and directions of local trade in the Aegean.

About the third of August, 1382 a small single-masted transport ship, called gryparion or barka, left Old Phoecea in Asia Minor for Candia, Crete. It had been bought there by three companions, Venetian Pietro da Mateo Butario and two Greeks from Cyprus, Dimitrios and John. On board the ship there was also a teen-ager Orlando from the Venetian *confinium* of San Giovanni in Bragora. The first stop was at Chios. We do not know other aims of going there but taking on board of three additional passengers: Giovanni from Apulea, who was a trade partner of Butario, Mihali the Bulgarian and one more unidentified person. Then gryparion called at the port of an island called di Lango.¹¹ Butario hoped to receive some of his goods there but he was not a success. Instead he took there two ounces of pearls (which usually served as a convenient equivalent of cash), some garments and foot-wear, not for trade but for personal use. At the same island di Lango the unnamed passenger landed.

The sailing from di Lango to Candia occurred to be not an easy one. Head wind carried the ship away to the eastern extremity of Crete, cape Sideros. Therefrom a coastwise navigation brought

10. Cf.: E. Gerland, 'Kreta als venetianische Kolonie, 1204-1669', *Historisches Jahrbuch* 20 (1899) 1-24; M. Abrate, 'Creta-colonia veneziana nei secoli XIII-XV', *Economia e Storia* (1957) 4th year, 251-277; S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Naples 1963; R. Matton, *La Crète au cours des siècles*, Athens 1957; M. I. Manoussakas, 'L'isola di Creta sotto il dominio veneziano, problemi e ricerche', in: *Venezia e il Levante...*, I/2, 473-514; Thiriet, *La Roumanie*; Thiriet, *Études*; Elisabeth Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983; Angeliki Laiou, 'Quelques observations sur l'économie et la société de Crète vénitienne', in: *Bisanzio e l'Italia: Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*. Milan 1982, p. 177-198.

11. Island of Kos. I'm grateful to Prof. Chryssa Maltezou for the identification. Cf also: O. Markl, *Ortsnamen Griechenlands in «frankischer» Zeit*, Graz, Cologne 1966, p. 41.

the gryparion to the bay of Merabelon where it dropped anchor not far away from a small port of Colachita. During the voyage Dimitrios and John from Cyprus and Mihali the Bulgarian joined in a conspiracy. The same night when the ship was near Colachita John from Cyprus (if we believe the deposition of Dimitrios) told his partners that Pietro Butario would not sail to Candia because of a transgression committed there but would prefer to go to Venice. He proposed to kill Butario and his companion Giovanni from Apulea and to capture the ship. All the three agreed to do so the same night. Orlando who had heard them many times speaking about it did not understand anything because they spoke Greek unfamiliar to him.

When the Italians fell asleep the assassins killed Butario and Giovanni from Apulea throwing big stones that were for ballast at their heads. Having done so the murderers were frightened to have Orlando as a possible witness. They decided to kill him too. Dimitrios stroke him three times or more with a big kitchen-knife for bread or a pointed dagger, and Mihali, possibly, added other stabs with a smaller knife. Yet the boy survived, jumped in the water and reached the shore. He saw from there how two dead-bodies were thrown overboard the gryparion by the killers.

Later they sailed to Sitia and sold the ship there. From Sitia they went by land to Candia where they equally sold the pearls of Butario. We don't know how Dimitrios and John were caught in Candia and cast into prison of the castle. But they were identified by Orlando on the 23th of August at a confrontation. When Dimitrios was then put to tortures, first by cord and then by hanging up on a *cavalla*, he confessed the crime and gave an account of all the details of it. His confession coincides in main details with the testimony of Orlando.

The document is a mine of information on the everyday life of Venetian Romania. We can trace cooperation of Greeks and Venetians in trade and navigation: Butario and the two Greeks, Dimitrios and John from Cyprus were joint owners of the gryparion bought in Asia Minor. Butario evidently was the richest of them. He was not a Venetian from Crete, but originated from Venice where he took as a servant or a probationer in trade his compatriot Orlando who very likely had not ever lived in any places of Romania,

for he did not know Greek. Dimitrios from Cyprus on the contrary, was an inhabitant of Crete: he is named *habitor Candide*. Mihali the Bulgarian, who was not a trade partner but joined the plot, was a poor aboriginal of Crete. His presence there confirms the presence of Bulgarian population, probably of slave origin, on the island. Fortunately we can trace his biography. In a notarial act of Antonio Brixiano (Bresciano) dated from the 4th of July 1380 Mihali Bulgaro, *habitor Candide* is mentioned as a former slave of Giovanni Sculudo, *habitor casalis Staurachi* of Crete. Mihali applied for the job of a miller in an estate of the well-known Cretan poet Stephan Sakhlikis for a year with a salary of two hyperpyra and two measures of grain monthly.¹² Later, as we could see, in 1382 he was already on Chios, possibly engaging himself in some small trade activities. Another companion of Butario was Giovanni from Apulea, an Italian. He joined Butario on Chios and was not a co-proprietor of the named gryparion.

Butario's property in Romania seems to be moderate: he had 64 ducats cash money, pearls for the sum of 20 ducats, good cloth and serge robes up to a total value of more than 10 ducats and some silver spoons. With the cost of the ship he pretended to invest in commercial affairs at least 87 ducats. The partners extracted profits not only from commerce but also from freight charges of passengers. A small company headed by Butario visited not only Venetian, but also Genoese possessions in the Aegean (Phocea, Chios). Their itinerary from Old Phocea via Chios to Candia was not uncommon for sailors; and yet, as we could see, the voyage presented some difficulty for a small gryparion in a stormy sea.

A commercial enterprise of Butario's company was not a success from the very beginning: they did not find the necessary goods on the island of di Lango and never arrived in Candia. The assassins sold the ship itself in Sitia for 24 hyperpyra while it had been bought in Old Phocea for 9 ducats. If we take an official course of a Venetian ducat in the 80-th: 1 ducat = 2,5 hyperpyra,¹³ the ship was

12. A. F. Van Gemert, 'Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του', *Θησαυρίσματα* 17 (1980) 102-103, doc. 7. 4.

13. Archivio di Stato di Venezia, Senato Misti, XL, f. 29^v - 24-V-1386; P. Spufford, *Handbook of medieval exchange*, London 1986, p. 287.

given in Sitia for a little bit bigger price than it had cost in Old Phocea (22,5 hyperpyra). Possibly this evidence is significant if we take into account that the criminals had to sell their booty as soon as possible. For instance, they sold in Candia pearls that had cost 20 ducats (50 hyperpyra) only for 7 hyperpyra. May be ships were at a better price in Old Phocea than in the ports of Crete and that was the reason for Butario and his Greek partner John to go there and come back practically without wares.

The document shows that different strata of population were engaged in commercial activities all over the Aegean. This difference was also at the bottom of the crime committed near Colochita.

The document also reveals how the Venetian supreme law-court on Crete acted, what methods did it apply and how it kept its affairs. Among the methods of inquiry tortures and confrontations, repeated interrogations and cross-examinations were applied.

I suppose that also the information concerning historical geography of Crete and of the Aegean is not to be neglected.

Last, not least, to my mind the document itself is an extraordinary one among other acts conserved in Leningrad both for the content and whimsical fate. It gives an extraordinary report of, possibly, ordinary trade criminality.

folio 16r

DOMINI PETRI MOCENIGO

MCCCLXXX secundo, mense augusti die vigesimo tertio indicione quinta.

Inquisitio facta per dominationem super morte Petri de Matheo Butarii de Veneciis et Johannis de Apulea qui fuerunt percussi et interfecti super quadam barcha que erat in quodam portu nomine Colachitha posito in hac insula Creta.

Rolandus de Veneciis de confineo sancti Johannis Bragole qui est puer etatis annorum quatuordecim vel circa coram dominatione constitutus et interrogatus sine sacramento de morte Petri de Matheo Butarii et Johannis socii sui. Respondit quod sunt circa dies viginti quod iste recessit de Fogia Veteri cum quadam barcha que fuit ibi empta per soprascriptum Petrum Butarium super qua erant duo alii quorum alter vocatur Dimitri et alter Johannes et venit Chium et inde levaverunt alios tres viros quorum primus vocabatur Johannes,

secundus Michali Bulgarus et nomine tercii non recordatur, et inde recesserunt et iverunt ad insulam de Lango pro accipiendis certis rebus quas dictus Petrus dicebat ibi dimisisse in salvo, et ibi dimiserunt unum ex illis tribus qui fuerunt levati in Chio, videlicet illum cuius nomen ignorat, et inde postea recesserunt pro veniendo Candidam et repugnante vento iverunt ad qu(endam)¹ locum positum in capite huius insule cuius nomen ignorat, et inde postea recedentes venerunt ad locum nomine Colachitha positum in parte levantis huius insule, et inde postea recesserunt et iverunt ad quendam scopulum cuius nomen ignorat, et ibi posuerunt ferrum in mari, qui quidem scopulus est a castro Mirabeli citra versus civitatem. Et tunc circa horam primam noctis superscriptus Dimitrius de Cipro dixit huic: «Quare non vadis quiescere?» Et iste tunc dixit ei: «Ego volo prius comedere huvam». Et postquam iste comedit huvam posuit se dormire et ante quam iste poneret se ordine addormiendum, superscriptus Petrus Butarius et predictus Johannes qui fuerat elevatus in Chio dormiebant. Et circa primum sompnum noctis dum iste dormiret, fuit iste vulneratus in capite pluribus ictibus cum una daga de ponta, tamen non poterat videre quis istum percuciebat, quam percussor extenderat istum ponens vultum suum infra riproda et tenens manus suas ligatas retro schineas suas. Et postquam fuit permissus iste voluit se et aspiciens inter barcham vidit dictum Dimitrium recedere de loco ubi iste fuerat vulneratus et ire in medio dicte barche et tenere dagam predictam in manu. Et ob hoc iste habet firmiter dictum Dimitrium percussisse istum et putans ipse interfecisse istum, permisit istum, et iste subito proiecit se in mari, connatavit [in terra et aufugit et dum esset in terra iste involvit² inversus barcham et vidit quod unum vel duo corpora mortuorum hominum proiecta fuerunt]³ in mari, unde iste subito imaginatus fuit dictum Petrum fuisse mort[uum]² a reliquis sociis qui erant in dicta barcha.

Interrogatus, si vidit aliquem percutere vel interficere dictum Petrum et socium suum, respondit quod non. Tamen dicit quod⁴ quando

1 A hole in the manuscript.

2 A hole in the manuscript.

3 The text is effaced on the fold of the parchment.

4 Crossed out: *postquam*.

iste⁵ proiecit se in mari voluit videre dictum Petrum et non vidit eum, et cum iste exivit in terra subito imaginatus fuit eum fuisse mortuum.

Interrogatus, si cognoscit suprascriptos Dimitrium et Johannem, socios, respondit quod si videret illos bene cognosceret eos. Et tunc fuerunt sibi ostensi quidam viri quos iste dixit non fore illos; tamen ostensis sibi duobus viris que presentialiter sunt in fortio dominationis, dixit illos fore⁶ predictos, quorum alter qui est minor persona vocatur Dimitrius, alterius longior et iunior vocatur Johannes socius suus.

Interrogatus, si dictus Petrus seu Johannes socius suus habebant penes se aliquam pecuniam seu aliquas alias res alicuius valoris, respondit quod in Fogia Veteri vidit dictum Petrum habere duc(atos) auri LXIV quos ipse habebat repositos in uno borseto facto in venteria sua quam ferebat.

Interrogatus si ex tunc acra vidit dictos duc(atos) in manibus dicti Petri et in quo loco et quando, respondit quod non.

Interrogatus si habebat aliquas alias res ultra predictos ducatos, respondit quod de Lango ipse accepit aliquas perlas, quas ipse fecit ponderari et fuerunt ponderis unc(iarum) duarum et tunc fuerunt extimare dicte perle valere duc(atos) decem pro qualibet uncia; duo vel tria coclearia argenti et mantelum unum pan(n)i blavi qui constitit sibi duc(atos) decem in Lango, componum unum blavum dicti panni et aliquas caligas. Tam(en) de dicto Johanne socio suo nescit dicere aliquid, videlicet ante ipse habebat aliquas res vel ne.

Interrogatus, si vidit vel scit Michaelem Bulgarum percussisse dictos Petrum et Johannem socios, respondit quod non, tamen dicit, quod audiebat eum continue loqui ad invicem cum predictis Dimitrio et Johanne sociis qui sunt in forcia dominationis, tamen nescit quid ipsi loquebantur, quam loquebantur grece, et iste non intelligit linguam grecam.

folio 16^v

Millesimo trecentesimo octuagesimo secundo mense Augusti die vigesimo tercio indicione quinta.

Dicta et confessiones Dimitrii de Cipro et Johannis de Cipro qui

5 *Iste* is inserted above the line.

6 *Fore* is inserted above the line.

fuere inculpati de pro morte Petri de Matheo Butarii et Johannis de Apulea socii sui qui fuerunt interfecti super quadam barcha que erat in portu nomine Colochitha posito in hac insula Creta.

Dimitrius de Cipro habitator Candide coram dominatione constitutus et interrogatus de morte Petri de Matheo Butarii de Veneciis et socii sui, cum ipse nichil diceret positus fuit ad tormentum corde, et cum nichil diceret, data fuit sibi cavala una, et tunc ipse petiit se deponi, et depositus dixit et confessus fuit quod sunt circa dies viginti quod iste recessit de Fogia Veteri cum quadam griparea parva que empta fuit ibi de denariis dicti Petri et etiam de denariis istius et de denariis Johannis de Cipro socii sui. Et super dicta griparea erat etiam quidam puer nomine cuius nescit, et inde iverunt Chium et inde levaverunt quendam virum nomine Johannem et quendam bulgarum nomine Michali ita quod erant inter omnes super dicta griparea persone sex simul cum puero predicto et inde iverunt ad insulam de Lango pro accipiendis certis rebus quas superscriptus Petrus Butarius ibi habebat. Tamen dicte res non fuerunt sibi date, et inde recesserunt pro veniendo Candidam, et repugnante vento iverunt ad partes levantis insule Crete ad quendam locum nomine Sanctus Siderus, et inde recedentes venire volebant versus portum Candide et venerunt ad quendam locum cuius nomen ignorat, sed dictus locus positus est a castro Mirabelli citra versus civitatem. Et ibi postea Johannes socius istius dixit isti et aliis sociis suis: «Iste Petrus Butarius non pot(est) ire Candidam occasione avendam excessus quem commisit; sed ipse imaginabatur accipere gripaream et ire Veneciis, unde consulo, ut occidamus eum et remanebit nobis griparea». Et sic fuit contentus etiam iste Dimitrius et quidam alius nomine Michali bulgarus qui erat super dicta barcha similiter fuit contentus. Et circa horam primi sompni dictus Johannes eccitavit istum et predictum Michali bulgarum ita quod omnes fuerunt contenti interficere predictum Petrum et socium suum. Et tunc dormiente dicto Petro cum socio suo iste cum predictis Johanne et Michali levantes lapides magnos, qui erant in dicta griparea pro savorna, percusserunt dictum Petrum et socium suum in capite cum ipsis² lapidibus taliter quod ipsi ambo fuerunt interfecti. Et hoc facto iste et socii, dubitantes ne puer manifestaret hoc factum, voluerunt interficere etiam dictum puerum, et tunc dictus Michael bulgarus percussit et vulneravit dictum puerum cum uno cultelo parvo a pane et credidit eum interfecisse prout ipsemet

dixit postea, tamen dictus puer postquam fuit vulneratus proiecit se in aqua et natavit in terra et aufugit. Et post hec iste et alii duo socii sui proiecerunt in mari corpora dicti Petri et sui socii qui fuerunt interfecti. Et postea isti recedentes de dicto loco cum dicta griparea iverunt Sithiam et ibi vendiderunt illam pro perperis viginti quatuor, quibus perperis inde acceptis iste cum aliis duobus predictis venerunt per terram in civitatem Candide.

Interrogatus, qua de causa interfecerunt predictos, respondit quod instigatione inimici hoc fecerunt.

Interrogatus, si invenerunt aliquam pecuniam vel aliquam aliam rem alicuius valoris penes ipsum Petrum vel socium suum, respondit quod non aliud nisi quendam mantelum de panno blavo et unum çutonum de sarcia nigra.

Interrogatus, si iste eciam percussit illos homines qui fuerunt interfecti, respondit quod cum propriis suis manibus percussit dictos interfectos et simili modo percusserunt eciam alii duo socii sui.

Interrogatus quid costitit dicta griparea in Fogia, respondit quod ipsa costitit duc(atos) novem. Item dixit iste Dimitrius quod postquam predicti fuerunt interfecti, reperte fuerunt certe perle et duo coclearia argenti que fuerunt suprascripti Petri, quas perlas et coclearia iste et socii acceperunt et vendiderunt perlas hic Candide pro perperis septem et dicta coclearia reposita fuerunt in domo istius.

Item die tertio mensis septembris indicione VI MCCCLXXX secundo suprascriptus Dimitrius constitutus coram dominatione et interrogatus si aliquis alius percussit et vulneravit predictum puerum nomine Rolandus qui erat in dicta barcha, respondit quod iste Dimitrius percussit cum tribus ictibus vel circa cum uno cultelo a pane magno et grosso. Tamen non perpendit in quo loco percussit eum quia erat nox obscura et post istum similiter Michali bulgarus suprascriptus percussit eum cum quodam alio cultello a pane turchesco cuius ferum erat tenerum. Et in percussione ictuum domabatur illud, recedebat ipsum interfecisse a nichil ipse fecit.

Die suprascripto tercio mensis septembris suprascriptus Dimitrius coram dominatione affermavit sacramento omnia vera essere que continentur in suprascripta sua confessione.

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Παράδοση και εξέλιξη

Είναι ακόμη αίτιούμενο της σύγχρονης έρευνας ή μελέτη των δομών της πολιτιστικής έκφρασης του βυζαντινού κόσμου. Η γνώση του χώρου και του ύλικού, όπου υπάρχει, είναι συχνά επιφανειακή ενώ, συνηθέστατα, γίνονται αναγωγές σε παλαιότερες εποχές με βάση μεταγενέστερα πρότυπα αλλά και ιεραρχήσεις αξιών.¹ Τα εκπαιδευτικά πράγματα του Βυζαντίου ακολουθούν αυτόν ακριβώς τον κανόνα: η καμπύλη που διαγράφουν από το 330 έως το 1453 προδίδει αδιαμφισβήτητη πνευματικότητα αποτυπωμένη σε όλες τις εκφάνσεις της βυζαντινής ζωής αλλά και ιδιαιτερότητες, οι οποίες μπορούν να έρμηνευτούν, αν αναλογιστούμε τις πολλές και ετερόκλητες ιστορικές συνθήκες που διαμόρφωσαν τις βυζαντινές «πραγματικότητες». Θα επιθυμούσα στο σημείο αυτό, ως εισαγωγή στο θέμα, να χρησιμοποιήσω δύο παραθέματα: πρώτον, μία συμβουλή του Κεκαυμένου: ... *Αναγίνωσκε πολλά και μαθήση πολλά. Και ει ο νοεῖς, θάρσει· πολλάκις γάρ διελθόντι σοι τὴν βίβλον παρὰ Θεοῦ γνώσις δοθήσεται και νοήσεις αὐτήν. Ἄ οὐ γνώσκεις, ἐρώτα τοὺς ἔχοντας γνώσιν και μὴ ὑψηλοφρονῆς· ἐκ ταύτης γὰρ τῆς αἰτίας, ἐκ τοῦ μὴ θέλειν ἐρωτᾶν και μαθάνειν, εἰσὶν ἔλλειπεις εἰς γνώσιν οἱ ἄνθρωποι.*² Και πῶς κάτω ... *βίβλον λαβὼν ἰδιάζων ταύτην ἀνάγνωθι, ἀναγνὸς δὲ ὀλίγον μὴ ἐπιχείρει μετρᾶν φύλλα ἢ ἐκλέγεσθαι ἃ νομίζεις κρείττονα εἶναι και ἀναγνώσκων ταῦτα... σπερμολόγον γὰρ ἔργον τὸ μὴ διελθεῖν πᾶσαν τὴν βίβλον ἐκ δευτέρου και τρίτου ἀλλ' ἐκλέξασθαι ὀλίγα πρὸς τὸ φλυαρεῖν.*³

1. Είναι χαρακτηριστικές οι «περιπέτειες» του δρου οἰκουμενικὸς διδάσκαλος, για τις οποίες βλ. ὅσα εὐστοχα σημειώνει ὁ Β. Κατσαρός, *Ἰωάννης Κασταμονίτης* (Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Βυζαντινὰ Κείμενα και Μελέται, 22), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 166, σημ. 19.

2. Στρατηγικὸν 47 (ἔκδ. Wassiliewsky – Jernstedt).

3. δ.π. 60. Και τὰ δύο προαναφερθέντα χωρία σχολιάζει ἡ Charlotte Roueché, «Byzantine Writers and Readers: Storytelling in the Eleventh Century», στὸν

Τὸ δεύτερο ἀπόσπασμα πού προέρχεται ἀπὸ τὴ «Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη», μαρτυρεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου γιὰ διδάσκοντες καὶ διδασκόμενους: ...Καὶ πολλὴν ἐπιμέλειαν καὶ σπουδὴν εἰς τοὺς διδασκάλους καὶ φοιτητὰς ὁ αὐτοκράτωρ ἐποιεῖτο, ὁμοδαίτους καὶ ὁμοτραπέζους τούτους καθ' ἑκάστην ποιούμενος καὶ φιλοτιμίας παρέχων αὐτοῖς. Καὶ οὕτω τὴν πολιτείαν Ρωμαίων σοφία καὶ γνώσει ἐπλούτισε· τὴν γὰρ γνώσιν καὶ ἀρετὴν οὕτως ἐτίμησεν ὡς ἄλλος οὐδεὶς τῶν πρὸ αὐτοῦ βεβασιλευκότων.⁴ Φαίνεται, ὅμως, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Κωνσταντίνου δὲν τὸ ἐπέδειξαν οἱ διάδοχοί του· ἔτσι ὁ Ψελλὸς διαπιστώνει μὲ κάποια ἐκπληξή, ὅτι ὁ Βασίλειος Β' ἦταν ἀδιάφορος ἢ καὶ ἐχθρικός πρὸς τοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς του.⁵

Ἡ διαβάθμιση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν παιδεία εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς βυζαντινῆς νοοτροπίας· ἂν προβοῦμε σὲ κάποιες εἰδικότερες διαπιστώσεις, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε ἐπιβάλλονται ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς πηγές, τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς λεγόμενης «μεγάλης σιγῆς» ἐξακολουθεῖ νὰ παρουσιάζει προβλήματα γιὰ τὸν μελετητὴ, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς πρώιμους αἰῶνες, ὅπου τὰ στοιχεῖα ἀφθονοῦν, καθὼς καὶ τὴν περίοδο πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴ λήξη τῆς Εἰκονομαχίας, γιὰ τὴν ὁποία ὑπάρχουν ὀρισμένες ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες μαρτυρίες.⁶

τόμο *The Greek Novel, AD1-1985*, ἔκδ. R. Beaton, Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη-Σίδνεϋ 1988, σ. 125 κ.έ.

4. *Συνέχεια Θεοφάνη 446 (CSHB)*. Τὸ ἴδιο σχεδὸν κείμενο παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸν Vaticanus gr. 163: A. Markopoulos, «Le témoignage du Vaticanus gr. 163 pour la période entre 945-963», *Σύμμεικτα* 3 (1979) 92 (§ 5), 103-104.

5. Ψελλὸς I, 18 (ἔκδ. Renault).

6. Γιὰ τὴν παιδεία κατὰ τὰ ὑστερορωμαϊκὰ καὶ πρωτοβυζαντινὰ χρόνια πολὺ χρήσιμο παραμένει τὸ ἔργο τοῦ Η.-Ι. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, 7η ἔκδ., Παρίσι χ.χ., passim καὶ εἰδικὰ σ. 431-489. Γιὰ τὴν καθαυτὸ βυζαντινὴ περίοδο ὡς τὸν 10ο αἰῶνα, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, βλ. τὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971, σ. 74 κ.έ., 242 κ.έ., ὅπου κριτικὴ παρουσίαση τῆς προγενέστερης βιβλιογραφίας. Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοσι τοῦ ἔργου (*Ὁ πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμὸς*, Ἀθήνα 1981) περιέχει ἀρκετὲς βιβλιογραφικὲς προσθήκες· βλ. κυρίως σ. 52 σημ. 17, σ. 64 σημ. 61 καὶ 64, σ. 68 σημ. 80 κ.ά. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν πρόσφατη ἀγγλική: *Byzantine Humanism*, Καμπέρα 1986, σ. 107 σημ. 81, 112 σημ. 88, 288 σημ. 17, 295 σημ. 36, 298 σημ. 44 κ.ά. Ἀπὸ τὸν Lemerle προέρχεται καὶ ἡ μελέτη «Le gouvernement des philosophes: Notes et remarques sur l'enseignement, les écoles, la culture» πού ἔχει περιληφθεῖ στὸν τόμο *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, σ. 193-248. Ἄξιοις τῆς ἔρευνας τοῦ συγγραφέα εἶναι, πάντως, ἡ ἀνώτατη ἐκπαίδευσις. Ἰδιαίτερα ἀξιόλογη εἶναι καὶ ἡ προσφορὰ τοῦ P. Speck, *Die Kaiserliche Universität von Kon-*

Τὸ βυζαντινὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα κληρονόμησε, τόσο στὴ δομὴ ὅσο καὶ στὴν ὀργάνωσή του, τὴν ἑλληνιστικὴ παράδοση, τὴν ὁποία συνέχισε σχεδὸν χωρὶς διαφοροποιήσεις.⁷ Δύο κύκλοι σπουδῶν, τοῦ γραμματιστῆ (ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν ἑπτὰ ἐτῶν) καὶ τοῦ γραμματικοῦ ἢ ματτοροῦ (ἀπὸ δώδεκα ἢ δεκατεσσάρων ἐτῶν) ἦσαν κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ, οἱ ἄξονες τῆς ἐγκυκλίου παιδείας. Ὁ διδάσκων εἰσέπραττε πάντοτε ἀμοιβή, εὐτελεῖ ὁ γραμματιστὴς ἀλλὰ ὑψηλὴ ὁ γραμματικὸς ἐφόσον ἀπευθυνόταν σὲ ιδιαίτερα περιορισμένο ἀκροατήριον, τὸ ὁποῖο διέθετε τὴν ἀναγκαῖα οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια.⁸ Τὸ βυζαντινὸ σχολεῖο παρέμεινε, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ ἑλληνιστικὸ, ἴδρυμα τοῦ ἐνὸς προσώπου, τοῦ ἐκάστοτε διδάσκοντος σύμφωνα μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς Moffatt.⁹

Τὸ πρόγραμμα τοῦ μέσου σχολείου, ποὺ διηύθυνε ὁ γραμματικὸς παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, ἂν καὶ δὲν νεωτερίζει σὲ σχέση μὲ τὴν παράδοσή του. Ὁ Ἑρμογένης ἀκολουθεῖται κατὰ πόδας, ἐνῶ διδάσκεται σημαντικὸς ἀριθμὸς κλασικῶν συγγραφέων μὲ κορυφαῖο τὸν Ὅμηρον.¹⁰ Οἱ γραμ-

stantinopol, Μόναχο 1973, ἰδ. σ. 29 κ.έ., ὁ ὁποῖος συμπληρώνει σὲ πολλὰ σημεῖα τὸν Lemerle. Στὸν ἴδιο χῶρον μὲ τὸν Lemerle ἀλλὰ γιὰ τὸν 6ο αἰῶνα ἔγραψε ὁ Ε. Κ. Χρυσός, *Πανεπιστημιακὴ ζωὴ στὰ περιφερειακὰ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἴδρύματα τὸν ἔκτο αἰῶνα*, Ἰωάννινα 1986. Γιὰ τίς σχολὰς δικαίως κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα σημαντικὲς εἶναι οἱ συμβολὲς τῆς Wanda Wolska-Conus, «Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque», *TM* 6 (1976) 223-243 καὶ «L'école de droit et l'enseignement du droit à Byzance au XIe siècle: Xiphilin et Psellos», *TM* 7 (1979) 1-107. Πολὸ ἀναλυτικὸ εἶναι τὸ ἀφιερωμένο στὴν ἐκπαίδευση κεφάλαιον τοῦ ἔργου τοῦ C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, σ. 125-148. Πρέπει τέλος νὰ μνημονευτοῦν δύο συμβολὲς τοῦ Β. Κατσαροῦ, «Ἡ Ἐκπαίδευση στὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογέννητου», *Διαβάζω τχ.* 129 (1985) 36-41 καὶ, ἰδιαίτερα, Ἰωάννης Κασταμονίτης 163-209, ὅπου ἐξετάζεται ἡ λεγόμενη «Πατριαρχικὴ Σχολή» τῆς Κωνσταντινούπολης κατὰ τὸν 12ο αἰ. ἐνῶ γίνονται πολυάριθμες ἀναφορὲς στὴν ἀνώτατη παιδεία τοῦ Βυζαντίου κατὰ τοὺς προγενέστερους αἰῶνες.

7. Ἡ ἐκπληξὴ τοῦ Marrou εἶναι μεγάλη ὅταν διαπιστώνει ὅτι «...cette société byzantine, si profondément chrétienne, qui accorde tant d'importance aux questions proprement religieuses... est restée obstinément fidèle aux traditions de l'humanisme antique» (*Histoire de l'éducation* 486).

8. Παραπέμπω στὴ βιβλιογραφία ποὺ μνημονεύτηκε παραπάνω στὴ σημ. 6, ὅπου ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ ὅλες τίς σχετικὲς ἀναφορὲς.

9. Ann Moffatt, «Science Teachers in the Early Byzantine Empire: Some Statistics», *Bsl* 34 (1973) 15.

10. Βλ. ἐνδεικτικὰ Lemerle, *Humanisme* 99 κ.έ., 252 κ.έ., Speck, *Kaiserliche Universität* 36 κ.έ. καθὼς καὶ Mango, *Byzantium* 125-127, 141.

ματικές και μετρικές ασκήσεις αφθονούν. Ὁ διδάσκων διορθώνει ὁ ἴδιος τὶς ασκήσεις τῶν μαθητῶν ἐπιδιώκοντας μεγάλη προσοχή στὸ ὕφος. Τὸ ἀκροατήριό παρακολουθεῖ καὶ συμμετέχει στὴ διόρθωση τῶν ασκήσεων ἐνῶ τὰ ἀξιόλογα κείμενα διαβάζονταν μεγαλοφώνως.¹¹ Τέλος, ἡ τετρακτὺς προσφέρει πάντοτε πολλὰ στοὺς νέους πού ἐπιθυμοῦν νὰ διευρύνουν τὴ μόρφωσή τους.¹² Σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ τὸ πρόγραμμα παρέμεινε, σὲ γενικὲς γραμμές, τὸ ἴδιο, ἂν καί, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, χρησιμοποιήθηκαν νέα ἐγχειρίδια, κυρίως ἐπιτομὲς τοῦ Ἑρμογένη, ὅπως τὰ *Προγυμνάσματα* τοῦ Ἀφθονίου ἢ τὰ σχόλια στὸν Ἀφθόνιο πού ἔγραψε ὁ Ἰωάννης ἐπίσκοπος Σάρδεων,¹³ ἢ γραμματικὴ τοῦ Χοιροβοσκοῦ¹⁴ καθὼς καὶ ἄλλα συναφῆ ἔργα.

Μορφή τοῦ βυζαντινοῦ παρεμβατισμοῦ στὴν παιδεία ἀποτελεῖ ἡ εὐεργετικὴ φοροαπαλλαγὴ τῶν διδασκόντων, εἰδωλοατρῶν κατὰ συντριπτικὴ πλειοψηφία, τὴν ὁποία θεσπίζει ὁ Θεοδοσιανὸς κώδικας.¹⁵ Τὸ μέτρο δὲν εἶχε μεγάλη συνέχεια· ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπαγορεύει τὴ διδασκαλία στοὺς τελευταίους ὀπαδοὺς τοῦ δωδεκαθέου (529),¹⁶ τὰ προνόμια ἐξαλείφονται χωρὶς ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ ἄλλα.

Ἄν ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα φτάσουμε στὸν 10ο γιὰ νὰ σχηματίσουμε μόλις ἱκανοποιητικὴ εἰκόνα τοῦ βυζαντινοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, αὐτὸ ὀφείλεται στὶς πηγές πού σιγοῦν ἀπελπιστικά, μολονότι οἱ ἀναφορὲς σὲ λογίους, διδασκάλους καὶ μαθητὲς δὲν σπανίζουν.¹⁷ Ἔτσι ὁ μετέπειτα

11. Lemerle, *Humanisme* 250-251.

12. Lemerle, *Humanisme* 102.

13. Βλ. σχετικὰ G. L. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 5 κ.έ., 23 κ.έ.

14. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Χοιροβοσκὸ βλ. τὴν πρόσφατὴ μελέτη τοῦ C. Mango, «The Collapse of St. Sophia, Psellus and the *Etymologicum Genuinum*», *Gonimos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to L. G. Westerink at 75*, Νέα Ὑόρκη 1988, σ. 167-174.

15. *Digesta* 27.1.6· πρβ. καὶ *Codex Justinianus* 10.53.6.

16. *Codex Justinianus* 1.5.18 καὶ 1.11.10. Ἦδη ἀπὸ τὸ 489 εἶχε ἀπαγορευτεῖ ἡ διδασκαλία ἀπὸ μὴ ὀρθόδοξους χριστιανούς. Γιὰ τὶς συνέπειες τῆς ἀπόφασης αὐτῆς βλ. Χρυσό, *Πανεπιστημιακὴ ζωὴ* 20 κ.έ. Πρβ. καὶ Alison Frantz, *The Athenian Agora, XXIV, Late Antiquity: A. D. 267-700* (The Amer. School of Class. Studies at Athens), Princeton N.J. 1988, σ. 17-18, 84 κ.έ.

17. Ὅπως εἶναι εὐνόητο, οἱ περισσότερες μαρτυρίες προέρχονται ἀπὸ ἀγιολογικὲς πηγές. Βλ., κατὰ κύριο λόγο, Lemerle, *Humanisme* 97-104 καὶ Ann Moffatt, «Early Byzantine School Curricula and a Liberal Education», *Byzance et les Slaves / Mélanges Ivan Dujčev*, Παρίσι (1979), σ. 275-288. Πρβ. καὶ N. B. Τω-

πατριάρχης Νικηφόρος, τονίζει ὁ βιογράφος τοῦ Ἰγνάτιος, μαθαίνει ἄψογα γραμματική, μετρική, ρητορική, τὴν μαθηματικὴν τετρακτὸν καὶ φιλοσοφία γὰρ νὰ διαπιστώσει ὅτι ...τὸ ἐν ἐκείνους (= μαθήμασι) εὐδόκιμον πρὸς ἀρετὴν αὐτῶ (οὐ) γενέσθαι ἐμπόδιον· ἀλλ' ὁδῶ καταλλήλῳ καὶ τάξει χρησόμενος ταῖς ἐπ' ἄμφω προκοπαῖς ἐπεκτείνεται, καὶ πρὸς τὴν ἐκατέρας ἔφθασε τελειότητα.¹⁸ Ὁ ἴδιος ὁ Ἰγνάτιος εἶχε δάσκαλο κατὰ τὴ νεανική του ἡλικία τὸν Ταράσιο, προκάτοχο τοῦ Νικηφόρου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀσκήθηκε ἰδιαίτερα στὴ μετρική καὶ τὴν ποίηση.¹⁹

Ὁ 10ος αἰώνας προσφέρει, σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ προηγούμενα, δύο ἀξιωμαθὲς μαρτυρίες γὰρ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς Κωνσταντινούπολης· πρόκειται γὰρ τὸν Βίο Α τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτη²⁰ καὶ τὸ ἐπιστολάριον τοῦ «ἀνώνυμου καθηγητῆ» τοῦ Λονδίνου.²¹ Οἱ πληροφορίες πὺ ἀντλοῦμε μποροῦν νὰ κωδικοποιηθοῦν ὡς ἑξῆς:

1. Τὸ σχολεῖο ἦταν καὶ παραμένει ἰδιωτικὸς θεσμός.²²

2. Οἱ πόροι γὰρ τὴ λειτουργία τοῦ σχολείου προέρχονται ἀπὸ τὰ δίδακτρα πὺ καταβάλλουν οἱ μαθητές, τὰ ὁποῖα ὀνομάζονται μισθός.²³

μαδάκη, «Ἡ δὴθεν Ἐμεγάλη σιγή» τῶν γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ (650-850)», *ΕΕΒΣ* 31 (1971) 5-26. Σπουδαῖο κείμενο εἶναι καὶ ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Ἀνανία ἀπὸ τὸ Shirak πὺ ἀναλύει μὲ τὴ δέουσα προσοχὴ ὁ Lemerle, *Humanisme* 81-85.

18. Βίος Νικηφόρου 151 (ἔκδ. De Boor), στὸν τόμο *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Λιψία 1880, σ. 139-217.

19. Βίος Ταρασίου 423 (ἔκδ. Heikel), *Acta Societatis Scient. Fennicae* 17 (1889) 389-439. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα μποροῦν εὐκόλα νὰ πολλαπλασιαστοῦν.

20. Βλ. Lemerle, *Humanisme* 257-260 καὶ Speck, *Kaiserliche Universität* 36-43, οἱ ὁποῖοι σχολιάζουν τὰ δεδομένα τοῦ Βίου.

21. Ὁ Lemerle (*Humanisme* 246-257) ἀνέδειξε τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἐν λόγῳ ἐπιστολαρίου· τὸν ἀκολούθησε ὁ Speck, *Kaiserliche Universität* 31 κ.έ., 45 κ.έ., 70 κ.έ. Σημειῶνω ἐδῶ τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Astrid Steiner, *Untersuchungen zu einem anonymen byzantinischen Briefcorpus des 10. Jahrhunderts*, Φραγκφούρτη 1987 καθὼς καὶ δύο παλαιότερες μελέτες τοῦ γράφοντος, ὁ ὁποῖος ἐτοιμάζει ἀπὸ καιρὸ κριτικὴ ἐπανεκδόση τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν: «La critique des textes au Xe siècle. Le témoignage du 'Professeur anonyme'», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4*, Βιέννη 1982 = *JÖB* 32/4 (1982) 31-37 καὶ «L'épistolaire du 'Professeur anonyme' de Londres. Contribution prosopographique», *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, Α', Πέθυμο 1986, σ. 139-144.

22. Δὲν ὑπάρχει κανένα ἀπολύτως στοιχεῖο πὺ νὰ ἐπιτρέψει κάποιες διαφορετικὲς ἔστω εἰκασίες.

23. «Ἀνώνυμος» ἐπιστ. ἀρ. 57, 1180: Ἀπέχω πρὸ καιροῦ τοὺς ὀφειλομένους μισθοὺς (*ΕΕΒΣ* 27 (1957) 185). Ἐπιστ. ἀρ. 58, 1202-1205, 1208-1209: ...ἡμεῖς, ἀδελφέ, οὐ δὲ μόνον ἀλλὰ σχεδὸν τοὺς ὅψ' ἡμῶν μαθητευομένους ἅπαντας τῷ οἰκίῳ

Ἄνω μόνιμος» ἐνισχύεται οἰκονομικὰ καὶ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο.²⁴

3. Εἶναι γνωστὰ πέντε ἰδιωτικὰ σχολεῖα στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰώνα.²⁵ Μεταξὺ τῶν διδασκάλων ὑπάρχει ἔντονος ἀνταγωνισμὸς καὶ τὰ τυχὸν ἀναφυόμενα προβλήματα ἐπιλύουν, κατὰ περίπτωσιν, ὁ ἐπαρχὸς τῆς πόλεως, ὁ πατριάρχης ἢ, ἀκόμη, καὶ ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας.²⁶ Ἡ ἄποψη τοῦ Sreck γιὰ συντεχνία καθηγητῶν στὴν Κωνσταντινούπολη φαίνεται ὑπερβολικὴ.²⁷

4. Στὰ κείμενα δὲν γίνεται λόγος γιὰ φορολογικὲς ἀπαλλαγὲς τῶν διδασκάλων· ἀντίθετα, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ «ἀνω μόνιμου», τὰ ἔσοδα τῶν διδασκόντων ἦσαν χαμηλὰ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀσχοῦν καὶ βοθητικὰ ἐπαγγέλματα (ἀντιγραφεῖς χειρογράφων, μεσάζοντες κ.ἄ.).²⁸

συνειδότη ἐάσαμεν, ἢ ἕκαστος πρὸς ὃ δυνάμειος ἔχει τὴν προσήκουσαν ποιῆται φιλοφροσύνην... αὐτὸς δὲ τοιαῦτα καὶ λέγειν καὶ γράφειν εἰς τοσοῦτον ἐλάσας ἡμᾶς, ἴσθι τὸ πᾶν ἀποδεδωκὸς τοῦ μισθοῦ (ΕΕΒΣ 27 (1957) 186). Ἔσθι σημειωθεῖ πάντως ὅτι σὲ δύο περιπτώσεις (ἐπιστ. ἀρ. 59 (58) καὶ 78, ΕΕΒΣ 27 (1957) 186, 195) ὁ ἀνώμνος δὲν δέχεται χρήματα, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ παιδί συμπατριώτη του.

24. Ἄνω μόνιμος. ἐπιστ. ἀρ. 1, 3-6: *Εἰ τις ὠφέλεια τοῖς ἐξ προσεγένετο τῇ ἐκκλησίᾳ μῆσιν, οἷς αὐτὴ τὸ ἐμοὶ διδόμενον ἀρτὶ δίορον τεταμίευται, προσθήκη ταύτῃ καὶ τὸ ἕτερον ἀφαιρεθὲν ἐμοῦ ὠφελείας γενέσθω, ἵνα μὴ πλεονεκτῶ ἐκκλησίαν ἐγὼ* (Byzantion 24 (1954) 441). Παρεμφερὲς εἶναι καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ἀρ. 54, ἢ ὅποια ἀπευθύνεται στὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀποκαλεῖται εὐλογία (Byzantion 24 (1954) 444). Πρόκειται γιὰ ἀναμφισβήτητο νεωτερισμὸ ἀλλὰ παραμένει ἄγνωστο ἂν ὑπῆρχαν κριτήρια γιὰ τὴν ἐνίσχυση αὐτῇ· πάντως ἀπὸ τῆς ἐπιστολῆς προκύπτει ὅτι ἡ εὐλογία δὲν δίδεται κατὰ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα.

25. Ἄνω μόνιμος ἀναλλάσσει ἐπιστολὲς μὲ τρεῖς συναδέλφους του, τὸν ἀσκηρῆτη καὶ μαῖστορα Πέτρο (ἐπιστ. ἀρ. 19, 23 καὶ 67), τὸν μαῖστορα Μιχαὴλ (ἀρ. 36 καὶ 51) καὶ τὸν ἐπίσης μαῖστορα Φιλάρετο (ἀρ. 68). Ἄθανάσιος ὀνομαζόμενος καὶ ὁ δάσκαλος τοῦ ἁγίου Ἄθανάσιου τοῦ Ἀθωνίτη: Ἄθανάσιος οὗτος ἦν, ὁ τὴν γνώσιν ἄμα καὶ τὴν ἀρετὴν ἀπαράμιλλος (Βίος Α, § 12, 5-6 Noret).

26. Ἄνω μόνιμος ἐπιστ. ἀρ. 68, 1392-1594: *ὑπάρχους καὶ βασιλευσὶ ναι μὴν καὶ τοῖς τὸν ἐκκλησιαστικὸν διθύνουσι θρόνον προσελθεῖν ἐπιτηλείησας* (ΕΕΒΣ 27 (1957) 191). Ἡ μομφὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν μαῖστορα Φιλάρετο, ὁ ὅποιος εἶναι καὶ ἱερωμένος (πρβ. Lemerle, *Humanisme* 249, χωρὶς περαιτέρω σχολιασμὸ). Δυστυχῶς ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ ἀνω μόνιμου δὲν προκύπτει ἂν ὁ Φιλάρετος ἐνεργεῖ ὡς ἰδιώτης ἢ ἂν τὸ σχολεῖο του ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο. Εἶναι, πάντως, σαφὲς ὅτι ὁ Φιλάρετος ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκήσει μεγάλη πρὸς ὄφελός του ἐπιρροὴ στὰ ἀνάκτορα καὶ τὴν Ἐκκλησίαν.

27. *Kaiserliche Universität* 36-50· ἡ ἄποψη στηρίζεται σὲ ὑπερκριτικὴ ἀνάλυση τοῦ Βίου Α τοῦ ἁγίου Ἄθανάσιου.

28. Βλ. σχετικὰ Lemerle, *Humanisme* 247-248.

5. Τὸ σχολεῖο διαιρεῖται, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν παράδοση,²⁹ σὲ δύο τμήματα, ἀρχαρίων καὶ προχωρημένων· οἱ τελευταῖοι ἀποκαλοῦνται ἐκκριτοὶ ἢ ἐπιστατοῦντες, διδάσκουν τοὺς ἀρχαρίους καὶ ἔχουν λόγο καὶ ψῆφο ὡς πρὸς τὴ λειτουργία τῆς σχολῆς. Δὲν ὑπάρχει, κατὰ τὰ φαινόμενα, χρονικὸ ὄριο σπουδῶν.³⁰

6. Ὁ Βίος τοῦ Ἀθανασίου μνημονεύει τὸ ἀξίωμα τοῦ προκαθημένου τῶν παιδευτηρίων· ὁ προκαθήμενος ἐπόπτεε, πιθανότατα, ὅλων τῶν σχολείων τῆς Κωνσταντινούπολης.³¹

7. Διακρίνονται ἔγνη ἱεραρχίας: μαθητῆς, παιδευτῆς, διδάσκαλος.³² Ἡ ἀνοδος στὴν ἱεραρχία γίνεται μὲ ἐκλογή στὴν ὁποία ψηφίζουν διδάσκοντες (ἐφόσον πρόκειται γιὰ μεγάλο σχολεῖο μὲ περισσότερους ἀπὸ ἓναν διδασκάλους) καὶ διδασκόμενοι.³³ Ὁ διορισμὸς στὴν τελευταία, ἀνώτατη, βαθμίδα ὑπόκειται στὴν ἔγκριση τοῦ αὐτοκράτορα.³⁴

8. Τέλος, παρ' ὅλη τὴν ὑπαρξὴ τῆς σχολῆς τῆς Μαγναύρας καὶ τὴν ἐπάνδρωση τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινούπολης μὲ νέο προσωπικὸ τὸ 945,³⁵ τὰ ὄρια μεταξὺ ἀνώτερης καὶ ἀνώτατης παιδείας εἶναι κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πορφυρογεννήτου ἀπόλυτα συγκεχυμένα.³⁶

*Ἐγινε ἤδη λόγος γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ποῦ λάμβανε ὁ «ἀνώ-

29. Πρβ. Marrou, *Histoire de l'éducation* 222.

30. Βλ. Lemerle, *Humanisme* 250-252 καὶ Speck, *Kaiserliche Universität*, 29-35 ὅπου καὶ οἱ ἀναφορὲς στὰ κείμενα.

31. Βίος Α, § 12, 3-5· τὸ ἀξίωμα κατεῖχε ὁ δάσκαλος τοῦ Ἀθανασίου.

32. Βίος Α, § 12-14.

33. Βίος Α, § 13, 1-4 καὶ § 14, 1-4. Σημειώνουμε ὅτι τὸ κείμενο τονίζει στὴ συνέχεια (§ 14, 4-5) ὅτι ὁ νεοεκλεγμένος στὴ θέση τοῦ δασκάλου Ἀθανάσιος ὀφείλει νὰ ἀναζητήσει νέο σχολεῖο γιὰ νὰ διδάξει· βλ. τὸν σχετικὸ σχολιασμὸ τοῦ Lemerle (*Humanisme* 259-260).

34. Νεύσει βασιλικῆ τονίζει ὁ Βίος Α (§ 14, 2). Ἄν ἡ μαρτυρία τοῦ κειμένου τοῦ Βίου συνδυαστεῖ μὲ μιὰ φράση τοῦ «ἀνωνύμου» ποῦ σχολιάσαμε προηγουμένως (βλ. παραπάνω σ. 330 σημ. 26), τότε προκύπτει ὅτι ὁ αὐτοκράτορας, ἐν προκειμένῳ ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, διαδραματίζει ἐνεργὸ ρόλο στὴν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ τοῦ κράτους, ἐφόσον διορίζει τοὺς δασκάλους (ἄν, φυσικὰ, τὸ νέυσει βασιλικῆ σημαίνει, τελικὰ, διορισμὸ) ἀλλὰ καὶ ἐπεμβαίνει γιὰ νὰ ἀμβλύνει τὶς τυχόν διαφωνίες μεταξὺ τῶν διδασκόντων. Τὸ σχετικὸ παράθεμα τοῦ Βίου σχολιάζουν τόσο ὁ Lemerle (*Humanisme* 259) ὅσο καὶ ὁ Speck (*Kaiserliche Universität* 36-38)· ὁ τελευταῖος δείχνει νὰ ἀποστασιοποιεῖται, ὡς ἓνα βαθμὸ, ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Βίου.

35. Βλ. παραπάνω σ. 326.

36. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα, χωρὶς νὰ εἶναι πάντως κατηγορηματικὸς, καταλήγει ὁ Speck (*Kaiserliche Universität* 27) ὅπως καὶ ὁ Mango (*Byzantium* 147).

νυμος» από το Πατριαρχείο.³⁷ Όμως, σχετικό χωρίο του Scriptor incertus υποδεικνύει ότι η ανάμειξη της Ἐκκλησίας στα εκπαιδευτικά πράγματα έχει αρχίσει πολύ νωρίτερα, ήδη στις αρχές του 9ου αιώνα.³⁸ Κατά τον 11ο αιώνα ξέι τουλάχιστον σχολεία σχετίζονται άμεσα με την Ἐκκλησία, έπισφραγίζοντας την πλήρη συμμετοχή τής τελευταίας στην εκπαιδευτική πολιτική που άσκει ἡ Αυτοκρατορία.³⁹ Κράτος και Πατριαρχείο ενδιαφέρονται για την «παραγωγή» στελεχών που θα επάνδρωναν τους εν λόγω φορείς.⁴⁰ Μεταξύ κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας υφίσταται σύστημα έσωτερικής συνοχής που διασφαλίζει, μέσω τής εκπαιδευτικής διαδικασίας, την ίδια την αναπαραγωγή του επιπέδου, ο «έλεγχος» αυτός άποτρέπει διαφωνίες ἢ παρεκκλίσεις, οι όποτες, εάν υπάρχουν, περίπτωση Ἰωάννη Ἰταλοῦ, άπομονώνονται εύκολα.⁴¹

Ἡ μελέτη τής εκπαιδευτικής πολιτικής του Βυζαντίου ως τά μέσα τουλάχιστον του 10ου αιώνα δημιουργεί μάλλον άπαισιόδοξες σκέψεις. Ἀπευθυνόμενη, κατά κύριο λόγο, σε πολύ μικρό κοινό, ο Lemerle υπολόγισε σε 300 τους μαθητές — με την εύρεία έννοια του όρου — στην Κωνσταντινούπολη την έποχή του Πορφυρογεννήτου,⁴² με έμφανή συντηρητισμό στο πρόγραμμα σπουδών, δημιουργεί σκεπτικισμό για το εύρος δόκιμων, πλέον, όρων, όπως πρώτος βυζαντινός ούμανισμός. Ἐάν κάπου διαφαίνεται αίσιοδοξία, τούτο όφείλεται στην ίδια τή δομή του βυζαντινού κράτους: ἡ παιδεία που προσφέρεται δέν προβαίνει σε διακρίσεις καταγωγής ἢ κοινωνικού συνόλου αλλά επιδιώκει εκείνη τή δημιουργία τάξης, με συγκεκριμένα ιδεώδη, που υπηρετούνται διοικητικά (ανάκτορα κτλ.) και ύφολογικά (γλώσσα).⁴³ Πρόκειται για βυζαντινό

37. Βλ. παραπάνω σ. 330 και σημ. 24.

38. Lemerle, *Humanisme* 141. Πρβ. και τó σχόλιο του Speck, *Kaiserliche Universität* 41 σημ. 24.

39. Κατσαρός, Ἰωάννης Κασταμονίτης 171-172 όπου και ἡ βιβλιογραφία. Πρβ. και J. Darrouzès, «L'éloge de Nicolas III par Nicolas Mouzalon», *REB* 46 (1988) 27 (§ 10) όπου άνάλυση τών βαθμίδων τής εκκλησιαστικής εκπαίδευσης. Τήν υπόδειξη του κειμένου αυτού όφείλω στην κυρία Ἄννα Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, τήν όποία εύχαριστώ θερμά.

40. Ἐλλωστε ὁ μέλλων ταβουλάριος όφείλει ...παιδευθῆναι δέ και τήν εγκύκλιον παιδευση, ως ἂν μή διαμαρτάνῃ εν ταῖς εκδόσεσιν, όλισθαίνῃ δέ και περι τήν λέξιν (Ἐπαρχικό Βιβλίό 14. 19-22 /Nicole).

41. Κατσαρός, Ἰωάννης Κασταμονίτης 176-177.

42. Lemerle, *Humanisme* 256-257.

43. Lemerle, *Humanisme* 260.

ιδεολόγημα, τὸ ὁποῖο θὰ καταξιοθεῖ κατὰ τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰῶνα.⁴⁴
Ἄλλὰ αὐτὰ ἔχουν γίνεи ἀντικείμενο παλαιότερης, ὅπως καὶ πρόσφατης, ἐπεξεργασίας⁴⁵ καὶ εἶναι πλέον πολὺ καλότερα γνωστά.⁴⁶

44. Ὁ Κεκαυμένος εἶναι χαρακτηριστικὸ παράδειγμα.

45. Βλ. κυρίως τίς συμβολές τοῦ Lemerle, τῆς Wolska-Conus καὶ τοῦ Κατσαροῦ ποὺ μνημονεύονται στή σ. 326 σημ. 6.

46. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτύπωσης τοῦ παρόντος κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο τοῦ R. A. Kaster, *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, University of California Press 1988, τὸ ὁποῖο ὀφείλει νὰ συμβουλευταὶ ἐφεξῆς ὁ ἀναγνώστης γιὰ τὴν παιδεία κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο.

ΠΕΡΙ ΑΠΟΠΑΤΩΝ, ΒΟΘΡΩΝ ΚΑΙ ΥΠΟΝΟΜΩΝ

Στην Ελληνική Ανθολογία παραδίδονται τρία επιγράμματα του Αγαθία Σχολαστικού με τίτλο *Εἰς σωτήρια ἐν Σμύρῃ ἐν προαστείῳ* (A.P. 9. 642-644).¹ Ο συμπληθής τα έχει συνδέσει με την Σμύρνη, αλλά ορισμένοι θεωρούν την γραφή ἐν Σμύρῃ λανθασμένη αντί για το σωστό Μύρινα. Εξάλλου και η πατρότητά τους λόγω της ιδιαιτερότητας του θέματος αμφισβητήθηκε από μερικούς. Είναι απίθανο, υποστηρίζουν, ο Αγαθίας να έγραψε στίχους που θα χαράσσονταν σε δημόσια αποχωρητήρια.² Ένα τέταρτο επίγραμμα του Αγαθία που επίσης αφιερώνεται στο ίδιο θέμα αναφέρει όμως ξεκάθαρα ότι ο ποιητής υπό την ιδιότητα του πατρός τῆς πόλεως γκρέμισε τους πλιθόκτιστους τοίχους των σωτηρίων και στη θέση τους ανήγειρε ένα πιο αξιοπρεπές κτίσμα (A.P. 9. 662):

κῶρος ἐγὼ τὸ πρὶν μὲν ἔην στυγερωπὸς ἰδέσθαι,
 πηλοδόμοις τοίχοις ἀμφιμεριζόμενος.
 ἐνθάδε δὲ ξείνων τε καὶ ἐνδαπίων καὶ ἀγροίκων
 νηδὺς ἐπεγδούπει λόματα χενομένη.
 ἀλλὰ πατὴρ με πόλης ἐναλλάξας Ἄγαθίας
 θῆκεν ἀρίζηλον τὸν πρὶν ἀτιμότατον.³

Αναφορές σε σωτήρια, χρεῖες και ἀφεδρωῶνες σπάνια απαντούν στις πηγές.⁴ Συνήθως αναφέρονται *in passim* και πάντα σε σχέση με κάποια

1. *Anthologia Graeca* (έκδ. Beckby) III, σ. 384-386.

2. Averil Cameron, *Agathias*, Οξφόρδη 1970, σ. 2, 4-5. R. C. McCail, «The Erotic and Ascetic Poetry of Agathias Scholasticus», *Byzantion* 41 (1971) 227 κ.ε. B. Baldwin, *An Anthology of Byzantine Poetry*, Ἄμστερταμ 1985, σ. 69-70.

3. *Anthologia Graeca* III, σ. 396. Cameron, *ό.π.* 2. McCail, *ό.π.* 232.

4. Βλ. τα δύο επιγράμματα ωστόσο που βρέθηκαν χαραγμένα στους τοίχους

χαρακτηριστική αφήγηση ή επεισόδιο. Τα κατ' ευφημισμὸν αποκαλούμενα σωτήρια δεν υπόσχονται πολλά ως λογοτεχνικό μοτίβο και ομολογουμένως τα τέσσερα επιγράμματα του Αγαθιά αποτελούν εξαίρεση παρά τον κανόνα. Ο Προκόπιος, λόγου χάρη, στο *Περὶ Κτισμάτων* πουθενά δεν κάνει λόγο για οικοδομήματα αυτού του είδους από τα τόσα που ανήγειρε ο Ιουστινιανός. Μόνον στην περίπτωση της ανοικοδόμησης της Εφέσου, μετά την καταστροφή της από τους Πέρσες το 540, γράφει ὅτι ο αυτοκράτορας μεταξύ άλλων σπουδαίων κτισμάτων μερίμνησε και για το αποχετευτικό δίκτυο της πόλης.⁵ Το ίδιο ισχύει και για τα *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, των οποίων η συγγραφή τοποθετείται γύρω στο 995.⁶ Στα διάφορα κτίσματα που περιγράφουν τα *Πάτρια* δεν συγκαταλέγονται δημόσια αποχωρητήρια, προφανώς λόγω της ιδιαιτερότητας της λειτουργίας τους. Ἄλλωστε τις ανάγκες του κοινού θα πρέπει να τις κάλυπταν εν μέρει τα δημόσια λουτρά για τα οποία συχνά γίνεται λόγος στις πηγές. Ὅπως και να 'χει το πράγμα στις φιλολογικές πηγές δεν έχουμε λεπτομερείς αναφορές σε αποχωρητήρια. Εξαίρεση αποτελούν τα νομοθετικά κείμενα στα οποία ρυθμίζονται με πολεοδομικές διατάξεις το κτίσιμο βόθρων, αποχωρητηρίων καθώς και η αποχέτευση των ιδιωτικών κατοικιών. Οι σχετικά περιορισμένες πληροφορίες που

ενός αποχωρητηρίου στην Ἐφεσο και που χρονολογούνται στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. McCail, ὁ.π. 227, σμμ. 1:

- (1) *λάξ ποδὶ κινήσας καὶ πύξ χερὶ μακρόν ἀείρας
καὶ βήξας κραδίηθεν, ὄλον δὲ τὸ σῶμα δονήσας,
ἐξ ὀνύχων χέζων φρένα τέρπειο, μηδέ σε γαστήρ
μήποτε λυπήσειεν ἐμὸν ποτὶ δῶμα μολόντα.*
- (2) *ἂν μή γ' ἔλωμεν τὸν βίον τὸν δραπέτην
πίνωντες (sic) ἢ τρυφῶντες ἢ λελουμένοι,
ὀδύνην ἑαυτοῖς προξενούμεν πάντοτε
ἀναξίους ὀρῶντες εὐτυχεστάτους.*

5. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων* 2.10.22 (ἐκδ. Haury, σ. 79): ...καὶ διελὼν μὲν τοῖς στενωποῖς ἀμφόδους ἀπάσας, ὄχετος δὲ καὶ κρήνας καὶ ὕδροχόας καταστησάμενος, ὅσοις ἢ πόλις κεκόμμενται... Πρβ. καὶ G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton, N.J. 1974, σ. 552.

6. *Πάτρια* I, σ. 149, 4-8: ἐποίησεν δὲ [ο μέγας Κωνσταντῖνος] καὶ καράβους ἐγχορήγους ἐπὶ πᾶσαν τὴν πόλιν βαθεῖς, τῷ ἕνθει ὅσον τῶν ἐμβόλων, διὰ τὸ μὴ εἶναι δυσωδία τις καὶ ἐνσκήπτουσι νόσοι πολλαί, ἀλλ' εἰς τὸ βάθος διέρχεσθαι τὰς δυσώδειας ὕλας καὶ κατέρχεσθαι εἰς τὴν θάλασσαν.

διαθέτουμε για τούτο το θέμα προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ νομοθεσία καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἀπὸ φιλολογικὲς πηγές.⁷

Ὡστόσο στὶς πολεοδομικὲς διατάξεις που θέσπισε ὁ Ζήνων (474/5) με τὴν Νεαρά του *Περὶ τῶν Ἰδιωτικῶν Κτισμάτων* δεν περιέχονται ρυθμίσεις που ἀφοροῦν τὴν ἀποχέτευση ἢ τοὺς ἀποπάτους. Ἡ μοναδικὴ μνεία στο κείμενο τῆς Νεαράς ἀφορὰ τὴν θέα πρὸς τὴν θάλασσα ἀπὸ τῶν καλουμένων ἀποπάτων ἢ ἀφεδρῶνων. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς χώρους, θεσπίζει ἡ Νεαρά, ἡ θέα ἐπιτρέπεται νὰ ἐμποδισθεῖ ἀπὸ ἄλλο κτίσμα ἀκόμη καὶ σε ἀπόσταση ἑκατὸν ποδῶν.⁸ Ἀμεσότερες πρὸς τὸ θέμα μας πάντως εἶναι οἱ διατάξεις περὶ ρείθρων (*De rivis*) καὶ ὑπονόμων (*De cloacis*) στὸς Πανδέκτες (*Digesta* 43.21, 23), ὅπου ὁ νομοθέτης μεταξὺ ἄλλων προβλέπει τὸν ἀπρόσκοπτο καθαρισμὸ καὶ τὴν ἐπισκευὴ τοὺς δίχως ἰδιαιτέρη ἀδεία ἀπὸ τὶς ἀρχές. Ἀκόμη ὁ νομοθέτης ἀπαγορεύει νὰ ἀσκηθεῖ βία καὶ νὰ ἐμποδισθεῖ κάποιος ἀπὸ τὸ νὰ ἐπισκευάσει ἢ νὰ καθαρίσει ρεῖθρον (για πόσιμο νερό) ἢ ὑπονόμους (43.21.1). Εἰς τὸ περὶ ὑπονόμων κεφάλαιο στὸς Πανδέκτες δίνονται περισσότερες ἐξηγήσεις γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα καὶ ἐπιπλέον διευκρινίζεται ὅτι ὑπάρχουν δημόσιοι καὶ ἰδιωτικοὶ ὑπόνομοι στὴν κατηγορία τῶν ὁποίων ὑπάγονται οἱ σωλήνες καὶ οἱ οχετοὶ τῶν ἀκαθάρτων ὑδάτων. Ἐπιπλέον διευκρινίζεται ὅτι ἀπαγορεύεται νὰ ἀσκηθεῖ βία καὶ νὰ ἐμποδισθεῖ κάποιος ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ καθαρισμοῦ ἢ τῆς ἐπισκευῆς ὑπονόμου ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωσι που ὁ ὑπόνομος συνδέεται με τὴν ἀποχέτευση ἐνὸς γείτονα. Ἡ διάταξι αὐτὴ οὐσιαστικὰ διασφαλίζει τὸ δικαίωμα τοῦ ἰδιοκτῆτη νὰ προχωρήσει στο ἔργο τοῦ δίχως παρεμπόδιση ἀπὸ τοὺς γείτονές του. Καὶ τούτο γιατί τὸ ἔργο τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς ἐπισκευῆς θεωρεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχές ἀναγκαῖο. Οἱ ἀκαθαρσίες τῶν ὑπονόμων, προειδοποιεῖ ὁ νομοθέτης, μο-

7. Βλ. καὶ Ch. Bouras, «Houses in Byzantium», *ΔΧΑΕ* 11 (1982-83) 1-16, ὅπου ὅμως δεν γίνεται καμιά συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ θέμα μας. Ὁ ἴδιος παρατηρεῖ (σ. 1): «...the peculiar nature of the written sources, that is, of Byzantine texts, renders them of the barest assistance to the acquisition of knowledge of our subject». Ἀλλοῦ πάλι γράφει (σ. 4): «Finally, in studying and reconstructing dwelling-houses we must not forget the building regulations that applied in Byzantine cities: the Basilika, the Hexabiblos of Harmenopoulos, etc.».

8. *Codex Justinianus* 8. 10. 4a-12 (de aedificiis privatis): τὰς δὲ ἀπὸ μόνων μαγειρείων ἢ τῶν καλουμένων ἀποπάτων ἢ ἀφεδρῶνων... ἀπόψεις εἰς θάλασσαν βλάπτειν ἐξέστω. Βλ. καὶ H. E. Dirksen, *Das Polizei-Gesetz des Kaisers Zeno über die bauliche Anlage der Privathäuser in Constantinopel* (Hinterlassene Schriften), Λιψία 1871, σ. 238, 242 κ.ε.

λύνουν τον αέρα και απειλούν την δημόσια υγεία.⁹ Επίσης ο νομοθέτης διασφαλίζει το δικαίωμα της διεξόδου και της διοχέτευσης των ακαθάρτων υδάτων σε δημόσιους υπονόμους, οι οποίοι, ας σημειωθεί ότι καθαρίζονται και επισκευάζονται δημόσια δαπάνη. Τέλος, ο νόμος επιτρέπει στον ιδιοκτήτη του έργου, χάριν του καθαρισμού και της επισκευής του υπονόμου, να έρθει και να ξηλώσει το λιθόστρωτο στην κατοικία του γείτονά του, εφόσον είναι πρόθυμος να αποκαταστήσει με έξοδά του την ζημία που προκάλεσε (*Digesta* 43.21.3-12). Οι παραπάνω διατάξεις υιοθετήθηκαν από μεταγενέστερους νομοθέτες και φαίνεται να παρέμειναν σε ισχύ για ένα μεγάλο διάστημα (πρβ. *Περί ύπονομαιών ήτοι καναλῶν*, *Βασιλικά* 58.22.1).¹⁰

Περισσότερες λεπτομέρειες όμως για τους υπονόμους και τους βόθρους βρίσκουμε στις οικοδομικές διατάξεις του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη, οι οποίες μας παραδίδονται σ' ένα μοναδικό χειρόγραφο (cod. Genavensis 23), τον κώδικα του Επαρχικού Βιβλίου, με τον κάπως περίεργο τίτλο, *Ἀπὸ τῶν τοῦ Ἀσκαλωνίτου Ἰουλιανοῦ ἀρχιτέκτονος ἐκ τῶν νόμων ἦτοι ἡθῶν τῶν ἐν Ἡαλαιστίνῃ*.¹¹ Πρόκειται για μια επιτομή αστυνομικών διατάξεων παρά για εγχειρίδιο αρχιτεκτονικής. Σήμερα ο Ιουλιανός ο Ασκαλωνίτης ταυτίζεται με τον ομώνυμο αποδέκτη της επιστολής αρ. 25 του Αινείου του Γαζαίου και το έργο του χρονολογείται στον 6ο αιώνα (μεταξύ Σεπτεμβρίου 531 και Δεκεμβρίου 533).¹² Οι διατάξεις της Συλλογής του Ιουλιανού αφορούν κυρίως την ανέγερση και την επισκευή διαφόρων οικοδομῶν και σχεδόν στο σύνολό τους περιέχονται (με μικρές διαφορές στο κείμενο και στην σειρά της παρουσίας τους) και στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου.¹³ Επίσης στα καλύτερα χειρόγραφα της Εξάβιβλου οι διατάξεις του Ιουλιανού χαρακτηρίζονται ως Επαρχικαί, δηλ. διατάξεις για την τήρηση των οποίων υπεύ-

9. *Digesta* 43. 23. 2-3.

10. Dirksen, *ό.π.* 228-229.

11. Για τις πολεοδομικές διατάξεις του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη, βλ. τη μελέτη του Μ. J. Sjuzjumov, «Ο traktate Juliana Askalonita», *Anticnaja Drevnost i Srednija Veka*, 1960, 3-34 (στις σ. 18-34 η ρωσική μετάφραση των οικοδομικών διατάξεων του Ιουλιανού).

12. N. van der Wal – J. H. A. Lokin, *Historiae Juris Graeco-Romani Delineatio: Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Groningen 1985, σ. 50-51.

13. Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος* (έκδ. Heimbach) 2. 4. 12-88. Ωστόσο οι § 24, 45-46, 52-74, 81, 84 αποτελούν προσθήκες του Αρμενόπουλου και στο σύνολό τους προέρχονται από άλλες πηγές. Πρβ. Sjuzju-

θνος ἦταν ὁ Ἐπαρχὸς τῆς Κωνσταντινούπολης.¹⁴ Γύρω ἀπὸ αὐτὸ το ζήτημα, ἀν δηλ. το κείμενο τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπέκτησε νομοθετικὴ ἰσχὺ, οἱ ἀπόψεις διχάζονται. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θα παρατηρήσω ὅτι το κείμενο τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτη, ὅπως μας παραδίδεται στὸν κώδικα *Genavensis* 23, φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ φυσιολογικὴ συνέχεια τοῦ τελευταίου κεφαλαίου τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου – *Περὶ πάντων τῶν ἐργολάβων ἤτοι λεπτοουργῶν, γυψοπλαστῶν, μαρμαρίων, ἀσκοθυραρίων, ζωγράφων καὶ λοιπῶν*.¹⁵ Ἐπίσης οἱ διατάξεις τῆς Συλλογῆς συνδέονται ἄμεσα με τὸ εποπτικὸ ἔργο τῶν ἀρχῶν τῆς πόλεως καὶ τὴν τήρηση τῶν οἰκοδομικῶν διατάξεων ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες καὶ τοὺς ἐργολάβους. Ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν διατάξεων καθὼς καὶ ἡ ἀστυνόμευση τῶν οἰκοδομῶν υπαγόταν κανονικὰ στα καθήκοντα τοῦ Ἐπάρχου. Τούτο ἄλλωστε γίνεται φανερό καὶ ἀπὸ τὶς διατάξεις τῆς Νεαρὰς τοῦ Ζήνωνος, τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ὁποίων ὁ αὐτοκράτορας ἀνέθεσε στὸν Ἀδαμάντιο, τὸν Ἐπαρχο τῆς Κωνσταντινούπολης, πρὸς τὸν ὁποῖον καὶ ἀπηύθυνε τὴν Νεαρὰ τοῦ.¹⁶

Στους Πανδέκτες οἱ διατάξεις περὶ ὑπονόμων, ὅπως εἶδαμε, περιορίζονται κυρίως στὸ δικαίωμα τῆς κατασκευῆς, τοῦ καθαρισμοῦ καὶ τῆς σύνδεσης με δημόσιους ὑπονόμους. Ἡ Συλλογὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτη περιέχει μερικές ἀκόμη ρυθμίσεις ποὺ ἀφοροῦν πρακτικὰ ζητήματα: ΓΙΑ τὴν κατασκευὴ ἢ τὴν ἐπισκευὴ ἀποχετευτικοῦ δικτύου, λόγου χάρη, προβλέπει τὸ ἔργο νὰ μοιράζεται σύμφωνα με τὰ ὅρια τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ καθενός, εἴτε πρόκειται γιὰ κατοικίᾳ εἴτε γιὰ αὐλὴ. Ἀν ὁ ὑπόνομος περνᾷ ἀπὸ αὐλὴ σὲ αὐλὴ, ὁ ἰδιοκτῆτης τῆς μίας οφείλει νὰ ἀποπερατώσει τὸ ὑπὸ κατασκευὴν ἔργο ἕως τὸ σημεῖο τῆς ξένης ἰδιοκτησίας καὶ τούτο συνεχίζεται ἕως τὴν σύνδεση τοῦ ὑπονόμου με τὸν δημόσιο. Σὲ περίπτωσι ὅμως ποὺ ὁ δημόσιος ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν τελευταία αὐλὴ, τότε ὁ ἰδιοκτῆτης τῆς συνεισφέρει ἀνάλογα με τὰ ποσά

μον, Ο *traktate* 7. Κ. Ἀρμενοπούλου, *Ἡ Ἑξάβιβλος*, ἐπιμ. Κ. Γ. Πιτσάκη, Ἀθήνα 1971, σ. λη' - λθ'.

14. Οἱ διατάξεις τοῦ Ἰουλιανοῦ στὴν Ἑξάβιβλο χαρακτηρίζονται ὡς Ἐπαρχικαί, ἀλλὰ ὁ J. Nicole, *Le Livre du Préfet*, Γενεύη 1893, σ. 9-10, καὶ τώρα οἱ van der Wal - Lokin, *ὁ.π.* 50, θεωροῦν τούτον τὸν χαρακτηρισμὸ ἀυθαίρετο. Ἀντίθετα ὁ Zachariä von Lingenthal *BZ* 2 (1893) 132-136 καὶ ὁ Δ. Γκίνης, «Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον καὶ οἱ Νόμοι Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου», *ΕΕΒΣ* 13 (1937) 183-191, υποστηρίζουν ὅτι τὰ κείμενα τοῦ Ἰουλιανοῦ εἶχαν περιβληθεῖ νομοθετικὸν κύρος ὑπὸ τοῦ Ἐπάρχου. Πρβ. καὶ Πιτσάκη, *ὁ.π.* λη' - λθ'.

15. Βλ. *Vizantiiskaja Kniga Eparcha* (ἐκδ. Sjuzjumov) σ. 91-92.

16. Πρβ. καὶ Sjuzjumov, Ο *traktate* 9-10.

που κατέβαλαν οι άλλοι, το δε υπόλοιπο μοιράζεται πάλι ανάλογα με την έκταση της κάθε περιουσίας.¹⁷

Η παραπάνω ρύθμιση φαίνεται ότι ίσχυε γενικά σε όλων των ειδών τις αποχετεύσεις και όπως δείχνουν οι διάφορες νομοθεσίες καθιερώθηκε ως γενική αρχή. Απαντά κατ' αρχήν στον Πρόχειρο Νόμο (38. 23-24) όπου γίνεται λόγος περί αλλαγής *δοστράκων σωληναρίων τῶν καθεδρίων*, δηλαδή των πήλινων σωλήνων των αφοδευτηρίων, καθώς και περί του καθαρισμού των *υπονομαίων καράβων*, δηλ. των οχετών.¹⁸ Για την επισκευή και την αντικατάσταση αποχετευτικών σωλήνων, ο Πρόχειρος Νόμος ορίζει *ἐκαστος ἀπὸ τοῦ ἰδίου καθεδρίου ἀρχόμενος διορθούσθω μέχρις ἂν φθάσῃ ἐτέρου γείτονος καθέδριον* (38.23). Η ίδια αρχή ισχύει και για τον καθαρισμό των υπονομαίων καράβων — *ἀρχόμενος ἐκαστος ἀπὸ τῶν ἰδίων τόπων, μέχρις ἂν φθάσωσιν ἐτέρων ἐτεροδεσπότην τόπων, ἤγουν χριστηρίων* (38.24). Η διαφορά ανάμεσα στα δύο είδη αποχέτευσης — *δοστράκων σωληναρίων* και *υπονομαίων καράβων* — υποθέτω ότι ἔγκειται στο μέγεθος των σωλήνων. Οι πήλινοι οδηγούν από *καθέδριον* σε *καθέδριον* και προφανώς εξυπηρετούν κατοικίες που βρίσκονταν σε μικρή απόσταση η μία από την άλλη. Οι *υπονομαῖοι κάραβοι* ήταν, όπως γνωρίζουμε και από άλλες πηγές,¹⁹ κεντρικοί αγωγοί μεγαλύτερης διαμέτρου και κάλυπταν ένα πλατύτερο δίκτυο — *ἀπὸ τῶν ἰδίων τόπων, μέχρις ἂν φθάσωσιν ἐτέρων ἐτεροδεσπότην τόπων*. Τούτο ἄλλωστε φαίνεται και από την ακόλουθη ρύθμιση του Πρόχειρου Νόμου: Σε περίπτωση που ο υπόνομος (υπονομαῖος κάραβος) περνούσε από ξένο κήπο, την εκσκαφή του υπονόμου την ανελάμβανε ο ιδιοκτήτης του κήπου, ενώ το έργο του καθαρισμού και της επιδιόρθωσης έπεφτε στους ιδιοκτήτες του υπονόμου. Τις ακαθαρσίες, ωστόσο, ὀφείλε να τις απομακρύνει από τον τόπο του έργου ο ιδιοκτήτης του κήπου — *τῆς μηροποιήσεως ὀφειλούσης γενέσθαι ἐκ τοῦ νεμομένου τὸν τοιοῦτον κῆπον*.²⁰

17. *Χρῆ δὲ ἐν τῇ τῶν ὑπονόμων κατασκευῇ και διορθώσει δέχεσθαι τὴν κατασκευὴν ἀπαλλήλων εἰς τὰς ἀδῆς και εἰς τοὺς οἴκους· οἷον εἰ ἀπὸ ἀδῆς ἐξίσαιν ὑπόνομοι, χρῆ τὸν ταύτης δεσπότην ἀποκαθιστᾶν και ποιεῖν τὸ ἀνάλωμα, ἄχρις οὗ ἐπικαταλάβοι ἐτέρας ἀδῆς ἄφασιν· ὁμοίως δὲ και ἐπὶ τῶν ἐφεξῆς ἄχρι τοῦ δημοσίου ὄλκοῦ.* Αρμενόπουλος 2. 4. 80.

18. *Πρόχειρος Νόμος* 38. 23 (JGR II, 209).

19. Για τους καράβους ή κανάλους, βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Δ', Αθήνα 1951, σ. 330, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

20. *Πρόχειρος Νόμος* 38. 24. Πρβ. και *Εἰσαγωγή* 39. 22-23 (JGR II, 355),

Στο κείμενο του Πρόχειρου Νόμου (38. 24) αναφέρεται ὅτι οἱ υπονομιαῖοι κάραβοι συνδέουν τὰ κατὰ τόπους χριστήρια (μέχρις ἂν φθῶσιν ἑτέραν ἑτεροδεσπότην τόπων, ἤγουν χριστηρίων). Επιπλέον διασαφηνίζεται ὅτι οἱ ἴδιες διατάξεις ἰσχύουν γιὰ τὴν ἐπισκευὴ καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν καράβων, ὅπως ἀκριβῶς καὶ γιὰ τοὺς πῆλινους σωλῆνες ποὺ συνδέουν τὰ καθέδρια. Τὶ υποδηλώνει ὁμῶς ἡ λέξις χριστήριον, ἡ ὁποία στὴν προκειμένη περίπτωσις χρησιμοποιεῖται παράλληλα με τὸ καθέδριον; Ὑποθέτω πως πρόκειται γιὰ μιὰ ἀκόμη λέξις ἀπὸ τὶς τόσες ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ ἐλληνικὴ γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸν ἀπόπατο. Ἄλλωστε οὐχ οὐδὲν, ὅπως οἱ υπονομιαῖοι κάραβοι, ποῖον ἄλλο σκοπὸ μποροῦσαν νὰ ἐξυπηρετήσουν, ἀπὸ τὸ νὰ διοχετεύσουν λύματα ἀποπάτων, καὶ μάλιστα σὲ ὅχι πυκνοκατοικημένες περιοχάς;

Γιὰ τὰ χριστήρια ὁμῶς γίνεται ἐκτενέστερος λόγος στὴν Συλλογὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτη, ἡ ὁποία καθορίζει καὶ τὰ τῆς δόμησής τους. Ἀν πρόκειται γιὰ χριστήριον ποὺ κτίζεται σὲ κήπο καὶ σὲ κοινὸ με τὸν γείτονα τοῖχο (δηλ. σὲ μεσοτοιχία), ὁ ἰδιοκτῆτης τοῦ χριστηρίου, σύμφωνα με τὴ Συλλογὴ, οφείλει νὰ κατασκευάσῃ ἀπὸ τὴ δική του μεριά τοῖχο ἀσβεστωτὸ, τὸ πλάτος τοῦ ὁποίου δὲν πρέπει νὰ εἶναι λιγότερο ἀπὸ ἓνα πῆχη καὶ δίμοιρον. Ἡ ἴδια διάταξις ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἀποχέτευσις τοῦ χριστηρίου, διότι, προσθέτει ἡ Συλλογὴ, ἔτσι διατηρεῖται ὁ κοινὸς τοίχος ἀφθόρος.²¹ Συμπερασματικὰ, τὸ χριστήριον καθὼς καὶ οἱ σωλῆνες ἀποχέτευσις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀγγίζουσι πάνω στὸν τοῖχο τῆς μεσοτοιχίας, παρὰ μόνον σὲ καινούργιο πλάτους ἐνὸς πῆχη καὶ δίμοιρου. Ἡ ἴδια βασικὴ διάταξις προβλέπεται καὶ γιὰ τὴν ἀποχέτευσις τῶν χριστηρίων σὲ ἀνώγεια κτίσματα. Οἱ σωλῆνες ποὺ κατεβαίνουν ἀπὸ τὰ ἀνώγεια στὸ ἔδαφος δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀγγίζουσι ξένο τοῖχο.²² Ἀν τούτο τὸ δικαίωμα ἔχει παραχωρηθῆι στὸν χρήστη τοῦ οὐχ οὐδὲν ἀπὸ τὸν ἰδιοκτῆτη καὶ συμβεῖ στὸν τοῖχο κάποια ζημιὰ, ὁ χρήστης οφείλει νὰ καταβάλλῃ τὸ διπλάσιο στὰ ἐξόδα τῆς ἐπισκευῆς τοῦ τοίχου. Ἡ ἴδια

²¹ Ἐπιτομὴ ΛΘ', 105-106 (JGR IV, 539), Prochiron auctum 38. 27-28 (JGR VII, 265).

21. Ἀρμενόπουλος 2. 4. 79: Τὸν μὴ ἔχοντα ἐν αὐτῇ χριστήρια, βουλόμενον δὲ κατασκευάσαι πρὸς τῷ ἐπικοίνῳ τοῦ γείτονος τοίχῳ χρῆ ποιεῖν εἰς τὰ ἑαυτοῦ μέρη τοῦ ἐπικοίνου τοίχου πρὸς τοῖς γνωμένοις χριστηρίοις τοίχον ἐγχόρηγον, οὐδὲ τὸ πάχος οὐκ ἔλαττον πῆχεως καὶ δίμοιρου.

22. Ἀρμενόπουλος 2. 4. 82: Τὸν θέλοντα ἀπὸ ὑπερφύου χριστηρίου χαλαστὴν ὑπόνομον ἐπίπεδον ποιῆσαι, χρῆ μὲν εἰς τὰ ἑαυτοῦ κατασκευάζειν καὶ μὴ ἐπικωνωνεῖν ἑτέροις τοίχοις.

διάταξη ισχύει και για την εγκατάσταση υδρορροών στα ανώγεια για τη συγκέντρωση των βρόχινων νερών σε δεξαμενές. Είτε όμως πρόκειται για υδρορρές (κρουνοί), είτε για αποχετευτικούς σωλήνες (χαλαστήρ ρυπαρών υδάτων από χριστήριον, δηλ. απόπατο), απαγορεύεται, καταλήγει η Συλλογή, να εκβάλλουν από οικίας εις πλατειαν ή αγοραν ή στοαν δημοσιαν ή δύμην ή απλῶς εἰπεῖν εις κοινήν πάροδον ἐν τε πόλει καὶ κώμῃ, διὰ τὰς γινόμενας ἀπὸ τούτων βλάβας τοῖς παριοῦσιν.²³

Η Συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη είναι η μοναδική πηγή που αναφέρεται διεξοδικά στα χριστήρια. Οι διατάξεις της στη μορφή που μας παραδίδονται δεν έχουν ωστόσο συμπεριληφθεί σε άλλα νομοθετικά κείμενα. Μόνον η βασική απαγόρευση απαντά και αλλού — *Οὐκ ἔξεστί τινι σωλήνας προσπλάσαι, ἤτοι ζευῆσαι, τῷ ἐπικοίνῳ τοίχῳ, ὡς δι' αὐτῶν ἔλκειν ὕδωρ.*²⁴ Αλλά οι διατάξεις της Συλλογής περί χριστηρίων ὄντως ἀφόρου ἀποχωρητήρια; Στον Haenelianus, το καλύτερο ἀπὸ τα χειρόγραφα της Εξαβίβλου, η λέξη ερμηνεύεται στην ὡα του χειρογράφου με το ἐξίσου ἀσάφες *νεροχύτης* (2. 4. 79 και 82).²⁵ Ἀμφιβόλλω, πάντως, για τούτη την ερμηνεία που προέρχεται ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο του 15ου αἰώνα. Οι διατάξεις περί οχετοῦ ρυπαρῶν υδάτων ἀπὸ υπερῶν χριστήριον νομίζω ὅτι κάνουν ξεκάθαρο πως πρόκειται για ἀπόπατο. Ἄλλωστε, ἀποχωρητήρια σε ἀνώγεια κτίσματα μαρτυροῦνται τόσο ἀπὸ τις πηγές ὅσο και ἀπὸ την ἀρχαιολογική ἐρευνα. Στα ἀστικά σπίτια του Μυστρά, λόγου χάρη, τα ἀποχωρητήρια κτίζονταν μέσα σ' ἓνα μυχό του τρίκλινου και ἀποτελοῦσαν ἓναν ξεχωριστό χώρο υπερυψωμένο κατὰ μία βαθμίδα.²⁶

Το κτίσιμο των βόθρων στην Συλλογή του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη είναι το πρώτο προς συζήτηση θέμα, με δεύτερο το περί χριστηρίων και τρίτο το περί υπονόμων. Αυτή είναι και η λογική σειρά — βόθροι,

23. ὁ.π.

24. *Digesta* 8.2.19. *Πρόχειρος Νόμος* 38. 37 (*JGR* II, 211). *Εἰσαγωγή* 39. 37 (*JGR* II, 357).

25. Βλ. Πιτσάκη, ὁ.π. 423, ὅπου η λέξη ερμηνεύεται ὡς «οπή, σωλήνας για τη συγκέντρωση και την ἀποβολή του νερού». Στο 2. 4. 79 (και 2. 4. 82, ὅπου ἐπίσης η λέξη ἐπαναλαμβάνεται) δίδεται η γραφή *χρηστήριον*. Ο Du Cange, *Glossarium ad Scriptores Mediae et Infimae Graecitatis*, δίνει χριστήριον με δεύτερη γραφή *χρηστήριον* στο λήμμα *νεροχύτης*, στο ὁποῖο παραπέμπει, μνημονεύει και τις δύο γραφές, ἀλλὰ φαίνεται να θεωρεῖ ὀρθότερη τη γραφή με ι: *legendum igitur, χριστήρια, οι νεροχύται*.

26. Αναστ. Ορλάνδος, Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά, *Αρχαίον των Βυζαντινῶν Μνημειῶν της Ελλάδος* 3 (1937) 79-80.

ἀπόπατοι, ὑπόνομοι — ἀσχετα ἀν ἐδῶ δὲν τηρήθηκε. Ἡ Συλλογὴ εἶναι ἡ μοναδικὴ πηγὴ που λεπτομερῶς μας δίνει τὶς προδιαγραφές που ἀπαιτοῦσε ὁ νόμος γιὰ τὸ κτίσιμο ἐνὸς κοπροδοχείου, ἤτοι βόθρου.²⁷ Τὸ κτίσιμο βόθρων ἐπιτρεπόταν ἐντὸς τῶν ορίων μιᾶς ιδιωτικῆς περιουσίας, με τὴν προϋπόθεση ὅτι δὲν ἐβλάπτοντο οἱ γείτονες. Ἡ ἀπόσταση τοῦ βόθρου ἀπὸ τὰ γειτονικὰ σπιτία καθόριζε τὸ υλικὸ καὶ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς του. Ἡ Συλλογὴ προβλέπει δύο εἰδῶν βόθρους — οἰκοδομητοὺς καὶ ὀρυκτοὺς. Οἱ τελευταῖοι στο κείμενο ὀνομάζονται καὶ *λίμνες*. Πρόκειται γιὰ σκαπτοὺς καὶ ἀτοίχιστους βόθρους, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ γείτονα τὸ λιγότερο ἕξι πῆχεις καὶ δέμοιρον (3,90 μ.). Οἱ κτιστοὶ βόθροι ἐπιτρεπόταν νὰ κατασκευάζονται κοντὰ σὲ ξένο τοῖχο καὶ σὲ ἀπόσταση τριῶν πῆχεων (1,87 μ.), ἀλλὰ κάτω ἀπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις. Ὁ προσεγγίζων τὸν γείτονα τοῖχος τοῦ βόθρου ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐγγόρηγος, δηλ. ἀσβεστωτός, καὶ τὸ πάχος του ὄχι λιγότερο ἀπὸ ἓνα πῆχυ (62,46 εκ.). Ἐπιπλέον ἀπαιτεῖται νὰ εἶναι πλακοῦν ἢ χαλκοῦν τὸ τοῦ κοπροδοχείου ἢ τῆς λίμνης τέλμα τὸ πρὸς αὐτῶ τῶ γενομένῳ τοίχῳ, ἄχρι τῆς ἡμισείας πῆχεως (31,23 εκ.).²⁸ Ὁ Heimbach σημειώνει στὴν ἐκδοσὴ του γιὰ τὴ λέξη τέλμα: «*alii τέρμα habent*». Ἡ διόρθωση ὁμῶς τέρμα νομίζω ὅτι εἶναι περιττὴ καὶ ὅτι δὲν ταιριάζει στο νόημα τοῦ κειμένου. Ἡ λέξη τέλμα εἶναι ἀρχιτεκτονικὸς ὅρος καὶ υποδηλώνει τὸ μεταξὺ τῶν λίθων ἐνὸς τοιχώματος διάστημα, τὸ ὁποῖο γέμιζαν με λάσπη, μολύβι ἢ ἄλλο ἀνάλογο υλικό.²⁹ Στὴν προκειμένη περίπτωσις ἡ Συλλογὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτη προβλέπει τὸ τέλμα τοῦ τοιχώματος τοῦ βόθρου νὰ εἶναι ἀπὸ πλάκα ἢ χαλκὸ σὲ ὕψος ἀπὸ τὰ θεμέλια ἕως μισὸ πῆχῳ.³⁰ Ἡ ἐνίσχυσὴ του με αὐτὰ τὰ υλικά προφανῶς ἐξασφάλιζε τὴν στεγανότητα τοῦ βόθρου πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ γειτονικοῦ τοίχου.³¹ Γιὰ μεγαλύτερη δὲ ἀσφάλεια τὸ πλάτος τοῦ

27. Ἀρμενόπουλος 2. 4. 78.

28. ...εἰ μὲν οἰκοδομητὸς εἶη ὁ τοῦ κοπροδοχείου τοῖχος ὁ προσεγγίζων τῶ γείτονι, χρὴ ἀφίστασθαι τοῦ τοῦ γείτονος τοίχου πῆχεις τρεῖς καὶ οὕτως οἰκοδομεῖν τὸν τοῖχον, ἐγγόρηγον μέντοι καὶ οὐκ ἐλάττωνα τὸ πάχος πῆχεως ἐνός. Ἀρμενόπουλος 2. 4. 78.

29. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων* 1. 1. 53 καὶ 2. 1. 9. Πρβ. καὶ Ἡρόδοτος, I 179.

30. Ὁ Sjuzjumov, Ὁ *traktate* 30, ἔχει ἐρμηνεύσει μᾶλλον λαθασμένα τοῦτο τὸ χωρίο: «ἀν ἡ προσεγγίζουσα τὸν τοῖχο τοῦ γείτονος πλευρὰ τοῦ ἀποχωρητηρίου ἢ τοῦ βόθρου εἶναι ἐπενδυμένη με πλάκα ἢ χαλκὸ, τότε ἀρκεῖ ἡ ἀπόσταση τοῦ μισοῦ πῆχῳ».

31. Πρβ. καὶ *Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν*, 20. 9. 15: Ἐὰν ὁ γείτων κοπρῶνα ποιῆσῃ παρὰ τὸν τοῖχόν μου καὶ ὑγράνῃ αὐτόν, εἰ μὲν ἐν δημοσίῳ τόπῳ τέθεικε, τὴν περι-

τοιχώματος του βόθρου καθοριζόταν σε τρεις πήχεις και ένα τρίτο. Τέλος, η Συλλογή του Ιουλιανού προσθέτει, αν με την πάροδο του χρόνου οι ορυκτοί και ατοίχιστοι βόθροι υφίσταντο διάβρωση και η απόστασή τους από τον ξένο τοίχο έφτανε τους τρεις πήχεις και ένα τρίτον, ο ιδιοκτήτης υποχρεώνεται να κατασκευάσει τον προλεχθέντα τοίχο. Αυτές οι διατάξεις επικρατούσαν σε κατοικημένες περιοχές. Εάν δεν υπήρχαν κτίσματα στους γειτονικούς τόπους, οι αποστάσεις τηρούνταν κατά το ήμισυ. Σε περίπτωση πάλι που και από τις δύο πλευρές υπήρχαν βόθροι, η απόσταση που έπρεπε να τους χωρίζει ήταν δύο πήχεις (1,25 εκ.).

Κατά πόσο τώρα αυτές οι ρυθμίσεις έμειναν σε ισχύ και για πόσο διάστημα, είναι δύσκολο να πούμε. Οι διατάξεις της Νεαράς του Ζήνωνος και εκείνες του Ιουλιανού του Ασκαλωνίτη προϋποθέτουν έργα ευποιίας και ανοικοδόμησης και πράγματι η εποχή στην οποία τα δύο κείμενα ανήκουν θεωρείται αναπτυξιακή. Οι παραβάτες του οικοδομικού κώδικα τιμωρούνταν αυστηρά και με υπέρογκα ποσά — δέκα λίτρες χρυσού³² — τα δε μέτρα προστασίας δεν αφορούσαν μόνον την Κωνσταντινούπολη, αλλά από την πρώτη Σεπτεμβρίου του 531 τουλάχιστον η Νεαρά του Ζήνωνος είχε νομοθετική ισχύ σε όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας. Σχετικό με αυτά τα νομοθετικά μέτρα είναι και το *ἀερικόν*, το οποίο επέβαλλαν οι αρχές ως πρόστιμο για τις παραβάσεις του οικοδομικού κώδικα.³³ Την τήρηση και εφαρμογή αυτών των μέτρων, όπως και την επιβολή και είσπραξη των προστίμων, την είχαν οι τοπικές αρχές των πόλεων. Αργότερα όμως αυτές οι αρμοδιότητες πέρασαν στα χέρια των λογοθετών των επαρχιών (*discussores*), στην τάξη των οποίων ενδεχομένως ανήκε και ο Ιουλιανός ο Ασκαλωνίτης.³⁴ Ειδικά οι διατάξεις οι σχετικές με την αποχέτευση και το κτίσιμο αποχωρητηρίων και βόθρων είδαμε ότι πέρασαν και σε μεταγενέστερες νομοθεσίες και ως την εποχή των Μακεδόνων φαίνεται να παρέμειναν σε ισχύ — όπως τουλάχιστον συμπεραίνεται από το «επίμετρο» του Επαρχικού Βιβλίου και

παραγγελίας άγωγήν κινῶ· εἰ δὲ ἐν ἰδιωτικῶ, τὴν περὶ δουλείας άγωγήν. εἰ γάρ ἐβλάβην, κινῶ τὴν περὶ ζημίας άγωγήν. JGR V, 339. Prochiron auctum 38. 83 (JGR VII, 272).

32. *Codex Justinianus* 8. 10. 12, 5d. Dirksen, *Das Polizei-Gesetz des Kaisers Zeno* 240, 253. Sjuzjumov, *O traktate* 6.

33. J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, Μόναχο 1958, σ. 177-78. Sjuzjumov, *O traktate* 6. D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, Μόναχο 1969, σ. 54.

34. Sjuzjumov, *O traktate* 6.

τις λίγες αναφορές που απαντούν αλλού — ἴσως δε συνέχισαν να ισχύουν και πολύ αργότερα.

Οι διατάξεις περὶ αποχέτευσης ὡστόσο μπορούν να νοηθούν σε πόλεις οι οποίες εἶχαν την δυνατότητα λόγω της θέσης τους να διαχετεύουν τα διάφορα λύματα και τα βρόχινα νερά σε κάποιο ποτάμι, λίμνη ἢ θάλασσα. Μια τέτοια τοποθεσία εκβολῆς λυμάτων στον Νεῖλο πιθανόν να ἦταν και ο Κοπρεών στην Αλεξάνδρεια (...καὶ ὁ ποταμὸς ὠρύχθη ἐν ᾿Αλεξανδρείᾳ ἀπὸ τῆς Χερσαίου ἕως τοῦ Κοπρεῶνος).³⁵ Ἀλλά ἡ ρίψη παντός εἶδους ακαθαρσιῶν σε τέτοιους ζωτικούς χώρους ἀπέβαινε σε βάρος των ἰδίων των πολιτῶν. Ο Προκόπιος ἐπισημαίνει αὐτὸν τον κίνδυνο ὅταν γράφει για τὴν λίμνη της Ἱεράπολης και τὴν ἀδιαφορία των κατοίκων της να τὴν διατηρήσουν καθαρὴ — ῥύπου τοίνυν τὴν λίμνην ἐνδελεχέστατα ἐνεπλήσαντο, νηχόμενοί τε καὶ πλυνοὺς ἐνταῦθα ποιούμενοι καὶ ἀπορριπτοῦντες φορυτοὺς ἅπαντας.³⁶ Ἐξάλλου στοιχειώδεις λόγοι υγιεινῆς ἐπέβαλαν τὴν ἀπὸ τόπο σε τόπο διακίνηση των στρατευμάτων διὰ τὸ μὴ λοιμώττειν τὸν στρατὸν ἐξαιτίας της παραμονῆς του σε περιοχές που δεν ἐξασφάλιζαν τις πλέον ἀπαραίτητες ἐγκαταστάσεις για τὴν ἐξυπηρέτηση των προσωπικῶν ἀναγκῶν των στρατιωτῶν. Κάτω ἀπὸ αὐτές τις συνθήκες της πρόσκαιρης παραμονῆς, τὸ Στρατηγικὸν του Μαυρικίου συνιστᾷ οι στρατιῶτες να ἐκπληρώνουν τις ἀνάγκες τους ἐκτὸς του στρατοπέδου: ᾿Αλλὰ καὶ τὰς σωτηριώδεις χρεῖας μὴ γίνεσθαι ἔσω ἐν τῷ φουσάτῳ, ἀλλ' ἐξωθεν, διὰ τὴν δυσωδίαν· καὶ μάλιστα ἐὰν ἐπιμένη διὰ τινα χρεῖαν τὸ φουσάτον ἐν ἐνὶ τόπῳ.³⁷ Ἀλλὰ και οι κάτοικοι των πόλεων δεν φαίνεται να δυσκολεύονταν ἰδιαιτέρα για τὴν ἐξέυρεση κατάλληλων χώρων για να ἀποκομίσουν τα σκουπίδια τους και γενικὰ τα ἀχρηστά τους. Στον Χάνδακα κατὰ τον 14ο αἰ., ἡ ἀποκομιδὴ των ακαθαρσιῶν και των σκουπιδιῶν γινόταν καθημερινὰ με κάρρα στη Μεγαλὶ Κορρεα.³⁸ Οι Ἐμεσηνοὶ τον 6ο αἰ. χρησιμοποιοῦσαν ὡς σκουπιδότοπο κάποιον χώρο ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη της πόλεως. Ἐκεῖ εὐρῶν ὁ ἀοιδιμος Συμεὼν ὁ Σαλὸς ἐπὶ τῆς κοπρίας τῆς ἔξω τῆς πόλεως κῦνα νεκρὸν,

35. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (ἐκδ. De Boor) 115. 6-7.

36. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων* 2. 9. 9-12.

37. *Das Strategikon des Maurikios* (ἐκδ. Dennis – Gamillscheg, *CFHB*) 476, 62-64.

38. J. Jegerlehner, «Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandias im XIV. Jahrhundert», *BZ* 13 (1904) 460-61. Ζ. Ν. Τσιριπανλής, *Κατάστιχο ᾿Εκκλησιῶν και Μοναστηριῶν τοῦ Κοινοῦ (1248-1548): Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν σχέσεων Πολιτείας και ᾿Εκκλησίας στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ἰωάννινα 1985, σ. 112, σημ. 5.

λύσας δ' ἐφόρει ζωνάριον ἐκ σχοινίου καὶ δῆσας τὸν πόδα αὐτοῦ ἔσυρεν αὐτὸν τρέχων.³⁹ Κανονικά η καθαριότητα των οδών, η οδοστρωσία καθώς και η φροντίδα των υπονόμων και των υδραγωγείων ήταν κρατική υπόθεση και για την συντήρησή τους οι πολίτες κατέβαλλαν ειδικό τέλος, όπως το τέλος τοῦ κανάλου, τῆς ἀνακαθάσεως τῶν ὀχετῶν κ.ά.⁴⁰ Ωστόσο από τις λίγες αναφορές που γίνονται στην κατάσταση των οδών και δρόμων της Κωνσταντινούπολης, ιδιαίτερα μετά από μια νεροποντή, αποδεικνύεται ότι το αποχετευτικό δίκτυο της πρωτεύουσας ήταν εντελώς περιορισμένο και οπωσδήποτε ανεπαρκές. Η κατάσταση δε των οδών ήταν σαφώς χειρότερη στις επαρχιακές πόλεις και τα χωριά.⁴¹

Για δημόσια αποχωρητήρια δεν γίνεται λόγος στον Βίο του Συμεών του Σαλού. Η πόλη της Έμεσας πάντως την εποχή του διέθετε δύο λουτρά — ένα ανδρικό και ένα γυναικείο⁴² — τα οποία λειτουργούσαν το ένα πλάι στο άλλο. Η συνήθεια του Συμεών να αφοδεύει δημόσια ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς πρὸς τόπον... ἐπὶ πάντων⁴³ στην Έμεσα, σίγουρα δεν πρέπει να βρήκε μιμητές. Εξάλλου όταν κάτι παρόμοιο επεχείρησε να κάνει και ο Ανδρέας Σαλός στην Κωνσταντινούπολη, τὴν σωματικὴν χρείαν ὀπισθεν καθαροποιίου ποιούμενος ἐνώπιον τῶν διερχομένων, η πράξη του προκάλεσε τον άγριο ξυλοδαρμό του από τον μαγαζάτορα του καθαροποιίου και από κάποιον περαστικό.⁴⁴ Ο νόμος απαγόρευε ἐν ταῖς ὁδοῖς κόπρον ἐμβάλλειν, ἢ νεκρά, ἢ δέρματα ρίπτειν.⁴⁵ Επίσης απαγό-

39. Léontios de Néapolis, *Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre* (έκδ. Festugiere) 79, 21-23.

40. Claude, *Die byzantinische Stadt* 55. Πρβ. και *Digesta* 43. 10. 2-3. Βασιλικά (έκδ. Scheltema) 16. 1. 27: Τὸ τέλος τοῦ κανάλου καὶ τοῦ ὕδραγωγείου καὶ τῆς ὀδοστρωσίας καὶ τῆς στρατιωτικῆς παρόδου καὶ τοῦ πολιτικοῦ...

41. Κουκουλές, ὁ.π. 328-33. Σχετικό είναι και το επίγραμμα 132 του Χριστόφορου Μιτυληναίου, *Εἰς τὸν βασιλικὸν νοτάριον Κωνσταντῖνον*, εἰπόντα βδελύττεσθαι τὸν πηλὸν καὶ διὰ τοῦτο τῆς οἰκίας μὴ προϊέναι (έκδ. Kurtz, σ. 90). Πρβ. και Demetrius Cydones, *Correspondance*, I (έκδ. Loenertz) σ. 30, 132-139.

42. δύο ὄν λουτρά ἦσαν ἐγγίζοντα ἀλλήλοις, ἐν ἀνδρείῳ καὶ ἐν γυναικείῳ, *Vie de Syméon le Fou*, 83, 3-4.

43. Πολλάκις γοῦν τῆς γαστρὸς αὐτοῦ τὴν οἰκίαν χρείαν ἐπιζητούσης ποιῆσαι εὐθέως μηδένα ἐρυθριῶν ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς πρὸς τόπον ἐκαθέζετο ἐπὶ πάντων, κἀνεῦθεν πείσαι βουλόμενος, ὡς ὅτι τῶν κατὰ φύσιν φρενῶν ἐξεστηκὼς τοῦτο ἐργάζεται. ὁ.π. 82, 14-17.

44. Νικηφόρου Πρεσβυτέρου, Βίος τοῦ μακαρίου Ἄνδρέου τοῦ Σαλοῦ, *PG* 111, 708 D.

45. *Digesta* 43. 10. Βασιλικά 58. 8. 12.

ρευε καὶ τὴν ρίψη τῶν ἀκαθαρσιῶν καὶ τῶν ρυπαρῶν ὑδάτων ἀπὸ ὑψηλά πατώματα στους κατοικοῦντες χαμηλότερα.⁴⁶ Τὸ ἴδιο ἴσχυε γενικὰ καὶ περὶ δυσωδίας. Ἡ παραπάνω ἀπαγόρευση ἔμμεσα ἐπιβεβαιώνει τὴν χρῆση ουροδόχων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα ὀρισμένοι φαίνεται νὰ ἀδείαζαν ἀπὸ ψηλά. Κατὰ πόσον οἱ δεινοπαθούντες ἀπὸ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς παραβάσεις κατέφευγαν στὴν δικαιοσύνη, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ το ἐξακριβώσουμε. Ἄλλωστε δὲν γνωρίζουμε ἀν προβλέπονταν κυρώσεις ἀπὸ τὸν νόμο ἢ ἀν οἱ παλιότερες διατάξεις ἐξακολουθοῦσαν τὸν 12ο αἰῶνα νὰ ἔχουν ἰσχὺ. Ὁ Τζέτζης ἀν καὶ εἶχε ἴδια πείρα τούτου τοῦ κακοῦ δὲν φαίνεται νὰ ἔκαμε χρῆση τῶν δικαιωμάτων τοῦ μολοντί ο νόμος περὶ δυσωδίας καὶ περὶ τῆς κατασκευῆς ὑπονόμου ἀπὸ ὑπερῶον χριστήριον εἶναι σαφές. Ὁ ἴδιος, ὅπως γράφει σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Νικηφόρο Σερβλία, ζοῦσε στὸ μεσαῖο πάτωμα ἐνός τρίπατου σπιτιοῦ. Ἀποπάνω τοῦ κατὰ κακὴ τοῦ τύχη κατοικοῦσε ἕνας πολύτεκνος παπᾶς ποὺ μαζί με τὰ παιδιὰ τοῦ συντηροῦσε καὶ μερικὰ γουρουνόπουλα. Ὅταν δὲ οἱ ἐνοικοὶ τοῦ πάνω πατώματος κατουροῦσαν, γράφει ὁ Τζέτζης στὴν ἐπιστολὴ τοῦ, παρήγαγαν τόσα πολλὰ υγρὰ, ὥστε σχημάτιζαν ποταμοὺς ναυσιπόρους.⁴⁷ Για νὰ γλιτώσει ἀπὸ τὸν ἄνωθεν ἐπιρρέοντα κατακλυσμόν ἔπρεπε νὰ ἐπισκευάσει τὸν σωλήνα τῶν ἀκαθάρτων ὑδάτων ποὺ εἶχε χαλάσει ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρόν τοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐμπαιναν μέσα στὸ διαμέρισμά τοῦ τὰ νερά τῆς ἀποχέτευσης τοῦ πολυτέκνου ἱερέως. Για τὴν ἀντικατάσταση τοῦ οχετοῦ χρειαζόταν, πληροφορεῖ τὸν ἀλληλογράφο τοῦ ὁ Τζέτζης, μιὰ πλάκα ὡς ἐναν πῆχη μᾶκρος καὶ τρία κοφίνια ἀσβέστη. Ἠλπίζε πάντως αὐτὰ τὰ υλικά νὰ τοῦ τα στείλει ὁ

46. Ἡ χρῆση τους μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ (ἐκδ. Drexl), σ. 29, 63, στὸ ὁποῖο γίνεται λόγος γιὰ σκευὴν ὑέλιναν, λίθιναν κ.ά. Ἀλλὰ καὶ ὁ γηραιὸς μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος ἀναφερόμενος στὴν κακὴ κατάσταση τῆς υγιείας τοῦ σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν κραταῖόν Κομνηνόν, μνημονεῖ μεταξὺ ἄλλων, ἐμὲ δὲ ἀμίδες εἶχον αὐτίκα καὶ ὑπογαστριοὶ σκίμποδες· καὶ ἡ γαστήρ ἐκένον καὶ τὸ δυναμοῦν ἐλελοίπει. Aus dem Nachlass von N. A. Bees, «Unerdierte Schriftstücke der Kanzlei des Johannes Apokaukos», *BNJ* 21 (1971-74) ἀρ. 31, σ. 91, 25-26. Πρβ. καὶ ἀρ. 34, σ. 93, 34-36.

47. Ἰωάννης Τζέτζης, ἐπιστ. 18 (ἐκδ. Leone) 33, 3-14: Τρίσπατος γὰρ ἡ οἰκία καὶ ἱεροπρόσπολος ἀνθρώπος δευτερεῖα τῶν ἱεροπροσπόλων λαχὼν ἄνω ἡμῶν παροικεῖ. τούτῳ παῖδες εἰ μὴ κατὰ Πρίαμον καὶ Δαναὸν καὶ τὸν Αἴγυπτον, ἀλλ' ὄν πλείους πολλῶ τῶν τῆς Νιόβης καὶ τοῦ Ἀμφίονος. συντρέφεται δὲ τοῖς παισὶ καὶ σνίδια. ταυτὶ τὰ παιδιὰ καὶ τὰ σνίδια τῆς Ἑρξικῆς ἱππάδος τὸ ἐναντίον ἐργάζεται ἡ Ἑρξου μὲν γὰρ τὸ πρὶν ἵππος πιεῖν ἐπικύπτουσα τοὺς ποταμοὺς ἀπεξήρανε... ταυτὶ δὲ οὐρεῖν συνεισερέυσαντα ποταμοὺς ναυσιπόρους ἐργάζεται.

αποδέκτης της επιστολής του σε ένδειξη της φιλοτιμίας και της φιλίας του.⁴⁸

Οι απόπατοι στις φιλολογικές πηγές κατά κανόνα συνδέονται λόγω της ιδιαιτερότητας του χώρου με πολύ χαρακτηριστικά και ασυνήθη επεισόδια. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β', λόγου χάρη, πέθανε σχεδόν εγκαταλειμμένος σ' ένα κρεβάτι που είχαν τοποθετήσει παρά την πλευράν του σδρηδόχου οϊκίσκου κάπου στο παλάτι για να έχει εύκολη πρόσβαση στον απόπατο.⁴⁹ Οι ληστές πάλι που έψαχναν να βρουν τον θησαυρό που νόμιζαν ότι ο Βλεμμύδης έκρυβε στο σπίτι του στο Γαλήσιον Όρος, δεν άφησαν άθικτο ούτε τὸ ὑπηρέσιον, το οποίο ήταν κτισμένο σε κάποια απόσταση από το οϊκημά του. Όπως ο ίδιος γράφει στην αυτοβιογραφία του, οι ληστές ἤλπιζαν να ανακαλύψουν το ζητούμενον ἐν τοῖς ὑπεκκεκριμένοις λύμασιν.⁵⁰ Σε αποπάτους συνήθως βρίσκουν τραγικό τέλος και όπως τους άξιζε αιρετικοί και ασεβείς, όπως ο Άρειος⁵¹ και ο καθαιρεθείς αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Θαλέλαιος. Ο τελευταίος βρέθηκε εἰς ἀφεδρωνας τὴν μὲν κεφαλὴν αὐτοῦ κάτω εἰς τὸν σωλῆνα τῶν χρεῶν, καὶ τοὺς πόδας ἄνω ἔχοντα.⁵² Ίσως δεν είναι εντελώς τυχαίο ότι η Χρονογραφία του Θεοφάνη προσγράφει στο ενεργητικό των αιρετικών τη μετατροπή του ναού της πανευφήμου μάρτυρος Ευφημίας σε κοπροθέσιον.⁵³ Από την άλλη, η επιμονή και η ευσέβεια των πιστών έβρισκε την ανταμοιβή της και σε χώρους σκοτεινούς και αφιλόξενους, όπως οι απόπατοι, όπου ακόμη και θαύματα μπορούσαν να συμβούν.

48. ό.π. 33, 14-34, 12.

49. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ίστορία*, I, 462, 18-21.

50. Νικηφόρου τοῦ Βλεμμύδου *Διήγησις Μερικὴ* (έκδ. Heisenberg) 35, 2-7: περισκοποῦσι τὸ ὑπηρέσιον ἔξω τοίχων ἐν καὶ μᾶλλον οἱ περὶ τὸν προηγούμενον... τὸ τοῖς ὑπεκκεκριμένοις λύμασιν τὸ ζητούμενον ὑποκείσθαι διὰ τὸ ἀνύποπτον καὶ ἀφώρτον...

51. Για τον θάνατο του Αρείου σ' ένα δημόσιο αποχωρητήριο ὄπισθεν τῆς ἀγορᾶς Κωνσταντίνου καὶ τοῦ ἐν τῇ στοᾷ μακέλλου, Βλ. Σωκράτη, *Ἐκκλησιαστικὴ Ίστορία*, PG 67, 177 AB. Θεοδώρητος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ίστορία*, PG 82, 1300 C-1301 D. Πρβ. και Α. Leroy-Molinghen, «Un Imbrogljo Suspect», *Byzantion* 37 (1967) 126-135.

52. Ίωάννης Μόσχος, *Λειμών*, PG 87, 2897 B.

53. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 440, 5: κοινώσας [ὁ Κωνσταντίνος Ε'] ἀρμαμέντον καὶ κοπροθέσιον ἐποίησεν... Πρβ. και Πάτρια, III, σ. 217, 2-8. Για τον όρο κοίνωσις και την έννοια του ρήματος κοινώω-ῶ στον Θεοφάνη, βλ. τη μελέτη του Τ. Λουγγή, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «Σκοτεινών Αιώνων»*, Αθήνα 1985, σ. 46-47.

Στον ναό του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου εἰς τὴν Οἰξείαν, στον οὐοῖο φυλασσόταν τὸ λείψανον τοῦ Αγίου Ἀρτεμίου, κατέφευγαν πρὸς θεραπεία καὶ γιαιτρεία οἱ ἔχοντες κήλη ἢ καταβαρεῖς τοὺς διδύμους, ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφεται στα θαύματα τοῦ αγίου. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς προσκυνητὲς ἔμεναν ἐπὶ ἡμέρες καὶ εβδομάδες στον ναό προσδοκούντες τὸ θαῦμα τῆς θεραπείας. Στὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τοῦ ναοῦ συμπεριλαμβάνονταν καὶ τὰ κοινά, τὰ οὐοῖα ὁμως τὴν νύκτα ασφαλίζονταν καὶ δὲν ἦταν πρὸς χρῆση ἀπὸ τοὺς πιστοὺς.⁵⁴ Στα θαύματα τοῦ αγίου Ἀρτεμίου περιγράφεται καὶ ἡ περίπτωσις ἐνός Ἀλεξανδρινοῦ σκηνικοῦ, που βρέθηκε στον ναό ὡς συνοδός καὶ υπηρέτης κάποιου συγκλητικοῦ που ἔπασχε ἀπὸ κήλη. Τὸ ἀσύνηθες σ' αὐτὴν τὴν ἱστορία εἶναι ὅτι ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος τιμώρησε τὸν σκηνικό, γιαιτὶ ἕνα βράδου που ὁ ἀπόπατος ἦταν κλειστός, αὐτός κατουρήσε στην δεξιά πύλη τοῦ ναοῦ, *παρ' ἦντινα τὸ φρεαρ ἐστὶν καὶ ἡ γραφὴ τῆς Σαμαρείτιδος. Καὶ μετὰ τὸ οὐρησαι αὐτόν,* συνεχίζει ἡ διήγησις, *κατασπᾶται αὐτῷ κήλη φθάζουσα κάτωθεν τῶν γονάτων αὐτοῦ.*⁵⁵ Ἡ ἱστορία τοῦ σκηνικοῦ στη συνέχεια γίνεται κωμικοτραγική. Στις φωνές τοῦ μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τὸ πάθημα ξύπνησε ὁ συγκλητικός, ὁπότε οἱ δύο μαζί καταφεύγουν στον ἀπόπατο, που στο μεταξῷ οἱ υπεύθυνοι τοῦ ναοῦ εἶχαν ανοίξει. Ἐκεῖ ὁ σκηνικός παρουσιάζει τὴν κήλη τοῦ, *τὴν φθάζουσαν κάτωθεν τῶν γονάτων,* ὁ δὲ συγκλητικός ἀνακαλύπτει τὸ θαῦμα τῆς θεραπείας τοῦ.⁵⁶ Ἐνα δεῦτερο θαῦμα τοῦ αγίου Ἀρτεμίου διαδραματίζεται ἐπίσης στα ἀποχωρητήρια τοῦ ναοῦ. Αὐτὴ τὴν φορὰ με πρωταγωνιστὴ ἕναν Ρόδιο τὸ γένος ναύκληρο που ἐπὶ δύο χρόνια προσκαρτεροῦσε στον ναό τὸ θαῦμα τοῦ αγίου.⁵⁷ Καὶ ἐνῶ ὁ ναύκληρος εἶχε ἀποφασίσει νὰ ἐπιστρέψει στην πατρίδα τοῦ ἀπρακτος, τὸ θαῦμα ἐγένε τὴν παραμονὴ τῆς ἀναχώρησός τοῦ. Στὴ διάρκεια τῆς ἀποχαιρετιστήριας δεξίωσις που ἔδωσε γιαι τὸν κλήρο τοῦ ναοῦ, ὁ ναύκληρος κάποια στιγμὴ σηκώθηκε ἀπὸ τὸ τραπέζι γιαι νὰ πάει στα ἀποχωρητήρια

54. *Διήγησις τῶν Θαυμάτων τοῦ αγίου Ἀρτεμίου, Varia Graeca Sacra* (ἐκδ. Papadopoulos-Kerameus, ἀνατ. Λιψία 1975) σ. 18, 10.

55. ὁ.π. 18, 12-15.

56. ὁ.π. 18, 20-19, 2: *...καὶ προσποιησάμενος [ὁ συγκλητικός] ἐπειέσθαι ὑπὸ τῆς γαστροῦς ἤτησεν ἀνοιχθῆναι αὐτῷ τὸ κάγκελλον. ὡς δὲ ἐξῆλθεν, ἐν τῷ καθεσθῆναι αὐτόν μετεκαλέσατο τὸν σκηνικὸν καὶ ἐπετίμησεν αὐτῷ λέγων· «Οὐδ' ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἤρεμεις καὶ σιωπᾶς, ἀλλὰ φλυαρεῖς καὶ οὐκ ἔαῖς ἡμᾶς κοιμηθῆναι. εἰ τοῦτο ἤδειν, οὐκ ἤρχου μετ' ἐμοῦ». ὁ δὲ σκηνικός πρὸς αὐτόν· «Ὁδαὶ τῇ ὥρᾳ, ἐν ἣ ἦλθον εἰς τὸν ἅγιον τοῦτον».*

57. ὁ.π. 55-57.

του ναού. Εκεί στο σκοτάδι — *εἰσὶν δὲ ζοφώδη* — *ἤδρεν ἐν αὐτοῖς καθημένον ἄνδρα κατάστυγον*,⁵⁸ ο οποίος του συστήθηκε ως ομοιοπαθής. Γενομένης συζητήσεως περί της νόσου τους, ο άγνωστος του ζήτησε να συγκρίνουν το μέγεθος της κήλης τους. *Ὁ οὖν τόπος, ἐξηγεί ο συγγραφέας των θαυμάτων, ἐν ᾧ εἰσὶν αἱ χρεῖαι, ὑποσκοτεινός ἐστίν.* Ἐτσι στο μισοσκοτάδο ο ναύκληρος δέχθηκε να δείξει το πάθος του, λέγοντας *τῶ σὺν αὐτῷ καθημένῳ* — προφανώς η συζήτηση διεξαγόταν ενώ εξεπλήρωναν την ανάγκη τους σε επίκοινα αποδευτήρια⁵⁹ — *«Ἐπίδος μοι τὴν χεῖρά σου καὶ ψηλάφησον, μόνον εὐφυνῶς, ὅτι ὀδυνῶμαι αὐτούς».* Στο δυνατό σφίξιμο του αγνώστου πάραυτα και κατά θαυμαστόν τρόπο η κήλη υπεχώρησε και έτσι στον τόπο *τῶν χρεῶν* ο ναύκληρος γιατρεύτηκε.⁶⁰ Παρόμοιο είναι και το επεισόδιο περί του εξακιονίτου στα θαύματα των αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού. Η ιστορία στρέφεται γύρω από έναν αιρετικό παραλυτικό που κατέφυγε στον ναό των αγίων Αναργύρων για να θεραπευτεῖ. Και εδώ όμοια με τις άλλες διηγήσεις ο ασθενής ανακαλύπτει το θαύμα της θεραπείας του *εἰς τὸν ἐπιτήθειον τῆς χρείας τόπον, ὅταν ἐσήκωσεν τοὺς χιτῶνας αὐτοῦ πρὸς τὸ καθεσθῆναι.*⁶¹

Οι διατάξεις περί αποπάτων, βόθρων και υπονόμων, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, συνδέονται με την ανάπτυξη και την οικοδομική επέκταση των πόλεων και κυρίως της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Κατά την περίοδο των «σκοτεινών αιώνων», τα αστικά κέντρα και οι πόλεις παρακμάζουν και σβήνουν, ενώ αναστέλλεται κάθε πνευματική και δημιουργική δραστηριότητα για περίπου δυόμισι αιώνες. Η ανοικοδόμηση που σημειώθηκε σε ορισμένες επαρχίες καθώς και σε ορισμένα παρηκμασμένα αστικά κέντρα μετά τα μέσα του 8ου αι. πρέπει να πούμε ότι δεν παρουσιάζει τίποτε το κοινό με τα βυζαντινά κτίσματα του 5ου και 6ου αιώνα. Οι εγκαταλειμμένες πόλεις δεν σχεδιάστηκαν εκ νέου ούτε και ξανακτίστηκαν στο σύνολό τους. Τα νέα κτίσματα που χρηματοδοτήσαν οι αυτοκράτορες μετά την παλινόρθωση δεν προορίζονταν για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των πολιτών, όπως γίνονταν παλιότερα με

58. ό.π. 56, 13-15.

59. Συλλογικά αποχωρητήρια ἤτοι κατὰ παράταξιν μαρτυροῦνται και από την αρχαιολογική έρευνα: βλ. Α. Κ. Ορλάνδο, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1958, σ. 41-42.

60. *Διήγησις τῶν Θαυμάτων τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου*, σ. 56, 24 κ.ε.

61. Kosmas und Damian (έκδ. Deubner) σ. 143, 44-45.

ἔργα ευποιίας καὶ ἀναψυχῆς.⁶² Ἡ παρουσία ὡστόσο ὀρισμένων πολεοδομικῶν διατάξεων σε νομοθετικά κείμενα τούτης τῆς περιόδου επιβεβαιώνει το γεγονός τῆς ἀνοικοδόμησῆς ἔστω καὶ σε περιορισμένη κλίμακα.⁶³ Το ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι οἱ πολεοδομικὲς διατάξεις ποὺ μας ἀφοροῦν ἐδῶ — περὶ ἀποπάτων, βόθρων καὶ ὑπονόμων — οὐσιαστικά βασίζονται σε ἀρχαιότερες συλλογές. Το πιθανότερο εἶναι ὅτι στον τομέα αὐτὸ δεν σημειώθηκε καμιά πρόοδος. Ἄλλωστε θεωρῶ πιο πιθανὸ ὅτι αὐτὰ τα μέτρα σταδιακὰ ἐγκαταλείφθηκαν. Οἱ διατάξεις τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτη προϋποθέτουν ἕνα ἀρκετὰ καλὰ μελετημένο ρυμοτομικὸ σχέδιο, το ὁποῖο πρῶτα καὶ κύρια διασφαλίζει τὶς πόλεις ἀπὸ αὐθαίρετα κτίσματα. Σύμφωνα με το πρότυπο ποὺ προβάλλει ἡ Συλλογή, τὰ σπίτια κτίζονται σε καθορισμένες ἀποστάσεις το ἕνα ἀπὸ το ἄλλο, το ὕψος τους εἶναι δεδομένο, καὶ ἡ θέση τους δεν ἐμποδίζει τὴν κυκλοφορία καὶ τὴν διέλευση των πεζῶν. Ἐπιπλέον οἱ πόλεις διαθέτουν ἕνα ἐκτεταμένο ἀποχετευτικὸ δίκτυο ποὺ κάνει δυνατὴ τὴ σύνδεση ἀκόμη καὶ σε κατοικίες σε μὴ πυκνοκατοικημένες περιοχές. Τέλος, ἀπώτερος στόχος τοῦ νομοθέτη εἶναι νὰ διασφαλίσῃ τὴ δημόσια υγεία προστατεύοντας ταυτόχρονα το δίκαιο καὶ τὴν ἰδιοκτησία των πολιτῶν. Ἐνα τέτοιο μοντέλο ταιριάζει περισσότερο στις πόλεις ποὺ γνωρίζουμε μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα καὶ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου παρὰ στις πόλεις-κάστρα τοῦ βυζαντινοῦ μεσαίωνα. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀπόψη, οἱ νομοθεσίες περὶ ἀποπάτων, βόθρων καὶ ὑπονόμων ἀποτελοῦν μὴ ξεκάθαρη τομὴ τόσο στὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου ὅσο καὶ στον γενικότερο ὑλικὸ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ εἰκόνα τῆς ἐγκατάλειψῆς καὶ διάλυσης των πόλεων ποὺ μας δίνουν οἱ συγγραφεῖς των τελευταίων αἰῶνων τῆς ὑπαρξῆς τῆς αυτοκρατορίας, δεν συμβιβάζεται με τὰ αὐστηρὰ πολεοδομικὰ μέτρα ποὺ παρουσιάσαμε. Αὐτὸ δεν σημαίνει ὅτι παραβλέφθηκαν οἱ κανόνες υγιεινῆς, ὅτι ἡ ἀποχέτευση ἦταν ἀγνωστὴ στις πόλεις καὶ ὅτι οἱ κατοικίες στερούνταν των πλέον ἀναγκαίων χώρων, ὅπως ἦταν οἱ ἀπόπατοι. Δυστυχῶς ὅμως ἐλάχιστες εἶναι οἱ γραπτὲς μαρτυρίες ἀπὸ το ὕστερο Βυζάντιο. Ὡστόσο ἡ εἰκόνα ποὺ δίνουν εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ὅλης παρακμῆς. Ἡ κατάντια των ἄλ-

62. Βλ. C. Mango, «The Disappearance and Revival of Cities», στο βιβλίο τοῦ Byzantium: *The Empire of New Rome*, Λονδίνο 1980, σ. 80 κ.ε.

63. Ἐτσι ἴσως ἐξηγείται καὶ ἡ παρουσία των πολεοδομικῶν διατάξεων τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτη ὡς «ἐπίμετρον» στο Ἐπαρχικὸν Βιβλίον. Βλ. *Vizantiiskaja Kniga Eparcha* (ἐκδ. Sjuzjumov) σ. 20 καὶ 257.

λοτε λαμπρών κτισμάτων της Βασιλεύουσας ήταν τέτοια στις μέρες του, γράφει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, ώστε ο κάθε περαστικός μπορούσε να χρησιμοποιήσει τα ερείπια των αυτοκρατορικών ανακτόρων σαν απόπατο και κοπρώνα.⁶⁴ Η δε αυτοκρατορική αυλή, προσθέτει ο ίδιος, είχε μετατραπεί σε δημόσιο χώρο πλυσίματος, καθώς οι πλύστρες της πόλης έμπαιναν ελεύθερα και έπλεναν οποιουδήποτε τὰ ἱμάτια παρὰ τὸ ῥέον ὕδωρ διὰ τῆς τοῦ παλατίου ἀλλῆς.⁶⁵

64. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ἱστορία*, I, σ. 568, 8-11: ἤδη δ' ἐπήει τοῦτο συνάγειν τελεωτέρα τῇ γνώσει καὶ τῶν βασιλείων καὶ περιλάμπρων οἰκῶν ἐκείνων, καθηρημένων μικροῦ τῶν ὄλων καὶ ἐς ἀπόπατον καὶ κοπρῶνα καθισταμένων, οἷς παριέναι ξυμβαίνει.

65 ὁ.π. 431, 22-24.

ΒΑΣΩ ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ

ΣΥΝΤΕΧΝΙΕΣ ΕΜΠΟΡΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΤΟΝ 10ο ΑΙΩΝΑ

1. Το μοναδικό και πολυσυζητημένο Επαρχικό Βιβλίο αναφέρεται σε συντεχνίες επαγγελματιών και εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη το 10ο αιώνα.¹ Είναι εύκολη η διάκριση των συντεχνιών αυτών σε ομάδες που ασχολούνται με σχετικά αντικείμενα. Έτσι ανάμεσα στις συντεχνίες αυτών που ασχολούνται με τα υφάσματα, όσων ήταν υπεύθυνοι για τα τρόφιμα ή τις συντεχνίες των συμβολαιογράφων, των τραπεζιτών και των οικοδόμων υπάρχει και μία μικρή ομάδα που περιλαμβάνει τους μυρεψούς, τους κηρουλάριους και τους σαπυνοπράτες. Και οι τρεις αυτές συντεχνίες έχουν το κοινό χαρακτηριστικό ότι τα μέλη τους είναι συγχρόνως παρασκευαστές και έμποροι ορισμένων προϊόντων. Οι επαγγελματίες δηλαδή που αποτελούν τις τρεις αυτές συντεχνίες ή καλύτερα, κατά την ορολογία του Επαρχικού Βιβλίου, τα τρία αυτά συστήματα, επεξεργάζονται ορισμένες πρώτες ύλες, παρασκευάζουν τα προϊόντα τους και είναι υπεύθυνοι για τη διάθεσή τους στο αγοραστικό κοινό της βυζαντινής πρωτεύουσας.²

1. J. Nicole, *Λέοντος του Σοφού το Επαρχικόν Βιβλίον*, Γενεύη 1893. Ανατύπωση από τον J. Dujčev (με εισαγωγή, λατινική, γαλλική και αγγλική μετάφραση) Λονδίνο, Variorum Reprints 1970. *JGR* II, 371-374. M. J. Sjużjumov, *Vizantijskaja Kniga Eparcha*, Μόσχα 1962. Η κυριότερη βιβλιογραφία: A. Stöckle, *Spät-römische und byzantinische Zünfte*, Λιψία 1911. A. Χριστοφιλόπουλος, *Το Επαρχικόν Βιβλίον του Λέοντος του Σοφού και αι συντεχνίαι εν Βυζαντίω*, Αθήνα 1935. G. Mickwitz, *Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens*, Helsingfors 1936, ανατ. 'Αμστερνταμ 1968. Chr. Macri, *L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macedoine*, Παρίσι 1925.

2. *Επαρχικό Βιβλίο*, κεφ. 10, 11, 12. Stöckle, *Zünfte* 36-40. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 87. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Α'-Ζ', Αθήνα 1947-1957, Β' 1, σ. 197, 205-6, 211-212.

Τις διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου, που αφορούν τα τρία παραπάνω συστήματα, θα μπορούσε κανείς να τις χωρίσει σε τρεις κατηγορίες:

- (α) σε διατάξεις που αφορούν τις εσωτερικές σχέσεις των μελών κάθε συντεχνίας,
- (β) σε διατάξεις που αφορούν τις σχέσεις κρατικής εξουσίας και συντεχνιών και
- (γ) σε διατάξεις που δίνουν γενικότερες πληροφορίες για την εμπορική ζωή στη βυζαντινή πρωτεύουσα και δεν αναφέρονται αποκλειστικά στις συντεχνίες.

2.1. Αρχίζουμε από την πρώτη κατηγορία. Βέβαια το Επαρχικό Βιβλίο δεν αποτελεί εσωτερικό κανονισμό των συντεχνιών (και πρέπει να πιστέψουμε ότι τέτοιοι κανονισμοί θα υπήρχαν). Οπωσδήποτε όμως μέσα από τις διατάξεις του κράτους για τις συντεχνίες διαφαίνονται κάποιες σχέσεις μεταξύ των μελών κάθε συστήματος.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση των μυρεψών, που πουλούν αρώματα και βαφές, των κηρουλαρίων, που πουλούν κεριά, και των σαπωναπρωτών, που πουλούν σαπούνια γίνεται φανερή μία ιεράρχηση ανάμεσα στα μέλη κάθε συντεχνίας. Ρητά αρχηγός της συντεχνίας αναφέρεται μόνο στους σαπωναπράτες με τον τίτλο του «προστάτη».³ Μαθητές, δηλαδή μαθητευόμενοι, αναφέρονται στους κηρουλάριους.⁴ Τέλος οικέτες και δούλοι αναφέρονται στους κηρουλάριους και στους σαπωναπράτες.⁵

Επιβάλλεται επίσης η αλληλοεπιτήρηση των μελών για την αποφυγή παραβάσεων και κυρίως για την αύξηση ενοικίων⁶ ή παράνομη πώληση.⁷

Τέλος για την εισδοχή νέων μελών στη συντεχνία απαιτείται η έξωθεν καλή μαρτυρία και η πληρωμή ορισμένων τελών.⁸

Διαφαίνεται λοιπόν από τις διάσπαρτες αυτές διατάξεις που αφορούν τις σχέσεις μεταξύ των μελών κάθε συντεχνίας ότι οι βυζαντινές συντεχνίες του 10ου αιώνα είχαν πολλά κοινά σημεία στην εσωτερική τους

3. *Επαρχικό Βιβλίο* 12.1.

4. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.1.

5. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.1 και 12.9.

6. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.3 και 11.7.

7. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.6 και 12.5.

8. *Επαρχικό Βιβλίο* 12.2. Πρβ. τα σχετικά με τους ταβουλλάριους 1.14 και Βάσω Νεράντζη-Βαρμάζη, «Οι Βυζαντινοί Ταβουλλάριοι», *Ελληνικά* 35 (1984) 264 και σημ. 18.

οργάνωση με τις συντεχνίες της Δύσης,⁹ όπως τις ξέρουμε κυρίως σε λίγο μεταγενέστερα χρόνια, και ακόμη με τις συντεχνίες των χρόνων της Τουρκοκρατίας σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο.¹⁰

2.2. Πολλές είναι οι διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου που μας πληροφορούν για τις σχέσεις κράτους και συντεχνιών. Άλλωστε αυτός είναι και ο κύριος προορισμός του Βιβλίου.

Πρώτα πρώτα ορίζονται με αυστηρότητα και ακρίβεια τα είδη που επιτρέπεται να εμπορεύεται κάθε συντεχνία. Οι μυρεψοί λ.χ. δεν επιτρέπεται να εμπορεύονται παρά μόνο αρώματα και είδη βαφής, τα οποία μάλιστα αναφέρονται ονομαστικά, οι κηρουλάριοι κατασκευάζουν και εμπορεύονται μόνο κεριά και οι σαπωνοπράτες μόνο σαπούνια.¹¹

Καθορίζεται επίσης από το γραφείο του Επάρχου της Πόλης ο τόπος των αγοραπωλησιών και η θέση των εργαστηρίων, είτε σε ένα ορισμένο σημείο της Πόλης, όπως συμβαίνει με τους μυρεψούς,¹² είτε η ακριβής απόσταση μεταξύ αυτών, όπως συμβαίνει με τους κηρουλάριους και τους σαπωνοπράτες. Μόνο στην περιοχή γύρω από την Αγία Σοφία οι κηρουλάριοι μπορούν να πουλούν το εμπόρευσμά τους όσο κοντά θέλουν χωρίς κανένα περιορισμό.¹³

Ακόμη απαγορεύεται η αποθήκευση ειδών, για να πουληθούν σε καιρό έλλειψης.¹⁴ Ελέγχεται η αγορά πρώτων υλών και η κατανομή τους σε όλα τα μέλη της συντεχνίας,¹⁵ καθώς και η τιμή της αγοράς πρώτων υλών, για να αποφεύγεται η άνοδος των τιμών γενικά. Ακριβώς γι' αυτό καταδικάζεται κάθε προσπάθεια για παραβίαση αρχικής συμφωνίας,¹⁶ όπως βέβαια απαγορεύεται και κάθε κρυφή ή φανερή αύξηση ενοικίων.¹⁷

Επιβάλλεται η χρησιμοποίηση μέτρων και σταθμών και ζυγαριών που έχουν σφραγίδα από το γραφείο του Επάρχου,¹⁸ ενώ οι θρησκευτικές πεποιθήσεις της εποχής γίνονται καθοριστικές για την απαγόρευση

9. Mickwitz, *Die Kartellfunktionen* 15 κ.ε.

10. Κουκουλές, *ό.π.* 243-44.

11. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.1, 5, 6 και 11.2, 8 και 12.4.

12. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.1.

13. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.1 και 12.3.

14. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.2 και 11.3.

15. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.2 και 11.3 και 12.6.

16. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.5 και 11.5.

17. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.3 και 11.7.

18. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.9 και 12.9.

πώλησης σαπουνιού από ζωικό λίπος κατά τη διάρκεια των νηστειών.¹⁹

Τέλος επιβάλλονται ποινές στους παραβάτες των παραπάνω διατάξεων. Ο Έπαρχος και το προσωπικό της υπηρεσίας του είναι υπεύθυνοι για την επιβολή των ποινών,²⁰ οι οποίες παρουσιάζουν μία μεγάλη ποικιλία και είναι:

- (α) Χρηματικές που κυμαίνονται από 10 έως 24 νομίσματα.²¹
- (β) Σωματικές, δηλαδή δαρμός και κουρά.²²
- (γ) Δήμευση κατά κύριο λόγο των προϊόντων που αποκτήθηκαν με παράνομο τρόπο, αλλά ακόμη και δήμευση δούλων ή του συνόλου των εμπορευμάτων.²³
- (δ) Έξοδος από τη συντεχνία, που αναφέρεται ρητά με τις εκφράσεις *ἐκδιωκέσθω τοῦ συστήματος* ή *ἀποπανέσθω τῆς πραγματείας* ή απλά *ἐκδιωκέσθωσαν*.²⁴
- (ε). Έξορία: *ἐξορία καταδικαζέσθωσαν*²⁵ και
- (στ) Θάνατος, που παρουσιάζεται μία και μοναδική φορά σε ολόκληρο το Επαρχικό Βιβλίο, στη συντεχνία των σαπυνοπρατών, με την έκφραση *τῆ τῶν ἀνδροφόνων ὑποκείσθω ποινῆ*. Αφορά τον σαπυνοπράτη που παραχωρεί είτε δωρεάν είτε με χρήματα κατάλοιπα των προϊόντων της δουλειάς του, τα οποία είναι δηλητήρια και μπορούν να προκαλέσουν το θάνατο κάποιου προσώπου.²⁶

Όλες αυτές οι ποινές σπάνια απαντώνται μεμονωμένα και συνήθως βρίσκονται σε συνδυασμό μεταξύ τους. Ο δαρμός δηλαδή και η κουρά συνδέονται συχνά με την εξορία ή τη διαγραφή από τη συντεχνία ή τη δήμευση,²⁷ ενώ η χρηματική ποινή μπορεί να συνδέεται με την έξοδο

19. *Επαρχικό Βιβλίο* 12.8.

20. Stöckle, *Zünfte* 127. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 75-76.

21. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.5, 7 και 12.1, 5 με τις εκφράσεις *ζημιούσθω νομίσματα δώδεκα*, *ἀπαιτείσθω νομίσματα δέκα*, *ζημιούσθω εικοσιτέσσαρα νομίσματα*, *ζημία εικοσιτεσσάρων νομισμάτων ὑποκείσθω*.

22. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.1, 3 και 11.2, 3, 7 και 12.8 με τις εκφράσεις *τυπτόμενος* και *κουρευόμενος* ή *παιδευόμενοι* και *κουρευόμενοι*.

23. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.2, 3, 8 και 12.9 με την έκφραση *εἰσκομιζέσθω* ή *δοῦλος ὢν ἐν τοῖς βασιλικοῖς ἀποδιδέσθω δούλοις*.

24. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.2 και 10.3 και 11.3 και 12.8.

25. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.1.

26. *Επαρχικό Βιβλίο* 12.7. Για θανάτωση με δηλητήριο βλ. Χριστοφιλόπουλο, *Επαρχικόν* 75 σημ. 3, όπου και οι παραπομπές στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα που αναφέρονται στο θέμα αυτό.

27. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.1 και 10.3 και 11.3.

από τη συντεχνία: *ζημιούσθω είκοσιτέσσαρα νομίσματα και έκδιωκέσθω*.²⁸ Σπανιότατα επίσης επαφίεται στη δικαιοδοσία του Επάρχου ο ορισμός συγκεκριμένης ποινής, χωρίς αυτή να ορίζεται με ακρίβεια από τις διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου. Έτσι μία φορά μόνο στα κεφάλαια που μας απασχολούν βρίσκεται η έκφραση *προσαγέσθωσαν τῷ Ἐπάρχῳ εἰς τὸ εὐθύνας διδόναι τῶν πεπραγμένων*, πιθανότατα γιατί οι προσαγόμενοι στον Έπαρχο στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν είναι μέλη της συντεχνίας των κηρουλαρίων, αλλά ξένοι που προσπαθούν να πουλήσουν κεριά και η τιμωρία τους δεν ενδιαφέρει τις διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου, που απευθύνεται συγκεκριμένα στα οργανωμένα μέλη των συντεχνιών.²⁹

Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν επιβάλλεται σε όλες τις συντεχνίες για το ίδιο αδίκημα η ίδια ποινή. Π.χ. για παράνομη αύξηση ενοικίου στους μυρεφούς επιβάλλεται δαρμός, κουρά και διαγραφή από το σύστημα, ενώ για το ίδιο αδίκημα στους κηρουλάριους η ποινή είναι δαρμός και πρόστιμο δέκα νομισμάτων.³⁰

Πρόβλημα δημιουργεί επίσης μερικές φορές και η έκφραση *τῇ προρηθείσῃ καθυποβαλλέσθω ποινῇ*³¹ ή *τῇ προειρημένη ὑποκείσθω εὐθύνη*.³² Για παράδειγμα η παράγραφος 9 των κηρουλαρίων παραπέμπει με την παραπάνω έκφραση στο προηγούμενο *εἰσκομιζέσθω*, αλλά στο σημείο αυτό δεν είναι φανερό τι μπορεί να δημευτεί. Πιθανότατα η χειρόγραφη παράδοση του Επαρχικού Βιβλίου, που σώζεται σε ένα και μοναδικό χειρόγραφο του 14ου αιώνα³³ έχει προκαλέσει κάποια ανακατάταξη στην αρχική σειρά των άρθρων και η ανακατάταξη αυτή δημιουργεί μερικές φορές προβλήματα, όπως αυτό που αναφέραμε παραπάνω.

2.3. Πληροφορίες για τη γενικότερη εμπορική ζωή στην Κωνσταντινούπολη, έξω από τα οργανωμένα συστήματα, το Επαρχικό Βιβλίο δίνει αρκετές. Ειδικότερα από τα κεφάλαια που μας απασχολούν μπορεί κανείς να αντλήσει και τέτοιου είδους μαρτυρίες. Μαθαίνουμε λοιπόν ότι οι ξένοι έμποροι, που έρχονται στην Κωνσταντινούπολη να πουλήσουν

28. *Επαρχικό Βιβλίο* 12.3.

29. *Επαρχικό Βιβλίο* 11.1. Πρβ. 11.6.

30. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.3 και 11.7.

31. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.2.

32. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.4, 5 και 11.4, 9 και 12.2.

33. Duijzen, *Το Επαρχικόν Βιβλίον*, Εισαγωγή, σ. 3.

τα προϊόντα τους στους μυρεψούς, δεν μπορούν να παραμείνουν στη βυζαντινή πρωτεύουσα περισσότερο από τρεις μήνες. Μέσα σ' αυτό το χρονικό διάστημα πρέπει να ξεπουλήσουν τα εμπορεύματά τους και να είναι έτοιμοι, για να επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Και είναι αξιοσημείωτο ότι οι έμποροι αυτοί δεν προέρχονται από άλλο κράτος, αλλά είναι, στο μεγαλύτερό τους ποσοστό, υπήκοοι της αυτοκρατορίας, εφόσον, σύμφωνα πάντα με το Επαρχικό Βιβλίο, οι περισσότερες πρώτες ύλες για τη δουλειά των μυρεψών έρχονται στην Κωνσταντινούπολη από τη Χαλδία και την Τραπεζούντα.³⁴

Μέσα στις γενικότερες πληροφορίες για την εμπορική ζωή της πρωτεύουσας εντάσσεται και η συχνά επαναλαμβανόμενη στο Επαρχικό Βιβλίο άρνηση των εμπόρων να δεχτούν το τεταρτηρό νόμισμα και το νόμισμα δύο τετάρτων.³⁵ Είναι πολύ γνωστό από τις ιστορικές πηγές του 11ου αιώνα ότι ο Νικηφόρος Φωκάς (963-969) εισήγαγε το τεταρτηρό νόμισμα και προσπάθησε να το επιβάλει στη βυζαντινή αγορά.³⁶ Η προσπάθειά του αυτή έφερε μεγάλη αναστάτωση στην εμπορική κίνηση μέσα στο κράτος και κατά την έκφραση του Ιωάννη Σκυλίτζη *οὐ μικρῶς ἔθλιψε τὸ ὑπήκοον ἐν τοῖς λεγομένοις ἀλλαγίοις*.³⁷ Ήταν αδύνατο λοιπόν μία τέτοια κίνηση να περάσει απαρατήρητη από το Επαρχικό Βιβλίο και να μην προστεθούν στις διατάξεις του όροι επιβολής του τεταρτηρού νομίσματος στις εμπορικές συναλλαγές της πρωτεύουσας. Γι' αυτό όποιος επαγγελματίας συλληφθεί να ἀποστρέφει νόμισμα τεταρτηρόν ή δύο τετάρτων ἀκίβδηλον ἔχον τὸν βασιλικὸν χαρακτῆρα υφίσταται βαρύτερες ποινές.³⁸

34. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.2. Πρβ. Stöckle, *Zünfte* 116-118. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικόν* 78.

35. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.4 και 11.9.

36. Ιωάννης Σκυλίτζης 272. 69-77 (έκδ. Thurn, *CFHB*). Ιωάννης Ζωναράς III, 507.1-14 (*CSHB*). Πρβ. Λέων Διάκονος 64.1-12 (*CSHB*). Hélène Ahrweiler-Glykatzi, «Nouvelle hypothèse sur le Tétartéron d'or et la politique monétaire de Nicéphore Phocas», *ZRVI* 8/1 (1963), (Mélanges G. Ostrogorsky, 1-9). M. F. Hendy, «Light Weight Solidi, Tetartera and the Book of the Prefect», *BZ* 65 (1972) 57-80, όπου και η καλύτερη βιβλιογραφία γύρω από το τεταρτηρό.

37. Ιωάννης Σκυλίτζης 275.75-76. Πρβ. Ιωάννη Ζωναρά III.507.11-13: *οὕτω δὲ τούτοις κακουμένων τῶν πολιτῶν οὐδέ τις παρὰ τῶν ἀγορανόμων ἦν ἐπὶ τοῖς ἀνίοις προμήθεια, ἀλλ' ἕκαστος τῶν ἐμπόρων νόμον εἶχε τὸ ἑαυτοῦ θέλημα*.

38. *Επαρχικό Βιβλίο* 10.4 και 11.9.

3. Εξετάζοντας λοιπόν τα συστήματα των μυρεψών, των κηρουλαρίων και των σαπυνοπρατών μπορούμε να βγάλουμε ορισμένα γενικότερα συμπεράσματα γύρω από το Επαρχικό Βιβλίο και την εμπορική ζωή της βυζαντινής πρωτεύουσας τον 10ο αιώνα. Βέβαια τα μέλη των συντεχνιών που ειδικότερα μας απασχόλησαν δεν ασχολούνται με είδη διατροφής ούτε με είδη ενδύσεως, αλλά οπωσδήποτε έχουν ως αντικείμενο της δουλειάς τους είδη ευρείας κατανάλωσης το Μεσαίωνα, ιδιαίτερα σε όσους είχαν κάποια οικονομική άνεση. Άλλωστε, όπως γίνεται φανερό από τα χρηματικά ποσά που επιβάλλονται ως πρόστιμα σε όσους πέφτουν σε κάποια παράβαση, και τα ίδια τα μέλη των συντεχνιών αυτών είναι αρκετά ευκατάστατα, περισσότερο από όλους βέβαια οι κηρουλάριοι, οι οποίοι απευθύνονται οπωσδήποτε σε πλατύτερο αγοραστικό κοινό και αποτελούν μια πολυάριθμη συντεχνία.

Εκείνο λοιπόν που κυρίως ξεχωρίζει σε όλες τις διατάξεις που εξετάσαμε είναι ο κρατικός παρεμβατισμός σε κάθε εμπορική κίνηση των μελών κάθε συντεχνίας. Το κράτος μέσω του Επάρχου της Πόλης και των υπαλλήλων της υπηρεσίας του προσπαθεί να ελέγξει ολόκληρη την παραγωγή και τη διακίνηση των προϊόντων των μυρεψών, των κηρουλαρίων και των σαπυνοπρατών, όπως άλλωστε και τη διακίνηση κάθε άλλου προϊόντος και ολόκληρη την οικονομική ζωή της πρωτεύουσας.³⁹

Στο προοίμιο του ίδιου του Επαρχικού Βιβλίου εκτίθενται άλλωστε θεωρητικά οι προθέσεις του συντάκτη των διατάξεων που θα ακολουθήσουν. Σκοπός λοιπόν του συντάκτη του Βιβλίου είναι να μιμηθεί το Θεό, ο οποίος *ἐν κόσμῳ καὶ εὐταξίᾳ τὸ πᾶν συναρμόσας* επέβαλε στους ανθρώπους ακατάλυτους νόμους, για να ζήσουν με τάξη και δικαιοσύνη και να αποφύγουν τις αγριότητες και τις ατασθαλίες (*μὴ ἀναισχύντως ἐπισηδᾷ τῷ ἐτέρῳ θάτερον, μήτε μὴν ὁ κρείττων τὸν ἐλάττονα καταβλάπτῃ, ἀλλὰ πάντα δικαίῳ σταθμῶ διαταλαντεύηται*).⁴⁰ Για τους ίδιους ακριβώς λόγους νομοθετούνται και οι διατάξεις που περιέχονται στο Βιβλίο του Επάρχου και αφορούν τις συντεχνίες: *ὡς ἂν εὐσχημόνως τὸ ἀνθρώπινον γένος πολιτεύηται καὶ μὴ θάτερος καταδυναστεύῃ θατέρου*.⁴¹

39. Mickwitz, *Kartellfunktionen* 206-207, όπου και οι παραπομπές στην προηγούμενη βιβλιογραφία.

40. *Επαρχικό Βιβλίο*, Προοίμιο 1-11.

41. *Επαρχικό Βιβλίο*, Προοίμιο 11-15: *διὰ τοῦτο καὶ τὴν ἡμετέραν γαληνότητα τὰ θρησκόμεινα νόμων ἐχόμενα διαθεῖναι εὐδόκησεν, ὡς ἂν εὐσχημόνως τὸ ἀνθρώπινον γένος πολιτεύηται, καὶ μὴ θάτερος καταδυναστεύῃ θατέρου*.

Με μία τέτοια αρχή μίμησης του θεϊκού νόμου, που δικαιολογείται από τη γενικότερη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδεολογία,⁴² δικαιώνεται ο κρατικός έλεγχος στις δραστηριότητες των μελών κάθε συντεχνίας, καθώς και σε ολόκληρη την οικονομική ζωή της Πόλης.

Βέβαια, όπως ήδη πολλές φορές έχει παρατηρηθεί, με την παρέμβαση του κράτους στις δραστηριότητες των συντεχνιών «επιδιώκεται η απάλειψη του αθέμιτου ανταγωνισμού και ο περιορισμός της εκμετάλλευσης, όχι όμως με την έννοια της προστασίας των καταναλωτών, αλλά της διασφάλισης αδιαταράκτων οικονομικών σχέσεων μεταξύ των διαφόρων επαγγελματικών κλάδων».⁴³

Η εϋταξία και η τάξις,⁴⁴ η αποφυγή δηλαδή κάθε άταξίας και συγχύσεως,⁴⁵ που αποτελεί βασικό μέλημα κάθε βυζαντινής κυβέρνησης, είναι οι κύριες αρχές που διέπουν και τις διατάξεις του Επαρχικού Βιβλίου και θέτουν τους όρους λειτουργίας ολόκληρης της οικονομικής ζωής της βυζαντινής πρωτεύουσας.

Η οργάνωση λοιπόν των εργαζομένων στο ίδιο επάγγελμα σε σωματεία, που καθιερώθηκε στα Έστερα Ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια και θεσμοθετήθηκε στα χρόνια του Διοκλητιανού,⁴⁶ είχε διαφορετική εξέλιξη στη Δύση και στο Βυζάντιο. Στη Δύση απέβλεπε στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε συναφή επαγγέλματα,⁴⁷ ενώ στο Βυζάντιο, κάτω από μια ισχυρή κεντρική εξουσία, αποτέλεσε ένα μέσο

42. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 25-27 και Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Α': *Ιστορία Πρωίμου Βυζαντινής Περιόδου* (324-565), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 41-42.

43. Σπ. Τρωιάνος, *Πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, σ. 136. Ρ. Ε. Pieler, «Byzantinische Rechtsliteratur» στου Η. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, Μόναχο 1978, σ. 471.

44. Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire Byzantin*, Παρίσι 1975, σ. 129-147 (ελληνική μετφρ. Αθήνα 1977, σ. 148-168).

45. Η έκφραση χρησιμοποιείται από τον 6ο ως το 14ο αιώνα από τους βυζαντινούς συγγραφείς, όταν θέλουν να δηλώσουν οποιαδήποτε πολιτική ή κοινωνική αναστάτωση. Βλ. Προκόπιο, *Ανέκδοτα* 19.8: *σύγχυσις και άκοσμία*ν για την κατάσταση που επικράτησε επί Ιουστινιανού ή Φιλόθεο Κόκκινο, *Βίος Αγίου Σάββα του Νέου* (έκδ. Τσάμη), Θεσσαλονίκη 1983, κεφ. 3.25-27: *άταξία και σύγχυσις* για το κίνημα των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη.

46. Βλ. λέξη Collegia στην RE. Stöckle, *Zünfte* 135. Χριστοφιλόπουλος, *Επαρχικών* 4. Mickwitz, *Kartellfunktionen* 166-182. Πρβ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, Β', Αθήνα 1979, σ. 129-130.

47. Mickwitz, *Kartellfunktionen* 8-14.

κρατικής επιβολής στους επαγγελματίες και έναν από τους βασικούς τρόπους ελέγχου των οικονομικών σχέσεων μεταξύ των πολιτών και της αστικής οικονομίας γενικότερα. Η κρατική αυτή παρέμβαση μειώνεται βέβαια στους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, όταν η κεντρική εξουσία εξασθενεί,⁴⁸ αλλά υπολείμματα ανάλογων προσπαθειών παρουσιάζονται στα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα ακόμη και στα ύστερα χρόνια. Ενδεικτικά θα μπορούσαμε να θυμηθούμε τις διατάξεις τις σχετικές με τις αποστάσεις μεταξύ μαγαζιών και εργαστηρίων που περιλαμβάνονται στην Εξάβιβλο του Κ. Αρμενόπουλου στα μέσα του 14ου αιώνα⁴⁹ ή όσα γράφονται για τους ταβουλλάρους στα χρόνια του Μανουήλ Β' και του Ιωάννη Η' Παλαιολόγου.⁵⁰

Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι και το ίδιο το Επαρχικό Βιβλίο σώζεται σε ένα χειρόγραφο του 14ου αιώνα.

48. N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe-XVe siècles)*, Μόντρεαλ-Παρίσι 1979, σ. 108-114.

49. Κ. Αρμενόπουλος, 'Εξάβιβλος 2.4.18 και 2.4.20. Πρβ. Dujčev, *Το Επαρχικόν Βιβλίον*, Εισαγωγή σ. 9.

50. E. Schilbach, «Die Hypotyposis der Katholικοί κριταί των Ρωμαίων vom Juni 1398», *BZ* 61 (1968) 44-70. Σπ. Λάμπρος, «Πρόσταγμα Ιωάννου Η' Παλαιολόγου υπέρ του Φλωρεντινού Ιακώβου de Morellis», *NE* 4 (1907) 188-194. Πρβ. Νεράντζη-Βαρμάζη, *Οι βυζαντινοί Ταβουλλάριοι* 272-274.

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΝ ΕΠΙΣΙΤΙΣΜΟ ΣΤΟ ΕΠΑΡΧΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ

Το Επαρχικό Βιβλίο (στο εξής: ΕΒ)* περιέχει συλλογή διατάξεων των πολιτικών σωματείων, δηλ. των συντεχνιών της Κωνσταντινούπολης· η συλλογή συγκροτήθηκε επί Λέοντος ΣΤ' του Σοφού και κυκλοφόρησε πιθανόν την άνοιξη του 912, αλλά οπωσδήποτε πριν από τον θάνατό του (11 ή 12 Μαΐου). Η ιδέα μιας τέτοιας έκδοσης μπορεί ίσως να αποδοθεί στον μισητό δάσκαλο του Λέοντα, Φώτιο, διότι — σε αντίθεση με τα Βασιλικά και το Πρόχειρον (907) — η Εισαγωγή του 885/6, που συνδέεται στενά με το όνομα του πατριάρχη,¹ ασχολείται, ιδίως στον δ' τίτλο, με τα καθήκοντα του Επάρχου και αναφέρεται ρητά (2.7): *'Εν τῇ τῶν νόμων ἑρμηνεία δεῖ καὶ τῇ συνηθεία προσέχειν τῆς πόλεως. τὸ δὲ παρὰ κανόνας εἰσαγόμενον οὐκ ἔῃται πρὸς ὑπόδειγμα.*²

Τα κείμενα των περισσότερων τίτλων του ΕΒ συγκεντρώθηκαν στην πρώτη μορφή τους από τους ειδικούς των συντεχνιών. Στη συνέχεια δύο (τουλάχιστον) νομικοί του επαρχικού γραφείου, τα επεξεργάστηκαν και τα συμπλήρωσαν προσθέτοντας ορισμένες επιπλέον παραγράφους και πιθανόν τους τίτλους 20-22.³

Μετά την έκδοση του 912 το ΕΒ εφαρμόστηκε πιθανότατα όλο τον 10ο⁴ και τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες του 11ου αιώνα, καθώς οι

* Ευχαριστώ τον E. Kislinger, Βιέννη, για πολύτιμες υποδείξεις και τον A. Μαρκόπουλο, Ρέθυμνο, για τη βοήθειά του στα ελληνικά.

1. Πρβ. τελευταία το σημαντικό για την εποχή των Μακεδόνων βιβλίο του A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Forsch. z. byz. Rechtsgesch., 13), Φραγκφούρτη 1986, σ. 1-15.

2. *JGR* II, 241.

3. Για τη γένεση και τη διάρθρωση του ΕΒ βλ. διεξοδικότερα στο άρθρο μου «Überlegungen zu Aufbau und Entstehung des Eparchikon Biblion», στο *Καθηγήτρια. Essays presented to Joan Hussey*, Camberley 1988, 85-97.

4. Το ενδιαφέρον για το ΕΒ κατά την εποχή της μοναρχατορίας του Κωνσταν-

τέσσερις μνείες στο ΕΒ του τεταρτηρού και του δύο τετάρτων νομισματοσ⁵ προστέθηκαν κατά πάσαν πιθανότητα επί Κωνσταντίνου Η' (1025-1028) για τους εξής δύο λόγους· (α) μόνον στους όψιμους χρόνους του Βασιλείου Β' τεκμηριώνονται και τα δύο νομισματικά είδη,⁶ και (β) επί Κωνσταντίνου Η' αναθεωρήθηκαν επίσης τα Βασιλικά, και ίσως σ' αυτήν την επεξεργασία συμπεριλήφθηκαν και άλλα έργα της πρώιμης Μακεδονικής εποχής, όπως το ΕΒ.⁷ Επομένως το ΕΒ απεικονίζει τις συντεχνίες κατά τη Μακεδονική περίοδο, δύο σχεδόν αιώνες δηλαδή,⁸ περιέχει όμως και πολλά στοιχεία των προηγούμενων γενεών, εφόσον παλιότερες συνήθειες έγιναν αποδεκτές στο σχέδιασμα των νομικών του Επάρχου.

Εάν τώρα πραγματευθώ επί 15 λεπτά τον επισιτισμό, δεν θα εξαντλήσω το θέμα. Προτιμώ επομένως, να θίξω ορισμένα μόνον χαρακτηριστικά προβλήματα που προκύπτουν από το κείμενο του ΕΒ όπως και αυτά που το ΕΒ αποσιωπά. Συγκεκριμένα, θα μιλήσουμε για τα είδη των εμπορευμάτων, για την τοποθεσία των καταστημάτων και για τα κέρδη.

Με τον τομέα του επισιτισμού⁹ ασχολούνται, άμεσα και έμμεσα, οι εξής τίτλοι του ΕΒ:

τίνου Πορφυρογεννήτου (945-959) τεκμηριώνει η προσθήκη *έπταετούς τριμαῦτα Κωνσταντίνου* τοῦ πορφυρογεννήτου τυγχάνοντος στον τίτλο του έργου, που βρίσκεται στον κώδικα Παν. Τάφου 25, φ. 33α' πρβ. Koder, ό.π. 88.

5. ΕΒ 9.5, 10.4, 11.9, 13.2.

6. Πρβ. Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III/2, Dumbarton Oaks 1973, 599 κ.ε., και M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge 1985, 507 κ.ε. (με βιβλιογραφία).

7. Για την εξέλιξη της νομοθεσίας των Μακεδόνων πρβ. Σ. Ν. Τρωιάνο, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή 1986, σ. 95 κ.ε., ο οποίος έλαβε υπόψη τα αποτελέσματα του Schminck, *Rechtsbücher*.

8. Υπάρχει ωστόσο ένα μόνο χφ. (του 14ου αι.) που περιέχει ολόκληρο το κείμενο του ΕΒ. Μία — μερική — εξήγηση γι' αυτή την έλλειψη τεκμηρίων μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι ενδιαφέρον για την ύπαρξη του κειμένου ως συνόλου υπήρχε μόνον στο γραφείο του Επάρχου, ενώ στις συντεχνίες κυκλοφόρησαν μόνον οι τίτλοι με άμεση σημασία για τη δραστηριότητα των μελών τους — και αυτοί ίσως όχι γραπτώς —, ώστε μόνον σπάνια προέκυψε η ανάγκη μιας πλήρους αντιγραφής.

9. Πρβ. γενικά Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, Ε', σ. 9 κ.ε., όπως και τα κεφάλαια «L'echelle des régimes alimentaires» και «Régime et nutrition» στο βιβλίο της E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*, Παρίσι-Χάγη 1977, σ. 36-53, βλ. ακόμη E. Kislinger,

- 10 - *Περὶ τῶν μυρεψῶν,*
- 13 - *Περὶ τῶν σαλδαμαρίων,*
- 15 - *Περὶ τῶν μακελλαρίων,*
- 16 - *Περὶ τῶν χοιρεμπόρων,*
- 17 - *Περὶ τῶν ἰχθυοπρατῶν,*
- 18 - *Περὶ τῶν ἀρτοποιῶν, και*
- 19 - *Περὶ τῶν καπήλων και*

ἴσως και ο 21, *Περὶ τῶν βόθρων,* αν και οι «βόθροι» δεν εἶναι υπεύθυνοι για κρέατα ἢ ζῶα φαγητού, ἀλλὰ μόνο — σαν εκτιμητές και ἐνίοτε ἐπίσης ἐμπορομεσίτες — για υποζύγια.¹⁰

Ὅσον ἀφορὰ τον κατάλογο των ἐμπορευμάτων των συντεχνιῶν, παρατηροῦμε τα εξῆς: γίνεται αυστηρὴ διάκριση ἀνάμεσα σε τρόφιμα, που ο πελάτης περιμένει να εἶναι κάθε μέρα φρέσκα, ὅπως κρέατα, ψάρια και ψωμί, και σε ἐκεῖνα που διατηροῦνται χωρὶς προβλήματα για μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα.

Αυτὰ τα τελευταία βρίσκονται (εάν παραλείψουμε τους μυρεψούς, που ἐμπορεύονται μόνον εἶδη πολυτελείας, ὅπως πιπέρι και κανέλα) στους σαλδαμαρίους, οι οποίοι διαθέτουν ὄχι μόνον τυρί, βούτυρο, μέλι, λάδι και ὅλα τα εἶδη ξηρῶν οσπρίων¹¹ ἀλλὰ και ταριχευμένα και καπνιστὰ κρέατα και ψάρια.

Ποιος ταριχεύει¹² κρέατα και ψάρια; Το EB (17.2) ἀπαγορεύει ρητὰ στον ἰχθυοπώλη να παστῶσει τους ἰχθύας, εἰ μὴ τοὺς περιττεύοντας πρὸς τὸ μὴ διαφθαῖναι τούτους. Το EB ἀπαγορεύει ὅμως και στους μακελλαρίους (15.6) και στους χοιρεμπόρους (16.5), να ἀποθησαυρίζουν κρέας εἰς καιρὸν ἐνδείας ἀντὶ να το πουλῶν. Ἐπιτρέπεται συνεπῶς κατ' ἀναλογίαν το συμπέρασμα, ὅτι ἢ και οι δύο, δηλ. οι μακελλάριοι και οι χοιρέμποροι, ἢ τουλάχιστον οι χοιρέμποροι, εἶχαν τη δυνατότητα και τις ἐγκαταστάσεις, να ταριχεύουν το κρέας που δεν πουλήθηκε. Φαίνεται ὅμως

«L'alimentazione bizantina», στο *Riv. St. Biz. Slavi* (τυπώνεται), το ἀρθρο του ἰδίου «Ernährung» στο *Lexikon des Mittelalters* 3 (1986) 2171-2174, καθὼς και P. Herz, *Studien zur römischen Wirtschaftsgesetzgebung, Die Lebensmittelversorgung* (Historia Einzelschriften, 55), Στουτγάρδη 1988.

10. Σχετικὰ με τους βόθρους πρβ. τη μελέτη μου «Wer andern eine Grube gräbt... Die Bezeichnung βόθρος in Eparchikon Biblion» (τυπώνεται).

11. E. Kislinger, *Gastgewerbe und Beherbergung in frühbyzantinischer Zeit. Eine realienkundliche Studie aufgrund hagiographischer und historischer Quellen* (ιδ. διατριβή), Βιέννη 1982, σ. 100-103.

12. Kislinger, *Gastgewerbe* 89 κ.ε.

ότι η λιανική πώληση των ταριχευμένων ήταν συνήθως δικαίωμα των σαλδαμαρίων.

Εκτός από τρόφιμα οι σαλδαμαριοί είχαν και διάφορα άλλα είδη καθημερινής ανάγκης, όπως γύψο, πίσσα, φτιάρια κτλ. Έτσι το κατάστημά τους μοιάζει πολύ με το παραδοσιακό παντοπωλείο, όπως θα το βρούμε ακόμη και σήμερα σε κάποιο απόμερο χωριό. Δεν εκπλήσσει επομένως, ότι ο σαλδαμαριός έχει (μαζί με τον αρτοποιό) μεγάλη σπουδαιότητα για τα «καθημερινά» ψώνια.

Παρατηρούμε όμως αξιοσημείωτα κενά στην προσφορά τροφίμων εκ μέρους των συντεχνιών του ΕΒ. Λείπουν οπωσδήποτε οι ειδικοί για γάλα και φρέσκα προϊόντα γάλακτος,¹³ αυγά, ελιές¹⁴ όπως και όλα τα φρέσκα οπωρικά και λαχανικά.¹⁵ Η ερμηνεία, ότι κάθε κάτοικος της Κωνσταντινούπολης είχε πίσω από το σπίτι του ένα χώρισμα με γίδες, κότσες και ένα μικρό λαχανόκηπο, δεν αρκεί.

Η παραγωγή των προϊόντων αυτών βρισκόταν και εντός των τειχών της πόλης και στα περίχωρα, ακόμη και στην άλλη πλευρά του Βοσπόρου, όπως πιστοποιεί η γνωστή επιστολή του Τζέτζη, στην οποίαν μνημονεύει *ἄθλιά τινα ἀνθρωπάρια... ὀπωροπρατοῦντα... τὰ μῆλα ἐκ τοῦ αἰγιαλοῦ* και αναφέρει συγκεκριμένα *ἄθλιον γυναικάριον*, που νωτοφορεί *τά... μῆλα... σάκτα τινὶ παλαιῷ πεφορτισμένον αἰγιαλόθεν*.¹⁶ Από την ίδια επιστολή μαθαίνουμε, ότι τα μοναστήρια της Κωνσταντινούπολης παράγουν επίσης φρούτα, τα οποία πουλούν σε τιμές ιδιαίτερα υψηλές.

Η πώληση αυτών των προϊόντων, που δεν τεκμηριώνεται στο ΕΒ, θα γινόταν — όπως ξέρουμε για κρέατα και για ψάρια — σε ορισμένες κεντρικές πλατείες της αγοράς (*foya*), και υπέκειτο στον αγορανομικό έλεγχο του Επάρχου, χωρίς όμως τη μεσολάβηση ιδιαίτερου οργανισμού. Παρόμοιο «*grand marché central, des sortes de halles, où se faisait le commerce en gros aussi bien que celui au détail*», αναφέρει ο Ν. Οικονομίδης ακόμα και για τον 15ο αιώνα.¹⁷

Πού τοποθετείται όμως η πώληση των άλλων τροφίμων; Οι σαλδα-

13. Kislinger, *Gastgewerbe* 109 κ.ε.

14. Kislinger, *Gastgewerbe* 110 κ.ε.

15. Kislinger, *Gastgewerbe* 103-107 και 111-113.

16. Ιωάννης Τζέτζης, Επιστολή 57 (1146/7) (έκδ. Leone) 81.

17. Ν. Οικονομίδης, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople (13e-15e s.)*, Μόντρεαλ-Παρίσι 1979, σ. 97 κ.ε. Απαντούν λαχανοπώλιδες, ὀπωροπωλοῦντες, τυροπῶλοι, ὄσπαραχοπῶλοι και κρεωταριχοπῶλοι.

μάριοι βρίσκονταν παντού στην Κωνσταντινούπολη, ὡς εὐχερῶς τὰς ἀναγκαίας τῷ βίῳ εὐρίσκεισθαι χρείας (EB 13.1). Το ἴδιο ισχύει, φυσικά, για τους αρτοποιούς· ἤδη η Notitia urbis Constantinopolitanae του πρώιμου 5ου αἰώνα μιλάει ὄχι μόνον για 20 κρατικά ἀλλὰ και για 120 ιδιωτικά pistrina, διασκορπισμένα ἀνά την πόλη.¹⁸ Αυτά τα ιδιωτικά μαγκίπια, που δεν παρήγαγαν το ψωμί ἀπὸ την annonā (panis gradilis), ἀλλὰ ἀπὸ το σιτάρι της arca frumentaria, εἶναι αὐτά που πρέπει να συσχετισθῶν με τους αρτοποιούς της μέσης βυζαντινῆς εποχῆς (και του EB).

Ὁ κίνδυνος πυρκαγιᾶς εἶναι ὁ μόνος παράγων που επιβάλλει περιορισμό στην τοποθεσία των μαγκιπίων· ἀπαγορεύονται κάτω ἀπὸ κατοικίες και γενικά εἰς τόπους ἀνεπισηφαλεῖς (EB 18.3). Ἀς μὴν ξεχνᾶμε, ὅτι και οἱ οἰκοδομικές διατάξεις του Ἰουλιανοῦ Ἀσκαλωνίτου ἀφιερώνουν ἓνα κεφάλαιο¹⁹ για τὰ ἀρτοκοπεῖα, ἀλλὰ και για τον επικρεμάμενο για τὰ γειτονικά σπίτια κίνδυνο. Το ἴδιο χωρίο του Ἰουλιανοῦ μάς πληροφορεῖ ἄλλωστε, ὅτι η ἐργασία στα ἀρτοποιεῖα ἐστὶ τῷ πλείονι μέρει ἐν νυκτὶ γινομένη.

Στην παράγραφο 18.3 του EB ὁ νομοθέτης προτρέπει ἐπίσης, κάπως ἄτοπα, ὅλους τους πολίτες να διαφυλάσσουν τις καύσιμες ὑλές τους μόνο ἐν τοῖς αἰθρίοις τόποις ἢ ἐγχορήγοις... ὡς ἂν μὴ αὐτῆς εὐπρήστου τυγχανούσης πυρκαϊαὶ ἐν τῇ πόλει γίνωνται.²⁰

Ἡ ἀσκηση των ἄλλων επαγγελεμάτων του ἐπισιτισμοῦ ἐπιτρεπτόταν μόνο σε ορισμένα σημεῖα της πόλης. Τα ψάρια πωλοῦνται στις «Μέγιστες Καμάρες» (EB 17.1), τὸ χοιρινὸ κρέας στον Ταῦρο (EB 16.2), τὸ αρνὶ ἐπίσης ἐκεῖ ἀπὸ τὸ Πάσχα μέχρι την Πεντηκοστή (EB 15.5), ἐνῶ τὰ πρόβατα ὅλο τὸ χρόνο (ἐκτὸς των νηστειῶν) στο Στρατήγιο. Κατσίκι και μοσχάρι δεν ἀναφέρονται.²¹

Τὸ Στρατήγιο βρισκόταν στην ε' ρεγεῶνα (κατὰ τὴ Notitia urbis Constantinopolitanae), λίγο πιο πάνω ἀπὸ τον σημερινὸ σιδηροδρομικὸ

18. Notitia dignitatum (ἐκδ. Seeck) 230-243, πρβ. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* (Ποικίλα Βυζαντινά 8), Βόννη 1988, σ. 149 κ.ε. και 312 κ.ε., και Herz, ὄ.π. 302, 306 κ.ε.

19. Κεφ. 2.4.14 στην παραλλαγή της *Εξαβίβλου* του Ἀρμενοπούλου.

20. Κατὰ τὴν ἐποχὴ της ἐκδοσης του EB οἱ πηγές ἀναφέρουν πυρκαγιές στα ἔτη 886 (Berger 580), 897 (Berger 597) και 912 (A. M. Schneider, «Brände in Konstantinopel», *BZ* 41 (1941) 382 κ.ε., ἰδιαιτέρα 386).

21. Για τὰ κρέατα πρβ. Kislinger, *Gastgewerbe* 94-98, ὁ ὁποῖος τονίζει ὅτι τὸ βοδινὸ κρέας ἀπαντᾶ σπάνια στις γραπτές πηγές.

σταθμό του Sirkeci.²² Εκτός από την αγορά προβάτων μαρτυρούνται εκεί φυλακές, δύο εκκλησίες (του Φιλήμονος και των Φωτίου και Ανικήτου) και, πιθανόν, αγορά μετάλλων.²³

Ο Ταύρος, που ταυτίζεται με τη σημερινή πλατεία Beyazit, ήταν στην ζ' ρεγεώνα. Ο Berger υποθέτει ότι το όνομα προέρχεται από την αγορά κτηνών²⁴ αλλά είναι γνωστό από διάφορες πηγές ότι η αγορά αυτή μεταφέρθηκε στον Ταύρο μόλις επί Κωνσταντίνου Ε'.²⁵

Στο ΕΒ υπάρχει αυστηρή διάκριση ανάμεσα στους μακελλάριους και τους χοιρεμπόρους. Οι μακελλάριοι ανταποκρίνονται στους συγχρόνους τους *fartores* (Küter) της δυτικής Ευρώπης²⁶ και ειδικεύονται όχι τόσο στην κτηνεμπορία όσο στη σφαγή των προβάτων και αρνιών. Εάν αγοράζουν τα πρόβατα μέσα στην Κωνσταντινούπολη, τότε αυτό γίνεται μόνον στο Στρατήγιο. Φαίνεται ότι στην περίπτωση αυτή έρχονται οι ίδιοι οι χωρικοί από τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης, από τη Θράκη δηλ., με τα κοπάδια τους (πρβ. και ΕΒ 15.4).

Άλλη δυνατότητα ήταν οι μακελλάριοι να αγοράζουν τα πρόβατα στη Μικρά Ασία, αλλά μόνο στις περιοχές πέρα από τον Σαγγάριο (ΕΒ 15.3) και όχι στις αγορές της Νικομήδειας και της χερσονήσου του Koca-eli, για να μην αυξηθεί η τιμή, που δεν μπορούσε επομένως να ελεγχθεί με ακρίβεια από τον Έπαρχο.

Η τιμή των προβάτων καθορίζεται από τον Έπαρχο (δηλ. από υπάλληλό του), ο οποίος κάθε φορά εκτιμά, κατά την ποιότητα των ζώων, πόσο έχει το νόμισμα (ΕΒ 15.1-2). Στη συνέχεια σφάζουν τα ζώα και τα πουλούν στην ίδια τιμή· το κέρδος τους αποτελείται από τα εντόσθια, την κεφαλή και τα πόδια. Φαίνεται ότι κατά κανόνα οι καταναλωτές αγόραζαν ολόκληρα πρόβατα· γι' αυτό δεν μνημονεύονται ζυγαριές, ενώ οι χοιρέμποροι πουλούσαν το χοιρινό με το ζύγι και συνεπώς υπάρχει γι' αυτούς η συνηθισμένη διάταξη (ΕΒ 16.6), που αφορά τη νόθευση ζυγαριών.

Στους χοιρεμπόρους — όπως φαίνεται από το όνομά τους — κύρια

22. Πρβ. Berger, *ό.π.* 406-408.

23. *ό.π.* 410.

24. *ό.π.* 323-325.

25. Πρβ. J. L. Teall, «The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025», *DOP* 13 (1959) 87 κ.ε., ιδιαίτερα 105, και Berger, *ό.π.* 425.

26. Πρβ. το άρθρο *Fleisch*, *Fleischer*, στο *Lexikon des Mittelalters* 4 (1987) 541-545.

απασχόληση εἶναι τὸ εμπόριο. Ασχολοῦνται ὁμῶς και με τὴ σφαγὴ τῶν ζῶων, ἐνῶ ἔχουν μεγαλύτερο περιθώριο ὅσον ἀφορᾷ τὴ διατήρηση και τὴν κατεργασία τοῦ κρέατος και τὸν καθορισμὸ τῶν τιμῶν.

Εἶναι δύσκολο νὰ υπᾶρξουν ἀσφαλῆ στοιχεῖα γιὰ τὴ σύνθεση και τὴ διάρθρωση τιμῶν και κερδῶν. Γενικά μπορούμε νὰ υποστηρίξουμε, ὅτι οἱ νομισματικὲς προϋποθέσεις γιὰ σταθερὲς τιμὲς κατὰ τὴν εποχὴ, στὴν ὁποῖαν «ισχύει» τὸ ΕΒ, ἦταν καλές. Ὅπως τόνισε τελευταῖα ὁ HENDY,²⁷ ἡ νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Λέοντος Γ' (με τὴ σταθεροποίηση τῆς σχέσης τῶν χάλκινων πρὸς τὰ χρυσὰ νομίσματα) δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις ἐπὶ τρεῖς σχεδὸν αἰῶνες μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 11οῦ αἰῶνα γιὰ εὐνοϊκὲς οικονομικὲς ἐξελίξεις.

Εἰάν δὲν υπᾶρχει πληθωρισμὸς, τὰ περιθώρια κέρδους, ὅπως και οἱ τόκοι, μπορούν νὰ εἶναι χαμηλά. Ἔτσι στὰ «Κεφάλαια περὶ διαφόρων ὑποθέσεων» τοῦ Ψευδο-Νικηφόρου (πατριάρχης;), ποῦ ἴσως ἀνήκουν στο πρῶτο μισὸ τοῦ 11οῦ αἰῶνα,²⁸ υπᾶρχει ὁ ὅρος τὸ κέρδος *ἐκ τε οἴνου, κτηρῶν, ἐλαίου, σίτου καὶ τῶν λοιπῶν πάντων ὠνομένων καὶ πιπρασκομένων* νὰ μὴν εἶναι παραπάνω τοῦ σώου μὲν ἀριθμοῦ, ἤτοι τοῦ δεκάτου, εἶτον νομισμάτων, ...*ἐν μὲν ἄνω τοῦ καθ' ἑκάστου συγκεχώριται διὰ τὸ ἄστατον τοῦ καιροῦ, ἤτοι εἰς δέκα νομίσματα ἐν περιττόν.*²⁹ Αὐτὸ τὸ κέρδος τοῦ 10% εἶναι ἀσφαλῶς ἀξίωση τῆς Ἐκκλησίας. Ἀγνοῶ πάντως, ἀν τὸ ἄστατον τοῦ καιροῦ εἶναι φράση με γενικὸ περιεχόμενον ἢ ἀν ἔχει συγκεκριμένο ἱστορικὸ ὑπόβαθρο (ὑπαινίσσομαι τὰ οικονομικὰ και νομισματικὰ προβλήματα, ποῦ ἀρχισαν κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Μιχαήλ Δ').³⁰

Τὸ ΕΒ ἐπιτρέπει στους σαλδαμαρίους ὡς (ἀνώτατο) κέρδος δύο μιλιάρισια μόνον ἐν τῷ νομίσματι (ΕΒ 13.5), δύο δωδεκατημόρια ἢ 16,7% δηλ. Εἶναι τὸ ἴδιο περιθώριο κέρδους, ποῦ υπερασπίζεται με τὴν ἐμφαση ὁ Ἰωάννης Τζέτζης στὴ γνωστὴ ἐπιστολὴ τοῦ.³¹ Πρόκειται βέβαια γιὰ ἀκαθάριστο κέρδος, ποῦ ἐμπεριέχει ἀκόμη και ὅλες τὶς δαπάνες τοῦ ἐπιχειρηματία.

Γιὰ τοὺς ἀρτοποιοὺς, ὁμῶς, τὸ ΕΒ κάνει διάκριση ἀνάμεσα στο καθαρὸ κέρδος (1 κερᾶτιον / νόμισμα = 1/24) και τὶς δαπάνες γιὰ τὴν

27. HENDY, *Monetary Economy* 500 κ.ε., πρβ. τοῦ ἴδιου, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Washington D.C. 1969, σ. 5 κ.ε.

28. Πρβ. Grumel, *Regestes* 407, ἀρ. 1 (καὶ P. Alexander, *Patriarch Nicephorus of Constantinople*, Οξφόρδη 1958, σ. 156 σημ. 1).

29. Πρβ. Pitra, *Iur. eccl. gr. hist. et monum.* II 323.

30. Πρβ. HENDY, *Monetary Economy* 509 κ.ε. και τοῦ ἴδιου (1969) 5 κ.ε.

31. Ἐπιστολὴ 57 (Leone 81).

άλεση του σιταριού και για το ψήσιμο (2 μιλιάρια = 2/12),³² συνολικά δηλ. 20,83%, εκ των οποίων όμως μόνον το 4,17% είναι καθαρό κέρδος.

Πιο δύσκολη είναι η εκτίμηση των κερδών στους μακελλαρίους και τους ιχθυοπράτας. Οι μακελλάριοι έχουν τους πόδας και την κεφαλήν και τὰ ἐντὸς εἰς κέρδος, τὸ δὲ λοιπὸν ἀπεμπολῶσι κατὰ τὴν ἐξώνησιν (15.1) — αλλά τι σημαίνει αυτό; Θα μπορούσαμε να συγκρίνουμε τις σημερινές τιμές των εντοσθίων κτλ. και του κρέατος, που έχουν ποσοστό κέρδους μεταξύ 5 και 10% για πρόβατα και χοιρινά,³³ ανάλογα με το βάρος (μέγεθος) του ζώου. Πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη μας ότι τα εντόσθια και το κεφάλι χρησιμοποιήθηκαν πιθανότατα πολύ περισσότερο απ' ό,τι σήμερα και συνεπώς εκτιμήθηκαν διαφορετικά.³⁴

Σχετικά με τους ιχθυοπράτας³⁵ βρίσκουμε τις εξής πληροφορίες: κατ' αρχήν ο Έπαρχος καθορίζει κάθε πρωί τις τιμές βάσει της νυκτερινής άγρας λευκῶν ιχθύων (EB 17.4).³⁶ Έπειτα στο EB (17.1) καθορίζεται κέρδος ενός μιλιαρσίου/νόμισμα, $1/12 = 8,3\%$ δηλ. για τους προϊσταμένους των «Μεγίστων Καμαρών», οι οποίοι προφανώς είχαν δύο τομείς ευθύνης, το να μετέρχονται ως επιχειρηματίες την εκμετάλ-

32. Οί άρτοποιοί... τιθέτωσαν κέρδος ἐν τῷ νομίσματι κεράτιον ἐν και μιλιάρια δύο, τὸ μὲν κεράτιον εἰς κέρδος, τὰ δὲ μιλιάρια εἰς διατροφὴν τῶν τε ἀνθρώπων αὐτῶν και τοῦ ἀλόγου τοῦ ἀλήθοντος και ἐνοίκιον και ἔκκαυσιν τοῦ φούρου και δάδας (EB 18.1).

33. Πληροφορία της συντεχνίας των αυστριακών κρεοπωλών (26.7.88), καθώς και άλλων μεμονωμένων κρεοπωλών.

34. Πρβ. Kislinger, *Gastgewerbe* 94 και 99 (για τη «δημοτικότητα» των εντοσθίων).

35. Πρβ. J. Nicole, *Le livre du Préfet...* (traduction française, avec une introduction et des notes explicatives, Γενεύη-Βασιλεία 1894) 67 κ.ε. και Kislinger, *Gastgewerbe* 75 κ.ε.

36. Πρόκειται για ψάρια πρώτης ποιότητας, τα οποία με το ψήσιμο γίνονταν άσπρα και γι' αυτό λέγονται ως τώρα στην Κωνσταντινούπολη «άσπρα ψάρια» σε αντίθεση με τα μπλε ψάρια κατώτερης ποιότητας (ευγενής πληροφορία του κ. Ηλία Σπονδύλη που κατάγεται από την Κωνσταντινούπολη). Για τα ψάρια στο Βυζάντιο πρβ. τώρα και F. Tinnfeld, «Zur kulinarischen Qualität byzantinischer Speisefische», στο *Collected Papers dedicated to Kin-Ichi Watanabe* (Studies in the Mediterranean World, Past and Present 11) Τόκιο 1988, 155-176, με πλούσια βιβλιογραφία. Στο άρθρο του Tinnfeld, σύμφωνα με την πληροφορία του κ. Σπονδύλη, τα ψάρια πρώτης ποιότητας (1. Gruppe: Hervorragende Speisefische, σ. 158-161) φημίζονται για το άσπρο κρέας τους.

λευση της καμάρας αλλά και να ελέγχουν, μετά από εντολή του Ἐπάρχου, τις τιμές και γενικά την πώληση των ψαριών.

Σύμφωνα με ἄλλη πληροφορία που προσφέρει το EB (17.3), προβλέπονται για τους ἴδιους τους ιχθυοπράτας και για τους προστάτας τους ἀνά 2 φόλεις / νόμισμα, ἀνά $2/288 = 0,7\%$ δηλ. Εάν συγκρίνουμε αὐτὸ το κέρδος των $0,7\%$ και πάλι με την πληροφορία του Τζέτζη,³⁷ που υπερασπίζεται ρητά, ὅπως είπαμε, το κέρδος των $2/12 = 16,7\%$ για τους ιχθυοπράτας, η διαφορά φαίνεται ἀγεφύρωτα μεγάλη. Γι' αὐτὸ προτείνω στο EB 17.3 η λέξη *φόλεις* να αντικατασταθεῖ στην πρώτη περίπτωση με τη λέξη *κεράτια*,³⁸ διότι τότε το κέρδος του ιχθυοπράτη θα εἶναι $2/24 = 8,3\%$. Μαζί με το ως ἀνω κέρδος του προϊσταμένου της «Καμάρας» (EB 17.1) το ἐμπορικό περιθώριο θα ἀντιστοιχοῦσε ἀκριβῶς σ' αὐτὰ τα $16,7\%$, που γνωρίζουμε ἀπὸ τους σαλδαμαρίους και τους ἀρτοποιούς.³⁹

Ἀς ρίξουμε ἀκόμη μια ματιά και στις ἄλλες συντεχνίες του EB:

Στους μεταξοπράτας, που ἀγόραζαν ἀπὸ το ἐξωτερικὸ μέταξα και την ἀποθήκευαν, το EB συγχωρεῖ οὐγγίαν⁴⁰ μίαν ἐν τῷ νομίσματι ως κέρδος (EB 6.9 και 7.2)⁴¹ σε περίπτωση πώλησης μετάξης σε φτωχοῦς καταρταρίους και μεταξαρίους.

Ἀντίθετα, πρόκειται μάλλον για προμήθεια, ὅταν οἱ οθωνιοπράται και οἱ σαλδαμάριοι ἐπιτρέπεται (EB 9.6) να ἀνατιμούν 1 κεράτιον / νόμισμα (= $4,17\%$) στην περίπτωση που εἰσάγονται ἀπὸ Βουλγάρους και ἄλλους ξένους «εμπόρους», ἐκτὸς ἀπὸ λινὸ και μέλι, και ἄλλα ἐμπορεύματα, τα οποία οἱ δύο αὐτές συντεχνίες παραδίδουν στους ἀρμόδιους εμπόρους.

Συμπερασματικὰ μπορούμε να πούμε ὅτι οἱ πληροφορίες του EB για τα κέρδη του λιανικοῦ ἐμπορίου μάς ἐπιτρέπουν να διακρίνουμε κάποια ομοιομορφία· ἴσχυε προφανῶς τότε λίγο ως πολὺ ο κανόνας, το καθαρὸ κέρδος να μην υπερβαίνει το μιλιάρισιον / νόμισμα ($8,3\%$) και το ἀκαθάριστο το κεράτιον / νόμισμα ($16,7\%$).

37. Ἐπιστολή 57 (Leone 81).

38. Το τέλος δηλ. του EB 17.3 να ἔχει ως ἐξῆς: ...ἀποκερδαίνοντες καθ' ἐν νόμισμα ἀνά κεράτια δύο και οἱ τούτων προστάται ἀνά φόλεις δύο.

39. Ἄλλη λύση προτείνει η Ε. Παπαγιάννη, «Μοναχοὶ και μαύρη ἀγορά στον 12ο αἰῶνα. Παρατηρήσεις σε προβλήματα του Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου», *Βυζαντινὰ* 8 (1988) 59 κ.ε., ἰδιὰτ. 65-70.

40. Το δωδέκατο δηλαδὴ· πρβ. π.χ. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, Λονδίνο 1982, 180-181.

41. Που ἀνταποκρίνεται στο γνωστὸ ἤδη $1/12$ ἢ $8,3\%$.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Πόλεις και ὑπαιθρος:
2. Ὁργάνωση καὶ οἰκονομία

*Τείχος τε γὰρ ἀποτετόρνευται καὶ πόλις καὶ ἀγροῦ τύχη
ἐξαπινάως ἀμείβεται*

(Προκόπιος, Περὶ Κτισμάτων)

ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ

ΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΤΗΣ ΔΑΝΙΗΛΙΔΑΣ

Πληροφορίες καθημερινού βίου ή μυθοπλαστικά στοιχεία;

Η ιστορία της πλούσιας πατρικής χήρας Δανιηλίδας αποτελεί «επεισόδιο» τόσο στη ζωή των δύο πρώτων αυτοκρατόρων της Μακεδονικής δυναστείας, όσο και στην σύγχρονη ιστορική έρευνα που ασχολείται με την περίοδο αυτή.* Όντως επεισοδιακή, από κάθε άποψη, υπήρξε η μεταχείριση αυτής της ιστορίας από τους παλαιότερους ιστορικούς, αλλά και από τους δύσπιστους σύγχρονούς μας. Όλοι λίγο-πολύ επεσήμαναν τις υπερβολές και τον μυθοπλαστικό χαρακτήρα της αφήγησης, αλλά παρά τις επιφυλάξεις τους κανείς δεν απέφυγε τον πειρασμό να χρησιμοποιήσει τις πληροφορίες που μας παρέχονται με μοναδική γενναιοδωρία για βυζαντινά πράγματα. Ελλείψει άλλων πηγών, μια δήθεν προσεκτική περιδιάβαση στο ναρκοπέδιο της υπερβολής και του παραμυθιού εφοδίαζε κατά καιρούς και κατά τις ανάγκες τους ερευνητές με στοιχεία για την οικονομική και πολιτική ιστορία της Πελοποννήσου, αλλά και προσέφερε μερική ερμηνεία της ταχείας ανόδου του Βασιλείου στο ύπατο αξίωμα της αυτοκρατορίας. Η ρομαντική θεώρηση του επεισοδίου από τους μυθιστοριογράφους υπήρξε ίσως ευτυχέστερη, καθώς το εξέλαβαν ανεπιφύλακτα ως ιστορικό γεγονός, προσθέτοντας μάλιστα, σαν καλοί παραμυθάδες, επί πλέον στοιχεία: τους έρωτες του Βασιλείου με την

* Πολλά από τα προβλήματα και ορισμένες λύσεις που προτείνει η παρούσα ανακοίνωση βρίσκονται στο στάδιο της έρευνας και μελετώνται στα πλαίσια του προγράμματος της Ιστορικής Γεωγραφίας του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών για τον έλεγχο των πηγών της Ιστορίας της Βυζαντινής Πελοποννήσου. Η εργασία δημοσιεύεται, όπως ακριβώς ανακοινώθηκε στο Συμπόσιο, κατά συνέπεια ο χαρακτήρας της είναι σχετικά ελλιπτικός. Θεωρώ πάντως υποχρέωσή μου, και με την ευκαιρία αυτής της δημοσίευσης, να ευχαριστήσω τους συναδέλφους Χριστίνα Αγγελίδη, Λίτσα Βλυσίδου και Τ. Λουγγή για την προθυμία τους να συζητήσουν μαζί μου τα προβλήματα που αναφέρονται από τη νέα θεώρηση του επεισοδίου της Δανιηλίδας.

Δανηλίδα. Το επεισόδιο, βεβαίως, τίποτε παρόμοιο δεν αναφέρει. Αντιθέτως ο συντάκτης του καταβάλλει προσπάθεια να απομακρύνει κάθε υποψία ερωτικής συντυχίας και γι' αυτό τελικά το ίδιο το επεισόδιο όχι μόνο επιτρέπει να υποθέσουμε, αλλά σχεδόν υποβάλλει την ερωτική σχέση των πρωταγωνιστών. Οφείλω, λοιπόν, να ομολογήσω ότι, τόσο η αυθαίρετη ερωτική ερμηνεία του επεισοδίου από μερίδα ιστορικών και φιλόλογων, όσο και ο ύποπτος υπερτονισμός από το ίδιο το κείμενο του εναρέτου της σχέσεως και της μητρικής αγάπης με οδήγησαν στο πρότυπο που υποκρύπτεται στην ιστορία. Έτσι από την νότια βαλκανική οδηγηθήκαμε σε τροπικότερα κλίματα και καταλήξαμε σε απροσδόκητα συμπεράσματα σχετικά με τη δυναστική ιδεολογία, ώστε τελικά η ιστορικότητα ή μη του επεισοδίου περνά σε δεύτερη μοίρα.¹

Η ιστορία της Δανηλίδας παραδίδεται ουσιαστικά μόνο από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο στην βιογραφία που συνέταξε για τον παππού του Βασίλειο Α' περίπου ένα αιώνα μετά και, βεβαίως, αναπαράγεται συνοπτικά από τον Σκυλίτζη, αμφότεροι εκπρόσωποι της δυναστικής ιδεολογίας του Μακεδονικού οίκου. Ο «κύκλος» του Λογοθέτη δεν αναφέρει τίποτε από την πλασματώδη ιστορία, είτε γιατί δεν γνωρίζει πλάσμα τοιόνδε, όπως χαρακτηριστικά αποκαλεί όλα τα μυθεύματα για την καταγωγή του Βασιλείου, κάθε φορά που κρίνει σκόπιμο παρ' όλα αυτά να τα αναφέρει, είτε διότι θέλει να διαφοροποιηθεί και σ' αυτό το σημείο θεωρώντας το απαράδεκτη υπερβολή.² Η ιστορία λοιπόν αυτή, όπως μας

1. Τα περί αισθήματος Βασιλείου-Δανηλίδας, Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Δανηλίδας, η μεγάλη των Πατρών Δέσποινα», *Πανδώρα* 1 (1850-51) 56-63, Σ. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών, από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821* (Β' έκδοση, επιμ. Κ. Τριανταφύλλου), Πάτρα 1950, σ. 271-277. Βλ. επίσης Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, Πάτρα 21980, σ. 93-94. Επίσης, Ι. Βασιλείου, «Δανηλίδας και Βασίλειος Α' ο Μακεδών», *Νέα Εστία* 118/1396 (1985) 1137-1145, κείμενο που μου υπέδειξε ο Α. Σαββίδης τον οποίο και ευχαριστώ. Για τις παλαιότερες ιστορικές έρευνες που αναφέρονται στο επεισόδιο πλήρη βιβλιογραφία παρέχει ο Α. Βον, *Le Péloponnèse byzantin*, Παρίσι 1951, σ. 121 και 128 κ.ε. Από τις σχετικά πρόσφατες αναφορές στο επεισόδιο βλ. Ν. Σβορώνου στην *IEE*, Η', σ. 198 και Α. Kazhdan - Ann Wharton Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, University of California 1985, σ. 17, όπου όμως τα αναφερόμενα γεγονότα αφορούν τον Λέοντα ΣΤ' και όχι τον Βασίλειο Α'.

2. Αναμένοντας με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις εκδόσεις του *Βίου Βασιλείου* από τον Ι. Ševčenko και του *Ψευδοσυμμεών* από τον Α. Μαρκόπουλο θεωρούμε σκόπιμο να αποφύγουμε κάθε αναφορά στα μεγάλα προβλήματα της ιστοριογραφίας του 10ου

την αφηγείται ο Πορφυρογέννητος, διαρθρώνεται σε τρεις πράξεις. Η τρίτη πράξη που τοποθετείται στα χρόνια του Λέοντος ΣΤ', αν και λιγότερο πλασματώδης, δεν θα μας απασχολήσει στην παρούσα ανακοίνωση.³ Ἐχω ὁμῶς τὴν υποψία καὶ τὴν ἐκφράζω προκαταβολικά ὅτι ἡ τρίτη πράξη ἀποτελεῖ τὴν ἀφορμὴ που ἐπιτρέπει τὴν μυθοπλασία· εἶναι ὁ ἱστορικός πυρήνας, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ βυζαντινοποιηθεῖ, νὰ προσαρμοσθεῖ στὶς ἰδεολογικὲς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς, γνωστός ἐλληνοιστικός θρύλος βασιλικῆς μεγαλείου καὶ δυνάμει. Θεωρῶ λοιπὸν τὸν κριτικὸ ἔλεγχο τῶν δύο προηγούμενων πράξεων προϋπόθεση γιὰ μιὰ μελλοντικὴ καὶ γονιμότερη διερεύνηση τῆς ἱστορικότητος ὅλου τοῦ ἐπεισοδίου. Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ὕστερον.

Ἐκτός ἀπὸ τὴν περιληπτικὴ ἀναπαραγωγὴ τοῦ ἐπεισοδίου, θεωρῶ ἐπίσης ἀπαραίτητη τὴν συνεξέτασή του μὲ ὅλα τὰ θρυλούμενα γιὰ τὸν Βασίλειο καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ μυθοπλαστικὸ πλαίσιο στο ὁποῖο ἐγγράφεται ἡ ἱστορία τῆς Δανιηλίδας. Ἡ ἱστορία λειτουργεῖ, καὶ μόνον ἔτσι πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ, ὡς ἐπισφράγιση καὶ ἐπικύρωση τῶν θρυλούμενων γιὰ τὴν βασιλικὴ ιδιότητα τοῦ Βασιλείου ἀπὸ τὴν λαμπρότατη καὶ πλουσία ἀρχόντισσα τῆς Πελοποννήσου. Ἐπίσης, μόνον μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο προβάλλει ἀνάγλυφα ἡ σκοπιμότητα τῆς μεταποίησης ἐνός, ἐνδεχομένως, ἱστορικοῦ γεγονότος, καθὼς προδίδονται οἱ συγκεκριμένες ἰδεολογικὲς καὶ δυναστικὲς ἀνάγκες που ἐξυπηρετεῖ. Ἡ ἱστορία τῆς Δανιηλίδας ἀνά πράξη ἔχει ὡς ἐξῆς:

αι. Γιὰ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. I. Ševčenko, *La biographie de l'empereur Basile Ier* (τμήμα *Storia Letteraria*, στὴ σειρά *La civiltà Bizantina dal IX all' XI secolo, aspetti e problemi*, Università degli Studi di Bari, *Corsi di Studi* -II, 1977), Μάρι 1978, σ. 91-94. Γιὰ τὶς ἰδεολογικὲς τάσεις τῶν σχετικῶν πηγῶν, Τ. Λουγγής, «L'Historiographie de l'époque macédonienne et la domination byzantine sur les peuples du Sud-Est européen d'après les traités de paix du IXe siècle», *Balkan Studies* 21 (1980) 69-86, ὅπου παρατίθεται ἐπίσης πλουσία βιβλιογραφία. Τοῦ ἴδιου, «Ἡ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία μετὰ τὸ λεγόμενον "Μεγάλο Χάσμα"», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 125-163. Τὰ θρυλούμενα γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ Βασιλείου θεωρήθηκαν ἀπὸ τὸν λογοθετικὸ κύκλο ἔργο τοῦ Φωτίου, τὸ ὁποῖο στὸν Βίο Ἰγνατίου, *PG* 105, 563 χαρακτηρίζεται ὡς *πλασματώδης ἱστορία*, στὸν δε Ψευδοσυμεῶν πλάσμα (ἐκδ. Bekker) 689, 7. Βλέπε ἐπίσης Α. Μαρκόπουλο, *Ἡ χρονογραφία τοῦ Ψευδοσυμεῶν καὶ οἱ πηγές τῆς*, Ἰωάννινα 1978.

3. Ἡ ἱστορία τῆς Δανιηλίδας καὶ ἡ προτεινόμενη διαίρεσή της σε τρεῖς πράξεις: Συν. Θεοφ. (*CSHB*) α' πράξη, 226-228.11, β' πράξη, 316-320.73-77, γ' πράξη 320-321.77. Ἰωάννη Σκυλίτζη, *Σύνοψις Ἱστοριῶν* (ἐκδ. Thurn) α' πράξη, 121-123.6, β' πράξη 160-161.40.

Πράξη πρώτη. Ο Βασίλειος γόνος φτωχής οικογένειας γεωργών από την Αδριανούπολη, αλλά στην πραγματικότητα απόγονος των Αρσακιδών, του Μεγάλου Αλεξάνδρου και του Μεγάλου Κωνσταντίνου, είναι προορισμένος από την θεία Πρόνοια για τον θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Σειρά από σημεία, ενοράσεις και προφητείες προλέγουν την λαμπρή τύχη που τον αναμένει. Ο προφήτης Ηλίας, σημαντικότερο στοιχείο που πρέπει να συγκρατήσουμε, εμφανίζεται στον ύπνο της μητέρας του προτρέποντάς την να μην προβάλλει αντίσταση στην έξοδο που θα επιχειρήσει ο γιος της προς την βασιλεύουσα. Στην Κωνσταντινούπολη ο Βασίλειος θα σχετισθεί με τον Θεοφιλίτζη, συγγενή του αυτοκράτορα Μιχαήλ, θα προσληφθεί ως πρωτοστράτορας και θα ακολουθήσει τον κύριό του ως την Πελοπόννησο για κρατικές υποθέσεις. Κατά το προσκύνημά τους στον ναό του Αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα μοναχός, που κατέχει το προορατικό χάρισμα, θα αναγνωρίσει στο πρόσωπο του Βασιλείου τον μέλλοντα αυτοκράτορα, ενώ θα αγνοήσει τον Θεοφιλίτζη παρά την λαμπρότητα της δορυφορίας του. Το γεγονός θα γίνει γνωστό από την πλούσια χήρα Δανηλίδα, η οποία θα επιδιώξει να σχετισθεί με τον Βασίλειο, τον οποίο φιλοξενεί, *εμφρόνως και συνετώς*, και κατά την αναχώρησή του θα του προσφέρει πλουσιότατα δώρα, *μηδὲν ἕτερον ἐπιζητήσασα* παρά να γίνει αδελφοποιτός του γιου της Ιωάννη. Ο Βασίλειος της υποσχετάται ότι, αν επαληθευθεί η προφητεία, *τῆς γῆς ἐκείνης ἀπάσης κυρίαν αὐτὴν ἀποφῆναι*. Με τα χρήματα, υποτίθεται, που έλαβε από την Δανηλίδα, αγόρασε κτήματα στην Μακεδονία και έγινε πλούσιος και αυτός. Εδώ τελειώνει η πρώτη πράξη του επεισοδίου. Τα παραπάνω, και πάλι υποτίθεται, συμβαίνουν γύρω στα 850, λίγο μετά την εξέγερση των Σλάβων της Πελοποννήσου και την καταστολή της από τον Θεόκτιστο Βρυέννιο.

Πράξη δεύτερη. Υποτίθεται τριάντα χρόνια αργότερα γύρω στα 880, όταν αποπερατώνεται η λαμπροτάτη Νέα Εκκλησία. Τόπος της δράσης η Κωνσταντινούπολη. Ο Βασίλειος είναι ήδη δεκατρία χρόνια αυτοκράτορας, έχει εκμηδενίσει τους Παυλικιανούς της Ανατολής (872-873) (ας θυμηθούμε περιστασιακά την παυλικιανική Αχαΐα), και κάνουν την εμφάνισή τους ο Πρόχειρος Νόμος και η Εισαγωγή (870-879) με τις ρυθμίσεις του κληρονομικού και δημοσίου δικαίου. Μέσα σ' αυτό το δικαϊκό κλίμα, ας μου επιτραπεί η έκφραση, με τις δημεύσεις περιουσιών, η πλουσιότητα κληρονόμος από την Αχαΐα καταφθάνει στην Κωνσταντινούπολη *μετά μεγάλης δορυφορίας και ὕπηρεσίας*. Και επειδή ήταν πια

γραία, ἀλλὰ διέθετε ἄφθονον τοῦ πλοῦτου περιουσίαν, ἐπὶ σκίμποδος αὐτὴν ἀνακλίνασα τριακόσιοι εὐρωστοὶ δούλοι ἀνέλαβαν, ἀνά δέκα κάθε φορά, νὰ σηκώνουν τὸν σκίμποδα καὶ νὰ τὴν μεταφέρουν ὡς τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἐφερε ἐπίσης μαζί τῆς πλουσιότατα δώρα, ἑκατὸ σκιάστριες (υφάντρες) καὶ ἑκατὸ ωραιότατους εκτομίες (ευνούχους) τοὺς οὐσίους περιποιήθηκε ἰδιαιτέρως, καλλωπίζοντάς τοὺς με φροντίδα πολλή, γιὰτί, λέει, γινώριζε ὅτι στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ ευνούχοι τούτοι περιτριγυρίζουν πάντα τοὺς ἄρχοντες, χειρότεροι κι ἀπὸ μύγες τὸ μαντρί, ὅταν καλοκαιριάσει. Ἡ υποδοχὴ θὰ γίνῃ με λαμπρότητα βασιλικὴ στὴ Μαγναύρα κι ἀφοῦ ονομασθεῖ ὡς καὶ βασιλομήτωρ θὰ ἐπιστρέφῃ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο στὴν πατρίδα τῆς. Πρὶν ἀναχωρήσει ὁμως δὲν παραλείπει νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴ Νέα Ἐκκλησίαν τὴν αφιερωμένην στὸν Χριστό, τὸν ἀρχάγγελο Μιχαὴλ καὶ τὸν προφῆτη Ἡλία καὶ νὰ πάρει μάλιστα μέτρα τοῦ δαπέδου γιὰ νὰ κατασκευάσει μεγάλους νακοτάπητες, ὡς ἐπεύχια. Ἐδῶ τελειώνει ἡ καθ' ὅλα βασιλικὴ δεῦτερη πράξις.

Ἡ τρίτη καὶ τελευταία πράξις εἶναι ἡ πλέον συνοπτικὴ, ἔχει χαρακτηριστὰ ἐπαναληπτικὸ καὶ διεκπεραιωτικὸ, καθὼς ἀναφέρεται, πιθανόν, σὲ κάποιον ἐγγραφο καὶ βεβαίως στὴν ἀποστολὴ τοῦ βασιλικοῦ υπαλλήλου. Ἡ μαγεία τοῦ μύθου υποχωρεῖ, εφόσον ἡ ἀπαρίθμηση περιουσιακῶν στοιχείων, ἡ ἀπογραφὴ κτημάτων, χρημάτων, ψυχαρίων δὲν ἐπιδέχονται λογοτεχνικὴ ἐκμετάλλευση. Τὸ μοντέλο τοῦ μύθου ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ Πορφυρογέννητος δὲν προσφέρεται ἰδιαιτέρα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἐτσι τὰ σχετικὰ με τὸν πρωτοσπαθάριο Ζηνόβιο τοῦ κάστρου Ναυπάκτου, οἱ τρεῖς χιλιάδες δούλοι ποὺ ἐλευθερώνονται καὶ ἀποστέλλονται στὴ Λαγοβαρδία, τὰ ογδόντα προάστια ποὺ περνοῦν στὴν κυριότητα τοῦ αυτοκράτορα Λέοντα χρησιμοποιοῦνται ὡς ἐπαλήθευση, ὡς μαρτυρία γιὰ τοῦ μύθου τὸ ἀληθές. Συνεπῶς ἡ τρίτη πράξις, πάνω στὴν ὁποία ὁ Πορφυρογέννητος χάλκευσε τὸ μῦθὸ τῆς Δανιηλίδας, πρέπει τελικὰ νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες.

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τὸ ἐπεισόδιο χρησιμοποιήθηκε δεόντως ἀπὸ τοὺς περισσότερους βυζαντινολόγους. Παρὰ τὶς ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ οἱ Vogt θὰ προσπαθῆσει νὰ τὸ τοποθετήσῃ στὸν ἱστορικὸ χρόνον, δίνοντας τὶς χρονολογίες ποὺ παραθέσαμε καὶ μεις. Ταυτίζει μάλιστα τὸν Θεοφιλίτζη με τὸν Θεόκτιστο Βρυέννιο.⁴ Ὁ Adontz στὴν μελέτῃ του

4. A. Vogt, *Basile Ier et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*, Παρίσι 1908, σ. 16-17, 158, 398-399.

για την καταγωγή του Βασιλείου θα αμφισβητήσει κατά τρόπο πειστικό, όχι τόσο την ιστορικότητα του επεισοδίου, όσο τους σχετικούς θρύλους για την γενναιοδωρία της Δανιηλίδας και την φτωχική προέλευση του αυτοκράτορα. Θα υποστηρίξει μάλιστα ότι ο Βασίλειος καταγότανε από πλούσια οικογένεια της Μακεδονίας.⁵ Ο Runciman θα αστοχήσει περισσότερο από όλους, όταν συμπεραίνει εισαγωγή λιναριού και βάμβακος στην Πάτρα και επεξεργασία τους για την κατασκευή ταπήτων στα ταπητουργεία της πόλης. Από λανθασμένη ερμηνεία χωρίου θα ανακαλύψει φλοκάτες πεποικιλμένες με πολύτιμους λίθους, πράγμα που επαναλαμβάνεται μέχρι σήμερα από τους ιστορικούς. Όλο το επεισόδιο θα τον οδηγήσει, τέλος, στο συμπέρασμα ότι δεν θα ήταν υπερβολή, αν κάποιος υποστήριζε ότι κατά τον 9ο αι. η Πελοπόννησος υπήρξε ένα από τα πλουσιότερα θέματα της αυτοκρατορίας, η δε χήρα Δανιηλίδα μια από τις πλουσιότερες μορφές στην οικονομική ιστορία της Ελλάδας.⁶ Πιο συγκρατημένος ο Άμαντος επιχειρεί να ερμηνεύσει τον τρόπο πλουτισμού της Δανιηλίδας,⁷ ο δε Bon, αν και με κάποιους δισταγμούς, δέχεται τελικά να χρησιμοποιήσει ως realia τον αριθμό των σκλάβων και των προϊόντων στην σύνθεσή του «Βυζαντινή Πελοπόννησος».⁸ Τέλος ο Moravcsic στην εξαιρετη μελέτη του για τα θρυλούμενα περί Βασιλείου, ενώ μας προσφέρει ένα μοναδικό πλούτο στοιχείων και ερμηνειών, για όλα όσα μυθικά έχουν αποδοθεί στον αυτοκράτορα Βασίλειο, μας συνο-

5. N. Adontz, «L'âge et l'origine de l'Empereur Basile I», *Byzantion* 8 (1933) 475-500 και 9 (1934) 223-260 (= N. Adontz, *Études Armeno-byzantines*, Λισαβόνα 1965, σ. 47-109).

6. S. Runciman, «The Widow Danelis», *Études dédiées à la mémoire d'André M. Andréadès*, Αθήνα 1940, 425-431 και την κριτική του F. Dölger, *BZ* 41 (1941) 254. Ο Runciman (σ. 426) καταλαβαίνει ότι η Δανιηλίδας «had woven an enormous and exquisite carpet, with precious stones sewn into it, peacock-like in its colour, which she sent to the Emperor to cover the vast floor-space of the New Basilica that he had just built». Πριν απ' αυτόν την ίδια ανάγνωση έκανε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Β' έκδοση Α. Κωνσταντινίδου) Αθήνα 1886, Γ', σ. 753, ενώ στο σχετικό ρομάντζο που είχε δημοσιεύσει πάλι ο ίδιος χρόνια πριν στην *Πανδώρα* 1 (1850-51) 62, είχε σωστά καταλάβει ότι το έδαφος του ναού «συνέκειτο, εάν πιστεύσωμεν τόν χρονογράφον, εκ λίθων πολυτίμων, μιμουμένων, διά συναρμογής έντέχνου, τήν ποικιλίαν και τὸ κάλλος ταύτων...». Πράγματι το κείμενο δίδει *είργασατο και απέστειλε νακοτάπητας μεγάλους... ὕφ' ὧν ἄπαν τὸ ἔδαφος... ποικιλίαν και κάλλος ταύτων μιμούμενον, καλύπτεσθαι ἔμελλε...*, Συν. Θεοφ. 319. Βλ. και παρακάτω σημ. 35.

7. Κ. Άμαντος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, Αθήνα 1977, σ. 23-25.

8. Bon, *ό.π.* 121-122 και 128 κ.ε.

δεύει κατά τρόπο ανεξήγητο μόνο ως το ναὸ του Αποστόλου Ανδρέα στην Πάτρα και ακολούθως μας εγκαταλείπει. Ἡ ἀρνήσή του να ασχοληθεῖ με τὴν Δανιηλίδα μαρτυρεῖ και τὴν ἀποψή του για το ἐπεισόδιο: πιθανόν ἀποδέχεται τὴν ιστορικότητά του.⁹ Οἱ περισσότεροι μελετητές του ἐπεισοδίου, μεταξύ των οποίων και ορισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς που ἀναφέραμε παραπάνω, καταπιάστηκαν με τὴ λύση του γρίφου του ιματισμοῦ που προσέφερε ἡ πατρinh ἀρχόντισσα. Τα Σιδόνια ἔργα παμποίκιλα ἢ σενδαῖς ἀλλὰ και αὐτὰ ὑπὲρ τὰ τοῦ ἀραχνίου νήματα εἰς λεπτότητα που μᾶλλον υποκρύπτουν σηρικὰ υφάσματα, δημιούργησαν εὐλογες ἀπορίες γι' αὐτὸν τον 9ο αἰῶνα με τὴν καλλιέργεια και τὴν ἐπεξεργασία μεταξιού στην Πελοπόννησο. Ἡ πληροφορία αὐτὴ νομιμοποιούσε κάθε προβληματισμό, ἀν και νεότερες μελέτες για τους κομμερκιαριοὺς θέτουν το πρόβλημα σε νέα βάση.¹⁰ Θέλω ὅμως να πιστεῦω ὅτι, τόσο για τον ἔλεγχο αὐτοῦ του σημείου ἀλλὰ και για τὴν αξιοπιστία ὅλου του ἐπεισοδίου, ἡ ἐρευνά μας πρέπει να στραφεῖ ὄχι μόνον στις συνοικίες Βλατερό και Κανδριάνικα τῆς Πάτρας, ἀλλὰ και προς τὴν κατεύθυνση που ἀκολουθεῖ ο δρόμος του μεταξιού και τῆς πορφύρας.¹¹ Πιο συγκεκριμένα στην Μεσοποταμία και τον Καύκασο ἀφ' ἐνός και στην Ἐρυθρὰ Θάλασσα ἀφ' ἐτέρου.

Ἡ ιστορία τῆς Δανιηλίδας ἀποτελεῖ ἓνα ἀφαιρετικὸ δημιούργημα, προσαρμοσμένο στις πολιτικὲς σκοπιμότητες και ιδεολογικὲς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς που συνετέθη. Ἡ εὐκρατὴ χώρα τῆς Πελοποννήσου, ὅτι πιο νότιο διαθέτει ἡ βυζαντινὴ αυτοκρατορία τον 9ο και τον 10ο αἰῶνα, προσφέρεται να ἀντικαταστήσει τὴν τροπικὴ χώρα του Σαβᾶ ἢ τα βασιλεία τῆς Κανδάκης. Ὅλη ἡ πρώτη πράξη ἀποτελεῖ μεταφορά τῆς ψευδοκαλλισθένειας Κανδάκης στα βυζαντινὰ πράγματα. Ἡ δομὴ, ἡ ἀνέλιξη τῆς δράσης, ἡ προσωπικότητα των ηρώων, οἱ διάλογοί τους, ἡ ἀπαρίθμηση δώρων και πραγμάτων ἀλλὰ και οἱ δάνειες φράσεις μᾶς οδηγούν στο Βίο του Αλεξάνδρου.¹² Το ἴδιο ἰσχύει βεβαίως και για τὴν δευτέρη πρά-

9. G. Moravcsik, «Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I», *DOP* 15 (1961) 96-97 (= *Studia Byzantina*, Ἄμστερνταμ 1967, σ. 186-187).

10. Bon, ὄ.π. 128-129, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Ν. Οικονομίδη, «Silk trade and production in Byzantium from the sixth to the ninth century: the seals of kommerkiarioi», *DOP* 40 (1986) 33-53.

11. Σχετικὰ με τις συνοικίες των Πατρῶν Βλατερό και Κανδριάνικα, ὅπου υπήρχαν μεταξουργεῖα και ταπητουργεῖα, βλ. Θωμόπουλο, ὄ.π. 271-277 και Τριανταφύλλου, ὄ.π. 65, 178.

12. Για τα προβλήματα καταγωγῆς και χρονολόγησῆς των παραλλαγῶν του

ξη, η οποία αποτελεί προσαρμογή της ιστορίας της επίσκεψης της βασίλισσας του Σαβά στον Σολομώντα, αν και τα πράγματα εδώ είναι πιο σύνθετα. Ήδη ο Moravcsik έχει αποδείξει ότι ο Πορφυρογέννητος αντιλείπει στοιχεία από τον θεματικό πλούτο της ελληνιστικής Ανατολής και εκμεταλλεύεται μοτίβα που κατά καιρούς χρησιμοποιήθηκαν για να περιγράψουν τις θαυμαστές γεννήσεις και την ένδοξη καταγωγή των Βασιλέων της Ανατολής. Η ιστορία της Δανιηλίδας αποτελεί ένα ακόμη δάνειο, τόσο ευφυώς προσαρμοσμένο, ώστε διέφυγε της προσοχής του Moravcsik. Το ζεύγος Θεοφιλίτζη – Βασιλείου αντιστοιχεί ακριβώς στο ζεύγος Πτολεμαίου – Αλεξάνδρου. Η επίσκεψη στο ναό του Αποστόλου Ανδρέα αντικαθιστά την επίσκεψη στο ιερό των θεών της χώρας. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει η πρόρρηση για τα μελλούμενα. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι βυζαντινοί χρονογράφοι περιορίζονται να εξιστορήσουν από τα επεισόδια της ζωής του Αλεξάνδρου μόνον την επίσκεψή του στα Ιεροσόλυμα, όπου και η σχετική προφητεία του Δανιήλ, και αμέσως μετά την επίσκεψή του στην Κανδάκη.¹³ Ποια σχέση άραγε μπορεί να υπάρχει ανάμεσα στο όνομα Δανιήλ, στην προφητεία του για τον Αλέξανδρο τον Μακεδόνα, και στο όνομα Δανιηλίδας και την προφητεία για τον θρόνο της Κωνσταντινούπολης για τον οποίο προορίζεται ο νεότερος Μακεδόνας; Ο Αλέξανδρος επιθυμεί να επισκεφθεί την Κανδάκη incognito γι' αυτό υποδύεται τον απλό παρασπιστήν με το όνομα Αντίγονος ή Αντίοχος. Ως απλός παρασπιστής επισκέπτεται την Κανδάκη, όπως ως απλός πρωτοστράτωρ ο Βασίλειος την χήρα Δανιηλίδα. Αλλά ποια είναι αυτή η Κανδάκη: *ἔβασίλευε δὲ τῆς πόλεως γυνὴ ἔχουσα κάλλος ὑπερήφανον, μέσης ἡλικίας τυγχάνουσα, χήρα, ... Σεμιράμειως τῆς βασιλίδος ἀπόγονος μας λέει η Vetusta.*¹⁴ Η δε χώρα της ευρίσκεται

Ψευδοκαλλισθένη, R. Merkelbach, «Die Quellen des griechischen Alexanderromans», *Zetemata* 9 (1977) 93 κ.ε., τα δε σχετικά με το επεισόδιο της Κανδάκης, 71-72, 146-147 και 204-207. Χρησιμοποιούμε την ιστορία της Κανδάκης από τις παρακάτω εκδόσεις των παραλλαγών: Α, ...*Historia Alexandri Magni, Rec. Vetusta* (έκδ. Kroll) III, 18-24, σ. 115-123. β, ...*Der griechische Alexanderroman, Rezension* β (έκδ. Bergson) III, 18-24, σ. 152-167. λ, ...*Die Rezension λ des Pseudo-Kallisthenes* (έκδ. van Thiel) III, 18-24, σ. 39-51 και (19)-(24), σ. 57-65. ε... *Anonymi Byzantini, Vita Alexandri regis Macedonum* (έκδ. Trumppf) 40-43, σ. 148-166. Βυζ. ...*Das byzantinische Alexandergedicht nach dem cod. Marcianus 408* (έκδ. Reichmann) στ. 5.009-5.459.

13. Τούτο ισχύει ιδιαίτερα για τον Γεώργιο Μοναχό, πρβ. J. Gleixner, *Das Alexanderbild der Byzantiner*, Μόναχο 1961, σ. 32 κ.ε.

14. Παραλλ. Α, III 18, σ. 115. 6-8.

ἐν Μερῶν στην Αἴγυπτο, ἀλλὰ σύμφωνα με ἄλλες παραλλαγές κοντά στη Βεβρυκία που συνορεύει με την Αχαΐα ἢ ἀκόμη στην Αμάστριδα του Πόντου. Στις δαιδαλώδεις παραλλαγές του Ψευδοκαλλισθένη, ἀλλὰ και στις παραδόσεις της Ανατολῆς, ἡ Κανδάκη και ἡ Σεμίραμις συγχέονται πάντα με τις Αμαζόνες του Πόντου ἢ του Ωκεανού.¹⁵ Ἀπαραίτητος σταθμὸς του Αλεξάνδρου καθὼς πορεύεται προς τις Αμαζόνες, ἀλλὰ και προς την Κανδάκη, εἶναι ἡ Αχαΐα και τὸ ἱερό των θεῶν, πράγμα που ἐπαναλαμβάνουν σχεδόν ὅλες οἱ παραλλαγές. Πρόκειται βεβαίως για τὴν Αχαΐα της Κολχίδας.¹⁶ Ἡ χήρα Κανδάκη, λοιπόν, που σχετίζεται κατὰ κάποιον τρόπο με τὴν Αχαΐα, ἀναγνωρίζει στο πρόσωπο του ἀπλοῦ παρασπιστῆ τον κοσμοκράτορα Αλέξανδρο, πλην ὅμως του το ἀποκρύβει προς στιγμήν. Κατὰ τον ἴδιο τρόπο ἡ χήρα Δαυνηλίδα μαθαίνει ὅτι ὁ ἀσημος Βασίλειος εἶναι ὁ μέλλον αυτοκράτορας, ἀλλὰ κρατεῖ τὸ μυστικὸ μέχρι

15. Παραλλ. Α, III 18-20, σ. 115-118, παραλλ. β, III 19-20, σ. 154-159, παραλλ. ε, 40, σ. 149.5 και 43, σ. 161.1-2. Βλέπε ἐπίσης Merkelbach, ὀ.π. 146 και Β. Χρησιδῆ, «An arabobyzantine novel: Umar b. al-Numan compared with Digenes Akritas», *Byzantion* 32 (1962) 549-603 και εἰδικὰ για τον αμαζονισμό, 576-586. Στην ἰρανική παράδοση ἡ ἱστορία της Κανδάκης συνδυάζεται με τις Αμαζόνες και τοποθετεῖται στην Ἰσπανία ἢ στην Ἀρμενία, J. A. Boyle, «The Alexander Romance in the East and West», *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 60 (1977-78) 16 κ.ε. Πρβ. και Nizâmi, *Le roman de Chosroès et Chîrîn* (μετφρ. H. Masse), Παρίσι 1970, σ. 21-22 και σημ. 16. Τέλος βλ. τὴ σημαντικὴ ἀλλὰ σχετικῶς ἀνεπεξέργαστη συγκριτικὴ ἐρευνα για τὸ θέμα της Κανδάκης στις παραδόσεις της βυζαντινῆς και μουσουλμανικῆς Μέσης Ανατολῆς, Η. Ἀναγνωστάκης, *La Géographie des chansons du cycle akritique et du roman de Digenes Akritas*, Παρίσι 1983 (διατριβὴ 3ου κύκλου Paris, δακτυλογρ.) σ. 158-195.

16. Παραλλ. Α, I 42, σ. 48.8-16 και Βυζ., στ. 2.102 κ.ε., ὅπου ἡ Βεβρυκία των Αμαζόνων, γειτονικὴ χώρα της Κανδάκης, συνδυάζεται γεωγραφικὰ με τὸ ὄρος Ταύρος και τὴν Αχαΐα του Πόντου και κατὰ συνέπεια ἀνήκει στον μικρασιατικὸν χώρο. Καθὼς μάλιστα υπάρχουν παραδόσεις για τις Αμαζόνες του Θερμόδωντα, τὴν Κανδάκη της Αμάστριδας και του Καυκάσου, ἡ ἱστορία της Κανδάκης και ἡ πορεία του Αλεξάνδρου προς τὴν χώρα της σχετίζονται ἀμεσα με τὴν Αχαΐα του Πόντου. Αἰξίει να σημειωθεῖ ὅτι ἡ Αχαΐα εἶναι ἀπὸ τα μοναδικὰ γεωγραφικὰ ὀνόματα που δανεῖζεται ἀπὸ τον Ψευδοκαλλισθένη τὸ ποίημα του Διγενῆ Ἀκρίτα και ἡ κατὰ κτησὴ της προσγράφεται στα πολεμικὰ ἔργα αυτοκράτορα που κατὰ πάσα πιθανότητα εἶναι ὁ Βασίλειος Α΄ της Κρυπτοφέρρης και ὄχι ὁ Ρωμανὸς των ἄλλων παραλλαγῶν. Για τὸ πρόβλημα της Αχαΐας στον Διγενῆ Ἀκρίτα, βλ. Βασίλειος Διγενῆς Ἀκρίτας (ἐκδ. Καλονάρου) Α΄, παραλλ. Α, στ. 2419, σ. 133, Ν. Οικονομίδη, «L'érópée' de Digenis Akritas et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles», *TM* 7 (1979) 391, σημ. 55, Ἀναγνωστάκη, ὀ.π. 284 κ.ε. Βλέπε, ὅμως, για τὴν Αχαΐα του Ψευδοκαλλισθένη, Gleixner, *Alexanderbild* 65.

να βρει το θάρρος να του το ανακοινώσει. Και στις δύο περιπτώσεις οι ήρωές μας φιλοξενούνται από χήρα. Γίνονται φίλοι με τους γιους των ηρωίδων τους οποίους μάλιστα βοηθούν: ο Αλέξανδρος τον Κανδάλη στην επιχείρηση ανευρέσεως της γυναίκας του, ο Βασίλειος τον Ιωάννη με τον οποίο γίνεται αδελφοποιτός, τιμώντας τον αργότερα με το αξίωμα του πρωτοσπαθάριου. Και στις δύο περιπτώσεις η φιλοξενούσα προβάλλεται ως μητέρα και είναι χαρακτηριστικό το χωρίο της *Vetusta*: *Ἀλέξανδρε, εἶθε ἦς μου καὶ σὺ υἱός*¹⁷ λέει η Κανδάκη η οποία *προῆλθεν ἐν βασιλικῷ διαδήματι ἐμφαίνουσα ὑπερμεγέθη τὴν ἡλικίαν...*, *ὡς δοκεῖν τὸν Ἀλέξανδρον ὄραν τὴν ἑαυτοῦ μητέρα...* *ἔβλεπε δὲ τὰ βασίλεια λάμποντα χρυσορόφοις στέγεσιν... στρωμνὰι δὲ ἦσαν, σηρικῆς ὑφάσματα τέχνης, χρυσῷ δεδημιουργημέναι...*¹⁸ Ο χρυσός και το μετάξι, της Δανηλίδας, ίσως έλκει την καταγωγή από τον Ψευδοκαλλιθένη. Όχι όμως μόνον αυτά. Η Δανηλίδα *δέδωκε γὰρ αὐτῷ καὶ χρυσὸν ἰκανὸν καὶ ἀνδράποδα πρὸς ὑπηρεσίαν τριάκοντα καὶ ἐν ἱματισμῷ καὶ διαφόροις εἶδεσι πλοῦτον πολὺν*¹⁹ η δε Κανδάκη στον Αλέξανδρο *δῶρα πολύτιμα ἐν τε σκεύεσι καὶ ἱματίοις διαχρύσοις, καὶ λόγῳ τῶν ἐτησίων φόρων τάλαντα τριακόσια... χρυσίον... ἐπιδοὺς αὐτῷ καὶ ἐκ τῶν... παίδων ἄνδρας τριάκοντα.*²⁰ Όπως διαπιστώνομε η εξάρτηση μπορεί να αναζητηθεί ως τις πιο λεπτές αποχρώσεις του λόγου. Ακόμη και η υποτιθέμενη διορατικότητα της Δανηλίδας και η πολιτική της οξυδέρκεια ή οι παραχωρήσεις της κεντρικής εξουσίας προς τους δυνατούς της επαρχίας, συνήθεις ερμηνείες διαφόρων ερευνητών, δεν είναι παρά απλές αντιγραφές από την ιστορία της Κανδάκης. Η Δανηλίδα δεν επιζητεί ή απαιτεί τίποτε άλλο από τον Βασίλειο, που σύμφωνα με την προφητεία θα βασιλεύσει, *πλὴν ἵνα ἀγαπᾶς καὶ ἐλεῆς ἡμᾶς καὶ τὸ ποιήσασθαι πνευματικῆς ἀδελφότητος σύνδεσμον πρὸς Ἰωάννην τὸν ταύτης υἱόν.* Ο δε Βασίλειος της υπόσχεται ότι, αν όντως επαληθευθεί η προφητεία, *τῆς γῆς ἐκείνης ἀπάσης, εἰ δυνατόν, κυρίαν αὐτὴν ἀποφῆναι...*²¹ Στο Χρονικό του ο Γεώργιος Μοναχός παρουσιάζει τον Αλέξανδρο να λέγει στην Κανδάκη, *ἀβλαβῆ σε καὶ τοὺς υἱούς σου καὶ τὴν βασιλείαν σου διαφυλάξω καὶ λήψομαί σε γυναῖκα.*²²

17. Παραλλ. Α, III 23, σ. 122.26-27.

18. ό.π. II 22, σ. 119-120.22-24.

19. Συν. Θεοφ. 228.3-5.

20. Παραλλ. ε, 43, σ. 165.16-18 και σ. 166.2-5: πρβ. Παραλλ. Α, III 23, σ. 123.1-4.

21. Συν. Θεοφ. 228.

22. Γεώργιος Μοναχός (έκδ. De Boor) I, 33.25-26.

Ἡ παραλλαγή ε, ἀν καὶ παρουσιάζει κενά σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο, δίδει ...*χάρις ἡμῖν [...]* δουλία τῶ ἀδελφῶ σου πάνυ. τὸ δὲ *χρυσίον λαβῶν ἄπιε Ἰαλέξανδρον ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶ ἐξιλεούμενος*.²³ Τέλος, τὸ μεταγενέστερο βυζαντινὸ ποίημα τοῦ Ἀλεξάνδρου μαρτυρεῖ τὴν βυζαντινὴν προέλευση τοῦ διαλόγου Κανδάκης – Ἀλεξάνδρου, εἰδικά στο σημεῖο αὐτό· πρόκειται μάλλον γιὰ προσθήκη ποὺ ἀπουσιάζει στὶς ἀρχαιότερες παραλλαγές. Ἡ ομοιότητα με τὸν διάλογο Δανιηλίδας – Βασιλείου εἶναι καταφανής:

στ. 5384 καὶ μεθ' ἡμέρας δέ τινες δοῦσα Κανδάκη δῶρα
μέγιστα πρὸς Ἰαλέξανδρον, πολυτελῆ χιτῶνα

στ. 5389 πολλὰς ἐτέρας δωρεὰς διδοὺς καὶ στρατιώτας,
εἰποῦσα ταῦτα πρὸς αὐτόν· «Μέμνησο τῆς Κανδάκης
καὶ φύλαξόν μου τοὺς υἱούς· ἐμὴν δὲ ταύτην χώραν
ἔασον ἀπελεύθερον· ἄπελθε πρὸς εἰρήνην».
Ἰο δὲ δακρύσας ἔφησεν· «Ἰω μῆτέρ μου Κανδάκη,
τὴν ἄνω θείαν Πρόνοιαν διαμαρτύρομαί σοι
πάντα καλῶς φυλάξει με τὰ παρὰ σοῦ ρηθέντα·
ὥσπερ δ' αὐτὴν μητέρα μου τὴν Ἰολυμπίαν σχῶ σοι».

Στὴν συνέχεια τῆς ἱστορίας τῆς Δανιηλίδας ὁ Βασίλειος θὰ τιμῆσει τὴν πατρὶνὴ ἀρχόντισσα με τὸν τίτλο τῆς βασιλομήτορος, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος τὴν Κανδάκη στὴν παραπάνω τοῦ ὑπόσχεση. Μετὰ τὴν φιλοξενία, τὰ δῶρα καὶ τὶς ἀμοιβαίες ὑποσχέσεις, τόσο ὁ Ἀλέξανδρος ὅσο καὶ ὁ Βασίλειος ἐπιστρέφουν στοὺς δικούς τους. Ἡ ἐντύπωση ποὺ τελικὰ ἀποκομίζει κανεὶς εἶναι ὅτι τὰ χρήματα με τὰ ὁποῖα ὁ Βασίλειος ἀγόρασε τὰ κτήματα στὴν Μακεδονία προέρχονται ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς Κανδάκης.

Ἡ δευτέρη πράξη, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἀποτελεῖ προσαρμογὴ τῆς ἱστορίας τῆς βασίλισσας τοῦ Σαβά, ποὺ στὶς παραδόσεις τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς συγγέεται με τὶς ἱστορίες τῆς Σεμίραμης καὶ τῆς Κανδάκης.²⁴ Ὁ Πορφυρογέννητος ἔχει ὡς ἀφηγηματικὸ πρότυπο τὸ Γ' βιβλίον τῶν

23. Παραλλ. ε, 43, σ. 166.1-2.

24. J. Deramey, «La reine de Saba», *Revue de l'Histoire des Religions* 29 (1894) 296-328 καὶ ἰδιαιτέρως 326-327. J. Trumpp, «Alexander und die Königin von Saba», *Athenaeum* 44 (1966) 307-308. S. Kraufs, «Die Königin von Saba in den byzantinischen Chroniken», *BZ* 11 (1902) 120-131.

Βασιλειών και γνωρίζει το έργο του Ιώσηπου.²⁵ Παράλληλα χρησιμοποιεί ανεκδοτολογικά στοιχεία που αφορούν τις προαναφερθείσες βασιλίσσες και που κυκλοφορούν ευρύτατα την περίοδο αυτή. Μέρος αυτής της ανεκδοτολογίας εντοπίζεται στο Κοράνιο, στις παραλλαγές λ και ε του Ψευδοκαλλισθένη και βεβαίως στους βυζαντινούς χρονογράφους.²⁶ Θα αποφύγω να αναφερθώ στις σχολαστικές λεπτομέρειες που αποδεικνύουν την εξάρτηση του Πορφυρογέννητου από τα κείμενα που αναφέραμε. Θα αρκεσθώ μόνο στον έλεγχο των σημείων εκείνων που χρησιμοποιήθηκαν έως σήμερα από τους ερευνητές ως πληροφορίες καθημερινού βίου, ενώ ενδέχεται να αποτελούν μυθοπλαστικά δάνεια. Αξίζει, ίσως, να επισημανθεί η προσπάθεια του Πορφυρογέννητου να υπερτονίσει το βασιλικό χαρακτήρα της επίσκεψης, καθώς και της ίδιας της Δανιηλίδας. Και μόνον η περιγραφή της υποδοχής στη Μαγναύρα, αλλά και των δώρων που έφερε η Δανιηλίδα, προκαλούν υποψίες, όχι τόσο για την υπερβολή, όσο για την σκοπιμότητα της υπερβολής. Το μοντέλο που προσαρμόζει ο Πορφυρογέννητος στην βυζαντινή πρακτική τον αναγκάζει να δώσει εξηγήσεις που ίσως δεν χρειάζονταν, αλλά που ευτυχώς για μας είναι άκρως διαφωτιστικές: *δοχῆς δὲ γεγονύας ἐν τῇ Μαγναύρα, καθὼς ἔστιν ἔθος τοῖς βασιλεῦσι Ρωμαίων ποιεῖν, ὅταν τινὰ τῶν ἐφ' ἡγεμονίας ἔθνους τινὸς περιφανῶν καὶ μεγάλων εἰσδέχεσθαι μέλλωσιν, εἰσῆχθη καὶ αὐτὴ πρὸς βασιλέα ἐντίμως τε καὶ λαμπρῶς, εἰσαγαγοῦσα καὶ δῶρα πολυτελεῆ, οἷα τῶν ἔθνικῶν βασιλέων οὐδεὶς σχεδὸν μέχρι καὶ τότε πρὸς βασιλέα Ῥωμαίων εἰσῆγαγεν.*²⁷ Η περιγραφή της μοναδικότητας των δώρων της Δανιηλίδας προδίδει άμεση εξάρτηση από την περιγραφή των δώρων της βασίλισσας του Σαβά: *καὶ ἔδωκεν τῷ Σαλωμων ἑκατὸν εἴκοσι τάλαντα χρυσίου καὶ ἡδύσματα πολλὰ σφόδρα καὶ λίθον τίμιον· οὐκ ἔληλύθει κατὰ τὰ ἡδύσματα ἐκεῖνα ἔτι εἰς πλῆθος, ἃ ἔδωκεν βασι-*

25. Βασιλειών Γ', 10.1-13, Παραλειπομένων Β', 9.1-12 (έκδ. Rahlfs), Ιώσηπος, Ιουδ. Αρχαιολ. VIII. 165-175 (έκδ. Thakeray - Marcus). Για μίμηση του Ιώσηπου από τον Πορφυρογέννητο βλ. Ševčenko, ό.π. 109 (σημ. 2). Ίσως η προσπάθεια του Ševčenko (ό.π. 114) να αποκαταστήσει το κείμενο της Συν. Θεοφ. σ. 319.5-7 να διευκολύνεται από τα αντίστοιχα χωρία του Ιώσηπου: *ὡς δ' ἀφικομένην αὐτὴν ἠδέως ὁ βασιλεὺς προσεδέξατο, τὰ τε ἄλλα περὶ αὐτὴν φιλότιμος ἦν... καὶ εἰς τὴν οἰκίαν ὑπέστρεψε* Ιώσηπος, Ιουδ. Αρχαιολ. VIII. 169 και 175.

26. Παραλλ. λ (έκδ. van Thiel), σ. 25-28. Trunpf ό.π., Kraufs ό.π., Gleixner, *Alexanderbild* 32 κ.ε. Πρβ. E. Ullendorff, *Bilkis, EI*, I, σ. 1256 και P. Boratav, «Le conte et la narration épico-romanesque», *Turcica* 1 (1969) 109 κ.ε.

27. Συν. Θεοφ. 317.24-318.1-5.

λισσα Σαβα τῷ βασιλεῖ Σαλωμων... οὐκ ἐληλύθει τοιαῦτα ξύλα ἀπελέκητα ἐπὶ τῆς γῆς οὐδὲ ὤφθησάν που ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης.²⁸ Ἡ αναχώρηση μάλιστα τῆς Δανιηλίδας ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη περιγράφεται ὡς εἰς ἐπρόκειτο γιὰ τὴν αναχώρηση τῆς βασίλισσας τοῦ Σαβά ἀδθις πρὸς τὴν οἰκείαν χώραν ἀνθυπενόστησεν ὡσπερ τις δέσποινα τῶν ἐκεῖθεν βασίλισσα.²⁹ Παρὰ τὴν μερικὴ αντιστοιχία τῶν δώρων ποῦ προσκομίζει ἡ Δανιηλίδα στὴν Κωνσταντινούπολη με τὸν πλοῦτο τῶν δώρων ποῦ καταφθάνει στὴν αὐλὴ τοῦ Σολομώντα ἀπὸ διάφορους ἡγεμόνες — χρυσός, ματισμός, μέταξα καὶ πορφύρα — εμεῖς θα ἀρκεσθούμε νὰ ἐξετάσομε μόνον αὐτὰ ποῦ σχετίζονται ἀμεσα με τὶς δύο ἡρωίδες. Κατ' ἀρχὴν τα οἰκετικὰ πρόσωπα. Ἡ Δανιηλίδα συνοδεύεται ἀπὸ 100 σκιάστρες, δηλ. υφάντριες, καὶ 100 ευνούχους, γιὰ τὸν καλλωπισμὸ τῶν οἰκείων ἐπέδειξε μάλιστα ἰδιαίτερο ενδιαφέρον. Φοβάμαι πως ἡ πληροφορία αὐτὴ δὲν ἔχει ἱστορικὴ ἀξία καθὼς ἀποτελεῖ προσαρμογὴ τοῦ αἰνίγματος ποῦ ἔθεσε ἡ βασίλισσα τοῦ Σαβά στὸ Σολομώντα, ὅταν παρουσιάσθηκε συνοδευμένη ἀπὸ τόσους εὐόπτους... παῖδας ἄρρενάς τε καὶ θηλείας ὁμοιοτρόπῳ στολῇ καὶ κουρᾷ τῇ αὐτῇ περικαλλωπίσασα ζητώντας τοῦ νὰ διακρίνει τὴν φύσιν ἐκατέρων.³⁰ Οἱ υπόλοιποι 300 δούλοι ποῦ συνοδεύουν τὴν Δανιηλίδα υποτίθεται πως ἔχουν ὡς ἔργο νὰ βαστάζουν τὸν περίφημο σκίμποδα. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς Δανιηλίδας ἀποτελεῖ δάνειο. Ὅταν ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει ὅτι ἦσαν γὰρ οἰκετικὰ μὲν πρόσωπα πεντακόσια, ἐξ ὧν ὑπῆρχον εὐεῖδεις ἐνομίαι τὸν ἀριθμὸν ἑκατόν... ἦσαν δὲ καὶ γυναῖκες σκιάστριαὶ ἑκατόν...³¹ οὐσιαστικὰ χρησιμοποιεῖ τοὺς ἀριθμούς καὶ τὶς ιδιότητες τῶν δούλων ποῦ στέλνει ἡ Κανδάκη στὸν Ἀλέξανδρο: Αἰθίοπας ἀνήβους φ' κατὰ τὴν Vettusta ἢ σύμφωνα με τὴν λ Κομίζουσι δέ σοι οἱ παρ' ἡμῶν σταλέντες (πρέσβεις) χρυσοῦ πλῆθος πολὺ, χρυσηφόρους Αἰθίοπας ρ' καὶ φ' παῖδας ἀνήβους, παρθένους καὶ παιδίσκας σ'...³² Ἐπίσης στὴν πολυθρύλητη ἱστορία τοῦ φορείου ποῦ διανύει τὴν ἀπόσταση Πάτρας – Κωνσταντινούπολης δὲν υποκρύπτεται τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ μεγαλοπρεπέστερου "σκίμποδα" τῆς Κανδάκης, τὸν οἰοῦν χρησιμοποιεῖ ἡ βασίλισσα

28. Βασιλειῶν Γ' 10.10-12.

29. Σὺν. Θεοφ. 319.7-8. Βλ. παραπάνω σημ. 25.

30. Γεωργ. Μοναχ., σ. 200-201. Πρβ. Kraufs, ὁ.π. 125 κ.ε.

31. Σὺν. Θεοφ. 318.5-13. Ὁ Runciman (ὁ.π. 426) μπερδεύει ἀριθμούς καὶ δούλους.

32. Παραλλ. Α, III 18, σ. 416.10 καὶ παραλλ. λ, III 18, σ. 41.29-42.1-2.

στις μετακινήσεις και στις πολεμικές της επιχειρήσεις. Η *Vetusta* μάς λέει ότι ήταν τεράστιος σαν οικία... οὐ παγείσα τὸ θεμέλιον ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ μεγίστοις τετραγώνοις καὶ ξύλοις πηχθείσα... ὅπου δὲ ἐπορεύετο... εἰς αὐτὴν κατέμενεν.³³ Στην παραλλαγή λ η Κανδάκη περιγράφεται μάλιστα ως ἡ μηδέποτε τὴν γῆν πατήσασα.³⁴ Θα αναφέρομε ένα τρίτο — τελευταίο — σημείο το οποίο και θα μας οδηγήσει στα τελικά μας συμπεράσματα. Η Δανιηλίδα βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη την εποχή που αποπερατώνεται το κατεξοχήν λαμπρό μνημείο του Βασιλείου, η Νέα Εκκλησία, όπως ακριβώς η βασίλισσα του Σαβά στην Ιερουσαλήμ, όταν περατώνεται ο ναός του Σολομώντα, τον οποίον και επισκέπτεται. Ομοίως και η Δανιηλίδα δεν μπορούσε παρά να επισκεφθεί τη Νέα Εκκλησία. Αφού θαυμάσει το δάπεδο, του οποίου την λαμπρότητα μας περιγράφει ο Πορφυρογέννητος, η πλούσια χήρα αναλαμβάνει να κατασκευάσει νακοτάπητες για να το καλύψει, υπόσχεση που υποτίθεται πραγματοποιείται. Η αποστολή των νακοταπήτων από την Πάτρα, οδήγησε μερίδα ερευνητών να συμπεράνει εξαγωγή ταπήτων από την Αχαΐα προς την Κωνσταντινούπολη. Μια πρώτη παρατήρηση που θα μπορούσαμε να κάνομε είναι ότι ο Πορφυρογέννητος, ίσως, αντιφάσκει, όταν λίγο παρακάτω στην περιγραφή της Νέας Εκκλησίας μάς αναφέρει ότι το δάπεδο ἔδινε την εντύπωση ότι καλυπτόταν με σηρικά υφάσματα ἢ σιδόνια ἔργα.³⁵ Πρόκειται βέβαια για μεταφορική περιγραφή του δαπέδου, η οποία όμως δεν αποτρέπει συνειρμούς και ύποπτους αντιθετικούς συνδυασμούς. Πώς αλήθεια οι φλοκάτες της Δανιηλίδας μετατρέπονται σε μεταξωτά υφάσματα; Υποψιάζομαι ότι και σ' αυτή την ιστορία του δαπέδου και της κάλυψής του από την Δανιηλίδα αντιστοιχεί ο γνωστότατος μύθος του δαπέδου που ο Σολομών κατασκεύασε για να περάσει η φιλοξενούμενή του βασίλισσα. Το ανέκδοτο ήταν ευρύτατα γνωστό, καθώς αναφέρεται από το Κοράνιο και το γνωρίζει επίσης η παραλλαγή λ του Ψευδοκαλλισθένη, μόνο που στην παραλλαγή αυτή η ηρωίδα είναι εκείνη που έχει κατασκευάσει το δάπεδο από το οποίο

33. Παραλλ. Α, III 22, σ. 120.20-23.

34. Παραλλ. λ, III 21, σ. 46.12-13. Πρβ. Merkelbach, ὁ.π. 204-205 (σημ. 12).

35. Συν. Θεοφ. 326.14-15: αὐτὸ δὲ τὸ ἔδαφος σηρικῶν υφασμάτων ἢ σιδονίων ἔργων ἐφρηπλωμένων δόξει τυγχάνειν ἀνάπλεων. Για τα επεύχια της Δανιηλίδας βλ. C. Mango, «Discontinuity with the Classical Past in Byzantium», στο: *Byzantium and the Classical Tradition* (Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham, 1981) 52 (ανατ. στον ίδιο, *Byzantium and its Image*, Λονδίνο, Variorum Reprints 1984, αρ. III).

περνά ο Αλέξανδρος, ὅπως ακριβῶς ἡ Δανηλίδα γιὰ τον Βασίλειο.³⁶ Βεβαίως τὸ ἐπεισόδιο λογοκρίνεται ἀνηλεῶς ἀπὸ τον Πορφυρογέννητο. Ο Σολομών κατασκεύασε τὸ κρυστάλλινο δάπεδο, ἐπιδιώκοντας με τον κατῳπρισμὸ νὰ ἐλέγξει τὴν φήμη που ἤθελε τὴν βασίλισσα του Σαβά με τριχωτὰ πόδια ἢ πόδια ὄνου. Θὰ ἔλεγε κανεὶς πως ὁ Πορφυρογέννητος εἶδε κι αὐτὸς με τὴ σειρά του τις τρίχες στο πάτωμα τῆς Νέας Ἐκκλησίας, καθὼς νακοτάπητες σημαίνει δασύτριχοι τάπητες!

Θὰ κλείσουμε τὴν ἀνακοίνωσή μας με μιὰ πληροφορία που μας παρέχει ὁ Ψευδοσυμεών: κτιζοντας, λέει, τὴ Νέα Ἐκκλησία ὁ Βασίλειος ἔθαψε στα θεμέλιά τῆς κάποιον ἀγαλμα του Σολομώντα, εἰς ὄνομα αὐτοῦ ἐκτυπώσας... ὡς θυσίαν ἐαυτὸν τῷ θεῷ.³⁷ Βεβαίως ἤδη ἀπὸ παλαιότερα ὁ βασιλιάς Σολομών υπῆρξε τὸ βασιλικὸ πρότυπο παραβολῆς καὶ συναγωνισμοῦ των χριστιανῶν βασιλέων. Ὅμως ποτὲ ἄλλοτε ἡ μίμηση δεν υπῆρξε μεγαλύτερη, ὅσο στην περίοδο των Μακεδόνων. Δεν εἶναι καθόλου τυχαίον που ὁ Βασίλειος ἔχει ὡς προστάτη καὶ βοηθὸ του τον Ἡλία τον κατεξοχὴν προφήτη καὶ προστάτη των βασιλέων του Ἰσραήλ. Τὸ Βασιλείων Γ' μαρτυρεῖ περὶ αὐτοῦ. Οὔτε εἶναι τυχαίος ὁ υπερτονισμὸς τῆς πτωχείας Δαυϊτικῆς του ιδρυτῆ τῆς δυναστείας.³⁸ Τὸ βιβλικὸ δίδυμο πατρός καὶ υιοῦ, Δαβὶδ καὶ σοφοῦ Σολομώντος, που σύμφωνα με μιὰ ἐνδιαφέρουσα πρόσφατη μελέτη γιὰ τον εἰκονογραφικὸ τύπον τῆς Ἀνάστασης ἐμφανίζεται καὶ ἐπιβάλλεται κατὰ τον 9ο καὶ 10ο αἰ., βρῖσκει τὴν ἀντιστοιχία του στο δίδυμο Βασιλείου καὶ Λέοντος του Σοφοῦ.³⁹ Ο Πορφυρογέννητος ἀνέλαβε νὰ μεγαλύνει καὶ νὰ ἐξυμνήσει τους προπάτορές του χρησιμοποιώντας τα στοιχεῖα ἐκεῖνα τῆς δυναστικῆς ιδεολογίας που μόλις δειλὰ τα τελευταία χρόνια οἱ μελετητές ἀποκαλοῦν «σο-

36. Παραλλ. λ, σ. 61. Πρβ. Trumpf, ὁ.π. (σημ. 24).

37. Ψευδοσυμεών (*CSHB*), 692.4-7. Βλ. ἐπίσης Vogt, ὁ.π. 398-399 (σημ. 4), καὶ G. Dagron, *Constantinople imaginaire*, Παρίσι 1984, σ. 269, 309.

38. Συν. Θεοφ. 335.3. Adontz, ὁ.π. (σημ. 5), Moravcsik, ὁ.π. 69-70, 94, 99 (σημ. 9) καὶ του ἰδιοῦ, «Ἀνώνυμον ἀφιερωτικὸν ποίημα περὶ του αυτοκράτορος Βασιλείου Α'», στο: *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, σ. 1-10 (= *Studia Byzantina*, σ. 139-146).

39. Ἄννα Καρτσώνη, *Anastasis. The Making of an Image*, Princeton-New Jersey 1986, σ. 186 κ.ε. Ἴσως πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀρμενικὴ καταγωγή του Βασιλείου καὶ μάλιστα ἀπὸ τους Ἀρσακίδες νὰ μὴν εἶναι ἀσχετὴ με τὸ σολομώντειον ιδεώδες των Μακεδόνων. Σύμφωνα με τὴν ἀρμενο-ιβηρικὴ παράδοση οἱ Παγκρατίδες κατάγονται ἀπὸ τον βασιλέα Δαβὶδ, παράδοση που γνωρίζει καὶ ἀναφέρει ὁ Πορφυρογέννητος, *De Administrando Imperio* I 45, σ. 204-206.

λομώντειο» ιδεώδες.⁴⁰ Μέσα σ' αυτό το σολομώντειο ιδεολογικό πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί και η παρέμβαση της Δανιηλίδας. Μια παρέμβαση που επιβεβαιώνει με τον τρόπο της την αναγκαστικά περιορισμένη οικουμενικότητα της Μακεδονικής δυναστείας, καθώς η Αίγυπτος και η Μεσοποταμία αντικαθίστανται και περιορίζονται στην Αχαΐα της Πελοποννήσου.⁴¹ Κι αυτό είναι μία τομή.

Έτσι λοιπόν, αν και ξεκινήσαμε να μελετήσουμε την αξιοπιστία των πληροφοριών του επεισοδίου, οδηγηθήκαμε σε εντελώς διαφορετικές κατευθύνσεις που όμως σχετίζονται άμεσα με το θέμα του συμποσίου μας. Πρόκειται για τις μιμήσεις και συνέχειες μιας βιβλικής και ελληνιστικής παράδοσης και για την μεταμόρφωση και προσαρμογή στις καθημερινές ανάγκες μύθων που ταξιδεύουν στο χρόνο.

40. *De Administrando Imperio* II, Commentary, σ. 9. Καρτσώνη, ό.π. 190. Dagron, ό.π. 293 κ.ε.

41. Τ. Λουγγής, *Η βυζαντινή ιστοριογραφία, και ειδικά 158 κ.ε. (σημ. 2)*.

ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ
 ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (329/31 – 379) ΚΑΙ
 ΤΟΥ ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΑΧΡΙΔΑΣ (1050/55 – 1125/26;)

Ἀπὸ τὸ πηγαῖο ὕλικὸ τῆς βυζαντινῆς περιόδου ἰδιαίτερα πλούσιες σὲ πληροφορίες γιὰ τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς εἶναι οἱ συλλογὲς ἐπιστολῶν καὶ μάλιστα οἱ προερχόμενες ἀπὸ πρόσωπα, ποὺ λόγω τῆς κοινωνικῆς τους θέσης ἢ τῆς ἀποστολῆς τους εἶχαν ἄμεση γνῶση τῶν προβλημάτων τοῦ λαοῦ. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία ἀνῆκαν οἱ ἐπίσκοποι, ποὺ συχνὰ ἀπευθύνονταν πρὸς τὶς κοσμικὲς ἀρχὲς γιὰ νὰ ἐκθέσουν προβλήματα τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἐπαρχιῶν τους.¹

Ὡς ἀντικείμενο τῆς συγκεκριμένης ἔρευνας ἐπιλέχθηκαν οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας, γιὰτὶ ἀναφέρονται στὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε σὲ δύο βυζαντινὲς ἐπαρχίες κατὰ τὴν πρώιμη καὶ τὴν ὕστερη περίοδο, προσφέροντας ἔτσι τὴ δυνατότητα γιὰ συγκρίσεις.² Καὶ οἱ δύο ἱεράρχες ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε τὸ ποίμνιό τους σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκπλήρωση τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων.³ Στὶς ἐπιστολὲς τους χρησιμοποιοῦν ἐκ-

1. Βλ. καὶ P. Schreiner, «Zentralmacht und Steuerhölle. Die Steuerlast im byzantinischen Reich», στὸν U. Schultz, *Mit dem Zehnten fing es an. Eine Kulturgeschichte der Steuer*, Μόναχο 1986, σ. 64-72 (κείμενο) 270-272 (σημειώσεις) (ἔδω σ. 71).

2. Γιὰ τὶς ἐπιστολὲς χρησιμοποιήθηκαν οἱ ἐκδόσεις: Y. Courtonne, *Saint Basile, Lettres*, I-III, Παρίσι 1957-1966 (στὸ ἐξῆς: Βασιλείου Ἐπιστολὲς) καὶ P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida Lettres*, Θεσσαλονίκη 1986 (CFHB, XVI.2-Series Thessalonicensis) (στὸ ἐξῆς: Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς).

3. Οἱ ἐπιστολὲς ἀλλὰ καὶ ἄλλου εἶδους συγγραφῆς τῶν δύο ἐπισκόπων εἶναι πολὺ πλούσιες σὲ πληροφορίες, ὄχι μόνον γιὰ τὰ φορολογικὰ, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλα ζητήματα τῶν χρόνων ποὺ ὁ καθένας ἔζησε. Γι' αὐτὸ ὑπάρχει καὶ γιὰ τοὺς δύο πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸν Βασίλειο βλ. π.χ. Margaret-Mary Fox, *The Life and Times of St. Basil the Great as Revealed in His Works* (The Catholic University of America. Patristic Studies, LVII), Washington DC 1939, S. Giet, *Les idées et l'action sociales de Saint Basile*, Παρίσι 1941, B. Treucker,

φράσεις ρητορικές μέν, αλλά ένδεικτικές για τὸ βαθμὸ πὸ ἡ ἄσκηση τῆς φορολογικῆς πολιτικῆς καταδυνάστευε τοὺς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ Βασίλειος, προσωποποιώντας τὸν Fiscus, τὸν ἀποκαλεῖ πολυκέφαλο ὕδρα,⁴ ἐνῶ ὁ Θεοφύλακτος χαρακτηρίζει τοὺς πράκτορες τοῦ δημοσίου λογιστικοῦ πορθητὰς μᾶλλον ἢ φορολόγους.⁵

Τὰ κείμενα περιέχουν ἀρκετὲς εἰδήσεις γιὰ τὸ εἶδος καὶ τὸν τρόπο εἰσπραξῆς τῶν φόρων σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ἐξεταζόμενες περιόδους, δὲν ἐξαντλοῦν ὅμως ὅλες τὶς πτυχὲς τοῦ φορολογικοῦ συστήματος. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὰ στοιχεῖα πὸ περιλαμβάνουν καὶ εἶναι κατὰ κανόνα γνωστὰ ἀπὸ ἄλλες πηγὲς καὶ ἔχουν ἀναλυθεῖ ἀπὸ παλαιότερους ἐρευνητές.⁶ Ἡ

Politische und sozialgeschichtliche Studien zu den Basilien Briefen, Μόναχο 1961, Y. Courtonne, *Un témoin du IVe siècle oriental Saint Basile et son temps d'après sa correspondance*, Παρίσι 1973, Ἰ. Καραγιαννόπουλος, «Ὁ Μ. Βασίλειος καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τοῦ καιροῦ του», *Βυζαντινά* 11 (1982) 113-132, τοῦ ἴδιου, «St. Basil's Social Activity: Principles and Praxis», στὸν P. J. Fedwick, *Basil of Caesarea: Christian, Humanist, Ascetic. A Sixteen-Hundredth Anniversary Symposium*, Τορόντο 1981, σ. 375-391, R. Teja, «San Basilio y la esclavitud: teoria y praxis»: Fedwick, *δ.π.* 395-403. Γιὰ τὸν Θεοφύλακτο βλ. π.χ. K. Roth, *Studie zu den Briefen des Theophylactus Bulgarus*, Ludwigshafen 1900, D. Xanatalatos, *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida*, Μόναχο 1937. D. Obolensky, *Six Byzantine Portraits*, Οξφόρδη 1988. Margaret Mullett, «Patronage in Action: The Problems of an Eleventh Century Bishop», *Πρακτικὰ τοῦ 20οῦ Spring Symposium of Byzantine Studies*-Manchester 1986, Βασιλικὴ Νεράντζη-Βαρμάζη, «Ὁ Θεοφύλακτος Ἀρχιδιάς καὶ ὁ Δυτικομακεδονικὸς χώρος», *Πρακτικὰ τοῦ Η' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1988 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Τὶς κυρίες Βαρμάζη καὶ Mullett πὸ μού διέθεσαν τὰ χειρόγραφα τῶν ἐργασιῶν τους εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτῆ τῆ θέση.

4. Βλ. Βασιλείου Ἐπιστολὲς ἀρ. 285, III, 156 καὶ τὸ σχόλιο τοῦ ἐκδότη στῆ σμ. 1 καθὼς καὶ Courtonne, *Un témoin* 410 σμ. 1. Λιγότερο ἐπιτυχή θεωρῶ τὴν ἐρμηνεία τῆς Fox, *δ.π.* 130, πὸ πιστεύει ὅτι ὁ Βασίλειος ἀναφέρεται μὲ τὸν ὄρο αὐτὸ στῆ φορολογία. Ἀνάλογη ἄποψη διατυπώνουν πάντως οἱ Giet, *δ.π.* 379 σμ. 2 καὶ Treucker, *δ.π.* 80 σμ. 292, πὸ θεωρεῖ πὸς πρόκειται γιὰ ὑπαινιγμὸ ἀναφερόμενο στὴν capitatio.

5. Θεοφύλακτου Ἐπιστολὲς ἀρ. 79, 419. Βλ. καὶ ἀρ. 88, 463: ...ληστὰς γὰρ ἐγὼ μετὰ τῆς ἀληθείας τοὺς ἀναγραφεῖς τίθεμαι.

6. Βλ. F. Chalandon, *Les Comnènes, I. Essai sur le règne d'Alexis I Comnène (1081-1118)* (Mémoires et documents publiés par la Société de l'École de Chartes, IV), Παρίσι 1900, σ. 291-301, Xanatalatos, *δ.π.* 33-55, Fox, *δ.π.* 128-136, Treucker, *δ.π.* 64-97, R. Teja, *Organizacion economica y social de Capadocia en el siglo IV, segun los Padres Capadocios*. (Acta Salmanticensia, 78.) Salamanca 1974, σ. 56-65, 181-188.

παρουσιάσή τους ἐδῶ γίνεται μὲ τὸ σκοπὸ τοῦ ἐντοπισμοῦ ὁμοιοτήτων ἢ διαφορῶν τόσο ὡς πρὸς τὴ φορολογικὴ πολιτικὴ ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ στάση τῶν δύο ἐπισκόπων ἀπέναντι στοὺς φοροεισπράκτορες.

Οἱ ἐπιστολές τοῦ Βασιλείου δὲν προσφέρουν στοιχεῖα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης *iugum-caput*, τῶν δύο δηλαδὴ ἰδεατῶν μονάδων ποὺ χρησίμευαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀξίας τῆς γῆς καὶ τὴ μέτρηση τῆς ἀπόδοσης ἀνθρώπων καὶ ζώων.⁷ Ἀπὸ τὰ γράμματα ἀντλοῦμε ὅμως πληροφορίες γιὰ τὴν πρακτικὴ του ἐφαρμογῆ. Οἱ φορολογούμενοι ὑποχρεώνονταν σὲ ἔνορκες δηλώσεις σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος τῆς περιουσίας τους,⁸ ἐνῶ ἀπαντοῦν καὶ εἰδήσεις σχετικὲς μὲ καταδόσεις γιὰ φοροδιαφυγῆ.⁹ Σὲ περίπτωσι καθυστέρησης στὴν καταβολὴ τοῦ φόρου ἐπιβαλλόταν πρόστιμο μὲ τὴ μορφή τοῦ *quadruplum*, δηλαδὴ τοῦ τετραπλάσιου τοῦ ὀφειλόμενου ποσοῦ.¹⁰ Οἱ φορολογικοὶ κατάλογοι, ποὺ ἴσχυαν καταρχὴν γιὰ πέντε χρόνια, μπορούσαν νὰ ὑποβληθοῦν σὲ ἀναθεώρηση (*peraequatio*), εἴτε γιὰ νὰ ἐλαφρυνθοῦν οἱ εἰσφορές σὲ περιπτώσεις ἀνωτέρας βίας, ὅπως ἦταν οἱ καταστροφές ἀπὸ θεομηνίες, εἴτε γιὰ νὰ αὐξηθεῖ ἡ φορολογητέα ὕλη, ὅπως γιὰ παράδειγμα μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς *adiectio*, τῆς ὑποχρέωσης δηλαδὴ γιὰ καλλιέργεια ἐγκαταλελειμμένων γαιῶν.¹¹ Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βασικὸ φόρο, τὴν *anno-*

7. Γιὰ τὴν *iugatio-capitatio* βλ. ἀναλυτικὰ J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*. (Südosteuropäischen Arbeiten, 52.) Μόναχο 1958, σ. 28-43.

8. Βασιλείου 'Επιστολές ἀρ. 85, I, 189: ὥστε τοὺς ὄρκους ἐπὶ τοῖς δημοσίοις τελέσμασι μὴ ἐπάγεσθαι παρὰ τῶν ἀπαιτητῶν τοῖς ἀγροίοις. Βλ. καὶ Fox, *δ.π.* 131, Giet, *δ.π.* 375, Treucker, *δ.π.* 73, Courtonne, *Un témoin* 375 (βλ. παραπάνω σημ. 3).

9. Βασιλείου 'Επιστολές ἀρ. 303, III, 181: Οἱ τοῦ χωρίου τοῦδε ἐκ διαβολῆς, οἶμαι, ψευδοῦς ἔπεισαν τὴν τιμιότητά σου φοράδων τέλεσμα τοῖσδε ἐπαγαγεῖν. Βλ. καὶ Treucker, *δ.π.* 94. Γιὰ τὸ φοράδων τέλεσμα βλ. παρακάτω σημ. 14.

10. Βασιλείου 'Επιστολές ἀρ. 21, I, 51: Εἰ μὴ τί πον καὶ παρὰ σοὶ ἡ πολυθρόνητος αὐτὴ τετραπλῆ προτετίμηται. Βλ. καὶ Treucker, *δ.π.* 66-67.

11. Βλ. Βασιλείου 'Επιστολές ἀρ. 36, I, 79: Τί οὖν ἐστὶν ὁ παρακαλῶ; Φυλαχθῆναι αὐτῷ τὴν παλαιὰν ἀπογραφὴν. (...) Γίνωσκε δέ μοι πάνν ἐπιμελὲς εἶναι μὴδὲ ἐκ τῆς ἐξιώσεως ἐπηρεασθῆναι τὸν ἀνθρώπον καὶ πρβ. ἀρ. 281, III, 153: Ἐπεὶ δὲ ἰκέτευσα τὴν σὴν ἡμερότητα ὑπὲρ τοῦ ἐταίρου ἡμῶν Ἑλλαδίον τοῦ πρωτεύοντος, ὥστε τῆς ἐπὶ τῇ ἐξιώσει φροντίδος αὐτὸν ἀνατεθέντα ἐν τοῖς πράγμασι τῆς πατρίδος ἡμῶν συγχωρηθῆναι μοχθεῖν. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Fox, *δ.π.* 134-136, Giet, *δ.π.* 385-386, Treucker, *δ.π.* 71-74, Courtonne, *Un témoin* 403. Γιὰ τὰ κτηματολόγια τῆς ἐποχῆς βλ. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen* 43-53 (βλ. σημ. 7) καὶ γιὰ τὴν *adiectio*, τοῦ ἴδιου, «Die kollektive Steuerverantwortung in der

πα,¹² αναφέρονται και ειδικά τέλη, όπως ήταν ή «συντέλεια σιδήρου»,¹³ τὸ «φοράδων τέλεσμα»¹⁴ και τὸ «πραγματευτικὸν χρυσίον».¹⁵

Ἄρκετὰ συχνὰ γίνεται ἀναφορά στοὺς decuriones, τὰ μέλη δηλαδή τῶν βουλῶν τῶν πόλεων, ποὺ εἶχαν σταδιακὰ ἐξελιχθεῖ στοὺς κυριότερους φορεῖς τῶν ἔκτακτων ἐπιβαρύνσεων, οἱ ὁποῖες συνίστανται στὴν παροχὴ χρημάτων, πραγμάτων και προσωπικῶν ὑπηρεσιῶν πρὸς τὸ κράτος και στὴν πρώιμη περίοδο χαρακτηρίζονται ὡς munera.¹⁶ Ὁ Βασί-

frühbyzantinischen Zeit», *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (στὸ ἐξῆς: *VSWG*) 43 (1956) 289-322.

12. Βλ. *Βασιλείου Ἐπιστολές* ἀρ. 86, I, 191: *Σίτον γάρ, ὃν μόνον εἶχε πρὸς τὴν ἀναγκαίαν τοῦ βίου διαγωγὴν ὁ ποθεινότετος ἀδελφός Δωρόθεος διήρησάν τινες ἐν Βηρλίσις τῶν τὰ δημόσια διοικεῖν πεπιστευμένων και Treucker, δ.π. 66, Courtonne, *Un témoin* 375-376. Πρβ. ἐπίσης ἀρ. 84, I, 187-189 και Treucker, δ.π. 68 (γιά τὴν ἐπιστολὴ 84 βλ. παρακάτω σημ. 19). Γιά τὴν annona βλ. Karayanopoulos, *Das Finanzwesen* 43-53, 94-112.*

13. *Βασιλείου Ἐπιστολές* ἀρ. 110, II, 11-12: *...και τοῖς τὸν Ταῦρον οἰκοῦσι τὸν σιδηροφόρον φορητὴν προστάζει γενέσθαι τὴν τοῦ σιδήρου συντέλεια, ὡς μὴ εἰς ἅπασ ἀυτοὺς ἐκτριβῆναι, ἀλλὰ διαρκῆ αὐτῶν εἶναι τὴν ὑπηρεσίαν τοῖς δημοσίοις. Πρόκειται γιά ὑποχρέωση χορήγησης σιδήρου πρὸς τὸ κράτος ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ Ταύρου, περιοχῆς πλούσιας στὸ μέταλλευμα αὐτό. Βλ. Fox, δ.π. 130-131, Giet, δ.π. 376, Treucker, δ.π. 68, 70, Courtonne, *Un témoin* 407-408.*

14. Βλ. *Βασιλείου Ἐπιστολές* ἀρ. 303, III, 181 (τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα παραπάνω σημ. 9). Ἡ αἰτία γιά τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐκτροπὴ ἀλόγων πρὸς ὄφελος τοῦ δημοσίου, ποὺ βάρυνε ἀποκλειστικὰ τοὺς κατοίκους τῆς Καππαδοκίας, βρισκόταν προφανῶς στὴν ἰδιαίτερη φήμη ποὺ εἶχαν αὐτὰ τὰ ζῶα τῆς περιοχῆς.

15. *Βασιλείου Ἐπιστολές* ἀρ. 88, I, 192: *Τὴν δυσκολίαν τῆς συγκομιδῆς τοῦ πραγματευτικῦ χρυσίου πάντων μάλιστα ἢ σὴ τιμιότης κατέμαθε. Στὴν ἔρευνα δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία σχετικὰ μὲ τὸ φόρο ποὺ δηλώνει ὁ ὄρος «πραγματευτικὸν χρυσίον». Οἱ Karayanopoulos, *Das Finanzwesen* 129, 131 σημ. 1, Treucker, δ.π. 95-96 και J. Schnappinger, *Die Gewerbesteuer in der Spätantike*, Μόναχο 1982, σ. 17 θεωροῦν ὅτι πρόκειται γιά τὸν εἰδικὸ φόρο τῶν ἐπαγγελματιῶν (τὸν χρυσάργυρο), γιά τὴν καταβολὴ τοῦ ὁποῦ ἴσχυε κατ' ἐξάιρεση ἐδῶ συλλογικὴ εὐθύνη ὄλου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν decuriones. Θεωρῶ δμως ὀρθότερη τὴν ἄποψη τῶν Fox, δ.π. 132, Giet, δ.π. 376 σημ. 5, Courtonne, *Βασιλείου Ἐπιστολές*, I, 192-193 σημ. 1 και τοῦ ἴδιου, *Un témoin* 405-406, πῶς στὴν ἐπιστολὴ γίνεται λόγος γιά τὸ aurum comparaticium, τὸ χρυσὸ δηλαδή ποὺ κατέβαλλαν οἱ κάτοικοι τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν γιά τὴν ἀγορὰ στρατιωτικῶν ἐνδυμάτων (βλ. και *Cod. Theod.* 7.6.3 = *Codex Justinianus* 12.39.2).*

16. Γιά τοὺς decuriones τίς διάφορες κατηγορίες τῶν munera και τὴ σχέση ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα σ' αὐτὰ και τίς ἀντιθέσεις βλ. Karayanopoulos, *Das Finanzwesen* 179-182, M. Nuyens, *Le statut obligatoire des décurions dans le droit Constantinien*, Louvain 1964, W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der*

λειος πάντως αναφέρει ως κύρια αποστολή τους τὸ ἐκλέγειν τὰς εἰσφορὰς καὶ τὸ στρατιώταις χορηγεῖν τὸ σιτηρέσιον, ὑποχρεώσεις δηλαδή συνδεδεμένες μετὰ τὴν εἰσπραξὴ τῆς annona.¹⁷ Μετὰ ἀπὸ μιᾶ ὀρισμένη ἡλικία ὁ βουλευτὴς ἀπαλλασσόταν ἀπὸ τὰ καθήκοντά του, πού βάρυναν ὁμως στὸ ἐξῆς κάποιον ἀντικαταστάτη, κατὰ προτίμηση μέλος τῆς οἰκογενείας του.¹⁸ Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν Βασίλειο πληροφοροῦμαστε, πὼς οἱ ἀντικαταστάσεις αὐτὲς ἦταν κάποτε χωρὶς περιεχόμενο, ὅπως στὴν περίπτωση πού ὁ τετράχρονος ἐγγονὸς ὀρίσθηκε μέλος τῆς βουλῆς στὴ θέση τοῦ ἀπαλλαγμένου λόγω ἡλικίας παπποῦ του.¹⁹ Γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὶς δυσβάστακτες ὑποχρεώσεις οἱ decuriones μετέρχονταν διάφορα μέσα, ὅπως ἦταν ἢ με δωροδοκία ἀπόκτηση μιᾶς θέσης στοὺς honorarii codicilli,²⁰ ἢ κατάταξη στὸ στρατὸ ἢ ἀκόμα καὶ ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἀνωμυίας μετὰ τὴ διαβίωση σὲ μοναστικὸ κοινόβιο.²¹

Magistratus Municipales und der Decuriones, Wiesbaden 1973, σ. 188-278, L. Neesen, «Die Entwicklung der Leistungen und Ämter (munera et honores) im römischen Kaiserreich des zweiten bis vierten Jahrhunderts», *Historia* 30 (1981) 203-223, H. Horstkotte, *Die Theorie vom spätrömischen «Zwangsstaat» und das Problem der «Steuerhaftung»* (Beiträge zur klassischen Philologie, 159), Königstein 1984.

17. Βασιλείου 'Επιστολές ἀρ. 84, I, 188-189: Οὐ γὰρ δὴ πού τὸ παιδίον εἰς βουλευτὰς συντελεσεῖ ἢ ἐκλέξει τὰς εἰσφορὰς ἢ στρατιώταις χορηγήσει τὸ σιτηρέσιον, ἀλλ' ἀνάγκη πάλιν τοῦ ἀθλίου γέροντος τὴν πολιὰν καταισχύνεσθαι. Γιὰ τὶς δύο παραπάνω ὑποχρεώσεις βλ. Treucker, *δ.π.* 67-68, Teja, *Organización* 183 σημ. 1 (βλ. σημ. 6), Courtonne, *Un témoin* 416-417. Γιὰ τὴν annona βλ. παραπάνω σημ. 12.

18. Βλ. Treucker, *δ.π.* 68-70, Courtonne, *Un témoin* 33-34, Langhammer, *δ.π.* 268-277, Horstkotte, *δ.π.* 112.

19. Βασιλείου 'Επιστολές ἀρ. 84, I, 188: Μετὰ δὲ τὴν εὐχὴν δέξει καὶ τὴν ὑπὲρ τοῦ ἀθλίου γέροντος ἱκεσίαν, ὃν ἀφήκεν μὲν τῶν δημοσίων γράμμα βασιλικόν, μᾶλλον δὲ καὶ πρὸ τοῦ Βασιλέως αὐτὸ τὸ γῆρας ἔδωκεν αὐτῷ τὴν ἀναγκαίαν ἀτέλειαν. (...) Τὸν γὰρ ὕδουν αὐτοῦ, οὕτω τέταρτον ἔτος ἀπὸ γενέσεως ἄγοντα, κελεύσας τοῦ βουλευτηρίου μετέχειν, τί ἄλλο καὶ οὐχὶ τὸν πρεσβύτερον διὰ τοῦ ἐκγόνου πάλιν ἐξ ἀρχῆς παράγεις εἰς τὰ δημόσια; βλ. καὶ παραπάνω σημ. 19.

20. Βλ. Βασιλείου 'Επιστολές ἀρ. 190, II, 143 (βλ. τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα παρακάτω σημ. 69) καὶ Treucker, *δ.π.* 85.

21. Βλ. Βασιλείου 'Επιστολές ἀρ. 116, 117, II, 20-23, στὶς ὁποῖες — σύμφωνα μετὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ Treucker, *δ.π.* 90-93 — γίνεται λόγος γιὰ κάποιον decurio, πού γιὰ νὰ ἀποφύγει τὰ βουλευτικὰ βάρη ἐπέλεξε τὸ μοναχικὸ βίον. Ἀργότερα ὁμως θεώρησε τὴν κατάταξη στὸ στρατὸ ὡς μέσο ἐξίσου ἀποτελεσματικὸ γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ, ἀλλά, γιὰ λόγους εὐνόητους, λιγότερο ἐπίπονο. Γιὰ τὶς δύο ἐπιστολές πρβ. καὶ Courtonne, *Un témoin* 418-421, πού ὁμως δὲν ἔχει ἀπόλυτα ἀντιληφθεῖ τὸ

“Όπως είναι γνωστό, από τη μέση βυζαντινή περίοδο και μετά οι ιδεατές μονάδες *iugum-caput* είχαν περιέλθει σὲ ἀχρησία,²² ἐνῶ μὲ τις Νεαρὲς 46 καὶ 47 τοῦ Λέοντα ΣΤ΄ καταργήθηκε καὶ τυπικὰ ὁ θεσμὸς τῶν βουλῶν τῶν πόλεων.²³ Ἀπὸ τις ἐπιστολὲς τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας προκύπτει πὼς ἡ μέτρηση τῆς γῆς γινόταν μὲ βάση τὸ ζευγάριο, μονάδα ἀναφερόμενη στὴν ἔκταση ποὺ μποροῦσε νὰ καλλιεργήσει ἓνα ζευγάρι βόδια.²⁴ Σὲ φορολογία ὑποβάλλονταν κάθε εἶδους περιουσιακὰ στοιχεῖα, ὅπως ἰχθυοτροφεία καὶ μύλοι.²⁵ Ὁ Θεοφυλάκτος ἀναφέρει ἀκόμα δύο φόρους εἰδικούς γιὰ τὰ ζῶα, τὴ «δεκάτωση»²⁶ καὶ τὸ «ζευγολόγιον».²⁷ Καὶ στοὺς χρόνους ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἀπαντοῦν οἱ ἔκτακτες ἐπιβαρύνσεις, χαρακτηρίζονται ὁμως πλέον ὡς ἀγγαρεῖς καὶ ἐπήρειες.²⁸

νόημά τους. Γιὰ τοὺς τρόπους ἀποφυγῆς τῶν βουλευτικῶν βαρῶν βλ. Horstkotte, *δ.π.* 113 κ.έ. (βλ. σημ. 16).

22. Βλ. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts* (Byzantinisches Archiv, 9), Λιψία-Βερολίνο 1927 (ἀνατ. Hildesheim 1960), σ. 50, 54 καὶ Danuta Maria Gorecki, «The Heraclian Land Tax Reform: Objectives and Consequences», *Byzantine Studies* 4 (1977) 127-146 (ἐδῶ σ. 129-130).

23. Ἔκδ. P. Noailles – A. Dain, σ. 183-187. Γιὰ τὸ θέμα βλ. E. Chrysos, «Die angebliche Abschaffung der städtischen Kurien durch Kaiser Anastasios», *Βυζαντινά* 3 (1971) 93-102.

24. Βλ. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς ἀρ. 96, 489. Γιὰ τὸ ζευγάριο βλ. Xanalatos, *δ.π.* 40 (βλ. σημ. 3) καὶ E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie* (Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.4), Μόναχο 1970, σ. 68-70.

25. Βλ. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς ἀρ. 96, 489 καὶ Xanalatos, *δ.π.* 42-43.

26. Βλ. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς ἀρ. 96, 489. Γιὰ τὴ δεκάτωση βλ. Xanalatos, *δ.π.* 41-42 καὶ H.-F. Schmid, «Byzantinisches Zehntwesen», *JÖB* 6 (1957) 45-110.

27. Βλ. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολὲς ἀρ. 12, 167. Μὲ τὸν ὄρο ζευγολόγιον δηλώνεται τὸ τέλος ποὺ καταβαλλόταν κατὰ τὸν ὑπολογισμὸ τῶν φορολογησίων ζώων γιὰ τὴν καταγραφή στοὺς καταλόγους, βλ. F. Dölger, «Zum Gebührenwesen der Byzantiner»: *Études dédiées à la mémoire d'André Andreadès*, Ἀθήνα 1936, σ. 35-39 (= τοῦ ἴδιου, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Eital 1953 (ἀνατ. Darmstadt 1976) σ. 232-260 ἐδῶ σ. 256-258). Τὴν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς ἀποφῆς ἀμφισβητεῖ ὁ N. Svoronos, «Les Privilèges de l'Église à l'époque de Manuel Ier Comnène», *TM* 1 (1965) 325-391 (ἐδῶ σ. 356 σημ. 149) (= τοῦ ἴδιου, *Études sur l'organisation intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantin*, Λονδῖνο 1973, ἀρ. VII).

28. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Ἀλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Ἡ ἀγγαρεία στὸ Βυζάντιο», *Βυζαντινά* 11 (1982) 23-54 (ἰδιαίτερα σ. 23 σημ. 6, ὅπου γίνεται ἡ διάκριση τῶν ἀγγαρειῶν ἀπὸ τις ἐπήρειες, μὲ βιβλιογραφία).

'Από αὐτὲς ὁ Θεοφύλακτος μνημονεύει τὴν «καστροκτισία»,²⁹ τὴν «ψωμοζήμια» καὶ τὶς «παραμονές».³⁰ Στὶς ἐπιστολές τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἀπαντοῦν ἀκόμα ἀναφορὲς στὸ «ἀερικόν»,³¹ σὲ κάποιον ἄγνωστο φόρο μὲ σλαβικῆς προέλευσης ὀνομασία τὴν «ὀτρωζίνα»³² καὶ στὰ «μειλίγματα», πού ἦταν φιλοδωρήματα πρὸς τοὺς ἀξιωματούχους τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ ἐθιμικὰ εἶχαν ἀποκτήσει ὑποχρεωτικὸ χαρακτῆρα.³³

'Εχοντας ὑπόψη τὶς ἀλλαγές πού εἶχαν ἐπέλθει στὸν τρόπο ὑπολογισμοῦ τῶν φόρων καὶ διαπιστώνοντας τὴν τόσο διαφορετικὴ ὀρολογία πού χρησιμοποιοῦν οἱ δύο ἱεράρχες ἀναφερόμενοι στὰ διάφορα τέλη, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ φορολογία ἀποτελεῖ τομέα ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ διακοπὴ τῆς παράδοσης μεταξὺ ρωμαϊκῆς καὶ βυζαντινῆς κοινωνίας. 'Όταν ὁμως ἐξετάζουμε μιὰ ὀλόκληρη χιλιετία δὲν πρέπει νὰ ἀρκούμαστε στὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα. 'Η ἐγκατάλειψη τοῦ iugum ὡς μονάδας μέτρησης — ὅπως ἄλλωστε φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τοῦ Θεοφύλακτου — δὲν δηλώνει καὶ τὴ διακοπὴ τῆς φορολόγησης τῆς γῆς. Οὔτε ἡ κατάργηση τῶν curiae σημαίνει τὴν ἐξαφάνιση τῶν διαφορῶν ἔκτακτων βαρῶν, πού δὲν ὀνομάζονται πλέον munera, ἀλλὰ ἀγγαρεῖες καὶ ἐπήρειες. Εἰδικὰ τέλη ὅπως τὸ «ἀερικόν», πού ἔχουν τὶς ρίζες τους στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ἀρχαϊό-

29. Βλ. Θεοφύλακτου 'Επιστολές ἀρ. 32, 237, Xanalatos, *δ.π.* 46-47. Γιὰ τὴν καστροκτισία βλ. ἀναλυτικὰ καὶ S. Trojanos, «Καστροκτισία. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues im byzantinischen Reich», *Βυζαντινά* 1 (1969) 41-57.

30. Θεοφύλακτου 'Επιστολές ἀρ. 19, 195. Κατὰ τὸν Xanalatos, *δ.π.* 49-51 οἱ δύο αὐτὲς ἐπήρειες ἀφοροῦσαν ἀντίστοιχα σὲ χορήγηση στρατιωτικῶν σιτηρεσιῶν καὶ σὲ ὑποχρεωτικὴ συμμετοχὴ στὴν πολιτοφυλακὴ.

31. Θεοφύλακτου 'Επιστολές ἀρ. 12, 169. 'Η ἀκριβὴς φύση τοῦ ἀερικοῦ ἀπασχόλησε ἔντονα τὴν ἐπιστήμη πρὶν ἀπὸ 60 περίπου χρόνια, ὅταν ὁ F. Dölger (πού θεωροῦσε τὸ ἀερικὸ πρόστιμο μεταμορφωμένο σταδιακὰ σὲ γενικὸ τέλος) καὶ ὁ 'Ι. Χρ. Τορναρίτης (ὁ ὅποιος τὸ θεωροῦσε πρόστιμο πού εἶχε πάρει τὸ ὄνομά του ἀπὸ προγενέστερο τέλος) ἀντάλλαξαν δημοσιεύματα σὲ ἔντονο ὕφος, βλ. F. Dölger, «Das 'Αερικόν», *BZ* 30 (1929-1930) 450-457, 'Ι. Χρ. Τορναρίτης, «F. Dölger, Das Aerikon», *Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου* 1 (1930-1931) 425-437, F. Dölger, *BZ* 32 (1932) 444-445, 'Ι. Χρ. Τορναρίτης, «Réponse au professeur F. Doelger», *Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου - Παράρτημα* 1 (1933) 140-158.

32. Βλ. Θεοφύλακτου 'Επιστολές ἀρ. 12, 169. 'Η ὀτρωζίνα ἔχει ἐρμηνευθεῖ, μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη, ὡς φόρος γιὰ τοὺς δουλοπαροίκους ἀπὸ τὴν Alice Leroy-Molingen, «Trois mots slaves dans les Lettres de Théophylacte de Bulgarie», *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* 6 (1938) 111-117 (ἐδῶ 116-117).

33. Βλ. Θεοφύλακτου 'Επιστολές ἀρ. 45, 285 καὶ Xanalatos, *δ.π.* 51-52.

τητας, ἐπιβίωσαν, ἔστω καὶ παραλλαγμένα, στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο.³⁴ Ὁ συνυπολογισμὸς τῶν ζώων στὴ φορολογητέα ὕλη συνεχίζεται, ἀκόμα δὲ ἔχει ἐκφρασθεῖ στὴν ἐπιστήμη ἢ ἀποψη πὼς ἡ *capitatio*, μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ ἰσχύει.³⁵ Ἡ ὑποβολὴ λοιπὸν σὲ φορολογία τῆς ἀκίνητης περιουσίας, τῶν ζώων καὶ τῶν ἀνθρώπων, ποὺ συνοδεύεταν ἀπὸ πλῆθος ἐκτακτων ἐπιβαρύνσεων, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ πυρῆνας τῆς δημοσιονομικῆς πολιτικῆς τῆς αὐτοκρατορίας, ὁ ὁποῖος παρέμεινε σταθερὸς ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς δεσποτείας μέχρι τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες.³⁶

Μετὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀποψη, πὼς ἡ μελέτη τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση μιᾶς συνέχειας μεταξὺ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας στὰ φορολογικὰ θέματα. Ἡ μελέτη ὁμῶς αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν τῶν φορολογικῶν πληροφοριῶν ποὺ περιέχονται στὰ γράμματα ἐπιτρέπει τὴ διαπίστωση μιᾶς τομῆς στὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τὴ σχέση τῶν ἐπισκοπῶν μὲ τὸ προσωπικὸ τους καὶ ἀνανακλᾷ τίς γενικότερες διαφοροποιήσεις ποὺ εἶχαν ἐπέλθει στὸν τρόπο ἐκμετάλλευσης τῆς γῆς. Γιὰ νὰ γίνουν ἀντιληπτές αὐτὲς οἱ μεταβολές πρέπει νὰ ἀναλυθοῦν οἱ εἰδήσεις, οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἰδιαιτέρη φορολογικὴ μεταχείριση τοῦ κλήρου ποὺ ὑπάρχουν στὶς ἐπιστολὲς καὶ τῶν δύο ἱεραρχῶν, ἀφοῦ ὁμῶς γίνεи μιὰ σύντομη παρουσίαση τοῦ νομικοῦ πλαισίου, μέσα στὸ ὁποῖο αὐτὴ ἀναπτύχθηκε.

Στὴν ἐπιστήμη ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἡ ἀποψη, πὼς ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἀπάλλαξε τὸν κλῆρο ἀπὸ κάθε φορολογικὴ ὑποχρέωση.³⁷ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὀρθότητα τῆς παραπάνω γνώμης, ποὺ δὲν εἶναι ἡ κρατούσα, ἡ πλήρης ἀτέλεια δὲν διατηρήθηκε καὶ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν

34. Βλ. γιὰ τὴν προέλευση καὶ τίς πρῶτες μνεῖες τοῦ ἀερικοῦ, Ἰ. Χρ. Τορνάρτη, «Τὸ αἶνιγμα τοῦ βυζαντινοῦ Ἄερικοῦ ἐν σχέσει μὲ τὸ ρωμαϊκὸν *Aerarium* καὶ τὸν *Fiscum*», *Ἀρχεῖον Βυζαντινοῦ Δικαίου* 1 (1930-1931) 3-212, 307-366, Κα-rayannopoulos, *Das Finanzwesen* 177-178 (παραπάνω σημ. 7).

35. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Dölger, *Beiträge* 54-59 (σημ. 22) καὶ G. Ostrogorsky, «Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert», *VSWG* 20 (1927) 1-108 (ἀνατ. Ἀμστερνταμ 1969).

36. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Trojanos, *δ.π.* 45-46 (βλ. σημ. 29) καὶ Schreiner, *δ.π.* 67-68 (μὲ παραπομπὲς στὴν παλαιότερη βιβλιογραφία) (βλ. σημ. 1).

37. Βλ. W. Goffart, *Caput and Colonate. Towards a History of Late Roman Taxation* (Phoenix Journal of the Class. Ass. of Canada – Suppl. Vol. XII), Τορόντο 1974, σ. 123 σημ. 8.

ἄμεσων διαδόχων τοῦ Κωνσταντίνου ἄρχισε ἡ ἐπιβολὴ περιορισμένων φορολογικῶν ὑποχρεώσεων στοὺς κληρικούς. Στὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο αὐτοὶ εἶχαν τὴ βασικὴ φορολογικὴ ὑποχρέωση, ἦταν ὅμως ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὸ χρυσάργυρο³⁸ — ἐφόσον ἀσκοῦσαν ἐμπόριο περιορισμένης κλίμακας γιὰ νὰ ἐξασφαλίζουν ἓνα μικρὸ εἰσόδημα — καὶ ἐλεύθεροι ἀπὸ ἀρκετὰ πρόσθετα βάρη — ὅταν δὲν εἶχαν τὶς ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις τῶν *decuriones* ἢ ἦταν νόμιμα ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ αὐτές. Τὸ ἰουστινιάνειο δίκαιο δὲν ἐπέφερε οὐσιαστικὲς ἀλλαγές σὲ σχέση μὲ τὶς δημοσιονομικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ κλήρου. Ἔτσι ἀρκετὲς σχετικὲς διατάξεις τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα πέρασαν μέσα ἀπὸ τὸν Ἰουστινιάνειο στὰ Βασιλικά καὶ σὲ νομικὰ ἐγχειρίδια τῆς μέσης καὶ τῆς ὕστερης περιόδου. Ἄνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τυπικὴ αὐτὴ διατήρηση, ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὴν ἰδιαίτερη φορολογικὴ μεταχείριση τοῦ κλήρου εἶχαν τὰ διάφορα προνομιακὰ αὐτοκρατορικὰ ἐγγράφα πού ἐκδίδονται ἀπὸ τὴ μέση περίοδο καὶ ὕστερα καὶ — μὲ ἐξαίρεση μιὰ σειρά χρυσοβούλλων τοῦ Μανουὴλ Α', πού ἀφοροῦν ὀλόκληρη τὴν ἐπικράτεια — ἀναφέρονται στοὺς κληρικούς συγκεκριμένων ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν, τοὺς ὁποίους ἀπαλλάσσουν ἀπὸ ρητὰ κατονομαζόμενα βάρη.³⁹

Στὶς ἐπιστολές τοῦ Βασιλείου διατυπώνονται παρακλήσεις γιὰ εὐμενὴ φορολογικὴ μεταχείριση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν εὐαγῶν ἰδρυμάτων μὲ ἀναφορὰ στὸ κοινωνικὸ τους ἔργο,⁴⁰ ἐνῶ γιὰ τοὺς μοναχοὺς θεωρεῖ αὐτονόμητη τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ κάθε εἶδους φόρο ἢ ἄλλο βᾶρος ὑπὲρ τοῦ δημοσίου.⁴¹ Σχετικὰ μὲ τὴ φορολόγηση τῶν κληρικῶν, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία, τὰ πράγματα εἶναι λιγότερο ἀπλά. Ἀρχικὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς ὁ Βασίλειος δὲν ἀναφέρεται καθόλου

38. Γιὰ τὸ φόρο αὐτὸ βλ. τὶς παραπομπές στὴ σημ. 15. Γιὰ τὴν ἀσκηση ἐμπορίου ἀπὸ κληρικούς βλ. Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη, «Ἐπιτρεπόμενες καὶ ἀπαγορευμένες κοσμικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ βυζαντινοῦ κλήρου», *Πρακτικά τοῦ Δ' Πανελληνίου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 145-166 (ἐδῶ σ. 152).

39. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν ἰδιαίτερη φορολογικὴ μεταχείριση τῶν κληρικῶν βλ. Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἐγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο* (Forschungen zur byz. Rechtsgeschichte - Athener Reihe, 1), Ἀθήνα 1986, σ. 35-48, 257-285.

40. Βλ. *Βασιλείου Ἐπιστολές* ἀρ. 142, 143, 285, II, III, 64-65, 156 καὶ Treucker, *δ.π.* 79-80 (βλ. σημ. 3).

41. *Βασιλείου Ἐπιστολές* ἀρ. 284, III, 155: τοὺς πάλαι μὲν ἀποταξαμένους τῷ βίῳ, νεκρῶσαντας δὲ ἑαυτῶν τὸ σῶμα, ὡς μήτε ἀπὸ χρημάτων μήτε ἀπὸ τῆς σωματικῆς ὑπηρεσίας δύνασθαι τι παρῆγειν τοῖς δημοσίοις χρήσιμον, ἀφιέναι τῶν συντελειῶν... Βλ. καὶ Treucker, *δ.π.* 80-82.

στην ύποχρέωση καταβολῆς χρυσαργύρου. Αυτό οφείλεται, κατά πᾶσα πιθανότητα και σύμφωνα με μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ ἐπισκόπου, στὸ ὅτι οἱ κληρικοὶ τῆς ἐπισκοπῆς ἀσκοῦσαν μὲν συχνὰ κάποιον ἐπιτήδευμα, ἀλλὰ δὲν ἦταν κατὰ κυριολεξία ἔμποροι και προφανῶς περιορίζονταν στὴν ἐξασφάλιση ἑνὸς μικροῦ εἰσοδήματος.⁴² Ὅσο ἀφορᾷ ἄλλου εἴδους δημοσιονομικὲς ὑποχρεώσεις πληροφοροῦμαστε, ὅτι ὁ αἰρετικὸς βικάριος Δημοσθένης πάντας μὲν μιᾷ φωνῇ τοὺς ἱερατικούς τῆς ἐν Καισαρείᾳ Ἐκκλησίας παρέδωκε τῇ Βουλῇ,⁴³ χωρὶς νὰ λάβει ὑπόψη του τὶς νόμιμες ἀπαλλαγές τους⁴⁴ μὲ σκοπὸ τὴν οἰκονομική τους ἐξόντωση. Ὅπως ὅμως ἀνεφερα παραπάνω, οἱ κληρικοὶ εἶχαν πάψει ἀρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου νὰ εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴ φορολογία γιὰ τὶς περιουσίες τους. Αὐτὸ προκύπτει καθαρὰ και ἀπὸ δύο γράμματα, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἐπίσκοπος προσπαθεῖ νὰ ἐπιτύχει τὴν εὐνοϊκὴ φορολογικὴ μεταχείριση τοῦ πρεσβυτέρου Δωροθέου ἀφενὸς μὲν σὲ μιὰ περίπτωση *re-gaequatio*⁴⁵ και ἀφετέρου ὡς πρὸς τὴν καταβολὴ τέλους γιὰ τοὺς δούλους του.⁴⁶ Ὁ Βασίλειος δὲν ἀναφέρει καθόλου τὴν κληρικὴ ἰδιότητα τοῦ Δωροθέου, ἀλλὰ μόνον τὴ φιλία πού τὸν συνέδεε μαζί του. Ζητᾷ δηλαδὴ τὴν ἀπαλλαγὴ ὡς προσωπικὴ χάρη, προσφερόμενος μάλιστα νὰ καταβάλει ὁ ἴδιος πρὸς τὸ δημόσιο μερικὲς ἀπὸ τὶς ὀφειλές τοῦ φίλου του. Ἀπὸ

42. Βασιλείου Ἐπιστολὲς ἀρ. 198, II, 153: *Καὶ γὰρ εἰ και πολυάνθρωπόν πως εἶναι δοκεῖ τὸ ἱερατεῖον ἡμῶν, ἀλλ' ἀνθρώπων ἀμελετήτως ἐχόντων πρὸς τὰς ὁδοπορίας, διὰ τὸ μήτε ἐμπορευέσθαι μήτε τὴν ἐξω διατριβὴν αἰρεῖσθαι τὰς δὲ ἐδραίας τῶν τεχνῶν μετέρχεσθαι τοὺς πολλοὺς ἐκείθεν ἔχοντας τὴν ἀφορμὴν τοῦ ἐφ' ἡμέραν βίου.* Βλ. και Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικά* 32.

43. Βασιλείου Ἐπιστολὲς ἀρ. 287, III, 56. Βλ. γιὰ τὸ θέμα και Treucker, *δ.π.* 86-87, Teja, *Organizacַion* 181-182 (βλ. σημ. 6).

44. Ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σώζεται ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου (Βασιλείου Ἐπιστολὲς ἀρ. 54, I, 139-140), μὲ τὴν ὁποία ζητᾷ ἀπὸ τοὺς χωρεπισκόπους του νὰ προβαίνουν σὲ αὐστηρὸ ἔλεγχο τῶν ὑποψηφίων γιὰ χειροτονία, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ γίνονται δεκτὰ στὸν κλῆρο ἄτομα πού εἶχαν ὡς κίνητρο τὴν ἀποφυγὴ ἐκπλήρωσης ὑποχρεώσεων πρὸς τὸ κράτος, προκύπτει μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα πὼς στὴν Καισαρεία οἱ χειροτονίες δὲν γίνονταν κατὰ παράβαση τῆς νομοθεσίας περὶ βουλευτῶν, βλ. Treucker, *δ.π.* 86 και Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικά* 45.

45. Βασιλείου Ἐπιστολὲς ἀρ. 36, I, 79 (βλ. τὸ χωρίο στὴ σημ. 11).

46. Βασιλείου Ἐπιστολὲς ἀρ. 37, I, 80: *Ἐκεῖνό γε μὴν πάντων ἀληθέστατον γινώσκεις σου τὴν κοσμιότητα βούλομαι, ὅτι τῶν ἀνδραπόδων τὰ πλείστα παρ' ἡμῶν ὑπῆρξεν αὐτῷ μισθὸς τῆς τροφῆς ἡμῶν, τῶν γονέων ἡμῶν παρασχομένων. Ὁ δὲ μισθὸς οὐ παντελής ἐστὶ δωρεά, ἀλλὰ χρήσις διὰ βίου. Ὡστε εἴαν τι βαρὺ περὶ αὐτὰ γένηται ἔξεστιν αὐτῷ πρὸς ἡμᾶς ἀποπέμψαι, και ἐσόμεθα ἡμεῖς δι' ἐτέρας ὁδοῦ ὑπεύθυνοι τελέσασαι και ἀπαιτηταῖς πάλιν γενόμενοι.* Βλ. και Treucker, *δ.π.* 72-73.

τὴν ἄλλη μεριά, ὅταν ὁ Δωρόθεος ὑποχρεώνεται στὴν καταβολὴ τῆς ἀπονοᾶ, ὁ Βασίλειος διαμαρτύρεται μόνον ἐπειδὴ ὁ σῖτος ποῦ τοῦ κατέσχασαν οἱ ἀρχές ἦταν τὸ μοναδικὸ ἀγαθὸ ποῦ διέθετε γιὰ νὰ καλύψει τὶς ἄμεσες βιωτικὲς του ἀνάγκες.⁴⁷ Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ προκαλεῖ ἐκπληξή τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἐπιστολὴ ἀναφερόμενη στὸ σύνολο τῶν κληρικῶν τῆς Καισαρείας: *Τοὺς τῷ Θεῷ ἡμῶν ἱερωμένους, πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, ὁ παλαιὸς κῆρσος ἀτελεῖς ἀφήκεν. Οἱ δὲ νῦν ἀπογραψάμενοι, ὡς οὐ λαβόντες παρὰ τῆς ὑπερφροῦς σου ἐξουσίας πρόσταγμα, ἀπεγράψαντο, πλὴν εἰ ποῦ τινες ἄλλως εἶχον ὑπὸ τῆς ἡλικίας τὴν ἄφραση.*⁴⁸ Τὴ φαινομενικὴ αὐτὴ ἀντινομία ἐπεξηγεῖ ὁ Treuckker⁴⁹ ἀναφερόμενος στὴ σταδιακὴ ὑποβολὴ τῶν κληρικῶν στὶς ὑποχρεώσεις τῆς *iugatio-capitatio*. Πράγματι ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίου ἐγίνε ἀντιληπτό, ὅτι ὀρισμένοι κληρικοὶ χρησιμοποιοῦσαν τὰ προνόμιά τους γιὰ νὰ ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὴ φορολογία «*aliena iuga*» καὶ τοὺς ἐπιβλήθηκε μὲ νόμο⁵⁰ ἡ *iugatio*. Ἡ ὑποβολὴ τους στὴν *capitatio* ἐγίνε πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα, ἀλλά, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, δὲν ἴσχυσε μὲ ἐνιαῖο τρόπο σὲ ὀλόκληρη τὴν ἐπικράτεια,⁵¹ εἶναι λοιπὸν πιθανὸ νὰ προσπαθοῦσε ὁ Βασίλειος νὰ περισώσει κάποιον προνόμιο τοῦ κλήρου ποῦ σιγὰ σιγὰ χανόταν.

Ἡ ἀνάλυση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Βασιλείου ἀποδεικνύει, ὅτι αὐτὸς λίγες μόνον φορὲς ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἰδιαίτερη φορολογικὴ μεταχείριση τοῦ κλήρου ὡς ξεχωριστῆς κατηγορίας ἀτόμων, ἐνῶ ὑπεράσπισε μὲ ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον τὰ συμφέροντα τοῦ ἀπλοῦ φορολογούμενου πολίτη. Μιὰ τελειῶς διαφορετικὴ εἰκόνα παρουσιάζουν τὰ γράμματα τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας. Παρόλο ποῦ ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιεπίσκοπος γράφει πῶς τὸν βαραίνουν φροντίδες ἀμύθητοι καὶ ἀπαραμύθητοι περὶ τῶν τοῦ λαοῦ κοινῶς, περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κοινῶς,⁵² περιορίζεται σὲ σποραδικὲς ἀναφορὲς γιὰ τὰ γενικότερα προβλήματα τῆς ἐπαρχίας, ὅπως ἦταν ἡ ὑποβολὴ σὲ δαπάνες γιὰ τὸ στρατό,⁵³ οἱ ἀπαιτήσεις γιὰ συμμετοχὴ στὴν

47. Βασιλείου Ἐπιστολές ἀρ. 86, I, 191 (βλ. τὸ χωρίο στὴ σημ. 12).

48. Βασιλείου Ἐπιστολές ἀρ. 104, II, 5. Βλ. γιὰ τὴν ἐναρξη καὶ τὴ λήξη τῆς φορολογικῆς ὑποχρέωσης Karayannopoulos, *Das Finanzwesen* 28 σημ. 3 (σημ. 7).

49. ὁ.π. 74-79.

50. *Cod. Theod.* 16.2.15.2 = *Codex Justinianus* 1.3.3.

51. Βλ. γιὰ τὰ παραπάνω καὶ Παπαγιάννη, *Τὰ οικονομικά* 35-38.

52. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 48, 295.

53. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 24, 209: Ἐλεγήτω γοῦν ἐπὶ τῇ τῶν πεζῶν ἐκβολῇ ὑπὸ τῆς οἰκτιρμονός σου καὶ οικονομικῆς ἐξουσίας καὶ ὁ ἀριθμὸς ὑφαιρεθῆτω.

καστροκτισία⁵⁴ και ἡ παροχή ὑποχρεωτικῆς ἐργασίας γιὰ τὸ δημόσιο.⁵⁵ Ἀντίθετα ἀναφέρεται μὲ ἐπιμονὴ στὴ φορολογικὴ μεταχείριση τῆς Ἐκκλησίας⁵⁶ καὶ τοῦ κλήρου. Ἀπὸ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ μαθαίνουμε πὼς ἂν καὶ οἱ ἱερεῖς τῆς ἐπισκοπῆς Πολόγου ἦταν ἀπαλλαγμένοι — μὲ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀλεξίου Α' ⁵⁷ — ἀπὸ τὶς ἐπῆρειες καὶ ὑπόχρεοι μόνο στὸ ζευγολόγιο,⁵⁸ οἱ φοροεισπράκτορες δὲν εἶχαν σεβαστεῖ τὸ αὐτοκρατορικὸ ἐγγραφο καὶ τοὺς εἶχαν ἐπιβάλει παραμονές καὶ ψωμοζημίες,⁵⁹ εἶχαν δὲ εἰσπράξει, προφανῶς χωρὶς δικαίωμα, ἀερικὸ καὶ ὄτρωζίνα.⁶⁰ Σὲ ἄλλο γράμμα ἀναφέρεται, ὅτι οἱ κληρικοὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς εἶχαν δικαίωμα νὰ μὴ καταβάλλουν φόρο γιὰ ἔκταση ἐνὸς ζευγαριοῦ ἀπὸ τῆ γῆ τους καὶ ἦταν τελείως ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴ δεκάτωση τῶν ζώων.⁶¹ Οἱ φορολογικοὶ ὑπάλληλοι ὁμως, ὅχι μόνο δὲν λάμβαναν ὑπόψη τους τὶς ἀπαλλαγές αὐτές, ἀλλὰ κατὰ τὴ σύνταξη τῶν πρακτικῶν ἀπογραφῆς τοὺς ὑπο-

Πὼς γὰρ οἱ ἐντεῦθεν ἐκβληθέντες οὐχ ὄλω τῷ θέματι τὴν μείωσιν λαμπρὰν ἐνσηματοῦσι;

54. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 32, 237: *Καὶ νῦν μὲν ὁ καστροκτίστης καθῆρει τὰ τῶν ἔλεειῶν.*

55. Βλ. π.χ. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 57, 323: *Πράκτορας ἔχεις πικρούς; Ἄλλ' οὐ πικροτέρους τῶν ἐν τοῦτοις τοῖς μέρεσιν, οἱ τῶν πέντε παιδίων ἐν εἰς δουλείαν ἀπάγουσιν, ὡσπερ ἄλλο τι τῶν ἀποπεμπτομένων ἢ τῶν ἀποδεκατομένων κτηρῶν.*

56. Βλ. π.χ. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 45, 85, 88, 111, 281 κ.έ., 445 κ.έ., 461 κ.έ., 535 κ.έ.

57. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ χρυσοβούλλου εἶναι γνωστὴ μόνον ἀπὸ τὸν Θεοφύλακτο, βλ. Dölger, *Regesten*, II, ἀρ. 1286.

58. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 12, 167: *Ἐπει οὖν θειοτάτη μὲν ἡ σὴ περιωπὴ τῆς ἀρχῆς, ἐχαρίσατο δὲ ἡμῖν ὁ προηγουμένως ἐκ τοῦ θεοστεφοῦς καὶ κραταιοῦ βασιλέως καὶ θεοῦ ἐγκοσμίου, ἵνα οὕτως εἶπω, τῇ ἐκκλησίᾳ κεχάριστο, φημί δὴ τὴν τῶν Πολογιτῶν ἱερέων παντελῆ ἐξκουσσεῖαν, μόνω καταβαρυνομένων τῷ τοῦ ζευγολογίου τέλει, τῶν δὲ ἄλλων πασῶν ὑπερκειμένων ἐπηρεϊῶν.*

59. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 19, 195: *Καὶ εἰς παραμονάς γὰρ ἔλκονται καὶ εἰς ψωμοζημίας καὶ ταῦτα, τοῦ χρυσοβούλλου κελεύσαντος ὑπερτέρους αὐτοῦς εἶναι καὶ ἔνταρτων λειτουργημάτων καὶ ψωμοζημιῶν.*

60. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 12, 169: *...ἀντιστρέφαι δὲ καὶ εἴ τι ἀπὸ ἱερέων ἢ λόγῳ ἀερικοῦ ἢ ὄτρωζίνας ἀφείλετο.*

61. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 96, 489: *Εἰ μὲν γὰρ ἐκ τῶν κληρικῶν προσαγαγεῖν φῆσει κέρδη τῷ (δημοσίῳ), οὐ φροντίς Ἰπποκλείδῃ. Οὐ γὰρ παρὰ τοῦτο ἐγὼ ὑπεύθυνος, πρῶτον μὲν ὅτι οὐδὲ πρότερον παρ' ἡμῶν ἐκερδαίνοντο ἀλλ' ἐν ζευγάρων ἕκαστος ἐξκουσσεύοντες τὰ ἐπέκεινα τούτων ἐπετέλουν τῷ δημοσίῳ, ἔπειτα ὅτι ἐπὶ πᾶσι τοῖς ζώοις πρὸ τούτου εἶχον ἀτέλειαν δεκατώσεως.*

λόγιζαν πλουσιότερους ώστε να πληρώνουν περισσότερο φόρο.⁶² Έκτός από τα παραπάνω τα μέλη του κλήρου είχαν καταλήξει να καταβάλλουν μεγαλύτερα ποσά για τα ιχθυοτροφεία και τους μύλους τους απ' ό,τι οι λαϊκοί.⁶³ Παρόλο που ο αρχιεπίσκοπος δεν αναφέρεται στην περίπτωση αυτή σε κάποια ατέλεια, νομίζω ότι είναι πιθανό, να είχαν οι κληρικοί και ως προς τους φόρους αυτούς, θεωρητικά τουλάχιστον, κάποια ιδιαίτερη μεταχείριση. Τα δεινά που είχε επισωρεύσει στον κλήρο ή άσκηση της φορολογικής πολιτικής περιγράφονται γλαφυρά από τον Θεοφύλακτο σε έπιστολή του σχετική με την κατάσταση που επικρατούσε στην έπισκοπή Διαβόλεως:

...ούτε του έπισκόπου φεύγοντος δια τους δεινούς επηρεαστάς, προσμένειν εικός τῆ εκκλησία άλλον τινά· τῆ κεφαλῆ γάρ και τὸ λοιπὸν σῶμα συνάπεισιν. Ἀμέλει και οἱ δοθέντες αὐτῷ παρὰ του κραταιοῦ και αγίου ἡμῶν αὐθέντου και βασιλέως συγγίλατοι τὴν εκκλησίαν κύκλω περικαθήμενοι πρότερον δια τὴν αὐτὴν ταύτην αἰτίαν τῶν πατρῶων ἐξέστησαν τῷ τῆς ὕλης δὲ δάσει πιστεύσαντες ἑαυτοὺς ἐμφωλεύουσι. Διὰ ταῦτα οὔτε διάκονος, οὔτε πρεσβύτερος, φεῦ τῶν ἐμῶν κακῶν, τῆ περικαλλεστάτη τῶν βουλγαρικῶν εκκλησιῶν ἑναπομεμένηκεν.⁶⁴

Τὴν εὐκαιριακή μόνον ένασχόληση του Θεοφύλακτου με τα φορολογικά προβλήματα του πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας του ἔχει διαπιστώσει και ὁ Ξανάλατος, που αναφέρει μάλιστα ότι ὁ αρχιεπίσκοπος ἦταν διατεθειμένος να συνηγορήσει για τὸ ποίμνιό του, όταν δὲν ὑπῆρχε περίπτωση να θιγοῦν τα δικά του, δηλαδή τα εκκλησιαστικά, συμφέροντα.⁶⁵ Ἡ ἄποψη αὐτὴ στηρίζεται σε πληροφορίες που περιέχονται κυρίως σε μιὰ ἀπὸ τῆς

62. Θεοφύλακτου 'Επιστολές ἀρ. 96, 489: *...τρίτον, δ και δακρύειν ἄξιον, ὅτι οὐδὲ τῆς ἐφ' ἐνὶ ζευγαρίῳ ἀτελείας οἱ πλείους οὐδὲ τῆς ἐπὶ τοῖς ζῴοις ὀρισθείσης ἐξκουσσείας ἀπήλυσαν ἀλλὰ και προστεθέντων αὐτοῖς παρὰ του μᾶλλον καταγραφῆως ἢ ἀναγραφῆως, ἴν' εἴπω τι και γελοῖον, ζευγαρίων και ζῴων, οὐ μόνον ἀπητήθησαν ἐφ' οἷς ἐδικαιοῦντο ἀτελῶς μείναι, ἀλλὰ και ὑπεραπητήθησαν.*

63. Θεοφύλακτου 'Επιστολές ἀρ. 96, 489: *Τοῦτο δὲ και ἐπὶ κεφαλαίων ἄλλων ἔπαθον ἀνομώτατα· και γὰρ ἐπὶ τε τοῖς μύλοις διπλασίω οἱ κληρικοὶ ἢ οἱ λαϊκοὶ ὑπετέλεσαν και ἐπὶ ταῖς Βουλγάρων μὲν γλώτταις λεγομέναις στρουγάις, ἔλλην δὲ ἀνῆρ διωρύχας ἄν ταῦτα ἐρεῖ, ἰχθύων ἄγραν προξενούσας και ἐπὶ ταῦταις δὲ πολλαπλασίω τῶν του κοινοῦ πλήθους ἐζημιώθησαν.*

64. Θεοφύλακτου 'Επιστολές ἀρ. 22, 203.

65. Xanalatos, ὁ.π. 62 (βλ. σημ. 3): *«Trotzdem wird man sich des Ein-drucks nicht erwehren können, dass Th., solange seine eigenen Interessen nicht in Frage standen, seinen Diözesanen in der Tat ein beredter Anwalt gegen Übergriffe der staatlichen Organe gewesen ist».*

έπιστολές του Θεοφυλάκτου, στην οποία αναφέρεται πώς κάποιος παροίκος⁶⁶ τῆς ἐπισκοπῆς μετὸ ὄνομα Λάζαρος, πού ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀποτινάξει τὸ ζυγὸ τῆς παροικίας, συγκέντρωσε ἄλλους τοὺς δυσαρεστημένους τῆς Ἀχριδάς καὶ κατέφυγε στὸν αὐτοκράτορα, κατηγορώντας τὸν ἀρχιεπίσκοπο γιὰ τυραννικὴ συμπεριφορὰ καὶ φοροδιαφυγὴ, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο συνηγόρησαν καὶ φορολογικοὶ ὑπάλληλοι, πού, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Θεοφύλακτος, ἦταν πάντοτε πρόθυμοι νὰ ὑποστηρίξουν παρόμοιες συκοφαντίες.⁶⁷ Βέβαια μετὰ ἀπὸ ὀκτῶ αἰῶνες δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθεῖ δίκιο στὴ μία ἢ στὴν ἄλλη πλευρά. Δὲν μπορεῖ ὅμως κανεὶς νὰ μὴ συγκρίνει τίς πληροφορίες πού περιέχουν σχετικὰ μετὰ τὴ φοροδιαφυγὴ οἱ ἐπιστολές τοῦ Βασιλείου. Αὐτὸς ὄχι μόνον δὲν κατηγορήθηκε ποτὲ γιὰ παρόμοιες ἐνέργειες, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦσε τὸ κύρος του γιὰ νὰ ὑπερασπίσει χωρικούς πού καταγγέλλονταν ὡς φοροφυγάδες,⁶⁸

66. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τοὺς παροίκους βλ. πρόσφατα J. Karyannopoulos, «Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte», *JÖB* 30 (1981) 207-237 καὶ τοῦ ἴδιου, «Συμβολὴ στὴν ἀγροτικὴ ἱστορία τοῦ μεταγενέστερου βυζαντινοῦ κράτους», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχολῆς Θεσσαλονίκης* 21 (1983) 165-200, ὅπου καὶ παραπομπές στοὺς παλαιότερους.

67. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 96, 484-487: Καὶ τούτων πάντων αἰτία ἡ τῶν πρακτόρων ἀπληστία καὶ κακοήθεια (...). Καὶ τοῦτο μὲν αὐτοπροσώπως τῷ κρατίστω ἡμῶν βασιλεῖ κατὰ τῆς ἐμῆς ἐνέτυχον οὐθενότητος, τὰ ἀνούσια οὐσιώσαντες, τὸ ψεῦδος στολίσαντες πομπικώτερον καὶ ἰσχὺν ἡμῖν ἀνίκητον ἐπιμαρτυρήσαντες (...). Τοῦτο δὲ καὶ διὰ παρενθέτων προσώπων τὴν συκοφαντίαν οὐρανῶσαντες, οἱ Ταρτάρου ἄξιοι τὸν Λάζαρον, ὃς πάροικος ἦν τῆς ἐκκλησίας καὶ φρονῶν ἐλευθεριώτερον ἐπόθει τὸν τῆς παροικίας ἀπαυχενίσαι ζυγόν, τοῦτον καθ' ἡμῶν ἐπιρρῶσαντες καὶ ὅσα δεῖ λέγειν καὶ οἷα διδάξαντες, καὶ τὰς ἀκοὰς τοῦ βασιλέως ἐπλήρωσαν καὶ τὴν καρδίαν τὴν τέως λευκὴν ἡμῖν ἐμελάνωσαν. (...) ὃς γὰρ οὐκ ἀποχρῶν αὐτῷ εἰ συνασπιστὰς Ἀχριδιώτας ἐπὶ τὸν πρὸς ἡμᾶς ἐπάγοιτο πόλεμον, καὶ τὰς ἄλλας τῆς Βουλγαρίας χώρας περιουστει καὶ ζητεῖ λιβαν ἐπιμελῶς εἰ τις εἴη καθ' ἡμῶν (...) εδρῶν δὲ πολλοῦς τοιούτους ἐπάγεται καθ' ἡμῶν ὡς Ἀχριδιώτας ἐπ' ἀρούραις καὶ ἀμπελώσι παρ' ἡμῶν ἠρπασμένοις τὰς ψυχὰς διαπεπονημένους· ἔστι δ' οὗς καὶ ἐν τῇ πόλει εὐρῶν ἐπ' ἄλλαις αἰτίαις δεομένους τοῦ βασιλέως συνεπιβοᾶν πείθει ὥστε δυσσημεῖσθαι τὸ ἐμὸν ὄνομα (...). Ἔτι καὶ χέεσθαι μένοι τὰς ὁδοὺς (μου) τυρῷ, τὰ δὲ ὄρη μου χέεσθαι γάλακτι καὶ ταλάντων οὐκ οἷδ' ὅπως συμπορισμοῖς ἀδρῶν εἶναι με καὶ βαθύπλοντον καὶ ἄγνιν σατραπικῶς, (...). Ἐκτὸς γὰρ τῆς περιλαλήτου γῆς, οὐδὲν τῶν δημοσιακῶν εὐρέθην κατέχων ὁ πολὺς ἐγὼ τὴν ἰσχὺν καὶ τοῖς Ἀλφάδασι ἐφάμιλλος, καίτοι ἐπηρεαστικῶς ἐρευνώμενος καὶ λογοπραγούμενος. Μὴ γὰρ με τίς ἐρήμην αἰρείτω, τὰς τοῦ πράκτορος κατ' ἐμοῦ διαβολὰς πιστὰς αὐτόθεν δεχόμενος, ἀλλὰ πρὸς ἄπερ ἂν ἐκεῖνος ἐρεῖ μινάτω καὶ τὰς τοῦ τῆς ἐκκλησίας μέρους ἀπολογίας.

68. Βλ. παραπάνω σημ. 9.

έφθασε δὲ ἴσως καὶ στὸ σημεῖο νὰ προσπαθεῖ νὰ βοηθήσει κάποιον «βουλευτὴ» νὰ ἐπιτύχει ἀκόμα καὶ μὲ δωροδοκία τὴν ἐγγραφή στους hono-
rarii codicilli, γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς ὑποχρεώσεις του.⁶⁹ Φυσικὰ οἱ
διαφορετικὲς αὐτὲς ἀντιδράσεις μπορεῖ νὰ ὀφείλονταν στὴν ἰδιοσυγκρα-
σία καθενὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἐκκλησιαστικὸς ἄνδρες καὶ σὲ διαφορὰ ἀντι-
λήψεων σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τοῦ ἐπισκόπου, νομίζω ὅμως ὅτι τὰ αἰτία
τοὺς ἦταν ἐνδεχομένως ἄλλου εἴδους καὶ συγκεκριμένα ἡ καθιέρωση ἐνὸς
δεσπύζοντος ρόλου τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ, ἀλλὰ καὶ
ἡ διαφοροποίηση τῆς ἐξάρτησης τῶν κληρικῶν ἀπὸ τὶς ἐπισκοπές, μὲ
τρόπο ὥστε ὁ σύνδεσμος Ἐκκλησίας καὶ κλήρου νὰ ἔχει γίνεῖ περισσό-
τερο ὕλικός.

Τὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶχε σταδιακὰ μεταβληθεῖ σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς με-
γάλους ἰδιοκτητὲς γῆς εἶναι γνωστὸ γιὰ τὸ Βυζάντιο. Στις ἐπιστολὲς τοῦ
Θεοφυλάκτου ἄλλωστε, ἀναφέρεται ρητὰ καὶ αὐτὴ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς «ἄρ-
χοντες».⁷⁰ Τὸ ὅτι μέρος τῆς γῆς τῆς ἀποτελοῦσε παροικικοὺς κλήρους
εἶναι ἐπίσης γνωστό. Αὐτὸ πού προκαλεῖ ὅμως ἐντύπωση εἶναι, ὅτι στίς
ἐπιστολὲς τοῦ ὁ Θεοφύλακτος θέτει κληρικοὺς καὶ παροίκους στὴν ἴδια
μοίρα⁷¹ ἢ ἀκόμα χρησιμοποιοεῖ ὄρους πού προσιδιάζουσι τοὺς δεύτερους
(ὅπως «σιγιλλάτοι») γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὸ ἱερατικὸ προσωπικὸ τῶν
ἐπισκοπῶν του.⁷² Ἡ ἐξομοίωση αὐτὴ δὲν εἶναι — σύμφωνα τουλάχιστον
μὲ ἀπόψεις πού διατύπωσα πρόσφατα⁷³ — περίεργη. Μετὰ τὸν 11ο αἰῶνα
σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας ἀπαντοῦν οἱ λεγόμενοι «κληρικο-
πάροικοι» ἢ «ἐνυπόστατοι κληρικοὶ» ἢ — ὅταν ὁ ἀριθμὸς τοὺς εἶχε καθο-
ριστεῖ μὲ αὐτοκρατορικὰ προνομιακὰ ἐγγραφα — «ἀπὸ χρυσοβούλλων

69. Βασιλείου Ἐπιστολές ἀρ. 190, II, 143: Ἐὰν οὖν οὐ δοκῆ τοῦτο, αὐτὸς
καταξίωσον ὑπομνηστικὸν μοι ἀποστεῖλαι περὶ τίνος χρητῆ ἀξιώματος σπουδὴν εἰσε-
νέγκασθαι, ἵνα ἀρξώμεθα αἰτεῖν ἕκαστον τῶν ἐν δυνάμει φίλων τὴν χάριν ταύτην
εἴτε προῖκα εἴτε καὶ μετρίον τιμήματος, ὡς ἂν ἡμᾶς ὁ Κύριος εὐδοῦσῃ. Βλ. καὶ
Treucker, δ.π. 84-85 (βλ. σημ. 3).

70. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 26, 215: Ἐγὼ γάρ, ἀθθέντα μου, τὸ χωρίον
δ ἐξ ἀρχαίων χρόνων κατεῖχεν ἡ ἐκκλησία μηδὲ πρακτικῶ ὑποκείμενον, ἀφαιρεθὲν
παρὰ τοῦ βασιλέως εὐρῶν καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀποσπασθὲν, ὥσπερ οὖν τὰ τῶν ἀρ-
χόντων πάντων.

71. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 45, 283: Ἐντεῦθεν ἔργα βαρύτερα καὶ ἐργο-
διῶκται πικρότεροι καὶ κληρικοὶ μὲν γυμνούμενοι καὶ τραχηλιζόμενοι, πάροικοι δὲ
ἀριθμούμενοι τε καὶ ἐξονυχίζόμενοι καὶ γῆ διαμετρομένη τοῖς τῆς ψύλλης πηδήμασιν.

72. Βλ. Θεοφυλάκτου Ἐπιστολές ἀρ. 22, 203, βλ. καὶ παραπάνω σημ. 64 (τὸ
σχετικὸ χωρίο παρατίθεται στὸ κείμενο).

73. Βλ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ* 186-216.

κληρικοί». Αὐτοὶ προσέφεραν στὶς ἐπισκοπὲς ἔμμισθες ἱερατικὲς ὑπηρεσίες καὶ ἐκμεταλλεύονταν συγχρόνως ἀκίνητά τους, τὰ λεγόμενα «κληρικᾶτα», μὲ τὴν ὑποχρέωση καταβολῆς τέλους μικροῦ ὕψους. Τὰ κληρικᾶτα δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ διατεθοῦν οὔτε ἐν ζωῇ οὔτε αἰτία θανάτου. «Ὅταν ὁ κληρικοπάροικος πέθαινε, τὸ ἀκίνητο ἐπέστρεφε στὴν ἐπισκοπὴ, πού τὸ διέθετε σὲ ἄλλο λειτουργό της, ἐκτὸς ἂν κάποιος ἀπὸ τοὺς κληρονόμους του ἦταν ἱερωμένος καὶ ἐπιθυμοῦσε νὰ συνεχίσει τὴν ἐκμετάλλευση μὲ τοὺς ὄρους τοῦ προκατόχου του. Ἡ διάγνωση τῶν παραπάνω σχέσεων μέσα στὶς πηγὲς δὲν εἶναι εὐκόλο ἐγχείρημα, γιατί οἱ πληροφορίες παραδίδονται ἀποσπασματικά, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ πολὺ συχνὰ λείπουν οἱ χαρακτηριστικοὶ ὄροι πού παρέθεσα παραπάνω καὶ οἱ κληρικοπάροικοι ἀναφέρονται ἀπλῶς ὡς κληρικοί, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Θεοφυλάκτου,⁷⁴ καὶ μόνον ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα καὶ τὴν περιγραφή τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς τὴν ἰδιόμορφη οἰκονομικὴ τους ἐξάρτηση ἀπὸ τὶς ἐπισκοπές.

Οἱ «ἀπὸ χρυσοβούλλων κληρικοί» ἦταν λοιπὸν κληρικοπάροικοι. Προνομιακὰ ἐγγράφα ὁμως δὲν ἦταν μόνον τὰ χρυσόβουλλα ἀλλὰ μπορούσαν νὰ εἶναι καὶ τὰ σιγίλλια,⁷⁵ ἅρα κληρικοπάροικοι πρέπει νὰ θεωρηθοῦν καὶ οἱ «σιγιλλάτου» πρεσβύτεροι καὶ διάκονοι τῆς ἐπισκοπῆς Διαβόλεως. Γι' αὐτὸ ὑπάρχει καὶ μιὰ περαιτέρω ἱστορικὴ μαρτυρία. Πρόκειται γιὰ τὰ σιγίλλια τοῦ Βασιλείου Β', μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν παραχωρηθεῖ κληρικοί καὶ πάροικοι σὲ πολλὲς ἐπισκοπὲς τῆς παλαιᾶς Βουλγαρίας.⁷⁶ Τελευταῖα ἀποδείχθηκε ἡ πλαστότητα αὐτῶν τῶν σιγιλλίων.⁷⁷ Ἡ πλαστότητα ὁμως ἑνὸς βυζαντινοῦ ἐγγράφου, πού μπορεῖ νὰ ὀφειλόταν σὲ πλῆθος λόγων, δὲν σημαίνει πάντα ὅτι τὸ περιεχόμενό του δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν ἀλή-

74. Πρβ. γιὰ τὸ θέμα τὶς ἀπορίες τοῦ P. Gautier, *Nicéphore Bryennios. Histoire (CFHB, 9 – Series Bruxellensis)*, Βρυξέλλες 1975, σ. 326 σημ. 5 (ὅπου ἐκδίδεται μόνη ἡ ἐπιστολὴ ἀρ. 96). Βλ. ἐπίσης Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικά* 267.

75. Γιὰ τὴ χρήση τοῦ ὄρου «σιγίλλιο» γιὰ δήλωση προνομιακῶν ἐγγράφων, O. Kresten, «Zur Echtheit des ΣΙΓΙΛΛΙΟΝ des Kaisers Nikephoros I. für Patras», *Römische Historische Mitteilungen* 19 (1977) 15-78 (ἐδῶ σ. 29, 57-59 ἰδίως σημ. 134).

76. Ἐκδ. H. Gelzer, «Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche», *BZ* 2 (1893) 22-72 (ἐδῶ σ. 42 κ.έ.), *Dölger, Regesten* II, ἀρ. 806-808.

77. Βλ. E. Στεργιάδου, *Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Ἀχρίδας σιγίλλια τοῦ Βασιλείου τοῦ Β'*, Θεσσαλονίκη 1988. Τὴν ἀτύπωτη ἀκόμα αὐτὴ διατριβὴ μοῦ ὑπέδειξε ὁ καθηγητὴς κ. Ἰ. Καραγιαννόπουλος, πού τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση.

θεια, έφόσον μπορεί τὸ πλαστὸ έγγραφο νὰ δημιουργήθηκε γιὰ νὰ «νομιμοποιήσει» ἐκ τῶν ὑστέρων μιὰ πραγματικὴ κατάσταση.⁷⁸ Γιὰ τὴν ἐξαγωγή τῶν παραπάνω συμπερασμάτων δὲν χρησίμευσαν ἄλλωστε ὡς πηγὴ μόνο τὰ «σιγίλλια» αὐτά. Οἱ ἴδιες οἱ ἐπιστολές τοῦ Θεοφυλάκτου ἀποτελοῦν μαρτυρία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κληρικοπαροίκων ὄχι μόνο στὴν ἐπισκοπὴ Διαβόλεως, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀχρίδα.⁷⁹ Σὲ σχέση μεῖς ἄλλες ἐπισκοπές ποὺ ἀναφέρουν τὰ σιγίλλια, ἔχω ἀντίστοιχες πληροφορίες ἀπὸ περαιτέρω πηγές γιὰ τοὺς Σταγούς⁸⁰ καὶ τὰ Κάνινα.⁸¹ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἀμφισβητούμενα έγγραφα, κληρικοπαροίκους ἔχω ἐντοπίσει καὶ γιὰ τὶς μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπές Ἀθηνῶν, Ἄρτης, Δρυϊνουπόλεως, Κερκύρας, Λακεδαιμονίας, Μεσημβρίας, Μηθύμνης, Ναυπάκτου καὶ Σερρών.⁸²

Εἶναι βέβαια ὑπερβολὴ νὰ λεχθεῖ, πὼς ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ μετὰ τὸ σύνολο τῶν κληρικῶν τῶν βυζαντινῶν ἐπαρχιῶν εἶχε μεταβληθεῖ σὲ κληρικοπαροίκους, ἢ, μεῖς ἄλλα λόγια, ὅτι μόνο μέσω μιᾶς σχέσης παροικίας μπορούσε κανεὶς νὰ πάρει θέση λειτουργοῦ σὲ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία. Δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ μὴ δοθεῖ ἡ ἐπιβαλλόμενη σημασία στὴ διαμόρφωση τῶν παραπάνω σχέσεων, οὔτε νὰ ἀγνοηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Βασίλειος — ὅταν ὡς «καλὸς ποιμὴν» ὑπερασπίζει τοὺς κληρικούς του ἀπέναντι στὶς ἀδικίες τῶν φοροεισπρακτόρων — χρησιμοποιοῖ γνήσια ἐκκλησιαστικὴ φρασεολογία καὶ τοὺς χαρακτηρίζει ὡς τοὺς τῷ Θεῷ ἡμῶν ἱερωμένους, ἐνῶ ὁ Θεοφυλάκτος — ποὺ οὐσιαστικὰ μέσω τῆς φροντίδας γιὰ τὴν ἀτέλεια τῶν κληρικῶν προασπίζει τὰ συμφέροντα τῆς Ἐκκλησίας⁸³ — ἀποκαλώντας τοὺς μεῖς τοὺς ὄρους *σιγιλλάτοι τὴν ἐκκλησίαν κύκλω περικαθήμενοι* δὲν διαφέρει σὲ τίποτα ἀπὸ ἕνα ἄρχοντα ποὺ ἀναφέρεται στοὺς ὑποτακτικούς του.⁸⁴

78. Βλ. Σπ. Τρωιάνο, «Ἐγγραφα καὶ πλαστογραφία στὸ Βυζάντιο», *Ἀρχαιολογία* 5 (1982) 47-52 (ἐδῶ σ. 52).

79. Βλ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικά* 266-267.

80. Βλ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικά* 188-190.

81. Βλ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικά* 280-282.

82. Βλ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικά* 186 κ.έ. (passim).

83. Βλ. σχετικὴ περικοπὴ ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου παραπάνω σημ. 58. Στὴν περίπτωσις ἄλλωστε τῶν κληρικοπαροίκων ἡ κυριότης τῶν καλλιεργούμενων κτημάτων ἀνῆκε στὴν Ἐκκλησία.

84. Πρβ. V. Nikolaeu, *Feodalni otnosenija v pokorenata ot vizantijska Bălgarija otrazeni v pismata na Teofilakt Ohridski, archiepiskop Bălgarski* (= Le régime féodal byzantin en Bulgarie reflété dans la correspondance de l'Archevêque Théophylacte d'Ochrida), Σόφια 1951 (σ. 231-233, γαλλικὴ περίληψις τοῦ βιβλίου).

HELGA KÖPSTEIN

ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΙΡΑ

Το βυζαντινό δίκαιο και ιδιαίτερα η βυζαντινή νομοθεσία χαρακτηρίζονται από την διατήρηση των παραδοσιακών κανόνων και την συνείδηση της παράδοσης. Αυτό ισχύει τόσο ως προς την ρητορική μορφή και τα επιχειρήματα όσο και ως προς την πολιτική-ιδεολογική προπαγάνδα, δηλαδή την υπογράμμιση της θείκης ιδιότητας του αυτοκράτορα και των νόμων του, καθώς και άλλων «στοιχείων της αυτοκρατορικής αντίληψης», που έχουν αναλυθεί και μελετηθεί από τον Herbert Hunger.¹ Έτσι, μάλλον δεν είναι δυνατό να γίνει λόγος για τομή στην βυζαντινή νομοθεσία.

Ωστόσο, στο περιεχόμενο των νόμων ανιχνεύονται συχνά στοιχεία που παραπέμπουν σε επίκαιρες πολιτικές καταστάσεις. Παρά την ρητορική, ιδεολογική και νομική εξάρτηση από την παράδοση, οι βυζαντινοί νόμοι αποτελούν τεκμήρια των κοινωνικών αλλαγών. Έτσι, στα Προόμια των Νεαρών ο αυτοκράτορας-νομοθέτης περιγράφει τις συγκυρίες που τον οδηγούν στην δημοσίευση του κάθε διατάγματος και αιτιολογεί την «νεαρά νομοθεσία» ως μέριμνα για τους υπηκόους και ως θεραπεία του κοινού συμφέροντος.

Ότι ισχύει για το δημόσιο δίκαιο διαφαίνεται και στο ιδιωτικό και, σε τελευταία ανάλυση, στην νομοθεσία την σχετική με τους δούλους, μολονότι στην τελευταία αυτή περίπτωση η αυτοκρατορική ιδεολογία κάπως υποχωρεί. Οι ρυθμίσεις όμως που πηγάζουν από το ρωμαϊκό δίκαιο, είναι τόσο ισχυρές ώστε διαφοροποιούνται κάπως μέσα στην ιστορική εξέλιξη, αλλά δεν αμφισβητούνται ποτέ στο σύνολό τους. Ότι η νομική θέση των δούλων επηρέαζε αποφασιστικά την ζωή τους, την «κα-

1. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Βιέννη 1964.

θημερινή τους ζωή», και ότι τα νομικά τους δικαιώματα μαρτυρούν άκρα κοινωνική αδικία, αποτελεί κοινό τόπο.

Η σύγχρονη βυζαντινολογία συμφωνεί ουσιαστικά ότι ο θεσμός της δουλείας, μετά από μια τελευταία αναλαμπή κατά τον 9ο και τον 10ο αιώνα, υποχωρεί ουσιαστικά από τον 11ο,² μολονότι στην πράξη δεν έπαυσε να υπάρχει ως την πτώση της αυτοκρατορίας.³ Ξεκινώντας, λοιπόν, από δικαστικές αποφάσεις του 11ου αιώνα, θα προσπαθήσω να διαπιστώσω ενδεχόμενες προσαρμογές σε νέες πραγματικότητες και τροποποιήσεις στον νόμο, που να επιτρέπουν διαφορετικές εκτιμήσεις.⁴

Εύστοχα ο Dieter Simon⁵ τόνισε την σημαντική ιστορική αξία της Πείρας.⁶ Αυτές οι αποφάσεις του Ευσταθίου Ρωμαίου, προέδρου του δικαστηρίου που έδρευε στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης, και οι οποίες καταγράφηκαν στα μέσα του 11ου αιώνα από συνεργάτη του δικαστή σύμφωνα με τα πρακτικά των δικών και με μελέτες του Ευστα-

2. π.χ. R. Browning, «Rabstvo v vizantijskoj imperii (600-1200 gg.)», *Viz. Vrem.* 14 (1958) 38-55. A. P. Každan, «Raby i mistii v Vizantii IX-XI vekov», *Učenyje zapiski Tul'skogo gos. pedagog. inst.* 2 (1951) 63-84. Του ίδιου, «The concepts of freedom (eleutheria) and slavery (duleia) in Byzantium», στο: *La notion de liberté au Moyen Age. Islam, Byzance, Occident*, Παρίσι 1985, σ. 215-226 (κυρίως σ. 222-223 με βιβλιογραφία).

3. Helga Köpstein, *Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz*, Βερολίνο 1966.

4. Η Anne Hadjinicolaou-Marava (*Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin*, Αθήνα 1950, σ. 7) υποστηρίζει βαθμιαία μεταβολή, ενώ ο M. J. Sjužumov («O pravonom položenii rabov v Vizantii», *Učenyje zapiski Sverdlovskogo gos. pedagog. inst.* 11 (1955) 165-192) τονίζει την αμετάβλητη συνέχεια. Ο A. P. Každan (Raby 73) μιλά για δύο αντικρουόμενες κρατικές-νομικές τάσεις από τον 9ο ως τον 11ο αιώνα: της ενίσχυσης και της αποδυνάμωσης ταυτόχρονα της δουλείας.

5. D. Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*, Φραγκφούρτη 1973. Στο Σεμινάριο της Φραγκφούρτης ετοιμάζεται νέα έκδοση.

6. Πείρα ήγον διδασκαλία εκ των πράξεων του μεγάλου κυρού Ευσταθίου του Ρωμαίου, *JGR* IV, 9-260 (στο εξής: II). Για την Πείρα βλ.: L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Βιέννη 1953, σ. 711-712. P. E. Pieler, στο: H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, Μόναχο 1978, σ. 469. E. E. Lipšic, «Zakonodatel'stvo i jurisprudencija v Vizantii v IX-XI vv», *Istoriko-juridičeskie etjudy*, Λένινγκραντ 1981, 121-171. N. Oikonomides, «The 'Peira' of Eustathios Romaios: An Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law», *Fontes Minores* VII (1986) 169-192 (με σχετική βιβλιογραφία). Στον ίδιο τόμο των *Fontes Minores* δημοσιεύονται άλλες δύο μελέτες για την Πείρα: Βλ. και σημ. 5.

θίου, εἶναι μία ἀπὸ τις ελάχιστες βυζαντινὲς πηγές που μας ἐπιτρέπουν νὰ ριξοῦμε μία ματιὰ στὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων. Το ἴδιο υλικὸ μαρτυρεῖ τὸν τρόπο χρήσης ἀπὸ τὸν δικαστὴ τῶν πολυάριθμων νομικῶν ρυθμίσεων ὥστε νὰ ἀποφανθεῖ κατὰ περίπτωσιν καὶ νὰ αιτιολογήσῃ πειστικὰ τὴν κάθε του ἀπόφαση. Πρέπει ὁμῶς κατὰ τὴν ἐκτίμηση αὐτῆς τῆς πηγῆς νὰ λάβουμε ὑπόψη, ὅτι στὶς δίκες αὐτές ὡς ἐνάγοντες ἀναφέρονται κυρίως εκπρόσωποι τοῦ ἀνώτερου κοινωνικοῦ στρώματος καὶ ὅτι ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας ἀναφέρει, στὶς περισσότερες περιπτώσεις, μόνο τὴν αιτιολογία τῆς ἀπόφασης ἢ τὸ νόμο στὸν ὁποῖο βασίζεται καὶ σπάνια τὴν συγκεκριμένη διαφορά. Ἐπιπλέον, ἡ χρήση παραθεμάτων ἀπὸ παλαιότερους νόμους ἀνάγεται σε παραδειγματικὸ, θεωρητικὸ ἐπίπεδο νομομάθειας καὶ ἀποκλίνουν ἀπὸ τὸν ἐπικαιρικὸ χαρακτῆρα τῆς τελικῆς ἀπόφασης. Ἔτσι, λαμβάνοντας ὑπόψη τὰ πολυπλοκὰ νομικὰ προβλήματα που θέτει ἡ πηγὴ⁷ ἀρκούμαι ἐδῶ σε μερικὲς στατιστικὲς παρατηρήσεις καὶ σε μια σύντομη ἐπισκόπηση τοῦ ὅλου ζητήματος.

Απὸ τοὺς 75 τίτλους τῆς Πείρας μόνον ἓνας ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὸ θέμα «Ἐλεύθεροι καὶ δούλοι» (τίτ. 28). Ἐκτὸς ὁμῶς ἀπὸ αὐτόν, σχετικὲς μαρτυρίες περιέχονται σε ἄλλους 30 τίτλους,⁸ που καταρχὴν πραγματεύονται διαφορετικὲς υποθέσεις. Στὸ σύνολο τῶν 1.048 κεφαλαίων τῆς Πείρας πρόκειται γιὰ περισσότερα ἀπὸ 100 κεφάλαια,⁹ δηλαδὴ ποσοστὸ περίπου 10%. Ἀν ἀφαιρέσουμε τὶς διπλὲς ἀναγραφές¹⁰ καὶ τὶς περιπτώσεις ἐκείνες, ὅπου τὸ δίκαιο τῶν δούλων χρησιμοποιεῖται μόνο ὡς παράδειγμα,¹¹ καταλήγουμε σε ἀριθμὸ κεφαλαίων περίπου 90. Καταρχὴν αὐτὸ σημαίνει ἀπλῶς ὅτι σε μια κοινωνικὴ σύνθεσιν, που ἐνσωματώνει καὶ τοὺς δούλους, προέκυπταν μεικτὲς διενέξεις που ἔπρεπε νὰ ρυθμιστοῦν.

Νομικὴ βάση γιὰ τὴν αιτιολόγηση τῶν ἀποφάσεων εἶναι κατὰ κα-

7. J. Karayannopoulos – G. Weiss, *Quellen zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, Wiesbaden 1982, σ. 423.

8. Στους τίτλους: 1, 5, 6, 9, 14, 16, 17, 18, 19, 22, 24, 30, 31, 32, 35, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 51, 61, 65, 66, 72, 73.

9. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 90 κεφαλαίων εἶναι κατὰ προσέγγιση, δεδομένου τοῦ χαρακτῆρα τῆς πηγῆς. Ὡστόσο, τὰ 1.048 κεφάλαια, καταχωρισμένα θεματικὰ, ἀναφέρονται σε μικρότερο ἀριθμὸ δικῶν, βλ. Weiss, ὁ.π. 118, ὁ ὁποῖος ἀριθμεῖ 276 δίκες.

10. Π 28.19 = 45.19 καὶ Π 19.41 = 40.6. Σε ἄλλες πλευρὲς τῆς ἴδιας ὑπόθεσης ἀναφέρονται τὰ κεφάλαια Π 28.6 καὶ 42.17.

11. Π 31.4, 5 - Π 38.70, 86, 91 - Π 40.4, 5 - Π 43.8 - Π 65.6.

νόνα τα Βασιλικά, ενώ σπάνια γίνεται άμεση παραπομπή στις Νεαρές του Ιουστινιανού και του Λέοντα ΣΤ'.¹² Οι πενιχρές αυτές ενδείξεις είναι, δυστυχώς, συχνά όλα όσα διασώζει ο συγγραφέας της Πείρας και για την διένεξη και για την απόφαση. Πολύ λίγα κεφάλαια παρέχουν εκτενέστερη και εναργή παρουσίαση της υπόθεσης. Κάποτε λείπει ακόμη και η ρητή παραπομπή στους νόμους που χρησιμοποίησε ο Ευστάθιος. Όπως στα άλλα ζητήματα, έτσι και σε ό,τι σχετίζεται με τους δούλους, ο δικαστής του 11ου αιώνα βασίζεται, δια μέσου των Βασιλικών και του Ιουστινιάνειου *Congrus*, στους κανόνες των Πανδεκτών και του Κώδικα, δηλαδή στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο. Περιθώρια είχε ο δικαστής μόνο στην επιλογή και ερμηνεία των αντιφατικών νομικών διατάξεων¹³ και στην κατεύθυνση και μορφή της επιχειρηματολογίας.¹⁴

Παρά τον έκδηλο συντηρητισμό του δικαίου αξίζει να ριξουμε μια ματιά στα θέματα, επειδή από αυτά τουλάχιστον προκύπτει ποιες διατάξεις χρησιμοποιήθηκαν πραγματικά στην ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας. Μεγάλο μέρος των κεφαλαίων, περίπου το μισό, αφορά την πρακτική της πώλησης. Ακολουθεί το ζήτημα της απελευθέρωσης (μαζί με τη μνεία των απελευθέρων), στο ένα τρίτο των κεφαλαίων, και μόλις το 20% των κεφαλαίων αναφέρεται σε ειδικά προβλήματα των δούλων, των σεξουαλικών τους σχέσεων και των παιδιών τους. Άλλα ζητήματα, π.χ. το πεκούλιο, δούλοι ως μάρτυρες, εμφανίζονται σποραδικά.

Σύμφωνα με την πάγια νομική άποψη, ο δούλος είναι αντικείμενο (*res*) του δικαίου: αγοράζεται και πωλείται ως ζωντανό εμπόρευμα,¹⁵ ενεχυριάζεται,¹⁶ κληροδοτείται,¹⁷ και σε όλο το διάστημα της ζωής του, τις καθημερινές του δραστηριότητες, τις επαφές του με την οικογένεια, εξαρτάται από τις διαθέσεις του εκάστοτε ιδιοκτήτη του. Από την άλλη μεριά τού αναγνωρίζονται, όπως και στην αρχαιότητα, υποτυπώδεις έννομες σχέσεις: επιτρέπεται να καταθέτει ως μάρτυς (ο Ευστάθιος ανα-

12. Π 17.14 = *Novellae* 119. 2 (έμμεσα Π 30, 71 = Βασιλικά 21.1.51 = *Novellae* 90. 6 και Π 49.25 = Βασιλικά 32.1.2 = *Novellae* 18. 11). Π 9.8 = Νεαρά Λέοντος ΣΤ' 71.

13. Για αντιφατικούς νόμους βλ. π.χ. Π 6.16 (τέλος)· πρβ. και Π 49.33 (αρχή).

14. Πρβ. Simon, *ό.π.* 19 κ.ε. και Oikonomides, *ό.π.* 183-192.

15. Βλ. παρακάτω, σ. 414-415.

16. π.χ. Π 6.22 - Π 19.15 - Π 6.21 - Π 6.16 (οι δούλοι εξαιρούνται όπως και τα οικιακά σκεύη).

17. π.χ. Π 16.4 και 17.3.

γνωρίζει σε μιαν ιδιαίτερη περίπτωση και τον ὄρκο του)¹⁸ ἢ να ἔχει ιδιοκτησία.¹⁹

Το υλικό της Πείρας αναφέρει τους δούλους κυρίως ως κτήμα ευπόρων ἢ αξιωματούχων και ασχολούμενους με το νοικοκυριό,²⁰ ὅπου δουλεύουν ως υπηρέτες,²¹ μάγειροι, νοτάριοι,²² φροντιστές, διοικητές.²³ Ρητά αναφέρονται ἀκόμη και ως ασχολούμενοι στην αγροτικὴ οικονομία.²⁴

Από τα σχετικὰ παραθέματα των Βασιλικῶν διαπιστώνουμε κακοποιήσεις δούλων²⁵ και ἀνακρίσεις που συνοδεύονται ἀπὸ βασανιστήρια.²⁶ Αυτό μαρτυροῦν και οι πολυάριθμες ἀναφορές δούλων-φυγάδων.²⁷ Κατὰ κύριο λόγο ὅμως οι ιδιοκτήτες φαίνεται ὅτι ἐκμεταλλεύονταν την ἐξαρτημένη θέση των δούλων για τα δικά τους συμφέροντα. Ἐτσι, τον συχνά ἀναφερόμενο αἰφνιδιασμό ενός γιου πατρικίου στο νησί Γαζούρα μετὰ λαοῦ και την συμμετοχὴ δούλων²⁸ δεν πρέπει να τον ἐρμηνεύσουμε ως

18. π.χ. *Π* 30.5, 8, 10 και 30.75 (βλ. Simon, ὁ.π. 31-32).

19. *Π* 14.8: και τοῦτο δηλοῖ τὰ ἐν τῇ διαθήκῃ γραφόμενα, ὡς τὰ ὄσα εἶη ἔχων ὁ δούλος ἔχειτο. Και ὄσα γὰρ μετὰ τὴν πώλησιν τῆς διαθήκης κτήσεται ἔξει. Ἀπὸ την ἄλλη πλευρὰ, ὁ δούλος δεν μπορεῖ να κληρονομήσει τον ἐλεύθερο συγγενή του κεκτημένον πολλὴν ἕπαρξιν, που πέθανε χωρὶς να ἀφήσει διαθήκη (*Π* 32.1).

20. π.χ. *Π* 6.16 - *Π* 30.75 - *Π* 43.8.

21. π.χ. *Π* 30.75.

22. Ἐκινώντας ἀπὸ Βασιλικὰ 25.2.6-8 = *Digesta* 20.1.6-8, ὁ Ευστάθιος (*Π* 6.16) ἀναφέρει ὡς παράδειγμα για τα πρὸς χρῆσιν ἀναγκαῖα ἀνδράποδα τον μάγειρο και για τα πρὸς διάθεσιν φερόμενα, τον νοτάριο και τον φροντιστή, ἐνὼ για τα πρὸς καθημερινὴν χρῆσιν ἀναφέρει το παράδειγμα των Βασιλικῶν: και ἡ παλλακὴ και οἱ φυσικοὶ παῖδες και οἱ θρεπτοί. Και συνεχίζει ἀναφέροντας ὅτι ὁ πιστωτής δεν μπορεῖ να ἀναγκάζει τον εὐπορο χρεώστη να δώσει ἢ εἰς διάθεσιν ἔχει ἢ εἰς ὑπουργίαν ἀναγκαιοτάτην (μεταξὺ ἄλλων μάγειρο και νοτάριο), ἐπειδὴ το χρέος μπορεῖ να πληρωθεῖ και με ἄλλα (δηλ. πράγματα).

23. *Π* 43.8 και 51.23 δεν δίνουν σαφὴ σύγχρονα παραδείγματα. Πρβ. ἐπίσης *Π* 38.91 (τέλος). Για τον φροντιστή βλ. σημ. 22.

24. π.χ. *Π* 6.21 - *Π* 9.8 - *Π* 38.40 (μολονότι το κεφάλαιο ἀποτελεῖ παράθεμα).

25. *Π* 28.13 = Βασιλικὰ 19.7.11 = *Digesta* 1.6.2. Ἀλλὰ οι ἀντίστοιχες διατάξεις του *Codex Justinianus* 9.14.1 = *Ἐκλογὴ* 17.49 δεν ἀναφέρονται πια.

26. *Π* 28.2 = Βασιλικὰ 22.1.7 = *Digesta* 22.3.7. Για *Π* 28.2 βλ. και το σχόλιο 3 [Θαλέλαιος] (= Scheltema, *Basilicorum Scholia* IV) στα Βασιλικὰ 21.1.31, 32 = *Codex Justinianus* 4.20.8. Δια βασάνων ἀνακρίνονται ἐπίσης ἀγνωστοι και ἀποροι, βλ. *Ἐκλογὴ* 14.1 = *Novellae* 90. 1.

27. *Π* 28.2, 3, 10 - *Π* 38.26, 29, 46-50, 91. Ὅλα αυτά τα κεφάλαια στήριζονται σε χωρία των Βασιλικῶν - *Digesta*. Ἐξαιρέση ἀποτελεῖ το *Π* 38.49, 50 που βασίζεται στον Κώδικα.

28. *Π* 42.17 και 28.6.

ενέργεια διαμαρτυρίας δούλων.²⁹ Όταν ένας γόνος πλούσιας οικογένειας επιτίθεται, μαζί με τους ανθρώπους του, σε εύπορα σπίτια και τα λεηλατεί, αυτό φαίνεται περισσότερο ως ιδιωτική διένεξη μεταξύ μελών του ίδιου στρώματος, εφόσον μάλιστα βοηθείται από άλλους ευπόρους.³⁰ Οι άρχοντες μεταχειρίζονται τους δούλους για την «βρόμικη δουλειά». Την ίδια έννοια έχουν και δύο άλλες περιπτώσεις που περιγράφονται στην Πείρα, όπου μάλιστα πρόκειται για φόνους.³¹ Είναι, λοιπόν, προφανές ότι κατά την ληστρική επίθεση του γιου του πατρικίου, οι δούλοι δεν έδρασαν με δική τους πρωτοβουλία, αλλά μετά από παρότρυνση. Βέβαια, μολοντί οι εξηρημένοι δούλοι οφείλουν να υπακούουν, πιθανότατα θεώρησαν το γεγονός ως ευκαιρία διεξόδου των συσσωρευμένων εντάσεων. Η προθυμία τους να συνεργασθούν δηλώνει, έμμεσα τουλάχιστον, την απελπιστική τους κατάσταση. Ακόμη, η σημασία που προσδίδεται στα πωλητήρια στην υπακοή του δούλου και στην τιμιότητά του,³² μολοντί αποτελεί στερεότυπο χαρακτηρισμό των δούλων, μαρτυρεί τον πόθο τους για νομική ελευθερία και την συνεχή κακή υλική τους κατάσταση.

Το θέμα πώλησης και αγοράς δούλων εμφανίζεται, όπως ήδη αναφέραμε, εξαιρετικά συχνά στα κεφάλαια της Πείρας (ο τίτλος 38: «πώληση και αγορά»), με 91 κεφάλαια, είναι ο εκτενέστερος της Πείρας). Μολοντί αυτά τα κεφάλαια αποτελούνται κυρίως από παραθέματα των Βασιλικών, ανταποκρίνονται στην πραγματική κατάσταση. Για τον ιδιοκτήτη, που επικαλείται στο δικαστήριο τα δικαιώματά του, προκύπτουν οι περισσότερες νομικές διαφορές, απόρροια της αλλαγής ιδιοκτησίας. Η αλλαγή όμως αυτή δεν επιφέρει αντικειμενικές διαφορές για την κατάσταση του δούλου. Ο μεγάλος αριθμός των σχετικών κεφαλαίων ερμηνεύεται ακόμη από τον τόπο δωσιδικίας, την Κωνσταντινούπολη. Εδώ διασταυρώνονται οι εμπορικοί δρόμοι, συναντώνται οι έμποροι και λειτουργεί ήδη πριν από τον 11ο αιώνα η αγορά δούλων, που διατηρείται ως την πτώση της αυτοκρατορίας.³³ Στα κεφάλαια αυτά γίνεται κυρίως

29. Každan, Raby 76: μεγάλη στάσις δούλων.

30. Π 42.17 (τέλος): τούς συνεληλυθότας τῷ μαγκλαβίτη... εὐπορίαν ἔχοντας.

31. Π 66.27: δούλοι παρακινούμενοι για φόνο - Π 66.25: οἱ ἄνθρωποι ἐνός μαγκλαβίτη, ἐπομένως ἔχι δούλοι. Πρβ. και 66.28.

32. π.χ. Π 28.20 = Βασιλικά 19.8.4 = Digesta 19.1.4 - Π 38.29 = Βασιλικά 19.10.19 = Digesta 21.1.19.

33. Ειδικά για το εμπόριο δούλων, βλ. Hadjinicolaou-Marava, ό.π. 89-94. Helga Köpstein, «Zum byzantinischen Sklavenhandel», *Wissensch. Zeitschr. d. Karl-Marx-Universität* (Gesellsch.- und sprachwiss. Reihe) Λιψία 1966,

λόγος για ζητήματα τίμιας συναψῆς τοῦ πωλητηρίου. Ὁ πωλητὴς εἶχε τὴν υποχρέωση νὰ ἐνημερώσει τὸν αγοραστή για τὰ ελαττώματα καὶ τὶς ἀδυναμίες τοῦ δούλου.³⁴ Εἶχε, βέβαια, τὸ δικαίωμα νὰ τὸν διαφημίσει, χωρὶς ὅμως νὰ ψευδολογήσει.³⁵ Στους ὅρους περιλαμβάνονται καὶ οἱ ρήτρες ποὺ ἀφοροῦν τὶς συνθήκες διαβίωσης τοῦ δούλου στὸν νέο ιδιοκτήτη καὶ οἱ ὁποῖες κατὰ κανόνα ἀπέβλεπαν στὴν ἐλάφρυνση τῆς θέσης τοῦ. Δὲν εἶναι, ἀκόμη, σπάνια ἡ συμφωνία για μελλοντικὴ ἀπελευθέρωση.

Ἀποφασιστικὸ κεφάλαιο στὴ ζωὴ τοῦ δούλου εἶναι οἱ οἰκογενειακὲς τοῦ σχέσεις. Για τὴν συμβίωση τῶν δούλων, ποὺ ἤδη στὴν ἀρχαιότητα δὲν προκαλοῦσε προβλήματα, ἡ Πείρα ἀναφέρει τὴν ἐξῆς περίπτωση: ὅταν κάποιος ἀγοράζει οἰκογένεια δούλων, δηλαδὴ πατέρα, μητέρα καὶ δύο ὡς τρία παιδιά, ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐξαγοράσει μεμονωμένο παιδί, ποὺ εἶχε πωληθεῖ σὲ ἄλλον. Ἐφόσον ὅμως κάποιος ἀπελευθερώσει οἰκογένεια δούλων ἀλλὰ κρατήσει ἓνα ἢ δύο παιδιά, τὰ υπόλοιπα μέλη τῆς οἰκογένειας δὲν ἔχουν δικαίωμα παραπόνων: προτεῖναμε τιμὴ ἐξαγοράς για τὸν γιο ἢ τὸν ἀδελφὸ μας καὶ τώρα πρέπει νὰ ἀπελευθερωθεῖ καὶ ἐκεῖνος. Ἡ ἐννοια τοῦ νόμου εἶναι ὅτι κανεὶς δὲν πρέπει νὰ ἀδικεῖται για τὶς ευεργεσίες τοῦ. Ἀρκεῖ ὅτι ἀπελευθερώθηκαν οἱ υπόλοιποι.³⁶ Τὸ δικαίωμα τῆς οἰκογένειας δούλων νὰ ζεῖ μαζί, ὄχι μόνον εἶναι σεβαστό, ἀλλὰ πραγματοποιεῖται, ὅπου καὶ ὅταν εἶναι δυνατό. Τὸ παράδειγμα ποὺ ἀναφέραμε, ἀποδεικνύει τὸν σεβασμὸ πρὸς τοὺς οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς, ἀλλὰ καὶ τὰ ὅρια αὐτοῦ τοῦ σεβασμοῦ. Ἐτσι, ἀκόμα καὶ ὅταν, ὅπως σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, οἱ ἀπελευθέρωτοι καταβάλλουν τιμὴ πώλησης για τὸν συγγενὴ τους, ὁ ιδιοκτήτης τῶν δούλων διατηρεῖ τὴν ἀπεριόριστη ἐξουσία τοῦ· ἡ ἀπελευθέρωση εἶναι πάντα πράξη χάριτος, δῶρο. Ὡστόσο, παρά τοὺς περιορισμοὺς, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ γάμος καὶ ἡ οἰκογένεια δούλων εἶναι ἀποδεκτοὶ μολονότι δὲν ἀποτελοῦν νομικὰ θεσμοὺς. Τὴν ἴδια κατεύθυνση ἀκολουθεῖ ἡ Νεαρά τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τοῦ

σ. 487-493. Τῆς ἴδιας, «Einige Aspekte des byzantinischen und bulgarischen Sklavenhandels im X. Jahrhundert. Zur Novelle des Johannes Tzimiskes über Sklavenhandelszoll», *Association Internationale d'études du sud-est européen* III, Σόφια 1969, 237-247. Για τὸ ἐμπόριο δούλων σὲ μεταγενέστερες ἐποχὲς πρβ. τὶς πολυάριθμες ἐργασίες τοῦ Ch. Verlinden καὶ εἰδικὰ *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, II, Γάνδη 1977 (κυρίως σ. 978-1009: «L'esclavage dans l'empire byzantin»).

34. π.χ. II 28.2, 20 - II 38.27-29, 42, 45, 46, 48-50, 91 - II 40.5.

35. II 38.45 = *Βασιλικά* 19.10. 52 = *Digesta* 21.1.52.

36. II 38.3 (χωρὶς ρητὸ παράθεμα).

1095, η οποία με εκτενή επιχειρηματολογία, συνιστά στον ιδιοκτήτη να επιτρέπει στους δούλους την ιερολογία της έγγαμης συμβίωσης.³⁷ Στο ίδιο κείμενο υπογραμμίζεται όμως και η διαφορετική τύχη των ανθρώπων, δεσποτεία και δουλεία.³⁸ Μολονότι, λοιπόν, η κοινωνική θέση του χριστιανού δούλου εξομοιώνεται με εκείνην του ελεύθερου βυζαντινού πολίτη στο θρησκευτικό-εκκλησιαστικό επίπεδο, το νομικό του καθεστώς δεν αλλάζει, όπως επιβεβαιώνεται από την Νεαρά,³⁹ και έτσι καθησυχάζουν οι ιδιοκτήτες δούλων. Η νομική αυτή διασάφηση των όρων της Νεαράς οφείλεται ακριβώς στην ανησυχία των ιδιοκτητών, ότι η συναίνεση για την ιερολογία του γάμου δούλων είναι δυνατό να επιφέρει την απελευθέρωσή τους.⁴⁰ Πράγματι, σύμφωνα με το ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο, η δουλεία και η τυπική σύμβαση γάμου (που δεν ταυτίζεται με την ιερολογία) αλληλοαποκλείονται.⁴¹ Ο Αλέξιος Κομνηνός επέλεξε λοιπόν έναν σχετικά αντιφατικό συμβιβασμό.

Στο ίδιο θέμα η μετά τον Ιουστινιανό νομοθεσία, και κυρίως η Εκλογή και ο Ορισμός της Ειρήνης για γάμους μεταξύ ελευθέρων και δούλων, παρουσιάζει ουσιαστικές διαφορές.⁴² Πώς κατέληξε ο Ευστάθιος στην απόφασή του; Η υπόθεση έχει ως εξής: Ένας δούλος, εν αγνοία του αξιωματούχου (ασηκρήτις) ιδιοκτήτη του, διατηρεί σχέσεις με απελευθερη, από την οποία απέκτησε παιδιά. Ο δούλος ζητά την ελευθερία του και η γυναίκα επικαλείται την μακρόχρονη σχέση και τα κοινά παιδιά. Ο Ευστάθιος αποκρούει την απαίτηση ελευθερίας, παρουσιάζοντας τα ακόλουθα επιχειρήματα: Η γυναίκα όφειλε να αισχύνεται για εκείνα για τα οποία υπερηφανεύεται. Η πορνεία και η μισαρή σχέση δεν στοιχειοθετούν απελευθέρωση. Η ελευθερία δεν αποτελεί βραβείο αισχρότητας.⁴³

37. 35η Νεαρά Αλεξίου Κομνηνού, *JGR I* (Coll. IV), 341-346. Πρβ. Helga Köpstein, «Zur Novelle des Alexios Komnenos zum Sklavenstatus (1095)», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines (Athènes, Septembre 1976)*, IV: *Histoire. Communications*, Αθήνα 1980, 160-172.

38. 35η Νεαρά Αλεξίου Κομνηνού, *JGR I* 343, 22-23.

39. *JGR I* 344, 3-5.

40. *JGR I* 342, 11-13 και 345, 40-44.

41. *Codex Justinianus* 7.6.1,9 (531). *Novellae* 78 (539) και *Novellae* 89 (539).

42. *Εκλογή* (έκδ. L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, Φραγκφούρτη 1983), 8.1, 3 και 4 (πρβ. και *Εκλογή*, 2.1). 28η Νεαρά Ειρήνης, *JGR I* (Coll. I), 49-50. Νεότερη κριτική έκδοση και σχόλια: L. Burgmann, «Die Novellen der Kaiserin Eirene», *Fontes Minores IV* (1981) 1-36 και κυρίως 26-27, 35-36.

43. II 28.1.

Εδῶ ἡ ἀγανάκτηση τοῦ Ευστάθιου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ ἰσχύον δίκαιο καὶ εἰδικὰ σὲ μια Νεαρά τοῦ Λέοντα ΣΤ'⁴⁴ καὶ στὴν θέληση τοῦ ἀσηκρήτις νὰ διατηρήσει τὴν επικυριαρχία τοῦ ἰδιοκτῆτη στὸν δούλο τοῦ. Ἐνας νόμιμος δεσμός μεταξὺ ἐλευθέρου καὶ δούλου ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα δὲν ἦταν δυνατός, ὅμως ἀτυποὶ δεσμοὶ στα πλαίσια τῶν σχέσεων ἐξάρτησης, μεταξὺ ἰδιοκτητῶν καὶ δούλων ἦταν ὁ κανόνας, ὅπως βεβαιώνουν καὶ τὰ σχετικὰ κεφάλαια τῆς Πείρας.⁴⁵ Ἡ τυπικὴ, ὅμως, σύμβαση γάμου μεταξὺ ἰδιοκτῆτη καὶ δούλης συνεπάγεται, σύμφωνα με τὸ ἰουστινιάνειο δίκαιο, τὴν ἐλευθερία τῆς δούλης, νομιμότητα τῆς σχέσης καὶ δικαίωμα κληρονομίας καὶ προικοδότησης τῶν κοινῶν παιδιῶν. Στὴν Πείρα σημειώνεται σχετικὴ διένεξη: ὁ γιος ἀπὸ πρῶτο γάμο πρωτοσπαθάρου με ἐλεύθερη ἀμφισβητεῖ τὴ νομιμότητα καὶ τὴν προίκα τῆς κόρης ἀπὸ δεύτερο γάμο τοῦ πατέρα τοῦ με μιὰ πρῶν ἑταίρη. Ὁ Ευστάθιος ἀποφασίζει υπὲρ τῆς νομιμότητας τοῦ δευτέρου γάμου καὶ τῶν παιδιῶν ποὺ προήλθαν ἀπὸ αὐτόν.⁴⁶ Ἐνας τέτοιος δεσμός δὲν ἀποτελοῦσε βέβαια κανόνα, ἀλλὰ μᾶλλον ἐξαιρεση.

Μολονότι τυπικὰ ὁ ἀπελεύθερος δούλος ἀποκτοῦσε τὴν ιδιότητα τοῦ ρωμαίου πολίτη,⁴⁷ εἶχε ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα υποχρέωση εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν προστάτη τοῦ. Ἐτσι, παρὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια ορισμένων,⁴⁸ οἱ ἀπελεύθεροὶ βρισκόνταν συνήθως σὲ χαμηλὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο. Ὁ Ευστάθιος ἀναφέρει ἐπιδοκιμαστικὰ τὸν παλαιὸ νομικὸ κανόνα σύμφωνα με τὸν ὁποῖο ἀπαγορευόταν ὁ γάμος κόρης ἢ ἐγγονῆς ἀξιωματοῦχοῦ με ἀπελεύθερο, ἠθοποιὸ ἢ γιο ἠθοποιού.⁴⁹

Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ πληθώρα κεφαλαίων τῆς Πείρας ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἀπελευθερώσεις με ἀναβολὴ ἢ ὑπὸ ὄρους: δηλαδὴ με διαθήκη⁵⁰

44. 101η Νεαρά Λέοντος Σοφοῦ (ἐκδ. Noailles - Dain) 332-335. Ἡ ὑπόθεση ἀντιστοιχεῖ στο κεφάλαιο 28.1 τῆς Πείρας. Ὡστόσο, στὴ Νεαρά τονίζεται, ἀντίθετα με τὴν Πείρα, ἡ ἀγνωμοσύνη πρὸς τὸν προστάτη. Καὶ στα δύο κείμενα, ὅμως, πρόκειται γιὰ τὴν τιμὴ ἀγορᾶς δούλου.

45. π.χ. Π 6.16 (βλ. καὶ σημ. 22) - Π 19.15 - Π 19.41 = 40.6 - Π 22.10.

46. Π 49.25 = *Novellae* 18. 11 (536) - Βλ. καὶ *Novellae* 78. 3 (539).

47. *Novellae* 78. 1 (539). Μεταγενέστερα παραθέματα στὸν G. Ostrogorskij, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Βρυξέλλες 1956, σ. 73-74.

48. Π 32.1 (πρβ. καὶ σημ. 19). Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν εὐγνωμοσύνη πρὸς τὸν προστάτη, βλ. σημ. 44.

49. Π 49.33 = *Βασιλικά* 28.5.7, 6 = *Digesta* 23.2.42 (Modestinus).

50. π.χ. Π 16.5 - Π 17.14 - Π 28.3, 12 - Π 41.8 - Π 48.1, 9. Πρβ. καὶ τὴν 101η Νεαρά τοῦ Λέοντος (σημ. 44).

ή με ρήτρα πώλησης σε άλλον ιδιοκτήτη.⁵¹ Η απουσία υποθέσεων άμεσης απελευθέρωσης πρέπει να οφείλεται σε διαδικασίες χωρίς προβλήματα, που θα καθιστούσαν αναγκαία την δικαστική παρέμβαση. Όμως, η ποσότητα και η ποιότητα των αποφάσεων που καταχωρίζονται στην Πείρα δηλώνουν ότι οι άρχοντες της πρωτεύουσας δεν αποχωρίζονταν εύκολα από τους δούλους τους και ότι προτιμούσαν να αναβάλουν τις ευεργεσίες.⁵² Αντίστοιχες θεωρούμε τις καθυστερημένες προσχωρήσεις στον μοναχισμό, όπως σημειώνει ο Hans-Georg Beck.⁵³

Όσα μας προσφέρει η Πείρα είναι κυρίως οι διαφορές που προκύπτουν στα νοικοκυριά των πλουσίων και των αξιωματούχων και στην κεντρική αγορά δούλων της Κωνσταντινούπολης. Έτσι, τα θέματα της Πείρας αποδίδουν την πραγματικότητα της πρωτεύουσας και ενδεικτικά μόνο μπορούν να θεωρηθούν ότι αφορούν το σύνολο της αυτοκρατορίας. Γενικά, βέβαια, επιβεβαιώνουν την κυρίαρχη τάση: δούλοι υπάρχουν στα σπίτια των ευπόρων — και αυτό πιστοποιείται από την αγορά δούλων στην Κωνσταντινούπολη — και καμία μνεία αιχμαλώτων-δούλων. Πράγματι, η προμήθεια δούλων από αιχμαλώτους μειώνεται επειδή μειώνονται και οι νικηφόροι πόλεμοι. Κατά συνέπεια, η εργασία δούλων στους παραγωγικούς κλάδους, γεωργία και βιοτεχνία, υποχωρεί.

Όπου υπήρχαν δούλοι εφαρμόζονται οι διατάξεις του ιουστινιάνειου και του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου. Αυτοί οι νομικοί κανόνες επιδρούν ανασταλτικά σε βαθύτερες αλλαγές της δουλείας και στην κατάργησή της και ίσως πρέπει να θεωρηθούν ως παράγοντες διατήρησης ενός θεσμού ιστορικά ξεπερασμένου από τις κοινωνικές νοοτροπίες.⁵⁴

51. Απελευθέρωση μετά από συγκεκριμένο χρονικό διάστημα: Π 1.13 - Π 28.8, 9, 17, 19 — το αργότερο μετά το θάνατο του αγοραστή: Π 28.12 — αν ο αγοραστής παραδεχθεί την πορνεία της δούλης: Π 28.11.

52. Πρβ. π.χ. σημ. 50 και 51.

53. H.-G. Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, Μόναχο 1978, σ. 208-210.

54. Πρβ. τη νομική εξομοίωση δούλων και φτωχών ελεύθερων π.χ. σημ. 26 και Evelyne Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, IVe-VIIe siècles*, Παρίσι 1977, σ. 13, 335, 429 και αλλού. Για προγενέστερα παραδείγματα από τις αγιολογικές πηγές, τα οποία πρέπει να ερμηνεύονται με επιφύλαξη, βλ. Χριστίνα Γ. Αγγελίδη, «Δούλοι στην Κωνσταντινούπολη τον 10ο αιώνα: Η μαρτυρία του Βίου του οσίου Βασιλείου του Νέου», *Σύμμεικτα* 6 (1985) 33-51 και P. A. Yannopoulos, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Louvain 1975, σ. 3 και σ. 267-299: «Les personnes privées de liberté».

Μολονότι πολλοὶ φτωχοὶ ἀστοὶ καὶ ἐξηρητημένοι ἀγρότες δὲν ζούσαν πρακτικὰ καλύτερα ἀπὸ τοὺς δούλους, ἡ νομικὴ ἀπόσταση μεταξύ ἐλεύθερου καὶ δούλου σήμαινε ἐπιπρόσθετη ἐπιβάρυνση τῆς ζωῆς τῶν δούλων. Κάθε προσπάθεια χριστιανικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ γιὰ τὴν καλύτερη ἀντιμετώπιση τῶν συνθηκῶν διαβίωσης προσέκρουε στὸν φραγμὸ τῶν νόμων. Ἄλλωστε, ἡ ἐπίσημη θέση τῆς Ἐκκλησίας στὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν υπῆρξε ποτέ σαφής.⁵⁵

Ἡ ἐξέταση, λοιπόν, τῆς Πείρας ἀποδεικνύει ὅτι ἡ δικαστικὴ πρακτικὴ διερμήνευε μὲν τοὺς νόμους ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ τοὺς ἀγνοεῖ. Ἐπομένως, ὅσον ἀφορᾷ τὴν δουλεία, δὲν εἶναι δυνατὸ, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ ἀνακαλύψουμε στὸ κείμενο αὐτὸ προσπάθειες ἀποφασιστικῶν νεοτερισμῶν.⁵⁶

55. S. Perentidis, «L'ordination de l'esclave à Byzance: droit officiel et conceptions populaires», *Revue historique de droit français et étranger* 59 (1981) 231-248 με σχετικὴ βιβλιογραφία.

56. Ἐτσι ὁ Oikonomides, ὁ.π. (βλ. σημ. 6). Πρβ. ὁμως παραπάνω σ. 412-413 με σημ. 18.

ROBERT BROWNING

THEODORE BALSAMON'S COMMENTARY
ON THE CANONS OF THE COUNCIL IN TRULLO
AS A SOURCE ON EVERYDAY LIFE IN
TWELFTH-CENTURY BYZANTIUM

The commentaries by the learned canon lawyer Theodore Balsamon and other twelfth-century ecclesiastical lawyers on the Canons of the Ecumenical Council of 692 and on certain other earlier canonical texts are valuable sources of information on diverse aspects of everyday life in the Byzantine world in the last decades of the twelfth century. They are interesting for two reasons: first, because Balsamon's rather pedantic love of detail leads him to describe what others often merely allude to obliquely. And second, because his legalistic approach leads him often to reinterpret enactments of the end of the seventh century to suit the realities of life in the late twelfth century, and so adds a historical dimension to ethnographic material. Let me illustrate. In discussing Canon 65, a prohibition of the practice of leaping over fires at new moon festivals — *noumeniai* — Balsamon observes that *ἡ μὲν τῆς νομηνιας ἑορτὴ πρὸ ἀμνημονεῦτων χρόνων ἐσχόλασε* and has been replaced by *εὐχαὶ πρὸς Θεὸν καὶ ἁγιασμοὶ ἐπ' ἐκκλησίας*, but that *ἡ τῶν πυρκαϊῶν δαιμονιώδης τελετὴ καὶ αἱ κληρόνες* continued to be practised until suppressed in the Queen of Cities by Patriarch Michael of Anchialos (1170-78). One is left to assume that the bonfire ceremony continued to be practised in other regions of the empire where the Patriarch's writ was less easily enforced. This seems to explain the detailed description which Balsamon gives of it, and which I will read in translation.

'On the evening of 23 June men and women gathered on the seashore and in certain houses and dressed a first-born girl in bridal garments. After drinking together and leaping and dancing and shouting in Bacchic fashion, they put sea water in a narrow-mouthed bronze vessel, together with objects belonging to each of them; and as

if the girl had obtained from Satan the power to foretell the future, they called out questions about this or that good or undesirable thing. And the girl picked out objects at random from those that had been put in the vessel and displayed them. The foolish owners took them and were told what was to happen to them, be it lucky or unlucky. On the next day they went with the girl to the seashore with drums and dancing, and took great quantities of sea water and sprinkled their houses with it. Not only were these rites celebrated by the cleverer — *τῶν ἐδοννειωτέρων* — but throughout the night they lit fires of dry grass and jumped over them, seeking omens of good or bad fortune and other matters by daemonic methods. And the ways by which they went in and out, and the rooms in which the magic rites were celebrated, and the surrounding ground, they decorated with gold-embroidered cloths and silk tissues. And they crowned them with leaves of trees to honour and welcome, so it seems, that Satan whom they had made their familiar.'

The description is couched in the imperfect tense. But it surely refers not to seventh-century practices, of which Balsamon can have known little or nothing, but to what went on in the neighbourhood of Constantinople before the patriarchate of Michael of Anchialos and probably continued in more remote regions. What one is to make of this harmless-sounding jollification I leave to experts to judge. It is worthy of note that these practices were engaged in by persons of substance, who could afford silk tissues and gold embroidery. Another type of reinterpretation of a seventh-century regulation is provided by Balsamon's commentary on Canon 24, which forbids clergy to attend races in the hippodrome or theatrical performances, and orders them to leave wedding parties as soon as *παίγνια* begin. Balsamon observes that the ban on attendance at the hippodrome was appropriate in the bad old days when the races were organised by the factions: *τότε μὲν γὰρ τῶν δῆμων κατεξουσιαζόντων ἐν ταῖς ἵπποδρομίαις, καὶ ποιούντων ταύτας ὅτε καὶ ὄπως ἤβούλοντο ἐκ δαπανημάτων οἰκείων, ὡς καὶ ἔχοντων οἴκους καὶ ἵππους, καὶ ἱππῶνας, τοὺς καὶ μέχρι καὶ νῦν περισωζομένους, καὶ προσόδους χάριν τῶν ἵπποδρομιῶν, καὶ τοῦ βασιλέως προσκαλουμένου καὶ εἰς τοῦτο μὴ ἐξουσιάζοντος, πολλὰ στασιώδη καὶ ἄτοπα συνέπιπτον γίνεσθαι κατὰ τὸν τῆς ἵπποδρομίας καιρὸν, τῶν μὲν προστιθεμένων τῷ δῆμῳ τῶν Βενετῶν, τῶν δὲ τῷ μέρει τῶν Πρασίνων.*

Sometimes there even was open civil war between the factions, which shouted shameless words against the emperor, as happened

in the time of Justinian and Anastasios and the tyrant Phokas. The races were also accompanied by beast fights and other shameful and disgraceful performances.

But now, he goes on, everything is quite different. The races are held in the presence of the emperor and nothing objectionable takes place, so there can be no suspicion of evil. So while it is praiseworthy to take no joy in horse races or other pleasures, clergymen may attend such horse races without incurring punishment. For if all horse racing, ancient or modern, is forbidden, as many argue, and also all other spectacles such as hare coursing, then one would have to say that no such spectacle should ever be given by the emperor or anyone else, and that hare coursing should be abolished, lest laymen who attend as spectators should find themselves subject to ἀφορισμός, which is absurd. We must therefore distinguish between spectacles which are wholly forbidden to laymen and clerics alike, and the permissible spectacles of today, which both clerics and laymen may attend without fear of canonical punishment. He goes on to argue that this view can be inferred from earlier canonical decisions, and that in practice one must use one's common sense.

In this long discussion Balsamon shows himself sharply aware of the changes in Byzantine life since the seventh century — though he has a mistaken conception of how the races in the hippodrome were organised in late antiquity. And in this, as in several other matters, he rejects the legalistic rigidity of earlier canonists in favour of a more relaxed and flexible attitude. And in particular he rejects the concept of a different moral code for clergy and laymen. In his own words, the canons must *πρὸς τὸ ψυχωφελέστερον ἐρμηνεύεσθαι, οὐ μὴν πρὸς τὸ ἐκκεχυμένον καὶ ἀδιάφορον*. He pursues the mean, which is perhaps not surprising in one who admires Patriarch Michael of Anchialos, a former ἕπατος τῶν φιλοσόφων and a professed Aristotelian.

Balsamon's very long and learned commentary on Canon 62, which forbids the celebration of a number of pagan festivals — Kalends, Bota, Brumalia, Spring festivals, vintage celebrations and the like, which involved dancing, transvestism, wearing of masks, and invocation of Dionysos — is of particular interest. Balsamon describes most of these ceremonies in the past tense; they belonged

to a bygone age, when elements of pagan ritual still survived tenaciously in the countryside. But he adds that Rosalia, which the canon does not mention, are still being celebrated after Easter *ἀπὸ καθῆς σνηθείας ἐν ταῖς τῶν ἕξω χώραις*. Incidentally they were still being celebrated in the days of Demetrios Chomatianos and Matthew Blastares; and Koukoules¹ cites modern survivals. Such practices, he says, are forbidden to clerics and laymen alike. Then, perhaps prompted by the mention of disguise, he goes on to fulminate against satirical representations of clergy and monks by actors and others, *πᾶσι καθάπαξ τοῖς ἐν κοσμικοῖς ἀναστρεφομένοις καὶ μάλιστα τοῖς τὰ σκηρικὰ μετερχομένοις, ἀνδράσι καὶ γυναιξί, καὶ μὴν καὶ ταῖς προῖσταμέναις, ἀπαγορεύομεν κεχρηῆσθαι σχήματι μοναχοῦ ἢ ἀσκητρίας, ἢ οἰωδῆποτε τρόπῳ τοῦτο μιμεῖσθαι*, and proceeds to develop the point at some length. *Οἱ σκηρικοὶ παντοῖα προσωπεῖα ὑποδύονται, καὶ ἀδεῶς τοὺς μοναχοὺς ἐμπαίζουσι καὶ τοὺς κληρικούς*. Much in what he says is unclear. Who, for instance, are the 'leading ladies' who give mocking imitations of nuns? But the emphasis of his commentary has turned from survivals of pagan ritual, which were the subject of the seventh-century canon, to satirical caricatures of Christian clergy in the twelfth century. This unexpected preoccupation of the learned canonist is surely a reflection of the development of the satirical genre in Byzantine literature of the period² and especially of the critical attitude which it sometimes adopts towards the clergy, as in the third Ptochoprodromic poem. What is most interesting is that in the eyes of Balsamon this is not something confined to the rarefied milieu of the literati, but has become a feature of the common culture of the capital. There are, as we have said, puzzles in his account. To what kinds of performances does his remark about *σκηρικοὶ* making fun of monks and clergymen refer? But the general thrust of his argument is clear enough.

Finally, in his discussion of this canon Balsamon says that *καὶ τινες κληρικοὶ κατὰ τινας ἑορτὰς πρὸς διάφορα μετασχηματίζονται προσωπεῖα, καὶ ποτὲ μὲν ξιφηρεῖς ἐν τῷ μεσονῶν τῆς ἐκκλησίας μετὰ*

1. *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, II, pp. 29-31.

2. cf. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, pp. 149-158.

στρατιωτικῶν ἀμφίων εἰσέρχονται, ποτὲ δὲ καὶ ὡς μοναχοὶ προοδεύουσιν ἢ καὶ ὡς ζῶα τετράποδα. When asked why they do this, they reply that it is an ancient custom — probably an evasive answer. Other clerics snap their fingers like charioteers, put *φύκη* on their faces like a moustache, and make feminine and other unbecoming gestures to excite the spectators to laughter. These details can hardly be discussed without entering into the long-standing controversy about the Byzantine theatre, which I cannot do here. But Balsamon's commentary on this canon has taken us very far indeed from seventh-century preoccupation with pagan survivals among ignorant peasants and right into the changing Byzantine culture of the twelfth century. It illustrates, inter alia, the transmission of cultural traits both from hegemonic circles downwards and from popular levels upwards.

Time does not permit me to discuss all the twelfth-century canonical commentaries which throw light on everyday life of the period. A few further examples by way of illustration must suffice. Canon 96 forbids Christians to have elaborate and ornate coiffures. Balsamon's commentary on it is, for once, brief and sober. His older contemporary Zonaras describes in great detail, and with no little passion, the types of capillary embellishment practised in his own day, and then goes on to condemn with even greater passion something which is not mentioned at all in the canon, namely shaving of the beard, which he calls a *νόσημα ἐπιδήμιον ἐνοσκήσαν τοῖς Χριστιανόμοις*. Why? Surely the answer is that in the late twelfth century a clean-shaven chin was part of the stereotype of the hated and often feared Latins. We may recall, among many other passages, the bitter lament of Niketas Choniates after the capture of Constantinople by the Fourth Crusade in 1204, where he speaks of the youthful, shaven cheek of the Franks.³ For a Byzantine to shave was in Zonaras' eyes a denial of his ethnic and cultural identity and part of that westernisation which aroused so much hostility in the reign of Manuel I. It could even be taken as a denial of his religious identity, since neither for Balsamon

3. Nicet. Chon., *Hist.* 761, *ὁ χαλκοῦς ἀσχήν, ἡ ἀλάζων φρήν, ἡ ὀρθὴ ὄφρυς, ἡ ἀεὶ ξυριῶσα καὶ νεανισκευομένη παρειά, ἡ φιλαίματος δεξιὰ, ἡ ἀκροχυλῶσα ἔιν, ὁ μετέωρος ὀφθαλμὸς, ἡ ἀπληστος γνάθος*, etc.

nor for Niketas Choniates were the Latins really Christians in the full sense of the word. The passage of Choniates' History to which I have just referred begins thus: 'Such were the wrongs done by the armies from the West to Christ's chosen people.'⁴ We see therefore that when Balsamon speaks of shaving as something alien to *Χριστόνυμοι* he is not speaking of Christians in general but of the Byzantines as the only true Christians.

Balsamon's commentary on Canon 61 contains a detailed list of the various types of soothsayers, magicians and charlatans to be found in twelfth-century Constantinople, whom Christians were forbidden to consult. It provides an interesting background to the numerous stories of magical practices recounted by Niketas Choniates, e.g., the cases of the protostrator Alexios Axouch, of Isaac Aaron, of Skleros Seth, or of Michael Sikidites.⁵ It is typical of the flexible and even compassionate attitude of the age that Balsamon goes on to ask whether perhaps those who have recourse to magic in cases of serious illness should be spared the full rigour of canonical punishment. Clearly the status of magic in society has changed since the seventh century.

His commentary on Canon 100 speaks of indecent pictures and statues in the houses of the rich, an interesting glimpse of the neglected world of Byzantine eroticism, which has recently been the subject of a remarkable book by Hans-Georg Beck. In commenting on Canon 23 he tells how a village priest in the theme of Chersonnesos demanded gifts of eggs, salt meat and other food-stuffs as a condition of admitting them to the Eucharist. Canon 9 forbids clergy to *καπηλικὸν ἐργαστήριον ἔχειν*. Balsamon interprets *ἔχειν* as meaning to operate a tavern personally and serve drinks to customers. It does not, he says, mean *κατὰ δεσποτείαν ἔχειν καπηλικὸν ἐργαστήριον* and having it operated by someone else, as many churches and monasteries do. An interesting pointer to the increased economic activity of the church. Canon 83 forbids giving the Eucharist to the dead. Balsamon makes an exception for deceased bishops, in whose mouths the consecrated bread is placed

4. Nicet. Chon., *Hist.* 761, τοιαῦθ'... οἱ ἐξ ἐσπέρας στρατοὶ κατὰ τῆς Χριστοῦ κληρονομίας παρηγομήκασιν.

5. Nicet. Chon., *Hist.* 187, 190, 192-194.

before they are buried *εἰς ἀποτροπήν τῶν δαιμονίων, καὶ ἵνα δι' αὐτοῦ ἐφοδιάζεται πρὸς οὐρανὸν ὁ τοῦ μεγάλου καὶ ἀποστολικοῦ καταξιωθεὶς ἐπαγγέλματος*. I am not aware of any other reference to this curious twelfth-century custom. Lastly, Canon 67 forbids the eating of animal blood under penalty of deposition for a clergyman and exclusion from communion for a layman. This is based on the Jewish prohibition in *Leviticus* 17.10-12, repeated by the Apostles in their letter to the Christians of Antioch (*Acts* 15.29), and given validity in civil law by the 58th Novel of Leo VI, who prescribes confiscation of property, mutilation, and perpetual exile for anyone who buys or sells foodstuffs prepared from blood. Balsamon repeats the canonical prohibition, refers to Leo's legislation, and makes the revealing remark that the Latins eat without discrimination the flesh of strangled animals, which of course is full of blood. He then goes on to say that the citizens of Adrianople, so he hears, make *ἐδώδιμα* out of blood — no doubt a kind of black pudding, Blutwurst, or boudin. He does not however threaten them with canonical punishment if they continue to enjoy this local delicacy, an interesting example of ecclesiastical *οἰκονομία*.

I hope I have said enough to show that the commentaries of the twelfth-century canon lawyers, and particularly of Theodore Balsamon, provide a mine of information on aspects of the day to day life of their age. Much of what they have to say was recorded by Phaidon Koukoules in his monumental compilation *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*. But it is often torn from its historical context. And today we have a far more conceptually and methodologically sophisticated approach to questions of popular culture than 35 years ago. Perhaps the time is ripe for a fresh systematic study of these texts.

VASILKA TAPKOVA-ZAIMOVA

LA VIE QUOTIDIENNE D'APRÈS LE TYPICON DU MONASTÈRE DE BACKOVO (1083)

Pourquoi ai-je choisi le Typicon de Pacourianos? C'est parce que le monastère de la Vierge Pétritzonissa fondé par le grand domestique de l'Occident près de Bačkovo a joui, parmi les quelques 14.000 monastères de l'Empire byzantin que l'on compte entre le XIe et le XIIe s., d'un intérêt scientifique de prédilection.¹ Pour le moment il a retenu mon attention, parce qu'il représente un tronçon de la vie quotidienne dans un territoire central, peuplé d'éléments venus du Caucase et implantés au sein d'une population en majorité bulgare, quoique l'élément hellénique n'en puisse être exclu, à côté de quelques éléments minoritaires ou implantés temporairement comme les Coumans et les Petchénègues et enfin les Valaques, bergers dans les montagnes.²

Le territoire, appartenant au monastère est d'ailleurs d'une étendue peu commune. Dans sa partie centrale, c'est-à-dire la partie de Bačkovo et de Sténimachos (auj. Asenovgrad), il est d'une fertilité considérable. C'est une constatation que l'on trouve dans l'Introduction du Typicon:³ il y a de l'eau pure et fraîche (il s'agit

1. Les dernières publications sur le monastère de Bačkovo sont sous presse, Sofia 1989 (Colloque consacré au monastère de Bačkovo).

2. C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles* (Études de géographie historique), Athènes 1976, p. 58 sq.

3. Pour le texte du Typicon v. L. Petit, «Typicon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Petritzos (Bačkovo) en Bulgarie», *Viz. Vrem.* 9 (1904) Annexe; Typicon Gregorii Pacuriani, ed. S. Kautischwili, Thbilissiis 1963; Traduction russe avec introduction et commentaire exhaustif v. chez V. A. Arutjunova-Fidanjan, *Typik Grigoria Pacuriana*, Erevan 1978; Excerpta dans: *Fontes graeci historiae bulgaricae*, Sofia 1968, pp. 39-66 (G. Cankova-Petkova; P. Tivčev, V. Tăpkova-Zaimova). Sur les controverses concer-

de la rivière dite Asenitza, connue dans son cours supérieur comme Čepelarska, affluent de la Maritza), et aussi divers légumes et fruits auxquels Pacourianos est habitué depuis son enfance — donc un climat clément et doux.

Ce territoire couvre — toujours d'après le Typicon — les environs de la ville de Sténimachos, avec les lieux habités (en remontant dans les Rhodopes) Dobrolongos (auj. Dobralák), Janovo, clamp sur lequel fut bâti le monastère, Bačkovno (auj. même nom), Dobrostan (même nom), Lalkovo (Lilkovo), Avrovo (Javorovo), Lipitzou (Lipitza) — autant de «champs», transformés ultérieurement en villages, la forteresse de Vodina (il y a aujourd'hui deux villages de ce nom «Gorni» et «Dolni» Voden), ainsi que Gelovo, auj. disparu, toujours dans la région d'Asenovgrad, Červen — au s.-e. d'Asenovgrad. Un peu plus loin sont indiqués Topolnitza, dont l'emplacement est à rechercher vraisemblablement sur la Topolnitza, affluent de la Maritza, et Baništa dans la région de Philippopolis, ainsi que Lipitza, aujourd'hui un versant boisé du même nom sur la Topolnitza. Preneza, non localisée, est toujours, d'après l'ordre de l'énumération, dans la même région. Plus au Sud et jusqu'à la région de Pazardžik, il y a le champ Varvara (village portant auj. le même nom).⁴ Le monastère possédait des propriétés s'étendant jusqu'à la région Egéenne, notamment la forêt de Pappikion dans la montagne du même nom qui se dresse au-dessus de Komotini,⁵ le proasteion de Zaoutzes et un autre proasteion (dont le nom n'est pas indiqué) dans le bandon de Mosynopolis.⁶ Il avait jusque dans le bandon de Stephaniana (thème de Thessalonique) deux localités, Stravikion et Césaropolis dans le thème de Serrès (bandon de Zavaltas) où se trouvait également l'agridion Glavnon sur le lac Tachinos. Deux proasteia, dont l'un porte le

nant l'appartenance du monastère v. en dernier lieu N. Lomouri, *K istorii gruzinskovo Petritznonskovo monastirja*, Tbilisi 1981.

4. Au sujet des noms de lieu dans le Typicon v. J. Ivanov, «Asenovata krepost na Stanimaka i Bačkovskijat manastir», *IBAD* 6 (Sofia 1911) p. 194 sq.; J. Zaimov, *Mestnite imena v Pirdopsko*, Sofia 1959, p. 101 sq. (par ordre alphabétique des noms); cf. Asdracha, op. cit. 59, 163, 165; Fidanjan, op. cit. passim.

5. Asdracha, op. cit. 8.

6. Ibidem 108.

nom de St. Ménas, sont indiqués également dans le bandon de Péritheorion,⁷ près du même lac de Tachinos.

Une étendue aussi considérable permettait de compter sur des apports également considérables dans le domaine de l'agriculture, de l'élevage etc., comme l'indique d'ailleurs le texte cité ci-dessus. Les propriétés du monastère couvraient la plaine, la montagne, étaient boisées ou descendaient jusqu'à la mer. D'ailleurs si l'on se penche sur d'autres Typica de régions voisines et approximativement de la même période, on se rend compte que les terres du monastère de la Pétritzonissa étaient d'une étendue peu commune.

Le monastère de la Kosmosotira, par exemple, qui date du temps d'Isaac Comnène, troisième fils d'Alexis Comnène, donc presque de la même époque que le monastère fondé par Pacourianos, est loin d'avoir des possessions se rapprochant quelque peu de celles de la Pétritzonissa. En effet, la Kosmosotira qui se trouvait près de Fere, possédait des terres qui n'occupaient que quelques territoires autour d'Aenos et de Trajanopolis.⁸

On sait que les monastères, en tant que groupes sociaux, avaient des communautés dont le nombre variait de 5-7 moines jusqu'à, comme le Pantocrator, 80 moines, mais avec le personnel adjacent, le chiffre pouvait remonter à 700 personnes.⁹ La Pétritzonissa devait compter 50 moines, plus l'higoumène, ce qui place notre monastère parmi les communautés plutôt moyennes ou même nombreuses. Un autre trait caractéristique, c'est que, en vertu de l'égalité qui est de règle (mais qui n'est pas toujours observée dans toute communauté monastique), dans la hiérarchie de la Pétritzonissa l'higoumène devait rendre des comptes chaque année le jour de Pâques. Ce système, relativement démocratique, était dû à ce que les moines étaient apparentés entre eux — ils étaient en grande partie de la famille des Pacourianoï. Cependant il n'y avait pas

7. Ibidem 98 sq., 184.

8. L. Petit, «Typicon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152)», *IRAIK* 1908, pp. 17-77. Sur les noms de lieux dans le Typicon v. V. Tăpkova-Zaimova, «Les noms de lieux dans le Typicon du monastère de la Kosmosotira», London, Variorum Reprints 1979, no. XXII, pp. 111-119.

9. A. P. Kazhdan, «Vizantijskij monastir, XI-XII vv. kak socialnaja grupa», *Viz. Vrem.* 31 (1971) 52.

de privilégiés-aristocrates, ayant leur cellule et leur domestique à part.¹⁰

Le monastère de la Pétritzonissa, ayant des propriétés aussi considérables, jouissait également d'une *ἐξουσία* très prononcée.¹¹ Ces quelques détails une fois établis, nous ne nous arrêtons plus sur l'administration du monastère de Pacourianos. Je me pencherai plutôt sur la production et la consommation dans la mesure où l'on peut y déceler certaines traditions, conservées au cours des siècles et découlant des conditions locales susmentionnées. Car, remarquons-le tout de suite, si la région de Sténimachos est reliée du point de vue économique et politique à Philippopolis, c'est-à-dire que là il y a toujours eu un grand mouvement de populations, les Rhodopes ont été une région à part. Il est vrai qu'on y trouve des vestiges impressionnants de voies romaines,¹² mais, en principe, l'accès à partir de Bačkovo dans les localités que nous venons de mentionner était difficile et, encore récemment, c'est-à-dire il y a quelques décennies, le cheval et surtout l'âne étaient fort utilisés, ainsi que le boeuf comme animal de trait. De toute manière, d'après les calculs d'une époque un peu postérieure à celle que reflète le Typicon, le voyage entre Ustovo (qui fait partie aujourd'hui de Smoljan) jusqu'à Philippopolis durait 20 heures, si l'on passait par Asenovgrad (Sténimachos), et jusqu'à Mosynopolis il fallait compter encore deux journées ou deux journées et demi de marche.¹³ En d'autres termes, malgré la diversité du paysage, les possibilités d'administration du monastère étaient relativement bonnes: il y avait un pronoïte également à Mosynopolis,¹⁴ afin de conserver un rythme égal dans l'administration monastique.

Nous en arrivons donc à cette organisation. Commençons par

10. Fidanjan, op. cit. 21, 168, 172-173.

11. G. G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija, XI-XII vv.*, Moscou 1960, pp. 219-237.

12. V. en général V. Tăpkova-Zaimova, «Les voies romaines dans les régions bulgares à l'époque médiévale», *Variorum Reprints*, op. cit., no. XXVI, p. 170.

13. A. Primovski, *Bit i kultura na Rodopskite bălgari* (SUBN LIV), Sofia 1973, p. 542.

14. *Typicon*, ch. II, § 5.

le bétail. Le monastère possède, d'après le Typicon, 110 chevaux et 15 ânes, 4 bufflesses, 2 veaux, 47 couples (*zeugaria*) de boeufs de trait, 72 vaches et taureaux, 238 brebis, 94 boucs et 52 chèvres.¹⁵ Les chiffres sont assez impressionnants. En effet, nous avons affaire à la montagne, la «planina», mentionnée dans le Typicon même, c'est-à-dire les fameux pâturages des Rhodopes. Si nous nous permettons de faire de nouveau une comparaison, le monastère du Xénophon dans le mont Athos possédait 28 taureaux, 100 boucs, 130 buffles et 2.000 têtes de petit bétail.¹⁶

Dans d'autres Typica, comme celui d'Aenos que nous avons déjà mentionné, il n'est pas question de bétail, ce qui revient à dire encore une fois que notre monastère disposait de grandes possibilités dans l'élevage. Comme nous nous proposons de rapprocher ces informations de ce que nous donne l'évolution ultérieure dans ces mêmes lieux, on peut remarquer ce qui suit:

Jusqu'aux guerres balkaniques dans les hauts pâturages des Rhodopes il y avait des troupeaux constituant jusqu'à 1.000.000 moutons. Les familles de bergers pratiquaient surtout la transhumance, se rendant pendant l'hiver jusqu'à la mer Egée, donc toujours dans le cadre géographique de notre monastère. Ces hauts pâturages étaient entourées de forêts de pins et en plus petite quantité de hêtres qui existent jusqu'à nos jours.¹⁸ D'où les fameuses *mandria* dans les Rhodopes, qui — à notre étonnement — ne sont pas mentionnés dans le Typicon. Dans les données sur cette partie de l'économie monastique ne figure pas non plus l'alimentation ayant trait aux laitages qui s'y préparaient (aujourd'hui encore dans les Rhodopes il y a un fromage maigre que l'on appelle «valaque»). Comparant ces données, ou plutôt ce manque de données, avec ceux que l'on puise dans d'autres Typica, comme celui de la Kosmosotira ou celui de l'Eleousa, nous devons en conclure qu'il s'agit d'abord de *topoi*, c'est-à-dire que partout on mentionne seulement certains côtés de la production, mais aussi qu'il s'agit en général

15. *Typicon*, ch. XXXIV. Cf. Fidanjan, op. cit. 212.

16. Fidanjan, op. cit. 212; Asdracha, op. cit. 182. Ibidem le terme de «planina».

17. Primovski, op. cit. 286-287; 242 sq.

18. Ibidem, 350 sq.

du régime alimentaire dans les communautés monastiques. On connaît l'emploi de viandes et surtout de viandes de porc (sorte de souvlaki) dans les grands dîners constantinopolitains,¹⁹ par exemple. (Le rapport de M. J. Koder traite de l'économie de la viande sur les grands marchés.) Mais c'est surtout le poisson qui figure sur la table des communautés monastiques. Et le Typicon de Paccourianos ne fait pas exception de cette règle. (De même que le Typicon de la Kosmosotira qui nous informe sur les viviers dans les parages du cours inférieur de la Maritza.)²⁰ Notre Typicon ne parle pas *expressis verbis* des lieux où l'on pratiquait la pêche. Mais les informations postérieures ne manquent pas: même de nos jours on trouve des pêcheurs à la ligne le long de la Čepelarska reka qui passe par le monastère. Et l'on cultive des truites dans les viviers à quelques 20 km de Čepelare. De plus, jusqu'aux guerres balkaniques on faisait aussi venir le poisson de l'Égée.²¹

La pitance en légume et en fruits demeure beaucoup plus répandue non seulement dans les milieux monastiques, mais aussi en général. A l'époque d'Alexis Comnène et un peu plus tard, mais toujours lors du passage en Thrace des Croisés, on parlait avec dédain des quantités de viandes que ceux-ci consommaient.²² Pourtant l'assortiment en légumes n'était pas tellement varié. Sont simplement mentionnés les légumes frais (λάχανα) et les légumes secs (όσπρια).²³ Il s'agit vraisemblablement des plats traditionnels, car on sait que dans les monastères les haricots, les lentilles, les pois chiches étaient de règle.²⁴ C'est pour cela que vraisemblablement on ne mentionne même pas les oignons et l'ail qui étaient courants

19. J. Koder – Th. Weber, *Liutprand von Cremona in Konstantinopel*, Vienne 1980, pp. 90-pl (auteur de cette partie: Th. Weber). Sur l'usage de la viande (čeverme) dans les Rhodopes Primovski, *op. cit.* 524-526. Mais on employait moins la viande qu'en Occident. V. A. P. Kazhdan, «Skol'ko jeli vizantijci», *Voprosi istorii* 9 (1970) 215 sq.

20. Petit, Typicon du monastère de la Kosmosotira, *op. cit.* §§ 66, pp. 50-51; § 63, p. 49; Asdracha, *op. cit.* 201.

21. Primovski, *op. cit.* 360. Sur les plats que l'on préparait avec différente sorte de marée cf. Koder – Weber, *op. cit.* 88-89.

22. V. ci-dessus, n. 19.

23. *Typicon*, ch. XXIX. Cf. Fidanjan, *op. cit.* 99.

24. A. P. Kazhdan, *Agrarnyje otnoženija v Vizantiji*, Moscou 1953, p. 43.

sur la table des riches et des pauvres.²⁵ Actuellement dans la région des Rhodopes, en plus des cultures modernes, les haricots ont continué d'avoir une place de choix — il y en a plusieurs sortes. De même, les λάχανα, l'ortie, etc. sont fort employés.

Dans son analyse sur l'alimentation à Byzance, Kazhdan confirme ce qui est déjà connu avec plus ou moins de détail, à savoir que la nourriture fondamentale, c'est le pain, encore un fait que les siècles ont confirmé pour les Balkans. Sans nous arrêter sur les grands problèmes de l'approvisionnement en céréales dans l'empire byzantin, arrêtons-nous en bref sur ses considérations de cet auteur sur la ration du pain²⁷ (les calculs touchent approximativement l'époque qui nous intéresse). Dans le monastère de Saint Jean Prodrome, par exemple, la ration moyenne est de 2 litres (1 litre = 325 gr.). Mais ailleurs, on trouve des cas où l'on se contente de 1 1/2 litre ou même d'un seul litre. Ceci semble être un minimum, parce que dans d'autres monastères de femmes on recevait 2 litres par jour. Cette ration semblant assez réduite, Kazhdan estime qu'il s'agit d'une mesure en grain et non en patte pétrie et cuite. A son tour, C. Asdracha a calculé que les 47 *zeugaria despotika* que possédait le monastère pouvaient cultiver 7.050 modioi ou 775,5 h. Mais à cause de la jachère, biennale ou triennale, la surface cultivée était de 388 à 517 h. Ce qui donne 10.575 à 14.100 modioi ou 1.057 à 1.410 h. Dans ce chiffre il convient d'introduire les besoins des 50 moines, en moyenne de 2 quintaux par personne et par an (donc la ration journalière est à peu près la même) et en plus les besoins des serviteurs et ceux des pauvres et des hôtes dans les hôtelleries.²⁸

Ces calculs montrent que, quoique la ration monastique soit modique, les oeuvres de bienfaisance nécessitant des quantités supplémentaires de froment. Ceci indique que l'on pouvait compter sur une bonne productivité en céréales.

Les champs cultivables constituaient la grande richesse du monastère également dans les époques suivantes. En 1929 le mona-

25. Koder - Weber, op. cit. 91 sq.

26. Primovski, op. cit. 522-523.

27. Kazhdan, *Skol'ko jeli vizantijci*, 215-218.

28. Asdracha, op. cit. 183.

stère possédait encore 250 h. de champs.²⁹ Un élément intéressant que l'on trouve dans le Typicon, ce sont les moulins à eau et à force animale qui, comme le remarque C. Asdracha, étaient desservis par des parèques remplissant aussi d'autres charges, ce qui veut dire qu'ils ne fonctionnaient pas sans intermittence.³⁰ Un de ces moulins était attaché à l'hôtellerie. Ces moulins aussi ont été longtemps au service des besoins de la société monastique. Toujours d'après la statistique mentionnée de 1929, il y en avait 7, dont l'un seul fonctionnait à l'électricité, les autres continuaient d'être actionnés par les eaux courantes.³¹

D'ailleurs jusqu'à l'époque moderne le pain et, en général, les pâtes cuites continuaient à constituer le fond alimentaire de la population des Rhodopes.

Le repas de résistance était celui du matin, l'ἄριστον qui se servait dans les monastères après matines tandis que le dîner, le δεῖπνον, était pris après le service du soir.³² C'est au premier repas que l'on prenait les aliments cuits ou bouillis toujours à l'huile d'olive.

On sait que les Byzantins traitaient d'usage «barbare» l'usage de la graisse animale.³³ Mais nous n'avons pas d'information si dans les propriétés lointaines du monastère il y avait des terrains où l'on cultivait l'olive. On sait seulement que l'oléiculture était praticable entre Makré et Maroneia. Cette tradition donc, dans les parages de Sténimachos et dans les Rhodopes, est perdue. Dans les temps modernes il y a la culture du tournesol, la seule huile pratiquement utilisée à côté du beurre (très utilisé, comme tous les produits laitieux) et la graisse animale dont on se sert pour la préparation des plats non maigres.

S'il est une chose qui continue de faire la gloire de la région d'Asenovgrad (Sténimachos), c'est le vin, de préférence le vin rouge. Ceci doit être souligné, quoiqu'on ne puisse parler d'originalité dans le Typicon de Pacourianos. Tous les Typica considèrent le vin

29. Bačkovskijat monastir, podredil R. G. Levakov, 1929, p. 58.

30. Asdracha, op. cit. 204.

31. V. n. 29.

32. Kazhdan, Skol'ko jeli vizantijci, loc. cit.

33. Koder - Weber, op. cit. 85 sq.

comme une boisson de table, en mettant — comme c'est le cas aussi de notre Typicon — certaines restrictions quant à la quantité. Cette quantité varie d'une coupe pour les moines à un seau — ration d'une semaine pour les hôtelleries du monastère. Mais, comme le remarque celle fois-ci V. Arutjunova, nous ne sommes pas fixés exactement sur le contenu de ces mesures. De toute manière, la viticulture dans le passé, comme par le présent, faisait partie des cultures à grand rendement dans le monastère. Les besoins de la consommation étaient largement couverts et le surplus permettait même d'entretenir trois hôtelleries — une à Sténimachos, les deux autres sur l'Egée.³⁴ La rentrée de 1.440 modioi de blé et 1.440 mesures de vin étaient fournis par les paysans de quelques 90 maisons ou même davantage.³⁵ La rente en nature reçu par les parèques du monastère était considérable et elle l'est sans doute en proportion avec le rendement des terres.

La quantité de la nourriture et du vin était restreinte pendant les jeûnes jusqu'à un repas par jour pour certains jours de la semaine, par la suppression de l'huile, l'emploi d'aliments non cuisinés etc.³⁶ Les principes de la frugalité dans ce cas ne diffèrent pas sensiblement de ce que nous avons comme information des autres Typica, mais nous ne nous y arrêtons pas, parce que l'adessus nous n'avons pas beaucoup de points d'appui pour faire des comparaisons avec les époques postérieures. Une observation générale s'impose de nouveau, cependant, c'est que les Byzantins ne manquaient pas de remarquer les grandes quantités de nourriture qu'engloutissaient les Occidentaux qu'ils pouvaient observer lors des Croissades à cette époque ou un peu plus tard.

Dans le Typicon de la Pétritzonissa on pourrait trouver également d'autres éléments sur la vie de tous les jours (assez pauvres) sur le travail manuel, sur les soins aux malades, etc. Mais dans la mesure des minutes dont je dispose, j'ai relevé de préférence les problèmes des cultures et de la nourriture.

En effet, dans le cadre de la décentralisation économique de l'Empire qui s'accroît, le Typicon de Pacourianos donne une idée

34. *Typicon*, ch. X; Fidanjan, op. cit. 201.

35. Sur ces problèmes v. Litavrin, op. cit. 210; Fidanjan, op. cit. 202.

36. cf. ci-dessus n. 34.

de la production et de la consommation d'une assez vaste et jouissant d'une bonne productivité. Ce Typicon ne diffère pas beaucoup des autres Typica que j'ai mentionnés et qui sont à l'image des petits groupes sociaux que représentaient les monastères: ceci dans le cadre de l'extension de la grande propriété qui s'impose de plus en plus. Cependant, malgré les grands changements de ce genre qui s'opèrent au cours des siècles, le Typicon de Pacourianos offre une image d'une certaine autarchie d'un régionalisme et d'un traditionnalisme assez accentués dans la vie de tous les jours³⁷— éléments que l'on pourrait suivre à longue échéance aussi dans bien d'autres domaines, comme la langue, par exemple, qui garde des archaïsmes remarquables.

37. Quelques traditions anciennes dans les coutumes des Rhodopes, V., par exemple, chez M. Vaklinova, *Archeologijata i njakoi problemi na etnogeneza na bălgarite*. — *Problemi na razvitiето na balgarskata narodnost i nacija*, Sofia 1988, p. 98-99.

ΧΡ. Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΜΕΝΙΑ

Δεύτερο μισό του 10ου με πρώτο μισό του 11ου αιώνα

Ἡ Ἀρμενία γιὰ τὸ Βυζάντιο δὲν ἦταν μόνο γεωγραφικὴ ἔννοια. Ἦταν ἡ χώρα ποὺ ἐπὶ αἰῶνες τροφοδοτοῦσε τὴν αὐτοκρατορία μὲ φόρους, μὲ χρυσὸ καὶ ἄργυρο τῶν ὀρυχείων της, ἀλλὰ καί, ποὺ εἶναι τὸ σοβαρότερο, μὲ πρώτης τάξεως μαχητὲς καὶ στρατιωτικούς, πολιτικούς, πολιτιστικούς καὶ ἄλλους παράγοντες.

Τὴ σημασία τῆς Ἀρμενίας γιὰ τὸ Βυζάντιο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μπορούμε νὰ παρουσιάσουμε μὲ τὸ κάτωθι εὐγλωττο γεγονός. Μὲ τὴν ἀξία τῆς χρυσῆς βούλλας ἐπὶ τῶν ἀποστελλομένων στοὺς ἰθύνοντες τῆς Ἀρμενίας ἐπισήμων ἐγγράφων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς. Τὴν μεγαλύτερη ἀξία (βούλλα χρυσῆ τετρασολδία) ἔφεραν οἱ ἀποστελλόμενες στοὺς Ἀραβες χαλίφες ἐπιστολές.¹ Ἀμέσως μετὰ (βούλλα χρυσῆ τρισολδία) ἔρχονται οἱ Βαγρατίδες βασιλεῖς τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας καὶ οἱ Ἀρτζρουνίδες βασιλεῖς τοῦ Βασπουρακὰν (Βασπρακανίας).² Σὲ κανέναν πλέον ἰθύνοντα γειτονικοῦ κράτους (ἐκτὸς τῆς Χαζαρίας)³ δὲν ἀποστέλλοντο ἐγγραφα μὲ βούλλα τόσο ὑψηλῆς ἀξίας.

Οἱ 10ος καὶ 11ος αἰῶνες στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἦταν ἐποχὴ ὄχι μόνο ἀπελευθερώσεως τῶν βυζαντινῶν ἐδαφῶν ἀπὸ τὴ μακρὰ κυριαρχία τοῦ Ἀραβικοῦ Χαλιφάτου, ἀλλὰ καὶ ἐποχὴ κατακτήσεως νέων ἐδαφῶν στὴν Ἀνατολή, καὶ κυρίως στὴν Ἀρμενία. Ὅταν τὸν 7ο αἰῶνα οἱ Ἀραβες κατέκτησαν τὴν βυζαντινὴ Ἀρμενία, ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχε ἄρμενικὸ κράτος, αὐτὸ εἶχε καταλυθεῖ τὸ 428. Ἡ Ἀρμενία εἶχε διαιρεθεῖ μεταξὺ τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, τῆς Περσίας τῶν Σασανιδῶν καὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἀκόμη τὸ 387, γιὰ δευτέρη φορά ἐπὶ Μαυρικίου τὸ 591. Ἀλλὰ τὸν 10ο-11ο αἰῶνα, ὅταν ἡ Βυζαντινὴ

1. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* (ἔκδ. Reiske) 686.

2. *δ.π.* 686-687.

3. *δ.π.* 687.

Αυτοκρατορία άρχισε νά κατακτᾶ άρμενικά έδάφη, έπ' αυτών ηδη ύπῆρχαν άρμενικά βασίλεια και πριγκηπάτα, έπομένως έδῶ δέν μπορεί νά γίνει λόγος για έπανάκτηση, για άπελευθέρωση έδαφών, έφόσον αυτά ηδη είχαν άπελευθερωθεί με τὸ αίμα τῶν 'Αρμενίων, αλλά για κατάκτηση. Τὸ 966 τὸ Βυζάντιο έγινε κύριος τοῦ Ταρών, τὸ 1000 τοῦ Τάικ, τὸ 1021 τοῦ Βασπουρακάν, τὸ 1045 τοῦ βασιλείου τῶν Βαγρατιδῶν τῆς Μεγάλης 'Αρμενίας, τὸ δὲ 1065 τοῦ βασιλείου τοῦ Βανάνδ (Κάρς). Δηλαδή πρὶν ἔξι χρόνια ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ Μαντζικέρτ, σχεδὸν ὅλη ἡ 'Αρμενία εὐρίσκετο στὰ πλαίσια τῆς Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας.

Για τὴν οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν 'Αρμενία κατὰ τὴν ἑκατονταετη κυριαρχία της οἱ πηγές μᾶς προσφέρουν ὄχι πολλὰ δεδομένα. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μέτρα τῆς βυζαντινῆς κυβέρνησης ἦταν ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ φορολογικοῦ ζυγοῦ. 'Απὸ τὸν 'Αριστακὲς Λαστιβερτσί, 'Αρμένιο ἱστορικὸ τοῦ 11ου αἰώνα, εἶναι γνωστό, ὅτι ὁ Βασίλειος Β' τὸ 1018, δηλαδή ἀμέσως μετὰ τὴν διάλυση τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους, «στέλνει... ἓναν Νικομηδηνὸν ἄρχοντα, ὁ ὁποῖος ἔλθων ἐγκαθιστᾶ ἀγγαρεία στὴ χώρα μας. Συναθροίσας πλῆθος ἀνθρώπων, αὐτὸς ἀρχίζει τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς Θεοδοσιούπολης».⁴

'Εὰν ἐπὶ Βασιλείου Β' μᾶς εἶναι γνωστὸ τὸ φορολογικὸ αὐτὸ σύστημα, δηλαδή ἡ ἀγγαρεία, ἡ ἄνευ ἀμοιβῆς ἐκμετάλλευση τοῦ μόχθου τῶν ἐργαζομένων, ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου ἡ φορολογία γίνεται χρηματικὴ. 'Ο Κεκαυμένος σχετικὰ μ' αὐτὴ γράφει: 'Απελθὼν γὰρ εἰς 'Ιβηρίαν καὶ Μεσοποταμίαν τῇ προστάξει αὐτοῦ (δηλαδή τοῦ Μονομάχου - Χρ. Μπ.) ὁ Σεργλίος ἀναγράφασθαι καὶ ἐπιθῆναι τέλη, ἃ οὐδέποτε εἶδον εἰς τὴν χώραν αὐτῶν οἱ ἐκεῖσε ἀνθρώποι (δ καὶ ἐποίησεν, ἦν γὰρ δεινότατος εἰς πάντα), αὐτομολῆσαι τούτους πανοικεῖ παρεσκεύασε πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν,⁵ δηλαδή τῶν Σελτζούκων.

'Ο Κεκαυμένος γράφοντας 'Ιβηρία, ἔχει ὑπόψη τὸ βυζαντινὸ θέμα τῆς 'Αρμενίας καὶ 'Ιβηρίας,⁶ στὰ πλαίσια δὲ τοῦ θέματος τῆς Μεσοποτα-

4. Aristakès de Lastivert, *Récit des malheurs de la nation arménienne* (Traduction française avec introduction et commentaire par Marius Canard et Haïg Berberian d'après l'édition et la traduction russe de Karen Yuzbashian), Βρυξέλλες 1973, σ. 11.

5. Οἱ συμβουλές καὶ οἱ διηγήσεις τοῦ Κεκαυμένου. Πόνημα βυζαντινοῦ στρατιωτικοῦ τοῦ 11ου αἰώνα (Κριτικὸ κείμενο, εἰσαγωγή, (ρωσικὴ) μετάφραση ὑπὸ Γ. Γ. Λιτάβριν), Μόσχα 1972, σ. 152-154 (στὰ ρωσικά).

6. Βλ. Χρ. Μπαρτικιάν, «Για τὸ θέμα "Ιβηρία"», *Δελτίο κοινωνικῶν ἐπιστημῶν τῆς ἀρμενικῆς Ἀκαδημίας*, 1974, ἀριθ. 12.

μίας τοῦ Λέοντος τοῦ ΣΤ' εὐρίσκετο τὸ μέγα μέρος τῆς Δυτικῆς Ἀρμενίας.⁷ Ἐπομένως ἡ δράση τοῦ ἀπογραφέα Σερβλία ἐξελίχθηκε κυρίως στὴν Ἀρμενία.

Τὸ Βυζάντιο πρῶτ' ἀπ' ὅλα εἰσέπραττε φόρους ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους καὶ βιοτέχνες τῶν ἀρμενικῶν πόλεων. Γι' αὐτὸ στὶς ἀφηγηματικὲς πηγές δὲν ἀπαντοῦν σχετικὰ δεδομένα. Μόνο ὁ Σκυλίτζης μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Γεώργιος ὁ Μανιάκης, κυριεύσας τὴν πόλη τῆς Ἐδεσσας στὴν Μεσοποταμία τὸ 1034, ἀπέστειλε... τῷ βασιλεῖ (Ρωμανῷ τῷ Ἀργυρῷ - Χρ. Μπ.) ἐνιαύσιον φόρον, λίτρας πενήκοντα.⁸ Περισσότερες πληροφορίες μᾶς δίνουν οἱ ἀρμενικὲς ἐπιγραφές τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, χαραγμένες στοὺς τοίχους τῶν ἐκκλησιῶν σὲ ἀρμενικὲς μονές, καὶ κυρίως δύο ἐπιγραφές στὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Ἀνίου. Τὴν μία ἀπὸ αὐτὲς τὴν ἐχάραξε γύρω στὸ 1056 ὁ κατεπάνω τοῦ θέματος τῆς Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας Ἀαρῶν ὁ Βούλγαρος,⁹ τὴν ἄλλη ὁ κατεπάνω τοῦ αὐτοῦ θέματος Παγκράτιος Βηγκατζῆ, κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ 1060.¹⁰

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὸ Ἀνίο ἦταν πολὺ πλούσια καὶ ἀνεπτυγμένη πόλη, κέντρο διεθνοῦς ἐμπορίου. Ἐδῶ εὐρίσκοντο σὲ πολὺ ὑψηλὸ ἐπίπεδο οἱ βιοτεχνίες. Γι' αὐτὸ μαρτυροῦν ὄχι μόνον οἱ ἀρμενικὲς, ἀλλὰ καὶ οἱ βυζαντινὲς πηγές. Ὁ Μιχαῆλ ὁ Ἀτταλειάτης ὀνομάζει τὸ Ἀνίο θαυμασίαν πόλιν¹¹ καὶ γράφει ὅτι ὅλοι οἱ κάτοικοί της ἀσκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου.

Κατακτώντας τὶς πόλεις τῆς Ἀρμενίας, τὸ βυζαντινὸ κράτος ἀρχισε νὰ εἰσπράττει ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους καὶ βιοτέχνες τῶν πόλεων αὐτῶν φόρους, οἱ ὅποιοι ἦταν τὸ κύριο εἰσόδημα τοῦ κράτους. Ὁ συγγραφέας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰῶνα Ἀραβας ἐπιστήμων Μαρβαζὶ δείχνει, ὅτι μέγα μέρος τῶν εἰσοδημάτων τοῦ Βυζαντίου ἀποτελοῦν οἱ εἰσπραττόμενοι ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους φόροι.¹² Στὴ μνημονευθεῖσα ἄνω ἐπιγραφή τοῦ μαγίστρου Ἀαρῶν μεταξὺ ἄλλων λέγεται: ...*Ἐφερον χρυσόβουλλον γραφὴν τῆς πορφυρογεννήτου βασιλίσης περὶ*

7. *Costantino Porfirogenito De Thematibus* (Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi), Βατικανὸ 1952, σ. 139.

8. Ἰωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, σ. 388 (ἐκδ. Thurn).

9. Χρ. Μ. Μπαρτισιάν, *Τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγὰς* (Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται 18), Θεσσαλονίκη 1981, σ. 130-131.

10. *δ.π.* 130.

11. Μιχαῆλ Ἀτταλειάτης, *Ἱστορία*, σ. 80 (ἐκδ. Bekker).

12. V. Minorsky, «Marwazi on the byzantines», *Mélanges H. Grégoire*, II, 1950, σ. 462.

ἀπαλλαγῆς ἐκ τῆς ἀποτίσεως τοῦ πάκτου τῶν οἰκῶν τῆς πόλεως καὶ τοῦ θαστάκ,¹³ ἅτινα ἐδίδον ἐτησίως λίτρας ὀκτώ. Καὶ [ἱκανοποιῶν] τὴν παράκλησιν τῶν ἀρχόντων, κατήργησα τὴν ἀπότισιν τῶν δύο λίτρων τοῦ [φόρου] *giut*,¹⁴ ὃν ἐδίδεν ὁ μουτασίμπ, δηλαδὴ ὁ ἑπαρχὸς τῆς πόλης. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ γίνεται γνωστό, ὅτι οἱ ἔμποροι καὶ οἱ βιοτέχνες τοῦ Ἄνιου ἐπλήρωναν στὸ βυζαντινὸ κράτος ὀκτὼ λίτρας (576 χρυσὰ νομίσματα) ὡς ἐνοίκιο καὶ θαστάκ, ὁ δὲ ἑπαρχὸς τῆς πόλης δύο λίτρας (144 νομίσματα) φόρο *giut*.

Γιὰ τοὺς φόρους ποὺ εἰσέπραττε τὸ βυζαντινὸ κράτος ἀπὸ τοὺς ἔμπορους καὶ βιοτέχνες τοῦ Ἄνιου μνημονεῦει καὶ ὁ κατεπάνω τοῦ ἰδίου θέματος Παγκράτιος Βηχκατζῆ στὴν ἐπιγραφή του, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἐὰν στὴν ἐπιγραφή τοῦ Ἀαρῶν τὸ ἐνοίκιο φέρει τὴ βυζαντινὴ του ὀνομασία (πάκτον ἐκ τῶν οἰκῶν), στὴν ἐπιγραφή τοῦ Παγκρατίου ἔχει καθιερωθεῖ ἀρμενικὸς ὄρος, *tanoutrouitioun*, ποὺ σημαίνει φόρος ἐκ τῶν οἰκῶν (τῶν ἐργαστηρίων καὶ καταστημάτων). Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ γίνεται σαφές, ὅτι ἐὰν ἐπὶ τῆς διοικήσεως τοῦ Ἀαρῶν οἱ βιοτέχνες καὶ οἱ ἔμποροι τοῦ Ἄνιου ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ τὸ φόρο αὐτό, γύρω στὰ 1060 ἐπὶ Παγκρατίου ὁ φόρος ἐπαναεισπράττεται, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἐὰν ἐπὶ Ἀαρῶν τὸ ποσὸ τοῦ φόρου ἦταν σταθερὸ καὶ ἐπληρώνετο κατευθεῖαν στὸ βυζαντινὸ κράτος, ἐπὶ Παγκρατίου αὐτὸ δὲν εἶναι συγκεκριμένο καὶ ἡ εἴσπραξή του ἐχορηγεῖτο στοὺς πακτοναρίους, ἀπὸ τὴ συνείδηση τῶν ὁποίων ἐζηρῳάτο τὸ ποσὸ τοῦ εἰσπραττομένου φόρου.

Ἡ φορολογικὴ αὐτὴ πολιτικὴ ἦταν, βέβαια, διαδεδομένη καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Ἀρμενίας. Δυστυχῶς, οἱ πηγές δὲν μᾶς παρέχουν δεδομένα γι' αὐτό. Ἐμεῖς δὲν ξέρουμε καὶ γιὰ τοὺς φόρους ποὺ ἐπλήρωναν οἱ μεγαλογαιοκτῆμονες. Ὁ Γρηγόριος ὁ Μάγιστρος μεταξὺ ἄλλων μνημονεῦει ἕναν πρωτοπατρίκιο καὶ ἀπογραφέα, στὴ Μελιτηνή.¹⁵

Ποιὰ ἦταν ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀρμενικὴ Ἐκκλησία; Πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε, ὅτι γιὰ τὸ Βυζάντιο τὸ θέμα αὐτὸ δὲν ἦταν τόσο οἰκονομικό, ὅσο πολιτικό. Τὸ ζήτημα εἶναι ὅτι μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀρμενικοῦ κράτους, ἡ μόνη ἐνοποιούσα τοὺς Ἀρμένιους, πολιτικὴ στὴν οὐσία τῆς, δύναμη ἦταν ἡ διακειμένη ἐχθρικῶς πρὸς τοὺς χαλκηδονῖτες ἀρμενικὴ Ἐκκλησία, τὸ ἀρμενικὸ πα-

13. Ἄγνωστος φόρος.

14. Ἄγνωστος φόρος.

15. Γρηγορίου Μαγίστρον Ἐπιστολαὶ (ἔκδ. Κωστανάντης) Ἀλεξανδράπολις (νῦν Λενινγκάν, στὴ Σοβιετικὴ Ἀρμενία - Χρ. Μπ.) 1910, σ. 225 (στὰ ἀρχαῖα ἀρμενικά):

τριαρχεῖο. Γι' αὐτὸ μὲν μόλις τὸ ἐπόμενο μετὰ τὴν κατάλυση τοῦ βασιλείου τῶν Βαγρατιδῶν ἔτος, ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις καταργεῖ τὸ ἀρμενικὸ καθολικοσάτο τοῦ Ἀνίου, ἀπελαύνει τὸν πατριάρχη ἐκ τῶν ὁρίων τῆς χώρας,¹⁶ ἐπιχειρεῖ μὲ ὅλα τὰ μέσα τὴν ἐδραίωσιν τοῦ διφυσιτισμοῦ. Ἀρχίζουσι νὰ ξεφυτρῶνουν σὰν μανιτάρια τὰ χαλκηδονικὰ μοναστήρια, δίνονται πλεονεκτήματα στοὺς ἀσπαζομένους τὸν διφυσιτισμὸ Ἀρμενίους. Ἀλλὰ τὸ κυριότερον γιὰ τὴν βυζαντινὴν κυβέρνησιν ἦταν ἡ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωσις τῆς ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἰσχύς τῆς ὁποίας ἀπέρρεε ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴν τῆς εὐρωστίαν. «Ὅταν ὁ Κύριος Πέτρος ἦταν στὸν πατριαρχικὸν θρόνον στὴν Ἀρμενίαν — γράφει ὁ Ματθαῖος ὁ Ἐδεσσηνός, Ἀρμένιος ἱστορικὸς τοῦ 12ου αἰῶνα — αὐτὸς εἶχε ὡς κτῆμα κληρονομικὰ δωρισμένα ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῶν Ἀρμενίων πανταχόσια ὀνομαστά, μεγάλα, προσοδοφόρα καὶ πολὺ ἐκλεκτὰ χωριά, ἐπίσης καὶ πενταχόσιους περιφανεῖς χωρεπισκόπους ἐπὶ ἑπτακοσίων¹⁷ μονίμων ἐπισκοπῶν... Ὁ πατριαρχικὸς θρόνος τῶν Ἀρμενίων δὲν ὑστεροῦσε καθόλου ἀπὸ τὸν τοῦ βασιλείου αὐτῶν».¹⁸ Ὁ ἱστορικὸς γράφει καὶ γιὰ τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας. Τὸ Βυζάντιον, κατακτῆσαν τὴν Ἀρμενίαν, ἀποστέρησε τὴν ἀρμενικὴν Ἐκκλησίαν τῶν κτημάτων τῆς. Ἀλλὰ αὐτὸ ἦταν λίγο γιὰ τὴν αὐτοκρατορίαν. Οἱ βυζαντινοὶ «ἤγειραν ζήτημα (...) γιὰ τοὺς πολλοὺς χρυσοὺς καὶ ἀργυροὺς θησαυροὺς τοῦ Κυρίου Πέτρου, καθολικοῦ τῶν Ἀρμενίων».¹⁹ Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις κατόρθωσε νὰ μεταφέρει στὴν Κωνσταντινούπολιν τοὺς θησαυροὺς τοῦ ἀρμενικοῦ καθολικοσάτου, τοὺς ὁποίους ἀνακάλυψε στὴ Σεβάστεια καὶ τὴν Ἀρμενίαν.²⁰

Γιὰ τὸν πλοῦτον τῶν Ἀρμενίων ἀνωτέρων κληρικῶν μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία τοῦ χωρεπισκόπου τῆς πόλεως τοῦ Ἄρτζε, κοντὰ στὴ Θεοδοσιούπολιν, Δαυτοῦκ. Ὅταν τὸ 1049 οἱ Σελτζοῦκοι κυρίευσαν τὴν πόλιν αὐτήν, ἐλήστευσαν καὶ ἐφόρτωσαν τοὺς θησαυροὺς τοῦ Δαυτοῦκ σὲ σαράντα καμῆλες. Ἀπὸ τὸ σπῆτι τοῦ χωρεπισκόπου αὐτοῦ, κατὰ τὸν Ματθαῖον τὸν Ἐδεσσηνόν, πρὶν τὴν εἰσβολὴν τῶν νομάδων αὐτῶν, ἐβγαίναν ὀκτακόσια ζευγάρια βοδιῶν. Γιὰ νὰ δουλέψουν τόσα ζῶα, ἦταν ἀπαραίτητα ἀνάλογα χωράφια.

16. Aristakès de Lastivert, *δ.π.* 56.

17. Ὁ Dulaurier μεταφράζει «πανταχοσίων». Ἀλλὰ στὸ ἀρχαῖον ἀρμενικὸ πρωτότυπον «ἑπτακοσίων».

18. *Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162* (Trad. Ed. Dulaurier), Παρίσι 1858, σ. 128.

19. *δ.π.* 115.

20. Aristakès de Lastivert, *δ.π.* 73.

Ἡ βυζαντινὴ κυβέρνησις ἀποπειράθηκε νὰ κάνει φοροτελὲς τὸ ἀρμενικὸ καθολικοσάτο. «Οἱ Ρωμαῖοι — γράφει ὁ Ἀριστακὲς — θέλησαν νὰ κάνουν φοροτελὴ τὸν καθολικὸ Χατσίκ». Ὁ τελευταῖος, ὅμως, ἀρνήθηκε λέγοντας: «Ὅ,τι δὲν ἐγένετο πρὸ ἐμοῦ, καὶ ἐγὼ δὲν συγκατατεύω». ²¹ Ὅ,τι ἀφορᾷ τοὺς Ἀρμενίους κληρικούς καὶ μοναχοὺς, αὐτοὶ ἐπὶ τῶν Βαγρατιδῶν ἀπέτιαν φόρο στὸ κράτος, τὸν ὁποῖον τῶρα ἦσαν ἀναγκασμένοι νὰ πληρώνουν στοὺς Βυζαντινοὺς. Στις πηγὰς ἀν καὶ δὲν ἀπαντᾷ γι' αὐτὸ ἄμεση μνεία, ἔμμεσα εἶναι φανερό. Στὸν νότιο τοῦχο τῆς μονῆς τοῦ Κετσαρίς, 40 περίπου χιλιόμετρα βορείως τοῦ Ἐρεβάν, εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή τοῦ Γρηγορίου Μαγίστρου, μεγάλου Ἀρμενίου πολιτικοῦ καὶ στρατιωτικοῦ παράγοντα, ποὺ μετὰ τὴν πτώση τοῦ βασιλείου τῶν Βαγρατιδῶν, ὑπηρέτησε στὸ Βυζάντιο ὡς κατεπάνω τῶν θεμάτων Βασπρακανίας, Ταρών, Μεσοποταμίας καὶ Δερζηνῆς. Στὴν ἐπιγραφή αὐτῆ, ποὺ φέρει χρονολογία τὸ 1051, ὁ Γρηγόριος Μάγιστρος δηλώνει ὅτι ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου μὲ μεγάλους κόπους κατόρθωσε νὰ λάβει χρυσόβουλλο περὶ ἀπαλλαγῆς τῆς μονῆς αὐτῆς τῆς ἀποτίσεως τῶν φόρων. ²² Ἐὰν ἐφορολογεῖτο αὐτῆ, ἡ εὐρισκόμενη πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὰ κέντρα μονή, σημαίνει ὅτι ἡ φορολογία τῆς ἀρμενικῆς Ἐκκλησίας ἦταν γενικῆ.

Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τῆς βυζαντινῆς κυβέρνησις στὴν Ἀρμενία δὲν παρέλειψε καὶ τὸν στρατιωτικὸ τομέα. Ἐπὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ τοῦ περιβόητου Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου καθιερῶνεται ὁ πρωτάκουστος γιὰ τὴν Ἀρμενία στρατιωτικὸς φόρος, δηλαδὴ φόρος γιὰ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ θητεία. Σημειωτέον, ὅτι κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας στὴν Ἀρμενία, ἡ αὐτοκρατορία δὲν κατήργησε τίς ἀρμενικὰς ἑνοπλεις δυνάμεις, ποὺ ἀριθμοῦσαν ἀπὸ 50 ἕως 100 χιλιάδες μαχητῆς. Αὐτὲς χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν υπεράσπιση τῶν βυζαντινῶν μεθοριῶν καὶ τὴν κατάκτηση νέων ἐδαφῶν. Ἀλλὰ ὄχι σπανίως οἱ δυνάμεις αὐτὲς ἐλάμβαναν μέρος καὶ στὶς ἐπαναστάσεις καὶ τὰ κινήματα τοῦ ἀρμενικοῦ λαοῦ κατὰ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, ἐπομένως δὲν ἦταν πάντα ἐπιθυμητῆς. Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ βελτιώσει τὴν πολιτικὴ τῆς στὴν Ἀρμενία, νὰ καταπραῦνει τὰ πάθη, ἐπομένως καὶ μὲ κάθε δυνατὸ μέσο νὰ φανεῖ πιὸ φιλοφρονητικὸ στοὺς Ἀρμενίους στρατιωτικούς, τὸ Βυζάντιο ἐνεργεῖ ἔξω πάσης λογικῆς. Δημοσιεύεται τὸ διάταγμα τοῦ Κωνσταντίνου Μονομάχου γιὰ τὴ διάλυση τῶν ἀρμενικῶν ἐνόπλων δυνάμεων.

21. δ.π.

22. Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, *Τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς ἀρμενικὰς πηγὰς* 134.

Ἱστορῶν τὶς εὐεπίτευκτες ἐπιτυχίες τῶν Τούρκων στὴν Ἀρμενία, ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἀτταλειάτης θεωρεῖ ὑπεύθυνο τὸν Μονομάχο, ὁ ὁποῖος ἔχων στρατεύματος γὰρ ἀξιωμαχὸν τὴν Ἰβηρικὴν περιέποντος (ἔχει ὑπόψη τὶς ἔνοπλες δυνάμεις τοῦ θέματος Ἀρμενίας καὶ Ἰβηρίας – Χρ. Μπ.) καὶ ὀφῶνιον ἔχοντός τινος τῶν παρακειμένων δημοσίων χωρῶν, ἀφείλετο ταύτας ὁ βασιλεὺς, καὶ παρελὼν τοςαύτην ἰσχὴν οὐ μόνον τοὺς ἰδίους ἀπέβαλε συμμάχους, ἀλλὰ πολεμίους αὐτοὺς ἰσχυρῶς ἐργασάμενος, προσθήκην διὰ τούτων ἀκαταμάχητον προεξένησε τοῖς ἐναντίοις.²³

Ὁ Σκυλίτζης γράφει σαφέστερα. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος, γράφει αὐτός, κατέλυσε (...) τὸν Ἰβηρικὸν στρατὸν ἀμφὶ τὰς πεντήκοντα χιλιάδας ἀριθμούμενον διὰ Λέοντος τοῦ Σεργλίου, καὶ ἀντὶ στρατιωτῶν φόρους πολλοὺς ἐπορίζετο ἀπὸ τῶν χωρίων ἐκείνων.²⁴

Οἱ βυζαντινολόγοι πιστεύουν, ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς στρατιωτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Μονομάχου ἦταν ἡ ἐπιδιώξις νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες τῶν συγκροτημένων ἀπὸ ξένους μισθοφόρους στρατιωτικῶν ταγμάτων καὶ ἡ δημιουργία ἐθνικοῦ στρατοῦ. Ἀλλὰ ποῖος θὰ καταργῶσε αὐτὰ τὰ τάγματα πρὶν δημιουργήσει τὸν ἐθνικὸ του στρατό; Δὲν εἶναι σαφές ὅτι αὐτὸς ἀνοίγει διάπλατα τὶς πύλες τοῦ κράτους πρὸ τοῦ ἐχθροῦ; Ὁ ἐθνικὸς αὐτὸς στρατὸς δὲν εἶχε συγκροτηθεῖ οὔτε δύο δεκαετίες μετὰ τὸ διάταγμα τοῦ Μονομάχου. Στὸ Μαντζικέρτ τῆς Ἀρμενίας ὁ Ρωμανὸς ὁ Διογένης ἀντέταξε κατὰ τῶν Τούρκων Σελτζούκων τοῦ Ἄλπ Ἀρσλάν Οὐζζους καὶ Πετσενέγκους μισθοφόρους, δηλαδὴ τοὺς Τούρκους κατὰ τῶν Τούρκων. Τὸ τί διαδραματίστηκε ἐκεῖ εἶναι πασίγνωστο. Εἶναι καὶ πασίγνωστη ἡ συνέχεια τοῦ Μαντζικέρτ.

Τὸ βῆμα τῆς βυζαντινῆς κυβέρνησης ἦταν μοιραῖο ὄχι μόνον γιὰ τὴν Ἀρμενία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ Βυζάντιο τὸ ἴδιο, ἐὰν λάβουμε ὑπόψη τὴν τουρκικὴ ἀπειλή. Ἐναντίον τῆς Ἀρμενίας ἐχθροὶ ἐπετίθεντο ὄχι γιὰ πρώτη φορά, οἱ ἐπιδρομὲς τῶν ἀλλοφύλων πρὶν εἶχαν πρόσκαιρο χαρακτῆρα καὶ ἐτελείωναν μὲ τὴν ἐρήμωση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης ἐπαρχίας ἢ πόλης τῆς Ἀρμενίας καὶ μόνον. Στὴν Ἀρμενία ὑπῆρχαν δυνάμεις, ποὺ εἶχαν τὴν δυνατότητα νὰ παρεμποδίσουν τὴν μόνιμη ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων. Ἐὰν τὸ 974 ὁ ἀποτελούμενος ἀπὸ 80.000 μαχητῆς ἀρμενικὸς στρατὸς μπόρεσε νὰ ἀνακόψει τὴν εἰσβολὴ τῶν στρατιῶν τοῦ Τσιμισκῆ στὴν

23. Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, σ. 44-45.

24. Ἰωάννης Σκυλίτζης, σ. 476.

Ἄρμενία,²⁵ εἶναι φανερό, ὅτι ὁ στρατὸς αὐτὸς θὰ μπορούσε νὰ ἀνακόψει καὶ τὴν εἰσβολὴ τῶν νομάδων ἐπιδρομέων, τὶς ἄτακτες ληστρικές ὁρδὲς τῶν Σελτζούκων.

Κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἡ κατάστασις ἀλλάξε ὀλοκληρωτικῶς. Στὴν Ἄρμενία δὲν ἀπέμεινε ἡ δύναμις, πού θὰ μπορούσε νὰ υπερασπίσει τὴ χώρα καὶ τὸν λαὸ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, νὰ τοὺς διώξει ἀπὸ τὴ χώρα, νὰ μὴν τοὺς δώσει τὴ δυνατότητα νὰ ἐγκατασταθοῦν μονίμως, καὶ ταυτοχρόνως νὰ φράξει τὴν αὐτοκρατορία μὲ τείχη σταθερά. Ἐὰν γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης τοῦ Ἄνιου, τῆς πρωτεύουσας τοῦ βυζαντινοῦ θεματός τῆς Ἄρμενίας καὶ Ἰβηρίας, ἀπὸ τὶς ὁρδὲς τοῦ Ἄλπ Ἀρσλάν, ἀπὸ τὰ φτερωτὰ φίδια, ὅπως τὶς ὀνομάζει ὁ Ματθαῖος ὁ Ἐδεσσηνός,²⁶ γενικῶς δὲν ὑπῆρχε στρατὸς, καὶ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης, ὅπως γράφει ὁ Μιχαὴλ ὁ Ἀτταλειάτης, ἐφρόντιζαν οἱ ἔμποροι καὶ πολεμικῶν μηχανημάτων καὶ προβλημάτων ἀπειράτοι²⁷ κάτοικοι τῆς μεγαλοπόλης, μπορούμε νὰ λάβουμε μιὰ ἰδέα γιὰ τὴν ἀμυντικὴ ἱκανότητα τῶν ἄλλων περιφερειῶν καὶ πόλεων τῆς χώρας. Μόνον οἱ Ἄρμένιοι στρατιῶτες μπορούσαν νὰ τρέφουν ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν ἄμυνα τῆς πατρίδας των, καὶ ὄχι οἱ ξένοι μισθοφόροι, τοὺς ὁποίους ἔφερνε τὸ Βυζάντιο στὴν Ἄρμενία. Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Ματθαῖος Ἐδεσσηνός, οἱ Ρωμαῖοι κατεκρήμνισαν τὰ τείχη τῆς χώρας διὰ τῆς διαλύσεως τῶν ἐνόπλων τῆς δυνάμεων, ἔδωσαν τὴν δυνατότητα στοὺς Τούρκους νὰ ἐπιδράμουν μὲ τὰ σπαθιά. Οἱ ἀλλόφυλοι τόσο δυνάμωσαν, ὥστε ταχέως ἐφθασαν πρὸ τῶν πυλῶν τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἐκυρίευσαν ὅλη τὴ χώρα τῶν Ρωμαίων.²⁸

Ἐπὶ τοῦ τοίχου τοῦ κτισθέντος ἀπὸ τὸν Ἄρμένιο καθολικὸ (πατριάρχῃ) Νερσὲς στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰῶνα ναοῦ τοῦ Ζβαρντότς ὑπάρχει ἡ ἐλληνικὴ του ἐπιγραφή: *Ναρσῆς ἐποίησεν, μνημονεύσατε*. Τέτοιες ἐπιγραφές, ἀλλὰ καὶ ἐνθυμήσεις ἀντιγραφῆων ἀρμενικῶν χειρογράφων ἔχουμε πάμπολλες. Καὶ τοὺς μνημονεύουμε, καὶ τοὺς εὐλογοῦμε.

Σὲ ἓνα ἀπὸ καλλιτεχνικῆς ἀπόψεως λαμπρὸ ψηφιδωτὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπεικονίζεται ὁ Κωνσταντῖνος Μονομάχος μὲ ἓνα μεγάλο πουγγὶ στὰ χέρια. Τὸ πουγγὶ εἶναι γεμάτο χρυσὰ νομίσματα. Μέσα σ' αὐτὰ εἶναι καὶ τὰ μαζεμένα στὴν Ἄρμενία, καὶ πού

25. Matthieu d'Edesse, *Chronique*, σ. 14-15.

26. *δ.π.* 40.

27. Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, σ. 81.

28. Matthieu d'Edesse, *Chronique*, σ. 113.

ἔπρεπε νὰ δοθοῦν ὡς μισθὸς στοὺς Ἀρμενίους στρατιῶτες. Ὁ Μονομάχος θέλει νὰ πεῖ ὅτι ἔκανε οἰκονομία μεγάλων πόρων. Καὶ τοποθετώντας τὴν εἰκόνα του στὴν Ἀγία Σοφία νομίζεις πὼς καὶ αὐτὸς λέγει: *Μνημονεύσατε*. Αὐτὸς δὲν μποροῦσε νὰ υποψιασθεῖ ὅτι τὰ νομίσματα αὐτὰ εἶχαν ἀντίκρισμα τῆ μοίρα μιᾶς ὀλόκληρης αὐτοκρατορίας.

Οἱ Ἀρμένιοι συχνὰ μνημονεύουν τὸν Μονομάχο, ἰδιαίτερα τὸν τελευταῖο αἰῶνα, ἀλλὰ ὄχι ὅπως τὸν Ναρσῆ καὶ τοὺς ἀντιγραφεῖς τῶν χειρογράφων τους. Δὲν ἀμφιβάλλω πὼς καὶ οἱ ἀδελφοὶ Ἕλληνες ἔχουν ὅλα τὰ δεδομένα νὰ κάνουν τὸ ἴδιο. Εἶθε νὰ μὴν τὸν μνημονεύσουμε στὸ μέλλον...

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΕΜΠΤΗ

Ὁ στρατός

*Ρώμης τὰ τέκνα τῆς νέας ἐρρόμην
ὅτε στρατεῦων ἀνδρικῶς πρὸς ἐσπέραν
ὅτε πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἄρους τοὺς τῆς ἔω*

(Ἐπιτύμβιο Βασιλείου Βουλγαροκτόνου)

ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΙΑΤΣΗΣ

ΜΟΡΦΕΣ ΑΘΛΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (325-521)

Η άθληση και οι διάφορες σωματικές ασκήσεις που ανιχνεύονται στη χρονική περίοδο από το 325 μέχρι και το 521 της πρώιμης Βυζαντινής περιόδου μπορούν να εντάχθούν στα πλαίσια της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής των ανθρώπων αυτής της εποχής.¹ Οι διάφορες αθλητικές νοοτροπίες και αντιλήψεις που συναντώνται στις αρκετά πλούσιες πηγές επικεντρώνονται σε αθλητικούς αγώνες, παιχνίδια, χορούς, αθλητικά θεάματα, δημόσια λουτρά και άλλα. Οι πληροφορίες αντλούνται από ιστορικά, χρονογραφικά και αγιογραφικά κείμενα, από αρχαιολογικά ευρήματα και από παραστάσεις της εποχής.²

Ο μέχρι το 521 χρονολογικός περιορισμός οφείλεται στο γεγονός ότι στη χρονολογία αυτή σταμάτησαν με αυτοκρατορικό διάταγμα οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αντιόχειας, ένας θεσμός με ελληνικό χαρακτήρα.³ Από την εποχή αυτή και έπειτα την άθληση τη συναντούμε με μια αντίληψη «ερασιτεχνική» κατά τη δυτικοευρωπαϊκή ορολογία ή καλύτερα «λαϊκή» κατά τη γνωστή ελληνική έκφραση.⁴

1. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Α' 1, σ. 161-224 για παιχνίδια, Δ', σ. 81-147 για αγωνίσματα και παιχνίδια, Αθήνα 1949-1952. Σ. Γιατσης, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου και οι Σωματικές Ασκήσεις στο Βυζάντιο* (Διδ. Διατριβή), Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη 1988.

2. Οπωσδήποτε οι πηγές για την άθληση στους αιώνες 4ο-6ο είναι περισσότερες απ' αυτές των άλλων που ακολουθούν. Τα κείμενα του Διβάνιου και αυτά των Πατέρων της Εκκλησίας αποτελούν τις κυριότερες πηγές. Είναι ενδιαφέρον ότι ο συγγραφέας του Πασχάλιου Χρονικού (*CSHB*) χρησιμοποιεί το ολυμπιακό ημερολόγιο. Η επίδραση φαίνεται ότι οφείλεται στις πηγές που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας, π.χ. Sextus Julius Africanus.

3. S. Giatsis, «Olympia of Antioch, the last athletic games of antiquity», Πρακτικά της International Association for the History of Physical Education and Sport, έκδ. J. A. Mangam, Γλασκόβη 1985, σ. 281-285.

4. Το θέμα της «λαϊκής» άσκησης και των αγώνων κατά την Τουρκοκρατία

Η έννοια επομένως της συνεχόμενης πορείας της άθλησης από την αρχαιότητα στο Βυζάντιο, που βασάνισε τον Φ. Κουκουλέ, ίσχυσε μόνο μέχρι το 521.⁵ Έκτοτε οι ασκήσεις και η άθληση και κυρίως μετά τον 7ο αιώνα παίρνουν έναν άλλον χαρακτήρα, που με δύο λόγια μπορεί να χαρακτηριστεί πρακτικός και ψυχαγωγικός.

Στην εργασία αυτή θα προσπαθήσω να εξετάσω τους παράγοντες που συνετέλεσαν στο να υπάρξουν αγώνες και αθλητικές δραστηριότητες με ελληνικό και ρωμαϊκό χαρακτήρα και να καταγράψω τις διάφορες αθλητικές δραστηριότητες σε μια εποχή που μπορεί να χαρακτηριστεί αθλητικά ως μεταβατική.⁶

Η θέση της Εκκλησίας και του Κράτους απέναντι στους αγώνες και στην άθληση και η από μέρους τους ανοχή θα γίνει περισσότερο κατανοητή στη συνέχεια, όταν δούμε, σύντομα, πώς οι αγώνες και η ιδέα

μέχρι και σήμερα δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά. Βλ. Κουκουλέ, *ό.π.* Αυθεντικές είναι οι πληροφορίες για ελεύθερα αγωνίσματα από παιδιά που παραθέτει ο Δαμασκηνός Στουδίτης. Βλ. *Θησαυρός Δαμασκηνού του Υποδιακόνου και Στουδίτου του Θεσσαλονικέως*, Βενετία 1851, σ. 164 και passim. Ο συγγραφέας όμως είναι του 16ου αι. Είναι άλυτο εξάλλου το φαινόμενο της ενσωμάτωσης των αγώνων σε θρησκευτικά πανηγύρια που σίγουρα βρίσκονται στην περίοδο της Τουρκοκρατίας· πρβ. S. Vryonis, «The Panegyris of the Byzantine Saint: a study in the nature of a medieval institution, its origins and fate», στο *The Byzantine Saint* (ed. by S. Hackel, Studies Supplementary to Sobornost 5), Λονδίνο 1981, σ. 218-226.

5. Κουκουλέ, *ό.π.* Δ', 81-86. C. Mango, «Daily life in Byzantium», *JÖB* 31/1 (1981) 337-353. Του ίδιου: «Discontinuity with the Classical Past in Byzantium», στο *Byzantium and the Classical Tradition* (Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies, έκδ. M. Mullett and R. Scott) Birmingham 1981, σ. 48-57. Για το ίδιο θέμα αλλά για τους 11ο και 12ο αι., βλ. A. P. Kazhdan and A. W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Λονδίνο 1985, σ. 231-233.

6. Για το γενικό ιστορικό πλαίσιο της Πρωτοβυζαντινής περιόδου, βλ. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλο, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, Α', Θεσσαλονίκη 1978. Πρβ. C. E. Stevens, «Constantine the Great and the Christian Capital, A.D. 324-527», στο *Byzantium. An Introduction* (έκδ. P. Whitting), Οξφόρδη 1971. Γενικά για το μεγάλο θέμα του περιοδισμού στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα για τους αιώνες 7ο-11ο, βλ. H. Hunger, «The Classical Tradition in Byzantine Literature: The Importance of Rhetoric», στο *Byzantium and the Classical Tradition*, *ό.π.* 35-47. Ακόμη στην ίδια έκδοση: R. Scott, «The Classical Tradition in Byzantine Historiography», σ. 61-74, M. Mullett, «The Classical Tradition in the Byzantine Letter», σ. 75-93, C. Niarchos, «The Philosophical Background of the Eleventh Century. Revival of Learning in Byzantium», σ. 127-135.

της άθλησης λειτούργησαν κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο.⁷

Η Ελληνιστική εποχή, αντίθετα απ' ό,τι έχει υποστηριχθεί μέχρι σήμερα, έχει να παρουσιάσει στο θέμα της άθλησης μεγάλη δραστηριότητα. Κάθε πόλη, όπως μαθαίνουμε από το γυμνασιαρχικό νόμο της Βέροιας,⁸ είχε στις αρχές του 2ου αιώνα γυμνάσιο, παλαίστρα και στάδιο. Σε μερικούς απ' αυτούς τους χώρους καθ' όλη τη Ρωμαϊκή περίοδο, παρ' όλα τα προβλήματα που δημιουργήσε η ρωμαϊκή κατάκτηση, συνεχίστηκαν ως και την εποχή που εξετάζουμε (4ο κυρίως αιώνα) οι θεσμοί της εφηβείας και των άλλων μορφών της λεγόμενης ελληνικής αγωγής.⁹ Το θέμα αυτό απαιτεί περισσότερη έρευνα.

Αγώνες με την επωνυμία κυρίως εκείνων των πανελλήνιων αγώνων (Ολύμπια, Πύθια, Ίσθμια, Νέμεα, Δία, Ηραία και άλλα) συνεχίστηκαν από την Ελληνιστική περίοδο ως και το 521.¹⁰ Η άποψη περί επαγγελματισμού λοιπόν, που αναφέρεται ως στοιχείο παρακμής των ελληνικών αγώνων, δεν πρέπει να είναι σωστή.¹¹ Παράγοντες πιο σπουδαίοι, όπως η ρωμαϊκή κατάκτηση και ο Χριστιανισμός, στάθηκαν οι καθοριστικοί παράγοντες, όχι μιας οριστικής κατάργησης, αλλά μιας άλλης αντίληψης, η οποία επικράτησε σταδιακά, όπως θα δούμε παρακάτω.¹²

7. Γ. Παπαμιχαήλ, *Εκκλησία και θέατρο*, Αλεξάνδρεια 1917, σ. 51-70. D. B. Van Dalen - B. L. Bennett, *A World History of Physical Education*, Λονδίνο 1971, σ. 79 κ.α. M. Poliakoff, «Jacob, Job, and other Wrestlers», *Journal of Sport History* 11/2 (1984) 48-65.

8. J. R. Cormark, «The Gymnasiarch Law of Beroea», *Αρχαία Μακεδονία* 2 (1973) 139-50.

9. Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων λόγοι*, I, σ. 64-65 (έκδ. Haury) αναφέρεται σε παλαίστρα. Ο W. Liebeschuetz, *Antioch, City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*, Λονδίνο 1972, σ. 140, αναφέρει ότι το σύστημα της εφηβείας και η λειτουργία του γυμνασίου έφθασε μέχρι το 370. Ο Λιβάνιος κάνει μνεία γυμνασιαρχικού νόμου (III, σ. 220). Πρβ. Γ. Τ. Κόλια, *Η Πρωτοβυζαντινή Θεσσαλονίκη και η στάση του 390*, Αθήνα 1935, σ. 25-31.

10. Για τους Ολυμπιακούς αγώνες της Αντιοχείας, που ήταν οι σπουδαιότεροι και οι μακροβιότεροι, βλ. Γ. Β. Τσοκόπουλο, «Οι εν Αντιοχεία Ολυμπιακοί Αγώνες», *Αρμονία* 2 (1906) 1-11. Για τους άλλους αγώνες: Κόλιας, *Η Πρωτοβυζαντινή* 28-31. Πρβ. και το χρυσό μετάλλιο του 3ου περίπου αιώνα που πρέπει να είχε κοπεί με την ευκαιρία αγώνων στη Μακεδονία: Μ. Ανδρόνικος, *Μουσείο Θεσσαλονίκης: Οδηγός των αρχαιολογικών θησαυρών*, Αθήνα 1981, σ. 59, εικ. 48.

11. E. N. Cardiner, *Athletics of the Ancient World*, Οξφόρδη 1971, σ. 101-113. Πρβ. D. C. Young, *The Olympic Myth of Greek Amateur Athletics*, Σικάγο 1984, σ. 44-56 και passim.

12. Σ. Γιάτσης, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Φυσικής Αγωγής και του Αθλητισμού στον Ελληνικό Κόσμο*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 118 κ.ε.

Οι Ρωμαίοι, όπως είναι γνωστό, έδειξαν ενδιαφέρον για τους ελληνικούς αγώνες. Στα πλαίσια της αναζήτησής τους για το ποιο σύστημα αγωγής μπορεί να ωφελήσει την απέραντη πολυεθνική και πολύγλωσση αυτοκρατορία προσπάθησαν να δώσουν το δικό τους χαρακτήρα και στους ελληνικούς αγώνες. Ανοικοδόμησαν πολλά ελληνικά στάδια (Δελφών, Ολυμπίας), έκτισαν άλλα, όπως το παναθηναϊκό, που δυστυχώς καταστράφηκε στα 1894-6 για τους Α' Ολυμπιακούς Αγώνες,¹³ και οργάνωσαν αγώνες στα ελληνικά πρότυπα.¹⁴ Τα Άκτια της Νικόπολης είναι το πιο κατάλληλο παράδειγμα που δείχνει πόσο οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες συνεργάστηκαν για τη διατήρηση του θεσμού των αγώνων.¹⁵ Στο παραπάνω πλαίσιο πρέπει να τοποθετείται και ο υπερβολικός ζήλος του αυτοκράτορα Νέρωνα, που όχι μόνο πήρε μέρος στους ελληνικούς αγώνες, αλλά και χρηματοδότησε έργα αθλητικά με ελληνικό χαρακτήρα.¹⁶ Φαίνεται, τέλος, ότι ο σκοπός της παιδείας στη Ρώμη να αναπτυχθεί η σωματική δύναμη και η γενικότερη στρατιωτική και πολιτική ετοιμότητα και αξιομαχία εξυπηρετήθηκε (ή έγινε προσπάθεια να εξυπηρετηθεί) και από το ελληνικό γυμναστικό σύστημα, που πολύ συχνά εγκωμιάζουν ή σχολιάζουν όλοι οι συγγραφείς της Ρωμαϊκής περιόδου, Έλληνες (Γαληνός, Φιλόστρατος, Πλούταρχος) και Λατίνοι (Λίβιος, Πλίνιος, Σενέκας, Σουητόνιος και άλλοι πολλοί).¹⁷ Η αυστηρή λοιπόν κριτική του Ιουβενάλη στο *panem et circenses*¹⁸ αναφέρεται μάλλον στα

13. Π. Μ. Μυλωνάς, *Στάδια*, Αθήνα 1952, σ. 45, 51, 97, εικ. 3, 38, 39, 40, 43 και *passim*.

14. Θ. Σαριδάκης, «Άκτια τα εν Νικόπολει», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 15 (1965) 145-162. Οι αγώνες αυτοί, που είχαν αρχίσει στη Νικόπολη τον 2ο αι. π.Χ. με ελληνικό χαρακτήρα, είχαν ατονήσει κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο. Το 31 π.Χ. ο Οκταβιανός τους αναβίωσε, δίνοντας ένα διπλό χαρακτήρα (ελληνικό και ρωμαϊκό). Το στάδιο διατηρείται με την αρχική αρχιτεκτονική του, αλλά είναι γεμάτο θάμνους και χώμα. Πρβ. Μυλωνά, *ό.π.* 39, 62-65.

15. Σαριδάκης, «Άκτια». Μ. I. Finley - H. W. Pleket, *The Olympic Games: The First Thousand Years*, Λονδίνο 1976, σ. 55, 109-113.

16. J. Mouratidis, «Nero: The Artist, The Athlete and his Downfall», *Journal of Sport History* 12/1 (1985) 5-20.

17. Είναι οι φιλόσοφοι της Β' Σοφιστικής περιόδου. Πρβ. K. Hopkins, *Death and Renewal*, Λονδίνο 1983, σ. 188, σημ. 92.

18. Ιουβενάλης, *Σάτιρα* X 81.6: *continent atque duas tantum res... panem et circenses*. Πρβ. J. Mouratidis, «Panem et Circenses': Their Causes and Consequences Under the Early Roman Empire», *Physical Education Review* 1 (1983) 5-15.

παραδοσιακά ρωμαϊκά θεάματα και όχι τόσο στους ελληνικούς αγώνες, που δεν ήταν εξάλλου συχνοί.¹⁹

Από το 325, που ο Μέγας Κωνσταντίνος άρχισε να εκδίδει απαγορευτικές διατάξεις για τα καθιερωμένα ρωμαϊκά αιματηρά και άλλα θεάματα, αλλά και για πολλές άλλες ειδωλολατρικές συνήθειες, οι αρματοδρομίες του ιπποδρόμου και οι γυμνικοί αγώνες φαίνεται να μη συμπεριλαμβάνονται στο πρακτικό μέρος της εφαρμογής των διατάξεων αυτών.²⁰ Ο Κωνσταντίνος εξάλλου έδειξε ζήλο για τα ελληνικά έργα τέχνης, με τα οποία στόλισε τη νέα πρωτεύουσα και κυρίως τον ιππόδρομο, και αυτό είναι ένα παράδειγμα από τα πολλά που ενισχύουν την άποψη της ανοχής.²¹ Εκτός λοιπόν από τη μεγαλειώδη ανακαίνιση του Μεγάλου Ιπποδρόμου της Νέας Ρώμης, και άλλοι παραδοσιακοί αθλητικοί χώροι, όπως το στάδιο, το γυμνάσιο και η παλαίστρα, φαίνεται ότι συνέχισαν να λειτουργούν, έστω χωρίς την παλιά λαμπρότητα. Δεν ήταν όμως μόνο ο Κωνσταντίνος που ανέχθηκε τη λειτουργία των χώρων αυτών και των αγώνων. Μας είναι γνωστό ότι και άλλοι αυτοκράτορες μέχρι τον Ιουστίνο Α' ανέχθηκαν ως ένα σημείο τη λειτουργία των χώρων αυτών και τους αθλητικούς θεσμούς.²² Η ύπαρξη πληθυσμού που πίστευε ακόμη στην ειδωλολατρία και που οι περισσότεροι πρέπει να ήταν μάλλον Έλληνες οδήγησε για λόγους γενικότερης πολιτικής στην ανοχή αυτή.²³ Η περίπτωση επομένως του Ιουλιανού, λάτρη της άθλη-

19. A. Cameron, *Circus Factions*, Λονδίνο 1976.

20. *Cod. Theod.* 6.3.1 (393), 12.1.103 (383), 17.1 (414), 12.12.12 (392). *Codex Justinianus* 1.36.1, 10.65.5 (392), 5.27.1 (336). *Novellae* 105.1.2 (537). *Βασιλικά* 54.37.1. Καμιά από τις παραπάνω διατάξεις δεν αναφέρεται σε απαγορεύσεις γυμνικών αγώνων παρά μόνο στα αιματηρά θεάματα.

21. Σωζομενός, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σ. 56-57 (έκδ. Bidez - Hansen). *Πάτρια*, I, σ. 41, 43, 60 κ.ε. C. Mango, «Antique Statuary and the Byzantine Beholder», *DOP* 17 (1963) 55-75.

22. M. Vickers, «The stadium at Thessaloniki», *Byzantion* 41 (1971) 347, σημειώνει ότι το στάδιο της Θεσσαλονίκης βρισκόταν σε χρήση μέχρι τον 10ο αιώνα. Για τη λειτουργία του γυμνασίου, της παλαίστρας και των λουτρών, βλ. X. Μακαρόνα, «Από τας οργανώσεις των νέων της αρχαίας Θεσσαλονίκης», *Επιστ. Επετ. Φιλολ. Σχ. Αριστ. Παν. Θεσσαλονίκης* 6 (1948) 293-308. Liebeschuetz, *Antioch* 136-149. Του ίδιου: «The Syriarch in the Fourth Century», *Historia* 8 (1959) 125. Υποστηρίζει ότι στον 4ο αιώνα οι αυτοκράτορες προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να ενισχύσουν την περιφέρεια. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσει και τους αγώνες: «That the Olympic Games was basically a Hellenic cultural and religious festival».

23. Liebeschuetz, *Antioch* 137.

σης και της ελληνικής σκέψης, δεν πρέπει να θεωρείται προσωπική περίπτωση. Υπήρξε το κατάλληλο κλίμα και η ανάλογη υποστήριξη από ένα μέρος του ειδωλολατρικού πληθυσμού που οδήγησαν τον Ιουλιανό στο να οργανώσει αθλητικούς αγώνες, ή και να αθληθεί ο ίδιος.²⁴

Εξάλλου πρέπει να σημειωθεί ότι η κατάργηση των Ολυμπιακών Αγώνων της Ολυμπίας δε φαίνεται να έγινε από το Θεοδοσίο στα 393 ή 394.²⁵ Η μόνη πηγή για το γεγονός αυτό είναι η χρονογραφία του Κεδρηνού στον 11ο αιώνα.²⁶ Σύγχρονες πηγές, τουλάχιστον οι χριστιανικές, θα σημείωναν ένα τόσο μεγάλο γεγονός. Η σκέψη λοιπόν ότι οι χριστιανοί αυτοκράτορες άφησαν, παρά τις απαγορεύσεις, να γίνονται αγώνες φαίνεται μάλλον η πιο πιθανή.²⁷ Πράγματι οι απαγορεύσεις στην εποχή που εξετάζουμε (393-5) αναφέρονται σε ορισμένες μορφές ρωμαϊκών αγώνων (*ludi, gladiatoria και venationes*)²⁸ και όχι στους γυμνικούς αγώνες, που ένα διάταγμα επί Βάλη και Βαλεντινιανού στα 364-378 τους εξαιρεί ονομάζοντάς τους «*Gymnici*».²⁹ Φυσικά οι συγγραφείς που καλύπτουν την τόσο μεγάλη περίοδο των δύο αιώνων και κυρίως οι χριστιανοί, Ευσέβιος και άλλοι, αναφέρονται σε απαγορεύσεις κάθε ειδωλολατρικού στοιχείου και αυτό δημιουργεί προβλήματα στην εξαγωγή συμπερασμάτων και διαπιστώσεων.³⁰

Μια πολύ ενδιαφέρουσα άποψη που αφορά το θέμα μας είναι το ποια θέση κράτησε η Εκκλησία απέναντι στους αγώνες και γενικά στην άθληση την εποχή που εξετάζουμε. Κυρίαρχες πνευματικές προσωπικότητες σε κάθε πλευρά της ζωής είναι οι Πατέρες της Εκκλησίας Χρυσόστομος και Βασίλειος. Είναι ενδιαφέρον ότι η αντίθεση των σοφών αυτών ανδρών επικεντρώνεται όχι στην ιδέα της άθλησης ως πρακτικής ενασχό-

24. Α. Μαρκελλίνος, *Res Gesta* (έκδ. Rolfe, Loeb Cl. Libr.) II, σ. 203, 251, 93, Οργάνωση γυμνικών αγώνων. Πρβ. P. Brown, *The World of Late Antiquity*, Λονδίνο 1974, σ. 32-33, 73, 80, 91-93.

25. Giatsis, *Olympia of Antioch* 281 (βλ. σημ. 3).

26. Κεδρηνός, I, σ. 573 (*CSHB*): 'Εν τούτοις ἢ τε τῶν Ὀλυμπιάδων ἀπέσβη πανήγυρις, ἥτις κατὰ τετραετὴ χρόνον ἐπετελεῖτο.

27. Η λ. ἀπέσβη που χρησιμοποιεί ο Κεδρηνός δείχνει μια σταδιακή παύση.

28. *Cod. Theod.* 15.5.1-2. Ακόμη 15.4.2, 15.12.1-3, 15.13.1. Γενικά όλο το 15ο Κεφάλαιο αναφέρεται στο θέαμα. Πρβ. A. Auguel, *Cruelty and Civilization: The Roman Games*, Λονδίνο 1972, σ. 17 κ.ε.

29. *Cod. Theod.* 11.41.1. Πρβ. Κουκουλέ, ό.π. Δ', 84, σημ. 2. Ακόμη: Van Dalen - Bennett, ό.π. 78 (σημ. 7).

30. Ευσέβιος, σ. 128, πρβ. 104, 107, 108 (έκδ. Winkelmann). Ακόμη Σωζομένος, σ. 18.

λησης, αλλά στο γεγονός ότι η γυμναστική μπορούσε να συσχετίζεται με τη γνωστή ελληνική παιδαγωγική και κυρίως θρησκευτική αντίληψη.³¹ Χωρίς να είναι δυνατή η ανάλυση αυτού του θέματος στη μικρή αυτή ανακοίνωση, πρέπει πρώτα πρώτα να τονίσουμε ότι οι Πατέρες, κυρίως ο Χρυσόστομος, δεν είδαν το σώμα όπως οι ασκητές και οι στυλίτες ως ένα σκεύος αμαρτίας και φυλακής της ψυχής, αλλά ως ένα θείο δώρο, όπως διακήρυξε ο Παύλος.³² Ο Χρυσόστομος³³ και ο Βασίλειος³⁴ δέχονται το *όλιγον άφέλιμον* της γύμνασης για πρακτικούς και μόνο σκοπούς και αυτός είναι ο λόγος που χρησιμοποίησαν σε πολύ μεγάλο βαθμό στις μεταφορές τους εικόνες από την αθλητική ζωή της εποχής τους. Η απαλλαγή κατά τα άλλα εκ μέρους των χριστιανών από τη λατρεία του σώματος, που ο «δυϊσμός» του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Πλωτίνου και των άλλων Ελλήνων φιλοσόφων εδογμάτισε, οδήγησε τους Πατέρες να αντιληφθούν αυτό που ονομάστηκε «christian muscularity».³⁵ Πίσω λοιπόν από τις αθλητικές μεταφορές των χριστιανών συγγραφέων και υμνογράφων, που συνεχίζονται ως τις μέρες μας, κρύ-

31. Βλ. σημ. 33.

32. Τιμόθεος Β', 2.5. Πρβ. O. Broneer, «The Apostle Paul and the Isthmian Games», *The Biblical Archaeologist* 25 (1962) 2-31.

33. Ιωάννης Χρυσόστομος, PG 62, 561 C: 'Η γάρ σωματική γυμνασία πρὸς ὀλίγον ἐστὶν ἀφέλιμος. Πρβ. O. Pasquato, *Gli Spettacoli in S. Giovanni Crisostomo*, Ρώμη 1976, σ. 48-59, 167-199.

34. Φ. Κουκουλές, *Βασιλείου του Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικά*, Αθήνα 1907, σ. 32-33, 43-53. Ο Βασίλειος ως παιδαγωγός προσπαθεί να διαχωρίσει την παλιά αντίληψη για παράλληλη αγωγή ψυχής και σώματος. Όμως αφήνει σχεδόν να φανεί ότι η γύμναση-άσκηση του σώματος με σκοπό το παιχνίδι και την ψυχαγωγία δεν είναι στοιχεία ξένα προς τη ζωή των χριστιανοπαίδων. σ. 55: *μηδὲ περιέπειν τὸ σῶμα πλέον ἢ ὡς ἄμεινον τῇ ψυχῇ*. Πρβ. Νείλο Ασκητή, PG 79, 528 C, Ισίδωρο Πηλουσιώτη, PG 78, 616 A, 945 BC, 1153 A, 1269 A. Ακόμη: Ιωάννου Κλίμακος-Σχολαστικού, PG 88, 904 C, 905 BC και 892 D, 1040 C, 1113 B. Πολλοί συγγραφείς δίνουν αθλητικές λεπτομέρειες που είναι χρήσιμες ακόμη και για την ιστορία της άθλησης στην αρχαία Ελλάδα. Βλ. Ιωάννη Νηστευτή, PG 88, 727 B, 780 B.

35. Poliakoff, ό.π. 53 και σημ. 13 (βλ. σημ. 7). Ο συγγραφέας σε γενικές γραμμές καταλήγει ότι ο αθλητισμός στα πρώτα χριστιανικά χρόνια, 1ος-6ος αι., στάθηκε η γέφυρα να αναπτυχθεί στους έπειτα αιώνες σε Δύση και Ανατολή ό,τι ονομάζουμε σήμερα άθληση. Για το θέμα του δυϊσμού στους αρχαίους συγγραφείς και κυρίως για την διφυή που ισοδυναμούσε με την υπεροχή της ψυχής, βλ. Π. Κονδύλη, «Η παρουσία του Πλάτωνα στον νεοελληνικό Διαιωνισμό», *Τα Ιστορικά* 1 (1983) 85-86 και 90-91.

βεται η αποδοχή εκ μέρους μιας μερίδας χριστιανών Πατέρων των οικουμενικών ηθικών αρχών και κανόνων της γυμναστικής. Η παραπάνω διαπίστωση δεν είναι μοναδική. Οι κανόνες των συνόδων της Εκκλησίας που ασχολήθηκαν με αυτά τα θέματα, όπως ο 52ος εκείνης της ΣΤ' εν Τρούλλω συμπληρωματικής συνόδου το 691/2, εξαιρούν τα αθλήματα που γίνονται *χάριν ἀρετῆς*.³⁶ Η λέξη αυτή οπωσδήποτε έχει το χαρακτήρα της απλής σωματικής ικανότητας για μια άσκηση αγωνιστική ή παιγνιώδη, όπως με λεπτομέρειες αναφέρεται τόσο στα κείμενα των Βασιλικών³⁷ όσο και στο σχολιαστή Βαλσαμώνα τον 13ο αιώνα.³⁸ Η γεφύρωση λοιπόν από την ελληνική-ειδωλολατρική άθληση έγινε στους δύο αιώνες που εξετάζουμε, όταν ξεπεράστηκε το πρόβλημα του «δυϊσμού». Οι αγώνες έκτοτε και γενικότερα οι σωματικές δραστηριότητες γίνονταν για λόγους ψυχαγωγικούς, στρατιωτικούς και γενικά πρακτικούς.³⁹

Από τα παραπάνω είναι εύκολο να εξηγηθούν πολλά παραδείγματα θετικά και αρνητικά. Τα επιγράμματα π.χ. της Παλατινής Ανθολογίας που εξυμνούν τους ηνιόχους του ιπποδρόμου, όπως σχεδόν ο Πίνδαρος ή ο υμνογράφος Ρωμανός ο Μελωδός, τάσσονται μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα ανοχής, που τόσο το παλάτι, όσο και η Εκκλησία δέχτηκαν σιωπηρά.⁴⁰

Αντίθετα οι Βίοι πολλών αγίων, όπως εκείνος του Συμεών Σαλού, τάσσονται ενάντια σε κάθε κίνηση. Είναι ενδιαφέρον το περιστατικό του παραπάνω αγίου που «απολίθωσε» μικρά κορίτσια που χόρευαν.⁴¹ Η

36. Ράλλης - Ποτλής Β', 356 και 359-360. Πρβ. Mansi, XI, σ. 972.

37. Βασιλικά 60.8.2. *Digesta* 11.5.2, 1: *Κωλύεται τις παίζειν ἐπὶ χρήμασι, πλὴν τοῦ δι' ἀρετὴν τρέχειν ἢ πηδᾶν, ἀκοντίζειν, παλαίειν, μάχεσθαι*. Πρβ. Βασιλικά 60.8.5 και *Codex Justinianus* 3.43.1.

38. Όπως στη σημ. 36.

39. Ευσέβιος Αλεξανδρείας, *PG* 86/1, 417 B: *Ἐξελθε ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς Κυριακῆς, καὶ ἐδρήσεις τοὺς μὲν καθαρίζοντας... ἄλλους παλαιόντας... καὶ εἶπον κισθᾶρα καὶ ὄρχησις, ἐκεῖ πάντες τρέχουσι*.

40. Παλατινή Ανθολογία, Επιγράμματα 15ου βιβλίου (355-388) (έκδ. Loeb Cl. Libr. V, μετφρ. στην αγγλ. W. R. Paton, Λονδίνο 1970). Πρβ. το αξιόλογο βιβλίο του A. Cameron, *Porphyrus the Charioteer*, Λονδίνο 1976, *passim*.

41. Βίος Συμεών, *PG* 93, 1717 B και 1728 D - 1729 A, 1740 C. Πρβ. Η. J. Magoulias, «The Lives of Byzantine Saints», *Byzantion* 37 (1967) 245-246 (αναφέρει την ενδιαφέρουσα ιστορία δύο παλαιστών που προσέφυγαν να γιατρευτούν σε αγίους). L. Rydén, «The Holy Food», στο *The Byzantine Saint* (ed. by S. Hackel, Studies Supplementary to Sobornost 5), Λονδίνο 1981, σ. 106-113.

περίπτωση όμως των αγίων Σαλών πρέπει να θεωρείται προσωπική. Αρνητικοί είναι απέναντι και στο απλό παιχνίδι και οι Ομηρίται, όπως φαίνεται από το δογματικό κατά πολύ κείμενό τους.⁴²

Μετά από τις παραπάνω σύντομες διαπιστώσεις καλό είναι να εξεταστούν οι διάφορες αθλητικές δραστηριότητες της εποχής. Υπάρχει μια άποψη ότι, επειδή ο Χριστιανισμός ήταν αντίθετος με τον αθλητισμό, τα αθλήματα περιορίστηκαν στην επίδειξη επαγγελματικής ικανότητας μέσα στον ιππόδρομο ή και σε άλλους χώρους.⁴³ Η άποψη αυτή επιδέχεται περισσότερη συζήτηση.

Στον ιππόδρομο πράγματι διεξάγονταν διάφορα αγωνίσματα στα πλαίσια είτε των διαλειμμάτων, όπως γίνεται σήμερα στην Αμερική με τις μαζορέτες, είτε σε ειδικές γιορτές. Το Βοτόν πεζοδρόμιον όμως ήταν αγώνας δρόμου αντοχής, που γινόταν κάθε 3η του Γενάρη στον Ιππόδρομο με την ίδια περίπου τελετουργία των αρματοδρομιών και ιπποδρομιών.⁴⁴

Τα κείμενα του Λιβάνιου,⁴⁵ του Χρυσόστομου,⁴⁶ του Βασιλείου⁴⁷ και πολλών άλλων μάς παραδίδουν πολλές πληροφορίες για αγωνίσματα όπως ο δρόμος, η πάλη, ο δίσκος, η πυγμαχία, το παγκράτιο, το πένταθλο.⁴⁸

Λεόντιος Νεαπόλεως, *Ο Άγιος Συμεών ο δια Χριστόν Σαλός* (μετφρ. Γ. Μπουδούρη και Π. Γιαχανατζή), Θεσσαλονίκη 1986.

42. Νόμοι των Ομηριτών, *PG* 86/1, 604 AB.

43. Α. Ιωαννίδης, «Ο Βυζαντινός Ιππόδρομος στην Κωνσταντινούπολη», *Αρχαιολογία* 4 (1982) 43.

44. *Πάτρια*, II, σ. 145. Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, *Περί Βασιλείου Τάξεως*, II, σ. 158-163 (έκδ. Vogt). Κουκουλές, *ό.π.* Γ', 30-31. Πρβ. Προκόπιο, *ό.π.* I, σ. 131: *ὅθεν αἰεὶ βασιλεὺς εἰώθει τὸν τε ἵππικὸν καὶ γυμνικὸν θεᾶσθαι ἀγῶνα.*

45. Λιβάνιος (έκδ. Forster), ενδεικτικά: II, σ. 264, III, σ. 216, 220, IV, σ. 463-464 και 581. Για τους αγώνες στη Δάφνη: IV, σ. 55-56, 60, 62, 64-66 και I, 181. Για λόγο του στην Ολυμπία που δεν πραγματοποιήθηκε, πρβ. P. Petit, *Libanius et La Vie Municipale à Antioche au IVe siècle après J.-C.*, Παρίσι 1955, σ. 123-144.

46. Ιωάννης Χρυσόστομος, ενδεικτικά: *PG* 51, 125, *PG* 55, 519, *PG* 62, 163 D, 181 B, 271 D, 272 AB, 543 B, 560 A, 561 C, 619 D, *PG* 64, 15, 537.

47. Μέγας Βασίλειος, *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, σ. 43-55 (έκδ. Boulenger). Του ίδιου: *PG* 31 (Ομιλία ΙΗ' εις Γόρδιον), 489-508. Του ίδιου, *PG* 31, 163-237.

48. Τα αγωνίσματα περιγράφονται χωρίς συστηματική σειρά. Ο Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος*, στον Γ' τόμο, σ. 91-147 αναμειγνύει αγωνίσματα και παιχνίδια μαζί, ενώ οι σταχυολογημένες και πλούσιες αναφορές στις πηγές δεν έχουν κριθεί, είτε χρονολογικά είτε γυμναστικά. Το κεφάλαιο αυτό γράφτηκε με κάποια βιασύνη, αντίθετα με το αντίστοιχο του ιπποδρόμου. Η έλλειψη ίσως βοηθημάτων για το θέμα

Είναι πληροφορίες για την αγωνιστική προετοιμασία, την αγωνιστική συμπεριφορά και την ψυχολογία, τη δίαιτα των αθλητών, πολλές από τις οποίες μας είναι άγνωστες και από τους αρχαίους ακόμη συγγραφείς.⁴⁹ Ο Λιβάνιος, ο Χρυσόστομος και ο Μαλάλας, που έζησαν στην Αντιόχεια το κλίμα των αγώνων, δείχνουν μια υπερβολική διάθεση να παραθέσουν, χρήσιμα σε μας, στοιχεία για τη Δάφνη,⁵⁰ το χώρο των αγώνων και τη συμμετοχή των αθλητών και αθλητριών⁵¹ σ' αυτούς. Ο Ευσέβιος Αλεξανδρείας αναφέρει ότι τις Κυριακές πολλοί χριστιανοί έβγαιναν στην εξοχή· τους βλέπει να χορεύουν, να παλεύουν ή διαπληκτιζομένους προς άλλήλους.⁵² Όμως δεν είναι μόνο ο παραπάνω συγγραφέας που συνδυάζει έμμεσα το πρόβλημα της αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου με τα sports. Τα κείμενα των Βασιλικών⁵³ αναφέρονται στο σπουδαίο αυτό πρόβλημα που και η Εκκλησία εξάλλου δέχτηκε με τους εορτασμούς και τις πανηγύρεις.⁵⁴ Στις τελευταίες πολύ μετά τον 11ο αιώνα φαίνεται ότι ενσωματώθηκαν και τα λαϊκά αγωνίσματα που έφτασαν ως τις μέρες μας στις Βαλκανικές χώρες.⁵⁵

Ένα σπουδαίο θέμα είναι το ποια θέση είχαν στην Πρωτοβυζαντινή εποχή οι γυμναστές, οι παιδοτρίβες και οι παραδοσιακές από την ελληνο-ρωμαϊκή εποχή παλαιότερες. Ο Προκόπιος μας πληροφορεί ότι κάποιος

και ειδικών αθλητικών γνώσεων δεν βοήθησαν να έχουμε όλα τα πολύτιμα στοιχεία σε μια καλή σειρά. Εξάλλου, είναι πολύ ουσιαστική η αναφορά του Κουκουλέ για το πώς διεξάγονται μέχρι την εποχή του τα λαϊκά αγωνίσματα.

49. Οι αρχαίοι συγγραφείς αποφεύγουν να δώσουν τεχνικές λεπτομέρειες των αγωνισμάτων. Οι Φιλόστρατος και Γαληνός που έζησαν στη ρωμαϊκή περίοδο έδωσαν τις πιο αναλυτικές περιγραφές. Για το θέμα μας βλ. ενδεικτικά: Βασίλειο, *PG* 31, 192, 317, 528 (ήθος αθλητών), 177, 185 (παιδοτρίβης-γυμναστής, άλειψη). Για γυμνότητα αθλητών, Ιωάννης Νηστευτής, *PG* 88, 797-800.

50. Liebeschuetz, *Antioch* 136.

51. ό.π. 145-199. Πρβ. Μαλάλα, σ. 287-288 (*CSHB*): *ήσαν δὲ καὶ παρθέναι κόραι φιλοσοφοῦσαι... καὶ ἀγωνιζόμεναι καὶ παλαίονσαι... καὶ τρέχουσαι καὶ τραγωδοῦσαι καὶ λέγουσαι ὕμνους τινὰς ἑλληνικούς.*

52. Βλ. σημ. 39.

53. Βασιλικά 60.8.2, 10.2.6.

54. Μάξιμος ο Ομολογητής, *PG* 90, 1357 B.: *Ὁ διὰ τρυφήν (ὁ ἄνθρωπος) σωματικὴν καὶ ἀνάπαισιν τῆς θυσίας καὶ τὰς εορτάς, τὰ τε Σάββατα καὶ τὰς νεομηνίας.* Ακόμη Ι. Δαμασκηνός, *PG* 96, 784 C, πρβ. και 181 AB. Σύγκρινε και τους μη χριστιανούς συγγραφείς όπως ο Αγαθίας, *Επιγράμματα Προτρεπτικά*, σ. 382 (*CSHB*) για διάφορα παιχνίδια. Πρβ. Κουκουλέ, ό.π. Β' 1, 7-34 (Εορταί και πανηγυρισμοί). Νγζones, ό.π. 196 κ.ε. (σημ. 4).

55. Βλ. σημ. 4.

σπουδαίος στρατιώτης με το όνομα Ανδρέας είχε μεταφέρει από την παλαιστρα, όπου ο ίδιος ήταν εκπαιδευτής, πολλά στη στρατιωτική τέχνη.⁵⁶ Ο Μένανδρος ο ιστορικός ομολογεί ότι είχε πείρα από παλαιστρικά στη νεότητά του.⁵⁷ Ενώ ο πατέρας του Ιωάννη Δαμασκηνού δυσκολεύτηκε να βρει σε ολόκληρη την Ανατολή παιδαγωγό χωρίς να γνωρίζει τα σχετικά με τη γύμναση του σώματος.⁵⁸ Αυτό βέβαια είναι προφανής υπερβολή, αλλά όλα τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν το πρακτικό για τη γύμναση πνεύμα που επικράτησε ως και την εποχή μετά το 521 μ.Χ.⁵⁹

Οι αρματοδρομίες του Ιπποδρόμου δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως ένα αγώνισμα της εποχής αυτής, αφού λειτούργησαν ως ένα μέσο και μόνο αθλητικού θεάματος. Από τη φύση του το θέαμα αυτό ποτέ δεν υπήρξε ιδιωτικό άθλημα, αφού απαιτούσε πολύ χρήμα και τεράστιο χώρο.⁶⁰ Το ότι στον Ιππόδρομο συνέβησαν πολλά αιματηρά γεγονότα και στάσεις στάθηκε φαίνεται ο πιο σπουδαίος παράγοντας να υποβαθμιστεί ο ρόλος των αρματοδρομιών στους έπειτα αιώνες. Φυσικά και ο ρόλος των πρωταγωνιστών δήμων-φατριών του Ιπποδρόμου φαίνεται υποβαθμισμένος από την εποχή του Φωκά και του Μαυρικίου και ως το 1204, όταν οι σταυροφόροι κατήγγησαν τις αρματοδρομίες, πιθανόν για να επιβάλουν τις γνωστές κονταρομαχίες.⁶¹

Υπάρχουν, τέλος, και άλλες πληροφορίες και για πολλές άλλες σωματικές δραστηριότητες. Στη μια πρόσοψη της βάσης του Οβελίσκου του Θεοδοσίου υπάρχουν σκηνές από χορό με μαντίλια,⁶² ενώ σκηνές

56. Προκόπιος, *ό.π.* I, σ. 64: *παιδοτρίβης δὲ καὶ παλαιστρα τινὶ ἐν Βυζαντίῳ ἐφεστηκώς*· πρβ. σ. 65-67.

57. Μένανδρος ο Προτήκτωρ, *Ιστορία* 201-202 (FHG, IV).

58. N. H. Baynes – H. St. L. B. Moss, *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, Λονδίνο 1961 (Ελλ. μετφρ. Δ. Ν. Σακκά 2, Αθήνα 1983), σ. 302.

59. Ότι ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός γνώριζε τα σχετικά με την άσκηση, φαίνεται από τις σημαντικές περι αρχής της ανθρώπινης κίνησης ιδέες: Πρβ. *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, έκδ. P. B. Kotter, Βερολίνο 1969, σ. 25, 140.

60. Για το θέαμα που πρόσφεραν οι αρματοδρομίες και γενικά για το ρόλο του Ιπποδρόμου ως κτίσματος και των δήμων, που οπωσδήποτε συνδέονταν με τους δύο πρώτους παράγοντες, έχουν γραφεί πολλά βιβλία, μονογραφίες και άρθρα. Η πιο αξιόλογη εργασία είναι του Cameron, *Circus Factions* (σημ. 19). Πρβ. Mango, *Daily life 337-353* (σημ. 5). Πρβ. Γιάτση, *Το θέαμα του Ιπποδρόμου*, 3ο Κεφάλαιο (σημ. 1).

61. Mango, *Daily life 344-345*.

62. Cameron, *Porphyrius* εικ. 19, πρβ. και εικ. 6, όπου εικονίζονται χορευτές στο ανάγλυφο του Πορφυρίου.

στο Μεγάλο Παλάτι δείχνουν ελεύθερες δραστηριότητες νέων προσώπων, όπως το ψάρεμα και το κυνήγι.⁶³

Η λειτουργία των δημόσιων λουτρών που συνδυάστηκε στον Ελληνορωμαϊκό κόσμο με την άθληση φαίνεται ότι συνεχίστηκε και στις μεγάλες πόλεις της Πρωτοβυζαντινής περιόδου.⁶⁴ Η ύπαρξη όμως τέτοιων λουτρών φαίνεται να περιορίζεται μετά τον 6ο αιώνα σε καθαρά ιδιωτικό επίπεδο και φυσικά μόνο για τους πλούσιους.⁶⁵ Μας είναι άγνωστο το πόσο νερό χρησιμοποιούσε ο βυζαντινός άνθρωπος. Είναι τέλος πολύ ενδιαφέρον για το θέμα μας καθετί που σχετίζεται με την υπόδυσή του, το ντύσιμο, την εργασία, το περιβάλλον του και με ό,τι αφορά την εργονομική κίνηση του βυζαντινού ανθρώπου.⁶⁶ Τέτοιες σίγουρες πληροφορίες με καθαρά βυζαντινό αυτόνομο χαρακτήρα βρίσκουμε μετά τον 10ο-11ο αιώνα σε μια εποχή που η άθληση είχε τη θέση της.

63. I. Lavin, «The Hunting Mosaics of Antioch and their Sources», *DOP* 17 (1963) 267, εικ. 136. Σκηνές ψαρέματος υπάρχουν στο Μουσείο Κωνσταντινούπολης. Πρβ. D. T. Rice, *The Byzantines*, Λονδίνο 1964, εικ. 46, 47, 48.

64. Mango, *Daily life* 339-341.

65. Ιωάννης Μόσχος, *PG* 87/3, 3036 A: *Οἱ Πατέρες ἡμῶν οὐδέποτε τὴν ὄψιν αὐτῶν ἐνιπτον· ἡμεῖς δὲ καὶ τὰ λουτρὰ τὰ δημόσια ἀνοίγομεν. Δείχνει τὴ διαφορά ἀντίληψης γιὰ τὴν καθαριότητα τοῦ σώματος στους κόλπους τῆς ἰδίας τῆς Ἐκκλησίας*, Mango, *Daily life*.

66. Κουκουλές, *ό.π.* Δ', 342-394 (κόμμωση), 395-418 (τα υποδήματα), 419-467 (τα λουτρά). Πρβ. A. Kazhdan – G. Costable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington 1982, σ. 59-75 και *passim*.

ΤΑ ΟΠΛΑ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ἡ ἔρευνα καὶ ἡ μελέτη τῶν ὄπλων, ποὺ κατασκευάζονταν καὶ χρησιμοποιοῦνταν σὲ μία ὀρισμένη ἐποχὴ καὶ σὲ μία συγκεκριμένη κοινωνία, συμβάλλει σημαντικὰ στὴ διαμόρφωση μιᾶς εἰκόνας τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, τῶν τεχνικῶν δυνατοτήτων καὶ τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῆς κοινωνίας αὐτῆς. Οἱ γνώσεις, ποὺ προκύπτουν, μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν καὶ σὲ ἐξαγωγή συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴ στάση τῶν μελῶν τῆς ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ τὸν θάνατο.¹

Ἐὰν θεωρήσουμε, ὡς ἓνα σημεῖο τουλάχιστον, τίς γνώσεις γιὰ τὰ βυζαντινὰ ὄπλα δεδομένες,² μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε παραπέρα καὶ νὰ ἀναζητήσουμε τὴ θέση τῶν ὄπλων αὐτῶν μέσα στὴν κοινωνία καὶ τὴ σχέση τῶν χρηστῶν μὲ τὰ ὄπλα τους.

Κατ' ἀρχὴν θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἓνας διαχωρισμὸς μεταξὺ τῶν χρηστῶν τῶν ὄπλων. Ἄλλη ἦταν ἡ σημασία ποὺ εἶχαν τὰ ὄπλα γιὰ τὸν στρατιωτικὸ, ἄλλη γιὰ τὸν ἰδιώτη καὶ ἄλλη γιὰ τοὺς κρατικούς ἀξιωματοῦχοι καὶ τὸν αὐτοκράτορα. Ἐδῶ θὰ ἀναφερθῶ κυρίως στὴ θέση τῶν ὄπλων μέσα στὴν κοινωνία, ἐκτὸς στρατεύματος, καὶ στὴ σχέση τους μὲ τὸν ἀπλὸ ἰδιώτη· εὐκαιρικὰ θὰ γίνῃ λόγος καὶ γιὰ τίς δύο ἄλλες κατηγορίες χρηστῶν. Χρονικὰ δὲν θὰ ἐπεκταθῶ πέραν τῆς κατακτῆσεως τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Λατίνους.

1. Βλ. J. Volkmann, «Die Waffentechnik in ihrem Einfluß auf das soziale Leben der Antike», στί: L. von Wiese (ἐκδ.), *Die Entwicklung der Kriegswaffe und ihr Zusammenhang mit der Sozialordnung*, Κολωνία 1953, σ. 62-117. Πρβ. τώρα, ὅσον ἀφορᾷ τὴ σημασία τῶν γνώσεων γιὰ τὰ διάφορα ἐργαλεῖα, A. Guillou κ.ἄ., *Les outils dans les Balkans du Moyen Age à nos jours* (Documents et recherches sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique 14), Παρίσι 1986, σ. 7 κ.ἑ.

2. T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* (Byzantina Vindobonensia 17), Βιέννη 1988.

Στή διαμόρφωση τῆς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ ὄπλα παίζουν ρόλο ἡ μορφή τῆς κοινωνίας ἐντὸς τῆς ὁποίας ἀναπτύσσεται ἡ σχέση αὐτή, ἡ κρατικὴ ἰδεολογία ποὺ ἐπηρεάζει τὴ δεδομένη κοινωνία καθὼς καὶ ὁ χαρακτήρας τοῦ λαοῦ, ὅπως αὐτὸς ἔχει διαμορφωθεῖ κατὰ τὸ παρελθόν.

Ὁ Βυζαντινός, ὅπως καὶ ὁ Ρωμαῖος τῆς αὐτοκρατορικῆς τουλάχιστον ἐποχῆς — σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν πολίτη τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ποὺ συμμετεῖχε τόσο στὴ διοίκηση, ὅσο καὶ στὴν ἄμυνα τῆς πόλεως-κράτους — ἦταν ὑπήκοος ἐνὸς κεντρικὰ διοικουμένου καὶ ἐλεγχόμενου κράτους.³ Πρόκειται γιὰ ἓνα ἄτομο μόνιμα ἐγκατεστημένο στὴν ὑπαιθρο ἢ τὴν πόλη. Ὄταν αὐτὸς ὁ γεωργός, κτηνοτρόφος ἢ ἴσως καὶ ἔμπορος στρατευόταν, τὸ ἔκανε εἴτε ἐπειδὴ ἦταν ὑπόχρεος στρατεύσεως — λόγῳ κληρονομικῆς ὑποχρεώσεως ἢ λόγῳ τοῦ ὅτι τοῦ εἶχαν παραχωρηθεῖ στρατιωτικὰ κτήματα — εἴτε ἐπειδὴ ἤθελε μέσῳ τῆς κατατάξεως καὶ τῆς ὑπηρεσίας του στὸν στρατὸ νὰ ἀποκομίσει τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἀποφάσιζε, δηλαδὴ, νὰ γίνῃ ἐπαγγελματίας πολεμιστής. Τέτοια ἄτομα ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ἀντιμετωπίζουν τὸν πόλεμο ὡς δική τους ὑπόθεση.⁴

Ὁ χαρακτήρας τῆς ὑστερῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας δὲν ἦταν πολεμικός. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ γενικότερη πολιτικὴ τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία ἀπέβλεπε κυρίως στὴ διατήρηση τῶν κεκτημένων καὶ μάλιστα, ἐὰν ἦταν δυνατόν, χωρὶς αἱματοχυσίες. Συστηματικὴ ἦταν ἡ προσπάθεια ἀποφυγῆς αἱματηρῶν συγκρούσεων μὲ τὸν ἐχθρό.⁵ Ὄταν ἡ ἀποτροπὴ τοῦ πολέμου δὲν ἦταν ἐφικτή, οἱ ἐλπίδες γιὰ τὴ νίκη στηρίζονταν ὄχι στὸ θάρρος καὶ τὴν πολεμικὴ διάθεση τῶν

3. Πρβ. Volkman, ὁ.π. 79-84.

4. Πρβ. τὸ ἀνώνωμο κείμενο τοῦ 10ου αἰ., γνωστὸ ὡς *Περὶ καταστάσεως ἀπλήκτου* (ἔκδ. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises (CFHB 25)*, Dumbarton Oaks 1985, σ. 241-335), κεφ. ΚΗ', στ. 12 κ.έ. (σ. 318-320): *Τὸ δὲ οἶκοι μένειν καὶ ἀργεῖν τοὺς στρατιώτας καὶ μήτε γυμνάζεσθαι μήτε ταξιδεῖν κατ' ἐναντὸν καθ' ὃν ἔξεσι καιρόν, εἰς ἐμπόρων καὶ ἀγελαίων γεωργῶν τάξιν αὐτοὺς κατάρχει. Τὴν γὰρ πολεμικὴν πανοπλίαν καὶ τοὺς ἀρίστους ἵππους ἀπεμπολοῦντες βόας ἐξωνοῦνται καὶ τἄλλα τὰ πρὸς γεωργίαν ἐπιτήδεια... Καὶ εἰ χρεία γένηται πολεμίων ἐπιόντων ἐξάγειν τὴν στρατιάν, ὥσπερ ἀνάγκη τοιαῦτα τοῖς Ῥωμαίοις ἐπιέναι ἐκάστοτε, οὐδεὶς εὐρεθήσεται στρατιώτου ἔχων ἐνέργειαν.*

5. Βλ. π.χ. τὸν Ἄνωνωμο τοῦ 6ου αἰ. *Περὶ στρατηγίας* (ἔκδ. Dennis, ὁ.π. σ. 1-136) κεφ. Δ' 9 (σ. 20), Προκόπιος, *Ἐπιτῆδες τῶν πολέμων* 1, 14, 1-2 καὶ 1, 18, 17-23 (I, σ. 65, 17 κ.έ., 93, 14 κ.έ. Haury - Wirth), *Ἄνω Κομνηνῆ* XV 3, 2 (III, σ. 195, 20 κ.έ. Leib) καὶ *Στρατηγικὸν Μαυρικίου* Η' 1, 32-34. 2, 10-12 (σ. 270 καὶ 278 Dennis). Πρβ. W. E. Kaegi, *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*, Brookline, Massachusetts 1983, σ. 3 κ.έ., 6 κ.έ.

στρατιωτῶν, ἀλλὰ στὴν ἄρτια ὀργάνωση τοῦ στρατοῦ, τὶς πολεμικὲς ἀσκήσεις καὶ τὴ δοκιμασμένη καὶ συχνὰ ἀναπροσαρμοζόμενη τακτικὴ πολέμου.⁶

Οἱ ἐχθροί, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν, ἦταν συχνὰ — καὶ ἰδίως κατὰ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες — λαοὶ ποὺ βρισκόνταν σὲ μετακίνηση. Ἄλλοι ἀπὸ αὐτούς, ὅπως ἦταν οἱ Γερμανοὶ καὶ οἱ Σλάβοι, ἀναζητοῦσαν ἐδάφη πρόσφορα γιὰ ἐγκατάσταση καὶ ἄλλοι, ὅπως τὰ διάφορα τουρκικὰ φύλα, λόγω τοῦ νομαδικοῦ χαρακτῆρα τους, περνοῦσαν μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς τους μὲ τὸ ὄπλο στὸ χέρι καὶ καβάλα στὸ ἄλογο καὶ ἐπιδίδονταν σὲ ἐπιδρομὲς ἐπιδιώκοντας τὴν εὐκολὴ λεία. Στους κατὰ καιροὺς ἐχθροὺς τοῦ Βυζαντίου ποὺ διακρίνονταν γιὰ τὸ μαχητικὸ πνεῦμα τους θὰ πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ οἱ Ἄραβες τοῦ Ἰσλάμ, λόγω τῆς νέας θρησκείας τους καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ ποὺ αὐτὴ τοὺς ἐνέπνεε. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν ἀντιπάλων τους στὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὸν χαρακτῆρα, καί, ὡς ἐκ τούτου, στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ πολέμου, γίνεται ἐμφανὴς στὶς πηγές. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τὴν περιφρόνηση μὲ τὴν ὁποία μιλοῦν οἱ Δυτικοὶ γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, ὅσον ἀφορᾷ τὰ πολεμικὰ, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑποτιμητικὰ λόγια τῆς Ἄνας Κομνηνῆς, ὅταν χαρακτηρίζει τοὺς Δυτικούς ὡς ἄσκοπα βίαιους καὶ πολεμοχαρεῖς.⁷

Ἡ ἀδιαφορία τοῦ Βυζαντινοῦ γιὰ τὰ πολεμικὰ ὀφείλεται σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω στὸν τρόπο ζωῆς του, ὁ ὁποῖος ἦταν ἀλληλένδετος μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ἀνήκε. Ἡ κεντρικὴ ἐξουσία,

6. Πρβ. *Στρατηγικὸν Μαυρικίου Β' 1, 8-11. Ζ' Α Πρ. 8-11* (σ. 110 καὶ 228 Dennis). Γιὰ τὴν ἄρτια ὀργάνωση τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ βλ. Ch. Oman, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, Νέα Ὑόρκη 1924 (ἀνατ. 1969), I, σ. 171 κ.έ., 201 κ.έ.

7. Γιὰ τὶς περιφρονητικὲς ἀπόψεις τῶν Δυτικῶν βλ. N. Zbinden, *Abendländische Ritter, Griechen und Türken im ersten Kreuzzug. Zur Problematik ihrer Begegnung* (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 48), Ἀθήνα 1975, σ. 80-85. Τὰ λόγια τῆς βυζαντινῆς πριγκίπισσας: Ἄνα Κομνηνῆ X 5, 10. 8, 7-9. V 4, 2. VI 14, 7 (II, 210, 4-6, 218-219, 18, 1 κ.έ., 85, 11 κ.έ. Leib). Βλ. ἀκόμη Zbinden, 92 κ.έ. καὶ H. Hunger, *Graeculus perfidus - Ἰταλὸς ἱταμὸς. Il senso dell'alterità nei rapporti graeco-romani ed italo-bizantini* (Unione Internazionale degli Istituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte in Roma. Conferenze 4), Ρώμη 1987, κυρίως σ. 38 γιὰ τὴν ἐκατέρωθεν δυσπιστία. Γιὰ τὴ διαφορὰ μεταξὺ Ρωμαίων καὶ «βαρβάρων» ὡς πρὸς τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὄπλων καὶ τὴν πολεμικὴ διάθεση βλ. Ph. Contamine, *La guerre au Moyen Age* (Nouvelle Clio 24), Παρίσι 1986, σ. 82 κ.έ., 106.

πού εκπροσωποῦνταν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα, εἶχε ἀναλάβει τὴν παραγωγή καὶ τὴ διάθεση τῶν ὄπλων. Ὁ σκοπὸς εἶναι προφανής: ὁ αὐτοκράτορας ἐπέδωκε τὸν πλήρη ἔλεγχο τῆς πολεμικῆς μηχανῆς, ὄχι μόνο γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ διαφυλάσσει τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας ὀργανώνοντας τὴν ἄμυνά της — καὶ λέγω ἄμυνα, ἐφόσον ἡ αὐτοκρατορία σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα τότε ἰδεολογία διεξῆγε μόνο ἀμυντικούς πολέμους⁸ — ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μειώνεται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ κίνδυνος ἐνόπλων κινήματων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας. Ἡ παραγωγή, λοιπόν, τῶν διαφόρων πολεμικῶν ὄπλων εἶχε ἤδη ἐπὶ ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὀργανωθεῖ πολὺ καλὰ καὶ κατανεμηθεῖ στὶς κατὰ τόπους *fabricae*. Ἐναργῆ εἰκόνα τοῦ δικτύου τῶν κρατικῶν αὐτῶν ἐργοστασίων ὄπλων παρέχει ἡ *Notitia Dignitatum*.⁹ Διατάξεις πού ἀφοροῦν στὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τῶν *fabricae*, π.χ. στὸν ἔλεγχο τοῦ βάρους τῶν ἐπὶ μέρους ὄπλων, στὸν ρυθμὸ παραγωγῆς κτλ., καὶ στοὺς ἐργαζόμενους σ' αὐτές, τοὺς *φραβρικησίους*, περιλαμβάνει ὁ Θεοδοσιανὸς κώδικας.¹⁰ Ὁ Ἰουστινιανὸς τὸ ἔτος 539 ἐπέβαλε μὲ Νεαρά του μονοπώλιο τοῦ κράτους ἐπὶ τῆς παραγωγῆς καὶ διακίνησης τῶν ὄπλων. Στὸ προοίμιο τοῦ κειμένου τῆς Νεαρᾶς αὐτῆς, τὸ ὁποῖο, ὅπως τὰ περισσότερα προοίμια, παρουσιάζει ρητορικὰ στοιχεῖα πού ἔχουν προπαγανδιστικὸ σκοπὸ καὶ ἀποβλέπουν στὴν ἐμπέδωση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας ἐκ μέρους τῶν ὑπηκόων, ἀποδίδει ὁ αὐτοκράτορας τὴν ἐκδοσὴ της στὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἀποφυγὴ φόνων μεταξὺ τῶν ὑπηκόων του.¹¹ Τὸ ἐνδιαφέρον του ὡς

8. Γιὰ τὶς ἀπόψεις περὶ τοῦ δικαίου πολέμου στὸν Μεσαίωνα βλ. R. H. W. Regout, *La doctrine de la guerre juste de Saint Augustin à nos jours* (d'après les théologiens et canonistes catholiques), Παρίσι 1935, καὶ F. H. Russel, *The Just War in the Middle Ages*, Καίμπριτζ-Λονδίνο-Νέα Ὑόρκη-Μελβούρνη 1977. Εἰδικὰ γιὰ τὸ Βυζάντιο βλ. Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, «Ὁ δίκαιος πόλεμος κατὰ τὰ Τακτικά τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ» στὸ: *Σύμμικτα Σεφεριάδου*, Ἀθήνα 1961, σ. 411-434.

9. Ἐκδ. O. Seeck, *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Latercula Provinciarum*, Βερολίνο 1876 (ἀνατ. Φραγκοφούρη 1962), Orient. XI (σ. 31-33), Occident. IX (σ. 144-146).

10. *Cod. Theod.* 10. 22: *De fabricensibus*. Πρβ. 6η Νεαρά Θεοδοσίου (τοῦ ἔτους 438) καὶ *Codex Justinianus* 11.10.

11. 85η Νεαρά Ἰουστινιανοῦ, προοίμιο (*Novellae* σ. 414, 10 κ.έ.): ...σπεύδομεν πάντας τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους, ὧν τὴν διοίκησιν ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐπίστευσεν, ἀβλαβεῖς καὶ ἀνεπηρέαστους φυλάττειν, καὶ κωλύειν τοὺς πολέμους, οὓς ἐκ τῆς ἐαυτῶν ἀβουλίας αἰρούμενοι τοὺς κατ' ἀλλήλων ἐργάζονται φόνους... Γιὰ τὰ προοίμια ὡς χωρὸ ἀσκήσεως προπαγάνδας ὑπὲρ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας

ἓνα σημειῶ μπορεῖ νὰ ἦταν πηγαῖο, ὀφειλόταν ὅμως καὶ στὴ σκέψη — ὅπως διαφαίνεται σὲ ἓνα ἄλλο χωρίο τοῦ κειμένου τῆς Νεαρᾶς — ὅτι ὑγιεῖς καὶ ἀκέραιοι ὑπήκοοι, οἱ ὁποῖοι διακατέχονται ἀπὸ τὸ αἶσθημα τῆς ἀσφάλειας πού βασιίζεται στὴν ἐσωτερικὴ εἰρήνη, θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ καταβάλλουν στὸ δημόσιο τοὺς ἀναλογοῦντες σ' αὐτοὺς φόρους.¹² Τὸ κυριότερο κίνητρό του, ὅμως, πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἀνησυχία του, μήπως κάποτε συνέβαιναν πάλι γεγονότα, ὅπως ἐκεῖνα τῆς Στάσεως τοῦ Νίκα, ἐφόσον, ὅπωςδήποτε, ὅσο λιγότερα ὄπλα βρισκόνταν στὰ χέρια τοῦ λαοῦ, τόσο περιορίζονταν οἱ πιθανότητες νὰ ἀποβεῖ αὐτὸς σὲ δεδομένη στιγμή ἐπικίνδυνος.

Ἀπὸ μεταγενέστερους αἰῶνες ἐπίσης σώζονται σποραδικές ἀναφορὲς παραγωγῆς ὄπλων ἢ ἐλέγχου τῆς παραγωγῆς τους ἐκ μέρους τοῦ κράτους καθὼς καὶ φύλαξής τους στὰ κρατικὰ ὄπλοστάσια, τὰ ἀρμαμέντα.¹³ Παράλληλα ἀπαντοῦν ἀπαγορεύσεις ἀγοραπωλησίας ὄπλων καὶ ἰδίως ἐξαγωγῆς τους στὸ ἐξωτερικό.¹⁴ Οἱ πληροφορίες αὐτὲς μαρτυροῦν τὴ διατήρηση τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ κράτους γιὰ τὸν ἐλεγχὸ τῆς παραγωγῆς

βλ. H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Aenigen der Urkunden* (Wiener byzantinistische Studien 1), Βιέννη 1964.

12. Νεαρὰ 85, κεφ. Γ' (*Novellae* σ. 416, 28 κ.έ.)· βλ. τὸ κείμενο παρακάτω, στὴ σημ. 18.

13. *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* 673. 20 κ.έ. (Reiske). Γιὰ τὰ ἀρμαμέντα βλ. N. Οἰκονομίδη, «Τὸ κάτω ἀρμαμέντον (καὶ ὄχι ὁ κατεπάνω τοῦ ἄρματος)», *Ἀρχεῖον Πόντου* 26 (1964) 193-196, καὶ J. F. Haldon, *Byzantine Praetorians. An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata*, c. 580-900 (Ποικίλα βυζαντινά 3), Βόννη 1984, σ. 318-323. Πρβ. τὴν ἀναφορὰ *φαιβρικήσιον* στὸ *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* 498.3, 402.3. Βλ. ἀκόμη τὴ Σύνοψη τῶν Βασιλικῶν Ο 7 κυρίως παρ. 2 (*JGR* V, 453-454): *Τῷ περὶ βίας δημοσίας νόμῳ κατέχεται, ὃ ἔχων ὄπλα ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ ἢ ἐν ἀγρῷ ἢ ἐν χωρίῳ καὶ τὸν μεταγενέστερο Ψευδο-Κωδινὸ 251, 14-18 (Verreaux): Ἐάν τινα ἀπὸ τῶν ῥογατόρων στρατιωτῶν ἀπαιδα συμβῆ τελευτῆσαι, τὸ τοῦ πολέμου ἄλογον ἐκείνου καὶ τὰ ἄρματα πρὸς τὸν μέγαν δομέστικον εἰσκομίζεται.*

14. Μένανδρος Προτήκτωρ, ἀπόσπ. 9 (σ. 205 *FHG*). Στρατιωτικοὶ νόμοι, ἀρ. 22, ἐκδ. G. Famiglietti, «*Ex Ruffo Leges militares*» (Univ. d. St. di Camerino, Fac. d. Giurisprudenza, Testi per esercitazioni II 4), Μιλάνο 1980, σ. 24: Ὁ εἰς βαρβάρους ἀπιὼν αὐτομόλως ἢ καὶ προφάσει πρεσβείας παραγενόμενος αὐτῶν καὶ ὄπλα πιπράσκων εἰργασμένα ἢ ἀνέργαστα ἢ τὸ οἰνοῦν σίδηρον τῇ ἐσχάτῃ ὑποκεισθῶ τιμωρίῃ· πρβ. *Codex Justinianus* 4.41. 2 (ἔτους 455-457), Εἰσαγωγὴ τίτ. 40.11 (*JGR* II, 361) = Πρόχειρος νόμος τίτ. 39.9 (*JGR* II, 217), *Βασιλικὰ* 19.1.86 καὶ Σύνοψις Βασιλικῶν K 10, 4 (*JGR* V, 346). 63ῃ Νεαρὰ Λέοντος ΣΤ' (ἐκδ. Noailles - Dain σ. 231-233).

και διακίνησης τῶν ὄπλων. Ἡ ἀπουσία ἐπιπλέον κάποιας νέας νομοθετικῆς ρυθμίσεως ἄμεσα ἀναφερόμενης στοῦ θέμα μαρτυρεῖ, πιστεύω, τὴν ἔλλειψη ἰδιαίτερου λόγου νὰ ἐπανέλθει ὁ αὐτοκράτορας σ' αὐτό, καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴ διατήρηση σὲ ἰσχὺ τῶν παραπάνω μέτρων. Δὲν θὰ μπορούσε ἐξάλλου νὰ περιμένει κανεὶς ἄλλου εἴδους ρυθμίσεις σὲ ἓνα κράτος, στοῦ ὁποῖο οἱ ἀρμοδιότητες τῶν διαφόρων ὀργάνων τοῦ ἦταν αὐστηρὰ κατανεμημένες καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς παραγωγῆς καὶ διάθεσης διαφόρων ἀγαθῶν — λιγότερο σημαντικῶν γιὰ τὰ κρατικά συμφέροντα ἀπ' ὅ,τι τὰ ὄπλα — ἦταν ἄριστα ὀργανωμένος, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου.

Ἐνα ἀκόμη μέτρο σχετικὸ μὲ τὸν ὄπλισμὸ ἦταν ἡ ἀπαγόρευση τῆς ὀπλοφορίας. Ἡ ἀπουσία ὄπλων κατὰ τὴν ἐκτὸς στρατεύματος καθημερινῆ ζωῆ διαφαίνεται στὶς πηγές ὡς κάτι αὐτονόητο καὶ φυσιολογικὸ. Παράδειγμα γιὰ τὴν ἀπαγόρευση αὐτὴ ἀποτελοῦν τὰ λόγια τοῦ Συνεσίου, μὲ τὰ ὁποῖα διαμαρτύρεται, γιατί, καίτοι ἡ πατρίδα του βρίσκεται σὲ ἄμεσο κίνδυνο, δὲν ἐπιτρέπεται στοὺς συμπολίτες του ὄπλα κατασκευάζεσθαι καὶ ἀπαγορεύεται ἰδιώταις ἀνθρώποις ὀπλοφορεῖν.¹⁵ Κατὰ μία πάλι πληροφορία τοῦ Προκοπίου ἐπιτρέπτοσαν σὲ στρατιωτικούς, συγκεκριμένα σὲ ἀκολούθους ἀρχόντων, νὰ φέρουν μέσα σὲ ἀστική περιοχή μόνον ἓνα σπαθί¹⁶ καὶ αὐτὸ πιθανότατα ὄχι ζωσμένο — κάτι ποὺ μαρτυροῦσε τὸ ἐτοιμοπόλεμο — ἀλλὰ κρατούμενο στοῦ χέρι, μέσα στὴ θήκη του καὶ μὲ περιελιγμένο τὸ λουρί του (τὴ ζώνη, τὸ βαλτιδίον) γύρω ἀπὸ τὴ θήκη καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι. Σπαθιά, ποὺ φέρονται μὲ αὐτὸν ἢ παρόμοιο τρόπο, ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ παραστάσεις ὄχι μόνον τῆς βυζαντινῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς δυτικῆς τέχνης.¹⁷

Μαζὶ μὲ τὴν ὀπλοφορία ἀπαγορευόταν αὐτονόητα καὶ ἡ ὀπλοχρησία. Οἱ αὐτοκράτορες Βαλεντινιανὸς καὶ Βάλης τὸ 364 ὄρισαν ὅτι *armorum usus interdictus est*.¹⁸

15. Ἐπιστολὴ 107 τοῦ ἔτους 405 πρὸς τὸν ἀδελφὸ τοῦ Εὐόπτιο, ἔκδ. Α. Garzga, *Synesii Cyrenensis Epistolae*, Ρώμη 1979, σ. 191-192: Ἡδὸς εἰ κωλύων ἡμᾶς ὄπλα κατασκευάζεσθαι, τῶν πολεμίων μὲν ἐπεχόντων καὶ λείαν ἅπαντα ποιουμένων καὶ ἀποσφαττόντων ὁσημέραι δήμους ἀθρόους, στρατιωτῶν δὲ οὐκ ὄντων, ὥστε καὶ φαίνεσθαι. εἶτα λέξεις ὡς οὐκ ἐξὸν ἰδιώταις ἀνθρώποις ὀπλοφορεῖν, ἀποθνήσκου δ' ἐξόν...

16. Προκοπίος, Ἐπερ τῶν πολέμων 4.28.7-8 (I, 545, 26 κ.έ. Haury – Wirth).

17. Kolias, *Byzantinische Waffen* 152-153. D. M. Wilson, *The Bayeux Tapestry*, Λονδίνο 1985, πίν. 9-10 καὶ σ. 177.

18. *Cod. Theod.* 15.15.1. Τὸ ἴδιο καὶ στὸν *Codex Justinianus* 11.47. Πρβ.

Οἱ λίγες περιπτώσεις παραβιάσεως τῶν ἀπαγορεύσεων τῆς ὀπλοφορίας καὶ ὀπλοχρησίας, πού μᾶς εἶναι γνωστές, ἢ εἰδικῶν ρυθμίσεων, πού ἀφοροῦν σ' αὐτές, ἀναφέρονται κυρίως σὲ ξένους, μὴ ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας, οἱ ὁποῖοι πιθανὸν ξενίζονταν ἀπὸ τὰ μέτρα αὐτά: Ἔτσι, ὁ Βασίλειος Α' διαμαρτυρήθηκε στὸν Φράγκο Λουδοβίκο Β' τὸ 871, ἐπειδὴ οἱ ἀπεσταλμένοι του στὴν Κωνσταντινούπολη κυκλοφοροῦσαν μὲ γυμνά σπαθιά, τὰ ὁποῖα μάλιστα χρησιμοποιοῦσαν ἀδιάκριτα ἐναντίον ἀνθρώπων καὶ ζώων.¹⁹ Ἡ ἐμπορικὴ συμφωνία, πού ὑπογράφηκε μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Ρώσων τὸ 907 προέβλεπε ὅτι οἱ Ρῶσοι ἔμποροι, πού θὰ κατέλυαν στή βυζαντινὴ πρωτεύουσα, δὲν θὰ ἔφεραν ὄπλα.²⁰ Ὁ Θεόδωρος, μητροπολίτης Νικαίας, ἀπηύθυνε ἐπιστολὴ στὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Ζ' διαμαρτυρόμενος γιὰ τὴν ἐπίθεση, πού ὑπέστη μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ μεθυσμένους ἄνδρες ὀπλισμένους ῥοπάλας καὶ κορόναις σιδηραῖς ἐνδεδεμέναις ἐπὶ τῷ τέλει.²¹

Ἄν στή συνέχεια ἐπιχειρήσουμε νὰ διακρίνουμε τὰ ὄπλα ἀνάλογα μὲ τὴ χρήση τους, θὰ τὰ κατατάξουμε σὲ ἀποκλειστικῶς πολεμικὰ-φονικὰ ὄπλα, ὅπως ἦταν τὸ σπαθί, τὸ μακρὺ κοντάρι, τὸ σιδηροραβδίον, καὶ σὲ ἐκεῖνα πού χρησιμοποιοῦνταν στὸ κυνήγι, σὲ ἀγροτικὲς ἐργασίες, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐνοπλες συγκρούσεις, ὅπως ἦταν τὸ τόξο, ὁ πέλεκυς, τὸ ριπτόμενο ἀκόντιο. Βέβαια, ἀπὸ τὰ τελευταῖα, ἐκεῖνα πού κατασκευάζονταν ἀπὸ τὶς *fabricae* γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὸν στρατὸ διέφεραν ἀπὸ τὰ ὄπλα-ἐργαλεῖα, πού προορίζονταν καὶ γιὰ ἄλλες χρήσεις.²²

Ἡ σύσταση τοῦ Λέοντος ΣΤ' στὰ *Τακτικά* του, κάθε ιδιώτης νὰ διαθέτει, ἐὰν εἶναι δυνατόν, στὸ σπίτι του ἀπὸ ἓνα τόξο, ὥστε νὰ εἶναι ἐτοιμοπόλεμος, θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸ γεγονός ὅτι γίνονταν ὀρισμένες ἐξαίρεσεις ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀπαγόρευση κατοχῆς ὀπλων καὶ τὸ ὅτι

τὴν 85ῃ Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ, κεφ. Γ' (*Novellae* σ. 416, 30 κ.ε.): ...ἄδεια παντελῶς οὐδενὶ δοθήσεται, οὔτε τοῖς τὰς πόλεις οἰκοῦσιν ιδιώταις οὔτε τοῖς τὰ χωρία γεωργοῦσιν ἀγρόταις ὄπλοις κεχερῆσθαι κατ' ἀλλήλων καὶ φόνους τολμᾶν, καὶ ἐντεῦθεν πολλοὺς ἀνθρώπους φονεύεσθαι τούς τε δημοσίους ὑστερεῖσθαι φόρους, τῶν τὴν γῆν γεωργούντων τὸ ζῆν ἀπολιμπανόντων ἢ δρασμῶν διὰ τὸν φόβον χρωμένων.

19. Dölger, *Regesten* ἀρ. 487, σ. 59.

20. Dölger, *Regesten* ἀρ. 549, σ. 65. Πρβ. ἀρ. 556, σ. 66-67 (ἡ συμφωνία τοῦ 911 μεταξὺ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῶν Ρώσων): ἀντιμετώπιση μεταξὺ ἄλλων τῆς περιπτώσεως φόνου ἢ τραυματισμοῦ ἐνὸς Βυζαντινοῦ ἀπὸ ἓνα Ρῶσο ὀπλισμένο μὲ σπαθί.

21. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle* (Archives de l'Orient Chrétien 6), Παρίσι 1960, VII 3, 16.43-47.

22. Γιὰ τὰ ὄπλα αὐτὰ βλ. Kolias, *Byzantinische Waffen* (σημ. 2).

ὁ συγκεκριμένος αὐτοκράτορας ἤθελε νὰ δώσει ιδιαίτερη σημασία στὴ συμβολὴ τῶν τοξοτῶν στὴ μάχη. Ἐξάλλου στὸ ἴδιο χωρίο τῶν *Τακτικῶν* ὁ Λέων χαρακτηρίζει τὸ τόξο ὡς *ὄπλον εὐπόριστον*, ἀναφορὰ πού θίγει τὸν οἰκονομικὸ παράγοντα κατὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν ὄπλων.²³

Παρόμοια θέση μέσα στὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ πρέπει νὰ κατεῖχε καὶ ὁ πέλεκυς. Ἡ τιμὴ ἑνὸς πέλεку, ὅπως τὴν παραδίδει τὸ *Περὶ Βασιλείου Τάξεως*, δὲν φαίνεται ιδιαίτερα ὑψηλή: $\frac{1}{10}$ τοῦ νομίσματος.²⁴ Βέβαια, στὴν περίπτωσι αὐτὴ πρόκειται γιὰ τὸν ἐλαφρὺ πέλεκυ, πού προοριζόταν ὄχι μόνο γιὰ τὴ μάχη ἀλλὰ καὶ γιὰ διάφορες ἄλλες στρατιωτικὲς χρήσεις, ὅπως ἦταν ἡ ὑλοτομία. Ἐπιπλέον, ἡ τιμὴ αὐτὴ πρέπει νὰ ἀφορᾷ τὸ κόστος τοῦ κάθε πέλεку γιὰ τὸ δημόσιο κατὰ τὴ μαζικὴ παραγωγή. Στὸν ἰδιώτη πρέπει νὰ κόστιζε περισσότερο.

Ἡ σφενδόνα ἦταν ἓνα ἀκόμη πιὸ «εὐπόριστο» ὄπλο, τόσο «εὐπόριστο», ὥστε νὰ θεωρεῖται περιττὴ ἡ ἀναφορὰ του στὰ κείμενα. Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ σφενδονιστὲς ἐπαιζαν στὶς μάχες ἓναν ἀρκετὰ σημαντικὸ ρόλο.²⁵ Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ σφενδόνα δὲν ὑπέκειτο σὲ κρατικὸ ἔλεγχο.

Τὸ ρόπαλο, ἐπίσης, ἓνα συμμετρικὰ κομμένο εὐθὺ ξύλο στὴν ἀπλὴ του μορφή, χρησιμοποιοῦνταν στὸ κυνήγι (ριπτόμενο μάλιστα), μποροῦσε ὅμως νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ σὲ ἐνοπλες συγκρούσεις.²⁶

Τὰ μικρὰ μαχαίρια, πού δὲν προορίζονταν γιὰ πολεμικὴ χρήση, ἐξαιροῦνταν, σύμφωνα μὲ τὴ Νεαρά τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση κατασκευῆς ἐκτὸς τῶν κρατικῶν ἐργοστασίων καὶ ἐπιτρεπόταν ἡ πώλησή τους σὲ ἰδιώτες.

Τὰ σαφῶς πολεμικὰ ὄπλα ὑπέκειντο σὲ αὐστηρὸ κρατικὸ ἔλεγχο, ἡ τιμὴ τους δὲ τὰ καθιστοῦσε δυσπρόσιτα σὲ ἓναν ἀπλὸ ἰδιώτη. Τὸ ὑπὸ συζήτηση θέμα δὲν μοῦ ἐπιτρέπει, βέβαια, νὰ εἰσέλθω σὲ λεπτομέρειες τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας καὶ νὰ ἀναφερθῶ στὴν ἀγοραστικὴ ἀξία τοῦ χρήματος κατὰ ἐποχάς. Ἐὰν ὅμως, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὶς ἀργές ἀλλαγές πού διαπιστώνονται στὴν οἰκονομία τοῦ Μεσαίωνα, θελήσουμε νὰ

23. Διάταξις Κ', παρ. 81 (PG 107, 1036 B)· βλ. καὶ διάτ. ΙΑ', παρ. 49 (805 B).

24. 674, 1 (Reiske).

25. Kolias, ὁ.π. 256 κ.έ.

26. Kolias, ὁ.π. 173 κ.έ. Βλ. Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνη 230, 21-231, 3 (Bekker) καὶ Ἰωάννη Σκυλίτζη 124, 37-125, 39 (Thurn). Πρβ. τὶς μικρογραφίες στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη τῆς Μαδρίτης φ. 85^v καὶ 86^r (A. Grabar - M. Manoussacas, *L'illustration du manuscrit de Skylitzès de la Bibliothèque Nationale de Madrid* (Bibl. de l'Inst. Hell. d'études byz. et post-byz. de Venise 10), Βενετία 1979, εἰκ. 90 καὶ 92).

ἀξιοποιήσουμε μεμονωμένες πληροφορίες, θὰ καταλήξουμε στοὺς ἀκόλουθους ὑπολογισμούς: «Ὅταν τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα ἑνὸς ἐργάτη, ὅπως ἔχει ὑπολογισθεῖ, ἀνερχόταν σὲ 6-12 νομίσματα,²⁷ ἕνα σπαθί πρέπει νὰ κόστιζε περίπου 3-5 νομίσματα, ἕνας θώρακας 12, μία περικεφαλαία 6 νομίσματα. Οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοί, βέβαια, εἶναι ἢ ἔμμεσοι ἢ στηρίζονται σὲ ἀναφορὲς ἀντίστοιχων τιμῶν στὴ Δύση.²⁸ Ἀπὸ τὸ Βυζάντιο δὲν διαθέτουμε συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὶς τιμὲς τῶν ὄπλων. Πρὸς ἐπιβεβαίωση, ὅμως, τῶν ὑπολογισμῶν αὐτῶν ἔρχονται μαρτυρίες γιὰ τὴν τιμὴ μιᾶς στρατιωτικῆς χλαμύδας, ποὺ ἦταν 1 νόμισμα (πρώιμο Βυζάντιο), ἑνὸς πολεμικοῦ ἵππου ποὺ ἀνερχόταν σὲ 12-15 νομίσματα (μέση βυζαντινὴ περίοδος), κ.ἄ.²⁹ Ἐξάλλου, ὁ Θεοφάνης μιλώντας γιὰ τὴ β' κάκωση, ποὺ ἐπέβαλε ὁ αὐτοκράτορας Νικηφόρος Α', ἀνεβάζει σὲ 18 1/2 νομίσματα τὴν ἀξία τοῦ ὀπλισμοῦ ἑνὸς στρατιώτη. Αὐτὸ ἦταν τὸ ποσὸν ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβάλουν οἱ ὁμόχωροι ἑνὸς πτωχεύσαντος γεωργοῦ προκειμένου νὰ ἐξοπλισθεῖ αὐτὸς πλήρως.³⁰ Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι στὸ παραπάνω ποσὸν δὲν συμπεριλαμβάνονται τὰ ἔξοδα γιὰ ἀγορὰ πολεμικοῦ ἵππου.

Ἡ ἔλλειψη ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος ἐκ μέρους τοῦ Βυζαντινοῦ γιὰ τὰ ὄπλα ὀφειλόταν καὶ στὴ χριστιανικὴ θρησκεία, ἡ ὁποία καταδίκασε γενικὰ τὸν φόνο. Ἡ ἐπιρροή της στὸ θέμα αὐτὸ διακρίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι καίτοι οἱ ἐθνικοὶ «βάρβαροι» πολεμιστὲς θάβονταν μὲ τὸν ὀπλισμὸ τους (καὶ μάλιστα γιὰ ἕνα διάστημα καὶ μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τους) δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιο μὲ τὸν χριστιανὸ Βυζαντινὸ.

27. G. Ostrogorsky, «Löhne und Preise in Byzanz», *BZ* 32 (1932) 293-333, κυρίως 295 κ.ε. H. Antoniadis-Bibicou, «Problèmes d'histoire économique de Byzance au XIe siècle: Démographie, salaires et prix», *Bsl* 28 (1967) 255-261. J. Irmscher, «Einiges über Preise und Löhne im frühen Byzanz», στί: H. Köpstein - F. Winkelmann (ἐκδ.), *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz* (Berliner byzantinische Arbeiten 51), Βερολίνο 1983, σ. 23-33, ἐδῶ 29-31.

28. *Lex Ribuaria*, ἐκδ. F. Beyerle (*MGH, Leges nationum Germanicarum* III 2), 1951 (1954), τίτ. 40 (36), παρ. 11.

29. Ostrogorsky, ὁ.π. 326, 328-330. Irmscher, ὁ.π. 25 καὶ 28.

30. Θεοφάνης 486, 23-26 (De Boor). Γιὰ τὸ μέτρο αὐτὸ τοῦ Νικηφόρου Α' βλ. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, «Ἡ οικονομικὴ καὶ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Α'», στί: *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου*, Ἀθήνα 1960, σ. 413-431, ἐδῶ 415-418. W. T. Treadgold, *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, Νέα Ἰόρκη 1982, σ. 71. Π. Ε. Νιαβής, *Ἡ βασιλεία του βυζαντινοῦ αυτοκράτορα Νικηφόρου Α' (802-811 μ.Χ.)* (Ἱστορικὲς μονογραφίαι 3), Ἀθήνα 1987, σ. 68-74.

Οἱ περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ λαὸς παίρνει τὰ ὄπλα εἶναι σπάνιες, μιὰ καὶ τὴν ἄμυνα τοῦ κράτους δὲν τὴν θεωρεῖ προσωπικὴ του ὑπόθεση. Ὁ Μαυρίκιος, ἀνανεώνοντας παλαιότερες διατάξεις, ἀπαγόρευσε νὰ κείρονται μοναχοὶ ἢ νὰ χειροτονοῦνται ἱερεῖς ἄτομα, ποὺ δὲν εἶχαν ἐκπληρώσει τὶς στρατιωτικὲς ὑποχρεώσεις τους, ὠθούμενος προφανῶς ἀπὸ τὴν ἔκταση ποὺ εἶχε προσλάβει ἢ προσπάθεια ἀποφυγῆς στρατεύσεως ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ.³¹ Ὁ Θεοφάνης, ἀναφερόμενος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Νικηφόρου Α' τὸ 811 ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, γράφει: ἐπισυνάξας δὲ τὰ στρατεύματα οὐ μόνον ἐκ Θράκης, ἀλλὰ καὶ τῶν περσικῶν θεμάτων πένητάς τε πολλοὺς ἰδίους ὄντανίους σφενδόνας καὶ ῥάβδοις ὀπλισμένους, βλασφημοῦντας, ἅμα τοῖς στρατεύμασιν, ἤλασε κατὰ Βουλγάρων. Ἡ δυσφορία τῶν πενήτων, ἂν παραβλέψουμε ἐδῶ τυχὸν ἄλλους λόγους, π.χ. οἰκονομικούς, ποὺ τὴν προκάλεσαν, εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴ γενικότερη στάση τοῦ πληθυσμοῦ.³²

Σὲ περιπτώσεις, ὅμως, στάσεων ἢ κινδύνου ἀπὸ ἐχθρική ἐπιδρομὴ, πειρατεία ἢ πολιορκία βλέπουμε τὸν λαὸ νὰ συμμετέχει ἐνεργά, νὰ παίρνει τὰ ὄπλα ἢ νὰ χρησιμοποιεῖ ἐλλείψει ὄπλων γεωργικὰ ἐργαλεῖα.³³ Σὲ τέτοια περιστατικὰ ἔχουμε μίαν συγκεκριμένη ἀφορμὴ, τὸν ἄμεσο, δη-

31. Dölger, *Regesten* ἀρ. 110, σ. 13-14 (τοῦ ἔτους 592-593). Πρβ. A. Kol-lautz, «Das militärwissenschaftliche Werk des sog. Maurikios», *Βυζαντιὰ* 5 (1985) 87-136, ἐδῶ 111-114. Πρβ. τὴν ἀρνητικὴ ἀπόψη τοῦ Βενιαμὶν Τουδέλας, ὅσον ἀφορᾷ τὴν πολεμικὴ διάθεση τῶν Βυζαντινῶν, M. N. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, Λονδίνο 1907, σ. 13. "Ἐς ἀναφέρω ἐδῶ τὸ ἄρθρο τοῦ Σ. Κ. Καρατζᾶ, «Ἦταν φιλοπόλεμοι ἢ ἀπόλεμοι οἱ Βυζαντινοὶ Πελοποννήσιοι;», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλολ. Σχ. Ἀριστ. Παν. Θεσσαλονίκης* 17 (1978) 125-138, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ θέμα μας.

32. Θεοφάνης 490, 4-7. Πρβ. Νιαβή, *δ.π.* 235 κ.έ.

33. Πρβ. π.χ. τὰ λόγια τοῦ Συνεσίου (σημ. 15), ἐπιστ. 125, σ. 214, 5-8: ...οὐ σωφρονήσομέν ποτε καὶ γεωργοὺς βωλοκόπους ἀθροίσαντες ὁμόσε χωρήσομεν τοῖς ἐχθροῖς ὑπὲρ παίδων ὑπὲρ γυναικῶν ὑπὲρ χώρας, εἰ δὲ βούλει καὶ ὑπὲρ αὐτῶν τῶν στρατιωτῶν;», τὸ ιβ' θαῦμα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, παρ. 107, ἐκδ. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, Παρίσι 1979, I, σ. 126, 13 κ.έ.: Ὁ γὰρ δῆμος ἅπας τῆς ἀπροσδοκίτου ταύτης βοῆς κατακούσαντες ἔδραμον εἰς οἴκους, καὶ ὀπλισθέντες ἐπὶ τὰ τεῖχη ἀνήσαν καὶ τὴν περιγραφὴ ἀπὸ τὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης τῆς πολιορκίας καὶ καταλήψεως τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς τὸ 1185, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ κάτοικοι ὑπερασπίσθησαν μὲ αὐταπάρνηση τὴν πόλη τους, μάχονταν μάλιστα καὶ οἱ γυναῖκες: St. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica* (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici. Testi e Monumenti. Testi 5), Παλέρμο 1961, σ. 88, 23 κ.έ.

λαδῆ, κίνδυνο, καὶ καθαρὰ προσωπικὰ κίνητρα. Ὁ ἰδιώτης εἶναι ἔτοιμος νὰ πολεμήσει γιὰ τὴν ἀσφάλειά του, τὴν οἰκογένειά του καὶ τὴν περιουσία του.

Συχνὰ διαπιστώνουμε τὴν προσπάθεια τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας νὰ ἀφυπνίσει ὄχι μόνον στὸ στράτευμα, ἀλλὰ καὶ στὸν ὑπόλοιπο πληθυσμὸ τῆς αὐτοκρατορίας τὴν πολεμικὴ διάθεση καὶ νὰ καλλιεργήσει τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ὄπλα καὶ τὸν πόλεμο. Ἄν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὶς δημογγορίες καὶ τὶς ὑποσχέσεις γιὰ πλούσια λεία, μέσα γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ποὺ ἀπευθύνονταν ὁμῶς σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στοὺς στρατευμένους,³⁴ βλέπουμε ὅτι καλλιεργεῖται — καὶ ὄχι μόνον στὸ Βυζάντιο — ἡ δημιουργία κατὰ καιροὺς μύθων γύρω ἀπὸ τὰ ὄπλα ἐνδόξων πολεμιστῶν. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ προβάλλονται πρότυπα πρὸς μίμηση στὸν λαό. Ἔτσι, σώζονται ὡς καὶ σήμερα σπαθιά, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ τεμάχια, τὰ ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι ἀνήκαν κάποτε στὸν Μωάμεθ, στὸν Κάρολο τὸν Μεγάλον, στὸν Λέοντα, τὸν τελευταῖον βασιλιὰ τῆς Ἀρμενίας ἢ στὸν Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, τὸν τελευταῖον αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου.³⁵ Παράλληλα, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸν 9ο καὶ 10ο αἰῶνα, διαπιστώνουμε ὅτι τὰ ὄπλα ἀρχίζουν νὰ ἀναπαριστῶνται στὴν τέχνη, στὶς σφραγίδες, νὰ ξαναχαράσσονται στὰ νομίσματα, καὶ ἔτσι νὰ φθάνουν πιὸ κοντὰ στὸν ἥθεμο ἀγρότη τῆς βυζαντινῆς ἐπαρχίας.³⁶

34. Βλ. *Περὶ παραδρομῆς πολέμου τοῦ Κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως*, ΚΓ', παρ. 3 (ἐκδ. G. Dagron – H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla [De velitatione] de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Παρίσι 1986, σ. 125-127 καὶ σ. 284 κ.ε. μετὰ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία)· βλ. ἐπίσης Ἀ. Κόλια-Δερμιτζάκη, «Ἡ ἰδέα τοῦ ἱεροῦ πολέμου» στὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 10ο αἰῶνα. Ἡ μαρτυρία τῶν Τακτικῶν καὶ τῶν Δημηγοριῶν», στίχοι: «Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχὴ του». Β' Διεθνῆς Βυζαντινολογικῆς Συνάντησης. Δελφοὶ 22-26 Ἰουλίου 1987. Ἀθήνα 1989, σ. 39-55.

35. Βλ. A. R. Zaky, «Medieval Arab Arms», στίχοι: R. Elgood (ἐκδ.), *Islamic Arms and Armour*, Λονδίνο 1979, σ. 202-212. J. Hampel, «Der sogenannte Säbel Karls des Großen», *Zeitschrift für historische Waffenkunde* 1 (1897-1899) 45-49. V. Langlois, «Notice sur le sabre de Constantin XI, dernier empereur de Constantinople, conservé à l'Armurerie de Turin», *Revue Archéologique* 14 (1957) 293, πρβ. *Πανδώρα* 9 (1857) 302-303. Βλ. τὸ σπαθὶ ποὺ φυλάσσεται στὴν Ἀθήνα, στίχοι Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο καὶ ἀποδίδεται στὸν Λέοντα τῆς Ἀρμενίας. Πρβ. ἀκόμη P. E. Schramm, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik* (Schriften der MGH 13/2), Στουτγάρδη 1955, II, σ. 484-491 (τὸ σπαθὶ τοῦ Ἀττίλα), σ. 492-537 (ἡ «ἐρεθὶ λόγχη»).

36. Βλ. Ἀ. Ἰωαννίδη, «Κοινωνιολογικὴ προσέγγιση ἐνός πολιτιστικοῦ προϊόντος: κοινωνικὲς δομὲς καὶ στρατιωτικοὶ ἄγιοι στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία», *Αν-*

Τὴν ἴδια ἐποχὴ παρατηροῦνται στοιχεῖα στρατιωτικοποιήσεως τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ὁμως πρέπει νὰ περιοριζόταν στὶς περιοχὲς στὶς ὁποῖες ἐλάμβαναν χώρα πολλὲς συγκρούσεις, ὅπου ὁ στρατὸς ἐπαίξει σημαντικὸ ρόλο καὶ ἀναπόφευκτα ὁ πληθυσμὸς τοὺς ἐμπλεκόταν στὰ πολεμικὰ γεγονότα.³⁷

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ τῆς γεωγραφικῆς κυρίως περιορισμένης στρατιωτικοποιήσεως συνδέονται μὲ τὴν ἄνοδο κατὰ τὴν ἴδια περίοδο τῆς ἐπιρροῆς ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ διαβάζουμε στὶς πηγὲς τῆς ἐποχῆς λεπτομέρειες ἀπὸ ἔνοπλες συγκρούσεις, στὶς ὁποῖες λαμβάνουν μέρος γόνιοι τέτοιων οἰκογενειῶν, συχνὰ δὲ ἐμφανίζονται νὰ μονομαχοῦν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν δύο παρατάξεων. Βλέπουμε, λοιπόν, πολλὲς ἐξέχουσες προσωπικότητες νὰ παρουσιάζονται ἀλληλένδετες μὲ τὰ ὄπλα τοὺς καὶ νὰ προβάλλεται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἰδιαίτερα τὸ ἥρωικὸ στοιχεῖο. Οἱ «ἥρωες» μάχονται βαριά ὀπλισμένοι, θωρακισμένοι καὶ πᾶνοπλοι, κάτι ποὺ τοὺς ἐπιτρέπει ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ τους ἐπιφάνεια ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλει ἡ σημασία ποὺ δίδεται τώρα σ' αὐτοὺς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων.³⁸

Ἡ ἄνοδος τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ ὄπλα ἀφοροῦσε σχεδὸν ἀποκλει-

ἠθροπολογικά 5 (1984) 7-19. A. Chatzinikolaou, Heilige, στό: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 2 (1971) 1034-1093. Βλ. ἐπίσης τὰ νομίσματα τοῦ Ἰσαακίου Α' Κομνηνοῦ, στὰ ὁποῖα ἔχει χαραχθεῖ ὁ αὐτοκράτορας μὲ τραβηγμένο σπαθί: A. R. Bellinger – Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III/2 (Ph. Grierson), Washington 1973, σ. 759 κ.έ. καὶ πίν. LXIII, πρβ. Συνεχιστὴ τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη 103, 1-4 (Τσολλάκης) καὶ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη 60, 3-5 (Bekker).

37. Βλ. τὸν Ἀνώθυμο τοῦ 10ου αἰ., ὁ.π. (σημ. 4), κεφ. ΚΗ', στ. 24 κ.έ.: ...καὶ τοῦτο δῆλον ἐκ τῶν εἰς τὰ ἄκρα τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς κατοικισμένων καὶ τοῖς ἐχθροῖς γειτονοῦντων. Ἐκεῖνοις γὰρ τὸ ἄπαντον καὶ ἐνδελεχὲς τῶν πολέμων νεανικὸς ἔτι καὶ γενναῖος ἀπεργάζεται... Γιὰ τὶς συνοριακὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις βλ. Dagron (– Mihăescu), ὁ.π. 239 κ.έ. καὶ 280 κ.έ.

38. Λέων Διάκονος 107, 19 κ.έ., 109, 23 κ.έ., 110, 15 κ.έ., 124, 22 κ.έ., 149, 2 κ.έ. (Hase), Ἰωάννης Σκυλίτζης 290, 77 κ.έ., 307, 76 κ.έ., 326, 90 κ.έ., 495, 59 κ.έ. (Thurn), Ἄννα Κομνηνὴ IV 6, 8. X 4, 7. XII 2, 7 (I, σ. 161, 23 κ.έ., II, σ. 202, 13 κ.έ., III, σ. 58, 32 κ.έ. Leib), Ἰωάννης Κίνναμος 109, 5 κ.έ. (Meineke), Νικίτας Χωνιάτης 22, 76 κ.έ., 30, 77 (van Dieten). Πρβ. τὸ ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ W. E. Mühlmann, «Primitive Waffentechnik und soziale Organisation», στό: L. von Wiese (ἐκδ.), *Die Entwicklung der Kriegswaffe und ihr Zusammenhang mit der Sozialordnung*, Κολωνία 1953, σ. 22-61 καὶ κυρίως 42: «Σὲ κοινωνίες, στὶς ὁποῖες ἔχει διαμορφωθεῖ ἕνας ἀτομικὸς ἥρωισμὸς καὶ κυρίως αὐτὸς τῆς μονομαχίας, διαπιστώνεται μίᾳ σύνδεση τοῦ ἥρωα μὲ τὸ ὄπλο του».

στικά τὰ ἀνώτερα κοινωνικά στρώματα καὶ δὲν ἐβρισκε ἄμεση ἀνταπόκριση στὸν εὐρύτερο πληθυσμό, ὁ ὁποῖος ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὰ πολεμικά πράγματα καὶ συγχρόνως δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ ὄπλα, λόγῳ τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ὀπλοφορίας.

Ἐκτὸς τῆν ἄλλῃ πλευρᾷ ἡ ἀδιαφορία αὐτῆ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ὑπερκαλύψει καὶ νὰ ἐξουδετερώσει πανάρχαιες ἀντιλήψεις γιὰ τὰ ὄπλα καὶ τὴ συμβολικὴ σημασία πού διέθετε τὸ κάθε ἓνα, σημασία πού εἶχε σχέση μὲ τὸ σχῆμα του, τὴ χρῆση του, τὴν ἱστορία του.³⁹ Τὰ ὄνειροκριτικά κείμενα, ἀλλὰ καὶ μαρτυρίες ἀπὸ ἄλλες πηγές γιὰ τὸν ρόλο συγκεκριμένων ὄπλων μέσα στὴν αὐλικὴ ἐθιμοτυπία⁴⁰ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὶς ἀντιλήψεις πού κυριαρχοῦσαν σχετικὰ μὲ αὐτά, ἀντιλήψεις, πού σὲ μεγάλο βαθμὸ εἶχαν τὶς ρίζες τους στὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα καὶ εἶχαν δεχθεῖ «βαρβαρικὰ» καὶ ἀνατολικὰ ἐπιδράσεις. Ὡς παραδείγματα ἀναφέρω ἐδῶ τὶς ἀπόψεις πού ἐπικρατοῦσαν γιὰ τὸ σπαθί, τὸ ὁποῖο συνέχιζε νὰ θεωρεῖται τὸ εὐγενέστερο τῶν ὄπλων (κατὰ τὸν Ψευδο-Κωδινὸ δὴλωνε τὸ ἐξουσιαστικόν), γιὰ τὸ τόξο, πού θεωροῦνταν ἐπικίνδυνον, συχνὰ ὑπουλο ὄπλο, ἀλλὰ ἀπαιτοῦσε δεξιοτεχνία καὶ ἔτσι δικαιολογοῦνταν ἡ χρῆση του καὶ ἀπὸ «εὐγενῆ» πρόσωπα, γιὰ τὸ δόρυ, πού τὸ βλέπουμε καὶ αὐτὸ στὰ χέρια ἡγεμόνων ὡς σύμβολο δυνάμεως.⁴¹

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἀντιλήψεις περὶ ὄπλων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ στάση ἀπέναντι στὸν φόνο στὸ Βυζάντιο καὶ γενικότερα στὸν Μεσαίωνα, παρουσιάζει καὶ τὸ θέμα τῆς χρήσεως δηλητηριασμένων ὄπλων. Αὐτὰ

39. Βλ. π.χ. *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* 458, 9 κ.έ.: Προκειμένου νὰ δηλωθεῖ μία στρατιωτικὴ κινητοποίηση καὶ ἡ πρόθεση τοῦ αὐτοκράτορα νὰ ἐστρατεύσει, διατάσσεται νὰ ἀναρτηθοῦν ἐξω ἀπὸ τὴ χαλκὴ πύλη *λωρίκιον, σπαθίον καὶ σκουτάριον*. Ἄννα Κομνηνὴ XI 12, 6 (III, σ. 52, 27 Leib) *πηγνύειν τὸ δόρυ* ἢ συνηθισμένη αὐτῆ ἐκφραση, πού ἀποδίδει ἡ Ἄννα στὸν Βοημοῦνδο, δηλώνει τὸν νικηφόρο τερματισμὸ ἐνὸς ἐνοπλοῦ ἀγώνα.

40. Βλ. τὶς διάσπαρτες πληροφορίες γιὰ τὴ σημασία τῶν ὄπλων στὸ Ὀνειροκριτικὸ τοῦ Ἀχμέτ (ἐκδ. F. Drexl, *Achmetis oneirocriticon*, Λιψία 1925). Γιὰ τὰ ὄπλα στῆ βυζαντινὴ ἐθιμοτυπία βλ. π.χ. τὰ ἐπ' ὄμιον φερόμενα σπαθιά τῶν ἀκολούθων τοῦ αὐτοκράτορα στὸν ἑλληνικὸ παρισινὸ κώδικα 510, φ. 231^r καὶ τὴν κατὰ κάποιον τρόπο «παρουσίαση ὄπλων» ἐκ μέρους τῶν Βαράγγων, ὅταν προσερχόταν ὁ αὐτοκράτορας: Ψευδο-Κωδινὸς 209, 26 κ.έ. (Verpeaux)· πρβ. Koliass, *Byzantinische Waffen* 156-157 καὶ 166-167.

41. Ψευδο-Κωδινὸς 202, 19 κ.έ. (Verpeaux), Λέων Διάκονος 97, 4 κ.έ. (Hase), Cod. Marcianus gr. 17, φ. III^r. Πρβ. Koliass, ὁ.π. passim καὶ K. Wessel κ.έ., Insignien, στὸ: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst* 3 (1973-1975) 369-498.

χρησιμοποιούνταν κυρίως στό κυνήγι, αλλά μερικές φορές και σε μάχες. Ἡ χρήση τους ὅμως στὸν πόλεμο ἦταν περιορισμένη — ὁ Λέων ΣΤ΄ π.χ. συνιστᾷ στοὺς τοξότες του νὰ βάλουν μὲ δηλητηριασμένα βέλη κατὰ τῶν ἵππων τῶν Ἀράβων καὶ ὄχι κατὰ τῶν ἱππέων — ἀφ' ἐνὸς γιατί τηροῦνταν ὀρισμένοι κανόνες ἠθικῆς κατὰ τὴ διεξαγωγή πολέμου, ἀφ' ἑτέρου γιατί πάντα ἐπικρατοῦσε ὁ φόβος τῶν ἀντιποίνων ἐκ μέρους τοῦ ἀντιπάλου.⁴²

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ τρόπος ζωῆς τοῦ Βυζαντινοῦ, ἡ μορφή τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ζοῦσε, ὁ ἔλεγχος τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ τὸ ὑψηλὸ κόστος κράτησε τὰ ὄπλα μακριὰ ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου. Ἡ στρατιωτικοποίηση, πού παρατηρεῖται στὴ βυζαντινὴ κοινωνία ἀπὸ ἓνα χρονικὸ σημεῖο καὶ μετὰ, περιορίζεται στὰ ἀνώτερα στρώματα καὶ σὲ ὀρισμένες γεωγραφικὲς περιοχές, στὶς ὁποῖες λαμβάνουν χώρα συνεχεῖς πόλεμοι.

42. Λέοντος ΣΤ΄ *Τακτικά*, διατ. ΙΗ΄, παρ. 135-136 (PG 107, 980 A). Βλ. ἐπίσης Τ. Γ. Κολίας, «The Taktika of Leo VI the Wise and the Arabs», *Graeco-Arabica* 3 (1984) 129-135, L. Lewin, *Die Pfeilgifte nach eigenen toxikologischen und ethnologischen Untersuchungen*, *Λιψία* 1923, P. Fournier, «La prohibition par le IIe concile de Latran d'armes jugées trop meurtrières (1139)», *Revue générale de droit international public* 23 (1916) 471-479.

ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΑ ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΡΑΝΗ

Εξελίξεις στο σχεδιασμό τους όσον αφορά το πρόβλημα της προφύλαξης των αυτιών και της καλής ακοής

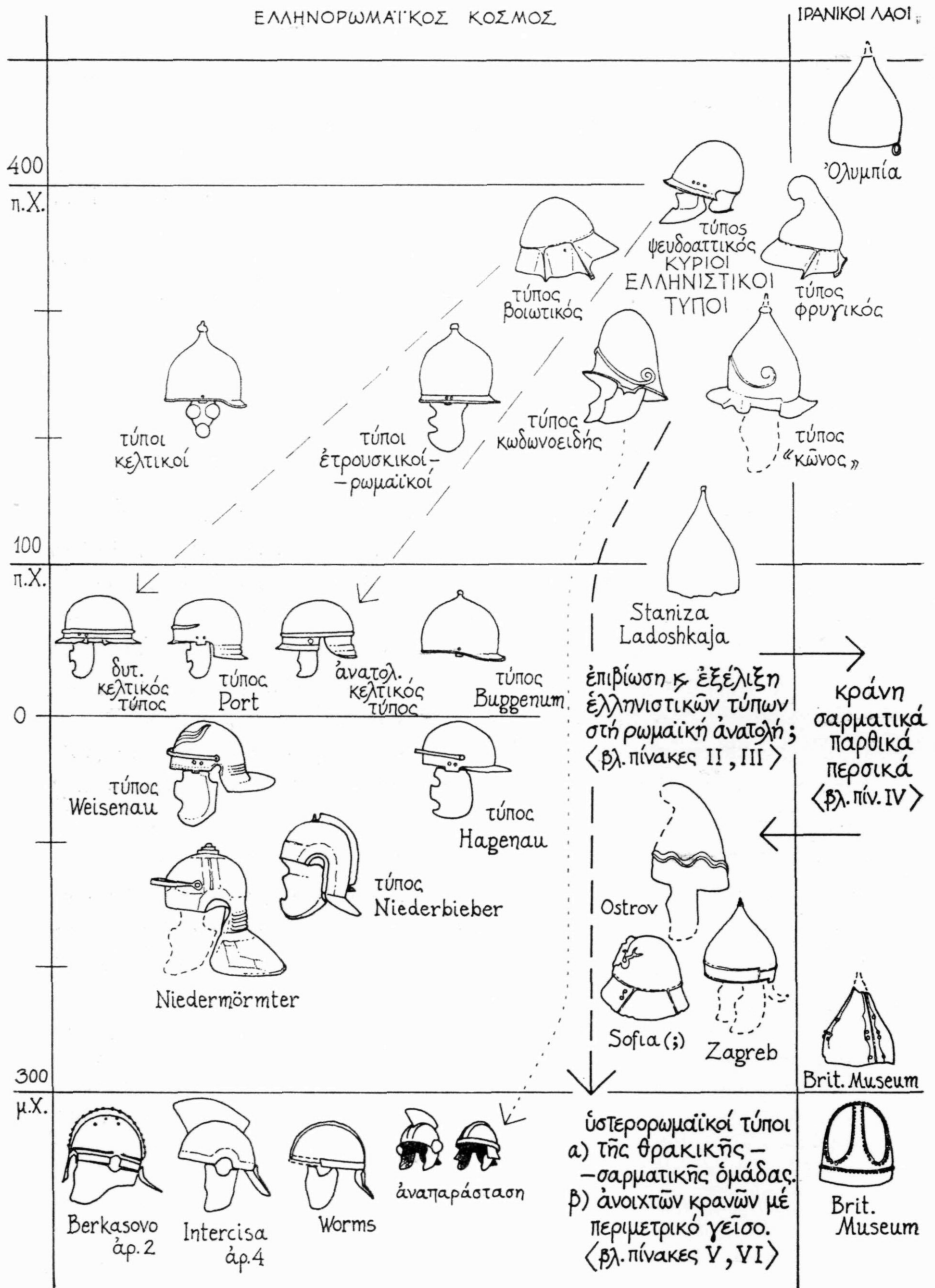
Εισαγωγή

Λίγα αυθεντικά ευρήματα έχουν αναγνωριστεί από υστερορωμαϊκά κράνη.¹ Το σύνολο του υλικού που έχουμε στη διάθεσή μας για τη μελέτη των μορφών που είχαν τότε οι αμυντικές πανοπλίες βαραίνει δυσανάλογα πολύ προς τη μεριά των έμμεσων μαρτυριών (γραπτές πηγές και απεικονίσεις στα διάφορα είδη της τέχνης), για τις οποίες απαιτείται βέβαια η ερμηνεία και, όσον αφορά τις παραστάσεις, η αναγνώριση και ο διαχωρισμός των πραγματικών στοιχείων από τα συμβατικά.

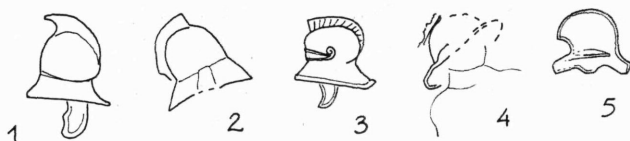
Στις απεικονίσεις του αμυντικού οπλισμού μετά το έτος 300 μ.Χ. παρατηρείται μεγάλη ποικιλία μορφών και τύπων (κυρίως στα κράνη) και πολλά στοιχεία με ανατολική και ελληνοιστική προέλευση. Ειδικότερα, όσον αφορά τα κράνη, αυτά τα στοιχεία ποτέ πριν δεν παρουσιάστηκαν με τέτοια σαφήνεια και συχνότητα στις παραστάσεις του ρωμαϊκού στρατού των χρόνων της αυτοκρατορίας και ακόμα λιγότερο στα πολυάριθμα αυθεντικά ευρήματα εκείνης της εποχής.² Μια ευρεία ομάδα

1. Τα ευρήματα είναι συγκεντρωμένα στην έκδοση του H. Klumbach, *Spätromische Gardhelme*, Μόναχο 1973 (στο εξής: *Spätromische Gardhelme*) και στο άρθρο του S. James, «Evidence from Dura Europos for the origins of Late Roman helmets», *Syria* 63 (1986) 107-134. Για άλλα δύο κράνη από την Αίγυπτο (δερμάτινα) βλ. *Antike Helme* 541-2 (αρ. κατ. 120, 121) (= *Antike Helme, Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Mainz 1988). Ακόμα ένα κράνος, πιθανότατα υστερορωμαϊκό ή πρωτοβυζαντινό, βρίσκεται στο Μουσείο του Kerak (Ιορδανία). Διατηρείται μόνο το σιδερένιο επίκρανό του, αρκετά κατεστραμμένο, στον τύπο των κρανών από την Intercisa (βλ. *Spätromische Gardhelme*, πίν. 45-57). Το κράνος προέρχεται από το Haditheh στην περιοχή της Νεκρής Θάλασσας και έχει τον αριθμό 43 στον κατάλογο της ανασκαφής. Επιθυμώ να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τον Dr. Fauzi Zayadine για την άδειά του να το εξετάσω και να το φωτογραφίσω.

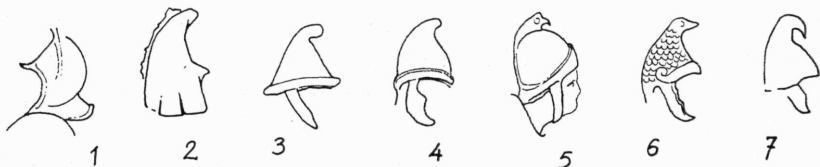
2. Για τη ρωμαϊκή αμυντική πανοπλία της αυτοκρατορικής εποχής μέχρι πε-

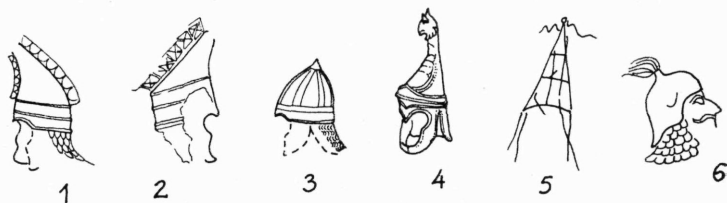
Πίνακας I. Χρονολογικό διάγραμμα των βασικών τύπων στα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά αυθεντικά ευρήματα και η ελληνιστική παράδοση στη ρωμαϊκή Ανατολή (όλα τα παραδείγματα είναι αυθεντικά ευρήματα, εκτός από τον κωδωνοειδή τύπο των ελληνιστικών κρανίων).

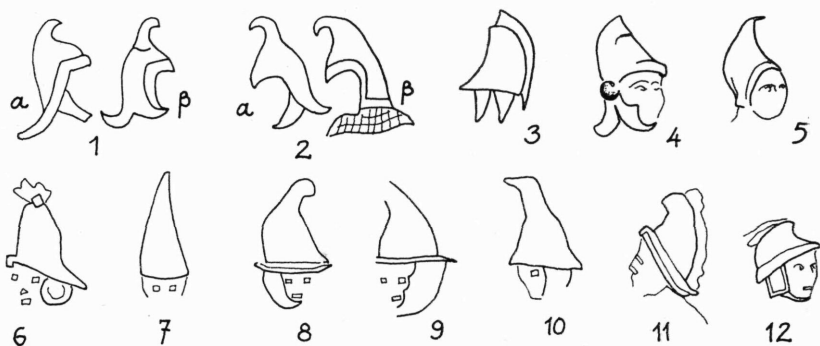
Πίνακας II. Κράνη ελληνοιστικῆς προέλευσης στο ρωμαϊκό στρατό (παραστάσεις).

Πίνακας III. Κράνη με οξεία ἢ «φυργική» κορυφή στο ρωμαϊκό στρατό (παραστάσεις).

Πίνακας IV. Κράνη σαρματικά καὶ παρθικά (παραστάσεις).

Πίνακας V. Παραδείγματα ὑστερορωμαϊκῶν τύπων τῆς θρακικῆς-σαρματικῆς ομάδας (παραστάσεις).

τύπων που παρουσιάζεται συχνά στις ύστερες παραστάσεις και μπορούμε να την ονομάσουμε «θρακική-σαρματική»,³ περιλαμβάνει κράνη υψηλής κωνικής φόρμας, με οξεία κεκαμμένη κορυφή (αιχμή), ή με «φρυγική» απόληξη στο ανώτερο μέρος τους.⁴ Αυτοί οι τύποι φαίνεται ότι προέρχονται από δύο κύρια πρότυπα: (α) τον «φρυγικό», ή «τιαροειδή», ή «θρακικό» τύπο της ελληνοιστικής εποχής,⁵ για τον οποίο οι Ρωμαίοι ενδεχομένως πίστευαν ότι είχε θρακική προέλευση (όπως τουλάχιστον μαρτυρεί η παρουσία κρανών με «φρυγική» κορυφή αποκλειστικά στους μονομάχους της κατηγορίας των «θρακικών»⁶) και (β) τις περικεφαλαίες με ανάλογη υψηλή κορυφή, που αποδίδονται στους σαρματικούς λαούς της νότιας Ρωσίας (βλ. πίν. IV, 1, 2, 4). Επίσης εμφανίζονται διάφοροι τύποι ανοιχτών κρανών με περιμετρικό γείσο, μεγαλύτερο ή μικρότερο, που μπορούν και αυτοί να σχετιστούν με τύπους της ελληνοιστικής εποχής (βοιωτικός, ψευδοκορινθιακός, κωδωνοειδής).⁷ Η ποικιλία των τύπων που αναδύεται μέσα από τις ύστερες παραστάσεις, αντανακλά βέβαια τις ριζικές αλλαγές στη σύνθεση και την οργάνωση των ρωμαϊκών στρατών της εποχής, αποτέλεσμα των διαδοχικών

ρίπου τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. βλ. H. Russel Robinson, *The armour of Imperial Rome*, Λονδίνο 1975 (στο εξής: Robinson). Επίσης βλ. G. Waurick, «Römische Helme», στο *Antike Helme* 327-364.

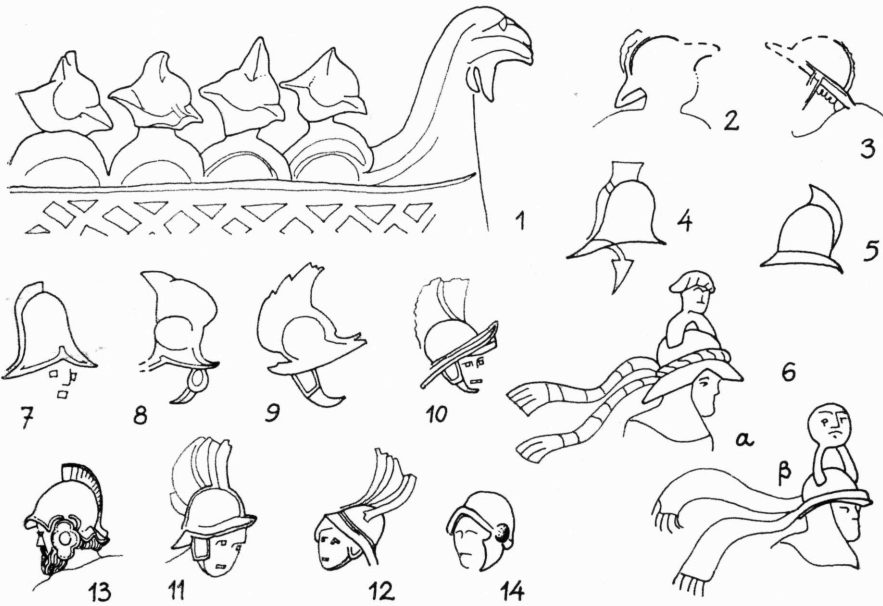
3. Στην ορολογία για τα μέρη του κράνους ακολούθησα κατ' αρχήν το *Glossarium Archaeologicum*, fasc. 21, Βόννη - Βαρσοβία 1965. Για πολλούς όμως τύπους κρανών, καθώς και για διάφορα εξαρτήματά τους δεν έχει ακόμα καθιερωθεί ένας δόκιμος τρόπος χαρακτηρισμού τους στην ελληνική γλώσσα, με αποτέλεσμα να προτείνονται σ' αυτή τη μελέτη κάποιοι καινούργιοι όροι. Για τις χρήσιμες σχετικές συμβουλές τους επιθυμώ να ευχαριστήσω τη δρ. Σ. Πιινιάτογλου και τον Ι. Παπάγγελο, αρχαιολόγους.

4. Τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα, βλ. ενδεικτικά τον πίνακα V. Η μαρτυρία των μικρογραφιών της *Notitia Dignitatum* και του *Anonymus de Rebus Bellicis*, έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού αυτά τα κείμενα αναφέρονται άμεσα στην υστερορωμαϊκή πραγματικότητα (βλ. σημ. 65).

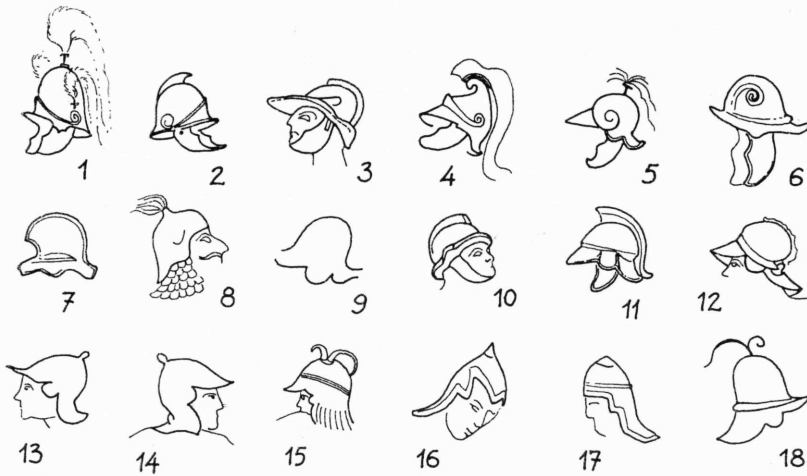
5. P. Dintsis, *Hellenistische Helme*, I-II, Ρώμη 1986, πίν. 2 (στο εξής: Dintsis). Ο G. Waurick, «Helme der Hellenistischen Zeit und ihre Vorläufer», στο *Antike Helme* 151-180, ονομάζει «φρυγικό» τον τύπο που ο Dintsis ονομάζει «τιαροειδή». Άλλοι ερευνητές τον ονομάζουν «θρακικό», βλ. Dintsis 50-53.

6. Για την κατηγορία αυτή βλ. π.χ. L. Robert, *Les gladiateurs dans l'orient grec*, Άμστερνταμ 1971, σ. 65. Οι παραστάσεις τους είναι πολλές, βλ. π.χ. ό.π., XV (No. 209), XXI (No. 241) *Antike Helme* 371 (εικ. 7, 8).

7. Βλ. παρακάτω ειδικό κεφάλαιο και παραδείγματα στον πίν. VI. Για τους σχετικούς ελληνοιστικούς τύπους, βλ. Dintsis, πίν. 1, 7, 11.

Πίνακας VI. Παραδείγματα ὑστερορωμαϊκῶν ανοιχτῶν κρανῶν με περιμετρικό γείσο (παραστάσεις).

Πίνακας VII. Κράνη με ειδική διαμόρφωση στο πλευρὸ του γείσου, στη θέση των ατιῶν. Παραδείγματα παραστάσεων ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ μέχρι τὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

μεταρρυθμίσεων του 3ου και των αρχών του 4ου αι. μ.Χ.⁸ Η αναλυτική κριτική εξέταση όμως, καθώς και η ερμηνεία αυτής της πολυμορφίας (με ρίζες ρωμαϊκές, ανατολικές και ελληνοιστικές) είναι ένα ευρύτατο θέμα, έξω από τα πλαίσια και τους στόχους μιας σύντομης ανακοίνωσης.⁹ Εκείνο που φαίνεται πάντως πιθανό είναι ότι οι τύποι κρανών με ελληνοιστικές ρίζες, οι οποίοι επανεμφανίζονται, κατά κάποιον τρόπο, στους στρατούς των υστερορωμαϊκών παραστάσεων, στην πραγματικότητα δεν είχαν ίσως ποτέ πάψει να βρίσκονται σε χρήση και εξέλιξη στη ρωμαϊκή ανατολή, και ιδιαίτερα μέσα στις τάξεις των επικουρικών μονάδων του ρωμαϊκού στρατού (*auxilia*), για την εξωτερική εμφάνιση των οποίων οι γνώσεις μας είναι ακόμα πολύ περιορισμένες.¹⁰

8. R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Βερολίνο 1920. D. Van Berchem, *L'armée de Diocletien et la reforme Constantinienne*, Βηρυττός 1952.

9. Αυτά τα προβλήματα με απασχόλησαν εδώ και πολλά χρόνια, στα πλαίσια της μελέτης μου για τη διερεύνηση των μορφών της βυζαντινής αμυντικής πανοπλίας, την οποία σκοπεύω να παρουσιάσω σε μελλοντική, αναλυτική εργασία μου.

10. Για τις επικουρικές μονάδες (*auxilia*) και τον οπλισμό τους βλ. γενικά στον G. Webster, *The Roman imperial army of the first and second centuries A.D.*, Λονδίνο 1969, σ. 150-154. Επίσης βλ. Robinson 82-106. Για τους τρόπους παραγωγής όπλων και τον σχετικό εφοδιασμό λεγεώνων και *auxilia*, βλ. R. MacMullen, «Inscriptions on armor and the supply of arms in the Roman Empire», *AJA* 64 (1960) 23-40. Σύμφωνα με τον MacMullen, πριν από την ίδρυση των υστερορωμαϊκών κρατικών εργαστηρίων (*fabricae*, οι παλιότερες έγιναν από τον Διοκλητιανό), τα όπλα παράγονταν από τοπικούς τεχνίτες, συχνά ύστερα από μεγάλες παραγγελίες του κράτους, ή από τις ίδιες τις λεγεώνες, που είχαν ειδικούς τεχνίτες και ειδικά κτίρια στις εγκαταστάσεις του στρατοπέδου τους. Η πιθανότητα για επιβίωση και εξέλιξη των παλιότερων τρόπων στη ρωμαϊκή ανατολή δηλώνεται από αρκετές παραστάσεις κρανών σε επιτύμβια μνημεία στρατιωτικών, που σχετίζονται με κράνη ελληνοιστικής ή ανατολικής προέλευσης (πίν. II, III) και από λίγα ευρήματα κρανών στις βαλκανικές επαρχίες του κράτους, τα οποία διαφέρουν ριζικά από τα πολυάριθμα ευρήματα των συνηθισμένων ρωμαϊκών τύπων (πίν. I). Ευρήματα κρανών: κωνικό χαμηλό μπρούντζινο κράνος με κομβίο στην κορυφή, Αρχαιολ. Μουσείο Σόφιας, Αρ. Ευρ. 6176, 1ος-2ος αι. μ.Χ. (*Gold der Thraker, Archäologische Schätze aus Bulgarien*, Mainz am Rhein 1979, αρ. κατ. 421 και ειχ. στη σ. 202)· μσοκατεστραμμένο μπρούντζινο κράνος, πιθανότατα με φρυγική κορυφή, από το Ostrova (Ρουμανία), β' τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. (Robinson 134-135, πίν. 407-410)· κωνικό υψηλό μπρούντζινο κράνος με κομβίο στην κορυφή, Αρχαιολ. Μουσείο Zagreb, Αρ. 9229, τέλη 2ου ή αρχές 3ου αι. μ.Χ. (Robinson 83, 85 και πίν. 237)· μπρούντζινο κράνος στον τύπο του βοιωτικού των ελληνοιστικών χρόνων, Αρχαιολ. Μουσείο Σόφιας, Αρ. Ευρ. 5754, 2ος-3ος αι. μ.Χ. (*Gold der*

Το θέμα της παρούσας εργασίας είναι οι ιδιαίτερες επινοήσεις που εφαρμόστηκαν σε ορισμένα υστερορωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά κράνη και που είχαν σκοπό να δώσουν λύσεις στο πρόβλημα που έθετε η ανάγκη για προφύλαξη των αυτιών του χρήστη χωρίς παράλληλα να δυσκολεύεται η ακοή του. Πολλά από τα υστερορωμαϊκά αυθεντικά κράνη που γνωρίζουμε παρουσιάζουν μια ιδιαίτερη διαμόρφωση στην περιοχή των αυτιών, η οποία δεν ερμηνεύτηκε μέχρι σήμερα από τους μελετητές. Μπορεί όμως να γίνει περαιτέρω κατανοητή με τη βοήθεια των παραστάσεων και έτσι να αποκατασταθεί ο τρόπος με τον οποίο είχε λυθεί το παραπάνω πρόβλημα σ' αυτά τα κράνη. Αυτή ακριβώς η σχέση των αυθεντικών κρανών με τις παραστάσεις της εποχής αποτελεί μία από τις σαφέστερες ενδείξεις για το βαθμό της αξιοπιστίας των παραστάσεων. Από την άλλη μεριά, η συχνή παρουσία ανοιχτών κρανών με περιμετρικό γείσο στις απεικονίσεις των υστερορωμαϊκών στρατών, δηλώνει μία δεύτερη, διαφορετική πρακτική, σχετισμένη με το παραπάνω πρόβλημα, η οποία ήταν βασισμένη σε παλιότερους ελληνιστικούς τρόπους.

Thraker, αρ. κατ. 425 και εικ. στη σ. 211· ο Dintsis 206, θεωρεί ότι αυτό το κράνος είναι ελληνιστικό και το χρονολογεί στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ. και ο G. Waurick (*Antike Helme* 160, σημ. 45) εκφράζει την επιφύλαξη για το κατά πόσο είναι πολεμικό κράνος ή ίσως μέρος κάποιου αγάλματος). Επιτύμβια μνημεία: G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, Musées Impériaux Ottomans*, III, Κωνσταντινούπολη 1914, Αρ. 1059 (2213) φωτ. 1692· Γ. Π. Οικονόμος, *Επιγραφαί της Μακεδονίας*, Αθήνα 1915, σ. 28-29 (αρ. κατ. 49), σήμερα στο Μουσείο του Διού· Franzoni, *Mon. funerari di Militari* (= C. Franzoni, *Habitus Atque Habitudo Militis (Monumenti funerari di militari nella Cisalpina Romana)*, Ρώμη 1987) 80-84 (αρ. κατ. 56), πίν. XXVII (Bergamo)· J. M. R. Cormack, «Epitaph of a legionary of the Legio XVI Flavia Firma from Macedonia», *JRS* 31 (1941) 24-25 (σήμερα στο Μουσείο της Βέροιας)· G. Sokolon, *Antique Art on the Northern Black Sea Coast*, Λένινγκραντ 1974, σ. 146-7 (Αρ. 157)· επιτύμβιο μνημείο στο Αρχαιολ. Μουσείο Βουκουρεστίου, αρ. L 118. Σε ορισμένες παραστάσεις ρωμαϊκής εποχής από τη νότια Ρωσία, οι τύποι των κρανών είναι επηρεασμένοι από τους τρόπους των γειτόνων Σαρματών: Sokolon, *ό.π.* 151 (Αρ. 162, ΤΡΥΦΩΝ, 2ος αι. μ.Χ.)· V. D. Blavatsky, «Survey of military engineering and strategy in the city-states on the northern Black Sea coast», Μόσχα 1954 (ρωσ.), σ. 142, εικ. 65 (ΚΑΕΩΝ, 1ος αι. μ.Χ.)· K. Stemmer, *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Βερολίνο 1978, σ. 118 (αρ. ΧIIa2), πίν. 79, 2 (θωρακοφόρος ανδριάς εποχής Αδριανού), βλ. πίν. III, 2.

Ιστορική αναδρομή

Ειδικές διαμορφώσεις για την προφύλαξη των αυτιών, με στόχο την παράλληλη διευκόλυνση της ακοής, είχαν αρχίσει ουσιαστικά να πρωτοεμφανίζονται στα κράνη του τέλους της κλασικής εποχής, κυρίως για να εξυπηρετήσουν το ιππικό. Μέχρι τότε, καθώς οι πολεμικές επιχειρήσεις διεξάγονταν κυρίως με πεζικούς στρατούς, τα κράνη των ελλήνων οπλιτών (οι οποίοι δρούσαν μέσα στα πλαίσια των κινήσεων και της αγχέμαχης τακτικής της φάλαγγας) είτε κάλυπταν εντελώς τα αυτιά, ή τα άφηναν εκτεθειμένα. Όσον αφορά τους ιππείς, που έπρεπε να έχουν απεριόριστη επαφή με το περιβάλλον τους για γρήγορους και αυτόνομους ελιγμούς, είτε δεν έφεραν διόλου κράνος, ή χρησιμοποιούσαν ένα ανοιχτό, πλατύγυρο κράνος στον τύπο του πέτασου, που η μορφή του φανερώνει τη φροντίδα για προστασία από τις πλάγιες βολές, στις οποίες ήταν ιδιαίτερα εκτεθειμένοι.¹¹ Καθώς όμως η χρήση του τόξου, των βλημάτων και η σημασία των ελαφρών τμημάτων και του ιππικού αυξανόταν σταδιακά,¹² το εξελιγμένο βοιωτικό κράνος κάλυψε από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. σε πλατιά κλίμακα αυτή την ανάγκη για το ιππικό. Σ' αυτόν τον τύπο εφαρμόστηκε ένα κατωφερές περιμετρικό γείσο κατάλληλα πτυχωμένο στη θέση των αυτιών, έτσι ώστε να σχηματίζει από πάνω τους ένα είδος προστατευτικού «κώδωνα» που επέτρεπε την καλή ακοή¹³ (εικ. 1). Το πτυχωμένο αυτό γείσο εφαρμόστηκε και σε άλλους τύπους κρανών της ελληνοιστικής εποχής, πολύ συχνά πάνω από παραγναθίδες.¹⁴ Παράλληλα, σε άλλους τύπους¹⁵ είχαν αρχίσει πλέον να έχουν πλατιά χρήση οι συνδυασμοί παραγναθίδων που δεν σκέπαζαν τα αυτιά, με εμπρόσθια γείσα που έφταναν ως τα πλευρά του κράνους περνώντας πάνω από τις παραγναθίδες. Μ' αυτή τη διάταξη δινόταν μία μετρίότερη λύση στο πρόβλημα (ικανοποιητική για τις αγχέμαχες συγ-

11. Για τα πρώιμα αυτά πλατύγυρα κράνη βλ. Dintsis, πίν. 1 (1, 2, 7) και Όλγα Αλεξανδρή, «Κράνος 'Βοιωτουργές' εξ Αθηνών», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 1973, 93-105. Για τα αρχαία ελληνικά κράνη εν γένει, βλ. Α. Μ. Snodgrass, *Arms and armour of the Greeks*, Λονδίνο 1967 (στο εξής: Snodgrass), και ιδιαίτερα σ. 104 για τους ιππείς.

12. Snodgrass 108 κ.ε.

13. Dintsis, πίν. 1.

14. Dintsis, πίν. 2 (57), 3 (176-182), 4 (191-192), 5 (194-200), 7 (264, 272-277), 9 (345, 357, 361).

15. Dintsis, πίν. 2, 5, 7, 9. Βλ. π.χ. πίν. I, τύπος ψευδοαττικός.

κρούσεις), που ὅμως συχνά εἶχε μία αποτελεσματικότητα ἀνάλογη με το βοιωτικὸ τύπου, ὅταν το εμπρόσθιο γείσο κατέβαινε βαθιὰ γύρω ἀπὸ το πρόσωπο (πίν. I, τύπος ψευδοαττικὸς). Συχνά πάντως οἱ παραγναθίδες παριστάνονται νὰ καλύπτουν τὰ αὐτιά, ἐνὸς ὑπάρχουν καὶ κάποιες σπάνιες παραστάσεις ὅπου, σε τέτοιες περιπτώσεις, διακρίνονται στὶς παραγναθίδες μικρὰ ανοίγματα γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς ακοῆς¹⁶ (βλ. καὶ σ. 494 παρακάτω).

Ὁ ἀρχαῖος ἀπλὸς σχεδιασμὸς τοῦ κράνους, με τὰ αὐτιά εἴτε ἐντελῶς ἐκτεθειμένα ἢ ἐντελῶς σκεπασμένα, χαρακτήριζε γενικὰ καὶ τὰ πρῶιμα ἰταλικά, κελτικά καὶ ρωμαϊκὰ κράνη,¹⁷ με ἐξάιρεση μιὰ μικρὴ ομάδα ἰταλικῶν κρανῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπου χρησιμοποιοῦνταν ἰδιαίτερες μικρὲς μεταλλικὲς πλάκες, τοποθετημένες ἐτσι ὥστε νὰ καλύπτουν τὸ εμπρόσθιο μέρος τῶν τοξωτῶν ἐγκοπῶν που τὸ ἐπίκρανο ἔχει στὴ θέση τῶν αὐτιῶν¹⁸ (εἰκ. 2). Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία τῶν πολέμων στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολή, τὸ ρωμαϊκὸ ἱππικὸ ἄρχισε νὰ θωρακίζεται σύμφωνα με τὰ πρότυπα τῶν ἐλλήνων ἱππέων¹⁹ καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ χρησιμοποίησε γιὰ ἓνα διάστημα κράνη με εἰδικὲς διαμορφώσεις στὰ γείσα, ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὶς ἐλληνιστικὲς πρακτικὲς τοῦ βοιωτικοῦ τύπου.²⁰ Ὁ ἀπόηχος παρόμοιων ἐλληνιστικῶν ἐπιδράσεων συναντιέται ἀκόμα καὶ στὸς ὑστερότερους τύπους τῶν κελτικῶν κρανῶν τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.,²¹ εἴτε με τὴ μορφή πλευρικῶν πτυχώσεων σε περιμετρικὸ γείσο

16. Τοιχογραφία στὸν Μακεδονικὸ τάφο τοῦ Λύσωνος καὶ τοῦ Καλλικλέους (πίν. VII, 2), ἀργυρὸς δίσκος στὸ Ermitage (πίν. VII, 3), βλ. *IEE*, Δ' 34-35 καὶ 185 ἀντίστοιχα. Ἀνοίγματα που ἐξυπηρετοῦσαν τὸν ἴδιο σκοπὸ εἶναι πιθανὸ ὅτι δηλώνονται καὶ σε μιὰ παράσταση κράνους τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, βλ. Barbara Philippaki, *The Attic Stamnos*, Οξφόρδη 1967, πίν. 61, 1 (στάμνος Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολ. Μουσείου, αρ. 18063).

17. *Antike Helme*, πίνακες στὶς σ. 108, 147, 294, 316.

18. *Antike Helme* 278-280.

19. Πολύβιος 6, 25, 3-4 καὶ 7-8 (ἐκδ. Λιψίας 271-2).

20. Οἱ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες (μόνο παραστάσεις) εἶναι ἐξαιρετικὰ φτωχῆς, Dintsis 11· A. Rumpf, «Κράνος Βοιωτουργῆς» (*Abh. der Preuss. Ak. der Wiss. zu Berlin, Phil.-hist. Kl.* 8, 1943) σ. 16. Ο G. Waurick, «Untersuchungen zur historisierenden Rüstung in der Römischen Kunst», *Jahrb. Röm. Germ. Zentralmuseum* 30 (1983) 289-290, θεωρεῖ ὅτι οἱ λίγες σχετικὲς παραστάσεις ἀπὸ τὴν ὕστερη ἐποχὴ τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας δὲν ἀντιπροσωπεύουν τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὶς ἰσχυρὲς ἐπιδράσεις που δέχονταν οἱ καλλιτέχνες ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ τέχνη.

21. *Antike Helme*, πίνακες στὶς σ. 294, 303, 305, 309-10.

(οι οποίες δεν φαίνεται να έχουν κάποια ιδιαίτερη πρακτική αξία) ή με τη μορφή του συνδυασμού εμπρόσθιου γείσου με εν μέρει ακάλυπτα από τις παραγναθίδες αυτιά (πίν. Ι και εικ. 4).

Από τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. άρχισε και στα κράνη των λεγεώνων η αντιμετώπιση του προβλήματος (πάνω στην ίδια βασική αρχή του συνδυασμού γείσων με παραγναθίδες, κατασκευαστικά όμως απλουστευμένη), με την επικράτηση των τύπων Hagenau και, κυρίως, Weisenau (πίν. Ι και εικ. 5, 6). Και οι δύο αυτοί τύποι χαρακτηρίζονται από μια ισχυρή, γεισοειδή, πρόσθετη ενίσχυση, τοποθετημένη λίγο ψηλότερα από το εμπρόσθιο χείλος του επικράνου και εκτεινόμενη στα πλάγια ως πάνω από τους κροτάφους. Στον τύπο Hagenau το καταυχένιο σχηματίζεται με ισχυρή οριζόντια προβολή προς τα πίσω και τα πλάγια, φτάνοντας σχεδόν μέχρι την περιοχή των αυτιών, τα οποία πάντως φαίνεται ότι συχνά ήταν ακόμα σκεπασμένα από τις παραγναθίδες. Στον τύπο Weisenau όμως (όπου το καταυχένιο κατεβαίνει βαθύτερα και η προβολή του καλύπτει αποτελεσματικότερα τον αυχένα και τους ώμους) οι παραγναθίδες δεν σκεπάζουν πλέον τα αυτιά, ενώ στο επίκρανο σχηματίζονται αντίστοιχες τοξωτές εγκοπές ενισχυμένες στην περιφέρειά τους με μικρά τοξωτά γείσα, άλλοτε αυτοφυή και άλλοτε πρόσθετα. Πάντως η ιδιαίτερη αυτή διαμόρφωση του τύπου Weisenau εξακολουθεί να ανταποκρίνεται κατά κύριο λόγο στις αγχέμαχες συγκρούσεις και δεν προστατεύει αποτελεσματικά από τις πλάγιες βολές, αν και σε λίγα ύστερα παραδείγματα εμφανίζεται με αρκετή σαφήνεια μια τέτοια πρόθεση, με την ισχυρή προβολή και την ελαφριά καμπύλωση προς τα κάτω που παρουσιάζουν τα μικρά τοξωτά γείσα (εικ. 6). Αντίθετα, στα ανάλογης φόρμας περίκλειστα κράνη του τύπου Niederbieber (εικ. 7), που ανήκαν σε ιππείς, είναι σαφής η επιτακτικότερη ανάγκη για προστασία από τις πλάγιες βολές. Σ' αυτά οι παραγναθίδες εκτείνονται προς τα πίσω μέχρι το βαθύ καταυχένιο, καλύπτοντας εντελώς αυτιά και λαιμό, και αφήνουν μόνο μία σχισμή ανοιχτή για την ακοή κάτω από τα ειδικά τοξωτά γείσα του επικράνου.²² Όσον αφορά τους παλιότερους τύπους των ανοιχτών κρανών με περιμετρικό γείσο, αυτοί απαντούν σπανιότατα στις παραστάσεις των στρατιωτικών της αυτοκρατορικής εποχής και απουσιάζουν από τα ευρήματα (που κατά τα άλλα είναι πολυ-

22. Για τους τρεις παραπάνω τύπους ρωμαϊκών κρανών, που αριθμούν πολλά παραδείγματα, βλ. G. Waurick, «Römische Helme», στο *Antike Helme* 327-364, πίν. 2. Πρβ. Robinson 22-81 και 94-103.

πληθέστατα). Παραστάσεις αυτών των τύπων εμφανίζονται συχνότερα, όπως θα δούμε παρακάτω (σ. 491 κ.ε.), κατά την ύστερη ρωμαϊκή εποχή.

Τα ωτοασπίδια των υστερορωμαϊκών κρανών

Ένας από τους βασικούς παράγοντες που επέδρασαν στην εξέλιξη της παλιότερης ρωμαϊκής πανοπλίας κατά τον 3ο και τον 4ο αι. μ.Χ., ήταν η σημαντική μείωση του αμυντικού οπλισμού για τη μεγάλη μάζα του στρατού και η απλούστευση στους τρόπους κατασκευής του, έτσι ώστε τα διάφορα επί μέρους στοιχεία των αμυντικών όπλων να παράγονται ευκολότερα και, κατά κάποιο τρόπο, εν σειρά στα κρατικά πλέον εργαστήρια κατασκευής όπλων (*fabricae*).²³ Στα κράνη, η τάση αυτή φαίνεται ότι εκφράζεται με την απλούστευση των παλιότερων τύπων και την ανάληψη όχι μόνο του συνόλου του κράνους αλλά και του ίδιου του επικράνου σε πολλά ιδιαίτερα κομμάτια, που κατασκευάζονταν χωριστά και συναρμολογούνταν. Έξι κράνη του 4ου αι. μ.Χ. που βρέθηκαν στην κεντρική και δυτική Ευρώπη (*Intercisa*, *Worms*, *Augst*, βλ. εικ. 8-11) και είναι τα μοναδικά ευρήματα της εποχής που σχετίζονται μορφικά με τις παλιότερες ρωμαϊκές φόρμες, καθώς και μία μεγάλη ομάδα σύγχρονών τους κρανών με φανερά εκβαρβαρισμένη μορφή και διάκοσμο (εικ. 12-13), ακολουθούν όλα αυτό τον τρόπο κατασκευής.²⁴

Η γενικότερη αυτή τάση για απλουστεύσεις έφερε εξελίξεις και στο ειδικό θέμα που εδώ μας απασχολεί, τη στιγμή μάλιστα που η ανάγκη για την επίλυση του εξακολουθούσε να γίνεται ολοένα και επιτακτικότερη, λόγω της αυξανόμενης σημασίας του ιππικού και της τοξείας στις υστερορωμαϊκές πολεμικές επιχειρήσεις. Μάλιστα είναι σημαντικό το γεγονός ότι, καθώς φαίνεται, εξακολουθούσε να ισχύει η φροντίδα για τα αυτιά, τη στιγμή που ο γενικότερος σχεδιασμός του κράνους είχε φανερά φτωχύνει από την άποψη της συνολικής προστασίας που παρείχε στο χρήστη. Παρατηρούμε λοιπόν στα κράνη της πρώτης ομάδας των ευρημάτων (εικ. 8-11) ότι οι αισθητά μικρότερες και στενότερες πλέον παραγαθίδες μετακινήθηκαν πιο πίσω, ενώ το επάνω μέρος τους διχάζεται περιβάλλοντας τα αυτιά, κάτω από τις βαθιές τοξωτές εγκοπές που το επίκρανο εξακολουθεί να διατηρεί σ' αυτές τις θέσεις.²⁵ Έτσι, το κρά-

23. Βλ. MacMullen, ό.π. 29-30.

24. *Spätromische Gardehelme*. Με τον ίδιο τρόπο είναι κατασκευασμένο και το κράνος του Μουσείου του Kerak (βλ. σημ. 1).

25. *Spätromische Gardehelme*, πίν. 45-57 (τέσσερα κράνη από την *Interci-*

νος εμφανίζει στη θέση των αυτιών ένα μεγάλο ωοειδές άνοιγμα, στο μέγεθός τους ή λίγο μικρότερο, μορφή που είναι εντελώς άγνωστη στα ευρήματα και τις παραστάσεις των προγενέστερων αιώνων. Η πλούσια βιβλιογραφία γύρω από αυτά τα κράνη²⁶ δεν ασχολείται καθόλου με την ερμηνεία αυτών των μεγάλων πλευρικών ανοιγμάτων, προφανώς γιατί θεωρεί ότι τα ευρήματα διασώζουν ολοκληρωμένη την αρχική τους μορφή· έτσι άλλωστε παριστάνονται τα κράνη αυτά και στις αναπαραστάσεις του υστερορωμαϊκού οπλισμού που επιχειρήθηκαν μέχρι τώρα.²⁷ Τα πράγματα όμως φαίνεται ότι είναι κάπως διαφορετικά, όπως θα δούμε αμέσως.

Η διάταξη των παραγναθίδων με τον παραπάνω τρόπο (με το επάνω μέρος τους να διχάζεται γύρω από τα αυτιά) έχει τα ανάλογά της σ' ένα μεγάλο αριθμό υστερορωμαϊκών παραστάσεων που δείχνουν κράνη με ένα διπλό υποσιαγώνιο λουρί, το οποίο περιβάλλει τα αυτιά.²⁸ Σε ορισμένες από αυτές τις παραστάσεις παρουσιάζονται πρόσθετα μικρά αμυντικά στοιχεία τοποθετημένα πάνω από το διπλό λουρί στη θέση των αυτιών.²⁹ Αντίστοιχα αμυντικά στοιχεία εικονίζονται σε πολλές άλλες παραστάσεις, στην ίδια θέση, με τη διαφορά ότι αντί για το διπλό λουρί υπάρχουν παραγναθίδες.³⁰ Οι παραστάσεις είναι απόλυτα σαφείς όσον αφορά τη θέση και το σχήμα που έχουν αυτά τα στοιχεία (που τα ονομάζουμε στο εξής «ωτοασπίδια»³¹) και τα δείχνουν άλλοτε να προ-

sa), πίν. 58-60 (κράνος από τη Worms), πίν. 61-64 (κράνος από το Augst). Στο κράνος της Worms η στεφάνη του επικράνου είναι συνεχής, χωρίς τοξωτές εγκοπές. Τοξωτές εγκοπές στο επίκρανο διακρίνονται και στο κράνος του Μουσείου του Kerak (βλ. σημ. 1).

26. *Spätromische Gardehelme*, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία για το καθένα.

27. J. Warry, *Warfare in the Classical World*, Λονδίνο 1980, ειχ. στη σ. 209· P. Wilcox, *Rome's enemies: Germanics and Dacians* (Men-at-Arms series, 129), Λονδίνο 1982, πίν. H· D. Nicolle, *Arthur and the Anglo-Saxon wars* (Men-at-Arms series, 154), Λονδίνο 1984, πίν. A.

28. Κυρίως σε σαρκοφάγους (βλ. π.χ. F. W. Deichmann, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage*, I, Wiesbaden 1967, Ap. 27, 809· O. Wulff, *Altchristliche und Byzantinische Kunst*, I, Βερολίνο 1918, ειχ. 105) και σε νομίσματα (π.χ. *Spätromische Gardehelme*, πίν. 25).

29. π.χ. Deichmann, *ό.π.*, Ap. 213.

30. Βλ. τον κατάλογό τους στις σ. 497-500 και ειχ. 14-28.

31. Σε μία περίπτωση όπου, στην αρχαία γραμματεία, η λέξη *ασπίδισκία* αναφέρεται σε μέρη του κράνους, φαίνεται ότι χαρακτηρίζει διακοσμητικά εξαρτήματα και όχι τα στοιχεία που εδώ ονομάσαμε «ωτοασπίδια», Du Cange, *Glossarium ad*

σαρμόζονται στο πλευρό του επικράνου, διακόπτοντας την περίμετρο του χείλους, και ἄλλοτε να βρίσκονται ἀμέσως κάτω ἀπὸ αὐτό, ἢ ἀπὸ κάποιο γείσο, προσαρμοσμένα προφανῶς στο διπλό λουρί του κράνου, ἢ στις παραγναθίδες. Οἱ δυο αὐτές θέσεις των ωτοασπίδων στις παραστάσεις ἀντιστοιχοῦν με τις δύο παραλλαγές των πλευρικών ἀνοιγμάτων που μας δίνουν τα αὐθεντικὰ εὐρήματα των κρανῶν, με, ἢ χωρὶς, τοξωτές ἐγκοπές στο χείλος του επικράνου.³² Τα ωτοασπίδια ἐμφανίζονται σε δύο παραλλαγές ὅσον ἀφορὰ τὴ μορφή τους: στην πρώτη παραλλαγή εἶναι ἡμισφαιρικά και μπορεῖ να βρίσκονται σε ὅποια ἀπὸ τις δύο παραπάνω θέσεις, ἐνῶ στη δεύτερη παραλλαγή τους ἔχουν μορφή ἐπίπεδη, ἐν εἶδει μικροῦ πετάσματος, και τότε σχεδόν πάντα βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ γείσο του κράνου. Οἱ παραστάσεις τους καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τον 4ο μέχρι τις ἀρχές του 7ου αἰ. μ.Χ., με πολὺ μεγαλύτερη συχνότητα στον 4ο αἰ. Τα χρώματα με τα ὁποῖα παρουσιάζονται σε ὀρισμένες παραστάσεις ὑποδεικνύουν ὅτι κατασκευάζονταν εἴτε ἀπὸ κάποιο μέταλλο, ἢ ἀπὸ δέρμα και, στην περίπτωση του ἐπίπεδου πετάσματος, ἴσως και ἀπὸ κάποιο ἄλλο εὐκαμπτο υλικό, π.χ. ὕφασμα ἐνισχυμένο με λάμες.³³

(Στις σελίδες 497-500 παρατίθεται κατάλογος των παραστάσεων που εἰκονίζουν κράνη με ωτοασπίδια.)

Με τὴν ἀπεικόνιση αὐτοῦ του ἰδιαίτερου ἀμυντικοῦ στοιχείου στις παραστάσεις πρέπει να θεωρηθεῖ ὅτι ἀποδίδεται ἓνα αὐθεντικὸ ἐξάρτημα των πραγματικῶν κρανῶν, ἀφοῦ εἶναι φανερό ὅτι ἡ εἰκόνα του δεν μπορεῖ να συσχετιστεῖ με ὁποιαδήποτε μορφή ἀπὸ τὴν εἰκονογραφικὴ παράδοση του Ἀρχαίου Κόσμου. Για τὴν αὐθεντικότητά του συνηγοροῦν ἐπίσης οἱ παραλλαγές του, καθὼς και ἡ παρουσία του σε διάφορους τύπους κρανῶν. Ἐτσι, νομίζουμε ὅτι τα χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνα πλευρικὰ ἀνοίγματα με τὴν διχασμένη παραγναθίδα, που εἶδαμε παραπάνω ὅτι ἀπαντοῦν σε πολλὰ εὐρήματα κρανῶν τῆς ἐποχῆς,³⁴ πρέπει να ἦταν ἀρχικὰ σκεπασμένα ἀπὸ κάποια ωτοασπίδια, ἀνάλογα με ἐκεῖνα των παραστάσεων (βλ. πίν. I, ἀναπαράσταση).

scriptores mediae et infimae Graecitatis, I-II, Graz 1958, 143: ἄφαλος, περιεφαιλάια μὴ ἔχουσα ἀσπίδισια, ἢ τριχώσεις.

32. Βλ. σημ. 25.

33. Πρβ. ἓνα κράνος στη σαρκοφάγο τῆς ἀγίας Εἰλένης (εἰκ. 24), βλ. σημ. 61.

34. Βλ. σημ. 25 παραπάνω και τὸ ἀνάλογο πλευρικὸ ἀνοίγμα στο δεύτερο κράνος ἀπὸ τὸ Berkasovo (πίν. I και εἰκ. 12α).

Μια έμμεση μαρτυρία για την πλατιά εξάπλωση των ημισφαιρικών ωτοασπιδίων στον υστερορωμαϊκό κόσμο, μπορούμε ίσως να έχουμε από την ομοιότητα του κλασικού ρωμαϊκού όρου *buccula* (που χαρακτηρίζει την παραγναθίδα του κράνους) με τον πρώιμο μεσαιωνικό όρο *βούκουλον* – *buccula* (που χαρακτηρίζει τον ομφαλό της ασπίδας).³⁵ Ο κλασικός ρωμαϊκός όρος για τον ομφαλό είναι *umbro*, υπάρχουν όμως και κάποιες ρωμαϊκές πηγές όπου αυτός ονομάζεται *buccula*.³⁶ Ύστερα από όσα είπαμε παραπάνω για τα ημισφαιρικά ωτοασπίδια που ήταν τοποθετημένα πάνω στις παραγναθίδες, θα ήταν ίσως ενδιαφέρον να διερευνηθεί από τους φιλόλογους η περίοδος κατά την οποία η λέξη *buccula* άρχισε να δηλώνει και τον ομφαλό της ασπίδας. Γιατί αν αποδειχθεί ότι κάτι τέτοιο συνέβη σε ύστερους χρόνους, τότε μια πιθανή αιτία θα μπορούσε να είναι η μορφική σχέση και η συνακόλουθη, επιτυχημένη, παρομοίωση των δύο αντικειμένων, παραγναθίδας και ομφαλού. Δεν αποκλείεται δηλαδή ότι με την πλατιά υιοθέτηση των ημισφαιρικών ωτοασπιδίων στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., η λέξη *buccula* (= παραγναθίδα) είχε αρχίσει να ανακαλεί κάτι φουσκωτό, ημισφαιρικό, οπότε αρκούσε να γίνει μια παρομοίωση της παραγναθίδας με τον ομφαλό της ασπίδας (ο οποίος στους Ρωμαίους ήταν συνήθως ημισφαιρικός), ώστε να παραγκωνιστεί γι' αυτόν ο όρος *umbro*.

Φαίνεται πάντως ότι τα ωτοασπίδια εγκαταλείφθηκαν σχετικά νωρίς. Όπως είδαμε, οι παραστάσεις τους είναι ήδη σπάνιες κατά τον 5ο και τον 6ο αι. και χάνονται με τους Σκοτεινούς Χρόνους. Τον 10ο αι. αυτό το ιδιαίτερο στοιχείο του κράνους ήταν πλέον άγνωστο, όπως τουλάχιστον μπορούμε να κρίνουμε από τον τρόπο που πρέπει να παρανοήθηκε στις μικρογραφίες του Παρισινού Ψαλτηρίου³⁷ και, ενδεχομένως, στο Ειλητάριο του Ιησού του Ναυή.³⁸ Σ' αυτά τα δύο χειρόγραφα,

35. Από αυτόν προήλθαν και οι αντίστοιχες λέξεις, που σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες χαρακτηρίζουν τον ομφαλό της ασπίδας ή, κατ' επέκταση και ολόκληρη την ασπίδα, πράγμα που ίσχυε και στη μέση βυζαντινή περίοδο. T. G. Kolias, *Byzantinische Waffen*, Βιέννη 1988, σ. 99-102 και σημ. 66.

36. *Tesaurus Linguae Latinae* (Teubner), 1900-1906. DuCange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, Graz 1954. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω στον καθηγητή κ. Α. Τρομάρα για την βοήθειά του στην πρώτη αυτή προσέγγιση των σχετικών πηγών.

37. H. Buchthal, *The miniatures of the Paris psalter*, Λονδίνο 1938.

38. *Il Rotulo di Giosué, codice Vaticano Palatino Greco 431*, Μιλάνο 1905. Στο ίδιο ειλητάριο (ό.π. πίν. XIII, βλ. και O. M. Dalton, *East Christian Art*, Οξ-

που οἱ μικρογραφίες τους εἶναι γενικά παραδεκτό ὅτι ἀντλούν πάρα πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ ἀρχαιότερα πρότυπα, ὑπάρχουν οἱ μοναδικές σχεδὸν μεσοβυζαντινές παραστάσεις κρᾶνῶν που θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι μεταφέρουν εἰκονογραφικὲς προεκτάσεις τῶν ἡμισφαιρικῶν ὠτοασπιδίων τῆς Ἰστερης Ἀρχαιότητος.³⁹ Οἱ ζωγράφοι ὅμως δὲν μπορούσαν πλέον νὰ καταλάβουν περὶ τίνος ἐπρόκειτο στὰ πρότυπά τους καὶ ἔτσι μας ἔδωσαν ἄλλες φορές⁴⁰ (εἰκ. 29-33) μιὰ ἀφηρημένη ἴσως ἀντιγραφὴ τους καὶ ἄλλες φορές⁴¹ (πίν. VII, 13-15) μιὰ ἐνδεχόμενη σύγχυσή τους με ἕναν ἄλλον εἰκονογραφικὸ τύπο τῆς Ἰστερης Ἀρχαιότητος, που ἦταν ἀκόμα σὲ κάποια χρῆση κατὰ τὸν 10ο καὶ 11ο αἰῶνα (βλ. παρακάτω σ. 494).

Τα ἀνοιχτὰ κράνη με περιμετρικὸ γείσο

Τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ παρελθὸν κράνη αὐτοῦ τοῦ εἴδους⁴² που ἀπαντοῦν στὶς διάφορες παραστάσεις τῆς τέχνης τῶν δύο πρώτων αἰῶνων τῆς αυτοκρατορίας,⁴³ τὰ φέρουν συνήθως θεότητες, μυθολογικὲς μορφές καὶ ἀφηρημένες προσωποποιήσεις, ἐνῶ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ τους (κυρίως τὸ πτυχωμένο γείσο) συχνὰ ἀποδίδονται καὶ σὲ ἄλλους τύπους ἀρχαίων κρᾶνῶν, κυρίως στὸν κορινθιακὸ. Ἡ παρουσία τους στὴ ρωμαϊκὴ τέχνη φαίνεται ὅτι εἶναι συχνότερη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ μετὰ. Καθὼς ὅμως δὲν ἀπαντοῦν τέτοια κράνη στὰ πολυάριθμα αὐθεντικὰ εὐρήματα τῆς ἐποχῆς⁴⁴ καὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια στὶς πα-

φόρδη 1925, πίν. LV, 1) ὑπάρχει καὶ μιὰ μοναδικὴ παράσταση κρᾶνους με γείσο πτυχωμένο στὸ πλευρὸ του, βλ. εἰκ. 34.

39. Μία ἀκόμα πιθανὴ παράστασή τους ἴσως βρίσκεται στὸν κώδικα Vat. Barb. gr. 285, fol. 140v. A. Grabar, *Les manuscrits grecs enluminés de provenance italienne*, Παρίσι 1972, εἰκ. 256.

40. Buchthal, ὄ.π. πίν. IV (fol. 4v, κράνη στρατιωτῶν, πεσμένο κρᾶνος τοῦ Γολιάθ), πίν. IX (fol. 419v, κράνη στρατιωτῶν)· *Il Rotulo di Giosué*, πίν. V, VI.

41. Buchthal, ὄ.π. πίν. IV (fol. 4v, τὸ κρᾶνος που φορεῖ ὁ Γολιάθ)· *Il Rotulo di Giosué* (ὁ τυπικὸς τρόπος ἀπόδοσης τῶν κρᾶνῶν σ' ὀλόκληρο τὸ εἰλητάριο).

42. Παραδείγματά τους ὑπάρχουν σὲ διάφορους τύπους κρᾶνῶν, Dintsis, πίν. 1, 3, 4, 5, 7, 9, 11.

43. Δὲν συμπεριλαμβάνω ἐδῶ τὰ περίκλειστα ἐκεῖνα ρωμαϊκὰ κράνη που παρουσιάζουν ἕνα στοιχειώδες περιμετρικὸ γεισοειδὲς ἔξαρμα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται ὀρισμένες φορές στὰ μνημεῖα τῆς αυτοκρατορικῆς ἐποχῆς, π.χ. στὴν θριαμβικὴ στήλη τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου στὴ Ρώμη, Robinson, πίν. 240.

44. Τὸ κρᾶνος «βυζαντινοῦ» τύπου ἀπὸ τὴ Σόφια (βλ. πίν. I) δὲν μπορεῖ πρὸς τὸ παρὸν νὰ χρησιμεύσει σὰν τεκμήριο (βλ. σημ. 10).

ραστάσεις που σχετίζονται με το στρατό, είναι δύσκολο να υποστηριχτεί αν και σε ποιο βαθμό βρίσκονταν ακόμα σε χρήση στην πραγματικότητα. Πάντως, οι λίγες αυτές απεικονίσεις τους σε επιτύμβια μνημεία στρατιωτικών⁴⁵ (πίν. II, 1, 2, 5) καθώς και μια παράσταση ιππέα που πιθανότατα παρουσιάζει πλατύγυρο ανοιχτό κράνος (chapel-defer) στο θριαμβικό μνημείο του Adamklissi⁴⁶ (πίν. II, 4), ίσως υποδηλώνουν την επιβίωση τέτοιων τύπων, ιδιαίτερα στις ανατολικές επαρχίες του κράτους.⁴⁷ Το θέμα παραμένει οπωσδήποτε ανοιχτό, καθώς δεν υπάρχουν ειδικές μελέτες⁴⁸ και είναι πολύ λίγα τα αρχαιολογικά δεδομένα για τη ρωμαϊκή Ανατολή.

Από τα τέλη όμως του 3ου αι. μ.Χ. αυτοί οι τύποι κρανών αρχίζουν πλέον να απαντούν συχνότερα ακόμα και σε παραστάσεις που, άμεσα ή έμμεσα, απεικονίζουν ρωμαϊκούς στρατούς⁴⁹ (βλ. πίν. VI και εικ. 35-36).

45. Βλ. στη σημ. 10 τα μνημεία στο Δίον, Bergamo (κωδωνοειδή κράνη) και Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι (κράνη σχετικά με τον βοιωτικό τύπο;).

46. Παράσταση ιππέα στη μετόπη αρ. 7, F. Bobu Florescu, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi*, Βουκουρέστι-Βόννη 1965, εικ. 185. Το ανάγλυφο είναι πολύ κατεστραμμένο και διατηρείται μόνο το πίσω μέρος του κράνους, ενώ δυστυχώς δεν διασώθηκε άλλη παράσταση κράνους ιππέων στις μετόπες του ίδιου μνημείου. Στα κράνη των πεζών το καταυχένιο είναι εντελώς διαφορετικά διαμορφωμένο (βλ. ό.π., π.χ. εικ. 195, 197, 199-202). Σήμερα είναι γενικά αποδεκτό ότι οι μετόπες χρονολογούνται στην εποχή του Τραϊανού, το θέμα όμως για πολλά χρόνια είχε διχάσει τους ιστορικούς της τέχνης και ορισμένοι τις είχαν χρονολογήσει μέχρι και στα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου. (R. Bianchi-Bandinelli, *Rom, das Ende der Antike*, Μόναχο 1971, σ. 311. Την παλιότερη, πλούσια βιβλιογραφία της διαμάχης βλ. στο G. Ch. Picard, *Les Trophées Romains*, Παρίσι 1957, σ. 392, σημ. 1).

47. Μία δεύτερη απεικόνιση πλατύγυρου ανοιχτού κράνους στα ανάγλυφα του θριαμβικού μνημείου των Μάρκου Αυρήλιου και Lucius Verus από την Έφεσο, χάνει αρκετά από την ιδιαίτερη σημασία που θα μπορούσε να έχει για το θέμα μας, αφού το κράνος το φέρει ένας πεσμένος ιππέας, δηλαδή του αντίπαλου παρθικού στρατού. Ο αντίπαλος αυτός στρατός απεικονίζεται κατά τα άλλα εντελώς συμβατικά. Bianchi-Bandinelli, ό.π. εικ. 323· B. Andreae, *Römische Kunst*, Freiburg - Βασιλεία - Βιέννη 1973, εικ. 504-522.

48. Ο Waurick (βλ. παραπάνω σημ. 20), ασχολείται πολύ λίγο με αυτούς τους τύπους, και μόνο με τις παραστάσεις τους σε έργα της τέχνης της ύστερης δημοκρατίας και της πρώιμης αυτοκρατορίας. Την παρουσία τους σ' αυτά τα έργα την ερμηνεύει σαν αποτέλεσμα ισχυρής επίδρασης από την ελληνιστική τέχνη. Με τις παραστάσεις τους στα επιτύμβια και τα υστερότερα θριαμβικά μνημεία δεν ασχολείται καθόλου.

49. Σε ορισμένα νομίσματα, π.χ. του Κωνσταντίνου Χλωρού (Bianchi-Bandinelli, ό.π. εικ. 187), στη θριαμβική αψίδα του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (H.

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την αθρόα επανεμφάνιση στις ὑστερες παραστάσεις των θρακικών-σαρματικών τύπων (πίν. V), που επίσης σχετίζονται με τύπους πλατιά διαδεδομένους στο ελληνοιστικό παρελθόν, φαίνεται ότι ενισχύει την παραπάνω υπόθεση για μια συνέχεια στη χρήση και μια περαιτέρω εξέλιξη των παλιότερων ελληνοιστικών κρανών με περιμετρικό γείσο στη ρωμαϊκή Ανατολή (βλ. και παραπάνω σ. 482, σημ. 10 και πίν. I).

Ὅσον αφορά τις ενδεχόμενες ειδικές διαμορφώσεις σ' αυτά τα κράνη για την προστασία των αυτιών, οι υστερορωμαϊκές παραστάσεις μᾶς δίνουν δύο κύριες παραλλαγές:

(α) Ἐναν τρόπο που φαίνεται να σχετίζεται ἄμεσα με τις πτυχώσεις στα πλευρά του γείσου, ὅπως αυτές διαδόθηκαν ἀπὸ το βωιωτικό κράνος των ελληνοιστικών χρόνων.⁵⁰

(β) Ἐναν ἄλλο τρόπο, γνωστό στη ρωμαϊκή τέχνη ἀπὸ πολὺ παλιότερα, που εμφανίζει στο πλευρὸ του κράνους μια μικρὴ προέχουσα ημικυκλική γλώσσα, συνεχόμενη με το γείσο (βλ. πίν. VII).

Ἄν και σε κάποιες ἀπὸ τις παραστάσεις φαίνεται ὅτι γίνεται σύγκριση των δύο αὐτῶν παραλλαγῶν στον τρόπο της απεικόνισης,⁵¹ ἔτσι ὥστε να μπορεῖ κανεὶς να υποθέσει ὅτι και οι δύο ἀναφέρονται ἴσως σε κράνη με πτυχωμένα γείσα, νομίζουμε ὅτι ἡ προέλευση της δευτέρας παραλλαγῆς θα πρέπει μᾶλλον να ἀναζητηθεῖ σε μία ἀντίστοιχη λεπτομέρεια που πολὺ σπάνια παρουσιάζεται σε παραστάσεις ελληνοιστικών κρανῶν. Πρόκειται και πάλι για μία προέχουσα μικρὴ γλώσσα, συνεχόμενη με το γείσο του κράνους, που βρίσκεται πάνω ἀπὸ τη γένεση

P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, Βερολίνο 1975, πίν. 13, 14 και 15, 2), στη σαρκοφάγο τη λεγόμενη της αγίας Ελένης (βλ. σημ. 61), στα ψηφιδωτά της περιόδου 352-366 μ.Χ. στη Santa Maria Maggiore στη Ρώμη (Wilpert, πίν. 8-28), στις μικρογραφίες του Anonymus de Rebus Bellicis και της Notitia Dignitatum (βλ. σημ. 65). Παραστάσεις του 3ου αι. μ.Χ. που μποροῦν να θεωρηθοῦν ὅτι ἔμμεσα ἀναφέρονται στον ἐξοπλισμὸ των ρωμαϊκῶν στρατῶν της ἐποχῆς και περιλαμβάνουν τύπους κρανῶν με περιμετρικό γείσο, βρίσκονται στο κτίριο της Συναγωγῆς στη Δούρα (Comte du Mensil du Boisson, *Les peintures de la Synagogue de Doura-Europos*, Ρώμη 1939, πίν. XVII) και στη σαρκοφάγο Grande Ludovisi (A. Giuliano, *Museo Nazionale Romano, Le Sculture*, I, 5, Ρώμη 1983, σ. 56-67), βλ. ἀντίστοιχα πίν. VII 9 και 10.

50. π.χ. σαρκοφάγος Richmond, α' δεκαετία 4ου αι. μ.Χ., R. Redlich, *Die Amazonensarkophage des 2. und 3. Jhs. n. Chr.*, Βερολίνο 1942, πίν. 9b.

51. π.χ. σαρκοφάγος στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, Redlich, ὁ.π. πίν. 10a (βλ. πίν. VII 11).

της παραγναθίδας (πίν. VII, 1, 4, 5 και εικ. 3). Μία πιθανή λειτουργία της θα μπορούσε να είναι η κάλυψη μικρών ανοιγμάτων για την ακοή, που (επίσης πολύ σπάνια) παριστάνονται πάνω σε παραγναθίδες που σκεπάζουν τα αυτιά (πίν. VII, 2, 3). Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε έχουμε σ' αυτόν τον ελληνιστικό τρόπο την βασική αρχική ιδέα, της οποίας περαιτέρω ανάπτυξη αποτέλεσαν αργότερα τα ωτοασπίδια της Ύστερης Αρχαιότητας.

Και οι δύο παραπάνω παραλλαγές στη διαμόρφωση του γείσου των ανοιχτών κρανών της υστερορωμαϊκής τέχνης, απαντούν κυρίως σε κράνη που τα φέρουν μορφές μυθολογικές και έτσι δεν είναι εύκολο να υποστηριχτεί με ασφάλεια η χρήση τους σε κράνη της υστερορωμαϊκής πραγματικότητας.⁵² Η δεύτερη παραλλαγή όμως απαντά πολύ σπάνια και σε κάποιες παραστάσεις με ρεαλιστικό χαρακτήρα, που φανερά σχετίζονται με την τότε πραγματικότητα⁵³ (πίν. VII, 8-10), ενώ συνεχίζει να εμφανίζεται στη βυζαντινή εικονογραφία μέχρι τον 11ο αιώνα⁵⁴ (πίν. VII, 13-18). Γεγονός είναι πάντως ότι σ' εκείνες τις παραστάσεις που σχετίζονται αμεσότερα με τους υστερορωμαϊκούς στρατούς, τα ανοιχτά κράνη έχουν απλά πλατύγυρα γείσα, χωρίς καμιά ειδικότερη διαμόρφωση σ' αυτά· σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα παριστάνονται εφοδιασμένα με ωτοασπίδια (βλ. πίν. VI και εικ. 35-36).

52. Πάντως η σαφής παρουσία του προστατευτικού «κώδωνα» πάνω από το αυτί (στα πρότυπα της βασικής αρχής του βοιωτικού τύπου των ελληνιστικών κράνων) σε μία περικεφαλαία σαρματικού τύπου, που παριστάνεται στα πόδια ενός θωρακοφόρου ανδριάντα του Μουσείου της Οδησού, βλ. πίν. III 2 (Stemmer, βλ. σημ. 10 παραπάνω), δείχνει ότι αυτός ο ελληνιστικός τρόπος δεν ήταν ξεχασμένος στην Ανατολή.

53. Παρθικό κράνος από θριαμβικό ανάγλυφο σε βράχο, Firouzabad, Iran (R. Ghirschman, *Parthes et Sassanides*, Παρίσι 1962, εικ. 166), τοιχογραφίες της Συναγωγής στη Δούρα, σαρκοφάγος Grande Ludovisi (βλ. σημ. 49).

54. Στο Παρισινό Ψαλτήριο και στο Ειλητήριο του Ιησού του Ναυή (βλ. σημ. 41). Επίσης στον κώδικα Paris. gr. 510, H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Παρίσι 1929, σε ελεφαντοστέινα ανάγλυφα, π.χ. A. Goldschmidt - K. Weitzmann, *Die Byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jhs.*, I, Βερολίνο 1930, πίν. LXXI (123 d), στο ψαλτήριο του πανεπιστημίου του Βερολίνου (αρ. 3807), J. J. Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, Helsingfors 1895, πίν. IX, 1.

Συμπεράσματα

Κλείνοντας τὴ σύντομη αὐτὴ παρουσίαση, μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ υστερορωμαϊκὴ καὶ πρωτοβυζαντινὴ ανταπόκριση στο πρόβλημα τῆς προφύλαξης τῶν αὐτιῶν καὶ τῆς καλῆς ακοῆς κινήθηκε πάνω σὲ δύο ἄξονες:

(α) Στὴν ἀνάπτυξη ἐνὸς νέου τρόπου στὴν ἱστορία τοῦ ἀμυντικοῦ οπλισμοῦ, με τὴ χρήση πρόσθετων στοιχείων ἀνηρτημένων πάνω ἀπὸ μεγάλα ἀνοίγματα στα πλευρὰ τοῦ κράνους, στὴ θέση τῶν αὐτιῶν (ωτοασπίδια). Τα σχετικὰ εὐρήματα κρανῶν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἦταν συμπληρωμένα με τέτοια στοιχεία. Αὐτὸς ὁ τρόπος ἐνδεχομένως ἀποτέλεσε τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη μιᾶς καλιότερης σχετικῆς ἰδέας, ἡ ὁποία εἶναι πιθανὸ ὅτι εἶχε κάποια περιορισμένη ἐφαρμογὴ στο ἐλληνιστικὸ παρελθόν.

(β) Στὴν υιοθέτηση ἀνοιχτῶν κρανῶν με περιμετρικὸ γείσο (στα πρότυπα ἴσως καλιότερων ἐλληνιστικῶν τύπων), συχνὰ ἐφοδιασμένων με ὠτοασπίδια.

Οἱ υστερορωμαϊκὲς αὐτὲς ἐξελίξεις πραγματοποιήθηκαν μέσα στα πλαίσια (καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πίεση) τῶν ριζικῶν ἀλλαγῶν ποὺ διαδραματίζονταν στα πολεμικὰ πράγματα ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. μ.Χ., με τὴν ὀλοένα καὶ πιεστικότερη στροφὴ πρὸς τὶς ἱππικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ τὴν ὀλοένα μεγαλύτερη σημασία ποὺ ἀποκτοῦσε τὸ τόξο καὶ γενικὰ τὰ βλήματα ἀπέναντι στα ἀγχέμαχα ὅπλα. Εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονός ὅτι ἀνάλογες λύσεις δόθηκαν καὶ σὲ ἄλλες ἐποχές ποὺ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ ἀνάλογες συνθήκες πολέμου, ὅπως π.χ. εἶχε συμβεῖ με τὴν εὐρύτατη διάδοση τοῦ βοιωτικοῦ κράνους καὶ τῶν πτυχῶσεων τοῦ γείσου τοῦ κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, καὶ ὅπως θὰ συνέβαινε ἀργότερα, στὸν δυτικοευρωπαϊκὸ ὕστερο μεσαιῶνα, ὅταν ἐμφανίστηκαν καὶ πάλι στοιχεία ἀνάλογα με τὰ ἡμισφαιρικὰ ὠτοασπίδια⁵⁵ (μέσα σ' ἓνα πολὺ διαφορετικὸ βέβαια γενικότερο πλαίσιο), παράλληλα με τὴν χρή-

55. Οἱ παραστάσεις αὐτῶν τῶν στοιχείων (rondelles ἢ circular earpieces) εἶναι πάρα πολλές, βλ. π.χ. J. M. P. Andrade, *Les trésors de l'Espagne*, (Skira) 1967, σ. 181· D. Pope, *Guns*, Λονδίνο 1965, σ. 16, 20-23, 28. Ἀνάλογες διαμορφώσεις σὲ αὐθεντικὰ κράνη τοῦ 15ου αἰ. βλ. π.χ. στο J. G. Mann, «Notes on the armour worn in Spain from the 10th to the 15th cent.», *Archeologia* 83 (1933) πίν. LXXXVIII, 5 καὶ XC (τὸ λεγόμενον κράνος τοῦ Boabdil).

ση πλατύγυρων ανοιχτών κρανών⁵⁶ (chapel-de-fer, cabacete), που ήταν τότε πλέον ευρύτατη.

Και οι δύο παραπάνω υστερορωμαϊκές επιλογές εγκαταλείφθηκαν γρήγορα. Οι λόγοι για την εγκατάλειψή τους φαίνεται ότι σχετίζονται με την ολοένα και μεγαλύτερη προσέγγιση του πρωτοβυζαντινού αμυντικού οπλισμού στους ανατολικούς τρόπους⁵⁷ και την συνακόλουθη επικράτηση της λύσης που παρείχε το αλυσιδωτό περιαιχένιο⁵⁸ (aventail) στο πρόβλημα της προφύλαξης των αυτιών και της καλής ακοής.

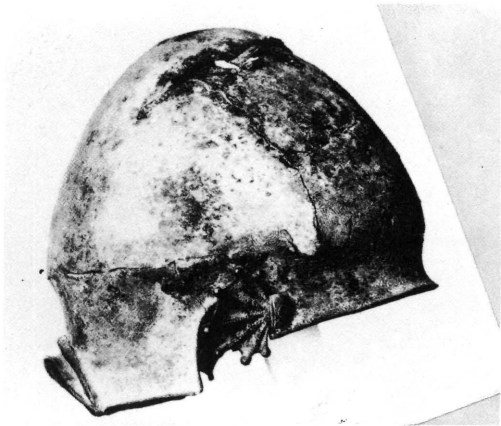
56. Αυθεντικά κράνη βλ. π.χ. στον Mann, *ό.π.* πίν. LXXXVII 3, LXXXV· επίσης N. Michael, *Armies of medieval Burgundy 1364-1477* (Men-at-Arms series, 144), Λονδίνο 1983, σ. 15 (E, F, G). Παραστάσεις τους βλ. π.χ. Andrade, *ό.π.* 191· Pope, *ό.π.* 19, 28.

57. Ιρανικούς και κεντροασιατικούς (Αβαρικούς). A. D. H. Bivar, «Cavalry equipment and tactics on the Euphrates frontier», *DOP* 26 (1972) 271-291· J. F. Haldon, «Some aspects of the Byzantine military technology from the sixth to the tenth cent.», *BMGS* 1 (1975) 11-47· P. Schreiner, «Zur Ausrüstung des Kriegers in Byzanz, im Kiewer Russland und in Nordeuropa nach bildlichen und literarischen Quellen», στο: *Les pays du Nord et Byzance*, Ουψάλα 1981, σ. 215-236.

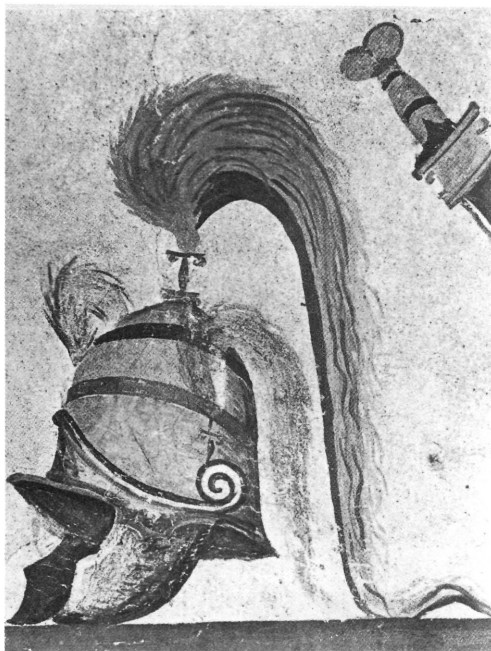
58. Αυτό φαίνεται ότι είχε συμβεί ήδη από την εποχή του *Στρατηγικού*. Ο Kolias, *Byzantinische Waffen* 79-81, θεωρεί ότι το *περιτραχήλιον* που αναφέρεται στο *Στρατηγικόν* είναι το αβαρικό περιαιχένιο των κρανών. Από την άλλη μεριά, τα *σκαπλία τῶν ζαβῶν* που επίσης αναφέρονται στο *Στρατηγικόν* (Kolias, *ό.π.* 43 κ.ε.) και λειτουργούσαν ανάλογα, αν και ήταν μέρος της θωράκισης του κορμού, φαίνεται ότι ήταν σε χρήση στην υστερορωμαϊκή Ανατολή από πολύ παλιότερα, βλ. π.χ. τοιχογραφίες στο κτίριο της Συναγωγής στη Δούρα (*The excavations at Dura-Europos, Final Report*, 8, μέρος 1, Λονδίνο - Οξφόρδη 1956, πίν. 44) και μικρογραφίες στον κώδικα του Vergilius Vaticanus (J. de Wit, *Die Miniaturen des Vergilius Vaticanus*, Άμστερνταμ 1959, πίν. 27, 38).

Εικόνα 1. Κράνος βοιωτικού τύπου, Οξφόρδη, Ashmolean Museum (βλ. πίν. I).

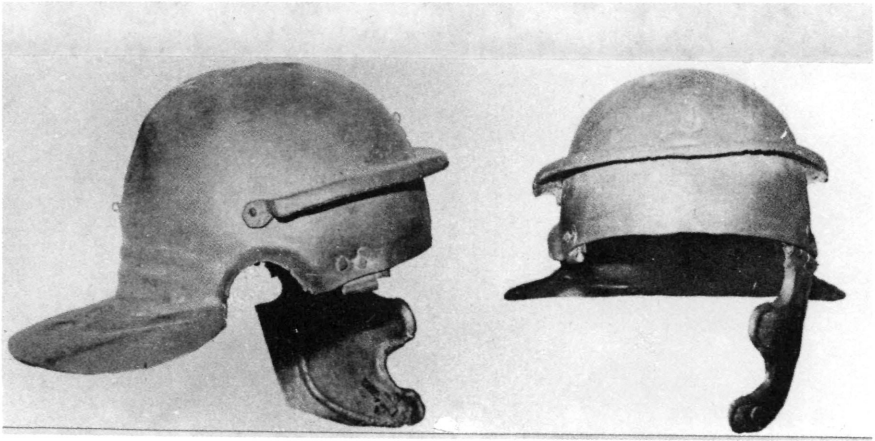
Εικόνα 2. Ιταλικό κράνος, Λυών, Musée des Beaux Arts (*Antike Helme*, 279).

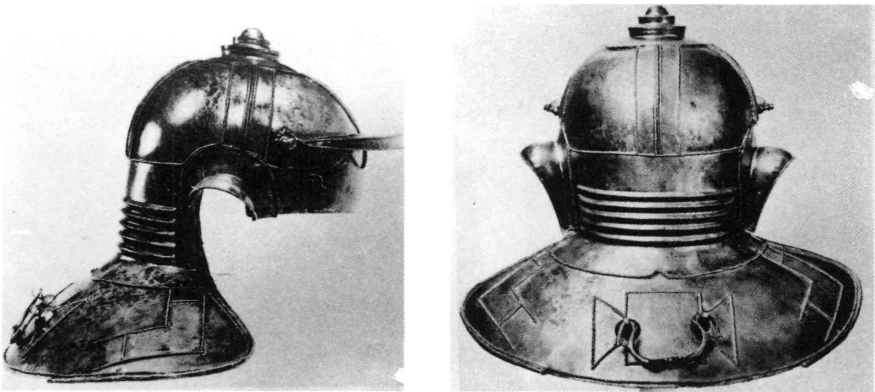
Εικόνα 3. Τοιχογραφία στον Μακεδονικό τάφο του Λύσωνος και του Καλλικλέους (βλ. πίν. I).

Εικόνα 4. Κελτικό κράνος από το Forêt de Louviers (*Antike Helme*, 310).

Εικόνες 5α-β. Ρωμαϊκό κράνος από τον Πάδο, Cremona Museum (Robinson, 69).

Εικόνες 6α-β. Ρωμαϊκό κράνος από το Niederhörmter (βλ. πίν. I).

Εικόνες 7α-β. Ρωμαϊκό κράνος από το Niederbieber (βλ. πίν. I).

Εικόνα 8. Το τέταρτο υστερορωμαϊκό κράνος από την Intercisa (βλ. σημ. 25).

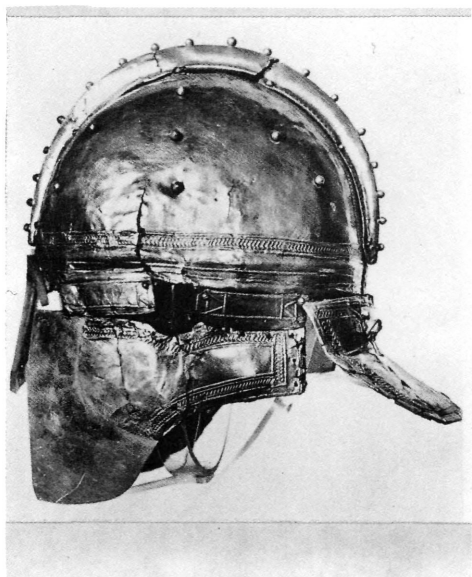
Εικόνα 9. Το δεύτερο υστερορωμαϊκό κράνος από την Intercisa (βλ. σημ. 25).

Εικόνα 10. Υστερορωμαϊκό κράνος από τη Worms (βλ. σημ. 25).

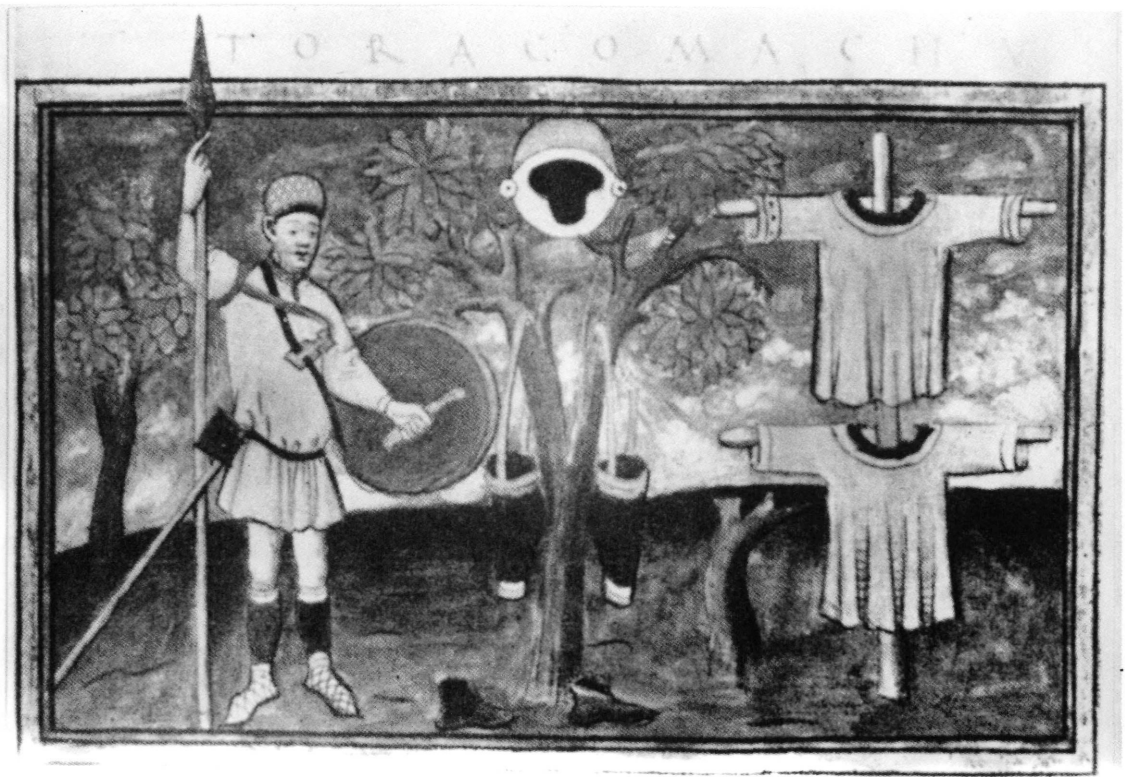
Εικόνα 11. Υστερορωμαϊκό κράνος από το Augst (βλ. σημ. 25).

Εικόνες 12α-β. Το δεύτερο υστερορωμαϊκό κράνος από το Berkasovo (βλ. πίν. I).

Εικόνες 13α-β. Υστερορωμαϊκό κράνος από το Deurne (*Spätromische Gardehelme*, πίν. 19-21).

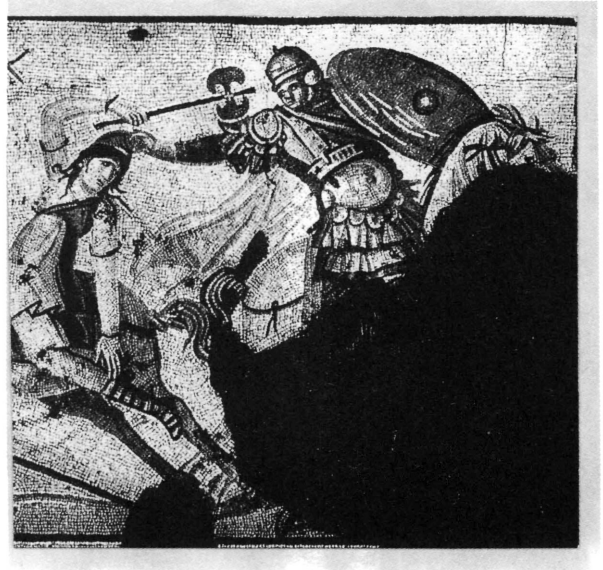
Εικόνα 14. Μικρογραφία του Anonymus de Rebus Bellicis (βλ. σημ. 65, κώδ. Παρισίων).

Εικόνα 15. Τοιχογραφία στην κατακόμβη της via Latina (βλ. σημ. 63).

Εικόνα 16. Τοιχογραφία στην κατακόμβη της via Latina (βλ. σημ. 63).

Εικόνα 17. Ψηφιδωτό δάπεδο από τη Δάφνη της Αντιόχειας (βλ. σημ. 62).

Εικόνα 18. Κεφάλι στο Ince Blundell Hall (βλ. σημ. 60).

Εικόνες 19-20. Από τη σαρκοφάγο, τη λεγόμενη της αγίας Ελένης (φωτ. του συγγραφέα) (βλ. σημ. 61).

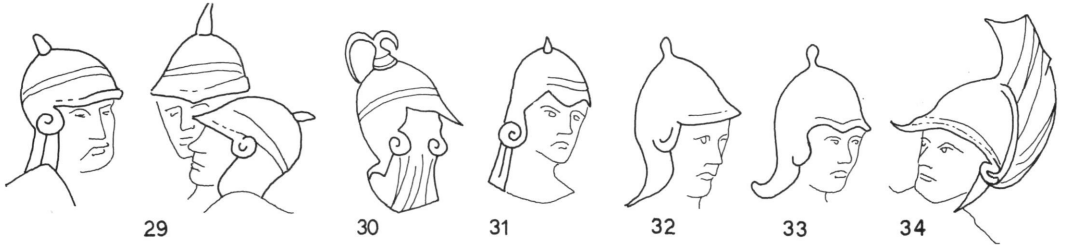
Εικόνες 21-24. Από τη σαρκοφάγο, τη λεγόμενη της αγίας Ελένης (βλ. σημ. 61).

Εικόνα 25. Δίσκος από το Kaiseraugst (λεπτομέρεια) (βλ. σημ. 59).

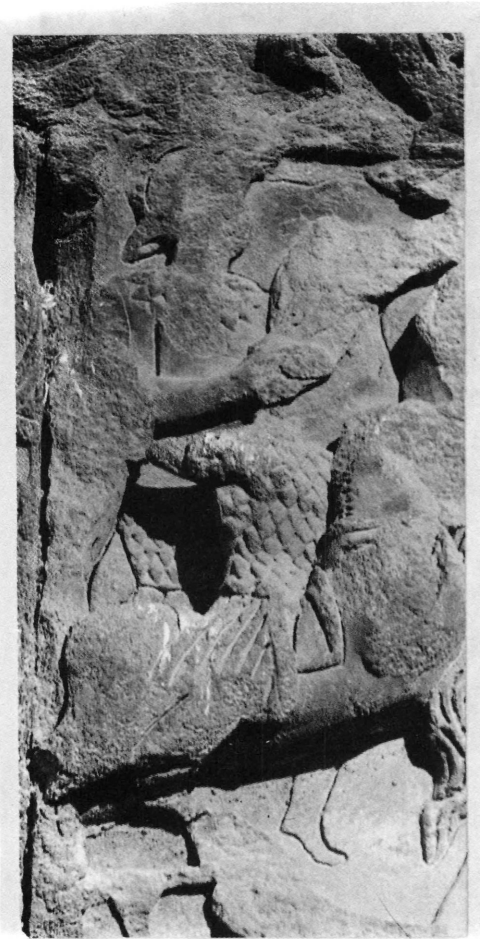

Εικόνα 28. Αμφορέας από το Concesti (λεπτομέρεια) (βλ. σημ. 68).

Εικόνες 29-31. Μικρογραφίες από το Ψαλτήριο των Παρισίων (βλ. σημ. 40).

Εικόνες 32-34. Μικρογραφίες από το Ειλητήριο του Ιησού του Ναυή (βλ. σημ. 40, 38).

Εικόνες 35-36. Από το θριαμβικό τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (φωτ. του συγγραφέα) (βλ. πίν. VI, 2, 3).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΩΤΟΑΣΠΙΔΙΩΝ (4ος-7ος αι. μ.Χ.)

	Ἡμισφαιρικό ωτοασπίδιο στο πλευρὸ τοῦ επικράνου	Ἡμισφαιρικό ωτοασπίδιο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ επικράνου	Επίπεδο ωτο- ασπίδιο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ επικράνου
4ος αι. μ.Χ.			
1. Δίσκος ἀπὸ τὸ Kai- seraugst ⁵⁹ (εικ. 25)	—	—	ἓνα κράνος με πε- ριμετρικὸ γείσο
2. Κρανοφόρο κεφάλι ἀπὸ σαρκοφάγο στο Ince Blundell Hall ⁶⁰ (εικ. 18)	—	(;)	—
3. Σαρκοφάγος, ἡ λε- γόμενη τῆς αγίας Εἰ- λένης ⁶¹ (εικ. 19- 24)	ἓνα κράνος ρωμα- ϊκῆς φόρμας καὶ ἓνα με περιμετρι- κὸ ευρὺ γείσο	—	δύο ἢ τρία κράνη ρωμαϊκῆς φόρμας
4. Ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀπὸ τῆ Δάφνη τῆς Αντιόχειας ⁶² (εικ.17)	—	ἓνα κράνος ρωμα- ϊκῆς φόρμας	—
5. Τοιχογραφίες στὴν κατακόμβη τῆς via Latina, στὴ Ρώμη ⁶³ (εικ. 15-16) καὶ πίν. V, 4	πολλὰ κράνη, ὅλα τῆς θρακικῆς- σαρματικῆς ομά- δας τύπων (καὶ ἓνα ρωμαϊκῆς φόρμας;)	—	—
6. Ψηφιδωτὰ τῆς San- ta Maria Maggiore στὴ Ρώμη ⁶⁴ (εικ. 26, πίν. V, 6, 12 καὶ VI, 8-12)	λίγα κράνη διαφό- ρων τύπων	πολλὰ κράνη δια- φόρων τύπων	πολλὰ κράνη δια- φόρων τύπων
7. Μικρογραφίες τοῦ Anonymus de Re- bus Bellicis ⁶⁵ (εικ. 14)	ἓνα κράνος ρωμα- ϊκῆς φόρμας	—	—
8. Ἐλεφαντοστέινο ὀ- στρακο ἀπὸ τῆ No- cera Umbra ⁶⁶	—	ἓνα κράνος ρωμα- ϊκῆς φόρμας (;)	—

	Ημισφαιρικό ωτοασπίδιο στο πλευρό του επικράνου	Ημισφαιρικό ωτοασπίδιο κάτω από το χείλος του επικράνου	Επίπεδο ωτο- ασπίδιο κάτω από το χείλος του επικράνου
5ος αι. μ.Χ.			
9. Θριαμβική στήλη του Αρκαδίου στην Κων/πολη (σχέδια β' μισού του 16ου αι. στο Λούβρο) ⁶⁷	τυπικός τρόπος παράστασης των κρανών, «ρωμαί- κής» φόρμας (;)	—	—
10. Αμφορέας από το Concesti, στο Er- mitage ⁶⁸ (εικ. 28)	δύο κράνη ρωμαί- κής φόρμας και έ- να με περιμετρικό γείσο	—	—
11. Ψηφιδωτά της San- ta Maria Maggiore, στη Ρώμη ⁶⁹ (εικ. 27)	—	όλα τα κράνη (ρω- μαϊκές φόρμες)	—
6ος αι. μ.Χ.			
12. Η λεγόμενη Καθέ- δρα του Μαξιμιανού, στη Ραβέννα ⁷⁰	—	—	κράνη ρωμαϊκής φόρμας
13. Ελεφαντοστέινο πλακίδιο, στο Trier ⁷¹ (πλν. VI, 14)	τρία κράνη με πε- ριμετρικό γείσο	—	—
7ος αι. μ.Χ.			
14. Συριακή Βίβλος (αρ. 341, fol. 8 ^r) στην Εθνική Βιβλιοθήκη Παρισίων ⁷²	ένα κράνος (;)	—	—

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ

59. *Der Spätromische Silberschatz von Kaiseraugst*, Derendingen 1984, II, πίν. 159, 1.
60. R. Delbrueck, *Antike Porphywerke*, Βερολίνο - Λιψία 1932, πίν. 103.
61. Deichmann, *ό.π.* πίν. 37-40 (βλ. σημ. 28). A. A. Vasiliev, «Imperial Porphyry sarcophagi in Constantinople», *DOP* 4 (1948) εικ. 18. Ὅλα τα κεφάλια των δέκα ιππέων της σαρκοφάγου ανήκουν σε εργασίες αποκατάστασης που έγιναν στην περίοδο 1778-1787 ὕστερα ἀπὸ καταστροφή της (Delbrueck, *ό.π.* 215). Παρ' ὅλα αὐτά, τα παρουσιαζόμενα κράνη εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπίθανο να οφείλονται αποκλειστικὰ καὶ μόνο στη φαντασία του καλλιτέχνη της αποκατάστασης, ἢ σε κάποιο καλλιτεχνικό ρεπερτόριο «ρωμαϊκῶν» μορφῶν της εποχῆς του, γιατί συγκεντρώνουν τύπους καὶ ειδικές λεπτομέρειες που, ἐνῶ σπανίζουν ἢ ἀπουσιάζουν ἀπὸ ἕνα τέτοιο ρεπερτόριο μορφῶν, ἀντίθετα χαρακτηρίζουν ἰδιαίτερα την ὑστερορωμαϊκὴ εποχὴ καὶ μάλιστα τον 4ο αἰ. μ.Χ. (ωτοασπίδια «ημισφαιρικά» καὶ ἐπίπεδα, κράνος με περιμετρικό καὶ πτυχωμένο γέισο, βλ. εικ. 20, 22). Ἐτσι, πρέπει να δεχτοῦμε ὅτι ο καλλιτέχνης του 18ου αἰ. προσπάθησε να μείνει πιστός εἴτε στα χαρακτηριστικὰ κάποιων υπολειμμάτων ἀπὸ τα αυθεντικὰ κρανοφόρα κεφάλια, ἢ ἴσως σε κάποια σχέδιά τους.
62. R. Stillwell (ed.), *Antioch on the Orontes*, II, Princeton - Λονδίνο - Χάγη 1938, πίν. 32.
63. A. Ferrua, *Le pitture della nuova catacomba di via Latina*, Βατικανὸ 1960, πίν. XXXVII, XCII· C. Bertelli, *Roma sotterranea*, Φλωρεντία 1965 (Forma e Colore, 29, Sadea/Sansoni ed.), πίν. 32, 33.
64. Τα παραδείγματα ὠτοασπιδίων στα ψηφιδωτά εἶναι πολυάριθμα. Για την πρώτη παραλλαγή βλ. π.χ. J. Wilpert, *Die Römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis XIII. Jh.*, III, Freiburg 1924, πίν. 23 (στο ἐξῆς: Wilpert)· H. Karpp, *Die frühchristlichen und mittelalterlichen Mosaiken in Santa Maria Maggiore zu Rom*, Baden-Baden 1966, εικ. 128 (στο ἐξῆς: Karpp). Για τη δεύτερη παραλλαγή βλ. παραδείγματα στους πίνακες V 6 καὶ VI 8 της παρούσας μελέτης καὶ για την τρίτη παραλλαγή στους πίνακες V 12, VI 9-11. Οι ἀντιστοιχίες των τελευταίων με τις εικόνες των Wilpert καὶ Karpp δίνονται στις σ. 504-505.
65. Παράσταση του Thoracomachus, E. A. Thompson, *A Roman reformer and inventor*, Οξφόρδη 1952, εικ. IX (κώδιξ Οξφόρδης), Omont, *manuscrit latin 9661* (= H. Omont, *Reproduction des miniatures du manuscrit latin 9661 de la Bibliothèque Nationale*, Παρίσι 1911), εικ. 10 (κώδιξ Παρισίων), βλ. καὶ *De Rebus Bellicis* (= M. W. C. Hassal - R. Ireland (eds.), *De Rebus Bellicis*, I-II, Οξφόρδη 1979 - *BAR International Series*, 63), εικ. XVI-XVII. Οι μικρογραφίες του Anonymus de Rebus Bellicis καὶ μαζί τους εκείνες της Notitia Dignitatum, σώζονται σήμερα μόνο σε ἀντιγραφα που έγιναν στη δυτικὴ Ἑυρώπη κατὰ τον 15ο καὶ 16ο αἰῶνα· τα δύο αὐτά ἔργα ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἀποτελέσαν μέρος ἐνὸς κώδικα που ἀντιγράφηκε ὁλόκληρος πολλές φορές, διαδοχικὰ (Thompson, *ό.π.*, 6-17 καὶ J. J. G. Alexander, στο *De Rebus Bellicis*, I, 11-15). Εἶναι γενικὰ ἀποδεκτό ὅτι οι διάφοροι μεταγενέστεροι ἀντιγραφεῖς πρέπει να ἀπέδωσαν τις παραστάσεις με ἀρκετὴ

πιστότητα. Ειδικότερα, όσον αφορά ορισμένα κράνη, οι μικρογραφίες πρέπει να θεωρηθούν σε γενικές γραμμές αξιόπιστες, αφού τα χαρακτηριστικά πολλών από τους τύπους που παρουσιάζουν είναι ακριβώς εκείνα που, όπως είδαμε, συναντιούνται συχνά στις υστερορωμαϊκές παραστάσεις: υψηλές κεκαμμένες κορυφές της θρακικής-σαρματικής ομάδας, ημισφαιρικά ωτοασπίδια και ανοιχτά κράνη με περιμετρικό γείσο, βλ. αντίστοιχα πίν. V 1-3, εικ. 14 και πίν. VI 4-6 της παρούσας μελέτης. Και ενώ σε μία από τις παραστάσεις των ανοιχτών κρανών (πίν. VI, 6α) βλέπουμε φανερό την επίδραση από μορφές αντίστοιχων κρανών του 15ου αι. (*chapel-de-fer*), όλα τα υπόλοιπα κράνη με τα χαρακτηριστικά που αναφέραμε παραπάνω δεν έχουν τίποτα κοινό με τους τύπους του 15ου αι. Ακόμα και τα ημισφαιρικά ωτοασπίδια στην παράσταση του *Thoracomachus* δεν αποδόθηκαν με την μορφή κάποιων αντίστοιχών τους υστερομεσαιωνικών στοιχείων (*rondelles*, βλ. σημ. 55 παραπάνω), αλλά μεταφέρθηκαν πιστά, με τη μορφή των υστερορωμαϊκών τους προτύπων. Μόνο στην παλιότερη τυπωμένη έκδοση, του 1552, τα ωτοασπίδια αποδόθηκαν με τη μορφή αυτών των υστερομεσαιωνικών στοιχείων (*De Rebus Bellicis*, II, 2 και εικ. στη σ. 14), τα οποία μάλιστα προστέθηκαν και σε άλλα κράνη των παραστάσεων της (ό.π., εικ. στις σ. 11, 13), ενώ δεν υπάρχουν σε εκείνες των χειρογράφων. Ο J. P. Wild (*De Rebus Bellicis*, I, 108) δεν αναγνωρίζει τη λειτουργία των ωτοασπίδιων στην παράσταση του *Thoracomachus*, αλλά τα εκλαμβάνει σαν «υπερτονισμένους στροφέας ανάρτησης (μεντεσέδες) των παραγναθίδων» του κράνους.

66. R. Paribeni, «Necropoli barbarica di Nocera Umbra», *Monumenti Antichi* 25 (1918) εικ. 103.

67. G. Giglioli, «La colonna di Arcadio a Constantinopoli», *Memorie Acc. di Archeol. Lett. e Belle Arti di Napoli*, 2 (1952) εικ. 24-48.

68. D. Talbot Rice, *The Art of Byzantium*, Λονδίνο 1959, πίν. 7· J. Beckwith, *The Art of Constantinople*, Λονδίνο 1961, εικ. 9· L. Matzulewitsch, *Byzantinische Antike*, Βερολίνο - Λιψία 1929, πίν. 42b.

69. Wilpert, πίν. 61-62, 69· Karpp, εικ. 25-26.

70. L. Bréhier, *La sculpture et les arts mineurs byzantins*, Παρίσι 1936, πίν. XXVII-XXVIII. W. F. Volbach, *Avori di scuola ravennate nel V e VI secolo*, Ραβέννα 1977, εικ. 51.

71. Kl. Wessel, *Die Kultur von Byzanz*, Φραγκφούρτη 1970, εικ. 62.

72. K. Weitzmann, *Manuscripts gréco-romains et paléochrétiens*, Νέα Υόρκη 1977, πίν. 40.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΔΙΩΝ ΣΤΟΥΣ ΠΙΝΑΚΕΣ I-VII

Πίνακας I

- τύποι κελτικοί: *Antike Helme*, 316, εικ. 41.
 τύποι ετρουσκινοί-ρωμαϊκοί: *Antike Helme*, 316, εικ. 41.
 δυτικός κελτικός τύπος: *Antike Helme*, 294, εικ. 1.
 τύπος Port: *Antike Helme*, 294, εικ. 1.
 ανατολικός κελτικός τύπος: *Antike Helme*, 294, εικ. 1.
 τύπος Buggenum: *Antike Helme*, 316, εικ. 41.
 τύπος Weisenau: *Antike Helme*, πίν. 2.
 τύπος Hagenau: *Antike Helme*, πίν. 2.
 τύπος Niederbieber: *Antike Helme*, πίν. 2. Robinson, 97, πίν. 256-257.
 Niedermörmter: Rheinisches Landesmuseum Bonn, κράνος από το Niedermörmter. Robinson, 72-73, πίν. 179-182. *Antike Helme*, πίν. 2.
 Berkasovo αρ. 2: Vojvodjanski Musej Novi Sad, το δεύτερο κράνος από το Berkasovo. *Spätromische Gardehelme*, 22-24, πίν. 6-9.
 Intercisa αρ. 4: Ungarisches Nationalmuseum Budapest, το τέταρτο κράνος από την Intercisa, *Spätromische Gardehelme*, 108-109, πίν. 54-56.
 Worms: Museum der Stadt Worms, κράνος από τη Worms. *Spätromische Gardehelme*, 111-114, πίν. 58-60.
 τύπος ψευδοαττικός: Antikenmuseum Berlin. *Antike Helme*, 439-440. Dintsis, πίν. 9.
 τύπος βοιωτικός: Ashmolean Museum Oxford, κράνος από τον ποταμό Τίγρη. Snodgrass, εικ. 58, Dintsis, πίν. 1.
 τύπος φρυγικός: κράνος από το Kishinev (USSR). J. Best, *Thracian Peltasts and their Influence on Greek Warfare*, Λονδίνο 1969, εικ. 6. Dintsis, πίν. 2.
 τύπος κωδωνοειδής: τοιχογραφία στον Μακεδονικό τάφο του Λύσωνος και του Καλλικλέους, *IEE*, Δ' 35. Dintsis, πίν. 11.
 τύπος «κρώνος»: Ashmolean Museum Oxford. Dintsis, εικ. 33, 8 και πίν. 5.
 Staniza Ladoshkaja: *Antike Helme*, 178, εικ. 65, πίν. 1.
 Ostrov: κράνος από το Ostrov (Ρουμανία). Robinson, 134-135, πίν. 407-410.

Sofia: Arch. Museum Sofia, κράνος από τη Σόφια. Ch. M. Danov, «Antike Denkmäler in Bulgarien, 1», *Bull. Inst. Arch. Bulgare*, 11 (1937) 196-198, εικ. 173-176. Βλ. σημ. 10 της παρούσας μελέτης (κράνος με Αρ. Ευρ. 5754).

Zagreb: Arch. Museum Zagreb, κράνος από τη Βοσνία. Robinson, 85, πίν. 237.

Ολυμπία: Μουσείο Ολυμπίας, περσικό κράνος. *IEE*, Β' 307.

Brit. Museum: British Museum, δύο σασσανιδικά κράνη. S. V. Grancsay, «A Sassanian chieftain's helmet», *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 21, 8 April (1963) 258, εικ. 6 και 259, εικ. 8.

Πίνακας II

1. Από επιτύμβιο μνημείο στο Μουσείο του Δίου (από φωτ. του συγγραφέα). Γ. Π. Οικονόμος, *Επιγραφαί της Μακεδονίας*, Αθήνα 1915, σ. 28-29 (αρ. 49).
2. Από επιτύμβιο μνημείο στο Bergamo, 1ος αι. μ.Χ. Franzoni, *Mon. funerari di militari*, σ. 80-84 (αρ. 56), πίν. XXVII.
3. Από επιτύμβιο μνημείο στο Μουσείο της Σεβαστούπολης, 1ος αι. μ.Χ. G. Sokolon, *Antique Art on the Northern Black Sea Coast*, Λένινγκραντ 1974, σ. 146-147 (αρ. 157).
4. Από το θριαμβικό μνημείο στο Adamklissi (Ρουμανία), μετόπη, αρ. 7. F. Bobu Florescu, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi, Tropaeum Traiani*, Βουκουρέστι-Βόννη 1965, σ. 423, εικ. 185.
5. Από επιτύμβιο μνημείο στο Μουσείο Βουκουρεστίου, αρ. L 118, 2ος-3ος αι. μ.Χ. (από σχέδιο του συγγραφέα).

Πίνακας III

1. Από επιτύμβιο μνημείο στο Μουσείο της Βέροιας (από σχέδιο του συγγραφέα). J. M. R. Cormack, «Epitaph of a legionary of the Legio XVI Flavia Firma from Macedonia», *Journal of Roman Studies* 31 (1941) 24-25.
2. Στα πόδια θωρακοφόρου ανδριάντα, εποχής Αδριανού, στο Μου-

σειό της Οδησσού. K. Stemmer, *Untersuchungen zur Typologie, Chronologie und Ikonographie der Panzerstatuen*, Βερολίνο 1978, σ. 118 (αρ. XIIa2), πίν. 79, 2.

- 3, 4. Από τη θριαμβική αψίδα του Σεπτημίου Σεβήρου στο Forum Romanum. B. Andreae, *Römische Kunst*, Freiburg-Βασιλεία-Βιέννη 1973, εικ. 551.
5. Από τη σαρκοφάγο Grande Ludovisi, μέσα 3ου αι. μ.Χ. (από φωτ. του συγγραφέα). A. Giuliano, *Museo Nazionale Romano, Le Sculture*, I, 5, Ρώμη 1983, σ. 56-67 (αρ. 25).
6. Από τη σαρκοφάγο Mattei II, μέσα 3ου αι. μ.Χ. Andreae, *ό.π.* εικ. 589.
7. Από επιτύμβιο μνημείο στο Saló, τέλη 3ου αι. μ.Χ. Franzoni, *Mon. funerari di militari*, σ. 73-74 (αρ. 49), πίν. XXIV, 1.

Πίνακας IV

- 1-3. Από τη βάση της θριαμβικής στήλης του Τραιανού στη Ρώμη. O. Gamber, «Dakische und Sarmatische Waffen auf den Reliefs der Traianssäule», *Jahrbuch der Kunsthist. Samm. in Wien* 60 (1964) 15 (d4 και f3).
4. Από σαρκοφάγο στο Museo Nazionale Romano, αρ. ευρ. 112327, τέλη 2ου αι. μ.Χ. (από φωτ. του συγγραφέα). Giuliano, *ό.π.* I, 8, μέρος I, Ρώμη 1985, σ. 177-188 (αρ. IV, 4).
5. Από το graffitto ενός βαριά θωρακισμένου ιππέα (clibanarius), Δούρα Ευρωπός, 2ος-3ος αι. μ.Χ., R. Ghirshman, *Parthes et Sassanides*, Παρίσι 1962, εικ. 63c.
6. Από θριαμβικό ανάγλυφο σε βράχο, Firouzabad (Iran), 3ος αι. μ.Χ., Ghirshman, *ό.π.* εικ. 166.

Πίνακας V

- 1-2. Μικρογραφίες του Anonymus de Rebus Bellicis (βλ. σχόλια στη σημ. 65).
 - 1α, 2α: κώδ. Παρισίων, Omont, *manuscrit latin 9661*, εικ. 4 και 13.
 - 1β, 2β: κώδ. Οξφόρδης, Thompson, *A Roman reformer*, εικ. III και XII.

3. Μικρογραφία της Notitia Dignitatum, Fabricae της Ανατολής (βλ. σχόλια στη σημ. 65). Omont, *manuscrit latin 9661*, εικ. 29.
- 4-5. Τοιχογραφίες στην κατακόμβη της via Latina, Ρώμη, μεταξύ 320 και 350 μ.Χ. A. Ferrua, *Le pitture della nuova catacomba di via Latina*, Βατικανό 1960, πίν. XXXVII και CXV (cubacula C και O).
- 6-12. Ψηφιδωτά στη Santa Maria Maggiore, Ρώμη, περίοδος 352-366 μ.Χ.
 - 6: Wilpert, πίν. 18· Karpp, εικ. 97.
 - 7: Wilpert, πίν. 20· Karpp, εικ. 113.
 - 8-9: Wilpert, πίν. 20· Karpp, εικ. 114.
 - 10: Wilpert, πίν. 20· Karpp, εικ. 113.
 - 11: Wilpert, πίν. 18· Karpp, εικ. 100.
 - 12: Wilpert, πίν. 28a· Karpp, εικ. 155.

Πίνακας VI

1. Από χρυσό νόμισμα του Κωνσταντίου Χλωρού, Trier. R. Bianchi-Bandinelli, *Rom, das Ende der Antike*, Μόναχο 1971, εικ. 187.
- 2-3. Από τη θριαμβική αψίδα του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη (από φωτ. του συγγραφέα). H. P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki*, Βερολίνο 1975, πίν. 13, 14 και 15, 2.
- 4-5. Μικρογραφίες της Notitia Dignitatum, Fabricae της Δύσης (βλ. σχόλια στη σημ. 65). Omont, *manuscrit latin 9661*, εικ. 73.
6. Μικρογραφίες του Anonymus de Rebus Bellicis (βλ. σχόλια στη σημ. 65).
 - 6α: κώδ. Οξφόρδης, Thompson, *A Roman reformer*, εικ. VII.
 - 6β: κώδ. Παρισίων, Omont, *manuscrit latin 9661*, εικ. 8.
- 7-12. Ψηφιδωτά στη Santa Maria Maggiore, Ρώμη, περίοδος 352-366 μ.Χ.
 - 7: Wilpert, πίν. 19a· Karpp, εικ. 111.
 - 8-9: Wilpert, πίν. 28b· Karpp, εικ. 154.
 - 10: Wilpert, πίν. 28a· Karpp, εικ. 155, 156.

- 11-12: Wilpert, πίν. 26· Karpp, εικ. 143.
13. Από τη σαρκοφάγο, τη λεγόμενη της αγίας Ελένης, στο Βατικανό (από φωτ. του συγγραφέα). F. W. Deichmann, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage*, I, Wiesbaden 1967, αρ. 173, πίν. 37-40.
14. Από ελεφαντοστέινο πλακίδιο στο Rheinisches Landesmuseum Trier, 6ος αι. μ.Χ., K. Wessel, *Die Kultur von Byzanz*, Φραγκφούρτη 1970, εικ. 62.

Πίνακας VII

1. Βλ. παραπάνω πίν. I, τύπος κωδωνοειδής.
2. Τοιχογραφία στον Μακεδονικό τάφο του Λύσωνος και του Καλλικλέους. *IEE*, Δ' 34-35. Dintsis, πίν. 11.
3. Από αργυρό δίσκο στο Ermitage. *IEE*, Δ' 185.
4. Ανάγλυφο από το Πέργαμον. H. Droysen, στο *Altertümer von Pergamon*, II, 1885, πίν. XLIV, 1. Dintsis, πίν. 2 (93).
5. Από επιτύμβιο μνημείο στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (από φωτ. του Μουσείου). G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, Musées Impériaux Ottomans*, I, Κωνσταντινούπολη 1912, No 102 (1490).
6. Από επιτύμβιο μνημείο στη Ρώμη. Dintsis, εικ. 8, 4 και πίν. 1 (4).
7. Βλ. παραπάνω πίν. II, 5.
8. Βλ. παραπάνω πίν. IV, 6.
9. Τοιχογραφία στο κτίριο της Συναγωγής, Δούρα Ευρωπός. Comte du Mensil du Boisson, *Les Peintures de la Synagogue de Doura-Europos*, Ρώμη 1939, πίν. XVII.
10. Από τη σαρκοφάγο Grande Ludovisi (από φωτ. του συγγραφέα, βλ. παραπάνω πίν. III, 5).
11. Από σαρκοφάγο στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, R. Redlich, *Die Amazonensarkophage des 2. und 3. Jhs. n. Chr.*, Βερολίνο 1942, πίν. 10a.
12. Παράσταση σε ψηφιδωτό δάπεδο στη Μεγαλόπολη (Πελοπόννησος), α' μισό 6ου αι. μ.Χ. (από φωτ. της Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά), Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος* (II, Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 71-74, πίν. 89β.

- 13-14. Μικρογραφίες στο Ειλητάριο του Ιησού του Ναυή, Βατικανό, 10ος αι., *Il Rotulo di Giosué* (codice Vaticano Palatino Greco 431) Μιλάνο 1905, πίν. IV και X.
15. Μικρογραφία στο Ψαλτήριο των Παρισίων (cod. gr. 139), 10ος αι., H. Buchthal, *The miniatures of the Paris psalter*, Λονδίνο 1938, πίν. IV (Γολιάθ).
16. Μικρογραφία στον κώδικα Paris. gr. 510, περ. 880 μ.Χ., H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, Παρίσι 1929, πίν. LV.
17. Από ελεφαντοστέινο κιβωτίδιο. A. Goldschmidt – K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jhs.*, I, Βερολίνο 1930, πίν. LXXI (123 d).
18. Μικρογραφία στο ψαλτήριο του Πανεπιστημίου του Βερολίνου (αρ. 3807). J. J. Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, Helsingfors 1895, πίν. IX, 1.

WALTER EMIL KAEGI

CHANGES IN MILITARY ORGANIZATION AND DAILY LIFE ON THE EASTERN FRONTIER

I wish to sketch some problems of Byzantine continuity and rupture with its Graeco-Roman heritage in a region of the eastern frontier.¹ In particular, I refer to the Taurus mountain zone on the southeastern edge of Cappadocia, and areas just above and below it, including part of what is traditionally called northern Syria, as well as to Cyprus.² In particular, in addition to Cyprus, in western Asia the frontier area includes territory that lies south-east of Iconium and Caesarea, north of Aleppo and Antioch in Syria, and north or west of Melitene (modern Turkish Malatya) as well as lands to the east that were inhabited by Armenians; that is, primarily the former regions of the old Roman provinces (Justinianic period) of Armenia I, II, III, and IV, Cilicia I and II, Isauria, Euphratensis, Osrhoene, and Mesopotamia. All of these

1. I acknowledge with gratitude the financial assistance of a grant from the Social Science Divisional Faculty Research Fund of the University of Chicago, and a Fellowship for Independent Study and Research from the National Endowment for the Humanities, which helped to make possible the preparation of this paper.

2. Friedrich Hild, *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos)*, (TIB 2, Verlag der Akademie) Vienna 1981; Friedrich Hild, *Das byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Vienna 1977. On Cyprus, see Kaegi, 'The Disputed Muslim Treaty with Cyprus in 649', *Abstracts, Fourteenth Annual Byzantine Studies Conference*, Houston, Texas 1988, 5-6. Classic is E. Honigsmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071*, Brüssels 1935 (repr. 1964). Hélène Ahrweiler, *La frontière et les frontières de Byzance en Orient*, London: Variorum 1976. Also, Fathi 'Uthman, *Al-hudud al-Islamiyya al-Bizantiniyya* (3 vols.), Cairo: Dar al-qawmiyya, 1967. Broad study on the concept of a frontier: Michel Foucher, *L'invention des frontières* (Fondation pour les Études de Défense Nationale), Paris 1986.

regions were directly and frequently exposed to the threat of Muslim raids and invasions. Because of their location, it was relatively easy for local inhabitants of these regions to make verbal and written contact with Muslims across the border. In those regions it was very difficult for people to cope with survival and maintenance of continuity. Survival sometimes required communities to live in tenuous and virtually intolerable conditions, especially from the 630s to the middle of the eighth century. Many of the points that I am making necessarily rest on limited amounts of primary sources. They constitute a reading of the extant evidence. Other scholars may disagree with these interpretations.

There have been substantial advances in scholarly understanding of Late Antiquity in recent decades, which have in turn improved historians' efforts to understand problems of breaks and continuities between the Early and Middle Byzantine periods. Yet solutions cannot be found by any simple invocation of the methods of the social sciences. Patient and sensitive research using many diverse sources and methodologies are necessary. The preponderance of evidence indicates that there was no absolute continuity or break, but an acceleration of the rate of change in the obscure seventh century that requires adequate investigation. False and however tempting neat models require rejection as does wishful and ideological thinking. This does not mean rejecting all hypotheses, but one must be ready to be skeptical. Sources are diverse and often too terse.³ Their accurate interpretation requires syn-

3. Among the scholars who have worked on this important but difficult problem are: Dr. Lawrence I. Conrad, 'Al-Azdi's History of the Arab Conquests in Bilad al-Sham: Some Historiographical Observations', *Proceedings of the Second Symposium on the History of Bilad al-Sham during the Early Islamic Period Up to 40 A.H./ 640 A.D., Fourth International Symposium on the History of Bilad al-Sham*, ed. by Muhammad Adnan Bakhit (papers of the 1985 conference, published in Amman, 1987), vol. I, 28-62; L. I. Conrad, 'Theophanes and the Arabic Historical Transmission: Some Indications of Intercultural Transmission', paper read at Delphi, Greece, in 1985, and to appear in *Der Islam*; lent to me by kindness of the author. See also, Ann S. Proudfoot, 'The Sources of Theophanes for the Heraclian Dynasty', *Byzantion* 44 (1974) 367-439; W. E. Kaegi, 'Historiographical Problems in the Byzantine Non-Historical Sources', unpub. paper read at the 21 March 1988 meeting of the American Oriental Society, Chicago, Sheraton Plaza Hotel.

thesizing information from Late Antiquity, Byzantium, and Medieval Islam. Gaps are not necessarily breaks or ruptures. The greatest challenge is to comprehend the middle decades of the seventh century, namely, the 640s, 650s, 660s, and 670s.

A multitude of severe problems for local Byzantine populations resulted from Muslim expansion in the 630s. In addition to fighting Byzantine armies, Muslim leaders attempted to bypass, whenever possible, existing Byzantine authorities and make specific *ad hoc* arrangements with local leaderships and people in towns and regions, including settling of course the terms for tribute or taxes and security matters.⁴ Of course the existing early Byzantine or late Roman institutions were soon radically altered or changed where the Muslims conquered territory and directly subjugated the surviving local populations. Local leaders had made or attempted to reach agreements with Sassanid Persian commanders to spare their communities during Persian raids and invasions even back in the sixth century and before, creating some precedents for the actions of local Byzantine leaders who faced the challenge of Muslim invasions and raids.⁵

But the Muslim efforts to strike terms directly with local Byzantines had, I believe, very great consequences for accelerating Byzantine institutional change and seriously affected the lives and customs of Byzantine populations in areas that the Muslims did not directly subjugate. The net result was a multidimensional

4. Fred M. Donner, *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1982; Leone Caetani, *Annali dell' Islam*, Milan 1905-1926 (repr. Hildesheim 1972) vols. 1-10. Treaties: D. R. Hill, *The Termination of Hostilities in the Early Arab Conquests*, London 1971.

5. Negotiated surrenders: Procop. *Bella* 2.5.12-2.6.25; 2.7.3-9; 2.11.14-2.12.31; 2.13.16-19. Cf. Glanville Downey, 'The Persian Campaign in Syria in A.D. 540', *Speculum* 28 (1953) 340-348. Broader comments on the relative lack of armed resistance in other parts of the Later Roman Empire: E. A. Thompson, 'Barbarian Collaborators and Christians', *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire*, Madison 1982, 239-240; A. H. M. Jones, *Later Roman Empire*, Oxford 1964, 1061-1062; Hugh Kennedy, 'The Last Century of Byzantine Syria: A Reinterpretation', *BF* 10 (1985) 144-183; S. Johnson, *Late Roman Fortifications*, Totowa 1983, 80. Generally weak defenses in Late Antiquity: Ramsay MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome*, New Haven: Yale 1988, 182-191.

acceleration of the rate of institutional change and change in the lives of local people. Some continuities persisted, however.

I believe that with respect to military institutions and daily life connected with the military, change had been very slow until the third decade of the seventh century when, under pressure from the Muslim invasions, change accelerated.⁶ The preponderance of evidence indicates that even in the late 620s and at the beginning of the 630s, the nomenclature — and presumably the underlying actual military institutions — were essentially Late Roman, that Heraclius' wars with the Persians had not yet resulted in fundamental structural change (in short, no theme system yet).⁷ But it

6. W. E. Kaegi, 'Variable Rates of Seventh-Century Change', *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, ed. by Frank M. Clover and R. Stephen Humphreys (Madison: University of Wisconsin Press, to appear in 1989); Kaegi, 'The *Annona Militaris* in the Early Seventh Century', *Byzantina* 13 (1985) 589-596; Kaegi, 'Notes on Hagiographic Sources for Some Institutional Changes and Continuities in the Early Seventh Century', *Byzantina* 7 (1975) 58-70; Kaegi, 'Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions', *BF* 8 (1982) 87-113.

7. In general, W. E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest 471-843: An Interpretation*, Amsterdam, Las Palmas 1981. On structures: Friedhelm Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin 1985, and his *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert*, Berlin 1986; J. Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton 1987. Baladhuri, *Futuh al Buldan*, (ed. M. J. De Goeje), Leiden 1866 and repr., 156-157. Michael the Syrian, *Chronique*, 11.7 (2: 422-423, 424 Chabot). Tabari i 2349. On zones of destruction, see also: W. E. Kaegi, 'The Frontier: Barrier or Bridge?', session on 'Byzantium and the Arabs', *Major Papers, The 17th International Byzantine Congress* (New Rochelle: A. Caratzas, 1986) esp. 284-303. Baladhuri, *Futuh* (153 De Goeje). See also pp. 153-157. The recent suggestion by Dr. James Howard-Johnston, 'Thema', *Maistor. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning* (Australian Association for Byzantine Studies) Canberra 1984, 189-197, that the term *thema* originated from an Altaic root word is unpersuasive and must be rejected. *Thema* is a Greek word for which one needs to find no foreign explanation. On the broader problem of the emergence of the themes, see the important long review of scholarly literature by R.-J. Lilie, «Die zweihundertjährige Reform», *Bsl* 45 (1984) 27-39, 190-201; for additional interpretations of aspects of the emergence of the themes, see W. E. Kaegi, 'Heraklios and the Arabs', *Greek Orthodox Theological Review* 27 (1982) 109-133; Kaegi, 'Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions', 98-113; Kaegi, 'Late Roman Continuity in the Financing of Heraclius' Army',

was in the middle and late 630s and 640s that some extensive improvisation, authorized by emperors, was begun in institutions. This had begun even in the last years of the reign of Heraclius because of the military emergency in the east and southeast because of the rise of Islam.⁸ Some elements of those institutional changes were slower, notably the survival of the Late Roman provinces well into the eighth century.⁹

Yet there was in Egypt, Osrhoene and Mesopotamia, we know from a close examination of the Arabic sources in comparison with accounts of Theophanes and al-Azdi's *Futuh al-Sham*, and Tabari, which has been otherwise ignored, seventh-century Byzantine ef-

Kurzbeiträge, 16e Congrès International des Études Byzantines, Akten II/2 (= *JÖB* 32/2 [1982]) 53-61. For possible relationships with the *ajnad* (armies and their military districts), see Irfan Shahid, 'Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic', *Byzantion* 57 (1987) 391-406, which is an important, valuable, and provocative contribution to the understanding of this issue. Shahid provides the fullest case for the existence of districts with 'theme-like' characteristics in Syria before the Muslim conquest. I have not yet seen the doctoral dissertation of Alan G. Walmsley, 'Administrative Structure and Urban Settlement in Filastin and Urdunn' (Ph. D. diss. University of Sydney, Australia, 1987). From preliminary reports on the thesis of Walmsley I infer that he argues that the *ajnad* began in the caliphate of 'Umar. I must suspend judgment on this controversy until I can study the logic and documentation of Walmsley's conclusions, which are said to include extensive references to archaeological data.

8. Kaegi, Heraklios and the Arabs. Broader background: R.-J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber*, Munich 1976; J. Haldon and Hugh Kennedy, 'The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries', *ZRVI* 19 (1980) 79-116. Kaegi, 'The Frontier: Barrier or Bridge? 279-303'; Kaegi, 'Observations on Warfare Between Byzantium and Umayyad Syria' at the History of Bilad al-Sham Conference, University of Jordan, Amman, Jordan, 27 October 1987, now in press. On general problems of Byzantine warfare: W. E. Kaegi, *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*, Brookline MA 1983. M. A. Cheira, *La lutte entre arabes et byzantins. La conquête et l'organisation des frontières aux VIIe et VIIIe siècles*, Alexandria 1947; Marius Canard, 'Quelques "à côté" de l'histoire des relations entre Byzance et les arabes', *Studi medievali in onore di Giorgio Levi della Vida*, 98-119, esp. 106-107; repr. in Canard, *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, London: Variorum 1973.

9. For a review of much of this material, with further references, Lilie, *Die zweihundertjährige Reform*, loc. cit.

forts to create emergency civil and military powers in the hands of a military commander. Whether that commander controlled a unit called a *thema* or 'theme' at that time remains an unsolved mystery, but it is worth noting these tentative efforts at combining civilian and military powers under a military commander.¹⁰ It appears that these were *ad hoc* improvisations, not done comprehensively.

These improvised institutional arrangements probably resulted — on the eastern frontier at least, for the problem and process may have been different in the Balkans — in part from the determination of Heraclius and his immediate successors and their advisers to prevent and possibly reverse the process of some local Byzantine civilian officials and individuals from making special local arrangements with the Muslims. That had happened in Palestine, Syria, and Egypt, as is known from many sources in Arabic, some of which are plausible, even reliable. These officials held titles typical of Late Roman administration, such as *archon* (*praeses*),¹¹

10. Muhammad b. 'Abdullah al-Azdi al-Basri, *Ta'rikh Futuh al-Sham* (ed. by 'Abd al-Mu'nim 'Abdullah Amir), Cairo 1970, 28-29, 31 (henceforth cited as *Futuh*); Theoph., *Chron.*, A.M. 6128 (340 De Boor). Also, Baladhuri, *Futuh* (153 De Goeje). See also pp. 153-157. Abu 'Ubayd al-Qasim b. Sallam, *Kitab al-amwal* (ed. Muhammad Khalil Haras) (Cairo: Maktabat al-Kuliyat al-Azhariyya, 1968) 248, 253; 184-185, 187-188 in reprint from Beirut: Dar al-Kuttub al-'ilmiyya, 1986. He cites al-Awza'i as his authority. On removal of population: P. Charanis, 'The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire', *Comparative Studies in Society and History* 3 (1961) 140-154; repr. in Charanis, *Studies in the Demography of the Byzantine Empire*, London: Variorum 1972.

11. Baladhuri, *Futuh* (153 De Goeje). Ibn A'tham al-Kufi, *Kitab al-Futuh*, 2: 119, Beirut reprint edn., calls the Cypriot governor *Malik*, which distorts his role. In no sense was the governor a 'king', although a number of late Arabic sources may loosely term individual Byzantine provincial governors or even bishops as *malik*. In contrast, Baladhuri is very correct in using the term *urkun*. On broader aspects of Cyprus: Theodore Papadopoulos, 'Chypre: Frontière ethnique et socio-culturelle du monde byzantin', *Rapport, XVe Congrès International d'Études Byzantines*, Athens 1976. A. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, Amsterdam, Las Palmas 1975, 3: 40. Abu 'Ubayd al-Qasim b. Sallam, *Kitab al-amwal* 248; same editor, but Beirut 1986 reprint, p. 188. On al-Awza'i: F. Donner, 'The Problem of Early Arabic Historiography in Syria', 23-24. On possible explanation of the *archon* as one

curator,¹² or titles from the old praetorian prefecture. They had normally not commanded troops. Their lack of control of troops may well have contributed to their readiness to negotiate with and submit to the terms of the Muslims.

The Byzantine imperial authorities wished to prevent local elements — leaders and ordinary people — from making separate local arrangements with the Muslims on a town by town or region by region basis. Such a process of local negotiations could have unraveled the empire in the east, leading to centrifugal disintegration of any semblance of order, authority, and cohesion. The appointment on a case by case basis of military commanders with political authority greatly helped to prevent local elements from being tempted into making such private negotiations or surrenders.

We all have theorized and read about theories that hypothesize the creation of the themes with the intent of the Byzantine government in some way to contribute to the strengthening of Byzantine resistance, by concentrating power and resources in the hands of the local Byzantine *strategos* or commander.¹³ Yet this

involving naval responsibilities: Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, pp. 54-61; cf. Judith Herrin, 'Crete in the Conflicts of the Eighth Century', *Aphieroma ston Niko Svorono* (ed. Vasiles Kremmydas, Chrysa Maltezou, Nikolaos Panayiotakis), Rethymno 1986, 1: 113-126. Marius Canard, 'Deux épisodes des relations diplomatiques arabo-byzantines au Xe siècle', *Bulletin d'Études Orientales de l'Institut français de Damas* 13 (1949-1950) 62-63; repr. in his *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, London: Variorum 1973, apparently accepts the credibility of the earlier source for Ibn Sallam, who is al-Awza'i (d. 774, in Beirut). But see, for a contrary opinion, A. Papageorgiou, 'Les premières incursions arabes à Chypre et leurs conséquences', *Aphieroma eis ton Konstantinon Spyridakin*, Lefkosia 1964, 152-158, esp. 153-155, doubts the veracity of Baladhuri's account, as does Robert Browning, 'Byzantium and Islam in Cyprus in the Early Middle Ages', *Epeteris, Kentron Epistemonikon Erevnon* 9 (1977-1979) 103 and p. 103, n. 12. But Browning does not show awareness of the text of Abu 'Ubayd al-Qasim b. Sallam. Also, A. Papageorgiou, «He Kypros kata tous byzantinous Chronous», *Kypros. Historia, Problemata kai agones tou laou tes* (ed. by Giorgos Tenekides, Giannos Kranidiotes), Athens 1981, 33-78, and concerning P.'s continuing doubts about Muslim accounts of the treaty of 648/9, p. 42.

12. Theophanes, *Chron.*, A.M. 6128 (340 De Boor).

13. W. E. Kaegi, 'Some Reconsiderations on the Themes', *JÖB* 16 (1967) 43-49. Also see the two cited works of Lillie for many references to this process and its significance.

additional point about the potential danger of local Byzantine civilian officials' unauthorized direct negotiations with the Muslims helps to explain this generalization more precisely and it is consistent with the earlier broader efforts at scholarly interpretation of the emergence of the themes. It in no way conflicts with other scholars' efforts to achieve a satisfactory understanding of the emergence and development of the themes.

One has to put together references to Heraclius' appointment of special emergency military commanders in Damascus, in Hims (Emesa), and Palestine (al-Azdi, *Futuh al-Sham*), the deposition of John Kateas, the *epitropos* or *curator* of Osrhoene and Mesopotamia and his replacement by a military commander, and the replacement of Cyrus in Egypt with the armed Manuel (Theophanes) to begin to understand what was happening.¹⁴ This does not mean that there was a consistent pattern or general process. But putting together the references from a host of sources, and not merely from Theophanes, we can see some imperial efforts, in the last moments of Byzantine rule in Egypt, Syria, Palestine and Mesopotamia, to create some kinds of emergency military commands in place of civilian administration in order to try to improve resistance to the Muslims, in short to salvage the situation. In these instances, the new commanders failed to meet hopes for a successful resistance to the Muslims.

One infers from some later Muslim sources that Muslims wanted a temporary buffer zone to enable them to consolidate their vast new conquests and they also needed intelligence about the Byzantines.¹⁵ It is naive nonsense to assume some constant 'holy war'. This is a concept that it is easy to exaggerate in the earliest years of Muslim-Byzantine warfare, when the Arab tribesmen were

14. Emergency commanders: Azdi, *Futuh* (28, 31 Amir); Tabari, *Tarikh*, Leiden: Brill, repr. 1964, i 2104. On Gregory: Kaegi, *Byzantine Military Unrest* 159-160. See also on local Byzantine civilian official's negotiations at Chalkis, esp., Theophanes, *Chron.*, A.M. 6128 (340 De Boor); Michael the Syrian, *Chronique* (2: 345-346 Chabot); Agapius of Membij, *PO* 8: 476-477. Egypt: Theophanes, *Chron.*, A.M. 6126 (335 De Boor); Agapius of Membij, *PO* 8: 471-472.

15. Kaegi, *The Frontier: Barrier or Bridge?* 279-303. On general problems of Byzantine warfare: Kaegi, *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*.

probably very imperfectly islamicized. Some Muslims who campaigned probably acted out of religious motivations, but the motives of others probably did not spring exclusively from religious zeal. There was some realism and sophistication from the beginning on both sides. Byzantine emperors might like a buffer zone but did not want the Byzantine population to continue to slice away sections of the empire by making convenient local arrangements with the Muslims. Where necessary to prevent this, Byzantine authorities resorted to deportation of the local populations and devastation of the town or region to prevent such an outcome.¹⁶ The best early case of this, known from al-Baladhuri, is Arabissos, the modern Turkish town of Afshin, in Cappadocia.¹⁷

In the middle of the seventh century Muslims and Byzantines both experimented with creating different kinds of temporary buffer zones between their territories. The question was whether that zone was to be an empty and devastated zone or an inhabited one.¹⁸ And if an inhabited zone, on what specific terms were people allowed to remain there? In addition to various payments in money and goods, the local people who stayed there — such as at Duluk and Raban in northern Syria, in Cyprus in 648/9, and Arabissos in Cappadocia, were expected to inform the Muslims about troop

16. Charanis, loc. cit. (n. 10). An older survey of literature on population transfers. Of course such a policy did not begin with the Byzantines. Emperor Diocletian had used it, note *Incerti Panegyricus Constantio Caesari* 21.1 (*XII Panegyrici Latini*, ed. R. Mynors, Oxford 1964, p. 229), and its use in the Near East can be traced back at least as far as the Assyrian Empire.

17. Baladhuri, *Futuh al Buldan* (156-157 De Goeje). Arabissos: Friedrich Hild and Marcell Restle, *Kappadokien*, Vienna 1981, pp. 144-145.

18. Al-Ya'qubi, *Ta'rikh*, ed. M. Th. Houtsma (Leiden: Brill, 1883) 2: 178-179, who is the only source for this tradition. He does not name his own source. Of course 'Umar may just have been a favored peg on which to hang anachronisms. This may merely be a projection back from the prevailing situation in the late Umayyad or early 'Abbasid dynasty. An alternative reading of the text, however, would be that the passes will be hotly contested, not a zone of destruction and scorched earth. Baladhuri, *Futuh al Buldan* (156-157 De Goeje). Baladhuri, *Futuh* (150 De Goeje). Michael the Syrian, *Chronique*, 11.7 (2: 422-423, 424 Chabot). Heraclius' destruction of Melitene after removal of its population, rather than allow it to continue to remain under subjugation to the Muslims: Tabari i 2349. On zones of destruction, see also: Kaegi, *The Frontier: Barrier or Bridge?*, esp. 284-303.

movements and other activities of the Byzantines. Such demands obviously imposed conflicts of interest on the local inhabitants that we can try to imagine but cannot fully understand. Sources include al-Baladhuri, *Futuh al Buldan*, and Ibn Sallam, *Kitab al-Amwal*, in addition to such Greek sources as Theophanes Confessor.

Any effort to avert local destruction of Byzantine towns or regions by the Muslims could elicit harsh Byzantine reprisals: witness the deposition of John Kateas in Osrhoene and Mesopotamia for having negotiated with the Muslims at Chalkis, the burning of Melitene by troops of Heraclius because its inhabitants had negotiated peace with Muslims (in late 636 or 637, it appears according to Tabari/Ibn Ishaq), or conversely, Muslim reprisals against inhabitants for maintaining too friendly relations with the Byzantines — the deportation of the inhabitants of Arabissos for providing the Byzantines with too much information about the Muslims in the caliphate of 'Umar.

Thus inhabitants of some vulnerable border regions were caught in the middle. Some sought to preserve a semblance of their normal daily life by making promises to the Muslims. But such arrangements were ephemeral. They broke down in every recorded case. Either the local people ultimately rejected the original commitment and thereby incurred the wrath of the Muslims, or one party — the Byzantines or the Muslims — decided that the existence of such buffer arrangements did not or no longer suited its interests and resorted to military action to eliminate this anomalous situation and either depopulate and devastate the area or subjugate it and its inhabitants completely to its authority.

Byzantine emperors, and for their part, Muslim authorities in Damascus, responded by attempting to channel all individual activity of their own subjects through officially controlled procedures and border points.¹⁹ Muslims continued to try to tempt or per-

19. See Menander Protector on Byzantine-Sassanian efforts to maintain control of the Byzantine-Sassanian border and prevent unauthorized passage of the border by bedouin, in the late sixth century: *The History of Menander the Guardsman*, frg. 6. 1 (ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 17), Liverpool 1985, 70-73, see esp. provisions 2-5. This was a precedent for these seventh-century Byzantine-Muslim joint efforts, which should not seem so surprising in the light of earlier frontier diplomacy.

suade local Byzantine towns and their leading personages and families and local Byzantine military commanders to break away from Byzantine authority and switch allegiances (although not necessarily religion) to the Muslims, or at least to make themselves into a neutral territory giving no military assistance, including information, to the other side.

It was the local officials of the older Late Roman provincial system who often had been responsible, according to Byzantine, eastern Christian, and Arabic sources, for making such 'treaties' at the time of the Muslim conquests in Syria, Egypt, and Mesopotamia in the 630s. The formation of the themes placed power in the hands of local military commanders who were directly appointed by and responsible to the emperor, and therefore more likely than the older provincial officials to be reliable in their loyalty to Byzantine central authority.

Some thematic commanders themselves did attempt separate negotiations with the Muslims, for example, Saborios, the *strategos* of the Armeniak Theme, and Leo 'the Isaurian' or 'Syrian', *strategos* of the Anatolik Theme.²⁰ Yet no such action — except in Sicily in the 820s — resulted in permanent loss of Byzantine territory to the Muslims or neutralization of it. The last great success of the Muslims in this respect, other than Sicily, was the

20. On the general problem of Byzantine military revolts: Kaegi, *Byzantine Military Unrest* loc. cit. (n. 7), and on Saborios: 166-167, 182, 201, 234. For background and discussion of problems of this revolt: Stratos, *Byzantium in the Seventh Century* 3: 236-247. See also, P. Peeters, 'Pasagnathes-Persogenes', *Byzantion* 8 (1933) 406-423. For a more Marxist interpretation of seventh-century Byzantine military revolts: John Haldon, 'Ideology and Social Change in the Seventh Century: Military Discontent as a Barometer', *Klio* 68 (1986) 139-190. Michael the Syrian, *Chronique* 11.12 (2: 451-453 Chabot); Theophanes, *Chron.*, A.M. 6159 (348-351 De Boor). Theophanes, *Chron.*, A.M. 6159 (350-351 De Boor); but cf. Tabari ii 84-86 (A.H. 47-49). Yet there continued to be numerous military revolts after the failure of Saborios. For examples, see Kaegi, *Byzantine Military Unrest* 186-208. Theophanes, *Chron.*, A.M. 6208, 6209 (386-391, 395 De Boor). Tabari ii 1314-1317 (A.H. 98). On Leo III: Karl Schenk, *Kaiser Leon III*, Halle 1880, esp. 13-21. Best monograph on Leo III: S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III with Particular Attention to the Oriental Sources*, Louvain 1973. Also Kaegi, *Byzantine Military Unrest* 193-195, 204-213, 224-235.

inducement of Armenians to place themselves under Muslim control in the middle of the seventh century, just after the first great conquests.²¹ Independent or neutral buffer states or regions were not to become the norm.²² That in itself is significant.

This subject has relevance for the issue of daily life in Byzantium. The Byzantine inhabitants of many such exposed border areas faced difficult choices. They confronted the dilemma of wishing to continue to live their lives and conduct their personal affairs as they previously had done. Yet the price demanded by Muslim commanders for continuing such a life was often consenting to withdraw aid or information or even contact with the Byzantines and instead to inform the Muslims about the Byzantines. We know of some instances of such requirements, for example, at Arabissos in Cappadocia, Duluk (Doliche) and Ra'ban in northern Syria, Cyprus, and Armenia.

The alternative for the inhabitants was to leave. In this case, the inhabitants might or might not be allowed to carry away movable possessions when they departed (as at Arabissos). This disruption or cleavage in their personal lives, however, included one feature of continuity, however sad, with practices in the Late Roman world. That provision for departure with one's personal possessions when the territory was handed over to another power was not an innovation of the Muslim conquests. It had already existed in the late fourth century on the eastern frontier. Thus

21. Joseph Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe* (2nd ed. rev. and enlarged by Marius Canard. Armenian Library of the Calouste Gulbenkian Foundation), Lisbon 1980, contains much essential information.

22. The problem of the Mardaites (Arabic, *Jarajima*) in the late seventh century, is significant but does not invalidate these observations. For an important effort to explain the term Mardaite, see Hrach Bartikian, 'He lyse tou ainigmatos ton Mardaiton', *Byzantion. Aphieroma ston Andrea N. Strato* (Byzantium. Tribute to Andreas N. Stratos), Athens 1986, 1: 17-39, who believes that the Armenian Mardoï, Mardpet, and Mardes Mardotzek' of the Late Roman or Early Byzantine province of Armenia IV may provide the key. See also Marius Canard, s.v., 'Jarajima', *EI* (2nd ed.) 2.1: 456-458 still contains much valuable information. The Mardaites never formed a buffer state and, to prove the point, they were removed by diplomatic agreement between the Byzantines and Muslims in the caliphate of 'Abd al-Malik.

in 363, when the Roman or Byzantine inhabitants evacuated Singara (modern Iraqi Sinjar) and Nisibis (Turkish Nusaybin) on the eastern frontier, in conformity with the treaty with the Sassanids, that provision was part of the treaty, and the inhabitants could and did so depart. It is uncertain whether the negotiators of treaties in the seventh century were familiar with fourth-century precedents for the permission for the departure of inhabitants of surrendered regions. Inhabitants of Singara and Nisibis apparently did manage, apparently secretly, to carry some of their personal property, although it does not appear that they were permitted to do this by any specific provision of the treaty of 363.²³

But daily life in the middle and late seventh century surely was difficult for local people who faced such conflicting demands. The outcome, for those who chose to remain Byzantine, was probably an intensification, a reinforcement, of their Hellenic identity. There was little in the way of Late Roman precedents in the east for inhabitants to consider any option of trying to establish and maintain independent breakaway status. We rarely know much about the people who made temporary arrangements with the Muslims. Thus we seldom know their names or their origins or their social and economic class.

One of the numerous reasons for survival of the Byzantine Empire for so long was the insistence of its emperors and their advisers on complete control of the territory that remained. Local autonomy risked territorial loss. That could and did happen at Cherson in the Black Sea, but it could not be lightly permitted along the eastern frontier. There all trade and communications were expected to pass through official procedures and spokesmen. Above all, independent communication and negotiation with the Muslim authorities was not to be tolerated, because it would undermine the authority of the government in Constantinople. In similar fashion on the other side of the frontier Muslims, including caliphs and their advisers, strenuously attempted, sometimes without much success, to prevent Christian Arab tribesmen from making or maintaining personal contact with the Byzantines.

23. Ammianus Marcellinus 25.7.5-14; Zosimus, 3.31.1 (*Histoire nouvelle*, Ed. trans. F. Paschoud (Paris 1979) 2.1: 52, and n. 91, pp. 219-220).

By the end of the seventh century that process had become well established and few managed to transgress established procedures very successfully. These arrangements were not destined to last. They were temporary, volatile, and fleeting improvisations that both sides often chose to negotiate, but later to repudiate entirely or violate in part. That process of repudiation accelerated the process of change from a Late Antique world to Middle Byzantine realities.

These remarks do not provide a total theory of explanation for the gradual disappearance of the older provincial institutions and the emergence of the themes. The names and administration for the old provinces disappeared only slowly; indeed they persisted into the early eighth century.²⁴ But the investigation of this issue of civilian officials' negotiations with Muslims should help to illuminate a neglected problem of coping and survival of the people who lived on the periphery of the empire. In addition to issues of providing manpower and reducing the financial drain of monetary payments to troops there was a need to stiffen central controls to prevent more erosion of resistance, such as had happened in Syria and Palestine. The themes never provided a perfect solution to the external military challenges. They were imperfect. But in considering the reasons for and the context of change, one must investigate this neglected dimension of difficulties along the border.

Unfortunately, we cannot penetrate beneath the bland phrases of the extant sources to know the people of the peripheral localities, such as the southern slopes of the Taurus Mountain range in Cappadocia and Cilicia, where these temporary arrangements were made with the Muslims. Yet investigation of the Arabic sources, together with a rereading of Byzantine Greek sources such as Theophanes in the light of these Arabic sources, helps to

24. The survival of the old provinces: Heinrich Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899 (repr. Amsterdam 1966) 64-72; J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, Munich 1959, 35, 57-58, 70; Lilie, *Die zweihundertjährige Reform*, esp. 32-36; and Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* 308-311. Cf. W. Seibt, *Bsl* 36 (1975) 209.

explain not only some of the reasons for the emergence of the themes, but also some reasons for the Byzantine government's dissatisfaction with and readiness to eliminate or allow the disappearance of the older Late Roman provincial system of administration. But the local people's efforts to preserve the continuity of daily life locally and their continuity with earlier norms of life resulted in pressures at the highest governmental level, namely that of the emperors and their advisers, to prevent more unauthorized local arrangements by evacuating or deporting the local populations and establishing much tighter military administrative control, including stricter control of the border. Efforts to avoid change perversely intensified change and accelerated the disappearance of Late Roman administrative structures. New bureaucratic controls developed.²⁵

The emergence of new buffer zones on the eastern frontier in the late ninth and tenth centuries was the result of a weakening caliphate and reviving Byzantium and involves a different story, which is more appropriate for another occasion.²⁶

25. Walter E. Kaegi, 'Some Perspectives on Byzantine Bureaucracy', *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East* (ed. by McGuire Gibson and Robert D. Biggs, The Oriental Institute of the University of Chicago, Studies in Ancient Oriental Civilization, No. 46), Chicago 1987, 151-160.

26. An older but still standard account of Byzantine-Muslim relations: A. A. Vasiliev, *Byzance et les arabes* (trans. and revised by H. Grégoire and M. Canard et al. Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 1, 2. 2 vols. in 3), Brussels 1935-1950 and repr. Also, Laurent - Canard, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*.

ΤΟ «ΥΓΡΟΝ ΠΥΡ» ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ 7ο ΑΙΩΝΑ

Περιγράφοντας τα γεγονότα της πρώτης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες το 674-678, ο Θεοφάνης αναφέρει και τα εξής: τότε Καλλίνικος ἀρχιτέκτων ἀπὸ Ἡλιουπόλεως Συρίας προσφυγὸν τοῖς Ῥωμαίοις πῦρ θαλάσσιον κατασκευάσας τὰ τῶν Ἀράβων σκάφη ἐπέπηρσε καὶ σύμφυχα κατέκαυσε. καὶ οὕτως οἱ Ῥωμαῖοι μετὰ νίκης ὑπέστρεψαν καὶ τὸ θαλάσσιον πῦρ εἶρον.¹

Το χωρίο αυτό του Θεοφάνη, παρά τον περιληπτικό και γενικό χαρακτήρα του, χρησιμοποιήθηκε και χρησιμοποιείται από τους ερευνητές ως τεκμήριο που βεβαιώνει (α) ότι το θαλάσσιον ἢ ὑγρὸν πῦρ, όπως επεκράτησε να λέγεται, εφευρέθηκε το 674 από τον Καλλίνικο και (β) ότι η εφεύρεση εκείνη συνέβαλε αποφασιστικά στην αποτυχία των Αράβων να καταλάβουν, το 674-678, τη βασιλεύουσα.

Την ανωτέρω άποψη υπεστήριξαν παλαιότερα, μεταξύ άλλων, οι Κ. Ἄμαντος,² Διον. Ζακυθηνός,³ G. Ostrogorsky⁴ και A. A. Vasiliev, ο οποίος, όταν αναφέρεται στην πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Άραβες, γράφει χαρακτηριστικά τα εξής: «Η επιτυχής άμυνα του Βυζαντινού στρατού οφείλετο κυρίως στη χρήση του Ελληνικού πυρός, γνωστού επίσης και ως ὑγροῦ ἢ θαλασσίου πυρός, που εφευρέθηκε από τον αρχιτέκτονα Καλλίνικο, έναν Ελληνοσύρο πρόσφυγα».⁵

Αλλά και οι ερευνητές που πρόσφατα ασχολήθηκαν με το πρόβλημα του υγρού πυρός απηχούν ανάλογες απόψεις. Η E. Davidson παρατηρεί

1. Θεοφάνης 354.13-17 (έκδ. De Boor).

2. Κ. Ἄμαντος, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, Α', Αθήνα 1963, σ. 315.

3. Διον. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία (323-1071)*, Αθήνα 1972, σ. 127.

4. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (trans. by J. Hussey), New Brunswick 1957, σ. 111.

5. A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, Madison 1952, σ. 214.

ότι «φαίνεται πλέον καθαρά πως περί τα τέλη του 7ου αι. ένα νέο εμπρηστικό όπλο χρησιμοποιήθηκε από το βυζαντινό ναυτικό...» και ότι «δύο σχεδόν σύγχρονοι ιστορικοί, ο Θεοφάνης και ο Κεδρηνός, συμφωνούν πως το όπλο αυτό εφευρέθηκε από τον Καλλίνικο, έναν αρχιτέκτονα από την Ηλιούπολη της Συρίας».⁶

Παρόμοια είναι και η άποψη του Ch. Matanov που σημειώνει ότι «ακόμη πιο φοβερό για τους Άραβες υπήρξε το νέο όπλο με το οποίο ήταν εξοπλισμένοι ο αυτοκρατορικός στόλος. Το όπλο αυτό είχε εφεύρει ο Σύρος αρχιτέκτων Καλλίνικος».⁷

Τέλος οι J. Haldon και M. Byrne στη μελέτη τους που προτείνει *A Possible Solution to the Problem of Greek Fire*, γράφουν: «Η εμφάνιση του υγρού πυρός στο τρίτο τέταρτο του 7ου αι. ως όπλου του βυζαντινού ναυτικού, προσθέτει ένα νέο παράγοντα στην πάλη για ναυτική υπεροχή μεταξύ της Αυτοκρατορίας και του Χαλιφάτου, έναν παράγοντα που επέτρεψε στον αυτοκρατορικό στόλο να αντιμετωπίσει τον εχθρό με ίσους όρους και έσωσε την Κωνσταντινούπολη από πολιορκίες που θα μπορούσαν να είναι μοιραίες».⁸

Αυτό που θα ήθελα να θέσω υπόψη σας σήμερα είναι οι αμφιβολίες μου ως προς το πρώτο σημείο, δηλ. το αν πράγματι οι Βυζαντινοί χρησιμοποίησαν για πρώτη φορά τον 7ο αιώνα αυτό που ο Θεοφάνης ονόμασε *ύγρον πῦρ*.

Στην ανακοίνωσή μου θα παρουσιάσω και θα σχολιάσω αναφορές των πηγών πριν από τον 7ο αιώνα, σχετικές με εμπρηστικά μείγματα βασισμένα στην νάφθα. Και αναφέρω την νάφθα, γιατί όπως έδειξε η νεότερη έρευνα δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το *ύγρον πῦρ* των Βυζαντινών αποτελείτο κυρίως από νάφθα, όρο που χρησιμοποιείται γενικά για να δηλώσει τα καύσιμα ορυκτά έλαια.⁹

Πείρα και γνώση εμπρηστικών όπλων βασισμένων στη νάφθα, απέκτησαν οι Ρωμαίοι κατά τη διάρκεια των επεκτατικών πολέμων τους στη Μ. Ασία. Ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος (24-79), στη *Φυσική Ιστορία* του αναφέρει σχετικώς τα εξής: «Στα Σαμόσατα υπάρχει ένα έλος που

6. E. Davidson, «The Secret Weapon of Byzantium», *BZ* 66 (1973) 62.

7. Ch. Matanov, «Gruekijat ogun», *Studenski Proucvanija* 4 (1976) 65.

8. J. Haldon – M. Byrne, «A Possible Solution to the Problem of Greek Fire», *BZ* 70 (1977) 91.

9. Βλ. Haldon – Byrne, *A Possible Solution* 92. Davidson, *Secret Weapon*

70. R. J. Forbes, *More Studies in Early Petroleum History*, Leiden 1959, σ. 82.

παράγει μια εὐφλεκτὴ λάσπη ἢ ὁποῖα ὀνομάζεται μάλθα. Ὄταν ἀγγίξει κάτι στερεὸ κολλάει ἐπάνω του. Ἐπίσης ὅταν τὴν ἀγγίξουν οἱ ἄνθρωποι καὶ θελήσουν μετὰ νὰ ἀπομακρυνθοῦν, τοὺς ἀκολουθεῖ κυριολεκτικὰ. Μ' αὐτὸ τὸ μέσον υπεράσπισαν τὰ τείχη τῆς πόλης τοὺς ὅταν δέχτηκαν τὴν ἐπίθεση τοῦ Λούκουλου (74 π.Χ. Μιθριδατικὸς πόλεμος): Οἱ υπερασπιστὲς καίγονταν πολλές φορές ἀπὸ τὰ ἴδια τοὺς τὰ ὅπλα. Τὸ νερὸ κάνει τὴ μάλθα νὰ καίει με μεγαλύτερη ὀρμὴ. Πειράματα ἔχουν δεῖξει ὅτι σβήνει μόνο ὅταν σκεπασθεῖ με χῶμα... Ἡ νάφθα ἔχει τὶς ἴδιες ιδιότητες... ἔχει στενὴ συγγένεια με τὴ φωτιά ἢ ὁποῖα πηδὰ ἐπάνω τῆς ὅταν καὶ ὅπου τὴ δει». ¹⁰

Ἀργότερα, στα τέλη τοῦ 2ου – ἀρχές τοῦ 3ου αἰώνα, ὁ Δίων Κάσσιος (150-229 μ.Χ.) περιγράφοντας τὴν πολιορκία τῆς πόλης Τιγρανόκερτα ἀπὸ τὸ Λούκουλο (69 π.Χ.) σημειώνει ἐπίσης τὰ εξῆς:

Λούκουλος δὲ Λούκιος κατὰ τοὺς καιροὺς τούτους τοὺς τῆς Ἀσίας δυνάστας Μιθριδάτην τε καὶ Τιγράνην τὸν Ἀρμένιον πολέμῳ νικήσας καὶ φυγομαχεῖν ἀναγκάσας τὰ Τιγρανόκερτα ἐπολιόρκει. καὶ αὐτὸν οἱ βάρβαροι τῇ τε τοξείᾳ καὶ τῇ νάφθα κατὰ τῶν μηχανῶν χρομένη δεινῶς ἐκάκωσαν. ἀσφαλτῶδες δὲ τὸ φάρμακον τοῦτο καὶ διάπυρον οὕτως, ὥστ' ὅσοις ἂν προσμίξῃ, πάντως αὐτὰ κατακαίειν, οὐδ' ἀποσβέννεται ὑπ' οὐδενὸς ὕγρου ῥαδίως. ¹¹

Ἡ νάφθα ὡς ἐμπρηστικὸ ὄπλο δὲν χρησιμοποιήθηκε μόνο στὴ Μ. Ἀσία. Ὁ Ἡρωδιανὸς πού ἐζήτησε τὴν ἴδια ἐποχὴ (180-238), μιλώντας γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Ἀκυληίας ἀπὸ τὸν Μαξιμίνο Α' σημειώνει:

... οἱ δὲ Ἀκυληῖοι λίθοις τε ἔβαλλον ἄνωθεν, καὶ κινῶντες θείῳ τε καὶ ἀσφάλτῳ πίσσαν ἔλαιόν τε, κοίλοις σκεύεσιν ἐμβάλοντες λαβὰς ἐπιμήκεις ἔχουσι καὶ πυρῶσαντες, ἅμα τῷ προσπελάζειν τοῖς τείχεσι τὸν στρατὸν κατεσκευδάννυσαν, καταχέοντες ὄμβρου δίκην ὀμοθυμαδόν. φερομένη δὲ ἡ πίσσα σὺν οἷς προεῖρηται, δυομένη τε διὰ τῶν γεγυμνωμένων μερῶν τοῦ σώματος, ἐς πᾶν ἔχειτο, ὥστε τοὺς θώρακας αὐτοὺς πεπυρωμένους ἀπορρίπτειν καὶ τὰ λοιπὰ ὅπλα, ὧν ὁ σίδηρος ἐθερμαίνετο, τὰ τε ἐκ βυρσῶν τε καὶ ξύλων ἐφλέγετο καὶ συνείλετο. ¹²

Βέβαια οἱ Ῥωμαῖοι δὲν ἀργοῦν νὰ διδαχθοῦν ἀπὸ τὴν πείρα τοὺς

10. Plinius, *Historia Naturalis*, II. CVIII (ἐκδ. Jan – Mayhoff – Teubner).

11. Dio Cassius, *Historia Romana*, XXXVI (ἐκδ. Melber – Teubner).

12. Ἡρωδιανὸς VIII 9 (ἐκδ. Stavenhagen – Teubner).

και τις επαφές τους με τα εμπρηστικά μείγματα. Από τον τρίτο ήδη αιώνα, ο Ιούλιος Αφρικανός στο έργο του *Κεστοί* παραθέτει μία συνταγή για την παρασκευή ενός εμπρηστικού μείγματος που αναφλεγόταν όταν ερχόταν σε επαφή με το φως του ηλίου. Σύμφωνα με την συνταγή εκείνη, τὸ αὐτόματον πῦρ όπως ονομαζόταν παρεσκευάζεται ως εξής: «τρίβετε στην ίδια αναλογία θειάφι, ορυκτό αλάτι και πυρίτη μέσα σε μαύρο γουδί, την ώρα που ο ήλιος μεσουρανεί. Προσθέτετε ρητίνη συκομουριάς και υγρή άσφαλτο από τη Ζάκυνθο σε ίσα μέρη, μέχρις ότου δημιουργηθεί ένα παχύρευστο μείγμα και τότε προσθέτετε λίγο άκαυτο ασβέστη. Το μείγμα πρέπει να ανακατευθεί σε μεσημβρινές ώρες με μεγάλη προσοχή για την προστασία αυτού που το ανακατεύει, γιατί αυταναφλέγεται ξαφνικά. Βάλτε το μείγμα σε ορυχάλκινα δοχεία με σκέπασμα και αποθηκεύστε τα μακριά από τις ακτίνες του ηλίου, γιατί αν έρθει σε επαφή με τις ακτίνες θα αναφλεγεί».¹³

Συγκεκριμένες οδηγίες χρήσεως των εμπρηστικών μειγμάτων δίνει στα μέσα του 4ου αιώνα ο Vegetius στο έργο του *De re militari*. «Τα πυρφόρα βέλη πυρπολούν τα πάντα καθώς φτάνουν στο στόχο τους φλεγόμενα. Η Falarica όμως έχει τη μορφή λόγχης με μια ισχυρή σιδερένια κεφαλή, η οποία είναι τυλιγμένη με στουπί μουσκεμένο σε θειάφι, ρητίνη, άσφαλτο και εμπρηστικό έλαιο (πετρέλαιο)».¹⁴

Αλλά και ο Αμμιανός Μαρκελλίνος μάς μιλά στα τέλη του 4ου αι. για εμπρηστικά μείγματα και τις δυνατότητες χρησιμοποιήσεώς τους στον πόλεμο. «Στην περιοχή αυτή (της Μηδείας) παρασκευάζεται το Μηδικόν έλαιον. Εάν ένα βλήμα επιχρισθεί με το έλαιο αυτό και εκτοξευθεί κάπως ήπια από ένα τόξο με χαλαρωμένη χορδή (γιατί μια ταχεία πτήση θα έσβηγε τη φωτιά), καίει επίμονα όπου κι αν πέσει. Εάν κάποιος επιχειρήσει να σβήσει τη φωτιά αυτή με νερό, την κάνει να καίει εντονότερα και δεν σβήνει παρά μόνο αν καλυφθεί με χώμα. Το έλαιον αυτό παρασκευάζεται ως εξής: Οι γνώστες των πραγμάτων αυτών παίρνουν κοινό λάδι, το αναμειγνύουν με ένα ειδικό βότανο και το αφήνουν εκτεθειμένο για πολύ καιρό μέχρις ότου γίνει παχύρευστο και αποκτήσει μαγικές ιδιότητες. Ένα άλλο είδος ελαίου που όμως είναι

13. Julius Africanus, *Kestoi* VII (έκδ. Grenfell – Hunt, *Oxyrhynchus Papyri*, III, pp. 36 κ.ε.).

14. Vegetius, *De re militari*, IV 18 (έκδ. T. R. Phillips, *Roots of Strategy*, Λονδίνο 1940).

πιο παχύρρευστο υπάρχει επίσης στην Περσία και ονομάζεται στη γλώσσα εκείνη *νάφθα*).¹⁵

Ἡ ἐπόμενη σχετική μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τον Προκόπιο και ἀναφέρεται στους περσικούς πολέμους, στη διάρκεια των οποίων οι Βυζαντινοὶ αποκτούν ἰδιαν πείραν των εμπρηστικῶν μειγμάτων. Κατά τον Προκόπιο, *Οἱ δὲ Πέρσαι ἐπενόουν τάδε... ἀγγελία δὲ θείου τε και ἀσφάλτου ἐμπλησάμενοι και φαρμάκου ὄπερ Μῆδοι μὲν νάφθαν καλοῦσιν, Ἕλληγες δὲ Μηθείας ἔλαιον, πυρὶ τε ταῦτα ὑφάπαντες ἐπὶ τὰς μηχανὰς τῶν κριῶν ἔβαλλον, ἄσπερ ὀλίγον ἐμπιπράναι πάσας ἐδέησαν.*¹⁶

Το χωρίο αὐτὸ του Προκόπιου επιβεβαιώνει το ὅτι οι Βυζαντινοὶ γνώριζαν τη νάφθα, ἀναφέρθηκε δε ἤδη ὅτι η νάφθα αποτελοῦσε το βασικό και ἴσως το μόνο συστατικό του ὑγροῦ πυρός.¹⁷ Ἡ ὑπαρξὴ λοιπὸν εμπρηστικῶν μειγμάτων ὁμοίων με εκείνα που χρησιμοποιοῦσαν οι Πέρσες, γνώριζαν και χρησιμοποιοῦσαν οι Ρωμαῖοι, δεν πρέπει να ἦταν ἀγνωστὴ στους Βυζαντινοὺς.

Ἰπὲρ της υποθέσεως αὐτῆς συνηγορεῖ οπωσδήποτε και η γνωστὴ μαρτυρία του Μαλάλα, ο οποίος εξιστορώντας την επανάσταση του Βιταλιανοῦ ἐναντίον του αυτοκράτορα Αναστασίου Α' το 514, γράφει τα εξῆς:

... και λέγει Πρόκλος ὁ φιλόσοφος ἐμπροσθεν τοῦ βασιλέως Μαρίνω τῷ Σύρω, Ὁ δίδωμί σοι λάβε, και ἐξελθε κατὰ τοῦ αὐτοῦ Βιταλιανοῦ. και ἐκέλευσεν ὁ αὐτὸς φιλόσοφος ἐνεχθῆναι τὸ λεγόμενον θεῖον ἄπυρον πολύ, εἰπὼν τριβῆναι αὐτὸ ὡς εἰς μῖγμα λεπτόν, και δέδωκε τῷ αὐτῷ Μαρίνω, εἰρηκῶς αὐτῷ ὅτι Ὅπου ῥίψεις ἐξ αὐτοῦ εἴτε εἰς οἶκον εἴτε ἐν πλοίῳ μετὰ τὸ ἀνατεῖλαι τὸν ἥλιον, εὐθέως ἄπτεται ὁ οἶκος ἢ τὸ πλοῖον και ὑπὸ πυρός ἀναλίσκεται [...] και κελεύσας Μαρίνω τῷ Σύρω λαβεῖν τοὺς δρομῶνας και τὸ θεῖον ἄπυρον [...] και ἐξελθεῖν κατὰ τοῦ αὐτοῦ Βιταλιανοῦ [...] ὁ δὲ Μαρίνος ἐρρόγγενσε τὸ θεῖον ἄπυρον, ὁ ἔδωκεν αὐτῷ ὁ φιλόσοφος, εἰς ὅλα τὰ πλοῖα τῶν δρομώνων, εἰρηκῶς τοῖς ναῦταις και τοῖς στρατιώταις ὅτι οὐ χρεία ὄπλων, ἀλλ' ἵνα ῥίπτετε ἐκ τούτου εἰς τὰ ἐρχόμενα κατέναντι ὑμῶν πλοῖα και καίονται [...] και ὥρμησεν εἰς τὸ πέραν κατὰ Βιταλιανοῦ και τῶν ἀνθρώπων αὐτοῦ. και κατήγησαν και

15. Ammianus Marcellinus, *Res gestae*, XXIII. 6.37-38 (ἐκδ. Rolfe).

16. Προκόπιος, *Ἰπὲρ τῶν πολέμων* 8.11.36 (ἐκδ. Loeb).

17. Haldon – Byrne, *A Possible Solution* 92. «To deal first with the substance that was projected: this was almost certainly crude oil or a distillation of it.»

τὰ πλοῖα Βιταλιανοῦ [...] καὶ γίνεται ἐκεῖ ἡ ναυμαχία ὧραν τρίτην τῆς ἡμέρας· καὶ ἀνήφθησαν ἐξαίφνης ὑπὸ πυρὸς τὰ πλοῖα ἅπαντα Βιταλιανοῦ τοῦ τυράννου καὶ ἐποντίσθησαν εἰς τὸν βυθὸν τοῦ ρεύματος μεθ' ὧν εἶχον Γόθων καὶ Οὔνων καὶ Σκυθῶν στρατιωτῶν συνεπομένων αὐτῶ. ὁ δὲ Βιταλιανὸς καὶ οἱ εἰς τὰ ἄλλα πλοῖα προσεσχηκότες τὸ γεγονός, ὅτι ὑπὸ πυρὸς αἰφνίδιον ἀνάπτονται τὰ ἑαυτῶν πλοῖα, ἔφυγον καὶ ἐπέστρεψαν ἐπὶ τὸν ἀνάπλουον.¹⁸

Από το χωρίο αυτό του Μαλάλα φαίνεται πλέον καθαρά ότι οι Βυζαντινοί γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν εμπρηστικά μείγματα και μάλιστα με επιτυχία.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να επισημάνω τις προφανείς ομοιότητες μεταξύ του λεγόμενου θείου άπυρον του Μαλάλα και του αὐτομάτου πυρὸς του Ιουλίου Αφρικανού.

(α) Και στις δύο περιπτώσεις το συστατικό που αναφέρεται πρώτο είναι το θειάφι.

(β) Και στις δύο περιπτώσεις η ανάφλεξη του μείγματος είναι αυτόματη.

(γ) Και στις δύο περιπτώσεις για την αυτόματη ανάφλεξη του μείγματος είναι απαραίτητη η ηλιακή θερμότητα.

Βέβαια ο Μαλάλας δεν παραθέτει τα στοιχεία του μείγματος ούτε οδηγίες παρασκευής του, όμως νομίζω ότι γνωρίζουμε αρκετά για τη σύνθεση των εμπρηστικών μειγμάτων για να κατανοήσουμε ότι και άλλα υλικά, πιθανότατα όμοια με αυτά της συνταγής του αὐτομάτου πυρὸς και σίγουρα η νάφθα ήταν παρούσα και στο μείγμα τὸ λεγόμενον θείον άπυρον.¹⁹

Φαίνεται λοιπόν ότι 100 τουλάχιστον χρόνια πριν από την εφεύρεση του Καλλίνικου, οι Βυζαντινοί γνώριζαν και χρησιμοποιούν με επιτυχία εμπρηστικά μείγματα των οποίων ο τρόπος χρήσης και η αποτελεσματικότητα μπορούν θαυμάσια να τα κατατάξουν μεταξύ των μειγμάτων που αργότερα γίνονται γνωστά υπό τον γενικό όρο ὕγρον πῦρ.

Και μιλάω για 100 τουλάχιστον χρόνια γιατί η έκφραση το λε γ ο μ ε ν ο ν θείον άπυρον δημιουργεί την εντύπωση ότι ο Μαλάλας γράφει για κάτι που είναι ήδη γνωστό.²⁰

18. Ιω. Μαλάλας 403.5 κ.ε. (έκδ. Dindorf, *CSHB*).

19. H. Wada, «Το λεγόμενον θείον άπυρον bei Malalas», *Orient* 11 (1975) 26 κ.ε.

20. Wada, *Θείον άπυρον* 30.

Τὴν ἀποψη ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ γινώριζαν τὰ εμπρηστικά μείγματα καὶ τὰ χρησιμοποιοῦσαν, βεβαιώνει καὶ πληροφορία τοῦ Θεοφάνη σύμφωνα με τὴν ὁποία ἤδη ἀπὸ το 672, δύο χρόνια δηλ. πρὶν ἐκδηλωθεῖ ἡ ἀραβικὴ ἐπίθεση, ὁ δὲ προλεχθεὶς Κωνσταντῖνος (Δ'), τὴν τοιαύτην τῶν θεομάχων (Ἀράβων) κατὰ Κωνσταντινουπόλεως κίνησιν ἐγνωκῶς, κατεσκεύασε καὶ αὐτὸς διήρεις εὐμεγέθεις κακκαβοπυρφόρους καὶ δρόμωνασι σιφωνοφόρους καὶ τούτους προσορμίσει ἐκέλευσεν ἐν τῷ Προκλιανησίῳ τῶν Καισαρίου λιμένι.²¹

Καὶ βέβαια οἱ ὅροι κακκαβοπυρφόρος καὶ σιφωνοφόρος που εἶναι, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ,²² τεχνικοὶ ὅροι σχετιζόμενοι μόνον με τὸ ὕγρον πῦρ, δὲν θὰ εἶχαν σημασίαν πρὶν τὴν εφεύρεση τοῦ ὅπλου αὐτοῦ.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι αὐτὸ που ἔχουν υπαινιχθεῖ παλαιότερα ὁ Η. Wada, ὁ Ι. Καραγιαννόπουλος²³ καὶ ἡ Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου,²⁴ θεωρώντας τὸν Καλλίνικο ὅχι ὡς εφευρέτη ἀλλὰ μάλλον ὡς ἐκεῖνον που τελειοποίησε ἤδη υπάρχοντα εμπρηστικά ὅπλα, εἶναι πραγματικότης.

ὑπὸ τὸ φῶς τῶν πληροφοριῶν που ἀναφέρθησαν νομίζω ὅτι μποροῦμε πλέον νὰ δεχθούμε δίχως ἐπιφυλάξεις τὸ συμβολικὸ νόημα τῶν ὄσων γράφει Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος περὶ τοῦ ὕγρου πυρός, τοῦ διὰ τῶν σιφῶνων ἐκφερομένου. Καὶ αὐτὸ (ὕγρον πῦρ) ἀπὸ Θεοῦ δι' ἀγγέλου τῷ μεγάλῳ καὶ πρώτῳ βασιλεῖ Χριστιανῷ, ἀγίῳ Κωνσταντίνῳ ἐφανερῶθη καὶ ἐδιδάχθη.²⁵

21. Θεοφάνης 353.19-23.

22. Wada, Θεῖον ἄπυρον 25.

23. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ἱστορία βυζαντινοῦ κράτους*, Β' (565-1081), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 89-90.

24. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ ἱστορία*, Β' 1 (610-867), Αθήνα 1981, σ. 304-305.

25. Κων. Πορφυρογέννητος, *De Administrando Imperio* 13.73 κ.ε. (ἐκδ. Moravcsik – Jenkins).

ΜΑΡΘΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ-ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Τα αγιολογικά κείμενα, οι διάφοροι Βίοι αγίων της πρώιμης όσο και της μέσης βυζαντινής περιόδου είναι κείμενα λαϊκής ως επί το πλείστον χρήσης μέσα από τις αφηγήσεις των οποίων παρουσιάζονται γεγονότα και καταστάσεις που συχνά απηχούν την καθημερινή πραγματικότητα.

Οι συγγραφείς των Βίων στην προσπάθειά τους να προβάλλουν την προσωπικότητα του αγίου την αναπαριστάνουν ζωηρά στην αλληλεπίδρασή της προς τον περιβάλλοντα κόσμο και προς τον πολιτισμό της εποχής, ενώ συγχρόνως, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό, διανοίγουν το βλέμμα και στον πολιτιστικό βίο των λαϊκών τάξεων που πολύ συχνά παραβλέπονται οι λόγιοι συγγραφείς.

Η σημαντικότερη ωστόσο προσφορά των αγιολογικών κειμένων στην ιστορική έρευνα είναι ότι παρέχουν πληροφορίες για έθιμα και θεσμούς πολιτικούς, κοινωνικούς, στρατιωτικούς και άλλους που από τη ρωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή περίοδο επιβιώνουν στην καθημερινή ζωή του βυζαντινού κόσμου.

Στην παρούσα μελέτη θα επισημάνουμε στις αφηγήσεις δύο αγιολογικών κειμένων, το Βίο του Ιωαννικίου (754-846) που γράφτηκε από το μοναχό Σάββα τον 9ο αιώνα¹ και το Βίο του Λουκά Στυλίτη (879-979), έργο ανώνυμου συγγραφέα του 10ου αιώνα,² περιπτώσεις επιβιώσεως στοιχείων παλαιότερων στρατιωτικών θεσμών των οποίων οι απαρχές ανάγονται στη ρωμαϊκή περίοδο, καθώς επίσης και περιπτώσεις που απαντούν στο Βίο του Λουκά Στυλίτη όπου φαίνεται να καταστρατηγούνται θεσμοί και κανόνες της υστερορωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής εκκλησιαστικής παράδοσης.

1. Βίος Ιωαννικίου, AASS Nov. II, 1, σ. 332-383. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλο, *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 41978, αρ. 218.

2. Βίος Λουκά Στυλίτη, έκδ. Η. Delehaye, *Les Saints Stylites*, Βρυξέλλες-Παρίσι 1923, σ. 195-237. Βλ. Ι. Καραγιαννόπουλο, *Πηγαί* αρ. 316.

Ας δούμε όμως πρώτα πώς εμφανίζονται οι επιβιώσεις αυτές στους δύο Βίους. Ο βιογράφος του Ιωαννικίου μάς πληροφορεί ότι ο Ιωαννίκιος *Ἐν ἀρχῇ δὲ τῆς τρίτης ἡλικιώσεως, ἤγον ἐξκαιδεκαετίας... διεπλάττετο ὄλως καθ' ἡλικίαν ὑπερφερῆ καὶ μορφὴν αὐτὸς ὠραιότατην καὶ εὐπρεπῆ. Ὅθεν τῷ ἐννεακαιδεκάτῳ αὐτοῦ χρόνῳ τῆς ἡλικίας εἰς τὴν τῶν ἐξκουβιτόρων στρατίαν καὶ ἐν βάνδῳ ὀκτωκαιδεκάτῳ κατ' ἐκλογὴν ἀκριβῆ ὑπὸ τοῦ τυράννου ἐντάττεται.*³ Ο βιογράφος του Λουκά Στυλίτη αναφέρει ότι οι γονεῖς του Λουκά, πλούσιοι γεωργοὶ καὶ στρατιωτικῆ κουστωδία καταλεγόμενοι,⁴ ἐλάσαντά τε (τὸν Λουκά) πρὸς ἡλικίας μέτρον καὶ εἰς ἄνδρας ἤδη τελοῦντά τε τὴν τῆς στρατείας ἐξυψηρετεῖν ἐπήρειαν προσετήσαντο.⁵ Ἐτσι ο Λουκάς μάς πληροφορεῖ στη συνέχεια ο Βίος παίρνει μέρος σε εκστρατεία ἐναντίον των Βουλγάρων που τότε ἐλάβε χώρα ὀκτωκαιδέκατον ἔτος ἄγων τῆς ἡλικίας αὐτοῦ.⁶

Τα δύο αὐτά αἰτιολογικὰ κείμενα μάς δίνουν ὅπως βλέπουμε ἐπιβεβαίωση για το χρόνο στράτευσης των Βυζαντινῶν στην περίοδο αὐτή. Τα ὅρια τῆς στρατεύσιμης ἡλικίας που ἴσχυαν κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ καὶ πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ γνωρίζουμε ἀπὸ σχετικὲς διατάξεις του Θεοδοσιανοῦ κώδικα. Ἐτσι στις διατάξεις που ἀφοροῦν τοὺς γίους των στρατιωτικῶν, των *apparitores* καὶ των βετεράνων ἡ ἡλικία στράτευσής τοὺς ὀρίζεται μεταξύ του 20οῦ καὶ 25ου ἔτους: *ab annis viginti usque ad viginti et quinque annis aetatem agant*,⁷ ἐνὸς σε μιὰ ἄλλη διάταξη που ἀφορὰ τοὺς *tirones* ἀναφέρεται το 19ο ἔτος: *ab anno et decimo et nono ad militiam eligantur*.⁸ Συνάγουμε λοιπὸν ὅτι οἱ πολῖτες τῆς ρωμαϊκῆς ὅπως καὶ τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ὑπόκεινταν σε στρατολογία μεταξύ του 19ου καὶ του 25ου ἔτους τῆς ἡλικίας τοὺς. Ἀπὸ τοὺς Βίους πάλι ἔχουμε τὴν πληροφορία ὅτι οἱ δύο ἄγιοι, ο Ιωαννίκιος καὶ ο Λουκάς στρατεύονται μεταξύ 18 καὶ 19 ἐτῶν. Ἐτσι τα δύο αὐτά αἰτιολογικὰ κείμενα μάς διασώζουν τὴ σημαντικὴ μαρτυρία ὅτι ρωμαϊκὲς καὶ πρωτοβυζαντινὲς διατάξεις που ὀρίζουν το χρόνο στράτευσης ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν καὶ στη μέση βυζαντινὴ περίοδο. Καὶ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ Βίοι εἶναι οἱ μόνες πηγές που μάς δίνουν

3. Βίος Ιωαννικίου, Νοῦ. II, 1, σ. 334.

4. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 3-5.

5. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 7-9.

6. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 12.

7. *Cod. Theod.* 7.22.2 - a. 326 (ἐκδ. Mommsen - Meyer).

8. *Cod. Theod.* 7.13.1 - 2.353. Βλ. καὶ I. Καραγιαννόπουλο, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, Α' (324-565), Θεσσαλονίκη 1978, σ. 631.

ρητή μαρτυρία για το χρόνο στράτευσης στην περίοδο αυτή. Τα *Τακτικά* του Λέοντος ΣΤ' μάς παρέχουν μια έμμεση και αόριστη μόνο μαρτυρία που κρύβεται στη φράση του κειμένου των *Τακτικῶν* που λέει ότι ο στρατηγός πρέπει να επιλέγει για στρατολόγηση *μήτε παῖδας, μήτε γέροντας*.⁹ Δηλαδή ο συγγραφέας των *Τακτικῶν* αποφεύγει να ορίσει την ακριβή ηλικία στρατολογίας αλλά δίνει μόνο τα πλαίσιά της ορίζοντάς τα μεταξύ δύο σημείων: *μήτε παῖδας* = εκείνοι που προφανώς δεν είχαν τη στρατεύσιμη ηλικία και *μήτε γέροντας* = εκείνοι που προφανώς επίσης την είχαν υπερβεί.

Τα αγιολογικά όμως κείμενα, όπως και προηγουμένως επισημάναμε, μας δίνουν άλλοτε σαφείς πληροφορίες και σύμφωνες με τους κρατούντες πολιτικούς και εκκλησιαστικούς θεσμούς και άλλοτε πάλι τα ίδια αυτά κείμενα δίνουν πληροφορίες συγκεκριμένες ή που υπερβάλλουν τα πράγματα και κάποτε αντιβαίνουν προς ισχύοντες από παλιά θεσμούς και κανόνες. Αυτό προφανώς είναι αποτέλεσμα της έλλειψης ιστορικού πνεύματος που συχνά υπάρχει στα αγιολογικά κείμενα ως εκ της φύσεως του αντικειμένου και του σκοπού τους.

Ας δούμε όμως την αφήγηση του Βίου του Λουκά Στυλίτη.

Ο Λουκάς σύμφωνα με το βιογράφο του στρατεύεται όπως είδαμε σε ηλικία 18 ετών και παίρνει μέρος σε εκστρατεία εναντίον των Βουλγάρων.¹⁰ Μετά την ατυχή έκβαση αυτής της εκστρατείας¹¹ όπου ο Λουκάς διέτρεξε σοβαρούς κινδύνους αποφασίζει να γίνει μοναχός: *ὄρον θέμενος καθ' ἑαυτὸν ἀμετάθετον τὸν μονήρη βίον ἀσπάσασθαι καὶ μηκέτι κοσμηῶ σήματι τῷ κόσμῳ περιπολεύειν*.¹² Ἔτσι κείρεται ἀπὸ κάποιον θεόληπτον καὶ ἡσυχαστὴν μονάζοντα.¹³ Ἐπὶ 6 χρόνια ἐπιδίδεται σε σκλη-

9. Λέων ΣΤ', *Τακτικά*, PG 107, 700 A.

10. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 9-12: *Τὸν κατὰ Βουλγάρων τοιγαροῦν πόλεμον ἀναδεδεγμένον τοῦ τότε τὰ σκῆπτρα τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς ἐμπειπιστευμένον, καὶ αὐτὸς εἰς τὴν κατ' αὐτῶν ἐκστρατείαν συνεκστρατεύσατο, ὀκτωκαιδέκατον ἔτος ἄγων τῆς ἡλικίας αὐτοῦ.*

11. Πρόκειται σύμφωνα με τους ερευνητές για την καταστροφή στο Βουλγαρόφυγο το 897. Τη χρονολογία προσδιόρισε πρώτος ο S. Vanderstuyf στα προλεγόμενα της έκδοσης του Βίου που δημοσίευσε στην PO 11 (1915) 147-294, στις σελίδες 166-167. Τη χρονολογία αυτή αποδέχθηκε και ο Delehaye, *Saints Stylites* XCVIII. Βλ. και G. Da Costa-Louillet, «Saints de Constantinople aux VIIIe, IXe et Xe siècles», *Byzantion* 25-27 (1955-57) 842.

12. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 20-22.

13. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 22-25.

ρές ασκητικές δοκιμασίες. Όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Βίος (παράθετο το κείμενο σε ελεύθερη μετάφραση): «φόρσεε δερμάτινο χιτώνα και τη σάρκα καθήλωσε ενάντια στο σφρίγος της νιότης του και στις εξεγέρσεις των παθών που δύσκολα συγκρατιούνται και οι οποίες ξεσηκώνονται κυρίως σ' όσους σφύζουν από νιάτα. Δεν εμπιστεύθηκε όμως μόνο στα σίδερα τη φυλάκιση και ασφάλεια του εαυτού του αλλά και με συχνές προσευχές και πολλές νηστείες και πλάγιασμα στο σκληρό χώμα και κάθε άλλη σκληραγωγία καταδάμαζε το σώμα του παίρνοντας τροφή κάθε 7 ημέρες, χωρίς ασπίδα και ραβδί και φορώντας ένα μόνο χιτώνα και με γυμνά πόδια προτιμώντας να περπατά σύμφωνα με την αποστολική πολιτεία ή πιο σωστά σύμφωνα με τη συμπεριφορά και δίαιτα των αγγέλων. Έτσι βασανίζοντας το σώμα του με μακροχρόνιες ασιτίες και καταπιέζοντάς το με πικρές κακουχίες πέρασε 6 χρόνια επιδιώκοντας αυτού του είδους την αδιάκοπη κακοπάθεια».¹⁴

Με τη συμπλήρωση των 24 χρόνων του ο Λουκάς χειροτονείται πρεσβύτερος: *τὴν τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν ἀναδέχεται*¹⁵ και ενώ εξακολουθούσε να υποβάλλεται σε σκληραγωγία και κακουχίες: «με βαριά σίδερα και δερμάτινα ρούχα, με σκληρή εγκράτεια και πλάγιασμα στο χώμα»,¹⁶ δεν παρέλειπε, τονίζει ο Βίος, να εκπληρώνει τη στρατιωτική του υποχρέωση: *οὐκ ἐνέλιπεν ἐξυπηρετούμενος τῇ στρατιωτικῇ ἐπηρείᾳ ἐπὶ χρόνοις ἑτέροις ἰσαριθμοῖς τῶν προγεγραμμένων*.¹⁷

Δύο βασικά ζητήματα αναφέρονται μέσα από την αφήγηση του Βίου. Το πρώτο αφορά τη σχέση της ασκητικής άσκησης και της στρατιω-

14. Βίος Λουκά Στυλίου 200. 25 κ.ε.: *...δερμάτινον χιτώνα ἀμφιασάμενος σιδήροις τε τὴν σάρκα καθηλώσας σὺν φόβῳ Κυρίου διὰ τὴν προσοῦσαν αὐτῷ τῆς νεότητος ἀκμὴν καὶ τὰς τῶν παθῶν δυσκαθέκτους ἐπαναστάσεις, ἐπεγειρομένας μάλιστα τοῖς ἐν νεαρῇ τῇ ἡλικίᾳ σφριγῶσιν. Οὐ μόνους δὲ τοῖς σιδήροις τὴν ἑαυτοῦ φυλακὴν καὶ ἀσφάλειαν κατεπίστευεν, ἀλλὰ καὶ προσευχαῖς συχναῖς καὶ νηστεῖαις πολλαῖς καὶ χαμενναῖς σκληραῖς καὶ τῇ λοιπῇ πάσῃ σκληραγωγίᾳ τὴν σάρκα καλῶς κατεδάμαζεν, δι' ἡμερῶν ἑπτὰ μεταλαμβάνων τροφῆς, πρὸς τῷ ἀχάλκῳ τε καὶ ἀράβδῳ καὶ μονοχίτωνι ἔτι καὶ γυμνοποδεῖν ὥραιως ἐλόμενος, κατὰ τὴν ἀποστολικὴν πολιτείαν ἢ μᾶλλον οἰκειότερον εἰπεῖν, ἀγγελικὴν διαγωγὴν καὶ δίαιταν. Οὕτως οὖν διετέλεσεν ὑπωπιάζων βιαίως τὸ σῶμα μακραῖς ἀσιταῖς καὶ κατάγχων ἰσχυρῶς πικραῖς κακουχαῖς ἐπὶ χρόνον ἑξαετῆ τὴν τοιάνδε μεταδιώκων ἀνένδοτον κακοπάθειαν...*

15. Βίος Λουκά Στυλίου 201.9.

16. Βίος Λουκά Στυλίου 201.11-14: *Τῆς αὐτῆς τοίνυν καὶ μετὰ τὴν χειροτονίαν ἐχόμενος σκληραγωγίας καὶ κακουχίας ἔκ τε τῆς τῶν σιδήρων βαρύτητος καὶ τῆς δερματίνης ἐνδύτητος καὶ τῆς ἐξ ἐγκρατείας καὶ χαμεννίας σκληρότητος...*

17. Βίος Λουκά Στυλίου 201.14-15.

τικής υπηρεσίας του Λουκά στο διάστημα των 6 χρόνων κατά το οποίο ο Λουκάς ἐκάθη μοναχός και επιδιδόταν σε ασκητικές δοκιμασίες ἐνὸς συγχρόνως παρέμενε στο στρατό. Το δεύτερο ζήτημα αφορά τη σχέση της χειροτονίας του Λουκά ως πρεσβυτέρου και της στρατιωτικής του υπηρεσίας: μπορούσε να χειροτονηθεῖ σε ηλικία 24 ἐτῶν πρεσβύτερος, ὅπως μας λέει ο Βίος, και μετά τη χειροτονία του να παραμείνει στρατιώτης;

Για το πρώτο ζήτημα ο Βίος παρακινεῖ να πιστέψουμε ὅτι ο Λουκάς που υπέβαλλε τον εαυτό του σ' ὅλους τους κόπους και τη σκληραγωγία της ασκητικής ζωῆς ἀναδεχόταν ταυτόχρονα και τους ηθικούς κινδύνους (ἐνδεχομένως να σκοτώσει ἢ να τραυματίσει κάποιον) και τους σωματικούς κόπους που συνεπάγεται η στρατιωτική ζωή. Συμβιβάζονταν αυτά; Ἡ μόνη ἐξήγηση που μπορεί να δοθεῖ εἶναι ὅτι ο Λουκάς ἦταν ἐπίστρατος και ὄχι μόνιμος στρατιώτης και ἐπομένως τους 6 μήνες περίπου του χρόνου παρέμενε στο στρατό ἐνὸς τους υπόλοιπους ἀσκούσε την ασκητική ζωή στον οἶκο του. Πρέπει ὅμως να ομολογήσω ὅτι θεωρῶ αὐτή την ἀποψη βεβιασμένη και ὄχι ικανοποιητική. Γιατί στην πραγματικότητα ἀπαντᾷ μόνο στο ζήτημα της σκληραγωγίας ασκητικής και στρατιωτικής ζωῆς ὄχι ὅμως στο ζήτημα των ηθικών κινδύνων (φόνων κτλ.) που συνεπαγόταν η δεύτερη και που ἀντιστρατεύονταν ἐυθέως τις ἀρχές της ασκητικῆς του ζωῆς.

Ἀς ἐρθοῦμε ὅμως στη διερεύνηση του ἄλλου ζητήματος, του ἀσύγκριτα σοβαρότερου, ἀν ὁ Λουκάς μπορούσε σε ηλικία 24 ἐτῶν να χειροτονηθεῖ πρεσβύτερος και ἐάν μετά τη χειροτονία του μπορούσε να παραμείνει στρατιώτης.

Στο ζήτημα αὐτό ἀνεξάρτητα ἀπὸ το γεγονός ὅτι ἰσχύουν οἱ λόγοι που εἶπαμε προηγουμένως και μάλιστα σε μεγαλύτερο βαθμό, διότι ἔχουμε πλέον να κάνουμε με ἱερέα με ηθικές ἀπαιτήσεις ἀκόμη μεγαλύτερες, προβάλλει το ἐρώτημα που θέσαμε, ἀν δηλαδή ὁ Λουκάς μπορούσε να χειροτονηθεῖ πρεσβύτερος σε ηλικία 24 ἐτῶν και να στρατεύεται και μετά τη χειροτονία του.

Γνωρίζουμε ὅτι με ἀποφάσεις δύο ἐκκλησιαστικῶν συνόδων, της τοπικῆς συνόδου της Νεοκαισαρείας (314-325)¹⁸ και της ἐν Τρούλλῳ ΣΤ' Οἰκουμενικῆς συνόδου ἢ Πενθέκτης (691),¹⁹ ὀρίζεται ὡς ηλικία χειρο-

18. Κανὼν ΙΑ' της ἐν Νεοκαισαρεία Συνόδου, Ράλλης – Ποτλῆς Γ', 88.

19. Κανὼν ΙΔ' της ἐν τῷ Τρούλλῳ ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ράλλης – Ποτλῆς Β', 337.

τονίας πρεσβυτέρου το 306 έτος.²⁰ Ενδεικτικά παραθέτω απόσπασμα από τον ΙΔ' κανόνα της εν Τρούλλω ΣΤ' Οικουμενικής συνόδου που ορίζει: ...πρεσβύτερον πρό τῶν τριάκοντα μὴ χειροτονεῖσθαι, κὰν πάνυ ἦ ὁ ἄνθρωπος ἄξιος,²¹ καθώς και την παρατήρηση του σχολιαστή: *Ἐὶ δέ τις πρό τῶν δοισθέντων χρόνων χειροτονηθῆι, τῆς τῶν κανόνων παραβάσεως ἐπιτίμιον ὑφέξει τὴν καθαίρεσιν.*²²

Γνωρίζουμε επίσης ότι η πολιτεία από την πλευρά της με νόμο της, τη Νεαρά 131 του Ιουστινιανού Α' του 545, εξίσωσε τους ιερούς κανόνες από άποψη νομοθετικού κύρους με τους πολιτειακούς νόμους.²³

Όσον αφορά τώρα το δεύτερο σκέλος του ερωτήματος, αν δηλαδή μπορούσε κάποιος να είναι στρατιώτης ενώ είχε χειροτονηθεί ιερέας, γνωρίζουμε ότι οι ιεροί αποστολικοί κανόνες απαγορεύουν ρητά την ταυτόχρονη άσκηση όχι μόνο ένοπλης υπηρεσίας και ιεροσύνης (ἢ δι' ὄπλων στρατεία γὰρ πάντη ἀπαγορεύεται, λέγει ο σχολιαστής)²⁴ αλλά θεωρούν και κάθε άοπλη στρατεία, δηλαδή πολιτική ή στρατιωτική υπηρεσία ως ασυμβίβαστη με το ιερατικό λειτούργημα.²⁵

Επομένως ο Λουκάς ούτε 24 ετών μπορούσε να γίνει ιερέας σύμ-

20. Βλ. και Φωτίου, *Νομοκάνων*, τίτλ. Α' κεφ. ΚΗ', Ράλλης - Ποτλής Α', 65-66.

21. Ράλλης - Ποτλής Β', 337.

22. Ράλλης - Ποτλής Β', 338. Πρβ. στο ίδιο και σχόλιο του Θεοδώρου Βαλαμώνας: ...τούς δὲ μὴ ὑπερβάντας τούς τοσοῦτους χρόνους, καὶ χειροτονουμένους, καθαιρεῖσθαι.

23. *Novellae* 131. 1 (α. 545): *Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τούς ἁγίους ἐκκλησιαστικούς κανόνες τούς ὑπὸ τῶν ἁγίων τεσσάρων συνόδων ἐκτεθέντας ἢ βεβαιωθέντας, τουτέστι τῆς ἐν Νικαίᾳ τῶν τη' καὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει τῶν ἁγίων ρν' πατέρων καὶ τῆς ἐν Ἐφέσῳ πρώτης ἐν ἡ Νεστόριος κατεκρίθη, καὶ τῆς ἐν Χαλκηδόνι, καθ' ἣν Εὐτυχῆς μετὰ Νεστορίου ἀνεθεματίσθη. Τῶν γὰρ προειρημένων ἁγίων δ' συνόδων καὶ τὰ δόγματα καθάπερ τὰς θείας γραφὰς δεχόμεθα καὶ τούς κανόνες ὡς νόμους φυλάττομεν.* Βλ. Σπ. Τρωιάνο, «Θεσπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων ἐπέχειν τούς ἁγίους ἐκκλησιαστικούς κανόνες...», στο: *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά* 13/2 (1985) 1193 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ο συγγραφέας εδώ εκφράζει αμφιβολίες για το αν το πραγματικό κίνητρο που οδήγησε στη θέσπιση της Νεαράς ήταν η ενίσχυση του κύρους των ιερών κανόνων.

24. Ράλλης - Ποτλής Β', 107 (σχόλιο Θεοδώρου Βαλαμώνας).

25. Ράλλης - Ποτλής Β', 107. Κανὼν ΠΓ': *Ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, στρατεία σχολάζων, καὶ βουλόμενος ἀμφοτέρα κατέχειν, Ῥωμαϊκὴν ἀρχὴν, καὶ ἱερατικὴν διοίκησιν, καθαιρεῖσθαι. Τὰ γὰρ Καίσαρος, Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ, τῷ Θεῷ.* Βλ. στο ίδιο και σχόλιο Ιω. Ζωναρά.

φωνα με τις αποφάσεις των συνόδων²⁶ ούτε εάν χειροτονείτο μπορούσε να παραμείνει στο στρατό εφόσον οι ιεροί κανόνες απαγορεύουν ρητά την ταυτόχρονη άσκηση ένοπλης υπηρεσίας και ιεροσύνης.

Ας δούμε όμως πώς αντιμετωπίζουν το ζήτημα αυτό οι ερευνητές.

Ο Η. Delehaye εκφράζει την άποψη ότι ο Λουκάς πέρασε 6 χρόνια στο στρατό (24-30) εν είδει στρατιωτικού ιερέα,²⁷ θεωρώντας προφανώς ότι οι έτεροι ισάριθμοι χρόνοι²⁸ που υπηρέτησε ο Λουκάς σύμφωνα με το κείμενο αντιστοιχούν προς τα 6 χρόνια της ασκητικής άσκησης (18-24) που έχουν προηγουμένως αναφερθεί.²⁹

Θα παρατηρούσα ωστόσο ότι όχι μόνο δεν έχουμε καμιά μαρτυρία για θεσμοθετημένο σώμα στρατιωτικών ιερέων στο Βυζάντιο³⁰ αλλά

26. Τα λιγοστά παραδείγματα προσώπων που χειροτονήθηκαν πρεσβύτεροι σε νεαρότερη από τη νόμιμη ηλικία (βλ. Α. Π. Χριστοφιλόπουλο, *Θέματα βυζαντινού εκκλησιαστικού δικαίου*, Αθήνα 1957, σ. 31) πρέπει να αποδειχθεί ότι είναι αξιόπιστα' αλλά και στην περίπτωση που είναι αξιόπιστα οι ελάχιστες εξαιρέσεις μπροστά στο πλήθος των κανονικών περιπτώσεων ενισχύουν απλώς τον κανόνα.

27. Delehaye, *Stylites* CII: «Il semble y avoir passé six ans en qualité d'aumônier». Την ίδια άποψη έχει και η Da Costa-Louillet, *Saints de Constantinople* 842: «Il reçut la prêtrise et remplit ses fonctions sacerdotales dans l'armée».

28. Βίος Λουκά Στυλίτου 201. 15.

29. Βίος Λουκά Στυλίτου 200. 36 κ.ε.: *Ούτως οὖν διετέλεσεν ὑπωπιάζων βιαίως τὸ σῶμα μακραῖς ἀσιτίαις καὶ κατάγχων ἰσχυρῶς πικραῖς κακουχίαις ἐπὶ χρόνον ἕξαετητὴν τοιάνδε μεταδιὰκων ἀνένδοτον κακοπάθειαν...* Βλ. Delehaye, *Stylites* XCIX. Πρβ. και P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979, σ. 146 σημ. 1. Ο παλαιότερος εκδότης του κειμένου S. Vanderstuyf, *PO* 11 (1915) 189-287, υποστήριξε (σ. 169) ότι με τη φράση *ἐπὶ χρόνοις ἑτέροις ἰσαριθμοῖς τῶν προγεγραμμένων* εννοούνται 24 επιπλέον χρόνια μετά τη χειροτονία του Λουκά ως πρεσβυτέρου που συνέβη *μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ εικοστοῦ τετάρτου χρόνου τῆς σωματικῆς ἡλικίας αὐτοῦ* (Βίος Λουκά Στυλίτου 201.9-11). Την άποψη αυτή αποδέχεται και η Da Costa-Louillet, *Saints de Constantinople* 843.

30. Η μνεία πρεσβυτέρων τῶν νουμέρων που απαντά στο Βίο του αγίου Σάββα (439-532) του Κυρίλλου Σκυθοπολίτου (σ. 92.29, έκδ. Schwartz) δεν έχει καμιά σχέση με ιερατικό αξίωμα. Προφανώς σημαίνει τον *militem seniorem*, ο οποίος υπάρχει ήδη από τη ρωμαϊκή εποχή και ο οποίος είχε μια κάποια καλύτερη μεταχείριση απ' ό,τι ο κοινός στρατιώτης (βλ. K. E. Zachariä v. Lingenthal, *Die vom Kaiser Anastasius für die Libya Pentapolis erlassenen Formae* (Monatsberichte d. K. Akad. d. Wiss. zu Berlin, Phil.-hist. Kl.), Βερολίνο 1879, σ. 151. Πρβ. και R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Βερολίνο 1920, σ. 108). Ο αναφερόμενος πρεσβύτερος τῶν σχολῶν στο έργο του Παλλαδίου «Διάλογος ιστορικός πρὸς Θεόδωρον διά-

αντίθετα οι ιεροί κανόνες, όπως αναφέραμε προηγουμένως, αποκλείουν εντελώς συνύπαρξη ιερατικού λειτουργήματος και πολιτικού ή στρατιωτικού αξιώματος.³¹

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι ορισμένες μαρτυρίες πηγών εμφανίζουν καταστάσεις που εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι αντιβαίνουν προς τις απαγορεύσεις αυτές των ιερών κανόνων. Τέτοιες είναι οι μαρτυρίες για στρατολογία κληρικών που απαντούν σε δύο επιστολές του Νικολάου Μυστικού. Ο πατριάρχης σε επιστολή του απευθυνόμενη σε κάποιον πατρίκιο Φιλόθεο διαμαρτύρεται έντονα διότι, όπως λέει, *πρὸς στρατείαν κοσμικὴν καταλέγονται και πρὸς στρατιωτικὰς λειτουργίας ἀπάγονται*³² οι κληρικοί της μητροπόλεως της Νικαίας και σε άλλη πάλι επιστολή του προς κάποιον ανώνυμο αξιωματούχο καταλήγει τονίζοντας ότι το κράτος δεν θ' αποκομίσει κανένα όφελος *οὔτε τῶν κληρικῶν στρατευομένων οὔτε τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πενήτων εἰς δουλείαν ἀφωρισμένων*.³³

Πρόκειται εδώ πράγματι για στρατολογία κληρικών και υποχρέωσή τους από το κράτος για παροχή ένοπλης υπηρεσίας όπως το ερμηνεύουν πολλοί ερευνητές,³⁴

κονον Ρώμης περὶ βίου καὶ πολιτείας τοῦ μακαρίου Ἰωάννου ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου» (PG 47, 72), όπως και ο *πρεσβύτερος τοῦ Παλατίου* που απαντά λίγο πιο κάτω στο ίδιο κείμενο είναι προφανώς ιερείς των ανακτόρων.

Το όλο ζήτημα σχετικά με την ύπαρξη ή μη σώματος στρατιωτικών ιερών στο Βυζάντιο πραγματεύομαι σε άλλη εργασία μου.

31. Αν και όλοι οι σχετικοί κανόνες απαγορεύουν ομόφωνα την ανάληψη κοσμικών αξιωμάτων από κληρικούς και μοναχούς παραδείγματα από τις πηγές δείχνουν ότι συνέβαινε κάποτε να παραβιάζονται οι κανόνες αυτοί. Βλ. Ε. Παπαγιάννη, «Επιτρεπόμενες και απαγορευμένες κοσμικές ενασχολήσεις του βυζαντινού κλήρου», *Πρακτικά Δ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 153 και σημ. 56 όπου οι σχετικές πηγές. Ωστόσο οι αναλήψεις αυτές κοσμικών αξιωμάτων από κληρικούς και μοναχούς που μαρτυρούν οι πηγές οφείλονται σε σποραδικές εκτροπές από τους κανόνες οι οποίες βέβαια δεν τους καταργούν, διότι, όπως ορθά τονίζει η Ε. Παπαγιάννη (ό.π. σ. 155), «...μπορεί να λεχτεί ανεπιφύλακτα μόνον ότι, σύμφωνα πάντα με τους κανόνες και ανεξάρτητα από το τι συνέβαινε στην πράξη, απαγορεύονταν η ανάληψη κοσμικών αξιωμάτων, τα αισχρά επαγγέλματα και η διαχείριση ξένων υποθέσεων με κερδοσκοπικά κίνητρα, επιτρέπονταν δε τα 'έλευθρία και άκατάγνωστα' επαγγέλματα με βασικό παράδειγμα τα χειρωνακτικά».

32. Νικόλαος Μυστικός, *Επιστολαί* 150, σ. 466. 7 κ.ε. (έκδ. Jenkins – Westerink, *CFHB*, VI).

33. Νικόλαος Μυστικός, *Επιστολαί* 164, σ. 490. 30 κ.ε.

34. L. Bréhier, «Les institutions de l'empire byzantin» (*Le monde byzantin*

Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντηση πρέπει ν' αναζητηθεῖ μέσα στὴν ἐννοια τῶν λέξεων *στρατεία* καὶ *στρατευέσθαι* οἱ ὁποῖες δὲν σημαίνουν μόνον τὴν ἀσκήση ἐνοπλῆς υπηρεσίας ἀλλὰ σημαίνουν τὴν ἀσκήση γενικῶς κάθε υπηρεσίας πρὸς τὸ κράτος, πολὺ συχνὰ μάλιστα πολιτικῆς υπηρεσίας ὅπως ἀπαντοῦν στο *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* ὅπου ἡ *στρατεία* σιλεντιαρίου³⁵ ἢ ἡ *στρατεία δομειστικῶν καὶ προτικτόρων*³⁶ σημαίνουν προφανῶς τὴν υπηρεσία τῶν ἀξιωματούχων αὐτῶν πρὸς τὴν αυτοκρατορικὴ αὐλή.³⁷

Πρέπει λοιπὸν μέσα στὶς φράσεις *κοσμικὴ στρατεία*, *στρατευόμενοι κληρικοὶ* ἢ *στρατιωτικὲς λειτουργίαι* νὰ ἐννοοῦνται, ὅπως ἄλλωστε τὸ ἔχει ἐπισημάνει ἡ H. Ahrweiler,³⁸ οἱ στρατιωτικῆς φύσεως φορολογικὲς υποχρεώσεις ἢ ἐπιβαρύνσεις τῶν κληρικῶν, οἱ διάφορες δηλαδὴ ἀγγαραεῖς καὶ παραγγαρεῖς³⁹ στὶς ὁποῖες ὑπόκεινταν ἐν καιρῷ στρατοπέδου, μὲ ἐξαιρέση μόνον τοὺς στρατιῶτες,⁴⁰ ὅλος ὁ πληθυσμὸς καὶ ἀπὸ τὶς ὁποῖες δὲν ἀπαλλασσόταν οὔτε ἡ Ἐκκλησία.⁴¹

Ἀς δοῦμε ὅμως πῶς ἀντιμετωπίζει ὁ P. Lemerle τὸ ζήτημα τῆς χειροτονίας καὶ τῆς στρατιωτικῆς υπηρεσίας τοῦ Λουκά. Θεωρώντας ὅπως καὶ ὁ H. Delehaye ὅτι τὸ ἐπὶ χρόνοις ἐτέροις ἰσαριθμοὺς τῶν προγεγραμμένων του κειμένου εἶναι τὰ 6 χρόνια τῆς ἀσκητικῆς ἀσκη-

II), Παρίσι 1949, σ. 516. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Παρίσι 1960, σ. 115. R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, II, Ἄμστερνταμ 1967, σ. 193-194. Νικόλαος Μυστικὸς, *Ἐπιστολαί* σ. 467 καὶ σχόλια σ. 582, σ. 490 καὶ σχόλια σ. 586.

35. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* (ἐκδ. Reiske, *CSHB*) 389. 4 κ.ε.

36. Κων. Πορφ., *Περὶ Βασιλείου Τάξεως* 390. 17.

37. Βλ. καὶ Lemerle, *Agrarian* 136 σημ. 1. Για τὶς σημασίες τοῦ ὀρου *στρατεία* βλ. Hélène Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles», *BCH* 84 (1960) 11 σημ. 2 (ανατ. στὴς ἰδίας, *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, Λονδίνο, Variorum Reprints 1971, ἀρ. VIII).

38. Ahrweiler, *Recherches* 20 σημ. 6.

39. Βλ. σχετικὴ μελέτη τῆς Αλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Ἡ ἀγγαραία στο Βυζάντιο», *Βυζαντινά* 11 (1982) 23 κ.ε.

40. Λέων ΣΤ', *Τακτικά*, *PG* 107, 1032 C: Ἄγγαραίαις ἀπάσης ἰδιωτικῆς καὶ ἀδικίας ἐλεύθερον φύλαττε τὸν ὑπὸ σὲ τεταγμένον λαόν, ὅσοι τοῦ στρατοῦ εἰσι, καὶ ὅσοι τῆς λεγομένης ἐξατωρίας...

41. *JGR* V, 31-32, 2: ...Μηδὲ ἡ ἐκκλησία μήτε ἕτερος τῶν τοῦ στρατοπέδου ἐξκουσατευέσθω βαρῶν, ἀγγαραίαις τυχόν ἢ παραγγαραίαις ἢ τοιούτου τινός, καὶ 32, 3: ...Μήτε ἀξία μήτε ἐκκλησία μηδὲ οἶκος ἐν καιρῷ στρατοπέδου ἀπηλλάχθωσαν ἀγγαραίαις ἢ παραγγαραίαις.

σης και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι ένοπλη υπηρεσία είναι ασυμβίβαστη με την ιεροσύνη κάνει δύο υποθέσεις: είτε ο Λουκάς διατήρησε μυστική τη χειροτονία του είτε η χειροτονία ήταν γνωστή αλλά δεν την αναγνώριζε το κράτος ακριβώς γιατί ο Λουκάς ήταν στρατευόμενος. Μπορούσε λοιπόν, λέει ο Lemerle, να έχει παραμείνει υπό τα όπλα μέχρι να εκπνεύσει ένα ελάχιστο όριο στρατιωτικής υπηρεσίας.⁴²

Το ελάχιστο αυτό όριο ήταν, σύμφωνα με την πληροφορία άραβα συγγραφέα, όπως την ερμηνεύει ο P. Lemerle, 12 χρόνια. Επομένως, λέει ο σοφός γάλλος ερευνητής: 6 χρόνια ασκητικής ζωής και 6 χρόνια μυστικής ή μη αναγνωριζόμενης χειροτονίας προστιθέμενα στα 18 χρόνια κατάταξης του Λουκά κάνουν 30 χρόνια, το νόμιμο δηλαδή όριο χειροτονίας έπειτα από το οποίο ο Λουκάς μπορούσε να δηλώσει επίσημα τη χειροτονία του και να φύγει από το στρατό.

Ας εξετάσουμε από πιο κοντά το επιχείρημα του P. Lemerle για το ελάχιστο νόμιμο όριο στρατιωτικής υπηρεσίας. Ο άραβας συγγραφέας Ibn Hordadbeh που επικαλείται ο P. Lemerle αναφέρει: «Οι Ρωμαίοι εγγράφουν στους στρατιωτικούς καταλόγους νεαρά αγένεια άτομα. Αυτοί παίρνουν ένα δηνάριο τον πρώτο χρόνο, δύο δηνάρια τον δεύτερο, τρία τον τρίτο και ούτω καθεξής ως το δωδέκατο χρόνο υπηρεσίας τους οπότε φθάνουν στον πλήρη μισθό των δώδεκα δηναρίων».⁴³

Οι πληροφορίες αυτές του άραβα συγγραφέα δεν υπονοούν προφανώς κάποιο όριο στρατιωτικής θητείας αλλά μιλούν απλώς για προσαυξήσεις του μισθού των στρατιωτών ανάλογα με το χρόνο υπηρεσίας τους. Η προοδευτική αυτή αύξηση του μισθού τους ολοκληρώνεται με τη συμπλήρωση 12 χρόνων υπηρεσίας. Καμιά ένδειξη λοιπόν δεν έχουμε ότι πρόκειται για ελάχιστο όριο υπηρεσίας.

Σχετικά τώρα με την υπόθεση που διατυπώνει ο P. Lemerle για μυστική χειροτονία του Λουκά θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι έτσι ή αλλιώς η χειροτονία του θα έπρεπε να μείνει μυστική γιατί διαφορετικά θα έπρεπε να καθαιρεθεί. Αλλά πώς θα έμενε μυστική; Θα έπρεπε να τον χειροτονήσει κάποιος επίσκοπος και οι συστρατιώτες του

42. Lemerle, *Agrarian* 148 και σημ. 1.

43. Βλ. H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, 'Αμστερνταμ 1966 (= Λιψία 1899), σ. 115, όπου παρατίθεται το χωρίο του Ibn Hordadbeh: «...Les Romains admettent dans le rôle de leur armée les jeunes gens imberbes. Ceux-ci reçoivent un dénaire la première année, deux denaires la seconde, trois la troisième et ainsi de suite, jusqu'à leur douzième année de service, lorsqu'ils touchent le pays complète de douze denaires...».

θα ἔπρεπε να το αντιληφθῶν ἐφόσον το ιερατικό σχῆμα του, ο τρόπος διαίτας και συμπεριφοράς του γενικῶς θα τον πρόδιδαν.

Θα μπορούσε βέβαια ν' αντιτάξει κανείς σ' αὐτό το ἐπιχείρημα ὅτι ο Λουκάς ἔφερε το ιερατικό σχῆμα και ἐκτελοῦσε τα ιερατικά καθήκοντα και ἀκόμη υποβαλλόταν στη σκληραγωγία και τις κακουχίες της ἀσκητικής ζωῆς, την οποία ὅπως μας λέει ο Βίος του ἐξακολούθησε και μετά τη χειροτονία του,⁴⁴ μόνο κατά την περίοδο του παραχειμαδίου και ὄχι στην περίοδο της ενεργοῦ στρατιωτικῆς υπηρεσίας.

Ὡστόσο εἶναι δύσκολο να φανταστῆ κανείς ὅτι ο Λουκάς, ο οποίος τόσο πρῶιμα για την ἐξαιρετική του ευσέβεια εἶχε πάρει το ιερατικό χρίσμα και ο οποίος προφανῶς εἶχε αναγάγει την ἀσκητική ἀσκηση σε κανόνα ζωῆς, θα φορούσε τα ἀμφια του ιερέα ἢ τον δερμάτινο χιτώνα του ἀσκητή, θα ἐσφιγγε με σίδερα το κορμί του, θα νήστευε και προσευχόταν διαρκῶς μόνο τους 6 μήνες του χρόνου· ὅτι τους ὑπόλοιπους θα ἀπέβαλλε το ιερατικό ἔνδυμα και τον τρόπο διαίτας και συμπεριφοράς που ὡς τότε ἀκολουθοῦσε για να φορέσει την πανοπλία και να ἀρῆει τα ὅπλα προκειμένου να ἐκτελέσει ἐνοπλη υπηρεσία. Ἀπό την ἄλλη πάλι πλευρά αν δεχθῶμε ὅπως μας λέει ο Βίος ὅτι ο Λουκάς ἀσχοῦσε στρατιωτική υπηρεσία και ἐξακολουθοῦσε τον τρόπο διαίτας και συμπεριφοράς του ιερέα και ἀσκητή, πῶς ἡ πολιτεία θ' ἀνεχόταν ἕναν τέτοιο στρατιώτη και ἡ Ἐκκλησία ἕναν τέτοιο ἱερέα;

Το γεγονός εἶναι ἕνα: ἡ ταυτόχρονη ιδιότητα του Λουκά ὡς ἱερέα, ἀσκητή και στρατιώτη ὅπως την ἐμφανίζει ο Βίος του εἶναι ἐντελῶς ἀσυμβίβαστη και προς το πολιτικό και προς το ἐκκλησιαστικό *status*. Οὔτε ἡ πολιτεία μπορούσε ν' ἀνεχθεῖ ἕναν στρατιώτη ἀσκητῶντα και ἱερατῶντα, προφανῶς ἀκατάλληλο ν' ἀνταποκριθεῖ ἱκανοποιητικά στις χωρὶς ἠθικές ἀναστολές ἀπαιτήσεις της ἐνοπλης υπηρεσίας οὔτε ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ την πλευρά της ν' ἀποδεχθεῖ ἱερέα πολεμιστή που ἔπρεπε να μετέχει σε πολεμικές συγκρούσεις και να σκοτώνει πράγμα που σαφῶς ἀντιστρατεύεται προς τους ἱεροῦς κανόνες που θέσπισε. Και ἐδῶ πρέπει να θυμίσουμε ὅτι σύμφωνα με τους κανόνες του Μ. Βασιλείου ο θάνατος που προκαλεῖται ὄχι μόνο ἀπὸ ἐπιθετική ἐνέργεια ἀλλὰ και ἀπὸ ἀμυντική στάση θεωρεῖται ὄνοσ.⁴⁵ Στην περίπτωση μάλιστα κληρικῶν, ὅπως μας λέγουν οι σχολιαστές των κανόνων, ἀκόμη και ἡ ἀκού-

44. Βίος Λουκά Στυλίου 201. 11-14.

45. Ράλλης – Ποτλής Δ', 190, Κανὼν ΜΓ': Ὁς θανάτου πληγὴν τῷ πλησίον δέδωκε, φονεύς ἐστίν, εἴτε ἤρξε τῆς πληγῆς, εἴτε ἡμόνατο.

σια πρόκληση θανάτου εκ μέρους κάποιου κληρικού,⁴⁶ ο φόνος ληστού⁴⁷ ή ο φόνος εχθρού, όπως συνέβη με κάποιον αρχιερέα που σκότωσε Ἁγαρηνὸν... ἐν καιρῷ πολέμου,⁴⁸ συνεπάγονται καθαίρεση. Μια χαρακτηριστική μάλιστα περίπτωση καθαίρεσης για ανυπακοή σ' αυτόν τον κανόνα μάς παραδίδεται από μια καθαρά ιστορική πηγή. Ο Ιω. Σκυλίτζης μάς αφηγείται το επεισόδιο κάποιου πρεσβύτερου Θέμελ ο οποίος σε μια έφοδο των Αράβων της Ταρσού στην περιοχή του ...τὴν ἀναίμακτον ἐπιτελῶν λειτουργίαν ὡς ἔγνω τὴν τῶν Σαρακηνῶν ἔφοδον λιπὼν τὴν ἱερουργίαν καὶ ὡς εἶχε στολῆς ἐξελθὼν, λαβόμενός τε ταῖς χερσὶ τοῦ σημαντήρος τῆς ἐκκλησίας, ἐν τούτῳ τοὺς ἐπιόντας ἡμόνετο, καὶ πολλοὺς μὲν ἐτραυμάτισεν, ἀπέκτεινε δὲ καὶ ἱκανούς, τοὺς δὲ λοιποὺς εἰς φυγὴν ἐτρέπατο.⁴⁹ Ο ἐπίσκοπος απέκλεισε τον Θέμελ από την ιερουργία και αρνήθηκε να τον συγχωρήσει και τότε αυτός, λέγει ο Σκυλίτζης, τοῖς Ἁγαρηνοῖς προσερρῶν καὶ τὸν χριστιανισμὸν ἐξωμόσατο.⁵⁰

Το πόσο ακατανόητη ήταν η ιδέα του ιερέα-πολεμιστή στη συνείδηση των πιστών της ορθόδοξης Εκκλησίας, των γαλουχημένων από τα δόγματα και τους κανόνες της, φαίνεται καθαρά από την αλγεινή εντύπωση που προκαλεί στην Ἄννα Κομνηνή η πολεμοχαρής διάθεση κάποιου λατίνου ιερέα ο οποίος μετέχοντας σε ναυτική συμπλοκή μάχεται λυσσαλέα εναντίον του Μαρριανού Κατακαλών. Παραθέτω σε μετάφραση το σχετικό χαρακτηριστικό χωρίο από την αφήγηση της συγγραφέως: «Δεν έχουμε τις ίδιες απόψεις εμείς και οι Λατίνοι για τους ιερωμένους», παρατηρεί η Ἄννα Κομνηνή, «αλλά εμείς έχουμε δεχθεί εντολές από κανόνες και νόμους και το ευαγγελικό δόγμα· Ἐμὴ θλίξις, μὴ γρύξις, μὴ ἄψη· ἱερωμένος γὰρ εἶ'. Αυτός όμως ο βάρβαρος Λατίνος και με τα θεία καταγίνεται και την ασπίδα κρεμώντας στο αριστερό και το δόρυ αγκαλιάζοντας με το δεξί συγχρόνως μεταδίδει το θείο σώμα και αίμα και φόνοιον ὄρᾱ και αἱμάτων ἀνήρ γίνεται σύμφωνα με τον ψαλμό του Δαβίδ. Ἐτσι είναι το βάρβαρο αυτό γένος (των Λατίνων) εξίσου ιερατικό και φιλοπόλεμο. Αυτός λοιπόν, άνθρωπος της δράσης πιο πολύ

46. Βλ. σχόλια κανόνος ΜΓ' από Θεόδωρο Βαλσαμώνα, στον Ράλλη - Ποτλή Δ', 190-191.

47. Κανών ΝΕ', στον Ράλλη - Ποτλή Δ', 212-215.

48. Βλ. σχόλια κανόνος ΜΓ' από Θεόδωρο Βαλσαμώνα, στον Ράλλη - Ποτλή Δ', 191.

49. Ιω. Σκυλίτζης 240. 89 κ.ε. (έκδ. Thurn).

50. Ιω. Σκυλίτζης 240. 94 κ.ε.

παρά ιερέας, την ιερατική στολή φορούσε και μαζί το κουπί χειριζόταν και το ναυτικό πόλεμο και τη μάχη επιδίωκε ταυτόχρονα με θάλασσα και άνδρες πολεμώντας. Οι δικές μας όμως πεποιοθήσεις, όπως προηγουμένως ανέφερα, ανάγονται στον Ααρών και Μωυσή και στο δικό μας πρώτο αρχιερέα». ⁵¹

Όπως γίνεται φανερό η πολεμική αυτή δραστηριότητα του λατίνου ιερέα θεωρείται από την Άννα Κομνηνή όχι μόνο ότι απάδει προς το λειτούργημα του ιερέα σύμφωνα με τους κανόνες της ανατολικής ορθόδοξης Εκκλησίας αλλά χαρακτηρίζεται ως βάρβαρη και ιερόσυλη.

Συνοψίζοντας τα δεδομένα βλέπουμε ότι από πλευράς Εκκλησίας απαγορευόταν όχι μόνο να χειροτονηθεί κανείς ιερέας 24 ετών αλλά επιπλέον, αν καθ' οιονδήποτε τρόπο είχε χειροτονηθεί, ν' ασκήσει στρατιωτική ή και άλλη υπηρεσία. Από πλευράς πάλι πολιτείας τυχόν χειροτονία ενός στρατιώτη θεωρούνταν ως προσπάθεια εγκατάλειψης υπηρεσίας. Θυμίζουμε εδώ ότι ο Θεοδοσιανός κώδικας δεν αναγνωρίζει ως λόγο απαλλαγής της στρατιωτικής υπηρεσίας τη χειροτονία λίγο πριν ή λίγο μετά τη στράτευση προφανώς διότι η χειροτονία αυτή από άποψη θρησκευτική ήταν άκυρη, και από άποψη πολιτική παράνομη. ⁵²

Τι πρέπει λοιπόν να δεχθούμε για τη χειροτονία και την ταυτόχρονη στρατιωτική υπηρεσία του Λουκά;

Νομίζω πως όλα οδηγούν στο ότι αν ο Λουκάς πράγματι χειροτονήθηκε πρεσβύτερος — ως σημειωθεί ότι ο Βίος δεν κάνει ποτέ ξανά νύξη

51. Άννα Κομνηνή II, 218. 18 κ.ε. (έκδ. Leib): Οὐ γὰρ κατὰ τὰ αὐτὰ ἡμῖν τε καὶ τοῖς Λατίνοις περὶ τῶν ἱερωμένων δέδοκται· ἀλλ' ἡμεῖς μὲν ἐντετάλμεθα παρὰ τε τῶν κανόνων καὶ νόμων καὶ τοῦ εὐαγγελικοῦ δόγματος· «Μὴ θίξης, μὴ γρυξῆς, μὴ ἄψη· ἱερωμένος γὰρ εἶ». Ὁ δὲ τοι βάρβαρος Λατίνος ἅμα τε τὰ θεῖα μεταχειριεῖται καὶ τὴν ἄσπίδα ἐπὶ τοῦ λαιοῦ θέμενος καὶ τὸ δόρυ τῇ δεξιᾷ ἐναγκαλισόμενος ὁμοῦ τε μεταδίδωσι τοῦ θείου σώματος τε καὶ αἵματος καὶ φόνιον ὄρᾳ καὶ αἱμάτων ἀνήρ κατὰ τὸν Δαντικὸν ψαλμὸν γίνεται. Οὕτως ἐστὶ τὸ βάρβαρον τοῦτο γένος οὐχ ἦττον ἱερατικὸν ἢ φιλοπόλεμον. Οὕτως τοίνυν ὁ ἑρέτης μᾶλλον ἢ ἱερεὺς ὁμοῦ τε καὶ τὴν ἱερατικὴν στολὴν ἐνεδιδύσκετο καὶ τὴν κόπην μετεχειρίζετο καὶ πρὸς ναυτικὸν πόλεμον καὶ μάχην ἀφόρα κατὰ ταῦτὸν καὶ θαλάττῃ καὶ ἀνδράσι μαχόμενος. Τὰ γὰρ ἡμέτερα, καθάπερ ἔφθην εἰρηκεῖα, τῆς... Ἀαρὼν καὶ Μωσέως καὶ τοῦ καθ' ἡμᾶς πρώτου ἀρχιερέως ἐξήρηται.

52. *Cod. Theod.* 7. 20. 12 (a. 400): *Et quoniam plurimos vel ante militiam, vel post inchoatam vel peractam latere obiectu piaie religionis agnovimus, dum se quidam vocabula clericorum et infaustis defunctorum obsequiis occupatos; non tam observatione cultus quam otii et socordiae amore defendunt, nulli omnino tali excusari obiectione permittimus, ...*

για την ιδιότητα του Λουκά ως ιερέα — αυτό πρέπει να συνέβη όχι κατά την περίοδο της στρατιωτικής του θητείας αλλά μετά το πέρας της.

Το πιθανότερο κατά τη γνώμη μου είναι ότι ο συγγραφέας του Βίου όταν αφηγείται γεγονότα της νεανικής ηλικίας του Λουκά, όπου περιλαμβάνεται και η περίοδος στράτευσής του, είναι καθόλου ή ελάχιστα ακριβής. Στην προσπάθειά του να εξάρει την προσωπικότητα του ανδρός, την εξαιρετική του ευσέβεια, την εγκαρτέρηση στη σωματική κακουχία και το ψυχικό του σθένος και να προβάλλει τη ζωή και τη δράση του ως πρότυπο ηθικού και ασκητικού βίου, δεν διστάζει να παρουσιάσει στην εξιστόρηση του Βίου καταστάσεις που ολοφάνερα αντίκεινται προς τα νόμιμα της Εκκλησίας αλλά και της πολιτείας. Για τον συγγραφέα του Βίου του Λουκά ταιριάζει αυτό που έχει πει ο K. Krumbacher γενικώς για τους συγγραφείς των αγιολογικών κειμένων, ότι η πραγματικότητα χρησιμεύει σ' αυτούς μόνο σαν ένδυμα ιδεών και ηθικών εντολών που πρέπει να εντυπωθούν οι αναγνώστες.⁵³ Έτσι η μόνη λογική εξήγηση των πραγμάτων κατά τη γνώμη μου είναι να θεωρήσουμε ότι η χειροτονία του Λουκά ως πρεσβυτέρου, πραγματοποιήθηκε μετά τη λήξη της στρατιωτικής του θητείας, δηλαδή μετά τη συμπλήρωση 24 ή 25 χρόνων υπηρεσίας όταν ο Λουκάς θα ήταν 42-43 ετών (921/2).⁵⁴

Τα μετέπειτα στάδια της ζωής του δεν παρουσιάζουν χρονολογικά ή άλλα προβλήματα κατά την εξιστόρηση του Βίου. Λίγο καιρό μετά, το 925, όπως ορθά υπολογίζει ο H. Delehaye με βάση τις χρονολογικές ενδείξεις του κειμένου,⁵⁵ ο Λουκάς εγκαταλείπει το πατρικό του σπίτι και πηγαίνει στον Όλυμπο της Βιθυνίας, στο μοναστήρι του Αγ. Ζαχαρία όπου επί τρία χρόνια (925-928) υπηρετεί ως *κελλαρίτης*.⁵⁶ Στη συνέχεια τον βρίσκουμε στο χωριό Λάγαινα να βόσκει χοίρους επί δύο χρόνια (928 - Ιούν. 930).⁵⁷ Επιστρέφει στην πατρίδα του και επί 2 1/2 χρόνια ζει μέσα σε σπηλιά που σκάβει στο γειτονικό βουνό (930 - τέλη

53. K. Krumbacher, *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, Α', σ. 191 (μετφρ. Γ. Σωτηριάδου, ανατ. 1964).

54. Η γέννησή του τοποθετείται το 879. Βλ. Delehaye, *Stylites* XCVIII. Da Costa-Louillet, *Saints de Constantinople* 840-841.

55. Delehaye, *Stylites* XCVIII-XCIX. Βλ. και Da Costa-Louillet, *Saints de Constantinople* 842 κ.ε.

56. Βίος Λουκά Στυλίτου 203. 5 κ.ε.

57. Βίος Λουκά Στυλίτου 204. 3 κ.ε.

932).⁵⁸ Κτίζει στύλο 12 μέτρων κοντά στην εκκλησία του Αγ. Δημητρίου που βρισκόταν στο πατρικό του σπίτι και *τρισὶν ἐπὶ χρόνοις ἀνεληθὼν ἐν αὐτῷ γενναίως διεκατέρησεν* (τέλη 932 – τέλη 935).⁵⁹ Εκεί ἐπὶ 120 μέρες υποφέρει ἕνα φοβερό χειμῶνα⁶⁰ ο οποίος ἄρχισε σύμφωνα με τη μαρτυρία του Συνεχιστῆ του Θεοφάνους στις 25 Δεκεμβρίου του 933.⁶¹ Μετά ἀπὸ θεία ἐπιταγή πηγαίνει κατόπιν στην Κωνσταντινούπολη και επισκέπτεται τις εκκλησίες.⁶² Στη Χαλκηδόνα συναντᾷ τον ἐπίσκοπο Μιχαήλ με προτροπή του οὐοίου ἀποσύρεται ἐκεῖ στην κορυφή ἐνός στύλου, *ἐν τοῖς Ἐὐτροπίου κτήμασιν*,⁶³ στις 11 Δεκεμβρίου του 935, ἡμέρα της εορτῆς του Δανιήλ Στυλίτου και ζει ἐκεῖ 44 ἀκόμη χρόνια. Πεθαίνει στις 11 Δεκεμβρίου του 979.⁶⁴

58. Βίος Λουκά Στυλίτου 204. 12 κ.ε.

59. Βίος Λουκά Στυλίτου 205. 5 κ.ε.

60. Βίος Λουκά Στυλίτου 205. 14 κ.ε.

61. Συνεχιστῆς Θεοφάνους 417. 15 κ.ε. (CSHB).

62. Βίος Λουκά Στυλίτου 205. 33 κ.ε.

63. Βίος Λουκά Στυλίτου 206. 18 κ.ε.

64. Βίος Λουκά Στυλίτου 232. 37 κ.ε.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΚΤΗ

Καθημερινή ζωή και υπερφυσικός κόσμος

*Ἦνίκα δαίμονα δ' ἐρχόμενον πρόσγειον ἀθήσεις θῦε λίθον
μνίζουριν ἐπαυδῶν*

(Μιχαήλ Ψελλός, Ἐξηγήσεις Χαλδαικῶν ρητῶν)

Η ΜΑΓΕΙΑ ΣΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΝΟΜΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ἡ πρώτη ἐμφάνιση μαγείας καὶ θρησκείας, μὲ κοινὴ ἀφετηρία δύο βασικὰ ἀνθρώπινα συναισθήματα, τὸ φόβο καὶ τὴν ἐλπίδα, χάνεται στὰ βάθη τῆς προϊστορίας. Παρὰ τὸ γεγονός, ὅτι κάποια στιγμή ξεχώρισαν μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ θρησκεία ἀποτέλεσε τὴν ἐπιτρεπόμενη μορφή προσέγγισης τῶν ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, ἐνῶ ἡ μαγεία τὴν ἀπαγορευμένη, δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους μία σχέση ἀνταγωνισμοῦ.¹ Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ μέσω τῆς μαγείας νὰ διευρύνει τὰ ὅρια τῶν δυνατοτήτων του. Ἡ μαγεία δηλαδή, διακρινόμενη σαφῶς ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τῆς θρησκείας, προσφέρει στὸν ἄνθρωπο τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς συγκεκριμένου ἀποτελέσματος, ποὺ δὲν εἶναι ἐφικτὸ μὲ φυσικὸ τρόπο. Ἐπομένως ἡ ἔννοια τοῦ «θαύματος» — γιὰτὶ περὶ αὐτοῦ πρόκειται — εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη μὲ τὴ φύση τῆς μαγείας.² Ἐδῶ ὅμως τὰ ὅρια μεταξὺ θρησκείας καὶ μαγείας ἀρχίζουν νὰ γίνονται ρευστά, καὶ μάλιστα στὸ ἀνθρώπινο ἐπίπεδο, γιὰτὶ ἡ ἱκανότητα νὰ ἐπιτελεῖ θαύματα ἀνήκει στὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ χαρισματικοῦ ἡγέτη.³ Ἐνας ὅμως («ἐπαγγελματίας») θαυματοποιὸς εὐκόλα μπορεῖ νὰ προβάλει ἰδιαίτερη σχέση μὲ τὴ θεότητα, κάτι ποὺ συνιστᾷ κίνδυνο γιὰ τὴ θρησκεία. Ἡ δραστηριότητα ὅμως αὐτῆς τῆς μορφῆς δὲν ἀφήνει ἀδιάφορη καὶ τὴν πολιτεία. Ἡ ἐπίκληση ὑπερφυσικῶν δυνάμεων, ἐφόσον ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ καὶ ἐπομένως δὲν ἔχει τὴ «νομιμοποίηση» τῆς θρησκείας, προκαλεῖ δέος,

1. Σπ. Τρωϊάνος, «Μαγεία καὶ δίκαιο στὸ Βυζάντιο», *Ἀρχαιολογία*, τεύχ. 20 (Αὐγ. 1986) 41-44 (ἐδῶ 41).

2. H. C. Kee, *Das frühe Christentum in soziologischer Sicht*, Göttingen 1982, σ. 75.

3. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen ⁵1980, σ. 140 καὶ passim.

γιατί οί διαθέσεις αὐτῶν τῶν δυνάμεων ἀπέναντι στοὺς ἀνθρώπους — ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἐπίσημα λατρευόμενες θεότητες — εἶναι ἄγνωστες. Ἐπομένως ὅσοι ἐπιδίδονται σὲ πράξεις αὐτῆς τῆς μορφῆς παραβιάζουν τὰ ὅρια τῆς «κανονικότητας» καὶ ἀποτελοῦν κίνδυνο γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Εὐλόγη εἶναι λοιπὸν ἡ ἀποδοκιμασία τους σὲ κείμενα μὲ κανονιστικὸ περιεχόμενον ποὺ ἔχουν θρησκευτικὴ προέλευση.⁴

Στὴ Ρώμη εἶχε ποινικοποιηθεῖ ἡ μαγεία ἀπὸ πολὺ νωρίς,⁵ μὲ ἐπίκεντρο δύο κυρίως πράξεις: τὴν ἄσκηση λατρείας μὴ ἀνεκτῆς ἀπὸ τὴν ἔνομη τάξη καὶ τὴν ὁποιαδήποτε σχέση μὲ δηλητηριώδεις οὐσίες, γιατί οἱ θανάσιμες ἢ ἄλλες ἐπιβλαβεῖς συνέπειές τους ἀποδίδονταν στὴν ἐνέργεια ὑπερφυσικῶν δυνάμεων. Αὐτὸ εἶναι ἡ αἰτία ποὺ πολὺ γρήγορα ἡ λέξις «φαρμακός» ἐγίνε συνώνυμη μὲ τὸ «μάγος». Ἀπὸ τὸν Πανδέκτη προκύπτει, ὅτι ὁ Κορνήλιος νόμος περὶ φονέων προέβλεπε καὶ τὴν δύο αὐτῆς κατηγορίες πράξεων. Ἔτσι τιμωροῦνταν, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο αὐτό, τόσο ὅσοι χορηγοῦσαν σὲ ἄλλον δηλητηριώδη (venena ἢ mala medicamenta) μὲ τὴν πρόθεση νὰ τὸν θανατώσουν, ὅσο καὶ ὅσοι τελοῦσαν «κακὰς θυσίας» (mala sacrificia).⁶ Ἐξυπακούεται βέβαια, ὅτι στὴν περίπτωση αὐτῆ προσστατευόμενον ἔννομο ἀγαθὸ ἦταν ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ. Ἐπομένως οἱ διατάξεις αὐτῆς ἀπέβλεπαν κατὰ κύριο λόγο στὴν προστασίαν αὐτοῦ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐμμέσως μόνο στρέφονταν κατὰ τῆς μαγείας.

Τὸ πρόβλημα ὁμοίως παίρνει πολὺ μεγαλύτερες διαστάσεις στὴν αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία τοῦ 4ου αἰώνα. Ἔτσι, μὲ νόμο τοῦ 319 ἀπαγόρευσε ὁ Μ. Κωνσταντῖνος στοὺς θυοσκόπους, στοὺς ἱερεῖς καὶ σὲ ὅσους

4. Βλ. ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη: Ἔξοδο 22.17: *Φαρμακὸς οὐ περιποιήσετε. Λευιτ. 19.26: Μὴ ἔσθετε ἐπὶ τῶν ὀρέων καὶ οὐκ οἰωνεῖσθε οὐδὲ ὀρνιθοσκοπήσεσθε. 19.31: Οὐκ ἐπακολοθήσετε ἐγγαστριμύθοις καὶ τοῖς ἐπαιδοῖς οὐ προσκολληθήσεσθε ἐκμανθῆναι ἐν αὐτοῖς. 20.6: Καὶ ψυχὴ, ἢ ἐὰν ἐπακολοθήση ἐγγαστριμύθοις ἢ ἐπαιδοῖς ὥστε ἐκπορνεῖσαι ὀπίσω αὐτῶν, ἐπιστήσω τὸ πρόσωπόν μου ἐπὶ τὴν ψυχὴν ἐκείνην καὶ ἀπολώ αὐτὴν ἐκ τοῦ λαοῦ αὐτῆς. 20.27: Καὶ ἀνὴρ ἢ γυνή, ὃς ἀν γένηται αὐτῶν ἐγγαστριμύθος ἢ ἐπαιδός, θανάτῳ θανατούσθωσαν ἀμφότεροι λίθοις λιθοβολήσατε αὐτούς, ἐνοχοὶ εἰσι. Πρβ. ἐπίσης Ἄριθ. 23.23, Βασιλειῶν Α' 15.23, Βασιλειῶν Δ' 21.6.*

5. Βλ. Th. Mommsen, *Römische Strafrecht*, Λιψία 1899 (ἀνατύπ. Graz 1955), σ. 639 κ.έ. καὶ Fr. H. Cramer, *Astrology in Roman Law and Politics*, Philadelphia 1954, σ. 44 κ.έ.

6. *Digesta* 48.8.1, 1: *Praeterea tenetur, qui hominis necandi causa venenum confecerit dederit. 48.8.3, 1: Eiusdem legis poena adficitur, qui in publicum mala medicamenta vendiderit vel hominis necandi causa habuerit. 48.8.13: Ex senatus consulto eius legis poena damnari iubetur, qui mala sacrificia fecerit habuerit.*

ἄλλους ἐξυψηρετοῦσαν θυσίες μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν πρόβλεψη τοῦ μέλλοντος (ἀπὸ τὰ σπλάχνα τῶν θυμάτων), νὰ διαβαίνουν τὸ κατώφλι κατοικιῶν, ἔστω κι ἂν συνδέονταν φιλικὰ μὲ τοὺς ἐνοίκους. Κατὰ τῶν παραβατῶν ἀπειλοῦνταν σκληρὲς ποινές: θάνατος ἐπὶ τῆς πυρᾶς γιὰ τοὺς θυοσκόπους καὶ τοὺς ἱερεῖς καὶ γενικὴ δήμευση μὲ ἐξορία γιὰ ὅσους προσκαλοῦσαν τὰ πρόσωπα αὐτὰ στὰ σπίτια τους. Γιὰ νὰ καταστήσει μάλιστα ἀποτελεσματικότερη τὴ δίωξη τῶν πράξεων αὐτῶν τόνισε ὁ νομοθέτης, ὅτι ὅσοι τὶς καταγγέλλουν δὲν εἶναι καταδότες, ἀλλὰ ἄξιοι ἀμοιβῆς.⁷ Λίγους μῆνες ὁμως ἀργότερα ἐκδόθηκε νέος νόμος — ἐρμηνευτικὸς μποροῦμε νὰ ποῦμε τοῦ προηγούμενου —, μὲ τὸν ὁποῖο διευκρινίστηκε, ὅτι ἡ ἀπαγόρευση δὲν ἀφοροῦσε καὶ τὴ δημόσια τέλεση θυσιῶν καὶ ἄλλων λατρευτικῶν πράξεων κατὰ τὸ τυπικὸ τῆς (εἰδωλολατρικῆς) θρησκείας.⁸ Ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν διατάξεων αὐτῶν προκύπτει, ὅτι αὐτὸ ποὺ ἀπαγορευόταν ἦταν οἱ νυχτερινὲς ἰδιωτικὲς, καὶ ἐπομένως μυστικὲς καὶ ἀνεπίδεκτες ἐλέγχου λατρευτικὲς πράξεις μὲ τέλεση θυσιῶν. Οἱ δημόσιες (καὶ ἐπομένως φανερὲς) ἐπιτρέπονταν. Ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος βεβαιώνει, ὅτι ἂν πέσει κεραυνὸς στὸ παλάτι τοῦ ἢ σὲ ἓνα ἄλλο δημόσιο κτίριο, θὰ καλέσει τοὺς θυοσκόπους γιὰ νὰ δώσουν ἐπίσημα ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου. Ἀφήνει μάλιστα νὰ νοηθεῖ, ὅτι αὐτὴ ἡ ἐνέργεια ἀποτελεῖ ὑποχρέωσή του καὶ συμμόρφωση σὲ ἀρχαῖο ἔθιμο.⁹

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι οἱ ἡγεμόνες δὲν ἀπο-

7. *Codex Theodosianus* 9.16.1 (= *Codex Justinianus* 9.18.3): *Nullus haruspex limen alterius accedat nec ob alteram causam, sed huiusmodi hominum quomvis vetus amicitia repellatur, concremando illo haruspice, qui ad domum alienam accesserit et illo, qui eum suasionibus vel praemiis evocaverit, post ademptionem bonorum in insulam detrudendo: superstitioni enim suae servire cupientes poterunt publice ritum proprium exercere. Accusatorem autem huius criminis non delatorem esse, sed dignum magis praemio arbitramur.*

8. *C. Th.* 9.16.2: *Haruspices et sacerdotes et eos, qui huic ritui adsolent ministrare, ad privatam domum prohibemus accedere vel sub pretextu amicitiae limen alterius ingredi, poena contra eos proposita, si contempserint legem. Qui vero id vobis existimatis conducere, adite aras publicas adque delubra et consuetudinis vestrae celebrate sollempnia: nec enim prohibemus praeteritae usurpationis officia libera luce tractari.*

9. *C. Th.* 16.10.1 (ἔτ. 320/321): *Si quid de palatio nostro aut ceteris operibus publicis degustatum fulgore esse constiterit, retento more veteris observantiae quid portendat, ab haruspibus requiratur et diligentissime scriptura collecta ad nostram scientiam referatur, ceteris etiam usurpandae huius consuetudinis licentia tribuenda, dummodo sacrificiis domesticis abstineant, quae specialiter prohibita sunt.*

δοκίμαζαν τὴ μαντική τέχνη στὸ σύνολό της, γιατί καὶ οἱ ἴδιοι προσέφευγαν συχνὰ στὶς ὑπηρεσίες τῶν μάντεων.¹⁰ Αὐτὸ ἀποτελοῦσε μία τακτικὴ ποῦ σὲ περίπτωση δυσμενῶν προβλέψεων δὲν ἦταν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κινδύνους, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο γιὰ τὸν μάντη ἀπὸ λόγους ποῦ δὲν χρειάζονται ἐπεξήγηση, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἡγεμόνα προσωπικά, γιατί μὴ εὐνοϊκὲς γι' αὐτὸν προφητεῖες μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν σὲ συνωμοσίες ἐναντίον του. Εἰδικὰ ὅμως ἀπέναντι σὲ μία μορφή μαντείας δείχτηκε ὁ νομοθέτης ἀπόλυτα ἀρνητικός. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀστρολογία, ποῦ ὑπὸ τὸν ὄρο *ars mathematica* — γιὰ τὸ ὅτι δὲν ἐννοεῖται ἐδῶ ἡ μαθηματικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ ἡ ἀστρολογία, δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ἢ μεταγενέστερη ἐξέλιξη τῆς διατάξεως καὶ τὰ σχετικὰ ἐρμηνευτικὰ ἔργα — ἀπαγορεύτηκε ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες Διοκλητιανὸ καὶ Μαξιμιανὸ τὸ 294. Ἡ διάταξη αὐτὴ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴ συνεπτυγμένη της διατύπωση στὸν Ἰουστινιάνειο Κώδικα 9.18.2, ὅπου παραδίδεται μόνο τὸ διατακτικὸ της μέρος. Μὴ γνωρίζοντας λοιπὸν τὸ προοίμιο τοῦ νόμου αὐτοῦ, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διαπιστώσουμε τὰ αἷτια τῆς ἐκδόσεώς του.¹¹

Ἰδιαιτέρα σημαντικὴ γιὰ τὴν ποινικὴ ἀντιμετώπιση τῆς μαγείας σὲ ὁλόκληρη τὴν πρώιμη βυζαντινὴ περίοδο εἶναι μία τέταρτη διάταξη τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ ἔτους 321, μὲ τὴν ὁποία εἰσάγεται ἓνα νέο κριτήριον στὴν ποινικὴ ἀξιολόγηση τῶν οἰκείων πράξεων. Τὸ νέο αὐτὸ κριτήριον εἶναι ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπός. Μὲ βάση αὐτὸ ἀπαγορεύονται οἱ μαγικὲς πράξεις, μόνον ἐφόσον στρέφονται κατὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ ὄχι ἐφόσον ἐπιχειροῦνται πρὸς ὄφελός τους, ὅπως εἶναι ἢ θεραπεία νόσων ἢ ἡ ἀποτροπὴ φυσικῶν καταστροφῶν.¹² Συνηθισμένες περιπτώσεις ἐνερ-

10. Πρβ. Kee, ὁ.π. 75. Εἰδικὰ γιὰ τὴ στάση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου βλ. F. Lucrezi, «Costantino e gli aruspici», *Atti Acad. sc. mor. e polit. in Napoli* 97 (1986) 171-198.

11. *C.J.* 9.18.2: *Artem geometriae discere atque exerceri publice intersit. Ars autem mathematica damnabilis interdicta est.* Πρβ. ἐπίσης καὶ *C.Th.* 9.16.8 (= *C.J.* 9.18.8, ἔτ. 365), ποῦ ἀπαγορεύει ἀκόμα καὶ τὴ μετάδοση τῶν σχετικῶν γνώσεων, καθὼς καὶ *C.Th.* 9.16.12 (= *C.J.* 1.4.10, ἔτ. 409), ποῦ ἐπιβάλλει τὴν καταστροφὴ ὄλων τῶν ἀστρολογικῶν βιβλίων. Τὸ πόσο ἐπικίνδυνη ἦταν ἡ κατοχὴ βιβλίων μὲ μαγικὸ περιεχόμενο προκύπτει ἀπὸ τὴν Ὁμιλία ἀριθ. 38 τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων (*PG* 60, 274 κ.ἑ.)

12. *C.Th.* 9.16.3 (= *C.J.* 9.18.4): *Eorum est scientia punienda et severissimis meritis legibus vindicanda, qui magicis adincti artibus aut contra hominum moliti salutem aut pudicos ad libidinem deflexisse animos detegunt. Nullis vero criminationibus implicanda sunt remedia humanis quaesita corporibus aut in agrestibus locis, ne maturis vindemiis metuerentur imbres aut ruentis*

γειῶν, πού ἐνέπιπταν στίς ἀπαγορεύσεις τοῦ νόμου ἦταν ἡ προσπάθεια ἐξουδετερώσεως ἐχθρῶν, ἀντιπάλων ἢ ἀνταγωνιστῶν τοῦ δράστη¹³ ἢ ἐπιθροασμοῦ τῆς βουλήσεως τρίτων προσώπων γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν ἐπιθυμιῶν του στόν τομέα τῶν γενετήσιων σχέσεων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καθιερῶνεται ἡ διάκριση τῆς μαγείας σὲ «καλή» καὶ «κακή», κάτι πού ἀντιστοιχεῖ στὴ νεότερη διάκριση σὲ λευκὴ καὶ σὲ μαύρη μαγεία.¹⁴ Μολονότι αὐτὸ δὲν προκύπτει ἀπὸ τὰ σχετικὰ κείμενα μὲ σαφήνεια, πρέπει νὰ γίνεи δεκτὸ — τουλάχιστον προκειμένου γιά τὴ νομοθεσία τοῦ Κωνσταντίνου —, ὅτι ὅπου θεσπίζονται μέτρα κατὰ τῶν μάγων ὑπονοοῦνται οἱ «κακοὶ» μάγοι. Τέτοια διάταξη ἀποτελεῖ γιά παράδειγμα νόμος τοῦ 331, μὲ τὸν ὅποιο καθιερῶνεται ὡς λόγος διαζυγίου ἢ δραστηριότητα τοῦ συζύγου ὡς μάγου.¹⁵

Οἱ παραπάνω ἀρχές πού ἀντικατοπτρίζονται στὴ νομοθεσία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου διατηρήθηκαν καὶ ἐπὶ τῶν διαδόχων του, οἱ ὅποιοι — μὲ ἐξαίρεση ὀρισμένες γενικὲς ἀπαγορευτικὲς διατάξεις τοῦ διακρινόμενου γιά τὸ θρησκευτικὸ του ζῆλο Κωνσταντίου¹⁶— δὲν ἔθιξαν τίς παραδοσιακὲς (μὴ χριστιανικὲς) λατρευτικὲς τελετές, ἐφόσον πληροῦσαν τίς προϋποθέσεις νομιμότητας πού ἐκτέθηκαν πιὸ πάνω. Ὅπως ὅμως εἶναι φυσικό, οἱ ἀπαγορεύσεις πλήθαιναν καὶ, κυρίως, γίνονταν εὐρύτερες γιά νὰ φθάσουν σὲ ἀπόλυτο ἀποκλεισμὸ κάθε μὴ χριστιανικῆς λατρευτικῆς πρά-

grandinis lapidatione quaterentur, innocenter adhibita suffragia, quibus non cuiusque salus aut existimatio laederetur, sed quorum proficerent actus, ne divina munera et labores hominum sternerentur.

13. Εἰδικὰ γιά τὴ χρῆση μαγικῶν μέσων σὲ ἀγῶνες, ἰδίως ἀρματοδρομίες, βλ. Σπ. Τρωιάνο, «Ἀρχαῖο πνεῦμα ἀθάνατο», *Ἀρχαιολογία*, τεύχ. 28 (Σεπτ. 1988) 87-88.

14. Ὁ ὅρος «μαύρη μαγεία» προέρχεται ἀπὸ τὴ λέξη *nigromantie*, μὲ τὴν ὁποία λαθασμένα ἀποδόθηκε ἡ «νεκρομαντεία».

15. Στὸ νόμο (*C. Th.* 3.16.1) χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος *medicamentarius*, τὸν ὁποῖο ἡ *interpretatio* ἀποδίδει μὲ τὴ λέξη *maleficus*, πού χωρὶς ἀμφιβολία σημαίνει τὸ μάγο. Ὡς *sorcerer* (= μάγος) μεταφράζεται ὁ *medicamentarius* καὶ ἀπὸ τὸν Cl. Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions*, Princeton 1952, σ. 76 κ.έ. Ἡ διάταξη γιά τὴ διάζευξη ἐπαναλήφθηκε τὸ 449 (*C. J.* 5.17.8), ἐφόσον ὁ ἢ ἡ σύζυγος ἀποδεικνυόταν *veneficus* ἢ *venefica*. Ἀπὸ τὴν ἰουστινιάνεια Νεαρά 22.15.1 (ἔτ. 536), πού ρητὰ κάνει παραπομπὴ στὴ διάταξη τοῦ 449, προκύπτει ὅτι μὲ τοὺς παραπάνω ὅρους ἐννοοῦνται οἱ ἐπιδιδόμενοι σὲ μαγικὲς πράξεις.

16. Βλ. *C. Th.* 9.16.4 (= *C. J.* 9.18.5, ἔτ. 357), 16.10.4 (= *C. J.* 1.11.1, ἔτ. 353), 16.10.5-6 (ἔτῶν 353 καὶ 356). Μερικὲς ὅμως ἀπὸ τίς ρυθμίσεις αὐτὲς ἀνατράπηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὸν Οὐαλεντινιανό. Βλ. *C. Th.* 9.16.9 (ἔτ. 371).

ξης στο μέτρο που μεγάλωνε ή επίδραση τῆς Ἐκκλησίας, με ὀρόσημο τὸν Θεοδόσιο Α΄.¹⁷ Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ εἶναι λογικὴ καὶ συνεπής. Ἀφοῦ τὴν πολιτεία ἐνδιέφερε ὁ ἔλεγχος πάνω στὶς δραστηριότητες αὐτές — ἔλεγχος πού ἡσκειτο μέσω τῆς θρησκείας —, τὴ στιγμή πού ἡ ἐπίσημη θρησκεία τάσσεται ἀντίθετη, γενικεύεται ἡ ἀπαγόρευση.

Ἡ ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ἀρχικὰ ἦταν πολὺ μέτρια. Τὰ λίγα χωρία τῆς Καινῆς Διαθήκης πού στρέφονται κατὰ τῶν μάγων¹⁸ δὲν συγκρίνονται μετὰ τὸ πλῆθος τῶν ἀντίστοιχων χωρίων τῆς Παλαιᾶς. Οἱ κατηγορίες ὁμως κατὰ τῶν χριστιανῶν, ὅτι ἐπίδιδονται σὲ μαγικὲς πράξεις καὶ ἡ σύγχυση πού συχνὰ γινόταν¹⁹ κατέστησαν ἀναγκαῖο τὸν σαφὴ διαχωρισμό. Ἔτσι, στὰ πρῶτα ἐκκλησιαστικὰ κείμενα μετὰ κανονιστικὸ χαρακτήρα ἐμφανίζονται βαθμιαῖα ἀπαγορεύσεις μετὰ ὀλοφάνερη τὴν ἰουδαϊκὴ προέλευση. Στὰ κείμενα αὐτὰ ἀνήκουν ἡ «Διδαχὴ»²⁰ (ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰῶνα), ἡ λεγόμενη «Ἐπιστολὴ Βαρνάβα»²¹ (μεταξὺ 130 καὶ 132) καὶ, ἀρκετὰ ἀργότερα (περὶ τὸ 380), οἱ «Ἀποστολικὲς Διαταγές». Στὸ ἀνώνυμο αὐτὸ κωδικοποιητικὸ ἔργο ἐμφανίζονται — ὄχι βεβαίως πάντοτε κατὰ λέξη — ὅλα τὰ παλαιοδιαθηκικὰ χωρία, πού περιέχουν ἀποδοκιμα-

17. Βλ. τίς διαδοχικὲς ἀπαγορεύσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες προκύπτει ἡ βαθμιαία σκλήρυνση τῆς στάσης τοῦ αὐτοκράτορα, στὸν *C. Th.* 16.10.7 (ἔτ. 381), 16.10.8 (ἔτ. 382), 16.10.9 (= *C.J.* 1.11.2, ἔτ. 385), 9.38.8 (= *C.J.* 1.4.3, ἔτ. 385) καὶ 16.10.17 (= *C.J.* 1.11.4, ἔτ. 399). Ἡ ἔνταση ὁμως τῶν δικωτικῶν μέτρων κατὰ τῶν μάγων φαίνεται ὅτι προκάλεσε καὶ πολλὲς καταχρήσεις, κυρίως γιὰ τὴν ἐξόντωση προσωπικῶν ἐχθρῶν ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι ἦταν μάγοι. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ διάταξη τοῦ ἔτους 389, πού ἀπειλοῦσε μετὰ τὴν ἐσχάτη τῶν ποινῶν ὅποιον ἀντιλαμβάνονταν μάγο καὶ, ἀντὶ τὸν παραδώσει στὶς ἀρχές, τὸν θανάτωνε ὁ ἴδιος (*C. Th.* 9.16.11 = *C.J.* 9.18.9).

18. Βλ. Β΄ Τιμ. 3.13, ὅπου ὁμως ὁ ὅρος «γόνης» ἔχει περισσότερο τὴν ἔννοια τοῦ ἀπατεώνα καὶ λιγότερο τοῦ μάγου. Ἀντίθετα, οἱ λέξεις «φαρμακεία» καὶ «φαρμακός» στὴν Γαλ. 5.19 καὶ Ἀποκ. 9.21, 18.23, 21.8 καὶ 22.15 σημαίνουν, ὅπως γίνεται γενικῶς δεκτό, «μαγεία» καὶ «μάγος».

19. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διήγηση σχετικὰ μετὰ τὸ μάγο Σίμωνα στὶς Πράξεις 8.9-24.

20. 2.2: *Οὐ φονεύσεις [...], οὐ μαγεύσεις, οὐ φαρμακεύσεις, ...* 3.4: *Τέκνον μου, μὴ γίνου οἰωνοσκόπος, ἐπειδὴ ὀδηγεῖ εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν, μηδὲ ἐπαιδὸς μηδὲ μαθηματικὸς μηδὲ περικαθαίρων, μηδὲ θέλε αὐτὰ βλέπειν μηδὲ ἀκούειν· ἐκ γὰρ τούτων πάντων εἰδωλολατρεῖαι γεννῶνται.* Βλ. ἔκδ. Kl. Wengst, *Didache (Apostellehre), Barnabasbrief, Zweiter Klemensbrief, Schrift an Diognet*, Darmstadt 1984, σ. 68 καὶ 70.

21. Βλ. τὸ κεφ. 20.1 (ἔκδ. Wengst, ὁ.π. 190 κ.έ.), ὅπου ἡ φαρμακεία καὶ ἡ μαγεία κατατάσσονται στὰ θανάσιμα ἁμαρτήματα.

σία μαγείας καὶ φαρμακείας.²² Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ χωρίο VIII.32.11, γιατί ἐκεῖ γίνεται μεταξὺ ἄλλων λεπτομερῆς ἀπαρίθμηση τῶν διαφόρων μορφῶν μαγείας: Ἀρρητοποιός, κίναϊδος, βλάξ, μάγος, ὀχλαγωγός, ἐπαϊδός, ἀστρολόγος, μάντις, θηρεπωδός, λῶταξ, περιάμματα ποιῶν, περικαθαίρων, οἰωνιστής, συμβολοδείκτης, παλμῶν ἐρημνέυς, φυλαττόμενος ἐν συναντήσει λώβας ὄψεως ἢ ποδῶν ἢ ὀρνίθων ἢ γαλῶν ἢ ἐπιφωνήσεων ἢ παρακροσμάτων συμβολικῶν, χρόνω δοκιμαζέσθωσαν, δυσέκνιπτος γὰρ ἢ κακία· παυσάμενοι οὖν προσδεχέσθωσαν, μὴ πειθόμενοι δὲ ἀποβαλλέσθωσαν.²³ Στὰ κείμενα αὐτὰ γίνεται ἐκδηλὴ ἢ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἀπολογητικὸ χαρακτήρα τῶν πρώτων ἀντιδράσεων στὴν προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας, νὰ θέσει ὑπὸ τὸν ἀπόλυτό της ἔλεγχο τὴν κάθε μορφῆς σχέση με ὑπερφυσικὲς δυνάμεις.

Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ σημασία ποὺ ἀποδόθηκε στὴν προσπάθεια αὐτὴ εἶναι ὅτι ἡ ἀντιμετώπιση τῆς μαγείας περιλήφθηκε στὰ θέματα, με τὰ ὁποῖα ἀπασχολήθηκαν οἱ πρώτες τοπικὲς σύνοδοι. Στὴ Σύνοδο τῆς Ἀγκύρας, τὴν πρώτη τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας (ἔτ. 314) ἀποφασίστηκε, ὅτι ὑποβάλλονται σὲ πενταετὴ ἀφορισμὸ οἱ καταματευόμενοι καὶ ταῖς σινηθείαις τῶν ἐθνῶν ἐξακολοθοῦντες, ἢ εἰσάγοντες τινὰς εἰς τοὺς ἐαυτῶν οἴκους ἐπὶ ἀνερευνήσει φαρμακειῶν καὶ καθάρσει (κανόνας 24). Αὐστηρότερη ἦταν ἡ κύρωση ποὺ λίγα χρόνια ἀργότερα προέβλεψε ἡ Σύνοδος τῆς Λαοδικείας στὸν κανόνα 36 γιὰ «ιερατικοὺς ἢ κληρικοὺς» ποὺ γίνονται μάγοι ἢ ἐπαϊδοὶ ἢ μαθηματικοὶ ἢ ἀστρολόγοι, ἢ κατασκευάζουν τὰ λεγόμενα φυλακτήρια ἅτινά εἰσι δεσμωτήρια τῶν ψυχῶν αὐτῶν. Κατὰ τῶν παραβατῶν ἀπειλεῖται παντελὴς ἀφορισμός.

Καὶ ἐκτὸς τῶν συνόδων ἀπασχολήθηκαν οἱ Πατέρες τοῦ 4ου αἰώνα με τὴν καταπολέμηση τῆς μαγείας. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Μ. Βασιλείου, ποὺ ἐπανειλημμένα ἀντιμετώπισε τὸ θέμα αὐτὸ ἀπὸ διάφορες πλευρὲς μέσα στὶς κανονικὲς του ἐπιστολὲς πρὸς Ἀμφι-

22. Βλ. II 22.6, II 62.2, VII 3.1, VII 6.1-2, VII 18.1, στὴν ἐκδ. M. Metzger, *Les Constitutions Apostoliques*, Παρίσι 1985 κ.έ., I, σ. 212, 334, III, σ. 30, 34, 44, ἀντίστοιχα.

23. Metzger, ὁ.π. III, 238. Οἱ διάφορες μορφὲς τῶν μαγικῶν τεχνικῶν ἐπιβίωσαν καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, οἱ ὅροι ὅμως ποὺ τὶς χαρακτηρίζαν ἔπαψαν νὰ γίνονται γενικῶς καταληπτοί, γι' αὐτὸ καὶ σὲ μεταγενέστερα χειρόγραφα βρίσκουμε ἐπεξηγήσεις τους. Τέτοια ἐρμηνευτικὰ σχόλια ἔχει ἐκδώσει ὁ V. N. Beneševič, *Kanoničeskij sbornik XIV titulov so storoj četverti VII veka do 883 g. Priloženija*, Πετρούπολη 1905 (ἀνατύπ. Λιψία 1974), σ. 78 κ.έ.

λόχιον, ἀπὸ τὶς ὁποῖες προῆλθαν οἱ γνωστοὶ κανόνες του. Βασικὴ εἶναι ἡ διάταξη τοῦ κανόνα 7, κατὰ τὸν ὁποῖο ἀρρενοφθόροι καὶ ζωοφθόροι καὶ φονεῖς καὶ φαρμακοὶ καὶ μοιχοὶ καὶ εἰδωλολάτραι τῆς αὐτῆς καταδίκης εἰσὶν ἡξιωμένοι. Ἐδῶ δὲν γίνεται ρητὰ λόγος περὶ μάγων, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἄποψη τῶν κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα²⁴— ἄποψη ποῦ βρίσκει ἔρεισμα καὶ στὶς πηγές τῆς πρώιμης περιόδου²⁵— αὐτοὺς ἔννοεῖ ὁ Βασίλειος μὲ τὸν ὄρο «εἰδωλολάτραι». Ἄλλωστε μνημονεύονται καὶ οἱ «φαρμακοὶ» ποῦ, ὅπως προαναφέρθηκε, ταυτίζονται ἔννοιολογικῶς μὲ τοὺς μάγους. Ἡ διάταξη αὐτὴ ἀφορᾷ τὴ διαδικασία γιὰ τὴν ἐπάνοδο τῶν ὑπαιτίων στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὄχι τὴ διάρκεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς. Αὐτὴ ὀρίζεται στὸν κανόνα 65: *Ἐπιτιμίαν καὶ φαρμακείαν ἐξαγορεύων τὸν τοῦ φονέως χρόνον ἐξομολογήσεται, οὕτως οἰκονομούμενος, ὡς ὁ ἐν ἐκείνῳ τῷ ἁμαρτήματι ἑαυτὸν ἐλέγξας.* Ὁ προσδιορισμὸς ὅμως τῆς διάρκειας τοῦ ἐπιτιμίου γίνεται μὲ ἕμμεσο τρόπο, μὲ ἀναφορὰ δηλαδὴ στὸ ἐπιτίμιο τῶν φονέων ποῦ, κατὰ τὸν κανόνα 56, εἶναι 20ετία (γιὰ τοὺς ἐκούσιους φονεῖς). Στὴν ἴδια μεταχείριση ὑποβάλλεται κατὰ τὸν κανόνα 72 καὶ ὁ μάντεσιν ἑαυτὸν ἐπιδοῦς ἢ τισι τοιούτοις. Μὲ τὴ διατύπωση αὐτὴ ἔννοοῦνται ὅσοι προσκολλήθησαν σὲ μάγους, πιθανῶς γιὰ νὰ μάθουν τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης τους. Ἐπίσης τὴ διάρκεια τοῦ ἐπιτιμίου ἔχει ὡς ἀντικείμενο καὶ ὁ κανόνας 83. Ἐκεῖ ὅμως εἰσάγει ὁ Μ. Βασίλειος μίαν οὐσιαστικὴν διαφοροποίηση στὴν ποινικὴ ἀξιολόγηση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἐνόχων: *Οἱ καταμαντευόμενοι καὶ ταῖς συνηθείαις τῶν ἐθνῶν ἐξακολουθοῦντες, ἢ εἰσαγοντές τινες εἰς τοὺς ἑαυτῶν οἴκους ἐπὶ ἀνευρέσει φαρμακειῶν καὶ καθάρσει, ὑπὸ τὸν κανόνα πιπτέωσαν τῆς ἐξαετίας, [...]* Ὁ λόγος τῆς σημαντικῆς μειώσεως τῆς ποινῆς εἶναι προφανής. Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τοὺς ἴδιους τοὺς μάγους, γιὰ τοὺς ὁποίους προβλέπεται ἀφορισμὸς 20ετοῦς διαρκείας, ἀλλὰ γιὰ πρόσωπα ποῦ προσφεύγουν στὶς ὑπηρεσίες τῶν μάγων. Στὴν πραγματικότητά ὁ κανόνας αὐτὸς ἀποτελεῖ ἐπανάληψη τοῦ κανόνα 24 τῆς Ἀγριύρας (βλ. πιὸ πάνω), μὲ αὐξηση τοῦ ἐπιτιμίου ἀπὸ πέντε σὲ ἕξι χρόνια.

Ἡ ἀπασχόληση τοῦ Μ. Βασιλείου μὲ τὴ μαγεία δὲν ἐξαντλεῖται στοὺς παραπάνω τέσσερις κανόνες, γιὰτὶ ὑπάρχει καὶ ὁ κανόνας 8, στὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζεται μίαν εἰδικὴν μορφήν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἔγκλημα τῆς ἀνθρωποκτονίας. Στὸν κανόνα αὐτό, ἀναλύοντας ὁ συντάκτης του τὶς

24. Βλ. τὰ σχόλια τῶν Ζωναρᾶ καὶ Βαλσαμόνα στὸν κανόνα αὐτόν: Ράλλης—Ποτλῆς Δ', 110, 112.

25. Πρβ. Διδαχὴ 3.4 (ῥ.π. σημ. 20) καὶ Ἀποστολικὲς Διαταγὲς VII 6.1.

διάφορες κατηγορίες τοῦ φόνου ἀπὸ ἀποψη βαθμοῦ ὑπαιτιότητας, ἀφοῦ ἐπισήμανε ποιῆς πράξεις συνιστοῦν «ἐκούσιο φόνον», συμπληρώνει: *Καὶ μέντοι, κἄν δι' ἄλλην τινὰ αἰτίαν περιέργον φάρμακόν τις ἐγκεράσῃ, ἀνέλλη δέ, ἐκούσιον τιθέμεθα τὸ τοιοῦτον· οἷον ποιούσιν αἱ γυναῖκες πολλάκις, ἐπαοιδαῖς τισι καὶ καταδέσμοις πρὸς τὸ ἑαυτῶν φίλτρον ἐπάγεσθαι πειρώμεναι καὶ προσδιδούσαι αὐτοῖς φάρμακα, σκότωσιν ἐμποιοῦντα ταῖς διανοαῖς· αἱ τοιαῦται ἀνελοῦσαι, εἰ καὶ ἄλλο προελόμεναι, ἄλλο ἐποίησαν, ὅμως διὰ τὸ περιέργον καὶ ἀπηγορευμένον τῆς ἐπιτηδεύσεως ἐν τοῖς ἐκούσιως φονεύουσι καταλογίζονται. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ εἰσέρχεται ὁ Μ. Βασίλειος σὲ ἓνα χῶρο, στὸν ὁποῖο ἡ παρουσία τῶν γυναικῶν εἶναι ἔντονη. Οἱ γιὰ λόγους κοινωνικούς, ψυχολογικούς, ἀλλὰ καὶ φυσιολογικούς περιορισμένες δυνατότητές τους νὰ ἀναλάβουν κάποια φανερὴ πρωτοβουλία στὴν ἐπιλογή τοῦ ἐρωτικοῦ συντρόφου, τὶς ἀνάγκαζε νὰ ἀναπτύσσουν δραστηριότητες, ὅπως αὐτὲς ποὺ περιγράφονται στὸν κανόνα. Πολλὲς φορές τὰ χρησιμοποιούμενα μέσα (π.χ. καταπότια) ἦταν ἐπικίνδυνα καὶ μπορούσαν νὰ προκαλέσουν τὸ θάνατο ἐκείνου, στὸν ὁποῖο χορηγοῦνταν. Εἶναι περισσότερο ἀπὸ βέβαιο, ὅτι οἱ γυναῖκες ποὺ κατέφευγαν στὰ παραπάνω μέσα δὲν ἐπιθυμοῦσαν τὸ θάνατο τῶν ἀνδρῶν, τοὺς ὁποίους ἤθελαν νὰ προσελκύσουν ἐρωτικά. Παρ' ὅλα αὐτὰ κατατάσσεται ἡ πράξη ὡς ἀνθρωποκτονία στοὺς «ἐκούσιους φόνους» ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ χρησιμοποιήθηκαν μαγικά καὶ ἀπαγορευμένα μέσα. Πολὺ συγγενὴς μὲ τὰ παραπάνω πραγματικὰ περιστατικὰ εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῶν ἀμβλώσεων, γιὰτι καὶ ἐκεῖ χρησιμοποιοῦνταν συνήθως παρασκευάσματα μὲ ὑποπτη σύνθεση. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ περιέλαβε ὁ ἴδιος κανόνας στὴν τελευταία του φράση τὴν ἀκόλουθη διάταξη: *Καὶ αἱ τοίνυν τὰ ἀμβλωθρίδια διδοῦσαι φάρμακα φονεύτριαί εἰσι καὶ αὐταί, καὶ αἱ δεχόμεναι τὰ ἐμβροκτόνα δηλητήρια.**

Τὸ ἔργο ὅμως νὰ πειθοῦν οἱ χριστιανοί, νὰ ἀποβάλουν τὶς παλαιές, κακὲς εἰδωλοατρικὲς συνήθειες, δὲν ἦταν καθόλου εὐκολο. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ πλῆθος χωρίων τῆς πατερικῆς φιλολογίας, στὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν δύο εἰδῶν ἐπιχειρήματα: εἴτε θρησκευτικά, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐμμονὴ στὶς συνήθειες αὐτὲς ἀποτελεῖ εἰδωλοατρεία (γραμμὴ πολὺ συνεπής, ἐφόσον ὁ χριστιανισμὸς, θεωρώντας κάθε μαγικὴ πρακτικὴ ξένη πρὸς τὴ δογματικὴ του διδασκαλία, ἀποβλέπει στὸ νὰ τὴν ἐκρίζωσει καὶ ὄχι στὸ νὰ τὴν καταστήσει ἀκίνδυνη γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο, ὅπως ἡ αὐτοκρατορικὴ νομοθεσία τοῦ 4ου αἰώνα), εἴτε ψυχολογικά, μὲ τὴν προσπάθεια διακωμωδήσεως τῶν μάγων καὶ μάντεων.

Ἡ γενικὴ ὅμως καὶ ἀνεξάρητη ἀντιμετώπιση ὄσων μελῶν τῆς Ἐκ-

κλησίας παρέβαιναν τις σχετικές με τὴ μαγεία ἀπαγορεύσεις ὡς εἰδωλολατρῶν, οὔτε ὀρθὴ ἦταν, ἀλλὰ οὔτε καὶ σκόπιμη. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Γρηγόριος Νύσσης θεσπίζει στὸν κανόνα 3 διαφοροποίηση στὴ μεταχείριση τῶν ἐνόχων με βάση τὰ κίνητρα τῆς πράξης. Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ συστηματοποίηση με σαφέστερη διατύπωση τῶν ἀρχῶν, τις ὁποῖες ἀπηχεῖ καὶ ὁ κανόνας 83 τοῦ Μ. Βασιλείου (βλ. πῶς πάνω): *Οἱ δὲ πρὸς γόητας ἀπιόντες ἢ μάντις ἢ τοὺς διὰ δαιμόνων καθάρσιά τινα καὶ ἀποτροπιασμοὺς ἐνεργεῖν ὑπισχνουμένους, οὗτοι ἐρωτῶνται δι' ἀκριβείας καὶ ἀνακρίνονται, πότερον ἐπιμένοντες τῇ εἰς Χριστὸν πίστει ὑπὸ ἀνάγκης τινὸς συντηρέθησαν ἐκείνῃ τῇ ἁμαρτία, κακώσεώς τινος ἢ ἀφορήτου ζημίας ταύτην αὐτοῖς τὴν ὁρμὴν ἐμποιησάσης, ἢ καθόλου καταφρονήσαντες τοῦ πεπιστευμένου παρ' ἡμῶν μαρτυρίου τῇ τῶν δαιμόνων συμμαχία προσέδρομον. Εἰ μὲν γὰρ ἐπὶ ἀθετήσει τῆς πίστεως καὶ πρὸς τὸ μὴ πιστεῦειν εἶναι Θεὸν τὸν παρὰ τῶν χριστιανῶν προσκυνούμενον ἐκεῖνο ἐποίησαν, δηλαδὴ τῷ κρίματι τῶν παραβάντων ὑπαχθήσονται· εἰ δὲ τις ἀβάστακτος ἀνάγκη κατακρατήσασα τῆς μικροψυχίας αὐτῶν εἰς τοῦτο προήγαγε, διὰ τινος ἡπατημένης ἐλπίδος παρακρουσθέντας, ὡσαύτως ἔσται καὶ ἐπ' αὐτῶν ἡ φιλανθρωπία καθ' ὁμοιότητα τῶν πρὸς τὰς βασάνους ἐν τῷ καιρῷ τῆς ὁμολογίας ἀντισχεῖν μὴ δυναθέντων. Στὸν κανόνα αὐτὸν εἰσάγεται ἡ ἔννοια τῆς καταστάσεως ἀνάγκης με ἀποτέλεσμα τὴ μείωση τῆς ποινῆς (ὄχι τὴν ἄρση τοῦ ἄδικου χαρακτήρα τῆς πράξης).*

Ἡ μόνη διέξοδος γιὰ τοὺς ἐπιτιμώμενους στὶς ἀπαγορευμένες «κακὲς τέχνες», ὥστε νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὴ σοβαρὴ κατηγορία τῆς εἰδωλολατρείας, ἦταν νὰ περιβληθοῦν οἱ σχετικὲς πρακτικὲς με κάποιο χριστιανικὸ ἔνδυμα. Φαίνεται πὼς ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν ἔμεινε χωρὶς ἐπιτυχία. Αὐτὸ τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔντονη ἀντίδραση τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τοῦ 4ου αἰῶνα. Ἀποκρούοντας ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος τοὺς ἰσχυρισμούς, ὅτι ὅσοι κατασκευάζουν ἢ χρησιμοποιοῦν «περίαπτα», δηλαδὴ φυλαχτά, γιὰ θεραπευτικούς σκοποὺς εἶναι καλοὶ χριστιανοί, ἐφόσον δὲν κάνουν τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπικαλοῦνται τὸ Θεό, παρατηρεῖ, ὅτι, ὅπως θὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν ιδιότητα κάποιου ὡς ἱατροῦ, ἂν ἀντὶ νὰ δώσει φάρμακα στὸν ἄρρωστο ἀρχίσει νὰ ἀπαγγέλλει ἐπωδές, τὸ ἴδιο θὰ συμβεῖ καὶ με ὅποιον ἰσχυρίζεται ὅτι εἶναι χριστιανός, χωρὶς ὅμως νὰ καταφεύγει στὰ μέσα πού προσφέρει ἢ χριστιανικὴ πίστη.²⁶ Ὁ Μ. Βασίλειος ἐξάλλου ψέγει τὴν ἐπιπολαιό-

26. Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς Ἐπιστολήν, Ὁμιλία 8 (PG 62, 358): *Τὰ γὰρ περιόπτα, κἂν μωρία φιλοσοφῶσιν οἱ ἐκ τούτων χρηματιζόμενοι, λέγοντες*

τητα τῶν μητέρων πού, ἂν ἀρρωστήσει τὸ παιδί τους, φωνάζουν μάγο ἀντὶ νὰ τρέξουν στὸ γιάτρο.²⁷

Κατὰ τὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη, κάθε ὑπερφυσικὸ γεγονός πού φαινομενικὰ προκαλεῖται μὲ ἀνθρώπινη ἐνέργεια, μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μόνο στὴ βοήθεια τῶν πονηρῶν πνευμάτων, τῶν δαιμόνων.²⁸ Ἡ ἐπικοινωνία λοιπὸν μάγων καὶ μάντεων μὲ δαίμονες ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο στὴ βυζαντινὴ θεολογικὴ φιλολογία.²⁹ Στὸ πλαίσιο τῆς μέριμνας γιὰ τὴ σωτηρία τῶν πιστῶν καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ πεισθοῦν οἱ χριστιανοί, νὰ προσφεύγουν στὴν Ἐκκλησία ὄχι μόνο γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ψυχικῶν τους ἀναγκῶν, ἀλλὰ καὶ σὲ περιπτώσεις σωματικῶν παθῶν. Ἐπρεπε νὰ συνειδητοποιήσουν, ὅτι ἐκεῖ πού σταματᾷ ἡ ἀνθρώπινη γνώση, μόνον ἡ Ἐκκλησία μπορεῖ νὰ βοηθήσει. Καρπὸς αὐτῆς τῆς προσπάθειας εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ γένεση σὲ πολὺ πρῶιμη ἐποχὴ αὐτοτελῶν συλλογῶν μὲ θαύματα ἁγίων, πού δὲν συνοδεύονται ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους Βίους.³⁰ Αὐτὸ τὸ νέο ἀγιολογικὸ εἶδος εἶχε μεγάλη διάδοση καὶ ἀσκησε

ὅτι τὸν Θεὸν καλοῦμεν, καὶ οὐδὲν πλέον ποιοῦμεν, καὶ ὅσα τοιαῦτα, καὶ Χριστιανὴ ἐστὶν ἡ γραῦς καὶ πιστὴ, εἰδωλολατρεία τὸ πρᾶγμα ἐστὶ. Πιστὴ εἶ; σφράγισον, εἰπέ. Τοῦτο ἔχω τὸ ἔπλον μόνον, τοῦτο τὸ φάρμακον· ἄλλο δὲ οὐκ οἶδα. Εἰπέ μοι, ἐὰν προσελθὼν ἱατρός, καὶ τὰ τῆς ἱατρικῆς φάρμακα ἀφείς, ἐπάδη, τοῦτον ἱατρὸν ἐροῦμεν; Οὐδαμῶς· τὰ γὰρ τῆς ἱατρικῆς οὐχ ὀρώμεν φάρμακα. Οὕτως οὐδὲ ἐν ταῦθα τὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πρβ. καὶ Ὁμιλία 9 (PG 62, 365 κ.ε.).

27. Ὁμιλία στὸν Ψαλμὸ 45 (PG 29, 417 C): *Νοσεῖ τὸ παιδίον; Καὶ σὺ τὸν ἐπαοιδὸν περισκοπεῖς, ἢ τὸν τὸς περιέρχους χαρακτήρας τοῖς τραγήλοις τῶν ἀναιτίων νηπίων περιτιθέντα; [...]*

28. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀκόλουθη ἀπόκριση, πού ψευδεπιγράφως ἀποδίδεται στὸν Μ. Ἀθανάσιο: *Ἐρώτ. ρκδ'. Πῶς καὶ φαρμακοὶ τινες ἐκδιώκουσιν ἐξ ἀνθρώπων δαίμονας; Ἀπόκρ. Τοῦ Χριστοῦ ἐν τοῖς ἁγίοις Ἐδαγγελίοις λέγοντος, ὅτι «Εἰ ὁ Σατανᾶς τὸν Σατανᾶν ἐκβάλλει, ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐχ ἴσταται»· εὐδὴλον, ὅτι δαίμονα φαρμακὸς οὐ διώκει, ἀλλ' ὁ δαίμων ὁ ἐν τῷ δαιμονιζομένῳ ἀνθρώπῳ οἰκῶν ἐκονοσίως ὑποχωρεῖ πρὸς τὸ ἀπατηθῆναι τοὺς ἀνθρώπους, καὶ ἀντὶ τοῦ προστρέχει πρὸς Θεόν, πείθει πρὸς τοὺς φαρμακοὺς τρέχειν (PG 28, 677 A).*

29. Κατὰ τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο: *Ἐκεῖ μὲν γὰρ ὁ δαίμων, ὅταν εἰς τὴν ψυχὴν ἐμπέσῃ, πηροῖ τὴν διάνοιαν, καὶ σκοτοῖ τὸν λογισμὸν, καὶ οὕτως ἅπαντα φθέγονται, οὐδὲν τῶν λεγομένων ἐπισταμένης τῆς διανοίας αὐτῶν, ἀλλ' οἷον αἰλοῦ τινος ἀψύχου φθεγγομένου (PG 55, 184).* Πάντως πρέπει νὰ γίνῃ διάκριση μάγων καὶ δαιμονιζομένων, γιὰτὶ οἱ τελευταῖοι ἀντιμετωπίζονταν ὡς ἀσθενεῖς καὶ ὄχι ὡς παραβάτες. Πρβ. Θεοδωρήτου Κύρου, *Ἀσκητικὴ Πολιτεία*, κεφ. 13, στὴν PG 82, 1405 AB.

30. Βλ. σχετικὰ H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* (Handbuch d. Altertumswissenschaft, XII 2.1.), Μόναχο 1959, σ. 273. H. Delehaye, «Les recueils antiques de Miracles des Saints», *An. Boll.*

σημαντική επίδραση. Φοβᾶμαι όμως, ότι ἡ προσπάθεια αὐτὴ ὑπερακόντισε τὸ σκοπὸ τῆς, γιατί πολλοὶ ἴσως πίστεψαν, ὅτι τώρα πιά μποροῦν νὰ πετύχουν μὲ τὴ βοήθεια τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅτι προηγουμένως τοὺς πρόσφερε ἡ μαγεία, ὅποτε καταλήγουμε στὸν ἴδιο παρονομαστή. Δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς σύμπτωση, ὅτι σώζονται χριστιανικὰ κείμενα ποὺ περιέχουν κατάρεις, καὶ μὲ τὰ ὅποια οἱ συντάκτες τοὺς ἐπιδιδῶνουν οὔτε λίγο οὔτε πολὺ νὰ μεταβάλουν τὸ Θεὸ σὲ διεκπεραιωτὴ τῶν προσωπικῶν τοὺς ἐκδικητικῶν αἰσθημάτων, ἐφόσον τοῦ ζητοῦν νὰ καταστρέψει κάποιον (ρητὰ κατονομαζόμενο) ἐχθρὸ τοὺς.³¹

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ καὶ ἐπειδὴ κάθε μορφή μαγείας εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπαχθεῖ ἐννοιολογικὰ στὴν εἰδωλολατρεία, ἐνῶ ἀντίθετα τὰ ἐγκλήματα κατὰ τῆς ζωῆς κατὰ ἕνα μέρος μόνο καλύπτουν τὶς δραστηριότητες τῶν μάγων, στὰ συλλεκτικὰ ἔργα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου μὲ συστηματικὴ κατὰταξή τῆς ὕλης, ποὺ ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται τὸν 6ο αἰῶνα, οἱ παραπάνω κανόνες περιλήφθηκαν σὲ ὑποδιαίρεσεις, ποὺ ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὴ μεταχείριση τῶν ἀποστατῶν.

Εἰδικότερα: Ἀρχαιότερη ἀπὸ τὶς σωζόμενες συλλογές αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ἡ «Συναγωγὴ κανόνων ἐκκλησιαστικῶν εἰς ἑνὶ τίτλῳ διηρημένη» τοῦ Ἰωάννη Σχολαστικοῦ, τοῦ μετέπειτα πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη Γ', στὴν ὁποία οἱ σχετικοὶ κανόνες (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κανόνες 7 καὶ 8 τοῦ Βασιλείου καὶ 3 τοῦ Γρηγορίου, ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν ὕλη τῆς συλλογῆς αὐτῆς) βρίσκονται στὸν τίτλο 39,³² ἐνῶ οἱ κα-

43 (1925) 5-85, 303-325. Στὰ ἔργα αὐτὰ ἀνήκει, γιὰ παράδειγμα, ἡ συλλογὴ ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν N. F. Marcos, *Los thaumata de Sofronio. Contribucion al estudio de la incubatio cristiana*, Μαδρίτη 1975, μὲ θαύματα τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννη.

31. Ὡς παράδειγμα μπορεῖ ἀντὶ ἄλλων νὰ μνημονευθεῖ ἕνας πάπυρος τοῦ 6ου αἰῶνα ποὺ ἐκδίδει ὁ G. Björck, *Der Fluch des Christen Sabinus. Papyrus Upsaliensis 8*, Οὐψάλα 1938. Μολονότι ὁ ἐκδότης πιστεύει, ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν ἔχει μαγικὸ χαρακτήρα (σ. 140), ἡ προσθήκη ἐνὸς ὕμνου στὸ Χριστὸ σὲ ἕξι ἐξάμετρα στὸ τέλος τοῦ κειμένου καθιστᾷ πολὺ πιθανὴ τὴν ἐκδοχή, ὅτι κατὰ τὴν πεποιθήση τοῦ συντάκτη του αὐτὸ ἀποτελοῦσε μία μορφή ἐπωδῆς.

32. *Περὶ τῶν ἐπιστροφόντων ἐκ τῶν ἐπιθυσάντων, ἡ γευσαμένων εἰδωλοθύτων ἐξ ἀνάγκης ἢ ἀπειλῆς ἢ ἐξ οἰκείας προθέσεως, καὶ τῶν πρὸ τοῦ βαπτίσματος ἐπιθυσάντων, εἰ δεῖ μετὰ τὸ βάπτισμα προχειρίζεσθαι. Καὶ (περὶ) τῶν ἀστρολογίας ἢ μαγείας ἢ γοητείας ἐσχολακόντων, καὶ τῶν φορούντων ἢ ποιούντων τὰ λεγόμενα φυλακτήρια.* Βλ. VI. Benešević, *Ioannis Scholastici Synagoga L titulorum ceteraque eiusdem opera iuridica* (Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Abt. N.F. 14), Μόναχο 1937, σ. 118 κ.έ.

νόνες πού ἀφοροῦν τὸ φόνο ἔχουν συγκεντρωθεῖ στὸν τίτλο 40. Τὴν ἴδια διαίρεση διατήρησε καὶ ὁ «Νομοκάνων εἰς ν' τίτλους», πού προῆλθε ἀπὸ τὴν παραπάνω συλλογή. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ στὸ «Νομοκάνονα εἰς ἰδ' τίτλους», πού ἡ ἀρχικὴ του σύνταξη τοποθετεῖται στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰώνα. Οἱ κανόνες κατὰ τῶν μάγων ἀποτελέσαν μέρος τῶν τίτλων 9 κεφ. 25 καὶ 13 κεφ. 20, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ὁ ὑπαίτιος τοῦ ἀδικήματος ἦταν κληρικὸς ἢ λαϊκός.³³ Καὶ ἐδῶ οἱ κανόνες γιὰ τοὺς φονεῖς ἐντάχθηκαν σὲ χωριστὰ κεφάλαια τῶν παραπάνω τίτλων.

Ἐνόψει τῶν βαθύτερων αἰτίων πού συντηροῦσαν μία ἀπαραδέκτη γιὰ τὴν Ἐκκλησία κατάσταση, ἡ Σύνοδος τοῦ Τρούλλου (691/2) ἀφιέρωσε ἄρκετους κανόνες στὴν ἐκρίζωση διαφόρων εἰδωλολατρικῆς προέλευσης ἐθίμων. Δύο εἰδικά, οἱ κανόνες 61 καὶ 65, στράφηκαν κατὰ τῶν μάγων. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ δευτερός ἔχει πολὺ εἰδικὸ περιεχόμενο, γιὰτὶ ἀφορᾷ τὶς «νουμηνίες», ἓνα παμπάλαιο ἔθιμο, πού κατὰ κάποιον τρόπο ἐπιβίωσε μέχρι σήμερα. Μεγαλύτερο, ἀντίθετα, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ πρῶτος, ἐπειδὴ περιέχει λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἀποδοκιμαζόμενη συμπεριφορά: *Οἱ μάντεσιν ἑαυτοὺς ἐκδιδόντες ἢ τοῖς λεγομένοις ἑκατοντάρχουσι ἢ τισι τοιούτοις, ὡς ἂν παρ' ἐκείνων μάθοιεν ὅ,τι ἂν αὐτοῖς ἐκκαλύπτεσθαι βούλουιντο [...] ὑπὸ τὸν κανόνα πιπτέτωσαν τῆς ἐξαιτίας. Τῶ αὐτῶ δὲ τούτῳ ἐπιτιμίῳ καθυποβάλλεσθαι δεῖ καὶ τοὺς τὰς ἄρκτους ἐπισυρομένους ἢ τοιαῦτα ζῶα, πρὸς παίγιον καὶ βλάβην τῶν ἀπλοστέρων, καὶ τύχην καὶ εἰμαρμένην καὶ γενεαλογίαν καὶ τοιούτων τινῶν ῥημάτων ὄχλον κατὰ τοὺς τῆς πλάνης λήρους φωνοῦντας, τοὺς τε λεγομένους νεφοδιώκτας καὶ γητευτὰς καὶ φυλακτηρίους καὶ μάντεις. Ἐπιμένοντας δὲ τούτοις, καὶ μὴ μετατιθεμένους καὶ ἀποφεύγοντας τὰ ὀλέθρια ταῦτα καὶ ἑλληνικὰ ἐπιτηδεύματα, παντάπασιν ἀπορρίπτεσθαι τῆς ἐκκλησίας ὀρίζομεν, καθὰ καὶ οἱ ἱεροὶ κανόνες διαγορεύουσι [...]*

Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ προκύπτει, πρῶτον ὅτι στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων δὲν εἶχαν οὐσιαστικὰ μεταβληθεῖ οἱ μαγικὲς πρακτικὲς, καὶ δευτερον ὅτι παρατηρεῖται ἡ τάση ἡπιότερης ἀντιμετώπισης τῶν παραβατῶν, χωρὶς ὡστόσο νὰ μεταβληθεῖ τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς καταπολέμησης τῆς μαγείας ὡς εἰδωλολατρείας καὶ ἀποστασίας. Γιὰ νὰ γίνεῖ ἀντιληπτὸ τὸ μέτρο τῆς μείωσης τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν ἀρκεῖ νὰ ἐπι-

33. Τὸ κεφ. 25 τοῦ τίτλου 9 φέρει τὴν ἐπικεφαλίδα *Περὶ κληρικῶν ἀποστατῶν, καὶ θητῶν, καὶ μάγων, καὶ ἐπαοιδῶν, καὶ ἀστρολόγων, καὶ μαθηματικῶν, καὶ περὶ μαντείων, καὶ φαρμακειῶν, καὶ περιάπτων* (Ράλλης – Ποτλῆς Α', 188). Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ ἐπικεφαλίδα τοῦ τίτλου 13 κεφ. 20 (δ.π. 321).

σημανθεῖ, ὅτι οἱ αὐτοουργοί, δηλαδή οἱ μάγοι καὶ οἱ μάντιες, τιμωροῦνταν μὲ τὴν ποινὴ τῶν ἀποστατῶν, μόνον ἂν ἐπέμεναν στὴν ἀντικανονικὴ τους συμπεριφορά, ἀλλιῶς ἀρκεῖτο ἡ Ἐκκλησία σὲ ἐξαετὴ ἀφορισμό. Μὲ τὸν κανόνα 61 τοῦ Τρούλλου εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι τροποποιοῦνται οἱ κανόνες τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοὺς ὁποίους ὥστόσο ἐπικύρωσε καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξίσωσε μὲ κανόνες οἰκουμενικῆς συνόδου ἢ σύνοδος αὐτή.

Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διαπιστωθεῖ, ἂν μὲ τὴ στάση τους αὐτὴ οἱ Πατέρες τῆς Πενθέκτης Συνόδου (τοῦ Τρούλλου) ἀπέβλεπαν στὴν κάλυψη πρόσκαιρων ἀναγκῶν τῆς ποιμαντικῆς πρακτικῆς, ἢ ἂν οἱ ἀποφάσεις τους ἀπηχοῦσαν τὴ γενικότερη ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Βέβαιο εἶναι πάντως, ὅτι ἡ ἤπια αὐτὴ μεταχείριση, καὶ μάλιστα σὲ ἐντυπωσιακὸ βαθμὸ, μαρτυρεῖται καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Σὲ μία ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου (877-886;) σῶζεται ἡ ἀπάντησις πού ἔδωσε ὁ πατριάρχης σὲ ἐρώτημα μητροπολίτη, γιὰ τὸ ποιά ἐπιτίμια ἔπρεπε νὰ ἐπιβάλλει σὲ κάποιους πού ἀναζητῶντας θησαυρὸ ἔσφαζαν καὶ καταβρόχθισαν ἓνα σκύλο μὲ τὴν πεποίθησι, ὅτι αὐτὸ ἀποτελοῦσε τὸ μόνον ἀσφαλὲς μέσο γιὰ τὴν ἀνέυρεση τοῦ θησαυροῦ. Σημειωτέον, ὅτι κατὰ τὴν ἀναζήτησι θησαυρῶν οἱ διάφορες μαγικὲς συνταγὲς ἦταν σὲ ἡμερήσια διάταξι.³⁴ Ἀπαντώντας ὁ Φώτιος ἔγραψε, ὅτι *περὶ τούτου τύπος μὲν ἐστὶν ἐκκλησιαστικός, διὰ τεσσαρακονθήμερον ἐπιτίμιον καὶ τινων εὐχῶν διαλύεσθαι τοὺς ἐαλωκότας τοῦ ἐγκλήματος.*³⁵ Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀντιμετώπισε τὴν πράξι ὡς ἀπλὴ «μιαροφαγία», γιὰ τὴν ὁποία ὥστόσο οἱ παλαιοὶ κανόνες (7 τῆς Ἀγκύρας καὶ 81 τοῦ Βασιλείου) προέβλεπαν διετὴ ἀφορισμό. Γιὰ νὰ θεμελιώσει βέβαια τὴν κρίσι τὸ ἐπικαλεῖται ὁ Φώτιος τὴν τῆς διανοίας ἀπλότητα ἢ δεινότητα τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων καὶ διατηρεῖ τὴν ἐπιφύλαξι καὶ ἄνευ λογισμῶν τινων δυσσεβεστέρων πρὸς τὴν τοιαύτην ὑπόληψιν κατηνέχθησαν, φράσι μὲ τὴν ὁποία μᾶλλον ὑπονοεῖ τὴν πίστι τῶν δραστῶν στὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς μαγικῆς μεθόδου. Πάντως τὸ περιστατικὸ αὐτὸ εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἐπιείκεια στὴν ἀντιμετώπισι κρουσμάτων ὅχι σπάνιων, ὅπως φαίνεται, στὴν καθμερινὴ ζωή.

Ἀπὸ πλευρᾶς πολιτειακῆς νομοθεσίας — γιὰ νὰ ἐπιστρέψουμε σὲ αὐ-

34. Βλ. C.J. 10.15.1 (ἔτ. 474). Πρβ. καὶ Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Α/2, Ἀθήνα 1948, σ. 192 κ.έ.

35. Β. Laourdas — L. G. Westerink, *Photii Patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia*, III, Λιψία 1985, σ. 157.

τὴν — πέρα ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη παλαιότερων διατάξεων στὸν Κώδικα καὶ στὸν Πανδέκτη³⁶ (παραλείποντας ὅμως ὅσες δὲν συμβιβάζονταν πιά μὲ τὴν ἔννομη τάξη τοῦ βου αἰώνα, ὅπως π.χ. αὐτὲς ποὺ ἐπέτρεπαν τὴ δημόσια τέλεση θυσοσκοπίας), καθὼς καὶ μία σύντομη ἀναφορά τοῦ Κορνήλιου νόμου γιὰ τοὺς φονεῖς στὶς Εἰσηγήσεις,³⁷ δὲν περιέλαβε ὁ Ἰουστινιανὸς στὴ νομοθεσία του νέες διατάξεις κατὰ τῶν μάγων.³⁸

Οἱ Ἰσαυροὶ στὴν Ἐκλογὴ ἀφιέρωσαν στὸ θέμα αὐτὸ τρεῖς διατάξεις: 17.42-44. Μὲ αὐτὲς τιμωροῦνταν: (α) Ὅσοι παρεῖχαν σὲ ἄλλον ὁποιοδήποτε ποτὸ μὲ συνέπεια τὸ θάνατό του, (β) οἱ μάγοι καὶ οἱ φαρμακοὶ ποὺ ἐπικαλοῦνταν δαίμονες πρὸς βλάβην τῶν ἀνθρώπων, καὶ (γ) ὅσοι κατασκεύαζαν, καὶ παλοῦσαν φυλαχτά, ἐκμεταλλεῦμενοι τὴν ἀφέλεια τῶν ἀνθρώπων γιὰ αἰσχροκερδεῖς σκοπούς.³⁹ Τὰ δύο πρῶτα ἐγκλήμα-

36. Ὁ Ἰουστινιανέσιος Κώδικας περιέλαβε στὸν τίτλο 11 τοῦ βιβλίου 1 τὶς διατάξεις περὶ εἰδωλολατρικῶν θυσιῶν καὶ ναῶν (= *C. Th.* 16.10) καὶ στοὺς τίτλους 16 καὶ 18 τοῦ βιβλίου 9 τὶς διατάξεις περὶ φονέων καὶ περὶ μάγων καὶ ἀστρολόγων, ἀντίστοιχα (= *C. Th.* 9.14 καὶ 16). Μεμονωμένες σχετικὲς διατάξεις βρίσκονται βεβαίως καὶ σὲ ἄλλα μέρη του, ὅπως π.χ. στὸν τίτλο 4 τοῦ βιβλίου 1. Στὸν Πανδέκτη οἱ διατάξεις ποὺ ἀναφέρονται σὲ μαγεία, μαντικὴ κτλ. εἶναι ἀρκετὰ διασκορπισμένες. Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς τους πάντως εἶναι συγκεντρωμένοι στὸν τίτλο 8 τοῦ βιβλίου 48. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς διατάξεις αὐτὲς (ἀπὸ τὸν Κώδικα ὅμως μόνον τοῦ βιβλίου 1) περιλήφθηκαν στὰ δύο πρῶτα μέρη τῆς *Collectio tripartita* (βλ. γι' αὐτὴν Σπ. Τρωιάνος, *Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1986, σ. 85 κ.έ.). Ἀπὸ τοὺς δύο νομοκάνονες ποὺ ἀναφέρθηκαν πῶς πάνω, ὁ πρῶτος (εἰς ν' τίτλος) περιέλαβε μόνον τὶς διατάξεις *C.J.* 9.18.2,4-6 στὰ «συνάδοντα νόμιμα» τοῦ τίτλου 39 (*G. Voelli - B. Justelli, Bibliotheca iuris canonici veteris*, II, Παρίσι 1661, σ. 648 κ.έ.). Στὸν δεῦτερο (εἰς ιδ' τίτλος), ἀντιθέτως, ἐλήφθη ὑπόψη τὸ σύνολο τῆς κωδικοποίησης.

37. *Institutiones* 4.18.5: *Eadem lege (sc. Cornelia) et venefici capite damnantur, qui artibus odiosis, tam venenis vel susurris magicis homines occiderunt vel mala medicamenta publice vendiderunt*. Κατὰ δὲ τὴν ἀπόδοση τοῦ Θεοφίλου: Ὁ αὐτὸς νόμος καὶ γόητας κεφαλικῶς τιμωρεῖται, οἱ τέχνας μεμισσημέναις καὶ φαρμάκοις καὶ μαγικοῖς ψιθυρισμοῖς ἤτοι ἐπαιδαῖς ἀναιροῦσιν ἀνθρώπους ἢ θανάσιμα φάρμακα δημοσίᾳ πιπράσκουσιν.

38. Μοναδικὴ ἐξαιρέση εἶναι ἡ Νεαρά 115 κεφ. 3-4, τοῦ ἔτους 542, ποὺ καθιέρωσε σχετικὸς λόγους ἀποκλήρωσεως (π.χ. ἂν τὸ τέκνο «μετὰ φαρμακῶν ὡς φαρμακὸς συναναστρέφηται»).

39. 17.42: Ὁ εὐρισκόμενος εἴτε ἐλεύθερος εἴτε δούλος ἐπὶ προφάσει οἰαδήποτε διδοῦς ποτόν, εἴτε γυνὴ ἀνδρὶ εἴτε ἀνὴρ γυναικὶ εἴτε δούλῃ τῇ ἀσθενεῖ, καὶ διὰ τῆς τοιαύτης προφάσεως ἀσθενεῖα περιπέση ὁ λαβὼν τὸν ὑπὸ τούτου ποτόν καὶ συμβῆ αὐτὸν καταρρεῖσαι καὶ ἀποθανεῖν, ξίφει τιμωρεῖσθω. 17.43: Οἱ γόητες καὶ οἱ φαρμακοὶ οἱ ἐπὶ βλάβῃ ἀνθρώπων προσλαλοῦντες τοῖς δαίμοσι ξίφει τιμωρεῖ-

τα τιμωροῦνταν μὲ θάνατο, τὸ τρίτο μὲ γενικὴ δήμευση καὶ μὲ ἐξορία.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ προοίμιο τῆς Ἐκλογῆς, μὲ τὸ νομοθέτημα αὐτὸ ἐπιδιώχθηκε ἡ συγκέντρωση τῶν βασικῶν γιὰ τὴν καθημερινὴ ζωὴ κανόνων δικαίου ἀπὸ τὴν ἰουστινιάνεια νομοθεσία, μὲ τὴν προσθήκη ὀρισμένων νέων ἀρχῶν, καὶ ἡ διατύπωσή τους σὲ γλώσσα ἀπλὴ καὶ κατανοητὴ ἀπὸ ὅλους. Μὲ τὴν καθιέρωση τῶν νέων ἀρχῶν ἀπέβλεψε ὁ Λέων Γ' μεταξύ ἄλλων καὶ σὲ μεταρρύθμιση τοῦ ἰσχύοντος μέχρι τότε ποινικοῦ δικαίου. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ἐπιβαλλόταν ἡ ἀναδιάρθρωση τῆς ὕλης μὲ τὴν θέσπιση νέων, ὀρθολογιστικῶν κριτηρίων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴν εἰσαγωγή ὁμοιόμορφης μεταχείρισης ἐπὶ τῶν συγγενῶν ἐγκλημάτων.⁴⁰

Τὰ κεφάλαια 42, 43 καὶ 44 τοῦ τίτλου 17, ποὺ ἀφοροῦν τὴ μαγεία καὶ τὴ δεισιδαιμονία, περικλείονται ἀπὸ τὶς διατάξεις γιὰ τὸν ἐμπρησμό (κεφ. 40-41 τοῦ ἴδιου τίτλου) καὶ τὶς διατάξεις γιὰ τὰ ἐγκλήματα κατὰ τῆς ζωῆς (κεφ. 45 κ.έ.). Αὐτὴ ἡ παρατήρηση ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα, εἴτε ὅτι τὰ κεφ. 42-44 μαζί μὲ τὰ κεφ. 40-41 ἀποτελοῦν μία ἐνότητα, ποὺ καλύπτει τὰ κοινῶς ἐπικίνδυνα ἐγκλήματα, εἴτε ὅτι ἡ μαγεία καὶ τὰ συναφῆ μὲ αὐτὴν ἐγκλήματα ἐντάσσονται στὰ ἐγκλήματα κατὰ τῆς ζωῆς, ἐπειδὴ ἡ δραστηριότητα τῶν μάγων κτλ. θέτει σὲ κίνδυνο τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων.

Ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπόστασης τῶν οἰκειῶν ἐγκλημάτων προκύπτει, ὅτι στὴν περίπτωσι τοῦ κεφ. 42 πρόκειται γιὰ ἐγκλημα ἀποτελέσματος (ἐφόσον ἀπαιτεῖται ὁ θάνατος τοῦ θύματος) καὶ ὅτι στὴν περίπτωσι τοῦ ἀρθροῦ 43 ὁ νομοθέτης υἱοθέτησε τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀποψη ὡς πρὸς τὴν ἐπικοινωνία τῶν μάγων μὲ τοὺς δαίμονες. Ἐπίδρασι τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας παρατηροῦμε καὶ στὸ κεφ. 44 σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν φυλακτῶν. Ἐπισημαίνεται ὅτι διάταξι μὲ τέτοιο περιεχόμενο γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται στὴν πολιτικὴ νομοθεσία. Πάντως ἀπὸ τὴν ὅλη διατύπωσι τῆς διάταξης πιθανολογεῖται, ὅτι ἐδῶ ὁ νομοθέτης θέλησε κυρίως νὰ πατάξει τοὺς διάφορους μικροαπατεῶνες, ποὺ ἐπωφελοῦνταν ἀπὸ τὴν εὐπιστία τῶν ἀφελῶν

σθωσαν. 17.44: Οἱ ποιοῦντες φυλακτὰ τὸ δοκεῖν ἐπ' ὠφελείᾳ ἀνθρώπων διὰ ἰδίαν αἰσχροκέρδειαν δημευόμενοι ἐξοριζέσθωσαν. Τὸ κείμενο τῶν διατάξεων παρατίθεται κατὰ τὴν ἔκδοσι L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 10), Φραγκφούρτη 1983, σ. 240.

40. Βλ. Sp. Troianos, «Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga», Ἀφιέρωμα στὸν Ν. Σβορώνο, Α', Ρέθυμνο 1986, σ. 97-112 (ἐδῶ 100 κ.έ.).

γιὰ νὰ πλουτίζουν. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἄλλωστε, προέβλεψε καὶ αὐστηρὴ περιουσιακὴ ποινὴ, δηλαδὴ γενικὴ δήμευση τῆς περιουσίας τοῦ δράστη (καὶ ἔξορία) — ποινὴ πού σημειωτέον μόνο στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἐμφανίζεται στὴν Ἑκλογή.

Στὶς τρεῖς αὐτὲς διατάξεις συγκεντρώνονται ὅλες οἱ μορφὲς ἀνθρώπινης δραστηριότητος στὸ χῶρο τοῦ ὑπερφυσικοῦ, πού κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν συντακτῶν τῆς Ἑκλογῆς εἶχαν σημασία γιὰ τὴν πολιτειακὴ ἔννομη τάξιν. Ἡ διαμόρφωσις τῆς ἀντικειμενικῆς ὑπόστασις τῶν τριῶν ἐγκλημάτων φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται στὸ σκοπὸ τοῦ νομοθέτη πού, ὅπως προαναφέρθηκε, εἶχε ὡς στόχον τὴν κατάρτισιν ἐνὸς εὐχρηστοῦ, ἐπομένως περιορισμένης ἔκτασις, («κώδικα»). Μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεσις τὸ κεφ. 52 πού ἀπειλεῖ θανατικὴν ποινὴν ἐναντίον δύο ὁμάδων αἰρετικῶν, τῶν μαγιστῶν καὶ τῶν μοντανῶν, ἄλλες διατάξεις ἀναφερόμενες σὲ θέματα ἐκκλησιαστικὰ δὲν ἀπαντοῦν στὴν Ἑκλογή — ἐνδειξὴ γιὰ τὸ ὅτι ὁ νομοθέτης ἀπέφυγε νὰ ἀναμείξει τὴν πολιτεία στὴ δίωξιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀδικημάτων, ἀφήνοντας τὸ πεδίου ἐλεύθερον στὰ ἀρμόδια ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας.⁴¹

Ἡ λακωνικότητι καὶ ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν διατάξεων γιὰ τὴ μαγεία καὶ ἡ σχεδὸν ἀπόλυτη σιωπὴ τοῦ νομοθέτη σὲ σχέσιν μὲ τὴν ἀποστασία καὶ τὴν αἵρεσι, πράγμα πού μαρτυροῦσε, ὅτι δὲν συμεριζόταν τὴν ἀντίληψιν γιὰ τὴν ταύτισιν μαγείας καὶ ἀποστασίας, παρακίνησαν μερικοὺς πού πίστευαν, ὅτι ἔτσι δὲν καλύπτονταν ἐπαρκῶς οἱ ἀνάγκαι τῆς πρακτικῆς, στὴν ἀπόφασιν νὰ συμπληρώσουν τὴν Ἑκλογή. Σταδιακὰ λοιπὸν δημιουργήθηκε ἓνα ἄθροισμα κανόνων δικαίου, πού ὀνομάστηκε appendix τῆς Ἑκλογῆς (γιατὶ περιέχεται κατὰ κανόνα στοὺς ἴδιους κώδικαις μὲ τὴν Ἑκλογή) καὶ περιέλαβε κυρίως διατάξεις τοῦ *Corpus iuris civilis*.⁴² Γιὰ τὰ κίνητρα τῶν συντακτῶν τῆς appendix εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι τὸ μεγαλύτερον μέρος αὐτῶν τῶν κειμένων ἀποτελεῖται ἀπὸ διατάξεις περὶ ἀποστασίας, αἵρέσεως, μαγείας καὶ φαρμακείας.⁴³

41. Ἡ ἀποψη αὐτὴ βρῖσκει ἔρεισμα καὶ στὴ διάταξιν 17.6, κατὰ τὴν ὁποία: *Οἱ ὑπὸ τῶν πολεμίων χειρωθέντες καὶ τὴν ἀμώμητον ἡμῶν τῶν χριστιανῶν πίστιν ἀπαρνησάμενοι ὑποστρέφοντες ἐν τῇ πολιτείᾳ τῇ ἐκκλησίᾳ παραπεμπέσθωσαν* (Ἐκδ. Burgmann, ὁ.π. 228).

42. Βλ. L. Burgmann – Sp. Troianos, «Appendix Eclogae», *Fontes Minores III* (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 4), Φραγκοφούρτη 1979, σ. 24-125.

43. Σχετικῶς εἶναι οἱ ἐνόητες διατάξεις μὲ ἀριθ. III, V, VI, VII καὶ VIII. Συναφῶς εἶναι καὶ ἓνα ἄλλο κείμενον, τὸ «Μωσαϊκὸ παράγγελμα», πού ἐπίσης ἀνήκει

Λίγο ἀργότερα, σὲ μία νομικὴ συλλογὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰῶνα, πού κατὰ τὴ γνώμη μου ἀποτελοῦσε ἐπίσημη νομοπαρασκευαστικὴ ἐργασία (δηλαδὴ νομοσχέδιο), μὲ τὸ ὅποιο ἐπιδιωκόταν τροποποίησις τῆς Ἐκλογῆς μὲ ἐπάνοδο στὸ ἰουστινιάνειο δίκαιο,⁴⁴ ἀπαντοῦν τρεῖς διατάξεις, πού εἶναι ἀπὸ ἀποψη περιεχομένου συγγενεῖς μὲ τὶς διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς. Πρόκειται γιὰ τὰ κεφ. 21, 22 καὶ 23 τοῦ τίτλου 17: 21. *Οἱ γόητες οἱ ἐπὶ βλάβῃ ἀνθρώπων δαίμονας ἐπικαλούμενοι ἢ διὰ θυσιῶν μαντευόμενοι ξίφει τιμωρεῖσθωσαν.*— 22. *Οἱ φαρμάκοις τισὶ ἤγουν δηλητηρίοις ἀναιροῦντες ἐκουσίως ἀνθρώπους ξίφει τιμωρεῖσθωσαν.*— 23. *Οἱ τὰ περιόπια ἔχοντα χαρακτῆρας ποιοῦντες τυπτέσθωσαν.*

Συγκρίνοντας τὶς διατάξεις αὐτὲς μὲ ἐκεῖνες τῆς Ἐκλογῆς παρατηροῦμε τὰ ἀκόλουθα. Στὸ κεφ. 21 δὲν μνημονεύονται οἱ φαρμακοί, ἀντὶ γιὰ αὐτοὺς ὅμως ἀναφέρονται οἱ «διὰ θυσιῶν μαντευόμενοι», δηλαδὴ οἱ θυοσκόποι. Στὸ κεφ. 22 μεταβλήθηκε ἡ ὑποκειμενικὴ ὑπόστασις τοῦ ἐγκλήματος, γιὰτὶ ἀπαιτήθηκε ὅπωςδὴποτε δόλος τοῦ ὑπαιτίου.⁴⁵ Καὶ στὶς δύο ὅμως περιπτώσεις διατηρήθηκε ἡ ποινὴ τῆς Ἐκλογῆς. Ἀντίθετα, οἱ κατασκευαστὲς φυλαχτῶν (γιὰ τὰ ὅποια προστέθηκε ἡ ἐπεξήγησις, ὅτι περιέχουν «χαρακτῆρας»⁴⁶) δὲν ἀπειλοῦνται μὲ δήμευσις καὶ ἐξορία, ἀλλὰ μόνον μὲ μαστίγωσις, πού εἶναι πολὺ ἐλαφρότερη ποινὴ ἀπὸ ἐκείνη τῶν Ἰσαύρων.

Ἐνάμιση αἰῶνα μετὰ τὴ δημοσίευσίς τῆς Ἐκλογῆς ἡ νομοθεσία τῶν Ἰσαύρων ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες πρῶτα μὲ τὴν Εἰσαγωγὴν καὶ στη συνέχεια μὲ τὸν Πρόχειρο Νόμο. Στὰ δύο αὐτὰ νομοθετήματα περιλαμβάνονται πολὺ περισσότερες διατάξεις κατὰ τῶν μάγων ἀπὸ ὅσες ἔχει ἡ Ἐκλογὴ.

Μέχρις ἐνὸς σημείου ὑφίσταται ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὶς διατάξεις τῶν Ἰσαύρων καὶ τῶν Μακεδόνων. Συγκεκριμένα στὴν Εἰσαγωγὴν καὶ

στὴν appendix τῆς Ἐκλογῆς ὑπὸ τὴν εὐρεία τῆς ἔννοια καὶ περιέχει ἀποσπάσματα τῆς Πεντατεύχου. Στὸ κεφ. 50 αὐτοῦ τοῦ κειμένου, ὑπὸ τὸν τίτλο *περὶ φαρμακῶν, ἐγαστριμύθων καὶ ἐπαιδιῶν*, ἔχουν περιληφθεῖ τὰ χωρία τῆς Π. Διαθήκης, πού παρατέθηκαν πρὸ πάνω (σημ. 4). Βλ. L. Burgmann – Sp. Troianos, «Nomos Mo-saikos», *Fontes Minores* III (δ.π. σημ. 42) σ. 126-167 (ἐδῶ 164 κ.έ.).

44. Σπ. Τρωιάνος, Ὁ «Ποινάκιος» τοῦ Ἐκλογαδίου (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 6.), Φραγκφούρτη 1980, σ. 120 κ.έ. Βλ. τὴν ἔκδοσις στοὺς D. Simon – Sp. Troianos, «Ecklogadion und Ecloga privata aucta», *Fontes Minores* II (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 3), Φραγκφούρτη 1977, σ. 45-86.

45. Πρβ. Τρωιάνος, Ὁ «Ποινάκιος» 63 κ.έ.

46. Βλ. σχετικὰ Τρωιάνος, Ὁ «Ποινάκιος» 60.

στὸν Πρόχειρο Νόμο⁴⁷ ἐπαναλαμβάνονται μὲ μικρὲς φραστικές διαφορὲς δύο ἀπὸ τὶς διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς: Τὰ κεφάλαια δηλαδὴ Ε. 17.42 καὶ 44 ἀντιστοιχοῦν στὰ Εἰσ. 40.83 καὶ 84 (= Πρόχ. Ν. 39.77 καὶ 78). Στὴ διάταξη ὅμως ποὺ κατεξοχὴν ἀφορᾷ τοὺς μάγους, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι διατηρεῖται ἡ ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος, ὅπως διαμορφώθηκε στὴν Ἐκλογὴ (17.43), ὡς πρὸς τὴν ὑποκειμενικὴ ὑπόσταση παρατηροῦμε σημαντικὴ καινοτομία: *Οἱ εἰς βλάβην ἀνθρώπων δαίμονας ἐπικαλούμενοι, εἰ μὴ κατὰ ἄγνοιαν τοῦτο πράξωσι, ξίφει τιμωρεῖσθωσαν* (Εἰσ. 40.24 / Πρόχ. Ν. 39.21). Ἡ διατύπωση τοῦ κειμένου ἐπιβάλλει τὴν ἐρμηνεία, ὅτι ἡ ἄγνοια τοῦ δράστη δὲν εἶναι λόγος μείωσης τῆς ποινῆς, ἀλλὰ λόγος ποὺ ἀποκλείει τὴν τιμωρία ἐξαιτίας (πραγματικῆς) πλάνης.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ κεφάλαια αὐτὰ περιέχουν τὰ νομοθετήματα τῶν Μακεδόνων καὶ τὶς ἐξῆς πρόσθετες διατάξεις, ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴ μαγεία: (α) Εἰσ. 40.2 / Πρόχ. Ν. 39.2. *Τῷ περὶ ἀνδροφόνων νόμῳ κατέχεται ὁ ποιήσας φάρμακον ἐπὶ ἀναιρέσει ἀνθρώπου ἢ ἐσχηκῶς ἢ πωλήσας.* (β) Εἰσ. 40.16 / Πρόχ. Ν. 39.13. *Ὁ συνειδῶς τινὶ γοητείαν, κατασχὼν αὐτὸν τῇ δημοσίᾳ ὄψει παραδίδτω. Εἰ δέ τις οἰοσθήποτε ἀνθρωπος συλλαβόμενος τοῦτον μὴ παραδοίη, ἐσχάτην ὑπομενέτω τιμωρίαν.* (γ) Εἰσ. 40.23 / Πρόχ. Ν. 39.20. *Τὸ διὰ θουσιῶν μαντεύεσθαι κελώνται· ὁ δὲ ἀλὸς ἐπὶ τούτῳ ξίφει τιμωρεῖσθω.* Οἱ διατάξεις αὐτὲς εἶχαν ἰουστινιάνεια πρότυπα καὶ ἀνάγονται ἢ μὲν πρώτη στὴ διάταξη τοῦ Πανδέκτη 48.8.3 καὶ οἱ ὑπόλοιπες δύο στὶς διατάξεις τοῦ Κώδικα 9.18.9 καὶ 9.18.3, ἀντίστοιχα.

Ἐκ πρώτης ὄψεως ἀποκομίζει κανένας τὴν ἐντύπωση, ὅτι ὁ νομοθέτης τῆς μακεδονικῆς ἐποχῆς προσπάθησε νὰ καταστήσει ἀποτελεσματικότερη τὴ δίωξη τῆς μαγείας. Ἀναλύοντας ὅμως τὶς ἐπιπλέον διατάξεις καταλήγουμε στὸ συμπέρασμα, ὅτι μὲ αὐτὲς δὲν εἰσάγονται ἀδικήματα ποὺ δὲν προβλέπονταν στὴν Ἐκλογὴ. Συγκεκριμένα ἡ τιμωρία τῶν φαρμακῶν καὶ τῶν θυοσκοπῶν ἐξασφαλιζόταν καὶ μὲ τὶς διατάξεις τῆς Ἐκλογῆς. Ὅσο γιὰ τοὺς «συνειδῶτας τινὶ γοητείαν», εὐκολο ἦταν νὰ ὑπαχθοῦν

47. Ὅπως πρόσφατα ἀπέδειξε ὁ Α. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 13), Φραγκφούρτη 1986, σ. 12 κ.έ., ἡ παλαιὰ ὀνομασία «Ἐπαναγωγή» πρέπει νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ τὴν ὀρθὴ «Εἰσαγωγή». Περαιτέρω, κατὰ τὸν ἴδιο συγγραφέα (σ. 62 κ.έ.), ἡ Εἰσαγωγή προηγήθηκε τοῦ Πρόχειρου Νόμου, ὁ ὁποῖος οὐσιαστικὰ ὑπῆρξε μία ἀναθεωρημένη τῆς διατύπωση, μὲ τὶς μεταβολὲς ποὺ ἐπέβαλε ὁ Λέων ΣΤ'. Στὶς διατάξεις πάντως ποὺ παρατίθενται ἐδῶ τὸ κείμενο τῶν δύο νομοθετημάτων ταυτίζεται, κατὰ τὸ *JGR* II, 216 κ.έ. καὶ 360 κ.έ.

στη γενική κατηγορία τῶν «προσλαλούντων τοῖς δαίμοσι» (Ε. 17.43). Τὰ αἷτια λοιπὸν τῶν προσθηκῶν ἄλλοῦ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν, φαίνεται δὲ ὅτι εἶναι μᾶλλον θεωρητικά. Μέσα ἀπὸ αὐτὲς δηλαδὴ ἐξωτερικεύεται ἀποδοκιμασία τῆς συστηματικῆς διάρθρωσης τοῦ ἔργου τῶν Ἰσαύρων (ἴσως καὶ γιὰ λόγους δυναστικο-πολιτικούς)⁴⁸ καὶ προτίμηση στὴν περιπτωσιολογικὴ ρύθμιση τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτό, ἂν ἡ αὔξηση τῶν διατάξεων κατὰ τῆς μαγείας συνδυαστεῖ μὲ τὴν παρουσία στὰ μακεδονικὰ νομοθετήματα πλήθους ὀρισμῶν κατὰ αἰρετικῶν, ἀποστατῶν, εἰδωλολατρῶν καὶ Ἑβραίων (Εἰσ. 40.29-36 / Πρόχ. Ν. 39.27-34), δὲν εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὴν ἐνισχυμένη ἐπιρροὴ τῆς Ἐκκλησίας, δοθέντος μάλιστα, ὅτι, ὅπως εἶναι γνωστό, στὴ σύνταξη τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ νομοθετήματα αὐτά, δηλαδὴ τῆς Εἰσαγωγῆς, εἶχε μετᾶσχει καὶ ὁ πατριάρχης Φώτιος.⁴⁹

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θέλησε ὁ νομοθέτης νὰ ἐκδηλώσει τὴ βούλησή του, ὅτι ὅλα τὰ ἀδικήματα κατὰ τῆς ὀρθόδοξης πίστεως συνιστοῦσαν καὶ προσβολὴ τῆς πολιτειακῆς ἐννομῆς τάξης. Ἡ ἀνανεωμένη λοιπὸν ἔνταξη τῶν ἀδικημάτων αὐτῶν στὰ ἐγκλήματα τοῦ κοινοῦ (ποινικοῦ) δικαίου σήμαινε χωρὶς ἄλλο κάποια μεταβολὴ στὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων Κράτους καὶ Ἐκκλησίας. Μερικότερη ἐκδήλωση αὐτῆς τῆς μεταβολῆς ἀποτελοῦσε πιθανῶς καὶ ἡ διεύρυνση τῆς ποινικῆς πρόβλεψης ὡς πρὸς τὴ μαγεία καὶ τὴ μαντεία.

Τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ διατηρήθηκαν καὶ στὰ Βασιλικά, πού ἐπανάλαβαν ἐξελληνισμένες τίς ἰουστινιάνειες ρυθμίσεις. Ὁ κύριος ὄγκος τους βρίσκεται στὸν τίτλο 39 τοῦ 60οῦ βιβλίου, μὲ βασικὸ περιεχόμενο τοὺς τίτλους 16 καὶ 18 τοῦ 9ου βιβλίου τοῦ Κώδικα ἀκέραιους καὶ τὸν τίτλο 8 τοῦ βιβλίου 48 τοῦ Πανδέκτη κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του. Πολλὲς σχετικὲς διατάξεις, προερχόμενες ἀπὸ τοὺς τίτλους 4, 5 καὶ 11 τοῦ 1ου βιβλίου τοῦ Κώδικα, ἀπαντοῦν καὶ στὸ βιβλίον 1 τῶν Βασιλικῶν. Πάντως πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι τόσο ὡς πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση τῶν οἰκείων ἐγκλημάτων ὅσο καὶ ὡς πρὸς τίς ἀπειλούμενες ποινὲς παρουσιάζει τὸ κείμενο τῶν Βασιλικῶν, συγκρινόμενο μὲ τὸ κείμενο τῆς κωδικοποίησης τοῦ 6ου αἰῶνα, σημαντικὲς κάποτε παρεκκλίσεις, ὀφειλόμενες στὴν ἐπεξεργασία πού προηγήθηκε, γιὰ τὴν ἄρση ἀντιφάσεων καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ὁμοιομορφίας τῶν ρυθμίσεων.

48. Ἡ Ἐκλογή χαρακτηρίζεται στὸ προοίμιο τῆς Εἰσαγωγῆς ὡς «ἐπὶ καταλύσει τῶν σωστικῶν νόμων παρὰ τῶν Ἰσαύρων φληναφίαι» (Schminck, δ.π. 6, στ. 34-35).

49. Βλ. Schminck, δ.π. 14.

Τὴν ἐποχὴ ὅμως αὐτὴ, ἐπὶ Λέοντος ΣΤ', ἔχουμε μία σημαντικὴ ἐξέλιξη. Μέχρι τότε ἡ διάκριση τοῦ Μ. Κωνσταντίνου σὲ καλὴ καὶ κακὴ μαγεία δὲν εἶχε θιγεῖ. Ὁ Λέων μὲ τὴ Νεαρά 65 ἀνατρέπει τὴ διάκριση λέγοντας, ὅτι ἡ μαγεία εἶναι ὀλέθρια ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἐπιδιωκόμενο με αὐτὴν σκοπό. Τὰ ἐπιχειρήματά του ἔχουν θεολογικὴ βάση: Ἡμεῖς δὲ τὴν τοιαύτην μαγγανείαν ὀλεθρίαν μὲν ὑπάρχειν πειθόμεθα, καλοῦ δέ τινος αἰτίαν οὐκ ἂν πεισθίημεν. Εἰ δὲ καὶ φαίνοιτό τι φέρειν τοιοῦτον, ὡς δοκεῖ τῷ ταύτην ἀποδεχομένῳ νόμῳ, οὐ χρηστόν — ἀλλὰ δέλεαρ καὶ πάγην πρὸς τὸ τῶν κακῶν ἔσχατον τὴν τοῦ ὄντος ἀγαθοῦ ἔκπτωσιν ἀλίσκουσαν — ἴσμεν τε καὶ ἔγνωμεν τοὺς πειθόμενους δαιμονίοις σκαιοῖς ἀντὶ τοῦ Πλάστου καὶ Δεσπότην προσανέχειν παρασκευάζοντας βλάβας διὰ τῆς τῶν ἐκτὸς ἀλυπίας εἰς τὴν ψυχὴν δέχεσθαι τοὺς ταύτην ἀποδεχομένους· ὅπερ πολλάκις οἱ πρὸς τὰς πληγὰς δειλοὶ πάσχουσιν, οὐ βουλόμενοι ταύτας ἐπὶ τῶν χειρῶν δέξασθαι, κατὰ τῆς κεφαλῆς ἢ τῆς γαστρὸς ὑποδέχονται.⁵⁰ Ἡ ἐπίδραση τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἔκδοση αὐτῆς τῆς Νεαρᾶς φαίνεται καὶ στὴν ἀπειλούμενη ποινὴ: Εἴ τις δὴ ὄλως τοιαῦτα φωραθεῖ μαγγανούμενος, εἴτε προφάσει τῆς τοῦ σώματος θεραπείας, εἴτε ἀποτροπῆς τῆς τῶν καρπίμων βλάβης, τὴν ἐσχάτην εἰσπρατέσθω ποινήν, τὴν τῶν ἀποστατῶν κόλασιν ὑφιστάμενος.

Δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε, ποιὲς ἦταν οἱ ἄμεσες ἐπιπτώσεις αὐτοῦ τοῦ μέτρου. Μακροχρονίως ὅμως εἶναι βέβαιο, πῶς ὁ Λέων δὲν πέτυχε, ἴσως γιὰ τὸν διεῖδε ἢ ὑποτίμησε ἕναν κίνδυνο, προερχόμενο ἀπὸ μία πλευρὰ μὴ ὑποκείμενη σὲ ἔλεγχον, δηλαδὴ μέσα ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἐκκλησιαστικὸ ἔθρονον. Ἀναφέρθηκαν πρὸς πάντων οἱ τάσεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὴν πρῶτη ἐποχὴ, νὰ ἀντικατασταθοῦν οἱ παλαιᾶς μαγικὲς τεχνικὲς μὲ «μοντέρνες» χριστιανικὲς μεθόδους. Οἱ τάσεις αὐτὲς βέβαια δὲν ἔπαψαν νὰ ὑπάρχουν, καὶ κάποια στιγμή κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους προσευχὲς γιὰ τὴν ἴαση ἀσθενειῶν, γιὰ τὴν ἀποτροπὴ κινδύνων, γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση διαφόρων καταστάσεων ἀνάγκης, ποὺ ὁμολογουμένως δὲν διέφεραν πολὺ ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς μαγικοὺς τύπους.⁵¹ Εἶχε ἀσφαλῶς ὁ Λέων καταφερθεῖ στὸ προοίμιον τῆς Νεαρᾶς τοῦ κατὰ ἐκείνων ποὺ ἐπικαλοῦνταν τοὺς δαίμονες καὶ ὄχι τὸν Κύριον Ἰησοῦ Χριστό, ἀλλὰ ὅπως δὲποτε ἄλλο πράγμα ἐννοοῦσε.

50. Κατὰ τὴν ἔκδοση τῶν P. Noailles — A. Dain, *Les nouvelles de Léon le Sage*, Παρίσι 1944, σ. 239.

51. Βλ. τίς εὐχὲς καὶ τοὺς ἐξορκισμοὺς ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν A. Vassiliev, *Anecdota graeco-byzantina*, Μόσχα 1893, σ. 323-345. Ἰδιαιτέρα σημαντικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, ποὺ στὸ «Σύνταγμα κατὰ στοιχείων»

Αυτές οι προσευχές με την πάροδο του χρόνου όλο και πιά πολύ θύμιζαν μαγικές έπωδες και, τὸ χειρότερο, προϋπέθεταν συχνά τὴ σύμ-πραξη ιερέα, πού τὸν μετέβαλαν θέλά του σὲ ἓνα εἶδος μάγου. Θὰ περιοριστῶ σὲ ἓνα παράδειγμα. Ὑπάρχει μία εὐχή λεγόμενη στὶς περιπτώσεις ἀναζήτησης τοῦ (ἄγνωστου) δράστη κλοπῆς πού περιέχει τὰ ἐξῆς: *Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ καταπέμψας τὸν ἅγιόν Σου ἄγγελον ἐπὶ τὸν λάκκον τοῦ ἁγίου προφήτου Δανιὴλ καὶ φράξας τὰ στόματα τῶν λεόντων, αὐτός, ὃ πανάγαθε Κύριε, κατάπεμψον τοῦτον καὶ ἐφ' ἡμᾶς, ὥστε ἔλθειν καταφιμῶσαι τὸ στόμα τοῦ κλέφαντος τὸ πρᾶγμα τοῦ δεινός καὶ γενέσθαι αὐτὸν ἄλαλον καὶ κωφὸν καὶ βωβόν, ἕως ἂν ὁμολογήσῃ αὐτὸ εἰς δόξαν Πατρός, καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος.*⁵² Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπαγγελία τῆς εὐχῆς λαμβάνει ὁ ιερέας ἄρτο τῆς Μεγάλης Πέμπτης (πού ἔχει φυλάξει γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ) καὶ μετὰ τὴν εὐχὴ τὸν δίνει στὸν ὑποπτο. Ἄν αὐτὸς εἶναι ἀθῶος, τὸν καταπίνει χωρὶς δυσκολία, ἀλλιῶς τοῦ κάθεται ὁ ἄρτος στὸ λαιμὸ καὶ τὸν πνίγει. Θὰ μοῦ ἀντιταχθεῖ ἴσως ἐδῶ, πῶς ὅλη αὐτὴ ἡ διαδικασία δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ μία ἀπλή μορφὴ θεοκρισίας,⁵³ ἀλλὰ κι ἐγὼ θὰ ἀπαντήσω: Μήπως καὶ ἡ θεοκρισία δὲν ἔχει τὴ βάση της στὴ μαγεία;⁵⁴

Οἱ πρακτικὲς αὐτὲς ἀποδοκιμάστηκαν ἔντονα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Ἀπὸ τοὺς κανονολόγους τοῦ 12ου αἰῶνα ὁ Θεόδωρος Βαλσαμῶν δὲν παραλείπει νὰ ἀναφέρει καὶ ἀρκετὲς καταδίκες — χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει, πῶς δὲν ὑπῆρξαν καὶ κάποιες ἐκκλησιαστικὲς φωνές, πού συνηγοροῦσαν ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μορφῆς μαγείας ἢ μαντείας.⁵⁵ Ἡ

του (ἔτ. 1335) στὸ κεφ. 1 τοῦ στοιχ. Μ γράφει: *Γόητες δὲ οἱ Δανιτικὸς δῆθεν ψαλμοὺς ἄδοντες, καὶ ὀνομάτων μαρτυρικῶν μεμνημένοι, καὶ αὐτῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, καὶ τούτοις τὴν ἐκ τῶν δαιμόνων παρενείροντες γοητεῖαν* (Ράλλης — Ποτλῆς ΣΤ', 357). Στὴ συνέχεια δὲ ἀναφέρει καὶ ἄλλα παραδείγματα μαγείας αὐτοῦ τοῦ τύπου.

52. Vassiliev, ὁ.π. 330.

53. Βλ. τὴ βιβλιογραφία πού παραθέτουν οἱ Σπ. Τρωϊάνος, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαδικασία μεταξὺ 565 καὶ 1204», *Ἐπετ. Κέντρου Ἐρευνῆς Ἱστορ. Ἑλλην. Δικαίου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 13 (1966=1969) 2-148 (ἐδῶ 110 κ.έ.) καὶ Marie Theres Fögen, «Ein heißes Eisen», *Rechtshist. Journal* 2 (1983) 85-96 (ἐδῶ 88 κ.έ.).

54. Σαφῶς χαρακτηρίζει ὡς μαγεία τὴ μέθοδο αὐτὴ ἀπόδειξης ὁ Βαλσαμῶν στὸ σχόλιό του στὸν κανόνα 61 τῆς Πενθέκτης (Ράλλης — Ποτλῆς Β', 446).

55. Ὁ Βαλσαμῶν (Ράλλης — Ποτλῆς Β' 447, 6-9) ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ, ὅτι ἀκόμα καὶ στὸν 12ο αἰῶνα ὑπῆρχαν ἄνθρωποι, πού υἱοθετοῦσαν τὴ διάκριση ἀπαγορευμένης καὶ ἐπιτρεπόμενης μαγείας. Καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχιρίδας Θεοφύλακτος (11ος αἰ.) δὲν φαίνεται νὰ ἀπορρίπτει τὴν πρόβλεψη τοῦ μέλλοντος, ὅταν στη-

ἔκταση ὅμως πού δίνεται στοῦ ἐρμηνευτικοῦ ὑπόμνημα αὐτῶν τῶν κανονολόγων καὶ ἰδίως οἱ λεπτομέρειες πού συνοδεύουν τὴν ἀνάλυση καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν σχετικῶν κανόνων πείθουν, ὅτι ἡ μαγεία ἦταν πολὺ διαδεδομένη καὶ στὴν ἐποχὴ τους.⁵⁶ Παρὰ τίς προσπάθειές της φαίνεται πὼς ἡ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας δὲν κατόρθωσε νὰ πετύχει τὴν περιστολή αὐτῆς τῆς «ἐκκλησιαστικῆς» μαγείας, σὲ σημεῖο μάλιστα νὰ μετατρέπεται καὶ ἡ ἴδια κάποτε σὲ δέκτη-θύμα τέτοιου εἴδους ἐνεργειῶν. Στὰ πρακτικὰ τῆς Ἱ. Συνόδου τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σάζεται μία μαρτυρία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα, ὅτι ἓνας μοναχὸς προσπάθησε νὰ ἐπηρεάσει μὲ μαγικὰ μέσα τὴ βούληση τῶν μελῶν της γιὰ νὰ τὸν ἐκλέξουν ἐπίσκοπο.⁵⁷ Ἀλλὰ τὸ περιστατικὸ αὐτὸ δὲν εἶναι καὶ τὸ μόνο στὰ πρακτικὰ αὐτά.⁵⁸ Πολύτιμο ὕλικὸ γιὰ τὴ μελέτη τῶν εἰδικότερων μορφῶν ἐμφάνισης μαγείας καὶ μαντείας στὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο διασώζονται ἐπίσης οἱ διάφορες — κατὰ κανόνα ψευδεπίγραφες — συλλογὲς ἐπιτιμίων⁵⁹ καὶ οἱ κανονικὲς ἀποκρίσεις.⁶⁰

ρίζεται στὴν ἀστρολογία μὲ ἐπιστημονικὰ δεδομένα. Βλ. *Théophylacte d'Achrida Lettres* (ἔκδ. P. Gautier, II *CFHB*. Series Thessalonicensis XVI/2) 575, 66-71.

56. Βλ. τὰ σχόλια τοῦ Βαλασαμῶνα στὸ κεφ. 9.25 τοῦ Νομοκάνονα σὲ 14 τίτλους (Ράλλης - Ποτλῆς Α', 188 κ.έ.), καθὼς καὶ τῶν Ζωναρᾶ, Βαλασαμῶνα καὶ Ἀριστηνοῦ στοὺς κανόνες 61 καὶ 65 Πενθέκτης (Ράλλης - Ποτλῆς Β', 443 κ.έ. καὶ 456 κ.έ.), 24 Ἀγκύρας καὶ 36 Λαοδικείας (Ράλλης - Ποτλῆς Γ', 67 καὶ 203 κ.έ.), 65, 72 καὶ 83 Μ. Βασιλείου καὶ 3 Γρηγορίου Νύσσης (Ράλλης - Ποτλῆς Δ', 221 κ.έ., 232 κ.έ., 251 κ.έ. καὶ 306 κ.έ. ἀντιστοίχως).

57. *MM* I, 343.

58. Γιὰ τὰ ἐγκλήματα μαγείας πού ἀντιμετώπισε ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος κατὰ τὸ 14ο αἰώνα βλ. Carolina Cupane, «La magia a Bisanzio nel secolo XIV: Azione e reazione», *JÖB* 29 (1980) 237-262.

59. Βλ. κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους στὸν J. B. Pitra, *Spicilegium Solesmense*, IV, Παρίσι 1858 (ἀνατύπ. Graz 1963), σ. 431 (ἀριθ. 16), 458 (ἀριθ. 7 καὶ 10), 460 (ἀριθ. 1, 10 καὶ 17), 462 (ἀριθ. 19 καὶ 28), στὸν ἴδιο, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, II, Ρώμη 1868 (ἀνατύπ. 1963), σ. 343 (ἀριθ. 174, 176), στὸ Ν. Suvorov, «Věrojatnyj sostav drevnějšago isponědnago i pojanago ustava v vostčnoj cerkvi», *Viz. Vrem.* 8 (1901) 357-434 (ἐδῶ 401, 402 καὶ 407· βλ. καὶ τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ «Κανονικοῦ» τοῦ ψευδο-Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ, Ράλλης - Ποτλῆς Δ', 434 κ.έ.) καὶ στὸν A. J. Almazov, *Zapiski Imper. novorossijskago Universiteta*, ἔτ. 1895 (Priloženija) passim.

60. Βλ. τίς ἀποκρίσεις ἐν τῷ μητροπολίτῃ Ρόδου Νεῖλου (14ος αἰ.) στὸν A. J. Almazov, «Neizdannnye kanoničeskie otvěty Konstantinopolskago patriarcha Luki Chrisoverga i mitropolitā Rodoskago Nilā», *Zapiski Imper. novorossijskago Universiteta*, ἔτ. 1903, σ. 375-458 (ἐδῶ 413) καὶ με' τοῦ μητροπολίτῃ Ἐφέσου Ἰωάσαφ (14ος/15ος αἰ.) στὸν A. J. Almazov, «Kanoničeskie otvěty Ioa-

Οί μαρτυρίες συνεχίζονται και στους μεταβυζαντινούς νομοκάνονες. Στὸν κώδικα ἀριθ. 8 τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου διαβάζουμε στὸ κεφ. ρλα' μιᾶς νομοκανονικῆς συλλογῆς ποὺ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ περιέχει: *Ὁ γόης, καὶ ὁ μάγος, καὶ ὁ μάντης, καὶ ὁ κηροχύτης, καὶ ὁ μολυβδοχύτης, καὶ ὁ ἀποδένων ζῶα νὰ μὴν τὰ φάγη ὁ λύκος, ἢ ἀνδρόγυνα εἰς τὸ νὰ μὴ συμμίγνυσθαι, ἢ γητεῶν ζάλας, οἱ τοιοῦτοι χρόνους κ' νὰ μὴ κοιωνήσων κατὰ τὸν ξέ' κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου.*⁶¹ Τὸ κείμενο εἶναι εὐγλωττο καὶ προφανῶς προσαρμοσμένο πρὸς τὶς μᾶλλον συνηθισμένες περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες ἐφαρμόζονταν μαγικὲς πρακτικὲς. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανένας καὶ μὲ βάση τὶς ἐρμηνευτικὲς σημειώσεις τῶν Ἀγαπίου καὶ Νικοδήμου στὸ «Πηδάλιον» (ἔτ. 1800).⁶² Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι καὶ στὴν περίοδο αὐτὴ δὲν ἔπαψε νὰ ἐμφανίζεται ἡ προσπάθεια συγκερασμοῦ μαγείας καὶ χριστιανικῆς λατρείας. Ἴσως μάλιστα ἡ προσπάθεια αὐτὴ νὰ ἐπιτάθηκε. Ἐντύπωση προκαλεῖ, ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας δὲν ἔγινε σεβαστό, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη διάταξη ἑνὸς νομοκάνονα τοῦ 18ου-19ου αἰῶνα: *Βλέπε καὶ τοῦτο, πνευματικέ, ὅτι πολλαῖς τῶν γυναικῶν λαμβάνουν τὴν θεῖαν κοιωνίαν, καὶ ἐνώνονν αὐτὴν μετὰ ὕδατος, καὶ κολυμβοῦν μετ' ἐκεῖνο· καὶ τοῦτο τὸ κάμνονν διὰ νὰ ταῖς ἀγαποῦν οἱ ἄνδρες.*⁶³ Καὶ ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτό, ὅπως καὶ ἄλλα συναφή, προκύπτει, ὅτι τὸ πεδίο τῶν γενετήσιων σχέσεων ἀνῆκε στὰ περισσότερο προσφιλή γιὰ τοὺς μάγους καὶ τοὺς μάντις.

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι ὅτι ὑπάρχει ἀναμφισβήτητη συνέχεια στὶς μεθόδους ἀσκήσεως τῆς μαγείας. Οἱ τομὲς παρατηροῦνται στὴν ἀντιμετώπισή της ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς ἐξουσίας ἀνάλογα μὲ τὰ κριτήρια «κανονικότητος» ποὺ ἐφαρμόζονταν κάθε φορὰ.

safa mitropolita Efesskago», στὴν ἐπετηρίδα τοῦ ἴδιου ἔτους (1903) σ. 153-214 (ἔδῳ 188 κ.έ.).

61. Τὴν ἴδια διατύπωση βλ. καὶ στὸν Χρυσόστομο Θέμελη, «Νομοκάνων Παλαιστίνος» (Ἀνέκδοτον ἐξομολογητάριον τοῦ ιη' αἰῶνος), Ἀρχεῖον ἐκκλησ. καὶ κανον. δικαίου 8 (1953) 143-156, 231-246 καὶ τ. 9 (1954) 17-33 (ἔδῳ 231 κ.έ.).

62. Βλ. τὶς πολὺ διαφωτιστικὲς παρατηρήσεις τῶν συντακτῶν τοῦ συλλεκτικοῦ αὐτοῦ ἔργου κάτω ἀπὸ τοὺς σχετικούς κανόνες, ἰδίως τοὺς 61 καὶ 65 τῆς Πενθέκτης Συνόδου (στὴν 6η ἐκδ., Ἀθήνα 1957, σ. 274 κ.έ. καὶ 278 κ.έ.).

63. Μ. Γεδεών, «Ἀρσενίου καὶ Διονυσίου Νομοκανῶν ἐκ Γεθσημανῆ», Ἀρχεῖον ἐκκλησ. καὶ κανον. δικαίου 5 (1950) 5-13 (ἔδῳ 11). Βλ. καὶ τὴ μελέτη τοῦ ἴδιου συγγραφέα (ποὺ μνημονεύεται στὸ παραπάνω δημοσίευμα σ. 13) «Εὐχολόγιον καὶ μαγγανεῖαι», Νέος Ποιμὴν (Κωνσταντινουπόλεως) 1 (1919) 57-62.

Ο ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΣ ΚΑΛΛΩΠΙΣΜΟΣ ΣΤΑ ΠΑΤΕΡΙΚΑ ΚΑΙ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Τὸ θέμα πού ἐπέλεξα νὰ παρουσιάσω στὸ παρὸν Συμπόσιο ἔχει τὸν τίτλο «Ὁ γυναικεῖος καλλωπισμὸς στὰ πατερικὰ καὶ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα». Ὅφειλω πρὶν ἀρχίσω νὰ δηλώσω ὅτι δὲν προτίθεται νὰ ἐκθέσω καὶ νὰ περιγράψω τὰ στοιχεῖα τοῦ γυναικείου καλλωπισμοῦ μὲ τὴ σχετικὴ ὀνοματολογία τους. Εἶναι γνωστὸ ὅτι τὰ θέματα αὐτὰ μπορεῖ εὐκόλα νὰ τὰ βρεῖ κανεὶς σὲ διάφορα μελετήματα καὶ κυρίως στὸ θεμελιῶδες ἔργο τοῦ Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*.¹ Σκοπὸς μου εἶναι νὰ παρουσιάσω μὲ συγκεκριμένες μαρτυρίες ἀπὸ τὶς πηγές τὴν ἐπίσημη ἀποψη τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰ., γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση καὶ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῆς γυναίκας καὶ νὰ προσδιορίσω τὶς ἐπιδράσεις τῆς πατερικῆς διδασχῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ τύπου τῆς βυζαντινῆς γυναίκας.

Κύριοι ἄξονες τῆς ἀνακοίνωσής μου θὰ εἶναι δύο σημαντικὰ κείμενα, πού τὰ ἔχουμε σὲ πρόσφατες κριτικὲς ἐκδόσεις: (α) Τὸ ποίημα *Κατὰ γυναικῶν καλλωπιζομένων* τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ (β) Ὁ Βίος τῆς ὁσίας Πελαγίας. Τὸ πρῶτο χρονολογεῖται μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια στὸ 384 μ.Χ., ἐνῶ τὸ δεῦτερο εἶναι κατὰ 100 περίπου χρόνια μεταγενέστερο καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα. Τὰ δύο αὐτὰ κείμενα προσδιορίζουν, τὸ καθένα μὲ τὸν τρόπο του, τὶς ἀντιλήψεις τῆς χριστιανικῆς διανόησης γιὰ τὴν παρουσία τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ χριστιανισμὸς ἐπιδίωξε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ διαφοροποιηθεῖ πλήρως καὶ σὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸν παλαιὸ ἑλληνορωμαϊκὸ τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ ζῆν. Στὸ συγκεκριμένο θέμα πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, στὸ θέμα τοῦ γυναικείου καλλωπισμοῦ, ὁ Ἀπόστολος Παῦλος παίρνει θέση σαφέστατη: Ὁσαύτως

1. Ἰδιαίτερα στὸν τόμο Β' II, σ. 209-213 «Ἡ φιλαρέσκεια τῆς Βυζαντινῆς».

καὶ γυναικας ἐν καταστολῇ κοσμίῳ μετὰ αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης κοσμεῖν ἑαυτάς, μὴ ἐν πλέγμασιν καὶ χρυσίῳ ἢ μαργαρίταις ἢ ἱματισμῶ πολυτελεῖ, ἀλλ' ὁ πρέπει γυναιξὶν ἐπαγγελιομέναις θεοσέβειαν, δι' ἔργων ἀγαθῶν.² Τὴν παραίνεση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνουν ὄλοι οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων, ὅταν ἀναφέρονται στὸ ζήτημα τῆς γυναικειᾶς παρουσίας. Πολὺ ἐνωρὶς μάλιστα τὸ θέμα τοῦ καλλωπισμοῦ συνδέθηκε μὲ τὴν ἀμαρτία, καθὼς ὁ καλλωπισμὸς θεωρήθηκε ὡς πρόκληση γιὰ τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο. Ἦδη στὶς Διαταγὰς τῶν Ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος τοῦ Ρωμαίου ἐπισκόπου ὁ τίτλος τοῦ τρίτου κεφαλαίου εἶναι ἐνδεικτικὸς *Περὶ καλλωπισμοῦ καὶ τῆς ἐκεῖθεν ἀμαρτίας*.³

Ἀλλὰ τὴ θεωρητικὴ θεμελίωση καὶ τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ ζητήματος βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορά στὸν Παιδαγωγὸ τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως (150-215 μ.Χ.). Ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ τρίτο βιβλίο καὶ ἰδιαίτερα τὰ κεφάλαια Β' Ὅτι οὐ χρὴ καλλωπιῖσθαι⁴ καὶ ΙΑ' Ἐπιδρομὴ κεφαλαιώδης τοῦ ἀρίστου βίου,⁵ ἀναφέρονται στὸ σοβαρότατο αὐτὸ ζήτημα. Εἶναι ἕνας συστηματικὸς κώδικας συμπεριφορᾶς τοῦ χριστιανοῦ ἀνθρώπου.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ (τέλη τοῦ 2ου – ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰώνα) ὁ Τερτυλλιανὸς γράφει τὸ ἔργο του *De cultu feminarum*,⁶ στὸ ὁποῖο ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴ γενικὴ ἐμφάνιση τῆς χριστιανῆς γυναικας. Ἐνῶ ὅμως ὁ Τερτυλλιανὸς εἶναι αὐστηρὸς καὶ καταδικάζει κάθε μορφή στολισμοῦ, δεχόμενος ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ παρουσιάζεται ὅπως πλάστηκε ἀπὸ τὸν Δημιουργό, ὁ Κλήμης εἶναι σαφῶς ἀνεκτικότερος. Ὁ ἥπιος χαρακτήρας του καὶ ἡ βαθιὰ ἑλληνικὴ παιδεία του προσδιορίζουν τὶς θέσεις του σὲ ὅλα τὰ ζητήματα καὶ στὸ σοβαρὸ θέμα τῆς γυναικειᾶς παρουσίας. Ἀντιμετωπίζει μὲ κάποια συγκατάβαση τὴν ἀδυναμία τῶν γυναικῶν καὶ διδάσκει ὅτι τὸ χρυσοφορεῖν καὶ τὸ ἐσθῆτι μαλακωτέρῳ χρῆσθαι, οὐ τέλειον περικοιπέον.⁷ Ψέγει περισσότερο τὴν ὑπερβολὴ καὶ στηλιτεύει τὴν ἀλαζονικὴ συμπεριφορὰ πολλῶν γυναικῶν, ποὺ μὲ τὴν ὁμορφιὰ καὶ τὸν καλλωπισμὸ τους τὸ κάλλος τὸ ἀληθινὸν καθυβρίζει-

2. Α' Τιμ. 2, 9.

3. PG 1, 564 C.

4. Clément d'Alexandrie, *Le Pédagogue*, III. Texte grec. Traduction de Claude Mondésert et Chantal Matray, Notes de H.- I. Marrou, Παρίσι 1970 (= SC 158), II 4.1-14.2 (σ. 18-36 τῆς ἐκδόσεως).

5. δ.π., XI 53.1-83.1 (σ. 114-161 τῆς ἐκδόσεως).

6. PL 1, 1303-1334. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. προχείρως ΘHE 11 (1967) 717.

7. PG 8, 625 (= Βιβλίο III, κεφ. XI 53.1).

σιν ἀφροδισίων μολυσμοῖς⁸ καὶ πολλές φορές, παρασυρμένες ἀπὸ τὴν ἀλαζονεία καὶ τὴν ἐπιπολαιότητά τους καταστρέφουν τὸν γάμο τους: ἐπαιρόμεναι καὶ πτερούμεναι πολλάκις ἀποπέτονται τῶν γάμων.⁹ Ἔτσι συνιστᾷ στολὴν λιτὴν καὶ σεμνήν.¹⁰ Τὸ ἴδιο θὰ ἐπαναλάβει ἀργότερα ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων: ἔνδυσιν λιτὴν, μὴ πρὸς καλλωπισμόν.¹¹

Περισσότερο βέβαια μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ διδασκαλία τῶν μεγάλων Πατέρων τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰώνα, γιατί αὐτοὶ κυρίως ὑπῆρξαν οἱ πνευματικοὶ ὁδηγοὶ τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου. Τὸ μέγα κύρος τους προσδιόρισε ἀποφασιστικὰ τὰ ὅρια τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ζωῆς ὁλόκληρου τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Ἡ γραμμὴ πρὸς ἀκολουθοῦν στὸ ζήτημα τοῦ γυναικεῖου καλλωπισμοῦ εἶναι κοινὴ, μὲ μικρὲς ἀποκλίσεις ἀνάλογα μὲ τὸ χαρακτῆρα τους. Περισσότερο αὐστηρὸς φαίνεται ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ πρῶτος μεγάλος θεωρητικὸς τοῦ ἀσκητισμοῦ. Γιὰ τὸν Βασίλειο δὲν τίθεται κἂν ζήτημα, ἀφοῦ σκοπὸς ἐσθῆτος εἶς· κάλυμμα εἶναι σαρκὸς πρὸς χειμῶνα καὶ θέρος αὐταρκές.¹² Τὸ ἴδιο αὐστηρὸς εἶναι ὁ Χρυσόστομος, ὁ ὁποῖος δὲν παύει νὰ καταφέρεται κατὰ τῆς γυναικείας φιλαρέσκειας καὶ νὰ ἐξαντλεῖται σὲ νοουθεσίες καὶ ἀπειλές. Ἀντίθετα, οἱ δύο Γρηγόριοι, ὁ Νύσσης καὶ ὁ Ναζιανζηνός, παρουσιάζονται ἡπιότεροι καὶ θεωρητικότεροι. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη τοῦ πρώτου καὶ ἡ ποιητικὴ διάθεση τοῦ δευτέρου ἐπηρέασαν σημαντικὰ τὴν ἠθικὴ διδασκαλία τους.

Θὰ μείνουμε περισσότερο στὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό, γιὰ νὰ παρουσιάσουμε συντομώτατα τὸ ποίημά του *Κατὰ γυναικῶν καλλωπιζομένων*.¹³ Ἀποτελεῖται ἀπὸ 334 στίχους σὲ μέτρο ἐλεγειακὸ καὶ ἀπευθύ-

8. PG 8, 629 C: ὑπὸ τῆς περιουσίας ἐπειρόμεναι τὸ κάλλος τὸ ἀληθινὸν καθυβρίζουσιν ἀφροδισίων μολυσμοῖς (= Βιβλίο III, κεφ. XI 58.1).

9. PG 8, 632B: Καθάπερ ὄν ὀκνότερα, περικοπτόν τῶν γυναικῶν τὰ χρήματα τὰ τρυφητικά, χαννότητος ἀβεβαίους καὶ κενὰς ἐμποιοῦντα ἡδονὰς, ὅψ' ὄν ἐπαιρόμεναι καὶ πτερούμεναι πολλάκις ἀποπέτονται τῶν γάμων. Διὸ καὶ συστέλλειν χρὴ τὰς γυναῖκας κοσμίως, καὶ περισφίγγειν αἰδοῖ σῶφρονι, μὴ παραρρῶσι τῆς ἀληθείας διὰ χαννότητα.

10. Βιβλ. III, κεφ. XI 56.1.

11. PG 33, 492.

12. PG 32, 232. Τις ἀπόψεις τοῦ ὁ Βασίλειος τίς ἐκθέτει σὲ πολλὰ ἔργα του εὐκαιρικῶς, ἰδιαίτερα ὁμοῦς στὸ *Περὶ τῆς ἐν παρθενίᾳ ἀληθοῦς ἀφθορίας πρὸς Λητόιον ἐπίσκοπον Μελιτηνῆς*, PG 30, 669 κ.έ.

13. Τὸ ποίημα ἀνήκει στὴν κατηγορίαν τῶν ἠθικῶν ποιημάτων τοῦ Γρηγορίου, ὅπου ἔχει τὸν ἀριθμὸ ΚΘ'. Ἐκδίδεται στὴν PG 37, 884-908. Νεώτατη κριτικὴ ἔκδοσις ἀπὸ τὸν A. Knecht, *Gregor von Nazianz, Gegen die Putzsucht der Frauen*, Χαϊδελβέργη 1972. Τὸ κείμενο σ. 18-37, μὲ παράπλευρη γερμανικὴ μετάφραση. Οἱ

νεται πρὸς τὶς κοσμικὲς κυρίες, πού ἐπιδεικνύουν ἰδιαίτερο ζῆλο στὴν ἐπιμέλεια καὶ τὸν καλλωπισμὸ τους. Τὸ ὕφος τοῦ ποιήματος εἶναι παραινεντικό καὶ διδακτικό, σχεδὸν καθόλου θεολογικό. Ὁ Γρηγόριος δὲν ἀπειλεῖ μὲ ἀφορισμούς καὶ μὲ στέρηση τῆς θείας κοινωνίας, ὅπως κάνει συχνὰ ὁ Χρυσόστομος. Μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀντιμετωπίζει μὲ κατανόηση αὐτὴν τὴν ἀδιόρθωτη γυναικεία ἀδυναμία καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ διδάξει μὲ σχήματα λογικὰ καὶ μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκη,¹⁴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία,¹⁵ τὴν εὐκοσμη καὶ σεμνὴ παρουσία τῆς χριστιανῆς γυναίκας. Πρόθεσή του εἶναι νὰ στηλιτεύσει τὴν ὑπερβολὴ στὴ χρῆση κοσμημάτων καὶ ψιμυθίων καὶ νὰ ὑποδείξει ὅτι αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀνόητη καὶ ἐπικίνδυνη ματαιότητα.¹⁶ Ἀναφέρει ἀρνητικὰ καὶ μὲ λεπτομέρειες ἀπροσδόκητες τὶς τέχνες τοῦ καλλωπισμοῦ καὶ τὶς ἐπινοήσεις τῶν γυναικῶν γιὰ τὴν ὠραία καὶ προκλητικὴ ἐμφάνιση. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ τὸ ποίημα εἶναι ἀληθινὸς πακτωλὸς πληροφοριῶν γιὰ τοὺς λαογράφους, τοὺς ἐνδυματολόγους, τοὺς μελετητὲς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἶναι περίεργο ὅτι δὲν ἔχουν ὅλες αὐτὲς οἱ πληροφορίες ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς.

Ἴδου μερικοὶ χαρακτηριστικοὶ στίχοι:

*Μὴ κεφαλὰς πυργοῦτε νόθοις πλοκάμοισι, γυναῖκες,
θρύπτουσαι μαλακὸν ἀνχένας ἐκ + σκοπέλων +,
μηδὲ Θεοῦ μορφὰς ἐπαλείφετε χρώμασιν αἰσχροῖς,
ὥστε προσωπεῖα κοῦχι πρόσωπα φέρειν·
οὐδὲ γὰρ ἀσκεπέα κεφαλὴν θέμις ἀνδρὶ γυναῖκα
φαίνειν, ἢ χρυσῶ σφιγγομένων πλοκάμων
ἢ ἐ κόμης ἀδέτοιο κατωμαδὸν ἔνθα καὶ ἔνθα
σκιρτώσης ἀπαλῶν μαινάδος ἐξ ἀνέμων·*

παραπομπὲς ἐφεξῆς γίνονται σ' αὐτὴν τὴν ἔκδοση. Τὸ κείμενο μὲ νεοελληνικὴ μετάφραση τοῦ Ἰγνατίου Σακαλῆ καὶ στὸν τόμο: "Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, Πατερικαὶ Ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θ', Γρηγορίου Θεολόγου Ἔργα, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 372-395.

14. Ἀπὸ τὴν Π. Διαθήκη ἀναφέρει τὴν Ἐσθήρ (291) καὶ τὴν πόρνη Ἰεζάβελ (293).

15. Τὰ παραδείγματα (θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ) ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία εἶναι πολὺ περισσότερα: Πηνελόπη (41), Ἐκάβη (42), Ἐλένη (42), Ἀδώνιδος Κῆποι (53), Κίρκη (106), Πανδώρα (115), Δανάη (140), Ὀρφείας (169).

16. Πρβ. στ. 53-54 (Knecht):

*κῆπος Ἀδώνιδος ἦδε τετὴ χάρις ὠλεσικαρπος,
πολύποδος χροῦ, γράμματ' ἐπὶ ψαμάθων.*

οὐδὲ λόφον καθύπερθε φέρειν κορύθεσσι ὁμοῖον,
 τηλεφανῆ σκοπιῆν ἀνδράσι λαμπομένην,
 ἢ ἐ λίνου μαλακοῖο διανγάζουσας ἔθειραν
 κρυπτὴν ἀμφαδίην, τὴν δὲ μετωπιδίην
 ξανθὸν ἀπαστρέπτουσας, ὄση κρήδεμνον ἄλυξεν...

(στ. 1-14)

Καὶ σὲ νεοελληνικὴ ἀπόδοση:

Γυναῖκες, μὴν πυργώνετε μὲ ψεύτικους πλοκάμους
 τὶς κεφαλές, κουράζοντας τοὺς τρυφεροὺς λαίμους σας.
 Μῆτε τὶς θεϊκὲς μορφές ν' ἀλείφετε μὲ χρῶμα,
 καὶ ἀλλάζοντας τὰ πρόσωπα φτιάνετε προσωπεῖα!
 Γυναίκα τὸ κεφάλι τῆς ἀσκέπαστο νὰ δείχνει
 εἶν' ἄπρεπο, καὶ οὔτε μαλλιά δεμένα μὲ χρυσάφια,
 καὶ οὔτε στοὺς ὠμούς ξέπλεκα, χυμένα δῶθε κεῖθε
 σὰν τῆς μαινάδας ποὺ ἀπαλὸς ἄνεμος τὰ σηκώνει.
 Κι οὔτε σὰν κράνος νὰ ἔχετε στὴν κεφαλὴ λοφίον
 ν' ἀστράφτει, γιὰ νὰ τὸ θωροῦν ἀπὸ μακριὰ οἱ ἄντρες,
 καὶ οὔτε μαλλιά γυαλιστερά σὰν τὸ ἀπαλὸ λινάρι
 μισὰ κρυμμένα καὶ μισὰ στὸ μέτωπο χυμένα
 ἔξω ἀπ' τὸν κεφαλόδεσμο, φλόγες ξανθὲς νὰ μοιάζουν...

Τὴ γνώμη του γιὰ τὸ γυναικεῖο κάλλος καὶ τὸν καλλωπισμὸ τὴν
 ἐκφράζει καθαρά:

Οὐ χρυσὸς λιθάκεσσι διάπλοκος ὄμματα βάλλον
 ἀνγαῖς ἠερίαις τίμιος εὐγενέταις,
 δειροπέδη στήθεσσι περίτροχος, οὐδας ἀτίζων
 ἄχθει μαργαρέω ἀμφιπερικραδάων,
 οὐδ' ὄσος ἀμφὶ κάρηνον ὑπέρτατος. Οὐδὲ πολύχρους
 ἐσθῆς, λεπταλέων δαίδαλα ἔργα μίτων
 πορφύρεα χρύσεια διαλαμπέα σιγαλόεντα,
 οὐδὲ παρειῶν φάρμακα λευγαλέα
 κόσμος θηλυτέρας, οὐ χεῖλεα πορφυρόεντα,
 οὐ γραπτῶν βλεφάρων ὄφρον' ὑπερθε φέρειν
 κυανέην διεράς τε κόρας ἐντοσθεν ἐλίσειν,
 οὐκ ὅπι θρυπτομένη εὐμενὲς οὐδας ἔχειν,
 οὐδὲ χέρας τε πόδας τε φίλω καὶ ἠδέϊ δεσμῶ
 χρυσῶ σφιγγομένην δούλιον εὐχος ἔχειν,

οὐδὲ μύροις μαλακοῖσι τεὸν δέμας ἢ ἐ κάρηνον
χρίεσθαι...

(στ. 227-242)

Δὲ λογαριάζω γιὰ ὁμορφιά τ' ἀστραφτερὸ χρυσάφι
μὲ τὰ πετράδια, πού ἀγαποῦν οἱ εὐγενεῖς τοῦ κόσμου,
κι οὔτε στὰ στήθη ὀλόγουρα τίς χάντρες και στ' αὐτιά σας
βάρος νὰ κρέμεται ἄχρηστο ὄλο μαργαριτάρι.
Ἡ φορεσιά ἢ πολύχρωμη, ἢ μπόλια στὸ κεφάλι,
τ' ἀραχνούφαντο βλαττί, τῆς τέχνης τὸ καμάρι,
τὸ πορφυρένιο, τὸ χρυσό, τ' ὀλόλαμπρο, πού ἀστράφτει.
Κι οὐδὲ στὰ μάγουλα ἀλοιφές κι ἀδιάντροπα φτιασιδία
εἶναι γυναίκα ὁμορφιά· τὰ πορφυρένια χεῖλη
καὶ τὰ γραμμένα βλέφαρα, τὰ σηκωμένα φρύδια
πάνω ἀπὸ μάτια ζωηρά, πού δῶθε κεῖθε παίζου.
Κι οὔτε σὲ λόγια τρυφερὰ πρόθυμο αὐτὶ νὰ στήνεις.
Κι οὔτε χαρὰ ἔναι τὰ χρυσὰ δεσμά, πού γλυκοδέουν
τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια σου, σὰ σκλάβοι οἱ ἀλυσίδες!
κι οὔτε μὲ μύρα μαλακὰ τὸ σῶμα σου ν' ἀλείφεις
καὶ τὸ κεφάλι...

Ἴδου πῶς ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀληθινὴ ὁμορφιά:

Ἄνθος ἐν ἔστι γυναιξὶν ἐράσμιον, ἐσθλὸν ἔρευθος,
αἰδῶς· τοῦτο γράφει ζωγράφος ἡμέτερος.
Δώσομεν, εἰ ποθέεις, καὶ δεῦτερον· ὄχρον ἐφέλκοις
κάλλει σὺ Χριστοῦ τηκομένη καμάτοις,
εὐχαῖς τε στοναχαῖς τε καὶ ἡμασι νυξὶ τ' ἀύπνοις·
ταῦτα καὶ ἀζυγέων φάρμακα καὶ ζυγίων.
Χρῶματα μὲν τοίχοισι παρήσομεν ἠδὲ γυναιξὶ
ταῖς, ὁπόσαις λύσση βόρβορός ἐστι νέων.

(στ. 255-262)

Μιὰ χάρη ξέρει νὰ ἱστορεῖ ὁ δικός μας ὁ ζωγράφος,
τὸ ντροπαλὸ κοκκίνισμα στὰ ροδομάγουλά σας!
Κι ἂν θές ἀκόμη κι ἄλλη μιὰ, τῆς ὕψης τῆ χλωμάδα,
πού ἔρχεται σ' ὅσους τήκονται στοὺς μόχθους τοῦ Χριστοῦ μας,
σὲ προσευχές, σὲ στεναγμούς, μέρα καὶ νύχτα, πάντα,
πρεπίδι γιὰ τοὺς μοναχοὺς, μὰ καὶ γιὰ παντρεμένους.
Τὰ χρώματα ἄς τ' ἀφήσουμε στοὺς τοίχους καὶ σ' ἐκεῖνες
πού λυσσασμένες γίνονται βόρβορος γιὰ τοὺς νέους.

Γενικά, ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων γιὰ τὸν καλλωπισμὸ τῶν γυναικῶν προβάλλει δύο βασικὲς ἀντιρρήσεις, τὴ θεολογικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ. Ὁ καλλωπισμὸς καὶ μάλιστα τὰ ψιμύθια τοῦ προσώπου ἀλλοιώνουν καὶ παραποιοῦν τὴ μορφή πού ἔδωσε ὁ Θεὸς στὸν ἄνθρωπο, προσβάλλουν ἐπομένως τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τῆς θείας δημιουργίας. Ὁ Θεὸς ἔδωσε στὸν ἄνθρωπο πρόσωπο καὶ μάλιστα ὁμοίωμα τῆς δικῆς του εἰκόνας, δὲν ἐπιτρέπεται ὁ ἄνθρωπος νὰ τὸ μεταβάλλει σὲ προσωπεῖο, ὅπως χαρακτηριστικὰ λέγει ὁ Γρηγόριος.¹⁷

Τὸ δεῦτερο στοιχεῖο, πού ἰδιαίτερα ἐλέγχουν οἱ Πατέρες, εἶναι ἡ ἐρωτικὴ πρόκληση καὶ ἡ συναφὴς ἀμαρτία. Τὸ σωματικὸ κάλλος, κατὰ τὸν Γρηγόριο, ἔχει δικαίωμα νὰ τὸ χαίρεται μόνο ὁ σύζυγος. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν λόγος νὰ προβάλλεται καὶ νὰ ἐπιδεικνύεται γιὰ ἄλλους. Ὅλες οἱ τέχνες τοῦ γυναικεῖου καλλωπισμοῦ, οἱ ἀτελεύτητες ἐπινοήσεις, τὰ φορέματα, τὰ σχήματα, οἱ ἀλοιφές, τὰ κοσμήματα, σὲ ἓνα σκοπὸ ἀποβλέπουν, στὴν ἐρωτικὴ πρόκληση, ἄρα γίνονται πρόξενοι ἀμαρτίας:

*ταῦτ' οὐ σωφροσύνης τὰ σοφίσματα, μαχλοσύνης δέ
πᾶν γὰρ ὁ τεχνάζη ἄρρεσι, μαχλοσύνη.*

(στ. 77-78)

(Ὅλα αὐτὰ τὰ τεχνάσματα δὲν εἶναι τῆς σωφροσύνης, εἶναι τῆς λαγνείας· γιατί ὅ,τι μηχανεύεσαι γιὰ τοὺς ἄνδρες εἶναι λαγνεία).¹⁸

Αὐτὰ εἶναι ἔργα καὶ σοφίσματα τῶν γυναικῶν τοῦ θεάτρου, τῶν ἑταιρῶν, τῶν χορευτριῶν καὶ τῶν μιμάδων, ὅχι τῶν σεμνῶν γυναικῶν: *ὧνίον ἐστι γυναιξί | πανδήμοις ὀβολῶν περναμέναις ὀλίγων*,¹⁹ θὰ γράψει ὁ Γρηγόριος. Καὶ ὁ Χρυσόστομος: *ταῦτα τῶν μίμων καὶ τῶν ὀρχηστῶν ἐστι τῶν ἐν ταῖς σκηναῖς διημερευόντων γυναικὶ δὲ κοσμία οὐδὲν τούτων πρέπει... Μὴ τοίνυν τὰς ἑταιριζομένας μιμοῦ· διὰ γὰρ τούτου τοῦ σχήματος ἐκεῖναι πολλοὺς ἐπισπῶνται τοὺς ἐραστάς.*²⁰ Ὅλα αὐτὰ τὰ

17. Στ. 4 (Knecht). Στους στίχους 45-48 ὁ Γρηγόριος ἐπανέρχεται καὶ ἐπισημαίνει τὴν ἀπειλὴ τῆς θείας δικαιοσύνης κατὰ τὴ μέλλουσα κρίση:

*μή σε Θεὸς τοίσιον ἀμείψεται χαλεπῆρας·
«τίς πόθεν ὁ πλάστης; ἔρρε μοι, ἄλλοτρίη.
Ὁδ' σ' ἔγραφα, κύων, ἀλλ' ἐπλασα εἰκόν' ἐμεῖο·
πῶς εἰδῶλον ἔχω εἶδος ἀντί φίλου;»*

18. Ἡ ἀπόδοση εἶναι τοῦ Ἰγνατίου Σακαλῆ, ὁ.π.

19. ὁ.π. στ. 23-24 (Knecht).

20. PG 62, 541. Γιὰ τὴν πολεμικὴ τοῦ Χρυσοστόμου κατὰ τῶν γυναικῶν τοῦ θεάτρου βλ. G. J. Theodoridis, *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Pro-*

σχήματα καὶ τὰ προσχήματα τῆς μοιχείας καὶ τῆς πορνείας τὰ ἐπισημαίνει μὲ ἀπροσδόκητες λεπτομέρειες καὶ τὰ καταδικάζει ὁ Χρυσόστομος: χρυσόν, μαργαρίτας, ἱμάτια πολυτελῆ... ἐπιτρίμματα, ὑπογραφὰς ὀφθαλμῶν, διατεθρυμμένην βάδιον, διακεκλασμένην φωνήν, ὄμμα ὑγρὸν καὶ πάσης πορνείας γέμον, περιέργον ἀναβολὴν τοῦ φάρους, τοῦ χιτωνίσκου, ζώνην περιεργότεραν, ὑποδήματα ἀπηρτισμένα... ταῦτα γὰρ ἀναιδείας ἐστὶ καὶ ἀσχημοσύνης.²¹

Ἄλλὰ τὸν ἐρωτικὸ σκοπὸ τοῦ καλλωπισμοῦ προβάλλουν καὶ ἄλλα κείμενα τῆς χριστιανικῆς γραμματείας. Στὸ θαυμάσιο κοντάκιο τοῦ Ρωμανοῦ *Εἰς τὸν πειρασμὸν Ἰωσήφ*, ὁ διάβολος γίνεται ὑποβολέας τῆς ἀμαρτίας καὶ ὑποδεικνύει στὴν Αἴγυπτιᾶ, τῇ γυναίκα τοῦ Πετεφρῆ, τὴν ἀσφαλῆ μέθοδο γιὰ νὰ κάμψει τὴν ἀντίσταση τοῦ σώφρονος Ἰωσήφ:

*Νυμφοστόλος μοιχείας ὁ διάβολος ἦλθεν,
ἵνα τῇ Αἴγυπτίᾳ συμπράξῃ
καὶ ἰ' Ἀνδρίζου, ὦ γύναι, φησὶν ὡς ἀρχαῖον οὔσα
καὶ στερεὸν ἄγκιστρον,
ἐτοίμασον τὸ δέλεαρ καὶ θήρευσον τὸν νεανίαν.
Τοὺς μὲν πλοκάμους τῆς κεφαλῆς σου πλέξον ὡς δίκτυα
κατὰ τοῦτου·
τὴν δὲ τοῦ προσώπου σου μορφὴν κατακάλλνον,
πᾶσι ἑοδοχρόοις κοσμοῦσα σοφίσμασι·
φαίδρυνόν σου τὸν τράχηλον τοῖς χρυσοπλόκοις δεσμοῖς·
ἐπὶ πᾶσιν ἀμφιάσθητι πολυτίμητον στολήν,
μύροις ἄλειψαι πλείστοις ἐκθηλύνουσι νέους...²²*

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ Πατέρες ἀναφέρονται συχνὰ στὶς γυναῖκες τοῦ θεάτρου, τὶς μιμάδες καὶ τὶς ὄρχηστρίδες, ποὺ ἡ ζωὴ τους ἦταν μιὰ ζωντανὴ πρόκληση. Ὁ εὐκόλος πλουτισμὸς τους καὶ ἡ πολυτελὴς παρουσία τους ἦταν φυσικὸ νὰ σκανδαλίζουν τὶς σεμνὲς καὶ τὶς κόσμιες

fanetheaters im IV. und V. Jahrhundert, hauptsächlich auf Grund der Predigten des Johannes Chrysostomos Patriarchen von Konstantinopel, Θεσσαλονίκη 1940 (= *Λαογραφία, Παράρτημα 3*), passim.

21. PG 62, 541.

22. Κατὰ τὴν ἔκδοση J. Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode Hymnes*, I, Παρίσι 1964, σ. 268-270 (= SC 99). Τὸ κοντάκιο αὐτὸ στηρίζεται κυρίως στὸ λόγο τοῦ Χρυσοστόμου *Εἰς τὸν Ἰωσήφ καὶ περὶ σωφροσύνης*, PG 56, 587-590. Βλ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, *Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ Ὕμνοι, Δ'*, Ἀθήνα 1959, σ. 233-293 (ἐκδίδει Ἄνδρ. Ν. Παπαδόπουλος).

γυναῖκες. Ἴσως γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ Πολιτεία ἀναγκάστηκε νὰ ἀπαγορεύσει στὶς μιμάδες νὰ φοροῦν πολυτελῆ ἐνδύματα καὶ βαρύτεμα κοσμήματα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ μιὰ διάταξη τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα: «Καμιὰ μιμάδα νὰ μὴ φορεῖ πολύτιμα δαχτυλίδια οὔτε μεταξωτὰ μὲ πολλὰ σχέδια ἢ χρυσοῦφαντα φορέματα. Ἐπίσης νὰ ξέρουν ὅτι πρέπει νὰ ἀποφεύγουν αὐτὰ ποὺ ὀνομάζονται μὲ τὴν ἑλληνικὴ λέξη ἄληθινόχρωστα, στὰ ὁποῖα λάμπει ἀνάμεικτο μὲ ἄλλα χρώματα τὸ κόκκινο τῆς πορφύρας. Νὰ χρησιμοποιοῦν βέβαια μεταξωτὰ φορέματα στολισμένα μὲ ῥόμβους καὶ ποικίλα χρώματα, καθὼς ἐπίσης χρυσαφικά, ὅμως χωρὶς πετράδια στὸ λαϊμό, στὰ χέρια καὶ στὴ ζώνη, δὲν τὸ ἀπαγορεύουμε».²³

Ἀξίζει ἀκόμη νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ Πατέρες καὶ κυρίως ὁ Χρυσόστομος ἐπισημαίνουν καὶ ἄλλες διαστάσεις τοῦ γυναικείου πάθους γιὰ τὸν ὑπερβολικὸ καλλωπισμό, ὅπως τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ. Στὴν ὁμιλία του *Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι καὶ περὶ γυναικῶν τῶν ἐν πλέγμασι καὶ χρυσῶ κατακοσμουσῶν ἑαυτάς*,²⁴ παρατηρεῖ: ἵνα σὺ κόκκον ἕνα φορέσης, μυριοὶ τῷ λιμῷ πένητες ἄγχονται.²⁵ Ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐξάντληση τῶν συζύγων ἐπισημαίνει καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς οἰκογενειακῆς οἰκονομίας. Δὲν παραλείπει ἀκόμη νὰ παρατηρήσει τὴν ἐρωτικὴ ζήλια ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ γεννᾶται στὸν σύζυγο ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ φιλαρέσκεια τῆς συζύγου του: *Βούλει κοσμηῆσαι τὸ πρόσωπον; μὴ μαργαρίταις, ἀλλὰ σωφροσύνη καὶ σεμνότητι· οὕτω χαριστέραν ὄφεται τὴν ὄψιν ὁ ἀνὴρ. Ἐκεῖνος μὲν γὰρ ὁ κόσμος καὶ εἰς ζηλοτυπίας ὑποψίαν ἐμβάλλειν εἴωθεν καὶ εἰς ἔχθρας καὶ φιλονικίας καὶ μάχας· οὐδὲν γὰρ ὄψεως ὑποπτευομένης ἀηδέστερον*.²⁶

Τὸ ἐρώτημα ποὺ εὐλόγως τίθεται τώρα εἶναι: πῶς καὶ σὲ ποιοὺ βαθμὸ ἡ πατερικὴ διδαχὴ ἐπηρέασε τὸν κόσμο τῶν χριστιανῶν γυναικῶν καὶ ρύθμισε τὴ συμπεριφορὰ τους; Στὸ ἐρώτημα τοῦτο ἀπαντᾷ μὲ τρόπο εὐγλωττο καὶ ἐντυπωσιακὸ ὁ Βίος τῆς ὁσίας Πελαγίας, ἕνα πολὺ πρῶμο ἀγιολογικὸ κείμενο.²⁷ Τὸ χρησιμοποιοῦ ἑδῶ, ὅχι μόνον γιὰ τὴν

23. *Cod. Theod.* 15.7.11. Βλ. καὶ Ι. Στεφανῆ, *Χορικίου Σοφιστοῦ Γάζης, Συνηγορία μίμων*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 150.

24. *PG* 49, 231.240.

25. *PG* 49, 237.

26. *PG* 49, 239.

27. P. Petitmengin etc., *Pélagie la pénitente. Métamorphoses d'une légende*, I, Παρίσι 1981. Τὸ κείμενο, σ. 77-93. Ἡ ἔκδοσις εἶναι πληρέστερη ἀπὸ τὴν παλαιὰ τοῦ H. Usener, *Legenden der heiligen Pelagia*, Βόννη 1879, σ. 3-16 (= *BHG* 1478).

παλαιότητα του, αλλά και γιατί η Πελαγία φαίνεται να είναι πρόσωπο ιστορικό. Διάσημη έταίρα, μιμάδα στην Ἀντιόχεια, ὀνομαζόταν Μαργαριτά,²⁸ γὰ τὸ πλῆθος τῶν πολυτελῶν κοσμημάτων της καὶ τὴν ἀφάνταστη πολυτέλεια τῆς ζωῆς της. Ἐζῆσε στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα καὶ γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἀναφέρει ὁ ἐπίσκοπος Ἐμέσης Εὐσέβιος († 359).²⁹ Ὁ Χρυσόστομος, ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια καὶ ἔζησε τὰ νεανικά του χρόνια στὴ μεγάλη αὐτὴ πόλη τῆς ἑλληνοιστικῆς Ἀνατολῆς, ἀναφέρει τὴν περίπτωση τῆς ἐντυπωσιακῆς μεταστροφῆς μιᾶς πολὺχρυσῆς ἁμαρτωλῆς γυναίκας, ποὺ ἐγκατέλειψε τὴν κοσμικὴ ζωὴ, τὸν πλοῦτο, τὴ χλιδὴ, τὴ φήμη, τὸ πλῆθος τῶν ἐραστῶν, γιὰ νὰ ζῆσει ταπεινὴ μοναχὴ καὶ νὰ πεθάνει στὸ Ὅρος τῶν Ἐλαιῶν.³⁰

Ἴδου πῶς τὴν περιγράφει ὁ βιογράφος της: *Καθημένων δὲ αὐτῶν (τῶν ἐπισκόπων)... ἰδοὺ ἄφνω παρέρχεται... ἡ πρώτη τῶν μιμάδων Ἀντιοχείας· αὕτη δὲ ἦν καὶ ἡ πρώτη τῶν χορευτριῶν τοῦ ὄρχηστοῦ. Καὶ διέβη καθημένη εἰς βαδιστὴν μετὰ πολλῆς φαντασίας κεκαλλωπισμένη, ὥστε μὴ φαίνεσθαι ἐπ' αὐτῇ πλὴν χρυσοῦ καὶ μαργαριτῶν καὶ λίθων τιμίῶν· τὰ δὲ γυμνά τῶν ποδῶν αὐτῆς διὰ χρυσοῦ καὶ μαργαριτῶν περικεκόσμητο· καὶ πολλὴ φαντασία τῶν παιδῶν καὶ τῶν κορασιῶν τῶν μετ' αὐτῆς, φοροῦντων ἱματισμὸν πολυτελεῆ καὶ μανιάκια χρυσᾶ, καὶ τοὺς μὲν αὐτῆς προτρέχοντας, τοὺς δὲ ἐπακολουθοῦντας. Τοῦ δὲ περικειμένου αὐτῇ κόσμου καὶ τοῦ ὠραϊσμοῦ οὐκ ἦν κόρος μάλιστα τοῖς δημοχαρέσιν ἀνθρώποις. Αὕτη διελθοῦσα δι' ἡμῶν τὸν ἄερα ὄλον ἐπλήρωσε τῆς εὐωδίας τοῦ μόσχου καὶ τῶν μύρων τῶν ἐπ' αὐτῇ. Ταύτην θεασάμενος ὁ χορὸς τῶν ἁγίων ἐπισκόπων οὕτως ἀνακεκαλυμμένῳ προσώπῳ διελθοῦσαν δι' αὐτῶν καὶ μετὰ τοιαύτης φαντασίας καὶ ἀναιδείας, ὡς μηδὲ τὸ πολυτίμητον αὐτῆς θέριστρον περικεῖσθαι περὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῆς, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ὤμων, ἀπέστρεψαν τὰ πρόσωπα αὐτῶν ὡς ἀπὸ ἁμαρτίας μεγάλης.*³¹

Τὸ θέαμα σκανδάλισε ἀκόμη καὶ τὸν ἀγιότατο ἐπίσκοπο Νόννο, ὁ ὁποῖος τὸ ὁμολογεῖ μὲ ἀφοπλιστικὴ παρρησία: *Ἐπειτα ἀνανεύσας τοῖς*

28. BHG 1478: Pelagia (quondam Margarito meretrix Antiochiae) paenitens Hierosolymis.

29. Petitmengin, *δ.π.* 14. Τὴν ὑπαρξὴ τῆς Πελαγίας ὡς προσώπου ἱστορικοῦ ἀμφισβητοῦν οἱ παλαιότεροι ἀγιολόγοι. Πρβ. H. Delehaye, *Les légendes hagiographiques*, Βρυξέλλες 41955, σ. 186-195.

30. Petitmengin, *δ.π.*

31. Τὸ κείμενο κατὰ τὴν ἔκδοση Petitmengin, *δ.π.* 78-79.

ἐπισκόποις· «Ὅντως ὑμεῖς οὐκ ἐτέρφθητε τοῦ κάλλους αὐτῆς;» Τῶν δὲ μὴ ἀποκρινομένων εἶπεν ὁ ἀγιώτατος ἐπίσκοπος· «Ὅντως ἐγὼ πάντῃ ἐτέρφθην καὶ ἠράσθην τοῦ κάλλους αὐτῆς...» Καὶ λέγει πάλιν τοῖς ἐπισκόποις· «Ὡς νομίζετε, ἀγαπητοί, πόσας ὥρας ἐποίησεν αὐτὴ ἐν τῷ κοιτῶνι αὐτῆς σμηχομένη, (στηθαζομένη), κοσμουμένη, ὠραιζομένη, χριομένη καὶ μετὰ πολλῆς φιλοστοργίας ἐσοπτριζομένη, ἵνα μὴ τοῦ προκειμένου σκοποῦ ἀποτύχη καὶ ἄμορφος φανῇ τοῖς ἐαυτῆς ἐρασταῖς. Καὶ ταῦτα ἐποίησεν ἵνα ἀνθρώποις ἀρέσῃ τοῖς σήμερον οὔσι καὶ αὔριον οὐκ οὔσιν.»³²

Αὕτῃ λοιπὸν ἡ πολύχρυση καὶ ζακουσμένη μιμάδα ἀποστρέφεται αἰφνιδίως ὅλη τὴν κοσμικὴ δόξα, τὰ φθαρτὰ καὶ τὰ ρέοντα, γὰρ νὰ ἀπολαύσει τὰ μένοντα καὶ αἰώνια τῆς οὐράνιας βασιλείας. Τὸ παράδειγμα δὲν εἶναι μοναδικό, ἀντίθετα εἶναι μιὰ περίπτωση τυπικῆ. Στὴν ἀγιολογικὴ παράδοση τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἄπειρα τὰ παραδείγματα τῶν γυναικῶν ποὺ ὀδηγήθηκαν ἀπὸ τὴν πορνεία στὴν ἀγιότητα.³³ Εἶναι σὲ ὄλους γνωστὴ ἡ περίπτωση τῆς Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας,³⁴ τῆς ὁποίας ἡ Πελαγία εἶναι πρόδρομος.

Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνον οἱ ἁμαρτωλές, ποὺ μεταστρέφονται καὶ ἀποσύρονται σὲ μοναστήρια γιὰ νὰ ἀγωνιστοῦν καὶ νὰ ἀγιάσουν. Εἶναι καὶ πολλὲς ἄλλες εὐγενεῖς, ἀρχόντισσες, ποὺ ἐκουσίως ἀπαρνήθηκαν πάντα τὸν τύφον τῆς κοσμικῆς δόξης³⁵ γιὰ νὰ διεκδικήσουν μιὰ θέση στὴ βασιλεία τῶν Οὐρανῶν. Ἀρκοῦμαι σὲ ἐλάχιστα παραδείγματα: Εἶναι ἡ μάρτυς Ἀγνή,³⁶ ἡ ὁσία Μελανία ἡ Ρωμαία,³⁷ ἡ ὁσία Συγκλητικὴ,³⁸ ἡ ὁσία

32. δ.π. 79.

33. Ὁ ἴδιος ὁ Χρυσόστομος ὁμολογεῖ: πόσαι πόρνοι κατέλιπον τὰ θέατρα, ἀφῆκαν σηρικὰ ἱμάτια (PG 64, 34).

34. BHG 1042. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ κείμενο κυκλοφόρησε πρόσφατα καὶ σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση, ἀπὸ μοναχοῦς τῆς Ἱ. Μονῆς Σταυρονικήτα, "Ἅγιον Ὅρος 1987.

35. D. Gorce, *Vie de Sainte Mélanie*. Texte grec, introduction, traduction et notes, Παρίσι 1962 (= SC 90), σ. 124.

36. Πρβ. Μαρτύριον τῆς ἁγίας Ἀγνῆς, ἔκδ. Pio Franchi de' Cavalieri, *Scritti Agiografici*, I, Βατικανὸν 1962 (= ST 221), σ. 363, ὅπου ἐκτίθενται τὰ δῶρα τοῦ οὐράνιου νυμφίου... ἐκόσμησεν ἀτιμήτῳ βραχιολίῳ τὴν δεξιάν μου, καὶ τὸν τράχηλόν μου περιέζωσε λίθος πολυτίμιος. Παρέδωκεν τοῖς ὡσὶν μου ἀτιμήτους λίθους καὶ περιεκύκλωσέ με λαμπραῖς ἐξαστραπτούσαις μαργαρίταις... ἐνέδυσέν με κυκλάδα περιεκερσωμένην καὶ πληρεστάτους δώρους ἐκόσμησέν με.

37. Βλ. παραπάνω, σημ. 35.

38. BHG 1694-1694a.

Ἄναστασία ἢ πατρικία,³⁹ ἢ αὐτοκράτειρα Εὐδοκία.⁴⁰ Τὰ ἀγιολογικά κείμενα, οἱ ἀσκητικὲς διηγήσεις καὶ τὰ ἀποφθέγματα τῶν Πατέρων εἶναι γεμάτα ἀπὸ τέτοια παραδείγματα.

Περισσότερο ὅμως ἀπὸ ὅλα νομίζω ὅτι ἐκφράζει τὴν ἀντιλήψεις αὐτὲς γιὰ τὴν ματαιότητα τοῦ κοσμικοῦ κάλλους τὸ ἀκόλουθο μοναστικὸ ἔθος, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ ΜΕ' κανόνας τῆς ΣΤ' ἐν Τρούλλῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Ὑπῆρχε συνήθεια σὲ ὀρισμένα γυναικεῖα μοναστήρια νὰ ντύνουν τὶς μέλλουσες μοναχὲς μὲ στολὲς πολυτίμες καὶ μὲ βαρύτιμα κοσμήματα καὶ ἔτσι πολυτελῶς ντυμένες νὰ τὶς προσάγουν στὸ Θυσιαστήριο γιὰ τὴν κουρά. Ἐκεῖ τοὺς ἀφαιροῦσαν τὴν κοσμικὴ περιβολὴ καὶ τὶς ἔντυναν τὸ μοναστικὸ τρίβωνα, ὑποδηλώνοντας μὲ τὴν λειτουργικὴ αὐτὴ πράξη τὴν ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια ἀγαθὰ. Οἱ Πατέρες τῆς ΣΤ' Συνόδου ἀπαγόρευαν τὸ ἔθος αὐτό, ὄχι μόνο γιὰ τὸ θεωροῦσαν σκληρὸ καὶ ἀπάνθρωπο, ἀλλὰ καὶ ὡς προτροπικὸν κοσμικῆς ἐπιθυμίας, ἀφοῦ τὴν κρισιμότητα αὐτῆ ὥρα τοῦ χωρισμοῦ ἀπὸ τὸν κόσμον ἔπρεπε νὰ λείπει κάθε πειρασμός.⁴¹

Ἐντούτοις τὸ ἔθος ἐξακολούθησε νὰ ἐπιβιώνει σὲ πολλὰ μοναστήρια, παρὰ τὴν πατερικὴ ἀπαγόρευση, τουλάχιστον ὡς τὸν 12ο αἰώνα, ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών: *Ὅπερ οἱ θεῖοι Πατέρες ἔμαθον τότε εἰς τὰ γυναικεῖα γίνεσθαι μοναστήρια, καὶ θεαρέστως ἐκώλυσαν, τοῦτο νῦν γίνεται παρὰ τοῖς κελλιωτικοῖς, καὶ μάλιστα μοναστρίαις. Τὴν γὰρ μέλλουσαν ἀποκείρεσθαι στολιζοῦσι νυμφικῶς μετ' ἐνδυμάτων πολυτελῶν καὶ κοσμίων χρυσῶ καὶ λίθοις πεποικιλμένων, κατ' αὐτὴν σχεδὸν τὴν ὥραν τῆς ἀποκάρσεως, καὶ ἐν τῷ ναῶ ταύτην οὕτω κεκοσμημένην εἰσάγουσι. Τοῦ δὲ καιροῦ ἐπιστάντος τῆς ἀποκάρσεως, τὴν μὲν ματαίαν ἐκείνην ἐνδυμασίαν καὶ τὴν πολυτελεῖν στολὴν ἐκ τῆς νυμφευομένης ἐκιδύσκουσιν, ἐνδυμα δὲ μέλαν ταύτη περιτιθέασιν.*⁴²

Πρόκειται βέβαια γιὰ περιπτώσεις ἀκραῖες, ποὺ ὅμως ἦταν μιὰ σκληρὴ πραγματικότητα, τρόπος ζωῆς καὶ συμπεριφορᾶς ἐνὸς μεγάλου μέρους τοῦ βυζαντινοῦ πληθυσμοῦ, τῶν μοναχῶν, τῶν κληρικῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὴν, ἄλλωστε, τὴν αὐστηρὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ γυναικεῖο καλλωπισμὸ καὶ τὴ γενικὴ παρουσία τῆς γυναίκας, ἀντί-

39. BHG 79-80.

40. Ch. Diehl, *Βυζαντινὲς μορφές* (μετ. Στ. Βουρδουμπᾶ), Α', Ἀθήνα 1969, σ. 35-61. Παλαιότερη, ἀλλὰ πάντοτε χρήσιμη μελέτη G. Gregorovius, *Athenais. Geschichte einer byz. Kaiserin*, Λιψία 1892.

41. Ράλλης - Ποτλῆς Β', 411-412.

42. Ράλλης - Ποτλῆς Β', 412-413.

ληψη πού συχνά ξεπερνᾶ τὰ ὅρια τῆς αὐστηρότητας καὶ γίνεται διαστροφή, συναντοῦμε καὶ στοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους καὶ σήμερα ἀκόμη σὲ ὀρισμένους ζηλωτές, κληρικοὺς κυρίως.

Θὰ ἦταν ὅμως ἐξίσου ὑπερβολικὸ καὶ ὀπωσδήποτε ἐξωπραγματικὸ ἂν ὑποστήριζε κανεὶς ὅτι στὸ αὐστηρὸ καὶ θεοκρατικὸ Βυζάντιο ἡ γυναικεία συμπεριφορὰ ρυθμίστηκε γενικὰ σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Φαίδων Κουκουλὲς ἀπέδωσε τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα: «Ἄς ἐκεραυνοβόλουν οἱ κληρικοὶ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τὰς καλλωπιζομένας γυναῖκας τῆς ἐποχῆς των, ἃς ἐξέφραζον τὴν ἀποδοκιμασίαν των κατὰ τῆς πολυτελείας οἱ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας τῆς βυζαντινῆς περιόδου συγγραφεῖς, ἃς ἐπληνεῖτο ὑπὸ τῶν ὀρθοφρονούντων ὁ λιτὸς καὶ ἀπερίκομπος βίος τῶν γυναικῶν, αἵτινες μεγάλους ἀνέδειξαν ἄνδρας, πάντα ταῦτα δὲν ἤρχουν νὰ ἐμποδίσωσι τὴν πρὸς ἐπίδειξιν καὶ καλλωπισμὸν τάσιν τῆς Βυζαντινῆς, ἥτις, ὡς γυνή, δὲν ἠδύνατο νὰ ἀπαλλαγῇ τῶν ἀδυναμιῶν τοῦ φύλου της.»⁴³ Βέβαια, ὅπως πάντοτε, ἡ τάση καὶ ἡ δυνατότητα πολυτελοῦς παρουσίας ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξιν, μὲ τὴν οἰκονομικὴ δύναμιν, μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ πατέρα ἢ τοῦ συζύγου ἢ καὶ τῆς ἴδιας τῆς γυναίκας. Τὰ βυζαντινὰ μουσεῖα εἶναι γεμάτα ἀπὸ πολύτιμες συλλογὲς κοσμημάτων βυζαντινῶν ἀρχοντισσῶν καὶ οἱ φιλολογικὲς καὶ ἱστορικὲς πηγὲς παρέχουν πλούσιες καὶ συναρπαστικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Ἄς θυμηθοῦμε λ.χ. τὸ πάθος τῆς αὐτοκράτειρας Ζωῆς (1042 μ.Χ.) γιὰ ἀρώματα, ὅπως παραδίδει ὁ Μιχαὴλ Ψελλός.⁴⁴ Ἀκόμη καὶ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ Βυζαντίου ὁ Νομοφύλαξ Ἰωάννης ὁ Εὐγενικός ἐξεφώνησε δριμύτατο ἐπιτιμητικὸ λόγο *Πρὸς τὰς καλλωπιζομένας γυναῖκας*, μὲ πληροφορίες συναρπαστικὲς, γιὰ τὰ ψιμύθια, τὰ ἀρώματα καὶ τὶς βαφὲς τοῦ γυναικείου προσώπου. Ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου παρατηρεῖ (μὲ ἐμφανῆ δόση καλογηρικῆς ὑπερβολῆς): «Τὸ κόκκινον χρῶμα αἱ Βυζαντιναὶ κυρίαι ἐπέθετον ὄχι μόνον εἰς τὰ χεῖλη καὶ τὰς παρειάς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ἄκρον τοῦ πώγωνος, τὸ δὲ μέλαν εἰς τὰς ὀφρῦς, τὰς βλεφαρίδας καὶ εἰς τοὺς κροτάφους, πράγματα καὶ ἐπινοήματα ἄγνωστα καὶ εἰς τὰ τελειότερα κομμωτήρια τῶν Παρισίων».⁴⁵

43. Κουκουλὲς, ὁ.π. 209-210 (βλ. σημ. 1).

44. Μιχαὴλ Ψελλός, *Χρονογραφία* 6, 64-67 (ἐκδ. Renauld).

45. Σωφρ. Εὐστρατιάδης, «Περὶ κομμώσεως τῶν Βυζαντινῶν», *ΕΕΒΣ* 8 (1931) 42-46, ἰδιαιτέρως 42· τὸ κείμενον τῆς ὁμιλίας τοῦ Ἰωάννου τοῦ Εὐγενικοῦ βλ. στίς σ. 43-46.

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΔΗΜΟΦΙΛΩΝ ΑΓΙΩΝ

Ἡ ἱστορία τῶν προσώπων τῶν ἁγίων σὲ εἰκόνες ἦταν κάτι πολὺ συνηθισμένο στὸ Βυζάντιο. Ἡ ἱστορία τῆς Τέχνης ἔχει πολλὰ νὰ μᾶς διδάξῃ γιὰ τὴν ζωγραφικὴ καὶ ἰδιαίτερα τὴν προσωπογραφία ποὺ βρισκόταν σὲ ἀκμὴ κατὰ τοὺς ἑλληνοβυζαντινοὺς, ρωμαϊκοὺς καὶ πρωτοχριστιανικοὺς χρόνους.¹ Ἄλλωστε μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναφέρῃ ἐνδεικτικὰ παραδείγματα ἀπεικονίσεως προσώπων (πορτραίτων) ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ Αἴγυπτο καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὶς περιοχὲς Fayum καὶ Hawara ποὺ σήμερα βρίσκονται στὸ Ἀρχαιολογικὸ μουσεῖο τοῦ Καΐρου καὶ στὸ Βρετανικὸ μουσεῖο τοῦ Λονδίνου ἀντίστοιχα.

Ὡστόσο ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ ἀναφερθῇ στὴν ἱστορία τῶν εἰκόνων γενικὰ ἢ στὴν τεχνοτροπία τους, ἀλλὰ στὸ φαινόμενο ποὺ ἀπαντᾶται σὲ διάφορες ἐποχές, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν Εἰκονομαχία, τοῦ νὰ ἱστοροῦν οἱ πιστοὶ τὰ πρόσωπα τῶν δημοφιλῶν ἁγίων ἢ ὀλόκληρο τὸ σῶμα τους, σὲ εἰκόνες ἐνῶ οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ βρισκόντουσαν στὴ ζωὴ καὶ θαυματουροῦσαν ἢ μικρὸ χρονικὸ διάστημα μετὰ τὸν θάνατό τους.

Κυριώτερη πηγὴ γιὰ τὴν ἀντλήση πληροφοριῶν γύρω ἀπὸ αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα χωρὶς νὰ ἀποκλειῶνται καὶ τὰ ἱστορικά. Ἀναζητώντας κανεὶς τὰ αἷτια τοῦ φαινομένου ἀνακαλύπτει στίς περιγραφὲς τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων σημαντικὲς πληροφορίες ποὺ ἐξηγοῦν τὴν τάση αὐτὴ τῶν πιστῶν νὰ ἱστοροῦν εἰκόνες τῶν ἀγαπητῶν τους πνευματικῶν πατέρων, ἐνῶ ἀκόμη ζοῦν καὶ δὲν ἔχει ἀναγνωρισθῆ ἡ ἀγιότητά τους.² Στίς περισσότερες περιπτώσεις ἡ ἐκτίμηση γιὰ τὸ πρόσωπο

1. Βλ. H. W. Janson, *History of Art*, Νέα Ὑόρκη 1966, σ. 150-183.

2. Ἡ ἀναγνώριση τῶν ἁγίων στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία γινόταν μὲ πάνδημες καὶ αὐθόρμητες ἐκτιμήσεις τοῦ μαρτυρίου ἢ τῆς ἀγιότητός τους ἀπὸ τὸν κλῆρο καὶ τὸν λαὸ ἐν ὁμοφωνία καὶ χωρὶς τυπικὲς καὶ ὀργανικὲς πράξεις. Ἡ πάνδημη αὐτὴ

κάποιου πνευματικοῦ πατέρα προκύπτει ἀπὸ τὸν προσωπικὸ σύνδεσμο πού ἔχει ὁ πιστὸς μὲ αὐτόν, ἀπὸ κάποιου θαῦμα πού ἔχει ἐπιτελέσει ἢ ἀπὸ τὴν ἔμπρακτῃ βοήθεια πού ἔχει προσφέρει σὲ ὄσους ἐπικαλοῦνται τὸ ὄνομά του. Ἄλλ' ἄς δοῦμε τὰ γεγονότα ὅπως τὰ περιγράφουν τὰ κείμενα κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ:

1. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος στὴν ἐγκωμιαστικὴ του ὁμιλία γιὰ τὸν Μελέτιο, ἀρχιεπίσκοπο Ἀντιοχείας († 381 μ.Χ.)³ πού ἐκφωνήθηκε πέντε χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μελετίου⁴ μᾶς παραδίδει ὅτι οἱ Ἀντιοχεῖς ἀγαποῦσαν τόσο πολὺ τὸν ἐπίσκοπό τους, ὥστε οἱ μητέρες ἔδιναν στὰ παιδιὰ τους κατὰ τὴν βάπτισι τὸ ὄνομά του.⁵ Στὸ ὄνομά του ἐπίσης οἱ πιστοὶ ἀπομάκρυναν κάθε παράλογο πάθος καὶ λογισμό, τὸ ὄνομά του ἀκούγόταν παντοῦ στοὺς δρόμους, στὴν ἀγορὰ, στοὺς ἀγρούς. Δὲν ἀγαποῦσαν ὅμως μόνον τὸ ὄνομα, ἀλλὰ καὶ τὸ σῶμα του, πού τὸ θεωροῦσαν ἅγιο. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἱστοροῦσαν εἰκόνες του, τὸν ἀποτύπωναν σὲ σφενδόνες δακτυλιδιῶν, σὲ ὀλόσωμα ἔκτυπα, σὲ φιάλες, τὸν ζωγράφιζαν σὲ τοίχους δωματίων καὶ πολλοὶ ἐχάραζαν τὴν εἰκόνα του σὲ ὅλα τὰ μέρη, ὥστε ὄχι μόνον νὰ ἀκούουν τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ βλέποντάς τον παντοῦ νὰ παρηγοροῦνται διπλᾶ γιὰ τὴν ἀποδημία του.⁶

ἀναγνώριση ἀποτελοῦσε καὶ τὴν ἐπικυρωτικὴ καὶ καθιερωτικὴ πράξι τῆς ἀναγνωρίσεώς τους μέσα στὴν Ἐκκλησία. Πρῶτος ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίσθηκε ἐπίσημα ὡς ἅγιος εἶναι ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Ἡ ἀναγνώρισή του ἐγίνε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεο τὸν ἐπικαλούμενο Κόκκινο (1354-1355 καὶ 1364-1376). Ὡστόσο ὅμως ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς εἶχε ἀναγνωρισθῆ προηγουμένως καὶ τοπικῶς ὡς ἅγιος στὴ Θεσσαλονικὴ πολὺ πρὶν γίνῃ ἡ ἐπίσημη πατριαρχικὴ ἀναγνώριση. Βλ. Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτο, Ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἁγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, Ἀθήνα 1948, σ. 21-23, ἀνατ. ἐκ τῆς Θεολογίας 19 (1941-48).

3. Fr. Halkin, *BHG* II, σ. 109.

4. Ὁμιλία ἐγκωμιαστικὴ, Εἰς τὸν ἐν ἁγίοις Πατέρα ἡμῶν Μελέτιον ἀρχιεπίσκοπον Ἀντιοχείας τῆς μεγάλης καὶ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν συνελθόντων, *PG* 50, 515: *Καὶ γὰρ πέμπτον ἔτος ἤδη παρέδραμεν, ἐξ οὗ πρὸς τὸν ποθοῦμενον ἀπεδημήσεν Ἰησοῦν ἐκεῖνος, καὶ καθάπερ χθές καὶ πρῶην αὐτὸν ἐωρακότες, οὕτω μετὰ ζέοντος τοῦ φίλτρον πρὸς αὐτὸν ἀπηντήκατε τήμερον...*

5. *PG* 50, 515: *Διὰ τῆς προσηγορίας εἰς τὴν οἰκίαν ἕκαστος τὴν ἐαυτοῦ τὸν ἅγιον εἰσάγει νομίζοντες, καὶ πατέρας, καὶ πάππους, καὶ προγόνους παρατρέχουσαι αἱ μητέρες τὸ ὄνομα τοῦ μακαρίου Μελετίου τοῖς τεχθεῖαι παιδίοις ἐπετίθεσαν.*

6. *PG* 50, 516: *Συνεχῶς γὰρ ἀναγκαζόμενοι τῆς προσηγορίας ἐκείνης μεμνησθαι, καὶ τὸν ἅγιον ἐκεῖνον ἔχειν ἐπὶ τῆς ψυχῆς, παντὸς ἀλόγου πάθους καὶ λογισμοῦ φυγαδευτήριον εἶχον τὸ ὄνομα· καὶ οὕτω πολὺ γέγονε τοῦτο, ὡς πανταχοῦ*

2. Ἐνας ἄλλος ἅγιος φημισμένος γιὰ τὰ θαύματά του ὁ Συμεὼν ὁ στυλίτης († 459 μ.Χ.)⁷ ὁ ὁποῖος ἔζησε στὴ Συρία καὶ στὴν ὑμολογία τῆς Ἐκκλησίας ἀναφέρεται ὡς ὑψιβάτης,⁸ ἱστορήθηκε σὲ εἰκόνες, ἐνῶ ἀκόμη ζοῦσε. Ὁ Θεοδώρητος Κύρρου ποῦ ἔγραψε Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία δεκαπέντε χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ ἁγίου Συμεῶνος⁹ μᾶς παραδίδει ὅτι ἦταν τόσο μεγάλη ἡ φήμη του, ὥστε ἔτρεχαν κοντὰ του ἄνθρωποι ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Ἐπὶ πλεόν δὲ στὴ Ρώμη οἱ ἐπαγγελματίες, εἶχαν ἀναρτήσῃ μικρὲς εἰκόνες τοῦ ἁγίου στὰ προπύλαια τῶν ἐργαστηρίων τους, γιὰ νὰ τοὺς παρέχῃ προστασία καὶ ἀσφάλεια.¹⁰

3. Μία ἄλλη περίπτωση ποῦ ἀξίζει νὰ μελετηθῇ εἶναι ἐκείνη τοῦ ἁγίου Συμεῶνος τοῦ νέου ποῦ ἔζησε στὸ Θαυμαστὸ ὄρος τῆς Συρίας τὸν ἑαυταῖα (521-592 μ.Χ.)¹¹ καὶ ποῦ εἶχε ἐπιτελέσει φοβερὰ θαύματα κατὰ

καὶ ἐν ἀμφόδοις, καὶ ἐν ἀγορᾷ, καὶ ἐν ἀγροῖς, καὶ ἐν ὁδοῖς τούτῳ πάντοθεν περιηχεῖσθαι τῷ ὀνόματι. Οὐ πρὸς τὸ ὄνομα δὲ τοσοῦτον ἐπάθετε μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὸν τοῦ σώματος τὸν τύπον. Ὅπερ γοῦν ἐν ὀνόμασι ἐποιήσατε, τοῦτο καὶ ἐπὶ τῆς εἰκόνος ἐπράξατε τῆς ἐκείνου. Καὶ γὰρ καὶ ἐν δακτυλίων σφενδόλαις, καὶ ἐν ἐκτυπώμασι, καὶ ἐν φιάλαις, καὶ ἐν θαλάμων τοίχοις, καὶ πανταχοῦ τὴν εἰκόνα τὴν ἁγίαν ἐκείνην διεχάραξαν πολλοὶ, ὡς μὴ μόνον ἀκούειν τῆς ἁγίας προσηγορίας ἐκείνης, ἀλλὰ καὶ ὄραν αὐτοῦ πανταχοῦ τοῦ σώματος τὸν τύπον, καὶ διπλὴν τινα τῆς ἀποδημίας ἔχειν παραμυθίαν.

7. BHG II, σ. 256.

8. Βλ. Μηναῖον τοῦ Σεπτεμβρίου Α'.

9. Βλ. G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, Παρίσι 1953, I, σ. 226.

10. Θεοδώρητος Κύρρου, *Φιλόθεος Ἱστορία* (ἔκδ. Cavinet – Leroy-Molinghen, SC 257, II) Κεφ. ΚΣ' Συμεῶνης, σ. 180-182 § 11: *Τῆς τοίνυν φήμης πάντοθεν διαθεούσης συνέθεον ἅπαντες, οὐχ οἱ γειτονεύοντες μόνον, ἀλλὰ καὶ οἱ πολλῶν ἡμερῶν ἀφεστηκότες ὁδόν... Οὕτω δὲ πάντων πανταχοῦθεν ἀφικνουμένων καὶ πάσης ὁδοῦ ποταμῶν μιμουμένης πέλαγος ἀνθρώπων ἔστιν ἰδεῖν ἐν ἐκείνῳ σνιστάμενον τῷ χωρίῳ τοὺς πανταχοῦθεν δεχόμενον ποταμούς. Οὐ γὰρ μόνον οἱ τὴν καθ' ἡμᾶς οἰκουμένην οἰκοῦντες συρρέουσιν, ἀλλὰ καὶ Ἰσμαηλίται καὶ Πέρσαι καὶ Ἀρμένιοι οἱ τούτων ὑποχείριοι καὶ Ἰβηρες καὶ Ὀμηρίται καὶ οἱ ἐκείνων ἐνδότεροι. Ἀφίκοντο δὲ πολλοὶ τὰς τῆς ἐσπέρας οἰκοῦντες ἐσχατίας, Σπάνιοι τε καὶ Βρεττανοὶ καὶ Γαλάται οἱ τὸ μέσον τούτων κατέχοντες. Περὶ γὰρ Ἰταλίας περιττὸν καὶ λέγειν. Φασὶ γὰρ οὕτως ἐν Ρώμῃ τῇ μεγίστῃ πολυθρόνητον γενέσθαι τὸν ἄνδρα, ὡς ἐν ἅπασιν τοῖς τῶν ἐργαστηρίων προπυλαίοις εἰκόνας αὐτῷ βραχείας ἀναστηλώσαι, φυλακὴν τινα σφίσιν αὐτοῖς καὶ ἀσφάλειαν ἐντεῦθεν πορίζοντες.* Βλ. καὶ H. Delehaye, *Les saints stylites*, Βρυξέλλες-Παρίσι 1923 (*Subs. Hag.* 14) σ. XXXI.

11. BHG II, σ. 259.

τὴν διάρκεια τῆς ζωῆς του. Θὰ ἀναφερθῶ σὲ δύο περιστατικὰ πού ἔχουν σχέση με τὴ δημιουργία εἰκόνων του, ἐνῶ ἀκόμη βρισκόταν στὴ ζωῆ.

(α) Μία γυναίκα πού ὠνομαζόταν Θεοτέκνα καὶ καταγόταν ἀπὸ τὴν πόλη Ρῶσο τῆς Κιλικίας Μ. Ἀσίας βρισκόταν σὲ διάσταση με τὸν ἄνδρα της. Ἐπισκέφθηκε λοιπὸν τὸν ἅγιο Συμεῶνα καὶ τοῦ ἀνέφερε τὸ πρόβλημά της. Τὸ ζευγάρι συμφιλιώθηκε χάρις στὶς προσευχὲς τοῦ Συμεῶνος καὶ ἀπέκτησαν μάλιστα καὶ ἓνα παιδί πού τὸ ἔφερε στὸν ἅγιο νὰ τὸ εὐλογήσῃ. Ὅταν ἐπέστρεψαν στὸ σπίτι τους ἡ γυναίκα ἀνήρτησε τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ βιογράφος (χωρὶς νὰ διευκρινίξῃ ἂν τὴν παρήγγειλε σὲ ζωγράφο ἢ ἂν τὴν βρῆκε ἔτοιμη σὲ κάποιον καλλιτεχνικὸ ἐργαστήριον), στὰ ἐνδότερα τοῦ σπιτιοῦ της¹² καὶ προφανῶς σὲ χῶρο πού δὲν ἦταν προσιτὸς στοὺς ἐπισκέπτες. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ θαυματουργοῦσε γιατί σ' αὐτὴν ἐνοικοῦσε τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Θεραπευόντουσαν δαιμονισμένοι καὶ ἄλλοι ἀσθενεῖς ἀπὸ διάφορες ἀρρώστιες, μετὰξὺ αὐτῶν μάλιστα καὶ μιὰ γυναίκα αἰμορροοῦσα ἐπὶ δεκαπέντε χρόνια, ἡ ὁποία θεραπεύθηκε καὶ ἀπὸ εὐγνωμοσύνη ὄχι μόνον ἐπῆγε νὰ εὐχαριστήσῃ τὸν ἅγιο Συμεῶνα, ἀλλὰ διαλαλοῦσε τὸ θαῦμα πού τῆς συνέβη.¹³

(β) Κάποιος ἐπαγγελματίας τῆς Ἀντιοχείας πού βασανιζόταν ἀπὸ δαιμόνιο πολλὰ χρόνια, θεραπεύθηκε με τὶς προσευχὲς τοῦ Συμεῶνος. Ἀπὸ εὐγνωμοσύνη λοιπὸν, ἀνήρτησε τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου σὲ δημόσιο καὶ ἐμφανῆ τόπο, δηλαδὴ στὴν ἀγορὰ τῆς πόλεως ἐπάνω ἀπὸ τὴν πύρρα τοῦ ἐργαστηρίου του καὶ τὴν ἐκόσμησε με βῆλα καὶ φωτισμό, προφανῶς τοποθετώντας λυχνίες ἢ καντήλια.¹⁴ Μερικοὶ ἄπιστοι πού εἶδαν αὐτὲς τὶς τιμὲς πρὸς τὴν εἰκόνα παρέσυραν καὶ ἄλλους ὁμοίους τους καὶ

12. Paul van den Ven, *La vie ancienne de S. Syméon Stylite le Jeune*, Βρυξέλλες 1962 (*Subs. Hag.* 32) σ. 98. ...Μετὰ δὲ τὸ πληρῶσαι αὐτοὺς τὴν εὐχὴν αὐτῶν καὶ ἐπαναλῦσαι εἰς τὰ ἴδια ἀνέστησεν ἡ γυνὴ πίστει φερομένη τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου ἐν τῷ ἐνδοτέρῳ αὐτῆς οἴκῳ.

13. ὁ.π. Καὶ ἐθαυματοῦργει, ἐπεσκιάζοντος αὐτῆ τοῦ ἐνοικοῦντος αὐτῷ πνεύματος ἁγίου, καὶ δαιμονιώντες ἐκαθαρίζοντο ἐκεῖ καὶ ἐκ ποικίλων παθῶν ἀσθενούντες ἐθεραπεύοντο. Ἐν οἷς καὶ μιὰ γυνὴ αἰμορροοῦσα ἀπαύστως ἐπὶ δέκα πέντε χρόνους, προσελθοῦσα ἐν πίστει ἀπῆλθεν τοῦ ἰδεῖν τὴν εἰκόνα, καὶ παραχρῆμα ἔστη ἡ ῥύσις· εἶπε γὰρ ἐν ἑαυτῇ ὅτι: «Ἐὰν μόνον θεάσωμαι τὴν ὁμοίωσιν αὐτοῦ σωθήσομαι». Ἰδοῦσα δὲ ὅτι ἐξηράνθη ἡ πηγὴ τοῦ αἵματος αὐτῆς, ἔδραμεν εὐθέως πρὸς τὸν ἄνθρωπον τοῦ Θεοῦ, προσκυνοῦσα ἐνώπιον αὐτοῦ, ὕμνουσά τε καὶ δοξάζουσα τὸν Θεὸν καὶ ἀπαγγέλουσα τὸ γεγονός εἰς αὐτὴν παράδοξον θαῦμα.

14. ὁ.π. σ. 140: ...κατ' εὐχαριστίαν ἀνέστησεν αὐτῷ εἰκόνα ἐν δημοσίῳ καὶ ἐμφανεῖ τῆς πόλεως τόπῳ, ἐπάνω τῶν θυρῶν τοῦ ἐργαστηρίου αὐτοῦ. Ἰδόντες δὲ αὐτὴν τινες τῶν ἀπίστων οὕτως ἐντίμως μετὰ φῶτων καὶ βῆλων δοξαζομένην...

ὅλο αὐτὸ τὸ πλῆθος φώναζε ἐξαγριωμένο καὶ πρότεινε νὰ σκοτώσουν τὸν ἐργαστηριακὸ, ὁ ὁποῖος δόξασε τόσο πολὺ τὸν Συμεῶνα καὶ νὰ κατεβάσουν κάτω τὴν εἰκόνα του. Αὐτὸ συνέβη, ἐπειδὴ πολλοὶ μισοῦσαν τὸν ἅγιο, ὁ ὁποῖος σὲ ἀνύποπτο χρόνον τοὺς εἶχε ἐλέγξει γιὰ τὴν κακοπιστία τους καὶ τὴν προσκόλλησή τους στὴν εἰδωλολατρεία. Ἀνέθεσαν λοιπὸν σὲ τρεῖς διαδοχικὰ στρατιῶτες νὰ ἀνέβουν μὲ σκάλα καὶ νὰ ρίξουν κάτω τὴν εἰκόνα. Ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ πέσουν καὶ οἱ τρεῖς κάτω καὶ νὰ σκοτωθοῦν. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ συμβάντα ὁ ὄχλος ταραχθῆκε πολὺ καὶ οἱ πιστοὶ προσευχόμενοι στὴν εἰκόνα ἀποχωροῦσαν. Τότε μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος ξεχώρισε μία γυναίκα πιστή, μάλιστα πόρνη, γιὰ τὴν ὁποία ὁ βιογράφος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἐκείνη τὴν ὥρα εἶχε πνεῦμα Θεοῦ, ἡ ὁποία διασχίζοντας τὸ πλῆθος στάθηκε στὴ μέση καὶ ἄρχισε μὲ δυνατὴ φωνὴ νὰ τοὺς ἐλέγχει γιὰ τὴν ἀπιστία τους καὶ νὰ τοὺς συνετίζη, ὥστε νὰ μὴ θεομαχοῦν. Ἔτσι ἡ εἰκόνα ἔμεινε στὴ θέση της καὶ ἐτιμᾶτο ὅπως πρὶν.¹⁵

4. Στὸ Βίο Θεοδώρου τοῦ Συκεώτου, ἐπισκόπου Ἀναστασιουπόλεως († 613 μ.Χ.)¹⁶ ὁ βιογράφος μᾶς παραδίδει ὅτι οἱ μοναχοὶ τῆς μονῆς του μαζὶ μὲ τὸν ἡγούμενον Χριστοφόρο ἀποφασίζουν νὰ ἱστορήσουν τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου γιὰ νὰ τὸ ἔχουν στὴ μονὴ τους ὡς ἀνάμνηση καὶ εὐλογία. Γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸν καλοῦν ἓνα ζωγράφο, ὁ ὁποῖος παρατηρώντας ἀπὸ μία τρύπα καὶ βέβαια κρυφὰ ἀπὸ τὸν ἅγιο Θεόδωρο, ζωγραφίζει τὸ πρόσωπό του μὲ ἐπιτυχία. Κατόπιν πρὶν φύγη ὁ ζωγράφος προσκαλοῦν τὸν ἅγιο νὰ δῇ τὸ πορτραῖτο του. Ἐκεῖνος χαμογελᾷ συγκαταβατικὰ καὶ χαριτολογώντας εὐλογεῖ τὴν εἰκόνα του, συναινώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ γιὰ τὴν δημιουργία της.¹⁷

15. Τὰ γεγονότα περιγράφονται λεπτομερῶς στὸν Βίο, ὁ.π. σ. 140-141.

16. Fr. Halkin, *BHG II*, σ. 276.

17. André-Jean Festugière, *Vie de Theodore de Sykéon*, Βρυξέλλες 1970 (*Subs. Hag.* 48) I, § 139, σ. 109-110: "Ὅθεν καὶ οἱ τῆς μονῆς πάντες ἅμα τῷ θεοφιλεστάτῳ αὐτῶν ἡγουμένῳ Χριστοφόρῳ, πολλῇ πίστει πρὸς αὐτὸν διακείμενοι, ἐπόθησαν τὸ ὁμοίωμα τοῦ προσώπου αὐτοῦ λαβεῖν καὶ στήσαι αὐτὸ ἐν τῇ μονῇ αὐτῶν, μνήμης αὐτοῦ διηνεκοῦς χάριν ἐπὶ οἰκεία αὐτῶν εὐλογία. Καὶ καλέσαντες ζωγράφον, ἐποίησαν αὐτὸν διὰ ὁπῆς μικρᾶς θεωρεῖν τὸν ὄσιον, ἵνα σημειούμενος τὸ εἶδος τοῦ προσώπου δυνήθῃ καθ' ὁμοίωσιν γράφαι αὐτόν· ὃ καὶ ἀπετελέσθη κατὰ τὴν πίστιν αὐτῶν, καλὸν αὐτοῦ ὁμοίωμα γράψαντος αὐτοῦ. Πρωτοῦ οὖν τοῦ ἀπολῦσαι αὐτόν, ἐποίησαν αὐτόν εἰσελθεῖν καὶ εὐλογηθῆναι τὸ ὁμοίωμα αὐτοῦ παρ' αὐτοῦ. Αὐτὸς δὲ σεμνὸν προσμειδιάσας ἔλεγεν· «σὺ παγκλέπτῃς εἰ· καὶ τί ποιεῖς ὧδε, εἰ μὴ ἵνα τίποτε κλέψῃς;» Καὶ εὐλογήσας αὐτὸ ἀπέλυσε.

5. Τὸν δέκατο αἰῶνα στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο δεσπόζει ἡ μορφή τοῦ ὄσιου Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε» (928 - † 1005 μ.Χ.),¹⁸ γνωστοῦ ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ ἱεραποστολικὸ του ἔργο στὴν Κρήτη ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ πολλὰ θαύματα ποῦ εἶχε ἐπιτελέσει σὲ διάφορες πόλεις τῆς Ἑλλάδος. Μέσα στὸν Βίο του ὑπάρχει καὶ ἡ διήγηση γιὰ τὴν θαυματουργὸ φιλοτέχνηση τῆς εἰκό- νος του,¹⁹ στὴν ὁποία ἀξίζει νὰ ἀναφερθῆ κανεῖς.

Τὴν ἐποχὴ ποῦ ὁ ὄσιος Νίκων βρισκόταν στὴ Σπάρτη ἕνας ἄρχον- τας τῆς περιοχῆς, ὁ Ἰωάννης Μαλακηνός, ὁ ὁποῖος στὸ Βίο ἀναφέρεται ὡς *ἀνὴρ τῶν λίαν εὐκλεῶν καὶ περιβλέπτων καὶ αὐτῶν τῶν ἐπὶ τῇ κατὰ κόσμον σοφίᾳ θαυματοζομένων τὰ πρῶτα φέρων οὐ τῆς Λακωνίων πόλεως μόνον, ἀλλὰ καὶ πάσης Ἑλλάδος καὶ τῆς τοῦ Πέλοπος*²⁰ διεβλήθη στὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Β' τὸν Βουλγαροκτόνο γιὰ ἀποστασίαν καὶ κα- θοσιώσεως αἰτίαν.²¹ Ὄταν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ αὐτοκράτορος ἦλθαν στὴ Σπάρτη καὶ τὸν συνέλαβαν γιὰ νὰ τὸν μεταφέρουν στὴν Κωνσταντινού- πολη ὁ Ἰωάννης Μαλακηνός στὴν ἀπελπισία του ἐπάνω, ἔστειλε καὶ ἐκάλεσε τὸν ὄσιο Νίκωνα καὶ τὸν παρεκάλεσε νὰ προσευχηθῆ γι' αὐτὸν προκειμένου νὰ γλιτώσῃ ἀπὸ τὴν ὀργὴ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τὸν θά- νατο. Ὁ ὄσιος Νίκων χρησιμοποιώντας μελιχία λόγια ὄχι μόνον τὸν βοήθησε νὰ ἀποβάλῃ τὸν φόβο ποῦ τὸν διακατεῖχε ἀλλὰ καὶ τοῦ προεῖπε ὅτι θὰ εὐνοηθῆ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ θὰ ἀθωωθῆ καὶ ἐπὶ πλέον ὅτι θὰ λάβῃ ὑψιστὸ ἀξίωμα. Ἐπίσης ὅτι θὰ ἔβλεπε πάλι τὸν ὄσιο καὶ τε- λικὰ θὰ ἐπέστρεφε στὴν πατρίδα του. Πράγματι ὁ Μαλακηνός εὐρισκό- μενος στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπηλλάγη τῆς κατηγορίας καὶ μάλιστα ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ προέδρου τῆς συγκλήτου.²² Πέρασε ἀρκετὸς χρόνος

18. Βλ. Ὁδ. Λαμφίδη, Ὁ ἐκ Πόντου ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (Κείμενα- Σχόλια), Ἀθήνα 1982, σ. 366, 474-475. Ὁ Fr. Halkin τοποθετεῖ τὸν θάνατο τοῦ Νίκωνος γύρω στὸ 998 μ.Χ. (BHG II, σ. 151).

19. Λαμφίδης, ὁ.π. 88-92. Τὴν πληροφορία τῆς ἱστορήσεως τῆς εἰκόνας τοῦ ὄσιου Νίκωνος μέσα στὸν Βίο του ὀφείλω στὸν καθηγητὴ κ. Π. Βοκοτόπουλο τὸν ὁποῖο θερμὰ εὐχαριστῶ.

20. Βίος, σ. 88, στ. 7-10. Ἀπὸ τὴν φράση αὐτὴ τοῦ κειμένου δὲν γίνεται σα- φές, ἂν ὁ Μαλακηνός εἶχε κάποια θέση στὴ διοίκηση ἢ στὸ στρατό. Βλ. καὶ Λαμ- ψίδη, ὁ.π. 431, 447.

21. Βίος, σ. 88, στ. 20-21.

22. Βίος, σ. 90, στ. 11. Γιὰ τὴν ἀπονομὴ τοῦ τίτλου τοῦ προέδρου τῆς συγκλή- του στὸν Μαλακηνὸ ὁ ἐκδότης τῶν Βίων τοῦ ὄσιου Νίκωνος Ὁδ. Λαμφίδης δέχεται τὴν ἀξιοπιστία τῆς πληροφορίας τοῦ κειμένου (ὁ.π. 432), ἐνῶ ἡ Αἰκ. Χριστοφιλο- πούλου ἔχει ἀντίθετη γνώμη (βλ. «Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος», Ἐπε- τηρίς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν) 1949, τχ. 2, σ. 77).

ἀπὸ τότε καὶ ἐνῶ ἐκεῖνος βρισκόταν ἀκόμη στὴν πρωτεύουσα μεσολάβησε ὁ θάνατος τοῦ ὁσίου. Ὅταν πληροφορήθηκε ὁ Μαλακηνὸς τὸ γεγονός, δὲν μπορούσε νὰ σταθῆ πουθενὰ ἀπὸ τὴ στενοχώρια του, γιατί δὲν θὰ ξαναέβλεπε τὸν ἀγαπητὸ του ἅγιο καὶ ἐπομένως δὲν θὰ ἐπραγματοποιούντο ὅλα ὅσα τοῦ εἶχε προείπει ὁ ὁσιος Νίκων. Καλεῖ λοιπὸν ἕνα δεξιότηχην ζωγράφο στὸν ὁποῖο περιγράφει λεπτομερῶς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ὁσίου καὶ τοῦ παραγγέλλει νὰ ἱστορήσῃ τὴν εἰκόνα του. Ὁ ζωγράφος ὅταν ἐπέστρεψε σπῆτι του καὶ βάλθηκε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν παραγγελία, διεπίστωσε μετὰ ἀπὸ λίγο ὅτι ματαιοπονοῦσε, γιατί δὲν ἦταν δυνατὸν, ὅσο καὶ ἐξασκημένος νὰ ἦταν, μόνον ἀπὸ τὴ διήγησιν, νὰ ἐπιτύχῃ τὴν προσωπογραφία τοῦ ὁσίου. Ἐνῶ λοιπὸν ἦταν στενοχωρημένος πού δὲν μπορούσε νὰ κάνῃ τίποτε, βλέπει ξαφνικὰ κάποιον μοναχὸ νὰ μπαίνει σπῆτι του. Ἦταν ψηλὸς τὸ ἀνάστημα, ἔφερε τὸ σχῆμα τοῦ ἀναχωρητοῦ ντυμένος μὲ φθαρμένα ἐνδύματα, εἶχε ἀκάλυπτο τὸ κεφάλι του, ἐνῶ οἱ τρίχες τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τῆς γενειάδας του ἦταν μαῦρες. Στὰ χέρια κρατοῦσε ραβδί πού στὴν ἄκρῃ του σχηματιζόταν σταυρός. Ὁ μοναχὸς ἀφοῦ χαιρέτησε τὸν ζωγράφο, τὸν ρώτησε γιατί φαινόταν συλλογισμένος καὶ τί τὸν ἀπασχολοῦσε. Ἐκεῖνος τοῦ φανέρωσε τὴν αἰτία καὶ τὴ δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος. Τότε ὁ μοναχὸς τοῦ εἶπε: «Κοίταξε προσεκτικὰ ἐμένα ἀδελφέ, γιατί σὲ μένα μοιάζει ἀπόλυτα αὐτὸς πού ἐπιχειρεῖς νὰ ἱστορήσῃς». Ὅταν ὁ ζωγράφος σήκωσε τὰ μάτια γιὰ νὰ παρατηρήσῃ καλὰ τὰ χαρακτηριστικὰ του, διεπίστωσε ὅτι ἦταν ὁ ἴδιος, τὸν ὁποῖο ὁ Μαλακηνὸς τοῦ εἶχε περιγράψῃ καὶ ἀμέσως ἀφοῦ ἔστρεψε τὸ κεφάλι του πρὸς τὴ σανίδα γιὰ νὰ ζωγραφίσῃ τὴ μορφή τοῦ μοναχοῦ πού ἔβλεπε, ξαφνικὰ παρατηρεῖ ὅτι ἡ μορφή εἶχε σχηματισθῆ ἐπάνω στὴ σανίδα. Ἐπειδὴ ὁ ζωγράφος ἐξεπλάγη ἀπὸ αὐτὸ πού συνέβη, ἔστρεψε πάλι γρήγορα τὸ βλέμμα του στὸ μοναχό, ἀλλ' αὐτὸς εἶχε ἤδη ἐξαφανισθῆ. Στὴ συνέχεια ὁ ζωγράφος πρόσθεσε τὰ χρώματα στὴν εἰκόνα καὶ ἀφοῦ τὴν τελειοποίησε τὴν παρέδωσε στὸν Μαλακηνό, στὸν ὁποῖο καὶ διηγήθηκε ὅσα συνέβησαν. Ἐκεῖνος χάρηκε πάρα πολὺ πού εἶδε ἀπαράλλακτη τὴ μορφή τοῦ ὁσίου καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸ ὅτι πραγματοποιήθηκε ἡ πρόρρηση τοῦ ὁσίου ὅτι θὰ τὸν ξαναέβλεπε. Φαίνεται ὅτι ἀργότερα ὁ Μαλακηνὸς ἐδώρησε τὴν εἰκόνα στὴ μονὴ τοῦ ὁσίου Νίκωνος, γιατί στὸ κείμενο ἀναφέρεται ὅτι ἡ εἰκόνα βρισκόταν κρεμασμένη καὶ προσκυνούμενη στὸ ναὸ τῆς μονῆς.²³ Ἦταν ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ πού γραφόταν ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Νίκωνος.

23. Βίος σ. 92, στ. 10-11: ...οἷα καὶ μέχρι τοῦ νῦν ὁρᾶται ἀπηρωρημένη καὶ προσκυνούμενη ἐν τῷ ἱερῷ καὶ θεῷ τεμένει τοῦ μάκαρος.

6. Τὸν ἑνδέκατο αἰῶνα ἔχουμε τὴν περίπτωση τῶν Συμεῶνος νέου Θεολόγου, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ἐπειδὴ ὁ Συμεὼν ὁ νέος Θεολόγος (949-1022 μ.Χ.)²⁴ γιόρταζε πανηγυρικά τὴν μνήμη τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου τοῦ Εὐλαβοῦς (10ος μ.Χ. αἰ.) καὶ εἶχε ἱστορήσει καὶ τὴν εἰκόνα του,²⁵ ὁ τότε σύγκελλος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (συγκελλεύων γιὰ τὴν ἀκρίβεια) Στέφανος Νικομηδείας, ὁ ὁποῖος εἶχε παραιτηθῆ ἀπὸ τὴν ἔδρα του καὶ βρισκόταν σὲ γεροντικὴ ἡλικία (πρωτοσυγκέλλευε τότε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως)²⁶ κατηγορήσε τὸν Συμεῶνα γι' αὐτὲς του τίς πράξεις. Ὁ λόγος τῆς κατηγορίας ἦταν ὅτι ὁ ἴδιος θεωροῦσε τὸν πνευματικὸ πατέρα τοῦ Συμεῶνος, δηλαδὴ τὸν Συμεῶνα τὸν Στουδίτη, ἄνθρωπο ἀμαρτωλό, στὸν ὁποῖον ἐπομένως δὲν ἄξιζαν τέτοιες τιμὲς καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο προσήγαγε τὸν Συμεῶνα τὸν νέο σὲ δίκη ἐνώπιον τῆς Συνόδου.

Ὁ τότε πατριάρχης Σέργιος (999-1020 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος ἀρχικὰ ἐπαινοῦσε καὶ ἀποδεχόταν τίς πράξεις τοῦ Συμεῶνος νέου Θεολόγου,²⁷ ἀναγκάζεται νὰ ἐνδώσῃ στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ συγκέλλου γιὰ προσαγωγή τοῦ Συμεῶνος στὸ συνοδικὸ δικαστήριον, γιὰτὶ ὁ σύγκελλος ἔχοντας ἐξασφαλίσῃ τὴν ὑποστήριξη τῶν περισσοτέρων ἀρχιερέων καὶ μερίδος τοῦ λαοῦ κατηγοροῦσε τὸν τιμώμενο ἀπὸ τὸν Συμεῶνα ἅγιον Συμεῶνα Στουδίτη τὸν Εὐλαβῆ.

Ὁ Συμεὼν προσάγεται σὲ δίκη ἐνώπιον τῆς Συνόδου καὶ ὑπερασπίζεται τὸν ἑαυτὸ του γιὰ τίς μέχρι τότε ἐνέργειές του, ἐπικαλούμενος τοὺς ἐγκωμιαστικὸς λόγους τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἰς τοὺς ἁγίους καὶ τοὺς μάρτυρες. Οἱ διαδικασίες αὐτὲς διήρκεσαν συνολικὰ ἐξ ἡρόνια, κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ Συμεὼν προσαγόταν ἀπὸ ἐξέταση σὲ ἐξέταση ἐνώπιον τῆς Συνόδου. Στὴν πρώτη φάση μάλιστα εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξῃ τίς ἀπόψεις του γιὰ τὴν θεολογία τῶν εἰκόνων²⁸ ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κά-

24. BHG II, σ. 260.

25. Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Συμεῶν τοῦ νέου θεολόγου πρεσβυτέρου καὶ ἡγουμένου μονῆς τοῦ ἁγίου Μάμαντος τῆς Ξηροκέρκου (ἔκδ. Hausherr, *Orientalia Christiana* 12, 1928). Τὰ γεγονότα τὰ σχετικὰ μὲ τίς ἀλλεπάλληλες προσαγωγές του στὸ συνοδικὸ δικαστήριον, μὲ τὴν τύχη τῆς εἰκόνας τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα καὶ τελικὰ μὲ τὴ δικαίωσή του περιγράφονται στὸ Βίον, σ. 110-153.

26. Βλ. Π. Χρήστου, ἄρθρον Συμεῶν ὁ Νέος Θεολόγος, *ΘΗΕ* 11 (1967) .σθλ. 540.

27. Βίος, σ. 112.

28. Βίος, σ. 120-122.

τω. Ἐν τῷ μεταξύ ὁ σύγκελλος εἶχε παρασύρει μὲ τὸ μέρος του σχεδὸν ὄλους τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ αὐτὸν ἀκόμη τὸν πατριάρχη²⁹ καθὼς καὶ μερίδα τῶν πιστῶν, ἐνῶ παράλληλα ἄλλη μερίδα τοῦ λαοῦ εἶχε ταχθῆ ὑπὲρ τοῦ Συμεῶνος. Κάποια νύκτα λοιπὸν μερικοὶ μοναχοὶ ποὺ εἶχαν ἀντίθετες ἀπόψεις ἀπὸ αὐτὲς τοῦ Συμεῶνος *διάβολοι τὴν τοῦ Ἰούδα μανίαν καὶ αὐτοὶ κατὰ τοῦ διδασκάλου νοσοῦντες*, ὅπως γράφει ὁ βιογράφος Νικήτας Στηθαῖτος,³⁰ κλέβουν τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου καὶ τὴν φέρνουν στὸ Πατριαρχεῖο. Καὶ οἱ μὲν ἀντίθετοι *ἐβλασφήμουν τὸν ἅγιον ψευδῆ κατηγοροῦντες*,³¹ οἱ δὲ ὀπαδοὶ τοῦ Συμεῶνος ἐφριτταν γιὰ τὸ γεγονός.

Ἔτσι ἡ εἰκόνα προσκομίζεται στὴ Σύνοδο καὶ καλεῖται ὁ Συμεὼν νὰ ἀπολογηθῆ γιὰ τὴν δημιουργία της. Ὁ Συμεὼν ἀναφέρεται στὴν παράδοση τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ θεμελιώνει θεολογικὰ αὐτὴν τὴν πράξη του, ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ ἅγιοι εἶναι ἐνδεδυμένοι τὸν Χριστό. Ἐπομένως ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου εἶναι καὶ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καὶ ὅτι ἐκεῖνος ποὺ προσκυνεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου προσκυνεῖ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό.³² Τονίζει δὲ ἰδιαίτερα ὅτι μέσα στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρχε συνήθεια οἱ πιστοὶ νὰ ἱστοροῦν εἰκόνες ἁγίων.³³

29. Βίος, σ. 120.

30. Βίος, σ. 120.

31. Βίος, σ. 120.

32. Βίος, σ. 120-122: *Ἐγὼ μὲν, ὡς γε λελογισμένως ἐμαντὸν ἐξετάζω, οὐδὲν ἀσύνθετος ἢ ξένον τῆ παραδόσει τῶν πατέρων καὶ ἀποστόλων πεποίηκα, ἀλλὰ καθὼς παρέθετο ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς οἱ κατὰ διαδοχὴν τὰ ἔθιμα καὶ τοὺς τύπους παραλαβόντες τῆς τῶν πιστῶν ἐκκλησίας πατέρες ἡμῶν, ἵνα τῶν πατέρων ἡμῶν καὶ ἁγίων ἱστορῶμεν τοὺς χαρακτήρας καὶ τιμῶμεν καὶ ἀσπαζώμεθα, ὡς πρὸς τὸ πρωτότυπον τῆς τιμῆς διαβαινώσης αὐτὸν τὸν Χριστόν, οὐ καὶ τὴν εἰκόνα φοροῦμεν, εἰ καὶ τὴν ἡμετέραν αὐτὸς οὐκ ἀπηξίωσεν ἀναδέξασθαι, γέγραφα ταύτην τὴν εἰκόνα ὡς δούλου Χριστοῦ καὶ τὰ μέλη φοροῦντος αὐτοῦ καὶ γεγονότος συμμόρφου τῆς εἰκόνης αὐτοῦ, ἦν καὶ σεβόμενος ἀσπάζομαι προσκυνῶν τὸν Χριστὸν ἐν τῷ ἁγίῳ τούτῳ καὶ αὐτὸν ἐν τῷ Χριστῷ καὶ Θεῷ, ἐπειδὴ αὐτὸς ἐν τῷ Χριστῷ διὰ πνεύματος καὶ ὁ Χριστὸς ἐν τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ καὶ ὁ πατήρ ἐν τῷ Χριστῷ καὶ Θεῷ κατὰ τὸ ὄσιον λόγιον· ἐν ἐκείνῃ φησὶ τῇ ἡμέρᾳ γνώσεσθε ὑμεῖς, ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ μου καὶ ὑμεῖς ἐν ἐμοὶ κἀγὼ ἐν ὑμῖν.*

33. Βίος, σ. 122-124: *Εἰ δὲ τοῦτο μὲν πανταχοῦ παρὰ παντός πιστοῦ κατὰ πᾶσαν γίνεται ἐκκλησίαν, ἐγὼ δὲ μόνος σήμερον παρὰ τοῦ σοφοῦ συγκελλίου λόγου ὡς παρανομῆσας ἐν τούτῳ εἰσπράττομαι, καὶ ὡς ὑπεύθυνος κρίνομαι καὶ τιμωρίαν καὶ ποινὰς ὑποστῆναι κινδυνεύω, ποῦ τὸ δίκαιον εἶπατε. ἐγὼ γὰρ οὐ μόνον ὡς ὄρατε ἱστόρησα, ἀλλὰ καὶ τὸ παρ' ἐμοῦ ἀνανεωθὲν μοναστήριον πίστει καὶ πόθῳ κατὰ παντός τοίχου σὺν τῷ Χριστῷ τὸν χαρακτήρα τοῦτον ἱστόρησα στήλην ἀρετῆς ἀνεγείρας καὶ ἄλλοις πράγματος ἀγαθοῦ ὑπογραμμὸν προθεῖς καὶ ἀρχέτυπον.*

Στή συνέχεια μετά από εισήγηση του συγκέλλου προς τὸν πατριάρχη καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς, λαμβάνεται ἀπόφαση ἀπὸ τὴ Σύνοδο νὰ ἀπαλειφθῆ ἡ ἐπιγραφή «ἅγιος» ἐπάνω ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἐκτελέσθηκε καὶ κατόπιν ἐπιστρέφεται ἡ εἰκόνα στὸν Συμεῶνα χωρὶς τὴν ἐπιγραφή.³⁴

Ἐν τῷ μεταξύ ὁ πατριάρχης ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ σύγκελλο δίνει ἐντολὴ νὰ καθαιρεθοῦν ὅλες οἱ εἰκόνες τοῦ ἁγίου Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη ὅπου εἶχαν ἱστορηθῆ ἢ ἀναρτηθῆ. Ὁ Νικήτας Σιθηθᾶτος (συγγραφεὺς τοῦ Βίου τοῦ Συμεῶνος νέου Θεολόγου) ἀπορεῖ πῶς ὁ πατριάρχης Σέργιος, φημισμένος γιὰ τὴν σοφία του ἀγνοοῦσε τοὺς λόγους Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ *Ὑπὲρ τῶν εἰκόνων*, παραθέτει δὲ μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν δεῦτερο λόγο τοῦ Δαμασκηνοῦ (ἁγίου Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Λόγος δεῦτερος ὑπὲρ τῶν εἰκόνων).³⁵

Οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ πατριάρχη ἔρχονται στὴ μονὴ τοῦ ἁγίου Μάμαντος, ὅπου ὁ Συμεὼν ἦταν ἡγούμενος. Ἐδῶ καταστρέφουν μὲ ἀξίνες ὅσες εἰκόνες τοῦ ἁγίου Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου εἶχε στὴν κατοχὴ του ὁ Συμεὼν ἢ βρισκόντουσαν στὴν ἐκκλησία καὶ κτυπώντας στὴν κεφαλὴ, στὸ στέρνο, στὴν κοιλιά καὶ στοὺς μηρούς τοῦ εἰκονιζομένου ἁγίου τίς κατέστρεψαν ὀλοσχερῶς. Ὅσες δὲ ἀπεικονίσεις τοῦ ἁγίου ὑπῆρχαν σὲ τοιχογραφίες τίς ἐκάλυψαν μὲ αἰθάλη καὶ γύψο. Οἱ ὀδυρόμενοι μοναχοὶ καὶ λαϊκοὶ ποὺ ἔβλεπαν νὰ γίνωνται αὐτὰ μέσα στὴν ἐκκλησία τῆς μονῆς, τὰ παρωμοίαζαν μὲ ἐκεῖνα τῆς ἐποχῆς τοῦ Κωνσταντίνου Ε΄ Κοπρωνύμου (741-775 μ.Χ.) κατὰ τὴν Εἰκονομαχία.³⁶ Ἀκολουθεῖ νέα προσαγωγή τοῦ Συμεῶνος ἐνώπιον τῆς Συνόδου καὶ ἐγγραφή ἀπολογία του, ἡ ὁποία διαβάστηκε στὴ Σύνοδο καὶ διήρκεσε ἀρκετὲς ὥρες. Τὸν καταδικάζουν σὲ ἐξορία σὲ μιὰ ἐρημικὴ τοποθεσία στὴν ἀπέναντι περιοχὴ τῆς Προποντίδος ὃ *Παλουκιτῶν ὀνομάζεται*.³⁷ Αὐτὸ συνέβη γύρω στὸ 1019 ἢ 1020 μ.Χ.³⁸

Ἀπὸ τὴν ἐξορία ὁ Συμεὼν μὲ ἐπιστολὴ του εὐχαριστεῖ τὸν σύγκελλο γιὰ ὅσα ἐπραξε σὲ βᾶρος του καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα, ὅπως γράφει, βγήκε πνευματικὰ κερδισμένος. Τὸν προτρέπει μάλιστα νὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ

34. Βίος, σ. 126.

35. PG 94, 1296 AB. Βλ. καὶ Βίο, σ. 126.

36. Βίος, σ. 128: *ὀλοφυρομένων περιπαθῶς τῶν ὀρώντων μοναχῶν τε καὶ λαϊκῶν τὰ πραττόμενα παρὰ Χριστιανῶν ἐν μέσῳ τῆς τῶν πιστῶν ἐκκλησίας, ἃ πάσαι παρὰ τοῦ Κοπρωνύμου ἐπὶ καταστροφῇ τῶν θείων ἐκκλησιῶν γεγῆνασι.*

37. Βίος, σ. 130.

38. Βλ. Χρήστου, ὁ.π. στήλ. 540.

πραγματοποιῆ καὶ ἄλλα ἐναντίον του, γιατί ἔλα αὐτὰ πολλαπλασιάζουν τὸν μισθό του ἀπὸ τὸν Θεό.³⁹ Τότε ὁ σύγκελλος ἐξωργισμένος πείθει τὸν πατριάρχη νὰ δημευθῆ ἢ περιουσία τοῦ Συμεῶνος ποὺ δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὰ βιβλία του, μερικά ἀναγκαῖα προσωπικά του εἶδη καὶ τὰ σκεπάσματά του.⁴⁰

Ὁ Συμεὼν προσπαθοῦσε καὶ ἐξόριστος ἀκόμη νὰ πληροφορήσῃ ὅσους βρισκόντουσαν μακριὰ ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπισκέπτες του μὲ σκοπὸ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀθωότητά του. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο στέλνει λίβελλο στὸν πατριάρχη Σέργιο μέσω Γενεσίου τοῦ πατρικίου, ποὺ ἦταν δικὸς του ἀνθρώπος καὶ σὲ πρόσωπα ὑψηλῶς ἱστάμενα, μὲ τὰ ὁποῖα συνδεόταν πνευματικά,⁴¹ μὲ τὴν παραγγελία νὰ τὸν προσκομίσουν στὸν πατριάρχη καὶ στοὺς λοιποὺς ἀρχιερεῖς τῆς Ἐκκλησίας.

Πράγματι οἱ ἀξιωματοῦχοι ἐπισκέπτονται τὸν πατριάρχη, τὸν ὁποῖον ἐλέγχουν καὶ ψέγουν γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ Συμεῶνος καὶ κατόπιν τοῦ παραδίδουν τὸν λίβελλο. Ὁ πατριάρχης Σέργιος ντρέπεται ποὺ βλέπει τόσους ἐπιφανεῖς ἄρχοντες νὰ τὸν ἐπισκέπτονται γιὰ τὴν ὑπόθεση αὐτῆ καὶ ἐπειδὴ μάλιστα φοβᾶται μήπως τὸ θέμα φθάσῃ μέχρι τὸν αὐτοκράτορα καὶ ἀποβῆ σὲ βᾶρος του, δίνει διαταγὴ νὰ διαβασθῆ ὁ λίβελλος ἐνώπιον τῆς Συνόδου. Μέσα στῆ Σύνοδο καὶ ἐνῶ διαβαζόταν ὁ λίβελλος πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες στέναζαν γιὰ τὰ καμώματα αὐτὰ τοῦ συγκελλου καὶ ἄλλοι ἐπαινοῦσαν τὸ φρόνημα τοῦ Συμεῶνος τοῦ νέου καὶ τὸν ἄψογο τρόπο τῆς ζωῆς του.⁴²

Μετὰ τὴν ἀνάγνωση τοῦ λιβελλοῦ ὁ πατριάρχης ἀπολογεῖται μπροστὰ στοὺς ἄρχοντες καὶ μαθητὲς τοῦ ἁγίου λέγοντας, ὅτι δὲν εἶχε ποτὲ κακὴ πρόθεση γιὰ τὸν Συμεῶνα καὶ ὅτι ἀρχικά, ἀφοῦ εἶχε ἀναγνώσει τὴν ἀκολουθία καὶ τὰ ἐγκώμια ποὺ εἶχε γράψῃ ὁ Συμεὼν γιὰ τὸν πνευματικὸ του πατέρα, εἶχε ἀντιληφθῆ τὴν καθαρότητα τῆς ζωῆς τοῦ Συμεῶνος τοῦ Στουδίτου, τὸν ὁποῖον ὁ Συμεὼν τιμοῦσε ὡς ἅγιο καὶ μάλιστα εἶχε ἐπιτρέψει νὰ ψάλλωνται καὶ στὴν ἐκκλησία ἀφοῦ ὑπερεπαίνεσε τὴν πίστη τοῦ Συμεῶνος. Στὴ συνέχεια ἐξηγεῖ πῶς προέκυψε ἡ διαφορὰ μετὰ τοῦ Συμεῶνος καὶ τοῦ συγκελλου καὶ ὅτι τὸ θέμα δὲν ἦταν δογματικὸ,⁴³ ἀλλ' εἶχε προέλθει ἐπειδὴ ὁ Συμεὼν δὲν παρητεῖτο

39. Βίος, σ. 132-134.

40. Βίος, σ. 134.

41. Βίος, σ. 140: οἷς ἦν εὐσεβείας διδάσκαλος.

42. Βίος, σ. 142.

43. Βίος, σ. 142: Οὐχ ὡς παρασφαλεῖς ἐν τοῖς τῆς ἐκκλησίας δόγμασι, δι' ὧν ἡ ὀρθὴ καὶ ἀμώμητος πίστις ὠχρῶνται πέπονθε.

ἀπὸ τοῦ νὰ τιμᾷ καὶ νὰ ἐορτάζη ὡς ἅγιο τὸν πνευματικό του πατέρα, ἐνῶ οἱ κατήγοροί του παρασύροντας καὶ τὸν ὄχλο ἐπήγαιναν καθημερινὰ καὶ τοῦ παρεπονοῦντο· γι' αὐτὸν τὸν λόγο τὸν ἐξώρισε ἀπὸ τὴν μονὴ καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Προσέθεσε μάλιστα, ὅτι ἐὰν ὁ Συμεὼν συμμορφωνόταν στὶς ὑποδείξεις του θὰ γινόταν πάλι κύριος τῆς μονῆς του καὶ θὰ τὸν χειροτονοῦσε μητροπολίτη σὲ μιὰ μεγάλη μητρόπολη καὶ ὅλα θὰ διορθωνόντουσαν.⁴⁴

Μετὰ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ποὺ συζητήθηκαν ἀπὸ τὸν πατριάρχη καὶ τοὺς ἄρχοντες, ὁ πατριάρχης ἐπαναφέρει τὸν Συμεῶνα ἀπὸ τὴν ἐξορία. Τὴν ἡμέρα ποὺ ἐπρόκειτο νὰ συναντηθοῦν ὁ Συμεὼν καὶ ὁ πατριάρχης Σέργιος, συγκεντρώθηκαν ὅλοι σὰν σὲ μεγάλη γιορτῆ, λαϊκοὶ καὶ μοναχοί, ἱερεῖς συγκλητικοὶ — ποὺ γνώριζαν τὸν Συμεῶνα καὶ τὸν εἶχαν πνευματικό τους δάσκαλο — καὶ πῆγαν στὸν πατριάρχη. Ἐδῶ οἱ δύο ἄνδρες συναντῶνται στὸ μικρὸ σέκρετο καὶ συμφιλιώνονται. Ὁ πατριάρχης τοῦ ἐκφράζει τὴν μεγάλη ἐκτίμηση ποὺ ἀνέκαθεν ἔτρεφε γι' αὐτόν, τὸν συμβουλεύει νὰ ἐπιστρέψῃ στὸ μοναστήρι του καὶ τὸν διαβεβαιώνει, ὅτι δὲν θὰ τὸν ἐμπόδιζε στὸ ἐξῆς νὰ γιορτάζη τὴ μνήμη τοῦ πνευματικοῦ του. Τὸν προτρέπει ὅμως νὰ σταματήσῃ τὰ πολυήμερα πανηγύρια καὶ νὰ τελῇ τίς ἀκολουθίες μόνο μὲ τοὺς δικούς του μοναχοὺς καὶ μὲ ὄσους ἐρχόντουσαν ἀπὸ ἄλλα μοναστήρια, μέχρις ὅτου οἱ ἐχθροὶ του σταματήσουν νὰ τοῦ ἐπιτίθενται ἢ πεθάνουν.⁴⁵

Ὁ Νικήτας Στηθάτος μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ Συμεὼν μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν ἐξορία συγκρότησε ἄλλο ποιόνιο στὴ Βασιλεύουσα καὶ μὲ μεγαλύτερη φιλοτιμία γιόρταζε τὴ μνήμη τοῦ πνευματικοῦ του. Συναθροίζόντουσαν λοιπὸν στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου τῶν Εὐγενίου,⁴⁶ ὅπου ὁ κλῆρος τῆς Ἀγίας Σοφίας εἶχε ἀγοράσει καὶ μετόχι καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μονάζοντες καὶ λαϊκοὺς ἀκολουθοῦσαν τὸν Συμεῶνα σ' αὐτὲς τίς συναξεῖς. Ἐδῶ ἡ γιορτῆ τοῦ ἁγίου διαρκοῦσε ὀκτῶ ἡμέρες καὶ κανεὶς πλέον δὲν τοὺς ἐμπόδιζε ἢ τοὺς κατηγοροῦσε ὅπως προηγουμένως.⁴⁷

7. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ τελευταία περίπτωση ὀσίου ἀσκητοῦ, ὁ ὁποῖος σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς προηγουμένους ποὺ ἀνέφερα δὲν θέλησε

44. Βίος, σ. 142.

45. Βίος, σ. 142-144.

46. Τὰ Εὐγενίου: Συνοικία στὴν Κωνσταντινούπολη, κείμενη Β.Δ. τοῦ πρώτου λόφου κοντὰ στὴ θάλασσα. Βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine*, Παρίσι 1964, σ. 349.

47. Βίος, σ. 152-154.

ποτέ νὰ ἱστορηθῆ σὲ εἰκόνα οὔτε καὶ νεκρὸς ἀκόμη. Πρόκειται γιὰ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Λεόντιο Β' (1170-1190 μ.Χ.),⁴⁸ ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὴ Στρούμιτσα (Τιβεριούπολη) τῆς Μακεδονίας.⁴⁹ Ἐμῶνασε γιὰ ἄρκετὸ διάστημα στὴν Πάτμο ὅπου διακρίθηκε γιὰ τὶς ἀρετές του· διετέλεσε μάλιστα καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ἐπειδὴ ὁ θρόνος τῶν Ἱεροσολύμων ἐχῆρευε, ὁ αὐτοκράτωρ Μανουὴλ Α' ὁ Κομνηνὸς τὸν ἐξέλεξε πατριάρχη Ἱεροσολύμων. Οἱ καιροὶ ὅμως ἦταν δύσκολοι γιὰτὴ ἤδη στὴν Ἱερουσαλήμ εἶχε ἰδρυθῆ λατινικὸ βασίλειο καὶ ὁ Λεόντιος ὑπέστη πολλές ταπεινώσεις ἀπὸ τοὺς Λατίνους, οἱ ὁποῖοι δὲν τὸν ἄφηναν νὰ λειτουργήσῃ οὔτε στὸν ἅγιο Τάφο. Ὁ λατῶνας μάλιστα πατριάρχης τῆς Ἱερουσαλήμ ἐπιβουλεύθηκε ἀκόμη καὶ τὴ ζωὴ του στέλνοντας νύχτα ἐνόπλους ἀνθρώπους του μὲ σκοπὸ νὰ τὸν δολοφονήσουν. Τότε ὁ Λεόντιος γιὰ λόγους ἀσφαλείας ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ μὴν δημιουργηθοῦν ταραχὲς μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ καθολικῶν ἀναγκάσθηκε νὰ φύγῃ καὶ νὰ ζήσῃ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἔδρα του. Ἀρκετὰ χρόνια ἔζησε στὴν Κωνσταντινούπολη, προστατευόμενος τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ μέχρι τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου τὸ 1180 μ.Χ. Μὲ τὸν Ἀνδρόνικο Α' Κομνηνὸ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἀγαθὲς σχέσεις, ἀφοῦ δὲν ἔδωσε τὴ συγκατάθεσή του γιὰ τὸν παράνομο γάμο του, γι' αὐτὸ καὶ ἐξωρίσθηκε. Ὡστόσο πέθανε στὴν Κωνσταντινούπολη περίπου τὸ 1190 μ.Χ.

Ἐπειδὴ ὁ Λεόντιος διακρινόταν γιὰ τὴν ἀγιότητα τῆς ζωῆς του καὶ εἶχε ἐπιτελέσει μεγάλα θαύματα, οἱ μαθητὲς του θέλησαν νὰ ἱστορήσουν τὴν εἰκόνα του. Γι' αὐτὸ τὴν ὥρα τῆς κηδείας του ἐκάλεσαν ζωγράφο προκειμένου νὰ τὸν ζωγραφίσῃ ἐπάνω σὲ σανίδα. Ἐκεῖνος στάθηκε σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὴ σωρὸ τοῦ Λεοντίου καὶ προσπαθοῦσε ἀπὸ διάφορες ὀπτικές γωνίες νὰ ἀποτυπώσῃ τὰ χαρακτηριστικὰ του. Δυστυχῶς ὅμως δὲν κατῴρθωσε τίποτε, γιὰτὴ τὸ πρόσωπό του ἄλλαζε συνεχῶς ἐκφραση καὶ ἦταν ἀδύνατο στὸν ζωγράφο νὰ τὸ σχεδιάσῃ. Ἄλλωστε ὁ

48. Βλ. Χρυσόστομο Παπαδόπουλο, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων*, Ἀθήνα 1970, σ. 538. Ὑπάρχουν διάφορες ἀπόψεις γιὰ τὰ ἔτη τῆς πατριαρχίας τοῦ Λεοντίου. Ὁ Fr. Halkin (*BHG* II, σ. 55) τὸν τοποθετεῖ πολὺ γενικὰ στὸν 12ο αἰῶνα, ὁ Μάξιμος ὁ Συμαῖος, «Οἱ ἀπὸ τῆς ἐκτῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου πατριάρχαι τῆς Ἱερουσαλήμ ἄχρις ἔτους 1810ου», *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* (ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως) Γ', σ. 22, γράφει ὅτι πατριάρχευσε δεκαεπτὰ ἔτη. Ὁ Χρυσ. Παπαδόπουλος, ὅπως ἀναφέρω πρὸ πάνω, εἴκοσι χρόνια πατριαρχίας.

49. Βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Λεοντίου παρέχουν καὶ ὁ Μάξιμος ὁ Συμαῖος, ὁ.π. 22-25 καὶ ὁ Χρυσ. Παπαδόπουλος, ὁ.π. 438-440.

Λεόντιος ποτέ σὲ ὅλη του τῆ ζωῆ δὲν θέλησε νὰ ἱστορήσουν τὴν εἰκόνα του, ἐπομένως οὔτε καὶ τώρα νεκρὸς δὲν συμφωνοῦσε.⁵⁰

Ἐκτὸς τῶν παραδείγματα ποὺ ἀνέφερα παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι ἡ τάση αὐτῆ τῆς ἱστορήσεως εἰκόνων ἁγίων ὑπάρχει σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς ἐποχές. Ἡ ἀπεικόνιση γίνεται πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό τους ἢ λίγα χρόνια μετὰ τὴν κοίμησή τους. Γίνεται μάλιστα ἀθόρυβα χωρὶς τὴ συγκατάθεση τοῦ ἁγίου ἢ στὰ κρυφά. Ἐχουμε ὁμοίως καὶ περίπτωση, ὅπου ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος εὐλογοεῖ τὴν εἰκόνα του (π.χ. Θεόδωρος Συκεώτης).

Οἱ πιστοὶ ἱστοροῦν εἰκόνες εἴτε ἀπὸ εὐγνωμοσύνη πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου μετὰ ἀπὸ κάποια θεραπεία τους εἴτε γιὰ αὐτὸς εἶναι ἕνας τρόπος προσωπικῆς, καθημερινῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸν συγκεκριμένο ἅγιο. Ἡ εἰκόνα ἀντιπροσωπεύει τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου, στὸ ὅποιο ἐνοικεῖ τὸ ἅγιο Πνεῦμα καὶ γι' αὐτὸ ἡ εἰκόνα θαυματουργεῖ (π.χ. εἰκόνα Συμεῶνος Θαυμαστορείτη). Ἡ πεποίθηση ὅτι τιμώντας κανεὶς τὴν εἰκόνα, ποὺ εἶναι ὅλη, τιμᾷ τὸ ἴδιο ὑπαρκτὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου ἢ τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε βαθιὰ ριζωμένη στους ὀρθοδόξους τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ φράση ἡ τῆς εἰκόνας τιμῆ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει ἀποδίδεται ἤδη στὸν Μέγα Βασίλειο.⁵¹ Ὁ δὲ ἅγιος Στέφανος ὁ νέος ποὺ

50. Μακαρίου τοῦ Χρυσοκεφάλου, Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λεοντίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων συγγραφεὶς παρὰ Θεοδοσίου μοναχοῦ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, Κοσμόπολις 1793, σ. 432-433: Τέως δ' ὄν ἐπὶ σκίμπος προτεθειμένον, καὶ τῶν ἐπικηδείων ἀσμάτων ἐπ' αὐτῷ ἀδομένων παρὰ παντός σχεδὸν τοῦ τῆς Βυζαντιδος ἱερωμένον κληρώματος, ἐδέησε τοῖς ποτὲ μαθητεομένοις αὐτῷ καὶ αὐτῷ δὴ τῷ πρὸ μικροῦ ἤθῆντι Ἐδλογίῳ, διὰ τινος τῶν γραφῶν εὐ εἰδότης διὰ τῆς γραφικῆς, τοὺς τῶν ὄν θέλει χαρακτηῖρας ἐν σανίσιν ἀπομάττεσθαι, καὶ αὐτοῦ ὡς ἐν τὸ εἶδος διὰ τῆς τέχνης ἀπομάξασθαι· τὸ ὄν γέρας ἐστὶ θανόντων, ὡς ἔφησέ τις· ὁ δ' ἀποστάδην στάς τοῦ συνέχοντος αὐτὸν σκίμποδος, καὶ διὰ τῆς θέας ἀρξάμενος αὐτὸν ἀπομάττεσθαι, καὶ αὐθις προσίων τῷ σκίμποδι κατ' εὐθὴ καὶ στήκων ἔγγιστα, καὶ δεξιόθεν τοῦτον περιβλεπόμενος, καὶ ἐξ ἀριστερῶν εἰσέπειτα ὡς τὸ εἶδος δῆθεν αὐτοῦ ἀκριβόσοιτο, ἔλαθεν ἐαυτὸν κάμων ἀνήντα· μηδὲ ὄν διὰ πάσης τῆς αὐτοῦ βιοτῆς, ὡς καὶ ἐν τῇ κατ' ἀρχῇ μοι τοῦ λόγου εἰρηται· εἰκόνα αὐτῷ ἐγχαραχθῆναι καταδεξάμενος. οὐδ' ἀπελθὼν τῶν τῆδε, τοῦτο κατένευσε· διὰ τοῦτο, ἄλλος, καὶ ἄλλος, καὶ ἑτεροῖος ὡσάντως, καὶ ἑτεροῖος, τῷ δοκιμάζοντι γραφεῖ αὐτὸν ἐναπομάξασθαι, κατεφαίνετο· ὃ τοῦ θάνατος· ὅτι καὶ μετὰ θάνατον, τῆς ἀκριβείας εἶχετο· τοὺς διδάσκων οἶον τοὺς ἐν τῷ βίῳ· οἶον καὶ ὅσον ἀγῶνος δέονται, εἰς τὸ διαδράναι τὴν διαφθονομένον ἡμῖν σατὰν τὰ ἔνεδρα.

51. Βλ. Στεφάνου διακόνου τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, *Εἰς τὸν Βίον καὶ μαρτύριον τοῦ παμμάκαρος καὶ ὁσίου μάρτυρος Στεφάνου τοῦ Νέου, μαρτυρή-*

μαρτύρησε κατὰ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας στὴν ἀπολογία του πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Ε' (741-775 μ.Χ.) διακηρύσσει: *Βασιλεῦ, οὐχὶ τῇ ὕλῃ οἱ Χριστιανοὶ λατρεύειν ἐν εἰκόσι ποτὲ ἐθέσπισαν· ἀλλὰ τὴν κλήσιν τῆς θεάς προσκονοῦμεν, νοερώς εἰς τὰς αἰτίας τῶν πρωτοτύπων ἀναγόμενοι.*⁵²

Οἱ ἀσκητικὲς μορφές τῶν ἁγίων ἐπιδροῦν καὶ ψυχολογικὰ στοὺς πιστούς.⁵³ Ὁ κουρασμένος, ταλαιπωρημένος ἢ καὶ καταπιεσμένος Βυζαντινὸς βρῖσκει κοντὰ τοὺς ἡρεμίαι, ἀσφάλεια, ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἀρρώστιας, ἐσωτερικὴ γαλήνη. Στὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου ἀνακαλύπτει τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἐνδιαφέρεται γι' αὐτὸν καὶ ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ τοῦ συμπαρασταθῆ σὲ δύσκολες στιγμές του. Ἔτσι ἡ εἰκόνα τοῦ ἁγίου ἱστορεῖται, γιὰτὶ ὑπάρχει πνευματικὸς σύνδεσμος ἀνάμεσα στὸν ἅγιο ἀσκητὴ καὶ τὸν πιστό. Ἐξ ἄλλου ὁ λαὸς φαίνεται ὅτι διαθέτει θρησκευτικὴ παιδεία καὶ θεολογεῖ δυναμικὰ παίρνοντας τὸ μέρος τῶν ὀρθοδόξων μοναχῶν καὶ κληρικῶν ἢ τῆς ἄλλης παρατάξεως τῶν ἀντιφρονούντων ἀνάλογα μὲ τὶς πεποιθήσεις του (π.χ. ἱστορία εἰκόνων Συμεῶνος Θαυμαστορεῖτη καὶ Συμεῶνος Στουδίτου τοῦ Εὐλαβοῦς). Παράλληλα ἡ ἀντίδραση τοῦ ὄχλου, ὅταν εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὶς τιμές ποὺ ἀποδίδονται στὶς εἰκόνες τῶν ἁγίων εἶναι ἄμεση καὶ βίαιη (φωνές, βλασφημίες, κτυπήματα κατὰ τῶν εἰκόνων καὶ καταστροφή τους).

Ὁ καθηγητὴς Ernst Kitzinger στὴν ἀξιόλογη μελέτη του σχετικὰ μὲ τὴν λατρεία τῶν εἰκόνων κατὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία,⁵⁴ ἐξετάζοντας πάντοτε τὸ θέμα του ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ ἱστορικοῦ Τέχνης κατατάσσει τὶς εἰκόνες σὲ εἶδη. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀναφέρεται καὶ σὲ δύο εἶδη εἰκόνων ποὺ τὶς ὀνομάζει τὶς μὲν μαγικές,⁵⁵ ἐπειδὴ θαυματουργοῦσαν, τὶς δὲ παλλάδια,⁵⁶ ἐπειδὴ χρησίμευαν ὡς ἀποτροπαϊκὰ σύμβολα γιὰ τὶς πόλεις καὶ τὸ στρατὸ καὶ ἦταν ἀνηρητημένες σὲ πύλες πόλεων, ἀνακτόρων ἢ σὲ θύρες ἐργαστηρίων καὶ οἰκιῶν. Χρησίμευαν ἐπίσης ὡς προσωπικὰ φυλαχτά.

σαντος ἐπὶ τοῦ ἀσεβοῦς Εἰκονοκαστοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ καὶ Κοιρωνόμου, PG 100, 1113B.

52. PG 100, 1157B.

53. Βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωση τοῦ Nicholas Gendle, «The Role of the Byzantine Saint in the Development of the Icon Cult», ἐν *The Byzantine Saint* (ed. by Sergei Hackel, Studies Supplementary to Sobornost 5), Λονδίνο 1981, σ. 184-185.

54. «The Cult of Images in the Age before Iconoclasm», *DOP* 8 (1954) 85-150.

55. ὁ.π. 100-109.

56. ὁ.π. 109-112.

Μετά από όσα γνωρίζουμε όμως από την ορθόδοξη παράδοση της Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας για τὸν δογματικό, πνευματικό καὶ λειτουργικό χαρακτήρα τῶν εἰκόνων⁵⁷ καὶ ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων διαπιστώνει κανεὶς ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν δημιουργία κάθε εἰκό-
νος ὑπάρχει μιὰ προσωπικὴ ἱστορία ἢ μιὰ ἐπικοινωνία πνευματικὴ με-
ταξὺ πιστοῦ καὶ ἀγίου, ἐπομένως δύσκολα μπορῶ νὰ δεχθῶ αὐτὸν τὸν
χαρακτηρισμὸ τῶν εἰκόνων ποὺ κάνει ὁ καθηγητὴς Kitzinger.

57. Βλ. Λεωνίδα Οὐσπένσκη, *Ἡ Εἰκόνα. Λίγα λόγια γιὰ τὴ δογματικὴ ἐννοιά
της* (μετφρ. Φώτη Κόντογλου), Ἀθήνα ²1985, σ. 57-61.

ΠΟΛΙΤΙΚΟΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΑ
ΑΠΟ ΤΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Ἡ ἐξέταση τῶν βυζαντινῶν ἐπιτύμβιων πού ἐπιχειρεῖται στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν, πιστεύω ὅτι ἀνταποκρίνεται στοὺς στόχους τοῦ Συνεδρίου, ὄχι μόνον ἐπειδὴ τὰ ἐπιτύμβια ἔχουν σχέση με μιὰ καθημερινὴ ἐμπειρία — τὸν θάνατο — καὶ με τὴν στάση τῶν ἀνθρώπων ἀπέναντί του, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ τὴν συνέχεια ἐνὸς λογοτεχνικοῦ εἴδους με μακρόχρονη παράδοση.¹ Ὁφείλω βέβαια νὰ διευκρινίσω ἐξ ἀρχῆς ὅτι δὲν ἐπεκτείνωμαι σὲ ὅλα τὰ βυζαντινὰ ἐπιτύμβια — κάτι ἀδύνατο γιὰ τὰ πλαίσια μιᾶς συνεδριακῆς ἀνακοίνωσης. Σκοπός μου εἶναι ἡ σκιαγράφηση τάσεων καὶ κατευθύνσεων στὰ ἐπιγράμματα αὐτά, με παράθεση χαρακτηριστικῶν παραδειγμάτων, ὥστε σὲ γενικὲς γραμμὲς νὰ δοθεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ πῶς ἐπιβιώνει καὶ συνεχίζεται κατὰ τὰ βυζαντινὰ χρόνια τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ ποιητικοῦ λόγου.² Ἐπίσης πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι οἱ ἐπι-

1. Γενικὰ γιὰ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ ἐπίγραμμα, πάντα χρήσιμη ἡ ἐπισκόπηση τοῦ R. Reitzenstein, Epigramm, *RE* VI 1, 71-111. Τὸ πανόραμα τῶν ἐπιτύμβιων στὴν μνημειώδη ἔκδοση τοῦ W. Peek, *Griechische Vers-inschriften. Grabepigramme*, Βερολίνο 1955 (ἀνατ. Σικάγο 1988, με προσθήκη τοῦ Verzeichnis der Gedicht-Anfänge, Βερολίνο 1957). Ὁ Peek συμπεριλαμβάνει καὶ ἐπιτύμβια χριστιανικά, ὡς τὸν 6ο αἰ. μ.Χ. περίπου, κυρίως ὅσα παρουσιάζουν κάποια κλασσικὴ ἐπίδραση. Τὰ θέματα τῶν ἐπιτύμβιων τὰ ἀναλύει ὁ B. Lier, «Topica carminum sepulcralium latinorum», *Philologus* 62 (1903) 445-477, 563-603 καὶ 63 (1904) 54-65 (πού, παρὰ τὸν τίτλο τῆς μελέτης, ἀναφέρεται καὶ σὲ ἀρχαιοελληνικά κείμενα). Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν μοτίβων χρήσιμη καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ Α. Σκιαδᾶ, Ἐπιτύμβια. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἑλληνικῶν ἐπιτύμβιων ἐμμέτρων ἐπιγραφῶν, Ἀθήνα 1967. Πρβ. καὶ N. V. Braginskaja, «Epitafija kak pis'mennyi Fol'klor», στὸν τόμο *Tekst: Semantika i Struktura*, Μόσχα 1983, σ. 119-139.

2. Φυσικὰ καὶ γιὰ τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἰσχύουν οἱ γενικὲς παρατηρήσεις περὶ μέτρου, γλώσσας κτλ., ὅπως ἐκτίθενται ἀπὸ τὸν Α. Κομίνη, *Τὸ Βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί*, Ἀθήνα 1966. Βλ. καὶ τίς σχετικὲς σελίδες τοῦ H. Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, I,

τύμβιες επιγραφές χρησιμοποιήθηκαν μόνον επίκουρικά, και ὅτι κυρίως ἐξετάζω τὰ λογοτεχνικά ἐπιτύμβια, ἐπωνύμων κατὰ κανόνα ποιητῶν, καὶ ἐν γνώσει τοῦ ὅτι μερικές φορές ἴσως νὰ ἐξυπηρετοῦσαν σκοπιμότητες ἄλλες ἀπὸ τὴν καθαρὰ πρακτικὴ σημασία τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς.³

Ἄλλωστε κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται ἤδη στὸ πρῶτο λογοτεχνικὸ ἐπιτύμβιο στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, πού συναντᾶμε στὸν Ὅμηρο, στὴ ραψωδία Η τῆς Ἰλιάδας: ὅταν ὁ Ἔκτωρ προκαλεῖ τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ ἀναζητεῖ ἀντίπαλο, προδιαγράφει συγχρόνως καὶ τὶς πιθανὲς ἐκβάσεις τῆς μονομαχίας καὶ παρακαλεῖ, ἂν ὁ ἀντίπαλός του τὸν σκοτώσει, νὰ δώσει τὸ σῶμα του στοὺς δικούς του. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, ἂν νικητῆς εἶναι ὁ Ἔκτωρ, ὑπόσχεται ὅτι καὶ ἐκεῖνος θὰ δώσει τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ στοὺς συμπολεμιστές του, γιὰ νὰ τοῦ ἀνεγείρουν μνημεῖον πού θὰ τὸ βλέπουν οἱ μεταγενέστεροι καὶ θὰ σχολιάζουν:

ἄνδρὸς μὲν τότε σῆμα πάλοι κατατεθνηῶτος,
ὅν ποτε ἀριστεύοντα κατέκτανε φαίδιμος Ἔκτωρ
(Ἰλ. Η 89-90)

Χρησιμοποιώντας δηλαδή τὰ τυποποιημένα πρότυπα τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν, ὁ ποιητῆς παρουσιάζει τὸν Ἔκτορα νὰ ἐπαινεῖ ἑμμεσα τὸν ἴδιο

Μόναχο 1978, σ. 165-173. Βλ. ἐπίσης R. Keydell, Epigramm, *RAC* V, 539-577 καὶ F. A. Petrovskij, «Vizantijskie Epigrammy», στὸν τόμο *Vizantijskaja Literatura*, Μόσχα 1974, σ. 159-180. Γιὰ τὴν «λειτουργικότητα» τοῦ ἐπιγράμματος βλ. τὶς συνοπτικὲς παρατηρήσεις τῆς Paola Volpa Cacciatore, «L'epigramma come testo letterario d'uso strumentale», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten* II/3 [= *JÖB* 32/3 (1982)] 11-19. Πρβ. καὶ W. Hörandner, «Customs and Beliefs as reflected in occasional poetry. Some considerations», *BF* 12 (1987) 235-267.

3. Γενικὰ γιὰ τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές βλ. G. Pfohl, Grabinschrift I (griechisch), *RAC* XII, 467-514 καὶ C. Pietri, Grabinschrift II (lateinisch), *RAC* XII, 514-590. Γιὰ τὴν βιβλιογραφία ἕως τὸ 1977 βλ. τὴν ἐνότητα Funerary Inscriptions, στὶς *Dumbarton Oaks Bibliographies. Series II, volume 1. Epigraphy*, Οὐάσιγκτον 1981, σ. 226-246 (ἀρ. VEr 6272-6688). Ἀπὸ τὴν ἀφθονὴ μεταγενέστερη βιβλιογραφία ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω: Σ. Ντάντης, Ἑπιληθιακαὶ ἐκφράσεις εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐπιτυμβίους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς. Ἑπιγραφικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν πλευρῶν τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ βίου, Ἀθήνα 1983. Κωνσταντῖνα Μέντζου-Μεϊμάρη, «Ἡ ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου 'πιστός' στὶς ἐπιτύμβιες παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφές», *Βυζαντινὰ* 13 (1985) [= Δώρημα στὸν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο] 1201-1219. Ἰ. Μεϊμάρη, «Τὸ ἐπίγραμμα ἀπὸ τὸ μνημεῖον τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὴ Χερμέλα (Khirbet el Karmil) παρὰ τὴν Χεβρώνα Παλαιστίνης», *Ἀρχαιολογία* 3 (1982-84) 223-228.

του τὸν ἑαυτὸ καὶ ὄχι τὸν ὑποτιθέμενο νεκρὸ ἀντίπαλό του, ὅπως θὰ περιέμενε κάποιος σὲ μιὰ ἐπιτύμβια στήλη.⁴

Τὰ πρῶτα δείγματα τοῦ εἴδους στὴν Βυζαντινὴ Λογοτεχνία, τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, συμβαίνει νὰ εἶναι τὰ περισσότερα ἐπιτύμβια:⁵ ὁ Θεολόγος χρησιμοποίησε καὶ τὶς τρεῖς βασικὲς μορφές ποῦ τυποποιήθηκαν μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου (δηλαδὴ νὰ ὀμιλεῖ ὁ ἴδιος ὁ νεκρὸς ἢ ὁ τύμβος, νὰ ὀμιλεῖ ὁ παροδίτης ἢ νὰ συνδιαλέγονται καὶ οἱ δύο),⁶ καὶ ἔδωσε σειρὲς ὀλόκληρες ἐπιτυμβίων γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο (γιὰ τὸν πατέρα ἢ τὴν μητέρα του, γιὰ τὰ ἄτομα τοῦ στενοῦ οἰκογενειακοῦ του περιβάλλοντος καὶ τοῦ εὐρύτερου κοινωνικοῦ του περιγυρου), τὰ ὅποια σίγουρα δὲν προορίζονταν ὅλα γιὰ νὰ χαραχθοῦν σὲ τάφο: σκοπὸς ἦταν ἡ μετάδοση τῶν προσωπικῶν συναισθημάτων τοῦ ποιητῆ καὶ ἡ ἐξύμνηση τῶν ἀγαπημένων του προσώπων ὅσο τὸ δυνατόν πρὸ ποικιλότροπα.⁷ Ἐπίσης στὰ ἐπιτύμβια αὐτὰ ὁ στενὸς σύνδεσμος μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ παράδοση εἶναι φανερὸς ὄχι μόνον στὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα καὶ στὰ μετρικὰ σχήματα, ἀλλὰ καὶ στὰ θέματα καὶ στὸν τρόπο ποῦ παρουσιάζονται, ὅπως ἔχει τονιστεῖ ἤδη ἀρκετὲς φορές.⁸

Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ ἐπιτύμβια ὡς τὸν 10ο αἰῶνα περιόλου εἶναι συγκεντρωμένα στὸ 7ο βιβλίον τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας,⁹ ἐντεταγμένα σὲ ὁμοειδεῖς κύκλους μὲ ἐπιτύμβια ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους κυρίως, καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ ἀνάμειξή τους μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε καλύτερα τὴν ὀφειλὴ στὴν παράδοση, ἀλλὰ καὶ τὴν προσπάθεια γιὰ τὸ καινούριο. Ἐκείνη ἡ περίεργη σύνθεση ποῦ τόσο ἐπιτυχῶς ὁ P. Waltz εἶχε ὀνομάσει «παγανιστικὴ ἔμπνευση καὶ χριστιανικὸ

4. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σχολιασμένες ἐκδόσεις τῆς Ἰλιάδας, γιὰ τὸ χωρίο βλ. καὶ Σκιαδᾶ, ὁ.π. 3-7.

5. Ἀπὸ τὴν ἐκτενέστατη βιβλιογραφία βλ. κυρίως Keydell, ὁ.π. 541-546. J. Mossay, *La Mort et l'au-delà dans Saint Grégoire de Nazianze*, Louvain 1966, ἰδιαίτερα σ. 216-220.

6. Πρβ. Keydell, ὁ.π. 542.

7. Βλ. Παλατινὴ Ἀνθολογία (ἐκδ. Waltz) τόμ. VI, 15-16.

8. Τόσο ὥστε ὀρισμένοι, κλασσικοὶ φιλόλογοι κυρίως, νὰ ἀρνηθοῦν κάθε πρωτοτυπία στὰ ἔπη τοῦ Γρηγορίου: βλ. παράθεση πολλῶν σχετικῶν ἀπόψεων στὸν A. Salvatore, *Tradizione e originalità negli epigrammi di Gregorio Nazianzeno*, Νεάπολη 1960, ὁ ὁποῖος ἀντίθετα ἐπιχειρεῖ ἐπανεκτίμηση τοῦ συγγραφέα.

9. Τὸ 8ο βιβλίον περιλαμβάνει ὡς γνωστὸ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Γρηγορίου, ποῦ προαναφέρθηκαν· προφανῶς θεωρήθηκαν συμπλήρωμα τῶν ἐπιτυμβίων τοῦ 7ου βιβλίου. Βλ. Παλατινὴ Ἀνθολογία, τόμ. VI, 5.

αΐσθημα»¹⁰ είναι φανερή όχι μόνο στα ἐπιτύμβια μορφῶν τῆς ἀρχαιότητος,¹¹ ἀλλὰ καὶ στα ὑπόλοιπα: ὅταν ὁ Παῦλος Σιλεντιάριος¹² θρηνεῖ τὸν θάνατο τοῦ φίλου καὶ συνεργάτη τους Δαμόχαρι¹³ (Παλ. Ἀνθ. 7.588), θεωρεῖ πολὺ φυσικό, ἐφ' ὅσον ὁ τελευταῖος καταγόταν ἀπὸ τὴν Κῶ, νὰ τὸν συγκρίνει μὲ τὸν Ἴπποκράτη, τονίζοντας ὅτι τὸ πένθος γιὰ τὴν πατρίδα του θὰ εἶναι τόσο, ὅσο καὶ ὅταν πέθανε ὁ ἀρχαῖος ἰατρός. Ὁ Ἰουλιανὸς¹⁴ ἀφιερώνει ἐπίγραμμα σὲ κάποια Καλή (7.599): λέγοντας ὅτι ἦταν Καλή όχι μόνο στὴν ὁμορφιά, ἀλλὰ καὶ στὸ μυαλό, μὲ τοὺς ἐπαίνους αὐτοὺς πρὸς τὴν νεκρὴ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε καὶ μιὰν ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅτι δὲν ἀρκοῦν τὰ φυσικὰ κάλλη στὴν γυναίκα. Ἀλλὰ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον: γιὰ νὰ τονίσει πόσο ἦταν πιστὴ στὸν σύζυγό της ἡ Καλή, ὁ Ἰουλιανὸς δηλώνει ὅτι ἦταν ὁμορφὴ σὰν τὴν Ἀφροδίτη, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὸν ἄντρα της. Γιὰ τοὺς ἄλλους ἦταν Παλλάς ἐρμυνοτάτη. Τὸ θέμα τῆς συζυγικῆς πίστης θίγει καὶ ὁ Κῦρος¹⁵ στὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὴν Μαῖα (7.557 = Peek, ἀρ. 885), συγκρίνοντάς την μὲ τὴν πιστὴ Πηνελόπη: πάντ' ἀπομαξαμένην ἔργα τὰ Πηνελόπης.¹⁶ Ὁ Λεόντιος ὁ Σχολα-

10. Βλ. P. Waltz, «L'inspiration paienne et le sentiment chrétien dans les épiigrammes funéraires du VIe siècle», *L'Acropole* 6 (1931) 1-21. Πρβ. καὶ Keydell, ὁ.π. 548-553.

11. Βλ. 7.4 (Παῦλος Σιλεντιάριος γιὰ τὸν Ὅμηρο), 7.32 καὶ 33 (Ἰουλιανὸς γιὰ τὸν Ἀνακρέοντα), 7.58 καὶ 59 (Ἰουλιανὸς γιὰ τὸν Δημόκριτο), 7.69 καὶ 70 (Ἰουλιανὸς γιὰ τὸν Ἀρχίλοχο), 7.149 καὶ 150 (Λεόντιος γιὰ τὸν Αἴαντα τὸν Τελαμώνιο), 7.220 (Ἀγαθίας γιὰ τὴν Λαΐδα), 7.614 (Ἀγαθίας, ἥρωας ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς Πάχης, πρβ. Θουκυδ. III 28). Γιὰ τὸ 7.4 βλ. καὶ A. Skiadas, *Homer in griechischen Epigramm*, Ἀθήνα 1970, σ. 61-62.

12. Γιὰ τὸν Παῦλο βλ. A. and Averil Cameron, «The Cycle of Agathias», *JHS* 86 (1966) 17-19 (στὴ συνέχεια: Camerons).

13. Καὶ γιὰ τὸν Δαμόχαρι βλ. Camerons, ὁ.π. 11. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν ὁμώνυμο ἀνθύπατο Ἀσίας: βλ. R. C. McCail, «The Cycle of Agathias: New Identifications scrutinised», *JHS* 89 (1969) 89 καὶ *The Prosopography of the Later Roman Empire*, II, A.D. 395-527, Cambridge 1980, σ. 344 (στὴ συνέχεια: PLRE).

14. Πρβ. Camerons, ὁ.π. 12-14 καὶ K. V. Hartigan, «Julian the Egyptian», *Eranos* 73 (1975) 43-54.

15. Συνήθως ὁ ποιητὴς ταυτίζεται μὲ τὸν Κῦρο τὸν Πανοπολίτη. Βλ. ὅμως τίς ἐπιφυλάξεις τοῦ A. Cameron, *The Empress and the Poet: paganism and politics at the court of Theodosius II* (Yale Classical Studies XXVII: Later Greek Literature), Cambridge 1983, σ. 217-289, κυρίως σ. 227 (=Literature and Society in the Early Byzantine World, Λονδίνο, Variorum Reprints 1985, ἀρ. III).

16. Μὲ ἄλλη προοπτικὴ ἀναπτύσσει τὸ θέμα ὁ Πισίδης:

στικὸς¹⁷ συγκρίνει ἕναν ρήτορα Χειρέδιο (7.573 = Peek, ἀρ. 110) μὲ τοὺς 10 Ἀττικοὺς ρήτορες. Δὲν λείπουν καὶ τὰ ἐπιγράμματα σὲ ναυαγούς. Ἐνῶ ἕμως στὰ ἀρχαῖα πρότυπα οἱ εὐθύνες ἐπιρρίπτονται στὴν θάλασσα,¹⁸ ὁ Ἰουλιανὸς (7.582) συνιστᾷ στὸν ναυαγὸ νὰ εἶναι εὐγνώμων πρὸς τὰ κύματα, ποὺ τὸν παρέσυραν στὴν ξηρά. Ἀντίθετα, πρέπει νὰ κατηγορεῖ τοὺς ἀνέμους: αὐτοὶ τὸν σκότωσαν. Καὶ σὲ ἄλλη περίπτωση (7.586): δὲν φταῖνε οὔτε ἡ θάλασσα, οὔτε οἱ ἄνεμοι· ἐκεῖνο ποὺ τὸν σκότωσε εἶναι ὁ ἀκόρητος ἔρωσ φοιτᾶδος ἐμπορίας λέει ὁ παροδίτης στὸν ναυαγό, ἴσως καὶ λίγο χαιρέκακα. Καὶ συνεχίζει δηλώνοντας

εἶη μοι γαίης ὀλίγος βίος· ἐκ δὲ θαλάσσης
ἄλλοισιν μελέτω κέρδος ἀελλομάχον.

Συχνὰ ἐπίσης ἀναπτύσσεται τὸ θέμα τοῦ ἁώρου θανάτου νεαροῦ ἀγοριοῦ ἢ κοπέλλας (7.551, 561, 562, 568, 600, 601, 602, 603, 604).¹⁹ Οἱ οἰκογενειακὲς καὶ οἱ προσωπικὲς σχέσεις δίνουν τὴν εὐκαιρία γιὰ σύνθεση ἐπιγραμμάτων σὲ τόνο σοβαρό, ἀλλὰ καὶ σὲ τόνο περιπαικτικό. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκει τὸ πολυσυζητημένο ἐπίγραμμα τοῦ Ἀγαθία γιὰ τὴν μητέρα του (7.552), ποὺ βασίζεται στὸ παραδοσιακὸ σχῆμα «κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν».²⁰ Ἐπίσης, στὴν ἴδια κατηγορία ἐντάσσεται καὶ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Παύλου Σιλεντιάριου στὸν φίλο του Λεόντιο (7.560): ὁ Σιλεντιάριος προσπαθεῖ νὰ παρηγορήσει τὸν νεκρὸ ὅτι ἔστω κι ἂν πέθανε μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα του καὶ δὲν τὸν ἔκλαψαν οἱ δικοὶ

Σώφρων, φίλανδρος, πανταχοῦ συνημμένη
τῷ συζύγῳ πέφυκα, καὶ σκόπει, φίλε,
κοινωνὸν οὖσαν καὶ βίον καὶ τοῦ τάφου.

(ἐκδ. L. Sternbach, «Georgii Pisidae carmina inedita», *Wiener Studien* 14 (1903) 56, ἀρ. XLIX).

17. Camerons, ὁ.π. 14-17 καὶ B. Baldwin, «Leontius Scholasticus and his Poetry», *Bsl* 40 (1979) 1-12. Γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἐπίγραμμα, βλ. σ. 5.

18. Πρβ. Παλατινὴ Ἀνθολογία 7.267, 268, 272, 273 καὶ πολλὰ ἄλλα.

19. Βλ. E. Griessmair, *Das Motiv der Mors Immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften*, Innsbruck 1966. E. M. Verilhac, *Παιῖδες ἄωροι. Poésie funéraire*, I-II, Ἀθήνα 1978-1982. Γιὰ τὰ νεοελληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια εἰδικότερα βλ. G. Saunier, *Adikia. Le mal et l'injustice dans les Chansons populaires grecques*, Παρίσι 1979, σ. 287-302.

20. N. B. Τωμαδάκης, «Ἀγαθίου τοῦ Σχολαστικοῦ ἐπίγραμμα ἐπιτάφιον εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν*, περ. Β', 8 (1957-58) 157-161 (= *Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ κειμένων*, Ἀθήνα 1961, σ. 256-261). Πρβ. Averil Cameron, *Agathias*, Ὁξφόρδη 1970, σ. 4.

του, τουλάχιστον τὸν ἔκλαψαν οἱ φίλοι του.²¹ Στὴν δευτέρη κατηγορία, στὰ σιωπητικά ἐπιτύμβια, ἐντάσσεται τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Ἰουλιανοῦ γιὰ τὴν Ροδώ (7.605): ὁ ποιητὴς ἀρχίζει ἀπευθύνοντας φαινομενικούς ἐπαίνους πρὸς τὸν σύζυγο, πού, πιστὸς στὴν μνήμη της, κατασκεύασε ὠραῖο τάφο καὶ μοιράζει ἐλεημοσύνη στοὺς φτωχοὺς. Ὅμως τὰ πραγματικά αἰσθήματα τοῦ συζύγου ἀποκαλύπτονται στὸ σαρκαστικὸ καταληκτικὸν δίστιχο:

ἀντ' εὐεργεσίας γλυκερὸς πόσις ὅτι θανοῦσα
ὠκύμορος κείνω δῶκας ἐλευθερίην.²²

Ἐπάρχει ἐπίσης τὸ τολμηρὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀγαθία (7.572) γιὰ τὸ παράνομο ζευγάρι τῶν ἑραστῶν, πού καταπλακώθηκαν ἀπὸ τὴν ὄροφὴ τῆς οἰκίας σὲ στιγμὲς ἑρωτικῆς ἀπόλαυσης:

ξυνή δ' ἀμφοτέρους κατέχει παγίς, εἰν ἐνὶ δ' ἄμφω
κεῖνται, συζυγίας οὐκέτι πανόμενοι.²³

Παρόμοιες προσπάθειες, ἔστω καὶ ὡς γυμνάσματα à la manière des anciens, πάλι δὲν χάνουν τὴν ἀξία τους, μιὰ πού σίγουρα ἡ ἀρχικὴ πηγὴ ἔμπνευσης ἦταν περιστατικὰ τῆς ἐποχῆς τους, τῆς καθημερινῆς ζωῆς, τῆς καθημερινῆς ἐπικαιρότητας.²⁴ Ἄλλωστε τὸ πόσο παρακολοουθοῦσαν τὴν ἐπικαιρότητα οἱ ποιητὲς τοῦ Κύκλου εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια μὲ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο, ὅπως τὰ πολυσυζητημένα ἐπιγράμματα γιὰ τὸν Ἰπάτιο (7.591 καὶ 592), αὐτὸ τὸ ἀριστούργημα τῆς ὑπεκφυγῆς.²⁵ Χρησιμοποιώντας τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τοῦ τύμβου πού ὀμιλεῖ, ὁ Ἰουλιανὸς δηλώνει ὅτι μόνο ἡ θάλασσα, καὶ ὄχι ἓνας μικρὸς τάφος, θὰ μπο-

21. Γιὰ τὸν θάνατο στὴν ξενιτιά, ιδιαίτερα στὰ δημοτικὰ τραγούδια, βλ. Ι. Σ. Ἀναγνωστόπουλο, *Ὁ θάνατος καὶ ὁ Κάτω Κόσμος στὴ Δημοτικὴ ποίηση. Ἐσχολογία τῆς δημοτικῆς ποίησης*, Ἀθήνα 1984, σ. 111, 181-183.

22. Βλ. καὶ R. C. McCail, «Three Byzantine Epigrams on Marital Incompatibility», *Mnemosyne* 21 (1968) 76-78.

23. Γιὰ τὴν περίπτωση βλ. McCail, «The Erotic and Ascetic Poetry of Agathias Scholasticus», *Byzantion* 41 (1971) 223. Πάντως ὁ McCail παραπέμπει σὲ παράλληλα ὄχι καὶ τόσο κοντινὰ πρὸς τὸ 7.572.

24. Ἄς προστεθεῖ καὶ ἡ σειρά τριῶν ἐπιγραμμάτων (δύο τοῦ Ἀγαθία καὶ ἓνα τοῦ Δαμόχαρι: 7.204, 205, 206) γιὰ τὴν πέρδικα τοῦ Ἀγαθία.

25. Ὁ χαρακτηρισμὸς εἶναι τοῦ A. Cameron, «The House of Anastasius», *GRBS* 19 (1978) 259-276, ιδιαίτερα σ. 264 (= Variorum Reprints, ἔ.π., ἀρ. XIV). Γιὰ τὸν Ἰπάτιο βλ. *PLRE* 577-581.

ροῦσε νὰ δεχθεῖ ἕναν τόσο σημαντικὸ νεκρὸ, ὅπως ἦταν ὁ Ὑπάτιος. Καὶ τὸ δευτέρου ἐπιτύμβιο εἶναι σὰν νὰ συνεχίζει τὸ προηγούμενο:²⁶ ὁ Ἰουστινιανὸς ὀργίστηκε ποὺ ἡ θάλασσα τοῦ στέρησε τὴν εὐκαιρία νὰ τιμηθεῖ τὸν νεκρὸ ὅπως ἔπρεπε, καὶ ἔτσι τουλάχιστον ἀνήγειρε κενόταφιο, ὡς δεῖγμα τῆς μεγαλοψυχίας του. Εἴτε ἐρμηνευθεῖ ὡς εἰρωνεῖα ἐναντίον τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἴτε ὡς δικαιολόγησι καὶ προβολὴ του,²⁷ πρόκειται τελικὰ γιὰ ποίησι προερχόμενη κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν καρδιά τῶν γεγονότων: εἶναι σὰν νὰ ἀκοῦμε σχόλια ἢ — γιατί ὄχι; — καὶ ἀνέκδοτα τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν τύχη τοῦ Ὑπατίου καὶ τὴν συμπεριφορὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὑπάρχει ἐπίσης τὸ ἐπίγραμμα, τοῦ Ἰουλιανοῦ πάλι, γιὰ τὸν Ἰωάννη, τὸν ἐγγονὸ τοῦ Ὑπατίου, ποὺ νυμφεύθηκε τὴν ἀνιψιά τοῦ Ἰουστινιανοῦ Πραεῖεστα.²⁸ Τὸ κείμενο αὐτὸ (7.590) καταλήγει μὲ τὴν συνήθη σκέψη ὅτι οἱ ἀρετὲς ἐπιβιώνουν τοῦ θανάτου. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς χρησιμοποιεῖ τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τοῦ διαλόγου.²⁹ Κάθε ἐρωταπόκρισι συντελεῖ ὥστε νὰ γίνῃ ἀντιπαράθεσι τῆς ἐνδοξῆς καταγωγῆς καὶ τῶν δεσμῶν μὲ τὸν αὐτοκρατορικὸ οἶκο, ποὺ θεωροῦνται θνητά, στὸ νὰ εἶναι κάποιος βίον ἐνδικος, τὸ μόνον ποὺ παραμένει ἀθάνατο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἕνας αὐτοκράτορας χαρακτηρίζεται θνητός,³⁰ ὑπάρχει ἐπὶ πλέον καὶ ἡ κριτικὴ θεώρησι τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἐπίγραμμα ποὺ ἀποδίδεται στὸν νεοπλατωνικὸ Δαμάσκιο (7.553),³¹ γιὰ τὴν δούλη Ζωσίμη, τὸ ὁποῖο δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερα σχόλια:

26. Συνήθως τὰ ἐπιγράμματα θεωροῦνται ὡς δύο χωριστὰ κείμενα, ποὺ ἐνδεχομένως χαραχτήκαν στὸ ἴδιο μνημεῖο. Ἐξ ἴσου πιθανὸ πάντως καὶ νὰ πρόκειται γιὰ ἕνα μόνον ἐπίγραμμα. Ὁ Peek (ἀρ. 2001) τὰ δημοσιεύει ἐνοποιημένα.

27. Γιὰ τίς διάφορες ἐρμηνεῖες βλ. Camerons, σ.π. 13 καὶ Cameron, House of Anastasius, 264-265. Ἐπίσης McCail, The Cycle of Agathias 87-88.

28. Πρβ. ἐπίσης Camerons, σ.π. 267-269.

29. Πιστεύω ὅτι ὁ διάλογος εἶναι μεταξὺ παροδίτη καὶ νεκροῦ, ὅπως συνήθιζεται στὰ κείμενα τοῦ εἶδους. Πάντως στὴν συζήτησι ποὺ ἀκολούθησε μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωσι, ἡ κυρία Ἀγνή Βασιλικοπούλου -Ἰωαννίδου ὑποστήριξε τὴν ἐξ ἴσου πιθανὴ ἀποψὴ ὅτι συνδιαλέγονται δύο περαστικοί, σχολιάζοντας τὸν νεκρὸ.

30. Keydell, σ.π. 551 (βλ. σημ. 2).

31. Τὸ ἐπίγραμμα φαίνεται ὅτι ἀποδόθηκε στὸν Δαμάσκιο ἀπὸ κάποιον ἀθολόγο ἢ ἀντιγραφέα, γιατί ὑπάρχει ἀντίστοιχη ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ 538 μ.Χ. ἀπὸ τὴν Συρία (βλ. Peek, ἀρ. 1714). Ἡ μήπως ὁ ἴδιος ὁ Δαμάσκιος τὴν ἀντέγραψε; Καὶ οἱ δύο ἀπόψεις ἐξ ἴσου πιθανές. Ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἐπιτύμβιο, ποὺ ἀναφέρει δούλη Ζωσίμη (Peek, ἀρ. 514), χρονολογεῖται ὅμως στὴς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. καὶ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει δυνατότητα συσχετισμοῦ τῶν δύο κειμένων.

*Ζωσίμη, ἢ πρὶν εἶσα μόνῳ τῷ σώματι δούλη,
καὶ τῷ σώματι νῦν εἶδεν ἐλευθερίην.*

Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἀρχαιοελληνικὰ ἐπιτύμβια, ὅπου συνήθως ὁ δοῦλος ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του πρὸς τὸν ἀφέντην του τὸν ἔθαψε σὲ τάφο ἐλευθέρου ἀτόμου (πρβ. 7.178, 179, 180), εἶναι προφανής.³²

Ὁ ἴδιος σύνδεσμος μὲ γεγονότα τῆς ἐπικαιρότητας εἶναι φανερός καὶ στὰ ἐπιγράμματα γιὰ τὸν σεισμό πρὸς τὴν κατέστρεψε τὴν Βηρυττὸ τὸ 551: πρόκειται γιὰ «προσωποποιίες», ὅπου ἡ ἴδια ἡ πόλις ὑποτίθεται ὅτι ἐκθέτει τὶς συμφορὰς τῆς, σὲ σειρά τριῶν ἐπιτυμβίων (9.425, 426, 427)³³ τοῦ ποιητῆ Ἰωάννη Βαρβουκάλλου.³⁴ Καὶ βέβαια δὲν θὰ πρέπει νὰ παραλειφθοῦν καὶ ὀρισμένα ἐπιτύμβια μεταξὺ τῶν ἐπιγραμμάτων τῶν ἡνίοχων στὴν Ἀνθολογία τοῦ Πλανούδη.³⁵ Ἀπὸ τὰ τελευταῖα ἀρκοῦμαι νὰ παραθέσω ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια γιὰ τὸν ἡνίοχο Κωνσταντῖνο (Ἀνθολ. Πλαν. 369):

*Ἀντολῆς δύσιός τε, μεσημβρίας τε καὶ ἄρκτου
σὸς δρόμος ὑψιφαῆς ἀμφιβέβηκεν ὄρους,
ἄφθιτε Κωνσταντῖνε. Θανεῖν δέ σε μὴ τις ἐνίσπη·
τῶν γὰρ ἀνικῆτων ἄπτεται οὐδ' Ἀίδης.*

Στὸ ἐπιτύμβιο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅχι μόνον ὁ σχολιασμός τῆς ἐπικαιρότητας, ἀλλὰ καὶ ἡ χρησιμοποίηση ἑνὸς στίχου πρὸς τὸν βρισκεται καὶ στὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Παρμενίωνα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο (7.239):

*Φθίσθαι Ἀλέξανδρον ψευδῆς φάτις, εἶπερ ἀληθῆς
Φοῖβος· ἀνικῆτων ἄπτεται οὐδ' Ἀίδης.³⁶*

32. Πρβ. χαρακτηριστικὰ Peek, ἀρ. 1193:

*Λυδὸς ἐγώ, ναὶ Λυδός· ἐλευθερίῳ δέ με τύμβῳ,
δέσποτα, Τιμάνθη τὸν σὸν ἔθευ τροφέα,
εὐαίων ἀσιγῆ τείνοις βίον· ἦν δ' ὑπὸ γήρωσ
πρὸς με μόλης, σὸς ἐγώ, δέσποτα, κῆν Ἀΐδη.*

Γιὰ τὸ θέμα δούλων καὶ ἐλευθέρων στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὰς βλ. H. Raffener, *Sklaaven und Freigelassene. Eine soziologische Studie auf der Grundlage des griechischen Grabepigramms*, Innsbruck 1977.

33. Παλατινὴ Ἀνθολογία (ἔκδ. Waltz – Soury) τόμ. VIII, 36-37. Πρβ. καὶ Cameron, *Agathias* 138-139.

34. Γιὰ τὸ πρόσωπο βλ. Camerons, ὁ.π. 11-12.

35. Ἐκδ. Aubreton – Buffière, τόμ. XIII, 215 κ.έ.

36. Ἄλλα ἐπιτύμβια γνωστῶν προσώπων: τοῦ Ἰωάννη, πρὸς ἣταν Praefectus praetorio per Illyricum (7.697 = Peek, ἀρ. 1908, 698, πρβ. *PLRE* 600-601),

Τὸ ἐπίγραμμα ποῦ θὰ ἐξεταστεῖ στὴν συνέχεια τοποθετεῖται χρονικά στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰώνα· μᾶς παρέχει ἐπίσης τὴν εὐκαιρία νὰ ἐξέλθουμε ἀπὸ τὸν κύκλο ἐπιγραμμάτων τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, ἐφ' ὅσον παραδίδεται στὶς μεταγενέστερες χρονολογίες τοῦ Λέοντα Γραμματικοῦ (*CSHB* 144-145), τοῦ Ζωναρά (*CSHB* III, 198) καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ (*CSHB* I, 707).³⁷ Εἶναι τὸ ἐπιτύμβιο τῆς Κωνσταντίνης, τῆς συζύγου τοῦ αὐτοκράτορα Μαυρικίου. Σὲ πρῶτο πρόσωπο ὑποτίθεται ὅτι ὀμιλεῖ ἀπὸ τὸν τάφο ἢ ἴδια ἢ Κωνσταντίνῃ, ἢ ὅποια θρηνεῖ γιὰ τὴν ἀτυχία της καὶ γιὰ τὸν σφαγιασμό τοῦ συζύγου καὶ τῶν ἀθῶων τέκνων της:

κεῖμαι σὺν τεκέεσσι καὶ ἡμετέρῳ παρακοίτῃ
δήμον ἀτασθαλίῃ καὶ μανίῃ στρατιῆς

δηλώνει ἡ Κωνσταντίνῃ καὶ συνεχίζει συνδυάζοντας ἐπικαιρότητα καὶ πολιτικὴ μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ μυθολογία: τὰ πάθη της συγκρίνονται μὲ τὰ πάθη τῆς Ἑκάβης, τῆς Ἰοκάστης καὶ τῆς Νιόβης. Ἄσχετα ἂν χαράχθηκε σὲ τάφο ἢ ὄχι — ποῦ τὸ θεωρῶ καὶ πιθανότερο — τὸ ποίημα ἀπηχεῖ τὰ συναισθήματα τῶν φιλικῶν πρὸς τὸν Μαυρικίου κύκλων μετὰ ἀπὸ τὴν δολοφονία του.

Καὶ τώρα δεῖγμα ἐπιτυμβίων ἀπὸ ἄλλῃ ἐποχῆ: ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη. Ὡς πρὸς τὴν μορφή διατηροῦνται οἱ παραδοσιακοὶ τύποι, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ περιεχόμενο εἶναι ἀκραιφνῶς χριστιανικά:

ἐκεῖ πορευθεῖς, σὺ μενεῖς αἰωνίως.
ἐκεῖ καταστάς, ἔνθα τῶν ἔργων κρίσις.
ἂν ταῦτα δέξῃ, κερδανεῖς ψυχῆς φάος.³⁸

δύο ἐπιγράμματα γιὰ τὸν Ἰωάννη Ἐλεήμονα, πατριάρχη Ἀλεξανδρείας (7.679, 680), ποῦ ἀποδίδονται στὸν Σωφρόνιο (πρᾶγμα ποῦ δὲν δέχεται ὁ A. Cameron, «The Epigrams of Sophronius», *Classical Quarterly* n.s. 33 (1983) 284-292, κυρίως 289-290 = *Variorum Reprints*, ὁ.π., ἀρ. VII), καὶ πολλὰ ἄλλα.

37. Βλ. P. Grierson, «The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337-1042)», *DOP* 16 (1962), 1-63, κυρίως 47 καὶ σημ. 88, καὶ Αἰκατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, Α', 324-610, Ἀθήνα 1975, σ. 327, σημ. 1. Τὸ ἐπιτύμβιο συμπεριλήφθηκε ἀπὸ τὸν Cougny στὸ παράρτημα τῆς ἔκδοσός του τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας (E. Cougny, *Epigrammatum Anthologia Palatina cum Planudeis et Appendice nova epigrammatum veterum ex libris et marmoribus ductorum*, II, Παρίσι 1890, σ. 732). Ἐκδόθηκε καὶ ἀπὸ τὸν R. Cantarella, *Poeti Bizantini*, Μιλάνο 1948, I, σ. 85, ἀρ. XLVI (κεῖμενο) καὶ II, σ. 122-123 (σχόλιο καὶ μετάφραση).

38. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἰαμβοὶ* (ἔκδ. Speck) 274, ἀρ. CVe.

Στὰ ἐπιτύμβια συνήθως ἐξαίρονται οἱ πράξεις τοῦ νεκροῦ ὅσα ζοῦσε. Καὶ ὁ Στουδίτης θεωρεῖ καλὸ νὰ προβάλει ἰδιαιτέρως τὸ ὅτι ἕνας εὐνοῦχος Θεοφύλακτος

τὸν τῆδε ναὸν καὶ μονὴν παναισίαν
ἤγειρε τερπνῶς τῷ Θεῷ καὶ Δεσπότη
εἰς λύτρον αὐτοῦ πταισμάτων τῶν ἐν βίῳ.³⁹

Καὶ σὲ ἄλλη περίπτωσι, κάποια κυρία μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συζύγου της

ἄριστον ἦδε τοῦτο κέκρικεν μάλα,
τὰ πάντα δοῦναι τῷ Θεῷ καὶ Δεσπότη
ῥακοστολεῖν δὲ τῷ μοναστικῷ τρόπῳ.⁴⁰

Δὲν λείπει ἐπίσης καὶ ἡ ἀντίληψη ὅτι πεθαίνει νέος ἐκεῖνος ποῦ ἔχει τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, στὴν περίπτωσή μας σὲ χριστιανικὴ ἐκδοχή:

ὄνπερ προμηθῶς, ἐξ ἀκανθῶν ὡς ῥόδον,
τοῦ τῆδε κόσμου Χριστὸς ἐξάρας τάχει
ἔχει σὺν ἄλλοις δεξιᾷ χειρὶ στέφων.⁴¹

Ὡς τώρα ἐξετάστηκαν ἐπιτύμβια γιὰ διάφορα πρόσωπα, ὄχι ὅμως εἰδικὰ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα. Καὶ πράγματι, ἀν' ἐξαίρεθον οἱ ἔμμεσες μνεῖες τοῦ Ἀναστασίου καὶ τοῦ Μαυρικίου σὲ ἐπιγράμματα ποῦ ἤδη ἀναφέρθηκαν, καθὼς καὶ ἕνα ἐπιτύμβιο γιὰ τὸν Ἰουλιανό, ποῦ ἀποδίδεται στὸν Λιβάνιο καὶ ἐντάχθηκε καὶ στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία (7.747),⁴² πρέπει νὰ φθάσουμε στὸν 10ο αἰῶνα γιὰ νὰ συναντήσουμε τὰ πρῶτα αὐτοκρα-

39. δ.π. 292, ἀρ. CXIII.

40. δ.π. 298, ἀρ. CXVII.

41. δ.π. 289, ἀρ. CXI. Χαρακτηριστικὸ καὶ τὸ ἀρχαιοελληνικὸ ἐπίγραμμα (Peek, ἀρ. 1646):

δημῶδ[ης ὄδε μῦθος] | ἐπὶ στομά[τεσσι κάθηται], |
θάσσον ἀπο[θνήσκειν οὖς φι] | λέουσι θεοί.

πρβ. καὶ Ἀναγνωστόπουλο, δ.π. 177, σημ. 1 (βλ. σημ. 21).

42. Στὴν σύντομη μορφή τοῦ διστίχου, ποῦ παραδίδεται στὸν Ζώσιμο III, 34.4 (ἐκδ. Mendelsohn, σ. 157, πρβ. Peek, ἀρ. 397). Ὑπάρχει καὶ ἐκτενέστερη — τετραστιχὴ — παραλλαγή, προφανῶς ἀνάπτυξη τῆς πρώτης, ποῦ παραδίδεται στὸν Κεδρηγό (CSHB I, 539, πρβ. Grierson, δ.π. 41). Χαρακτηριστικὴ πάντως καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ ἐπανάληψη τοῦ ὁμηρικῶ ἑξαμετροῦ στίχου βασιλεὺς τ' ἀγαθὸς κρατερός τ' αἰχμητής (Ἰλ. Γ 179 κ.ά.).

τορικὰ ἐπίτιμβια. Κατὰ σύμπτωση, καὶ οἱ τρεῖς πρώτες περιπτώσεις δὲν φαίνεται νὰ προέρχονται ἀπὸ φιλικούς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα κύκλους. Πιὸ συγκεκριμένα, στὴν γνωστὴ ἠθοποιία *τίνας λόγους εἶπε Λέων ὁ βασιλεὺς τελευτῶν*,⁴³ πρὸς τὸ τέλος τοῦ ποιήματος τοποθετοῦνται στὸ στόμα τοῦ Λέοντα ὁδηγίες νὰ χαραῖξουν στὸν τάφο του τὰ λόγια *Λέων ἐνθάδε κεῖται | ὁ μόνος ὑπὲρ ἄνθρωπον τὸν Θεὸν παροργίσας*. Παρόμοιες φράσεις, πού ὑποτίθεται ὅτι συγκαταλέγονται στὶς τελευταῖες θελήσεις τοῦ Λέοντα, πού ἐκφωνοῦνται ἀπὸ τὸν ἴδιο λίγο πρὶν πεθάνει, ἀποκοτῶν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθαν, καὶ γιὰ τὶς ἰδεολογικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς.

Ἡ δευτέρη περίπτωσις εἶναι τὸ ἐπίτιμβιο γιὰ τὸν Στέφανο, τὸν γιὸ τοῦ Ρωμανοῦ Α' Λακαπηνοῦ, πού ὁ ἐκδότης ἀποδίδει στὸν Συμεὼν τὸν Λογοθέτη.⁴⁴ Ἄσχετα ἂν ἡ ἀπόδοσις εἶναι σωστὴ ἢ ὄχι, ὁ ποιητὴς κατόρθωσε νὰ περιλάβει σὲ 19 στίχους τὴν ἱστορία τῆς ἀνόδου καὶ τῆς πτώσεως τοῦ Στεφάνου, καὶ μάλιστα σὲ ἐξομολογητικὸ τόνο, σὲ πρώτῳ πρόσωπο, μὲ ἄμεση ἐξιστόρησις ὑποτίθεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν νεκρὸ. Καὶ τὸ εὔρημα τοῦ τελευταίου στίχου, νὰ ἱκετεύει ὁ Στέφανος τὸν πατέρα του νὰ μεσιτεύσει γιὰ τὴν θεϊκὴ εὐσπλαχνία,⁴⁵ καθιστᾷ τὸ ποιῆμα συγκλονιστικὴ ἐπικαιρικὴ μαρτυρία, καὶ ὄχι μόνον ἀπλὴ ἐπιβεβαίωσις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.⁴⁶ Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Στεφάνου πολλοὶ θὰ ἀναρωτήθησαν πῶς θὰ ἀντικρύσει στοὺς οὐρανοὺς τὸν πατέρα του. Ἐπίτιμβιο γιὰ τὸν Στέφανο, ἂν ἀναρωτήθηται, ἔπρεπε νὰ ἀντλήσῃ τὴν ἐμπνευσή του ὁ ποιητὴς.

Ἡ τρίτη περίπτωσις εἶναι τὸ ἐκτενὲς ἐπίτιμβιο τοῦ Ἰωάννη Γεωμέτρη⁴⁷ γιὰ τὸν Ἰωάννη Τσιμισκῆ: ἐνῶ ὁ ποιητὴς ἀρχίζει ἐγκωμιάζοντας τὸν αὐτοκράτορα, πού παρουσιάζεται ὁ ἴδιος νὰ ἐκθέτει τὶς ἐπιτυχίες του, αἰφνίδια ὁ τόνος ἀλλάζει καὶ ὁ Τσιμισκῆς ἐμφανίζεται νὰ δηλώνει

43. Ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν I. Ševčenko, «Poems on the Deaths of Leo VI and Constantine VII», *DOP* 23-24 (1969-70), 196-197.

44. Βλ. V. Vasiliévskij, «Dva nadgrobnich stichotvorenija Simeona Logofeta», *Viz. Vrem.* 3 (1896) 574-578.

45. *Ἰλεων εὐρέ μοι τὸν κριτήν, πάτερ*. Ἀκολουθῶ στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴν διόρθωσις πού πρότεινε ὁ E. Kurtz, *BZ* 6 (1897) 442-443.

46. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. S. Runciman, *Emperor Romanus Lecapenus and his Reign*, Cambridge 1963, σ. 229 κ.ἑ. Πρβ. καὶ K. I. Ἄμαντο, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, Β', 867-1204, Ἀθήνα 1977, σ. 98 καὶ σημ. 2.

47. Βλ. *PG* 106, 903-905. Φυσικὰ δὲν πρόκειται γιὰ τὸν Σταυράκιον, ὅπως σημειώνεται στὴν ἀντίστοιχη σημείωσις τοῦ Migne.

ἐπεὶ δ' ἔρωσ με τῆς κακίστης ἐν βίῳ
 τυραννίδος κατέσχε, φεῦ δυσβουλίας.
 Καὶ δεξιὰν ἤμαξα καὶ σκῆπτρον κράτους
 ἤρπασα, πύργον συγγενῆ κατασπάσας...

Τελικὸς σκοπὸς τοῦ Γεωμέτρη βέβαια εἶναι ὁ ἔμμεσος ἔπαινος τοῦ Νικηφόρου Φωκά, καὶ εἶναι γνωστὸ καὶ τὸ ἄλλο ἐπιτύμβιο⁴⁸ ποῦ τοῦ ἀφιέρωσε καὶ ποῦ τὸν ἐγκωμιάζει εὐθέως. Συγχρόνως «ἀνακαλεῖ» τὸν νεκρὸ νὰ τοὺς σώσει ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Ρώσων, ἐκεῖνος ὁ ἥρωικὸς μαχητῆς, ποῦ ἦταν πλὴν γυναικὸς τᾶλλα γοῦν Νικηφόρος. Ἄλλη μιὰ περίπτωση ἔμπνευσης ἀπὸ τὸν παλμὸ τῶν γεγονότων: σίγουρα πολλοὶ θὰ ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ ἀναφωνήσουν «ποῦ εἶσαι Νικηφόρε νὰ μᾶς σώσεις;». Καὶ βέβαια, ὄση ρητορικὴ καὶ ἂν ἔχουν οἱ στίχοι τοῦ Γεωμέτρη, ἡ σύνδεση μὲ τὴν ἐπικαιρότητα εἶναι σαφής. Πρὸκειται τελικὰ γιὰ πολιτικὴ ποίηση, ποῦ, ὅπως συμβαίνει σὲ παρόμοιες περιπτώσεις, ἀπαιτεῖ ἄμεση σύνδεση μὲ τὴν ἐπικαιρότητα, ὥστε νὰ ἔχει ἀπήχηση.⁴⁹ Ἀνάλογο ἀνακάλυμμα τοῦ Νικηφόρου θὰ ἦταν φυσικὰ δυνατὸν νὰ γίνεαι καὶ μετὰ ἀπὸ τὶς νίκαις τοῦ Τσιμισκῆ, ὅπως ὅποτε ὁμοίως τότε θὰ εἶχε πολὺ μικρότερη ἀπήχηση. Ἐκτὸς ἂν ὁ Γεωμέτρης ἤθελε νὰ προκαλέσει τόσο πολὺ, ἀγνοώντας τὸν Τσιμισκῆ. Πάντως, εἴτε τὴν πρώτην περιπτώσιν δεχθοῦμε, εἴτε τὴν δευτέραν, τὸ ἐπιτύμβιο αὐτὸ γιὰ τὸν Νικηφόρο Φωκά εἶναι προάγγελος ὀλόκληρης σειρᾶς αὐτοκρατορικῶν ἐπιτυμβίων, μὲ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι ὅλα εἶναι μεταθανάτια ἐγκώμια τῶν αὐτοκρατόρων.

Τὸ χαρακτηριστικότερο ἴσως δεῖγμα εἶναι τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Βασιλείου Β':⁵⁰ λιτὸ καὶ ἐπιβλητικὸ, μὲ προσεγμένες τὶς λεπτομέρειες, μὲ κατάλληλες ἐναλλαγὰς τῶν χρόνων, ὥστε νὰ τονίζεται πιδὸ πολὺ ἡ ἀντίθεση παρελθόντος καὶ παρόντος: ἴστημι καὶ σαββατίζω δηλώνει ὁ ἴδιος

48. Ἐκδ. S. G. Mercati, «Epigramma di Giovanni Geometra sulla tomba di Niceforo Foca», *Bessarione* 25 (1921) 158-162 (= *Collectanea Byzantina*, Μπάρι 1970, I, σ. 252-256). Πρβ. Ἄμαντο, ὁ.π. 129.

49. Σαφὴς ὁ ἀντιπολιτευτικὸς τόνος ἐναντίον τοῦ Τσιμισκῆ καὶ στὸ ἐπίγραμμα ποῦ ἐξέδωσε ὁ W. Hörandner, «Miscellanea Epigrammatica», *JÖB* 19 (1970) 115.

50. Ἀπὸ τὶς πολλὰς ἐκδόσεις βλ. S. G. Mercati, «Sull'epitafio di Basilio II Bulgaroctonos», *Bessarione* 25 (1921) 137-142. Πρβ. τοῦ ἴδιου, «L'epitafio di Basilio Bulgaroctonos secondo il codice modenese greco 144 ed ottoboniano greco 324», *Bessarione* 26 (1922) 220-222 (= *Collectanea Byzantina*, ὁ.π. 226-231 καὶ 232-234 ἀντίστοιχα).

ὁ αὐτοκράτορας, τῶν ἀμετρήτων πόνων οὓς ἐν μάχαις ἔστεργον, καὶ Ῥώμης τὰ τέκνα τῆς Νέας ἐρρόμηρ. Καὶ μετὰ ἀπὸ τοὺς παρατατικούς, ποὺ δηλώνουν νοσταλγικά τις ἐπιτυχίες τοῦ αὐτοκράτορα, καὶ πάλι ἐν-στώτας: *Καὶ μαρτυροῦσι τοῦτο...*, ὥστε νὰ γίνῃ σαφές ὅτι ἔστω κι ἂν πέθανε ὁ Βασίλειος, τὰ ἀποτελέσματα τῶν νικῶν του ἐξακολουθοῦν νὰ προκαλοῦν τὸν θαυμασμό. Καὶ ἡ κατάληξη τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι συγκινητική: ἡ καλύτερη ἀνταμοιβὴ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα εἶναι οἱ προσευ-χὲς τοῦ παροδίτη.

Ὅταν πάλι ὁ Ἰωάννης Μαυρόπους, στὴ σειρὰ ἐπιτυμβίων ποὺ ἀφιερώνει στὸν Κωνσταντῖνο Θ' τὸν Μονομάχο⁵¹ περιλαμβάνει στίχους ὅπως

*ἄρτι στενοῦμαι τῷ βραχεῖ τούτῳ λίθῳ,
εἰς δὲ γυμνὸς νῦν, ἀντὶ τῶν πάλαι θρόνων,
καὶ τῶν ἀπείρων ὧν ἐπεκράτου τὸπων*⁵²

ἢ

*πρόσκαιρος ὢν ἄνθρωπος ἐφρόνου μέγα,
καὶ γῆς βραχὺς χοῦς, γῆς ἐπεσκόπου ἀκρα,
ζητῶν τὰ κύκλω τῆς ὅλης οἰκουμένης
εἰς ἐν συνάψαι τοῖς ὄροις τοῖς τοῦ κράτους
ἀλλ' ἐκράτησεν ἢ πρὸ τοῦ κρατουμένη,
καὶ πρὸς στενὸν μέρος τι συγκλείσασά με...*⁵³

τότε δὲν θρηνεῖ μόνο τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλὰ θρηνεῖ καὶ τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς καὶ μιᾶς ἰδεολογίας.⁵⁴ Κάτι ἀντίστοιχο ἐκφράζει καὶ ὁ Θεόδωρος Πιρρόδρομος στὸν ἐπιτάφιο γιὰ τὸν Ἰωάννη Β' Κομνηνὸ:

*νῦν δ' ἀλλ' ὁ γῆς ἄμετρα πλέθρα βαρβάρου
τῷ Ῥωμαϊκῷ καθυποστρώσας κράτει*

51. Ἰωάννης Μαυρόπους (ἐκδ. Bollig – de Lagarde) σ. 39-41, ἀρ. 81-85. Πρβ. Α. Καρπόζηλο, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ἰωάννινα 1982, σ. 90-91.

52. Ἰωάννης Μαυρόπους, σ. 39, ἀρ. 81.

53. Ἰωάννης Μαυρόπους, σ. 41, ἀρ. 84.

54. Ἀξίζει νὰ γίνῃ συσχετισμὸς τῶν στίχων αὐτῶν μὲ τὸ ποίημα γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Κωνσταντῖνου Ζ', στοὺς στίχους 49-52 (Ševčenko, δ.π. 211):

*Στενὴ μοι τάφος οἴκησις, ἀλλ' ἐχωρήθην ὅμως
καὶ τί πρὸς πλάτος ἔβλεπον τῆς οἰκουμένης πάσης
τὴν κατ' ἐχθρῶν ἐξέλασιν διὰ φροντίδος ἔχων;
τὴν εἰς Ἀιδὴν μετάβασιν ἐγγίζουσαν ἠγνόουν.*

Ἡ ἰδεολογικὴ ταυτότητα εἶναι, νομίζω, περισσότερο ἀπὸ προφανής.

ψυχρῶ καλυφθεῖς καὶ βραχεῖ κείμαι λίθῳ,
ὁ κοινὸς ἄναξ δύσεως καὶ τῆς ἔω
αὐτὴν ὑπῆλθον τὴν ἀνήλιον δύσιν...⁵⁵

Βέβαια στὴν περίπτωση τοῦ Προδρόμου πρόκειται περισσότερο γιὰ ἐκτενεῖς ἐμμέτρους ἐπιταφίους, πῶς σύνθετους ἀπὸ τὰ ἀπλᾶ ἐπιτύμβια. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Νικόλαο Καλλικλῆ⁵⁶ καὶ γιὰ τὸν Μανουὴλ Φιλῆ· ὁ τελευταῖος μάλιστα συνέθεσε καὶ διαλογικὴ μονωδία γιὰ τὸν Ἰωάννη Θ' Παλαιολόγο.⁵⁷

Στὰ ἐπιτύμβια τῶν στρατηγῶν πάλι φυσιολογικὸ εἶναι νὰ τονίζεται πόσο ἐπιτυχημένη ὑπῆρξε ἡ στρατηγία τους. Καὶ στὴν κατηγορία αὐτὴ πάντως παρατηροῦνται ἐναλλαγές καὶ ποικιλία. Ἄρκοῦν τρία χαρακτηριστικὰ παραδείγματα: στὸ ἐπιτύμβιο τοῦ ἐξάρχου τῆς Ἰταλίας Ἰσαακίου ἡ σύζυγός του εἶναι ἐκείνη ποὺ ἔχει τὸν λόγο:

Ἐνταῦθα κείται ὁ στρατηγῆσας καλῶς
Ῥώμην τε φυλάξας ἀβλαβῆ καὶ τὴν δύσιν
τρὶς ἐξ ἐνιαυτοῖς τοῖς γαληνοῖς δεσπόταις,
.....
τούτου θανόντος εὐκλεῶς ἡ σύμβιος
Σωσάννα σώφρων τρυγόνος σεμνῆς τρόπῳ
πυκνῶς στενάζει ἀνδρὸς ἐστερημένη,
ἀνδρὸς λαχόντος ἐκ καμάτων εὐδοξίαν
ἐν ταῖς ἀνατολαῖς ἡλίου καὶ τῆ δύσει,
στρατοῦ γὰρ ἤρξε τῆς δύσεως καὶ τῆς ἔω.⁵⁸

Λόγια ἐπιβλητικὰ τοποθετεῖ στὸ στόμα τοῦ στρατηγοῦ Μανιάκη ὁ Χριστόφορος Μυτιληναῖος:

55. Ἐκδ. Hörandner, σ. 338, ἀρ. 25, στ. 100-104.

56. Βλ. κυρίως τὸ ποίημα 31, πάλι γιὰ τὸν Ἰωάννη Β' (ἐκδ. Romano) σ. 112-116.

57. Ἐκδ. Miller, σ. 388-414.

58. Χρησιμοποιοῦ τὸ κείμενο ὅπως δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Cougny, ὁ.π. 728 (βλ. σημ. 37). Πρβ. καὶ *Dumbarton Oaks Bibliographies*, ὁ.π. (ἀρ. VEr. 6338) καθὼς καὶ τὴν φωτογραφία ἀρ. 10 στὸν συλλογικὸ τόμο *I Bizantini in Italia*, Μιλάνο 1982. Στὸ ἐπιγράμμα αὐτό, ἄξιο παρατήρησης εἶναι ἡ χρησιμοποίηση τοῦ θέματος τῆς «θλιμμένης τρυγόνας», μοτίβο ποὺ συνήθως ἀνάγεται στὸν «Φυσιολόγο»: βλ. Δ. Β. Οἰκονομίδη, «Τὰ δημοτικὰ ἄσματα τῆς ἠλιμμένης τρυγόνας», *Ἐπετηρὴς Λαογραφικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 7 (1952) 45-56.

*Μανιάκης λαλέω ἀπὸ τύμβου ἀνδράσι πᾶσιν
οὐ λίπον ἠγορέην ἐπὶ γαίης, ἀλλ' ὑπὸ γαίαν
οἰχόμενος κατέχωσα, ἐμοὶ δ' ἄμα συγκατέθαψα.⁵⁹*

Ἐνταφιασμός τῆς ἀνδρείας λοιπὸν μαζί με τὸν γενναῖο στρατηγὸ. Μιὰ ἐξ ἴσου καίρια καὶ ἐπικαιρική μαρτυρία, ποὺ ἀντανακλᾷ τὴν ἀγωνία πῶς θὰ καλυφθεῖ τὸ κενὸ ποὺ ἐκεῖνος ἄφησε μετὰ τὸν θάνατό του. Ἡ ἀπώλεια ἑνὸς ἰκανοῦ στρατιωτικοῦ ἡγέτη σὲ κρίσιμες περιστάσεις, μήπως δὲν ἰσοδυναμεῖ μετὰ τὴν ἀπώλεια ἑνὸς θησαυροῦ;

Τὸ ἐπίγραμμα πάλι γιὰ τὸν στρατηγὸ Κατακαλῶν δίνει στὸν ποιητὴ τὴν εὐκαιρία νὰ ἀπευθύνει παραινέσεις σὲ στρατὸ καὶ στρατηγούς:

*Ἄλλ' ὦ στρατηγοὶ καὶ στρατὸς καὶ σατράπαι,
οὕτως ἀγωνίζεσθε μέχρις αἱμάτων,
ὑπερμαχοῦντες πίστεως χριστωνύμων,
ὡς οὗτος ἠγώνιστο.⁶⁰*

Ἀντίθετα ἀπὸ τίς προηγούμενες κατηγορίες ἐπιγραμμάτων σαφῶς χαμηλότεροι τόνοι κυριαρχοῦν στὰ ἐπιτύμβια τῶν πιδ ἀπλῶν ἀνθρώπων: Ἰδιαίτερη ἔμφαση παρέχεται στὰ προτερήματα τοῦ νεκροῦ, ἐνῶ ἰδιαίτερα τονίζονται καὶ οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις. Ἡ σύμπνοια μητέρας καὶ κόρης εἶναι ἐκεῖνο ποὺ τονίζεται τελευταῖο στὸ κοινὸ ἐπιτύμβιο τῆς Σοφίας Κομνηνῆς καὶ τῆς κόρης της Εἰρήνης:

*Κοινὴ γὰρ ἀμφοῖν καὶ θανούσαις ἢ κόνις
αἷς πρὶν ὑπὲρ σύγκρισιν ἢ συμψυχία.⁶¹*

Κάποιος καλλιφώνος Μιχαὴλ καὶ μετὰ τὸν θάνατό του συνέχισε νὰ ψάλλει, αὐτὴ τὴ φορὰ στὸν οὐρανό: ἄδειν συνήφθη τοῖς χοροῖς τῶν ἀγγέλων.⁶² Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμῶν παραλληλίζει τὸν οἰκογενειακὸ τάφο τοῦ Στέφανου Κομνηνοῦ πρὸς τὴν κιβωτὸ τοῦ Νῶε: ὁ τύμβος χαρακτηρίζεται *κιβωτοτετράπλευρος* ποὺ ἔχει διττοὺς σεβαστοὺς καὶ παῖδας αὐτῶν. Στὸ τέλος ἐκφράζεται ἡ εὐχὴ οἱ τρικυμίες τῆς ζωῆς τους νὰ καταλήξουν πρὸς γῆν μελιτώσαν.⁶³

59. Ἔκδ. Kurtz, σ. 39, ἀρ. 65. Πρβ. Ἄμαντο, ὁ.π. 191.

60. Βλ. Σ. Λάμπρο, «Τὰ ὑπ' ἀρ. ριζ' καὶ ργ' κατάλοιπα», *NE* 16 (1922) 53-54.

61. Βλ. Σ. Λάμπρο, «Ὁ Μαρκιανὸς κῶδιξ 524», *NE* 8 (1911) 47. Πρβ. Κ. Βαρζό, *Ἡ Γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Α', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 169-172.

62. Λάμπρος, ὁ.π. 45-46.

63. Βλ. Κ. Horna, «Die Epigramme des Theodoros Balsamon», *Wiener Studien* 25 (1903) 25, ἀρ. 12. Βλ. καὶ Βαρζό, ὁ.π. 288-291.

Μιά οικογενειακή τραγωδία συγκίνησε τὸν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο, καὶ ἀφιέρωσε ἐπίγραμμα στὸν Κωνσταντῖνο Νοστόγγο καὶ στὰ μέλη τῆς οικογένειάς του, ποὺ πέθαναν ἀλληλοδιαδόχως σὲ τρεῖς μῆνες καὶ ἐνταφιάστηκαν σὲ κοινὸ τάφο.⁶⁴ Ὑπάρχει ἀκόμα καὶ ἓνα ἐπίγραμμα σὲ κάποιον ἄγνωστο εὐνοῦχο, τὸ ὁποῖο, ἔστω καὶ μὲ τὸν περιφρονητικὸ τόνο του, φανερῶνει κάποια κοινωνικὴ τοποθέτηση:

*Ἐνθάδε τὴν μιὰρὰν κεφαλὴν κατὰ γαῖα καλύπτει,
ἄρρενα καὶ θῆλιν, εἰς τέλος οὐδέτερον.⁶⁵*

Τὸ κενὸ ποὺ προκαλεῖ ὁ θάνατος σημαντικῶν προσωπικοτήτων τινίζεται σὲ ἄλλα ἐπιγράμματα. Ἄγνοιας λίθος καλύπτει τοὺς ζωντανούς μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ δάσκαλου τοῦ Νικηφόρου, ὅπως διαπιστώνει ὁ Ἰωάννης Γεωμέτρης.⁶⁶ Ὁ γενικὸς θρῆνος εἶναι ἡ κεντρικὴ ιδέα τοῦ ἐπίγραμμα τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦρᾶ γιὰ τὸν Θεόδωρο Μετοχίτη,⁶⁷ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα γιὰ τὸν πατριάρχη Ἰσίδωρο,⁶⁸ καθὼς καὶ τοῦ Ἰωάννη Χορτασμένου⁶⁹ γιὰ τὸν Ἰωάσαφ, ποὺ ἐπιπλέον εἶναι γραμμένα σὲ γλῶσσα ἀρχαῖζουσα καὶ σὲ ἐλεγειακὰ δίστιχα.

Σὲ ἄλλα ἐπιτύμβια, οἱ ποιητὲς ἀναζήτησαν τὴν πρωτοτυπία μὲ διάφορα στιχουργικὰ, λεκτικὰ καὶ ἄλλα παίγνια: ἐπανάληψη τῆς τελευταίας λέξης τοῦ στίχου ὡς ἡχώ,⁷⁰ σὲ μιὰ παραλλαγὴ τοῦ θέματος τοῦ διαλό-

64. Ἄ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Ἐπιγράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου», *Ἀθηνᾶ* 15 (1903) κυρίως 467, ἀρ. 7.

65. Βλ. J. F. Boissonade, *Anecdota Graeca*, II, Παρίσι 1830, σ. 478.

66. *Ἄμφω καλύπτει πράγματα, Νικηφόρε.
Λίθος τάφου, σέ ζῶντας, ἀγνοίας λίθος.*

(*PG* 106, 929). Ὁ F. Scheidweiler, «Studien zu Johannes Geometres», *BZ* 45 (1952) 289, προτείνει τὴν διόρθωση *φράγμα τι, ἀντι πράγματα*.

67. Βλ. S. G. Mercati, «Sulle poesie di Niceforo Gregora», *Bessarione* 22 (1918) 90-98 (= *Collectanea Byzantina*, δ.π. I, σ. 144-149).

68. *γῆθησεν μὲν Ὀλυμπος καὶ νόες οὐρανίωνες,
αὐτὰρ γ' εὐσεβέσσι λέλειπται ἄλγεα λυγρά.*

Βλ. Β. Λαοῦρδα, «Νικολάου Καβάσιλα προσφώνημα καὶ ἐπιγράμματα εἰς Ἅγιον Δημήτριον», *ΕΕΒΣ* 22 (1952) 108-109.

69. H. Hunger, *Johannes Chortasmenos. Briefe, Gedichte und kleine Schriften*, Βιέννη 1969, σ. 194. Ὁ ἐπιτάφιος γιὰ τὸν Ἀνδρέα καὶ τὸν Μανουὴλ Ἀσάν τοῦ ἴδιου συγγραφέα (ἐκδ. Hunger, σ. 227-237), ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμα προσπάθεια καινοτομίας, καθὼς στὸ κείμενο ἐναλλάσσονται ἔμμετρα καὶ πεζὰ τμήματα.

70. Βλ. P. Maas, «Echoverse in Byzantinischen Epitaphien», *BZ* 13 (1904) 16.

γου, ἢ κλιμακωτοὶ στίχοι, ὅπως οἱ στίχοι τοῦ Ἰωάννη Τζέτζη γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α΄:⁷¹ κάθε στίχος ἀρχίζει μὲ τὴν τελευταία λέξη τοῦ προηγούμενου. Ὁ Τζέτζης πάλι ἔγραψε ἐπιτάφιους στίχους γιὰ τὸν Θεόδωρο Καματηρό,⁷² γιὰ τοὺς ὁποίους ὑπερηφανεύεται ὅτι δὲν ἔχουν κανένα δίχρονο φωνῆεν, κάνοντας συγχρόνως καὶ ἐπίδειξη ἀρχαιομάθειας.⁷³ Παρατηροῦνται ἐπίσης διάφορα λογοπαίγνια τοῦ τύπου

*Καλῶν θάλασσαν, τοῦτο δὴ τὸ τοῦ λόγου
ὁ Ξηρὸς εὐρῶν ὁ κοιτῆς τὴν Ἑλλάδα
ξηρὰν ἀφήκε, μὴ λιπῶν μηδ' ἰκμάδα.*⁷⁴

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Στέφανος Κοντοστέφανος σκοτώθηκε ἀπὸ πέτρα στὴν πολιορκία τῆς Κέρκυρας (1149). Καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος στὸ ἐπίγραμμα πού τοῦ ἀφιέρωσε χρησιμοποίησε πολὺ ἐπιτυχημένα τὴν λέξη «Λίθος» σὲ διάφορες πτώσεις καὶ μὲ κατάλληλη ἐκμετάλλευση τῶν διαφόρων σημασιῶν της.⁷⁵

Ἦδη, καὶ μὲ ἀφορμὴ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἐπιτύμβια, ἔγινε λόγος γιὰ τὴν τάση σύνθεσης ἐκτενῶν ἐγκωμιαστικῶν ἐπιταφίων ποιημάτων. Κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται καὶ στὰ ἐπιτάφια ποιήματα καὶ ἄλλων ἀτόμων. Δὲν πρόκειται βέβαια γιὰ ἐπιτύμβια μὲ τὴν κυριολεκτικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, δὲν θὰ ἔπρεπε πάντως νὰ μὴν γίνεи ἔστω καὶ σύντομη μνεῖα τους στὰ πλαίσια τῆς ἔρευνάς μας. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι τὸ ὅτι βασιζονται σὲ ἀρχαῖα πρότυπα: σὲ ἓνα βασικὸ γιὰ τὴν θεωρία τῆς ρητορικῆς κείμενο, τὴν *Διαίρεσιν τῶν ἐπιδεικτικῶν* τοῦ Μενάνδρου,⁷⁶ καὶ ἰδιαιτέρα τὰ τμή-

71. P. Matranga, *Anecdota Graeca*, II, Ρώμη 1860, σ. 619-622.

72. S. Petridès, «Épitaphe de Theodore Kamateros», *BZ* 19 (1919) 7-10. Πρβ. D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, Λονδίνο 1968, σ. 79, σημ. 5.

73. Βλ. P. Maas, «Zwei Noten zu dem Epitaph des Tzetzes auf Theodoros Kamateros», *BZ* 19 (1910) 11.

74. Χριστόφορος Μυτιληναῖος (ἔκδ. Kurtz) σ. 15, ἀρ. 20.

75. Ἔκδ. Hörandner, σ. 436-437, ἀρ. 8. Φυσικὰ παρατηροῦνται καὶ περιπτώσεις αὐτοῦσιας παράθεσης στίχων τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, π.χ. σὲ στίχους τοῦ Νικήτα Εὐγενειανοῦ: βλ. E. A. Πεζόπουλο, «Νικήτας ὁ Εὐγενειανὸς ποιητὴς τῶν ἐπιγραμμάτων τοῦ κώδικος Urbin. 134», *EEBS* 12 (1936), ἰδιαιτέρα 427-428.

76. Βλ. D. A. Russell - N. G. Wilson, *Menander Rhetor* (edited with Translation and Commentary), Ὁξφόρδη 1981, σ. 160-164 (παραμυθητικὸς λόγος), 170-178 (ἐπιτάφιος), 200-206 (μονωδία). Πρβ. καὶ J. Soffel, *Die Regeln Menanders für die Leichenrede* (Beiträge zur Klassischen Philologie 57), Meisenheim am Glan 1974.

ματα περί παραμυθητικού λόγου, περί ἐπιταφίου και περί μονωδίας. Και ὁ ἄλλος λόγος εἶναι ὅτι στίς συνθέσεις αὐτὲς γίνεται προσπάθεια νὰ καλυφθεῖ ὅσο τὸ δυνατόν εὐρύτερο φάσμα τῆς ζωῆς τοῦ νεκροῦ. Παρέχεται λοιπὸν ἡ εὐκαιρία νὰ ἀνιχνεύσουμε ὄχι μόνο διάφορες λεπτομέρειες τῆς προσωπικῆς ζωῆς τοῦ τεθνεῶτος, ἀλλὰ και ὀρισμένες οἰκογενειακὲς τραγωδίες, ὅπως π.χ. τῆς Ἐηραίνης,⁷⁷ ποὺ πέθανε στὸ ταξίδι ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, πηγαίνοντας νὰ συναντήσῃ τὸν ἄνδρα της. Και τὸ χειρότερο, ἦταν ἔγκυος· τὸ πένθος λοιπὸν ἦταν διπλό. Ἄλλη περίπτωση: ἡ Ἀρετῆ, σύζυγος τοῦ Ἰωάννη Κλαυδιοπολίτη, προφανῶς πέθανε ἀπὸ φαρυγγίτιδα. Και ὁ ἄγνωστος ἐπιγραμματοποιὸς συνδέει τὴν ἀσθένεια μὲ τὸ μῆλο τοῦ Ἀδάμ και τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα:

*τερφθεῖς Ἀδὰμ φάρυγγα καρπῶ τοῦ ξύλου
θάνατον εὗρεν ἠδονῆς πικρὸν τέλος,
ὄν κλῆρον ἐκλέλοιπε τοῖς ἀπεκγόνοις.⁷⁸*

Και ὁ Κωνσταντῖνος Μέλης πέθανε ἀπὸ πλευρίτιδα· στὴ μνήμη του ὁ ἀδελφός του παράγγειλε νὰ ζωγραφιστεῖ εἰκόνα, ὥστε νὰ συγχωρηθεῖ.⁷⁹

Παρόμοιοι ἐπιτάφιοι εἶναι χρήσιμοι και στὰ τμήματα ποὺ περιγράφουν τίς ἀρετὲς τοῦ νεκροῦ: στὰ σημεῖα αὐτά, και παρὰ τίς ρητορικὲς ὑπερβολές, διακρίνονται οἱ ἀξίες και τὰ πιστεύω τῆς ἐποχῆς. Ὡς παράδειγμα ἂς ἀναφερθοῦν οἱ στίχοι στὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη Νοταρᾶ, ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Ἰωάσαφ:

*ὡς δ' οὖν μεγάλην ἀξίαν κεκτημένος
γαμβρὸς γεγώς τε τῶν κρατούντων και φίλος
παρ' ἠλικίαν δεξιὸς βουλευφόρος,
οὐκ ἤρεν ὄφρυν, οὐδὲ γ' ἐφρόνει μέγα,
ἀλλ' ἦν ταπεινός, εὐπροσήγορος πάνν,
δοτῆρ ἰλαρός, συμπαθεστάτη φύσις.⁸⁰*

77. Λάμπρος, ὅ.π. 186-187 (βλ. σημ. 60).

78. Λάμπρος, ὅ.π. 129. Γιὰ τὸν θάνατο ὡς ἐπακόλουθο τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, βλ. Ἀναγνωστόπουλο, ὅ.π. 46-47 και σημ. 5 (βλ. σημ. 21).

79. Βλ. S. Salaville, «Építaphe métrique de Constantin Mèlès, archidiacre d'Arbanon», *EO* 27 (1928) 403-416.

80. Βλ. Augusta Acconcia Longo, «Versi di Ioasaf ieromonaco e grande protosincello in morte di Giovanni Notaras», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 14-16 (1977-79) 278. Στὸ 1428 χρονολογεῖται ἕνα ἄλλο ἐπίγραμμα ἀπὸ τὴν Μεσημβρία, ποὺ ἐκδίδουν οἱ V. Gjuzelev – J. Koder, «Ein inschriftliches Grab-

Μὲ λίγα λόγια δηλώνεται κάτι ποῦ καὶ σήμερα ἐκτιμᾶται, δηλαδὴ νὰ μὲνε κάποιος ταπεινὸς καὶ εὐπροσῆγορος, ὅσο κι ἂν ἀνέβηκε κοινωνικά.

Ἐπέμεινα ἄρκετὰ στὰ παραδείγματα, καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀπὸ διαφορετικὲς ἐποχές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διαφορετικὰ κοινωνικά περιβάλλοντα, ὥστε νὰ γίνει φανερὸ ὅτι τὰ βυζαντινὰ ἐπιτύμβια μπορεῖ νὰ μὴν παρουσιάζουν σημαντικὲς καινοτομίες στὴν ἐξωτερικὴ μορφή, ἀκολουθώντας κατὰ κανόνα τὰ ἀρχαῖα πρότυπα· αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμπόδισε τοὺς ποιητὲς νὰ πραγματευθοῦν τὸ θέμα τους μὲ πρωτοτυπία καὶ μὲ προσαρμογὴ κάθε φορὰ στὶς πολιτικοκοινωνικὲς συνθῆκες τῆς ἐποχῆς τους. Πέρα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ λειτουργία τους, τὰ ἐπιτύμβια χρησίμευσαν συγχρόνως γιὰ τὴν ἄσκηση κοινωνικῆς κριτικῆς, γιὰ νὰ σατιρίσουν ἢ νὰ ψέξουν πρόσωπα καὶ καταστάσεις, ἀκόμα καὶ γιὰ ἀντιπολιτευτικοὺς σκοποὺς. Τελικά, καὶ τὰ ἐπιτύμβια εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθοῦν ἀξιόλογη μαρτυρία γιὰ τὶς «νοοτροπίες» τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος.

epigramm des Jahres 1428 in Nesebăr», *Byzantinobulgaria* 5 (1978) 305-310. Στὸ ἐπίγραμμα αὐτό, ὅπως ἐπισημαίνουν οἱ ἐκδότες (σελ. 309) χρησιμοποιοῦνται ἰσοδύναμα παγανιστικὰ καὶ χριστιανικὰ στοιχεῖα.

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ, ΘΕΟΣΗΜΙΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ Ν.Α. ΕΥΡΩΠΗ

Στὰ σλαβοβαλκανικά και ρουμανικά μεσαιωνικά χρονικά, μόνο κατ' ἐξαι-
ρηση υπάρχουν πολύ σύντομες και λιτές αναφορές σὲ πράξεις τῆς κα-
θημερινῆς ζωῆς τῶν ἡρώων τους. Μία ἀπὸ αὐτὲς βρίσκεται στὸ καλού-
μενο «'Ανώνυμο Χρονικὸ τῆς Μολδαβίας», τὸ ἐπίσημο χρονικὸ τοῦ πρὸ
σημαντικοῦ ἡγεμόνα αὐτῆς τῆς μεσαιωνικῆς ρουμανικῆς χώρας, τοῦ Στέ-
φανου τοῦ Μεγάλου (1457-1504), γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ κείμενο μᾶς πληρο-
φορεῖ ὅτι γευμάτιζε ὅταν ἔγινε μεγάλος σεισμός, σὲ ὅλην τὴν οἰκουμένη,
στὶς 29 Αὐγούστου 1471 (6979).¹

Στὴν πραγματικότητα πρόκειται μόνο γιὰ μιὰ διευκρίνιση τοῦ κύ-
ριου γεγονότος ποὺ καταγράφει ἐδῶ ὁ χρονικογράφος, τοῦ σεισμοῦ. Οἱ
σύγχρονοι μελετητὲς βασίστηκαν σ' αὐτὴν τὴν λεπτομέρεια γιὰ νὰ συμ-
περάνουν ἀπλῶς ὅτι ὁ συγγραφέας ἀνῆκε στὸ στενὸ περιβάλλον τῆς αὐ-
λῆς τοῦ Στέφανου, τοῦ ὁποῖου μπορούσε νὰ παρακολουθήσει τὴν καθη-
μερινὴ ζωὴ, στὴν προκειμένη περίπτωση σὰν αὐτόπτης μάρτυρας.²

Ἐξάλλου, ἡ πληροφορία γιὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 1471 περιέχεται και
σ' ὅλες τὶς παραλλαγές τοῦ παραπάνω χρονικοῦ, οἱ ὁποῖες γράφηκαν
λίγο ἀργότερα, τὸν 16ο αἰώνα, κατὰ τὴν πρὸ ἀποδεκτὴ ἄποψη στὴ μονὴ
Πούτνα, ὅπου ἦταν και ὁ τάφος τοῦ μεγάλου ρουμάνου ἡγεμόνα (τὰ λε-
γόμενα χρονικά Πούτνα Α' και Πούτνα Β').³ Ἀναφέρεται ἐπίσης, λίγο

1. *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI* publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, Βουκουρέστι 1959 (στὴ συνέχεια: *Cronicile*), σ. 8, στ. 16-17.

2. δ.π., βλ. P. P. Panaitescu, *Letopisețul anonim al Moldovei*, *Introducere*, σ. 4.

3. P. P. Panaitescu, «Les chroniques slaves de Moldavie au XVe siècle», *Romanoslavica* 1 (1958) 147, 151-153, 158· *Cronicile*, σ. X-XI, 41-42, 53-54· μιὰ καινούργια ἀλλὰ ἀμφίβολη ἄποψη, στὸν Ștefan Andreescu, «Les débuts de l'historiographie en Moldavie», *Revue roumaine d'histoire* 12/6 (1973) 1017-1035· πρὸ πρόσφατα, D. J. Deletant, «Slavonic Letters in Moldavia, Wallachia

νωρίτερα, και σ' ένα γερμανικό χρονικό τῆς ἡγεμονίας τοῦ Στεφάνου («τὸ μολδογερμανικὸ χρονικόν»), τὸ ὁποῖο σταματᾷ στὸ 1499.⁴ Ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀναφορές, μόνο στὸ Πούτνα Β' διευκρινίζεται, ὅπως στὸ πρωτότυπο, ὅτι ὁ σεισμὸς ἐγίνε ὅταν γευματίζε ὁ Στέφανος.⁵

Ὅμως, μόνο τὸ «Ἀνώνυμο Χρονικόν» ἀποκαλεῖ μ' αὐτὴν τὴν εὐκαιρία τὸν Στέφανο τσάρο. Διαβάζω: *Togožde ljeta [6979=1471], avgusta 29, bist träs velei togda po vāsei vāselenjei, va vrjemja vānegda svedješe car' na objad.*⁶ («Τὸ ἴδιον ἔτος [6979=1471], Αὐγούστου 29, ἐγίνε σεισμὸς μεγάλος τότε, εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην, τὴν ὥρα ὅπου ὁ τσάρος καθόταν εἰς τὸ τραπέζι καὶ γευματίζε»).

Σὲ ὅλα τὰ προαναφερόμενα κείμενα, οἱ τίτλοι πού φέρουν, τόσο ὁ Στέφανος ὁ Μέγας, ὅσο καὶ οἱ ἄλλοι ἡγεμόνες τῆς Μολδαβίας, εἶναι ἐκεῖνοι τοῦ αὐθέντη (= *dominus*, στὰ σλαβονικά *gospodin* ἢ *gospodar'*) καὶ τοῦ βοεβόδα. Μόνο στὸ «Ἀνώνυμο Χρονικόν» σ' αὐτοὺς τοὺς τίτλους προστίθεται σποραδικὰ καὶ ἐκεῖνος τοῦ τσάρου, πού σὲ δύο περιπτώσεις ἀποδίδεται στὸν Στέφανο τὸν Μεγάλο. Στὴν πρώτη περίπτωση ὁ τίτλος τοῦ τσάρου εἶναι συνδεδεμένος μὲ τὸν σεισμὸ τοῦ 1471.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατοῦσα νοοτροπία τῆς ἐποχῆς, τὰ φυσικὰ φαινόμενα, ὅπως οἱ σεισμοί, ἐθεωροῦντο θεομηνίες ἢ θεϊκὲς ἐνδείξεις. Γιὰ τὸν ἴδιον τὸν Στέφανο, τὸ μολδογερμανικὸ χρονικὸ ἀναφέρει ὅτι τὸ 1484, «ἄρχισε νὰ κτίζει ἓνα κάστρο στὴν πόλη Ρώμαν», ἀλλὰ «τὸν μῆνα Αὐγούστο, τὴν ἐνδεκάτη ἡμέρα, ἔβρεχε αἷμα ἐπάνω στὸ ἴδιο κάστρο καὶ τότε ὁ βοεβόδας σταμάτησε νὰ οἰκοδομεῖ καὶ νὰ κτίζει».⁷

Ἐδῶ ὁ χαρακτήρας θεϊκῆς προειδοποίησης πού ἔχει «ἡ βροχὴ αἵματος» καὶ ἡ ἄμεση σχέση τῆς μὲ τὴν συγκεκριμένη πράξη τῆς κτίσης τοῦ κάστρου τοῦ Ρώμαν εἶναι ξεκάθαρες. Τὸ ἴδιο εἶδος συσχέτισης φυσικῶν φαινομένων — μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ οἱ σεισμοί — μὲ συγκεκριμένα γεγονότα, ἐμφανίζεται συχνὰ στὴ μεσαιωνικὴ ἱστοριογραφία, τόσο στὴ δυτικὴ ὅσο καὶ στὴ βυζαντινὴ, μέσω τῆς ὁποίας μεταδίδεται σὲ ὅλη τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη.⁸

and Transylvania from the Tenth to the Seventeenth Centuries», *The Slavonic and East European Review* 58/1 (1980) 8-9.

4. *Cronicile*, σ. 30. Γι' αὐτὸ τὸ κείμενο βλ. P. P. Panaitescu, *Cronicile* σ. 24-28.

5. *Cronicile*, σ. 57, στ. 27-28.

6. *Cronicile*, σ. 8, στ. 16-17.

7. *Cronicile*, σ. 35, στ. 10-12.

8. Γιὰ τὸ Βυζάντιο, βλ. τελευταῖα, Στ. Λαμπάκη, «Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις,

Αυτή όμως ή συσχέτιση δέν είναι ύποχρεωτική, και άκόμη ή άπλή άναφορά ένός τέτοιου φαινομένου μπορεί νά άποτελεϊ ένδειξη ότι πρόκειται για μιá θεοσημία. Τά παραδείγματα είναι πάρα πολλά, αλλά έδω θά περιοριστώ μόνον σ' ένα, πού παρά τή λιτότητά του μοιάζει έντυπωσιακά με τή μνεία τοῦ μολδαβικοῦ χρονικοῦ για τόν σεισμό τοῦ 1471. Πρόκειται για τήν πληροφορία πού μάς δίνει ένα σερβικό χρονικό, ότι «τό έτος 7018 [= 1509/10], έγινε μεγάλος σεισμός στην πόλη τοῦ Κωνσταντίνου» (σ' *ljeta 7018 bist träs velik' v Konstantine Grade*).⁹ Τό ότι ό σεισμός έπληξε «τήν πόλη τοῦ Κωνσταντίνου», δηλαδή τήν παλαιά πρωτεύουσα τών χριστιανῶν αυτοκρατόρων, πού συνέχιζε νά είναι έδρα τοῦ οίκουμενικοῦ πατριάρχη, άρκει για νά προσδώσει τή διάσταση ένός γεγονότος πού ένδιαφέρει όλη τήν «οίκουμένη» τών όρθοδόξων χριστιανῶν.

Στή μολδαβική περίπτωση, ό χρονικογράφος «διευκρινίζει» όμως τή σημασία τοῦ φαινομένου συνδέοντας τόν σεισμό με τούς πολύ χαρακτηριστικούς όρους οίκουμένη – τσάρος. Σύμφωνα με τό «Ανώνυμο Χρονικό», αὐτός ό σεισμός έπληξε «όλην τήν οίκουμένη»,¹⁰ προσδιορισμός πού τοῦ δίνει χαρακτήρα θεϊκοῦ μηνύματος άπευθυνομένου ειδικά στόν οίκουμενικό μονάρχη πού είναι καταρχήν ό αυτοκράτορας, ή στα σλαβικά, τσάρος. Ἀποδίδοντας στόν Στέφανο αὐτόν τόν τίτλο σ' αὐτήν τήν συγκεκριμένη περίπτωση, ό χρονικογράφος δείχνει ότι αὐτό τό μήνυμα άπευθύνεται στόν δικό του ήγεμόνα, τόν όποιο έπομένως θεωροῦσε όχι μόνο αὐθέντη και βοεβόδα, αλλά και αυτοκράτορα.

Αὐτή ή έρμηνεία ένισχύεται άπό τό δεύτερο χωρίο τοῦ ίδιου χρονικοῦ, όπου ό Στέφανος ό Μέγας άποκαλεϊται και πάλι τσάρος. Σ' αὐτό περιγράφεται ή θριαμβευτική έπιστροφή τοῦ Στέφανου στην πρωτεύουσα του Σουτσάβα (*Suceava*), μετά άπό τή μεγαλύτερη νίκη του έπί τών Τούρκων, στη μάχη τοῦ Βασλούι, στις 10 Ἰανουαρίου 1475. Σύμφωνα με τό ίδιο πάντα χρονικό, τόν ύποδέχτηκαν «οί μητροπολίτες και οί ιερεϊς... εὐλογώντας τόν τσάρο», και ζητωκραυγάζοντας «Ζήτω ό τσάρος!».¹¹

φυσικά φαινόμενα και δεισιδαιμονίες στην Ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 77-100 (με γαλλική περίληψη). Ειδικά για τούς σεισμούς, βλ. G. Dagrón, «Quand la terre tremble...», *TM* 8 (1981) (Mélanges P. Lemerle) 87-103 = άνατ. στοῦ ίδιου, *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Λονδίνο, Variorum Reprints 1984, άρ. III.

9. *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, έκδ. Ljub. Stojanović, Βελιγράδι – Sr. Karlovcι 1927, σ. 117.

10. Στο κείμενο, *po vāsei vāselenjei*, πρβ. πιό πάνω, σ. 624 και σημ. 6.

11. Ἰδού όλόκληρο τό σχετικό χωρίο: *I vāzvrati sja Stefan voevoda sã vāsami*

“Όπως έχω δείξει και άλλοῦ,¹² αὐτὸ πὸς περιγράφεται ἐδῶ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ αὐτοκρατορικὴ νίκη ἐπὶ τῶν ἀπίστων, ὁ θρίαμβος τοῦ νικηφόρου χριστιανοῦ βασιλέα.

Ἀρχίζοντας μὲ τὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνον, σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ ἱστορία, ἡ νίκη τοῦ χριστιανοῦ αὐτοκράτορα ἐπὶ τῶν «βαρβάρων» ἐχθρῶν του,¹³ ἀποτελοῦσε βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἴδιας τῆς αὐτοκρατορικῆς ιδεολογίας, ὅπως τὸ μαρτυρεῖ καὶ ἡ πλούσια καὶ ἐκφραστικὴ σχετικὴ εἰκονογραφία.¹⁴ Τὸ χωρίον τὸ ὁποῖο σχολιάζουμε δείχνει ὅτι τὸ θέμα τοῦ νικηφόρου χριστιανοῦ αὐτοκράτορα «κληρονομήθηκε» καὶ στὴ λεγόμενη σλαβορουμανικὴ ἱστοριογραφία, καὶ ἡ συντριπτικὴ νίκη πὸς τοῦ χάρισε ὁ Θεὸς — ὅπως τονίζει ὁ χρονικογράφος¹⁵— ἀποτελεῖ θεῖα ἔνδειξη γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ Στέφανου ὡς διαδόχου τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ὁ τίτλος τοῦ τσάρου μὲ τὸν ὁποῖο ἐγκωμιάζεται τελετουργικὰ ἀπὸ τὸν κλῆρον μὲ αὐτὴ τὴν εὐκαιρία, τίτλος πὸς ἔχει ἐπομένως προφανῆ αὐτοκρατορικὴ σημασία.

Μετὰ τὸν Στέφανον τὸν Μεγάλον, πρέπει νὰ περιμένουμε μέχρι τὴν δευτέρην ἡγεμονίαν τοῦ γιοῦ του, Πέτρου Rareș (1527-1538, 1541-1547), γιὰ νὰ βροῦμε μιὰ ἄλλη πληροφορία πάνω στὴν καθημερινὴ ζωὴ ἐνὸς μολδαβοῦ βοεβόδα. Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ περιλαμβάνεται στὸ χρονικὸ τοῦ ἐπίσημου ἱστοριογράφου τοῦ Πέτρου, ἐπισκόπου Μακαρίου (Macarie), πὸς γράφει ὅτι ὁ ἡγεμόνας καλοπερνοῦσε στὰ γεράματά του «μὲ λουτρά καὶ ποτὰ καὶ φαγητά...».¹⁶

Ὁ Ioan Bogdan εἶχε ὁμως πρὸ πολλοῦ ἀποδείξει ὅτι ὁ Macarie

voi svoimi, jako pobjedonosac o' nastolji svoi grad Sučavski i vāzidoša emu na sratenie mitropolitii i iereie, nosašti svjatoe Evangelie vā rākah i služašte i hvālašte Boga o byošem darovanii ot vyšnjego i blagoslovješte carje: «Da živet car!», *Cronicile*, σ. 9, στ. 16-20.

12. D. Nastase, «Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits 'miscellanées'», *Cyrrillomethodianum* 5 (1981) 25· πρβ. τοῦ ἴδιου, «La survie de l'empire des chrétiens' sous la domination ottomane. Aspects idéologiques du problème», «*Da Roma alla Terza Roma*», *Studi* III, 21 *Aprile* 1983, *Popoli e spazio romano tra diritto e profezia*, σ. 468.

13. Πρβ. M. McCormick, *Eternal victory. Triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West*, Παρίσι 1986.

14. Βλ. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire d'Orient*, Παρίσι 1936 (= Λονδίνο, Variorum Reprints 1971), κεφάλαιο II, «La Victoire».

15. *Cronicile*, σ. 9, στ. 10-15, 18-19

16. *Cronicile*, σ. 88, στ. 6-8.

είχε πάρει αυτό το χωρίο, μαζί με πολλά άλλα, από την μεσαιωνική βουλγαρική μετάφραση της Χρονογραφίας του Κωνσταντίνου Μανασσή, όπου αναφερόταν στον βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071-1078).¹⁷ Ίδρυτής των σλαβικών σπουδών στη Ρουμανία, ο Ioan Bogdan, έκρινε πολύ αυστηρά τον Macarie, κατηγορώντας τον δριμύτατα για κούφια ρητορική, έλλειψη πρωτοτυπίας και λογοκλοπία.¹⁸

Άλλά η πρωτοτυπία και η λογοκλοπία ήταν έννοιες ξένες για τους συγγραφείς της εποχής του Macarie, του όποιου εξάλλου μιὰ πρόσφατη μελέτη παρουσιάζει με μιὰ καινούργια άποψη την έντονη προσωπικότητά, και μάλιστα την πρωτοτυπία για την εποχή εκείνη της πολύπλευρης σκέψης του.¹⁹ Αυτό που έξηγεῖ όμως την καθαρά βυζαντινή ρητορική του μολδαβού επισκόπου και χρονικογράφου και τις «λογοκλοπές» του είναι η κεντρική ιδέα του χρονικοῦ του, η οποία εκφράζεται άκριβώς μέσω αὐτῆς τῆς ρητορικῆς και αὐτῆς τῆς «λογοκλοπίας». Πρόκειται για την ιδέα ότι οἱ μολδαβοὶ ἡγεμόνες εἶναι διάδοχοι και συνεχιστές των «χριστιανῶν αυτοκρατόρων», πού την συναντήσαμε ἤδη και πού κορυφώνεται στὸ ἔργο τοῦ Macarie, κατὰ τὸν ὅποιο οἱ σύγχρονοὶ του μολδαβοὶ ἡγεμόνες εἶναι πάντα πιά τσάροι.²⁰

17. Βλ. I. Bogdan, *Vechile cronici moldovenesti pînă la Ureche* (1895), ἀνατύπωση, τοῦ ἴδιου, *Scieri alese* (ἐκδ. G. Mihăilă) Βουκουρέστι 1968, σ. 322.

18. Βλ. δ.π.

19. Sorin Ulea, «O surprinzătoare personalitate a evului mediu românesc: cronicarul Macarie», *Studii și cercetări de istoria artei, seria artă plastică* 32 (1985) 14-48, με 6 εἰκόνες και γαλλική περίληψη. Ἄν και διαφωνῶ με ἀρκετές ἀπὸ τις ιδέες και γνώμες τοῦ συγγραφέα, θέλω νὰ τονίσω τὴ σημασία τῆς μελέτης αὐτῆς για τὴν ἀποκατάσταση τῆς προσωπικότητας τοῦ Macarie, ἀπὸ τὴν ἄδικη θέση στὴν ὅποια τὸν εἶχε καθηλώσει ἡ μοντέρνα θετικιστικὴ ιστοριογραφία. Βλ., προηγουμένως, και τις παρατηρήσεις σχετικά με τὴν σημασία και τὴν πραγματικὴ ἀξία τοῦ ιστορικοῦ ἔργου τοῦ Macarie, πού ἔκανα στὴν ἐργασία μου, D. Nastase, *Ideea imperială în ȋdrile române. Geneza și evoluția ei în raport cu vechea artă românească (secolele XIV-XVI)*, Ἄθήνα 1972 (Fondation Européenne Dragan, 9), σ. 16-17. Για ἄλλες ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τις θέσεις τοῦ Bogdan σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν Macarie, πρβ. D. H. Mazilu, *Literatura română în epoca Renașterii*, Βουκουρέστι 1984, σ. 266-267, 280-285, 289 κ.έ. (με σχετικὲς βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις).

20. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα, με τὸ ὅποιο ἀσχολήθηκα σὲ διάφορες ἐργασίες, βλ., πὸ πρόσφατα, Nastase, *Unité et continuité* 25· τοῦ ἴδιου, *La survie de «l'empire des chrétiens»* 460. Ὁ πρῶτος πὸς κατέγραψε και σχολίασε θετικὰ τοὺς αυτοκρατορικοὺς τίτλους τῶν ρουμάνων ἡγεμόνων (τῆς Βλαχίας και τῆς Μολδαβίας) εἶναι ὁ P. Ș. Năsturel, «Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains» (ἀνακοίνωση 1969), *Βυζαντινά* 5 (1973) 395-413 + 4 πίν.

Τοποθετώντας αυτούς τους «τσάρους» σε αυτοκρατορικό βυζαντινό περιβάλλον και αποδίδοντάς τους πράξεις αυτοκρατόρων της Ἀνατολῆς, ὁ Macarie δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἐνισχύει αὐτὴ τὴν ἰδέα, βασιζόμενος σὲ μία μέθοδο παρόμοια μὲ ἐκείνη — πολὺ συνηθισμένη στὴν μεσαιωνικὴ εἰκονογραφία — σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία γεγονότα τῆς Καινῆς Διαθήκης παρουσιάζονται συμβολικὰ μέσω ὑποτιθέμενων ἀντίστοιχων γεγονότων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.²¹ Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία συμβολικῶν ἀναφορῶν ἀνήκει καὶ τὸ χωρίο στὸ ὁποῖο ὁ Πέτρος Rares ἐμφανίζεται νὰ ἔχει τὴν εὐχάριστη καθημερινὴ ζωὴ τοῦ πρὸ πολλοῦ «προκατόχου» του Μιχαὴλ Ζ' Δούκα.

Οἱ λίγες περιπτώσεις ποὺ παρέθεσα στὴν παραπάνω ἔρευνα εἶναι νομίζω ἀρκετὰ χαρακτηριστικὲς γιὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι στὰ κείμενα ποὺ χρησιμοποίησα, καὶ ἀκόμη πιὸ γενικά, στίς ἀφηγηματικὲς πηγές τοῦ ἰδίου τύπου, λιτὲς ἢ ἀμφισβητούμενες πληροφορίες ποὺ ἐπιφανειακὰ ἀφοροῦν σὲ γεγονότα καθημερινῆς ζωῆς ἢ σὲ φυσικὰ φαινόμενα, μποροῦν νὰ κρύβουν σημαντικὰ στοιχεῖα ὀλόκληρης πολιτικῆς ἰδεολογίας, ἐκφραζόμενα σὲ γλώσσα συμβόλων, ἀπλὴ καὶ προσιτὴ γιὰ τὸν μεσαιωνικὸ ἄνθρωπο, ἀλλὰ ξεχασμένη στίς δικές μας ἡμέρες.

21. Βλ. E. Mâle, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*, I-II, Παρίσι 1958· πρβ. D. Nastase, «Le langage symbolique médiéval et son importance pour les études byzantines», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten I/Beiheft*, Βιέννη 1981 (= *JÖB* 31/Beiheft), 2.1. Εἰδικὰ γιὰ τὴν χρησιμοποίησι τοῦ σλαβικοῦ Μανασσῆ «στὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης», βλ. E. M. Jeffreys, «The Attitude of Byzantine Chroniclers towards Ancient History», *Byzantion* 49 (1979) 237 καὶ σημ. 171.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΒΔΟΜΗ

*Ἀνθρωπολογικὴ
καὶ ἀγιολογικὴ χωρογραφία*

Αἱ γοῦν Τράλλεις (...) τὸ μὲν παλαιὸν Πελασγῶν γέγονεν ἀποικία ὑπὸ δὲ τοῦς Αὐγούστου Καίσαρος χρόνους ἐσείσθη τε ἅπασα καὶ ἀνετράπη. Νῦν οὖν οἱ ἐκείνη ἀστοὶ Πελασγοὶ μὲν οὐδέτι ἂν δικαίως κληθεῖεν, Ρωμαῖοι δὲ μᾶλλον, εἰ καὶ τὰ τῆς φωνῆς ἕς τὸ ἑλληνικὸν μετεβάλλοντο

(Ἄγαθιας Σχολαστικός, Ἱστορίαι)

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ
«ΔΕΣΠΟΤΑΤΟ» ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου
Ἰωάννη Ἀποκαύκου

Μνήμη
Κώστα Τσιάντα

[Ὁ ἀκριβέστερος χρονικός προσδιορισμός τοῦ, ἔτσι κι ἄλλιῶς, ἀδόκιμου δρου «Δεσποτάτου» ἔγινε γιὰ λόγους συνέπειας μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ συνεπτυγμένου αὐτοῦ μελετήματος. Ἡ ἐπέμβαση ἀποκαθιστᾷ τὴν πραγματικὴ προσέγγιση τοῦ θέματος, στὴν ἀρχὴ τὸ συμπλήρωμα ξεδιαλύνει, στὸ τέλος, τὸ χρονικὸ πλαίσιο, τὴν περίοδο δηλαδὴ τῆς διαμόρφωσης τοῦ κρατικοῦ μορφώματος τῆς Ἠπείρου στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα. Γιὰ λόγους τεχνικῶς πολλὰ ἀπὸ τὰ χωρία ποὺ παρτίθεντο ἀρχικὰ στὶς ὑποσημειώσεις πέρασαν ἐντὸς τοῦ κειμένου καὶ λειτουργοῦν παρενθετικά.]

Εἶναι γεγονός ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια αὐξάνεται τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν γιὰ τὰ θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἱστορία,¹ τὴν ἀρχαιο-

1. D. M. Nicol, «Πρόσφατες ἐρευνες γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου», *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980) 39-48, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Τοῦ ἴδιου, *The Despotate of Epiros 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984, passim καὶ σ. 259-280 (βιβλιογραφία). Βλ. ἀκόμη Α. Καρπόζηλο, «Βιβλιογραφία γιὰ τὴν Ἠπειρο (1969-1979)», *Ἱστορία καὶ Φιλολογία*, *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 22 (1980) 252-255. Ἀπὸ τὴ μετέπειτα βιβλιογραφία θὰ πρέπει νὰ μνημονεύσουμε εἰδικότερα τὴν ἐργασία τοῦ G. Prinzig, «Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas», Μέρους Α', *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982) 73-120. Μέρους Β', *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983) 37-109. Βλ. ἀκόμη Πέτρου Πρωτονοτάριου, «Ἡ νομισματοκοπία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου (1204-1268)», *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 24 (1982) 130-150. Φλωρεντία Βυαγγελάτου-Νοταρᾶ, «Πληροφορίες γιὰ τὴν Ἠπειρο σὲ «σημειώματα» κωδικίων», *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 27 (1985) 115-126. Ἀλχημὴν Σταυρίδου-Ζαφράκα, «Συμβολὴ στὸ ζήτημα τῆς ἀναγόρευσης τοῦ Θεοδώρου Δούκα», *Ἀφιέρωμα στὸν Ἐμμανουὴλ Κριαρά, Πρακτικά Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (3 Ἀπριλίου 1987)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 39-62.

λογία και τέχνη² ή την πνευματική ζωή³ στον περιορισμένο γεωγραφικά χώρο που επέλεξε ο Μιχαήλ Ἀγγελος Κομνηνός Δούκας, για να ιδρύσει το κράτος τῆς Ἡπείρου, μετά την ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους.⁴

Τὸ φυσικὸ πλαίσιο, πὺ προσέφερε ἰδεῶδες καταφύγιο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μεσαιωνικοῦ κρατιδίου, ἦταν — στὴν οὐσία — ὁ σημερινὸς χώρος τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Ἡπείρου, χώρος πὺ προστατεύεται στὰ πλάγια ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ τὰ συνεχόμενα καὶ ἀπόκρημα βουνὰ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὸ Ἴόνιο πέλαγος. Αὐτὴ ἡ γεωγραφικὴ κοιτίδα ἀνέδειξε τὸ κράτος τῆς Ἡπείρου. Τῇ γεωγραφικῇ περιγραφῇ τοῦ χώρου βρῖσκει κανεῖς τόσο στὸ παλαιότερο ἔργο τῶν Α. Phillipson — E. Kirsten⁵ ὥσο καὶ στὸ, σχετικὰ πρόσφατο, ἔργο τῶν P. Soustal — J. Koder.⁶

2. Βασικὸ καὶ χρήσιμο παραμένει τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Πάλλα στὸ *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, II, 207-334, λ. Epiros γιὰ τὴ μνημειακὴ τοπογραφία καὶ τὴν τέχνη τῆς περιοχῆς. Βλ. ἀκόμη Π. Α. Βοκοτόπουλο, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος* (Βυζαντινὰ Μνημεῖα, 2), Θεσσαλονικὴ 1975, σ. 208-212 καὶ passim. Ἀθ. Δ. Παλιούρα, *Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη*, Ἀθήνα 1985, σ. 23-100 passim καὶ σ. 170-243 passim. Τοῦ ἴδιου, «Βιβλιογραφία γιὰ τὴν Ἡπειρο (1969-1979), Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία καὶ τέχνη», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980) 256-266 καὶ (1980-1985), *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 28 (1986/87) 358-365. Κ. Τσουρῆς, *Ο κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος των υστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος* (δακτυλογραφημένη διδακτορικὴ διατριβή), Καβάλα 1988, ὅπου καὶ πρόσφατη βιβλιογραφία. Γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ «Δεσποτάτου» στὴ σημερινὴ Ἀλβανία βλ. *Albanien, Kulturdenkmäler eines unbekanntes Landes aus 2200 Jahren* ("Ἐκθεση φωτογραφιῶν, ἐπιμ. G. Koch), Marburg 1985, passim.

3. Nicol, Πρόσφατες ἐρευνες 47-48. Τοῦ ἴδιου, *The Despotate of Epiros 1267-1479* 233 κ.έ. Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, Πληροφορίες γιὰ τὴν Ἡπειρο 115 καὶ σημ. 3. Βλ. ἀκόμη S. Kissas, *Umetnošt u Solunu rođetkom XIII veka i Mileševko slikarstvo, Mileševa u istoriji Srpskog Naroda* (*Mileševa dans l'histoire du peuple Serbe*), Βελιγράδι 1987, σ. 37-49.

4. D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Ὁξφόρδη 1957, σ. 24 κ.έ. (ἑλλην. μετφρ. Π. Λεύκα, Ἰωάννινα 1974, σ. 26 κ.έ.). Μιχ. Σ. Κορδῶση, «Σχέσεις τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου Δούκα μὲ τὴν Πελοπόννησο», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 22 (1980) 49-57. Nicol, *The Despotate of Epiros 1267-1479* 1-8.

5. Alfred Phillipson — Ernst Kirsten, *Die Griechischen Landschaften. (Der Nordwesten der Griechischen Halbinsel)*, II.1, *Epirus und der Pindos*, Φραγκφούρτη 1956, σ. 11-130· II.2, *Das Westliche Mittelgriechenland und die Westgriechischen Inseln*, Φραγκφούρτη 1958, σ. 299-417.

6. P. Soustal — J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* (Tabula Imperii By-

Ὁ παραγωγικὸς χῶρος ἀπλώνεται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, γύρω ἀπὸ τὰ βαθύτερα μέρη τῶν λεκανοπεδίων, ὅπου ὑπάρχουν ἀφθονότεροι ὑδάτινοι πόροι: στὶς παραλίμιες περιοχὲς καὶ στὶς κοιλάδες, κυρίως τῶν μεγάλων ποταμῶν Δάφνου (Μόρνου), Εὐήνου (Φίδαρη), Ἀχελώου (Ἀσπροποτάμου), Ἀράχθου, Λούρου, Ἀχέροντος (Μαυροποτάμου), καὶ Θυάμιδος (Καλαμᾶ). Στὶς δυτικὲς ἀκτὲς οἱ φυσικὲς λιμνοθάλασσες τοῦ Αἰτωλικοῦ, Ἀμβρακικοῦ, Λογαροῦ καὶ Τσουκαλιοῦ, προσφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀλιεία. Αὐτὲς οἱ πηγὲς πλούτου μαζί με τὴ γεωργικὴ καλλιέργεια καὶ τὴν κτηνοτροφία ἀποτελοῦσαν τοὺς παραδοσιακοὺς ἄξονες τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων ποὺ εὐνοεῖ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ συγκεκριμένου ἐδάφους. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὸ ἐλκυστικότερο κλίμα τῶν παραλίων προσέλκυε τοὺς κατοίκους γιὰ μονιμότερες ἐγκαταστάσεις στὶς παλιότερες οἰκιστικὲς θέσεις, ἐνῶ ἡ ὑγρασία εὐνοοῦσε τὴν ἀνάπτυξη τῆς βελανιδιᾶς στὴν Ἀχαρνανία καὶ τὸ Μακρυνόρος, ἐπομένως τὴν ἀνάπτυξη χοιροτροφίας καὶ δραστηριοτήτων γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν δασῶν.⁷ Στους κάμπους οἱ κάτοικοι ἀνέπτυξαν τὴν περιοδεύουσα ἢ ἐδραία γεωργικὴ καλλιέργεια (δημητριακά, δενδρύλλια, ἀμπελοκαλλιέργεια), ὅπου ἐμφανίζονται ὑδάτινοι πόροι στὶς κηλίδες ἀρδευόμενης γῆς, καὶ τὴν κτηνοτροφία⁸ μετὰ τὴν ἡμιμόνιμη μορφή της.

Ποιά ἦταν ἡ κατάσταση ἀπὸ ἄποψη Ἀνθρωπογεωγραφίας⁹ τοῦ χῶ-

zantini, 3), Βιέννη 1981, σ. 41-46. Βλ. καὶ Ε. Χρυσό, «Μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς μεσαιωνικῆς Ἡπείρου», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 25 (1983) 182-188. Dem. D. Triantaphyllopoulos, «Monumente und Quellen», *Balkan Studies* 24 (1983) 135-161.

7. Γιὰ τίς δυνατότητες αὐτὲς σὲ μεταγενέστερους χρόνους βλ. Ἐλένη Κ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνικὴ ἐκμετάλλευση δασῶν στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (1710-1792)* (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 56), Ἀθήνα 1987, σ. 3-32.

8. Ἀνεξάντλητη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τίς γεωργικὲς καὶ ποιμενικὲς δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῆς Αἰτωλίας ἀποτελοῦν τὰ ἔργα τοῦ Δ. Λουκοπούλου, *Ποιμενικὰ τῆς Ρούμελης* (Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Βιβλιοθήκη, 8), Ἀθήνα 1930, καὶ *Γεωργικὰ τῆς Ρούμελης* (Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Βιβλιοθήκη, 14), Ἀθήνα 1938. Γιὰ τὴν ἴδια περιοχὴ βλ. τώρα καὶ S. Bommeljé – P. Doorn – M. Deylius – J. Vroom – Y. Bommeljé – R. Fgel – H. van Wijngaarden, *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region* (Studia Aetolica, 1), Οὐτρέχτη 1987, κυρίως τίς σ. 39-61. Ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἀγροτικὴ καὶ γεωργικὴ ζωὴ σὲ περιοχὲς τῆς Ἡπείρου εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Mél. D. Théophilou, *La vie agropastorale dans un village montagnard d'Épire. Problèmes de développement socio-économique*, Θεσσαλονίκη 1983.

9. Χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρο καὶ στὴ μεθολογικὴ διάρθρωση τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ὅπως καθορίζεται ἀναλυτικὰ στὸ κλασικὸ ἔργο τοῦ Max Derueau, *Géographie hu-*

ρου στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα και πώς μπορούμε να προσεγγίσουμε τα ζητήματα που τίθενται γύρω από το θέμα «καθημερινή ζωή» και τον κοινωνικό περίγυρο των ανθρώπων που έζησαν και κινήθηκαν σ' αυτόν τον χώρο; Το έργο του μητροπολίτη Ναυπάκτου 'Ιωάννη 'Αποκαύκου — με όλες τις μεθοδολογικές δυσκολίες που έχει κανείς να αντιμετωπίσει — είναι μια πάρα πολύ χρήσιμη και βασική πηγή.¹⁰

Στα όρια του παλιού *territorium* τής ρωμαϊκής Φωτικής¹¹ και του μεταγενέστερου Θέματος Νικοπόλεως, την Αιτωλία και την 'Ακαρνανία; στίς δυτικές περιοχές πέραν των όρεινων όγκων που χρησίμευαν ως φυσική κάλυψη των πλευρών, είναι εύκολο να διακρίνει κανείς, στον τομέα τής χωρικής ανάλυσης, τους κόμβους τής ανθρώπινης παρουσίας πάνω στον τοπογραφικό κάναβο των βυζαντινών θέσεων, όπως τις απεικόνισεν ήδη, σε γενικές γραμμές, ο P. Soustal.¹²

'Από κοινωνιολογική άποψη ή σύνθεση του πληθυσμού προσδιορίζεται στον 'Αποκαύκο είτε με την παρατήρηση ξένων ἐθίμων (νόμος βαρ-

maine, Παρίσι 1976 (έλλην. μετφρ. Γ. Πρεβελάκη, 'Αθήνα 1987).

10. 'Ο καθηγ. Εὐάγγελος Χρυσός με πληροφόρησε ὅτι εἶναι ἤδη ἔτοιμη νέα μονογραφία γιὰ τὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου 'Ιωάννη 'Αποκαύκο, πού ἐκπονήθηκε πρόσφατα ὡς διδακτορική διατριβὴ ἀπὸ τὸν Κοσμά Λαμπρόπουλο. Τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν μπόρεσα ἀκόμη νὰ τὸ δῶ. Ἄς σημειώσω, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή, ὅτι ἐτοιμάζω συνολικὴ κριτικὴ καὶ σχολιασμένη ἔκδοση τοῦ ἔργου καὶ τοῦ ἀρχείου τοῦ 'Ιωάννη 'Αποκαύκου στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων τοῦ *CFHB* (βλ. *Bulletin d'Information et de Coordination*, No XIV, 1987/88, 'Αθήνα-Θεσσαλονίκη 1988, σ. 46 καὶ 91). Εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονός ὅτι δὲν γίνεται καμιά ἀμση ἀναφορὰ στὸ ἔργο τοῦ 'Αποκαύκου ἀπὸ τὸν Φ. Κουκουλὲ σὲ ὄλους τοὺς τόμους τοῦ ἔργου του, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Α' - ΣΤ', 'Αθήνα 1948-1957. Στίς δύο-τρεῖς, ἂν δὲν ἀπατώμαι, περιπτώσεις πού γίνεται μνεία τοῦ ὀνόματος τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου (βλ. Ε', σ. 36· ΣΤ', σ. 162 καὶ σ. 292 σημ. 2) ὁ Κουκουλὲς ἔχει ὑπόψη του σχετικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ Α. Κοραῆ καὶ τοῦ Ν. Βέη. Τὸ ἐνδιαφέρον, ὡστόσο, πού παρουσιάζει τὸ ἔργο τοῦ 'Αποκαύκου γιὰ τὴ μελέτη τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν ἐπισημαίνει, σὲ πρόσφατο ἄρθρο του, ὁ P. Magdalino, «The Literary Perception on Every day Life in Byzantium. Some General Considerations and the Case of John Apokaukos», *Bsl* 48 (1987) 28-38. Εὐχαριστῶ τὸν καθηγ. 'Απ. Καρπόζηλο πού μὲ πληροφόρησε γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ ἁρθροῦ τοῦ Magdalino.

11. Γιὰ τὰ ὅρια αὐτὰ βλ. τώρα Δημ. Σαμσάρη, «Η ρωμαϊκὴ ἀποικία τῆς Φωτικῆς. Πρώτες ἐκτιμήσεις σχετικὰ με τὴν ἔκταση καὶ τὰ ὅρια τῆς ἐπικράτειάς της», *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 23-31, 29 εἰκ. 1.

12. Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, χάρτης: Thematischer Inhalt: Peter Soustal.

βαρικός¹³, (ἔθος ἔθνικόν και βάρβαρον¹⁴) εἶτε με ἀναφορὰς γὰ τῆ γλῶσσα (βάρβαρόν τε και οὐκ ὀρθῶς ἑλληνίζουσιν¹⁵)· ἀπὸ ὀνόματα ἢ ἔθνικα (Βλάχους... τὸ γένος,¹⁶ Βλαχοάνδρα¹⁷ [...] καὶ τῶν ὀρεινότερων τῆς Βελεγατουτίας ὀρωμένη μερῶν, καθ' ἃ δηλοῖ και τὸ ὄνομα· Ρουσσὰ γὰρ κλησὶς αὐτῆς...¹⁸) ἢ τοπωνυμικὲς μνεῖες (ἐν τινι χωρίῳ κατὰ Βλαχίαν¹⁹ [...] ἀπὸ τοῦ λεγομένου Λόγγου, χωρίου Βελκονοβῶν²⁰ [...] καὶ τῶν ὀρεινότερων τῆς Βελεγατουτίας... μερῶν²¹ [...] ἐν τοῖς μέρεσι Βελεγατουτίας²² κτλ.). Οἱ μεταναστευτικὲς κινήσεις ἀνθρώπων και οἰκογενειῶν ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, με χαρακτῆρα παροδικὸ ἢ ὀριστικὸ²³ (τῷ Σαμφῶν ἐκεῖνω, ὅς ποτε νεώτερος ἦν τοῦ ταβελλιῶνος τοῦ ἐν τοῖς Διακο-νίσσης στατίωνος... και ἡ ἀφ' ἡμῶν πρὸς τὸν Σαμφῶν τῆς ἐξασχίας με-

13. Ἰ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου», *Βυζαντις* 1 (1909) 28.10, στ. 5 (στὸ ἐξῆς: Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα).

14. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα, 28.10. 6. (Οἱ ἀριθμοὶ ἐφεξῆς δηλώνουν: τῆ σελίδα, τὸν ἀριθμὸ κειμένου και τέλος τὸ στίχο κειμένου ἢ σελίδας, ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀρίθμηση).

15. N. A. Bees, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)» (herausgegeben aus dem Nachlass von N. A. Bees (Βέης) von E. Bees-Seferli), *BNJ* 21 (1976) 80.19.34 (στὸ ἐξῆς: Bees, Unedierte).

16. Bees, Unedierte 61.5.22. Πρβ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμεύς, «Ἰωάννης Ἀπόκαυκος και Νικήτας Χωνιάτης», *Τεσσαρακονταετηρεῖς τῆς καθηγησίας Κ. Σ. Κόντου* (Φιλολογικαὶ διατριβαὶ ὑπὸ τῶν μαθητῶν και θαυμαστῶν αὐτοῦ προσφερόμεναι), Ἀθήνα 1909, σ. 379 (Σημείωμα φόνου), στ. 18 (στὸ ἐξῆς: Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης).

17. Bees, Unedierte 78.18.26.

18. ὁ.π. 80.19.28-30.

19. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 379 (Σημείωμα φόνου), στ. 10.

20. Bees, Unedierte 78.18.2. Βλ. Β. Κατσαρό, «Ζητήματα ἱστορίας ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος», *Βυζαντινὰ* 10 (1980) 39.

21. Bees, Unedierte 78.18.26.

22. Bees, Unedierte 72.13.16.

23. Τὸ παράδειγμα τοῦ «πανσεβάστου πρωτοκεντάρχου κυρ Ἰωάννου Κασταμονίτου» (βλ. Β. Κατσαρό, *Ἰωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου και τῆς ἐποχῆς του* (Βυζαντινὰ κείμενα και μελέται, 22), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 150-151) εἶναι ἐνδεικτικὸ· πρβ. Α. Παπαδόπουλο-Κεραμεύς, «Κερκυραϊκὰ. Ἰωάννης Ἀπόκαυκος και Γεώργιος Βαρδάνης», *Viz. Vrem.* 13 (1907) 337.2.29 κ.έ.: «Ὁ πανσεβάστος σεβαστὸς κύριος Ἀλέξιος ὁ Πεδιαδίτης... (Κέρκυρα δὲ και τοῦτω διὰ τὴν γυναῖκα ἢ πόλις, ἥδη δὲ και δευτέρα κατὰ μετοικεσίαν πατρίς).

τάθεις κ.ά.²⁴), είναι ένας σοβαρός παράγοντας για τη σύνθεση του πληθυσμοῦ τοῦ νέου κρατιδίου.

Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ἐδάφους ὡς στοιχεῖο ἔρευνας τοῦ ἀ γ ρ ο τ ι κ ο ῦ συνόλου περιγράφεται ἐδῶ κι ἐκεῖ ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο,²⁵ ἐνῶ ἡ ἐκτίμηση τοῦ κλίματος μέσα στὸ ἴδιο σύνολο ἢ στὸ πλαίσιο τῆς οἰκολογικῆς προσέγγισης τοῦ χώρου ἀναδεικνύεται ἐπίσης ἀπὸ τὶς περιγραφές (διὰ τὸ τῶν τόπων τούτων δυσχείμερον²⁶ [...] ἀνεμοφθόροι γεγόναμεν²⁷ [...] χάλαζα γὰρ χειροπληθῆς καὶ ἄραθαία κατεβρόγα ἔν τοῖς Γοβλάστον, καὶ καρποφόρον μὲν ἅπαν ἀπεφύλλισε δένδρον, καρποὺς δὲ συνέτριψε, κεράμους συνέθλασε, πάντα κόσμον ἀμπέλων καὶ φυτῶν περιέκειρεν²⁸ [...] ὅτε γοῦν τοιοῦτος καύσων ὁ ἥλιος καὶ θερμὸν ἀέρα εἰσπνέομεν καὶ τρέχομεν ἐντεῦθεν ὑπὸ σκιὰν καὶ πηγῆν καὶ ψυχάζομεν ὑπὸ δένδρον καὶ τῆς πηγῆς ἀρνούμεθα καὶ τὸ τῆς ἀλέας πολὺ ἐκκρούμεθα, πῶς αὐτὸς ὁ ἀκάμας, ὁ καρτερικός, ὁ φερέπονος ταῖς τῶν ἀέρων μεταβολαῖς καὶ ταῖς ἐναντίαις ἀπομάχη ποιότησι, καὶ θέρους μὲν ὑπομένεις τὴν φλόγα, χειμῶνος δὲ διακαρτερεῖς ἀγριότητα²⁹ [...]) Ὁ δὲ τόπος, ὃν παροικῶ, καθῆλιος, δέσποτα, καὶ καταναγάζει τοῦτον τὸν τόπον οὗτος ὁ γίγας, ἀφ' οὗ τὸν ἔῳον ὀρίζοντα ὑπεραναβὰς σκεδάσει τὴν ἀκτῖνα πρὸς γῆν, ἕως καὶ τὸν ἐσπέριον παραμείψεται³⁰). Ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ κλίμα τῆς Δ. Στερεᾶς καὶ τῆς Ἡπείρου ἔχει τὶς περισσότερες βροχές, μὲ ἐτήσιο μέσο ὕψος βροχῆς ἀπὸ 70 ἕως 100 ἐκ. τοῦ μέτρου καὶ εἶναι ὑγρὸ στὰ δυτικὰ παράλια.³¹ Ἡ γειννίαση μὲ τὴ θάλασσα καὶ τὸ ὑγρὸ κλίμα εὐνοοῦν τὴν ἀνάπτυξη δένδρων ἢ δενδρυλλίων

24. Bees, Unedierte 109.52.26 κ.έ.

25. Βλ. π.χ. Κεραμέα, Συνοδικὰ γράμματα 18.3, 24-26: ἐγγίξει πάντως τὸ σνηρηφές τοῦ βουνοῦ καὶ τὸ τῶν ἐκεῖσε πύκνωμα θάμνων καὶ τὰ «στεφανωματικά» λεγόμενα τῶν φυτῶν.

26. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἰωάννου Ἀποκαύκου μητροπολίτου Ναυπάκτου, Ἐπιστολαί, πράξεις συνοδικαὶ καὶ ἔμμετρα, *Noctes Petropolitanae* (Sbornik vizantijskih tekstov XII-XIII vekov), Πετροῦπολη 1913 (φωτ. ἀνατ. Λιψία 1976), σ. 269.11.3-5· πρβ. ὁ.π. 268.11.28 (στὸ ἐξῆς: Kerameus, *Noctes*).

27. Bees, Unedierte 70.11.26, 3.

28. Bees, Unedierte 150.99.31 κ.έ. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 278.15.11-13.

29. Kerameus, *Noctes* 280.18.5 κ.έ.

30. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀρχιδός* (Sbornik Statej Posvjašennyh... V. T. Lamanskomu, μέρος I), Πετροῦπολη 1907, σ. 247.7.6 κ.έ. (στὸ ἐξῆς: Κεραμεύς, *Συμβολή*).

31. Βλ. πρόχειρα Γ. Α. Μέγα, *Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος* (Ο.Ε.Δ.Β.), Ἀθήνα 1964, σ. 86.

ποὺ ἀνταποκρίνονται στὴν ἀγροτικὴ διευθέτηση τῆς μεσογειακῆς ζώ-
νης. Ὁ Ἀπόκαυκος ἀναφέρει τοὺς βαλανηφόρους δρυμῶνες,³² τὸ κί-
τρο,³³ τὴν κερασιά (αἱ κέρασοι, αἷς ἐνετρούφων καὶ ὄφει καὶ γούσει, κα-
ταπλήγα τὸν καρπὸν ἔχουσι),³⁴ τὸ κλῆμα (ἀμπελοφύτων καὶ δένδρων
καρποφόρων παντοίας ὀπίωρας),³⁵ τὴν καρυδιά (ἵνα μὴ καινοτομηθῆ εἰς
τὸν μητροπολίτην ἀσταφίδας καὶ κάρνα μόνον με καταλιπὼν εἰς τὸν
Ἀχελῶν καὶ ἀλλαχοῦ ὑπεχώρησε),³⁶ ἐνῶ παράλληλα ἐκτιμᾷ τὴν ἀπό-
δοση τοῦ βουνοῦ καὶ τῶν πεδιάδων:³⁷ τοὺς πάλοι περιπατητικούς βου-
νοὺς ἀναβαίνω, φάραγγας διαβαίνω καὶ καταβαίνω πρὸς τὰ ἐπίπεδα,
εἶ πον καὶ παρ' ἡμῖν πεδιάς, ἀλλὰ μὴ πάντα πέτραι ἀπότομοι καὶ πο-
ρεῖαι λίθοις κατάστροτοι, ἄκανθαί τε πολυειδεῖς καὶ παλίοιοι, τὰ τῶν
δεδυμένων ἱμάτια διαμεριζόμεναί τε καὶ διαξαίνουσαι.³⁸

Οἱ πόδες εἶναι ἀμαθεῖς καὶ πορεύονται ἐπὶ πετρῶν ὄξυβελῶν (πό-
δες γυμνοπορεῖν ἀμαθεῖς ἐπὶ πετρῶν ὄξυβελῶν ἐπορεύοντο).³⁹ Τὸ σύ-
στημα ἐσωτερικῆς ἐπικοινωνίας στὸν ἠπειρωτικὸ χῶρο⁴⁰ σημαίνει τὶς
μετακινήσεις μὲ τὰ πόδια (τὸν ἐκ μακρόθεν βάδον πρὸς τὸν ὀρισθέντα

32. Bees, Unedierte 78.18.5. «Ἐπειδὴ τὰ βαλανίδια εἶναι ἀρίστη τροφή διὰ χοίρους, πολλοὶ ἀγέλοι χοῖροι τρέφονται εἰς τὰ Ἀκαρνανικὰ ὄρη καὶ εἰς τὸ Μακρυνόρος», βλ. Μέγα, *Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος* 87. Βλ. καὶ Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνικὴ ἐκμετάλλευση δασῶν* 7.

33. Bees, Unedierte 123.67.39.

34. Bees, Unedierte 150.99.37-38.

35. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 24.9, 16. Βλ. καὶ παρακάτω σμ. 182.

36. Kerameus, *Noctes* 278.16.30-32.

37. Bees, Unedierte 71.11.60 κ.έ.· 132.71.64 κ.έ.· 149.99.7 κ.έ.

38. Bees, Unedierte 86.27.32-36.

39. Bees, Unedierte 149.99.13-14.

40. Γιὰ τοὺς δρόμους βλ. γενικὰ Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 88-94. Τὸ σύστημα τῶν δρόμων μέσα στὰ συγκεκριμένα ὄρια τοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου ἀναγνωρίζεται τόσο στὸ γενικότερο τοπογραφικὸ πλαίσιο τοῦ χώρου (βλ. Nicol, *The Despotate of Epirus* 196-214 καὶ, κυρίως, 222-226 = ἑλλην. μετφρ. 168-183 καὶ 191-195) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γεωφυσικὴ κατάστασή του, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ παραγωγικοῦ χώρου καὶ τῶν κοινωνικοοικονομικῶν σχέσεων ποὺ ἀναπτύσσονται μεταξὺ τῶν διαφόρων κέντρων καὶ μονάδων πρὸς περιορισμένων περιοχῶν (βλ. σχετικὰ Β. Κατσαρό, «Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν προβλημάτων βυζαντινῆς τοπογραφίας στὴ Δυτικὴ Στερεὰ (12ος-13ος αἰ.): Πηγές καὶ δεδομένα», *Βυζαντινὰ* 13 (1985) 1503-1538, καὶ χάρτη στὴ σ. 1539, ὅπου σημειώνονται οἱ βασικοὶ δρόμοι ποὺ συνδέουν τὰ σημεῖα βυζαντινῆς παρουσίας στὸ χῶρο). Ἀπαιτεῖται, ὡστόσο, ἰδιαίτερη ἔρευνα τῶν παραδοσιακῶν συστημάτων ἐπικοινωνίας, ἔστω σὲ περιορισμένες γεωγραφικὲς ἐνότητες· βλ. π.χ. Μιχ. Ἀράπογλου, «Ἱστορικὰ μονοπάτια Ζαγορίου», *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 191-195.

τόπον τῆς συνενώσεως⁴¹ [...] τῆς τῶν ποδῶν ἀσθενείας καὶ ἐβάδισεν ὁ νεκρὸς ἄχρι καὶ τοῦ Κίτρου ἀπτοῦ⁴² [...] ἀλλὰ τὸ διατειχίζον ἀμφοτέρους ἀπότομον ὁδοιπόρημα),⁴³ τὰ ὑποζύγια⁴⁴ ἢ τοὺς ἵππους (ἐρχομαι καὶ ἐγὼ βασταζόμενος ἐν ξυλοκραββάτῳ, ἵνα μὴ κρεμάσας τοὺς πόδας μου εἰς τὸ ἄλογον πάθω πάλιν τὰ ὁμοια⁴⁵ [...]. Ἔτι ἀποβαίνοντί μοι τοῦ ἵππου καὶ τὰ γλουτὰ τῆς ἐφεστρίδος ἀπαιωροῦντι⁴⁶ [...] καὶ ταῦτα τὸ μεταβατικὸν ἐκ ποδαλγίας ἀφαιρεθεῖς, διὰ φορείου φοράδην ἐπὶ τὴν Ἄρταν μετακομίζομαι⁴⁷). Σὲ περιορισμένη ἀκτίνα φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοεῖται ἡ ἄμαξα (καὶ δίκας δικάζω... ὄσας κλοπὴ συνίστησιν ἀμαξῶν).⁴⁸ Τὰ μονοπάτια εἶναι δυσκολοδιάβατα καὶ φοβερὰ (τῆς ἑαυτοῦ οἰκίας ἐπαναστὰς ὁδὸν ποῦ κατὰ χρεῖαν ἐστείλατο κἀκεῖ διημέρευσε. Εἶτα νόστον μνησθεῖς, διὰ πολυξύλου ἐβάδιζεν ἀτραποῦ· ὡς δὲ ἥλιος ἔδν καὶ σκότος ἐπῆλθε καὶ αὐτὸς οὐκ ἤρυσσε τὴν ὁδόν, οὐδὲ τῆ ἑαυτοῦ κατοικία ἐγένετο ἔνοικος, εἰς δέος κατέστη, μὴ ποῦ καὶ νύξ καὶ τὸ ἀμφιλαφὲς τῆς ὁδοῦ, ἠήκα καὶ μᾶλλον τὰ θηρία διέρχεται, ὄλεθρον αὐτῷ ἐπαγάγῳσι)⁴⁹ — μόνο γιὰ ἡμερήσια πορεία —, ἐνῶ ὁ θαλάσσιος δρόμος εἶναι ἀνοιχτός, ταχύτερος, ἀν ὅχι ἄνετος (Μετὰ τὸ συντάξασθαί σε τῆ ἐμῇ βραχύτητι τὰ ἐς Κέρκυραν, τριταῖον φέγγος ἐν Ἄρτη παρέμεινα καὶ νόστον μνησθεῖς τὴν θαλασσολίμνην... θαλασσοπόρος διέβαινον· μὴ ἐχόντων γὰρ τῶν ποδῶν ἐν μὲν τῶν ὁρέων κατάντει στερορότερον ἀντιβαίνειν περὶ τὰ κυκλικὰ τῆς ἐφεστρίδος σιδήρια καὶ ἀνέχειν οὕτω τὸ σῶμα, ὡς μὴ πρὸς τὸ κατωφερὲς ὀλισθαίνειν διὰ τὸ περὶ ταῦτα ἀνέδραστον, ἐν τῷ ἀνάντει δὲ καὶ τῷ ὁμαλεῖ τῶν ἰσχιῶν ἐν τῆ ἐφεστρίδι

41. Kerameus, *Noctes* 265.10.21-22. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 38, 39.

42. Kerameus, *Noctes* 284.20.30-31.

43. Bees, *Unedierte* 94.35.11.

44. Kerameus, *Noctes* 281.18.31-32: τὰ ἐμὰ ὑποζύγια καὶ ἄσαρκα καὶ καταπλήγμα ἐκ τῆς ὁδοιπορίας γενόμενα.

45. Kerameus, *Noctes* 279.17.11-13.

46. S. Pétridès, «Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits», *IRAİK* 2-3, 14 (1909) 18 (86), XIII, στ. 18-19 (στὸ ἐξῆς: Pétridès, Jean Apokaukos).

47. Bees, *Unedierte* 133. *73α. 17-18· σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις γίνεται χρῆση γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀσθενούντων εἰδικοῦ φορίου, βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 123.

48. Κεραμεύς, *Συμβολή* 246.7.21-24. Βλ. καὶ Π. Κ. Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος, *μητροπολίτης Ναυπάκτου. Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν ἐν' αἰῶνα* (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Νέας Σιών»), Ἱερουσαλὴμ 1923, σ. 91.

49. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Κερκυραϊκά. Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης* 335.1.11-16.

συνθλιβομένων ἐκ τῆς περὶ τὰ γλουτὰ ἀσαρκίας, ἔγνω δεῖν θαλασσοπορεῖν).⁵⁰ Μόνες μορφές ἐπικοινωνίας ἢ ἐπιστολή (μηκέτι καραδόκει δευτέρωμα γράμματος),⁵¹ ἢ διαλαλία (ὀφείλοντος πάντως τοῦ εἰρημένου ὑπομιμνήσκοντος θέσθαι διαλαλίαν πρὸς τοὺς περὶ τὴν Ναύπακτον τόπους)⁵² καὶ τὰ μεταβιβαστικὰ προφορικὰ μηνύματα (Χάρτας ἐπεκόμισεν ὁ παρών· τὸ δὲ ποσὸν τῇ γραφῇ παρεσιωπήθη σοι, ἵνα τάχα μὴ τῇ ὀλιγότητι δριμυθῶμεν τὴν ἀκοήν).⁵³

Στὶς τριτογενεῖς δραστηριότητες ἀναπτύσσεται τὸ ἐμπόριο (ἂν δὲ καὶ χρειώδη τινὰ τὰς μοναχὰς [sc. τῆς μονῆς Βλαχερνίτισης] ἐπιλείπειεν, ὅσα ἐν) ἐνδύμασιν, ὅσα ἐν ὑποδήμασιν, οὐ κατὰ τὰς πόλεων ἠπειρώτιδας, ἐσεῖται τῇ μονῇ καὶ τὸ περιτεῦον ἀνόνητον καὶ τὸ ἐλλεῖπον ἀνεπινόητον, ἀλλ' ἐγγὺς ἢ πόλις αὐτῇ [sc. ἢ πόλη Ἄρτα] καὶ τὴν τοῦ χρησίμου εὐθὺς παραμυθῆσεται ἔνδειαν)⁵⁴ πού διακομίζει πολλὰ ἀπὸ τὰ «ἀναγκαῖα καὶ τὰ δυσπόριστα» (Τούτω σὺ καὶ περιτυχῶν καὶ μυριοφόρον οὕτω τὸ πλοῖον ἰδὼν, ἐλπίσαις ὡς ἐξ Ἰνδῶν ἡμῶν ἀναπλεῦσαν πολλὰ διακομίζειν τὰ ἀναγκαῖα καὶ τὰ δυσπόριστα)⁵⁵ (π.χ. χαρτί,⁵⁶ ἢ κρατῆρες καὶ δίσκους: Ἄλλα καὶ ἐν τῇ σῆ ποτε Ἀρχίδι στρατηγὸς καταστάς καὶ σχολάσας, ἐκεῖθεν ἱερὰ τῆς σῆς Ἐκκλησίας (κρατῆρες ἦσαν ταῦτα καὶ δίσκοι) ἐμοὶ ἐν Βονδίτζη ἐπόλει· ἀλλ' ὑπεριμῶν τὴν ἀπόδοσιν εἶδεν ἐμὲ τὴν ἀγορασίαν ἀπαναινόμενον, καὶ συναναπλεύσας εἰς τὰ Ἐῶα τῷ αἰχμαλωτισθέντι βασιλεῖ κῦρι Ἀλεξίῳ συνανήγαγεν ἐκεῖ τὰ ἱερὰ).⁵⁷ Δὲν ἀπουσιάζουν ἐπίσης μαρτυρίες γιὰ παράνομο

50. δ.π. 338.3.27-338.6. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 287.24.1-2: πρὸς τὴν ἀντίπορθμον ἡμῶν διεπλώσατο Πάτραν καὶ μετ' ὀλίγον αὐθις μετήνεγκεν εἰς Ναύπακτον. Bees, *Unedierte* 153.102.9-11: νὰ ἦλθον δὲ καὶ ἐγὼ εἰς προσκύνησιν τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς ἐπίσκεψιν τοῦ παιδοπούλου, εἰ μὴ κατάβροχος ἐγενόμην ἐν τῇ θαλάσῃ καὶ κατάκοπος ἐκ τοῦ ὄδε κἀκεῖσε τὸ μονόξυλον μεταῤῥίπτεσθαι (βλ. καὶ Β. Κατσαρό, *Συμβολή* 1518-1519).

51. Βλ. π.χ. Bees, *Unedierte* 101.43.16-17 κ.ξ.

52. Bees, *Unedierte* 68.9.59-60.

53. Βλ. π.χ. Pétridès, *Jean Apokaukos* 23 (91). XXII. 37-38.

54. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 18.3, 26-30. Ἡ μεταγενέστερη παράσταση μὲ τὴ λιτανεῖα τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου σὲ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Βλαχέρνας στὴν Ἄρτα (βλ. Myrtali Achimastou-Potamianou, «The Byzantine Wallpaintings of Vlacherna Monastery (Area of Arta)», *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*, II A, Ἀθήνα 1981, σ. 12-14) εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, ἰδίως στὶς μεγάλες πόλεις.

55. Κεραμεύς, *Συμβολή* 248.7.20-23.

56. Βλ. παραπάνω σημ. 53.

57. Κεραμεύς, *Συμβολή* 243.6.14-19.

κέρδος ἢ τοκογλυφία.⁵⁸ Εἶναι ἀκόμη ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀναπτύσσονται δραστηριότητες πού ἐμπίπτουν σὲ ὅ,τι ὀνομάζουμε σήμερα τ ο υ ρ ι - σ μ ό. Ὑψηλὰ πρόσωπα τῆς κοινωνίας τοῦ «Δεσποτάτου» παραθερίζουν σὲ ἐξοχικὲς ἐπαύλεις. Ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας π.χ. ἐπὶ ποταμὸν καθέζεται τὸν Βελούχοβον· ἠδὺς δὲ οὗτος ἰδεῖν καὶ πιεῖν ψυχρὸς καὶ μεταβαλεῖν πρὸς ὁμοίαν ψυχρότητα καὶ ὀπώρας καὶ ὅσα πόματα σκευαστά.⁵⁹ Σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος δραστηριοτήτων μπορεῖ νὰ ἐντάξει κανεὶς τὶς ἐπισκέψεις τόπων καὶ προσώπων (ὁ Χορταίτης δὲ ἀπὸ τὸν νοῦν μου οὐκ εὐγαίνει οὔτε ἡμέραν οὔτε νύκτα⁶⁰ [. . .] ἵνα, ἐὰν ἔχῃς θέλημα ἰδεῖν ἡμᾶς, κοπιάσης εἰς τὴν Ἄβαρνίτζαν⁶¹), τὴν κλιματοθεραπεία (Καὶ μέντοι καὶ πρὸς ἀγρὸν ἐξῆλθον ἐκ τῆς Ναυπάκτου καὶ ἀηδόνων ἀκούω καὶ ὕδωρ πίνω ψυχρὸν καὶ ὁ χθὲς πον νεκρὸς κινουμαι ἄρτι καὶ φθέγγομαι διὰ σοῦ)⁶² καὶ τὰ ταξίδια στοὺς Ἁγίους Τόπους (τὴν πρὸς τὰ Ἱεροσόλυμα στείλασθαι καὶ τῷ ζωοποιῷ τοῦ Κυρίου Τάφω τὴν μετὰ συντριβῆς καὶ δακρύων προσκύνησιν ἀφοσιώσασθαι)⁶³ ἢ τὰ προσκυνήματα (Εἰ μέντοι δεήσει πορευθῆναι τὸν παρόντα καὶ ἐπὶ τὴν τοῦ Προδρόμου σεβασμίαν μονήν, συνεργηθῆναι παρακαλῶ, ὡς θάρρος ἔχων υἱῶν πρὸς τὴν μεγάλην ἀγχιωσύνην σου, ἣν καὶ βαθυπροσκυνῶν αἰτοῦμαι γράμμα παρ' αὐτῆς ἀντιδέξεσθαι, τὸν τόπον καὶ τὴν ἡμέραν ὀροθετοῦν τῆς μετ' ἀλλήλων ἐνώσεως),⁶⁴ μνεῖα τῶν ὁποίων γίνεται ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο. Παραδίδεται

58. Περίπτωση κατάχρησης ἢ τοκογλυφίας ὑποδηλώνει μᾶλλον ἢ ἐνέργεια τοῦ Μανουὴλ Λούβρου ἀπὸ χώρας Λευκάδος, πού κατηγορήθηκε ὅτι παρεκέρδισεν ἐκ Λευκάδος νομίσματα τρικέφαλα ἰκανά· τοῦτο μπορεῖ ἴσως νὰ ἐξαχθεῖ ἀπὸ τὶς φράσεις ἀλλὰ παρ' ἄλλην αὐτοῦ τὴν ἐνέργειαν ὡς συνομιλήτωρ ἐφ' ἡμῖν διετέθη, καὶ ὡς ὁμοπατέριος καὶ συνετήρησε καὶ ἀνέπαισε (βλ. Bees, Unedierte 84.25.11 καὶ 84.25.25-27 ἀντίστοιχα), ὅπου οἱ προστρέχοντες λευκαδίτες μάρτυρες ὁμολογοῦν ὅτι ὁ κατηγορούμενος Μανουὴλ Λούβρος τοὺς διευκόλυνε πολλὰς φορὰς στίς δύσκολες στιγμὲς τους, χωρὶς νὰ καθορίζεται βέβαια ὁ τρόπος τῶν διευκολύνσεων.

59. Bees, Unedierte 88.27.106. Βλ. γιὰ τὴν τοποθεσία Β. Κατσαρό, Συμβολὴ 1536.

60. Kerameus, *Noctes* 288.26.7-8. (Γιὰ τὴ μονὴ Μεταμορφώσεως στὸν Χορτιάτη βλ. Kissas, *Umetnošt u Solunu* 46-47, σημ. 76, 77, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία).

61. Bees, Unedierte 153.102.5-6 (γιὰ τὴν τοπωνυμία βλ. Soustal - Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 101).

62. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 32 (100). XXXIII. 9-11 (= Kerameus, *Noctes* 288.27.25-27).

63. Ἄ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἄνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Β', Πετροῦπολη 1894, σ. 361.1.6-8.

64. V. Vasilievskij, «Epirotica Saeculi XIII.», *Viz. Vrem.* 3 (1896) 258.11.

ἐπίσης καὶ πανδοχεῖο, κοντὰ στὴν Ἄρτα (τὴν τοῦ Ἰσαρη οἰκίαν παρωδύσαμεν καὶ ἄγχιστά που ταύτης ἐν δημοσίῳ καταλύματι ἐνσκηνώθημεν).⁶⁵

Ἀπὸ ἄποψη οἰκολογικῆς προσέγγισης ὁ χῶρος σὲ ὀρισμένα μέρη εἶναι κάποτε ἐνοχλητικός, ἀφοῦ ὁ Θεὸς τὸν γέμισε ψεῖρες καὶ κουνούπια καὶ ἄλλους ἀνταγωνιστικούς τοῦ ἀνθρώπου ὀργανισμούς (Ἐμὲ οὖν ἔα φθείρεσθαι, λιμώττειν, γυμνητεύειν, ἀνεπιμέλητον εἶναι — ἔστι Θεός, ὃς κώνωπας τρέφει καὶ τὰ τῆς γῆς καλούμενα ἔντερα).⁶⁶

Ὡς πρὸς τὴ δημογραφικὴ κατανομή, ὑπάρχουν περίοδοι διασκορπισμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὰ ἐνδότερα καὶ τὶς ἐρημιές,⁶⁷ ἀλλὰ καὶ περίοδοι συγκέντρωσης τῶν ἀνθρώπων στὶς πόλεις, στὶς κωμοπόλεις καὶ στὰ ὀλιγάνθρωπα χωρία (χωρίδιον ὀλιγάνθρωπον ὑπὸ τὴν ἐκκλησίαν μὲν ὄν, τῇ Ναυπάκτῳ δὲ παρακείμενον⁶⁸ [...] οὔτε ἐν τοῖς περὶ Ναύπακτον χωρίοις⁶⁹)· ἀνάμεσά τους ἡ Ναύπακτος,⁷⁰ ἡ Ἄρτα⁷¹ καὶ ἡ Βόνι-

10-14· 11 (1904) 860. Γιά τὴ μονὴ Προδρόμου, βλ. Β. Κατσαρό, «Ἡ ἑκατὰ τὴν Ἑλλάδα βυζαντινὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου τελευταῖος σταθμὸς τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαῆλ Χωνιάτη», *Βυζαντιακά* 1 (1981) 101-137. Βλ. ἀκόμη σμ. 50 παραπάνω.

65. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 27.10, 28-30. Θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη μία, ἀνάλογη μὲ τὴν ἐργασία τοῦ Tönnies Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine* (Études historiques et philologiques), Οὐφέλα 1957, μελέτη γιὰ τὸν βυζαντινὸ κόσμο. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση φαίνεται ὅτι προσανατολίζεται ὁ Ewald Kislinger (*BIC* XIV, 1987/88, σ. 59). Γιά τὴν ὥρα βλ. Η. J. Magoulias, «Bathhouse, Inn, Tavern, Prostitution, and the Stage as seen in the Lives of the Saints of the sixth and seventh Centuries», *ΕΕΒΣ* 38 (1971) 233-252.

66. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Ἀθηναϊκὰ ἐκ τοῦ ιβ' καὶ ιγ' αἰῶνος», *Ἀρμονία* 3 (1902) 289.7.29-31 (στὸ ἐξῆς: Κεραμεύς, Ἀθηναϊκὰ).

67. Γιά τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς κεντρόφυγης συμπεριφορᾶς τῶν κατοίκων βλ. Μιχ. Σ. Κορδώση, «Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα», *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 138 κ.έ.

68. Kerameus, *Noctes* 282.18.2-3.

69. Bees, *Unedierte* 68.9.56 κ.ά.

70. Γιά τὴ Ναύπακτο βλ. γενικὰ Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 210-211. Ἱστορικὸ διάγραμμα τῆς πόλης ἀπὸ τὰ πρωτοβυζαντινὰ χρόνια ὡς τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση τοῦ 1499 ἐτοιμάζει, ὅπως ἀνακοίνωσε στὸ Α'. Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας (22.10.1988), ὁ Α. Γ. Κ. Σαββίδης.

71. Βλ. γενικὰ Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 113-115.

τσα,⁷² τὰ νεοεποικισμένα Ἰωάννινα,⁷³ ἡ Χώρα τῆς Λευκάδος⁷⁴ καὶ ἡ Κέρκυρα,⁷⁵ ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀχελῷος,⁷⁶ τὸ Ἀγγελόκαστρο,⁷⁷ ὁ Ἀετὸς⁷⁸ καὶ τὸ Γλυκὺ.⁷⁹

Ἡ Ναύπακτος εἶναι μιὰ πόλη καθαρὴ (καὶ μὴν πολλῶν ἀκούω μακαρίζοντων τοὺς ἡμετέρους πολίτας, ὅτι μὴδὲ τὰ περὶ τοὺς πόδας τούτων καττύματα ἐν χειμῶνι, ἐν ὄμβρῳ, καταμολύνονται τῷ πηλῷ, οὐδ' ἰλυσπῶνται βορβόροις, ὡς τὰ τῶν ζώων φιλόπηλα, οὐδὲ τῆς τετριμμένης διὰ τὸ ἐκ τοῦ πηλοῦ πλαδαρὸν ἐκ τοῦ παραβαδίζειν ἀπομηκίζονται, οὐδὲ ξυλίνας ἐμβάδας, ὡς ποδοκάκη, ἕκαστος ὑποδέεται, καθηλωμένας, καὶ ταῦτα, ὡς μὴ τὸ περὶ γῆν μέρος τῶν ὑποδημάτων τούτων ἐκτρίβοιτο, οὐδ' ἀλληλόκτυπον πάταγον ἐξηχοῦσι περὶ τὸ ἔδαφος τοῦ ναοῦ, οὐδὲ μολύνουσιν ὀπωσοῦν πατοῦντες αὐτό, κἄν οἱ καταρῶνται αὐθις τοῦ οὐρανοῦ τῇ ἐμῇ Ναυπάκτῳ ἐπανοιχθῶσιν),⁸⁰ μὲ πλούσια νερὰ (ἐξ ὧν ἡμεῖς πίνομεν ἀφθονον ὕδωρ, τὸ ποτὸν καθαρὸν καὶ χερσὶν αὐτῶν ἀπαντλοῦμεν καὶ τούτων ἀπορρόφῶμεν, παλάμας κοιλαίνοντες, ἀλλ' οὐκ ἐκ φρεατίων ὑδάτων οὐδὲ φρεωρυχοῦμεν, ὡς οἱ ἀσπάλακες, καὶ χειρόκμητον ὕδωρ καὶ κατορωρυγμένον ἀφύσσομεν, οὐδὲ ποσὶ περὶ τὸ στόμα τοῦ φρέατος ἀντιβαίνομεν καὶ δακτυλοκοπούμεθα σχοίνῳ διὰ τὴν ἐκ ταύτης τραχύτητα. δυστυχήματα ταῦτα, οὐκ εὐτυχήματα πώλεως, παρ' ἧ καὶ γέρον ἴσως ἀπολείται τῇ δίψῃ, αὐτὸς μὲν παρειμένας ἔχων τὰς χεῖρας καὶ μὴ δυναμένας ἀντλεῖν, ἑτέρον δὲ μὴ εὐτυχῶν τοῦ ἀντλήσαντος· αἱ δὲ παρ' ἡμῖν καὶ γραῖαι καὶ γέροντες, ὡς οἱ νέοι, πρόχειρον ἀντλοῦ-

72. ὁ.π. 128-129.

73. ὁ.π. 165-167. Γιὰ τὸν ἐποικισμό τῶν Ἰωαννίνων αὐτὴ τὴν ἐποχὴ βλ. Ἄ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, «Περὶ συνοικισμοῦ τῶν Ἰωαννίνων μετὰ τὴν φραγκικὴν κατάκτησιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως», *ΔΙΕΕ* 3, Ἀθήνα 1889, 451-455.

74. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 195-196. Μνεῖα τῆς Χώρας Λευκάδος βλ. Bees, *Unedierte* 84.25.6.

75. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 178-181.

76. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 101-102. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς πόλης βλ. Β. Κατσαρό, «Ἀχελῷος. Συμβολὴ στὸ πρόβλημα τῆς βυζαντινῆς πόλης», *Ἱστοριογεωγραφικά* 1 (1986) 43-52. Πρβ. τοῦ ἴδιου, «Ἡ θέση τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελῷου καὶ ἡ σχέση τῆς μετὰ τὴ βυζαντινὴ πόλη» γύρω ἀπὸ τὸ λόφο ἑπισκοπῆς κοντὰ στὸ χωριὸ Ἰμάστρον τῆς Αἰτωλίας», *Ἱστοριογεωγραφικά* 2 (1988) 198-201.

77. Βλ. Soustal – Koder, *Nikopolis und Kephallenia* 107-108.

78. ὁ.π. 102-103.

79. ὁ.π. 159.

80. Βλ. Bees, *Unedierte* 123.67.51-60.

σιν ὕδωρ, πίνουσιν ὡς θέλουσιν εἰς ὅλον χρόνον· οὐ κάρδος αὐτοῖς ἐξε-
 χύθη πολλάκις εἰς δευτέραν ἀντλησιν ἠγαγκασμένοις, ἢ σχοῖνος οὐκ ἔτρι-
 πεν αὐτῶν παλάμας, ἄλυσις οὐκ ἔθλιπεν αὐτῶν δακτύλους, σκληρὸν πα-
 ρακρέμασμα πρὸς τῷ σχοινίῳ ἐξ ὑγρότητος μὴ σαπῆ τὸ σπαρτίον)⁸¹ καὶ
 ἄφθονα δένδρα (τετάρτην γὰρ τοῦ ἰοννίου μετροῦντος καὶ τοῦ ἐμοῦ τὸν
 ἀπὸ τῆς μητροπόλεως βοννὸν καταβαίνοντος ἐπὶ τὰ δένδρα τὰ σκιαζοντά
 μου τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν ἡλιακὴν ἀποκρουόμενα φλόγωσιν...)⁸² περιγρά-
 φεται ἄλλοτε μὲ πληθυσμὸν «πολυοχλίας καὶ ταραχῆς» (Ἐφύγομεν γὰρ
 Ναυπακτόθεν οὐ λιμὸν ἄρτου οὐδὲ δίψαν ὕδατος οὐδὲ στέρησιν τοῦ ἰλα-
 ρύναντος καρδίαν ἐλαίου, ἀλλὰ στέρησιν ἡσυχίας καὶ πληθυσμὸν πολυο-
 χλίας καὶ ταραχῆς),⁸³ μὲ κλῆρον «εἰς ἑκατὸν ἀριθμούμενον» (ὁ ἱερός
 αὐτῆς κλῆρος εἰς ἑκατὸν ἀριθμούμενος οὐδὲ εἰς δέκα κατήντησε)⁸⁴ καὶ
 ἄλλοτε — πρόσκαιρα; — «κένανδρος» (ἀλλὰ καὶ ταῦτα ἢ πολυποίκιλος
 περιφορὰ τοῦ καιροῦ ἐκ πολυανθρωπίας καὶ τῆς ἐγγεγραμμένης τοῖς ἐκ-
 κλησιαστικοῖς δικαίωμασι παροικικῆς ποσότητος εἰς ὀλιγανθρωπίαν καὶ
 στενὸν τὸ ποσὸν σὺν ταῖς ἐκ τούτων συνεισφοραῖς συνέστειλέ τε καὶ πε-
 ριέκλεισε⁸⁵ [...] καὶ νῦν ἢ μὲν πόλις κένανδρος, πόλις δὲ τοῖς χθὲς
 ἐν τῇ πόλει τὰ τῶν ὀρῶν ὑψικόρυμβα, λαχανηρὰ δὲ πᾶσα παράκλησις⁸⁶),
 χωρὶς ψηφοδιδάσκαλον (ἄλλως τε, καὶ τίνος ἄλλου τῶν ἀγαθῶν ἢ Ναύ-
 πακτος εὐπορεῖ, ὡς καὶ ψηφοδιδασκάλου μὴ ἀπορεῖν);⁸⁷ καὶ μόλις δέκα
 κληρικούς.⁸⁸ Σημεῖα ἀναφορᾶς τῆς πόλης ἦταν ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου,⁸⁹
 ὁ ὁποῖος — σὲ μέρες εἰρήνης — ἄστραφτε, μὲ ψηφιδωτὰ καὶ ὠραῖες εἰ-
 κόνες (ἐπὶ πόλλ' ἔπαθον καὶ πόλλ' ἐμόγησα, χουσαῶ τὴν ἐκκλησίαν κα-
 ταστιλπινώσας καὶ ὠραῖσας ἐν εἰκονίσμασιν, ὧν πολλὰ μὲν ἠχρεῖωσεν
 ὄμβρος, τῆς ὄροφῆς ἀμεληθείσης ἐφ' ἱκανόν, πολλὰ δὲ δάκρυα λείβω καὶ

81. Bees, Unedierte 123.67.62-74: Ζωντανὲς εἰκόνες ἀνθρώπων ποῦ ἀπολαμ-
 βάνουν τὸ τρεχούμενο νερὸ τῶν πηγῶν καὶ ὄχι ὕδωρ συλλογματιῶν τε καὶ ἀπόρευτον
 βλ. δ.π. 103.46.34-35.

82. Bees, Unedierte 125.68.5-7.

83. Pétridès, Jean Apokaukos 8 (76). VII. 32-34.

84. Kerameus, *Noctes* 251.2.24-25.

85. Kerameus, *Noctes* 251.2.19-22.

86. Bees, Unedierte 150.99.21-23.

87. Bees, Unedierte 151.100.33-35. Βλ. καὶ Β. Κατσαρό, «Ἀκόμη μιὰ μαρ-
 τυρία γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Ἱεραματοῦ», *Κληρονομία* 12 (1980) 378-379.

88. Βλ. παραπάνω σημ. 84.

89. Γιὰ τὸν μητροπολιτικὸν ναὸ τῆς Θεοτόκου στὴ Ναύπακτο βλ. Β. Κατσαρό,
 Συμβολὴ 1522-1526. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 40, 42.

ἀποδύρομαι τὴν ἀχρεΐωσιν),⁹⁰ ἔγνοια διαρκῆς γιὰ τὸν μητροπολίτη.⁹¹ Ἀκόμη, τὸ κοντινὸ Ἐπισκοπεῖον (καὶ τὸ ἐπισκοπεῖον δὲ τὸ ἐμὸν οὐ καταμάρμαρον ὄλον, οὐ λευκὸν ἢ γάλα, εἴποι τις τοῦτο μὴ σκώπτῃς ἀνὴρ, συνεπτυγμένον παλάτιον. καὶ σοι μὲν κατὰ τὰ μέτρα τὰ περσικά, παρασάνας ταῦτα ὁ τεχνογράφος Ἐρμολόγιος ὠνόμασε, τὸ ἐπισκοπικὸν ἀπόκισται τέμενος, ὡς ἂν μὴ καταδεχόμενον ἔχειν ἐγγὺς τὸν ἐπίσκοπον μηδὲ τῷ ἱερωσύνῃς σηκῶ τὸ τοιοῦτον πρόβατον ἐνσημάζεσθαι, ὡς καὶ τὸν ἐκεῖσε προσμένοντα, ὀρθρίζοντά τε καὶ ἀναφωνοῦντά σοι τὸ «εὐλόγησον», ἢ μηδὸλως ἀκούεσθαι, ἢ δοκεῖν ὡς ἐξ Ἄδου. ὁ δέ γε ἐμὸς τοῦ ὀρθρου σημαντῆρ θυραῖος ἰστάμενος καὶ παρὰ μαρμαρίνῳ ὑπαίθρῳ οὐκ ἀνάγει τὴν φωνὴν ἐκ τῶν σπλάγγων...),⁹² ἐκ «τιτάνου καὶ λίθων θριγγῶ περισφιγμένον» (τοῦ ἡμετέρου ἐπισκοπεῖου — περιτετείχισται δὲ τοῦτο καὶ τῷ ἐκ τιτάνου καὶ λίθων θριγγῶ περισφιγγεται)⁹³ ὡς «συνεπτυγμένον παλάτιον»,⁹⁴ μὲ προαύλιο καὶ αὐλόπορτες (ὁ δὲ Γοριανίτης ἐκρίνετο καὶ ποτε περὶ δειλὴν ἀνὴρ τις τὴν ἐμὴν προαύλειον ἔκοφεν· ἔκτη δὲ ἦν ἡμέρα καὶ ὁ κόφας τὴν θύραν γραμματοφόρος ἦν τοῦ σοῦ ἀδελφοῦ προκαλούμενου με εἰς τὴν δίκην)⁹⁵ ἐκ «ξύλων ἀσήπτων καὶ περιεζωσμένας σιδήρω» ἢ μάρμαρο, ὑλικά πού τὰ ζήληψε καὶ τὰ ἀφαίρεσε ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας (τὰς περὶ τὴν αὐλειον θύρας αὐτοῦ [sc. τοῦ ἐπισκοπεῖου] περιεΐλεν, <οὔσας> ἐκ ξύλων ἀσήπτων καὶ περιεζωσμένας σιδήρῳ, καὶ νῦν τὸ κένωμα τῶν πυλῶν, πᾶσιν ἄθυρον ἐπιχαῖνον, πάν(τ)ας εἰσδέχεται, ὡς τὰ ἐν πόλεσιν ἄμφοδα, τὰ εἰς ἐμβόλους παρωννυμούμενα· ἑτέραν ἔκαινούργησε πύλην, τὸ ἐπισκοπικὸν θριγγίον περιελῶν).⁹⁶ Ὑπῆρχαν ἐπί-

90. Bees, Unedierte 86.27.38-41. Γιὰ τοὺς καλλιτέχνες, τοὺς ὁποίους ὁ Ἀπόκαυκος εἶχε ὑπόψη του γιὰ τὶς ἐργασίες στὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου στὴ Ναύπακτο βλ. J. Darrouzès, «Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès», *REB* 23 (1965) 154. Β. Κατσαρός, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος. Προβλήματα ἀναθεωρήσεων», *Actes du XVe Congr. Intern. d'Ét. Byz.*, II, A, Ἀθήνα 1981, σ. 252, σημ. 53. Τοῦ ἴδιου, *Ζητήματα ἱστορίας* 22 σημ. 27. Σ. Κ. Κίσσας, «Σχόλια σὲ ἓνα σιγίλλιο τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου», *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 191, σημ. 4. Κατσαρός, *Συμβολὴ* 1522-1523. Kissas, *Umetnošt u Solunu* 42.

91. Bees, Unedierte 115.58.9 κ.έ., 122.67.16 κ.έ., 153.103.7 κ.έ., 239.112α'. 10-11.

92. Bees, Unedierte 122.67.10-18.

93. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 241.6.1-2.

94. Βλ. παραπάνω, σημ. 92.

95. Κεραμεύς, *Noctes* 260.5.3-6.

96. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 241.6.4-8.

σης μαρμάρινα σκαλιὰ⁹⁷ καὶ πολλοὶ κιονίσκοι ἐπὶ τὰς κεφαλὰς ἀνεχόντων ἐτέρας ἐγκαρσίας εὐθείας, ἐξ ὁμοίας τῆς ὕλης.⁹⁸

Παρόμοια ἀρχιτεκτονήματα — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ναοὺς καὶ τὰ μοναστήρια, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ⁹⁹— φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ στὴν Ἄρτα (Ἦ δὲ ἀγαθὸν προέθου ποιῆσαι καὶ οἰκονομῆσαι τῇ χώρᾳ τῆς Ἄρτης, ἐπισκοπεῖον, εἰς αἰώνιον σου μνημόσυνον¹⁰⁰ [...] ὁ τὴν Ἄρταν κατακλύζων ποταμὸς καὶ αὐτὸ τὸ ἐπισκοπικὸν ἐνδιαίτημα καὶ τὰ ἐν αὐτῷ καλλιστεῖα καὶ παρέσυρε καὶ ἠχρείωσεν, ὡς μήτε τὸν ἐπίσκοπον ἐπισκοπεῖον ἔχειν ᾧ ἐσκηνώσοιτο, καὶ τὰ περὶ αὐτὸ μισθωτικὰ οἰκήματα, ἐν οἷς καὶ ἡ πατρώα τούτου οἰκία ἔθεωρεῖτο συναχρειωθῆναι καὶ τοὺς τόπους ἔλος γενέσθαι, καὶ ἐξ ἀμπελοφύτων καὶ δένδρων καρποφόρων παντοίας ὀπώρας μυρϊκας ἐκφῶναι κατὰ τὴν τῆς προφητείας ἀράν¹⁰¹), χώραν πολυάνθρωπον (τὰ δὲ τοῦ μεγάλου Ἄρτης εἰς τὸν μητροπολίτην νεανεύματα... ὑπέρφρων ἄνθρωπος οὗτος καὶ ἀλαζῶν διαπράττεται καὶ ἀγνοῶν τίς ἦν χθὲς καὶ τίς ἐγένετο σήμερον, ὡς χθὲς μὲν ὀνηλάτης... σήμερον δὲ λαοῦ προεστὼς καὶ χώρας πολυανθρώπου πατήρ)¹⁰² μὲ πλούσιες ἀγορές,¹⁰³ ἀκόμη καὶ στὴ Βόνιτσα (συνήλθομεν ἐν τῷ ἐπισκοπεῖῳ Βονδίτζης).¹⁰⁴ Στὴ Ναύπακτο ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀναπτύσσεται καὶ στὸν χῶρο μὲ ἀνοστούλιστους κήπους (καὶ τὰ μαρμαρόστρωτα ὑπαιθρα, διὰ τὴν ὑψηλότοπον ἰδρυσιν τὴν ὄψιν τῶν ὀρώντων πρὸς τὴν ὑποκειμένην θάλασσαν ἀκοντίζοντα καὶ τοῖς τῶν φυτῶν εὐώδεσι σκιαζόμενα)¹⁰⁵ [...] ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνταῦθα ῥοδωνιῶν ῥόδα κνίζων λαθραίως¹⁰⁶), λουτρό (τὸ δὲ λουτρόν ἡμῶν οὐ μετάρσιον; οὐ τὴν ὄψιν ἔλκει τοῦ βλέποντος; οὐ γραφικῶς ποικίλλεται χρώμασιν; οὐ φωταγωγοῖς ὑέλοις καταπεφωτισται; οὐχ ἡδονὴν τῷ λονομένῳ ἐντίθησιν; οὐ καταμάρμαρον ὄλον; οὐ

97. Bees, Unedierte 122.67.31-32: *μὴ κακίζεις καὶ τοὺς τῶν ἡμετέρων καταλυμάτων μαρμαρίνους ἀναβαθμούς.*

98. Bees, Unedierte 122.67.35-37.

99. Βλ. πρὸ χειρα P. Vocotopoulos, *Arta, Alte Kirchen und Klöster Griechenlands*, Κολωνία 1972, σ. 135-161 καὶ πίν. 41-48.

100. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 22.7. 28-30. (= *Noctes* 279.17.17-18).

101. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 24.9. 11-15.

102. Bees, Unedierte 128.69.50-55.

103. Βλ. παραπάνω, σημ. 54.

104. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 26.9. 6. Βλ. καὶ Κατσαρό, *Συμβολὴ* 1519 καὶ σημ. 94.

105. Bees, Unedierte 122.67.32-34.

106. Bees, Unedierte 151.100.18-19.

δεξαμεναι διάλενοι παρ' αὐτῶ;) ¹⁰⁷ καὶ φρούριο μὲ ὄχυρωματικούς πύργους (τὸ φρούριον δὲ ἡμῶν οὐ δυσανάλωτον ἢ μικροῦ καὶ ἀνάλωτον; οὐκ ἐπὶ μετεώρων τοῦ ἀέρος ἐπωκοδόμηται; οὐ τῆ τοῦ κωμικοῦ Νεφελοκοκκυγία παραμιλλᾶται; πόλις αὕτη παρ' ἐκείνῳ μὴ φαύουσα γῆς, ἐν δὲ τῷ μανῶ ἀέρι καὶ τῷ μικροῦ μὴ ἀναπνευστῶ διηρημένα ἔχουσα τεῖχη καὶ τὸν περίβολον ἐναέριον ¹⁰⁸ [...] σιδήρῳ πεδήσας, πύργῳ ἐνθεῖς, ἐπὶ τετραμήνῳ ἤδη καὶ θλίβει καὶ κακουχεῖ ¹⁰⁹). Μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ εἰδήσεις γιὰ τὸ κοσμικὸ ἀρχιτεκτονικὸ πρόγραμμα τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα, ὁ ὁποῖος ἐπιδίωξε, κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμάχης του μὲ τὸν Ἀπόκαυκο, νὰ χτίσει στὸ χῶρο τοῦ ἐπισκοπικοῦ μεγάρου ἓνα περίεργο γιὰ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς συνήθειες τοῦ τόπου κτήριο, λεγόμενον «σουφᾶν», καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου κάνει ἰδιαίτερο λόγο:

Ἐν τούτοις ὦν οὐ τρίβῳ τὴν ἀθθεντικὴν τοῦ ἐπισκοπείου καθέδραν, ἦν καὶ ταύτην αὐτὸς κοινωσάμενος ἀντὶ ἐπισκοπείου πορνεῖον καὶ ἀνθ' ἱεροῦ ἰδιωτικὸν αὐτὸ κατεστήσατο, καὶ σὺν τοῖς ἄλλοις ᾠκοδομήσατο καὶ σουφᾶν. Οἰκίας ὄνομα περσικῆς ὁ σουφᾶς· δηλοῖ δέ, ὡς εἰκάζειν ἔστιν ἀπὸ τοῦ σχήματος, ἐν ταυτῷ παρόψωσιν καὶ ὑπόβασιν· ἔστι γὰρ τὸ οἰκημάτιον πρόμηκες, καὶ τούτου «κλέος οἶον ἀκούομεν οὐδέ τι ἴδμεν». Τούτου γοῦν τὴν ἔκτασιν καθ' ἐν τῶν ἄκρων παρατεμόμενος, καὶ τῷ τμήματι τούτῳ χῶμα ἐπιστοιβάσας καὶ τοῦ λοιποῦ προσανασπάσας ἐδάφους, λίθοις τε τὸ χῶμα διαλαβὼν ὡς μὴ πρὸς τὸ ὑποβεβηκὸς καταρῆ, κινγκλίδας ἄνω τούτου τοῦ διαστήματος ἐστήσατο στοιχηδὸν καὶ σχῆμα ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ὃς δὴ κοινῶς καλεῖται στασίδιον, διὰ τούτων ἐκαινουργήσατο, ὡς ἀριστᾶ μὲν αὐτὸς ἐν τῷ μετεώρῳ καὶ ἀπ' ἐκείνου ῥήγνυσι τὸν διάλογον, καὶ ὡς ἀπ' οὐρανοῦ τεχνητοῦ βροντᾶ ὡς ὁ Σαλμωνεύς· τὸ δ' ὑποβεβηκὸς καὶ τὸ πρόσγειον εἰς δῖαιταν εἰς ἀκρόασιν τοῖς τὴν τύχην ταπεινοτέροις ἀπένειμεν. Εἰ δέ που τινὸς εἰς πλῆθος αὐτῶ ἐντυγχάνοιεν, ἀλλ' αὐτὸς ἀριστίνδην τούτους ἀπολεγόμενος ἐαυτῷ συνίστα, τῷ χυδαίῳ δὲ τὸν κάτω δίδωσι τόπον καὶ τοῖς ὁμοτύχοις συνίστησιν· ἕψος δὲ τῷ ἀνασπάσματι τούτῳ, ὅσον τὸν κάτω τῷ ἄνω διαλεγόμενον τὸ χεῖλος ἔχειν πρὸς τοῖς ἐκείνου ποσίν· καὶ ταύτην τὴν θέ-

107. Bees, Unedierte 123.67.43-47. Πρβ. καὶ 94.34.54. Μνεῖες γιὰ λουτρὰ βλ. ἀκόμη δ.π. 120.65.13-16· Pétrides, Jean Apokaukos 10 (78).VIII.14· Kerameus, *Noctes* 279.17.14.

108. Bees, Unedierte 123.67.47-51.

109. Κεραμεύς, *Συμβολή* 241.6.20-21.

σιν καὶ τοῦτο τὸ σχῆμα καλοῦσι Πέρσαι σουφᾶν.¹¹⁰

Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν κατοικία εἶναι εὐκαιριακές. Ἐπαύλεις,¹¹¹ οἰκίαι πολυξύλοι καὶ πολύπλινθοι (καὶ ταῖς πολυξύλοις καὶ ταῖς πολυπλίνθοις οἰκίαις)¹¹² διώροφες καὶ τριώροφες (μῆτε γοῦν ἀνόγειον ἐστρωμένον καὶ μέγα τῶ ἀποστόλῳ μου δείξης μῆτε διωρόφους οἰκίας καὶ τριωρόφους),¹¹³ ἀλλὰ καὶ οἰκίσκοι (ὡς ἐγκλεῖσαι οἰκίσκῳ),¹¹⁴ σπίτια (ἀκούω δέ, ὅτι καὶ τῆς οἰκίας τῆς πενθερᾶς τοῦ παρόντος ἐπιλαμβάνεται καὶ ἡμεῖς περὶ ὀσπιτίων ἕως τοῦ νῦν οὐκ ἠκούσαμεν),¹¹⁵ «καλύβαι» (καλυβίται δὲ οἱ ἐμοὶ πολῖται, καὶ χόρτος τούτοις αἱ κέραμοι, ὕλη ξηρὰ μὲν τῶ χρόνῳ, εὐπρηστος δὲ πυρὶ πλησιάζουσα),¹¹⁶ «χωρικά καλύβαι»¹¹⁷ καὶ σκηνές (καὶ τοῦ ἐπισκοπείου συνόλως ἐκβέβλημαι καὶ τέως περὶ σκηνᾶς στενός εἰμι καὶ ἀμφίβολος).¹¹⁸ Γίνεται ἐπίσης ἔμμεση ἀναφορὰ σὲ «ἀφοδευτήριον» καὶ «οὐρεῖον» (Ἐνόσον τε ἐκ ποδαλγίας παγχάλεπα καὶ τὸν κράββατον εἶχον καὶ κλίνην καὶ ἀφοδευτήριον καὶ οὐρεῖον).¹¹⁹

110. Κεραμεύς, *Συμβολή* 245.17-246.12. Γιὰ τὴ λ. βλ. Redhouse, *Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, Κωνσταντινούπολη 1984, s. v. Sofa (ἀραβ. Suffa)· hall, anteroom. Γιὰ τὴ δραστηριότητα αὐτῆ τοῦ Κωνσταντίνου Δούκα βλ. Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 88-89. Πρβ. Kissas, *Umetnošt u Soluni* 39 καὶ σση. 19.

111. Κεραμεύς, *Συμβολή* 240.6.16, 25.

112. Bees, *Unedierte* 122.67.4-6. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π. Δ'*, 258-259. Γιὰ τὰ βυζαντινὰ σπίτια βλ. τώρα Ch. Bouras, «Houses in Byzantium», *ΔΧΑΕ* (περ. Δ') 11 (1982-1983) 1-26, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

113. Κεραμεύς, *Noctes* 285.20.1-2. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π. Δ'*, 261-262.

114. Bees, *Unedierte* 102.44.13-14.

115. *δ.π.* 142.85.9-10. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π. Δ'*, 251.

116. Bees, *Unedierte* 149.99.7-8.

117. Bees, *Unedierte* 86.27.30: *χειμῶνος δὲ χωρικῆ καλύβῃ ἐγγωνιάζω*. Βλ. καὶ Magdalino, *The Literary Perception* 32. Ὁ Magdalino παρατηρεῖ ὅτι κάτω ἀπὸ τοὺς δρους «χωρικὴ καλύβη» καὶ «καλύβη» «it is a unique source for the layout of an estate farmhouse in medieval Greece». Πράγματι τὸ κείμενο στὸ ὁποῖο παραπέμπει ὁ Magdalino (σ. 32 σση. 17) ἀποτελεῖ μοναδικὴ πηγή, ἀλλὰ ἀναφέρεται, νομίζω, στὸ περιβάλλον ἑνὸς μοναστηριακοῦ αὐλόγυρου (βλ. Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 88: «ἐξέβαλε (sc. ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας) καὶ τοῦ ἐπισκοπέου τὸν μητροπολίτην (sc. Ἰωάννην Ἀπόκαυκον), ἀναγκασθέντα νὰ προσφύγη εἰς Βελλᾶν»).

118. Κεραμεύς, Ἀθηναῖκά 287.5.18-19.

119. Pétridès, *Jean Apokaukos* 14 (82).X.9-10. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π. Δ'*, 309-311. Γιὰ τὸ θέμα βλ. παραπάνω τὴ σχετικὴ ἀνακοίνωση τοῦ Ἀ. Καρπόζηλου, «Περὶ ἀποπάτων, βόθρων καὶ ὑπονόμων».

Ἄπο τὰ ἔπιπλα μνημονεύεται συχνά ἡ κλίνη,¹²⁰ τὸ κλινίδιον,¹²¹ ὁ κράββατος¹²² ἢ τὸ ξυλοκράββατον (ἀργεῖ δὲ ἡ κίνησις διὰ τὴν τῶν γονάτων νάρκωσιν καὶ μικρὸν ὅσον ἔρχομαι καὶ ἐγὼ βασταζόμενος ἐν ξυλοκραββάτῳ)¹²³ καὶ τὸ «ἐκ μαλλοῦ ὑπόστρωμα» (τὶ δέ σοι καὶ τὸ ἐκ μαλλοῦ ὑπόστρωμα βούλεται;).¹²⁴

Ὁ κατάλογος τῶν σκευῶν εἶναι ἑλλιπής· γίνεται λόγος γιὰ ζυγοφλάσκια (Τὰ ζυγοφλάσκια ἐδεξάμεθα)¹²⁵ καθίδιον,¹²⁶ τηγάνιον (ὁποῖον καὶ περὶ τοὺς ἰχθῦς ποιοῦσιν οἱ μάγειροι, ὁπόσους παχνοῦντες ἀλεύρω ὀπτοῦσι τηγάνῳ)¹²⁷ καμφάσκη (καὶ ἔθελγε τὴν ἡμετέραν ὄψιν ὁ καμφάκης ἐπιφαινόμενος ἔξωθεν)¹²⁸ οἰνόδοκη,¹²⁹ πίθο (ὁ πίθος οὐ ποτέ μοι ἐγένετο ἐπιχειλῆς οὐδ' ἡμίκενος),¹³⁰ ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀσκιά¹³¹ πού χρησιμοποιοῦνται στὶς μεταφορὲς ὑγρῶν προϊόντων. Ἄπο τὰ μικροαντικείμενα καθημερινῆς χρήσης ἐμφανίζονται περισσότερο τὰ εἶδη γραφείου, ὁ κάλαμος,¹³² ἡ μελανοδόκη (περὶ τὴν μελανοδόκην τὸ μέλαν, ὁ δὲ κάλαμος ἐκείθεν βαπτόμενος ἐνετύπον τῷ χάρτῃ),¹³³ μετάλλινες σφραγίδες (ὥσπερ χρυσοῦ σφραγίδες καὶ ἀργυροῦ σιδερέα τε καὶ χαλκῆ ἐκτυποῦσαι κηρὸν)¹³⁴ [...] ὁ Δημήτριος ἀπεκόμισέ μοι τὴν ἀργυρέαν

120. Kerameus, *Noctes* 284.20.5, 26. Πρβ. Bees, *Unedierte* 103.46.31· 127.69.15· 134.74.4· 138.78.2. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 67 κ.έ.

121. Pétridès, Jean Apokaukos 23 (91).XXI.2· 32 (100).XXXIII.8. Πρβ. Bees, *Unedierte* 106.49.31-32.

122. Bees, *Unedierte* 122.67.28· 135.76.6. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 67.

123. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 22.7.21-22. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 279.17.12. Τὸ ξυλοκράββατο χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς φορεῖο γιὰ τὴ μεταφορὰ ἀσθενῶν καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἀπόκαυκο.

124. Βλ. Βέη-Σεφερλῆ, *Προσθήκαι* 241.113.26. Βλ. καὶ Α. Karpozelos, «*Realia in Byzantine Epistolography X-XII c.*», *BZ* 77 (1984) 30, 37.

125. Bees, *Unedierte* 145.92.1. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 108. Karpozelos, *Realia* 30, 35.

126. Kerameus, *Noctes* 276.15.16. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 110.

127. Pétridès, Jean Apokaukos 9 (77).VII.17-18. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 101.

128. Pétridès, Jean Apokaukos, σ. 9 (77).VII.4. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 107.

129. Pétridès, Jean Apokaukos 6 (74).IV.3· 31 (99).XXXII.7.

130. Bees, *Unedierte* 92.34.5. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Β' 2, 107.

131. Βλ. παρακάτω, σημ. 202.

132. Κεραμεύς, *Συμβολή* 233.2.23.

133. Bees, *Unedierte* 146.94.3-4. Βλ. καὶ Κεραμεύς, *Συμβολή* 233.2.18. Πρβ. καὶ Karpozelos, *Realia* 30, 36 (*μελανδόχον πωξίδα*).

134. Kerameus, *Noctes* 283.19.14.

σφραγίδα· οὐκ ἐγλύφῃ δὲ καλῶς ἢ ἡμετέρα πανύμνητος· ὁρᾷς; κατανω-
τίζεται μου τὰ γράμματα καὶ τὸ πρόσωπον αὐτῆς ἀποστρέφει τοῦ μὴ
βλέπειν ἐπὶ τοὺς πιττακίων μου τίτλους¹³⁵) καὶ τὸ καλλωπιστικὸ χτένι
(εἰς ἐνθήκην τοῦ τῶν τριχῶν διαλυτηρίου, στλέγγιστρον αὐτὸ οἱ κομφό-
τεροι λέγουσι, κτένιον δὲ οἱ κατ' ἐμὲ ἀμαθεῖς).¹³⁶

Στὸν κατάλογο τῶν τροφῶν καὶ τῶν ποτῶν ὑπάρχει μεγα-
λύτερη ποικιλία: ἄρτοι «σεμιδαλίται καὶ σιτάνιοι»,¹³⁷ «κρέατα καὶ λα-
γωοὶ καὶ κατοικίδιοι ὄρνια»,¹³⁸ «κρέατα τριχῆ»,¹³⁹ χῆνες καὶ «νῆτται»,¹⁴⁰
«ὀπῶραι», «ἐρέβινθοι καὶ κύαμοι χλωροί»,¹⁴¹ ἰχθύες,¹⁴² ὄσπρια, λάχα-
να,¹⁴³ «τυρὸς καὶ ὄα»,¹⁴⁴ «ῥοτάριχα»¹⁴⁵ καὶ ἄφθονος οἶνος.¹⁴⁶ Ἀφαλλῆς
ὁδηγὸς γιὰ τὰ νηστήσιμα σιτηρέσια εἶναι τὰ «ἐπιτίμια»¹⁴⁷ ποὺ ὀρίζουν
τὸ διαιτολόγιο τοῦ τιμωρημένου.

Δὲν ἀπουσιάζουν οἱ ἀναφορὲς γιὰ τὰ ὑφάσματα, γιὰ τὶς ἐργασίες
προετοιμασίας («Ὀμως ὀλίγα ἄττα τῶν παρακρουσμάτων τούτων ἀπο-
λεξάμενοι, θερμῷ ὕδατι ἐμβαλόντες καὶ πεποιημένῳ κατὰ κύκλον ὀργά-
νω καὶ κινουμένῳ κατὰ τροχὸς τὰ ἀπαλὰ σφαιρία ταῦτα εἰς νῆμα πάλ-
ιν ἀναλυσάμενοι καὶ χερσὶ ποικίλαις μετὰ τὴν ἀνάλυσιν δόντες, καὶ

135. Bees, Unedierte 124.67.87-90. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 46
σημ. 73· πρβ. καὶ 43 σημ. 59.

136. Bees, Unedierte 135.75.12-13. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Δ', 345, 367.

137. Pétridès, Jean Apokaukos 5 (73).IV.26. Βλ. καὶ Πολάκη, *Ἰωάννης
Ἀπόκαυκος* 106. Κουκουλέ, *δ.π.* Ε', 12 κ.έ. Karpozelos, *Realia* 26-27, 33.

138. Pétridès, Jean Apokaukos 6 (74).IV.1-2· πρβ. καὶ σ. 12 (80).IX.31-
32. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Ε', 47 κ.έ. Karpozelos, *Realia* 21, 25, 28, 33.

139. Pétridès, Jean Apokaukos 6 (74).IV.2. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Ε', 62 κ.έ.

140. Pétridès, Jean Apokaukos 31 (99).XXXII.9: *χῆνα θύσας καὶ νῆτταν
ἔφαγον.*

141. Κεραμεύς, *Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης* 381.21-22: *καὶ ἐρεβίνθους καὶ κνά-
μους χλωροὺς ὕδατι βεβρεγμένους.*

142. *δ.π.* στ. 25.

143. Bees, Unedierte 76.14.32: *λάχανα καὶ ὄσπρια ἐσθίειν μετὰ ἐλαίου.* Βέη-
Σεφερλῆ, *Προσθήκαι* 240.113.20. Βλ. καὶ Karpozelos, *Realia* 26.

144. Bees, Unedierte 76.14.39: *ἄνευ κρέατος καὶ τυροῦ καὶ ὄσῳ.* Βλ. καὶ
Karpozelos, *Realia* 21, 25, 26, 29.

145. Βλ. παρακάτω, σημ. 168, 169.

146. Pétridès, Jean Apokaukos 31 (99). XXXII.8. Κεραμεύς, *Ἀπόκαυκος –
Χωνιάτης* 381.24, 26. Bees, Unedierte 76.14.34, 40. Βέη-Σεφερλῆ, *Προσθήκαι*
240.113.16 κ.έ. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* Ε', 122 κ.έ. Karpozelos, *Realia* 21, 26, 27.

147. Κεραμεύς, *Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης* 381.17-26· Pétridès, Jean Apokau-
kos 19 (87).XIV.13-16· Bees, Unedierte 76.14.30-40· 79.18.39-44.

τέλος χειρισάμενοι τοῖς ὑφάνταις ἐν τοῦτό σοι πεπόμφαμεν ὕφασμα, καθαρὸν μὲν, ὡς ἐγῶμαι, βεβαμμένον δὲ καὶ τὸ χρωῶμα τῶν μετὰ μέλανος καὶ λευκοῦ κάτοξυ λεγόντων τοῦτο κναφεῖς...) ¹⁴⁸ ἢ τὰ ἐργαλεῖα παρασκευῆς τους (παρ' ὄλην δὲ ὁμως τὴν τοῦ βίου ζωὴν ἔρια καὶ λίνον εὐρίσκων αὐτὴν τὰς τε χεῖρας ἐρείδειν εἰς ἄτρακτον) ¹⁴⁹ γιὰ τοὺς τρόπους πλοκῆς τῆς κρόκης καὶ τοῦ στήμονος (τοὺς δὲ πήχεις εἰς ἄτρακτον... ἐπιπλέκοντος ἀλλήλοις ὡς κρόκην καὶ στήμονα καὶ τὸ τοῦ σωτηρίου σοι ἐντεῦθεν ἱμάτιον ἐξυφαίνοντος δίπλακος, μαρμαρῆς λαμπρότερον, ἰστοργίας Ἰνδικῆς τιμιώτερον. τοιοῦτος ἐργοδότης ὁ γέρων ἐγώ, τοιοῦτος ὑφάντης τῆς σωτηρίου περιβολῆς), ¹⁵⁰ μὲ ὑλικά «ἐξ ἐρίου καὶ λίνου» ¹⁵¹ καὶ ἔντονα χρώματα (διπλώσας δύο σοι διπλάρια ἐξάμιτα πέπομφα, τὸ μὲν κόκκινον προσνείμας τῇ πανηγύρει, βασιλῆς γὰρ αὐτῆ τῶν ἐορτῶν καὶ σὺ βασιλεὺς ἡμέτερος, βασιλικὸν δὲ ἄμφιον καὶ τὸ κόκκινον· τὸ δέ γε κερρὸν τῇ νόσω καὶ τῇ νηστεία, ὠχροὶ γὰρ γινόμεθα καὶ ἐγκρατεόμενοι καὶ νοσοῦντες). ¹⁵² Ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ διπλάρια ἐξάμιτα ὑφάσματα ¹⁵³ ἢ ἀπλῶς γιὰ ὑφάσματα ¹⁵⁴ ἄλλοῦ γιὰ πεποικιλμένα ρούχα στὴν ἐνδυμασία τῶν γυναικῶν (καὶ συνάγειν ἀγροκόπους καὶ τυραννεῖν τὸν χρυσὸν εἰς ἐνώτια καὶ στρεπτοὺς καὶ καταμάργαρα περιδέραια καὶ πόνον ἔχειν τὸν πανηγέριον εἰς τὸ καταμαργαροῦν καὶ καταχρυσοῦν τὸ τῶν ἀνίσων εὐθειῶν ἐμβαδόν, αἶ τοῖς γυναικείοις προσραπτόμενα ἱματίοις τοὺς πήχεις ἐκατέρους τῶν γυναικῶν τῇ τεχνικῇ παραθέσει καὶ τῇ ἐξάλλω ἀγῆ, οὐ μόνον δὲ ἀλλὰ καὶ περὶ τὰ ἄλλα διαπονεῖσθαι, ὅσα ἐν πλέγμασι, ὅσα ἐν γυναικείων ἐφεστρίδων λαμπρότησι). ¹⁵⁵ Ἀναφέρονται ὁμως καὶ περιβόλαια ¹⁵⁶ «ἐκ δερμάτων ἀλωπέκων» (ἀπέστειλα τρία κεφάλαια ὑπέρπυρα ἐπὶ τῷ ἐξωνηθῆναι μοι δέρματα ἀλωπέκων· οἶδας γάρ, ὅτι

148. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος - Χωνιάτης 378.1-7.

149. Pétridès, Jean Apokaukos 29 (97).XXIX.24-25. Βλ. καὶ Κουκουλέ, ὁ.π. Β' 2, 114-115. Angeliki E. Laiou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (1981) 245 σημ. 60.

150. Kerameus, *Noctes* 277.15.23-28.

151. Βλ. σημ. 149.

152. Pétridès, Jean Apokaukos 23 (91).XXI.14-17.

153. Βλ. Karpozelos, *Realia* 29, 34. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 43 καὶ σημ. 57.

154. Pétridès, Jean Apokaukos 12 (80).IX.26. Bees, *Unedierte* 135.75.10. Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 41 σημ. 36-40.

155. Kerameus, *Noctes* 281.18.16-22 (= Bees, *Unedierte* 137.77.53-59). Βλ. καὶ Kissas, *Umetnošt u Solunu* 41 σημ. 42.

156. Βλ. Karpozelos, *Realia* 29, 36.

ποθὲν οὐκ ἔχομεν τοιαύτην περιβολήν, εἰ μὴ ἐξ ἑαυτῶν πορισόμεθα. ἔστωσαν δὲ καὶ μεγάλα καὶ καθαρὰ καὶ ἄξια τῆς ἀγορασίας)¹⁵⁷ ἢ σκύτινα,¹⁵⁸ ἀρνειακὴ γοῦνα (οὐκ ἦν ἀρνειακὴ γοῦνα καὶ λινοῦν ἔνδυμα, ὥστε μὴ τὸν ἑμὸν ῥιγᾶν Νικόλαον;),¹⁵⁹ εὐρύχωρη ἢ μὲ σοῦρες (σοῦ δὲ καταξιώσαντος αἰτήσαι ἀφ' ἡμῶν δερμάτινον περιβόλαιον, ἢ πάντως καὶ τῇ ὥρᾳ δοῦναι καὶ σε αἰδεσθῆναι; ὅθεν καὶ ἀπεκδυσάμενος ὅπερ ἐφόρουν αὐτός, αὐτένδυτον πέπομνά σοι, πλατὺ μὲν, εὐρύχωρον δέ, ποδήρες δέ, ὅποια ταῦτα τοῖς ἐπισκόποις ἐπιπροεπῆ· καὶ οἶδα, ὅτι καὶ συστελεῖς αὐτὸ καὶ στενώσεις καὶ πρὸς τὸ σφηκῶδες μεταβαλεῖς),¹⁶⁰ ἀναξυρίδες μὲ ἱμάντες (Ἦδη δέ μοι καὶ ὁ ἱμᾶς ὁ περὶ τὰ αἰδοῖα τὴν ἀναξυρίδα ξυνδέων, τῆς εὐσαρκίας ὑποτακείσης, κατολισθαίνει περὶ μηρούς)¹⁶¹ καὶ σφικτούρια (ποιήσεται σοι καὶ μέλαν, ὅτε καιρὸς εἰς ἔνδυμα πρόπον τοῖς καθ' ἡμᾶς ἱερατικοῖς· ἱμάτιον τοῦτο καὶ 'σφικτούριον' ὀνομάζουσιν· οὐκ οἶδα πόθεν ἐκάτερα, εἴ γε ἱμάτιον μὲν τὸ κατὰ σάρκα λίνεον... τὸ δὲ πλατὺ καὶ εὐρύχωρον ποῖα ἐτυμολογία σφικτούριον, ἢ ὅτι σφίγγεται ζώνη, ὡς μὴ φαινοίμεθα ἔλκεσίπεπλοι καὶ παρὰ τοῦτο τάχα γυναικίζοίμεθα; συνέχεται δὲ ζώνη καὶ τὰ μὴ ποδήρη τῶν ἐνδυμάτων, καὶ τὰ ἐντὸς καὶ στενότερα, καὶ ἀπορῶ ποτέρῳ τούτων τὴν ὀνομασίαν ταύτην ἀρμόσω).¹⁶² Τέλος, ἐπίσημα ροῦχα, ἢ βασιλικὴ ἀμπεχόνη¹⁶³ καὶ ποικιλοειδῆ ἄμφια (καὶ ταῖς ἑορτασίμοις τὴν ἱερὰν ἐνδύον ἐρέαν καὶ κατὰ νότων καὶ περὶ μαζὸν καὶ λαγόνα αἰῶρει τὸ ἐπίστενόν σου πλέγμα καὶ τὸ ἐπίωμον...).¹⁶⁴

Μὲ ἐφόδιο αὐτὸν τὸν ὑλικὸ πολιτισμὸ ὁ ἄνθρωπος τοῦ «Δεσποτάτου» ἀναπτύσσει τοὺς τ ρ ὀ π ο υ ς ζ ω ῆ ς του διαλεκτικὰ μὲ τὸ περιβάλλον. Ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἀ λ ι ε ῖ α·¹⁶⁵ ὁ Ἀπόκαυκος περιγράφει

157. E. Kurtz, «Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II.», *BZ* 16 (1907) 140.6.8-12. Bees, Unedierte 135.76.15. Πρβ. Karpozelos, *Realia* 29.

158. Βλ. Karpozelos, *Realia* 29, 36.

159. Bees, Unedierte 153.103.20-21.

160. Bees, Unedierte 133. *73α.12, 19-24.

161. Κεραμεύς, *Κερκυραϊκά* 339.3.21-23.

162. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 378.12-21. Βλ. καὶ Κουκουλέ, *δ.π.* ΣΤ', 293-294 καὶ σημ. 2.

163. Kerameus, *Noctes* 283.19.12.

164. Bees, Unedierte 101.43.38-40. Kerameus, *Noctes*, 271.12².15 κ.έ. Γιὰ τὰ ὑφαντουργικὰ ἐργαστήρια τῆς Ναυπάκτου καὶ τὰ ἐργαστήρια κεντητικῆς στῆ Ναύπακτο καὶ τὴν Ἄρτα βλ. Kissas, *Umetnost u Solunu* 40-41.

165. Συχνὰ ἀναφέρονται τὰ προϊόντα τῆς ἀλιείας: *ἰχθύνες*· βλ. Pétrides, Jean Apokaukos 9 (77).VII.18. Bees, Unedierte 110.53.40· 123.67.39· 138.78.19·

πολύ παραστατικά τὴν εἰκόνα τοῦ ψαρᾶ ἐπὶ τῷ ἔργῳ (ὅπως ὁ ἄλιεὺς πέτρας μὲν ὑπερκάθεται, ἄγκιστρον δὲ χαλᾶ εἰς βυθὸν λεπτῇ μηρίνθῳ παρηρημένον καὶ τὸν ἐγκλάναντα τούτῳ ἰχθὺν ἀμείβων χεῖρα χειρὸς ἀνέλκει καὶ ἐγκολπίζεται)¹⁶⁶ καὶ ἀκόμη τὸν τρόπο μαγειρικῆς τῶν ψαριῶν (ὁποῖον καὶ περὶ τοὺς ἰχθύς ποιῶσιν οἱ μάγειροι, ὁπόσους παχνοῦντες ἀλεύρω ὀπτοῦσι τηγάνῳ).¹⁶⁷

Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μαρτυρία γιὰ τὴν κατεργασία τοῦ αὐγοτάραχου: ταῦτα δὲ ἰχθύων ὥα, τάριχα, ἡλίου μὲν ἀκτῖνι ξηρά, πύτητα δὲ ἀποβαλόντα τὴν φυσικὴν αὐτὴν ταύτην συνημμένην ὑγρότητα· τούτων δὲ ἀριθμὸς μεθ' ὃν τι πλεόν οὐχ ὑπάρχει λαβεῖν, τὰ πάντα δὲ δίδυμα, καὶ μεμονωμένον οὐδὲν ἐστὶν ἐν αὐτοῖς.¹⁶⁸ Ἀκριβῶς ὅπως ἐτοιμάζεται ὡς σήμερα τὸ αὐγοτάραχο στὸ Μεσολόγγι.¹⁶⁹

Οἱ ποιμένες καταγίνονται μὲ τὴν κτηνοτροφία, κυρίως τῶν προβάτων (τὰ πρόβατα ἀλιπῆ διὰ τὸν χειμῶνα καὶ μόνοις ὀστέοις ἐναρμολοζόμενα καὶ δέρμασι καλυπτόμενα¹⁷⁰ [. . .] πρόβατον ἐν ἐκ τοῦ κόμητος ἀναλαβόμενοι ἐθέμεθα εἰς φυλακὴν¹⁷¹). Ὁ ἡμιμόνιμος χαρακτήρας τῆς κτηνοτροφίας φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ χωρίο ἐνὸς σημειώματος «ἐπὶ φόνου» τοῦ Ἀποκαύκου:¹⁷² Ὁ ἀπὸ Μικρᾶς Βαγενετίας, χωρίον Βρεστίανες, Θεόδωρος ὁ Βοδινόπουλος προσελθὼν ἡμῖν ἀφηγήσατο, ὡς καταλαβόντος τοῦ ἐνεστῶτος χειμῶνος ἄλευρα, καθὼς ἐστὶν ἔθος ἐν τῇ χώρᾳ αὐτοῦ, μετεκόμιζε πρὸς τὰ χθαμαλότερα μέρη καὶ τὰ σνοροῦντα τῷ θέματι Νικοπολιτῶν, ἐνθα παραχειμάσαι ἐμελλε μετὰ τῶν προσόντων βοσκημάτων αὐτῶ.¹⁷³

143.87.9-10· ὀφάρια· βλ. Kerameus, *Noctes* 279.17.15· ἀχινοί· βλ. Bees, *Unedierte* 96.37.8. *χταπόδια*· δ.π. 131.71.55 κ.ε.· αὐγοτάραχα· βλ. παρακάτω, σημ. 169. Γενικὰ γιὰ τὴν ἄλεια στὸ Βυζάντιο βλ. Κουκουλέ, δ.π. Ε', 331-343.

166. Kerameus, *Noctes* 270.12¹.12-14. Πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 18 (86).XIII.19-21.

167. δ.π. 9 (77).VII.17-18.

168. Bees, *Unedierte* 85.26.16-20.

169. Βλ. Γ. Δ. Γεωργίου, *Μεσολόγγι*, σ. 32. Θέμου Ποταμιάνου, *Ψαρέματα καὶ ψάρια*, Ἀθήνα 1954, σ. 216. Βλ. καὶ V. Katsaros, «A Contribution to the Exact Dating of the Death of the Byzantine Historian Nicetas Choniates», *JÖB* 32/3 (1982) 91 σημ. 54. Karpozelos, *Realia* 25, 37.

170. Pétridès, Jean Apokaukos 5 (73).IV.34-35.

171. Bees, *Unedierte* 78.18.11-12. Βέη-Σεφερλῆ, *Προσθήκαι* 241-242.144.4-10 κ.ε. Γενικὰ γιὰ τὸν ποιμενικὸ βίο τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, δ.π. Ε', 310-330.

172. Pétridès, Jean Apokaukos 7 (75).VI.30-8(76).VI.19.

173. δ.π., στ. 30-34.

Ἡ γεωργικὴ καλλιέργεια εἶναι περιοδεύουσα καὶ ἐδραία. Στους ἀγρούς,¹⁷⁴ τὰ ἀγρίδια¹⁷⁵ καὶ τοὺς κήπους¹⁷⁶ οἱ κάτοικοι τῶν ἀγροικῶν παροικιῶν,¹⁷⁷ ταλαεργοὶ γεωργοί,¹⁷⁸ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κηπουρικὴν,¹⁷⁹ τὴν ἐλαιοκομία καὶ ἐλαιουργία (ἐλαίας ὀλίγας, ἐλαία δὲ καὶ ὁ καρπὸς καὶ τὸ δένδρον, ἐδωρήσατό μοι ὁ... βασιλεὺς ἕως μέτρου ζωῆς· νῦν δέ... δέδωκε ταύτας ἐργοδότῃ Κορινθίῳ στρατευομένῳ...¹⁸⁰), τὶς διάφορες «φυτεῖες»,¹⁸¹ ἀλλὰ κυρίως μὲ τὰ δημητριακά¹⁸² καὶ τὴν ἀμπελοργία,¹⁸³ ἀγωνιώντας γιὰ τὴν τύχη τῆς συγκομιδῆς ἀπὸ τοὺς ρυθμούς τῆς καρποφορίας,¹⁸⁴ τὶς φυσικὲς καταστροφές,¹⁸⁵ τὶς τυχαῖες ἀπώλειες¹⁸⁶ ἢ, τέλος, ἀπὸ τῆ φορολογικῆ πολιτικῆ τῆς ἐξουσίας καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς.¹⁸⁷

Τὸ ὑγρὸ κλίμα τῆς Δ. Στερεᾶς εὐνοοῦσε, ὅπως εἶδαμε, τὴν ἀνάπτυ-

174. Κεραμεύς, *Συμβολή* 245.7.11: Ὑποσπᾶται ἀγρούς. Bees, Unedierte 134. 75.5-6: ἐπανελθὼν δ' ἐκ Βονδίτζης καὶ καταπεσὼν ἐν ἀγρῷ οὔτε τὴν Ναύπαικτον εἶδον ἔτι. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὄρου «ἀγρός» βλ. Μήνας Πατεράκη-Γαρέφη, «Παρατηρήσεις στὴν ἔννοια τοῦ βυζαντινοῦ ὄρου 'ἀγρός'», *Βυζαντινά* 10 (1980) 151-167.

175. Κεραμεύς, *Συμβολή* 242.6.9-13: Ἀγρίδιον πρὸ χρόνων ἤδη καὶ ἐβδομήκοντα νεμηθέν... νέμεται καὶ καρπίζεται. Γιὰ τὸν ὄρο «ἀγρίδιον» βλ. Πατεράκη-Γαρέφη, *Παρατηρήσεις* 152-153, 162, 167.

176. Κεραμεύς, *Συμβολή* 241.6.23: Κήπους ἐν τῷ κώδικι κατεγεγραμμένους. Γενικὰ γιὰ τὸν γεωργικὸ βίον τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, *δ.π. Ε'*, 245-279.

177. Bees, Unedierte 81.20.13-14: καὶ Πριμμικηροπούλοις αὐτοῖς καὶ τῷ κατ' οἶκον αὐτοῖς ὑπηρετικῷ καὶ τῇ ἀγροικῆ παροικίᾳ.

178. Bees, Unedierte 71.11.58: τοὺς ταλαεργούς ἡμῶν γεωργούς.

179. Kerameus, *Noctes* 279.16.1: ἵνα μὴ τὰ πράσα αὐτοῦ εἰς τὸν μητροπολίτην καινοτομήσῃ.

180. Bees, Unedierte 132.72.13-16. Πρβ. Kerameus, *Noctes* 277.15.18 κ.έ.

181. Kerameus, *Noctes* 290.28.35: ἡ φυτεία σου.

182. Bees, Unedierte 71.11.30 κ.έ.· 71.53 κ.έ.· 126.68.37 κ.έ.· 149.99.11 κ.έ.

183. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Δ', Πετρούπολη 1897, σ. 124.24: περὶ ἀμπελώνων σ. 125.1-3: ἐπὶ τῆς τῶν ἀμπελώνων... κατοχῆς καὶ νομῆς. Τοῦ ἴδιου, *Κερκυραϊκά* 337-338.2. Τοῦ ἴδιου, *Συνοδικὰ γράμματα* 29.14, 17 καὶ 19. Pétridès, *Jean Apokaukos* 6 (74).IV.3· 18 (86).XIV. 28 κ.έ. Kerameus, *Noctes* 277.15.1-2· 278.16.30-32· 290.28.18 κ.έ. Bees, Unedierte 64.6.71· 135.76.16. Γενικὰ γιὰ τὴν ἀμπελοργία τῶν βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, *δ.π. Ε'*, 280-295.

184. Pétridès, *Jean Apokaukos* 11 (79).IX.33: τῶν πέρσι γεωργημάτων ἡ σπάνις (=Noctes 256.3.5).

185. Bees, Unedierte 71.11· 126.68· 149.99.

186. Bees, Unedierte 127.68.53: τὴν ἀπώλειαν τῶν καρπῶν λιμὸν προμαντεύομαι.

187. Κεραμεύς, *Συμβολή* 241.6.23. Τοῦ ἴδιου, *Noctes* 256.3.5 κ.έ. 277.15.18 κ.έ. Bees, Unedierte 81.20.14 κ.έ.· 132.72.13 κ.έ.

ξη τῶν δασῶν μὲ βελανιδιᾶς ποὺ προμήθευαν τὴ βασικὴ τροφή γιὰ τὴ χοιροτροφία.¹⁸⁸ Οἱ ἀγρότες, ὅμως, καταγίνονται καὶ μὲ εὐγενέστερες ἀσχολίες, ὅπως ἡ μελισσοκομία¹⁸⁹ καὶ ἡ μεταξοσκωληκοτροφία (οὐχ ὑπελείφθη ἄκαυστον δένδρον, οἱ μεταξογεννήτορες σκώληκες αὐταῖς καλύβαις ἀπώλοντο).¹⁹⁰

Οἱ τρόποι καλλιέργειας ἀκολουθοῦν παραδοσιακοὺς τύπους: τὴν ἀγρανάπαυση¹⁹¹ καὶ τὰ νεώματα (οὔτε γὰρ νεώματα γέγοναν ἐν τῷ προσφόρῳ καιρῷ καὶ βοῦς ὑπὸ ζυγὸν οὐκ ἤχθη ἕως μεσοῦντος καὶ δεκεμβρίου, οὐκ ἀνετμήθη ἀλλαξ, σπóρος οὐ κατεβλήθη).¹⁹² ἡ λίπανση εἶναι φυσικὴ [κόπρος] (καὶ τὴν βοτάνην ἄχρις εἰς ῥίζαν κόπρου μὲν ἐπλήρωσε τὸ πεδῖον, χλόης δὲ οὐδὲν ὑπελείπετο).¹⁹³ Ὁ ζευγηλάτης (ζευγηλάται χῶρον ἓνα τῷ κυρίῳ μου διαφέροντα ἐπεχειροῦν ἐργάζεσθαι)¹⁹⁴ χρησιμοποιεῖ ἄροτρο καὶ βωλοκόπο (καὶ σύνεμι χωρικοῖς καὶ παρὰ βόας ἔχω καὶ βῶλον καὶ ἄροτρον¹⁹⁵). Γίνεται ἐπίσης μνεῖα γιὰ ὀρχάτους καὶ ὑδραγωγούς,¹⁹⁶ ἐνῶ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ ὀρισμένα γεωργικὰ ἐργαλεῖα, ὅπως εἶναι τὰ συνδεδεμένα ραβδιὰ γιὰ τὸ κατέβασμα τῶν καρπῶν (ἔτεροι ῥάβδον ῥάβδω συνδήσαντες, ὡς ἑκατέρας διέχειν σπιθαμιαῖα τῇ σχοίνῳ, τὴν μὲν χειροκρατοῦσι, τὴν δὲ τῶν καταστρωμάτων καὶ τῶν καρπῶν καταφέρουσι, καὶ τὸν ἐνιαύσιον πόνον τῶν δυστυχῶν γεωργῶν πόνοι οὗτοι βαρύτεροι διεδέξαντο¹⁹⁷), οἱ μεγάλοι κάδοι (ἂ κάδοις ἀμιλλῶνται πρὸς μέγεθος¹⁹⁸) καὶ τὰ δοχεῖα (Ὡς δὲ χειρὶ

188. Βλ. παραπάνω, σ. 633.

189. Εἰκόνες ἀπὸ τῆ μελισσοκομικῆ σφαῖρα βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 13 (81).X.30 κ.έ. Kerameus, *Noctes* 249.1.12 κ.έ. Bees, Unedierte 150.99.23 κ.έ. Γενικὰ γιὰ τὴ μελισσοκομία τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλῆ δ.π. Ε', 296-309.

190. Bees, Unedierte 149.99.9-10. Βλ. καὶ Kissas, *Umeinoft u Solunu*, 41 καὶ σημ. 39. Ἡ περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου φαίνεται ὅτι εἶχε τὰ ἀπαραίτητα δενδρύλλια γι' αὐτὴ τὴν καλλιέργεια, βλ. Bees, Unedierte 88.27.93.

191. Βλ. Κίσσα, *Σχόλια* 190.

192. Bees, Unedierte 63.6.33-35. Βλ. καὶ Κίσσα, *Σχόλια* 170.33-36.

193. Kerameus, *Noctes* 282.18.1-2. Πρβ. Κίσσα, *Σχόλια* 190.

194. Pétridès, Jean Apokaukos 20 (88).XV.3.

195. Κεραμεύς, *Συμβολή* 246.7.19-20. Βέη-Σεφερλή, *Προσθήκαι* 162.1.17-18: ἀφεις γὰρ βίον ζῆν τὸν ἀγρότην καὶ περὶ γῆν κυπτάζειν καὶ αἰλακα καὶ ἄροτρον τε καὶ ὄνιν μεταχειρίζεσθαι.

196. Κεραμεύς, *Συμβολή* 246.7.20-21: καὶ πονοῦμαι περὶ ὕδραγωγούς, καὶ ὀρχάτους ἀνακαθαίρω φντῶν.

197. Bees, Unedierte 157.107.49-52.

198. Bees, Unedierte 123.67.40.

κρατηθεὶς βάρος εἶχεν οὐδέν, τὴν ἐλαφρότητα τοῦ ἐλαίου αἰτίαν εἶναι τῆς τοῦ ἄγγους κουφότητος ὑπελάβομεν. Ἀφελόμενοι τὸ τούτου ἐπίπωμα καὶ τῷ τούτου στόματι στηρίζαντες ὀφθαλμόν, ὡς ἴδωμεν, εἰ πληγερὲς τὸ ἄγγος, καὶ τὸ δεύτερον, εἰ ἡμίκενον, οὐδὲν πλέον ἐβλέπομεν ἐν αὐτῷ, εἰ μὴ ἀκτῖνα ἐλαίου περι τὸν πυθμένα μικράν· εἰς πλέον δὲ περιεργασάμενοι τὴν θεωρίαν τοῦ ἔνδον ὕγρου, ὡς ἀνεκυλίσθη τὸ ἄγγος ἔνθα καὶ ἔνθα, μόλις ἤρκεσε τὸ σταλὲν τὴν ἐντὸς τοῦ καμψάκου ἐπιφάνειαν κοίλῃν ἀλείψαι· ἐμείναμεν δὲ ὡς πρὸ τοῦ καὶ ἀλιπεῖς καὶ ἀνέλαιοι¹⁹⁹, τὸ γεωργικὸν πτύον,²⁰⁰ τὸ μοχλίον,²⁰¹ ὁ θύλακας τράγου γιὰ τὶς μεταφορές.²⁰² Μιὰ περισσότερο καθαρὴ εἰκόνα τῶν τρόπων ζωῆς στὸ χῶρο μᾶς δίνει ἔμμεσα ὁ Ἀπόκαυκος, σ' ἓναν μακρὺ κατάλογο ζῶων καὶ προϊόντων στὸ περιβάλλον πιθανότατα μιᾶς μονῆς,²⁰³ στὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἔζησε πρόσκαιρα:

Ἀδιαίρετον δὲ ὄν τοῦ τετραγώνου τούτου χωρίον, ὡς δὲ γεωμέτραι λέγουσιν ἐμβαδόν, καὶ μὴ διαιρεθὲν ὡς ἐχρῆν εἰς αὐτὴν αὐτὴν καὶ εἰς μέσαυλον, ὡς ἐν τούτῳ μὲν τὴν ἐκ ζῶων ἡμετέραν ὕπαρξιν ἐνοικίζεσθαι, ἡμᾶς δὲ τῷ ὑπολοίπῳ μέτρῳ τῆς αὐτῆς ἐνσκηνοῦν, ἐσμεν ὁμοῦ χρήματα πάντα, ἄνθρωπος ἵππος νῆττα καὶ χῆν καὶ σύες, περισσότεραι πρόβατα βοῦς τε καὶ κύνων, σίτος κριθὴ καὶ κέγγρος, ὄσπριον λίνον ἄχυρον ἢ καὶ χόρτος, ὡς δε καὶ ξύλον· καὶ ἔνθεν μὲν βληχᾶται τὸ πρόβατον, ἐκεῖθεν δὲ μνκάται ὁ βοῦς, ἵππος τε χρεμετίζει καὶ παππάζει ὁ χῆν, καὶ περιγρῦλλίζουσι τὰ δελφάκια, καὶ φωνεῖ τορὸν ὁ μεγιστόφωνος ὄρνις, καὶ διαλέγεται ἄνθρωπος, καὶ περιλαλούντων ἡμᾶς τὴν μὲν ὁμιλίαν ἐπικοπτόμεθα, ὄνομα δὲ ἡμῖν περιάπτεται, ὁποῖον καὶ τοῖς αὐτάρκως τούτων ἔχουσι χωρικοῖς τὸ ἀλογώτερον ἐπεφήμιξαν. Οἰκοδεσπότης τοῦτο τὸ ὄνομα, ὅτι πολλὰ ἡμῖν ἕτερογενῆ καὶ ἐπηετανὰ τὰ ἐγκείμενα.²⁰⁴

Στὸν τομέα τῶν κοινωνικῶν δομῶν οἱ θεσμοί, πού ἰσχύουν, παρουσιάζονται γνωστοὶ ἀπὸ τῆ σχέσης τους μὲ τὴν ἐν γένει κοινωνικὴ ὀργάνωση τοῦ Βυζαντίου. Ἀφθονοῦν ὥστόσο τὰ παραδείγματα. Ἡ ἀπονομὴ δικαιοσύνης γίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀπόκαυκο.²⁰⁵ Οἱ ἀναφορές του

199. Pétridès, Jean Apokaukos 9 (77).VII.4-12.

200. Bees, Unedierte 71.11.51: ἐν τῇ χειρὶ γεωργικοῦ πτύου.

201. Bees, Unedierte 141.83.5.

202. Pétridès, Jean Apokaukos 22 (10).XIX.18: καὶ θύλακα τράγου πλήρη μέλιτος καὶ θερμού.

203. Βλ. καὶ παραπάνω, σμ. 117.

204. Κεραμεύς, Συμβολή 247.7.17 - 248.2.

205. Ὁ Σπ. Τρωιάνος (Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Εἰσαγωγικὸ βοήθημα,

καλύπτουν περιπτώσεις που αντιμετωπίζονται από το πολιτειακό και έκκλησιαστικό δίκαιο και αφορούν στους τομείς:²⁰⁶

(α) του Οικογενειακού δικαίου (άρραβών,²⁰⁷ θεσμός προίκας,²⁰⁸ διαζύγια²⁰⁹)

— ιδιόμορφες περιπτώσεις προστασίας παιδιών-όρφανών (*Δεκαετές παιδίον Ναυπάκτιον... Μιχαήλ όνομα, Στειριόνην επώνυμον, προσε-*

Ἄθῆνα-Κομοτηνὴ 1986, σ. 171) παρατηρεῖ ὅτι οἱ «αποφάσεις (sc. τοῦ Ἀπόκαυκου) μαρτυροῦν ἐπιείκεια, ἀλλὰ καὶ εὐθυκρισία, με ἀξιοθαύμαστη μερικὲς φορές εὐελιξία στὴν ἀξιολόγησή του πραγματικοῦ υλικοῦ, ὥστε το διδασκτικό να ικανοποιεῖ το πραγματικό σῆμαίσημα του δικαίου, χωρὶς ἡ οὐσία τῆς υπόθεσης να υποδουλῶνεται σε δικονομικούς τύπους». Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 115-126.

206. Γιά τὴν κατάταξη βλ. Δημ. Σ. Λουκάτο, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία*, Ἄθῆνα 1977, σ. 188-190. Τῆ λειτουργία τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου ἀναγνωρίζει κανεὶς στὶς φράσεις ὅπως καὶ ἡ παλαιὰ συνήθεια ἀντὶ νόμον φυλάττεται (βλ. Κεραμεύς, Κερκυραϊκά 337.2.18-19).

207. Bees, Unedierte 66.9.3: *ἱερεῖς εὐχὴν ἐπ' ἀρράβων ποιεῖν*. Βλ. καὶ Laiou, Contribution 288. Γενικά γιά τὴ μνηστεία στὸ βυζαντινὸ δίκαιο βλ. Στ. Ἰωσ. Παπαδάτο, *Περὶ τῆς μνηστείας εἰς τὸ βυζαντινὸν δίκαιον* (Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθῆνῶν, 50), Ἄθῆνα 1984. Βλ. ἀκόμη Ἀγγελικὴ Λατοῦ, «Ὁ θεσμὸς τῆς μνηστείας στὸ δέκατο τρίτο αἰῶνα», *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβωρόνο*, Α', Πέθυμο 1986, σ. 280-298. Γενικότερα γιά τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο βλ. Κ. Ε. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Βερολίνο 31892 (φωτ. ἀνατ. Aalen 1955), σ. 55-129.

208. Κεραμεύς, Κερκυραϊκά 342 ἀριθ. κειμ. 7. Τοῦ ἴδιου, *Συμβολὴ* 229-232, ἀριθ. κειμ. 1· 242.6.13 κ.έ. Bees, Unedierte 58-59.3· 59-60.4. Γιά τὸν θεσμὸ τῆς προίκας βλ. γενικά Γ. Σ. Μαριδάκη, *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, Ἄθῆνα 1922, σ. 152-179. Ἀλκ. Χ. Κρασᾶς, *Σύστημα ἀστικοῦ δικαίου*, Ἄθῆνα 1927, σ. 146-303. Γ. Α. Πετρόπουλος, *Ἱστορία καὶ εἰσηγήσεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου*, Β', Ἄθῆνα 21963, σ. 1195-1234, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη Ἄν. Π. Χριστοφιλόπουλο, «Ἡ ἐκποίηση τῶν προικῶν ἀκινήτων», *Δίκαιον καὶ Ἱστορία*, Ἄθῆνα 1973, σ. 186-196. Α. Λατοῦ-Θωμαδάκη, «Ἡ γυναίκα στὴ βυζαντινὴ κοινωνία», *Ἐπιστημονικὴ Σκέψη* 4 (1981) 28.

209. Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, Δ', 119-121.38. Τοῦ ἴδιου, *Συνοδικὰ γράμματα*, 27-28.10. Pétridès, Jean Apokaukos 17-18 (85-86).XII· 20-21 (88-89).XVI· 22 (90).XX· 29-30 (97-98).XXIX, XXX, XXXI. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 229-232.1. Bees, Unedierte 64-65.7· 68-70.10· 79-81.19· 88-89.28· 97-99.39. Βέη-Σεφερλῆ, *Προσθήκαι* 162-164.1· 186-187.28. Βλ. καὶ Η. Ν. Angelomatis-Tsougarakis, «Women in the Society of the Despotate of Epiros», *JÖB* 32/2 (1982) 475. Laiou, Contribution 300 κ.έ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Μ. Th. Fögen, «Rechtsprechung mit Aristophanes», *Rechtshistorisches Journal* 1 (1982) 74-82. Τῆς ἴδιας, «Ein heisses Eisen», *Rechtshistorisches Journal* 2 (1983) 85-96.

λαβόμην...)²¹⁰

(β) Ἐμπραγμαίου δικαίου (Βοσκές: *πλησίον δέ, φησί, τῆς τῶν προβάτων τοῦ Στάνη νομῆς εἰργάζετο Βασιλείος τις ὄνομα*),²¹¹ περιουσία καὶ ἐκποίηση ἀκινήτου καὶ αὐτοκινήτου,²¹² ὀσπιτότοποι (+ Πέπρακα πρὸς σὲ τὸν κῦρι Συμεὼν τὸν Βρανᾶν, τὸ ὀσπητότοπον ὅπερ μοι ἐχάρισε τὸ ἡμισυ τοῦ(του), καὶ τὸ ἕτερον ἡμισυ ἐπώλησεν ὁ ἐξάδελφός μου Λάζαρος...)²¹³

(γ) Κληρονομικοῦ δικαίου.²¹⁴

(δ) Ποινικοῦ δικαίου (ἐγκλήματα:²¹⁵ παρθενοφορία (*Αὐριλιόνης τις, Ῥωμαίων ἀποικος, ὄνομα Κωνσταντίνος, Βλάχος τοῦτο τὸ γένος ὁ καιρὸς ἀνόμασεν ἀνθρωπος, κατὰ χρόνον τὸν πέρυσι, Βλασίαν, τὴν αὐτοῦ θυγατέραν, παρθένον οὔσαν καὶ νέαν, ἀπερχομένην ὑδρεύσασθαι ἀπὸ τῆς ἔγγιστά που πηγῆς, κατασχὼν καὶ περὶ τινα ῥαγάδα γῆς ἀγαγὼν, ἐνθα βοήθειαν ἔσεσθαι ποθεν τῇ Βλασίᾳ ὁ Κωνσταντίνος οὐκ ᾔετο, ἀλλ' οὐδὲ φωνούσης ἀκουσθῆναι ὑπὸ τινος, τὴν παρθενικὴν ἐκέϊσε πυλίδα τῆς Βλασίας ἀνέφξε²¹⁶) ἢ παιδοφορία (καὶ τῶν παρανομημάτων τούτων τὰ τέ-*

210. Κεραμεύς, *Συμβολή* 233.2.28 κ.έ. Βλ. καὶ Κατσαρό, Ἐκκλήσια καὶ μαρτυρία γιὰ τὴ μονὴ τοῦ «Κρεμαστοῦ» 378 σημ. 42. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 269.

211. Βλ. Βέη-Σεφερλῆ, *Προσθήκαι* 242.114.6 κ.έ. Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 170. Βλ. ἀκόμη σχετικὰ Πετρόπουλο, *ὁ.π.*, Α', 734-735.

212. Κεραμεύς, *Συμβολή* 230.1.12: ἀκίνητα· 231.1.19: ἐκποιήσεις. Bees, *Unedierte* 60.4.34: ἀκινήτους οὔσας καὶ αὐτοκινήτους (περιουσίας)· 150.99.21: τὴν περιουσίαν τῶν πολιτῶν ἐλήϊσαντο. Γιὰ τὴν ἐπένδυση σὲ ἀκίνητα κατὰ τὸν 10ο-11ο αἰ. βλ. Ν. Οἰκονομίδη, «Ἡ ἐπένδυση σὲ ἀκίνητα γύρω στὸ ἔτος 1000», *Τὰ Ἱστορικά* 7 (1987) 15-26.

213. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Δυρραχηνά», *BZ* 14 (1905) 569.1.1 κ.έ.

214. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἐκκλήσια καὶ Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Δ', 124-125.40. Πρβ. τοῦ ἴδιου, «Κανονικαὶ Πράξεις Γεωργίου Βαρδάνη περὶ κληρονομικῆς ὑποθέσεως Θεοδώρου Διαβατηνοῦ», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος Ἀλεξανδρείας*, Δ', 19 (1909) 61-67. Bees, *Unedierte* 59.4.12 κ.έ.: καὶ τελευτῶν οὐ κατέλιπε ταύτας κληρονόμους ἰσομοίρους τῶν προσόντων αὐτῶν· 65-66.8. Γιὰ τὸ κληρονομικὸ δίκαιο γενικὰ βλ. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte* 133 κ.έ. M. Kaser, *Das römische Privatrecht II: Die nachklassischen Entwicklungen* (Handbuch der Altertumswissenschaft, X.3.3.2), Μόναχο 1975, σ. 463 κ.έ.

215. Οἱ ἀναφορὲς τοῦ Ἀποκαύκου καλύπτουν ἐγκλήματα, τόσο τοῦ βυζαντινοῦ πολιτειακοῦ δικαίου, ὅσο καὶ ἀδικήματα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς παράλληλης τυποποίησης τῶν πράξεων βλ. Γ. Πουλλή, «Ἐκκλησιαστικὴ Δικαιοσύνη» καὶ Δικαστικός Ἐλεγχος», *Δίκαιο καὶ Πολιτικὴ* 15 (1988) 205-232 καὶ κυρίως 208-209, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

216. Bees, *Unedierte* 61.5.21-27. Γενικὰ γιὰ τὴν παρθενοφορία βλ. Μεν. Α. Τουρτόγλου, *Παρθενοφορία καὶ εὐρεσις θησαυροῦ (Βυζάντιον, Τουρκοκρατία - με-*

λη πρόδηλος πάντως παιδοφθορία²¹⁷), φόνος).²¹⁸

(ε) Ποινικού δικονομικού δικαίου (θεοκρισία-όρκοδοσία).²¹⁹

Τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου, πού παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, καὶ μάλιστα τὰ τελευταῖα χρόνια,²²⁰ δὲν ἀποτελοῦν μόνο πηγὲς γιὰ τὴ νομολογία τῆς

ταεπαναστατικοὶ χρόνοι μέχρι καὶ τοῦ Καποδιστρίου), Ἀθήνα 1963, σ. 15-92, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

217. Bees, Unedierte 68.10.19-20. Πρόκειται γιὰ περίπτωση «φθορᾶς ἀνήβου» βλ. Τουρτόγλου, ὅ.π. 40-49, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη Σπ. Ν. Τρωιάνου, Ὁ «Ποινάλιος τοῦ Ἐκλογαδίου». Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελέξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ *Corpus Iuris Civilis* μέχρι τῶν Βασιλικῶν (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6), Φραγκοφούρτη 1980, σ. 87-91, ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

218. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 335-336.1. Τοῦ ἴδιου, Ἀπόκαυκος - Χωριάτης, 379-382. Pétridès, Jean Arokaukos 7-8 (75-76).VI· 18-19 (86-87).XIV· 19-20 (87-88).XV. Bees, Unedierte 60-62.5· 75-76.14· 78-79.18. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθήκαι 241-242.114. Γιὰ τὸ ἐγκλημα τοῦ φόνου (ἐκουσίου-ἀκουσίου) στὸ βυζαντινὸ δίκαιο βλ. Μεν. Α. Τουρτόγλου, Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος, Ἀθήνα 1960, σ. 23-53. Τρωιάνου, Ὁ «Ποινάλιος τοῦ Ἐκλογαδίου» 6-10. Γ. Α. Πουλῆς, Ὁ δόλος καὶ ἡ πλάνη γιὰ τὸν ἀδικοὺς χαρακτήρα τῆς πράξης στὸ ἐκκλησιαστικὸ ποινικὸ δίκαιο, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 65-77. Ruth Macrides, *Justice under Manuel I. Komnenos: Four Novels on Court Businesses and Murder*, *Fontes Minores VI* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 11), Φραγκοφούρτη 1984, σ. 156-167, 190-204. Τῆς ἴδιας, «Killing, Asylum, and the Law in Byzantium», *Speculum* 63 (1988) 509-538. Γ. Α. Πουλῆς, *Ἡ ἀσκηση βίας στὴν ἀμυνα καὶ στὸν πόλεμο κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 27-28. Τὸν καθηγ. Γ. Πουλῆ εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ γιὰ τὴν πρόθυμη βιβλιογραφικὴ του συνδρομῇ. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερμὰ τὸν καθηγ. Ρ. Magdalino πού μοῦ ὑπέδειξε τὴ μελέτη τῆς Ruth Macrides.

219. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Β', 361-362.1. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 125-126. Ἐνδιαφέρουσα ἀκόμη εἶναι ἡ περίπτωση «θεοκρισίας» (βλ. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 27-28.10: Fögen, Ein heisses Eisen 85-96), ὅπου ἡ γυναίκα δέχεται νὰ πιάσει ἀναμμένο σίδερο, μὲ τὴν πίστη ὅτι ὁ Θεὸς θὰ εἶναι μὲ τὸ μέρος τῆς, γιὰ νὰ ἀποδείξει στὸν ἄνδρα τῆς ὅτι δὲν ἐμοίχευσε. Ὁ Ἀπόκαυκος χαρακτηρίζει τὸ ἔθιμο ὡς νόμον βαρβαρικὸν καὶ ταῖς ἐκκλησίαις παντάπασιν ἀγνοοῦμενον. Βλ. Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 121. Βλ. καὶ Angelomatis-Tsougarakis, Women 475 καὶ σημ. 26. Γιὰ τὸν ὄρκο καὶ τὴ θεοκρισία βλ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικονομία μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Ἀθήνα 1964, σ. 109-112. Τοῦ ἴδιου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ διαδικασία μεταξὺ 565 καὶ 1204, (Ἐπ. Κέντρου Ἑρεῦνης Ἰστ. τοῦ Ἑλλην. Δικαίου τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 13, 1966), Ἀθήνα 1969, σ. 105-110 καὶ 110-111. Βλ. καὶ Κουκουλέ, ὅ.π. Γ', 346-375.

220. Ἡ Μ. Th. Fögen (μὲ τίς μελέτες τῆς Rechtsprechung mit Aristophanes,

περιόδου· μαρτυροῦν ταυτόχρονα τὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῆς κοινωνίας αὐτοῦ τοῦ χώρου σ' αὐτὴ τῇ συγκεκριμένη ἐποχῇ.

Μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ ἀναδεικνύεται ἡ σύσταση καὶ ἡ λειτουργία θεσμῶν, ὅπως ἡ οἰκογένεια,²²¹ καὶ ἐπισημαίνεται ὁ ρόλος τῆς γυναίκας,²²² πού εἶναι ἄξια προνοίας (ὡς χρῆ τὸ θῆλυ ἀξιούσθαι προνοίας),²²³ ἢ τελεσιουργὸς ἔργων ἀνδρικών (ὁποῖας γυναίκας ἔργων ἀνδρικών τελεσιουργοὺς καὶ χειροεργάτιδας πάσας ἢ καθ' ἡμᾶς χώρα τρέ-

Ein heisses Eisen — βλ. σημ. 209 —, «Ein ganz gewöhnlicher Mord» *Rechtshistorisches Journal* 3 (1984) 71-81 καὶ *Horror iuris. Byzantinische Rechtsgelehrte disziplinieren ihren Metropoliten*, «Cupido legum», Φραγκφούρτη 1985, σ. 47-71) ἀνοίξει τὸ δρόμο γιὰ τὴ μελέτη τοῦ νομολογιακοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου. Στὸ Α' Ἀρχαιολογικὸ καὶ Ἱστορικὸ Συνέδριο Αἰτωλοακαρνανίας, πού ἐγινε στὸ Ἀγρίνιο ἀπὸ 21-23 Ὀκτ. 1988, παρουσιάστηκαν δύο ἀκόμη ἐργασίες πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση: τοῦ Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Οἱ λόγοι διαζυγίου στὸ νομολογιακὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ἀποκαύκου» καὶ τῆς Ἐλευθερίας Παπαγιάννη, «Μία ἀπόφαση τοῦ Ἀποκαύκου καὶ ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος στὸν 13ο αἰώνα» (ὑπὸ ἐκτύπωση), ἐνῶ ὁ Κ. Γ. Πιτσάκης, στὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ (*Τὸ κάλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο* (Θρακικὲς Νομικὲς Μελέτες, 8), Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1985), ἀφιερώνει εἰδικὸ τμῆμα (σ. 371-373 καὶ σημ. 42-46) γιὰ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Ἀποκαύκου πού σχετίζονται μὲ τὸ θέμα του. Βλ. ἐπίσης Macrides, *Killing, Asylum, and the Law in Byzantium* 522 κ.ἑ. Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Τὰ οἰκονομικὰ τοῦ ἔργου κλήρου στὸ Βυζάντιο* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 1), Ἀθήνα 1986, passim (βλ. παραπομπές, ὁ.π., σ. 343). Andreas Schminck, *Studien zur mittelbyzantinischen Rechtsbüchern* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 13), Φραγκφούρτη 1986, σ. 70. Πουλῆς, *Ἡ ἀσκήση βίας στὴν ἀμύνα καὶ στὸν πόλεμο* 85 σημ. 270.

221. Βλ. Angeliki E. Laiou, *Contribution à l'étude de l'institution familiale en Empire au XIIIème siècle* (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, ἐπιμ. D. Simon) *Fontes Minores VI*, Φραγκφούρτη 1984, σ. 275-323, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Δὲν μπόρεσα, δυστυχῶς, νὰ δῶ ἀκόμη τὴν ἐργασία τῆς Ἀντιγόνης Κιουσοπούλου, *Ὁ θεσμὸς τῆς οἰκογένειας στὴν Ἡπειρο κατὰ τὸν 13ο αἰώνα* (δακτυλογραφημένη διατριβὴ) Πέθυμο 1987 (βλ. *Βυζαντινολογικὰ Δημοσιεύματα σὲ Ἑλληνικὴ γλῶσσα 1986-1988* (ἐπιμ. Στ. Λαμπάκη – Α. Σαββίδη), Ἀθήνα 1988, σ. 34), ἢ ὁποῖα ἀναφέρεται ἄμεσα στὸ θέμα.

222. Γιὰ τὸ ρόλο τῆς γυναίκας στὴ βυζαντινὴ κοινωνία βλ. Angeliki E. Laiou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (XVI. Inter. Byz. Kongress, Akten 1/1), Βιέννη 1981, σ. 233-260 καὶ εἰδικότερα σ. 245 σημ. 60 καὶ 246 σημ. 70, 247 σημ. 73, 248 σημ. 78, 258 σημ. 127. Βλ. ἐπίσης, εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἡπειρο, Angelomatis-Tsougarakis, *Women* 473-480.

223. Κεραμεύς, *Συνοδικὰ γράμματα* 19.3, 2.

φει),²²⁴ γυναίκα δεινοπαθοῦσα στὰ χέρια τῶν πεθερικῶν (ἢ πενθερά δὲ μάλιστα ὡς ἤκουσαι κατὰ τῆς νύμφης αὐτῆς, ὅτι ὁ ταύτης υἱὸς ἔρωτα ἔκτοπον τῇ Παγκαλῶ ἐρασθεὶς εἰς γυναῖκα ταύτην ἠγάγετο, τῶν αὐτοῦ γεννητόρων οὐ τελειῶς ἐπὶ ταύτῃ ἀρεσκομένων. ἔτυχε δέ, φησὶν, τὸν τούτου υἱὸν αὐτίκα τῆς οἰκίας ἀπόδημον, ὃς καὶ ἐπανελθὼν καὶ τὴν Παγκαλῶ εὐρῶν σκυθρωπάζουσας, διὰ τὴν τῆς πενθερᾶς ἐπὶ ταύτῃ βαρύντητα, ἠνιάθη τε ὡς εἰκός, «καὶ εἰ διὰ ταύτην», ἔφη, «ἐγὼ κοπιῶ, ἢ δὲ πολυτρόπως κακοῦται ὑπὸ τῶν ἐμῶν γεννητόρων καὶ λογίζεται ὡς περιφημία, συμφέρει καὶ αὐτὸν ἐμὲ τὰ χειρίστα πεπονηθέναι, ἢ τὴν ἐμὴν γυναῖκα ὄρᾶν δυσκόλως οἴτω καὶ βαρέως πάντοτε ἔχουσας»),²²⁵ ἀλλὰ καὶ γυναίκα δυναμικὴ ποῦ ἐξουσιάζει τὸν ἄνδρα (ὁ γὰρ κατὰ Θήβας πρότερος Ἐπιφάνιος γυναικοκρατεῖται, ὡς πείθομαι, καὶ οὐκ ἀπαντᾷ πρὸς ἡμᾶς).²²⁶ τὸν ἄνδρα ποῦ ἐμφανίζεται ὁ πῖδ ἀδύναμος στὰ γηρατειὰ καὶ ἐπιζητεῖ τὴ φροντίδα τῆς (ὁ τοῦ Ἀγγελοκάστρου καστροφύλαξ ὁ Ταρωνίτης, ὁ ξένος, ὁ παραλελυμένος... ἀλλὰ καὶ τὰς ὀρισμῶ τῆς σῆς βασιλείας διαστάσας ἀπὸ τούτου γυναῖκας, ἦν τε ἔγνω ἐν βίῳ καὶ ἦν ἐγέννησεν ἐξ αὐτῆς, πάλιν σῆ κελεύσει μετ' αὐτοῦ συνελθεῖν, ὥστε ὑπηρετεῖν αὐτῷ καὶ νοσοκομεῖν, ὄντι μικροῦ παραλύτῳ καὶ δεομένῳ ὑπηρετήσεως).²²⁷

Μέσα στοὺς πολυποίκιλους μηχανισμοὺς τοῦ κοινωνικοῦ πλέγματος τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ζωῆς²²⁸ τονίζονται μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση. Ἰδιαίτερα ὁ γάμος,²²⁹ τὰ γαμικὰ συναλλάγματα²³⁰ τοῦ ἀρμονικοῦ βίου, μὲ τὰ λαμπρὰ τελετουργικὰ δρώμενα (τελούμενα νυμφοστολήματα τῶν ἡλιοειδῶν θυγατέρων σου²³¹), ἀλλὰ καὶ οἱ παρανομίες καὶ τὰ παράξενα τῶν ἀταίριαστων γάμων²³² μὲ τίς ἀκούσιες συναινέσεις (ἀλλ' ἄμα τε ἢ

224. Kerameus, *Noctes* 261.6.23-24. Βλ. καὶ Angelomatis-Tsougarakis, *Women* 476 καὶ σημ. 31.

225. Bees, *Unedierte* 75.14.5-14. Βλ. καὶ Macrides, *Killing* 523.

226. Bees, *Unedierte* 115.58.22-24.

227. Bees, *Unedierte* 128.69.37-50.

228. Βλ. σχετικὰ Λουκάτο, *Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία* 205 κ.έ.

229. Γενικὰ γιὰ τὸν λαϊκὸ γάμο τῶν Βυζαντινῶν βλ. Κουκουλέ, *δ.π. Δ'*, 70-119.

230. Bees, *Unedierte* 59.4.2: *συναλλάγμασι γαμικοῖς*.

231. Kerameus, *Noctes* 267.11.28-29. Bees, *Unedierte* 111.54.32: *νυμφοστολουμένης... τῆς θυγατρὸς τοῦ κραταιοῦ Κομνηνοῦ*. 159.110.22-24: *τί δὲ ἀνήψας δᾶδας πάντως ἐπιγαμίους, τὸν ὑμέναιον ἤσας, ἐσκίρτησας, ἐπεκρότησας, τᾶλλα ἐτέλεσας πάντα, ὅσα τῶν ἐπιγαμιῶν μέρος τὸ κρᾶτιστον*; Βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 233.

232. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα στὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Εἰρήνης Ἀγιοαγαθίτου (τὸ σῶμα κατὰσαρκος, πολιᾶς ἀνθοῦσα ἤδη περι

βιαία ἱερολογία ἐξετελέσθη καὶ σκότος νυκτερινὸν τῇ γῇ κατεσκέδαστο, ἥνικα ὁ Ἰωάννης συγκαθευδῆσαι τῇ γαμετῇ καὶ κατὰ χρόνον μάμμη ἠλπίζετο, καὶ ἅμα τοὺς τῶν ἀπάντων λαθῶν ὀφθαλμούς, περὶ τύμπανα καὶ χοροὺς ἐχόντων αὐτίκα καὶ τὰς ἐπιγαμίους φῶδὰς, τοῦ τε νυμφῶνος ἀπέδρα καὶ ἐξ ἐκείνου ἕως καὶ δεῦρο ἄλλοτε ἄλλω ὑπηρετῶν καὶ διακονούμενος, τὴν ἔξωρον νόμφην ἄνυμφον καταλέλοιπε (!)²³³, τὶς ἀνεπίτρεπτες συνήθειες — κυρίως στὴν περιοχὴ τῆς Ναυπάκτου (ἐνίστε γὰρ ὀκταετῇ γυναικα ἀνδράσι προβεβηκόσιν ἐκδίδωσι καὶ τοῖς εἰς δέκατον πόδα ἀνεστηκόσι, τοῦτο δὴ τὸ περὶ τῶν μακρῶν ἐκφωνούμενον, τὰ εἰς γόνυ τούτων ἀνατρέχοντα μόνον συνάψαι οὐκ ὤκησεν. εἶτα παρ' ἡμῶν πολλὰκις αἰτιαθεῖς [sc. ὁ χαρτοφύλαξ], τοὺς τῶν κορῶν πατέρας ἀπελογήσατο αἰτίους εἶναι τοῦ ἐπὶ ταύταις παρανομήματος, μαρτυροῦντας τὰ ἴδια τέκνα καὶ τοῦ νομίμου εἶναι ὑπέρχονα. καὶ ὅτι τοῦτο Ναυπάκτιον τὸ ἀρρώστημα καὶ οὐδεὶς ἐπὶ θυγατρὶ τὸν νόμιμον καιρὸν ἐκατέρησεν, μαρτυροῦμεν ἡμεῖς, καὶ ὡς αἰσχύνῃ τάχα δοκεῖ τοῖς Ναυπακτίοις τοκεῦσιν, εἰ μὴ παρ' ἡλικίαν αἱ θυγατέρες αὐτῶν τὴν παρθενικὴν ὑπανοιγῶσι πυλίδα²³⁴) — νὰ παντρολογοῦνται κορίτσια ἔξι καὶ ὀκτῶ χρόνων (!) μὲ ἡλικιωμένους ἄνδρες (εἶ περ εὐρήσεις ἐξαετῇ τὴν γυναικα οὐσαν, ὅτε τῷ Ξιφιλίνῳ συνήφθη, ἂν ἡ μήτηρ αὐτῆς τὰ περὶ τούτου ἐν τῇ Βελᾷ ἐπωμόσατο²³⁵ [. . .] συναφθεῖσα πρὸ χρόνων ἤδη διττῶν καὶ τὴν παρθενίαν φθαρεῖσα ἢ βραχεῖα τῷ ὑπερήλικι καὶ ἢ ἀφῆλιξ τῷ μικροῦ διπλασιάσαντι καὶ τὸν νόμιμον. μία παρανομος αὕτη ἐπιτροπή· δευτέρα ὁμοία αὐτῇ ὁ εἰς συνοικέσιον ἀδῶαβωνισμὸς τοῦ κομηνητικοῦ μαγείρου

τὸν κρόταφον, τὴν ἰδέαν μελάχρους, Bees, Unedierte 72.13.1 κ.έ.), ποῦ ἀναζητοῦσε ὡς σύζυγο τὸν Λέοντα Μακρὸ παιδίον ἄωρον καὶ ὑπεξούσιον, βλ. Ν. Α. Βέη, «Λέων-Μανουὴλ Μακρὸς, ἐπίσκοπος Βελλᾶς. Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου», *ΕΕΒΣ* 2 (1925) 128, 127-131. Πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 17 (85). XII. 33-34: ἡ Ἄννα δὲ μάμμη τούτου ἔοικεν εἶναι, οὐχ ὅτι τὸν γέροντα βίον πατεῖ, ἀλλ' ὅτι εὐσωματοῦσα εἰς ὄγκον ἡλικίας ἐπαίρεται. Βλ. καὶ παρακάτω, σημ. 233, 234, 235, 236, 237.

233. Bees, Unedierte 80.19.40-46. Γαμβρὸς ποῦ δὲν ἄντεξε τὰ δεσμά τοῦ γάμου μὲ ἀταίριαστη σύντροφο ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποκαύκου, ὁ.π. 148-149.97.6-9: ἡνιοχούμενος δὲ παρὰ τῶν αὐτοῦ προσγενῶν καὶ τῶν παιδικῶν ὁρῶν ἀνασειραζόμενος, ἀπέπτυσσε μὲν τοὺς τῆς παιδεύσεως χαλινοὺς, ὄλω δὲ ποδὶ πρὸς τὰ σὰ ἀπέδραμεν Ἰωάννηνα· ζητοῦσι δὲ καὶ οἱ πενθεροὶ καὶ ἡ γαμετῇ ἢ μὲν τὸν ἄνδρα, οἱ δὲ τὸν γαμβρόν.

234. ὁ.π. 67.9.13-22. Βλ. Angelomatis-Tsougarakis, Women 474. Γιὰ τὴν νόμιμη ἡλικία γάμου τῶν κοριτσιῶν στὸ 13ο ἔτος βλ. Laiou, Contribution 279.

235. Bees, Unedierte 89.28.25-27.

Δημητρίου μετὰ τῆς ἀδελφόπαιδος τοῦ ὑπὸ χεῖρα ἡμῶν ἐκ Βαρεσόβης Νικολάου ἀγανώστου. ἄς τινες καὶ τούτους ἰδῶν τις, ἔκγονας τῶν συναφθέντων ἢ καὶ κατωτέρω εἴποι πάντως αὐτὰς καὶ οὐκ ἂν ποτε παραδέξοιτο τοῖς τοσοῦτοις εἶναι εἰκὸς εἰς συνοίκησιν τὰς τοιαύτας ἔλθειν, εἰ μὴ ὅτι ἐπὶ τῷ παραλόγῳ γελάσεται μὲν, καταμωκῆσεται δὲ καὶ τοῦ τὰ συνοικέσια ταυτὶ ἐκχωρήσαντος²³⁶ [...] οὐδὲ γὰρ ἀνάσχοιτο ἂν τοσοῦτος ἀνὴρ κοριδίῳ συγκοιταζόμενος καὶ μὴ συνέρχεσθαι τούτῳ ἢ ἐκ τῆς συμπλοκῆς μὴ καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα μολύνεσθαι. ἄλλοι δὲ τῶν τάχα προσεκτικῶν καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ νόμου τελείωσιν ἐπὶ ταῖς συναφθείσαις αὐτοὺς ἀναμένοντες ἐπὶ τὰς αὐτῶν ἐξώκειλαν πενθεράς (!)· καὶ ἴσασι πολλοὶ τοιαῦτα γεγονότα ἐν Ναυπάκτῳ διάφορα²³⁷). Κάπου παρελαύνει καὶ ὁ τύπος τοῦ γαμβροῦ-ἀπατεώνα, ὁ ὁποῖος ἀναζητᾷ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἐρωτικοῦ του συντρόφου μὲ ὑποσχέσεις ('Εβάρδισε δὲ καὶ οὗτος [sc. ὁ Στειριώνης] ὡς νέος, εἰ μὲν καὶ ἄλλας ἐπισφαλεῖς ἀτραπούς, οὐκ οἶδα, θεὸς οἶδεν· εἰς γαμετὴν δὲ ὁμοῦς συγκληρικῶ ἐτέρον παρανόμῳ εἰργάσατο καὶ τοῦ συνοίκου διέστησε, καὶ πόλεις καὶ κωμοπόλεις συνάμα ταύτη νῦν περιέρχεται· καὶ πρὸς παρθένον ἐτέραν μετὰ τοῦτο φοιτῶν καὶ περὶ μνηστείας διομιλούμενος, ἔγνω τε (ὡς οὐκ ἔδει) καὶ πορνείας ὑπέκαυμα καταλελοίπει τὸ γύναιον²³⁸).

Ὁ ἔ ρ ω τ α ς καθιστᾷ δύσκολη τὴν τιθάσσευση τῶν ἐντὸς σαρκικῶν πολέμων²³⁹ στὴ γυναίκα, ποὺ καταφεύγει κάποτε στὴν ἐπήρεια τῶν φίλων ἔρωτος (Ταύτης ὡς κισσὸς δρυὸς ἔχεται καὶ περιάγει ταύτην... τὸ δ' ἀληθὲς περιάγεται, ἐπαοιδαῖς καὶ μαγγανείαις τῆς τε μητρὸς τὸν νοῦν κλαπείς καὶ τῆς θυγατρὸς (ἀμφοτέραι γὰρ δεξιαὶ περὶ τὰ τοιαῦτα, ὡς κατεφάνη, καὶ πανεπίσημοι), καὶ φάρμακον ἐξ ἀμφοτέρων πίων, οὐχ οἶον ἢ ὀμηρικὴ Ἐκαμήδη ἐσκεύαζε, («νηπενθὲς ἄχολόν τε, κακῶν ἐπίληθες ἀπάντων»), ἀλλ' ἐγκεφάλου θολωτικὸν καὶ ταρακτικὸν λογισμοῦ καὶ διανοίας συγχυτικόν²⁴⁰), ποὺ ἐμφυσοῦν («ἔρωτα ἔκτοπον») (ἢ πενθερὰ δὲ μάλιστα ὡς ἤκουσαι κατὰ τῆς νόμφης αὐτῆς, ὅτι ὁ ταύτης υἱὸς ἔρωτα

236. Bees, Unedierte 67.9.33-42.

237. Bees, Unedierte 68-69.10.20-22.

238. Κεραμεύς, Δυρραχηνά 572.2.22-28 (βλ. ἐπίσης 572 σημ. 1). Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκταυκος 104-105.

239. Pétrides, Jean Apokaukos 29 (97).XXIX.29.

240. Κεραμεύς, Συμβολή 235.2.12-19. Γιὰ παρόμοιες «μαγγανείες» στὸ Βυζάντιο βλ. Κουκουλέ, δ.π. ΣΤ', 207-261. Βλ. ἀκόμη Car. Cupane, «La magia a Bizanzio nel secolo XIV: azione e relazione», *JÖB* 29 (1980) 237-262. Σπ. Τρωιάνος, «Μαγεία καὶ δίκαιο στὸ Βυζάντιο», *Ἀρχαιολογία* 20 (1986) 41-44.

ἔκτοπον τῇ Παγκαλῶ ἔρασθεις εἰς γυναῖκα ταύτην ἠγάγετο, τῶν αὐτοῦ γεννητόρων οὐ τελείως ἐπὶ ταύτῃ ἀρεσκομένων)²⁴¹ στὸν ἄνδρα, ποῦ μιὰ φράση τοῦ Ἀποκαύκου τὸν φέρνει εἰς τὸ «καταδιώκειν μόνον τὰ ἡβήτερα» (καὶ παντελῶς γυναικίζεσθαι καὶ καταδιώκειν μόνον τὰ ἡβήτερα)²⁴²). Ἡ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐμφάνιση τοῦ συζύγου κατανατᾶ πολλές φορές ἀνυπόφορη βάσανος γιὰ τὴ σύντροφό του (ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐρχόμενος πρὸς αὐτὴν ἐπὶ ἐβδομάδι τυχὸν ἢ πλεόν ἢ ἔλαττον τῇ γαμετῇ καὶ συνώκει καὶ συνδιῆγεν, οὐ προνοούμενος τῶν κατ' οἶκον οὐδ' ὄθεν ζήσεται προμηθευόμενος ἢ γυνή, ἀλλ' ὅσον φανητισμὸν ἐνδείξασθαι ἐν Ναυπάκτῳ καὶ τῇ γυναικὶ συνελθεῖν καὶ ποιῆσαι ταύτην ἐγκύμονα καὶ ἀποπτῆναι ταύτης ὡς ὄρνεον ἄλογον καὶ χώραν ἀμείβειν ἄλλην ἐξ ἄλλης καὶ παρ' οὐδεμιᾶ φυλάσσειν τὸ παραμόνιμον... πέντε χρόνους ἦδη ἀνεί, ἐξ ὅτων ταύτην οὐκ ἐπεσκέψατο καὶ νέα μὲν ἢ Εὐδοκία καὶ τὸ εἶδος οὐκ ἄχαρις καὶ τῶν σαρκικῶν πολέμων ἐντός... ἐξετραγώδησε, τὴν τῆς νεότητος ὀχλησίαν, τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἀποδημίαν²⁴³) καὶ ἡ ἀδυναμία κάποιου νὰ ἐκπληρώσει «τὰ τῶν ἀνδρῶν» (τὰ τῶν ἀνδρῶν ἐκτελεῖν²⁴⁴ [...] Καὶ ὁ Βλασόπουλος τῇ μὲν γυναικὶ συνεννάζεται, τὰ εἰς συνέλευσιν δὲ παιδάριον ἀτελὲς τῇ Ἄννῃ γνωρίζεται²⁴⁵) εἶναι ἀβάσταχτη συμφορὰ. Ἡ συζυγικὴ ψυχρότητα ἀποδίδεται μὲ τις παρομοιωτικὲς φράσεις, ὅπως π.χ. λίθου δηλονότι ἀκινήτοτερον ὅσον τὰ εἰς συνέλευσιν γυναικός, ὅσον τὰ εἰς ἔργα ἀνδρῶν²⁴⁶ [...] δ μᾶλλον ἐχθραίνειν τὰς γυναῖκας τοῖς ἀνδράσι ποιεῖ, ἂν πρὸς τὰς συνοουσίας ἀκινήτίζωσι.²⁴⁷ Τὸ «ἀκατάλλακτον μίσος»²⁴⁸ ἐκφράζεται μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ζευγαριοῦ ποῦ τὸ κλειδώνουν στὸ δωμάτιο σὲ μιὰ ὕστατη προσπάθεια συνεύρεσης, χωρὶς ἀποτέλεσμα (οὗτοι δὲ καὶ κέλλη πολλάκις τούτους ἐγκλείσαντες, ὡς ἂν καὶ μὴ θελοῦση ταύτῃ συνέλθῃ ὁ Κωνσταντῖνος εἰς εὐνήν, ἢ δὲ τοὺς αὐτοῦ καταμασσησαμένη δακτύλους καὶ τὰ λοιπὰ τῶν χειρῶν τοῖς ὄνυξι καταξάνασα, ὡς καὶ τὰς ἀμυχὰς καὶ τὰς δῆξεις ἀριδηλότατα καταφαίνεσθαι, αὐτοῦ μὲν ἀπέδρα, τὸν δὲ Κωνσταντῖνον ἀφήκε, τοῦτο δὴ τὸ ποιη-

241. Bees, Unedierte 75.14.5-8.

242. Kerameus, *Noctes* 281.18.2.

243. Pétridès, Jean Apokaukos 29 (97).XXIX.16 κ.έ.

244. Ὡ.π. 18 (86).XII.1.

245. Ὡ.π. 30 (98).XXX.14-16.

246. Ὡ.π. 30 (98).XXXI.24-25.

247. Ὡ.π. 18 (86).XII.1-2.

248. Βλ. Σπ. Τρωιάνο, «Τὸ συναινετικὸ διαζύγιο στὸ Βυζάντιο», *Βυζαντικά* 3 (1984) 17 καὶ σημ. 48-50.

τικόν, «κεναῖς ἀφάσσειν ὠλαίναισσι δέμνια»²⁴⁹). Αὐτὸς ποὺ οὐ λήφεται, ὃν τε Θεὸς εὐδοκῆσει καὶ ὃς αὐτῶ ἀρεστὸς²⁵⁰ βρῖσκει διέξοδο στὴ μοιχεία,²⁵¹ ποὺ παρασαλεύει, ὡς εἰκός, τὰς φρένας τῶν ἀνδρῶν τῷ ἀδοκίτῳ τῆς ἀκοῆς.²⁵²

Ἡ «σημαντικὴ» λειτουργία καὶ χρῆση τῶν λέξεων («πορνεία», «πόρνος»), «πορνικός, -ῶς»,²⁵³ («πορνεία»)²⁵⁴ καὶ «κοσμικὰ καταγώγια»²⁵⁵ θὰ φανέρωναν τὸ μέγεθος τοῦ φαινομένου τῆς πορνείας,²⁵⁶ ἀλλὰ αὐτὴ φαίνεται νὰ συγγέεται μὲ τὴ μοιχεία.²⁵⁷ Ἡ ἔννοια τῆς μαστροπείας εἶναι, ὡστόσο, περισσότερο καθαρὴ (ὡς μὴ παρὰ τῆ οἰκεία μητρὶ εὐθεύσασα, παρὰ δὲ ἀλλοτρίῳ ἐξωκοιτήσασα, καὶ τοῦτο εἶπε γενέσθαι παρὰ τὴν αἰτίαν τοῦ ταύτης ἀνδρός, βαρύνοντος μὲν ἐπ' ἐμὲ τὴν χεῖρα διηρεκῶς, τῇ δὲ μητρὶ μου μαστροπειᾶν προσάπτοντος, εἶπότε παρὰ ταύτῃ καὶ τῇ πατρικῇ μου οἰκίᾳ εὐθευῶ καταμείναςα²⁵⁸).

Ὁ θάνατος κλείνει τὸ τρίχρονο γέννηση-γάμος-θάνατος.²⁵⁹ Τὸ

249. Bees, Unedierte 65.7.37-43.

250. Pétridès, Jean Apokaukos 30 (98).XXIX.2-3.

251. δ.π. 17 (85).XII.34-35: δι' αὐτὸ καὶ πρὸς ἕτερον ἀπέκλινε καὶ μεμοίχενται· 20 (88).XVI.34 κ.έ.: παρὰ διαφόρων ἀνδρῶν γνωσθῆναι ταύτην ἀπισχυρίζετο. Bees, Unedierte 82.21-22.8-9: ἀπειπομένη τοὺς πρὸς ἐκείνον ἐς τὸ παντελὲς ἔρωτας, πρὸς ἄλλον τὸν νοῦν ἔτρεψε καὶ τούτῳ προσκολληθεῖσα ἐκθέσμιος συμφθείρεται, ὅπου καὶ ἀναφορὰ τῶν σχετικῶν κανόνων τοῦ Μ. Βασιλείου περὶ μοιχείας (δ.π. 82-83). Γιά τὴ μοιχεία βλ. Μεν. Α. Τουρτόγλου, Ἐπιδράσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ἰδία τοῦ ἀττικοῦ δικαίου εἰς τὰς περὶ μοιχείας διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου (Ἐπετ. Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἰστ. τοῦ Ἑλλην. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 23, 1976), Ἀθήνα 1978, σ. 143-156.

252. Κεραμεύς, Συνοδικὰ γράμματα 27.10, 24-25.

253. Βλ. π.χ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Δ', 120.38.9: πορνεία δὲ λογιζόμενος τὸ πραχθέν. Bees, Unedierte 66.8.24-25: ἄτε μὴ γενομένη ἐνόμῳ τῆς τούτου μητρὸς, ἀλλὰ πορνικῇ· 77.16.7: ὁ εἰς πορνικῶς συνεφθάρη· 83.22.28: τὰ τῶν πόρνων κ.έ.

254. Κεραμεύς, Συμβολή 245.7.18-19: ἀντὶ ἐπισκοπεῖον πορνείον καὶ ἀνθ' ἱεροῦ ἰδιωτικόν αὐτὸ κατεστήσατο.

255. δ.π. 240.6.24: πορνεία ταῦτα ποιούντων καὶ κοσμικὰ καταγώγια.

256. Γιά τὸ φαινόμενο αὐτὸ βλ. Laiou, Contribution 284-300. Βλ. ἀκόμη τὴν ἀνακοίνωση τοῦ J. Irmscher σ' αὐτὸν τὸν τόμο (σ. 253-258).

257. Ἡ σύγχυση δὲν εἶναι φαινόμενο ποὺ ἀπαντᾶται μόνο στὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου. Γιά τίς διαφορὲς περιπτώσεις ἐξωγαμιαίων σχέσεων βλ. Laiou, Contribution 284-300.

258. Pétridès, Jean Apokaukos 21 (89).XVI.14-18.

259. Βλ. Λουκάτο, Εἰσαγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Λαογραφία 205, 221-225.

κλείσιμο τῶν βλεφάρων,²⁶⁰ τὸ «τῷ τάφῳ χοῦν ἐπιχῦσαι»,²⁶¹ τὸ ἀκόλουθο «πολὺ τοῦ πένθους»²⁶² ἢ τραγικοκωμικὲς «μονωθίδεις» φίλων,²⁶³ εἰκόνες χηρῶν, πού «φοροῦσι κρήδεμνα καπνηρὰ» καὶ «χιτῶνας ἐπιρρύπους ἐπενδιδύσκονται»,²⁶⁴ προβάλλουν μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἀποκαύκου μαζὶ μὲ τὰ ἔθιμα πού συνδέονται μὲ τὸν κύκλο τοῦ θανάτου,²⁶⁵ ὅπου ἐπιβιώνουν καὶ ταφικὰ ἔθιμα παλαιότερα, ὅπως τὰ ροϋσάλια (ἐγὼ δέ σου μεμνήσομαι καὶ σου τῷ τάφῳ οἶνον μὲν ἐπισπείσω καὶ δάκρυον, κρέας δὲ παραθήσομαι, συνεπιθήσω ψωμούς, πόπανα, μελιτούτας ὀπώρας καὶ τἄλλα ὅποσα πνέων ἄερα βορῶς ἤσθιες²⁶⁶).

Στὴ σφαῖρα τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸ παιδὶ καὶ τὴν παιδικὴ ἡλικία παραδίδονται δύο ἀξιοπρόσεχτες μαρτυρίες. Ἡ μία ἀφορᾷ τὸ ἔθιμο τῆς βάπτισης τῶν παιδιῶν ἀπὸ ὑψηλὰ πρόσωπα: τῶν γὰρ γεννωμένων ἀνάδοχος ἐκ τοῦ βαπτίσματος γίνεται, καὶ ἵππους ὑπὲρ τῆς ἀναδοχῆς ἀπαιτεῖται καὶ θηρίων, οἷς ἐν χειμῶνι ἀμφιεννόμεθα, τὰ κάλλιστα δέρματα· συγκαταβαίνων δὲ τοῖς τῶν τικτομένων γεννήτορσι, καὶ χῆνας καὶ ἐκτομίας ἀλέκτορας καὶ νῆττας σιτεντὰς ἀποδέχεται.²⁶⁷ Ἡ ἄλλη ἀφορᾷ τὰ παιδικὰ παιχνίδια· ὁ Ἀπόκαυκος μᾶς παρέχει μιὰν ἀκριβῆ περιγραφή γιὰ τὰ πεντόβολα, κατεξοχὴν ἀπασχόληση τῶν κοριδιῶν: μὴ μέντοι ἀκτὰς τὰς θαλασσίους περισκοπεῖν καὶ συλλέγειν ἐκείθεν στρογγύλα βωλάρια, ὅσα τῇ θαλασσίᾳ φορᾷ μεταφερόμενα καὶ μετακινούμενα στρογγύλονται μὲν ἐκ τῆς παρατρέψεως, εἰς παίγνια δὲ τοῖς κοριδιῶσι ἐπισωρεύονται, μίθ' ἀναπετάζειν ταῦτα πρὸς τὸν ἄερα καὶ τὴν παλάμην μετὰγοντας τὴν καταφορὰν τῶν ἀναρῶφέντων δέχεσθαι τῷ καρ-

260. Bees, Unedierte 86.27.24: ἐμά τε καλύψαι βλέφαρα.

261. Bees, Unedierte 86.27.24-25: καὶ τῷ τάφῳ χοῦν ἐπιχῦσαι, ἥνικα τὸ τοῦ βίου τούτου κέφας ἐπέλθη μοι.

262. Pétridès, Jean Apokaukos 4 (72).II.16.

263. Bees, Unedierte 124.67.108 κ.έ. Βλ. καὶ Magdalino, The Literary Perception 33.

264. Bees, Unedierte 86.27.42-43.

265. Γιὰ τὰ ἔθιμα τοῦ θανάτου κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους γενικὰ βλ. Δημ. Σ. Λουκάτο, «Λαογραφικὰ περὶ τελευτῆς ἐνδείξεις παρὰ Ἰωάννη Χρυσοστόμῳ», Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχείου 2 (1940) 30-117. Γ. Κ. Σπυριδάκης, «Τὰ κατὰ τὴν τελευτὴν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν» *ΕΕΒΣ* 20 (1950) 75-111. Κουκουλέ, ὁ.π. Δ', 148-248.

266. Bees, Unedierte 125.67.129-131. Γιὰ τὰ ροζάλια βλ. Κουκουλέ, ὁ.π. Β' 1, 29, 31. Πρβ. Ε', 217 σημ. 7. Βλ. καὶ *Λαογραφία*, 23 (1964), Ἀθήνα 1970, 509, λ. Ρουσάλια.

267. Κεραμεύς, *Συμβολή* 243.28-244.3.

πῶ και τῷ πλείονι τοῦ ποσοῦ τὴν νίκην ἐπιμετρεῖν, τῷ δὲ καταχθέντων ὀλιγοδόχῳ τῷ ἀντιπαίζοντι τὴν ἥτταν ἐπιμηφίζεσθαι και τύπτειν οὕτω κονδύλοις περιὸ τὸν πῆχυν τοῦ ἡττηθέντος.²⁶⁸

Περισσότερες εἶναι οἱ εἰδήσεις γιὰ τὴν προστασία τῶν ὀρφανῶν²⁶⁹ και λιγότερες γιὰ τὴ σχολικὴ ζωὴ, ὅπου ὁ δάσκαλος μεταχειρίζεται τὸ ξύλο ὡς ἐνδεδειγμένο παιδαγωγικὸ μέσο (Οἱ τῶν παίδων σωφρονισταὶ και λόγον ἐπανατείνουσι τοῖς παισὶ και κατὰ κόρῃς ταῦτα ῥαπίζουσι και προθελύμους ἀνασπῶσι τρίχας αὐτῶν, και ταῦτα ποιούσιν οὐχ ἵνα πάντως ἀνέλωσιν, ἀλλ' ἵνα ἐκφοβήσωσιν).²⁷⁰ Οἱ νέοι ἐπρεπε νὰ ἐτοιμαστοῦν γιὰ τὸν ἐπαγγελματικὸ τους βίο. Κάποιοι ἀπὸ αὐτοὺς θὰ ἀσκήσουν τὸ ἐπάγγελμά τους στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας (χαρτοφύλακες, ὑπομνηματογράφοι, ὑπομιμνήσκοντες, χωροεπίσκοποι, ἱερεῖς, διάκονοι, ὀστιάριοι, πρωτοψάλτες, ἀναγνώστες, λαοσυνάκτες, οἰκονόμοι, κελλαρίτες, πυλωροί). Κάποιοι θὰ ἐνταχθοῦν στὶς ὀμάδες τῶν ἀξιωματούχων και λειτουργῶν τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, πὸν παρουσιάζει μιὰ γκάμα ἀξιωματῶν και τίτλων βυζαντινῆς προέλευσης, μεταφερμένες «δομές» και σὲ τοῦτον τὸν χῶρο (ρηγοκρατάρχης, δούκας, λογοθέτης, σεβαστοκράτωρ, παρακοιμώμενος, μεσάζων, πρωτοβεστιάριος-ίτης, πριμμικῆριος, δομέστικος, δουκικὸς μάγειρος, [μέγας] λογαριαστής, [εἰς]πράκτωρ, κατεπάνω, κανστήριος, καστροφύλαξ, φρουρός, τζάκων, τζουλούκων, τοξότης, στρατιώτης, ἵπποκόμος, γραμματιφόρος). Ἄλλοι θὰ τραβήξουν τὸν δρόμο τοῦ ἐπιλεγμένου «τρόπου ζωῆς» τους. Ἔτσι, δροῦν και κινουῦνται στὸν χῶρο τῶν τεχνῶν (κατὰ Ναύπακτον πολύτροπος κάκωσις, ὕφ' ἧς ἐγὼ θέρους μὲν ὑπὸ δένδρῳ κάθηναι και σκιᾶ, κατὰ τοὺς σφύρα μικρᾶ και ὀλίγῳ τῷ ἄκμονι τὰ τῶν χαλκωμάτων ὑπόσαθρα θεραπεύοντας και ταῖς τούτων πληγαῖς τὸν κασσίτερον ὑποτήκοντας²⁷¹),

268. Bees, Unedierte 137.77.41-48. Περιγραφή τοῦ παιχνιδιῦ βλ. Δημ. Λουκόπουλο, *Ποιά παιχνίδια παίζουν τὰ Ἑλληνόπουλα*, Ἀθήνα 1926, σ. 82-85. Τὸ παιχνίδι μνημονεύεται ἤδη στὸν Πολύβιο (9.127).

269. Κεραμεύς, *Δυρραχηνὰ* 572.14 κ.έ. Τοῦ ἴδιου, *Συνοδικὰ γράμματα* 22.6, 4-5. Bees, Unedierte 85.27.6 κ.έ.· 96.37.14 κ.έ.· 104.47.37 κ.έ.· 150.100.1 κ.έ.· 151.100.40· 152.101.12-14· 153.102.7, 10.

270. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 380.25-381.1. Πρβ. Bees, Unedierte 152.101.12-14: ῥαβδίζων αὐτόν, μαστιγῶν, προπηλακίζων, και πᾶσαν ἐπάγων αὐτῷ ἐπιτίμησιν διὰ τὸ τοῦ ἦθους και διακεχυμένου και ἀπηκτον· 151.100.42· 105.49.7-8. Βλ. και Κουκουλέ, ὀ.π. Α' 1, 98-105.

271. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ εἰκόνα τοῦ γανωματῆ-χαλκωματῆ πὸν μᾶς μεταφέρει τὸ χωρίο αὐτό, βλ. Bees, Unedierte 86.27.27-30. Ἀκόμη ἡ σκηνὴ τῆς φιλονικίας ἀνάμεσα στὸν γεωργὸ και τὸν σιδερά (Κεραμεύς, *Συμβολή* 246.27-247.4):

ἐργάτες (κακεργάτης, χειρεργάτης), μυλωνάδες, μάγειροι, μάγκιπες, ξυλοφάγοι, χαλκωματάδες, σιδηρουργοί, ράφτες, σκυτοτόμοι, ἐρμολύφοι, ἀργυροκόποι, ζωγράφοι καὶ τραπεζίτες. Οἱ ἐγγράμματοι ἀναφέρονται ὡς καλλιγράφοι, μαῖστορες, διδάσκαλοι-ψηφοδιδάσκαλοι, ταβελλίωνες, ταβουλάριοι, νοσοκόμοι, γιατροὶ καὶ συγγραφεῖς (χρονογράφοι, λογογράφοι, ρήτορες):²⁷² Ἐνας πλούσιος ἀπολογισμὸς καταμερισμοῦ ἐργασίας.

Ἡ προσωπικὴ περιπέτεια τῆς υἱείας τοῦ Ἀποκαύκου ἀποτελεῖ δεῖκτη τοῦ τομέα υἱείας, τουλάχιστον στὶς ἀναφορὲς τῶν ἀσθενειῶν ἀπὸ τὶς ἐλαφρότερες ἀδιαιθεσίες (ναυτία,²⁷³ συνάχι,²⁷⁴ πυρετὸς²⁷⁵) ὡς τὶς μονιμότερες καταστάσεις ποὺ ἐπιτείνονται καὶ ἀπὸ τὶς κλιματολογικὲς συνθήκες (ἀρθρίτιδα,²⁷⁶ ἰσχυαλγία,²⁷⁷ μηνίσκοι,²⁷⁸ ἀδυναμία τῶν ἄκρων,²⁷⁹ γενικὴ ποδαλγία²⁸⁰). Μνημονεύονται ἀσθένειες τοῦ στομάχου²⁸¹ ἢ τῶν

Ἦδη δὲ καὶ χαλκεὺς πάρεστί μοι κριθησόμενος, ὅτι τὴν τοῦ γείτονος ἦνιν οὐ κατὰ τέχνην ἐχάλκειυσεν, οὐδὲ σχῆμα ταύτη τὸ πρέπον ἐπέθετο, οὐδὲ κατὰ βραχὺ τοῦ πυρὸς ἐξάγων χειρολαβίδι καὶ σφύρα τύπτων εἰς ἐντελὲς αὐτὴν ἐξεργάσατο, ἀλλὰ τῷ πυρὶ λιπᾶνας εἰς διαρκῆς καὶ καταχωνώσας οὕτω τὸν σίδηρον, εἶτα σφυρηλατῶν τὸν ὄγκον ταύτης ἠλάττωσε.

272. Βλ. Β. Κατσαρό, Ἀκόμη μιὰ μαρτυρία γιὰ τὴ μονὴ τοῦ «Κραμαστοῦ» 377-380.

273. Bees, Unedierte 96.37.10-11· πρβ. 153.102.10-11. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 339.3.6-9.

274. Bees, Unedierte 102.44.13: *τὴν τοῦ κατάρρου βαρῦτητα.*

275. Pétridès, Jean Apokaukos 31 (99).XXXII.20: *Προσεθέμην δὲ τῇ νόσῳ καὶ πυρετόν.*

276. Bees, Unedierte 103.46.26-27: *τὰ ἄρθρα τῶν ποδῶν ἀργὰ παρ' ἐμοί, καὶ πόδας μὲν ἔχω, ἐνέργειαν δὲ ποδῶν οὐδαμοῦ, κ.ά.*

277. Κεραμεύς, Ἀθηναϊκὰ 288.6.19-21: *νόσος γὰρ μοι καὶ ἰσχυατικὴ ἐπέσφρηξεν, ὅφ' ἧς φόρτος κλίνης εἰμι καὶ ὅλος ἀκίνητος, τοῦ δεξιοῦ μου ποδὸς τὴν φυσικὴν ἀρνησαμένου ἐνέργειαν.*

278. Bees, Unedierte 77.17.5: *πάθος ἐνσκήψαν τοῖς δυοῖν γόνασί μου ἀποδαιρεῖ ταῦτα τοῦ λοιποῦ σώματος. Δὲν ἀποκλείεται, πάντως, οἱ περιγραφῆς τοῦ Ἀποκαύκου νὰ ἀναφέρονται σὲ μία καὶ μόνο πάθηση τοῦ ἴδιου, τὴν ποδάγρα, βλ. Kerameus, Noctes 290.28.30· βλ. καὶ Bees, ὁ.π. 141.83.2-3: οὐ μόνον γὰρ ἡ περὶ τὰ γόνατά μου ὀδὴν μικρὸν οὐκ ἐλώφησεν, ἀλλὰ καὶ περὶ τὰ πέλματα κατέβη τὸ πάθος. Βλ. καὶ σημ. 279, 280.*

279. Bees, Unedierte 90.30.7-8: *ἀλλὰ νόσος παντοδαπὴ καὶ ποδῶν ἐπίσχεσις χαλεπή· 118.61.8-10: κωλύομαι δὲ τούτων τῶν στύλων μὴ δυναμένων ἀνέχειν τὴν οἰκίαν τοῦ σώματος.*

280. Γιὰ τὴν γενικότερη περιγραφὴ τῆς ἀρρώστιας βλ. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 339.23-340.2. Πρβ. τοῦ ἴδιου, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 375.14. τοῦ ἴδιου, Noctes 290.28.30. Bees, Unedierte 133.73.6· 133.*73α.2, 17· 134.74.3.

281. Pétridès, Jean Apokaukos 30.XXXII.32: *τὰ δὲ ὑπὸ γαστέρα ὀδονώμενος.*

υπογαστριών (νόσος βαρεία βαρόνουσά μου τὰ υπογάστρια... οὐκ ἔᾶ περι τὰς μεταβάσεις πορεύεσθαι²⁸²), ἡ κοιλιακὴ φθίσις,²⁸³ ἡ δυσουρία²⁸⁴ καὶ παρεμφερεῖς λοιμώξεις τοῦ οὐροποιητικοῦ συστήματος (ἐπλήγην ψυχρότατα τοὺς νεφρούς· καὶ τὸ διὰ τῆς βαλάνου ὕγρον τὰ πρῶτα μὲν χολοβάφινον, κινουμένον δέ μου πλέον, ὑπέρευθρον καὶ ἔτι πόρρω κινώτερον καὶ τὸ τούτων ἐπέκεινα αἰμόχρον, δριμύ δέ, ὡς οὐκ ἂν διηγῆσαιμι²⁸⁵), ἀκόμη καὶ θανατηφόρες ἀρρώστιες, ὅπως ἡ φυματίωση (εἶτε τοῦ ἔγγενομένου τῷ ἀνδρὶ πολυήμερον νοσήματος ἐξ ἐκτικῆς διαθέσεως, ὕφ' οὗ ἔτε[θνή]κει²⁸⁶) ἢ ἓνα ἀξιόλογο καρδιακὸ ἐπεισόδιο (ἐπεστράφην τε πρὸς αὐτὸν καὶ τῶν τριχῶν ἐκείνον λαβόμενος καὶ συστρέψας τὴν τε κεφαλὴν καὶ ὄλον ἐκείνον κατὰ γῆς ἔρριψα, ἐνάγων πάντως αὐτὸν εἰς τὸ μὴ καὶ εἰς ἔμπροσθεν ἀναισχυντεῖν κατ' ἐμοῦ καὶ ἀπερεύγεσθαι τὰ τραχύνοντα. Ἐκείτο δὲ ὁ ἄνθρωπος τὸ ἀπ' ἐκείνου ἐπὶ τῆς γῆς μὴ λαλῶν, μὴ κινούμενος· παρενόμιζον δὲ ἐγὼ πλάττεσθαι αὐτὸν τὸ ἀκίνητον καὶ ὡς τινα παραφερόμενον οἴνω παραφαίνεται μοι διακεισθαι ἐκείνον καὶ μένειν οὕτως ἀνέγερτον ὁ δὲ ταῖς ἀληθείαις νεκρὸς ἦν ἐκ τοῦ παρατά· καὶ πνοὴ καὶ λόγος ἐν ἐκείνῳ οὐκ ἦν, εἰ μὴ ὅτι τὸ πρόσωπον ἐκείνου βαθεῖ τῷ μέλανι κατεβάφη, ὡς τὰ τῶν ὑφασμάτων δευσοποιούμενα²⁸⁷). Γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Ἀπόκαυκο ἀνυπόφορη εἶναι ἡ ἀσθένεια τῶν γηρατειῶν, ὅπου ἀδυνατεῖ μὲν ἡ φύσις, τροχαλὸς δ' ὁ ἄνθρωπος γίνεται, καὶ τόνος λύεται φυσικός, καὶ παραλύονται γόνατα.²⁸⁸

Πλάι στὴν ἐπίσημη ἰατρικὴ προσφέρει τὴ βοήθειά της ἡ λαϊκὴ ἰατρικὴ²⁸⁹ ποὺ διδάσκει τὰ θεραπευτικὰ ἀπὸ πάππου πρὸς ἔγγο-

282. Κεραμεύς, Δυραραχηνά 573.3.18-20. Πρβ. τοῦ ἴδιου, Συμβολή 240.6.14: τὰ υπογάστρια δὲ νόσῳ βαρεία πληγέντα.

283. Bees, Unedierte 138.78.3: φθίσιν ὑπομείναι κοιλιακὴν.

284. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 342.8.27: δυσουρία πιέζει καὶ ποδαλγία προσοδυνᾷ.

285. Pétridès, Jean Apokaukos 30 (98).XXXII.32-35.

286. Bees, Unedierte 63.6.26-27. Βλ. καὶ Κίτσα, Σχόλια 189.

287. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 380.11-21. Ἡ ἐξήγηση τοῦ Ἀποκαύκου γιὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ τοῦ περιστατικοῦ εἶναι διαφορετικὴ: ...οὐτ' ἂν πρὸς βίαν τὸ κρανίον συνέστρεφεν, ὡς ἐκκρουσθῆναι μὲν τῆς ἰδίας ἀρμονίας τοὺς σπονδύλους, τὸ δὲ νωτιαῖον παθεῖν ἐκ τοῦ παρατά καὶ ἀπονεκρωθῆναι τὸν ἄνθρωπον. ταῦτα γὰρ δίδωσι ἐννοεῖν καὶ τὸ παρατίκα τοῦ προσώπου μελάνωμα (δ.π. 381.5-10). Τὸ μελάνωμα, ὅμως, τοῦ προσώπου εἶναι χαρακτηριστικὸ καρδιακοῦ ἐπεισοδίου.

288. Bees, Unedierte 100.42.12-15. Πρβ. Κεραμεύς, Noctes 277.15.3: φυσικὴ νόσος, τὸ γῆρας.

289. Γιὰ τὴ γνώση τῆς λαϊκῆς ἰατρικῆς καὶ ἀπὸ γιαιτροὺς τῆς ἐποχῆς ὁ Ἀπό-

νόν.²⁹⁰ Τὸν παραδοσιακὸ «κύλικα... φαρμάκων» (*κύλικα φαρμάκων πι-
κροχύμων ἀρτύοντες τὰ ταύτης χεῖλη μέλιτι περιχρῖουσι*²⁹¹) τῶν Ἀσκλη-
πιῶν συνοδεύουν οἱ συνταγῆς τῶν «καθαρσίων» (*δὺς λίοντα καθάρσιον...
τῶν περιττωμάτων ὄντα κενωτικά*²⁹²) καὶ τῶν «συνουλωτικῶν ἐμπλά-
στρον» (*καὶ τὴν συνουλωτικὴν ἐπέθηκεν ἔμπλαστρον*²⁹³). Κάπου ἐμφα-
νίζονται μορφές με πρόχειρους νάρθηκες ποῦ κρεμοῦν ἀπὸ τὸν λαιμὸ
γιὰ τὴν ἀνακούφιση ἀπὸ τοὺς πόνους τῶν καταγμάτων (*καταδέσμων μὲν
περιελημμένους τὴν κεφαλὴν, κρηδεμον γυναικίον ἔχων περὶ τὸν τρά-
χηλον, δι' οὗ τὴν εὐώνυμον ἀνεκούφιζε χεῖρα, μωλωπισθεῖσαν ἐκ ῥά-
βδου*).²⁹⁴

Εὐκόλα ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὶς περιγραφές τοῦ Ἀποκαύκου ἡ τά-
ξι τῶν π τ ω χ ῶ ν, ποῦ καταπιέζεται ἀπὸ τὶς αὐθαιρέσιες τῶν ἀρχόν-
των ἢ τῶν κρατικῶν εἰσπρακτόρων.²⁹⁵ Μόνη ἐπίσημη κοινωνικὴ παροχὴ
ἢ πρόνοια εἶναι τὰ «πτωχικά»²⁹⁶ τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της
ἀπαιτεῖ «εὐποιεῖς» καὶ «δωρεές»²⁹⁷ ἀπὸ τοὺς κοσμικοὺς ἄρχοντες. Ἡ
σεισμογένεια τῆς περιοχῆς²⁹⁸ καὶ τὰ δεινὰ τῶν συμφορῶν καὶ τῶν πο-
λέμων (*Ἄρης δὲ ἠγείρετο πολεμοκτόνος, στρατιώτης δὲ ἐπιπτεν, ἐξη-
τεῖτο δὲ ἰατρὸς καὶ χειρουργία τετίμητο, πρῶγμα τὸ συνεχὲς διαλῦον
καὶ αὐθις ἐνοῦν, καὶ ξυρὸς τὴν ἔνωσιν διστῶν καὶ συνειλὸν τὸ διεστη-*

κακος γράφει: *μὴ μόνον ὁ κατ' ἐρώτησιν ἐκ βιβλίων ἰατρικῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ
καθωμλημένη τούτου διάλεκτος παιδεύσει ὅλη καὶ λελογισμένη ἀκρόασις* (βλ. Bees,
Unedierte 116.60.12-14).

290. Βλ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθήκαι 241.113.34-35: *ἐγένετο γὰρ παιδίον νη-
πίθην ἐμόν, καὶ πολλὰ τὰ εἰς ἐμὲ θεραπευτικά ὁ πάππος τούτου ἐνεδείξατο καὶ ἡ
μάμμη*.

291. Pétrides, Jean Apokaukos 17 (85).XI.12-13. Πρβ. N. Wilson, *Saint
Basil on the Value of Greek Literature*, Λονδίνο 1974, σ. 47.15 s.v. δηλητήρια.

292. Bees, Unedierte 99.40.1, 8.

293. Bees, Unedierte 63.6.50.

294. Bees, Unedierte 61.5.15 κ.έ. Πρβ. 62.42-46: *ὁ πῆχυς... ὄνπερ ἀνέπανε
τὸ ἀπὸ τοῦ τραχήλου... ἐπικρεμάμενον ὀθονίδιον... μαλλός τε γὰρ αὐτὸν δασὺς πε-
ρείλισσε καὶ λινοῦς τὸν μαλλὸν συνεῖχε δεσμόν*.

295. Κεραμεύς, *Συμβολὴ* 239-244.6. Τοῦ ἴδιου, *Συνοδικὰ γράμματα* 23.8.
Pétrides, Jean Apokaukos 10 (78)-13 (81).IX κ.έ. Βλ. καὶ Πολάκη, *Ἰωάννης
Ἀπόκαυκος* 87.

296. Pétrides, Jean Apokaukos 12 (80).IX.24: *πτωχικά γὰρ τὰ τῶν ἐκκλη-
σιῶν ὀνομάζονται* (= Kerameus, *Noctes* 257.3.3).

297. ὁ.π. 263.7.21: *ἐν εὐποιταῖς, ἐν δωρεαῖς...*

298. Βλ. π.χ. Bees, Unedierte 154.104.9-10: *κατασαθρωθέντος ἐκ χρόνων
καὶ ἐκ σεισμῶν*.

κός. καὶ κἄν τις τοὺς ἰατροὺς δημίους ἐμμίσθους εἶναι φησι διὰ τὸν ξυρόν, διὰ τὴν τομὴν, ἀλλ' ἐγὼ καὶ τὸν εὐρετήν τῆς τομῆς μακαρίζω καὶ τοὺς τομέας ἀποθανυμάζομαι, ὅτι σάρκα μὲν οἰδαίνουσιν τέρνοντες, ὅστέα δὲ θλώσι καὶ διαιροῦσι τὰ συνεχῆ καὶ τὰς διεχειὰς αἰθῆς ἐνοῦσι καὶ τὰ διαιρέματα συμβιβάζουσι. περὶ μὲν οὖν πολέμων καὶ ἰατρῶν τοσαῦτα εἰρήσθω· νοεῖτω δὲ πᾶς, ὡς θεόθεν ἡμῖν ἡ μῆνις καὶ τὰ δεινὰ· ἰδὸν γὰρ καὶ πόλεμος ἕτερος ἐν τοῖς ἀλόγοις ἐνταῦθα καὶ ζωοφθορία καθολικὴ καὶ θρηνοῦσι μὲν γεωργοί, ὡς τῶν πόνων αὐτῶν ἀπολλυμένων καὶ τῶν καρπῶν, οὐ γὰρ ἔχουσι δι' ὧν τὰ δράγματα συμπατήσουσι. καὶ περιστρεφεῖς μὲν τῶν θερισμάτων αἱ ἄλωνες, ὁ δὲ ἄλοῶν βοῦς οὐκ ἔστιν· ὁ μὲν γὰρ ὄζει θανών, ὁ δὲ πνέει τὰ τελευταῖα, ἕτερος οὐ δίδωσι τοῖς ὄρωσι γνῶσιν τοῦ ἀποθνήσκου. καὶ ἀναβαίνει ὁ βρωῶμος αὐτῶν καὶ ἡ σαπρία αὐτῶν, τὸ τοῦ προφήτου εἰπεῖν, ἕως εἰς οὐρανόν. ἐντεῦθεν δὲ οὐδὲ τὰ δέρματα ἀποδέρονται· σαπροῦνται γὰρ ἐκ τοῦ παρευθῆ καὶ ἡ δυσώδης ἀποφορὰ οὐ συγχωρεῖ τὴν ἀπόδαρσιν. καὶ μολύνεται μὲν ὁ ἀήρ, δυσπνοῦσι δὲ ἄνθρωποι. καὶ παροδίτης ἢ χεῖρα ἢ ὀθονίδιον ἐπιτίθησι ταῖς εἰσίν, ὡς μὴ φθαρέντα σπάσας ἀέρα μετάσχη τοῦ ἀρῶστίματος)²⁹⁹ πλήττουν κατὰ καιροὺς τοὺς κατοίκους, καὶ ἡ παρουσία δομῶν πού τοὺς δυναστεύουν³⁰⁰ μαζὶ μὲ τὶς ἀπειλὲς τῶν «κακωτικῶν φυλακῶν»³⁰¹ καὶ τοὺς ἐγκλεισμούς· σὲ «πύργους ζοφώδεις»,³⁰² δεμένους μὲ «πέδας», «ποδοκάκη» καὶ «χειροπέδας»,³⁰³ καθιστοῦν βαρύτερη τὴν καθημερινὴν τοὺς ἀνέλιξη.

Ἐκ αὐτῆς τὴν κοινωνία ξεπηδοῦν ἀνθρώπινοι τύποι, ὅπως τοῦ «πράου καὶ τοῦ μισοπόνηρου»,³⁰⁴ τοῦ κομπαστῆ, τοῦ ἥσυχου ἀνθρωπάκου, τοῦ μέθυσου, τοῦ γυναικοκράτη,³⁰⁵ τοῦ κλέφτη,³⁰⁶ τοῦ ὀχλοκόπου, τοῦ λά-

299. Bees, Unedierte 156.29-157.47.

300. Ἡ δουλοπαροικία π.χ. (βλ. Κεραμέα, Συνοδικὰ γράμματα 26.9, 12) ἢ οἱ εὐδιάκριτες φεουδαρχικὲς δομὲς (βλ. Bees, Unedierte 78.18.12: ἀπὸ τῶν ζῶων τοῦ κόμητος· πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 87 (19).XV.36: ἐν παροίκους, ἐν χωραφίοις καὶ ἐν δένδροις βαλανηφόροις. Κεραμεύς, Ἐπίσκοπος – Χωνιάτης 379-380 κ.ἄ.).

301. Bees, Unedierte 121.65.20. Γιὰ τὶς φυλακὲς στὸ Βυζάντιο βλ. Κουκουλέ, ὁ.π. Γ', 224-246.

302. Bees, Unedierte 159.111.4. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 95.

303. Bees, Unedierte 149.97.11. Πρβ. Kerameus, Noctes 284.19.8: καὶ ποδοκάκη ἐμίσησα.

304. Pétridès, Jean Apokaukos 12 (80).IX.7.

305. Bees, Unedierte 124.67.95-101.

306. Bees, Unedierte 57.1.1-2: τὴν κλεπτικὴν δὲ μάλιστα ἐξασκήσας. Γιὰ τὴν παιδικὴν κλεπτικὴν μανίαν τοῦ Ἰωάννη Κλέφτη, ὁ ὁποῖος ἔκλεβε αὐτὰ καὶ τὰ κρα-

λου, τοῦ δύσειρι καὶ τῶν «κακῶς εἰδόσι καὶ τὸ φρονεῖν ὑπὸ τοῦ θέλειν ἀφρημένοις».³⁰⁷ Οἱ τύποι αὐτοὶ ὑψώνουν πολλές φορές τὴ δική τους φωνή:

— Σὺ πολλὰ τσαμπουνίζεις καὶ πρόσεχε καλὰ(!)³⁰⁸

ἢ χρησιμοποιοῦν τὴ δική τους γλώσσα:

— φούριόν τι σκεύους γεωργικοῦ· φούριτον δὲ τὸ κλέμμα γλῶσσα καλεῖ ῥωμαϊζουσα.³⁰⁹

γλώσσα ἀπὸ τῆ δική τους λαϊκή σοφία:

— τὰ ἔξ καὶ τὰ ἔξ, δώδεκα πάντως³¹⁰ ἢ

— πᾶς προφήτης εἰς τὴν ἰδίαν χώραν ἄτιμός ἐστιν.³¹¹

Ἡ ἐκδήλωση τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴν αἰσιόδοξη ἔκφραση τῆς ζωῆς φανερώνεται στὶς ὁμαδικὲς ἐκδηλώσεις· στὴ συλλογικὴ ἐργασία τοῦ τρυγητοῦ π.χ., ὅπου ὁ νέος εἶτε ἀκολασταίνων, εἶτε καὶ παιδιᾷ χαίρων καὶ τοῖς μετὰ γυναικῶν ἀθύρμασιν ἐνηθόμενος τὰς... γυναικας εἰσιούσας καὶ ἐξιούσας τὸν πόρον... ἀμπελῶνος ἐπιπηδῶν αὐταῖς καί, ὡς οὐκ ἐχρῆν, ἐπαφώμενος οὐκ εἶα ποιεῖσθαι τὴν εἰσοδέσθον ἀνενόχλητον.³¹²

Στὶς ἀνθρώπινες συμπεριφορὲς αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀνήκουν καὶ οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴ διάθεση πρὸς τὰ κοινωνικὰ σχόλια,³¹³ πού κάποτε ρέπουν πρὸς τὴ διαβολή³¹⁴ καὶ δημιουργοῦν ξριδες ἀπὸ τὰ κατώτερα³¹⁵ ὡς τὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα.³¹⁶ Δὲν λείπουν ἀκόμη ἐκ-

τοῦσε γιὰ τὸ πασχαλινὸ τσουγκρισμα, βλ. ὁ.π. 151.100.9-18· Πρβ. Βέη-Σεφερλῆ, Προσθήκαι 234. Βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 48.

307. Bees, Unedierte 91.8-92.10.

308. Κεραμεύς, Ἀπόκαυκος – Χωνιάτης 380.6-7.

309. Κεραμεύς, Συμβολή 246.7.25-26. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 91. Ἡ λ. φούριτον ἀπαντᾶται σὲ σχόλιο τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου (ἐκδ. Πιτσάκη) σ. 68, Σχόλιον: τὰ φούριτα καὶ τὰ βι ποσσέσα οὐκ οὐσουκαυτεῦονται, ἦτοι οὐ δεσπόζονται. Γιὰ τὴ λ. βλ. καὶ Η. καὶ R. Kahane, «The Western Impact of Byzantium: The Linguistic Evidence», *DOP* 36 (1982) 130.

310. Bees, Unedierte 158.108.1-2.

311. Bees, Unedierte 155.106.19.

312. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 18(86).32-19(87).1. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος 122.

313. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 346.8.25: καὶ πρὸς ἀλλήλους ὑπεριθύριζον καὶ ἀλαλήτως πως ἡμῶν κατεμέμφοντο. Πρβ. Bees, Unedierte 61.5.13: κατὰ τὸν ἐνεστώτα καιρὸν ἐκοινολογούμεθα.

314. ὁ.π. 58.2.1: γλῶσσαν ὀφιῶδη καὶ πονηράν. Πρβ. Παπαδόπουλο-Κεραμεύα, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Δ', 121.29-122.9.

315. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 20 (88).XV.5: ἐριστικαῖς ὀμιλίαις. Πρβ. ὁ.π. 8 (76).VI.4 κ.ε.

316. Ἡ ξριδα π.χ. τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου μὲ τὸν μητροπολίτη Ἄρτας

δηλώσεις βί α ς³¹⁷ και άτιμωτικές διαπομπεύσεις (*Κληρικού έτέρου πεφθακότος εις ήλικίαν και χειροθεσίαν έγγίσαντος, περιήγαγεν ούίσω τώ χειρε, και σχοινίω δεσμήσας σχοινίον άλλο μακρόν του τραχήλου έξήρτησε, και προσδήσας ίππου ούρᾶ όξει τώ δρόμω άνήγεν εις φυλακήν· ό δέ συρόμενος και τοίς παρά την όδόν λίθους και δένδροις παρακρουόμενος και παρατριβόμενος, ούτως ώς ειχε μετά του συνήθους τοίς κληρουμένοις ένδύματος αυτά μεν και πέπονθε και έπί πάντων ήτίμωται, την δέ φυλακήν συγκεχώρηται. Ούτως οίδε και έπισκόπους ιερωμένους τιμᾶν ό κάκιστ' άπολούμενος ήμέτερος τύραννος*)³¹⁸ άξιοπρεπών ανθρώπων, που κατωκάρα ήρωρημένους... χειροδέτους και ραβδιζομένους³¹⁹ βασανίζει ή υπεροπτική διάθεση των άρχόντων. Είηαι εκείνοι που έπιζητουν συχνά την «έπευφημία» (και ίνα διερχομένου αυτού ύπολαλώσι τά πλήθη «παρέρχεται ό έξαρχος»)... και ύπαντήσει άνθρωπος και ύπαντηθήσεται και έρωτήσει και άντερωτηθήσεται «πόθεν έρχη» «άπό του 'Εξάρχου» («και σύ ποϋ πορεύη» «πρός τον 'Εξαρχον»)³²⁰ του πλήθους, που έπιβάλλεται άπό τους τύπους ύποδοχής για τον θρησκευτικό ήγέτη (την έν πανδήμοις τελεταίς εύφημίαν ήμῶν αναφωνείσθαι ούκ έπιτρέπει)³²¹ ή τον άνάτατο άρχοντα, κυρίως στις πάνδημες τελετές ('Ανδρες γάρ τεσσαράκοντα όλοι την άπό του 'Αγίου Γεωργίου δεξίωσιν κατήγαγον εις τό πηλώδες Βατρακοχώριον, και ούδδ έρω προς τής έξουσίας ήμιν ούδδ τό λεωφορούμενον «εις πολλά τά έτη»)³²²

Στις τελετές αυτές, τους γάμους³²³ και τις πανηγύρεις,³²⁴ οι άνθρω-

(βλ. Bees, Unedierte 128.69.50 κ.έ. Βλ. και παραπάνω, σημ. 102) ή του 'Αποκαύκου με τον Κωνσταντίνο Δούκα, βλ. Πολάκη, 'Ιωάννης 'Απόκαυκος 101-104.

317. Bees, Unedierte 61.5.21 κ.έ., 33-35: ύπελεύκαινε δέ σελήγη την νύκτα εκείνην... άπανθρώπως ράβδοις ήκίσαντο. Πρβ. δ.π. 128.69.62: αυτοχειρι τους ιερέας μαστίζει κ.ά.

318. Κεραμεύς, Συμβολή 242.6.1-9. Πρβ. Bees, Unedierte 128.69.62: έτέρων κόπτει τά γένεια. Βλ. και Πολάκη, 'Ιωάννης 'Απόκαυκος 87. Για τή διαπόμπευση βλ. γενικά Κουκουλέ, δ.π. Γ', 184-208.

319. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 16 (84).X.17-18.

320. Bees, Unedierte 109.53.11 κ.έ. και 110.23-24.

321. Κεραμεύς, Συμβολή 241.6.26. Πρβ. του ίδιου, 'Ανάλεκτα 'Ιεροσολυμιτικής Σταχυολογίας Δ', 124.40.11-12: σίνηθες όν αυτῶ επιδημοϋσιν ήμιν έν 'Αρτη ποτε αναφωνείν τά προφητικά και περι του κατά την όδον πινθάσθαι ευδοόματος.

322. Pétridès, Jean Apokaukos 14 (82).X.20-21. Βλ. και Β. Κατσαρό, Συμβολή 1528.

323. Βλ. παραπάνω, σημ. 231.

324. Κεραμεύς, Κερκυραϊκά 342.8.29: ήν δέ ή ήμέρα τής συνελύσεως επιφανής και άθροίσιμος. Πρβ. Pétridès, Jean Apokaukos 7 (75).V.23-24 κ.ά.

ποι συνήθιζαν νὰ χορεύουν πάννουχα... ἐν λαμπαδουχία καὶ χοραυλία.³²⁵ Ἀπὸ τὰ μουσικὰ ὄργανα ποὺ φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦσαν ἀναφέρεται ὁ πεφτυσημένος ἀσκὸς ἀπὸ βύρσης βοείας ἐπὶ τοὺς αὐλοὺς ἀνάγων τὸ πνεῦμα,³²⁶ ἡ κίθαρις³²⁷ καὶ ὁ χέλυσ.³²⁸ Αὐτὲς οἱ κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις ἀποτελοῦν αὐθόρμητες ἐκφράσεις ἐνὸς κόσμου ποὺ φαίνεται νὰ παρουσιάζει μεγάλα ποσοστὰ ἀγραμματοσύνης, ἀκόμη καὶ στὸ σῶμα τῶν λειτουργῶν τῆς Ἐκκλησίας³²⁹ ἢ τοῦ μοναστηριοῦ. Ἐνας ἡγούμενος π.χ., ὅταν χρειάζεται νὰ αὐτοσυσταθεῖ ὡς ἀγροΐκος καὶ ἀναλφάβητος ἀντὶ Βαρθολομαίου Χαρταλαμαῖος ἀπελογήσατο.³³⁰

Ἀποτελεῖ κοινὴ διαπίστωση ὅτι ὅσο φτωχὸς καὶ ἀμόρφωτος εἶναι ὁ ἄνθρωπος τόσο μαστιίζεται ἀπὸ τὶς π ρ ο λ ή ψ ε ι ς καὶ τὴ δ ε ι σ ι δ α ι μ ο ν ί α,³³¹ ἀφήνεται στὴν ἀόρατὴ ἔλξη τῶν προμηνημάτων (Φῆμη γὰρ ἤγγειλεν, ὡς νεανίας τις Κερκυραῖος ἢ νοσήσας τὰ ἔσχατα, ἢ καὶ γενόμενος ἐκφροενης, ... μεθ' ἡμέρας ἀνένηψε καὶ θεάματα φοβερὰ ἐξηγήσατο καὶ ὑποχθόνια δείματα, μητροπολίτης ταῦτα ἠφρημένος καὶ τιμωρούμενος... κατὰ ἐρητὰς ἡμέρας τεθνήξονται, καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ μητροπολίτης κατὰ τὸν ἀνα(καλ)υφθέντα καιρὸν, καὶ ὡς κατὰ τὸν προφοιβασμὸν τοῦτον καὶ ἡ γυνὴ καὶ ὁ ἀνὴρ κατὰ τὰς λαληθείσας ἡμέρας βίον τὸν ἐν ἡμῖν ἐξεμέτρησαν)³³² καὶ φαίνεται νὰ πιστεύει στὴ μοῖρα (ὦ μοι κακὴ Κλωθώ, Ἐρινύς, ὡς δεινὸν γάρ μοι τὸν δυστυχίας μίτον ἐπέκλωσας!).³³³ Ὑπάρχουν, ὁμως, καὶ μορφωμένοι στὴν κοινωνία τοῦ «Δε-

325. Βλ. Kerameus, *Noctes* 281.18.13, 15.

326. Bees, *Unedierte* 122.67.20.

327. Bees, *Unedierte* 88.27.115.

328. Βλ. Pétridès, Jean Apokaukos 17 (85).XI.2. Γιὰ τὸ μουσικὸ αὐτὸ ὄργανο βλ. Π. Φάκλαρη, «Χέλυσ», *ΑΔ* 32 (1977) 218-233 καὶ πίν. 77-82.

329. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας Δ', 124.40.19-21: καὶ τὸ ὄφος τοῦ προοιμίον τὸν νοῦν οὐ ψεκτόν, τὰς δὲ λέξεις εἰς μεδίαιμα κινούσας τοὺς γενοσαμένους παιδείας· πρβ. Bees, *Unedierte* 117.60.54: ἀγραμμάτων ἀντικαθίστασθαι.

330. Κεραμεύς, *Συμβολή* 243.6.7-8. Βλ. καὶ Πολάκη, Ἰωάννης Ἀποκαύκος 90.

331. Πρβ. Στ. Λαμπάκη, «Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, φυσικὰ φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στὴν Ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη», *Σύμμεικτα* 7 (1987) 77.

332. Κεραμεύς, *Κερκυραϊκά* 348.9.9 κ.έ. Πρβ. Bees, *Unedierte* 148.96.9: ὡς τρυγόν, λαλῶ σοι τὰ τελευταῖα, καὶ ὡς περιστερά, μελετῶ σοι τὰ ἔσχατα.

333. ὁ.π. 147.95.12. Πρβ. 102.46.4 κ.έ.: ἡ ἐλλήνιος φλυαρία, ὅτι μοῖρα ἐστὶ καὶ μίτον ἔχει καὶ ἄτρακτον καὶ ἐπιμήθει ἐκάστῳ τὰ ἐκ γενετῆς αὐτῷ συμβησόμενα... ἐσσεῖται γὰρ οὗτος μακρόβιος· εἰ ἐπὶ κύκλους δὲ ὀλίγους περιελίξει τοῦτον τὸν ἄτρακτον, οὗτος βραχύβιος ἔσεται.

σποτάτου», όπως ο μητροπολίτης τῆς Κέρκυρας Γεώργιος Βαρδάνης, πού ἐπιδίδονται στὴν *ὄνειροκριτικὴ* (*Ὑπνώτων ἐδόκουν συμπεριπατεῖν σοι ἐν τῷ περικλύτῳ ναῶ τῆς Ἁγ. Σοφίας καὶ ἔλεγές μοι ἄ' Ἐλθέ, ἵνα δείξω σοι τὰ ἐν τῷ πατριαρχεῖῳ κελλία*)... *Συνίεις τὸν σκοπὸν τοῦ ὀνείρου, ἢ ἐγὼ δηλώσω σοι τοῦτον*;).³³⁴ Εἶναι ὥστόσο φανερός ὁ στόχος κολακείας τοῦ μητροπολίτη Κερκύρας στὸν μητροπολίτη Ναυπάκτου, ὁ ὁποῖος εἶχε στὸ νοῦ του πάντα τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Βρισκόμαστε στὸ σημεῖο πού διαχέεται ἡ λαϊκὴ ἀντίληψη μὲ τὴν εὐρύτερη ἀναζήτηση καὶ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει ἡ δυσκολία τῆς μελέτης τοῦ πότε ἡ φιλολογικὴ ἀντίληψη καὶ τοῦ λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου συμβαδίζει μὲ τὴ δημῶδη ἔκφραση τῆς λαϊκῆς σοφίας ἢ πότε συμφύρεται μὲ τὶς προσωπικὲς του πνευματικὲς ἀναζητήσεις. Τοῦτο ὅμως εἶναι ἓνα εὐρύτερο καὶ ἀνοιχτὸ θέμα.

Στὴ συνοπτικὴ αὐτὴ ἔρευνα, πού ἐπιχειρήθηκε μὲ βάση τὶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ λόγιου μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου, ὅσες ἄπτονται ζητημάτων καθημερινοῦ βίου, προσπάθησα νὰ δώσω εἰκόνες ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ περιβάλλοντός του, εἰκόνες ἀποσπασματικὲς, ἀλλὰ ἐπικεντρωμένες στὴν ὀξύτατη ματιὰ ἐνὸς λόγιου πού γνώριζε πολὺ καλὰ νὰ ἀνιχνεύει, νὰ ζεῖ καὶ νὰ αἰσθάνεται τὸ *καθημερινὸ* στὴν καταγραφή του (σπάνια περίπτωση βυζαντινοῦ λόγιου).³³⁵ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ πιστεύω ὅτι συγκροτοῦν τὸ εὐρύτερο ἀνθρωπογεωγραφικὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο κινήθηκαν οἱ παραδομένες λειτουργίες ἢ ἐκδηλώθηκαν ἰδιότυπες συμπεριφορὲς τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς στὴ σχέση τους μὲ τὸν γεωγραφικὸ τους περίγυρο.

334. Κεραμεύς, Κερκυραϊκὰ 341.4.8 κ.έ. Γιά τὴν ὄνειροκριτικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν βλ. βιβλιογραφία Στ. Λαμπάκη, *Ἵπερφυσικὲς δυνάμεις* 87 σημ. 3. Βλ. ἀκόμη, Ἀσπασία Μίχα-Λαμπάκη, «Οἱ τροφὲς καὶ ὁ συμβολισμὸς τους στὰ βυζαντινὰ ὄνειροκριτικὰ κείμενα», *Βυζαντινὸς Δόμος* 2 (1988) 161-181.

335. Βλ. Magdalino, *The Literary Perception* 34.

ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ (4ος-7ος αϊ.)

Οι μεταμορφώσεις της ταξιδιωτικής αφήγησης

Η συλλογή αριθμητικών προβλημάτων του Μητρόδωρου χρονολογείται στο διάστημα από τον 1ο ως τον 4ο αι. μ.Χ. Το μεγαλύτερο τμήμα της περιελήφθη αργότερα στην Παλατινή Ανθολογία και αποτελεί το ένα τρίτο περίπου των περιεχομένων του 14ου βιβλίου. Το 8ο επίγραμμα της συλλογής, 121ο κατά την αρίθμηση της Παλατινής, προτείνει σε έξι ελεγειακά δίστιχα το ακόλουθο πρόβλημα στον αναγνώστη: ποια είναι η συνολική απόσταση μεταξύ Γαδείρων και Ρώμης, εάν το 1/6 της απόστασης οδηγεί από τα Γάδαιρα στον Βαίτιο ποταμό, το επόμενο 1/5 από τον Βαίτιο στην πόλη των Φωκαέων, τα 16/120 από την πόλη των Φωκαέων στα Πυρηναία, το 1/4 από εκεί ως τις Άλπεις, το 1/12 από τις Άλπεις στον Ηριδανό και τα τελευταία 2.500 στάδια από τον Ηριδανό στην Ρώμη;¹ Η λύση είναι 15.000 στάδια που πράγματι καλύπτουν την απόσταση αν ακολουθήσει κανείς τους ρωμαϊκούς δρόμους που συνδέουν το νοτιοδυτικό άκρο της Ευρώπης με τη Ρώμη.

Η μνεία της πορείας αυτής σε μορφή επιγράμματος δεν είναι ούτε τυχαία ούτε μοναδική. Παραπλήσιοι κατάλογοι σταθμών και αποστάσεων μεταξύ Γαδείρων και Ρώμης σώζονται σε επιγραφές και αντικείμενα μικροτεχνίας της αυτοκρατορικής περιόδου, της ίδιας δηλαδή εποχής κατά την οποία συντέθηκε και η συλλογή του Μητρόδωρου. Με βάση τα δρομολόγια αυτά, και κυρίως τις αποστάσεις που μνημονεύουν, είναι δυνατό να αποκατασταθεί η διαδρομή του επιγράμματος, αν τα ποιητικά διατυπωμένα τοπωνύμια αντικατασταθούν με γνωστούς σταθμούς (*mansiones*): Γάδαιρα, Βαίτιος = δέλτα του ποταμού Jucar· πόλις Φωκαέων = *Emporium*· Πυρηναία· Άλπεις = Τορίνο· Ηριδανός =

1. Παλατινή Ανθολογία XIV. 121 (εκδ. Buffière, *Anthologie Grecque*, XII). Για την χρονολόγηση του Μητρόδωρου, βλ. ό.π., σ. 36-37.

Μόδενα, Ρώμη.² Η απόκλιση που παρατηρείται μεταξύ των τοπωνυμίων, όπως αναφέρονται στο επίγραμμα, και των πραγματικών σταθμών οφείλεται ίσως στο γεγονός ότι ο επιγραμματοποιός θέλησε να μνημονεύσει ειδικά τις κυριότερες περιοχές λατρείας του Ηρακλή, θεότητας με ιδιαίτερη σημασία κατά την περίοδο των Αντωνίνων.³ Αντίβαρο στον φιλολογικό χαρακτήρα του δρομολογίου αποτελούν οι μετρικές ενδείξεις που αναδεικνύουν την συνάφειά του με τα Οδοιπορικά. Το κυριότερο δείγμα Οδοιπορικού για την εποχή αυτή είναι εκείνο του Αντωνίνου, το ταξιδιωτικό δηλαδή εγχειρίδιο που συντέθηκε με αφορμή τις μετακινήσεις του Καρακάλλα από την δυτική στην ανατολική Ευρώπη και περιλαμβάνει τις διαδρομές και τους σταθμούς της βόρειας και της νότιας ακτής της Μεσογείου.⁴

Το Οδοιπορικό του Αντωνίνου και τα παραπλήσια κείμενα πιστοποιούν ένα διπλό είδος δρομολογίων. Οι χερσαίοι δρόμοι της ενδοχώρας, που καλύπτουν σχεδόν ολόκληρη την δυτική Ευρώπη, ακολουθούν το ρωμαϊκό σύνορο από τις Άλπεις ως το δέλτα του Δούναβη και βαίνουν παράλληλα προς την ακτή της Μεσογείου στη βόρεια Αφρική.⁵ Οι θαλάσσιοι δρόμοι προσδιορίζονται από έναν σημαντικό αριθμό λιμανιών, που βρίσκονται κατά μήκος δύο αξόνων: εκείνου που διατρέχει την Μεσόγειο από τα Γάδειρα ως την Καισάρεια της Παλαιστίνης και τέμνεται από τον δεύτερο, τον άξονα Βορρά-Νότου, από την Ταυρική χερσό-

2. W. Kubitschek, «Ein arithmetisches Gedicht und das Itinerarium Antonini», *L'Antiquité Classique* 2 (1933) 167-176. Πρβ. ωστόσο και τα σχόλια του Buffière, *ό.π.* 193-194, ο οποίος στηριζόμενος στο πρώτο τμήμα του επιγράμματος επισημαίνει μεγάλη παρέκκλιση από την συνήθη διαδρομή, δηλαδή την Via Augusta. Για τα κύπελλα του Vicarello, που διασώζουν τις διαδρομές από τα Γάδειρα στη Ρώμη, βλ. R. Chevallier, *Les voies romaines*, Παρίσι 1972, σ. 46-49.

3. M. Jaczynowska, «Le culte d'Hercule romain au temps du Haut-Empire», στο: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 17/2, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1981, σ. 651.

4. Τα δύο τμήματα του Οδοιπορικού: *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti* και *Imperatoris Antonini Augusti itinerarium maritimum*, εκδόθηκαν από τον K. Miller, *Itineraria Romana*, Στουτγάρδη 1916, σ. LV κ.ε. Το κείμενο χρονολογείται μεταξύ του 280 και 290, βλ. O. Dilke, «Itineraries and Geographical Maps in the Early and Late Roman Empire», στον τόμο: *The History of Cartography* I, Σικάγο-Λονδίνο 1987, σ. 235-236.

5. Βλ. την χαρτογραφική αποτύπωση των ρωμαϊκών οδών από τον Chevallier, *Les voies romaines* 151, 160, 171, 177, 182, 195, 198.

νησο ὡς τὴν Ἀλεξάνδρεια.⁶ Χερσαῖοι καὶ θαλάσσιοι δρόμοι χρησιμοποιούνται ἀπὸ τὸ στρατὸ καὶ τὸ εμπόριο⁷ καὶ συνδέουν τὰ μεγάλα οἰκιστικά κέντρα με τὰ σημεῖα ὅπου καταλήγουν πρῶτες ὕλες καὶ προϊόντα ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα.⁸

Στους δρόμους αὐτοὺς καὶ στὸν ἄξονα Δύση-Ἀνατολή συναντοῦμε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνα τοὺς προσκυνητές, που ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν Ἰσπανία, τὴν Γαλατία ἢ τὴν Ἰταλία καὶ κατευθύνονται στους Ἁγίους Τόπους καὶ στὶς μοναστικές κοινότητες τῆς Αἰγύπτου⁹ καὶ τῆς Παλαιστίνης. Εἴτε με ἰδιωτικά μέσα, ναυλώνοντας δηλαδὴ πλοία εἰδικά γιὰ τὸ ταξίδι τοὺς ὅπως ἴσως ἡ Μελάνια,¹⁰ εἴτε ὡς ἐπιβάτες σε ἐμπορικά,¹¹ οἱ προσκυνητές φεύγουν ἀπὸ τὰ γνωστά λιμάνια τῆς βόρειας ακτῆς τῆς Μεσογείου (Μασσαλία, Ὅστια, Βαρκελώνη) καὶ ἀποβιβάζονται στὴν ἀνατολική Μεσόγειο (Ἀλεξάνδρεια, Καισάρεια, Τύρο), με ἐνδιάμεσο κάποτε

6. Γιὰ τὸν ἄξονα Δύση-Ἀνατολή, πρβ. τὸ ἀνώνυμο ἔργο: Σταδιασμός ἢτοι Περίπλους τῆς μεγάλης θαλάσσης (ἐκδ. Müller, *Geographi Graeci Minores* I) σ. 427-514. Στὸν Εὐξείνιο Πόντο ἀναφέρεται τὸ ἔργο τοῦ Ἀρριανοῦ (;), Ἐπιστολὴ πρὸς Τραϊανὸν (Ἀδριανόν) ἐν ἧ καὶ περίπλους τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ὁ.π. 370-401.

7. Οἱ ἐμπορικοὶ δρόμοι προηγούνται τῶν στρατιωτικῶν: Chevallier, *Les voies romaines* 5. Γιὰ τὴν μικτὴ χρῆση τῶν δρόμων (στρατιωτικὴ καὶ ἐμπορικὴ), ὁ.π. 207-217.

8. Στὶς μεγάλες ἀγορὲς καὶ τὰ λιμάνια τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καταλήγουν τὰ προϊόντα τῆς Ἀνατολῆς (Κίνας, Ἰνδίας, Περσίας), πρβ. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, Λιψία 1885-1886 (ανατ. Ἄμστερνταμ 1967), σ. 2, 5, 9 καὶ κυρίως N. Pigulewska, *Byzanz auf den Wegen nach Indien*, Ἄμστερνταμ 1969 (= *BBA* 36). Τὸ σιτάρι τῆς Αἰγύπτου διακινεῖται ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη (βλ. J. L. Teall, «The Grain Supply of the Empire», *DOP* 13 (1959) 91-96). Ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, τὴν Τύρο καὶ τὴν Βηρυττὸ διακινεῖται τὸ κρασί, τὰ μπαχαρικά καὶ τὰ εἶδη μικροτεχνίας πρὸς τὴν Ἰσπανία, τὴν Γαλατία καὶ τὴν Ἰταλία, βλ. A. Lewis, «Mediterranean Maritime Commerce A.D. 300-1100: Shipping and Trading», στὸν τόμο: *La Navigazione Mediterranea nell'Alto Medioevo*, *SCIAM* XXV/II (1978) σ. 486, 488-491.

9. Ταξίδια - προσκυνήματα στὴν Αἴγυπτο μνημονεύονται ἤδη ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, βλ. A. Festugière, «Lieux communs littéraires et thèmes de folklore dans l'hagiographie primitive», *Wiener Studien* 73 (1960) 123.

10. Ἐτσι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ χωρίο σχετικὰ με τὸ ταξίδι τῆς Μελανίας τῆς γραφῆς πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους, Βίος ἀγίας Μελανίας (ἐκδ. Gorce, *SC* 90), παρ. 19 καὶ 20 (ὅπου ἀναφέρεται ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν συνταξιδιωτῶν), πρβ. καὶ Παλλαδίου, Λαυσαϊκὸ XLVI (ἐκδ. Butler II, σ. 134). Ὁ πλοῦτος τῆς Μελανίας ἐπιτρέπει, ἄλλωστε, αὐτὴ τὴν ὑπόθεση (Gorce, ὁ.π. 40 κ.ε.).

11. Βλ. τὸ ταξίδι τοῦ Σεραπίωνα τοῦ Σινδονίτη ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια στὴ Ρώμη, Παλλαδίου, Λαυσαϊκὸ XXXVII, II, σ. 112-113.

σταθμό στην Σαλαμίνα-Κωνσταντία της Κύπρου.¹² Παθητικοί ταξιδιώτες, όσοι μεταφέρονται με πλοία δεν έχουν ανάγκη γραπτών οδηγιών, αφού η αφετηρία και η κατάληξη του ταξιδιού τους είναι απόλυτα προσδιορισμένες από το εμπορικό ενδιαφέρον του πλου.¹³ Μαρτυρίες για τα σημεία επιβίβασης και αποβίβασης, άρα και για τα δρομολόγια που ακολουθούνται, περιέχονται στα Οδοιπορικά που συντάζαν οι ίδιοι οι προσκυνητές,¹⁴ στους Βίους όσων αργότερα αγιοποιήθηκαν¹⁵ και στις μεγάλες αγιολογικές συλλογές του τέλους του 4ου αιώνα. Οι λεπτομέρειες σπανίζουν, ωστόσο, οι σχετικές πληροφορίες είναι αρκετές ώστε να επιβεβαιωθεί η συνέχεια στη διακίνηση μέσω των γνωστών από την αρχαιότητα θαλάσσιων εμπορικών αρτηριών.¹⁶ Όσοι ταξιδιώτες, αντίθετα, ακολουθούν τους χερσαίους δρόμους, όπου οφείλουν να υποτάσσονται σε ποικίλους περιορισμούς,¹⁷ χρησιμοποιούν οδηγούς, που προφανώς εξασφαλίζουν στον τόπο καταγωγής τους. Τα Οδοιπορικά αυτά συντάσσονται, κατά το τμήμα εκείνο που αφορά την προσέγγιση στην Ανατολή, με πρότυπο τα παλαιότερα αντίστοιχα ρωμαϊκά κείμενα, των

12. E. D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire A.D. 312-460*, Οξφόρδη 1984, σ. 52, 72.

13. Κατά τον 5ο και τον 6ο αιώνα χρονολογείται η ακμή του εμπορίου των «Σύρων», που χρησιμοποιούν για την διακίνηση των προϊόντων τους τις αρτηρίες προς την δυτική Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο και αντίστροφα, βλ. Lewis, ό.π. 488-489. Τα πλοία τους χρησιμοποιούνται πιθανότατα και για την μετακίνηση των προσκυνητών.

14. Όπως ο ανώνυμος συντάκτης του Οδοιπορικού των Βουρδιγάλων (= *Itinerarium Burdigalense*, έκδ. P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana saec. III-VIII*, Βιέννη 1898, σ. 3-33), η Ηγερία (= *Egérie*, *Journal de voyage*, έκδ. P. Maraval, Παρίσι 1982 [= *SC* 296]) ή ο άγιος Ιερώνυμος (*Apologia adversus libros Rufini* III. 22 [= *PL* 23, 494-495]).

15. Όπως η Μελανία η γραία, ο άγιος Ιερώνυμος, η Παύλα (= Ιερωνύμου, *Επιστολή* 108, έκδ. J. Labourt, *Jérôme, Lettres*, V, Παρίσι 1955 (Belles Lettres), σ. 163-176).

16. Για την απουσία σημαντικών αλλαγών στις συνθήκες ναυσιπλοίας στη Μεσόγειο κατά το διάστημα από την αρχαιότητα ως τον 11ο αιώνα, βλ. A. Udovitch, «Time, the Sea and Society: Duration of Commercial Voyages on the Southern Shores of the Mediterranean», στον τόμο: *La Navigazione Mediterranea* 505, 508-509 και πίνακες II-III, καθώς και R. S. Lopez, «East and West in the Early Middle Ages Economic Relations», στον τόμο: *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche III*, Φλωρεντία 1955, σ. 129 κ.ε. (= του ίδιου, *The Shape of Medieval Monetary History*, Λονδίνο, Variorum Reprints 1986, αρ. VI).

17. Hunt, *Holy Land Pilgrimage* 57.

οποίων αναπαράγουν πιστά την διάρθρωση.¹⁸ Ἡ αναδιάταξη ὅμως του οδικοῦ συστήματος, ἀπόρροια των νέων διοικητικῶν κέντρων που δημιουργοῦνται κατὰ τον 4ο αἰῶνα καὶ κυρίως ἡ ἰδρυση της Κωνσταντινούπολης, ἐπιβάλλουν σε ορισμένα σημεῖα ἀλλαγές καὶ παρεκκλίσεις ἀπὸ την πάγια διαδρομὴ του *cursus publicus*.¹⁹

Το ρεῦμα των προσκυνητῶν καταλήγει στην Ἀντιόχεια καὶ την Ἀλεξάνδρεια, τα δύο ὀριακὰ σημεῖα, ὅπου συναντῶνται οἱ δρόμοι της ρωμαϊκῆς διοίκησης καὶ του στρατοῦ με τους δρόμους των καραβανίων καὶ του ἐμπορίου.²⁰ Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τα σημεῖα ἀναπτύσσεται ὁ χώρος του προσκυνήματος: οἱ Ἅγιοι Τόποι, οἱ μοναστικῆς κοινότητες της Μεσοποταμίας καὶ της Ὑπεριορδανίας, τὸ Σινά καὶ οἱ κοινότητες της Νιτρίας καὶ των Κελλίων. Ἀπὸ ἐδῶ ἡ γεωγραφία καὶ τὸ οδικὸ δίκτυο μετατρέπονται σε ἓνα πολὺπλοκο σύστημα μετακινήσεων που υπερ-προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα. Ἀπὸ τα τέλη του 4ου αἰῶνα στην εὐλάβεια που οδηγεῖ τα βήματα των προσκυνητῶν προστίθεται ὡς πρότυπο τὸ ταξίδι στους Ἁγίους Τόπους της Ἁγίας Ἐλένης, στην ὁποία ἀποδίδεται ἡ Εὐρεσις του Τιμίου Ξύλου²¹ καὶ τὰ Ἱεροσόλυμα ὀρίζουν τον πυρῆνα του προσκυνήματος.

Τις μαρτυρίες των κειμένων σχετικὰ με αὐτές τις μετακινήσεις εἶναι δυνατὸ νὰ διακρίνουμε σε δύο κατηγορίες: ἡ πρώτη ἀφορὰ τις περιηγήσεις στους Ἁγίους Τόπους καὶ ἡ δευτέρα τις ἐπισκέψεις στις μοναστικῆς κοινότητες καὶ στους ἀσκητῆς της ἐρήμου.

Ἡ ἐπίσκεψη των Ἁγίων Τόπων ἀκολουθεῖ τὸν ἀξονα Βορρά-Νότου, κατὰ μῆκος της ἐνδοχώρας της Παλαιστίνης. Οἱ τόποι του προσκυνήματος ἀποτελοῦν ἐπιτομὴ του Ονομαστικοῦ του Εὐσέβιου, του πληρέ-

18. Πρβ. τις δομικῆς ομοιότητες του Οδοιπορικοῦ του Ἀντανίνου (δ.π., σμ. 4) με τὸ Οδοιπορικὸ των Βουρδигάλων (δ.π., σμ. 15).

19. Τόσο τα *itineraria scripta* ὡς καὶ τα *itineraria picta* βασιζονται στις πληροφορίες που συλλέγει τὸ *cursus publicus*, βλ. Dilke, *Itineraries and Maps* 236, 242. Για τὴ δραστηριότητα της υπηρεσίας βλ. A. H. M. Jones, *The Late Roman Empire 284-602*, II, Ὁξφόρδη 1964, σ. 830-834. Ἡ ἀλλαγὴ του χάρτη στα μέσα του 4ου αἰ. εἶναι ἀποτέλεσμα της ἰδρυσης της νέας πρωτεύουσας του κράτους. Για τις ἐπιπτώσεις αὐτῆς της ἰδρυσης βλ. G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Παρίσι 1974, σ. 48-76 καὶ κυρίως 65-66.

20. Heyd, *Histoire du commerce* 2. J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée*, Παρίσι 1966, σ. 126 κ.ε.

21. A. Frolov, *La relique de la Vraie Croix*, Παρίσι 1961 (= *Archives de l'Orient Chrétien* 7), σ. 55 κ.ε.

στερου δηλαδή καταλόγου που διαθέτουμε για τους χώρους δράσης των ιερών προσώπων της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης.²² Οι περιηγητές επιλέγουν ορισμένα μόνο σημεία, τα σημαντικότερα, για να σταθμεύσουν, να επισκεφθούν και να ζητήσουν ευλογία: τα Ιεροσόλυμα και τα περίχωρά τους, τη Βηθλεέμ, την Ιεριχώ, το Φρέαρ του Ιακώβ, το Σινά και το Κλύσμα.²³ Ας σημειώσουμε ότι όλα αυτά τα μέρη βρίσκονται κοντά στο δρόμο που από την Αντιόχεια οδηγεί στο Πηλούσιο όρος και από εκεί στην Αλεξάνδρεια, στον άξονα δηλαδή, που συνδέει το νότιο άκρο του εμπορικού δρόμου προς και από τις Ινδίες με τη βόρεια απόληξή του. Για την διευκόλυνση της μετακίνησης των προσκυνητών φαίνεται ότι κυκλοφορούν συνοπτικοί ταξιδιωτικοί οδηγοί. Ο διηγηματικός τύπος αυτών των Οδοιπορικών δεν είναι γνωστός, όμως από μεταγενέστερα Προσκυνητάρια και Βίους αγίων συμπεραίνουμε ότι θα είχαν τη μορφή των επεξηγήσεων που σώζονται στον χάρτη της Madaba.²⁴

Κατά την επιστροφή στις χώρες καταγωγής τους, οι προσκυνητές ακολουθούν συνήθως τους δρόμους μετάβασης και με τα πλοία ή τους χερσαίους τρόπους μεταφοράς διακινούν ευλογίες και λυχνίες, αδιάφευστα τεκμήρια για την παρουσία τους στους χώρους του μαρτυρίου.²⁵ Από τον 4ο αιώνα ήδη και κυρίως κατά τον 5ο και τον 6ο, στα αντικείμενα αυτά προστίθενται τα λείψανα μαρτύρων και αγίων καθώς και τεμάχια του Τιμίου Εύλου, για τα οποία υπάρχει μεγάλη ζήτηση στη Δύση.²⁶ Πράγματι, παρά τις ρητές απαγορεύσεις του νόμου,²⁷ προσκυ-

22. Ευσεβίου, Ονομαστικόν (έκδ. Klostermann).

23. J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, Warminster 1979.

24. Παράλληλη χρήση και αλληλεπίδραση των *itineraria picta* και των *itineraria scripta* παρατηρεί ο Y. Tsafir, «The Maps used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century», *DOP* 40 (1986) 129-145.

25. Hunt, *Holy Land Pilgrimage* 130· του ίδιου, «The Traffic in Relics. Some Late Roman Evidence», στον τόμο: *The Byzantine Saint* (ed. by S. Hackel, *Studies Supplementary to Sobornost* 5), Λονδίνο 1981, σ. 171-180. Για τις Ευλογίες ως αναμνηστικά αντικείμενα, βλ. A. Stuiber, «Eulogia», *RAC* 6, στ. 919-928.

26. Frolow, *La Relique de la Vraie Croix* 57 κ.ε. και πίνακας σ. 111. Η σπάνις των αρχαιολογικών τεμηρίων αντισταθμίζεται από τη μαρτυρία των γραπτών πηγών, βλ. F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of Apostle Andrew*, Cambridge Mass. 1958 (*Dumbarton Oaks Studies* IV), σ. 138-154 και 159-160.

27. *Cod. Theod.* 9.17 και 9.17.4 και 9.17.7 = *Codex Justinianus* 3.44.14.

νητές και ειδικοί απεσταλμένοι μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη μεγάλο αριθμό λειψάνων, που αποκτούν στους Αγίους Τόπους συνήθως ως δωρεά από τις εκεί εκκλησίες, μαρτύρια και μοναστικές κοινότητες.

Στην συστηματική περιήγηση των Αγίων Τόπων αντιπαρατίθενται οι επισκέψεις σε μοναστικές κοινότητες και σε ασκητές. Μαρτυρίες για τον δεύτερο αυτό τύπο προσκυνήματος περιέχονται στο Λαυσαϊκό, τα Αποφθέγματα Πατέρων, την Φιλόθεο Ιστορία, το Λειμωνάριο του Μόσχου, τις μεγάλες δηλαδή αγιολογικές συλλογές του τέλους του 4ου ως τον 7ο αιώνα, αλλά και στα έργα επιμέρους προσκυνητών, όπως η Ηγερία. Σημεία εκκίνησης είναι η Αλεξάνδρεια, τα Ιεροσόλυμα, η Αντιόχεια, τα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής. Από εκεί, οι επισκέψεις εξακτινώνονται προς την ενδοχώρα κατά κύριο λόγο, και σπανιότερα προς την Κύπρο ή τα νησιά του Αιγαίου. Η σταδιακή γεωγραφική εξάπλωση του μοναχισμού τεκμηριώνεται και από τις ίδιες τις πηγές και την χρονολόγησή τους. Έτσι, ως τα μέσα του 5ου αιώνα ο κύριος όγκος των μαρτυριών αφορά την Αίγυπτο,²⁸ από τα μέσα του 5ου και ως τον 6ο την περιοχή της Παλαιστίνης και της Μεσοποταμίας,²⁹ ενώ στο τελευταίο χρονολογικά έργο, δηλαδή το Λειμωνάριο, μνημονεύονται η Μικρά Ασία και το Αιγαίο.³⁰

Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών των κειμένων είναι η αρεταλογική μορφή της διήγησης, ενώ οι διαφοροποιήσεις ανιχνεύονται στην παρουσία του συγγραφέα ως δρώντος προσώπου στην αφήγηση. Έτσι, τα Αποφθέγματα Πατέρων αποτελούνται από μια σειρά διηγήσεων από όπου απουσιάζει ο αφηγητής. Αντίθετα, ο Παλλάδιος, ο Ιωάννης Μόσχος, η Ηγερία και ο Θεοδώρητος Κύρρου καταχωρίζουν στα κείμενά τους εντυπώσεις από τις προσωπικές τους μετακινήσεις και επαφές με τους ασκητές. Εδώ, ο γεωγραφικός χώρος προσδιορίζεται διπλά: η επίσκεψη του προσκυνητή κινείται σε πραγματολογικό επίπεδο, μολονότι οι διεξοδικές αναφορές σε δύσβατους τόπους και στις δυσκολίες του τα-

28. Τα γεωγραφικά όρια του Λαυσαϊκού περικλείουν την Κάτω Αίγυπτο, τη Θηβαΐδα και μικρό τμήμα της Παλαιστίνης.

29. Για την μοναστική γεωγραφία της Φιλόθεου Ιστορίας, βλ. Θεοδώρητου Κύρρου, Φιλόθεος Ιστορία (έκδ. Canivet – Leroy-Molinghen, SC 234) I, σ. 32-38.

30. Ο Ιωάννης Μόσχος περιηγείται τα μοναστήρια και ασκητήρια της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου (Κάτω Αίγυπτος, Παλαιστίνη, Συρία, Κιλικία, Κύπρος, Ρόδος) συνοδεύοντας τον σοφιστή και μετέπειτα πατριάρχη Ιεροσολύμων, Σωφρόνιο.

ξιδιού βρίσκονται σε αντίθεση με τις μικρές αποστάσεις που πράγματι διανύονται.³¹ Παρατηρούμε ακόμη ότι ενώ οι αναφορές στο αρχικό ταξίδι του προσκυνητή από τον τόπο καταγωγής του ως τα σημεία εκκίνησης είναι συνήθως σύντομες, οι διαδρομές από τις πόλεις στα μοναστικά κέντρα ή στα απομονωμένα κελλία περιγράφονται με εξαιρετική λεπτομέρεια.³² Σε δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης, λοιπόν, αναδεικνύεται η αίσθηση που αποκομίζει ο ίδιος ο ταξιδιώτης από τις περιηγήσεις του. Τα σχετικά χωρία μαρτυρούν τη μυθολογική σχεδόν διάσταση, με την οποία επενδύεται η μετάβαση προς τους τόπους άσκησης: ο πέραν των γνωστών οικιστικών κέντρων χώρος αποτελεί έκταση περιπέτειας και φόβου.

Το «μυθολογικό» στοιχείο είναι εντονότερο στην αποτύπωση της μαρτυρίας του ίδιου του ασκητή. Οι διηγήσεις του τρόπου και του χρόνου της μετάβασης του ασκητή από την μονή ή την πατρίδα του στον τόπο άσκησης μετατρέπονται σε οδοιπορικά, όπου ο μύθος και η πραγματικότητα συμπλέκονται. Στα θαλάσσια ταξίδια ελλοχεύουν κίνδυνοι φυσικών καταστροφών και ναυαγίων³³ και οι πεζοπορίες γίνονται με δυσκολία. Αυχημρά όρη, κρημνοί, έρημοι και ποταμοί διασχίζονται από τους ασκητές με πολύ κόπο.³⁴ Στο δρόμο τους συχνά παρουσιάζεται ο πειρασμός άλλοτε ως οφθαλμαπάτη, άλλοτε ως επικίνδυνος εχθρός.³⁵ Το κελλίον αποτελεί το τέλος της περιπλάνησης μέσα στο φυσικό και το ψυχολογικό τοπίο.

Στην μετατόπιση αυτή των γεωγραφικών συντεταγμένων από το πραγματολογικό στο νοητικό επίπεδο, ο χώρος της άσκησης θεωρείται ως σημείο τομής των αξόνων Δύσης-Ανατολής και Βορρά-Νότου. Ωστόσο, ο ασκητής είναι πάντοτε στραμμένος προς την Ανατολή και η διαδρομή του προς την πνευματική τελείωση διατυπώνεται ως πορεία προς την κατεύθυνση του επίγειου Παραδείσου.

31. Λαυσαϊκό VII, ό.π. σ. 24-25· XXVI, σ. 81· XXXV, σ. 101. Αποφθέγματα Πατέρων, PG 65, 65, 96 και 80, 121. Βλ. και Λειμωνάριο, PG 87/3, 3052.

32. Λαυσαϊκό I, σ. 15· XXXV, σ. 101 και 105.

33. Λειμωνάριο, ό.π. 2868, 2912, 2908. Αποφθέγματα Πατέρων, PG 65, 81. Βίος Μάρκου του Αθηναίου, AASS Μαρτίου III, 33-35.

34. Αποφθέγματα Πατέρων, PG 65, 104-105, 177, 260, 268. Φιλόθεος Ιστορία II.4, σ. 202 και VI.2, σ. 348.

35. Λειμωνάριο, ό.π. 2917. Αποφθέγματα Πατέρων, PG 65, 185. Φιλόθεος Ιστορία, II.6, σ. 208. Βίος Παύλου Θηβαίου (έκδ. J. Bidez, *Deux versions grecques de la Vie de Paul de Thèbes*, Γάνδη 1900) σ. 12 κ.ε.

Ἄν στα αποφθέγματα καὶ τα γεροντικά ἡ πορεία πρὸς τὴν αγιότητα αποτυπώνεται ὡς οραματική διαδικασία, σε ἓναν ἀριθμὸ ἰδιότυπων αγιολογικῶν βιογραφιῶν ἡ διαδρομὴ πρὸς τὴν αγιότητα ταυτίζεται με τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀνατολικῆς ἀκρῆς τοῦ κόσμου. Στὰ κείμενα αὐτά ἡ πορεία ἀπὸ τὴν ἀνατολή πρὸς τὸν γνωστὸ οἰκούμενο κόσμον, ἢ ἀντίστροφα, προσλαμβάνει ἐπικό χαρακτήρα. Πρόκειται γιὰ τὴν μεταφορὰ σε αγιολογικὴ γλῶσσα τῆς μυθικῆς πορείας τοῦ Μεγαλέξανδρου, ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες διασκευές τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ψευδο-Καλλισθένη³⁶ καὶ αποτυπώνεται στὶς ἀπόκρυφες Πράξεις τῶν ἀποστόλων Ἀνδρέα, Θωμᾶ καὶ Φιλίππου, τὸ ὄραμα τοῦ Ζωσίμου καὶ τὸ Βίο τοῦ Μακάρου Ρωμαίου. Ἡ γεωγραφία τοῦ μυθιστορήματος ἀναγνωρίζεται στὶς θρυλικές ἀποστολικές πορείες τοῦ Θωμᾶ στὶς Ἰνδίες, τοῦ Φιλίππου στὴν Αἰθιοπία, τοῦ Ἀνδρέα στὴν χώρα τῶν Ἀνθρωποφάγων. Ὁ Ζώσιμος μεταφέρει στὸν κόσμον τὸ νόμον τῶν Βραχμάνων-Γυμνοσοφιστῶν καὶ οἱ τρεῖς μοναχοὶ ποὺ φθάνουν στὰ ἔσχατα τοῦ κόσμου γιὰ νὰ συναντήσουν τὸν Μακάριον ἀκολουθοῦν τὴν διαδρομὴ τοῦ Μεγαλέξανδρου πρὸς τὴν χώρα τῶν Μακάρων.³⁷ Τὰ τερατόμορφα ὄντα ποὺ ἐπιτίθενται στὸς μοναχοὺς, ἡ διαδρομὴ στὴν περιοχὴ τοῦ σκότους καὶ ἡ συνάντησιν με τοὺς ἱεροφάντες τῆς αἰώνιας ζωῆς (Βραχμάνες ἢ ἀγγέλους) εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ κυριότερα διηγηματικὰ μοτίβα ποὺ οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν αγιολογικῶν κειμένων δανεῖζονται ἀπὸ τὶς διασκευές τοῦ Ψευδο-Καλλισθένη.

36. Οἱ περιπέτειες τοῦ Ἀλεξάνδρου κατὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ ἀπὸ τὴν Κιλικία πρὸς τὶς Ἰνδίες καὶ ἡ συνάντησίν του με τοὺς Γυμνοσοφιστῆς κατὰ τὴν πορεία τοῦ πρὸς τὴν χώρα τῶν Μακάρων αποτελοῦν μεταγενέστερες προσθήκες στὸ ἀρχικὸ κείμενον τοῦ Ψευδο-Καλλισθένη. Γιὰ τὴ λεπτομερῆ ἀνάλυσιν τῶν πηγῶν αὐτῶν τῶν διηγήσεων καθὼς καὶ τὶς διαφορές ποὺ σημειώνονται στὶς διασκευές, βλ. R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*, Μόναχο 1977 (= *Zetemata* 9), σ. 132-138 καὶ 141-145.

37. Οἱ ἀπόκρυφες Πράξεις τῶν ἀποστόλων στὶς ἐκδόσεις R. A. Lipsius - M. Bonnet, *Acta Apostolorum Apocrypha*, Λιψία 1891-1903 καὶ M. R. James, *Apocrypha Anecdota* (Texts and Studies 2) Cambridge 1893. Γιὰ τὴν χρονολόγησιν καὶ τὸν τόπον συγγραφῆς βλ. Dvornik, *The Idea of Apostolicity* 203, ἀλλὰ καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ G. Quispel, *Makarius, das Thomasevangelium und das Lied von der Perle*, Leiden 1967 (= *Supplements to Novum Testamentum* XV), σ. 18. Κριτικὴ ἐκδόσιν τοῦ Ὁράματος τοῦ Ζωσίμου ἀπὸ τὸν J. H. Charlesworth, *The History of the Rechabites. I. The Greek Recension*, Chico Ca. 1982 (= Texts and Translations 10. Pseudepigrapha Series 10). Γιὰ τὸν Βίο τοῦ Μακάρου τοῦ Ρωμαίου βλ. A. Vasiliev, *Anecdota Graeco-Byzantina*, Μόσχα 1893, σ. 135-144.

Η διάδοση, ωστόσο, της αρχικής μορφής του μυθιστορήματος και οι παράλληλες διηγήσεις που κυκλοφορούν στη Συρία, τη Μεσοποταμία, τον Καύκασο και ίσως ακόμη κατά μήκος όλου του δρόμου του μεταξιού, επηρεάζουν και ένα άλλο είδος κειμένων, που βρίσκονται στο μεταίχμιο της εμπορικής και της εθνολογικής γεωγραφίας. Έτσι, τόσο η πρωτότυπη μορφή της *Expositio totius mundi et Gentium* όσο και η μεταγενέστερη Οδοιπορία από Εδέμ του Παραδείσου άχρι Ρωμαίων,³⁸ ή ακόμη η Χριστιανική Τοπογραφία,³⁹ διασώζουν ένα μικτό είδος μαρτυριών, όπου ο πρωταρχικός εμπορικός χαρακτήρας των πληροφοριών υποχωρεί μπροστά στη μυθολογία της πορείας από και προς την Ανατολή. Η μνεία των Camarini ή Μακαρινών της *Expositio* και της Οδοιπορίας ανάγεται στην ατμόσφαιρα μύθου που περιβάλλει τους Βραχμάνες-Γυμνοσοφιστές και η περιγραφή των περιεργων ζώων της ανατολής (όπως ο θρυλικός μονόκερως ή τα κοπάδια των ελεφάντων) από τον Κοσμά Ινδικοπλεύστη μαρτυρεί την γεωγραφική έκταση μέσα στην οποία διακινούνται, όπως τα προϊόντα, και οι παραδόσεις. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και ο χάρτης Peutinger, στον οποίο οι πραγματολογικές ενδείξεις συμπλέκονται με την μαρτυρία των αποκαλυπτικών, αγιολογικών και μυθιστορηματικών κειμένων. Εδώ, παράλληλα με την απεικόνιση των οδικών αρτηριών που συνδέουν την δυτική Ευρώπη με το ανατολικότερο άκρο του οικουμένου κόσμου, ο ανώνυμος χαρτογράφος μνημονεύει το πέρας της πορείας του Μεγαλέξανδρου στις κινεζικές ακτές, τον βωμό που ίδρυσε ο ίδιος στην Υρκανία, την περιοχή της Αιθιοπίας όπου γεννώνται οι Κυνοκέφαλοι.⁴⁰

Η μαρτυρία, λοιπόν, των γραπτών Οδοιπορικών όπως συμπληρώνεται και εικονογραφείται από τα *itineraria picta* μάς επιτρέπει μια σειρά διαπιστώσεων.

Τα ποικίλα ταξιδιωτικά κείμενα και οι αντίστοιχες χαρτογραφικές απεικονίσεις καλύπτουν μιαν ευρεία γεωγραφική ζώνη της οποίας το

38. Και τα δύο κείμενα σε έκδοση J. Rougé, *SC* 124.

39. Σε έκδοση Wanda Wolska-Conus, *SC* 141, 159 και 197. Για τον χαρακτήρα του κειμένου βλ. της ίδιας, *La Topographie Chrétienne de Cosmas Indicopleustès. Théologie et Science au VIe siècle*, Παρίσι 1962, σ. 1-11 και 26-33.

40. L. Bosio, *La Tabula Peutingeriana. Una descrizione pittorica del mondo antico*, Rimini 1983, σ. 23, 137-138, 144 και πίνακες αρ. 3: *Hic Alexander responsum accepit: Usque quo Alexander?*, αρ. 12: *Ara Alexandri*, αρ. 20: *Hic cenocephali nascuntur*.

δυτικὸ ἄκρο τοποθετεῖται στις στήλες του Ηρακλέους καὶ το ἀνατολικὸ στην ἀκτὴ του Ωκεανού. Ο χώρος των μετακινήσεων συμπίπτει δηλαδή με τὰ ὅρια του γνωστοῦ οἰκούμενου κόσμου.

Κατὰ μήκος αὐτῆς τῆς ζώνης διακρίνονται τρία τμήματα ἀνίσως ἐπιφάνειας καὶ ἑτεροβαρῆ ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴ τους διάσταση.

Ο περίπλους ἢ ὁ διάπλους τῆς Μεσογείου καταγράφεται με σαφήνεια καὶ ἀκρίβεια. Ἡ ἀφηγηματικὴ διάρθρωση των κειμένων που περιγράφουν τις ἀντίστοιχες διαδρομές ἀκολουθεῖ τὸν αὐστηρὸ τύπο βάσει του οἰοῦ ἔχουν συνταχθεῖ τὰ στρατιωτικὸ καὶ ἐμπορικὸ ἐνδιαφέροντος ρωμαϊκὰ Οδοιπορικὰ. Το μυθολογικὸ υπόστρωμα αὐτῶν των διαδρομῶν, ἡ περιπλάνηση δηλαδή του ρωμαϊκοῦ Ηρακλή, ἔχει καλυφθεῖ πλήρως ἀπὸ τους κανόνες οἰκονομικῆς συμπεριφορᾶς που ρυθμίζουν τὴ διακίνηση στην περιοχὴ.

Στο δεῦτερο τμήμα, που μερικὰ ἐπικαλύπτει τὸ προηγούμενο, περιλαμβάνεται ἡ ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. Για τὸ μεγαλύτερο μέρος, τὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Βόρειο Αἴγυπτο, οὐ πληροφορίες των πηγῶν εἶναι συγκεκριμένες καὶ σηματοδοτοῦνται ἀπὸ τις μετακινήσεις στους ἴδιους ἀξονες τῆς Ἀγίας Εἰλένης, φυσιογνωμίας με μείζονα παρουσία στο πρῶμο Βυζάντιο.

Τα ἀκραία σημεῖα αὐτοῦ του τμήματος ὁμῶς συμπλέκονται με τὸ τελευταῖο, τὸν χώρο τῆς Ἀνατολῆς. Ἀπὸ τὴν Ερυθρὰ Θάλασσα στη Μεσοποταμία καὶ ὡς τις Ἰνδίες, ὅλη ἡ περιοχὴ διασχίζεται ἀπὸ δρόμους με ἐμπορικὸ ἐνδιαφέρον που καταχωρίζονται λεπτομερῶς στα κείμενα καὶ στους χάρτες. Ὡστόσο, καμιά σχεδὸν γεωγραφικὴ ἐνδειξη δεν εἶναι ἀκριβῆς. Ἡ ἐξαιρετικὴ διαμόρφωση του ἐδάφους, ἡ χλωρίδα, ἡ πανίδα, ἡ φυλετικὴ ποικιλία, δημιουργοῦν συνθήκες κατάλληλες για τὴν ὑπερβάση των κανόνων τῆς ταξιδιωτικῆς ἀφήγησης. Ἄλλωστε, στους δρόμους αὐτοὺς διατηροῦνται τὰ ἴχνη του ἐλληνιστικοῦ Μεγαλέξανδρου, που πορεύεται πρὸς τὴν πηγὴ τῆς αἰώνιας νεότητος. Σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα προσγράφονται οὐ διαδρομῆς τῆς ἀναζήτησης ἀπὸ τὸν ἔμπορο των σπάνιων προϊόντων καὶ ἡ πορεία του ἀσκητῆ πρὸς τὴν πηγὴ τῆς αἰώνιας ἀλήθειας.

ANNA ABPAMEA

ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ:

Ἀντιλήψεις καὶ εἰκόνες ἀπὸ τὸ ἀστικὸ τοπίο

Στὸ ἀστικὸ περιβάλλον ἡ παρουσία τῆς φύσης μὲ τὴν πλατιά ἔννοια τῶν φαινομένων πού περιλαμβάνει ὁ ὄρος, ὅπως τὸ κλίμα, οἱ σεισμοί, ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους καὶ τὰ στοιχεῖα πού ἀπορρέουν ἀπ' αὐτά, ποικίλλουν ἀνάλογα μὲ τὴ γεωγραφικὴ θέση καὶ μποροῦν νὰ ἐξεταστοῦν μὲ λεπτομέρειες μόνο σὲ μικρὴ κλίμακα. Ἐδῶ περιορίζομαι στὴ διατύπωση ὀρισμένων γενικῶν παρατηρήσεων πού ἀναφέρονται στὴν ἀντιμετώπιση, μετατροπὴ καὶ ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν φαινομένων, στενὰ δεμένων μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου τῆς πόλης.

Μὲ τὴν κατάκτηση τῆς Ἀνατολῆς ὁ Ρωμαῖος βρίσκει ἓνα ἐξημερωμένο ἀπὸ χιλιετίες φυσικὸ περιβάλλον γεμάτο ἀντιθέσεις. «Ὁ Ρωμαῖος ζεῖ ἐπάνω στὴ γῆ, τὸν ἀπασχολοῦν κυρίως οἱ θεοὶ τῆς γῆς, βασιλεῖ τὴν ὑπαρξή του στὴν εὐφορία τῶν ἀγρῶν. Λίγο ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸν κόσμον, τὸ μυστήριο τῆς ζωῆς καὶ γιὰ τὴ φύση. Αὐτὸ πού τὸν ἀπασχολεῖ εἶναι ἡ οἰκογένειά του, τὸ σπίτι του, ἡ σοδειά του, ἡ πόλη του, ὁ λαός του».¹ Σὲ πολλὰ σημεῖα τὴν παράδοση αὐτὴ ἀκολουθοῦν καὶ οἱ Βυζαντινοί. Μιὰ μικρὴ μόνον ομάδα πνευματικῶν ἀνθρώπων θὰ ἀσχοληθεῖ μὲ θέματα κοσμογραφίας καὶ γεωγραφίας, ἐνῶ ὁ καθημερινὸς ἄνθρωπος ἀρκεῖται στὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴ Δημιουργία καὶ τὴ μορφή τοῦ Κόσμου.

Οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι πού κατηγοροῦνται γιὰ σφάλματα σὲ θέματα γεωγραφίας συντάσσουν συχνὰ περιγραφὲς θέσεων, φυσικῶν στοιχείων καὶ φαινομένων μὲ μεγάλη παρατηρητικότητα καὶ ἀκρίβεια. Στις περιγραφὲς αὐτὲς κυριαρχεῖ ὁ καθοριστικὸς ρόλος τοῦ

1. A. Grenier, *Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art*, Παρίσι 1925, σ. 113. Πρβ. D. A. Zakythinos, «La fusion du Monde méditerranéen. Rome et Byzance», *Hellénisme Contemporain*, 5ος χρόνος, Ἰανουάριος 1941, σ. 197.

φυσικοῦ περιβάλλοντος στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ καὶ δραστηριότητα. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκολουθοῦν τοὺς ἱστορικοὺς τῆς ἀρχαιότητος ποὺ κάνουν παρατηρήσεις ἀνθρωπογεωγραφίας. Ἄλλὰ δὲν λείπουν καὶ οἱ ἐπισημάνσεις τῶν μεταβολῶν τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἐξέλιξη ἢ τὴν ἀνθρώπινη παρέμβαση.² Ἡ ἐρμηνεία βέβαια καὶ ἡ ἀνάλυση τῶν κινήτρων αὐτῶν ποὺ κατέχουν τὴ δυνατότητα ποικίλλει καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ εἶδος καὶ οἱ σκοποὶ τῶν παρεμβάσεων. Ὅταν ὁ Ἄγαθίας π.χ. γράφει γιὰ τὸν φοβερὸ σεισμὸ τοῦ 551 ποὺ κατέστρεψε τὴν Ἀλεξάνδρεια, παρόλο ποὺ πιστεύει ὅτι ὅλα ὀφείλονται στὸ θεϊκὸ πνεῦμα καὶ στὴν ἀνώτερη θέληση, δὲν παραλείπει τὴν παρατήρηση γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συμμετοχὴ καὶ εὐθύνη: οἱ οἰκοδομὲς ἔπεσαν γιὰτὶ δὲν ἦταν ἰσχυρές, οὔτε εὐρεῖες ἀλλὰ ἰσχνές καὶ ἀσθενεῖς, κτισμένες πάνω σὲ ἓνα λίθο.³

Τὸ *Περὶ κτισμάτων* τοῦ Προκοπίου, ὅπως εἶναι γνωστὸ, δίνει τίς περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀνθρώπινη παρέμβαση στὴ φύση: ἀλλαγές στὴν κοίτη τῶν ποταμῶν γιὰ νὰ μὴν πλημμυρίζουν οἱ πόλεις, διάνοιξη σήραγγας στὰ βουνὰ γιὰ νὰ περάσει δρόμος, κατασκευές γιὰ τὴν ἀγωγή τοῦ νεροῦ στὶς πόλεις ἢ ἀνοικοδομήσεις μετὰ τοὺς σεισμούς. Γιὰ τὸν Ἰουστινιανό, τὸ χέρι τοῦ ὁποῖου κινεῖ ἡ θεία Πρόνοια, τίποτε δὲν εἶναι ἀμήχανον. Ἐκφράσεις ὅπως *νενικημὸς τὰ ἀμήχανα ἢ γνώμη προμηθεὶ καὶ χρημάτων ὑπερορῶση οὐδὲν ἀνθρώπων ἄπορον γίνεται ἐπαναλαμβάνονται*, γιὰτὶ σὲ κάθε δύσκολη περίπτωσις ὁ αὐτοκράτορας ἐπετεγήσατο λύσις. Στὶς περιγραφές τῶν ἔργων αὐτῆς τῆς μορφῆς ὁ Προκόπιος ἀντιπαρθέτει στὸν ὄρο φύση τὸν ὄρο τέχνη. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα διαφαίνεται ἡ σκέψη τοῦ συγγραφέα ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴ συγχώνευση ὀρισμένων χαρακτηριστικῶν ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἀρχαίου κόσμου μὲ στοιχεῖα τοῦ χριστιανικοῦ ιδεώδους. Τὴν ἴδια ἔκφραση συνεχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ οἱ ἱστορικοὶ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, ὅταν

2. Ἡ προσεκτικὴ παρατήρηση γιὰ τίς μεταβολές στὸ φυσικὸ περιβάλλον εἶναι γιὰ τὸν Πτολεμαῖο ἀπαραίτητη καὶ δηλώνει ὅτι προτιμᾷ νὰ μελετᾷ τοὺς πλησιέστερους πρὸς αὐτὸν γεωγράφους γιὰτὶ οἱ περιγραφές τους ἀποδίδουν καλύτερα τίς ἀλλαγές ποὺ συντελοῦνται, ἀπόρροια φυσικῆς ἐξέλιξης ἢ ἀνθρώπινης παρέμβασης, βλ. *Γεωγρ.* I 5: ...ἔνια δὲ καὶ αὐτὰ νῦν ἄλλως ἔχειν ἢ πρότερον διὰ τὰς ἐν τοῖς κατὰ μέρος ἐπιγνωμέναις φθορὰς ἢ μεταβολὰς ἀναγκαῖον ἐστὶ κἀνταῦθα ταῖς ὑστάταις τῶν καθ' ἡμᾶς παραδόσεων προσέχειν...

3. Ἄγαθίας, *Ἱστορίαι* B 15,7: ...ὅτι δὴ αὐτοῖς αἱ οἰκοδομαὶ οὐκ ἰσχυραὶ οὐδὲ εὐρεῖαι τυγχάνωσι οὐσαι οὐδὲ οἶαι καὶ πρὸς βραχὺ ἀνασχέσθαι δονούμεναι, ἀλλ' ἰσχνὰ ἄγαν καὶ ἀσθενεῖς (ἐφ' ἐνὶ γὰρ ὑφαίνονται λίθῳ).

μιλούν για έργα με τὰ ὁποῖα ἀντιμετωπίζεται ἡ φύση. Ἡ διαφορὰ ὁμῶς εἶναι ὅτι τὶς περισσότερες φορές ἀναφέρονται σὲ ἔργα ποὺ ἔχουν σχέση με τὴν ἄμυνα ἢ με τὴν πρωτεύουσα. Ἐπιτόμιον τινὶ ἐρύματι ἐπὶ γηλόφου ἐφ' οὐδ' ἔργον ἢ μὲν φύσις τὴν πέτραν ἀνέδωκεν, ἢ δὲ τέχνη, τείχεσιν αὐτὴν περιέβαλε καὶ ἐκράττηεν, ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ μεταξὺ ἄλλων συγγραφέων ὁ Νικήτας Χωνιάτης.⁴

Σὲ ὁλόκληρη τὴ διάρκεια τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς ἓνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἐπανερχοῦνται συχνότερα εἶναι ἡ προσπάθεια γιὰ παροχὴ νεροῦ στὶς πόλεις. Ἀκολουθώντας τὴν ἀρχαία καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἦταν ἰδιαίτερα εὐαίσθητοι στὸ θέμα τοῦ νεροῦ. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι σύμφωνα με τὸν Διονύσιο τὸν Ἀλικαρνασσεῖα ἀνάμεσα στὰ τρία σημεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐμφαίνεται ἡ μεγαλοσύνη τῆς ἡγεμονίας εἶναι καὶ αἱ τῶν ὑδάτων ἀγωγαί.⁵ Ἡ μέριμνα γιὰ τὸ νερὸ ποὺ πίνουν οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων ἀπασχολεῖ τὸν Γρατιανό, ὁ ὁποῖος ἐκδίδει νόμο καὶ ἀπαγορεύει, με βαριεὲς ποινές, στοὺς στρατιῶτες νὰ κάνουν μπάνιο γυμνοὶ στὰ ποτάμια ποὺ περνοῦν μέσα ἀπὸ οἰκισμὸ, γιὰ νὰ μὴν ταράζουν τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων. Ἀλλὰ ἀπαγορεύει ἐπίσης καὶ νὰ πλένουν στὸ ποτάμι τὰ ἄλογά τους. Τὰ μπάνια πρέπει νὰ γίνονται στὶς ἐκβολές γιὰ νὰ ἀποφεύγεται ἡ ρύπανση τοῦ νεροῦ. Αὐτὸς ὁ νόμος τοῦ αἰδήμονος Γρατιανοῦ ποὺ φροντίζει γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ σωματικὴ ὑγεία τῶν κατοίκων, θὰ περιληφθεῖ ἀργότερα στὸν Ἰουστινιάνειο κώδικα καὶ στὰ Βασιλικά.⁶

Τὶς μεγάλες προσπάθειες τῶν αὐτοκρατορικῶν κυβερνητῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀρχῶν τῶν πόλεων καὶ σὲ μικρότερο βαθμὸ τῶν ἰδιωτῶν, ἐξαίρουν τὰ ἐπιγράμματα, ποὺ συνόδευαν τὰ ἔργα. Στὰ κείμενα αὐτά, τὰ γεμάτα μεγαλορρημοσύνη, τονίζονται οἱ δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπισαν γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὸ δύσκολο ἐγχείρημα, ἐξορύσσοντας τὴ γῆ καὶ σκάβοντας βράχους γιὰ νὰ φέρουν τὸ νερὸ σὲ χώρους ἀνυδρῶν καὶ διψαλέων: καὶ (τιν') ἀμηχανίας εὗρεν πόρον ὕδασι. Στὴ διατύπωση προέχει ἡ δήλωση τοῦ θαυμασμοῦ γιὰ τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐκφράσεις ὅπως εἰσο-

4. Νικήτας Χωνιάτης, *Ἱστορία* (ἔκδ. Van Dieten) 22.

5. Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία*, III 67, 5: Ἐργῶν ὄν, ἐν τρισὶ τοῖς μεγαλοπρεπεστάτοις κατασκευάσμασι τῆς Ρώμης, ἐξ ὧν μάλιστα τὸ τῆς ἡγεμονίας ἐμφαίνεται μέγιστον, τὰς τε ὑδάτων ἀγωγὰς καὶ τὰς τῶν ὁδῶν στρώσεις καὶ τὰς ὑπονόμων ἐργασίας.

6. Γιὰ τὸν νόμο αὐτὸν βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Jean Rougé, «La législation Justinienne de l'eau», στὸν τόμο *L'Homme et l'eau en Méditerranée et au Proche Orient*, II, Λυὼν 1982, σ. 113 (*Travaux de la Maison d'Orient*, 3).

ρών τότε θαῦμα, θάμβος ὁμοῦ καὶ θαῦμα, ἐπανερχονται συχνά.⁷ Ἡ ἐξουσία διατυπώνει μετὸν τρόπο αὐτὸν τὴν ἐκτέλεση τῶν ἔργων καὶ ὁ καθημερινὸς ἄνθρωπος διαβάζει τὰ κατορθώματα καὶ θαυμάζει. Αὐτὸ φυσικὰ ἰσχύει γιὰ ὅλα τὰ ἔργα ποὺ γίνονται, εἴτε πρόκειται γιὰ ἀνακαίνιση κτισμάτων μετὰ ἀπὸ σεισμὸ ἢ γιὰ κατασκευές στὸ λιμάνι ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ ἐκκλησίες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ ἐπιγράμματα αὐτά, ποὺ καλύπτουν μιὰ χρονικὴ περίοδο μεγάλῃ, ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 3ου αἰώνα μέχρι καὶ τὰ τέλη περίπου τοῦ 6ου, ἐπανερχονται τὰ ἴδια θέματα, οἱ ἴδιες ἐκφράσεις, τὸ ἴδιο ὕφος, χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἐνιαίας, πρωτότυπης ἐποχῆς, ὅπου δὲν ὑπάρχουν τομὲς στοὺς θεσμούς καὶ τὸν πολιτισμό.⁸

Παράλληλα ὅμως μετὸ ἔργο, θαῦμα τῶν ἀνθρώπων, λειτουργεῖ τὸ θαῦμα, ἔργο τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἀντιμετωπίζει τὴ φύση μετὸ ὑπερφυσικὰ μέσα. Τὸ θαῦμα τῶν ἀνθρώπων γίνεται τὸ χριστιανικὸ παράδοξον θαῦμα, ποὺ εἶναι ἔργο τοῦ ἄλλου κόσμου, δὲν ἀνήκει στὴ φύση καὶ βαδίζει ἐναντίον τῶν φυσικῶν νόμων ποὺ συνήθως παρατηροῦν. Τὸ χριστιανικὸ θαῦμα, ποὺ ἔχει βιβλικὸ προηγούμενο, βοηθεῖ τὸν ἄνθρωπο ποὺ βρίσκεται σὲ ἀδιέξοδο μπροστὰ στοὺς φυσικοὺς νόμους.⁹ Στὴν αἰφνιδιαστικὴ, καταστροφικὴ δύναμη τοῦ σεισμοῦ, οἱ ἀνίσχυροὶ ἄνθρωποι προσφεύγουν στὸ Θεό, ἐνῶ ὁ ἅγιος λειτουργεῖ περισσότερο στὸ πεδίο τῆς πρόβλεψης καὶ τῆς μεσολάβησης. Ἐπικαλοῦνται τὸ Θεὸ μετὸ ἀποτροπαϊκὰς ἐκφράσεις ἀπὸ τοὺς ψαλμοὺς. Τὸ ἀρχαῖο ἀποτροπαϊκὸ ἄσιστα, ἄπτωτα ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν ψαλμὸ ὁ Θεὸς ἐν μέσῳ αὐτῆς καὶ οὐ σαλευθήσεται: αὐτὸ ἀναγράφεται στὰ κεραμίδια τῆς Ἁγίας Σοφίας, ποὺ σύμφωνα μετὸ τὴ «Διήγηση περὶ τῆς οἰκοδομῆς... τῆς Ἁγίας Σοφίας» παραγγέλλει ὁ Ἰουστινιανὸς εἰδικὰ στὴ Ρόδο γιὰ νὰ εἶναι γερὰ.¹⁰ Ἡ πρόνοια ὅμως γιὰ μιὰ γερὴ κατασκευὴ, σύμφωνα μετὰ τὰ ἀνθρώπινα μέτρα καὶ ὅπως τὴν ἐξασφαλίζει ἢ γνώση τῆς τεχνικῆς, δὲν εἶναι ἀρκετὴ. Τὴν ἴδια ἐποχὴ περίπου, τὸ 536, ἐπιδιορθώνεται μιὰ παλαιὰ, ρωμαϊκῶν χρόνων διάβαση, ποὺ εἶχε διανοιχθεῖ στὸν ὄρεινὸ ὄγκο κοντὰ στὴν Ἀνάζαρβο τῆς Κι-

7. L. Robert, «Epigrammes relatives à des gouverneurs», *Hellenica* IV, 35-114, ἰδιαιτέρως 64 κ.έ. Σπανιότερα εἶναι τὰ ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ποὺ ἐκτελοῦνται μετὰ χρήματα ἰδιωτῶν. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἐπίγραμμα ἀπὸ τὸ Baalbeck τῆς Συρίας: *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, VI, ἀρ. 2830.

8. Robert, ὁ.π. 108-109.

9. B. Flusin, *Miracle et Histoire dans l'oeuvre de Cyrille de Scythopolis*, Παρίσι 1983, σ. 156-157.

10. *REG, Bulletin Epigraphique* 1987, 457.

λικίας, από την οποία περνούσε ο δρόμος που ένωσε την πόλη με την Φλαβιούπολη και την Ίεράπολη. Το έργο της διακοπής, όπως αναφέρει το κείμενο της επιγραφής,¹¹ συμπεραίνουμε ότι ήταν απαραίτητο να ξαναγίνει, γιατί η παλαιά διάβαση είχε αχρηστευθεί από σεισμούς. Μια άλλη επιγραφή, στην άλλη είσοδο της σήραγγας αναγράφει: *Ὁ Θεὸς ἡμῶν καταφυγὴ καὶ δύναμις*.¹²

Βρισκόμαστε στον βον αιώνα, στην περίοδο των μεγάλων σεισμών και καταστροφών που πλήττουν την Αυτοκρατορία και στο διάστημα αυτό η πνευματική αντίδικια μεταξύ φυσιολογούντων ἀριστοτελικῶν και χριστιανῶν έχει κορυφωθεί.¹³ Και στο πεδίο τῶν καθημερινῶν ἐντυπώσεων τῆ μάχης κερδίζουν οἱ χριστιανοί, που ἐρμηνεύουν τὰ αἷτια τῶν σεισμῶν μὲ τὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὁ χριστιανισμὸς που εἰσβάλλει στὸ ἀστικό περιβάλλον, χωρὶς νὰ εἶναι ἡ αἰτία τοῦ περάσματος ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη στὴ μεσαιωνική, δίνει ἕνα νέο τόνο καὶ ἀγγέλλει μιὰ νέα ἀντιμετώπιση. Ἡ ἔννοια τῆς ἀνανέωσης ἐνῶ στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, που συμβολιζόταν μὲ τὴν "Ἀνοιξη, ἀντιπροσώπευε τὴν παλιγγενεσία τῆς Ἡγεμονίας, τώρα παίρνει τὴν ἠθική χριστιανική ἔννοια καὶ γίνεται ἀνανέωσις ψυχῶν καὶ σωμάτων ἀπὸ τὴ λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου. Ὁ βυζαντινὸς ἄνθρωπος μπροστὰ στὸ μυστήριο τῆς φύσης θὰ δεχθεῖ ὅτι ὅσα θέλει ὁ Θεὸς δύναται καὶ ὅπου Θεὸς βούλεται νικᾷται φύσεως τάξις.¹⁴

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἔργα που βοηθοῦν στὴν ἀντιμετώπιση ἢ ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν φαινομένων δὲν γίνονται πιά στὶς βυζαντινὲς ἐπαρχιακὲς πόλεις. Τὸ νερὸ προμηθεύονται ἀπὸ τὰ φρέατα καὶ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης γράφει στὸν ἐξόριστο στὴν Τερέβινθο πρῶην πατριάρχη Θεοδόσιο ὅτι θέλει νὰ ἔλθει στὸ νησί ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὸ νερὸ εἶναι πηγυμαῖον καὶ ζῶν καὶ ἀλλόμενον καὶ ὄχι συλλογυμαῖον καὶ νοσηρὸν καὶ ἀκίνητον.¹⁵ Τὰ ἐγκαταλελειμμένα κτίσματα ἄλλοτε θεωροῦνται τόποι ὅπου κατοικοῦν οἱ δαίμονες καὶ ἄλλοτε χρησιμεύουν γιὰ οἰκοδομικὸ ὑλικό. Τὰ

11. G. Dagron – D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie* (TM, Monographies 4), Παρίσι 1987, ἀρ. 105, 167-168.

12. E. L. Hicks, «Inscriptions from Eastern Cilicia», *JHS* 11 (1890) 240.

13. G. Dagron, «Quand la terre tremble...», *TM* 8 (1981) passim.

14. M. Jugie, «Homélie mariales byzantines», *PO* 16, 460.

15. Μιχαὴλ Χωνιάτης, *Τὰ Σφζόμενα* (ἔκδ. Λάμπρου) Β', 48: εἰς τὸ κατὰ σὲ φροντιστήριον προσοραμοῦμαι, ἐνθα βίος ἀληθεσμένος καὶ ἄμοχθος, ἐνθα ὕδωρ μὲν πηγυμαῖον καὶ ζῶν καὶ ἀλλόμενον, ἀλλ' οὐ συλλογυμαῖον καὶ νοσηρὸν καὶ ὡς τὰ νεκρά που φασὶν ἐστὼς καὶ ἀκίνητον...

ἔργα ὅμως πού ἐπιβιώνουν καί εἶναι ἀκόμα σέ χρήση προκαλοῦν κατὰπληξή στούς Βυζαντινούς. Ἡ ἀρχαία ἱστορία πού διηγεῖται ὁ βιογράφος τῶν Κοσμᾶ καί Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ γιά τόν ἅγιο Γρηγόριο τὸ Διάλογο ἀναπαριστάνει μὲ μεγάλη ζωντάνια ὅλο τὸ θαυμασμὸ καί τὸ δέος γιά τὴν ὑπερφυσικὴ δύναμη τῶν ἀρχαίων: ἦταν χειμώνας, ὁ ἅγιος ἐπέστρεφε ἀπὸ τὴν Ρώμη στὴν Κωνσταντινούπολη καί ἐνῶ τὰ ποτάμια εἶχαν πλημμυρίσει, ἔβλεπε τὸν λαὸν διανύοντα τὴν ὁδὸν ἀκωλύτως καί διεκπεραιούμενον ἀταράχως ἄνωθεν τοῦ πλακώματος ὅπερ αὐτὸς Τραϊανὸς κατεσκεύασεν... Ἡ κατὰπληξή του ἦταν τόσο μεγάλη πού ἔμεινε νηστικός ἐπὶ τρεῖς μέρες καί παρακαλοῦσε τὸ Θεὸ γιά τὸν ἄνδρα, πού διέσωζε τὸ λαὸ ἀπὸ τὴ βίαιη φορὰ τοῦ ρεύματος τοῦ ποταμοῦ. Καί ἔπρεπε νὰ παρέμβει ὁ Ἄγγελος γιά νὰ τὸν ἐπαναφέρει στὴ χριστιανικὴ τάξη, ἀπαγορεύοντάς του νὰ προσεύχεται γιά ἀσεβεῖς.¹⁶

Οἱ μεγάλες ἀλλαγές πού συντελοῦνται στὸν ἀστικὸ πολιτισμὸ στὰ τέλη τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου ἐκδηλώνονται καί μὲ τὴ διαφορετικὴ λειτουργία καί χρῆση τοῦ περιβάλλοντος ἐπιφέροντας ἀλλοιώσεις στὸ ἀστικὸ τοπίο. Συνήθως ἡ μεταβολὴ ἐπισημαίνεται ὅταν ἓνα ἐξωτερικὸ καταστρεπτικὸ γεγονός προκαλεῖ μιὰ διακοπὴ ἀνάμεσα στὸ ἀρχαῖο ἀστικὸ περιβάλλον πού κληρονομεῖται καί στὴ δημιουργία ἐνὸς νέου τρόπου ζωῆς. Ἡ εἰκόνα δείχνει τυπικὲς ἀγροτικὲς-ἀρδευτικὲς τάφρους τοῦ 6ου αἰῶνα, ὅπως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν κεραμικὴ καί τὰ νομίσματα. Βρέθηκαν ἀνατολικά ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Διὸς στὴ Νεμέα, ἀλλὰ καί σὲ ἄλλα σημεῖα, δίπλα στὸ ναὸ, πού ἀνέσκαψε ὁ St. Miller.¹⁷ Πρόκειται, πιστεύω, γιά μιὰ ἄμεση ζωντανή, φωτογραφικὴ ἀπεικόνιση τῆς ἱστορικῆς ἀλλαγῆς, πού γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλους δρόμους, δηλαδὴ τῆς ἀγροτοποίησης τοῦ ἀρχαίου μνημειακοῦ ἀστικοῦ τοπίου.

Παραμένοντας στὴν ἐξωτερικὴ μόνο εἰκόνα τῆς εἰσβολῆς τοῦ ἀγροτικοῦ τοπίου στὸ ἀστικὸ, θυμίζω τίς πρώιμες ἀγροτικὲς ἐγκαταστάσεις, πού βρέθηκαν στὶς ἀστικὲς οἰκίες,¹⁸ τίς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές πού ἀναφέρονται σὲ ἐπαγγελματίες μὲ ἀσχολίες σχετικὲς μὲ τὴν ἀγροτικὴ ζωὴ ἀπὸ τὰ παλαιοχριστιανικὰ χρόνια. Ἀλλὰ καί τίς περιγραφές γιά τοὺς

16. Ἄ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχολογίας*, Δ', Πετροῦπολη 1897, σ. 278.

17. «Excavations at Nemea, 1975», *Hesperia* 45 (1976) 174-202.

18. Jean-Pierre Sodini, «L'habitat urbain en Grèce à la veille des invasions», στὸ *Villes et Peuplement dans l'Illyricum Protobyzantin* (École Française de Rome) 1984, σ. 371.

Ἀρχαϊκὲς τρύφοι παλαιохριστιανικῆς ἐποχῆς. Νεμέα, νότος Διός.

ἀγρούς και τούς κήπους τῶν βυζαντινῶν πόλεων. Τὴν ἐκπληξὴ τοῦ Odo de Deuil γιὰ τούς λαχανόκηπους και τούς καλλιεργημένους ἀγρούς τῆς Κωνσταντινούπολης¹⁹ και κυρίως τὴν πίκρα τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη γιὰ τὴν ἀγροτοποιημένη Ἀθήνα και τὰ γεωργούμενα ἐγκαταλελειμμένα οἰκόπεδα ποὺ ἄφησαν οἱ κάτοικοι και μετανάστευσαν. Αὐτὴ ἡ πίκρα ποὺ γίνεται μεγαλύτερη, γιὰτὶ ὅπως γράφει ὁ ἴδιος: ἡ μὲν γὰρ χάρις τῆς γῆς ἢ αὐτῆ, τὸ εὐκραές, τὸ ὀπωροφόρον, τὸ παμφόρον, ὁ μελιχρὸς Ὑμητός, ὁ εὐγάληνος Πειραιεύς.²⁰ Οἱ καιροὶ ὅμως ἔχουν ἀλλάξει.

Μπροστὰ σὲ ἓνα διαρκῶς παρόν, ἀλλὰ συνεχῶς μεταβαλλόμενο φαινόμενο, τὸ περιβάλλον, ὁ ἄνθρωπος τὸ δέχεται ἄλλοτε ὡς εὐλογία και ἄλλοτε ὡς κατάρρα, γιὰτὶ δὲν εἶναι πάντα σὲ θέση νὰ ἀποφασίσει γι' αὐτὸ ποὺ ἡ φύση προτείνει.

19. Odo de Deuil, *PL* 185, 1221: *infra muros terra vacua est, quae aratra partitur, habens hortos omne genus olerum civibus exhibentes*. Πρβ. Paul Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Discours, traités, poésies (CFHB XVI/1)* 180 σημ. 5.

20. Μιχαὴλ Χωνιάτης, Α', 159, στ. 19, 326 στ. 4, Β', 12 στ. 9-18.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Η ΗΜΕΡΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΣΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥΣ

Τὰ λαμπρὰ μνημεῖα τοῦ 5ου καὶ 6ου αἰ. μ.Χ., πού ἀποκάλυψε ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη στοὺς Φιλίππους στὴ δεκαετία τοῦ 1930 καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι ἀπὸ τὰ στρώματα τῶν δύο κατοπινῶν αἰώνων, 7ου καὶ 8ου, ἀπουσιάζει ἡ ζωὴ, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς εἰσβολὲς Ἀβάρων καὶ Σλάβων στὴ Μακεδονία στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. ἦταν ὁ λόγος πού ὁ P. Lemerle περιέγραψε τὴν κατάστασι πού ἐπικρατοῦσε στοὺς Φιλίππους κατὰ τὸν 7ο καὶ 8ο αἰ. ὡς ἀκολούθως: «Jusqu'au VIe siècle, des textes, des inscriptions, des monuments en avaient jalonné les étapes. Pour les deux siècles suivants, l'obscurité est complète: aucune mention chez les écrivains, aucun document épigraphique ou archéologique mis au jour par les fouilles. Nous pouvons imaginer ce que fut l'existence de la cité pendant cette période vraiment *médiévale*. Elle n'était plus rattachée qu'en théorie à l'empire byzantin, dont aucun fonctionnaire, aucun soldat ne venait plus jusqu'à elle. La population grecque avait dû s'enfuir, ou s'était éteinte. Le pays était aux mains des Slaves, encore païens, qui purent sans doute s'installer jusque dans la ville presque déserte». ¹

1. P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine Orientale*, Παρίσι 1945, σ. 118. Ὁ ἴδιος, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius, II, Commentaire*, Παρίσι 1981, δέχεται ὅτι κατὰ τὴν περίοδο 586-620 οἱ Σλάβοι «ils ont probablement submergé déjà toute la Macédoine, sauf Thessalonique» (σ. 184) ἢ «la marée slave aurait recouvert la plus grande partie de la Macédoine et de la Grèce propre en moins de deux années» (σ. 183). Γιὰ τὰ ἔτη 676-678 πιστεύει ὅτι τὸ Βυζάντιο «réagit militairement, peut-être jusqu'à la région Nestos-Strymon (mais pas plus loin vers l'ouest), et victorieusement» (σ. 187). Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἔχουν γίνῃ ἀποδεκτὲς εὐρέως, π.χ. Α. Κωνσταντακοπούλου, *Ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Μακεδονίας (4ος-6ος αἰ.)* (διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων)

Σκοπός τῆς παρούσας ανακοίνωσης εἶναι νὰ ἐπισημάνει ἀρχαιολογικές μαρτυρίες ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ὀκταγώνου στοὺς Φιλίππους (1958-1983), ποὺ δὲν συμφωνοῦν μὲ τὴν παραπάνω περιγραφὴ τοῦ σοφοῦ ἐρευνητῆ καὶ τὴν ἐμπλουτίζουν μὲ νέα στοιχεῖα ὡς πρὸς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν μία ἐποχὴ στὴν ἄλλη.

Ὅταν τὸ 1958 ὁ Στυλιανὸς Πελεκανίδης ἐνετόπισε σὲ δοκιμαστικές τομὲς ἀνατολικά τοῦ Ὀκταγώνου διάφορα διαμερίσματα, διατύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἀέχρησιμοποιήθη ὡς ἀποθέτης τῶν ἐκ τῆς καταστραφείσας ἐκκλησίας μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Διότι κατὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων παρετηρήθη ὅτι εἰς τὰ τελευταῖα πρὸς τὸ δάπεδον στρώματα ἔκειντο ἀναμῖξ πολλὰ διαφόρου μορφῆς καὶ μεγέθους, ποικίλης δὲ διακοσμῆσεως θωράκια, κιονόκρανα, ἐπίκρανα παραστάδων, πεσσόκρανα, γεῖσα, ἐπιθήματα, ὑπέρθυρα, ἅπαντα εἰς τὸν διάκοσμον φέροντα καὶ σταυρούς».²

Ὅταν ἀργότερα συμπληρώθηκε ἡ ἔρευνα ἀνατολικά τοῦ Ὀκταγώνου καὶ ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση αὐτὴ τὸ ἐπισκοπεῖον τῆς πόλης, διαπιστώθηκε ὅτι τὸ διαμέρισμα ποὺ χρησιμοποιήθηκε μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς ὀκτάγωνης ἐκκλησίας, τῶν προσκτισμάτων της καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπισκοπεῖου ὡς ἀποθέτης χρησίμων μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἦταν μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ αἵθριου (εἰκ. 1: Α καὶ εἰκ. 2). Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ αἵθριου χωρίστηκε μὲ πρόχειρους τοίχους σὲ δύο διαμερίσματα (εἰκ. 1: Β, Γ), ὅπου μεταφέρθηκαν τὰ μπάζα ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀποθέτη καὶ ἄλλων διαμερισμάτων τοῦ ἐπισκοπεῖου.³

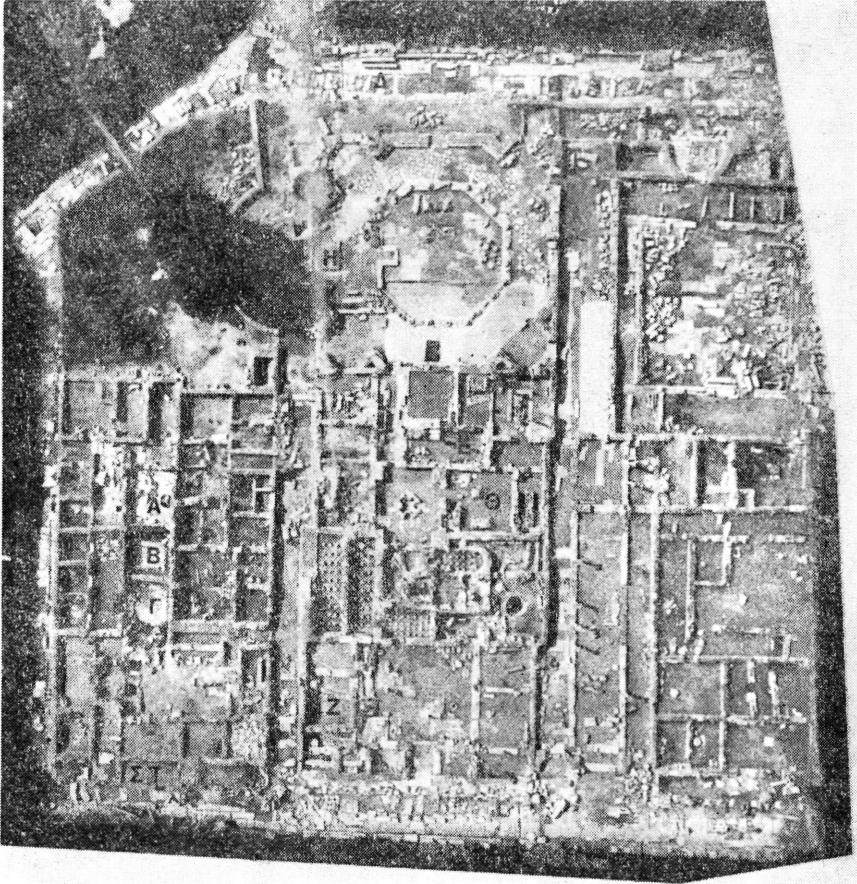
Ἐχῶ ἤδη διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι τὸ κτηριακὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου κατέρρευσε ἀπὸ σεισμὸ στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ.⁴ Ὁ τρόπος

1984, σ. 89, 111, 200-201. Εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν κ. Ἰω. Καραγιαννόπουλο γιὰ τὶς ὑποδείξεις του.

2. ΠΑΕ 1958, σ. 89.

3. Χ. Μπακιρτζῆς, «Τὸ ἐπισκοπεῖον τῶν Φιλίππων», Πρακτικά Β' Τοπικοῦ Συμποσίου «Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιότης της» (26-29 Σεπτεμβρίου 1986), Καβάλα 1987, σ. 155.

4. Χ. Μπακιρτζῆς, «Τί συνέβη στὴ Θάσο στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ.», Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθήνα 1983, Περὶλήψεις ἀνακοινώσεων, σ. 58 (τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης τυπώθηκε στὸ: *Φίλια ἔπη εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν*, Γ', Ἀθήνα 1989, σ. 339-341). Τοῦ ἰδίου, Τὸ ἐπισκοπεῖον 155. Τὴν ἄποψη τοῦ σεισμοῦ ὡς αἰτίας καταστροφῆς τοῦ Ὀκταγώνου στὸ τέλος τοῦ 7ου καὶ στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ. ὑποστήριξε ὁ Γ. Γούναρης, «Χάλκινες πόρπες ἀπὸ τὸ Ὀκτάγωνο τῶν Φιλίππων καὶ τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία», Βυζαντινὰ 4 (1984) 49. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ βαλανεῖο καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου*

Εἰκόνα 1. Τὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου στοὺς Φιλίππους (ἀεροφωτογραφία).
Α: Ἀποθήκη Α. Β καὶ Γ: Τὸ αἶθριο τοῦ ἐπισκοπείου. Δ: Κίονες τοποθετημένοι
στὸ κατάστρωμα τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ. Ε: Ἀποθήκη Β. ΣΤ: Διαμερίσματα στὴ
βόρεια πλευρὰ τοῦ ἐπισκοπείου. Ζ: Γυναικεῖον τμήμα βαλανείου. Η: Ἱερὸν βῆμα
Ὀκταγώνου. Θ: Κατηχομενεῖον Ὀκταγώνου.

πού οι κίονες και η άνωδομή του οκτάγωνου ναού βρέθηκαν πεσμένα από ΒΑ προς ΝΔ, κατά προφορική ανακοίνωση του άνασκαφέα, μαρτυρεί πώς η καταστροφή του κτηρίου δέν όφειλόταν σέ έχθρική ένέργεια, όποτε τής κατάρρευσης πάντοτε προηγείται η πυρπόλωση, αλλά σέ ισχυρή σεισμική δόνηση.

Η ίδια αίτία, σεισμοί, κατέστρεψαν και την πόλη τής γειτονικής Θάσου και τά περίχωρά της στα 615-619, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι νά την εγκαταλείψουν και νά εγκατασταθούν πρόχειρα σέ περιοχές κοντά στην πόλη.⁵ Την ίδια περίοδο, γύρω στα 620, σεισμοί, πού περιγράφονται στο Β' Βιβλίο τών Θαυμάτων του άγίου Δημητρίου, κατέστρεψαν τά κτήρια και τά τείχη τής Θεσσαλονίκης.⁶ Θεωρώ πολύ πιθανόν λοιπόν ότι και τó μεγαλοπρεπές συγκρότημα του 'Οκταγώνου και του επισκοπείου τών Φιλίππων, ταλαιπωρημένο στατικά ήδη από τó β' μισό του 6ου αι., κατέρρευσε, όπως και άλλα κτήρια τών Φιλίππων, όριστικά γύρω στα 615-620 από την ίδια αίτία. Έρευνα ανεξάρτητη από αυτή του 'Οκταγώνου στο «κτήριο με τις θερμές» (± 250 μ.Χ.) στο νότιο τμήμα τής πόλης τών Φιλίππων έδειξε ότι σέ διαμερίσματά του η κοντά σέ αυτά είχαν εγκατασταθεί από την άρχή του 5ου αι. έργαστήρια, τών όποιών η λειτουργία παρακολουθείται ως τις άρχές του 7ου αι.⁷

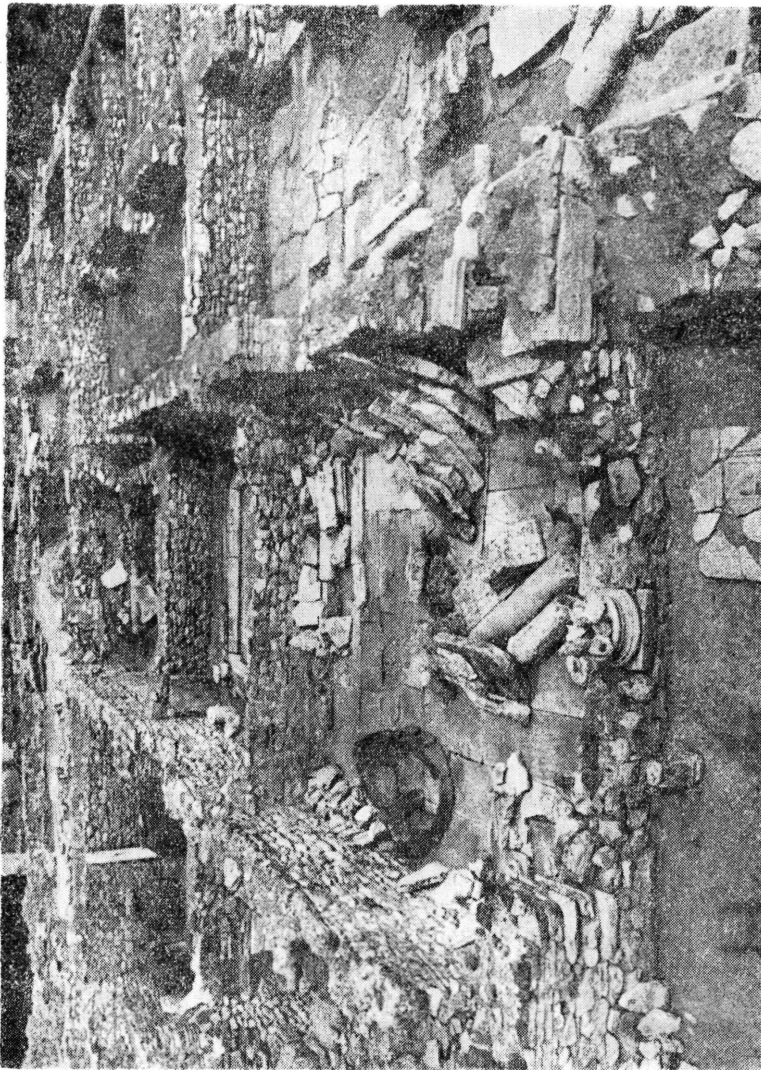
Ένω στη Θάσο, από τις μέχρι σήμερα έρευνες τής Γαλλικής 'Αρχαιολογικής Σχολής συνάγεται ότι μετά την καταστροφή οι κάτοικοι

Φιλίππων, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 77. 'Ο άνασκαφέας του 'Οκταγώνου, δεσμευμένος από παλαιότερη άποψη του ότι η έκτός τών τειχών κοιμητηριακή βασιλική τών Φιλίππων καταστράφηκε από τούς Βουλγάρους τó 837 (*Αρχαιολογική Έφημερίς* 1955 (1961), σ. 179. 'Η in situ στον νότιο στυλοβάτη τής βασιλικής Β, άνεύρεση τών χρονολογηθεισών τó 837 πρωτοβουλγαρικών έπιγραφών και η συνεπόμενη παρουσία τών Βουλγάρων στους Φιλίππους άμφισβητείται σήμερα' βλ. J. Karayannopoulos, *L'inscription protobulgare de Direkler*, 'Αθήνα 1986), διατύπωσε τελικά την άποψη ότι οι Φίλιπποι έπαυσαν νά ύφίστανται ως άξιόλογη πόλη στον 8ο αι. (Στυλ. Πελεκανίδης, «Συμπεράσματα από την άνασκαφή του 'Οκταγώνου τών Φιλίππων σχετικά με τά μνημεία και την τοπογραφία τής πόλης», (*Η Καβάλα και η περιοχή της*), *Α' Τοπικό Συμπόσιο (18-20 'Απριλίου 1977)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 151. Του ίδιου, «Οί Φίλιπποι και τά χριστιανικά μνημεία τους», *Μακεδονία-Θεσσαλονίκη, 'Αφιέρωμα Τεσσαρακονταετηρίδος* ('Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 125).

5. Μπακιρτζής, Τί συνέβη στη Θάσο, ό.π.

6. Lemerle, *Recueils* παρ. 216-222.

7. P. Aupert, «Philippes, I. Edifice avec bain», *BCH* 104 (1980), II, 699-712. Στο τέλος τής έκθεσής του ó Aupert αναφέρει ως τελευταίο χρονικό όριο τó 617.

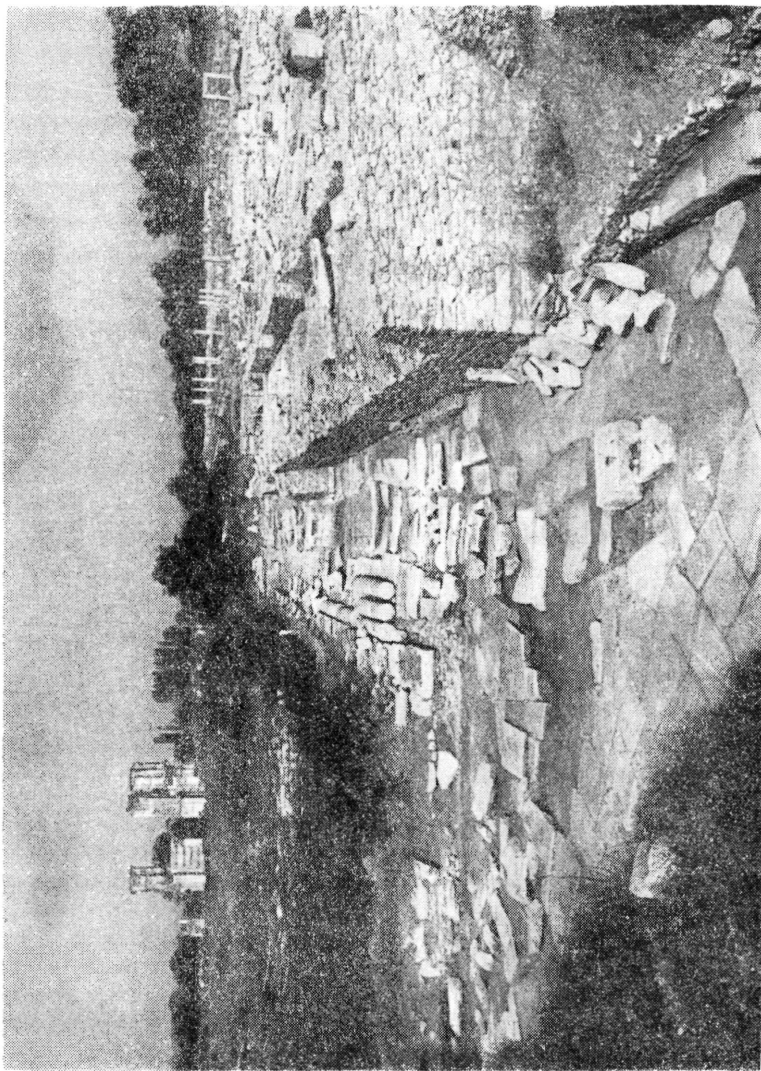
Εἰκόνα 2. Ἀποθέτης Α.

έγκατέλειψαν τὴν πόλη καὶ δὲν ἐπανῆλθαν σὲ αὐτὴν παρὰ μόνον τὸν 11ο αἰ.,⁸ ὁ ἀποθέτης τοῦ ἐπισκοπείου στοὺς Φιλίππους δηλώνει ὅτι ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐλπίδα δὲν ἔσβησαν μετὰ τὴν καταστροφή ἀπὸ τὴν πόλη αὐτὴ. Καὶ δὲν εἶναι μόνον ὁ ἀποθέτης: ἀκέραιοι κορμοὶ κίωνων, μήκους 4 μ., βρέθηκαν μετακινημένοι ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους θέση, μεταφερμένοι καὶ ἀκουμπισμένοι μὲ τάξη στὸ κατάστρωμα τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ, Ν τοῦ Ὀκταγώνου (εἰκ. 1: Δ καὶ εἰκ. 3).⁹ Τὰ εὐρήματα αὐτὰ πιστοποιοῦν ὅτι μετὰ τὴν καταστροφή κάτοικοι τῆς πόλης, σὲ μία προσπάθεια ἀνασύνταξης, καθάρισαν τὶς κεντρικὲς ὁδικὲς ἀρτηρίες ἀπὸ τὰ κρημνίσματα καί, ἀξιολογώντας τὰ πεσμένα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἄλλα μετέφεραν ἀπὸ τὰ ἐρείπια στὶς ὁδικὲς ἀρτηρίες, ἐνῶ ἄλλα μαρμάρινα κομμάτια μικρότερα καὶ διακοσμητικοῦ χαρακτῆρα ξεδιάλεξαν καὶ ἀποθήκευσαν σὲ ἡμιυπόγειο διαμέρισμα τοῦ ἐπισκοπείου καὶ σὲ διαμέρισμα τῶν προσκισμάτων τοῦ Ὀκταγώνου, Β τοῦ «τάφου» (εἰκ. 1: Ε), τὰ ὁποῖα προηγουμένως καθάρισαν ὁμοίως ἀπὸ τὰ κρημνίσματα.¹⁰ Λαμβάνοντας λοιπὸν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ τεχνικὴ ὑποδομὴ στοὺς Φιλίππους, μετὰ μιὰ τέτοια καταστροφή, θὰ εἶχε χαθεῖ ἐν πολλοῖς καὶ τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ θὰ εἶχε μειωθεῖ, ἔργα σὰν καὶ αὐτὰ ποὺ περιέγραψα προηγουμένως εἶναι ἐνδεικτικὰ ὅτι οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὰ ἐκτελοῦσαν καὶ τὶς ἀπαιτούμενες τεχνικὲς γνώσεις γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν μαρμάρων θὰ εἶχαν, καὶ τοὺς χώρους καὶ τὰ κτήρια τῶν Φιλίππων θὰ γνώριζαν, κυρίως ὁμως θὰ εἶχαν τὴ βούληση γιὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίηση τῶν μαρμάρων καὶ τὴν ἀναστήλωση τῆς πόλης των, ποὺ ἦταν καὶ ἡ κινητήρια δύναμη τῆς σκληρῆς ἐργασίας των. Ἴσως δὲν διέθεταν τὰ μέσα καὶ ἐργα-

8. Ἀνόνομοι φόλλεις τοῦ 11ου αἰ. βρέθηκαν στὸ Τσουκαλαριό, δυτικὰ τῆς Θάσου. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Olivier Picard, ποὺ μὲ πληροφόρησε γιὰ τὴν ἀνέυρεση ἀνόνομων φόλλεων τοῦ 11ου αἰ. καὶ στὴν πόλη τῆς Θάσου. Ὁ J.-M. Saulnier, «Thasos à l'époque paléochrétienne et byzantine d'après la numismatique», *The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers*, Washington, D.C. 1986, σ. 307 ὑποστηρίζει ὅτι ἡ πόλη τῆς Θάσου ἐπαναδραστηριοποιήθηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.

9. *ΠΑΕ* 1975, σ. 94· 1976, σ. 117· 1978, σ. 64. Δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο ἂν οἱ κίονες αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν ὀκταγωνικὸ καὶ ἢ κάποιον ἄλλο κτήριο Ν τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ εὐρισκόμενο, ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιθανότερο. Πιθανὸ ἐπίσης εἶναι οἱ κίονες αὐτοὶ νὰ τοποθετήθηκαν στὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ 615-620. Στὴν περίπτωσή αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ καταστροφὴ τοῦ 615-620 προηγήθηκε κάποιον ἄλλο μὲ τὰ ἴδια καταστροφικὰ ἀποτελέσματα.

10. Προφορικὴ πληροφορία Στυλ. Πελεκανίδη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀποθέτη Β.

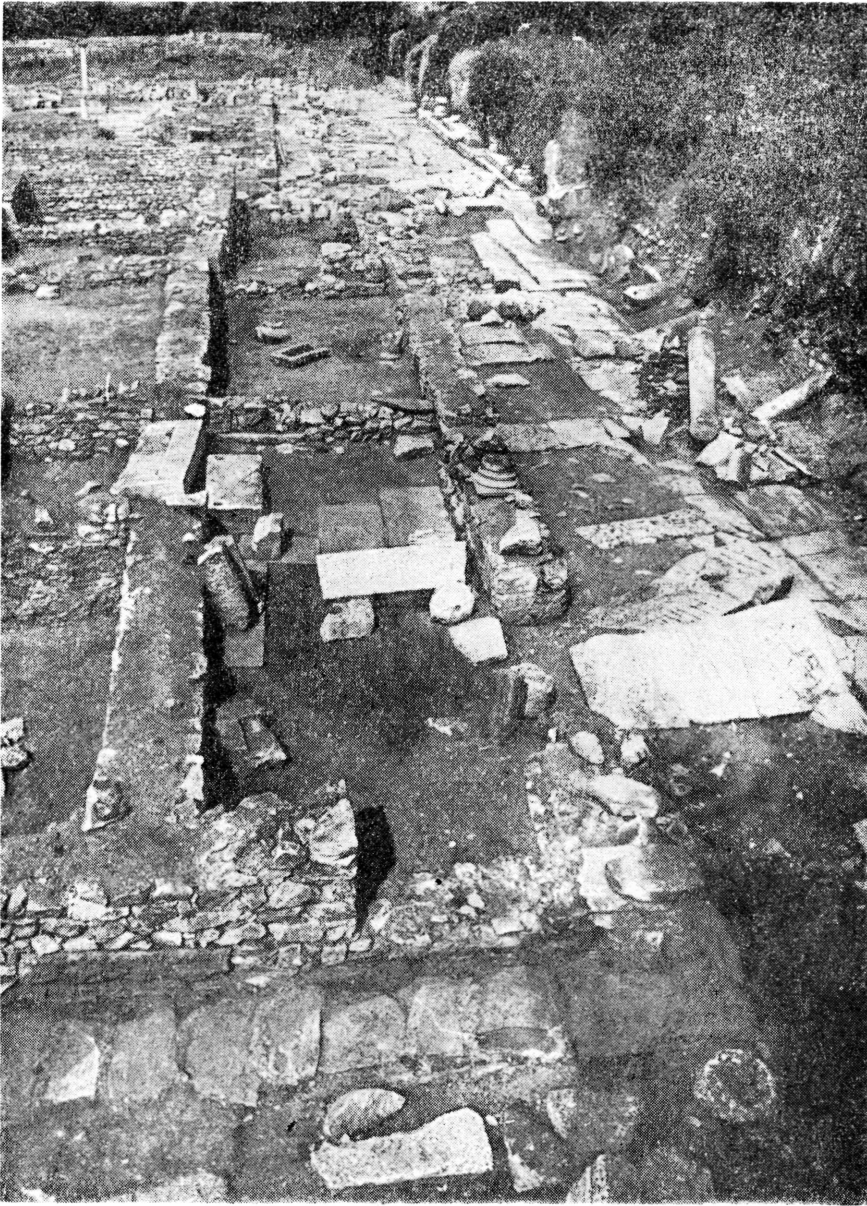
Εἰκόνα 3. Κίονες τοποθετημένοι στὸ κατάστρωμα τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ.

λειά που άλλοτε είχαν. Παλάγια και λοστοί από ξύλινα δοκάρια των κατεστραμμένων κτηρίων, τριχιές και καρούλια από κορμούς δένδρων θά ήταν ο έξοπλισμός των. Θέλω να πω ότι οι όποιες αυτές εργασίες δεν θα μπορούσαν να γίνουν από ανθρώπους που δεν είχαν σχέση ούτε με την πόλη ούτε με την τεχνολογική παράδοση του έλληνορωμαϊκού κόσμου, όπως ήταν οι μετακινούμενοι επιδρομείς Σλάβοι της εποχής εκείνης, στους οποίους, σύμφωνα με την περιγραφή του P. Lemerle που προέταξα, θα έπρεπε κανονικά να αποδοθεί όχι μόνον η έρήμωση αλλά και η προσπάθεια αναστήλωσης των Φιλίππων.

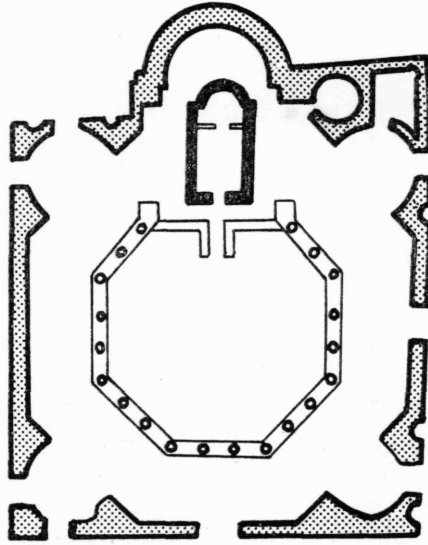
Τό να χρονολογήσει κανείς όλη αυτή την δραστηριότητα, που πιό πάνω περιέγραψα, αργότερα, στον 8ο, στον 9ο ή και στον 10ο αί. έρχεται σε αντίθεση με την στρωματογραφία: όπως είπα και προηγουμένως οι κίονες βρέθηκαν με τάξη άκουμπισμένοι στο κατάστρωμα της όδοϋ και τὰ διακοσμητικϋ χαρακτήρα μάρμαρα ξεδιαλεγμένα και τοποθετημένα μέσα σε διαμερίσματα-αποθέτες. Έάν δεχθϋμε ότι αυτό συνέβη 100, 200 ή και 300 χρόνια μετά την καταστροφή, όταν η κατάρρευση των κτηρίων θά είχε συμπληρωθεί με επίχωση και άγρια βλάστηση, τότε θά πρέπει επίσης να υποθέσουμε ότι είχαν προηγηθεί της έξορύξεως, μεταφορᾶς και αποθήκευσης των αρχιτεκτονικῶν μελῶν συστηματικές αποχωματώσεις και καθαρισμοί των χώρων από συνεργεία εκπαιδευμένα στη μνημειακή τοπογραφία των Φιλίππων! Φαίνεται επομένως ότι η προσπάθεια ανασυγκρότησης των Φιλίππων άρχισε την επομένη της καταστροφής.

«Καθ' όλον τὸ μῆκος τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ συγκροτήματος τοῦτου (ἐπισκοπείου), ἐπὶ τοῦ καταστρώματος τῆς Ἐγνατίας ὠκοδομήθησαν εἰς ὑστέρους χρόνους τὰ τρία μεγάλα, ἀνεξάρτητα μεταξύ τους δωμάτια LXI, LXII καὶ LXIII». ¹¹ Στὰ διαμερίσματα αὐτά (εἰκ. 1: ΣΤ καὶ εἰκ. 4), πού διαμορφώθηκαν πρόχειρα καὶ βιαστικά με ξηρολιθία μετά την καταστροφή τοῦ ἐπισκοπείου καὶ πού απέκλεισαν καὶ αὐτή την κεντρική εἴσοδό του, νομίζω ὅτι διέμεναν κάτοικοι τῆς πόλης μετά την καταστροφή της καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια μελήματά τους, στήν ἀρχή τουλάχιστον, ἦταν ἡ περισυλλογή χρησίμων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀπὸ τὰ κατεστραμμένα κτήρια καὶ ἡ αποχωμάτωση διαμερισμάτων πρὸς ἐπα-

11. ΠΑΕ 1971, σ. 80. Τὰ διαμερίσματα αὐτά δὲν κτίστηκαν ἐξ ὑπαρχῆς, ἀλλὰ εἶδος ἀνοιχτοῦ προτώσου τοῦ ἐπισκοπείου διαμορφώθηκε με την προσθήκη λασπότοιχων σε τρία κλειστά δωμάτια.

Εἰκόνα 4. Διαμερίσματα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἐπισκοπείου.

Σχέδιο 1. Ὁ ὀκταγωνικὸς ναὸς καὶ ἡ θέση τοῦ ναυδρίου (Στυλ. Πελεκανίδης).

ναχρησιμοποίηση.¹² Στὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ 7ου αἰ. χρονολογεῖ ὁ Γ. Γούναρης διάφορες μετασκευές τοῦ γειτονικοῦ βαλανείου, ὅπως π.χ. τὴ μετατροπὴ τοῦ γυναικείου τμήματος τοῦ βαλανείου σὲ κατοικία (εἰκ. 1: Ζ), καὶ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ βαλανεῖον μὲ τὴ συνεπτυγμένη μορφή του συνέχισε νὰ λειτουργεῖ καὶ μετὰ τὸν 7ο αἰ.¹³ Τὸ βαλανεῖον ὅπως καὶ ἡ βόρεια πτέρυγα τοῦ ἐπισκοπείου κεῖνται ἐπὶ τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ καὶ ἔχουν εἴσοδο ἀπὸ αὐτή. Τὸ τελευταῖο χρονολογικὰ νόμισμα, ποὺ βρέθηκε πάνω στὸ κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ αὐτῆς, εἶναι τοῦ Ἡρακλείου (610-641). Συνεπῶς μόλις τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἔπαυσε ἡ Ἐγνατία νὰ εἶναι μία ἀπὸ τὲς κύριες ἀρτηρίες τῆς πόλης.¹⁴

Στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ δραστηριότητα ἔχω τὴ γνώμη ὅτι ἀνήκει μικρὸ ναῦδριο, κτισμένο μὲ spolia ἀπὸ τὰ ἐρείπια, στὴ θέση τοῦ γνωστοῦ στοῦς κατοίκους τῶν Φιλίππων ἱεροῦ βήματος τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ (σχ. 1). «Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἦτο ἰδρυμένον μετα-

12. Μπακιρτζῆς, Τὸ ἐπισκοπεῖον 156.

13. Γούναρης, *Τὸ βαλανεῖο* 43 καὶ 49.

14. Πελεκανίδης, *Συμπεράσματα* 151.

γενέστερον μονόχωρον ναῦδριον... Οὐδὲν τὸ ἰδιαίτερον παρουσίαζε τὸ πρόχειρον τοῦτο κατασκευάσμα. Κατεδαφισθὲν ὅμως ἔδωκεν ἀξιόλογα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, ἅτινα ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν. Δύο μεγάλα ἀμφικιόνια ἀπετέλουν τὰς βάσεις τῶν μακρῶν αὐτοῦ τοίχων, εἰς τοὺς ὁποίους ἦσαν ἐντοιχισμένα καὶ τὰ συν-ανήκοντα ἐπίκρανα».¹⁵ Πρέπει συνεπῶς νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ ναῦδριο ἀνηγέρθη στὴ θέση αὐτῆ, ὅταν πιά ἡ ἀνωδομὴ τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ εἶχε ὀλότελα καταρρεύσει καὶ τὸ ὕψος τοῦ τοίχου τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ βήματος ἔφθανε ὄχι πάνω ἀπὸ τὴν ποδιά τοῦ τριλόβου ἀνατολικοῦ παραθύρου, ὅπου πατοῦσαν τὰ δύο μεγάλα ἀμφικιόνια. Ἐπειδὴ μαρμάρινα μέλη, ἐπίκρανα παραστάδων, γεῖσα καὶ κοσμηῆτες, ποὺ ἦσαν ἐντοιχισμένα στὸς τοίχους τοῦ ναοῦ ὄχι χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν κιονοστοιχιῶν, βρέθηκαν ἀποθηκευμένα στὸν ἀποθήτη τοῦ ἐπισκοπείου, συνάγεται ὅτι καὶ οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι τῆς ἐκκλησίας βρισκόνταν σὲ ἀνάλογο μὲ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ βήματος ὕψος ὅταν γινόταν ἡ περισυλλογὴ χρησίμων μαρμάρων καὶ ἡ ἀνέγερση τοῦ ναῦδρίου. Δηλαδή ὁ θόλος, οἱ στέγες καὶ τὸ ὑπερῶο εἶχαν καταρρεύσει, ἐνῶ οἱ περιμετρικοὶ τοῖχοι σώζονταν σὲ ὕψος 2-4 μ. Παρόμοια ναῦδρια, ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθῶν ὡς οἱ συνεχιστὲς τῶν μεγάλων ναῶν τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, βρέθηκαν καὶ στὴν ἐκτὸς τῶν τειχῶν κοιμητηριακῆ βασιλικῆ τῶν Φιλίππων καὶ στὶς βασιλικὲς Κηπιῶν καὶ Ποδοχωρίου στὴν Πιερίδα κοιλάδα, Ν τοῦ Παγγαίου καὶ σὲ ἄλλες βασιλικὲς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου.¹⁶

Ὅταν τὸ 1982 ἔγιναν συμπληρωματικὲς ἔρευνες στὰ προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κατηγουμενείου (εἶκ. 1: Θ) τάφος κιβωτιόσχημος μὲ κατεύθυνση Α-Δ καὶ μὲ τοποθετημένο τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ στὰ δυτικά. Ὁ τάφος ἦταν κατασκευασμένος μὲ πλίνθους καὶ μάρμαρα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν τμήματα θωρακίων ἀπὸ τὸ τέμπλο τῆς τελευταίας φάσης τοῦ Ὀκταγώνου καὶ τμῆμα πλάκας ἀπὸ ἀτράκιο λίθο, ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ συνθρόνου.¹⁷

15. ΠΑΕ 1960, σ. 82. Πρβ. ΠΑΕ 1958, σ. 87.

16. Στυλ. Πελεκανίδης, «Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικῆ βασιλικῆ τῶν Φιλίππων», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1955 (1961), σ. 127 κ.έ. Γιά τὴ βασιλικὴ Ποδοχωρίου βλ. ΑΔ 29 (1973/4) Χρονικά, 838-841 (Θ. Ἀλιπράντης). Γιά τὴ βασιλικὴ Κηπιῶν Χ. Μπακιρτζής, «Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στὰ Κηπιὰ τοῦ Παγγαίου», Β' *Συνάντηση γιά τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Βόρεια Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη 9-11 Δεκεμβρίου 1988. Μὲ τὰ προβλήματα ποὺ ἡ χρονολόγησι τῶν ναῦδριῶν αὐτῶν θέτει, θὰ ἀσχοληθῶ ἀλλοχρῶς.

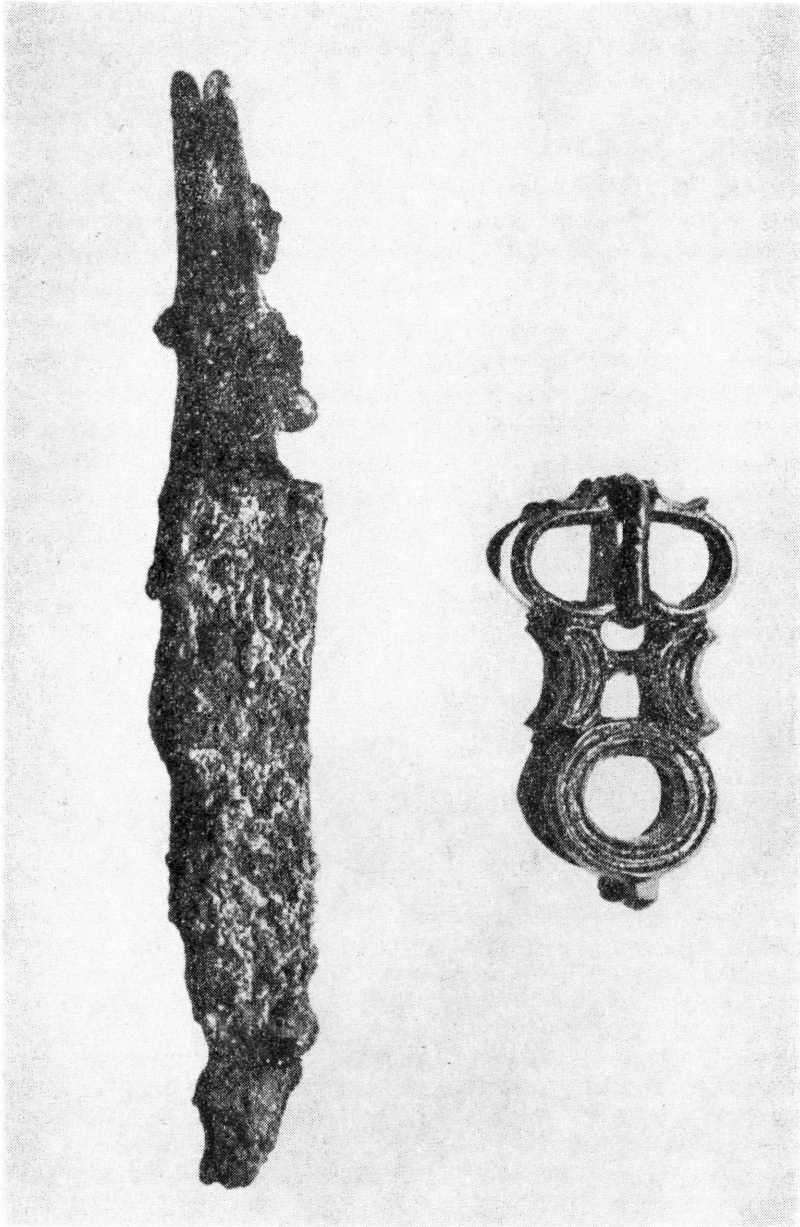
17. Γούναρης, Πόρτες, ὁ.π. καὶ τοῦ ἴδιου, *Τὸ βαλανεῖο*, ὁ.π.

Αυτά σημαίνουν ότι ο τάφος κατασκευάστηκε με spolia, που συνέλεξαν όταν ο ναός είχε παύσει να λειτουργεί, πιθανόν λόγω έτοιμορροπίας, και η διαρπαγή του οικοδομικού του υλικού ήταν δυνατή. Δεν είχε όμως όλοτελα καταρρεύσει. Ήταν οι σκέψεις αυτές είναι όρθες και σε συνδυασμό με αυτές που εξέθεσα στη σημ. 9 σχετικά με καταστροφικό γεγονός πριν το 615-620, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι της όριστικής κατάρρευσης του ναού προηγήθηκε περίοδος εγκατάλειψης ή άχρηστίας.¹⁸ Μέσα στον τάφο βρέθηκε χάλκινη πόρπη του λεγομένου «βαρβαρικού τύπου», που χρονολογήθηκε στο τέλος του 6ου ή στις αρχές του 7ου αι. και σιδερένιο μαχαιρίδιο (είκ. 5).¹⁹ Η πόρπη δεν είναι χλαμύδας αλλά ζώνης, που έδενε στη μέση ρούχο σφιχτό, διαφορετικό από τη γνωστή άρχαιοπρεπή ένδυμασία, περισσότερο όμως βολικό στις συνθήκες ζωής που επικρατούσαν τότε στους Φιλίππους. Τα χαρακτηριστικά της ταφής στο κατηχουμενείο του Όκταγώνου, ως προς τον προσανατολισμό και τη θέση του νεκρού, δικαιολογούν την άποψη ότι ο νεκρός ήταν χριστιανός.²⁰ Κατά την περιγραφή του P. Lemerle που προέταξα, όπου

18. Στην εγκατάλειψη και μετά από λίγα χρόνια κατάρρευση του Όκταγώνου αναφέρεται και ο Γ. Γούναρης, Πόρπες, δ.π. Ήταν οι συσχετισμοί με τη Θάσο είναι χρήσιμοι, τότε σημειώνω ότι το κτήριο στο οικόπεδο Βαλμᾶ στον Λιμένα της Θάσου παρουσιάζει μία πρώτη καταστροφή γύρω στα 575 και μία δεύτερη όριστική στα 619-620 (Fr. Blondé - A. Muller - A. Mulliez, «Une nouvelle place publique à Thasos. Les abords Nord du Passage des Théores de l'époque archaïque à l'époque paléochrétienne» *Revue Archéologique* 1987, fasc. 1, 38-39). Ταφές μέσα στην πόλη και εγκατάλειψη των δημοσίων, κοσμικών και εκκλησιαστικών, οικοδομημάτων παρατηρείται την εποχή αυτή και στην Κωνσταντινούπολη (C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople, IVe-VIIe siècles*, Παρίσι 1985, σ. 57-61).

19. Γούναρης, Πόρπες 49 κ.έ. Τοῦ ἰδίου, *Τὸ βαλανεῖο 61*. Ὁ Aupert, δ.π. 711 ἀναφέρει τὴν ἀνεύρεση στοῦ «κτῆριο μετὶ τις θέρμες» σιδερένιων μαχαιριδίων, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα θεωρεῖ πιθανὸν σλαβικά, «certains de ces couteaux peuvent être slaves». Γιὰ τὶς «βαρβαρικές» πόρπες καὶ τὴ σχέση τους μετὰ τὴ βυζαντινὴ μεταλλοτεχνία βλ. τελευταῖα D. I. Pallas, «Données nouvelles sur quelques boucles et fibules considérées comme avars et slaves et sur Corinthe entre le VIe et le IXe s.», *Byzantinobulgarica* 7 (1981) = «Bulgaria Pontica Medii Aevi», *Premier Symposium International, Nessèbre 23-26 mai 1979*, σ. 295-318. Πρβ. J. Karayannopoulos, «Zur Frage der Slavenansiedlungen auf dem Peloponnes», *RESEE* 9 (1971) 452.

20. Ὁ K. Setton (*Speculum* 25 (1950) 542) καὶ ἡ Gl. Davidson (*Corinth XII*, 267) ἐξέφρασαν τὴν ὑπόθεση ὅτι παρόμοιες πόρπες ἀνήκαν σὲ ἐκχριστιανισμένους βαρβάρους. Κατὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ πόρπη τῶν Φι-

Εἰκόνα 5. Πόρπη καὶ μαχαίριδιο ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ κατηχομενεῖο τοῦ Ὀκταγώνου.

γίνεται διάκριση Ἑλλήνων καὶ Σλάβων, ἡ ταφή θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ σὲ κάποιον Σλάβο. Οἱ Σλάβοι ὅμως τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἦσαν εἰδωλολάτρες καὶ ὁ τρόπος ταφῆς των ἦταν ἡ καύση. Εἶναι ἐλκυστικὸ λοιπὸν νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸν νεκρὸ τοῦ τάφου αὐτοῦ κάποιον ἀπὸ τὴ γενιὰ τῶν Φιλιππησίων, ποὺ ἔζησαν, ἀνίσχυροι ἀλλὰ πείσιμονες γιὰ τὴν ἐπιβίωση, τὴν καταστροφὴ τοῦ τόπου των.

Εἶναι φανερὸ ὅτι οἱ παραπάνω παρατηρήσεις μου μαρτυροῦν τὴ δραστηριότητα μικροῦ μόνον ἀριθμοῦ ἀνθρώπων. Εἶμαι βέβαιος ὅτι προσεκτικότερη ἔρευνα τῶν ἐρειπίων στοὺς Φιλίππους θὰ ἀποδώσει ἀσφαλῶς περισσότερα καὶ τοῦ ἀναμενομένου στοιχεῖα γιὰ τὴ φάση μετὰ τὴν καταστροφὴ, δὲν μπορεῖ, ὅμως, πρὸς τὸ παρόν, νὰ δώσει ἱκανοποιητικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα τί ἀπέγινε τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Φιλίππων. Τὸ πιθανότερο εἶναι μετὰ τὴν καταστροφὴ ὁ κορμὸς τοῦ πληθυσμοῦ νὰ μετακινήθηκε σὲ γειτονικὲς ὄρεινὲς περιοχές, ὡς εἶναι ἡ περιοχὴ τῆς Μάντρας Α τῶν Φιλίππων, ὅπου βρέθηκε ἐκτενὲς νεκροταφεῖο μεσοβυζαντινῶν χρόνων,²¹ ἐνῶ ἕνας μικρὸς μόνον ἀριθμὸς κατοίκων παρέμεινε στὴν παλιὰ πόλη.

Ἐνῶ στοὺς Φιλίππους οἱ κίονες καὶ τὰ ἄλλα spolia, ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ τὸ συγκροτήμα τοῦ Ὀκταγώνου, δὲν ξαναχρησιμοποιήθηκαν, παρὰ μόνον γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναυδρίου, τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου οἱ σεισμοὶ τοῦ 620 εἶχαν τὰ ἴδια καταστροφικὰ ἀποτελέσματα μὲ τὴν κατάρρευση πολλῶν ὑστερορωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν κτηρίων, ἡ προσπάθεια ἀνασυγκρότησης τῆς πόλης εἶχε διαφορετικὰ ἀποτελέσματα: οἱ Θεσσαλονικεῖς ἀπομάκρυναν τὰ πεσμένα ἐπιστύλια τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς Ἀγορᾶς ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης καὶ τὰ χρησιμοποίησαν γιὰ τὴν ἐπιδιόρθωση τῶν τειχῶν κοντὰ στὴ Ληταία καὶ στὴ Χρυσὴ πύλη.²² Καὶ ὅταν λίγο ἀργότερα καταστράφηκε ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, οἱ πολῖτες καὶ οἱ ξένοι, ποὺ εἶχαν ἐν τῷ μεταξύ συγκεντρωθεῖ σὲ αὐτὴ, ἀναστήλωσαν τὸν ναὸ τοῦ πολιούχου χρησιμοποιοῦντας γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν κιονοστοι-

λίπων νὰ ἀνῆκε σὲ Σλάβο χριστιανὸ μισθοφόρο τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Παρομοίου σχήματος πόρτες ζώνης ἔχουν βρεθεῖ καὶ μέσα στὴν Κωνσταντινούπολη βλ. τελευταῖα *Excavations at Sarayhane in Istanbul*, I, ὑπὸ R. M. Harrison (Princeton University Press and Dumbarton Oaks Research Library and Collection) Princeton 1986, σ. 264-265.

21. *AI* 32 (1977) Χρονικά, 291-292 (Χ. Πέννας).

22. Χ. Μπακιρτζής, «Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης», *Ἀρχαία Μακεδονία, II*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 269.

χιῶν βάσεις, κορμούς κίωνων καὶ κιονόκρανα, πού συγκέντρωσαν ἐπιμελῶς ἀπὸ κατεστραμμένα κτήρια.²³ Ἀπέδωσαν μάλιστα τὴν ἀναστήλωση αὐτὴ στὴ βοήθεια τοῦ προστάτη τους ἀγίου Δημητρίου, δείχνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὅτι ἡ δουλειὰ πού ἔγινε ἦταν, ἂν ὄχι πέραν, τουλάχιστον στὰ ὅρια τῶν δυνάμεών τους.²⁴ Αὐτὴ ἡ διαφορὰ στὶς δυνατότητες ἐκτέλεσης μεγάλων δημοσίων ἔργων χαρακτηρίζει τὶς δύο πόλεις στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ., στὸ κατώφλι τῶν λεγομένων «σκοτεινῶν αἰώνων». Ἡ Θεσσαλονίκη εἶναι ἓνα παράδειγμα πόλεως πού συγκέντρωσε τὶς ὑπάρχουσες δυνάμεις καὶ διέβη μὲ ἐπάρκεια τὴ μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο διασώζοντας κάποιον χαρακτήρα τῆς ἀρχαιότητος στὸ καινούργιο βυζαντινὸ πρόσωπό της. Οἱ Φίλιπποι μετὰ τὴν καταστροφή συνέχισαν καὶ αὐτοὶ νὰ ὑπάρχουν, ζώντας ὅμως στὸ περιθώριο τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ σὲ τόνους χαμηλότερους, πού δὲν συλλαμβάνονται εὐκολὰ ἀπὸ τὸ ἠχόμετρο τῆς Ἀρχαιολογίας, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπέρκεινται πλουσίων σὲ εὐρήματα παλαιοχριστιανικῶν στρωμάτων.²⁵

Συνοψίζω μὲ μία περιγραφή τῆς κατάστασης πού ἐπικρατοῦσε στὸς Φιλίππους στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. βασισιμένη στὶς ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες πού πιὸ πάνω ἐπεσήμανα: Στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. ὕστερα ἀπὸ κάποιο γεγονός, τὰ καταστροφικὰ ἀποτελέσματα τοῦ ὁποίου ἡ πόλη τῶν Φιλίππων προσπάθησε ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ θεραπεύσει, ὁ μητροπολιτικὸς ὀκτάγωνος ναὸς ἐγκαταλείπεται μὲ ἀποτέλεσμα θωράκια καὶ μαρμάρινες πλάκες ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ βήματος νὰ ἀποσπασθοῦν καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν στὴν κατασκευὴ κιβωτιόσχημου χριστιανικοῦ τάφου κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κατηχουμενείου. Εἶναι πιθανὸν τὸ ἴδιο γεγονός (σεισμός;) νὰ προκάλεσε τὴν κατάρρευση κτηρίου κοντὰ στὸ Ὀκτάγωνο καὶ τοῦ ὁποίου οἱ μαρμάρινοι κίονες μεταφέρθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν μὲ τάξη στὸ κατὰστρωμα τῆς Ἐμπο-

23. Γιὰ τὰ spolia, πού χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἀναστήλωση τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, βλ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Ἀθήνα 1952, σ. 144 καὶ 169 καὶ Χ. Μπακιρτζής, *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 27.

24. Διὰ τῆς τοῦ ἀθλοφόρου σπουδῆς τε καὶ συνάρσεως, ὡς ὁρᾶτε καὶ νῦν, ὁ ὑπερκαλλῆς οὔτος καὶ ἰαματοφόρος οἶκος ἀνιερώθη, ξένων καὶ πολιτῶν σωτήριος καὶ τῆς προτέρας ἡξιωμένος τιμῆς (Lemerle, Recueils παρ. 229).

25. Πρβ. τὴ διατυπωθεῖσα ἀνάγκη γιὰ προσεκτικότερη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων», T. Gregory, «Early Byzantine urban life: the view from the Korinthia», *The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers*, Washington, D.C. 1986, σ. 134.

ρικήσ ὁδοῦ γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦν ξανά. Ὁ χαρακτήρας τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν, ποὺ ἀκολούθησαν τὴν καταστροφή, καὶ μέσα στὴν τεχνολογικὴ παράδοση τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου βρίσκεται καὶ τὴ δραστήρια παρουσία φιλοπόλιδων ντόπιων κατοίκων, καὶ ὄχι κινουμένων ξένων ἐπιδρομέων, δηλώνει. Οἱ συνθήκες ὡστόσο ποὺ ἡ καταστροφή δημιούργησε δικαιολογοῦν τὴν ἐπικράτηση στοὺς Φιλίππους κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ διαφορετικοῦ καὶ πιὸ βολικοῦ στὶς περιστάσεις τρόπου ζωῆς, ὅπως ἐμφανίζεται καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐνδυμασίας, ποὺ εἶδαμε, καὶ στὰ γούστα γιὰ τὰ κοσμήματα ἐπὶ τὸ «βαρβαρικότερον» καὶ στὰ ταφικὰ ἔθιμα. Ὁχι πολὺ ἀργότερα, στὰ 615-620, νέες σεισμικὲς δονήσεις εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατάρρευση τοῦ ἤδη ταλαιπωρημένου στατικὰ ὀκταγώνου ναοῦ, τῶν προσκτισμάτων του καὶ τοῦ ἐπισκοπεῖου. Τὸ γεγονός ἐπέτεινε τὰ προηγούμενα φαινόμενα. Ὅσοι κάτοικοι τῶν Φιλίππων συνέχισαν νὰ μένουν στὴν πόλη ἀφοῦ διαμόρφωσαν ἐκ τῶν ἐνόντων πρόχειρους χώρους κατοικίας δίπλα στὴν κεντρικὴ ὀδικὴ ἀρτηρία ἐπεδόθησαν στὴν περισυλλογὴ χρησίμων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὰ ὁποῖα ἀποθήκευσαν σὲ ἀποθέτες, ἐνῶ μὲ σποιλία ἀνήγειραν μικρὸ ναῦδριο στὴ θέση τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ ἄλλοτε λαμπροῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ των.

Τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα καὶ τὰ συνεπαγόμενα συμπεράσματα, ποὺ ἐξετέθησαν πιὸ πάνω, δὲν θέτουν σὲ ἀμφισβήτηση τὶς ἀβαροσλαβικὲς ἐπιδρομὲς πρὶν τὸ 600 καὶ τὴν ἐγκατάσταση μεμονωμένων σλαβικῶν φυλετικῶν ὁμάδων μετὰ τὸ 600 στὰ βυζαντινὰ ἐδάφη στὴ βόρεια Βαλκανικὴ, οὔτε καὶ τὶς προσπάθειες τῶν ὁμάδων αὐτῶν νὰ καταλάβουν τὴ Θεσσαλονικὴ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰ.²⁶ Διαπιστώνουν ὁμως ὅτι τὰ γεγονότα αὐτὰ καὶ οἱ βλαπτικὲς γιὰ τὸ Βυζαντινὸ κράτος συνέπειές τους δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν καθολικὴ ἐφαρμογὴ, οὔτε νὰ ἐρμηνεύσουν ὅλα τὰ φαινόμενα ποὺ παρατηροῦνται σὲ μία μεταβατικὴ περίοδο ἀπὸ τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα στὸν Μεσαίωνα. Τουλάχιστον στὴν περίπτωση τῶν Φιλίππων, ἀλλὰ καὶ τῆς Θάσου, τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ὑποδεικνύουν ὡς αἰτία τῶν καταστροφῶν στὰ τέλη τοῦ 6ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. φυσικὰ φαινόμενα, σεισμούς.

26. Βλ. τελευταῖα I. Καραγιαννόπουλο, «Ἡ ἐπικοινωνία Θεσσαλονίκης - Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς 7ο-9ο αἰ.», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φίλοσ. Σχ. τοῦ Ἀριστ. Παν. Θεσσαλονίκης* 22 (1984) 213-214. Τοῦ ἴδιου, «Byzance et les Slaves», *The 17th International Byzantine Congress, Abstracts of Short Papers*, Washington, D.C. 1986, σ. 165-166.

VERA VON FALKENHAUSEN

RÉSEAUX ROUTIERS ET PORTS DANS L'ITALIE MÉRIDIONALE BYZANTINE (VIe-XIe s.)

Les voyages et les longs voyages en particulier ne faisaient pas partie de la vie quotidienne du Byzantin moyen, s'il est possible de s'imaginer un tel personnage. Mais les Byzantins, mentionnés plus fréquemment dans nos sources, et surtout dans les sources narratives, voyageaient beaucoup: militaires et ambassadeurs, saints, vivants et morts, pèlerins et marchands, quoique, malheureusement, les informations à propos de cette dernière catégorie soient plutôt rares. Il vaut donc la peine de tracer leurs itinéraires et de les comparer avec les itinéraires de l'antiquité grecque et romaine, qui sont beaucoup mieux documentés et étudiés. Quant à la région de l'empire byzantin, qui sera traitée dans cette communication, l'Italie méridionale du VIe au XIe siècle, il y a deux questions qui nous intéressent:

- (1) Quels étaient les principaux ports italiens de communication avec Constantinople et avec les parties orientales de l'empire?
 - (2) Quel était le réseau routier interne communément en usage?
- Pour ce qui suit, je me base presque exclusivement sur des sources écrites, étant donné que les témoignages archéologiques sont plutôt réticents. En effet, peu nombreuses sont les fouilles médiévales effectuées dans la région qui nous intéresse; les comptes rendus même des plus importantes, comme par exemple celles d'Otrante, n'ont pas encore été publiés après une dizaine d'années.¹

Sur la Table Peutingerienne, qu'on attribue maintenant en général au milieu du IVe siècle,² aussi bien pour les Pouilles que

1. D. Michaelides – D. Whitehouse, «Scavi di emergenza a Otranto. Nota preliminare», *Archeologia medievale* 6 (1979) 269 sq.

2. G. Uggeri, *La viabilità romana nel Salento*, Mesagne 1983, 150-155.

pour la Calabre, est indiqué un grand nombre de stations routières le long des côtes, liées entre elles par une route littorale et par des communications maritimes.³ Cette carte reflète donc l'état de la géographie humaine de la Grande Grèce, qui était caractérisée par une succession d'habitats portuaires le long des côtes de l'Italie méridionale. Bien que sur un plan plus réduit et plus modeste, ces villes continuent à exister jusqu'au Ve siècle; après cette date, celles de la Calabre commencent visiblement à diminuer pour des raisons multiples: (1) Quand la Calabre cesse de fournir les denrées à la Grèce et à Rome, les villes portuaires perdent leur raison d'être. (2) Les invasions lombardes et arabes forcent les habitants à transférer leurs habitats dans les montagnes de l'hinterland.⁴ Les côtes adriatiques et ioniennes des Pouilles, cependant, ont été habitées pendant tout le moyen âge jusqu'à maintenant.⁵

Ce développement médiéval devient évident dans la description de l'Italie du «Livre du Roi Roger», rédigé en 1154 par le géographe arabe Edrisi, qui mentionne une seule ville portuaire entre Tarente et Reggio sur la côte ionienne, c'est-à-dire Crotona.⁶ Sur le littoral tyrrhénien de la Calabre au nord de Reggio, sont indiqués Nicotera, Tropea, Amantea et Scalea,⁷ tandis que la côte

3. K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*, Stuttgart 1916, 351-358; G. Lugli, «Il sistema stradale della Magna Grecia», dans «*Vie di Magna Grecia*». *Atti del II convegno di studi sulla Magna Grecia (Taranto, 14-18 ottobre 1962)*, Naples 1963, 30.

4. U. Kahrstedt, *Die wirtschaftliche Lage Grossgriechenlands in der Kaiserzeit* (Historia. Einzelschriften 4), Wiesbaden 1960, passim; P. G. Guzzo, «Il territorio dei Bruttii», dans *Società romana e produzione schiavistica. L'Italia: insediamenti e forme economiche* (a cura di A. Giardina e A. Schiavone), Bari 1981, pp. 120-123; J.-M. Martin - G. Noyé, «Guerre, fortifications et habitats en Italie méridionale du Vème au Xème siècle», dans «*Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde méditerranéen au moyen âge*». Colloque organisé par la Casa de Velázquez et l'École Française de Rome (Madrid, 24-27 novembre 1985), (Publications de la Casa de Velázquez - série arch.- fasc. XII. Collection de l'École Franç. de Rome 105) 1988, pp. 231 sq.

5. Martin - Noyé, *Guerre, fortifications et habitats* 229.

6. *L'Italia descritta nel «Libro del Re Ruggero»*, compilato da Edrisi (Testo arabo pubblicato con versione e note da M. Amari e C. Schiaparelli), Rome 1883, pp. 71-74, 111.

7. *Ibidem* 96-98.

adriatique se distingue par une succession continuelle d'habitats urbains et portuaires entre Otrante et le Montesantangelo.⁸

Quant à l'époque byzantine, ce qui frappe le plus à première vue est le fait que les deux ports naturels les plus grands et les mieux protégés des Pouilles, ceux qui étaient les plus fréquentés pendant l'antiquité, c'est-à-dire Brindisi et Tarente, perdirent leurs positions privilégiées dans le trafic avec l'Orient. Au moins à partir du IXe siècle ils furent complètement substitués par Otrante, un petit port situé à l'entrée de la mer adriatique, où se concentrait le trafic maritime entre l'Italie et les régions orientales de l'empire.

Le vieux port de Tarente avait déjà perdu beaucoup de son attrait après la construction du prolongement de la Voie Appienne de Tarente à Brindisi via Oria vers la moitié du IIIe siècle av. J.-C.,⁹ et de la *via Traiana*, la voie directe de Bénévent à Brindisi, en 109,¹⁰ étant donné que de ce dernier port on traversait commodément la Mer Adriatique jusqu'à Durazzo, point de départ de la *via Egnatia*.¹¹ Cependant, malgré un certain déclin, le port de Tarente ne fut pas complètement abandonné. Au printemps 663, l'empereur Constant II le choisit comme lieu de débarquement pendant son expédition contre les Lombards, parce que de là, par la Voie Appienne on entra directement au coeur du duché de Bénévent.¹² Plus tard, pendant l'occupation arabe (840 env.- 880), Tarente servit comme base navale de l'émirat de Bari et des pirates sarrasins, grâce à sa situation favorable par rapport à l'Afrique. En 867, le moine franc Bernard, qui pendant son pèlerinage en

8. Ibidem 103 sq.

9. L. Moretti, «Problemi di storia tarantina», dans «*Taranto nella civiltà della Magna Grecia*». *Atti del X Convegno di studi sulla Magna Grecia (Taranto, 4-11 ottobre 1970)*, Naples 1971, pp. 54 sq.; G. Uggeri, «La via Appia da Taranto a Brindisi. Problemi storico-topografici», *Ricerche e studi. Quaderni del Museo archeologico provinciale «Francesco Ribezzo» di Brindisi* 10 (1977) 173 sq., 195; Uggeri, *La viabilità romana* 183, 216-218.

10. Uggeri, *La via Appia* 177-179.

11. G. Uggeri, «Relazioni marittime tra Aquileia, la Dalmazia e Alessandria», dans *Aquileia, la Dalmazia e l'Ilirico*, I (Antichità altoadriatiche 26), Udine 1985, 176.

12. Pauli *Historia Langobardorum*, V, 6 sq. (*MGH Scriptores rerum Lang. et Ital.*) 146 sq.; P. Corsi, *La spedizione italiana di Costante II*, Bologne 1983, 131 sq.

Terre Sainte s'embarqua à Tarente, vit dans le port six grands bateaux chargés de 9.000 prisonniers bénéventains, prêts à partir pour l'esclavage africain.¹³ Mais à partir de la reconquête byzantine de la ville en 880 et jusqu'à l'occupation normande dans la seconde moitié du XIe siècle, Tarente n'est plus mentionnée comme port de jonction entre l'Italie et l'Orient.¹⁴

La situation de Brindisi est bien semblable à celle de Tarente: occupée par les Lombards dans la seconde moitié du VIIe siècle et par les Arabes vers 838, Brindisi est rarement citée dans nos sources après la reconquête byzantine entre 875 et 880. En effet, la notice de la chronique de Jean Scylitzes, selon laquelle le stratège Nicéphore Phocas s'y serait embarqué en 885 pour Constantinople, est isolée.¹⁵ L'insignifiance de la ville à l'époque byzantine, déclarée dans la vie anonyme de S. Leucius *parvissimum oppidum*,¹⁶ est d'ailleurs confirmée par le transfert du siège épiscopal de Brindisi à Oria¹⁷ et par les fouilles stratigraphiques effectuées au centre moderne de Brindisi, qui ont produit très peu de matériel archéologique de la période qui date de l'époque impériale jusqu'au XIIe siècle.¹⁸ Le port de Brindisi ne sera à nouveau utilisé que pendant les dernières années de la domination byzantine.¹⁹

13. «Itinerarium Bernardi monachi Franci», dans *Itineraria Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae bellis sacris anteriora*, edd. T. Tobler – A. Molinier, I, 2, Genève 1880, 310 sq.; F. Avril – J.-R. Gaborit, «L'Itinerarium Bernardi monachi et les pèlerinages d'Italie du sud pendant le haut moyen âge», *Mélanges de l'École Franç. de Rome* 79 (1967) 273, 280 sq.

14. Je ne connais qu'une exception, c'est-à-dire le diacre Daferius, moine du Mont Cassin, qui fut envoyé à Constantinople par Tarente peu d'années après la reconquête de la ville par les Byzantins: Erchemperti *Historia Langobardorum Beneventanorum*, c. 80 (*MGH* Scriptorum rerum Lang. et Ital.) 264; V. von Falkenhausen, «Taranto in epoca bizantina», *Studi medievali* III s., vol. 9, 1 (1968) 145 sq.

15. *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum* (ed. Thurn, *CFHB* 5) 262 sq.

16. *AASS* Ianuarii I, 672.

17. P. F. Kehr – W. Holtzmann, *Italia pontificia*, IX, Berlin 1962, pp. 383 sq.

18. St. Patitucci Uggeri, «Saggio stratigrafico nell'area di San Pietro degli Schiavoni a Brindisi. Relazione preliminare 1975-1976», *Ricerche e studi. Quaderni del Museo archeologico provinciale «Francesco Ribezzo» di Brindisi* 9 (1976) 138-154, 186-192.

19. Ioannes Scylitzes, 427; Ἡ συνέχεια τῆς χρονολογίας τοῦ Ἰωάννου Σκυ-

À l'époque byzantine, le principal port de jonction entre l'Italie méridionale et l'empire est donc Otrante, tête de pont du trajet le plus bref à travers la Mer Adriatique. Le port doit sa fortune au prolongement de la Voie Appienne de Brindisi à Otrante, effectué à l'époque romaine. Dans *l'Itinerarium Antonini*,²⁰ et dans *l'Itinerarium maritimum*, rédigé à la même époque, Otrante est mentionnée à côté de Brindisi comme point de départ du trajet pour Valona en Epire.²¹ En 333/4, le pèlerin anonyme de Bordeaux revenant de la Terre Sainte par Valona, débarqua à Otrante, qui alors devait être un lieu plutôt modeste, étant donné que la *mansio* otrantine se trouvait à mille pas en dehors des murs.²² Pendant les dernières années de la guerre gothique, Otrante se révéla un port fortifié de grande valeur stratégique;²³ mais c'est surtout après la conquête lombarde de l'Italie méridionale, après la prise de Brindisi et de Tarente par le duc Romuald, qu'Otrante devint essentielle pour les intérêts byzantins parce qu'alors ce port seul garantissait les communications régulières entre Constantinople, la Grèce et les territoires calabrais et siciliens, qui appartenaient encore à l'empire d'Orient. Après une brève occupation par les Bénéventains Otrante fut reprise par les Byzantins en 758, et à partir de ce moment elle resta la principale ville portuaire byzantine en Italie. Elle était en effet l'étape obligatoire pour tous les voyageurs civils et militaires qui se déplaçaient de Constantinople ou en général de l'Orient vers la péninsule italienne et en

ἀίτση (*Ioannes Skylitzes continuatus*) (éd. Tsolakes), 168 sq.; Anonymi Barenensis Chronicon (Muratori, *Rer. Ital. Script.* V) 151; Annales Lupi Protospatharii (*MGH Scriptorum* V) 59 sq.

20. *Itinerarium Antonini*, dans: *Itineraria Romana*, I (éd. Cuntz) 16 sq.: *Item ab Equo Tutico Hydrunto ad Traiectum*; 49: *Item a Brundisio sive ab Hydrunto trajectus Aulonam stadia num. I.*

21. *Itinerarium maritimum*, ibidem, 78: *A Brundisio de Calabria sive ab Hidrunti Aulona stadia M*; Uggeri, *La viabilità* 145-147.

22. *Itinerarium Burdigalense*, dans: *Itineraria et alia Geographica (Corpus christianorum. Series Latina 175)*, Turnholt 1965, 22 sq.; R. Gelsomino, «L'*Itinerarium Burdigalense e la Puglia*», *Vetera christianorum* 3 (1966) 164 sq., 186 sq.

23. Procope, *De bellis*, 5.15.20, 6.5.1, 7.9.22, 7.10.5-11, 7.18.4-8, 7.22.20-22, 7.23.12 sq., 7.26.28, 7.27.4, 7.30.2,9, 8.23.17, 8.26.4, 8.34.10-14.

sens inverse.²⁴ C'est pour cela qu'Otrante finit par devenir un endroit de première importance politique: tous les gouverneurs du thème de Longobardie et du catépanat d'Italie avec leur suite y arrivaient,²⁵ et tous les ambassadeurs impériaux en mission à Rome ou en Europe occidentale y passaient et y recevaient leurs nouvelles instructions.²⁶ Bref, Otrante devenait un centre d'information, une charnière entre l'Orient et l'Occident. Par conséquent, la ville était bien défendue contre les ennemis intérieurs et extérieurs. D'une part les contrôles policiers des voyageurs étaient plutôt sévères (en fut victime Saint-Grégoire le Décapolite, qui, passant par Otrante y fut mis en prison, soupçonné d'être un espion arabe²⁷); d'autre part les fortifications devaient être bien solides, étant donné que malgré plusieurs assauts Otrante ne fut jamais prise par les Arabes.²⁸

24. V. von Falkenhausen, *La dominazione bizantina nell'Italia meridionale dal IX all'XI secolo*, Bari 1978, p. 138; Ead., «I Bizantini in Italia», dans: G. Cavallo, et al., *I Bizantini in Italia*, Milan 1982, pp. 91, 132; G. Anrich, *Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche* (Texte und Untersuchungen, I), Leipzig - Berlin 1913, p. 169 s.

25. J. Lefort - J.-M. Martin, «Le sigillion du catépan d'Italie Eustathe Palatinos pour le juge Byzantios (Décembre 1045)», *Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen âge - Temps modernes* 98, 2 (1986) 528; Anonymus Barensis 151; Guillaume de Pouille, *La geste de Robert Guiscard*, éd. M. Mathieu (Istituto siciliano di studi bizantini e neoellenici. Testi 4) Palerme 1961, I, vv. 407-409, p. 120, vv. 442-446, p. 122, vv. 558-572, pp. 128-130, II, vv. 1-3, p. 132.

26. *Vita Euthymii patriarchae Cp.* (éd. Karlin-Hayter) 87; Nicholas I, Patriarch of Constantinople (éd. Jenkins - Westerink, *CFHB* 6), ep. 83, p. 342; The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus (éd. Vinson, *CFHB* 23), ep. 2, p. 4; *The Chronicle of Ahimaaz*, Translated with an Introduction and Notes by M. Salzman (Columbia University Oriental Studies 18), New York 1924, 69 sq.

27. F. Dvornik, *La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au XIe siècle*, Paris 1926, p. 58; C. Mango, «On Re-Reading the Life of St. Gregory the Decapolite», *Βυζαντινά* 13 (1985) 637 sq. Des contrôles semblables étaient d'ailleurs en fonction à Butrinto, de l'autre côté de la mer adriatique. À la fin du IXe siècle, pendant un voyage de Reggio Calabria à Patras, le moine italo-grec Saint-Elie le Jeune et son disciple furent arrêtés à Butrinto par les autorités byzantines, qui les accusaient d'être des Sarrasins et des espions: *Vita di Sant'Elia il Giovane* (éd. Rossi Taibbi) 42.

28. M. Amari, *Biblioteca arabo-sicula. Versione italiana*, I, Rome-Turin

Si les Byzantins préféraient nettement le port d'Otrante à ceux de Brindisi et de Tarente, leurs raisons étaient plutôt dictées par des nécessités stratégiques et politiques que par des avantages de navigation. Bien sûr le trajet Otrante – Valona était le plus bref, mais les ports de Tarente et de Brindisi étaient plus grands et mieux protégés en cas de tempête.²⁹ C'est pour cela qu'ils étaient préférés à l'époque normande et pendant les Croisades,³⁰ et qu'ils étaient recommandés par les géographes et par les manuels de navigation du moyen âge.³¹ Pour les Byzantins, comptait probablement le fait que Otrante, située sur la pente d'une montagne, était mieux fortifiée et plus facile à défendre que les deux autres villes, qui s'étendaient dans la plaine. En ce qui concerne Tarente, sa situation géographique était défavorable par rapport à la configuration des thèmes byzantins: pour y parvenir, on devait naviguer autour de la Terre d'Otrante (deux jours à peu près, selon Procope³²), et, une fois arrivé, on se trouvait plutôt loin des centres du pouvoir byzantin qui se concentraient sur la côte des Pouilles. Par contre, Brindisi était bien placée sur la côte adriatique; mais pendant les IXe et Xe siècles Durazzo — le port avec lequel Brindisi communiquait de l'autre côté de la mer — et la *via Egnatia* n'étant guère contrôlés par les Byzantins,³³ les avantages straté-

1880, pp. 128, 191; 412, 422, 432; J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071)*, Paris-Rome 1904, pp. 208, 214, 325.

29. Pour Brindisi: *Guillaume de Pouille*, V, vv. 130-133, p. 242.

30. Brindisi: Anonymus Barenis 155; Lupus Protospatharius 61; Anne Comnène, *Alexiade*, I, 15.1-16.1; III, 12.2-7; VI, 5.3 (éd. Leib I, 53-57, 139-141; II, 51); D. Abulafia, *The Two Italies*, Cambridge 1977, p. 144; K. E. Setton, *A History of the Crusades*, I, Philadelphia 1955, p. 278, 358, 491. Tarente: *Guillaume de Pouille*, V, vv. 127-131, p. 242; «Epistola Mauritii Catanensis episcopi de translatione divae virginis Agathae Byzantio Catanam», dans: O. Gaetani, *Vitae sanctorum Siculorum*, I, Palerme 1657, 55; Setton, *History of the Crusades*, II, 435.

31. *L'Italia descritta nel «Libro del Re Ruggero»* 74 sq., 103; Il compasso da navigare. Opera italiana della metà del secolo XIII (a cura di B. R. Motzo), *Annali della Fac. di Lett. e Filos. della Univ. di Cagliari*, 8 (1947) 25, 27.

32. Procope, *De bellis*, 7.22.12.

33. A. Pertusi, «Bisanzio e l'irradiazione della sua civiltà in Occidente nell'alto Medioevo», dans: *Centri e vie di irradiazione della civiltà nell'alto Medioevo*, *SCIAM* (18-23 aprile 1963), Spoleto 1964, 83. En effet, à cette époque,

giques, qui avaient distingué le port de Brindisi à l'époque romaine, avaient disparu. Seulement après la reconquête de la Macédoine et de Durazzo par Basile II, Brindisi fut reconstruite et reprit de l'animation.³⁴

Pour qui venait de l'Orient à Otrante, les routes maritimes se divisaient en deux: l'une suivait la côte adriatique des Pouilles vers le Nord – Ouest, l'autre la côte ionienne vers la Calabre et la Sicile. Saint-Leucius, par exemple, venant d'Adrianople à bord d'un bateau destiné à Reggio Calabria, débarqua à Otrante pour continuer son voyage vers le Nord sur un navire dalmatien.³⁵ Des ports adriatiques Brindisi en déclin a déjà été mentionnée; Egnatia était détruite et complètement abandonnée depuis le VIIe siècle.³⁶ Bari par contre, dont le port ne jouissait pas d'une grande considération pendant l'antiquité,³⁷ était devenue au XIe siècle le centre

qui voyageait d'Italie en Grèce ou à Constantinople prenait la route maritime suivante: Otrante – Butrinto – Corfù – Leukas – Naupaktos: *Vita di Sant'Elia il Giovane* 42, 44, 108, 116; «Liutprandi Relatio de legatione Constantinopolitana», dans: *Die Werke Liudprands von Cremona* (éd. Becker, *MGH, SSRG*) 207-212. Ensuite, il y avait qui traversait la Grèce par terre (*Vita di Sant'Elia il Giovane* 110, 116) et qui continuait le voyage par mer, en côtoyant le Péloponnèse (N. Putignani, *Istoria della vita, de'miracoli e della traslazione del gran taumaturgo S. Nicolò, arcivescovo di Mira*, Naples 1771, pp. 558-560; Epistola Mauritii 55), et en abordant dans une île. Naxos, par exemple, se trouvait sur la route pour Constantinople: pendant sa déportation de Rome à Byzance en 653, le pape Martin Ier, y passa quelques jours (*PL* 87, 202); et l'inscription funéraire d'un moine calabrais, mort au IXe siècle à Naxos, est encore conservée (G. Pugliese Carratelli, «Un monaco calabrese à Naxos nel sec. IX», *Archivio storico per la Calabria e la Lucania* 22/23 (1953/4) 80 sq.).

34. Ce n'est certainement pas par hasard si la reconquête de Durazzo par les Byzantins en 1005 est mentionnée dans les *Annales* de Lupus Protospatharius (p. 56), un auteur, qui en général se limite à rappeler des événements concernant Bari et les Pouilles. Une inscription latine, qu'on attribue pour des raisons épigraphiques à la première moitié du XIe siècle, conservée sur une colonne romaine de Brindisi, parle de la reconstruction de la ville par le protospathaire impériale Lupus: R. Jurlaro, «Epigrafi medievali brindisine», *Studi salentini* 29-30 (1968) 285.

35. *AASS* Januarii I, 672.

36. F. D'Andria, «Osservazioni sulle ceramiche in Puglia fra tardoantico e alto medioevo», *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa* (Cl. di Lett. e Filos.) s. III, vol. 7, 1 (1977) 76-84.

37. I. Baldassarre, *Bari antica. Ricerche di storia e di topografia*, Bari 1966, p. 61 sq.

d'une importante activité commerciale maritime avec l'Orient; en effet, la *Translatio* des reliques de Saint-Nicolas de Myra à Bari en 1087 se lit comme un portulan.³⁸ L'importance croissante du port de Bari est certainement due à la fonction politique de la ville, qui, à partir de la fin du IXe siècle, était la capitale du thème de Longobardie et successivement du catépanat d'Italie.³⁹ On peut constater un développement analogue quelques siècles auparavant à Classe, port de Ravenne, capitale de l'Exarchat d'Italie.⁴⁰ Le port de Siponto, dans l'antiquité communiquant avec Salona,⁴¹ fut réactivé au XIe siècle, malgré le danger permanent de s'ensabler.⁴² Pour la population de la Dalmatie, c'était le port d'arrivée des pèlerins désireux de visiter le sanctuaire de Montesantangelo, tandis que les Byzantins s'en servaient pendant la navigation côtière, surtout durant la dernière période de leur domination en Italie, quand les Normands avaient déjà occupé l'hinterland apulien.⁴³

38. Putignani, op. cit. 556-560.

39. V. von Falkenhausen, «Bari bizantina: profilo di un capoluogo di provincia (secoli IX-XI)», dans: G. Rossetti, *Spazio, società, potere nell'Italia dei Comuni*, Naples 1986, pp. 210-212. Parmi toutes les villes portuaires de l'Italie byzantine, Bari est la seule, où soient documentés des *parathalassitai*, fonctionnaires chargés du contrôle de la marine marchande: von Falkenhausen, *La dominazione* 141; N. Oikonomidès, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *TM* 6 (1976) 133, n. 44. Mais vu les grandes lacunes de notre documentation — les archives médiévales d'Otrante, par exemple, ont complètement disparu — on n'a pas la possibilité de savoir s'il s'agit d'une évidence fortuite ou bien d'une donnée historique.

40. Le port de Classe fut construit probablement après que Ravenne était devenue résidence impériale: G. A. Mansuelli, «Le fonti antiche per i problemi urbanistici», dans: *Ravenna e il porto di Classe. Venti anni di ricerche archeologiche tra Ravenna e Classe*, a cura di G. Bermond Montanari, Imola 1983, p. 17. Après la chute de l'Exarchat d'Italie, le port perdait sa raison d'être; en effet, la documentation archéologique s'arrête vers la fin du VIIIe siècle: *Ravenna e il porto di Classe* 21, 65, 68, 79-84, 121, 204.

41. *Itinerarium maritimum* 78 sq.

42. G. Schmiedt, «Contributo della fotografia aerea alla ricostruzione della antica laguna compresa fra Siponto e Salapia», *Archivio storico pugliese* 26 (1973) 159-167. La reprise du port de Siponto est certainement liée à la reconstruction des villes de la Capitanata par le catépan Basile Boioannes: von Falkenhausen, *La dominazione* 57-59.

43. Anonymus Barenensis 152; *Chronica monasterii Casinensis* (éd. Hoffmann, *MGH Scriptores* 34) 370.

Des anciens ports de la côte ionienne, Crotone seulement, à mi-chemin entre Otrante et Reggio, survit, à l'époque byzantine, grâce à sa position sur un rocher, le lieu de l'ancienne acropole, alors que la ville gréco-romaine s'étendait dans la plaine.⁴⁴ Considéré d'une certaine importance stratégique pendant la guerre gothique,⁴⁵ le port, ou mieux les ports au nord et au sud de l'habitat médiéval, avaient une bonne réputation parmi les navigateurs du moyen âge⁴⁶ et sont plusieurs fois mentionnés dans les descriptions de voyages entre la Sicile et Constantinople.⁴⁷ Selon Anne Comnène Robert le Guiscard aurait fait choisir le faux empereur Michel VII parmi les pèlerins, qui débarquèrent à Crotone pour visiter les tombeaux des Apôtres à Rome.⁴⁸ À première vue cette indication est étrange, étant donné que les routes les plus fréquentées pour Rome partaient de Brindisi, d'Otrante ou de Tarente. Mais le duc normand avait peut-être bloqué pour des raisons militaires les principaux ports des Pouilles aux navires étrangers. Cette hypothèse pourrait être soutenue par le fait que des mesures semblables furent prises par le roi normand Guillaume II en 1184, quand il préparait une campagne contre l'empire byzantin: pour éviter la diffusion anticipée de ses préparatifs, il bloqua tout le trafic naval en Sicile jusqu'au départ de la flotte royale.⁴⁹

Comme pendant l'antiquité,⁵⁰ Reggio, ou plutôt Catona près de Reggio, restait à l'époque byzantine le port principal de transit entre la Calabre et la Sicile et entre les mers ionienne et tyrrhénienne.⁵¹

44. «Crotone». *Atti del XXIII Convegno sulla Magna Grecia (Taranto, 7-10 ottobre 1983)*, Naples 1984, passim.

45. Procope, *De bellis*, 7.28.3, 7.30.14, 8.25.24 sq., 8.26.1 sq.

46. G. Schmiedt, «I porti italiani nell'alto Medioevo», dans: *La navigazione mediterranea nell'alto Medioevo*, *SCIAM* (Spoleto, 14-20 aprile 1977) I, Spoleto 1978, 188 sq.

47. Le *Liber pontificalis* (éd. Duchesne) I, 390; *AASS Februarii* III, 228.

48. Anne Comnène, *Alexiade*, I, 12.8 (éd. Leib, I, 45).

49. Ibn Gubayr, dans: M. Amari, *Biblioteca arabo-sicula. Versione italiana*, I, Turin-Rome 1880, p. 168.

50. G. P. Givigliano, «La topografia della Calabria attuale in età greca e romana», dans *Calabria bizantina. Istituzioni civili e topografia storica*, Rome 1986, p. 61 sq.

51. Vita S. Leucii, *AASS Ian. I*, c. 17, p. 672; Vita S. Philarethi iun.,

Avant la conquête de Lipari par les Arabes durant la seconde moitié du IXe siècle, beaucoup de bateaux en voyage entre la Calabre ou la Sicile et Naples ou Rome, comme d'ailleurs à l'époque romaine,⁵² touchaient les îles éoliennes, pour éviter la plus longue navigation côtière. Ce parcours était particulièrement attrayant pour des raisons touristiques, à savoir le panorama des volcans et le sanctuaire près du tombeau de l'Apôtre Saint-Barthélemy. En 526, par exemple, un Romain de retour de la Sicile passa par Lipari, où un hermite local l'informa de la mort de Théodéric, qu'il avait appris par une vision: *Nam hesterno die hora nona inter Johannem papam et Symmachum patricium discinctus atque discalciatus et vincitis manibus deductus in hac vicina Vulcani olla iactatus est.*⁵³ Environ deux cents ans après, en 729, le moine anglais Willibald, qui revenait d'un pèlerinage en Terre Sainte, voyagea exprès de Reggio à Lipari, pour visiter cet «enfer de Théodéric» et pour prier dans l'église de Saint-Barthélemy, dont les reliques y furent vénérées au moins à partir de la seconde moitié du VIe siècle.⁵⁴ Un autre voyageur d'Orient, Grégoire, en 787 de retour du IIe concile de Nicée, côtoya Lipari au cours de son voyage vers Naples et Rome.⁵⁵ Il semble, en effet, que l'étape éolienne était presque obligatoire, car elle fut insérée dans l'itinéraire de Saint-Paul de Reggio à Pozzuoli par l'auteur anonyme des Actes apocryphes de Saint-Pierre et Saint-Paul, rédigés à Rome, probablement vers la fin du VIIIe siècle.⁵⁶

AASS Aprilis I, cc. 11, 14, pp. 605 sq.; Vita S. Leonis ep. Catan., *AASS* Febr. III, p. 228; Vita Willibaldi (*MGH* Scriptorum XV, 1) 93, 101.

52. C. Lucilii Carminum reliquiae, III (éd. Marx) I, 9: *...et saepe quod ante / optasti, freta, Messanam, Regina videbis moenia, tum Liparas, Facelinae templa Dianae.*

53. Grégoire le Grand, *Dialogues*, IV, 31, 1-3 (éd. et trad. de Vogüé et Antin, *SC* 265), III, 104.

54. Vita Willibaldi episcopi Eichstetensis (*MGH* Scriptorum XV, 1) 101 sq.; L. Bernabò Brea, *Le Isole Eolie dal tardo antico ai Normanni*, Ravenne 1988, pp. 37-44.

55. Bernabò Brea, *Le Isole* 40-42.

56. Πράξεις τῶν ἀγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, dans: R. A. Lipsius, *Acta Apostolorum apocrypha*, I, Lipsiae 1891, 181 sq. Le *terminus ante quem* de la rédaction de ce texte est déterminé par l'usage du nom de Calabre dans le sens moderne, et par l'affermissement du culte de Saint-Erasme à Gaète.

Pour des raisons évidentes, après la conquête arabe de la Sicile et la défection de Rome, la route maritime et les ports de la côte tyrrhénienne de la Calabre étaient beaucoup moins fréquentés qu'auparavant. En témoigne la décadence du port de Vibo Valentia, où se rencontraient les routes Capua – Reggio et Squillace – Vibo.⁵⁷ À l'époque romaine, cette escale importante sur la ligne de navigation de Pozzuoli à Reggio était régulièrement utilisée pour le transport du bois de la Sila à Rome et à Naples et était fréquentée par les voyageurs. Cicéron, par exemple, s'y est arrêté bien quatre fois pendant des voyages en Calabre et en Sicile (entre 75 et 45 av. J.C.), arrivant trois fois en bateau et une fois par les routes intérieures.⁵⁸ Selon les témoignages archéologiques, la ville était florissante à l'époque impériale,⁵⁹ et encore à la fin du VIe siècle, Grégoire le Grand sollicitait l'évêque de Vibo pour qu'il s'intéressât au transport du bois nécessaire pour les réparations des toits de Saint-Pierre et de Saint-Paul à Rome.⁶⁰ Après cette

L'extension du terme Calabre de la Terre d'Otrante à l'ancienne province des *Bruttii* avait déjà eu lieu avant 680: M. Schipa, «La migrazione del nome 'Calabria'», *Archivio storico per le province napol.* 20 (1895) 23-47. Les arguments de A. Guillou, «L'Italia bizantina dall'invasione longobarda alla caduta di Ravenna», dans *Storia d'Italia*, diretta da G. Galasso, I, Turin 1980, p. 236, qui date la création du duché de Calabre à la première moitié du VIIe siècle — avant 653, ne sont pas convaincants. En effet, Guillou base son hypothèse sur le texte d'une lettre du pape Martin I, concernant sa déportation de Rome à Constantinople en 653, dans laquelle il dit: *Non autem Mesenae tantum, sed et in Calabria; et non tantum in Calabria, quae subdita est magnae urbi Romanorum, sed et in plurimis insularum... nullam compassionem adeptus sum* (PL 87, 202). Mais étant donné que tous les bateaux de la Sicile à Constantinople passaient par la Terre d'Otrante, rien ne nous oblige de supposer que le pape ait utilisé le terme «Calabria» dans le sens moderne. Le culte de Saint-Erasme, ancien patron de Formia, s'est déplacé à Gaète, où se sont installés les évêques de Formia avant le IXe siècle (F. Lanzoni, *Le origini delle diocesi antiche d'Italia* (ST 35), Rome 1923, 115 sq.).

57. Miller, *Itineraria Romana* 357 sq.

58. Givigliano, La topografia 66 sq.; C. F. Crispo, «I viaggi di M. T. Cicero a Vibo», *Archivio storico per la Calabria e la Lucania* 11 (1941) 1-20, 183-199, 225-233.

59. Kahrstedt, *Die wirtschaftliche Lage* 32-38.

60. S. Gregorii Magni Registrum epistularum, IX, 128 (599) (éd. Norberg, *Corpus christianorum*. Series Latina 140-140 A) 678.

date, Vibo est mentionnée seulement en passant à propos d'un voyage de Lipari à la Calabre dans la Passion des Saints Senator, Viator, Cassiodore et Dominata de datation douteuse.⁶¹ À la fin du XIe siècle, la ville était abandonnée.⁶²

Des petits ports au nord de Vibo, Palinuro, par exemple, était en usage à l'époque romaine aussi bien que sous les Byzantins. Le poète Lucilius, en navigation de Pozzuoli à la Sicile, y avait passé la nuit chez une *anus caupona Syra*;⁶³ plus de mille ans après, l'Amalfitain Pierre, désireux de rendre visite à son ami, le moine italo-grec Sabbas de Collesano, higoumène d'un monastère à Lagonegro en Basilicata, débarquait à Palinuro.⁶⁴

Amalfi même, destinée à devenir le principal centre de commerce méditerranéen en Italie méridionale au moyen âge, n'a pas de racines romaines. C'est une fondation médiévale, mentionnée pour la première fois en 596, née, probablement, comme lieu de refuge des populations locales pendant les invasions des Lombards.⁶⁵ Mais ce port n'atteignit son épanouissement commercial qu'aux Xe et XIe siècles, quand la Campanie ne faisait plus partie de l'empire byzantin.

61. Jusqu'à maintenant, de cette Passion a été publiée seulement une traduction latine médiévale, dédiée au pape Victor III (1086-1087): H. Houben, «Die 'Passio SS. Senatoris, Viatoris, Cassiodori et Dominatae'. Ein Beispiel für griechisch-lateinische Übersetzungstätigkeit in Montecassino im 11. Jahrhundert», dans «*Litterae Medii Aevi*». Festschrift für Johanne Authenrieth zu ihrem 65. Geburtstag, herausgegeben von M. Bergolte und H. Spilling, Sigmaringen 1988, pp. 145-160.

62. P. F. Kehr – D. Girgensohn, *Italia pontificia*, X, Turici 1975, pp. 136-138; L. Santifaller, *Quellen und Forschungen zum Urkunden- und Kanzleiwesen Papst Gregors VII.* (ST 190), Cité du Vatican 1957, n. 196, p. 226.

63. C. Lucilii Carminum reliquiae III, pp. 10 s.; J. Heurgon, «Viaggi dei Romani nella Magna Grecia», dans «*La Magna Grecia nell'età romana*». Atti del XV Convegno de studi sulla Magna Grecia (Taranto, 5-10 ottobre 1975), Naples 1976, pp. 19-22.

64. «Historia et laudes SS. Sabae et Macarii iuniorum e Sicilia, auctore Oreste patriarcha Hierosolymitano» (éd. Cozza-Luzi) 50. Dans le texte de la Vie, rédigé pendant les dernières années du Xe siècle, le port est appelé Παλονόδιον, ce qui correspond au nom de Palanuda ou Palonudo en usage au moyen âge: Il compasso da navigare 23.

65. U. Schwarz, *Amalfi im frühen Mittelalter (9.-11. Jahrhundert)*, Tübingen 1978, p. 14 sq.

Pozzuoli, le meilleur port romain au sud de Rome, a été remplacé par Naples vers la fin de l'époque impériale.⁶⁶ Au moyen âge, les bains⁶⁷ de Pozzuoli étaient plus connus que le port, qui d'ailleurs doit avoir subi un affaissement de sol plutôt considérable.⁶⁸ Ce phénomène de subsidence a eu une répercussion littéraire dans les Actes apocryphes des Apôtres: le rédacteur médiéval, qui avait lu dans les Actes canoniques (*Acta Apost.* 28, 13-14) du séjour de Saint-Paul à Pozzuoli, raconte que la ville, habitée par des pécheurs s'était effondrée dramatiquement sous les yeux de l'Apôtre.⁶⁹

Enfin, un port qui devait sa fortune aux Byzantins est Gaète. Cette station balnéaire des Romains fut transformée en port militaire après que les Lombards eurent occupé les territoires campaniens entre Terracina et Naples, bloquant ainsi la Voie Appienne pour le trafic byzantin. Étant donné que Ostia et Porto étaient déjà ensablés, Gaète, située dans une position bien protégée sur une péninsule rocheuse, devint le port des Romains pour communiquer avec Naples, la Calabre, la Sicile et l'Orient. On prenait la Voie Appienne jusqu'à Terracina et on continuait le voyage en s'embarquant à Gaète en direction du sud. Il est bien possible que l'empereur Constant II, ou en allant à Rome ou en revenant à Naples pendant l'été 663, soit passé par Gaète. Comme a bien observé André Guillou, l'acclamation grecque inscrite sur une des colonnes de l'ancien *forum* de Terracina: *᾽Ορθοδόξων καὶ νικητῶν βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη*, fait penser à des célébrations officielles arrangées en présence du βασιλεύς.⁷⁰ Puisque selon le *Liber ponti-*

66. H. Comfort, «Puteoli», dans: R. Stillwell, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton 1976, 743 sq.; M. W. Frederiksen, «Puteoli», dans: *RE* XXVI 2036-2060.

67. *Chronica sancti Benedicti Casinensis* (*MGH* Scriptores rer. Lang. et Ital.) 471. De s. Blasio Amoriensi, *AASS* Nov. IV, 666 A.

68. E. Kirsten, *Süditalienkunde. Ein Führer zu klassischen Stätten*, Heidelberg 1975, p. 26 sq.

69. *Πράξεις τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου* 184.

70. A. Guillou, «Inscriptions du duché de Rome», *Mélanges de l'École Franç. de Rome. Moyen âge - Temps modernes* 83 (1971) 149-158; réimprimé dans: Id., *Culture et société en Italie byzantine* (VIe-XIe siècle), London, Variorum Reprints 1978, no. III.

ficilis l'empereur avait fait le voyage de Naples à Reggio *itinere terreno*,⁷¹ il est bien probable qu'il soit arrivé à Naples par mer, partant de Gaète. Terracina – Gaète – Naples – Reggio est la route choisie par le moine anglais Willibald, qui, en 723, partit de Rome pour un pèlerinage en Terre Sainte.⁷² D'autre part, quand le pape Constantin en 712 revint d'un voyage à Constantinople, les Romains lui avaient préparé un accueil officiel à Gaète.⁷³ En 872 environ, Athanase, évêque de Naples, prit le bateau jusqu'à Gaète, pour continuer le voyage à Rome, *equitando*.⁷⁴ Dans les Actes apocryphes des Apôtres, qu'on a déjà cités plusieurs fois dans ce contexte, l'itinéraire de Saint-Paul a été enrichi par le passage de Pozzuoli via Baia à Gaète, où pendant trois jours l'Apôtre jouit de l'hospitalité de Saint-Erasme. Ensuite il continua son voyage vers Rome par Terracina sur la Voie Appienne.⁷⁵

Ce bref périple le long des côtes de l'Italie méridionale byzantine a donc révélé de grandes modifications dans le système portuaire par rapport à l'antiquité. À l'exception de Pozzuoli, qui s'est effondrée pour des raisons bradysismiques, on a l'impression que les ports ont dû leur décadence ou leur épanouissement à des raisons plutôt d'ordre politique et militaire: Amalfi a été fondée durant et à cause des invasions lombardes en Campanie, et ces mêmes invasions ont contribué essentiellement au monopole du port d'Otrante et à la prospérité de celui de Gaète. La fortune du port de Bari est certainement dû au rang politique de cette ville; d'autre part, le déclassement de celui de Brindisi se rapporte à l'occupation slave et bulgare de la Macédoine. Le déclin de Tarente et de Vibo est probablement attribuable au fait que les deux villes se trouvaient dans une position de marginalité par rapport aux centres du pouvoir byzantin en Italie.

Quant aux routes, qui traversaient l'intérieur de l'Italie mé-

71. *Liber pontificalis* I, 343; Pauli *Historia Langobardorum*, V, 11. cit., p. 150.

72. *Vita Willibaldi* 92 sq.

73. *Liber pontificalis* I, 391: *Incolomis portum Gaiete pervenit, ubi sacerdotes et maximam populi Romani repperit multitudinem.*

74. *Vita Athanasii episcopi Neapolitani* (*MGH Scriptorum rerum Lang. et Ital.*) 448.

75. Πράξεις τῶν ἁγίων ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου 182-186.

ridionale, le discours change. À l'époque romaine, le réseau routier était caractérisé par trois grandes artères (*viae publicae*): la Voie Appienne, qui menait de Rome par Bénévent à Tarente, et qui fut prolongée successivement jusqu'à Brindisi et Otrante; la *via Traiana*, la route directe de Bénévent à Brindisi, qui avait été reconstruite et élargie par l'empereur Trajan en 109 sur la trace d'un parcours plus ancien; la route Capua – Reggio, appelée aussi – probablement par erreur – *via Popilia*, qui traversait la Calabre.⁷⁶ Les traces de ces routes ont été reconstruites dans leurs grandes lignes à travers les *Itineraria* romains et les témoignages archéologiques:

- (1) *via Appia*: Bénévent – *Aeclanum* (Passo della Mirabella) – Venosa – *Silvium* (Botromagno) – *Blera* (Altamura) – Tarente – Oria – Brindisi.⁷⁷
- (2) *via Traiana*: Bénévent – *Aecae* (Troia) – Ortona – Canosa – Ruvo – Bitonto – *Caelia* (Ceglie, à environ 9 km. sud de Bari) – Egnazia – Brindisi. Sous les empereurs de la dynastie des Sévères, la route fut déviée de Bitonto à Bari, pour rejoindre l'ancienne trace à Egnazia en suivant la côte. Ce parcours était un peu plus long que le précédent, mais il favorisait le développement du port de Bari.⁷⁸
- (3) route Capua – Reggio: Capua – Nola – Nocera – Salerno – *Forum Popilii* (pont sur le Calore entre Polla et S. Pietro) – *Nerulum* (près de Rotonda ou de Laino Bruzio) – *Submurano* (à pied de Morano Calabro) – *Interamnium* (près de Tarsia) – Cosenza – Vibo – Nicotera – Tauriana – *Ad columnam* (environ 6 km avant Reggio) – Reggio.⁷⁹

On peut constater qu'encore au XIIIe siècle, ces trois routes con-

76. Strabon 6. 3.7; Lugli, *Il sistema stradale* 24 sq. (v. note 3).

77. Idem, 26-29; G. Radke, «*Viae publicae Romanae*», *RE*, Suppl. XIII 1495-1534.

78. Th. Ashby – R. Gardner, «The Via Traiana», *Papers of the British School at Rome* 8 (1916) 104-171; Radke, *Viae publicae* 1502-1506; Uggeri, *La viabilità* 186 sq., 236; R. Ruta, «La via Traiana tra Canosa ed Egnazia: problemi di topografia e di toponomastica», *Atene e Roma*, n.s. 28 (1983) 174-179.

79. Radke, *Viae publicae*, *RE*, Suppl. XIII 1535-1539; Givigliano, *La topografia* 75-79.

stituèrent les voies principales de communication dans le royaume de Sicile.⁸⁰ Vu d'ailleurs la configuration orographique de l'Italie méridionale, les parcours sont prédisposés par la nature du territoire, qui ne permet pas de grandes variations; en effet, même le système routier moderne ne comporte pas de grandes modifications par rapport à l'antiquité.

Quant à l'époque byzantine, nous savons que ces trois grandes voies consulaires continuaient à être utilisées: en 536, par exemple, l'armée de Bélisaire, partant de Reggio, traversa à pied la Calabre et la Lucanie, certainement par la route Reggio – Capua, tandis que la flotte suivait la côte jusqu'à Naples.⁸¹ Vers la fin de la guerre gothique, le roi Totila envoya des troupes en Calabre, pour barrer le détroit de Messine, qui furent battues entre Vibo e Reggio,⁸² vraisemblablement quand ils parcoururent sur la même route. En 663, Constant II fit le même parcours pour se rendre de Naples à Reggio.⁸³ Il est bien probable que l'armée arabe de l'émir Ibrahim, qui en 902 traversait la Calabre de Reggio à Cosenza, se soit servi de la voie Capua – Reggio,⁸⁴ et que Othon II, après la bataille de Crotone (982), ait conduit les débris de son armée sur la même route vers Salerno. Son itinéraire donne les étapes suivantes: le 31 juillet, il était à Rossano, le 2 août, à Laino (*iuxta flumen quod vocatur Laginum*) et le 18 août, à Salerno.⁸⁵

L'usage militaire de la voie Capua – Reggio est souligné par quelques forteresses ou *καστέλλια* le long du parcours: je pense à Scribla, qui commandait la route au nord de la Calabre au confluent du Coscile et de l'Esaro,⁸⁶ et à Mesiano à mi-chemin entre Vibo et

80. E. Sthamer, «Die Hauptstraßen des Königreichs Sizilien im 13. Jahrhundert», dans *Studi di storia in onore di Michelangelo Schipa*, Naples 1926, pp. 96-112.

81. Procope, *De bellis*, 5.8.1-5.

82. Id., 7.18.26-27.

83. *Liber pontificalis* I, 344; Corsi, La spedizione italiana 165 sq.

84. Amari, *Biblioteca arabo-sicula* II, 152 sq., 173-175; Gay, *L'Italie méridionale* 157 sq.

85. Die Urkunden Ottos II. (*MGH Diplomata* II, 1) Hannover 1888, nn. 254-279, pp. 288-325.

86. C. Beck-Bossard et alii, «Nuovi scavi nel castello di Scribla in Calabria», *Archeologia medievale* 8 (1981) 527-548.

Nicotera.⁸⁷ À l'époque normande, Scribla devint la première base militaire de Robert Guiscard durant la conquête de la Calabre,⁸⁸ tandis que la fonction de Mesiano fut occupée par la voisine Mileto.

Mais non seulement les militaires, les civils aussi voyageaient sur l'ancienne voie consulaire: en 904 environ, le corps de Saint-Elie le Jeune, mort à Thessalonique, fut remporté en Calabre, pour être déposé près de Tauriana dans le monastère, que le saint avait fondé et dirigé pendant beaucoup d'années. De Butrinto à Rosano, les reliques furent transportées par mer. Ensuite le cortège se rendit par terre à Bisignano et jusqu'à la vallée du Crati, pour suivre la route Capua – Reggio jusqu'à Tauriana.⁸⁹

La Voie Appienne, citée comme *stradam majorem qui vadit in Tarentum* dans un diplôme bénéventain du VIIIe siècle,⁹⁰ a été utilisée par l'empereur Constant II en 663;⁹¹ mais plus les Lombards avançaient dans leur conquête de la Lucanie, moins cette route fut utilisée par le trafic byzantin. Seulement pendant le premier quart du XIe siècle, quand les byzantins reconsolidaient leurs positions dans le catépanat d'Italie, la Voie Appienne fut considérée de nouveau comme ayant une valeur stratégique. Le catépan Basile Bojoannès fonda alors les bourgs fortifiés de Melfi et de Mottola pour contrôler la route.⁹²

Il semble que dans les Pouilles, les Byzantins se soient surtout servis de la route littorale et de l'ancienne *via Traiana*, qui passait plus près de la côte, où se concentraient leurs villes les plus importantes. Il est assez significatif, par exemple, que à Ceglie, ancienne station routière romaine de la *via Traiana*, il y avait

87. Βίος και πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νεῖλου τοῦ Νέου (éd. Giannelli) 99; Vita di Sant'Elia il Giovane 58; De rebus gestis Rogerii Calabriae et Siciliae comitis et Roberti Guiscardi ducis fratris eius auctore Gaufrido Malaterra (éd. Pontieri, Muratori Rer. Ital. Scriptores V²) p. 39.

88. G. Noyé, «Le château de Scribla et les fortifications normandes du bassin du Crati de 1044-1139», dans «Società potere e popolo nell'età di Ruggero II». *Atti delle terze giornate normanno-sveve (Bari, 23-25 maggio, 1977)*, Bari 1979, 207-224.

89. Vita di Sant'Elia il Giovane 116-118.

90. F. Ughelli, *Italia Sacra*, X, Venise 1722, p. 430.

91. Corsi, *La spedizione* 131 sq.

92. von Falkenhausen, *La dominazione* 58, 149.

au Xe siècle une colonie arménienne. Il est bien probable que des soldats arméniens, qui avaient participé à la reconquête de l'Italie sous le général Nicéphore Phocas, furent établis dans ce bourg, pour protéger l'accès à Bari, capitale de la province, du côté de l'hinterland lombard.⁹³ Ensuite, à la fin du règne de Basile II, les autorités byzantines réorganisèrent et reconstruisirent les anciennes villes et stations routières de la *via Traiana* au nord des Pouilles. La reconstruction de l'ancienne *Aecae* sous le nom de Troia par le catépan Basile Bojoannès est bien documentée,⁹⁴ mais à la même époque, Ortona aussi, qui avait été abandonnée pendant l'invasion lombarde, donne de nouveau des signes de vie.⁹⁵

Comme les voies principales, les routes secondaires de l'antiquité étaient aussi en usage à l'époque byzantine. L'ancienne route de communication entre Sybaris et la côte tyrrhénienne, qui passait en amont du Coscile via Castrovillari, Morano, Mormanno, Papisidero jusqu'à la bouche du Lao à Torre Mordillo,⁹⁶ fut suivie au Xe siècle par Saint-Nil au cours de sa fuite de sa ville natale Rossano aux monastères du Merkourion, qui se trouvaient dans la vallée du Lao.⁹⁷

Il est d'ailleurs intéressant d'observer le rôle stratégique des anciennes routes romaines pendant la conquête normande: j'ai déjà mentionné Scribla et Mileto; Melfi, sur la Voie Appienne était la première capitale des Normands dans le territoire byzantin, et à

93. Ead., *I Bizantini in Italia* 93 sq.

94. Ead., *La dominazione* 57-59, 194-196.

95. Les témoignages numismatiques qui s'interrompent au Ve siècle recommencent au XIe siècle: J. Mertens, *Ortona I. Rapport provisoire sur les travaux de la mission belge en 1962/3 et 1963/4* (Études de philologie, d'archéologie et d'histoire anciennes, publiées par l'Institut historique belge de Rome, 8) Bruxelles-Rome 1965, p. 81; idem, *Ortona IV*, (Études... 15) Bruxelles-Rome 1974, p. 131 sq. Les taris salernitains du fameux trésor d'Ortona, qui sont attribués par R. Gurnet, «Le trésor d'Ortona», dans: J. Mertens, *Ortona II* (Études... 9) Bruxelles-Rome 1967, pp. 115-171, au prince Gisulf I, ont été frappés par Gisulf II: Ph. Grierson, «The Salernitan Coinage of Gisulf II (1052-1077) and Robert Guiscard (1077-1085)», *Papers of the British School at Rome* 24 (1956) 37 sq.; réimprimé dans: Idem, *Later Medieval Numismatics (11th - 16th Centuries)*, London, Variorum Reprints 1979, no. II.

96. A. Maiuri, dans «*Vie della Magna Grecia*» 61-70.

97. Βίος και πολιτεία Νείλου τοῦ Νέου 49 sq.

Venosa, où se croisaient la Voie Appienne et la *via Herculea*,⁹⁸ la famille des Hauteville fonda son principal monastère, dédié à la Sainte-Trinité, où furent enterrés les chefs de la dynastie.

Pour conclure, j'ajoute avec quelques réserves une observation à la Pirenne: on a, en effet, l'impression qu'à partir de la conquête arabe de la Sicile, qui désirait voyager en Italie méridionale ou d'Italie en Orient ait choisi les voies terrestres plutôt que les voies maritimes, et les routes intérieures plutôt que les routes littorales. Jusqu'à la fin du VIIIe siècle les voyageurs de Rome à Constantinople et en sens inverse faisaient le périple de la Calabre, s'arrêtant en Sicile et en Terre d'Otrante; je pense, par exemple, aux papes Vigile, Martin Ier et Constantin, au pèlerin Willibald et au clerc Grégoire, qui avait pris part au IIe concile de Nicée.⁹⁹ En 599, un agent de Grégoire Ier, en mission à Otrante revenait à Rome par bateau.¹⁰⁰ Bien sûr, à l'époque du pape Vigile, la guerre gothique n'était pas encore terminée, et, à partir de la fin du VIe siècle, les routes terrestres de l'Italie méridionale étaient contrôlées par les Lombards. Il reste, cependant, intéressant d'observer le net changement des routes depuis le IXe siècle; à partir de cette époque, tous les ambassadeurs, pèlerins et autres voyageurs évitèrent le détroit de Messine en faisant la route Rome – Otrante et retour par terre.¹⁰¹ Même le corps de Saint-Elie le Jeune ne fut pas porté par mer jusqu'à Tauriana, mais il fut débarqué à Rossano au nord de la Calabre et transporté par terre sur la route Capua – Reggio à l'abbaye des Salines.¹⁰²

Les raisons de ce changement sont évidentes et, pour ainsi dire, interdépendantes:

- (1) De nombreux anciens habitats de la côte calabraise ont été déplacés vers l'intérieur de la péninsule laissant le littoral désert.

98. Lugli, *Il sistema stradale* 26, 29, 34; Radke, *Viae publicae 1514*: La *via Herculea*, reconstruite par l'empereur Maxence en 309, menait d'Isernia via *Aequum Tuticum*, Venosa, Potenza et *Grumentum* à *Nerulum*, où elle rejoignait la route Capua – Reggio.

99. *Liber pontificalis* I, 297, 299, 390; *PL* 87, 202; *MGH*, *Scriptores* XV, 1, 92, 102; Bernabò Brea, *Le Isole* 40-42.

100. S. Gregorii Magni *Registrum* IX, 201, p. 759.

101. cf. notes 26, 33.

102. *Vita di Sant'Elia il Giovane* 116-118.

- (2) Les endroits et les routes près de la mer couraient toujours le danger d'être envahis et ravagés par les pirates sarrasins, et les mêmes risques valaient pour les navigants.¹⁰³
- (3) Étant donné que les Byzantins avaient perdu leurs positions en Sicile et en Campanie, le trafic naval le long de la côte tyrrhénienne diminuait drastiquement.

103. Il s'agit d'un vrai *topos* de la littérature hagiographique byzantine: *Miracula S. Phantini* (éd. Saletta) 70 sq.; *Historia et laudes SS. Sabae et Macarii* 88; J. Wortley, *Les récits édifiants de Paul évêque de Monembasie et d'autres auteurs*, Paris 1987, p. 68; Βίος και πολιτεία Νείλου τοῦ Νέου 49 sq.

IVAN DJURIĆ

L'HABITAT CONSTANTINOPOLITAIN SOUS LES PALÉOLOGUES:

Les palais et les baraques (quelques remarques)

Il est hors de doute que le langage habituel attribue au terme «quotidien» (ou bien «vie quotidienne») la signification de ce qui est «fréquent» et même «banal», c'est-à-dire, de ce qui est (grâce à sa propre expérience empirique) accessible à la soi-disante «majorité». D'une manière générale, on lui oppose ce qui «mérite d'être gardé dans la mémoire», ou encore, ce qui échappe à la vie de tous les jours. Même les historiens de notre époque n'évitent, semble-t-il, que de justesse cette compréhension, dirais-je, «ségrégationniste» de la vie quotidienne. En premier lieu, cette «injustice» est dûe aux qualités de la mémoire collective ainsi qu'embarras qui attendent tous les chercheurs (un peu) curieux, s'ils sont vraiment prêts à distinguer, au sein de la même mémoire historique, ce qui est conscient (voulu) et ce qui est inconscient (fortuit). Pour ma part, je suis convaincu que l'étude de la vie quotidienne, en ce qui concerne l'histoire, n'est que l'examen du passé dans son ensemble. Faut-il ajouter qu'une telle approche correspond largement aux idées exprimées à maintes reprises par les partisans de «l'histoire totale» ou par les adeptes du phénomène de la «longue durée».¹

1. Du reste, c'est le but proclamé, au moins dans la théorie, par de maints chercheurs du passé, à partir d'un Michelet jusqu'aux propagateurs de la sociologie historique et de la «science sur les processus dans le temps»: sur Michelet, cf. J. Le Goff, «Les Moyen Age de Michelet», dans idem, *Pour un autre Moyen Age*, Paris 1977, pp. 19-45; sur les positions de la sociologie historique anglo-saxonne, cf. P. Abrams, *Historical Sociology*, Londres 1982; sur les possibilités d'une méthodologie ethnologique, cf. J. Le Goff, «L'historien et l'homme quotidien», *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, II, *Méthodologie de l'Histoire et des Sciences Humaines*, Toulouse 1972, pp. 233-243, réimpr. dans *Pour un Autre Moyen Age*, pp. 335-348; Pour une approche

Bref, il me semble que dans toute nouvelle analyse de la vie des Rhômaïoi à Constantinople il serait nécessaire d'insérer les conclusions fondées sur des récits hétérogènes, souvent chronologiquement assez éloignés et apparemment inadéquats, tel que celui, je le cite uniquement comme un exemple «exotique», noté par Vuk Stefanović Karadžić il y a déjà 150 ans. À propos des moeurs et de la vie quotidienne des Serbes, il a remarqué que «des Serbes racontent que Constantinople n'était pas bâtie par les hommes mais par elle-même».² C'est la simple réalité historique qui demeure entre ce regard sur la «ville-monstre» et cette tentative d'explication. Car, l'état d'esprit serbe, patriarcal — comme il l'était aux temps ottomans — et dont Vuk enregistrait soigneusement la manière de penser, n'était pas capable de faire une approche rationnelle de l'idée d'une ville telle que la Stamboul des Turcs; il ne le pouvait pas parce que cette expérience historique lui était inconnue. Mais, c'est également le cas de la Serbie médiévale, qui, comme d'ailleurs l'Europe entière (dite «féodale»), à l'exception de l'Ancienne et de la Nouvelle Rome, ignorait, elle aussi, ce genre d'expériences urbaines. Et, l'homme de cette Europe inexistante, aussi longtemps qu'il n'a pas connu de pareilles expériences chez lui, dans son pays natal, regarde Constantinople comme un phénomène hors et au-dessus de l'ordre établi, à la fois proche et lointain, désiré et odieux, mais avant tout imprégné par la mythologie.

Cependant, en dépit de ce qu'on vient de constater, malgré

psychosociologique de l'histoire de la vie quotidienne, voir par exemple S. Clapier-Valladon, «Introduction à une psychosociologie de la vie quotidienne», *Cahiers de la Méditerranée* 27 (1983) 5-17 (avec une bibliographie sommaire). Ici, bien évidemment, il n'est pas opportun de critiquer la recherche pratique qui, encore et trop souvent, contredit les idéaux mentionnés. À ce propos, voir aussi: J. Le Goff, «L'histoire politique est-elle toujours l'épine dorsale de l'histoire?», réimpr. dans idem, *L'imaginaire médiéval*, Paris 1985, pp. 333-349; et surtout M. Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Paris 1959; L. Febvre, *Combats pour l'histoire*, Paris 1953, p. 118 («Il n'y a pas d'histoire économique et sociale. Il y a l'histoire tout court, dans son unité»).

2. V. Stef. Karadžić, *Etnografski spisi. O Crnoj Gori*, Belgrade 1969, pp. 180-181.

leurs fondements idéologiques différents ou bien leurs superficies incomparables, certains parallèles avec les autres cités médiévales pourraient faciliter le discours sur la Constantinople byzantine. Il ne s'agit pas seulement de mettre en comparaison les agglomérations urbaines non-byzantines avec celle de Constantinople, là où c'est opportun, mais aussi de s'efforcer de mieux comprendre les stéréotypes de cette ville et l'influence incontestable qu'ils exercent sur les témoignages des «autres» (c'est-à-dire des étrangers) à propos de la capitale byzantine. À titre d'exemple, voici quelques «lieux communs», empruntés aux chansons de geste françaises, datant du XIIe siècle et appartenant à la langue d'oïl, dont la citation n'a pour but que d'illustrer les clichés mentionnés.³

Ainsi, je m'arrêterai pour l'instant sur la notion de l a c h ê t é, un état d'esprit propre aux citoyens, au moins d'après les jugements de ceux qui sont hors de la ville.⁴ En ce qui concerne ces non-citadins, il en est de même avec leur refus de l'idée d' é c o n o m i e (le mot sacré de n'importe quelle cité), dont le langage ne leur semble pas suffisamment attirant et auquel ils opposent le langage de g u e r r e.⁵ Par conséquent, chez eux, on confronte volontiers l' o u t i l et l' a r m e,⁶ et, évidemment, ce genre de comparaisons se fait toujours au détriment de l'outil ou de l'économie. En ce lieu-ci on peut ajouter une autre différence, d'ailleurs très nette, entre le chevalier et le citoyen, due à leur h a b i l l e m e n t, lequel, pour sa part, ne représente qu'un des signes extérieurs de leurs différents points de vue sur les idéaux du «niveau de vie» qui les séparent.⁷ Le sourire ironique et la méfiance envers tout ce qui les différencie, y compris l'habit, ne suffisent pas à camoufler le besoin de possession de l'homme de la f o r ê t auquel les cir-

3. Je signale que c'est Jacques Le Goff qui les a soumis, il y a une dizaine d'années (dans un autre contexte), à une analyse vraiment brillante: cf. J. Le Goff, «Guerriers et bourgeois conquérants. L'image de la ville dans la littérature française du XIIe siècle», réimpr. dans *L'imaginaire médiéval* 208-241.

4. cf. *ibidem* 211 sq., 226-228.

5. cf. *ibidem* 211 sq.

6. cf. *ibidem* 213.

7. cf. *ibidem* 211 sq.

constances permettent de pénétrer dans la ville.⁸ En cette occurrence, le comte et le baron auraient l'occasion de suivre l'exemple du roi, lequel, dans sa demeure, mène déjà une vie en partie «urbanisée».⁹ En principe, il faut s'emparer d'une cité à la manière du rapt d'une femme: par le désir et par la prise de force.¹⁰ Georges Duby dirait à ce propos: *a m o r* — c'est l'ardeur virile.¹¹ Et, si c'est ainsi, la conquête d'une ville (même terminologiquement) n'est qu'une affaire d'hommes; ou, comme on dit dans la *Chanson de Roland*: «des castels pris, les citez violez».¹² Les non-citadins sont aussi fort impressionnés par la hauteur des murs que leur offre une ville et peu importe qu'il s'agisse de la hauteur des tours, des maisons ou de celle des églises. Mais, ce n'est qu'apparemment un paradoxe. Car, il est vrai que les châteaux des chevaliers au Bas Moyen-Age n'ont aucune raison de provoquer un complexe d'infériorité chez leurs maîtres; ce qui leur manque, c'est le goût «civil», tel qu'on peut le trouver dans un «palais» urbain. La population non-citadine ne connaît pas encore ce type de bâtiments, et, par conséquent, il serait plus justifié de chercher les analogies pour les «palais» dans les modestes cabanes rurales que dans les châteaux dont la fonction primordiale est militaire.¹³ En s'approchant de la fin de cette énumération de certains mots-clés, il serait particulièrement utile pour l'analyse de l'habitat constantinopolitain de mentionner aussi l'identification fréquente de la cité avec l'État. Au point de vue de la morale chrétienne, cette ville, au moins selon la Bible, est définie d'une façon ambiguë, et elle, la ville, est responsable (avec un signe négatif) de l'injuste «cohabitation» des hétérogènes (et même des infidèles).¹⁴ En réa-

8. cf. J. Le Goff, «Ville et théologie au XIIIe siècle: Une métaphore urbaine de Guillaume d'Auvergne», *Razo* 1 (1979) 22-37, réimpr. dans *L'imaginaire médiéval* 242-247; aussi, cf. M. Stauffer, *Der Wald. Zur Darstellung und Deutung der Natur im Mittelalter*, Zurich 1958.

9. cf. Le Goff, *Guerriers et bourgeois* 212.

10. cf. *ibidem* 216.

11. G. Duby, *Le chevalier, la femme et le prêtre*, Paris 1981, p. 10 sq.

12. cf. Le Goff, *Guerriers et bourgeois* 221.

13. cf. *ibidem* 212 sq.; voir aussi, P. Lavedan, *La Représentation des villes dans l'art du Moyen Age*, Paris 1954.

14. cf. Le Goff, *Guerriers et bourgeois* 213, 229 sq.

lité, l'Occident européen ne connaît pas la cité-état, ou, plus exactement, ce modèle lui est connu seulement à Rome, c'est-à-dire dans l'imaginaire.¹⁵ En revanche, la cohabitation (largement comprise) représente plus ou moins partout le coloris obligatoire des milieux urbains.¹⁶ En un mot, comme le souligne Jacques Le Goff, à partir du XIIe siècle, l'attitude des guerriers envers la cité peut être réduite au dilemme: «Babylone ou Jérusalem».¹⁷

Maintenant, il reste à voir si les mêmes termes-fétiches (lâcheté, économie, habillement, etc.) existent dans les récits des étrangers sur la ville de Constantinople. Et rien d'étonnant, leurs descriptions et impressions de Polis reposent en premier lieu (et en serait-il possible autrement?) sur le même modèle de clichés, d'ailleurs le seul qui soit à la portée de leurs propres expériences. Par exemple, les récits concernant la lâcheté des Constantinopolitains se répètent et, après l'histoire de 1204, racontée par Villehardouin,¹⁸ ils deviennent presque rituels, comme

15. cf. *ibidem* 231; voir aussi, A. Graf, *Roma nella memoria e immaginazioni del Medio Evo*, Turin 1915; pour les références bibliographiques plus récentes, cf. *Roma, Costantinopoli, Mosca*, Rome 1981, ainsi que *La nozione di «Romanon» tra cittadinanza e universalità*, Rome 1984.

16. À propos des hésitations médiévales concernant la ville, cf. J. Le Goff, «Le désert-forêt dans l'Occident médiéval», réimpr. dans *L'imaginaire médiéval* 59-75. Pour la genèse préchrétienne des attitudes médiévales sur la civilisation urbaine, voir, par exemple, B. Bogdanović, *Town and town mythology*, La Haye 1971; idem, «Symbols in the City and the City as Symbol», *Ekistics* Vol. 39, n. 232 (March 1975) 140-146; idem, *Urbs & Logos*, Belgrade - Niš 1976 (avec une bibliographie détaillée).

17. Le Goff, *Guerriers et bourgeois* 235.

18. Villehardouin. *La conquête de Constantinople*, I-II, éd. E. Faral, Paris 1973, § 140, § 157, § 165, § 166, § 180, § 215, § 244, § 246, § 248, etc. Ainsi, Villehardouin, inspiré par l'issue heureuse du siège (juillet 1203) de Constantinople, conclut: «...jamais par si peu de gens ne furent assiégés tant de gens en nulle ville» (§ 165); et, après la chute de la capitale en 1204, le même historien s'impressionne devant le fait «qu'il y eut là tant de morts et de blessés (du côté byzantin) que ce n'en était fin ni mesure» (§ 244). Mais, par rapport à Günther de Pairis, dont le récit prétend que 2.000 Grecs auraient péri (tandis que les croisés n'auraient perdu qu'un seul homme), Villehardouin s'est montré assez modeste (*Günther de Pairis. Historia constantinopolitana*, éd. P. Riant, *Exuviae*, I, Genève 1877, § 18). Certainement, l'explication et la justification de cette entreprise miraculeusement terminée ne peuvent être

le démontre vers 1330 un Brocard¹⁹ ou bien Théodore Paléologue qui, après 1328, rédige ses «Enseignemens ou ordenances pour un

fondées que sur les leçons bibliques: «car ceux qui avaient été dans la pauvreté étaient dans la richesse et le luxe» (Villehardouin, § 251); cf. Le Goff, *Guerriers et bourgeois* 232-233. En tout cas, il faut remarquer que, même par les Byzantins, la lâcheté et l'égoïsme des défenseurs de la capitale en 1204 étaient reconnus: cf. Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975, p. 94 sq. À ce sujet, voir les dits de Nicéas Choniates: «Les soldats de l'Occident savaient depuis longtemps que les Rhômaïoi étaient les esclaves de moeurs viles et déshonorantes» (Choniates, *CSHB* p. 629); pour eux (les croisés) Constantinople était une «ville dominée par la licence et la luxure... et ils savaient depuis longtemps quelle sorte de Sybaris était Constantinople» (ibidem, p. 717) et «devant le désastre, nous avons pris la fuite... (et) ils se moquaient de notre misère et de notre nudité, que, les insensés, ils désignaient du nom d'égalité pour dire que notre état misérable était comparable au leur» (ibidem, p. 785). Pour la réception des Latins à Constantinople il est très utile de consulter l'article de Catherine Asdracha, «L'image de l'homme occidental à Byzance: le témoignage de Kinnamos et de Choniates», dans *L'histoire à Nice*, II, 1980, pp. 95-110. Entre autres, le récit de Choniates est conforme à celui de Villehardouin en ce qui concerne la pauvreté des croisés avant la victoire. Cette situation ressemble, comme un «topos», à celle de Nîmes avant le triomphe de Guillaume d'Orange dont la réussite est ainsi notée dans une chanson: «Maintenant les Français ont libéré la cité (infidèle), | Les hautes tours et ses salles pavées, | Ils y ont trouvé vin et froment en abondance, | De sept ans il n'y aurait pas de famine | Ni on ne pourrait la prendre ou l'affaiblir» (cf. Le Goff, *Guerriers et bourgeois* 212). Sur la différence entre la pauvreté économique et celle sociale au Moyen Age, cf. K. Bosl, «Potens und Pauper», dans *Alteuropa und die moderne Gesellschaft. Festschrift für Otto Brunner*, Göttingen 1963, pp. 60-87. Si on simplifie un peu, il serait permis de dire que l'issue du siège de Constantinople en 1204 démontre que l'anachronique programme d'un Bernard de Clairvaux n'était que partiellement suivi par les chevaliers latins, car «l'élan de joie profane que portait en elle la chevalerie, ses espoirs de conquête, son goût de luxe et des jouissances ne se laissaient pas vaincre si facilement» (G. Duby, *Le temps des cathédrales*, Paris 1976, p. 152).

19. C'est-à-dire, Guillaume Adam; il note que les Constantinopolitains, «il semble, laissent impression de n'avoir jamais appris faire la guerre» («Directorium ad passagium faciendum ad Terram Sanctam», dans *Recueil des historiens des Croisades, Documents arméniens*, II, éd. C. Kohler, Paris 1906); cf. M. Šufflay, «Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV. vijeka», *Vjesnik Zemalj. arhiva* 13 (1911) 142-150. Mais, il ne faut pas mêler ce type d'accusations avec l'attitude des Latins, postérieure et malveillante, sur le prétendu manque de courage des

seigneur qui a guerres et grans gouvernemens a faire». ²⁰ Et pourtant, il ne s'agit pas de la querelle religieuse mais, en premier lieu, du conflit où se sont opposés deux univers mentaux, celui de la cité et celui de la forêt. ²¹ C'est elle, la «silva», qui incite le pèlerin russe de 1349, Stéphane de Novgorod, à reconnaître spontanément: entrer à Constantinople, «c'est comme si on pénètre

Grecs lors des attaques turques sur l'Empire et, spécialement, durant le siège de la capitale en 1453. Leur origine, loin du conflit «cité-forêt», est due plutôt aux divergences confessionnelles, intérêts politiques et l'héritage historique différents qu'à la rencontre de «deux univers mentaux»: cf. I. Djurić, *Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII Paleologa (1392-1448)*, Belgrade 1984, surtout p. 391 sq.; A. Pertusi, *La caduta di Costantinopoli. Le testimonianze dei contemporanei*, 1976, p. 17 (Nicolò Barbaro), etc.

20. Ainsi, il impute à ses ex-compatriotes non seulement la lâcheté, mais aussi le fait qu'ils donnent préférence à l'économie par rapport à la guerre et il conclut que l'incapacité de l'armée byzantine est la conséquence de la «condicion» de cet Empire, «pour ce que les habitans de la dite terre ne usoient en nulle maniere de hanter les armes ne les chosez necessairez a guerre, ne ne faisoient encore honneur nulle a ceulz qui convoitoient a hanter lez en la dite seigneurie ne ou dit destroit du regne, mais la faisoient plus aus atraieurs de monnoie et a ceulz qui s'entremetoient acquerre la monnoie a la dicte seigneurie, qui se faisoient nommer faiseurs et officiaux, en cueillant les drois et lez rentez de la dite seigneurie... et aus jangleurs et flateurs, et que la regnoit envie et mesdis d'aucuns qui ne cessent de mesdire; et lezquelz chosez toutez amenuissent et degastent chascune seigneurie et chascune terre. Semblablement que lez habitans de la terre n'avoient nulles forteresces pour la deffense et pour la garde d'eulz contre leur anemis... et quant il veoient une estormie ou une course des anemis, touz prenoient la fuite...»: *Les Enseignements de Théodore Paléologue*, éd. Ch. Knowles, Londres 1983, p. 107. Sur Théodore Paléologue et son récit, voir mon article «La fortune de Théodore Métochite» (va paraître dans les actes du séminaire, organisé à Paris en 1986 sous le titre *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin. IXe - XVe s.*). La pensée de ce prince déçu inévitablement ressemble à la mentalité chevaleresque mise en relief dans les pages précédentes. Même la mention de «jangleurs» (à côté d'«atraieurs de monnoie») n'est pas accidentelle. Il s'agit d'un «dieu commun», car ce métier appartient aux professions «illicites»: v. J. Le Goff, «Métiers licites et métiers illicites dans l'Occident médiéval», dans *Pour un autre Moyen Age* 100 sq.

21. Voir la note 8; aussi, cf. J. Le Goff, «Lévi-Strauss en Brocéliande. Esquisse pour une analyse d'un roman courtois», réimpr. dans *L'imaginaire médiéval* 162 sq.

dans une grande forêt». ²² Au reste, c'est le seul parallèle que cet homme de la «forêt», privé d'expériences semblables, peut s'imaginer devant une telle ville-monstre.

On observe un cas similaire avec l'obsession que suscite l'habillement: bien que constamment rejetés (du moins jusqu'à la 4ème croisade) car jugés «féminins» et indignes des guerriers, les habits constantinopolitains sont néanmoins soigneusement consignés comme étant un des traits significatifs de Polis, nonobstant sa misère et sa décroissance démographique postérieure. ²³ Entre autres, le vêtement fait partie intégrante de la tradition, des critères sociaux ou de l'esthétique des Rhômaïoi: il régit la mode ainsi que le mode de vie. L'aspect moral de cette mode peut être soumis à la contestation, ce que font beaucoup d'étrangers; ²⁴ d'ailleurs, elle est également critiquée par les Byzantins qui se préoccupent de la morale, mais, en dépit de tous ces contestataires, la même conception de beauté (y compris les vêtements) a survécu

22. *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, éd. G. P. Majeska, Dumbarton Oaks 1984, pp. 45-47. Sur l'importance de la forêt pour la civilisation russe, cf. J. H. Billington, *The Icon and the Axe*, New York 1966, p. 34 sq.

23. Sur les circonstances régnantes à Constantinople à partir de la seconde moitié du XIVe siècle, cf. Djurić, *Sumrak Vizantije* 13 sq. (avec la bibliographie antérieure).

24. A ce sujet il est, peut-être, d'intérêt de mentionner une anecdote qui a eu lieu en 1328, lors des préparatifs pour le mariage entre le prince serbe Milutin et la princesse Anne (la fille de Michel VIII Paléologue). Les ambassadeurs impériaux, qui devaient préparer avec leurs interlocuteurs serbes ces noces ratées, ont subi un véritable choc au moment où ils ont vu, à l'intérieur de la résidence royale, une princesse (il s'agissait de Catheline, la fille du roi hongrois Etienne V et l'épouse du roi Dragutin) pauvrement habillée et consacrée au filage comme une bergère. Mais le choc était mutuel. Le roi serbe, Uroš Ier, a reproché aux Byzantins leur apparence fastueuse ainsi que leur attitude envers le luxe et les femmes, et, inversement, les Byzantins ont constaté que la société serbe est proche de la «forêt» en s'alimentant grâce aux bêtes sauvages. Les Serbes étaient surtout irrités par la présence des eunuques dans la suite impériale: Pachymeres, I, 350-355 (*CSHB*); Georges Pachymères, *Relations historiques* (éd. Failler) II, 453-457; Lj. Maksimović, «Georgije Pahimer», *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije (VIINJ)* VI (Belgrade 1986) 22-30; pour le tournant dans les moeurs serbes (vingt ans plus tard), cf. la note 29 infra.

jusqu'à nos jours, en se manifestant constamment comme un des éléments grâce auxquels il est permis de parler de l'entité méditerranéenne.

Brocquière, ce voyageur bourguignon, remarque avec répugnance, en 1432, que Marie, la belle impératrice byzantine (l'épouse de Jean VIII Paléologue), dont on ne peut mettre en doute la mine parfaite (du reste, le chevalier reconnaît qu'il est fasciné par elle), «avoit le visage paint, qui n'estoit ja besoing, car elle estoit jeune et blanche»;²⁵ et, en 1573, un autre Français, Philippe du Fresne-Canaye, conclut que, malgré leur soumission aux Turcs, «les femmes grecques (de Constantinople) s'habillent superbement, si bien qu'elles dépensent tout leur avoir en draps de soie et d'or et en broderies travaillées». ²⁶ À ce propos, Braudel dirait-il: «longue durée»? Il en est de même avec le témoignage de la soi-disante *Anonymi descriptio Europae orientalis*, du début du XIVe siècle, dont l'auteur prévient les pèlerins que, parmi les particularités de Constantinople, «omnes principes grecie, ac ceteri nobiles et omnes de imperatoris familia vadunt induti sericeis et deauratis pannis vel scarleto forrato de nobilibus pellibus». ²⁷ Sans doute, ce genre d'instructions était-il superflu en Italie ou en Orient musulman de la Méditerranée. Quant à eux, «des codes vestimentaires», régnant à Constantinople, ne leur sont pas entièrement étrangers. Dans ce contexte, il est également justifié de réfléchir sur l'absurdité seulement apparente selon laquelle, à partir de la fin du XIIIe siècle et de plus en plus souvent, les Rhômaïoi s'étonnent devant les tissus de grand prix utilisés dans l'habillement des autres, tandis qu'eux-mêmes (et jusqu'à la chute de l'Empire) ils réussissent à impressionner ces «autres» avec leurs propres vêtements de luxe. ²⁸

25. *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière*, éd. Ch. Schefer, Paris 1892, p. 154; cf. Djurić, *Sumrak Vizantije* 276.

26. *Philippe du Fresne-Canaye. Le Voyage du Levant de Venise à Constantinople, l'émerveillement d'un jeune humaniste (1573)*, trad. M. H. Hauser, Paris 1987, p. 79.

27. *Anonymi Descriptio Europae orientalis*, éd. O. Górká, Cracovie 1916, p. 22.

28. Comme preuve peuvent servir les nombreux clients de Jacopo Badoer, un marchand vénitien à Constantinople une dizaine d'années avant l'entrée des Turcs dans la capitale (*Il Libro dei Conti di Giacomo Badoer*, éd.

D'un autre côté, la réception des modèles constantinopolitains, par exemple dans la Serbie médiévale du roi Milutin, est marquée, entre autres, par l'imitation de «l'élégance romaine». Devant elle, le monde chevaleresque et «pastoral» des Serbes s'est trouvé obligé de reculer, comme le confirment les dits de Théodore Métochite et ceux de Pachymère.²⁹ Son impuissance face à la mentalité de ces nouveaux riches Métochite l'exprime en se servant d'une sentence ironique, de plus en plus chère aux Byzantins, d'après laquelle *πεζῆ μὲν παρὰ Λύδιον ἀληθῶς ὡς ὁ λόγος, ἡμιλλᾶτο δ' οὖν ὁμῶς οὕτω*.³⁰

Une analyse de la hauteur des édifices constantinopolitains offrirait, elle aussi, des résultats semblables à ceux concernant l'habillement. Au fond, on ne craint pas cette hauteur mais la ville elle-même.³¹ Robert de Clari, par exemple, tout en con-

U. Dorini – T. Bertelè, Rome 1956, p. 18, 20, 28, etc.; cf. Djurić, *Sumrak Vizantije* 405 sq.), ensuite la description, offerte par Antonio Morosini, de l'arrivée de Jean VIII Paléologue à Venise en 1424, où on assiste de deux côtés au même effort «vestimentaire» (cf. *ibidem* 325), finalement le cas avec la préparation de l'empereur mentionné pour le concile à Ferrare – Florence; Jean VIII confisqua de nombreux objets d'or, offerts au plus riche monastère constantinopolitain, celui de Pantokratôr, par Photius, le métropolite de Kiev et le chef de la plus riche église orthodoxe, dans le seul but de s'habiller en fonction de l'occasion; il faut avouer qu'il réussit à fasciner ses interlocuteurs occidentaux (*Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence. 1438-1439*, éd. V. Laurent, Paris 1971, p. 188; cf. Djurić, *Sumrak Vizantije* 325; cf. *idem*, Fortune, notes 42-43).

29. K. N. Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, I, Venise 1872, p. 173; L. Mavromatis, *La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*, Thessalonique 1978, pp. 103-104; cf. I. Djurić, «Teodor Metohit», *VIINJ* VI, 111-112. Au moment où il s'est rendu en 1299 chez les Serbes pour conclure le contrat de mariage entre la princesse byzantine Simonide et le roi serbe Milutin, Métochite a été impressionné involontairement par la splendeur de la cour royale, par les exagérations gastronomiques inexistantes à Constantinople, par les vêtements du souverain et de son entourage, «en suivant entièrement le modèle de la noblesse romaine», mais neufs, parvenus et de loin plus riches: Sathas, *op. cit.* 172; Mavromatis, *Fondation* 103.

30. Il s'agit d'une paraphrase pindarique: cf. M. Arco Magri, «Alcune citazioni pindariche in Teodoro Metochites», *Studi bizantini e neogreci (Atti del IV Congresso Nazionale di Studi Bizantini)*, 1983, 491-504.

31. Il est indispensable d'éclaircir que, à la différence du Haut Moyen Age (où la peur de la hauteur accompagne les sentiments nettement

statant la hauteur des palais (qui dépasse celle des murailles, dont les dimensions ne sont pas non plus négligeables), ajoute: «Et sachez qu'il n'y eut homme si hardi à qui la chair ne frémit».³²

«antiurbains» des attaquants sur une ville), les participants de la quatrième croisade sont déjà solidement imprégnés par le goût de la vie citadine (et cela en dépit de toute crainte des murailles). À titre d'exemple, l'assaut des Avars et des Slaves en 618 sur les murs de Thessalonique est parfaitement expliqué par eux-mêmes: ils ont peur technologique et culturelle de la hauteur et du contenu des murs; c'est pourquoi «ils ne veulent aucune ville au sein de leur territoire» (*Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, I, éd. P. Lemerle, Paris 1979, p. 213). À la différence d'eux, le chevalier de 1204 est digne de la possession d'une cité. Il ignore (ou il n'accepte pas encore) son fonctionnement, mais il la mérite. La valeur de son exploit est mesurée par la grandeur de ce butin: «la ville (qui) était bien fortifiée de hauts murs et de hautes tours; et il n'y avait si haute tour où ils ne fissent deux ou trois étages de bois pour la rendre plus haute; et jamais aucune ville ne fut si bien hourdée» (Villehardouin, § 233). En d'autres termes, Villehardouin chante ces murs ainsi que les dames de la capitale, «si richement parées qu'elles ne pouvaient l'être plus» (ibidem, § 185). Autrement dit, c'est une matrice de l'époque: «Tous ont chanté la cité de Nîmes, | Guillaume la tient en sa possession, | Avec ses hauts murs et salles de pierre | Et son palais et ses châtelainies» (cf. Le Goff, *Guerriers et bourgeois* 214); ou encore, «ils vont aux portes de la puissante cité, | et les ouvrent sans perdre un instant; | ceux qui étaient au dehors pénètrent dans la ville; | ils s'écrient Montjoie devant et derrière» (cf. ibidem 220). Une fois entré, le féodal essaye de traiter cette ville comme «un château plus fort que les autres». Car, «la ville est citadelle parce que les richesses qu'elle contient sont tentantes, faciles à prendre, parce que ceux qui détiennent en ces murs le pouvoir savent bien que c'est le lieu des perceptions les plus fructueuses, et qu'il faut protéger cette ressource» (G. Duby, *L'Europe au Moyen Age*, Paris 1984, pp. 104-105). Au demeurant, les traces de cette opinion sur la hauteur et défis offerts par une ville restent visibles jusqu'aux temps modernes, profondément implantées dans la pensée patriarcale. À titre d'exemple, il suffit de consulter les cycles des chants épiques serbes, et notamment celui sur la bâtisse de la ville de Scutari.

32. *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, éd. Ch. Hopf, Berlin 1873, § 40. Mais, ce ne sont pas tellement les murs que les maisons dont la hauteur dépasse celle des fortifications et effraye le pauvre chevalier: ibidem, § 39, § 42. Et, par-dessus tout (la superficie de Constantinople, le luxe, les vastes immeubles et places publiques), cet homme de la forêt s'est senti empiégé par l'urbanisme de la capitale: «personne n'eût audace de s'avancer dans la cité, car à y aller il y aurait danger qu'on ne leur jetât des pierres du haut des palais, qui étaient fort grands et élevés, et qu'on ne les tuât

La «cohabitation» représente une des réalités de la capitale cosmopolite. Mais, en ce qui concerne les conséquences de l'aspect internationalisé de Constantinople, les différences apparaissent au sein même de sa population. À titre d'exemple, il est instructif de consulter la correspondance du patriarche oecuménique, Athanase Ier, datant du début du XIVe siècle. Peu importe si l'austère patriarche se révolte contre les visites des Constantinopolitains aux bains publics et tavernes durant le jeûne, s'il est mécontent de leurs «heures de travail», ou s'il tente d'envoyer de force les prélats dans les provinces alors qu'ils préfèrent rester à Constantinople — l'arrière-plan c'est constamment le doute sur la morale de la ville, d'autant plus grand si la capitale est plus peuplée.³³ Afin de mieux comprendre l'attitude du patriarche mentionné, il suffit de se rappeler l'ancienne méfiance chrétienne à l'égard de Rome, une ville avec laquelle les comparaisons apparaissent encore plus opportunes en ce qui concerne la notion de ville-état.³⁴

De fait, il ne s'agit pas d'une ville-peuple, ce qui correspondrait aux conceptions de l'homme médiéval, selon une définition de la première moitié du XIIIe siècle et dont l'auteur est

dans les rues qui étaient si étroites qu'ils ne pourraient pas s'y défendre, ou qu'on ne mit le feu derrière eux et qu'on ne les brûlât. Et de peur de ces mésaventures et de ces dangers, ils n'osèrent pas entrer dans la ville ni s'y éparpiller; au contraire, ils demeurèrent sur place, tout tranquilles» (ibidem, § 78).

33. *The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, éd. A.-M. Maffry Talbot, Dumbarton Oaks 1975. Sur les bains et tavernes: ibidem, n. 42, n. 44; sur les heures de travail; ibidem, n. 44; sur les prélats: ibidem, n. 2, n. 3, n. 16, n. 25, n. 28, n. 30, n. 31, n. 32, n. 48, n. 79; sur la morale de Michel IX Paléologue et sa *σώματος ἡδονή*: ibidem, n. 13; sur la morale des «sénateurs»: ibidem, n. 15 (sur les «sénateurs» à Byzance sous les Paléologues, cf. mon article «Deževski sabor u delu Danila II», dans *Arhiepiskop Danilo II i njegovo doba*, Belgrade 1987); sur le péché de l'existence du cosmopolitisme, tolérance religieuse ainsi que la xénophilie au sein de la capitale: *Correspondence of Athanasius*, n. 23, n. 41; sur la morale d'Andronic II Paléologue: ibidem, n. 29; sur la morale des Rhômaïoi et spécialement celle des Constantinopolitains en tant que condition pour le salut devant la menace turque: ibidem, n. 36, n. 37, n. 82, n. 110 (cf. S. Vryonis, Jr., «Byzantine Attitudes toward Islam during the Late Middle Ages», *GRBS* 12 / 2 (1971) 263-286); sur la foi des Constantinopolitains: *Correspondence of Athanasius*, n. 53. Sur la corruption, cf. Djurić, *Fortune*, n. 48.

34. Voir la note 15 supra.

Guillaume d'Auvergne: «ceux qui habitent une cité et les citoyens d'une cité sont dits être un seul peuple à cause de l'unité du lieu dans lequel ils résident», en dépit de leurs différences, sexe, condition, profession.³⁵ Il est, donc, question de cité-état, ce que Constantinople était dès sa naissance.³⁶ Mais, le qualificatif du basileus comme l'«imperator constantinopolitanus»³⁷ et surtout les dits de Constantin le Philosophe (un historien serbe d'origine bulgare de la première moitié du XVe siècle) sont plutôt dûs aux conditions réelles qu'à la tradition romaine. Constantin, afin d'énumérer ce que Manuel II Paléologue a obtenu comme territoire sous son autorité après la bataille d'Angora en 1402, laisse une description détaillée des domaines impériaux en les réduisant à la seule capitale: «Or, la ville impériale s'étendait alors jusqu'à Vizkiye, et plus loin, en Mer Noire jusqu'à la part de Sélymbria, et le reste, et puis à travers la Sainte Montagne athonite».³⁸ Ainsi, à la veille de la chute définitive sous le joug ottoman, Polis (c'est-à-dire, Constantinople) a acquis une signification identique à celle que désignait ce même terme dans la Grèce classique.

Tout ce qu'on vient d'exposer n'a pour but que de rappeler certains des travaux préliminaires qui, eux aussi, doivent précéder la recherche sur l'habitat constantinopolitain. Mais, parmi les problèmes qui restent à résoudre dès que ces travaux sont achevés,

35. cf. Le Goff, Guillaume d'Auvergne 242 (voir la note 8 supra).

36. Même les Chinois l'identifient avec l'empire entier, ce qui, par ailleurs, ressemble tout à fait au sort de l'Ancienne Rome dont Constantinople se prend pour l'héritière légitime: voir les beaux exemples offerts par L. Bréhier, *La civilisation byzantine*, Paris 1970, p. 73 sq.; sur son identification avec l'Etat, aussi cf. l'appendice («Polis») dans la deuxième édition serbocroate de mon livre sur le crépuscule de Byzance: I. Djurić, *Sumrak Vizantije*, Zagreb 1988. Sur la transposition du modèle romain à Constantinople, cf. G. Dagron, *Naissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1984; voir aussi, idem, *Constantinople imaginaire. Études sur le recueil des «Patria»*, Paris 1984; C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe - VIIe siècles)*, Paris 1985.

37. cf. I. Djurić, «Romejski govor i jezik Konstantina VII Porfirogenita», *ZRVI* 24-25 (1986) 127 sq.; voir aussi, idem, *Sumrak Vizantije* 242 sq.

38. «Konstantin Filozof. Žitije Stefana Lazarevića despota srpskog», éd. V. Jagić, *Glasnik Srpskog učenog društva* 42 (1875) 279; cf. Djurić, *Sumrak Vizantije* 428.

il est indispensable, en ce qui concerne la capitale byzantine sous les Paléologues, de se demander, tout d'abord, s'il s'agit formellement d'une ville ou non? Il semble qu'une réponse honnête ne serait qu'ambiguë. Voilà pourquoi. En premier lieu, il ne faut pas oublier que Constantinople, selon les résultats obtenus par David Jacoby, disposait toujours, même au temps de sa fleuraison démographique, de grands espaces vides ou réservés aux établissements publics.³⁹ Quant à la densité de sa population, elle dépendait de l'attrait individuel et instable des quartiers urbains.⁴⁰ En outre, la densité de construction des établissements publics n'était pas tant limitée par la loi que par la crainte permanente des incendies.⁴¹ Car, la maison traditionnelle, en bois et à étages, même à l'époque turque, demeure le principal type d'habitation pour les chrétiens de Constantinople.⁴² Alors, c'est la hauteur de nombreux édifices publics (y compris plusieurs complexes de palais impériaux) ainsi que le matériel employé pour leur construction qui, au moment de leur arrivée en 1204, émerveillent les croisés et leur cachent les maisonnettes en bois, d'ailleurs nettement majoritaires dans la capitale byzantine.⁴³

39. D. Jacoby, «La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine», *Byzantion* 31 (1961) 95 sq. (réimpr. dans idem, *Société et démographie à Byzance et en Romanie latine*, Londres, Variorum Reprints 1975, no. I); aussi, cf. Mango, *Développement* 53.

40. cf. Jacoby, op. cit. 95 sq.; Mango, *Développement* 51 sq.; sur la densité de la population constantinopolitaine vers le milieu du XVe siècle, cf. A. Bryer, «The Structure of the Late Byzantine Town: "Diokismos" and the "Mesoi"», dans *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham - Dumbarton Oaks 1986, 268 sq.

41. cf. A.-M. Schneider, «Brände in Kostantinopel», *BZ* 41 (1941) 27-33; R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, p. 41 sq.; Mango, *Développement* 51-52.

42. «Il en ressort (selon une statistique de 1931) clairement que les maisons en bois constituaient encore la majorité» (Jacoby, op. cit. 102); pour les maisons chrétiennes à l'époque turque, cf. A. M. Schneider, *Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert* (Nachrichten d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Phil.-Hist. Kl.), 1949, p. 240.

43. Le 12 avril 1204 «fut le troisième feu qui fut à Constantinople depuis que les Francs étaient arrivés au pays. Et il y eut plus de maisons brûlées qu'il n'y en a dans les trois plus grandes cités du royaume de France» (Villemardouin, § 247); d'un autre côté, Grégoras raconte que, durant la deuxième

Même l'ambitieux programme de la reconstruction de Constantinople et du redressement de sa population, elle aussi entretemps presque décimée, dont la réalisation s'effectue, à partir de 1261, sous les ordres de Michel VIII Paléologue, repose sur deux constantes principales: d'une part, sur l'énorme espace vide (ou vidé), protégé par les murailles et, selon le lexique d'aujourd'hui, à proximité d'une infrastructure déjà existante sur place, et, d'autre part, sur l'hypothèse de la mixité de la vie économique dans la ville restaurée (c'est-à-dire, avec un équilibre, toujours à l'intérieur de Constantinople, entre l'agriculture et d'activités purement urbaines, telles que le commerce et l'artisanat).⁴⁴ À titre d'exemple, il suffit de citer le cas de soi-disants «Thelematarioi» (Volontaires), qui, traditionnellement liés à l'agriculture par leur origine sociale, d'après le récit de Pachymère, ont réussi à obtenir en 1261 que leurs terres soient «situées à l'intérieur ainsi que hors des murailles de la capitale». ⁴⁵ Cependant, il est évident que, vers 1330, même cet équilibre proportionnel entre les «paysans» et les «citoyens» au sein de Constantinople a déjà sensiblement évolué au détriment de ces derniers. Ainsi, le dominicain Brocard affirme que dans la capitale un tiers à peine de la superficie mérite d'être défini comme «urbanisé»; en revanche, les deux autres tiers sont couverts par les champs, vignobles, jardins ou bien par les terrains abandonnés. Selon lui, les «palais» sont peu nombreux, tandis que le véritable «habitat» de Constantinople est composé de baraques, très exposées aux incendies.⁴⁶ Le témoignage d'Aboulféda, un géographe

moitié du règne de l'empereur Baudouin II, certaines parmi les plus belles maisons de Constantinople avaient été détruites afin de profiter de ce matériel de construction et de l'utiliser comme bois à brûler (Gregoras, I, p. 87, *CSHB*).

44. cf. D. J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West*, Hamden (Connecticut) 1973, p. 122 sq. Sur l'équilibre mentionné, cf. Bryer, op. cit. 274 sq.; voir aussi, C. Bouras, «City and Village: urban design and architecture», *JÖB* 31-32 (1981), *Akten der XVI. Internationaler Byzantinistenkongress*, 1/2, 611-653. Mais, le caractère de l'économie constantinopolitaine sous les Paléologues a très peu de commun avec la soi-disante «ruralisation» de la capitale à laquelle on assiste dès le VIIIe siècle: Mango, *Développement* 57.

45. Pachymeres, I, p. 164 (*CSHB*); cf. Geanakoplos, op. cit. 124.

46. cf. la note 19; pour les informations sommaires, voir aussi: J. P. A. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople*, I-II, Istanbul 1980.

arabe de Damas, qui s'est rendu à Constantinople en 1321,⁴⁷ ou celui d'Ibn Battuta, ce touriste curieux qui apparaît à Byzance en 1333,⁴⁸ confirment entièrement les estimations de Brocard.

Quoi qu'il en soit, sous les Paléologues à Constantinople s'est établie une corrélation assez solide entre les espaces vides et peuplés, c'est-à-dire, entre les économies rurales et urbaines. Et, par conséquent, il n'y a rien de surprenant dans le fait que la capitale souffre d'un manque permanent, seulement apparemment paradoxal, de nouveaux terrains pour les immeubles. Car, par exemple au début du XIVe siècle, il n'est pratiquement possible de bâtir que dans les limites de ce tiers de la superficie urbaine dont Brocard a parlé.⁴⁹ Pour illustrer le degré de cette crise du logement, due au problème de l'espace urbanisé, il est opportun de citer une des innombrables interventions du patriarche Athanase Ier auprès de l'empereur Andronic II, cette fois-ci provoquée par la *στενοχωρία*, en faveur de l'interdiction de la construction des maisons à côté des murs des églises constantinopolitaines.⁵⁰ Au reste, Ibn Battuta est explicite: à la suite d'une description de ce qu'on pourrait nommer, sous réserve, la Constantinople «urbaine» (notamment, les quartiers près de certaines portes, les bazars ainsi que la région maritime), il dit exprès que «dans le cadre des murailles il y a

47. *Géographie d'Aboulféda*, trad. M. Reinaud, II, Paris 1848, p. 315; cf. Van der Vin, op. cit.

48. *The Travels of Ibn Battuta*, trad. H. A. R. Gibb, II, Cambridge 1962, p. 508; cf. Bryer, op. cit. 272. Sur les voyageurs en tant que source pour l'histoire de Constantinople il est indispensable de consulter: S. Vryonis, Jr., «Travelers as a Source for the Societies of the Middle East: 900-1600», dans *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick (New Jersey) 1980, pp. 284-311.

49. Afin de s'approcher des explications concernant cette crise du logement, il faut, entre autres, consulter une liste impressionnante des domaines appartenant aux monastères provinciaux et ceux constantinopolitains, la quantité de différents métoques et le nombre de terrains à cultiver — tout cela au sein des murailles de la capitale. Il est hors de doute que, à partir du début du XIVe siècle, ce phénomène devient de plus en plus visible: cf. B. Ferjančić, «Posedi vizantijskih provincijskih manastira u gradovima», *ZRVI* 19 (1980) 209-250.

50. *Correspondence of Athanasius*, n. 50; cf. l'opinion contraire dans le commentaire de Alice-Mary Maffry Talbot (ibidem 361).

vers treize villages habités». ⁵¹ Dans ce contexte, l'intérêt n'est pas de savoir s'il pense ou non à l'organisation administrative de la superficie métropolitaine, l'important est que l'auteur mentionné prête à ces unités (éventuellement administratives) le caractère «villageois».

Parmi les facteurs qui ont une influence sur l'inégale densité de population d'un quartier à l'autre, il y a aussi le régime de l'eau: là, où il y a de l'eau, il est raisonnable de vivre, étant donné que si un système des régimes de l'eau au niveau de la ville a jamais existé, à l'époque des Paléologues il disparaît définitivement. ⁵² En outre, même l'abondance de l'eau peut devenir un handicap sérieux. L'infatigable Athanase Ier, par exemple, se plaint dans une lettre, adressée à l'empereur, qu'il y a tant d'eau dans la maison qu'il habite (dans le complexe du monastère de Chora avant sa restauration) que les moines y feraient de la farine en abondance s'ils pouvaient y transporter leur moulin. ⁵³

51. cf. la note 48; d'un autre côté, Broquière ajoute: «et est ceste cité cy faicte par vilaiges et y a beaucoup plus de vuyde que de plain» (Broquière, p. 153). En marge de ce problème, il est quand même justifié de se poser une question à propos de certains biens de Théodore Métochite et, notamment, à propos de ceux qui se trouvaient près de son palais à Constantinople: ainsi, dans son Poème No. 19 et dans le contexte d'une description détaillée de sa résidence, le mésazôn dit qu'il s'agissait d'un véritable complexe où il y avait «également des vignobles nombreux... du bétail de toute espèce, d'innombrables troupeaux de chevaux, de boeufs, de porcs, de brébis, de chèvres, ...» (E. de Vries - Van der Velden, *Théodore Métochite*, Amsterdam 1987, pp. 256-257, vv. 216-229). Il semble qu'au moins une partie de cette richesse était située à l'intérieur de la ville (cf. Djurić, *Fortune*, n. 216 sq.).

52. cf. Janin, *Constantinople* 192-209; aussi, cf. Mango, *Développement* 56-57.

53. *Correspondence of Athanasius*, n. 11; V. Laurent, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, vol. I, fasc. IV, Paris 1971, No. 1634; cf. I. Ševčenko, «Theodore Metochites, the Chora, and the Intellectual Trends of His Time», dans *The Kariye Djami*, IV, Princeton 1975, p. 29, n. 75; Djurić, *Fortune*, n. 27. Enfin, l'eau menace souvent les habitants de certaines régions surpeuplées de la zone côtière, comme en témoigne Stéphane de Novgorod, tandis que son compatriote de la fin du XIVe siècle constate l'état dérisoire du régime de l'eau dans la ville (*Russian Travelers* 143). En ce qui concerne la zone côtière, à la différence de la description anonyme de la fin du XIVe siècle, il s'agit des troubles provoqués par la mer, surtout lors des tremblements

Sous les Paléologues, cette Constantinople est littéralement couverte par les baraques, là, bien évidemment, où il est opportun de parler de la «ville». ⁵⁴ Quant aux «palais», selon les croisés de 1204, Constantinople en possède assez. «Chascuns prist ostel tel cum lui plot, et il en i avoit assez» — Villehardouin se souvient ainsi de son séjour à Constantinople, mais, son récit se réfère, en premier lieu, aux complexes des palais impériaux et beaucoup moins à ceux appartenant aux particuliers. ⁵⁵ Plus tard, ce manque d'espace «résidentiel» deviendra de plus en plus aigu. Personne parmi les Constantinopolitains n'est pratiquement plus en état de restaurer à ses frais un ancien palais désert. L'argent manque même pour les moindres interventions dans le complexe impérial. Alors, le cas de la fortune d'un Théodore Métochite apparaît comme une exception et son palais (dont l'identification avec le Tekfur Serayi, c'est-à-dire avec une partie du complexe des Blachernes, paraît très plausible) contredit les réalités constantinopolitaines. ⁵⁶ Mais, même sa richesse personnelle et son omniprésence politique sans précédent (d'ailleurs, l'empereur reste, lui aussi, fasciné par sa fortune) ne lui permettent que la restauration d'un immeuble,

de terre. Ainsi, selon une chronique, en 1343 *ἐγένετο σεισμός μέγας, ὥστε τὰ τεῖχη πεσεῖν τῆς Πόλεως καὶ ἡ θάλασσα ἀνέβρασσε καὶ ἐξῆλθε ἀπὸ τῶν ὀρίων αὐτῆς καὶ ἐκάλυψε τὰ πλησίον αὐτῆς οἰκήματα* (*Die byzantinische Kleinchroniken*, 1. Teil, Text, éd. P. Schreiner, Vienne 1975, p. 681).

54. Schneider (*Die Bevölkerung 233-236, 240-244*) propose une division du territoire urbain en parties rurales d'une part et en zones de peuplement lâche et resserré d'autre part, comme en souligne David Jacoby (op. cit., p. 98). Pour conclure, il est utile de se rappeler les dits de Clavijo, c'est-à-dire les impressions d'un voyageur qui a visité Constantinople en 1403: cet Espagnol remarque «e come quiera que la ciudad sea grande á de gran cerca, non es toda bien poblada, ca en medio della hay muchos oteros é valles, en qua ha labranzas de pan é huertas. E á do estan estas dichas huertas hay casas como á barrios, y esto es en medio desta ciudad: é lo mas poblado della es en lo baxo a raiz de la ciudad, cerca que va junta con el mar. E el mayor meneo es de la ciudad á las puertas que son en derecho de la ciudad de Pera, por las fustas é navios que alli llegan á descargar» (*Ruy Gonzales de Clavijo. Itinéraire de l'ambassade espagnole à Samarcande en 1403-1406*, éd. I. Sreznevskij, St.-Pétersbourg 1881, réimpr. Londres 1971, p. 87).

55. Villehardouin, § 251.

56. cf. Djurić, *Fortune*, n. 83 sq.

déjà existant et entretemps ruiné. Afin de réaliser ce projet, le mésazôn profite du fait que le terrain mentionné est «ruralisé» depuis longtemps (c'est-à-dire qu'il est désert), mais aussi du fait que l'infrastructure du quartier n'exige pas de grands investissements (en premier lieu, je pense à l'eau).⁵⁷ Et pourtant, cette rénovation n'aurait été jamais effectuée sans l'appui décisif d'Andronic II (y compris son aide financière).⁵⁸ Cependant, on assiste parallèlement à une sous-évaluation, plus ou moins permanente, des prix de l'immobilier.⁵⁹ À titre d'exemple, le prix élevé pour une maison à Constantinople, uniquement à la base d'un examen fort provisoire des sources, apparaît par exemple en 1400, où un «palazzo» a été vendu pour 120 hyperpères.⁶⁰ Simplement, Byzance est devenue un État pauvre.

Qu'on conclue en évoquant les problèmes abordés au début de cette communication: je suis donc persuadé que, à l'époque des Paléologues, ni les activités économiques ni les qualités techniques de l'espace habité n'étaient en état d'offrir, à elles seules, suffisamment d'éléments pour définir les Constantinopolitains comme de véritables citadins. Je suis plutôt enclin à interpréter leur mentalité et même l'atmosphère de cette métropole par des spécificités telles que le cosmopolitisme, l'hygiène (c'est-à-dire, la saleté ou les épidémies dans la capitale), l'absence d'esprit chevaleresque, leur attitude à l'égard de l'orthodoxie ou, par exemple, la présence au sein de la ville de ceux appartenant au «dumpen-prolétariat». Sur la présence de ces derniers à Constantinople témoignent surtout les visiteurs étrangers, et parmi eux, en premier lieu, ceux en provenance des pays privés d'expériences comparables au phénomène de la ville-monstre. Indépendamment de leur origine

57. cf. *ibidem*, n. 87 sq.

58. Dans le Poème No. 19 Métochite énumère ses propres acquisitions et celles qui lui étaient données par l'empereur. Entre autres, la majeure partie de ses terres à proximité du palais ne représentaient qu'une pronoia (cf. *ibidem*, n. 57).

59. cf. G. Ostrogorsky, «Löhne und Preise in Byzanz», *BZ* 32 (1932) 316 sq.; idem, «Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages», dans *Cambridge Economic History*, 1966, p. 228 sq.

60. *MM*, II, p. 356; cf. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, Munich 1948, p. 304; aussi, cf. Ferjančić, *op. cit.* 209 sq.

différente, les immigrés connaissent un sort social identique.⁶¹ Or, cette approche n'est pas trop éloignée de celle, utilisée par la sociologie urbaine dans les recherches concernant les « mégapoles » d'aujourd'hui.

61. À ce propos, parmi les auteurs byzantins je signale avant tout que les renseignements du patriarche Athanase Ier, publiés et suivis par un excellent commentaire, peuvent servir à l'étude de ces problèmes. À titre d'exemple, Athanase informe sur les difficultés d'adaptation des immigrés dans la capitale; il se révolte, ainsi, contre la tolérance envers leurs convictions religieuses et la pratique des cultes non-chrétiens, et l'existence au sein de Constantinople de mosquées et de synagogues l'irrite spécialement; le patriarche est conscient de la situation désastreuse des réfugiés en provenance d'Asie Mineure et, de plus, c'est lui qui s'engage dans l'organisation (ou il se dit prêt à s'engager) des « restos de coeur » pour ces apatrides: *Correspondence of Athanasius*, n. 23, n. 41, n. 77, n. 78 (cf. le commentaire). En tout cas, ce genre de questions dépasse les cadres de la communication proposée cette fois-ci.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
ACOe	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i> , έκδ. Schwartz, Βερολίνο-Λιψία 1914-1940 και έκδ. Strauss, Βερολίνο 1984
AA	<i>Αρχαιολογικὸν Δελτίον</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
An. Boll.	<i>Analecta Bollandiana</i>
ASV	<i>Archivio di Stato di Venezia</i>
Βασιλικὰ	<i>Basilicorum Libri LX</i> , έκδ. H. J. Scheltema - N. Van der Wal - D. Holwerda, Groningen 1955-1988
BBA	<i>Berliner Byzantinistische Arbeiten</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BHG	F. Halkin, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> , Βρυξέλλες 3 ^a 1957 (= <i>Subs. Hag.</i> 8a)
BMGS	<i>Byzantine-Modern Greek Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher</i>
Bsl	<i>Byzantinoslavica</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CA	<i>Cahiers Archéologiques</i>
CFHB	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
CIG	<i>Corpus Inscriptionum Graecarum</i>
CJC	<i>Corpus Juris Civilis:</i> <i>Institutiones</i> = <i>CJC</i> I, έκδ. Krüger, 1872 (άναστ. ανάτύπωση 1973) <i>Digesta</i> = <i>CJC</i> I, έκδ. Mommsen, 1872 (άναστ. ανάτύπωση 1973) <i>Codex Justinianus</i> = <i>CJC</i> II, έκδ. Krüger, 1877 (άναστ. ανάτύπωση 1970) <i>Novellae</i> = <i>CJC</i> III, έκδ. Schöll - Kroll, 1895 (άναστ. ανάτύπωση 1972)

- Cod. Theod.* *Codex Theodosianus*, έκδ. Mommsen, 1904 (ἀναστ. ἀνατύπωση 1971)
- CSHB* *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (= σειρά τῆς Βόννης)
- DACL* *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*
- Daremberg – Saglio* Ch. Daremberg – E. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Graz 1962
- DHGE* *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*
- ΔΙΕΕ* Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας
- Dölger, Regesten* F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, I-V, Μόναχο-Βερολίνο 1924-1965
- DOP* *Dumbarton Oaks Papers*
- ΔΧΑΕ* Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
- ΕΕΒΣ* Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
- EI* *Encyclopédie de l'Islam*
- FHG* *Fragmenta Historicorum Graecorum*
- GCS* *Griechische Christliche Schriftsteller*
- GRBS* *Greek-Roman and Byzantine Studies*
- Grumel, Regestes* V. Grumel, *Regestes des Actes des patriarches de Constantinople*, I-III, Κωνσταντινούπολη-Παρίσι 1932-1947
- ΘΗΕ* Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια
- ΙΕΕ* Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Α' - ΙΑ', Ἀθήνα 1971-1981
- IRAİK* *Izvestija Russkago Archeologičeskogo Instituta v Konstantinopole*
- JGR* I.-P. Zepos, *Jus Graecoromanum*, I-IV, Ἀθήνα 1931 (ἀναστ. Aalen 1962)
- JHS* *Journal of Hellenic Studies*
- JÖB (JÖBG)* *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (Byz. Gesellschaft)
- Mansi* J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio* (ἀναστ. ἀνατύπωση 1960-1961)
- MGH* *Monumenta Germaniae Historica*:
AA Epp. = *Auctores Antiquissimi Epistulae*
SSRL = *Scriptores rerum longobardicarum*
SSRM = *Scriptores rerum merovingicarum*
SSRG = *Scriptores rerum germanicarum*
- MM* F. Miklosich – J. Müller, *Acta et Diplomata graeca medii aevi*, I-VI, Βιέννη 1860-1890 (ἀναστ. ἀνατύπωση χ.χ.)
- NE* *Νέος Ἑλληνομνήμων*
- ΠΑΕ* *Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*

<i>Πάτρια</i>	T. Preger, <i>Scriptores originum Constantinopolitanarum</i> III, Λιψία 1905
<i>PG</i>	<i>Patrologia Graeca</i>
<i>PL</i>	<i>Patrologia Latina</i>
<i>PO</i>	<i>Patrologia Orientalis</i>
<i>RAC</i>	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
Ράλλης - Ποτλής	Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, <i>Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων</i> , Α'-ΣΤ', Ἀθήνα 1852-1859
Rhalles - Potles	Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, <i>Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων</i> , I-VI, Ἀθήνα 1852-1859
<i>REB</i>	<i>Revue des Études Byzantines</i>
<i>REG</i>	<i>Revue des Études Grecques</i>
<i>RESEE</i>	<i>Revue des Études Sud-Est Européennes</i>
<i>SC</i>	<i>Sources Chrétiennes</i>
<i>SCIAM</i>	<i>Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo</i>
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
<i>ST</i>	<i>Studi e Testi</i>
<i>Subs. Hag.</i>	<i>Subsidia Hagiographica</i>
<i>TIB</i>	<i>Tabula Imperii Byzantini</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
<i>Viz. Vrem.</i>	<i>Vizantiskij Vremennik</i>
<i>ŽMNP</i>	<i>Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvetšeniija</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ — ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 46, στο τέλος τῆς ὑποσημ. 17, ἀντὶ σ. 419-426, γράφει σ. 421-427.

Σελ. 46, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 19: Βλ. καὶ Α. Μανωλόπουλο, *Στάσις — επανάστασις — νεοτερισμός — κινήσις. Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς πολιτικῆς ορολογίας των αρχαίων Ἑλλήνων*, Θεσσαλονίκη 1988 (διατριβή) σ. 52 κ.ε. καὶ 116, ὅτι οἱ στασιώτες εἶναι ομάδα ατόμων με συνεχτικούς δεσμούς τὴν πολιτικὴ ἔνταξη, τὸν κοινὸ πολιτικὸ προσανατολισμὸ καὶ τὴν προσκόλλησιν σ' ἓνα ηγέτη.

Σελ. 73, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 157: ΓΙΑ τὴν πολιτικὴ του Ἰουστινιανοῦ βλ. ἀνακοίνωσή μου στὸ Ἰ Πανελλήνιο Συνέδριο, Θεσσαλονίκη (Μάιος 1989), με θέμα «Ἐνα επεισόδιον βυζαντινοῦ θεάτρου ἢ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκπαίδευσης στὸ Βυζάντιον», καὶ στὸ ΣΤ' Διεθνὲς Συνέδριο Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Ευρώπης, Σόφια (Σεπτέμβριος 1989), με θέμα «The Justinian's Seeworks».

Σελ. 73, προστίθεται στὸ τέλος τοῦ κειμένου ὑποσημείωση 160: Παῦλος Σιλεντιάριος, *Ἐκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας* (ἐκδ. P. Friedländer, *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius. Kunstbeschreibung justinianischer Zeit*. Διψίτα - Βερολίνο 1912) στίχοι 489-491. Πρβ. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, New Jersey 1972, σ. 83. Βλ. καὶ E. Baldwin Smith, *The Dome. A Study in the History of Ideas*, Princeton 1950, σ. 77 κ.ε.

Σελ. 239, ὑποσημείωση 6: ἀντὶ S. Balačev, «Novija dannija...», γράφει S. Balalačev, «Novye dannye dlja greko-bolgarskich vojn pri Simeone...».

Σελ. 242, ὑποσημείωση 17: ἀντὶ *Culta*, γρ. *Culto*.

Σελ. 418, στὸ τέλος τῆς 8ης σειρᾶς, προστίθεται: Πρέπει, ωστόσο, νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ κεφάλαια ποὺ σχετίζονται με τὴν πώλησιν καὶ ἀπελευθέρωσιν δούλων (σ. 414-415), τὴ φυγὴ καὶ τὰ βασιανιστήρια (σ. 413 καὶ σημ. 25-27) ἀποτελοῦν σχεδὸν ὅλα παραθέματα ἀπὸ τὰ Βασιλικά. Διαπιστώνουμε, επομένως, τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ κλασικοῦ καὶ τοῦ ἰουστινιάνειου δικαίου ὁμως, δὲν γνωρίζουμε τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τοὺς κατὰ τὴν ἐπίλυσιν διενέξεων.

Σελ. 605, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 8: Πρβ. καὶ Franca Consolino, «Σοφίης ἀμφοτέρης πρύτανιν: gli epigrammi funerari di Gregorio Nazianzeno», *Athenaeum* n.s. 65 (1987) 407-425.

Σελ. 607, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 17: Πρβ. I. G. Calderini, «Un epigramma del Ciclo di Agazia: Leonzio Scolastico» στὸ: *Ταλαρίσκος. Studia Graeca Antonio Garzya sexagenario a discipulis oblata*, Νεάπολη 1987, σ. 253-281.

Σελ. 664, προσθήκη στὴν ὑποσημείωση 258: ΓΙΑ τὸ «ἐξώκοιτον» τῆς γυναίκας βλ. Γ. Α. Πουλή, «Ἡ διαμονὴ (ἢ διανυκτέρευση) τῆς γυναίκας ἐκτὸς τοῦ συζυγικοῦ οἴκου ὡς λόγος διάζευξης στὸ βυζαντινὸ καὶ μεταβυζαντινὸ δίκαιο», *Ἀρμενόπουλος* 8 (1987) 129-138 ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ	9
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ	16
Χρύσα Ἀ. Μαλτέζου, Ἡ καθημερινή ζωὴ στὸ Βυζάντιο. (Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση: <i>Status quaestionis</i>)	19
Ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα στὸ πρῶμο Βυζάντιο	27-152
André Guillou, <i>Du Pseudo-Aristée à Eusèbe de Césarée, ou des origines juives de la morale sociale byzantine</i>	29
Διονυσία Μισίου, Ἡ πολιτικὴ στὴν καθημερινή ζωὴ τοῦ Βυζαντίου. (Οἱ «βένετοι στασιῶτες» στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ)	43
Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, <i>Εἰκονογραφικὰ θέματα κοσμικῆς μικροτεχνίας ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ Αἴγυπτο</i>	75
Εὐτέρπη Μαρκῆ, Ἀνίχνευση παλαιότερων ἐπιδράσεων στὴν παλαιοχριστιανικὴ ταφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ νεκρικὴ λατρεία	89
Ἰωάννης Ἐμμ. Μειμάρης, Ἡ ἐπίδραση τοῦ Μακεδονικοῦ ἡμερολογίου στὴν Παλαιστίνη καὶ στὴν Ἐπαρχία Ἀραβίας	105
<i>Σῶμα καὶ ὑγεία</i>	119-152
Καλλιόπη Ἀλκ. Μπουρδάρα, Ἡ ἄσκηση τοῦ ἱατρικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ τὴν γυναίκα στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ νομικὴ τῆς κατοχύρωση	121
Ewald Kislinger, Ἡ γυναικολογία στὴν καθημερινή ζωὴ τοῦ Βυζαντίου	135

Λεωνίδα Μαυρομμάτης, <i>Ὅψεις τῆς φιλανθρωπίας στὸ Βυζάντιο</i>	147
Οἰκογενειακὸς καὶ ἐρωτικὸς βίος	153-258
Βασιλικὴ Βλυσίδου – Βασιλικὴ Γεωργιάδου – Ἐλεωνόρα Κουντουρά-Γαλάκη – Στέλιος Λαμπάκης – Τηλέμαχος Λουγγῆς – Σοφία Πατούρα – Ἀλέξης Σαββίδης, <i>Ἡ ἐξέλιξη τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς τῶν Βυζαντινῶν: μιὰ πρώτη προσέγγιση</i> . (Μηχανογραφικὰ παραρτήματα, σ. 161-200)	155
Michael Angold, <i>The Wedding of Digenes Akrites. (Love and Marriage in Byzantium in the Eleventh and Twelfth Centuries)</i>	201
Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης, <i>«Παίζοντες εἰς ἀλλοτρίους βίους». Δίκαιο καὶ πρακτικὴ τῶν γαμικῶν κωλυμάτων στὸ Βυζάντιο: Ἡ τομὴ</i>	217
Ἀγγελικὴ Λατοῦ, <i>Ἡ ἱστορία ἐνὸς γάμου: Ὁ Βίος τῆς ἁγίας Θωμαΐδος τῆς Λεσβίας</i>	237
Johannes Irmischer, <i>Ἡ πορνεία στὸ Βυζάντιο</i>	253
Πόλεις καὶ ὑπαιθρος:	
1. Ἐπαγγέλματα καὶ συναλλαγές	259-372
Βάσω Πέννα, <i>«Θησαυρὸς» χάλκινων ὑστερορωμαϊκῶν νομισμάτων ἀπὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀθήνας</i>	261
Σοφία Πατούρα, <i>Βιοτεχνικὴ παραγωγή καὶ συναλλαγές στὶς ἐλληνικὲς ἀποικίες τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τοῦ Ἐξεΐνου Πόντου (4ος-6ος αἰ.)</i>	279
Ἄννα Ἰ. Λαμπροπούλου, <i>Οἱ πανηγύρεις στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ</i>	291
S. P. Karpov, <i>Trade and Crime in Venetian Crete. (According to an Unknown Document of 1382)</i>	311
Ἀ. Μαρκόπουλος, <i>Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου. (Παράδοση καὶ ἐξέλιξη)</i>	325
Ἀπόστολος Καρπόζηλος, <i>Περὶ ἀποπάτων, βόθρων καὶ ὑπονόμων</i>	335

Βάσω Νεράντζη-Βαρμάζη, <i>Συντεχνίες εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη τὸν 10ο αἰώνα</i>	353
Johannes Koder, <i>Ἐπαγγέλματα σχετικά μὲ τὸν ἐπισιτισμὸ στὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίο</i>	363
<i>Πόλεις καὶ ὑπαιθρος: 2. Ὁργάνωση καὶ οἰκονομία</i>	373-448
Ἡλίας Ἀναγνωστάκης, <i>Τὸ ἐπεισόδιο τῆς Δανηλίδας. (Πληροφορίες καθημερινοῦ βίου ἢ μυθοπλαστικά στοιχεῖα;)</i>	375
Ἐλευθερία Σπ. Παπαγιάννη, <i>Φορολογικὲς πληροφορίες ἀπὸ ἐπιστολὲς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (329/31-379) καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδας (1050/55-1125/26;)</i>	391
Helga Köpstein, <i>Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ νομικὴ κατάσταση τῶν δούλων κατὰ τὴν Πεῖρα</i>	409
Robert Browning, <i>Theodore Balsamon's Commentary on the Canons of the Council in Trullo as a Source on Everyday Life in Twelfth-Century Byzantium</i>	421
Vasilka Tapkova-Zaimova, <i>La vie quotidienne d'après le Typicon du Monastère de Bačkovo (1083)</i>	429
Χρ. Μ. Μπαρτικιάν, <i>Ἡ οἰκονομικὴ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου στὴν Ἀρμενία. (Δεύτερο μισὸ τοῦ 10ου μὲ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα)</i>	439
Ὁ στρατός	449-546
Σωτήρης Γιάτσης, <i>Μορφὲς ἄθλησης στὴν Πρωτοβυζαντινὴ περίοδο (325-521)</i>	451
Ταξιάρχης Γ. Κόλιας, <i>Τὰ ὄπλα στὴ βυζαντινὴ κοινωνία</i>	463
Πλούταρχος Λ. Θεοχαρίδης, <i>Ὑστερορωμαϊκὰ καὶ πρωτοβυζαντινὰ κράνη. (Ἐξελίξεις στὸ σχεδιασμὸ τους ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρόβλημα τῆς προσφύλαξης τῶν ἀδτιῶν καὶ τῆς καλῆς ἀκοῆς). Εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου</i>	477
Walter Emil Kaegi, <i>Changes in Military Organization and Daily Life on the Eastern Frontier</i>	507
Θεόδωρος Κορρές, <i>Τὸ «ὕγρον πῦρ» πρὶν ἀπὸ τὸν 7ο αἰώνα</i>	523
Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, <i>Πληροφορίες ἀγιολογικῶν κειμένων γύρω ἀπὸ στρατιωτικὰ ζητήματα</i>	531

<i>Καθημερινή ζωή και υπερφυσικός κόσμος</i>	547-628
Σπύρος Τρωιάνος, <i>Ἡ μαγεία στὰ βυζαντινά νομικά κείμενα</i>	549
Θεοχάρης Δετοράκης, <i>Ὁ γυναικεῖος καλλωπισμὸς στὰ πατερικὰ καὶ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα</i>	573
Κωνσταντῖνα Μέντζου-Μεϊμάρη, <i>Ἀπεικονίσεις δημοφιλῶν ἁγίων</i>	587
Στέλιος Λαμπάκης, <i>Πολιτικοκοινωνικά καὶ καθημερινὰ ἀπὸ τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῶν Βυζαντινῶν</i>	603
Δημήτρης Ναστάσε, <i>Καθημερινή ζωή, θεοσημίες καὶ πολιτικὴ ἰδεολογία στὴ μεσαιωνικὴ Ν.Α. Ἑδρώπη</i>	623
<i>Ἀνθρωπολογικὴ καὶ ἀγιολογικὴ χωρογραφία</i>	629-752
Βασίλης Κατσαρός, <i>Ἀπὸ τὴν καθημερινὴν ζωὴν στὸ «Δεσποτᾶτο» τῆς Ἡπείρου. (Ἡ μαρτυρία τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου Ἰωάννη Ἀποκαύκου)</i>	631
Χριστίνα Γ. Ἀγγελίδη, <i>Ἐμπορικοὶ καὶ ἀγιολογικοὶ δρόμοι (4ος-7ος αἰ.). (Οἱ μεταμορφώσεις τῆς ταξιδιωτικῆς ἀφήγησης)</i>	675
Ἄννα Ἀβραμέα, <i>Φυσικὸ περιβάλλον καὶ ἀνθρώπινη παρέμβαση. (Ἀντιλήψεις καὶ εἰκόνες ἀπὸ τὸ ἀστικὸ τοπίο)</i>	687
Χαράλαμπος Μπακιρτζῆς, <i>Ἡ ἡμέρα μετὰ τὴν καταστροφὴ στοὺς Φιλίππους</i>	695
Vera von Falkenhausen, <i>Réseaux routiers et ports dans l'Italie méridionale byzantine (VIe-XIe s.)</i>	711
Ivan Djurić, <i>L'habitat constantinopolitain sous les Paléologues. (Les palais et les baraques – quelques remarques)</i>	733
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	755
ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ - ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ	759

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΜΑΝΟΥΤΙΟΣ
ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ Γ. ΜΑΝΟΥΣΑΡΙΑΔΗ
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1989
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ ΜΕΪΤΑΝΗ

Ἡ στοιχειοθεσία ἔγινε στὴ μονοτυπία ἀδελφῶν Παληβογιάννη
ἀπὸ τὴ Βάσω Δ. Παληβογιάννη
Τὰ κλισὲ κατασκευάστηκαν στὸ τσιγκογραφεῖο «Κ. Χαλκιάπουλος»
Τὰ μηχανογραφικὰ παραρτήματα καὶ οἱ εἰκόνες ἐκτὸς κειμένου
τυπώθηκαν μὲ σύστημα offset στὶς γραφικὲς τέχνες
Πέτρου Μπαλλίδη καὶ Σία Ο.Ε.
Τὸν τόμο βιβλιοδέτησε ὁ Ἀθανάσιος Γεωργόπουλος

*Τυπογραφείο ΜΑΝΟΥΤΙΟΣ τῶν Χριστῶν Γ. Μανουσαρίδη
Ζηνοδώρου 17, 104 42 Ἀθήνα, τηλ. 5133680 & 5130848*

ISBN 960-7094-37-9